

А.С. ГАТАПОВ

ТЭМҮҮЖЭН

«УЛАСАЙ ТИПОГРАФИ» ГЭХЭН ХУБИ НИИЛҮҮЛЬЭН БҮЛГЭМ
УЛААН-ҮДЭ • 2023

УДК 821.512.31
ББК 84 (2=642) бу
Д 687

*«2021–2030 онуудта Буряад Уласта буряад хэлэ сахин хүгжөөлгэ»
гэһэн Буряад Уласай гүрэнэй программын хэмжээндэ
Буряад Уласай Соёлой яаманай мүнгэн һангай дэмжэлгээр
энэ ном хэблэгдэбэ.*

*Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной программы
Республики Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка
в Республике Бурятия на 2021–2030 годы».*

Гатапов, А.С.

Д 687 Тэмүүжэн: роман / С.Д. Доржиев буряадшалба. – Улаан-
Үдэ: «Уласай типографи» гэхэн хуби ниилүүлһэн бүлгэм,
2023. – 768 х.: зураг.

Буряадай элитэ уран зохёолшо Алексей Гатаповай «Тэмүүжэн» роман XII–XIII зуун жэлнүүдэй үедэ Монголой Ехэ Улас байгуулһан агуухэ Чингисхаанай эдир наһа зураглана. Романай нэгэдэхи болон хоёрдохи номууд соо Тэмүүжэнэй юһэн наһанһаа арбан нэгэ хүрэтэрхи наһанайнь хүн болохо тон шухала үе саг тухай хэлэгдэнэ. Энэ болбол монголшуудай отог угуудай хоорондохи шуната эзбүүн тэмсэл соогуур үлдэхэ даарахыешье, үхэлтэ аюулыешье дабажа, зоболон ехэтэ далай гаталан, агуухэ хаанай сэсэн ухаан, сагаан һанаан, абари зан – хүн түрэлтэнэй хамаг һайн һайхан шанар шэнжын мүлигдэн мүндэлжэ, батажан байгуулагдаһан тухай харуулагдана.

ISBN 978-5-91407-334-0

**УДК 821.512.31
ББК 84 (2=642) бу**

© А.С. Гатапов, 2023
© Национальная библиотека Республики Бурятия, 2023

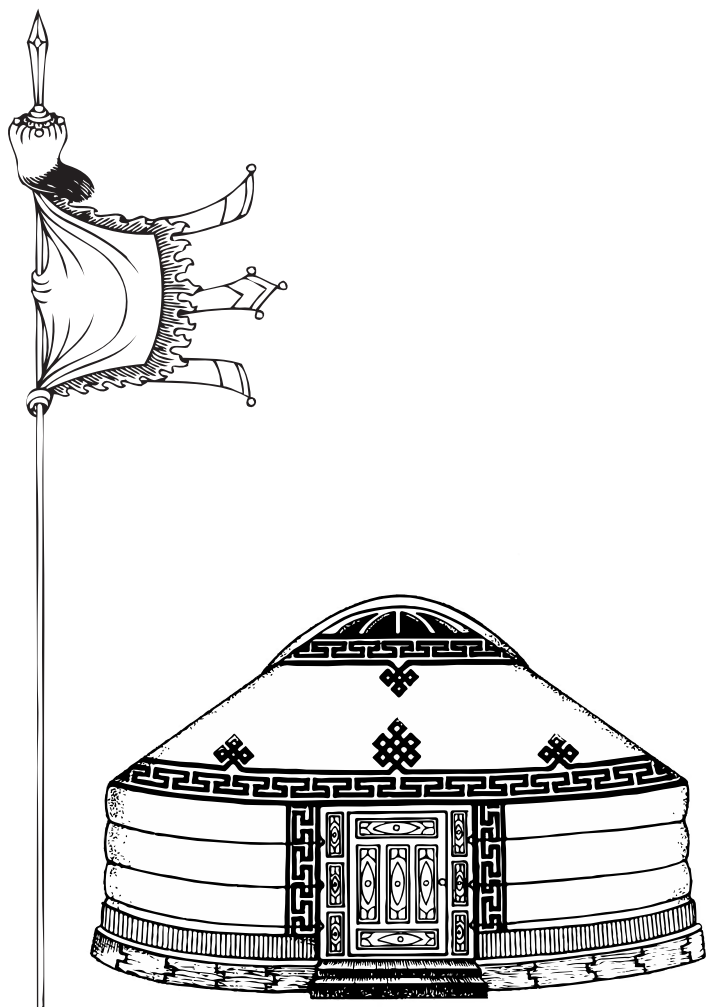
*Тобир тарганишье, хүдэр сулашье, хүнгэн туранхайшье хэбээрээ
шэнээ шандааһаа алдаагүй гүйжэ ябаһан мори – хайн үрээ гэжэ
болохо.*

*Үрхэ гэрээ зохихо ёһоорнь абажа ябаһан хүн газар нютагаа
мүн лэ түбхинүүлжэ шадаха.*

*Арбан хүнэй байбал зохимоор байдал заһажа шадаһан хүн
бүхэндэ мянганишье болон түмэнишье хүниие даалгахада болоно.*

Тэрэ тэдээниие заһан барижа шадаха.

«Бэлиг» (Чингис хаанай хургаалһаа)

НЭГЭДЭХИ ХУБИ

I

Есүүхэй агууехэ Хабуул хаанай эгээл нэрэ солотой ашанарай нэгэн гэжэ мэдээжэ, өөрыгөө тэрэ уг изагуурай эхи табигша Бүртэ Шоно хулинсагһаа хорин хоёрдохи үеһөө тоолодог. Үшөө урда сагта, Түмэн хаанай түүрэгүүдэй үедэ, Бүртэ Шоно Дотоодын далай баруун тээһэнь зүүлжээ һэтэ тамаржа гараад, Онон голой хүндыгөөр буужа ерэнэн. Тэрээнһээ монгол аймаг энэ газар дайдаар тараа. Тэрээнэй үри һадаһад хэдэн зуун жэлэй туршада даншье ехээр үдэжэ, хажуугаараа даншье олон арад зониие эрьюулжэ, багтажа ядан, хабшалдажа эхилхэдээ хоорондоо үһөөрхэлдэн тэмсэдэг болонхой.

Хабуул, Есүүхэйн үбгэн эсэгэ, туг дороо хамаг монголшуудые суглуулаад, бүхы талаар үерлэн үймэлдэжэ, абаха эдихын хойноһоо тоножо, дээрмэдэжэ, олон тоото отог аймагуудые сасан тараажа, олониинь хюдажа ябаһан жүрхинэй урдаһаа тулажа бодоо һэн. Хоёр байлдаанда монголшууд тэдэ дээрмэшэдые хяа бута сохижо, Ута ханынь саана гаратар үй-сүй намнаа бэлэй. Тэрээнэй удаа монголшууд худагта жаргалаа эдлэжэ һуухал юм һэн бээ, хэрбээ хорото муухай татаарнуудай, жүрхинэй эдэ билдагуушадай, үгы гээшэ хаа. Тэрэ үедэ монголшуудай хүрэнүүдтэ добтолоогүй, адуун хүрэгүүдые болон хүн зонииень туужа абаашаагүй нэгэ нажар байгаа юм гү гэхээр һэн. Хабуул хаан татаарнуудтай тулалдажа, бүхы наһаяа бараа даа, тэдээнэйл годлиһоо энэ дэлхэйһээ халижа ошоо.

Хабуул хаанһаа хияадуудай уг гараһан. Долоон хүбүүдтэй аад, хаан шэрээгээ тэдээнэйнгээ хэн нэгэндэ бэшэ, харин тайчууд обогой өөрынгөө гурбадугаар дүү Амбагайда заяаһан байгаа. Та-

таарнуудтай эблэрхэ ханаатай Амбагайн худа оролсохоо өөрөө тэдээндэ ошоходонь, тэдэнь мэхэлжэ баряад, жүрхиндэ дамжуулжа үгэһэн. Хаан шэрээгээ хэндэ дамжуулхаяа үхэлэйнгөө урда тэрэ хэлэжэ үрдээ: баһал өөрынгөө хүбүүдтэ бэшэ, харин дахин һөөргэнь хияадуудта – Хабуул хаанай дүрбэдэхи хүбүүн Хутула баатарта дамжуулха гэхэн байгаа. Тиигэжэ монгол изагууртанай эртэнэй аха заха болохо хияад болон тайчууд отог аймаг хоёр гар мэтэ нэгэ амин ябаа юм.

Хутула залуугаар нүгшэһэн, тушаал залгагшяа нэрлэжэшые үрдээгүй. Тайчуудташые, хияадуудташые хүндэ ямбатай, нэрэ солотой зон али олон байгаал бэээ. Арад зон Есүүхэй тухай хэлсэгшэ һэн, харин тайчууд өөрынгөө отогой хорото мэхэтэй, засаг түрэдэ шунахай Таргудай Хирэлтугые үргэхөө үсэд нэтэрүүгээр оролдоо бэлэй.

Татаарнуудтай хэһэн һүүлшын дайнай удаа Есүүхэйн нэрэ монгол ноёдой дунда урган бодонхой. Нүгшэһэн эсэгэһээ дамжан ерэхэн нүхэдһөө гадна, үшөө һахал һамбайгүй эдир хүбүүд, тиихэдэ барлагууд болон ангуушадһаа гурбан мянган сэрэг тэрэ суглуулаад, түргэн дундаа сэрэгэй эрдэмдэ һургажа, хубсаһа хунараар болон зэр зэмсэгээр гүйсэд дүүрэн хангахадань, тэдэнь гар доронь галзуу шангаар байлдадаг боложо, татаарнууд тэдээниие Есүүхэйн хорото шаранууд гэжэ нэрлээ бэлэй.

Жэлэ Бухын дэргэдэхи тулалдаанда Хутулын унаһан туг Есүүхэй шүүрэжэ абаад, сэрэгэйнгээ манлайда дайсанай шэлэмэл түмэн тээшэ шуумайжа ошоһон байгаа. Тэрээнэй зуутангууд хиирэхэн хэдэгэнэ мэтээр үй түмөөрөө дайсанай зэргэнүүдтэ аһалдан зулдажа, нуга дараад, гол үргөөнь буляажа абаа һэн. Тэдээнэй хаан Мэгүүжин һүүлтэ зэрлиг тэмээндэ аһалдажа, арай голтой амиды гаралдажа үрдиһэн гэхэ.

Тэрэ дайнда Есүүхэй тэнсэл тэрээгүй баяжаа. Тоо томшогүй адуун, тэмээн, үхэр, хонин хүрэгүүд, дала гаран тэргэ хитад торго, бүд, һеэы, түмэр ба шэрэм тогоо, зэр зэбсэг болон багжа хуягууды асаржа ерээ. Дайнда ябаһан сэрэгшэдээ тэрэ нютаг нугынгаа газар дайдаар тараажа түбхинүүлээ. Эзэмдэжэ байһан газарайнь заха хизаарнуудаар шэнэ шэнэ хүрөөнгүүд бодоо. Анхан дээрмэшэд, хёморгондо байгаашад, эндэ тэндэһээ тэрьедэжэ ябаһан

уг унгигүй зольбонууд тэрээнэй барлаг болон гүү хаагша хамга басагадтай гэр бүлэ боложо, харьяата зонийн тоо нэмэбэ – мүнөө Есүүхэйн хүсэ шадал тиимэшье бага гэхээр бэшэ болонхой бэлэй.

Татаарнуудай сохигдоһоной удаа талада амгалан тайбан саг ерэнхэй. Анханай дайсад болохо баруун хойтохи мэргэд угтан монголшуудай хүсэ орохые мэдэхэдээ Сэлэнгэ уруудан, саашаа нүүгээд, хилэ шадар хомор үзэгдэдэг болонхой. Онон болон Шэлгын адагаар нүүжэ ябадаг зүүн хойтохи жэжэхэн аймаг болохо дагуурнууд монголшуудһаа айдаг хэн тула, зарим үедэ Хара голой танигдаа мэдэгдээгүй аяар тэрэ зүүгээр оршодог газар дайдаар нүүжэ ябадаг бэлэй.

Гансал хэрээдүүд талын тайбан халта таһалба. Есүүхэй тиихэдэ нэгэ түмэн табан зуун мянган сэрэгээрээ хэрээдүүдэй хаан шэрээ залгамжалагша Тогорилдо туһалхын түлөө тэрээнэй дүү Эрхэ Харын урдаһаа тулажа, Туула мүрэн орожо ерээ хэн. Эрхэ Хара эсэгынгээ нүгшэһэнэй удаа Алтай уулын араархи наймануудтай нюусаар хэлсээд, тэдээнэй туһаламжаар улас түрыень буляан абahan байгаа. Монголшууд наймануудые газар дайдын хилэ хүрэтэр намнажа, заха хизаарын хамнаад гарахадаа баһашье ехэ олзотой болоо хэн.

Есүүхэй Тогорил хоёр илалтынгаа баярай найр дээрэ худанһаа ханаһан шуһан дээрээ тангариг үргэжэ, анда нүхэд бололсоод, түрүүшын лэ дохёогоор бэе бээдээ туһалжа байха гэлсэбэ. Энэ аянһаа мүртэй олзо олдохогүй гэжэ һанаһандаа Есүүхэйн уряа тоогоогүй олон монгол ноёд иимэ мэдээ дуулан гэхэдээ, үхэтэрөө атаархажа байба. Тэрээниень Есүүхэй бусажа ерэхэдээ нюур шарайгаарнь хаража байгаа хэн. Тогорилтой анда нүхэд бололсоһон ушарай далда удха тэдэ даншье хойнотожо ойлгоодаа: хэрбээ хэн нэгэнэй Есүүхэйн урдаһаа эбсэг далайгаа хаань, арадань хэрээд хаанай бүхы хүсэн байна ха юм. Анхан аймаг дотороо ехэ нүлөөтэй болохо гэжэ тэрээнтэй зүрисэлдэжэ байһан заримашуул мүнөө хүсэ хүрэхээ болибо. Есүүхэйн нэрэ дуулахадаа тоомжоргүйгөөр миһэд гэдэг ехэ ехэ ноёд, түмэн сэрэгүүдэй томо томо дарганар ама хамараа хаанхай.

Есүүхэй хоёр хамгатай, тэдээнһээ гараһан үхибүүдтэй. Тэрээнэй үшөө таба наһа хүрөөдүй байхада Бартаан баатар эсэгэн

онгуудай ноёной хоёртойхон Сочигэл басаганда хадаг табиһан байгаа. Худанар ёһо гуримаар алтан бүһөө андалдаал юм бээ, харин Есүүхэй сагай ерэхэдэ тэрэ Сочигэл басагаар һамга хэхэ уялгатай болоо һэн. Харин болзорто үеынгөө тулажа ерэхэдэ тэрэ ондоо басагантай уулзашоо. Шубуунай агнууриһаа бусажа ябата-раа хүн зонгүй хоһон талада нэгэ танигдаагүй аяншанай тэргын бүхээг соо һара нарантай сасуулма гоё һайхан дангина гоохон басага харажархиһан байгаа. Дулаан аадарай һүүлээрхи нойтон томо мойһоор ялалзаһан тэрээнэй нюдэд гайхан бахардаһан Есүүхэйе һаруул сэлмэгээр, энэрхы илдамханаар хаража байгаа. Тэрэ аянай хүн мэргэдүүдэй Ехэ Чилээдүү баатар һэн. Олхонууд угтанһаа энээхэн басаганда хадаг табижа абаад, нютагаа бусажа ябаһан байгаа. Теэд Есүүхэй һайхашааһан юумэнһээ арсаха гэ-шые багаһаа мэдэхгүй зантай бэлэй. Намарай ороондо ороһон залуу бугадал тэрэ аха дүүнэртээ гүйлгэжэ ерээд, һанаһанаа хэ-лэбэ. Теэд тэдэнь туһалхаяа таһа арсаба.

– Ши һамган болгохо басагатай гүбши, – гэжэ Нэгүүн Тайжа ахань дуугарба. – Амиды байхадаа эсэгэмнай хадаг табья һэмнай. Тэнгэриһээ тэрэмнай ондоо гэргэ гэртээ оруулба гэжэ харахадаа юун гэхэ юм?

– Ши мание онгуудтай хэрэлдүүлхээ һанаа гүш? – гэжэ Мүн-гэтэнь дээрэһэнь дабһалба. – Энээгээр үшөө дуталдахамнай гү. Талада элдэбээр тоомоо таһархыешни Амбагай хаан мэдэхэдээ юумыешни үзүүлхэ даа.

– Эсэгэ Амбагай хаан хоёр намайе хүлисэхэ, – гэжэ Есүүхэй урдаа оруулбагүй. – Хэрэг үйлөөрөө сагааруулна бээб. Таанарай ябалсаагүй һаа, Даридайтай ошохоб.

Аханарынь бээ бээ харалсаадхиба. Тэдэ Есүүхэйн зан мэдэхэ байгаа.

– Зай, яахаб, ябалсахал болоо гүб даа, – гэжэ Нэгүүн Тайжа гэмэрээд, Мүнгэтэ тээшэ хараба. – Эдээниие гансаарыень табья һааш, хүниешье алаха, мэргэдүүдтэй дайшые үүсхэхэдээ болохо.

Тэдэ гурбан мэргэд сэрэгшын ганса тэргэ хүсэжэ, гурбан тээһэнь добтолбо. Мэргэд морёо һандайлжа тэрьедэбэ, залуу һамганиинь Есүүхэйн болобо. Тиигэжэ мэргэд угсаатанда үгтэһэн Өөлэн монгол ноёной һамган болоо бэлэй.

Есүүхэй тэрээнэй эхэ эсэгэдэ өөрөө ошожо мүргэбэ. Тэдэнь ёһын тэдыдэ түрүүшээр дурагүйлхэһэн зан гаргаба, теэд хулгай дээрмынгээ түлөө горитойхон түлбэри нэрлэхэдэнь номгороо һэн. Харин өөрын түрэл гарал, эсэгын аха дүүнэр ба тэдээнэй һамгад, зарим хорото һанаата хүгшэд амар заяа үзүүлбэгүй. Түрүүшээр тэдэ һамгыень алибаа ушарта доошонь дарахаяа, энеэдэ наадан болгохоёо оролдодог һэн. Теэд Өөлэн үсөөн үзэгдэдэг дээдын хүмүүжүүлгэтэй байшаба. Айл аймагайн ямаршые бэри тэрээндэ орходоо айлшадаа дээдын хүндэ ямбатайгаар угтажа, аха захашуулаа онсолон хүндэлжэ, зохид һайн үгэ хэлэжэ шадахагүй байба.

– Уур сухалаа багтаажа ядаһан зониие энеэлгэжэ шадаха хүн байна, – гэжэ тэдэ хүгшэд һүүлдэ хэлэдэг болоо һэн ха.

Отог аймагаархидын тэрээнтэй эблэрбэ, гэбэшые Есүүхэйе хуушан уялгаяа бээлүүлхыень баалаба.

– Тэрэ онгууд басагаар һамга хэхэ ёһотойш, – гэжэ абганарын идхаба. – Энэмнай манай ахын хэрэг гээшэ, тиимэһээ бидэ энээнине юрэ иигээд орхихогүйбди.

Тиигэжэ Есүүхэй нэгэ зунай туршада хоёр һамга абаба. Угайнаа обоодо эсэгынгээ хүнэһэндэ мүргэжэ, үрээл юрөөлыень гуйба. Анханай хуушан заншалаар малай мяхаар бэшэ, зэрлиг ангай мяха шуһаар үргэл үргэбэ.

Саада жэлын һамгадын хоёр хүбүүдые түрэжэ үгэбэ. Өөлэнэй хүбүүн умайһаа гарахадаа шагайн зэргэ бүлин шуһа баруун гартаа адхан түрэбэ. Үзэгдөөгүй иимэ ушарһаа хамаг зон ехэтэ гайхаба, жэхыбэ. Бүхы угайн сагаан, хара бөөнэр барандаа сугларба. Үдэртөө сагаан бөөнэр баруун тэнгэридэ мүргэбэ, хүниндөө хара бөөнэр зүүн тэнгэридэ хүгэдэбэ.

Юһэдэхи үдэртөө тэнгэрийн нюуса нээхэмнай гэжэ тэдэ сонсхобо. Есүүхэйн гэрһээ дүтын түрэл гарал, абганар, хияад ноёд болон аха заханарһаа бэшэ үлүү зониие далда саашань гаргаба.

– Нарай энэ хүбүүнтнай агууехэ хаан, агууехэ дайшан болохо байна, – гэжэ тэдэ айладхаба. – Туг дороо ерэн юһэн баатарнууды табиха, ерэн юһэн улас түрэ дайлан абаха, ерэн юһэн арадууд ёһо заншалыень халан абаха юм байна.

Бөөнэрэй хэлээшые түрэл гаралын бодомжолоод, ерээдүйн хаанай эрхэдээ оруулха газар дайдын хэмжээн тухай найн үгэ хэлэхын тула хэтэрүүлэн хэлэгдэбэ гэжэ шиидэбэ. Хэды тиигэбэшье, тэдэ өөһэдынь отог аймаг үргэн талаар алдаршуулха шэнэ дайшан, хаан түрэбэ гэжэ баярлаба. Эгээ тиимэһээ Есүүхэй хүбүүндээ хамагай харша дайсан болохо татаар угай мүнөө жэлдэ хёморгондо абтаһан Тэмүүжэн баатарай нэрэ үгөө хэн.

* * *

Өөлэн хоёр жэл болоод лэ баабгайн гүлгэн мэтэ долоон голтой тэнхээ шиирэг бата бэхи хүбүүдые түрэжэ байба. Хари обогтоной дунда үхибүүдын тэрээнэй үдэрэйн нанаан, хүнийн зүүдэн, гансахан лэ баярын бэлэй. Эдэ жэлнүүдтэ дүрбэн хүбүүд, нэгэ бацага, одхоноо, үбгэндөө үндылгэжэ байба.

Сочигэл ууган хүбүүнэйнгээ хойно гурбан жэл болоод үшөө нэгы гаргаһанһаа хойшо бэшэ түрөөгүй. Тэрэ хоёрдохи һамган байһандаа дурагүй, гомдол муулараа мартажа шададаггүй бэлэй.

Бартаан баатар эсэгынгээ мордоһоной һүүлээр Есүүхэй эдэ жэлнүүдтэ шуһан түрэл хияад-боржогонуудтайгаа хамта нүүжэ ябаа хэн. Есүүхэй Бартаанай дүрбэн хүбүүдэй гурбадахын болодог. Мүнгэтэ Хияан Нэгүүн Тайжа хоёр аханарын эртэхэн бурхандаа ябашанхай. Мүнгэтэ татаарнуудай нэгэ байлдаанда үхэлтэ ехээр шархатаһан байгаа. Нэгүүн мори хулгайлагшадтай харбалдажа байтараа үдэрэй тодхор боложо хосорһон. Даридай одхон тэрэ хоёр лэ үлэнхэй. Аханарайн һамга үхибүүд ёһо заншалаар Даридайда ошоо һааб даа.

Үеэлэнэрһээ дүрбэнийн амидаржа байба. Худагта Жүрхи ехэн бусадһаа эгээл номгон даруу, ухаатай хүн гэжэ тоологдодог. Тэрэ эсэгынь ахын хүбүүн хэн, Есүүхэй тэрээнээ хүндэлхэ ёһоороо хүндэлдэг. Юумэндэ тиитэрээ хамаархалгүй, үгэ дуу үсөөнтэй, дүтын нүхэдшье, илгарма дайсадшье үгы наа, тэрэ нэгэ яһатан соогоо ехэ нүлөөтэй хэн. Уг дамжаха зөөри зөөшэ, хүнэй ами наһанда хүрэнэнэй түлөө яла сала, бэлшээрийн газар тухай арсалдаа туусалдаан – эдэ бүгэдэ маргаата асуудалнуудта тэрээндэ ходо бэлэн харюу байдаг, хүнүүд бөөн бөөнөөрөө зүбшөөл абахаяа тэрэндэ хандадаг. Хияад-боржогон отог дотор Худагта, Есүүхэй болон

тэдээнэй эсэгэнэрэй дүү Тодойн абга гурбан аха заханар боло-
нод. Бусадын наһаараашье, яһаараашье тэрээнэй дорон – эсэгийн
дүүнэрэй үхибүүд нэн.

Бүри Бүхэ – энэ дүүнь гансашье хияад-боржогон угтаа бэшэ,
бүхы монгол аймаг соогоо эгээл хүсэтэйн гэбы. Болдог-солдог
монсуу сонсуу балсантай, үргэн гүжэгэр тэбхэр мүртэй, тэнгэрийн
заяаһан баабгайн мундуу шадалтай юм, теэд хүүгэдэй зантай даа,
гансахан мэдэхэ, хэхэ юумэнийн гэхэдэ, бүхэ барилдаан бэлэй.
Онгууд болон наймануудай холын нютагуудаар тэрээнэй бэе ма-
хабад мяхагүй, ганса яһанһаа бүридэдэг, харин өөрөө хара бөө
юм гэхэн үгэ ябадаг. Һайндэртэ тэрээнтэй ушарха зон үсөөн, оло-
ной нюрга һээр хухалжа хаянхай. Уг унгидаа тэрээнэй аша туһа
гэхэдэ, дайн дажар ба түрэ хурим лэ юм. Дайнда дайсадые айлга-
ха, түрэдэ худанарые хүрдөөхэ. Бэшэ сагта Бүри Бүхэнөө гансал
түй түбэг даа, гай тодхор. Хүрэнүүд соогуур боосоогоор гү, али
юрэл тоомоо таһарангаа энээнэй гар хухалаа, тэрээнэй гэр урбуу-
лаа, нүгөөдын бүхын хүзүү булга мушхаа гэжэл дуулдаха. Ууртай
муу хүн бэшэ юм Бүри Бүхэ, юрэл даншые һаа эгээлэй юрын даа,
харин теэд халуун гар доронь орошобол ехэ аймшагтай, хүн зон
тэрээнһээ айдаг, илангаяа хари зон.

Тэнгэридэ талииһан Хутула хаанай Зүчи, Хирмау болон Ал-
тан гурбан бусадһаа онсо амыарлан ябадаг. Мэхэшэ ухаагаар
баранһаа булюу, эсэгийнгээ хаан нэрээр омогорходогшые һаа,
тэрээнээ олоной анхаралда зүүхэйлдэггүй – үе саг эрьенхэй,
теэдшые тэрэ бахархалаар уг дотороо аха заха ябаха габьяа бэшэ
гэжэ ойлгодог, Есүүхэйһээ жэхыдэг: ахань түргэн зантай, хүндэ
гартай, һамгадайнышые ойро, дайша баатарнуудайнышые дэргэдэ
улаан нюураарнь шабаһантай холижо, нэрэ түрыень гутаажа ха-
яха аргатай. Бусадһаа тэдэ гээгдэнгүй, хамагай урда гарангүй яба-
даг, харин сагнай ерэхэ байха, юунэй болохонь харагдаха, магад,
хаан шэрээдэ һуухашье ааламди, тиихэдээл хэн хэнэйнгээ һайн
шанар харахабди гэжэ гэр дотороо шэбэнэлдэн хэлсэдэг.

Тиихэдэ үшөө Ехэ Сэрэн байгаа. Харуу хяһуур гэшэнь бүри тэн-
сэл тэрээгүй даа, баруун гарһаа зүүн гартаа үгэхөө хармалдаг, ху-
биингаа адуу мал болон худалдаа наймаанһаа бэшэ ондоо юушые
анхархагүй. Адуу моридоор отог аймаг соогоо хэнһээшые булюу

аад, намар бүри, саһанай унахын урдахана, наймануудай болон онгуудай холын дайдаар дүтынгөө нүхэдтэй тонуул дээрмэ хэдэг, һара шахуу мүр сараагаа нюужа, танигдаагүй тамгатай адуугаар тоо томшоогүй хүрэгүүдээ улам арьбадхадаг. Аха дүүнэрын тэрээндээ:

– Хүршэнэртэйгээ эбээ таһархадаа гансаараа харюусахаш, шинии түлөө бидэ бодохогүйбди, – гэжэ нэгэтэ бэшэ ойлгуулжа ядаа һэн.

Тээд тэрэ хүн хэлэбэ гү, хүхы донгодобо гү гэжэ һанахашье-гүй, юрэл энеэсэгээгээд лэ, хулгай дээрмээ хэнээр лэ байха. Тэрэ хүбүүд угы, гурбан һамгадһаань жэл бүри басагад лэ түрэхэ, тээд тэрэ ушарта үшөө баярлахал даа.

– Басаган бүхэнэйнгөө түлөө анза абахаб! – гэжэ тэрэ һайрхаха. – Харин таанар хүбүүдтээ зөөриһөө хубаалдахат.

– Шамда хулуугаашань дээрэл дээ, – гэжэ ойгуурхинь тэрээнээ хүхиргэхэ. – Ажал багатай, түрэ наранайшы зардал гаргаха хэрэггүй.

– Тэнэг лэ зон гээшэлта даа, – гэжэ тэрэнь толгойгоо һэжэрхэ. – Хуулита моридни хулуугаашаяа бүтүүлхэл. Хэн нэгэнэй найманай тэмдэг хараад, юу хээ асуугаа һаань, анза абаалби гэжэ бүдүүн дорюунаар хэлэхэлби, ха-ха-ха! – гэжэ тэрэ ялан таха болотороо зууралдашаһан хитад торгон тэрлигэйнгээ заха дээгүүр шалхагар хасараа һанжуулан энеэхэ. – Ха-ха-ха! Тэдээнһээ хулууһаб, тэдээнһээл нэгэ жаа худалдажа абахаб, харин барууншы, зүүншы тэнгэрийн нэгэшы шүдхэр хаана хулууһыем, хаана худалдаһыем ойлгожо шадахагүй, ха-ха-ха!

Аха дүүнэрын эсэгын уг дамжаха зөөриһөө өөр өөрын хуби зонхилжо байдаг, тэрээндэнь мүн имагтал өөһэдынь олзо оролсодог: хүрэг мал, адуун, сэрэгшэд, харьяата зон болон богоолнууд. Энэ болбол өөрын үхэр малтай бүхэли отог аймагуудшы, үнинэй болон һаянайшы дайнда хёморгондо ороошодшы, ондоо уһаа зайлажа, һайн байдал бэдэрһэн зайгуул сэрэгшэдшы бэлэй. Эрэе маряан эдэ улад зон хэзээ заяанда талада эхилһэн дайн дажарай зэбүүн сагта амидархын түлөө нэгэ ноёной туг доро орожо, хэрэгтэй сагта жолоошо даргатайгаа хамта байлдаанай улаан бурма руу дугшан, тэрээнэй гар доро ябаха эрхээ баталжа ябана гээшэл даа.

Монголой бусад отогууд утахан Ононой дээдэшье, доодошье голоор таранхай, зариманиинь Хэрлэнээршье нүүжэ ябадаг. Аюул-та сагай амхайжа ерэхэдэ тэдэ хияадуудтай гү, али тайчуудтай, мүнөөнэй хаашуулыень шэлэн, нэгэдэн ниилэдэг, харин амгалан сагта саашаа догдойгоод, өөрынгөө дураар хубияа борлуулжа, дошоёо шарлуулжа ябадаг.

Юһэн жэлэй саана Хутула хаанай хада гэртээ харихада уг дотор үймөө хүймөөн һүжэрөө һэн. Ноёд ударидагшяа һунгахаа яарангүй, сэмүүн сагай үнгэрхые хүлээбэ. Болзорто сагай үнихэн үнгэрөөшье һаа, хэншье удаадахи хаанай нэрэ нэрлээдхинэгүй. Хэншьеб сагаан һэеы дээрэ өөрөө үргүүлхээз найдана, зариман шадалтан тээшээ нэнгэнэ. Үсөөн найрта угай ноёд барандаа суглархадаа бээз бээдээ мээхэйгээр энеэбхилэн, нюргаа нугалан хүндэлжэ байгаашье һаа, буруу харахадаа холбоо барисаа бэдэржэ, нюусаар хэлсээ баталжа байба. Энэ амгалан байдал хэбэрэгхэн, хээээшье нижагархай-тажагархай буужа, тад-няд гэхэ гэжэ хуу барандаа ойлгожо байгаа бэлэй.

II

Хияад-боржогоной гол хүрөөнэй долоо-юһэ наһатай хүбүүд холын нуурһаа бусажа ябана. Галуу нугаһа тэдэ һайса харбажа олзолоод, энэ удаа тэдээн соо һанаа дундуур хүн байбагүй. Һаглагар үһэ һамбайтай, хахархай муухан хубсаһатай хара зонной дээрмэшэ шэгтэй үхибүүдшье саһан сагаан шүдөө наранда ялалзуулан, баяртайгаар энеэбхилдэнэ.

Моридоо дүмэн, гэшхүүлэн ябаба. Халуун хатууһаа хаташаһан гэшхэгдээгүй ногоон соогуур үргэн гэгшын мур гарана. Үдын хойнохи наран хуурай сиидэгэр тэнгэриһээ тэртээ тэрэгүй хайрагдаһан газар дайда хайра гамгүй шарана. Хуурай ногоон соогуур ойгожо дэмыршэһэн таршаа таршаганана. Табгайн түбэрөөһөө тарбага зумбараанууд нүхэнһөө гаранхай, хойто хүл дээрээ соройн, эртэ урдын обоо добуун дээрэхи шулуун хүрэгүүд мэтэ хүдэлэнгүй моритой зониие хараһаар үдэшэнэ. Морид нёдондонһоо тайруулаагүй ута шэрүүн һүүлээрээ таһалгаряагүй бээз шарбана. Үндэр тэнгэридэ үдэ далая таһара удара татуулһан ори ганса үтэлһэн элээ гансаардан харагдана.

Аха заханар, юһэ-арбатай шиираг хүбүүд, түрүүлэн ябана. Нараанда ялагашанан гуулин, зэд, мүнгэншье хазуурнуудаа шанганаар гартаа барин, тэдэ хатуу шэрүүн янзатайгаар найн эмээл дээрээ лаб һуунхай. Багашуулын хохархай эдэрхэй тохон дээгүүр зайдаланхай, хойноһоонь эмхи гуримгүй халирна.

Тэмүүжэн ута дэлһэтэй хара азаргаараа хажуу талада ябаба. Бүхы бэээрээ баруун тээшээ эрьежэ, годлиин хахад ниидээндэ оршоһон ожорхотой багахан нуур харасагаана. Үндэр шэнгэн ургамалай шара тархиин дундуур хэдэн томо галуу нугаһан харагдаба. Шубууд тобир тарган, зөөлэн үдэнь өөхэ тоһонһоо ялагашана. Тэмүүжэн хазаараа түргэн татаадхиба. Бусадын баһал моридоо байлгажа, тэрээн тээшэ асуунгяар хараба. Тэмүүжэн ташуурайнгаа эшээр нуур руу зааба. Тэдэнь үгэшьегүй ойлгобо.

Үнгэрһэн намар татаарнуудтай харбалдаанда алуулһан Мүнгэтэ абгын хүбүүн Үнгүүр багашуул тээшэ эрьежэ, үгэ дуугүй зүүлжэ баруулжань зааба. Тэдэнь хоёр дали болон хубаараад, нуур хүрээлэн, хойно хойноһоо хүдэлбэ.

Ожорһо холуур тойрожо, номо һаадаг болон годлинуудаа гаргаба. Үнгүүрэй үлэ мэдэг гараараа зангахада, дүхэриг аалихан уйтаржа эхилбэ. Хойнотожо аюул ойлгоһон нугаһад үргэжэ, үдэ даляараа уһа сохин дэгдэбэ. Хэдэн хүнгэхэн һомон газарһаа нилээн дээгүүр ябаһан шубуудые сүмэ сохижо, тэдэ агаарта ямар нэгэ харагдахагүй хана мүргэһэндэл тогтон, далияа хумяад, удаа дараалан ногоон дээгүүр унашаба. Хахадаа гээһэн хүрэг нуурһаа сааша ниидэжэ ошобо.

– Хэн тудаагүйб?! – абяа шэмээгүй байдал хурса шороб тэнэгшүү хашхараан дуулдаба.

Тэмүүжэнэй үеэлэ Сача Бэхи дэмышэгээр юлыһэн томо нюдөө эригэнүүлэн, тойрошодоо хараашална.

– Хэн һомоо хиигээр табяаб?

– Тэрэ добо доро ёдойлдожо байна.

– Хаана?

– Тээ тэндэ, хара болдогой саанахана далинь хүхэрнэ.

– Абагтыл даа тэдэниен, һөө-й!

– Хэнэй тэмдэг байнаб тэндэнь?

– Хэхээхэ!

– Хэнэй годлиб гэжэ һуранаб!

– Өөрөө хэлэгты, хожомын хойнотохо!

Гурбан багахан хүбүүд толгойгоо ганхуулан моридһоо буубад.

– Наашаа гарагты! – гэжэ Сача Бэхи хашхарна, муухайгаар таталдаһан урал соогоо энеэдээ нюужа, доошонь харуулһан хургаараа урдаа заана. – Айһандаа саһаа урид үхэжэ байна гүт? Түргэн, түргэн! Би таанарые гансатал солоохой оруулхаб!

Гэмтэй хүбүүд хахархай гуталтай маяа хүлнүүдээ аалихан татасагаан, аханарай урда зогсобо. Араарнь бусадын хагшалдан бөөгнэрбэ.

– Нюсэгэн нюргынь арба ташуурдаха, – гэжэ Сача Бэхиин дүү Тайчар дурадхаба. – Бусадта нургаал болохын түлөө.

– Арба олон, – гэжэ Үнгүүр буруушааба. – Таба таараха.

– Таба үсөөн.

Халуунһаа, эсэһэнһээ арай шамай эхилһэн залхуу туусалдаан гэнтэ хар-хур гээд, нохойн хусалдаандал дэлгэржэ, хараал шэрээл болошобо.

– Арбан таба, тэрээнһээ бага бэшэ! – Сача Бэхи түхэрээн нюураа уур сухалһаа һориилгон, бэшэнээ тойрон харана. – Удаан на-нажа ябахын түлөө!

– Ши яагаа, хиирээ гүш?

– Арбашье хүрэхэл!

– Эдээнэйш хабһан хурьганай бэшэ юм гү...

– Тиигэбэл самса дээрэһэнь наншаха.

– Самсань хахарна ааб даа, һүүлээрнь маниие заажа байха гү.

– Бүхы хүреэнээр тарахал.

– Харин би арбан таба гэнэб! – Сача Бэхи өөрынхией табиха дурагүй. – Нюсэгэн нюргынь!

– Арбашье ехэдэхэ, – гэжэ тугаарһаа нааша зэмэдэ ороһон хүбүүдые дуугай хаража байһан Тэмүүжэн дуугарба. – Шуһандань һоно хэдэгэнээн һууха, шархань хубилха.

– Тиимэ-э, хээрын хэдэгэнэ бултыень энээ руу суглуулхабди, тэрээншьегүй амар заяа үзүүлнэгүй.

– Ташуургүй үнгэрэе.

– Яагаад?

– Тээ тэрэ үндэрһөө уһа руу хаяял.

Туусалдаашад бэе бээ харалсаадхиба.

– Шэнгэжэ үхөө наа, өөһэдөө ехэ нүгэлтэй гээшэ, өөһэдөөл гэмтэй болохо.

Энэ удаа багашуул дарья табилдаба.

– Энэ юун хэһээлтэ гээшэб? – гэжэ тэдэ дурагүйлхэн шуулдаба.

– Эдэш нохойһоо дээрэ тавардаг лэ!

– Юундэ тиихэдээ уржадэр маанарые сохёо һэмта?...

– Нэгэ зариманда нэгэ ёһо, нүгөөдүүлдэ ондоо...

– Өөрөөшье уһанда ороходо болохо ха юм...

Багашуулай дарьяа шууяан хүжэржэ байба.

– Хаагты муухай амаа! – гэжэ багашуулай үгэ дуулахагүйдэ ухаа мэдээгээ алдадаг Сача Бэхи сад гэбэ.

Мантан томо мадагаяа хуйһаань ходолжо, дээгүүрээ далагашан, багашуулда морёо дүтэлүүлбэ.

– Энэ гэхээр хэн нэгэнэйтнай эльгэ хахалхам... гэдэхэм үлдэшоо.

Наранда ялагашаһан зэбсэг тэдэнь харахадаа хажуу тээшээ халба хүрэбэ. Сача Бэхи халта бодод гээд, мадагаа һуйбадажа, найман нарин гүрэлөө ташуураа бариба. Балай далайншьегүй, ойро байһан нэгы мэдэгдээгүй түргэн сохилтоор оройлгожо, атируулба.

– Бидэ ойлгообди!

– Хуу барандаа ойлгообди! – гэлдэжэ, бэшэниинь яаруу түргэн дохилдобо.

– Зүүн зүгэй шүдхэрнүүд ташуур харахадаал номгордог гэлсэгшэ, – гэжэ гэмэрэн, Сача Бэхи гуталайнгаа үргэн түрии руу ташуураа гударба. – Зон зүб лэ хэлэдэг юм байна.

Гэмтэй хүбүүдэй шарай нэргэжэ, нюулта нөөлтэгүй баяртайгаар энеэбхилдэн, голой эрье тээшэ алхалалдаба. Үндэр эрьедэ тэдээнине газарта унагааж, хашхар хуугай табилдан, хүлтэ гартаһаань хэнжэгүдээд, голой харлуу гүн руу хаябад.

Тэдэ замаг соогуур умбан тамарһаар, нохой мэтээр эрьедэ мүлхин гараба.

Саашаа ябабад.

Хэзээ заяанай бутархай хуушан шулуугаар бүрхөөгдэһэн оройтой налуу хадын ташалангаар тэдээнэй Онон руу буужа ябахада ара талаһаань хүндэ нэжэгэнээн дуулдаба. Бүглүү абяан түр-

гэн гэгшээр дүтэлөөд, далан хэнгэрэгэй гэнтэ сохиһондол дүлиир-мэ абыагаар шэхэн дээрэнь тэһэ бууба. Хүбүүд тархья хойшонь эрьюулбэ, айһан мэгдэһэндээ нюурнуудын унжагай утаар һунашаба. Тэдээнэй арада хойто тэнгэрийн тэн хахадые сүм эзэлһэн хада уулын зэргэ мантан томо хара үүлэн мушхаралдан хөөрэжэ байба. Хүндэ хара гүзээгээ тэдээн дээгүүр тэнзылгээд, сахилма сагаан хажуу талаараа тэнгэрийн үндэр өөдэ хитайжа байба.

Талын һалхинда туугдаһан утаан мэтэ айхабтар түргөөр үүлэн гүбээ дээгүүр тэнгэри бүрхөөжэ, хара хүнжэлөөр хушаба. һэрюун амисхалаар гэнтэ үлээбэ. Ондоо сагта хүбүүд, магад, энэ ойгомо халуунай буураһанда баясахашье юм һэн бээ, харин тэдэ мүнөө жэхыбэд: энэ хара үүлэн соһоо адар томо аймшагтай юумэнэй тэдээниие хаража байһалдал зэбүүрхэбэ.

Моридой һуутараа сошотор тэнгэрийн удаадахи дуун наярба.

– Урагшаа! – гэжэ бусадһаа урид һэгээ ороһон Тайчуу өөры-гөөшье, хүбүүдыешье урмашуулан, нарииханаар шашхаба. – Хэм-най хурдан бэ, манай морид гү, али тэнгэрийн үүлэн гү?!

– Зогсо! – табаржа эхилһэн табараан соогуур хэнэйшьеб хоо-лой дуулдаба. – Байра дээрээ барандаа байгты!

Түрүүшүүлынь жолоогоо татажа, хашхарһан хүндэ дурагүйл-хэн эрьебэ.

Энэ Хүхэчу, Есүүхэйн зуун нүхэд сэрэгэй дарга ноёной хүбүүн, тэдээнэй үүри байба. Хоёр жэлэй саана тэрэ бөөнэрэй шаби болоһоор нүхэдөөрөө үсөөн уулзадаг болонхой. Мүнөөшье үдэр агнуурида дахалдажа ошоходоо хүндырэнхэй хүйтэн зандаа, багашуулай дундуур абья шэмээгүй ябаа юм.

Сагаан азаргаа нэшэн, тэрэ түргөөр бусадаа алад гаража, урдань хүндэлдэн зогсобо.

– Юун болооб? – Тэмүүжэн ара тээшээ атиралдан налай-жа, зүүн гараараа гүйхөө һэдэһэн азаргаяа арай шамай барижа байна.

– Бү хүдэлэгты! Буудал бууха... – Хүхэчүгэй ходо нэгэ янзатай ябадаг нюур мүнөө һанаагаа зобоһон сэдьхэлэй тэмдэгтэй байба.

Халта бодолгото болоһондол зали абаад, тэрэ түргөөр хэлэбэ:

– Багашуул саашаа ошог.

– Хуу барандаа тиишээ бологты, түргэн! – Үнгүүр гараараа зүүн тээшэнь зааба. Хүлээгээд, дахин Хүхэчу тээшэ эрьебэ. – Зай, юун бэ?

Бөөгэй урдаһаа моридой хоншоороор орожо, тэрээнэй жэмыһэн нимгэн урал шэртэнэд.

– Тэдээниие уһа руу хаяхагүй байгаат, – гэжэ саашаа болоошодуул тээшэ толгойгоороо заан, тэрэ аалихан дуугарба. – Иигэжэ уһанай эзэдтэ шарууһа үргэдэг гээшэ, харин эдэтнай шарууһад бэшэ ха юм. Таанар хэнээбэ гээшэбди гэжэ тэнэгээр аашалба ха юмта. Уһа саһантай элдэбээр наадаха гээшэ нүгэл гэжэ таанар өөһэдөө мэдэхэ гүбты. Уһанай эзэд таанарта уурлаад, хэнээхэ гэжэ байһаниинь магадгүй бшуу.

– Юугээ тиигээд абяагүй байгаа хүмши? – Сача Бэхи тэрээниие үнэншөөгүй зангаар хараба.

– Шинии шэлэ хүзүүнһээ ходо бүри барижа байхаар жаахан бэшэш, – гэжэ заабариин маягаар хэлэхэдээ хэнэйшье урдаһаа харабагүй, теэд барандамнай хэлэжэ байна гэжэ хүбүүд ойлгобод. – Юумэ хэхынгээ урда энээнһээмни юун болохоб гэжэ түрүүн бодыш. Тэрээнэй түлөө шамда тархи үгтэнхэйл, гансашье үнэгэн малгай үмдэхын түлөө бэшэ.

– Үгы, юундэ түрүүшээр гансата маанарта хэлээгүйбши? – Сача Бэхи һалана һанданагүй. – Магад, ши өөрөө мэдээгүй байгаа гүш? Тиигээ һаа, ямар бөө гээшэбши? Али ши маанарые нургахын түлөө бурхадые сухалдуултарнай һэмээхэн хүлээгээгши?

– Зай, тоосолдохо сүлөөгүйбди, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие таһа дүүрээд, Хүхэчудэ хандаба. – Яалтай гээшэб?

– Тэнгэри бурхан уужам сэдхэлтэй. Моринһоо буугаад, намтай хамта мүргэгты.

Хүбүүд иишэ тиишээ айнгяар харасагаан, жолоогоо гартаа шангаар хүрмэжэ, тэрээнэй үгөөр болобо. Аханараа хаража, багашуулшье газарта моринһоо холжорон буубад.

Хүхэчу хоёр гараа хоёр тээшэнь дэлгэжэ, туранхай нюураа тэнгэри өөдэ хандуулба. Хүндэ томо дуһалнууд духа болон хасарыень сохибо, теэд бөөгэй нюдэн ууртай хилэнтэй хара бараан тэнгэри шэртэн, нээлгээтэй зандаа байба.

– Тэнгэрийн уһанай агууехэ хүхэ эзэдэй долоон... дуулыт даа маанарые! Бидэ хияад-боржогоной үхибүүд: Худагта Жүрхиин

хүбүүн Сача Бэхи, Мүнгэтэ Хияанай хүбүүн Үнгүүр, Есүүхэйн хүбүүн Тэмүүжэн...

Хүхэчу эндэ байһан хүбүүдые удаан тоолобо. Тэмүүжэн тэрээнэй һонор сээжэдэ гайхан, шагнажа байгаа һэн. Тэрэ бараниинь уг унгитайнь, ахаһаань дүү хүрэтэрнь, хара сагаан яһантайнь нэрлэбэ, нэгэшье алдуу гаргабагүй, нэгэшье торолдобогүй.

«Тэнгэри бурхантай ходо хөөрэлдэдэг, дадал болоһон юм байна, – гэжэ тэрэ анха түрүүшээр нүхэрөө хүндэлэн бодобо. – Ямар нэгэн үбгэндэ орходоо дээрэ дуугарнал, тэдэ ханяадаг, хахадаг, харин энэмни хадын горхон мэтээр шарьянал».

Тэнгэрийн шэнэ нэрьеэн Тэмүүжэнэй бодол таһалба.

– Агуухэ хайраа буулгыт даа, бүдүүлиг зангьемнай хүлисыт даа, тэнэг мунхаг ябадал гаргаалди, эдлэхэгүй нүгэл эдлээлди...

Бороо һууһаар, аадар болон, хуурай хатуу газар дээгүүр ад-харан шааяжа, Хүхэчүгэй хоолой бүглэнэ. Саг зуура бүрэг-бараг үдхэрэн, арбан алхамда байһан дэрһэн харагдахаяа болин байба. Хүбүүд бэе бээ гээхээ айжа, иишэ-тиишээ хултагашан һуубад. Тэдэ удаан сагай туршада хамаг дэлхэйһээ таһаржа ошоһондол, һүүлшынгээ найдал мэтээр үргэһэн моридоо шангаар барин, тэнгэри өөдэ гараа һарбайн зогсожо байгаа һэн. Хүхэчүгэй хоолой аадарай шууяантай ана-мана тэмсэжэ, хүл доогуурнь урдаһан шалбаагай уһанай шарьяан доро үшөө шангаар, үшөө хурсаар эдэлжэ байба.

Гэнтэл юумэн дүүрэшэбэ. Аадар хажуу тээшээ зайлажа, мүнөө ойрохи добо дээрэ бушаганажа байба. Тэндэ хамаг тэнгэри газарта унаба гү гэхээр нижагархай тажагархай боложо байна. Аадарай ханатаһан уһан соогуур сахилгаан сахилжа, буудал буужа, тэнгэрийн нижаганаан харанхы һүнийн хара һалхинда нуурай ожорһондой таһалгаряагүй шууяандал хүүеэ шааяа булижа байгаа һэн.

Үүлэнэй хаяаһаа наран һэмээхэн шагааба. Хурса гэрэлээрээ харгыгаа бэдэрһэндэл хэды дахин ялагад гээд, зүрхэ ороһондол эрхэ сүлөөгэй уудамда гараба. Хурын уһаар угаагдажа, хурса шарайгаа һахюулдажа, хүхэ манхан тэнгэри хуудам талаяа хуушаараа хушаба.

Хүбүүд моридтоо яаралтай мордобо. Аадар бороо холын гүбээ добо дээгүүр зүүлэжэ ябаа һэн.

– Газар нэгэ бага норобо, – эмээлдээ бохиугоод, юундэшьеб дүрөөгөө татажа ябаһан Сача Бэхи дуугарба. – Буудал буушанааа гү гэжэ ханаалби. Зулайгаарни ороод, зүрхыем хаха сохихонь гэжэ ханааб... – аха дүүнэр шоо үзэнгээр шэртэжэ байна гэжэ мэдэрхэдээ аягүйрхэн, аниргүй болошобо.

Дундаа хэлсэнгүй хатаргабад. Сача Бэхи ухаагайнгаа үргэн ташаан дээгүүр хоёр удаа ташуурдажа, урагшаа ходорон гараба, тэрээнэй хойноһоо бусаденьше шуумайшаба. Аадарһаа айһан морид шоно гарюунда намнуулһандал, алаг эрезнээр ара гэдэргээ хөлөгөшөн, хурд-хард хуухиралдан, шадал соогоо һунан һунан гүйлдэбэ.

Добын ташалангаар довтолжо ябаһан сэрэгшэдтэл тэдэ бутаран сасаржа, хүрэн руугаа юрьен бууба.

Захын гэрэй хажууда наранда игажа һууһан нюдэ балайшаг хоёр хүгшэд тэдээниие харажархёод, айхын ехээр айжа, бусадаа дуудан, хашхар хуугай табилдаба. Эрэшүүл гэрһээ гүйлдэжэ гараад, хурса наранһаа һарабшалан, тала руу шэртэнэд. Хүрэнэйнгээ хүбүүдые танихадаа урмаа таһаран, газарта нёлбоод, үүдэнэйнгээ халхабын саагуур хорошонод.

Арбаад парпагар хара нохойнууд шара хоёогоо ирзайлган, абяа гарангүй урдаһаань харайлдан ошоно. Тээд удангүй алдуугаа ойлгоходоо зуг татан зогсожо, зэмэтэйгээр һүүлээ шарбан, зайлажа үгэнэ.

– Нохой бэшэ, хонид! – Сача Бэхи хажуугаарнь гарахадаа эмээлһээ һанжан, дүтэ байһыень ташуурдаба. – Эзэдээ танихагүй гэжэ!

Хүрэнэй урда хүбүүд моридоо татажа, гэшхүүлбэ. Морид шуужаатайгаар амилжа, хазаар даран, урагшаа дабшахаа тэгүүлнэд. Хүрэн дотор аалин намдуу, хүн харашье харагданагүй. Үдэрэй халуунда тэдэ гэр соогуураа шэбээлэнхэй. Аадар энэ газар огто дайрангүй гараа. Моридой туруун хуурай хатуу газар дээгүүр түбэржэ, эндэ оршоһон аалин намдуу байдал таһална.

Унтуур номхон байдал соо хүрэн нойрсон һажанхай. Газарай дэгнүүл хушалтынгаа тэгэндэ утаа уняарһаа харлашаһан нүхэтэй газар гэр холоһоо харахада талын нэгэ орбон мэтээр һанагдадаг, айлай захаһаа табин алхам газарта оршодог тэрэ хүүдинсэһээ хара түмэрэй даршаха, алха дүшын нэгэ жэгдээр дабтаха дуулдана.

Айл соогуур хүнэй ябахань хаа-яа үзэгдэнэ. Ноёдой хүбүүдые харахадаа эхэнэр зон харгы хүндэлэн гарахаяа зүрхэлэнгүй, байрадаа зогсожо үгэнэ, зариманиинь доро дохино. Хара зоной болон залуу зараса басагад изагуурта хүбүүдэй эшхэбтэр элдэб ааша мэдэхэ нэн тула абаһаар хоргодоно.

Зургаан ханатай боро гэрэй хажууда буурал сагаан хүгшэн үндэр арһан олбог һандайлаад, ута нарин һаба соо тоһо сохижо һууба. Богони һүүдэр доро наранда пэтэн хара болотороо харлашаһан хоёр хүүгэд халуунда ойгошоһон хонин доогуур түлхилдэн байжа мүлхин, шоройтой зууралдашаһан муухай амаараа хүхыень хүхэжэ, дулаан хүмбэйень хахажа сасажа байгаад энеэдэн дундаа залгина.

Туруунай түбэрөөндэ хүгшэн толгойгоо үргэн, нюдөө сабшасагаан, моритойшуулые хараашална.

– Хэнэйбта? – хүгшэн нюдөө һарабшалба. – Али хүрөөнэйбта?

– Манай хүрөөнэй, хүгшэн эхэ, – Үнгүүр шүдөө сайбалзуулан энеэбхилбэ. – Дүтэлөөд, эмээлһээ һанжалдан, тэрээнэй урда нэгэ галуу табиба.

– Ямар һайн хүбүүмши-э? Ямар ехэ бэлэг үгэбэ гээшэбши? – хүгшөө маяа хүл дээрээ ёгшоһоор бодобо. – Шүдэ амагүй болоһон намай баярлуулбаш даа. Зөөлэн мяхан намда мүнөө юунһээш үнэтэй болонхой... Хэнэй хүбүүмши?

– Мүнгэтэ Хияанай, Бартаанай ашаб.

– Үбгэн эсэгээ, харахадам, һажаагаа хүн байнаш, элбэг гартай бардам хүн бэлэй, – хүгшэн толгойгоо ганхалзуулна. – Тиимэ даа, сагаан яһан гээшэ аша гушаданьшые харагдана. Харгы замшни азатай, олзотой байг!

– Үрээлээртнай болтогой!

* * *

Хасар Хачуун хоёр Тэмүүжэнээ гэрэйнгээ урда тодон угтаба. Хоюулаа сээжэ нүсэгэн, халюун мэтэ хара хүрин, үйлын үрээр бээ бээдээ юугээрээшьеб адли гэжэ харагдана.

Хасарай мүр болон гарнууд хатуу шанга балсангуудаар тобойлдожо эхилэнхэй. Долоо һаһандаа үетэнһөө халта үндэрхэншые. «Шанга хүн болохо», – гэжэ үбгэд тэрээниие харахадаа хэлсэдэг.

– Юу мүнөө баряабши, аха, – шуран холтоһон, хэрзэгы ёборгон Хасар агнуури морид хоёрһоо бэшэ юумэндэ һаналаа бага табигдаг. – Олые баряа гүт?

– Шинии садахаар байха даа, – гэжэ Тэмүүжэн мihэд гэбэ. – Ангалзуур амаа бэлдэжэ байгаарай.

Хачуун Хасарай саанаһаа гаража, ганзагыень шүүрэбэ. Ехээр дүлиһэндөө уухи аахи юумэн арай шамай хүндэ тулам газарта буулгажа, досооһоонь томонууд гэгшын дүрбэн галуу, гурбан нугаһа гаргаад, баяртайгаар ашхарба:

– Галуу шарахабди!

– Шил зулгаагаа гүбши, – гэжэ Хасар сэргэдэ мори абаашангаа тэрээнэ таһа дүүрэбэ. Ахынь олзо юугээр тэрээндэ уршаг татахаб гэжэ ойлгоо бшуу. – Тэрэгүйдэ бэлэн юумэ эдижэ һурашанхай.

– Шамһаа дээрэ зулгаахалби, – Тэмүүжэнэй хажууда Хачуун зүрхэтэй, тиимэһээ дураа гутаангыар зарга бариба. – Хуушан иргай номо һаадагаймни орондо нэгэл дахин хуһаар хэжэ үгөө һэн, тэрээнһээ хойшо намайе бэлэн юумэн дээрэ ябана гэдэг болошоо.

– Зайл даа, хүрөө, үгы һааш, юумыш үзүүлхэб... – Хасар тэрээн тээшэ сухалтайгаар хазагад гэбэ.

– Дуугай бологты! – гэжэ Тэмүүжэн бадашаад, ехэ гэр тээшээ ошобо. – Моринойм эмээл абаад, хүрөөнһээ гаргагты, шүдэрлөөд табяарайгты.

Бага гэрһээ Бэгтэр дүүнь гараба. Хоюулан нэгэ жэлэй, теэд бага эхэһээ гараһан хадаа дүү гэжэ тоологдодог, тиимэһээ энээнтэй эбсэдэггүй, аргын лэ байбал бээ даанги хүн гээшэб гэжэ харуулхаяа оролдодог. Тэрэ хүсэ шадалаар ехэ, нюргааршые Тэмүүжэндэ орходоо нэгэ бага үндэр. – Галуу баряагши, аха? – тэрээнэй номгон даруу хоолой саанаа ямар нэгэн баһанхад наада харалгатай гү, али далда удхатай байдаг. – Хэр золтойгоор ябаабши?

– Бурхадай хайраар.

– Намайе хүндэлхэ гүш?

«Баһал баһанхад урьжа байна, – гэжэ Тэмүүжэн сухалаа хүрэхэ танил болоһоһон сэдхэлдэ абтан, дотороо тэмдэглэбэ. – Хоро шарань ходол бэлэн байгшаб».

– Манайда һурангүй эдеэлдэг.

– һурангүй эдеэлхэ гээшэ – хулгай. Тиимэ бээ?

– Хари зоной юумэ эдихэдэ – хулгай. Эндэ хари зон үгы.

– Хүнэй юумэ эдихэдэ өөрынгөө юумэ эдижэ байнаб гэжэ на-
надаг хүнүүд байдаг ха юм.

Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараншьегүй ехэ гэртээ оробо. Ара
нюргаараа Бэгтэрэй хүндэ хараса мэдэржэ байгаа нэн.

Өөлэн эхэнь галай хажууда үендөө хүрэхэн Тэмүлүүн баса-
гандаа хүхөө хүхүүлжэ нууба. Гурбатай Тэмүүгэ ойронь шууяа
ехэтэйгээр гашалхан хү матаар тагшаһаа хорожо сүлөөгүй, оро-
жо ерэхэн Тэмүүжэнээ хайша хэрэг харасагаана. Эхэнь хойшоо
эрьежэ, олбог дээгүүр басагаяа табяад:

– Аадарта ороо гүт? – гэжэ загаһанай арһан тэрлигэйнгээ эн-
гэр шагталан асууба.

– Тиигээ, – гэжэ Тэмүүжэн харюусаба.

Бэгтэртэй хөөрэлдэхэнэнь удаа тэрээнэй сэдхэлдэ муу бай-
гаа нэн. «Ямар юумэн тэрээндэ хэрэгтэй юм агшаб? – хэдыдэхее
гээшэб, өөрһөө тэрэ асууна. – Ходол арадаа хутага баряад байһан-
дал. Ехэ намганһаа түрэхэн би гэмтэй юм гүб?».

Хойморой баруун талаар өөрынгөө нуурида тэрэ нууба.

– Эндэхээ тэндэ юунэй боложо байһые хараа нэмди, – эхэнь
зэд шанагаар тэрээндэ хүрэнгэ аягалангаа дуугарна. – Хараха-
дашье айхаар, тэнгэриһээ газар хүрэтэр хүни мэтэ хаб хара. Яажа
таанар тиимэ газараар ябадаг хүмта, ганса бурхан мэдэлэй.

Тэмүүжэн хоёр гараараа аяга тодон абаад, хэдэн дуһал гу-
ламтын захата адхаба – галай эзэдые хүндэлбэ.

– Маанартай Хүхэчу ябалсаа, – тэрэ бии үгыгөө бултыень
хөөрэхөө ханабагүй. – Тэрэмнай аадар зайлуулха гэжэ тэнгэри
бурхание гуйжа үгөө.

– Гуйжа үгөө? – эхэнь хүрэнгэ худхахаа болёод, хүбүүгээ анха-
ралтайгаар хараба. – Тиихэдэнь аадар зайлаа гү?

– Гансата зайлаа, долоон хүхэ бурхадта хандансаарнь, – гээд,
байтараа нэмэбэ. – Харин түрүүшээр сахилгаанһаа нүдэн эрээлээл.

– Ай, тэнгэри бурхан, Ясал Сагаан тэнгэри, танай хайра бараг-
дашагүй! – Өөлэн хойто зүг руу эрьебэ. – Хүхэчу мүнөөшье хараха-
да бэрхэ бөө болохо янзатай. Хари, тэрэнтэй хэрэлдэжэ байбаш.

– Тэрээнһээ айнагүйб, – Тэмүүжэн хүмэдхөө буулгаба. – Хэнэй-
мнай нүлдэ хүсэтэйб гэжэ үшөө мэдэгдэнэгүй – тэрээнэй бөө удха
гү, али минии дархан удха гү?

– Тиигэжэ бү хэлэ!

– Тэрэ намда юушье хэжэ шадахагүй! Элинсэг хулинсагайм хүлдэ юушье хүүлэхэгүй, харин хэрэгтэй болоо хаань, тэрээнэй өөрынь хүнэнэ эдижэ хаяха!

– Ааляр, ааляр! – Өөлэн айнгяар үүдэн руу хараба. – Шангаар бү дуугара, хүн дуулагшаб. Танай отогой хэр хүсэтэйе би мэдэхэб.

– Тиигээ хаа, юундэ намай айлганабши? – гэжэ Тэмүүжэн уушхаран дуугарба. Тэрээндэ бээз барижа шадангүй, бираггүй зан гаргаашань аягүй байгаа нэн. «Энэ хуу Бэгтэрһээ, – гэжэ тэрэ голхорон бодоно. – Тэрээнтэйл дайралдахадаа нэгэл үймөө хүймөөнтэй болохош...».

Эхэнэ хашартайгаар өөрынгөө ханал үргэлжэлүүлнэ:

– Би юрэл тэрээнтэй эбтэй зетэй ябаха хэрэгтэй гэнэб. Шини урдахи байдал хүшэр хүндэ. Ноёной харгы зам ходол хүшэр. Тиимэһээ Хүхэчу мэтэ хүнүүд дайсадай бэшэ, нүхэдэйшни дунда байха ёһотой. Ши бү уурла, хүн зоной хажууда хэлэнэ бэшэб. Алан-гуа урда эхэшни хүбүүдээ иигэжэл хургадаг байгаа, тэдэнэ угыень дууладаг нэн...

– Зай, – гэжэ Тэмүүжэн эсэнгээр гэмэрэд гэдэ. – Оло дуулааб.

Дуугай болобод. Тэмүүжэн нэгэ жэгдээр, зорюута абяатайгаар хүрэнгэ хороно.

– Юу мүнөө баряабши?

– Галуу, нугаһа.

– Найн лэ гээшэ, хониной мяхан эдээндэ хашартай болошоо, эдинэгүй. – Өөлэн абяа аниргүй уйтан нюдөө ялагашуулан хууһан Тэмүүгэ тээшэ толгойгоо хазагад гүүлэбэ.

III

Наранай орохын урдахана Есүүхэйндэ Үнгүүр Сача Бэхи хоёр ерэбэ. Ехэшүүл мэтэ яаралгүй томоотойгоор гэртэнэ туласа ерээд, үүдэнэйнэ халхабша доогуур тонгойжо, ехэ гэр руунэ оробод. Өөлэн нарин хаба соо зөөхэй бүлэжэ хууба. Тэмүүжэн үгы байба. Гуламтын хажууда Хачуун галуунай яһа мэрэжэ хууба. Үбсүүндэ гараа барин, хүбүүд түрүүшээр онгондо, удаань Өөлэндэ дохибод.

– Найн байнагта, Тэмүүжэнэй эхэ?

– Бурханай хайраар. Тэрээндээ ерээгта? Халта хүлээгты, Хасартайгаа гүүдтээ ошоо. Хачуун, юугээ хаража нуунаш? Аханартаа нуурияа үгыш, айраг хэ.

Хүбүүд гуламтын баруугаар эрэшүүлэй талада нуубад.

– Сача Бэхи, таанарта ямар нонин бииб? – Өөлэн хүсэлэн нагад бүлэнэ, жаахан торхо соо зөөхэй шангаар шалшаганана. – Үнихэнэй танайхяар ябаагүйлби.

– Мүнөө үглөөгүүр үнээмнай тугаллаа, – Хачуунһаа аяга абажа байха хоорондоо тэрэнь харюусана. – Буруун түрөө, тээд оборхон юумэн гараа, хүл дээрээ арай тогтожо байна. Мүртэй мал болохогүй ха гэжэ эхэмнай хэлэнэ.

– Нарын дүүрэндэ гараа хадаа, магад, бараг гаралдаха аалам.

– Хүгшэн эжы тиигэжэл хэлэнэ. Гансал наангүй, хүхүүлжэл байгты гэнэ.

– Үбэл болотор бордойхо даа. Мүнөө таамаглаад яахаб.

Газааһаа Тэмүүжэнэй хоолой дуулдаба. Тэрэ ууртайгаар юушыёб Хасарта хэлэнэ, нүгөөдэнь бүдэхээр юушыёб харюусана. Сача Бэхи үүдэн тээшэ хёлойн, нуури дээрээ тэсэбэриггүй согсогонобо.

Тэмүүжэн гэртэ ороод орхиногүй. Сача Бэхи гурба гудамхяад, аягаа хооһолжо, шэрээ дээрэ уруунь харуулаад табиба. Тиин зорюута яаралгүй бодобо.

– Зай, бидэ ябахамнай даа...

– Найн нуугты, Тэмүүжэнэй эхэ, – хоюулан дохижо, үүдэн тээшэ гэдэргээ ябаба.

Өөлэн энеэдээ барин, харюудань толгойгоо дохижо үгэбэ. Үүдэнэй халхабшын тэдээнэй хойноһоо үни буугаашье наа, тэрээн тээшэ харан, толгойгоо нэжээ нэн: наял эдэ хасар дээгүүрээ нюһаа няажа, хүрөөн дүүрэн мүлхижэ, эхэнүүдтээ бэдэрүүлжэ ябагша бэлэй, харин мүнөө намга абамаар хүбүүд боложо ябанхай.

Тэмүүжэн Хасартай газаадахи галай дэргэдэ нууба. Тэдэ Үнгүүр Сача Бэхи хоёрой гэрһээ гарахада гайхан эрьёбэ.

– Хучарые сохибо! – гэжэ Сача Бэхи тэдээндэ дүтэлһөөр табиба.

– Хэн?! – тэдэнь хадхуулһандал нууриһаа харайжа бодобо.

– Эндэһээ зайлае, хүн дуулагшаб, – гээд, Үнгүүр түрүүлэн саашаа ябажа үгэбэ.

Арһа элдэдэг гэрэй хажууда тэдэ дүхэриглэн нуубад.

– Хучар мүнөөдэр голой саагуур морёо бэдэрхээ ошоһон байгаа, – гэж үбдэгөө газарта тааруулан, Үнгүүр аалиханаар хэлэбэ. – Тиигээд сонидтой уулзашоо. Тэдэш арбаад байгаа гэнэ. Тэдэ хараад, хойноһоонь намнаа. Минии морёор ябаашань болоо, тэрьедэжэ шадаа. Үдэшэндөө наншалдахаяа гарагты гэжэ хашхарааб гэнэ тэдээндэ.

– Тэдэнь теэд?

– Гарахабди, танһаа айнагүйбди гээ гэнэ.

– Таанар хияадууд хэрэгтэ хэрэггүй газарта үлүү ехээр хамаараа үргэдэгтэ гэжэ хашхаралдаа гэнэ, – Сача Бэхи уур хилэндэ абтан дуугарна. – Эдээндэ тэрэмнай юун гээшэб гэжэ харуулха хэрэгтэй.

– Үшөөшье нэнэгтэ нэнэггүй юумэ тэдэ хэлээ.

– Хучар хэр сохюулааб? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Бараг лэ даа, хоёр дахин нюрган дээгүүрнь ташуурай бүрээгээр буулгаа, яһаниинь яагаашьегүй.

– Гол шухалань энэ бэшэл! – Тэмүүжэн тээшэ нэнгэн, нюдаргаа бажуужа, Сача Бэхи этигүүлхээ оролдоно. – Шухалань, тэдэ бидэниие доромжолоо, бултыемнай доромжолоо. Энээниие иигээд нула орхижо болохогүй!

– Нюргандаа баабгайн өөхэ түрхюулээд, гэртээ галуу эдижэ нууна, – Хучарай түрэнхэн аха Үнгүүр гурбадугаар аха дүү Сача Бэхидэ орходоо нураггүй номгон. – Айһандаа гэдэһэниинь үлдэшоо.

– Харин бидэ энээн тухай мэдэһээр лэ шамда ерээбди, – гэжэ нүгөөдэнь нюдаргаа заалангүй бушаганана. – Түхээрэ!

– Яахабибди?

– Юу яахабибди гэжэ?! – гэжэ Сача Бэхи Тэмүүжэниие гайхангаар харан хүхирбэ. – Хияадуудай, ехэ обогтоной урдаһаа гараа үргэбэ ха юм! Үһөөгөө абаха хэрэгтэй!

– Аалаяарал даа, ши! – Үнгүүр һанаата болобо. – Иигээлши. Мүнөө нэмээхэнээр хүрэн соогуураа ябаад, хүбүүдээ суглуулае. Хүн бүхэмнай өөрынхидөө дуудана бээ.

Тэмүүжэн Хасар тээшэ хараба.

– Бэгтэрые олоод, наашань дууда. Хүнэй хажуугаар дуугаржа байбаш, хари.

– Би таанартай ошолсохо гүб?

– Үгы.

– Энээнэй урда намайе баһал абаагүй хэнта...

– Анираа хата! – Тэмүүжэн хоолойгоо шангадхаба, тээд Хасарай гомдолтойгоор жэмыһэн урал хараад, зөөлэрбэ. – Шинии нүхэдһөө хэншые ошохогүй. Бидэн тухай нураа һаань, хэнигэсүүд-тэ наадахаа ошоо гээрэй. Ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Яба.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр эсэгингээ нүхэдэй гэрнүүдээр хүреэнэй баруугаар ябажа, арбан таба тухай сасуутанаа суглуулба.

Үдэшын боро хараанаар хуу барандаа голой эрьеэрхи үндэр набтар добуунуудай дундуур сугларба. Гартаа бүдүүн гэгшын гэшүүнэ, бургааһан шиидам баринхай, үбэлэй зузаан дэгэл хэдэрэнхэй табяад гаран хүбүүд морин дээрээ хагшална, наншалдаанай урда үзэгдэдэг сэдхэлэй хүдэлөөнэй зорюута тунгаасагүй солгёон хөөрэлдөөн эндэ тэндэ дуулдана.

– Арба арбаараа хубаарагты, юун үхэрэй бэлшээридээ ябаһандал тараабта! – гэхэн Сача Бэхиин хоолой дуулдаба. – Минии хатуушуул, хаагуур төөрижэ ябанабта, наашаагты!

– Таба табаараа жагса! – аханар шууяба. – Зогсогты!

– Эй, дүлиирөө гүт? Таба табаараа гэнэб!

– Энэ шинии бургааһаар ганса тугал туухаар!

– Тэрэ модон хэбтэнэ. Аба тэрээниие.

– Хуурайл, нэгэл буулгахадаш, хухаршана ааб даа.

– Харин ши тэрэ һаянайхидаал моринойнгоо хазаар мултала.

Түмэр амаарнь нюур руунь шабхадаарай.

– Тэдээнэй моринойнь хазаар мулталагты.

– Нюур руунь ябуулхадаш, шүдэнһөөнь хэтэ сахюурһаа гараһандал харанхыда гал сэсэрхэ...

– Ха-ха-ха...

Тэмүүжэн өөрынгөө арбан табан хүбүүдые жагсаагаад, аха дүүнэртээ дүтэлбэ.

– Ябахаар болоо.

– Харуул ябуулха хэрэгтэй, – гэжэ Хучар дурадхаба.

– Эндэ харуул юуштэ юм, – гэжэ Бэгтэр наадалан һагад тэрээн тээшэ эрьебэ. – Өөрынгөө газар дээрэ иишэ тиишээ хултаганангүй ябаял.

- Гол гараад, табюужамди.
- Тиигэбэл, ябая.
- Сача Бэхи, өөрынхидөө дахуулаад яба.

Голдо түргэн хүрэхэ ерэбэд. Хуурай халуун хаһада гүйхэн болошоһон гол тэрэ газартаа моридой үбдэгсөө байба. Морид ябадалаа аалидуулан, уһа руу таталдана.

– Ехээр бү уулгагты, – гэжэ нариихан хоолойтой набтархан бээтэй хонин малгайтай хүбүүн дуугарна. – Хүндэршэхэ.

– Сагаан мори энэмнай унажа, бэээ найрхаха гээ гү, таахада, – гэжэ ехэ эрэшүүлэй зэргэ томо бээтэй нүгөөдэнь гэмэрбэ. – Иихэдэш сонидой басагад шамайе хараха гэжэ һанаагши?

– Юун?

– Сагаан морёороо долоон уулын саагуур харагдахалши. Дундамнай ороод яба, тэндэнхэ бү бултай.

Хүнэй эрье гараад, тэдэ гурбан харуул урагшань эльгээжэ, хойноһоонь гэшхэдэлээрээ ябаба. Зүүн хадануудай саанаһаа томо улаан һара гараба. Үдэшын һонор сэлгээндэ моридой табараан холо саагуур дуулдана. Үүлэн хара боргооһон дээгүүрнь обооролдон, һалан һандангүй тэдээниие мүшхэжэ, моридой ама хамар, хүзүү һээрээр няалдана, теэд тэдээндэ анхаралаа хандуулха хүн үгы шахуу байгаа һэн.

Тэмүүжэн өөрынгөө хүбүүдые Бэгтэрэй гар доро үгөөд, өөрөө дүүнэртэйгээ тээ холохоно ябаба. Бүрэг-барагаар харагдааша гүбээнүүдэй доогуур ямар нэгэ амитай юумэнэй хүдэлхые онигохын тула нүдэнэйнгөө эсэтэр харанхы руу хараашална. Харанхыда нэгэ юумэ хараха гээ һаа, тээ дээхэнүүрнь харасаяа шэглүүлхэ ёһотой. Үни заяанда, табатай ябахадань, эсэгынь дүү Даридай абгань энээниие заажа үгөө һэн. Тэрэ гэнэһнээ хойшо Тэмүүжэн энэ арга ото хэрэглэдэг.

– Хаанаб эдэ сонид, хэды ябанабибди, хараа бараанииньше харагданагүй, – гэжэ Сача Бэхи эрхэбэшэ гэмэрбэ. – Эй, Хучар, үшөө удаан ябаха хүн гүбди?

– Мүнөө дүтэлөө, – тэрэнь эмээл дээгүүрээ бүгтэрэн, урагшаа шохоорон харана. – Тээ тэрэ добо харана гүш?

– Оройгоороо шулуутай гү? Доодохинь баабгайн хоншоорто адли.

– Тиимэ. Тэрээнһээ саашахана, нэгэ харбалгын газарта, хонхор тэгшэ талада. Тэндэл хүлээхэ ёһотой.

– Харин үглөөдэр бидэ элшэдээ эльгээхэбди, – гэжэ Сача Бэхи үгэ хабшуулба. – Арбаһаа үсөөн бэшэ хони табиг, наншалдаанда гарахаяа айгаа хадаа.

– Һүүлдэ талада уулзуужан, хари, бидэ тэдээниие нэгэ нэгээр...
– Хучар эхилжэ байтараа, урагшаа харан, гэнтэ дуугай болошобо. Тэрээнэй хёрхо нюдэн харанхы соогуур юушьеб онигобо.

– Ааляр! – тэрэ эридээр морёо байлгажа, баруун гараа үргэбэ.
– Ерэбэ!

– Хэн ерэбэб? – хүбүүд моридойнгоо дэлһэн дээгүүр унан, нюдөө ониилгон харанад.

– Хэншьеб наашаа даража ябана! – гэхэн үгэ хүлгөөтэйгөөр жагсаал соогуур таража, гартаа бариһан модонуудын оншотойхоноор баригдаба.

Араархидайнь түбэрөөн замхажа, боргооһоной һиинаан дундуур аалин намдуу байдал соо тахын түбэрөөн элихэн соностобо. Уданшьегүй тэдээнэй шанха урда, гүбээн хяра дээрэ, гурбан моритон эрид харагдаадхиба. Хахад зуутан хажуу тээшээ түргэн таража, хазаараа шанга адхан, модоо бажуун зогсобо.

– Эдэш манай харуулшад бы, – гэжэ нэгэн һанаагаа амаран шуухирба.

– Харин ши гурбан сонид маанарта дүтэлбэ гэжэ һанаагши? – гэжэ нүгөөдэнь баһанхадаар энеэбэ. – Дуу гарахынгаа урда нэгэ жаахан бодыш.

Хии һудаһанай хорон энеэдэн саг зуура дэлгэрээд, гэнтэ замхашаба.

Харуулай хүбүүд добоһоо түргэн буугаад, аха дүүнэрэйнгээ урда морёо татаба.

– Тэндэ байна, – түрүүшынь хүбүүн азаргаа барин, богонёор хэлэбэ. – Нахид соо.

– Хаана? – аха дүүнэрын тэрээнээ тойробо.

Харуул тэршээ мориёо һөөргэнь эрьюулжэ, холо руу хараба.

– Тэрээхэн добын саагуур нэгэ хахад харбаанай газарта.

– Хэлээ һэмнайб таанарта! – Хучар Сача Бэхиин нюур һүр жабхалантайгаар хараба. – Тэрэл газартаа байна ха юм. Эндэ би үбэлэй хагсуудашье төөрихэгүйлби.

– Тэдэ хэдыб? – гэжэ Тэмүүжэн харуул мүшхэнэ.

– Маанарта орходоо үсөөн хэбэртэй, таби хүрэхэгүй хаш даа.

– Зай даа, таанар мүнөө минии гар соот! – гэжэ Хучар үнөө хиһаатайгаар дуугарба. – Ябаял, юүгээ хүлээхэбибди.

– Байза, саһаа урид шадалаа бү тараа, – гэжэ Тэмүүжэн сухлаа барин, тэрээн тээшэ хараад, харуул тээшэ эрьебэ. – Хайшан гээд тэдэ байнаб, жагсаад гү?

– Эндэ тэндэ, добоһоо добо хүрэтэр талаар таранхай.

– Найр нааданда сугларһан шэнгээр, – гэжэ хоёрдохи харуулын нэмэбэ. – Түүдэг лэ табяагүй юм гү.

– Зай, яахаб, сэхэ духа руунь наншахамнай гү, али яалтайб? – Сача Бэхи жолоогоо тэсэбэригүй дэмы дэмы заһасагаан, хониной хөөбэри зөөлэн малгайгаа нүдэн дээрээ дарана.

– Сэхэ урдаһаань хонид лэ довтолдог, – Тэмүүжэн юушьеб бодожо, абяагүй болобо. – Иигээлши. Хоёр хубаараад, ондоо ондоо газарһаа ороел.

– Зүб ханаалши, – гэжэ Үнгүүр тэрээниие дэмжэбэ. – Энэ харанхы соогуур, үшөө шууяа хүүеэ ехэтэйгээр ороо һаамнай, маанадые хоёр зуу гэжэ ханахал.

– Сухарижа болохогүй, дуулана гүт?!

Тарахадаа иигэжэ баталбад:

– Хоёр тээһэнь нэгэ доро орохо, хэншье гээгдэхэгүй.

– Хоолойгоо гамнангүй хашхарха.

– Дүүрэтэрнь наншалдаха.

– Шархатаһан үнэгэншье довтолхо.

– Сухарижа болохогүй, дуулана гүт, – гэжэ тэдэ хэлсэбэ.

Тэмүүжэн Бэгтэр, Сача Бэхи болон Тайчуу гурбантай хүбүүдээ дахуулан, баруун тала руунь тойрон ошобо. Тэдээнэй багахан бүлэг моридоо заримдаа хатаруулан, гэшхүүлжэшье байгаад һэмээхэнээр шулуутай добонуудай хоорондуур урагшаа дабшаба. Сонидой байһан томо добуун тээшэ тэдэ нүдөө табин ябаа һэн. Тала дээгүүр һара үшөө дээшээ хөөрэжэ, сайбар туяагаараа холо ойрын добо гүбээнүүдэй ташалангуудые гэрэлтүүлнэ. Хүбүүд моридоо яаруулна.

Одоошье тэдэ добуунай хормойдо тогтобо. Тээ саанань зүүн гар тээшээ шулуутай добо үндынэ. Талада уйтай хон-жэн оршоно.

хоригдоһон дайша морид тулалдаанай дүтэлһые мэдэржэ, хазаарайнгаа түмэр ханхинуулхаа нэргылэн, тархяашье хүдэлгэхөө болинхой.

Тэмүүжэн хойшоо эрьежэ, гурбан нүхэдөө дуудаба.

– Добын оройдо гараад, хаана байһыень харагты.

Тэдэнь гэшхэдэлээрээ ошобо...

Үүлэнэй саанаһаа гараһан нарын хурса гэрэлдэ тэдэ гурбанай добын орой хүрэнгүй ябагалаад, нэгэндээ моридоо барюулжа, хоёройнь бүгтын байжа дээшээ гарахань элихэн харагдана. Оройдонь тэдэ халта байһанай удаа бусаба. Мориндоо һуугаад, болгоомжотойгоор уруудан, Тэмүүжэндэ хүрэжэ ерэбэ.

– Сэхэ манай урда байна, – гэжэ һэеы малгайтай ута нюргатань, эсэгын арбанай ноёной хүбүүн, хэлэбэ.

– Юу хэжэ байнаб?

– Шашалдана, энеэлдэнэ.

– Харахада, хүлээхээ болинхой, – гэжэ хоёрдохинь дуугарба.

– Дүтэлэе, – гээд, Тэмүүжэн морёо ябуулба.

Тэдэ үргэнөөр нэгэ зэргэ болон бутаран таража, нэмээхэн добын орой хүрэбэд. Урдань түрүүшээр һөөргэ бүглүүгээр, удаань элихэнээр хүнүүдэй дуугаралсаха дуулдаба. Доро, тэгшэ нюруунай саанахана, моритой зоной бөөн бөөнөөрөө хүдэлэн байхань харагдаба. Гурбан толгойн хоорондо һанаа амар иишэ тиишээ хүндэлдэн, сонид хүхюун дорюунаар дуугаралсажа, тала дүүрэн энеэлдэжэ, сад-няд хашхаралдан байбад.

– Харуулшые табяагүй, хонхор соо бээе нюугаа, – гэжэ Сача Бэхи хүйтөөр мihэд гээд, Тэмүүжэн тээшэ хараба. – Аха, хэлыш, дайнда эдэ хонидһоо ямар аша туһа байхаб?... Тьфу!

– Хара яһан, гансал хони адуулха амитад, – гэжэ ууртайгаар Тайчуу дуугарба. – Үшөө бидэнтэй тулгалдаха һанаатайл.

Тэмүүжэн үгэ дуугүй зүүн гар тээгээ байһан бүхэтэр гүбээ тээшээ нюдөө табина. Тэрээнэй саанаһаа Үнгүүр Хучар хоёр хүбүүдээрээ гаража ерэхэ ёһотой. Тээд үгыл аад, үгы.

Һара үүлэнэй саагуур хоргодошобо. Тээ байтараа баһа бултайжа, оршон тойрон гэрэлтүүлбэ. Хуу барандаа бүхэтэр гүбээ тээшэ харабад. Тэндэ хэншые үгы. Һара дахин хоргодобо. Баһа гараба. Хоёрдохи бүлэгын хайшаашьеб үгы болошоо.

Хэнэйшьеб хазаарай түмэр хангирба. Уур сухалһаа Сача Бэхи шииганаба, өөрынгөө хэн нэгэндэ ташуураараа занаба.

– Эдэ юундэшьеб абяагүй болошобо, – гэжэ нэжэглэнгээр Тайчуу дуугарба. – Дуулана гүт?

Доронь нээрээшье шэмээгүй хэбэртэй.

– Хараба гээшэ! – Сача Бэхи тэрэ зуура ухаа мэдээ алдаад, гэнтэ мориёо шабхадажархиба. – Ябая, дэн нэргэшөөгүйдэнь! – үшөө дахин дороо бушаганажа байһан морёо ташуурдажа, уур сукхалаар дүүрэн нюураа бүлэг тээшээ эрьюулэн, бии шадалаараа хашхарба. – Хурай!

– Хурай!!! – элдэб олон хоолойгоор тэдэнь харюусаба.

Хашхар хуугай табилдан, тэдэ тэгшэ уруудамаар гүйлгэлдэшэбэ. Тэмүүжэн хоёрдохи бүлгэмгүйгөөр эхилхээз ханаагүй, теэд дээрэ зүрхэтэй Сача Бэхие байлгажа үрдезгүй нэн. Теэд ондоо юумэн ухаандань оробольшегүй. Дүрөөгөөрөө азаргынгаа хажуу нэшэн, түрүү зэргээрхинэй дунда дабшажа ябаба.

Тэмүүжэн үшөө дахин зүүн тээшээ хараба, добо дээгүүр хооһон байба. «Дэмы яараабди, – гэхэн бодол оробо. – Энэ гэхээр хэды байһыемнай хараад, нэбшэгэрээр орохо, дэбһээд гараха...».

Тулалдахаа бэлэн болоһон нэгэ бүлэг сонидто дүтэлжэ ябахадаа хаанаһаашьеб холоһоо сэдхэлыень тэгшэлһэн абяа дуулаба:

– Хурай!

Тэмүүжэн бодолтойгоор сохилдожо ябаба. Ухаа мэдээгээ алдан, оршон тойронгоо огто харангүй, моринсье байг, хүнсье байг, дайралдаһанаал нюдэ нюургүй наншажа ябадагынь үнихэнэй болинхой. Мүнөө зүүн хамсы соонь зөөлэн нэеы хадуулһан хуһан хабтагай уяатай, тэрээгээрээ халхабша мэтээр сохилгодо тулгалан, бээз хамгаална, харин өөрөө хүсэ шадалаа гамнан, оншотойхоноор буулгаха арга боломжо хүлээнэ. Мэхэтэй сохилтоор нэгэнэй хүзүүн дээгүүр хиидэжэ унатарнь ябуулаад байхада Үнгүүр Хучар хоёр ойронь бии болобо.

Хоёр тээһээ хашуулһан сонид халд нулараад, сукхарижа эхилбэ. Хүсэээ мэдэрэн, хияадууд бүришье нэтэрүүгээр добтолбо. Һарын сагаанда ирзайлдаһан нюур, сайбар газар дээгүүр моритон хара-

танай hүүдэр, сохилдоһон гарнууд, модо бургааһанай эшхэрээн, үбшэнэй, сухалай, айһанай зэрлиг хашхараан, моридой түбэрөөн, инсагаалаан – эдэ бүгэдэ мушхаран үерлэжэ, гурбан толгой добо-нууд дундуур хара хүсөөр дэлбэрэн бусалжа байба. Эзэгүй морид иишэ тиишээ зураганан, дарасалдаһан бүтүү дүхэриг сооһоо нугаржа гарана, наншалдажа байгаашуулда наалта хэнэ.

Сонид һүүлэй һүүлдэ тэсэнгүй, моридоо гэдэргэнь эрьюулбэ. Түрүүн захаараа, удаань голоороо нэбшэгэрээрээ хумигдажа, хайра гамгүй моридоо ташуурдан, зэрлиг гүйдэлөөр тэрьедэбэ. Хияадууд илалтын огсом шанга хашхараагаар мүрдэжэ мэдэбэ. Сүлөөтэйгөөр, далайсатайгаар, толгой, нюргыень мэргэлжэ сохи-ходоо тэдээниие эмээлһэнь унагаажэ ябаба.

Тэмүүжэн халажа гүйһэн азарынгаа ама татажа, хүршэ добуу-най саагуур орожо ябаһан моритондой хойноһоо оодоргод гэжэ ябаа һэн. Тэрээнэй хоёр хүбүүдэй нэгэ сонидые хүсөөд, хоёр тээһэнь хашажа, нюрган дээгүүрнь бүдүүн бургааһаараа ээлжэлэн сохижо ябахые хараба. Хэды шангаар сохюулаашье һаа, сонид моринойнгоо дэлһэн дээгүүр хэбтэжэ, нэгэ гараараа толгойгоо халхалан, эмээлдээ тогтоһоор, бии шадалаараа гүйжэ ябаһан мо-риёо ташуурдажал ябана. Баруун тээгүүрнь ябаһан хүбүүн дүрөө дээрээ үндыгөөд, шэлэ хүзүүн дээгүүрнь модоороо оншотойгоор ябуулжархиба, тэрэнь тулам шэнгээр хүндөөр унашаба. Мүрдэг-шэд арай шамай моридоо татажа, гэдэргэнь эрьюулбэ. Хүдэлэнгүй хэбтээшын хажууда тэдэ байлгаад, моринһоо буунгүй үни удаан хараба. Нэгэниинь модоороо тэрээнэй нюрга хадхаад абаба, тэрэ хүдэлбэгүй. Хүбүүд ябажа, гүбээн саанаһаа дуулдажа байһан хаш-харалдаан тээшэ хияадуудтаа жороолбод.

Гүбээн саана Үнгүүр өөрынхидөө тогтоожо байба.

- Байгты! – альгаа амандаа абаашан, тэрэ шангаар хашхарна.
- Зогсогты, хүрөө!
- Гэдэргээ! – Сача Бэхи бүдүүн хоолойгоор тэрээниие дабтана.
- Хуу наашаа!
- Томо зониие дуудаагүй дээрэнь эндэһээ догдойхо хэрэгтэй,
- гэжэ аймхайшагаар иишэ тиишэ харасагаан, Хучар дуугарна. –
- Тэдэ гомдол барихадаашье эшэхэгүй шуу.

– Хяа сохёобди! – Сача Бэхи Тэмүүжэниие энеэбхилэн угтаба.
– Ши хайн наншалданалши, хараһаар байтарни нэгыень нэлмээр сабшаһандал унагаагааш.

Тэмүүжэн Бэгтэрые хараад, дуудаба. Тэрэнь дурата дурагүй эрьebэ.

– Өөрынхидөө суглуула.

Хуурай дүүнь морёо дуугай эрьюулээд, хажуу талада сугларжа байһан моритондо ошобо.

Томо хүрэгөөр сугларжа, гэдэргээ, гол тээшээ гүйлгэлдэбэд. Наншалдаанай болоһон газар хажуу талаарнь үлэбэ. Гүйдэл хайтай морид захиралтагүй табилуулна. Зэргэ соогуур хэншые абья гаранагүй: мүнөө хэһээлтэгүйгөөр өөрынгөө газарта хүрэхэл хэрэгтэй. Хойгуур ябаашад аймхайгаар гэдэргээ хараашална.

Тэдэ үни удаан гүйлгэлдэбэ. Тэмүүжэндэ голой эрье үни хүрэхэ байһан шэнгээр ханагдана, теэд урдань гансал добо, гүбээнүүд хараа бараанда харагдана. Үүлэнэй саанаһаа һарын бултайхада тэдэ барандаа эзэлүүдгүй хойшоо эрьен харабад. Арадань тала хоһон байба.

«Зүб шэгээ барина гээшэ гүбди?» – гэхэн бодол Тэмүүжэнэй толгойдо оробо. Тэрэ тэнгэри өөдэ үлын, үүлэнэй забһараар До-лоон Үбгэдэй захын мүшэдүүдые хаража үрдибэ. Зүб лэ байна хэбэртэй, теэд тэдэнь хоргодошобо. Тэмүүжэн тэдэ мүшэд байгаа юм гү, ондоо гү гэжэ мүнөө маргахаар болоно.

– Эй, таанар, урда ябаашад! – харанхы соогуур Сача Бэхиин ууртай хашхараан дуулдаба. – Хайшаа иитэрээ яараа хүмта?!

– Нүгөө тээшээ ябахадаа солбон хурданаа харуулаагүй һэн, – гэжэ Хучар хоротойхоноор дуугарна.

Хүнэй дуун баһал таһалдаба, моридой түбэрхэнь лэ хүниин сэлгээндэ дуулдана. Сонидой хүрээндэшые соностоно ха.

Һара тэдээниие наада хараһандал, туяагаараа һанаа амар наадана: үүлэнэй саанаһаа гэнтэ бултайжа, добо, гүбээнүүдые адаглаад, баһа хоргодошоно.

Һүүлэй һүүлдэ урда ябаашадта удаадахи гүбээһээ голой шугын харлажа байхань харагдаба. Энгээ зэргэнүүдээр һанаа алдабад.

– Онон!

– Одоошье хүрэжэ ерэбэбди даа!

Иишээ ерэхэдээ гараһан газарынь бэшэ байба. Гарасань хаа-наб даа доогуур үлэнхэй. Набтар газарта гүйхэн урасхал оложо, эрьһеэ буубад. Голой номхон нюруун нарын гэрэлдэ бүдэхээр сайрана.

– Наашаа ерэхээ тэдэ айха, – гэжэ Тайчуу хүхюутэйгээр энээ-сэгээжэ, түрүүлэн уһа руу оробо. Тэрээнэй хойноһоо бусадынь ой-мोजо, ханаа үнөөнэйнгөө далан дабхар ашаа угаажа хаяһандал, хүхилдэжэ эхилбэ.

– Ха-ха-ха, уг соогоо хэн ахаб гэжэ тэдээндэ харуулбабди.

– Манай хургаал үни ханажа ябаха.

– Тиихэнь гээбы, хари, – гэжэ Сача Бэхи бусадтаа дуулгаха гэжэ хахираар хашхарна. – Минии хэлээшые ханажа ябагты: жэлшые болонгүй дахин хургаха хэрэгтэй болохо!

– Наял манай аха дүүнэр тэдээниие наншаа һэмнай, һэнэгтэй болоо юм аал даа, – гэжэ Хучар тэрээнтэй зүбшөөнэ. – Ухаа ороод орхиногүйл даа эдэ сонид...

– Магад, анхан ухаа ороогүй ябаа аалам, харин бидэ мүнөө һайса зааба гээшэлди, – зэргээр олон хананги хоолой дуулдана. – ханажа абаха ёһотой.

– Хүнэй эгээл муу юумэниинь гэхэдэ, муу сээжэ гэлсэгшэ.

– Зүб лэ хэлсэнэ, нэгэл юумэнэйнгээ түлөө хэды дахин наншуулха байна ха юм.

– Ха-ха-ха.

Олон моридой туруунһаа гараһан уһанай бурьяса хүбүүдэй хоолой бүглэн шааяажа байгаа һэн.

– Нэгыень алаа хабди, – гэхэн абяа Тэмүүжэн саада эрье гаржа ябатараа хойноо дуулаад, хэнэй хэлэһые хараха гэжэ тэгшэ газарта морёо татаба.

– Хоёр тээһэнь хашаабди, – гэжэ нэгэ под гэнгихэн шанга бээтэй, хойноо суглуулһан ута үһэтэй, малгайгүй хүбүүнэй хөөрөжэ байхада Тэмүүжэн һаарал морёорнь таниба. – Тэрээниие сохижол байхадамнай унажа үгөөгүй ха юм. һүүлдэнь би далайжа ерээд, шэлэ хүзүүн руунь буулгажархёоб энээгээр, – гээд, хүндэхэн бүдүүн бургааһаа дээшэнь үргэбэ. – Тиихэдэмнил тэрэ

эмээлнээ хийдээ. Нүүлдэн ошоод харахаданай тэрэ амилхаяа болишонхой хэбтээ.

- Алаа хадаа, алаа, наншалдаан соо юуншье болохо.
- Бэшэниинь һанажа ябаха.
- Аха захатайгаа яажа хөөрэлдэхэб гэжэ мэдэхэ болохо.

Тэмүүжэн өөрынгөө зониие дуудаба. Тэрээнэй арбан табан хүбүүд зэргэнээ гаража, урдань жэрылдэн зогсобо.

- Хуу амиды гүт? – тэдээнээ шэртэн, наадан һагад энеэбхилбэ.
- Юунһээ боложо үхэхэ юмбиди? – тиимэл зангаар урдань байһан үндэр бээтэй, наншалдаанай урда харуул боложо, добын орой гараһан хүбүүн дорюунаар харюусаба. – Эдэш хүн шэнгээр наншалдажашье шаданагүй.

- Арбаараа нэгэндэ аһалдахадаа зүрхэтэй байгаа юм ааб даа.
- Хэлээрээ айлгахаһаа бэшэ юмэн үгы.
- Тэдээнине мэдэхэгүй хүн айха байна.
- Харин мүнөө дайсанай ерэбэл, сонидые урдаа табиха хэрэгтэй гэжэ мүнөө мэдэхэ болообди.

– Ха-ха-ха...

- Таанар барандаа һайн ябаат, – гэжэ Тэмүүжэн тэдээнээ магтаба. – Харин мүнөө манайхинда юушье мэдүүлхэгүй хэрэгтэй. Хүрэн руугаа баруун захаһаань дуу шуугүй орогты.

– Һанаагаа бү зобогты, – бултанай түлөө үндэр хүбүүн харюусаба. – Зүүн зүгэй хүнэнһэн мэтэ һэмээхэнээр орохобди.

- Нохойшье хусахагүй.
- Хаагуур ябаат гээ һаань, хэнигэсүүдтэй наадаабди гээрэйт, – гэжэ Тэмүүжэн һүүл даруулан хэлэбэ.

Хүбүүд хажуугаарнь хатарган гараба.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр хожулан үлэжэ, тэдээнэй багахан бүгтэрэй саагуур далда орохыень хүлээгээд, харанхы соогуур халта харлаһан гэрнүүд тээшэ моридойнгоо алхамаар ябаба.

– Зай, бараг гүш даа, дайруулаагүй гүш? – гэжэ Тэмүүжэн хөөрэлдөө эхилхын тула асууба.

– Сохюулаашье һаам, яагааб?

Тэмүүжэндэ хөөрэлдэхэ дураниинь үгы болошобо.

Тэдэ дуугай газаагаа ерээд, дуугай эмээлээ абажа, гэр гэртээ тараа һэн.

IV

– Тэмүүжэн, бодо!

Нойрой зөөлэн манан сооноо мултаржа ядан байтараа Тэмүүжэн эхынгээ хоолойдо дадал бэшэ хүйтэн шэнжэ мэдэрбэ.

– Юун болооб? – хониной нооно шэхэнэн архан дэрэнээ тэрэ толгойгоо үргэжэ, зубхийнгаа забһараар үнэнэн боро тооно шагаа-ба. һүүлшын мүшэд ониб-аниб гэлдэжэ байба. – Үгы, үшөө эртэл.

– Хасар Хачуунуудаа бодхоо, – эхэнь нэгэ юумэндэ дурагүйл-хэнэн янзатай.

Тэмүүжэн одоошье һэрижэ, нюдөө хааһан зандаа энэ эртүүр бодхоогоод яахаяа һанаа гээшэб гэжэ таажа ядан хэбтэнэ. Бодохоо дуранинь үгы бэлэй.

Гэнтэ нэгэ бодолдо шүбгэ мэтээр хадхуулба: «Үсэгэлдэрэй ушар мэдээ ха юм! Нэгэ сонидые алажархёо һэмнэй...». Тэмүүжэн бодожо һуугаад, юу мэдэһыень, яажэ мэдэһыень ухамайлжа ядан байба.

Халта бодоһонойнгоо удаа тэрэ нэгэ бага һанаагаа амарба. Хүрээндэнь амгалан байдал оршоһон зандаа хадаа сонидһоо хүн ерээгүй гээшэ. «Бургаһаар сохюулаад хүн үхэдэг юм аал? – гэжэ тэрэ тархидаа самсаа углан бодоно. – Бүглэрөөд байгаа гү, али, тиимэл байгаа ёһотой, зорюута үхөөшэ болоод хэбтээ гээбы. Сонид мэхэлжэ шададаг шуу».

Эхынь удаадахи үгэнүүд һанааень баран амаруулба.

– Үдэр һүнигүй ондоо хүрээнүүдээр зайгаа хадаа хүсэ шадалаар дүүрэн ябана гээшэш, – тэрэ гуламтын дэргэдэ хитад улаан шэрээн саана һуугаад, аягануудаа шанга шангаар табисагаана. Гэр дотор гашалһан айрагай шороб үнэр анхилна. – Шадалаа хэхэ газараа оложо ядаа хадаа хүдэлхэ хэрэгтэй.

– Юу хэхэ хэрэгтэй юм? – Тэмүүжэн утаар эбһээлэнгээ һанаа-гаа заһан шуухираад, гэнтэ хониёо хайшалха тухайгаа һанажар-хиба. Бэшэ айлнууд бүри уржадэр хайшалгандэа ороо, харин тэдээнэйхид арһаа элдэн, удааржа байгаа юм һэн.

– Гэртээ юунэй боложо байһые энэмнай мэдэдэггүй юм бы! – эхэнь гомдол муулартайгаар хоолойгоо шангадхаба. – Уг унгигүй дээрмэшэн шэнгээр тала дайдаар зольборхош, харин гэр тухай-гаа бодохо ухаан үгы. Энээнһээ иимэ аад, саашаа хэн юун болохо

гээшэбши? – үглөөнэй бүдэг-бадаг соо тэрээнэй харахан шарай гэрэй хабхартай холисолдоно. Тэмүүжэн онигожо харанагүй, теэд хоолойгоорнь тиимэшье ехээр сухалдаа бэшэ, үсэгэлдэр хүни орой болотор зайһанайнь түлөө хэлэхэ юумээ хэлэжэ байна гэжэ ойлгожо байгаа һэн. – Хэн хонииемнай хайшалха юм? Али зүүн зүгэй хүлдэ хүнэһэн ерэжэ, туһалха юм гү?

һанаа сэдхэлээ амарһан Тэмүүжэн һөөргөө хэбтээд, зөөлэн бүхын орон руу орон орон алдажа, аяшархан хэбтэтэрээ нойрмо-гоор:

– Юун теэд иимэ эртүүр юм? – гэжэрхёод, гансата халаглаба: хэрбээ эхынь ямар нэгэ хэрэг хэхэ гээ һаань, болюулжа шадаха-гүйш – талын һалхинтай хэлсээ баталхам гэһэншүү. Налгай зөөлэн, сагаан һайхан сэдхэлтэй юм даа, гэбэшье мэдэлдэ оросогүй гүүн мэтэ үсэд нэтэрүү гээшэнь аргагүй.

Өөлэн асуудалыень алад гараба:

– Хониёо хайшалтараа гэртээ туһалхаш. Нүхэд һүүдэршни шамгүйгөөр үхөөд орхихогүй.

Тэмүүжэн хони хайшалган гээшэ эгээл залхуутай хэрэг гэжэ һанадаг. Эмээл дээрэ эрхэ сүлөөтэй зангаар талаар ябахын орон-до бүхэли үдэрөөрөө уяатай юумэндэл нэгэ газарта һууха гээшэ тэрээндэ одоо эсэбэритэйшье, хашартайшье даа.

Тэмүүжэн һанаа алдаад, хүл үзүүрээр байһан гуталаа бэдэрбэ.

– Эртүүр эхилээд, хоёр үдэр соо дууһахабди, – эхынь хоолой халта зөөлэрбэ. – Байтараа һамгад ерэхэ, юумэ хүүмээ бэлдээд байха хэрэгтэй, – тэрэ томо түйсэһөө багахан тэбшэ руу эзэгэй гаргангаа хажууһаань хулгай нюдөөрөө хараба. – Үсэгэлдэр орой ерээ һэн гүт?

– Оройшог болошоо һэн.

– Тэндэ, таахада, ёохор болоо гү?

– Хаана? – Тэмүүжэн ойлгобогүй.

– Үгы теэд хайшаа ошоо хүмта, хэнигэстэ бэшэ юм гү, тиигэжэл намда хэлээ һэн.

– Э, тиигээб дээ, ёохор болоо, барилдаан болоо, – Тэмүүжэн һанаа абажа дуугарба. Гуталаа түргэн үмдөөд, арадань хурхирад гэжэ хэбтэһэн Хасарые түлхибэ:

– Бодо.

Тэрэн хүлээжэ хэбтэнхэндэл гансата хэрибэ.

– Аха! Ерээгши?

– Хачуунаа бодхоо.

– Юундэ?

– Ахынгаа захиржа байхада юу асуужа байгаабы? – гэжэ Өөлэн бадашаба. – Хэзээ хүн шэнги болохо хүмши?

Аха эхэ хоёроо гайхангяар ээлжээлүүлэн хараһанай удаа Хасар шэлэ гээгээ маажаад, нюдаргаараа нюдөө аршажа, голхоронгёор уухилан, гуталаа үмдэбэ.

– Түргэн эдеэлээд, гарагты, би хүнүүдээ бодхооһуу, – Өөлэн тохоног дээрээ шэнэ халаһантай хуушан тэрлигээ хилгаһан ооһоорор бүһэлөөд, газаашаа гараба.

Хасар һууһаар самсаа углажа, уруугаа хэраад хэбтэнхэн Хачууниие хүлөөрөө түлхибэ:

– Бодо, хамаг һайндэр хурхирхашни!

– А? Ямар һайндэр? – Хачуун унтаанһаа сошон һэргэжэ, дэмышэгээр тэрээнээ харана.

– Хони хайшалхабди. Эхын хэлээшые мартаа гүш?

– А-а...

Хасар Тэмүүжэнэй хажууда шэрээдэ һуугаад, эдеэндэ обтон оробо. Зөөлэн шэнэ ээзгэйдэ зөөхэй худхаад, дүүрэн халбагаар ама руугаа шиихан, түргэ түргэн залгина. Гэнтэ тэрэ нэгэ юумэ һа-нажархёод, Тэмүүжэн руу эридээр эрьебэ:

– Хэр ябажа ерээбта үсэгэлдэр, аха? Нюргыень наншаба гүт? Би хүлээгээб-хүлээгээб, тиигээд унташооб.

Тэрэ шарайень адаглан, жажалхаяашье болишоод, ама дүүрэн эдеэтэй харюу хүлээжэ һууба.

– Ши, эбэргүй эрье, юугээ шашанаш? – Тэмүүжэн хүлээгдээгүй ушарһаа хахажа, улайшаба. – Ши хүнүүдэй байхада хэлэ... Би үсэгэлдэр шамда юун гээ һэмбиб?

Хасар Хачуун тээшэ аягүйрхэн хараад, шэрээ дээгүүр толгойгоо ганхуулан, жажалжа эхилбэ.

– Хэнэй нюрга наншаабта, а? – нүсэгэн үбдэг дээрээ Хачуун бодожо, аханараа һонирхон харана.

– Хэнэйшье юушье наншаагүйбди, энэшни, таахада, зүүдэлээ, – гэжэ Хасарһаа дураа гутаһан харасаа һалгаангүй Тэмүүжэн хэлэбэ. – Хонин лэ тэнэг зүүдэ харадаг, манай Хасаршье тиимэ.

– Хонид зүүдэлдэг юм гү? – гайхаһан Хачуун нюдөө бэлтылгээд, амандаа гараа абаашахадаа зөөхэйгөөр хасараа будана. – Хүнүүдтэ адляар гү?

– Хүнүүд элдэб зүүдэ харадаг, харин хонин гансал нюргаа сохюулжа зүүдэлдэг. Ойлгоо гүш? Энэ тэрые шашахадань энээндэ бү үнэншэ, энэшни хониной толгойтой. Гансал ши энээн тухай хэндэшье бү хэлэ, хүн мэдэхэдээ манай уг изагуур наадалха.

– А-а... Хачуун яаралгүй жажалан, зууралдаһан нюураа тооно өөдэ үргэжэ, дуулаһанаа нарибшалан болбосоруулхаа оролдоно.

Тэмүүжэн бодожо байхадаа хэлэбэ:

– Харин ши ута хэлээ уя. Хэлэһыем һанажа абаа гүш?

– Һанажа абаа, – тэрэнь бүглүүгээр дуугараад, халуу бусалһан нюураа хажуушань нюуба.

Тэмүүжэнэй гаража ошохые хүлээгээд, Хачуун түргөөр Хасар тээшээ эрьежэ, барагар хара нюурыень хайрлангяар шэртэн асууба:

– Ши ходол иигэжэ зүүдэлдэг гүш?

Хүндэ бодол мухарюулжа байһан Хасарай нюур татагад гээд, баһа улайшаба. Нэгэ хэды соо наадална юм гү, али хонгор тэнэг-һээ юрэл шашана юм гү гэжэ Хачууниие шэнжэлэн хараба. Тиигээд ямаршьеб ушарта хэрэгтэй болоходоо болохо гэжэ хүндэ альгаараа хасарыень ташаад абаба.

– Манай дунда хониной бии һаа, ши гээшэш. Ойлгоо гүш?

– Аха шамайе хонин гээ ха юм, – нёлбоһоо барин, Хачуун арсалдахаа зүрхэлһэн аад, Хасарай дээшээ бодожо байһан нюдарга харахадаа, абяагүй болошобо.

– Энэ юундэ гэнтэ дуугай болошобош? – наада барин энеэб-хилһээр, тэрэнь дүтэлтэрөө гэнтэ зуг татажа, хоолойгоо ондоо болгобо. – Аха юундэ сухалтайб гэжэ мэдэнэ гүш?

– Юундэ? – һонюушархы зангынь илажа, Хачуун гомдолоо мартан, нюдөө бэлтылгэбэ.

– Үсэгэлдэр эдэшни хэнигэстэ ошоогүй, харин сонидтой наншалдахаа ошоо. Ойлгоо гүш? – үгэнүүдэйнгээ Хачуунда ойлгосойгоор буужа байхые нюураарнь хараад, Хасар хоролхон, нюдөө

ониилгобо. – Сонид эдээниие наншаа ха, тиигээд лэ аха сухалаа хэхэ газараа оложо ядана... Нам дээрэ сухалаа тараахыень хара-на гүш? Хэрбээ манайхин диилээ хаа, ондоо байха нэн... – Хасар дахин бодолгото болотороо гэнтэ ханаа абаба. – Хэрбээ ши хэндэшые хаань, баруун добын тэрэ халсархай тарбагар тарбаган-дэшые энээн тухай хэлээ хаашни, би шинии хэлэ нуга татажа хая-хаб, – хэлэнэнээ этигүүлхын тула үһэнһөөнь татажа дүтэлүүлээд, шанга хургадаараа амыень заалаба. – Ойлгоогши?

– Ойлгоо, ойлгоо! – гэжэ айһандаа бэлтышэнэн Хачуун шалша-рантан хашхарба.

– Ойлго, хари, бү марта, – Хасар тэрээниие табяад, шэрээ дээрэнээ аарсатай аяга абажа, ехэ ехээр гудамхиба.

Аягаа һөөргэнь табяад, үсэгэлдэр хүни голой саана юунэй болоһон тухай таамаглан, харахагүй нюдөөр урдаа шэртэжэ, юун-дэшые хайхарамжагүй нуугаа нэн.

* * *

Өөлэн номгохонооршые хаа, яаралгүйхэнөөр, хатууханаар зараса намгадаа зонхилжо байба. Үүр сайхын урдахана ойрохи хүрэгүүдһээ арбан табан хүн ерээд, хайшануудаа баринхай хүнэй болон арһанай гэрнүүдэй хажуугаар ногоон дээгүүр нуунад. Үсэ-гэлдэр олзын түлөө хандаһан хүрөөнэй үшөө хэды намгад байта-раа ерэхэ ёһотой.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрто Өөлэн хайшалагшадаа үдэртөө эдеэл-хын тула хоёр хүгшэн хони гаргаха даабари үгэнхэй. Хасар Бэлгүтэйнүүдээ бага наһатай барлаг үхибүүдээр хони туужа асархыень тала руу эльгээгээ.

Хутагаа бүлюүдээд, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр түрүүшын хүрэгһөө эгээл томо хоёр хони бариба. Гаргажа эхилхээ байтарнь Өөлэн ууртайгаар зогсообо:

– Болиитгүй энээнээ, наран үшөө гараагүй байна ха юм!

намгад газарта шаагаатай гадаһанһаа хэбтүүлһэн хонидой хүл оншотойгоор уяад, хайшаа хахинуулан, хурса мохооень туршана, эхилхэ зарлиг хүлээнэ.

Дулаан һэбшээхэнээр наранай түрүүшын гэрэл сэсэрбэ. Гэр-нүүдэй боро сагаан оройнууд улаабтар үнгөөр хушагдаба. Ехэ

гэрhээ гоёлойнгоо hээы малгай үмдэhэн Өөлэн Сочигэл хоёр һү, архитай аягануудые дүмүүхэнээр барин гараба. Дүтүүр һууһан хоёр залуу һамгад һуга харайлдан бодожо, һоёо хилгана газарһаа зулгаажа барюулба. Өөлэн ногооной сагаан залаа аягаһаа дүрэн, түрүүшээр наран руу үргэбэ. Богонихон маани мэгзэм уншан, дүрбэн зүг, найман хизаар тээшэ үргөөд, ама хүрэхэнэйнгөө удаа зүбшөөбэ:

– Эхилэгты!

Нэгэ доро эндэ тэндэhээ мүрысөөндэ урилдаһан мэтэ түргэнөөр хайшанууд хахиналдажа, үнгэрhэн жэлэй ногооной хадхууртай сула нооһо оёорһоонь хиргажа эхилбэ. Тохоног хүрэтэрөө хамсыгаа шамаһан һамгадай харахан гарнууд хонидой хажуу талаар һолжорон, муухайшые, хүндэшые гадарыень татагад гэжэ байһан амитанай бээһээ газаа тээшэнь урбуулна. Жэжэ тогооной бусалжа үрдеэгүйдэ хонин нюсэгэржэ, сэбэршые, нариншые болонхой, бээынгээ хүнгэрhэндэ, гэнтэ һэрюусэхэндэ хоморхон баяраар баярлан, тала руу гүйжэ ошоно. Үхибүүд удаадахиинь татажа асарна, амитанай тэнэг зангаар хонин саашаа буляалдана.

Тэмүүжэн хониной урда хүлнүүдые зүүн гараараа баряад, үбдэг дээрээ һуужа, баруун хүлөөрөө бээыень дараба. Үбсүүн доронь халта отолоод, хутагаа бушуухан табиба. Пүсхыжэ гараһан гэдэһэ даража, дулаан нойтон доторыень иран, хатуу шэлдэгээр сохилжо байһан зүрхэнэй хажуугаар тохоног хүрэтэрөө гараа шэхэжэ, нюргандань хүрөөд, лугшажа байһан бүдүүн һудаһа хургаараа догоодожо, удара татан, таһа ерэбэ. Халуун шуһан тэндэнь юрьежэ, улаан шуһаар зууралдаһан гараа гаргаба. Хонин хойто хүлөө татаганан саглаба.

Хачуун хони барилсахаяа гүйжэ ерэбэ. Тэмүүжэн хүхүүртэй уһа бариһан зараса басага дуудаад, түргэн гараа угааба. Бэгтэр үбшэжэ эхилэнхэй: хутагаар арһа хүндылөөд, сагаан өөхэтэй бээһээ арһыень гараараа ерэжэ мэдэбэ. Тэмүүжэн тэрээниие энэ ажалда булихагүй: хүндэ гартай хадань тэрээндэ хониншые түргэн амьяа табидаг, мяхалхадашые бэрхэ. Зүгөөр өөрөө мяха зуурангүй сэбэрээр гаргадаг, энээндэнь эхэнь дуратай байдаг.

Хониной эльгэ Тэмүүжэн отолжо абаад, Хачуун тээшэ хулгай нюдөөрөө һэмээхэн хараба. Тэрэнь үбдэг дээрээ бэээ эһэнхэй,

ганса нүдэн болошоод, ахынгаа гар соохи шуна найрахан хүрин улаан эльгэ хаража нууба. Эрихээ аягүйрхэн, тэрэ шүлхөө залгяд, зорюута үлэ мэдээшэхэн боложо, хажуу тээшээ харасагааба. Тэмүүжэн найман зүг руу дээжыень бурхадта үргөөд, захааань дүрбэнэй нэгые отолжо, Хачуунда үгэбэ. Тэрэнь баяраа шашхаад, хоёр гараараа хэршэмэл абажа, тэсэбэригүй эрхирэн, шүдэ амаараа аһашаба. Тэмүүжэн тэрээнэй шэшэрэд гэжэ байхан харахан хамарай үзүүр энеэбхилэн хаража байгаа нэн.

– Ойлгогты, нэгэшые дунал шуна газарта бү унагаагты, нүгэл хэгшэбта, – гэжэ хажуугаарнь гарангаа Өөлэн хэлэбэ. Хачуунаа хараад, энеэбхилбэ. – Яаралгүй эди, хахагшабши... Архануудаа һүүлээрнь наранда үлгөөрэйт, дуулана гүш, Тэмүүжэн, – тэрээн руу эрьен хараһаар, тогоондоо яаран ошобо.

Үнгүүр Хучартай хүрэжэ ерэбэ.

– Таанар үшөө хайшалжа байгаа хүмты? – гэжэ Хучар залхуугаар эбһээлэн, хонид дээгүүр тонгойһон хайшалагшадые хараба.

– Үгы даа, Хучар, бидэшни эдээнээ угаажэ байнабди, хара-нагүй хүн гүш? – Бэгтэр тэрээн тээшэ наада харангыар хэлээд, дээрэһэнь уруунь хүрэтэр хараба.

Хучар гомдолтойгоор хашхараадхиба:

– Юул ходо бүхэндэ аржаганажа байгшабши? Хүн шэнгээр хариусажа шадахагүй юм аалши?

– Юу өөрөө тэнэг асуудал табинаш, – тэрэ сухалтайгаар нүгөөдөө хараба. – Юу хэжэ байһыемнай харанагүй аалши?

– Зайл даа, дэмы бү хэрэлдэгты...– Тэмүүжэн нюргаа сэхэлжэ, Бэгтэр тээшэ хатууханаар хараад, хоёрдугаар аха дүүнэртээ хандаба. – Үсэгэлдэрэйхимнай дуулданагүй гү? Хүрөөн соо аалин гү?

– Даб дээрээ абяа шэмээн үгы хэбэртэй, – гэжэ Хучар уйтайгаар дуугарба.

– Үдэшэндөө хэнигэстэ ошоод ерэхэ гэжэ һананабди, – гэжэ Үнгүүр Тэмүүжэндэ нэнгэн, аалихан хэлэбэ. – Мантай ябалсаһан тэдэл хүбүүдээр.

– Һүүлдэнь маанадые ерээгүй гэжэ байгшаб, – гэжэ Хучар нэмэбэ.

– Зүб.

– Мүнөө ошоод, үдэшэндөө бидэниие хүлээгты гэжэ хэлсээд ерэхэ хэрэгтэй, – Үнгүүр хулгай нюдөөрөө Бэгтэр тээшэ анхаралаа ехээр табин, хёлогод гээд, Тэмүүжэнһээ асууба. – Манаар ябалсаха гүш?

– Өөһэдөө ябагты, намайе табихагүй.

Тэдэ нэгэ бага һууд гээд, ябаба. Тэмүүжэндэ уйдхартай болошобо. «Голой эрьеэр ябаха, уһанда орохо, – гэжэ тэрэ хутагаараа хониной нюрганһаа хабһа һалгаажа абаха хоорондоо гунигтайгаар бодоно. – Харин би бүхэли үдэртөө энэ халуунда эндэ һууха, эдэ муухай хони хайшалха, зууралдаха ёһотойб... Абай Гэсэр Богдо хаан, арбан юртэмсэдэ муу муухайе дарагша, үнэн сэхэ сэргэшэдэй, ангуушадай һахюуһан! – гэжэ тэрэ өөрөөшье мэдэнгүй дотороо дуугараад, нюдөө тэнгэри өөдэ залаба. – Намай хүрээндэ орхингүй, морёорни тала руу ябуулыш!».

Тэрэ баруун хойнохи үсөөншэг сагаабтар үүлэнүүдые шэртэн, удаан тэнгэри харан байба.

– Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр, – газаахи галай хажууһаа эхынь хоолой дуулдаба. – Түргэхэн хонёо гаргажа дүүргээд, морёо эмээллэгты...

Сэдьхэлэйнгээ гэнтэ ехээр хүдэлһэндэ Тэмүүжэнэй амин саг-лашаба.

– Дүтын нуураар галуу баригты, – Өөлэн гал дээгүүр тонгойжо, сусал заһаба. – Үдэшын хоолдо һамгадта хүрэхөөр.

Арһан дээрээ хэбтэһэн хониной толгой дэмы харан, Тэмүүжэн нилээн дуугай һууба. «Бурхан намай дуулаа гү? – тэрээнэй толгой соо айнги, этигэсэгүй бодолнууд гүйлдэбэ. – Яагаад иимэ юумэн болобо гээшэб? Бөө бэшэб, бурхадтай хөөрэлдэжэ шадахагүйб... Элинсэг хулинсагайм хүнэнэ һүлдэнь намда туһалба, гуйлтыем дамжуулба гээшэ гү?».

Сошохон айһанһаа тэрэ халта һэргэжэ, мэгдэжэ тэбдэжэ байхыемни хүн харабагүй гү гэжэ һэмээхэн иишэ тиишээ хараашалба. Бэгтэр эбдэһэн мяхаа тэбшэ руу түргэн суглуулжа байба.

– Тэмүүжэн, дууланагши?

– Дуулана, – хайхарамжагүй маягтайгаар Тэмүүжэн хүл дээрээ бодобо.

Бушууханаар юумээ хум-хам гүүлээд, Бэгтэртэй зэбсэгээ, хазаар болон эмээлээ абаад, моридоо барихаа ошоо һэн.

Харгыдаа тэрэ үшөө этигээгүйхэн баяраа ямаршьеб анхан үзэгдөөгүй ханаа зобохо шэнэ юумэнтэй холин, болоһон ушар тухай бодожо ябаа нэн. Хүрэнэй зүүгээрхи багахан ута нуурнуудай эрьеэр үсэгэлдэрэйн нүхэд Бэгтэрэй гар доро шубуу үргээжэ ябана. Годлиин ниидэхэ хахад зайда тэрэ гээгдээд, мүрөөрнь морёо гэшхүүлнэ, удаадахи нуур тойроходонь, хажуу тээшээ гараад хүлээнэ. Добын ташалан дээрэ гараад, гансаараа эмээл дээрээ бүгсыжэ, хүбүүдэй харбаһан галуу нугаһадаа суглуулхые ханаа амараар, хэрэг үйлэдэ огто хамаадангүй хаража һууба.

«Манай угта дархан бөөнэр олон байгаа, – гэжэ тэрэ бодоно. – Магад, тэдэ намда хүсөө дамжуулаа гү? Али хамаг юумэн тушаан боложо, ойлгомторгүй болошоо гү? Үгы даа! – тэрэ хэрэггүй бодол таһалжа хаяба. – Хүхэчу хүнэй байдалда юуншые тушаан боложо, миин юрэ хэгдэдэггүй гэгшэл. Магад, шалгаад үзэхэ гү?...»

Тэмүүжэн удаадахи нуур руу хараба. нэбшээнһээ жэжэхэнээр уршалаатаһан нуурай дундахана арбаад нугаһан тамаржа ябана. Захаарнь үргээгшэд гэнжэ болон жагсана. Тэмүүжэн айха сэдхэлээ даран, шиидэбэ: «Саада захын эрэ нугаһан, эгээ наадахи хоно нугаһан хоёр амиды ниидэжэ ошог, бэшэнь оногдог. Тиимэ болог!»

Тон удаанаар саг ябана. Нуур бүхэлһэн моритон байра дээрээ зогсоһон мэтээр ханагдана. Тэмүүжэн түргэн ябуулхын түлөө хуугайлжархахагүйн тула шадалаараа бээ барижа байгаа нэн.

һүүлэй һүүлдэ нугаһад моритой хүнүүдые хараад, үргэн хүлгэбэ. Эхэ нугаһанай аймхай хоолой дуулдаад, шубуун хүрэг далаа арбагануулан, абятайгаар уһа сохёод, агаарта дэгдэбэ. Тэмүүжэн хургадайнгаа үбдэтэр бүүргээ адхаад, амадан гүйлгэлдэжэ ябаһан хүбүүд болон хүрэгэй дунда орошоһон тэрэ хоёр шубуудые нюураа һориилгон хаража һууба.

Саада талада ябаһан хүбүүд шубуун доро ороод, номоо дэлгэбэ. Арбаад годли нэгэ мүнэн дэгдэжэ, хүрэгэйн хахад тудалдаба, хойноһоонь табигдаһан нарин хоорцогһоо үшөө гурбан нугаһан унаба. Тэмүүжэнэй тэмдэглэһэн гансал эрэ эмэ хоёр нугаһад һомондо дайрагдабагүй.

Азаргаяа ара гэдэргэнь эрьюулээд, Тэмүүжэн бии шадалаарнь хүрэн руугаа гүйлгэшэбэ. Айл соогуур мориёо нэшэнээр, хүнэй гайхал болон, тогтон торонгүй табилуулба.

Зуутан Мэнлигэй газраа буужа, хүлгэһэн зүрхөө намдуулан, мориёо нилээн удаан уяба. Бага гэртэнь дүтэлөөд, хормого, наадагаа абажа, ханын хуһан шаантагта үлгэбэ. Иишэ тиишээ харан, болохотой саг хүлээгээд, богоһыень алхаба.

Хүхэчу гэртээ гансааран байжа, Тэмүүжэн сэдхэлээ халта амаран, ханаа алдаба. Нүгөөдэнь хоймортоо һуугаад, үйһэн түйсэһөө хуурай үрмэ абажа, жэжэхэнээр буталаад, яаралгүй эдижэ һууба. Тэмүүжэн тээшэ халта харад гээд, абяагүйгөөр хажуудаа һуури заажа, ехэ анхаралтайгаар жажалһан зандаа. Удаань зэд аягаһаа ямаршьёб улаан шүүһээр даруулһанай удаа хайхарамжагүй дуугарба:

– Юум, сонидые сохёо гүт?

– Нэгэ жаа һургаабди, – гэнтын асуудалһаа Тэмүүжэн гайхаба, тиин саашань хэлэхэ үгыгөө мэдэнгүй, нэмэбэ, – нэгэ жаа юумэнэй түлөө хэһээгээбди.

– Хэн нэгыень алаагүй гүт?

– Үгы...- Тэмүүжэн анхан нүхэр байһан тэрээнэй һарюу, халтируухай хараса доро аягүйрхэжэ байһанаа гэнтэ ойлгоод, өөртөө дураа гутаба. – Нэгэ хоёрыень, магад, саашань харуулаабди, тээд тэрээнһээ бусадтань туһа болохо, нэгэ жаа ухаа орохо.

Хүхэчу толгойгоо дохисогоожо, өөрынгөө ямаршьёб бодолдо энеэбхилээд, тэрээндэ түйсэ түлхибэ.

– Туршыш.

Тэмүүжэн һайн зан харуулжа, нэгэ бутархай абаад, амандаа хэбэ.

– Ямар хэрэгээр ерээбши?

Бээе барин, Тэмүүжэн болоһон ушараа хөөрөжэ үгэбэ.

– Дэлхэй дээрэ юрэ миин юумэн болодоггүй гэжэ хэзээ нэгтэ хэлээ һэнши, – гэжэ дүүргэбэ. – Харин эндэ нэгэ үглөө хоёр дахин иимэ юумэн болобо...

Хүхэчу баһа толгойгоо дохибо. Ямар юумэндэ тиигээ юм, Тэмүүжэн ойлгобогүй: тэрэ хэлэһэнээ һананаб гэнэ юм гү, али өөрынгөө үгэ баталнаб гэнэ юм гү. Хайхарамжагүй зарсаһан шулуун нүдэтэй бөөе харахадаа тэрэ дахин зүрхэ алдажа, түдгэсэжэ байһанаа мэдэрбэ. Тэрээнэй урда мүнөө анхан мэдэхэ,

урзанда жэл хүрeэнэйнгээ сасуутанаар наадажа ябаһан бэшэ, ондоо хүн нууна гэжэ хараба.

Тэмүүжэндэ гэнтэ Онондо уһанда орожо байхадаа хэмнай холо шунгааб гэжэ тэрээнтэй туусалдаһаар байтараа наншал-даһанаа, хүбүүдэй арай шамай һалгааһые ойндоо оруулба. Мүнөө тэрээнэй урдаһаа гараа далайхагүйш: бөө болоһоор, хэдэн наһа аха мэтэ болошонхой.

– Наранай ороһон хойно ерээрэй, – гэбэ Хүхэчу. – Юундэ тиимэ юумэн болооб гэжэ мэдүүжэм.

«Хооһон хэрэг бэшэ хэбэртэй, – гэжэ тэрэ бусажа ябахадаа бодоо һэн. – Тэрэгүй һаань, гансата хэлэхэ юм һэн бээ, юу бүхэли үдэр нунаажа байха һэм».

* * *

Үдэшэ болохые тэшэ ядан хүлeэжэ, эхэдээ ожорһон соогуур гээһэн годлиёо бэдэрхэм гэжэ хэлээд, Тэмүүжэн мориёо эмээллэн, наранай орохын урдахана зуутан Мэнлигэйдэ ерэбэ. Сэргын ойро Хүхэчугэй эмээллэгдэһэн сагаан азарга байба. Мориной хүзүү, сээжэнь элбэг хүлһэнһөө һаял хатажа эхилээ. Тэмүүжэн харад гэхэдээл тэрээнэй холуур ябажа ерэһые ойлгобо.

«Хүхэчу хаагуур ябаһанаа ерээ гээшэб? – гэжэ тэрэ эмээлһээ буужа байхадаа гайхан бодоно. – Асуултай гү, үгы гү?».

Мориёо уян байтарнь Хүхэчу гэрһээ өөрөө гаража ерэбэ. Гоёхо дурагүй аад, мүнөө шэнэ эльгэн арһан самса, һэеы малгай үмдэнхэй.

– Уула гарахабди, – гэжэ мориёо тайлангаа богонихоноор хэлэбэ. – Үглөөгүүр болотор бусахаар байхабди.

Тэдэ алхадалаараа хүрeэнһээ гаража, голой шугын харлааша һүүдэр барин, шанха баруулжаа годирбод. Захын гэрнүүдэй добын саана оромсоор Хүхэчу хазаарайнгаа ута үзүүрээр морёо шабхадажа, түргэн хатаргаба. Тэмүүжэн жолоогоо нуладхажа, хара азаргаяа хойноһоонь табиба.

Добонуудай хоорондуур тэгшэ газар барижа, Хайрханай адаг болотор дуу гаралсангүй тэдэ ябаба. Боро хараан соогуур үдэшын шэмээгүй байдал уһанай шалшаганаагаар таһалан, гарасын шулуутай оёороор гол гарабад. Эрьеын шабар соо моринойнь туруун

шам-шом гэлдэбэ. Урдань ойгоор бүрхөөгдэһэн Хэнтэйн налуу ташалангууд харлан нэмжынэ.

Ойн захада Хүхэчу морёо татаба. Альгаа амандаа хабсаран, хоёр удаа бэгсэргэ шубуунай ута абья гаргаба. Удааншые болонгүй ойһоо харюу дуулдаад, хүнийн шубуунай элдэб хоолойгоор хүнды үгсэн дээшэлбэ. «Эндэ бөөнэр харуул табина, – гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. – Энэ ой тухай элдэб үгэнүүд дэмы ябадаггүй».

Үдхэрһэн харанхы соогуур алхадалаараа хабшалай шулуутай зүргөөр ябажа, харгы хаһан сагаан байса хүрэжэ ерэбэ.

– Моридоо модондо уягты, – гэнтэ хаанаб даа дээрэһээ аалин аад, тодо абьяан дуулдаба. – Саашаа ябагаар ябахат.

Хүлээгдээгүй юумэнһээ залд гээд, Тэмүүжэн дээшээ харахадаа нэгэ хара һүүдэрэй хабсагайн табсангаар түргэн доошолжо ябахые обёорбо. Моридойнь урда хүнгэхэнөөр хүрэжэ буухадаа оргойтой залуу эрэ хүн болошобо.

– Ябая! – гэжэ захирһан хоолойгоор тэрэ хэлээд, түрүүлэн хабсагай тойрон ябаба.

Тэдэ гурбан бургаһанай мүшэрһөө, шулуунай эрмэгһээ барилсан, хада өөдэ удаан үгсэбэ. Уданшыегүй Тэмүүжэн амидашаба, харин залуу бөөнэр нурамхи зангаар эрид үгсүүр өөдэ түргэн гэшхэлнэ.

Тэмүүжэнэй тэдээнһээ гээгдэхэгүйн тула бүхы шадалаа зангидажа эхилээд байхада тэдэ тэгшэхэн талмай хүрэбэ. Тэрээнэй саада захада хадын орой руу дээшэлһэн ташалан тулаад, ангай арһаар хушуулһан хамниганай урса гэр байба. Залуу бөө зогсонгүй набтар үүдэн хүрэжэ ороһоор, һөөргөө гаража, Тэмүүжэндэ:

– Оро, – гэбэ.

Хүхэчу газраа үлэбэ. Тэмүүжэн гэртэ ороһоор галай саана һахалаа сайжа эхилһэн үшөө һархигаагүй хоёр үбгэдые хараба. Гуламтын тортог хара шулуун дээрэ тоһо адхарһан хоёр гуулин өөхөн дэн аһанхай, хүлэн-һалан гэхэн галаар тэдээнэй хара шарай гэрэлтүүлнэ. Гэр доторхи бугын арһан, нарһан һургаагууд дээгүүр тэдээнэй хара һүүдэр угзага-тагзага тэмтэрнэ.

Хараһаар байтараа Тэмүүжэн нэгэ үбгыень энэ хабарай ехэ тайлганда үргэл үргэһэн угаймнай ахалагша бөө гэжэ таниба. Нүгөөдэнь танил бэшэ байба.

Тэмүүжэн малгайгаа абажа, урдаһаань хэды алхаад, доро дохибо.

– Наашаа нуу, хүлөө амаруула, – гэж эгээлэй юрын холойгоор танил бөө илдамаар хэлээд, гуламтын наана дэлгээгдэхэн сагаан олбог зааба.

Тэрээндэл адли залуу хүбүүндэ бэшэ, ноёдто үзүүлэгдэдэг эды үндэр хүндэ ямбаһаань аягүйрхэхэн Тэмүүжэн зааһан газартань нууба.

Нэгэ хирэ үбгэд үгэ дуугүй тэрээниие адаглаба. Тэмүүжэн хүн-дэмүүшэ зангаар нюдөө буулганхай нуугаа хэн.

– Хабуулһаа дээшэ хулинсагаа нэрлэ, – гэжэ танил бэшэ үбгэн хэлэбэ.

Арбан нэгэдэхи үеын Бодончар хүрэтэр Тэмүүжэн нэрлээд, дуугай боложо, асуунгаар боржогон бөө тээшэ хараба.

– Саашань, – гэжэ тэрээниие дэмжэн, үбгэн хэлэбэ.

Тэмүүжэн Бүртэ Шоно хүрэтэр тоолобо.

– Дуваа Соохор хэн байгаа?

– Дуваа Соохор Добуун Мэргэнэй аха, – гэжэ этигэл дүүрэнээр Тэмүүжэн харюусаба. – Ехэ сагаан бөө байгаа. Духа дундаа ганса нюдэтэй, гурбан хоногшын газар харадаг хэн. Хоёр абаралша на-шантай. Юһэн татаар хара бөөнэрэй хүнэһэ шатааһан.

Үбгэн Тэмүүжэниие һайшаан хараад, гараа үргэн, тогтообо.

– Дуваа Соохор хүсөө шамда үгөө, – гэжэ тэрэ хэлэбэ. – Тэрэ мүнөө баруун тэнгэридэ байна. Ши тэрээндээл үргэл үгэжэ ябахаш.

Тэмүүжэн дуулаһандаа зүрхөө дарагдан, абяа аниргүй тэрээ-ниие шэртэжэ нууба.

– Ши бөө болохо ёһотой байгааш, – гэжэ үбгэн тэрээн тээшэ нэнгэн, сасуу хүндэ хандаһандал эгээлэй юрынхээр хэлэбэ. – Теэд одо мүшэд ондоо зам заана. Ши агууехэ дайшан, олон арадай хаан болохо байнаш. Долоон жэл болоходо шамда гурбадахи нюдэн нээгдэхэ, – үбгэн үгсыгөөд, хара хүрин хургаараа тэрээнэй духа дайраба. – Эгээл эндэхэнэ. Харин сагай ерэтэр хүсэ шадалаа гээхэгүйн тулада ши энэ арга шадабаридеа хандаха ёһогүйш.

– Дэмы эльбэдэхэдэ нүгэл, – гэжэ боржогоной бөө хатуугаар хэлэбэ. – Энээнһээ хойшо тэрэ шубуудтай хэһэн юумэээ бү хэ.

– Шамда хүшэр байха, – гэжэ тэрэл танил бэшэ үбгэн хэлэжэ байгаа хэн. – Ши зобохош, үлдэхэш, шамда дүтыншни түрэл урба-ха, хүнүүдшье, ан амитадшье шамайе хорложо ябаха, хёморгондо

орохош, дүнгэ зүүхэш, барлагуудтай хамта хара ажал хэжэ ябахаш... теэд энэ шамда хэрэгтэй, хүн зоной байдал мэдэхын тула. Гансал нэгэ юмэ ханажа абаарай: ши бурхан тэнгэрийн заяаһан энэ хүсэ шадал сагай ерэтэр дэмы бү халгаа, хүндэ бү харуула. Тиигээгүй хааш, мүнөө залуу, хүсэ шадал багатай хадашни дай-садшни шамай мүлжэжэ хаяха, хүл дээрэш гаргахагүй. Тиимэһээл тэсэ, сагайнгаа ерэхые хүлээ. Элинсэг хулинсагуудай хүнэһэ заяанууд, бидэ бөөнэр шамайе хаража, харгалзалжа байхабди, үхэлыеш бэдэрхэ зоной олоншые хаа, ши амиды үлэхэш. – Үбгэн толгойгоо ганхуулжа бодод гээд, үшөө дахин хануулан хэлэбэ. – Дүүрэн хүсэ орогтороо хэндэшые энэ бэлигээ бү харуула, ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Тиигээл хаа, яба, – үбгэн гараараа зангаба.

«Юундэ зобохо ёһотой хүмбид? – гэжэ тэрэ гээгдэн татажа бодобо. – Тиихэдэ эсэгэмни хаана байха юм? Хэн намда урбахаб?».

Бөөнэрһөө асуухаяа тэрэ зүрхэ алдаба. Бодоод, дохибо, тиин хүлөө урилан байтараа гэрһээ гараба.

«Хаан болохоб, дайшан болохоб, – ямаршыеб аяар холын бүтэсэгүй юмэн шэнги мэдээсэл тухай тэрээнэй бодолнууд зурагасана. – Харин тэрэ болотор зобохо, тулихаб. Эдэ бүгэдэ хайшан гээд болохо гээшэб?».

Тэрэ гэнтэ бүхы бэээрээ аргагүй ехээр эсэдэһээ хүрэбэ, тиин асуунгыар тэрээниие хаража байһан Хүхэчүгэй хажуугаар һуларшаһан хүлөөрөө тэмтэрэн, бүдэрэн, дуугай үнгэрбэ.

Дуугай моридтоо буугаад, ойһоо гаража, зүүлжээ хатаргабад. Тэнгэридэ ялагар мүшэд гэрэлтэнэ, нэгэниинь, хоёрдохинь ошо сасаран унана.

«Тэнгэридэ минии мүшэн байха ёһотой! – гэжэ Тэмүүжэн өөрыгөө хүсэлэн шахуу бодобо. – Тэрээнһээ ондоо байха ёһогүй...».

V

Үбэлдөө талада ажабайдал аалин намдуу болодог. Дайн дажар, дээрмэшэ добтолгонууд, һайндэр, наадангууд зам-хадаг, худалдаа наймаашадай хамбы таһалдадаг. Хүн зон амыарлажа, багахан хүрээнүүдээр бээһээ холо һуудаг, үбэлэй эхиндэл бултадаа аба хайдагта суглардаг. Ехэ саһанда айлнууд малдаа бэлшээрийн газар бэдэржэ, иишэ тиишээ тарадаг.

Харин хабартаа саһанай һүүлээр хүрэгүүдэй хардайхада, моридой монсойходо бэлшээрийн хэзээ заяанай эхи захигүй арсалдаан гаража эхилхэ, тэрээнһээ уламжалан хүнүүд хуушан гомдол муулараа, шуһата үһөө хиһаагаа һанаха. Талада дайша хэнгэрэгүүд наяржа, байдал эрид хубилха. Үбэлэй хүйтэндэ шонын хүрэг болон суглардагтал дулаанай эхилхэдэ хүн зон томо хүрээнүүдээр дайшалхын, бээ хамгаалхын тула нэгэдэдэг.

Хияад-боржогоной ноёд, Хабуул хаанай хүбүүд болон ашанар, үшөө татаарнуудай дайнһаа харьяата зоноороо мянга гаран гэр бараатай томо хүрээнээр суглардаг болоо һэн. Тэдэ өөрынгөө болон нүхэдэйнгөө айл аймагуудаар хамта үбэлжэдэг, харин олон мянган толгой адуу малынь уташые, һалхи шуургатайшые, тэжээ хоолоор хомор аад, яһанай ябтайма хүйтэнөөр, арьяатан шоно гарюуһаар элбэг үбэлэй хаһада талаар дүүрэн таранхай байдаг.

Малаа дахан, олон тоото хүн зон нүүжэ ябадаг: адуулдаг зон, һаалишад, харуул сэрэгшэд. Үхэр, адуу адуулдаг хүнүүд хилын харуулшадай бүлэгтэ оролсодог. Дайсанай гү, али дээрмэшэдэй ерэбэл, хада уулын оройгоор дохёо түүдэгүүд табигдаха, хүрээн тээшэ элшэд шуумайха. Отог угуудай сэрэгшэд ямар нэгэ газарта сугларжа, уригдаагүй айлшадтай сабшалдаад, өөрынгөөшые, харишые шуһаар газар дайда ундалуулха, тэнгери тэдээнэй арсалдаа шиидхэхэ. Амиды үлөөшэдынь үхөөшэдөө хүдөөлхэ, хүндэ ямбатайгаар хулинсагай газар руу үдэшэхэ, тэдээнэйнгээ түлөө үһөө абаха тангариг үргэхэ, тиигээд лэ хүнүүдэй ажабайдал саашаа үргэлжэлхэ.

Эрэ хүн гэртээ айлшан гэжэ хэр уһаа мэдээжэ. Боржогоной ноёд зунай сагта гэртээ үсөөн байдаг. Үсөөн ушарта зөөлэн һэеы унтаридаа һамгантайгаа унтаад, үүр-сүүрээр ехэнхи ушарта хэдэн үдэрэй газарта оршоһон адуун хүрэгтөө ябахал даа. Нарин нягтаар адуу малайнгаа тоо толгой тоолохо, толгой гээһэн зоноо хатуу шэрүүнээр хэнээхэ, харуулай ахалагшадта хатуу эрилтэнүүдые табиха.

Нэгэ һайхан үдэшэ адуун хүрэгһөө Есүүхэй гэнтэ орожо ерэбэ. Хасар захын гэрнүүдэй саагуур нүхэдөөрөө өөдэ уруугаа морёор гүйлгэлдэжэ ябатараа тэрээниие түрүүшээр харажархёод, нюдэ нюургүй гэртээ даража ерэбэ.

– Эсэгэ ерэжэ ябана! – гэжэ үүдэ руу хашхаржархёод, угтахаяа гүйлгэжэ ябашаба.

Оёдол хэжэ нууһан Өөлэнэй хүнжэл, дэрэнүүдээ хуряжа абатар газараа мориной түбэрөөн үүдээр дуулдаба.

Түргэн наашалаад, сэргын хажууда түбэрөөн таһалдажа, байд гэтэрээ үүдэнэй забһараар Есүүхэй харагдаба. Богоһо алхажа ороод, үргэн ээмтэй үндэр бээс сэхэлжэ, гэрэй бүдэг-бадагта дандан, нюдөө ониилгобо. Хажуу тээшээ хараншьегүй нурамхи зангаар найман гүрэлөө гоё найхан ташуураа ханада үлгэбэ.

– Найн байна гүт? – тэрээнэй номгон хоолойгоор тайбан найн ханаатай ерэбэ гэжэ барандаа ойлгобо. – Юун һонин бииб?

– Хуу хуушаараа, хуу бараг.

– Хонидоо хайшалаа гүт?

– Үсэгэлдэр дүүргээ һэмди, – дээрээ ортоһон Өөлэн шэрээнгээ хажуугаар тухашаржа байна. – Шамай мүнөөдэр хүлээгээгүйлди. Үлэн гээбши?

– Талаһаа хэзээ садхалан ерээ һэнбиб, – Есүүхэй һаадагтай, хормоготой, томо мадагатай дайшалхы хүндэ бүһөө тайлажа, хард дүтэлһэн Тэмүүжэндэ үгөөд, яаралгүй алхалжа, хоймртоо нууба.

– Бидэшни галуу шараабди, Тэмүүжэн Бэгтэртэй үсэгэлдэр бүхэли тулам барижа асараа, – гэжэ гуламтынгаа ойро тухашаран, Өөлэн дуугарна. – Шамда эгээ томыень үлөөгөө һэмди. Эдихэгши?

– Галуугаа үгэ, дабһашьегүйгөөр бүхэли зээгэн эдихээр үлдэшөөб... Харин Тэмүүжэн намтай ябалсахаа бэлдэг.

– Хэзээ?

– Мүнөө, – Есүүхэй галуу дундуурнь хоёр болгон отолоод, нэгыень абажа, хард гэтэр далииень зууба. – Тэрээнэй хойноһоо ерээб.

– Удаанаар ябаха гүт? – модон шанагаар аарса худхажа байһан Өөлэн хүбүүгээ хараба. – Шэнэ гуталаа үмдэ, замдатнай хүн хара дайралдахадаа болохо.

– Долоо-найма хоноод бусахабди, – гэжэ Есүүхэй галуунай тарган гуя отолонгоо дуугарна.

– Эдээ хоол абаха гүт?

– Тэндэ хуу бии.

Хасар гэртэ оробо. Ханаһаа номо һаадагаа, хормогоо абажа байһан шэнэ самсатай Тэмүүжэниие харахадаа хуу ойлгобо. Нью-

рын барайжа, гомдолхоо हुнашаба. Богоһын наана һуугаад, хамараараа шангаар шииганаба.

Есүүхэй галуунай хүл яаралгүй мүлжэн, тэрээнэй уруу дуруу шарай үни удаан адаглан һууба. Яһаяа шэрээ дорохи үйһэн дээрэ хаяад, айрагтай аяга абажа, нэгэ гудамхяад, толгойгоо һэжэбэ.

– Мүнөө болотороо зүрхэн соогоо байһан юумээ нюужа шаданагүйш... Харин ши долоотой болоош, Хасар.

Тэрэн толгойгоо буулгаба.

– Энэмнай үшөө муу, – гэжэ эсэгэн хатуугаар хэлэбэ. – Толгойгоо үргэ, нам руу сэхэ хара.

Хасар ууртай харасаа үргөөд, ёборгон хадхуураар хараба.

– Иигээд лэ хүниие хаража яба. Ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Мартахагүй бээш?

– Үгы, мартахагүйб.

– Зай, тиигээл хаа, түхээрэ.

Тэрэ залуу шэлүүһэн шэнгээр эрэшүүлэй тала руу гүйжэ ороод, ханаһаа һаадагаа шүүрэбэ. Есүүхэй гайхажа, энеэб гэн, Өөлэн тээшэ хараба.

– Иимэ хүн юу ойлгожо шадаха гээшэб?

Өөлэн урдаһаань энеэбхилбэ. Талархай һайн сэдхэлтэй ерэнхэндэнь тэрэ баяртай нюдөөр тэрээнээ хаража байгаа һэн. Зүүн гарһаань, эхэнэр таладаа һуугаад, тэрээнэй хараса, хүдэлсэ бүхэниие хёрхоор хаража, саг соохоһонь эдэз нэмэжэ, дабһатай, һонгинотой табат дүтэлүүлжэ һууба.

Тэмүүжэн Хасар хоёр хазаарнуудаа баряад, моридтоо ошобод. Хасар ходо ябадаг морёо бэлшээридэ табяад, һая һургагдаһан ухаа азаргаараа ябаха гэжэ шиидэбэ. Тэмүүжэнэй хара азарга захын гэрэй саанахана бэлшэжэ ябаба.

– Аха, азаргаа намда үгыш, – харлатараа наранда шарагдаһан альгаараа орохо наранһаа нюдөө һарабшалан, голой саагуур таража бэлшэһэн хүрээһэй унаагай морин хүрэг хараашалба. – Мииһи баһа нүгөө тээшэе гарашоо.

– Бари, – Тэмүүжэн жолоогоо үгэбэ. – Гарһаа бү табяарай, һүүлээрнь баригдахаа болишохо.

– Мэдэнэб, шамһаа бэшэ хүндэ баригдадаггүй.

Улаан нюдөөрөө ууртайгаар хултагашаһан мориндонь Хасар зүрхэтэйгөөр мордожо, эридээр эрьюулээд, нюсэгэн хүлөөрөө нэ-шэн, түргэн хатараар гол тээшэ ошобо.

Тэмүүжэн гэртээ дүтэлхэдөө газаахи галайнгаа дэргэдэ Бэг-тэрые хараба. Тэрэ гэшхэгдэһэн ногоон дээрэ хүлөө дабшалаад, тэрээндэ хажуу талаараа һууба. Бага гэрэй үүдээр ууртай нюуртай Сочигэл харагдаба. Тэмүүжэниие харахадаа, абяагүйгөөр саашаа орошобо.

– Юундэ моригүй бусаба? – гэжэ Бэгтэр эрьенгүй асууба.

– Хасар тэрээгээрни өөрынхидөө ошоо... – Тэмүүжэн ха-хад үгэдөө тороод, тэрээниие анхаралтайгаар хараба. – Хайшаа ошоныемнай хаанаһаа мэдэбэш? Манай хойноһоо адаглана гүш?

– Таниие мүрдэжэ яахабиб? – гэжэ Бэгтэр хүйтөөр миһэд гэбэ.

– Таанар хазаараа баряад, хажуугаарни гараат. Угаа баяртайнууд, харин намай обёороошьегүйт... Барлагуудые тиигэжэл обёордог-гүй.

– Өөрөө мэдэнэ ха юмши, зорёон тиигээгүйлди, – Тэмүүжэн ха-жуудань һууба. – Яаража ябаабди, тиигээд лэ хараагүйбди...

– Мэдэнэб, – Бэгтэр дуугай боложо, ута бургааһаар унтарһан галай үнэһэн дээгүүр сахаригуудые зурана. – Холо ябана гүт?

– Эсэгэ үшөө хэлээгүй.

– Намайе абахагүй гү?

Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараба. Тэрэ аягүйрхэһэн энеэбхилгээ нюужа үрдибэгүй, тиин тэрэ зуура, таахада, өөрөө өөртөө һула муудаа сухалдаад, уурлан хэлэбэ:

– Үгы юм ааб даа. Таанартай би хаана тэнсэбэ гээшэбиб. Дүрөөетнай барижа үгэхэ, жолооетнай харбайжа байхаяа түрэнэн бага яһан ха юмбиб... – Бэгтэр гараараа зангажархёод, дуугай бо-лошобо.

– Эндэ би гэмтэй бэшэб.

– Мэдэнэб.

Тэнгэрийн үндэртэ хоёр харсага наншалдашаба. Аяар тэндэһээ арай дуулдама абяа гарган, нэгэниинь нүгөөдынгөө олзо буляжа абахаяа оролдоно. Бэгтэр толгойгоо хинсайлган, тэдээниие удаан хаража һууба. Тэмүүжэн хажуу тээһэнь тэрээниие адаглажа, үнэндөө шубуудай байлдаа харана гү, али гомдолойнгоо нёлбоһо барина гү гэжэ таажа ядаба.

Бэгтэрэй хоролхуу муу зан тэрээниие мүнөө дайрабагүй. Хаанаб даа сээжнынь оёрто хуурай дүүгээ хайрлаха сэдхэл гэнтэ бии болобо. Тэрэ бодоод, ехэ гэр руугаа ябууд хэлэн ошобо:

– Би эсэгдээ хэлэхэм.

– Хэрэггүй, – гэжэ нүгөөдэнь зүрхэгүйхэнөөр хойноһоонь дуугарба. – Гуйжа байна гэжэ ханаха.

Эдеэлһэнэйнгээ һүүлээр эсэгэнь сээжэ нүсэгөөр жэлтэй Тэмүлүүнээ гэдэһэн дээрээ һуулганхай набтархан орон дээрэ хэбтэбэ. Эхэнь хажуудань һууба.

– Хэн гэжэ нэрэтэйбши, басаган? – гэжэ асууна.

– Тэмү-тэмү, – гэжэ монсогорхон нударгаа нойтон амандаа хэн, тэрэнь шолшогононо.

– Тэмү-тэмү? Тиимэ нэрэ байдаг юм гү? Магад, хамнигадта тиимэ нэрэ байжа болоо, а? – гэжэ тэрэ бүдүүн хоолойгоор энеэнэ. – Тиихэдээ шимнай хамнигамши?

Тэмүүжэн аалихан ханяаба. Есүүхэй тэрээн тээшэ эрьбэ.

– Юум?

– Эсэгэ, Бэгтэрые абахамнай гү?

Есүүхэйн нюурһаа энеэбхилгэнь буугаад, тэрэ анханайнгаа хатуу харасатай хүйтэн нюдэтэй шэрүүн шарайдаа оробо.

– Тэрэ яанаб, ябалсахам гэжэ гуйна гү?

– Үгы.

Есүүхэй удаан дуугай һууба.

– Түхээрэг, – тэрэ бодоод, басагаяа эхэдэнь үгэбэ. – Ошоод хэлэ.

Хойнонь бууһан үүдэнэй халхабша нилээн удаан хаража һууба.

– Яашье ойлгоногүйб.

– Хэниие? – Өөлэн гайхан асууба.

– Тэмүүжэниие, – Есүүхэй орон дээрээ нүсэгэн хүлөө дабшалан һууба. – Даншье эльгэ нимгэн хүн гээшэ гү. Шэн зоригоор һула бэшэ юм аабза гэжэ һананаб.

– Һула бэшэ, үнэн сэхэ, – үхибүүгээ энгэртээ хашан, нюдэ руунь хаража, Өөлэн этигүүлхээ оролдобо. – Ганса өөр тухайгаа бодонгүй.

– Тэрэмнай һайн юм гү теэд? – Есүүхэй шарайгаа барайлгаба.

– Бүгэдэ зониие хайрлажа барахагүйш. Би энээнээ үлэн хоһон түрэлдөө мяха хубаагшаар бэшэ, ноён боложо ургаг гэжэ һананаб.

– Ноён болохо, – Өөлэн үбгэнэйнгөө гар эльбэн, мээхэйгээр урдаһаань хараба. – Тэрэмнай зоригтой, ухаатай, өөрөөшье һая хэлээ һэнши. Үшөө үнэн сэхэ.

– Зориг ба ухаан – гансахан энээгээр ноёной шанар шэнжэ дүүрээ бэшэ. Харин үнэн сэхэ... минии үнэншэ сэхэ һаа, ши минии һамган болохогүй, табан хүүгэдые гаргажа үгэхэгүй һэнши. Амбагай хаан үбгэрхэ тээшээ баһал үнэн сэхэ ябадал тухай дуугардаг болоо һэн. Татаарнуудтай эбээ оролсохомни гээд, тэдээнһээ ямар харюу абаа һэм? Жүрхиндэ алахыень үгөө һэмнай. Энээн тухай ходо һанажа ябаха ёһотой! – уурлажа эхилтэрээ, гэнтэ тогтоод, гараараа зангажархиба. – Зай, иимэ юумэ эхэнэр хүн ойлголой даа.

Өөлэн һанаа алдаба. Дуугай болобод. Тооно доохонуур үсдөөр һэеы мүргэн, хашартайгаар хэдэгэнэ хүүенэ.

– Сочигэлдэ орохо гүш?

– Тэрээнэйдэ юу хэхэбиб? – гэжэ Есүүхэй миһэд гэбэ. – Ябахааршье болоо.

– Оро, тэрээнтэй нэгэ бага бай, энхэрэн эрхэлүүлэ, – Өөлэн гуйн, гарыень дайраба. – Маанарта гомдохо... Хайратай байна.

– Хараха янзада, Тэмүүжэн шамай һажаагаа, – Есүүхэй толгойгоо һэжэбэ. – Ши баһал үнэн сэхын түлөө. Теэд би ондоо юумэ-нэйш түлөө шамай сэгнэдэгби.

– Юунэй түлөө?

– Түрэлэйм зонһоо хэнһээшье үлүү ши намда үнэн сэхэ байдагши. Өөлэн бодожо үзэбэ.

– Энэ үнэн сэхэ юумэн лэ гээшэ.

– Э-э... тэрэл өөрынхээ, үсэд гээшэшни, – голхоронгёор һанаа алдаад, Есүүхэй баруун ханаһаа хүндэ бүһөө абаба. Гутал, самсаа үмдэжэ байхадаа тэрэ бодолгото болон дуугарба. – Гүүн хүрэгэй удамарша болохогүй, эхэнэр сэсэн буурал болохогүй. Урданай үгэ.

Тэрэ халхабша доогуур тонгойжо, нюдөөрөө энеэбхилэн хахасаад, газашаа гараа һэн.

* * *

Тэдээнэй захын гэрнүүдһээ саашалжа, улайрһан баруун тэнгэри тээшэ зорин ябахада харанхы боложо байгаа бэлэй. Тэмүүжэн эсэгынгээ баруун гараар, Бэгтэр Хасар хоёр хойноһоонь дахан ха-

таргабад. «Адуун хүрэг ошожо ябанабди», – гэжэ Тэмүүжэн тухайлба. Эсэгынгээ урда орошохогүй гэжэ тэрэ жолоогоо татан ябана.

Зүүн гараар табин алхамай газарта гол абяа шэмээгүй урдана, тэндэхээ үдэртөө суглархан дулаан урьян жэгнэнэ. Бүглүүгээр моридой туруун түбэрнэ, боргооһон һиинана.

Тэнгэрийн хяагай үшөө харуул байхада Есүүхэй морёо гол тээшэ эридээр эрьюулбэ.

– Эндэ хонохобди.

– Эндэ хонохобди? – Хасар урмаа таһарангыар татаба. – Наял гэрһээ гараа ха юмбибди!

– Зундаа бүгшэм гэр соо хүгшэдэй болон түрэхэ һамгадай унтахада һайн. Эрэ хүн һэрюун һэбшээн доро унтадаг, – шугы бургаһан соогуур моринойнгоо гэшхэдэлээр ябаһан Есүүхэй дуугарна. – Ши хэн байхаяа һананабши, хүгшэн шэнги гү, али эрэ шэнги?

– Эрэ шэнги.

– Тиигээ һаа, ехээр бү дуугара, – эсэгэнь мүнөөшье һайн зангаараа. – Аханараа харыш, эдэш эрэ зон, тиимэхээл абяагүй ябана бшуу.

Хасар урмаа хухарангыар ташуураа далагад гэтэрээ морёо сохингүй гараа унагааба, утаар һанаа алдаха гээдшье, амияа бариба. Есүүхэй наада хараһан энеэбхилгээр нарин уралаа һориилгоод, һэмээхэнээр аханар тээшэнь эрьежэ, эмнис гээд, тэрээнээ харуулна. Тэдэнь бээе баринги энеэбхилдэжэ ябаа һэн.

Голой эрьедэ тэгшэ газар олобод. Эмээлээ абажа, хилгаһан аргамжаар унаагаа тушабад. Хуурай аргал түүгээд, түүдэг табибад. Ганзагаһаа Есүүхэй айрагтай багахан хүхүүр гаргаба. Галаа, уг гарбалаа хүндэлөөд, халта ууба.

– Гурба гурбан балга, – гээд, галай утаанһаа нюдөө ониилгон, Тэмүүжэндэ һарбайба. – Бэгтэртэй хоюулан һүниие хоёр хубаагты. Морёо хараарайгты.

– Би баһа харалсахаб, – гэжэ Хасар дорюунаар соносхобо.

– Манаа һаа, манаг, – Есүүхэй ногоон дээрэ тохомоо дэлгээгээд, эмээлээ дэрлэбэ. Бүһөө һуладхаад, сээжэ дүүрэн амилжа хэбтэтэрээ тэрэ зуура нэгэ жэгдэхэнээр амилан, унташаба.

– Хэмнай түрүүшээр манахаб? – Тэмүүжэн Бэгтэрые хараба.

– Би! – Хасар хүрэжэ бодобо.

– Тиигээ хаа, үглөөгүүр болотор хүрэхөөр аргал суглуула. Моридоо ходо хаража байгаарай, холо ябашуужаг.

– Зай.

– Удаань хэн бэ?

Бэгтэр хайша хэрэг мөрөө хабшаба.

– Намда хамаагүй.

– Тиигэбэл, ши хара, харин би үүрэй урда мануужаб.

Бэгтэр гал хараһан шэгтээ толгойгоо дохибо.

VI

Һүнийн харлуу тэнгэри зүүн тээгээ хүхэрэд гэбэ гү гэхэдэ Есүүхэй хүбүүдээрээ хүл дээрээ байба. Моридоо түргэн барижа, эмээллэбэд. Унтаршаһан түүдэгэйнгээ хажууда нэгэ нэгэ аяга айраг уугаад, моридтоо мордобо. Боро үнэнһэн дээгүүр халта ууяһан нириихан утаан, ойро тойрон түйбэгдэнэн хэнзэ ногоон тэдээнэй һүүлээр талада үлөө һэн.

Үүр-сүүрээр һэрюу унаба. Таһархай-удархай сайбар манан хабхар соогуур тэмтэрэн, голһоо дээшээ добо гүбээнүүдэй хүндынүүдээр аалиханаар дүүлинэ. Элбэг шүүдэр моридой хүл ехээр норгоно.

Тэмүүжэн даарашоод, бэеынгээ шэшэрээ барижа ядана. Хабжаганахагүйнь түлөө шүдөө хам зуугаад, амияа татан, бүхы бэээ шанга гэгшээр барина. Хулгай нюдөөрөө дүүнэрээ адаглан харана. Хасарай нюдэн ото анилдаха юм. Эмээл дээрээ найгаргаад, һогтуу юумэндэл энгэр дээгүүрээ толгойгоо унагаана. Ганса Бэгтэр лэ дааранашьегүй, нойртошье абтанагүй – хайхарамжагүй урагшаа харан, эмээлдээ сэхээр һууна.

– Зай, хүбүүн, үргэнэ нойр шамайемнай табинагүй гү? – Есүүхэй бага хүбүүнтэйгээ зэргэлээд, мөрөөрнь тэбэрин, бээдээ няагаад абаба. – Энэ дайсанһаа энэ гэнээр тэрьедэжэ арилхабди. Боржогон хүбүүдые хүсэхэ шүдхэр дэлхэй дээрэ үгы юм даа, – гэжэ тэрэ энеэбхилэн, томо хүбүүд тээшээ хараба. – Иигэжэ хэлсэгшэ һэн минии таанар мэтэ гүлмэр ябахада. Зай, бү гээгдэгты! Чу!

Хүбүүд һэр-мэр гэлдэн, хойһоноонь яараба. Хасар дүрөө дээрээ үндыгөөд, нойроо сэлмээхын тула хэды дахин толгойгоо нэжэтэрээ халта һаатаба. Одоошье һэгээ орожо, яагаад эндэ ерэнһэнэ мартаһандал, хаана ябаһанаа гайхан хараба.

Дүрбэн гүбээ нэтэ гүйлгэжэ дулаасахадаа тэдэ моридоо татажа, багахан хатарта оруулбад. Ойро тойрон адуунай бэлшээгүй үбнэ ногоото тала нэмжынэ. Эхир мэтэ адлихан набтар табхархан гүбээ добонууд хойно хойноһоо арадань үлэжэ байгаа нэн.

Гол эридээр баруун гар тээшээ годироод, нам тала руу уруудана. Холоһоо эрьсын улаан бургаанан болон хайлаанууд, хөөрэнэн мананай жаа-жуу сагаан үлэгдэлнүүд годирһон-бэдиһэн голой хаба заана.

Уданшьегүй наранай түрүүшын туяа нюрга руу харбаба. Тэмүүжэн гэдэргээ эрьежэ, холын хадануудай саанаһаа гараһан наранай ягаа улаан түхэрээн хахад сахариг хараба. Хүрээнийн харагдабагүй. Гэр бараань халхалһан холын гүбээ добонууды хайрамдаад, Тэмүүжэн урагшаа эрьежэ, бээс сэхэлбэ.

Хада добонуудай зүүн ташалангууд шүүдэрэй дуһалнуудаар улаабхилан ялалзана. Дошоһоо эртэшэ тарбаган, зумбараанууд гаранхай. Үглөөнэй агнуурида гараһан элээнүүд тэнгэрээр элин тойролдоно.

Томо шонын дүшэн алхын зайда багахан добын саанаһаа гэнтэ гүйжэ гарахада Тэмүүжэн залд гэшэбэ. Шанаархуу ута хоншоороороо доогуур хүлзэнхэй, тэдээниие хёлойжо хараһаар, хяра дээрэ хэдэн зали зогсобо. Удаань ташалангаар доошоо хатараад, харгыень хаан, хүдэлэн байшаба.

Шэлэ хүзүүнэйнгээ бууралтан үнэ ноһо үрзылгэн, хүрэхөө байһандал хойто хүл дээрээ һуугаад, шүдэ ноёогоо ирзайлгаба. Тэршээдэһэн агтануудаа барин, моритой хүнүүд арьяатаниие гайхан хараба. Тэрэ урда шүдэгүй, эбдэрхэй ноёотой, хабдашаһан аманһаань үлэн шүлһэнтэйн холилсолдон, няалданги ута хабагшаар улаан шуһан һайража, доошоо һанжан байба. Шара нүдөөрөө ялагашан, бахалзуурай хүсэтэ эрхирээ даран, гарахада тэрэ аймшагтай, теэд түүрхэй шүдэтэй болоһон хадаа жэлтэй буруун мэтэ хорогүй байба.

– Шүдыень хэн түү сохёо гэшэб? – Хасар гайхангяар эсэгэ тээшээ эрьебэ.

– Таахада, азаргада халдаа хаш, – гэжэ Есүүхэй ан адаглан таамаглаад, түргэн зангаба. – Харбагты.

Аха дүүнэр хормогоноо годлинуудаа гаргаад, номынгоо хүбшэдэ тааруулаадхиба. Түрүүлэн Бэгтэр харбаба, тэрээнэй удаа нэгэ доро шахуу Тэмүүжэн Хасар хоёр номоо табиба. Үбсүү сээжэ руугаа онуулжа байһан шоно номон бүхэнһөө татагад гэнээр, хойшоо хэды алхалаад, хажуу тээшээ хүнтэршэбэ.

Тэдэ халта хүлээд гээд, үхэнэн шонодо хүрэжэ ошобод. Хүбүүд буугаад, тэрээнэй сээжэнээ годлинуудаа нугалан абаба.

– Э-э! Ямар томо юм бэ-э! – гэжэ дээрэнһэн нюдөөрөө хэмжэн, Хасар һүүхирбэ. – Жэлтэй буруунай зэргэ болохол ха!

– Арһыень хуулаха гүбди? – гэжэ Түмүүжэн эсэгэнээ асууба.

Есүүхэй шэрүүн шарайтай, ямаршьеб өөрынгөө бодолдо абтанги байтараа дуугарба:

– Үгы, хуулахагүйбди. Энэ толгой дээрээ хүдөөлхэбди.

Аха дүүнэр гайхангыар бэе бээ харалсаадхиба, теэд хэнииньше асуудал табибагүй. Үхэнэн хүндэ бэеыень дуугай баряад, толгой өөдэ абаашабад. Бүхэнһөө мадагануудаа абаад, үбдэг дээрээ һуужа, ногоотой дэгнүүл малтажа абабад. Тэдэ абяа аниргүй хүдэлжэ байгаа һэн. Есүүхэй тээ холохоно гараа нюргандаа үргэлэнхэй хаража зогсоно.

Тохойн шэнээн гүнзэгы нүхэ малтажа, гараараа хара шоройень гаргабад. Толгойень хойто зүг харуулан, шонын һэе табижа, дээрэнһэнь үбһэ ногоо зулгаажа хушабад, тиигээд газараар булаа һэн. Дээрэнь шулуу обоолжо табиба.

Өөрынгөө ямаршьеб бодол һайсахан бодожо ябаһан Хасар эсэгэнээ асууба:

– Шүдэгүй аад лэ, юундэ манай урдаһаа гарааб? Бусад шүдэтэйшье наа, хүнүүдэй урдаһаа гарадаггүй ха юм.

– Нэрэдээ хүрэмөөр үхэл бэдэрээ гээшэ ха, – гэжэ Есүүхэй гайхалаа бараһан хүбүүдтээ хэлэбэ. – Харахада, хүсэтэйшье, зоригтойшье ан ябаһан, теэд аза талаангынь буруутаа. Хэнэйшье аза талаан буруутахадаа болохо байна бшуу даа. Шонын шүдэгүй болбол, түрэл гаралын хаядаг, тиигэжэ гансаараа үлэдэг. Үлдэхэдөө шадал тэнхээгээ дууһадаг, тиихэдэнь хирээ, ёло шубууд добтолдог, боргоһон, хорхой бэээрнь исалдаг. Энэ шоно тиигэжэ доройтохо дурагүй, зэбсэгһээ үхэхөө ханаа.

– Шоно өөрынхидөө хаядаг юм бы, – гэжэ Тэмүүжэн урмаа таһаран дуугарба, – тиимэ гэжэ һанаагүйлби.

– Бусадын амиды үлэжэ, үринэрөө тэнжээхэ ёһотой ха юм, – гэбэ Есүүхэй. – Ажабайдалай ёһо жама тиимэ.

Бэшэ энээн тухай тэдэ хөөрэлдэбэгүй. Моридтоо мордожо, саашалбад.

Үдэ багаар Бэгтэр хэнһээш түрүүн аяар холо, арбан харбаанай газарта, адуунай томо хүрэг хараба. Тэдээнэй хажуугаар хара шоргоолзон мэтээр хүнүүд харагдана. Хахад мянгаад элдэб зүһэтэй адуун, зуугаад моритойшуул болон ябаган хүнүүд хоёр добын хоорондохи тала газараар таранхай. Нам газарай тэгэндэ набтархан гэр харлана.

– Эдэ хэд бэ? – гэжэ Бэгтэр тэдээниие зааба.

– Эдэ манай хүнүүд, – Есүүхэй ташуурайнгаа бүрээгээр һэеы малгайгаа дээшэнь болгон, урагшаа анхаралтайгаар гэтэнэ. – Эндэл таанар эдэ үдэрнүүдтэ байхат.

– Эдэ морид баһал манай гү? – гэжэ Хасар асууба.

– Моридшые манай, – гэбэ Есүүхэй. – Залуу моридые хургахын түлөө дүтэ байһан адуун хүрэгүүдһээ наашань асарааб. Голой саагуурхи хүрээнуудһээ хүбүүдые дуудааб. Энгидэйн эхинэй хамнигадai ударидагша хургагдаһан гурбан зуун мори эрээ юм.

– Юундэ бидэ хамнигадта өөрынгөө моридые үгэхэ болоо хүмбиди? – Хасар дураа гутан, хүмэдхөө буулгаба. – Тэдэ яанаб, маанарта эрилтэ табина юм гү?

Ехэхэн лэ юумэ Есүүхэй Хасартаа хүлисэдэг – тэрэ хэрүүлшэ, бээрхүү зангаараа эсэгийнгээ дура буляадаг, энэшые удаа уурынь хүргэбэгүй, харин ондоо хүнэй тиигээ һаань, юумыень үзүүлхэ һэн.

– Эрилтэ табинагүй, – энеэб гэн, тэрэ дуугарба. – Хэн маанарта эрилтэ табижа байха һэм. Орондонь бугын эбэр, баабгайн хүлһэ үгэнэ ха юм.

Хасар гайхаһандаа бэлтышэбэ.

– Юу-ун? Эбэр... үшөө хүлһэ? – моринойнгоо хүзүүн дээгүүр һунан, тэрэ дураа гутангар эсэгээ хараба. – Энэ ехэ баялигай түлөө гү? Үгы, тэрэш шамай мэхэлжэ байнал!

– Ха-ха-ха! – тархья хинсайлган, Есүүхэйн энеэхэдэ аханыньшые эльгэ хаталдаба.

– Эбэрээр юу хэхэ хүмбиди, хүлһөөр яахабиди? – Хасар гайхана. – Хони, үхэр гаргахадаа хаяжа байгшалди!

– Баабгайн хүлһэ, бугын эбэр хитадууд хэрэглэдэг, – тэсэбэри ехэтэйгээр Есүүхэй тэрээндээ ойлгуулан хэлэнэ. – Тэдээгээр эм дом хэдэг, тиимэнээ элдэб хэрэгтэй найн юумэ бидэндэ үгэхэ.

– Хитадууд яадаг, тэрээниие эдидэг юм гү?

– Эдидэг, гэдэнһэйнгээ үбдэхэдэ.

– Юундэ гэдэнһэинь үбдэдэг юм?

– Юундэб гэхэдэ, муу эдеэгээр хооллодог.

– Муу гэжэ, ямар эдеэгээр?

– Элдэб ногоо эдидэг.

– А-а, – алдуугаа ойлгоод, Хасар бүдүүлэг ёборгоноор алдуугаа заһаха гэжэ оролдобо. – хүлһэшые үгэнгүйгөөр хитадуудһаа хамаг юумыень абахада болохо. Би ехэ болоходоо дайралдаһан лэ хитадуудые хороожо ябахаб. Тэдэл Амбагай хааниие алаа ха юм!

– Амбагайе тэдэ алаагүй.

– Хэд бэ тиихэдээ?

– Жүрхин.

– Тэдэ хэд юм, ондоо хүнүүд гү?

– Ехэ болоходоо мэдэхэш даа.

– Эсэгэ, – Тэмүүжэн арай-шамай забһар оложо, асууба. – Юундэ хүрөөнһээ иимэ холо, тиихэдэ ондоо хүбүүд мориध्येмнай һургана юм?

Есүүхэй дуугай байба. Харюу хүлээжэ ядаад, Тэмүүжэн толгойгоо эрьюулжэ, тэрээн тээшэ хараба. Тэрэ толгойгоо ганхуулан, һахалаа эмиржэ, нидхэ дороһоо холые хаймадан һууба.

– Дүтэхэнүүр болохогүй байгаа юм гү, өөрынгөө хүбүүдыешые дуудахада? Баяртайгаар ерэхэ һэн.

Бэгтэр һанаа амараар ондоо тээшээ харасагаан, тэдээнэй хөөрэлдөө дуугай шагнана. Хасар зугаада һонёо бууранхай, саа-шаханаа болоод, дүтэлжэ байһан адуу шэртэнэ.

– Хөрхо байнаш, – гэжэ Есүүхэй һүүлэй һүүлдэ дуугарба. – Олоной хараагүй юумэ шохооржо һурааш. Би сэхыень хэлэхэб: би зорюута тиигээб.

– Юунэй түлөө?

– Түрэл гаралаймнай харахагүйн түлөө.

– Юундэ? – гэжэ Тэмүүжэн бушуу асууба, ханаа амархан Бэг-тэршыэ эсэгэ тээшээ эрбэбэ.

– Хүрээндэмнай олон хүнүүд намда атаархадаг, – Есүүхэй уйдхартайгаар энеэб гээ нэн. – Тэдэ айлаар хоб тарааха, Есүүхэй адуугаа хэхэ газараа оложо ядаад, хамнигадта худалдана гэлсэхэ. Харин өөһэдөө... – тэрээнэй аалин намдуу хоолой гэнтэ шангар-ба. – Таанар, минии хүбүүд, ханажа абагты: зоной дунда өөрын-гөө мал үдхэхэ, хамгаалхын түлөө оролдохо хүнүүд үсөөн, харин нэгэ юумэ олзолходош, нэгэ юумэ өөртөө хэхэдэш шүлһөө гар-тараа атаархаха. Манай хияадуудай дунда тиимэшүүл үгы гэжэ хананагта? Нэгэ багахан довтолго дээрмэдэ ябаад ерэхын түлөө заримашуулые гуйха тооной бологдодог, тишээ ябалсахадаашье тэдээнһээ мүртэй туһа гэжэ байхагүй. Харин олзын хубаари бо-лоходо шоно бэээ бээлхэ. Хуушан заншал мартагдана, отог яһан, уг бутарна. Таанарта дайсад довтолбо нэн гэлэй, нэгэ яһан зон-тай туһалха гү?... Олыень лэ хажуудаа харахагүйт. Отог дотор бата нэгэдэл гэжэ үгы, аха дүүнэр бэе бээдээ баяртай гэхэнь хомор. Тиимэһээл би үлүү газарта атаа мэээнэй хүжэрхэгүйн тула түрэл гаралдаа эдэ бүгэдые харуулнагүйб.

– Харин теэд мэдэхэл ха юм, – гэбэ Бэгтэр. – хураг гээшэ утаан шэнги.

– Зүб, мэдэхэ. Теэд хурагаар мэдэхэ, хаража мэдэхэ хоёр он-доо, хоро шарань бага байха.

Хүнүүдэй холын хашхаралдаан, моридой инсагаалаан байһаар дуулдадаг болобо. хүрэгһөө анха түрүүшынхией баригдаһан гур-ба, дүрбэтэй морид айһандаа зэрлигшээд, хоншоороо ирзайлган, хойто хүл дээрээ соройлдожо, хилгааһан аргамжаар арай-шамай барижа байһан хүбүүдые дүтэ табинагүй.

Гэрэй урдахи гурбан эрэшүүлэй нэгэн сэргэдэ түргэн дүтэлжэ, хаарал азаргада хүрэжэ мордоод, тэдээн руу хурдаар хатаргаба. Дүтэлхэдөө хууридаа байжа ядаһан морёо татажа, эмээлһээ до-хин, зайлажа үгөөд, хажуу тээһэнь зэргэсэбэ.

– Хэр бэ даа эндэшни, Сорхон? – Есүүхэй урагшаа хараһан зандаа асууба.

– Уржадэрэй хахад үдэрhөө, танай ябаһанай һүүлээр, хорин найман мори һургаабди, – тэрэ, Тэмүүжэнэй саанаһаа тонгойн, эзэнээ хүндэлэн харана. – Тэдэ мүнөө хуу эмээллэгдэнхэй. Үүрээр би хүбүүдые унуулаад, ехэ нуур хүрэтэр үдэшин газар руу ябуулаа һэм. Хазаарта һураг.

– Һэнэгтэй юумэн тэдээн соо бии гү?

– Нэгэ сагаан жороо һайн, танда һайшаагдаха гэжэ һананаб. Хоёр бараг хатарша бии, үшөө нэгэ хара морин байна, духадаа сагаан толботой, гоёхон адуун, харин үшөө хараха хэрэгтэй.

Тэмүүжэн хулгай нюдөөрөө адуушание анхаран, тиимэшье үбгэн бэшэ аад, эртын уршалаада баригдаһан һорьбо дүүрэн сахалайташаһан шарай харана. Тэрээнэй дээдэ урал зүүн хажуудаа хамар хүрэтэрөө хаха сабшуулһан хуушанай һорьботой, баруун шанаадань һаяхан эдэгэһэн шарха улайна. Урагшаа буляалдаһан моринойнгоо жолоо шангаар барин, Тэмүүжэнэй азарга анхаралтайгаар тэрэ харана.

– Таахада, энэ морин долоон жэлэй саана эсэгымни адуунда ябадаг һэн ха, – гэжэ тэрэ найдал дүүрэн хэлэбэ.

– Һайн сээжэтэй байнаш, – гэжэ Есүүхэй мийһэд гэбэ. – Долоон жэлэй саана танай адуушад намда һургажа үгэһэн юм.

– Тэрэ жэлдэ бидэ хэрэйдүүдэй аяһнаа ерээ һэмди, – гэжэ Сорхон баримталба. – Би энээниие һургаа һэм.

– Нээрээ гү? – гэжэ Есүүхэй асууба. – Һамарнагүй бэээш?

– Энэ тэмдэг тэрэ гэһээр үлэнхэй, – гээд, Сорхон уралаа зааба. – Унахадам, үдхэлөө ха юм, халтал алдаа, тэрэгүй һаань, дайнһаа амиды бусажа ерээд, мориной туруунһаа гэртээ үхэхэ байгааб. Хамаг монголшууд намай наада хараха һэн ха... – Сорхон гэнтэ эзэн дээ үзүүлжэ байһан хүндэмүүшэ зангаа орхижо, шангаар энеэбэ.

– Тиигээд лэ энэ мори һанажа абаагши? – гэжэ Есүүхэй асууба.

– Үгы даа, би моридые ходо һанажа ябадагби. Хүниие, али мал мартахадаа болохош, харин мори хэзээш мартахагүйб.

– Танай отогоорхид долоон үе адуу харана даа, – гэбэ Есүүхэй. – Мори өөрынгөө зонһоо үлүү таниха бэээт.

Ноёндо магтуулһандаа Сорхон абяагүйхэн һэеы малгайгаа омогоор заһасагаан ябаа һэн.

– Эдихэ юумэн олдохо гү? – гэжэ Есүүхэй асууба – Маанарые эдеэлүүлыш.

– Хони гаргаха гү?

– Хони үдэшэндөө гаргаарай. Хэрэгнай ехэ байна.

– Тиигэбэл аарса.

– Аарса үгөөрэй. Эрэ хүндэ аянда ябахада үшөө юун хэрэгтэйб даа, тиимэ гү? – Есүүхэй хойшоо эрьежэ, дуугай болошоһон хүбүүдээ хараба.

Хүнэй хажууда ханамжаяа нуруулжа байһан хүбүүд аягүйрхэн, дарууханаар дохибод.

Обоо хүбөө мориной зэмсэг, орёогдоһон хилгаанһан аргамжа ханын хажуугаар хаяулһан, тооһотой шэрдэгтэй, баһа юунэйшьеб нялуун үнэр тунаһан, мориной хүлһөөр анхилһан дээшэ татагдаагүй гэр соо тэдэ түргэхэнөөр гэдэһээ бүрылгэбэд. Үйһэн аягануудаа долёожо, ханын дэргэдэхи хабтагар үргэн шулуун дээрэ табяад, эсэгынгээ хойноһоо газашаа гарабад.

Сорхон һэндээгдэһэн шэнэ газарта һаяхан табигдаһан сэргын хажууда гараа нюргандаа үргэлөөд, алсайн зогсоно. Ходо хашхарһандаа һөөлдэнги захирмал хоолойгоор тэрэ зонхилно. Залуу хүбүүд морин дээрээ тэрээниие хүндэ ехэтэйгээр шагнажа дохёод, моридоо алхуулан саашална. Хүндэлмэ таатай газар саашалаад, хашхар хуугай табилдан, зэрлиг хурдаар добо гүбээнүүдэй ташалангаар гүйлгэлдөөд арилшана.

Есүүхэй Сорхониие дуудаба. Тэрээнэй наашаа эрьехэдэ тугаар һаянын шэрүүн шарай гансата хубилжа, захиралтыень шагнажа байһан хүбүүдэй нюуртал хүндэмүүшэ, номгон даруу болошобо. «Эндэ Сорхонһоо айна, Сорхон эсэгэһээ айна», – гэжэ Тэмүүжэн бодобо.

– Эдэ гурбан хүбүүдые долоон хоногоор шамда үгэнэб, – гэбэ Есүүхэй. – Бусадые ташуурдажа байһандал эдээниие ташуурда. Энэ гэхээр хэрэгтэ хабаадуула, тиигээд бидэ хоёр нургадаһан моридоо яагаад туухабибди гэжэ бодое.

Тэмүүжэндэ нургаалда орохогүй сүлөө моридые хараха хэрэг даалгагдаба. Үндэр нарин бээтэй найман жороо моридые хамнигадта үгэхэгүй гэжэ шиидхэбэри абтанхай, тиимэһээ тэдээниие амяарайнь хараха хэрэгтэй байба.

– Адуун руу бү табяарай, бү ниилүүлэ, – гэжэ Сорхон захи́на. – Тээ тэрэ сагаан азаргаһаа болгоомжолоорой. Муушаг зантай морин, орожо ерэхэдээ болохо. Гартаа урга бари, тиихэдэш довтолхоо айха. Үдэр адуунай голһоо ерэхэн хойно уһалхаа абаашаарай. Хуу ойлгоогши?

– Ойлгоо.

– Урга бари, – Сорхон дахин дабтаад, гэрэй хажууда хүлээжэ байһан Есүүхэйдэ хатарган ошобо.

Яһан туранхай бэетэй арба-арбан нэгэтэй харахан хүбүү туһалагшаар тэрээндэ үгэбэ. Нимгэн уралтай, Тэмүүжэнэй мэдэхээр, досоогоо хара мэхэтэй дээрэхээ, юундэшьеб урбуулжа үмдэхэн дала мянган халааһатай ялан таха самсатай энэ хүбүүн аба абаһаар һанаандань таарабагүй. Һалан муухайгаар хойноо суглуулһан шэнгэн һоёо үһэниинь, хултаганаһан шүрэ нюдэтэй жаахан тархинь тэрээниие бороодо ороһон хулганадал адли болгоно. Үзэмжэгүй муухай ухаа мори зайдаар һандайлжа, тэрэ ориганса бургааһан дээрэ һууһан шаазгай мэтээр иишэ-тиишээ хараашална. Улаалзайн, али мангирай эшэ харажархин гэхэдээ, хулгай хэжэ байһандал тойрон хараашалаад, моринһоо хүрэн буужа, үндэһыень малтана, удаань, морин дээрээ мүртэй арилганшьегүй тэрээнээ эдинэ. Тэмүүжэн дураа гутан тэрээниие харана.

– Ши яагаа, үлэн юм гүш? – тэсэжэ ядахадаа тархиһаань тагалсаг хүрэтэрнь адаглан хараад, тэрэ асууба. – Муу мал хэдышье эдибэл таргалдаггүй гэдэгтэл, тэрээн шэнги ши ходол жажалжа ябанаһ, теэд хабарай зудта ороһон тугал шэнги туранхайш.

– Һамбаа оложо, эдинэ ха юмбиб, һүүлдэ, магад, саг олдохогүйдөө болохо, – гэжэ тэрэнь бодолтойгоор харюусаба. – Нэгэ юумэ хэхээ эльгээгээ һаань, гэдэхэн хоһон байхагүй. Үсгэлдэр бүхэли үдэртөө хилгааһан аргамжа томооб, гарни холожо, хуу хабдашоо, – гээд, тэрэ шулгархай нюлгархай хоёр гараа харуулба. – Хажуу тээшээ боложошье, нэгэ юумэ эдижэшье болоогүй. Эндэ тэндэхээм түргэлэ, түргэлэ гэжэ хашхарха юм, хайшан гээд үшөө түргэлхэ хүмбиб, арбан хоёр бэшэ, хоёр лэ гартайлби.

– Таниие эндэ эдеэлнэгүй юм аал?

– Эдеэлээ юм ааб даа, харин үдэшэндөө хониной мяха садатаараа эдихэн аад, үглөөнһөө ажалай дүүрэтэр долоо дахин үлдэхэш.

– Тиигээ хаа, нэгэ газартаа хуугаад, садатараа эди, юу муу шу-
буун шэнгээр дээшэ доошоо нарбаганаабши.

– Нуужа болохогүй, – гэжэ хүбүүн тэрээнэй мэдээгүй юумэ
хүлисэхэндэл зөөлэхэнөөр энеэбхилбэ. – Сорхон хёрхо. Нуужа
байхыеш хараа хаа, гансата ямар нэгэн ондоо ажал олохо. Тээд
мини гар мүнөөшье болотороо үбдэнэ, хүни унтажа ядааб. Харин
эндэ хайн, мүнөөдэр бидэ урагшатай, юушье хэнэгүй ха юмбиди,
тиимэ эрилтэсье үгы.

Тэмүүжэн тэрээнэй үгэ хүсэд шагнангүй, саашаа харашаба.
Тэрэнь үлүү юумэ шашаһанаа ойлгожо, хахад үгэдөө торолдоод,
абяагүй болошобо.

Дүтын добонуудай ташалангаар хүрэг хүрэгөөрөө залуу мо-
рид бэлшэнэ. Элдэб хүрэгүүдхээ асарагдаһан морид тэнюун бэ-
шээр харагдана. Ута һамбай, дэлһэтэй толгойнуудаа дээрэ үргэн,
бэе бээ дайсан харшаар хаража, туруугаараа газар сохино, гэнтэ
гэнтэ хуухиралдаад абана, аймшагтайгаар шара шүдөө ирзайлгана.

Гүбээнүүдэй хяраар үсөөхэнөөр гэнжэтэн харагдаһан мори-
тон һүүдэлзэнэ, залуу хүбүүд адуунай талаар тарашахагүйн түлөө
харууһалнад. Энэшье, тэрэшье талаһаа хашхар хуугай табилдажа,
наншалдаһан азаргануудые һалгаана. Адуушанай ута ташуур һан-
жуулан, бусадынь тэдээндэ туһалхаяа шамдана.

Эгээ ехэ шууяа хүүеэн гэрэй урдахи талада боложо байба. Мо-
ридой туруугаар харлатараа гэшхүүлһэн томо дүхэриг дээрэ нэгэ
доро арбаад моридые һургана. Долоо-наймаараа бүлэг бүлэгөөр
тахараад, хүбүүд эмниг моридые адуунһаа аргамжаар барижа,
гэрэй урда асараад, Сорхоной нүдэн доро эмээллэжэ захална.

Тэмүүжэндэ эгээ дүтэ хойто зүүн хүлдөө зөөхэй сагаан тэмдэг-
тэй дүрбэтэй хөө хара мори һургажа байба. Тэрээнэй нюрган
дээрэхээ Тэмүүжэнэй хараһаар байтар арбан дүрбэтэй нэгэ
хүбүүн хоёрдохёо унаба. Эмээлдэ хүрэжэ гараадхихадань лэ мо-
рин иишэ-тиишээ халба хүрэжэ, уусаа дээшэнь шэдэжэ эхилнэ.

– Жолоогоо шангаар бари!

– Тархиинь доошонь бү табиш! – гэжэ хүбүүд хашхаралдана.

Тэрэнь дуулана юм гү, үгы гү, дэншэрээн доншороон доро жо-
лоогоо һайса татажа шаданагүй хэбэртэй, морин дээрэ тогтохоёо
оролдожо, ёозогүйгөөр тохоногоо арбагануулна. Тээд морин нэгэ

аргыень олоод лэ холо дээгүүр дэбхэрэн, хатуу туруугаараа хий үдхэлөөд абана, хилгаан аргамжаар хоёр тээһэнь татажа баряад байһан бусадайнгаа энеэдэн доро хүбүүн баһал хиидэжэ унана. Тэрэшье бээ тархи дээгүүрээ хүльбэрэн, хүрэжэ бодоод лэ мориной һэгээ ороогүйдэ хүнгэхэн бээ дээрэнь дахин шэдэнэ, тиин дахинаа тэрэл үзэгдэл эхилнэ.

Гол шухала хэрэг тэндэ, Сорхоной гэрэй хажууда, эгээл бэрхэ, солбон, зүрхэтэй хүбүүдээр хэгдэжэ байна гэжэ Тэмүүжэн хараба. Харин бусад хажуугаар, гар доро ябана.

Тэрэ эрьежэ, жороо моридоо хараба. Туһамарша хүбүүнийн тэдээнээ адуун хүрэгһөө таһалан хаража, холошье бэшэ морин дээрээ ханаа амар һууба.

«Оройдоол нэгэ найман мори харууһалха гэхэн ямар тиимэ хэрэг гээшэб? – гэжэ тэрэ бодотороо гэнтэ тааба. – Сорхон жаахан үхибүүндэ нааданхай үгэхэндэл намайе энэ ажалаар һамааруулаа ха. Мори һургаха хэрэгэй аюултай хада ябуулаагүй, минии туруунда дайруулбал толгойгоороо харюусаха ха юм. Тээдшье томо хүрэг хара зоной хүүгэдээр адуулхыень баһа эльгээгээгүй – мэхэтэй, ноёной хүбүүе тиимэ доро унагаахань гү. Харин эндэ хэрэгтэй хэрэг хэжэ ябана гэшэ, жороо моридые, шэлэмэл унаа харууһална...».

Тэмүүжэн уйтай нюдөөр гэрэй урдахи набтар тэгшэ газар хаймадан байтараа Бэгтэрье харажархиба. Тэрэ саада талада мори һургажа байһан бүлэгтэй хамта зогсожо байба. Галзуу сухалһаа үрзышэһэн багахан улаан шаргал азарга эсэн сусангүй уусаа дээшэнь шэдэнэ, хажуушаа халба хүрэн гүйнэ, тэрээн дээрэ нэгэ жаахан солбон хүбүүн уяатай юумэндэл һуушанхай, шүдөө ирзайлган, айлтагүй энеэбхилнэ, харин эмнигэй ногтоһоо долоон хүбүүд шагтагалданхай, шанга гэгшээр барина. Тэдээнэйл дунда Бэгтэр байба. Тэрээнэй сэдхэлээ ехээр хүдэлһэн шарай сагаан шүдөө харуулан энеэбхилнэ, мориной мултаран гарахаа ханажа, тэдээниие иишэ тиишэнь шэрэхэдэ хүсэлһэндөө гэнтэ зарсана. Галзуурһан адуунай нюрган дээрэ удаан тогтожо шадаһан хүбүүнэй унашахада тэрэ бусадтай хамта хүхюүгээр энеэбэ.

Холоһоо харахада танихагүй хари зоной дунда Бэгтэршье хари мэтээр ханагдаба. Тэрээнэй хүхюүтэйгээр хүбүүдтэй хөөрэлдэжэ байхые харахадаа ямар түргөөр ондоо болоһоһые гайхаба.

Гэртээ тэрээнтэйшье, бэшэ дүүнэртэйгээшье харилсахадаа Бэгтэр жииртээ иимэ хүхюун дорюун бэшэ, мүртэй дуугаралсахашьегүй, нэгэл хэлэн баһанхад, нэгэл хэлэн ёборгон байгшал.

«Эндэ харин өөрынгөө зон соо орошоо хэбэртэй», – гэжэ Тэмүүжэн гэнтэ тэрээндэ уурлан бодобо. «Бэгтэр бэээр намһаа томо, Сорхон тэрээниие ахань гэжэ һанаа, – Тэмүүжэн үзэн ядаһан нюдөөр жороошо моридоо хараба. – Наадажа намда үгөө юм байна. Эдэ теэд адуундаа ябана гү, амьараа гү, ямар илгаа юм?».

Тиимэл һаа шухала хэрэг Сорхон тэрээндэ даалгаа юм аабы, туршабал яахаб гэһэн бодол гэнтэ ерэбэ.

– Һэй, адуун руу туужа дүтэлүүлэе! – гэжэ тэрэ туһалагша хүбүүндэ хашхарба. – Тэрэ талаһаань туу!

– Юундэ? – гэжэ тэрэнь гайхаба.

– Доодо талаар ногоониинь дээрэ.

– А-а, тиигээл даа, – хүбүүн дурата дурагүй морёо хүдэлгэбэ.

Жороо морид дуратайгаар адуун тээшэ ябажа үгэбэ. Сагаан азарга, Сорхоной хэлээшээр, толгойгоо дээрэ үргэн, түрүүлэн ябатаргаа түргэдэ түргэдэһөөр, хүнгэхэнөөр хатарба. Эндэл Тэмүүжэн гэнтэ һэжэг түрөөд, амадан гүйлгэбэ. Тэрээниие харахадаа сагаан азарга жэгдэхэнээр гүйдэлөө хурдадхаад, дура буляма һайхан жороодо оробо. Теэд Тэмүүжэн мүнөө гоё һайханиие хаража байха сүлөөгүй байба. «Алдаа һаа, нэрээ хухархам», – гэһэн бодол зурагас гэбэ. Азаргаяа шадалаарнь табижа, холо зүүгээрнь жороо мори хүсөөд, амадан гүйлгэбэ. Тэрэнь аймшагтайгаар ирзайжа, улаан нюдөөрөө хилайн харана.

Урга бариһан хүнүүд урдаһаань гүйлгэлдэбэ. Тэдээниие Тэмүүжэн хараад, ямар ехэ алдуу гаргаһанаа ойлгобо. «Сорхондо хэлэхэ, эсэгэ мэдэхэ...», – гэжэ бодоод, толгой дээгүүрээ ташуураа задалан, сэб сэхэ жороо тээшэ ошобо. Тэрэнь тойрожо гарахаа һэдэн, хажуу тээшээ ябажа үгэбэ, теэд адуушад үрдижэ ерэбэ.

Һугадаа жада мэтээр ургаа ёдойлгон хабшаһан урдахи хүбүүниинь морёо жороошын шанха урда тогтооходо, тэрэн зуг татан байшаба. Нүгөөдүүлынь хүрэжэ ерээд, хараалдаһаар, ургаар хадхаһаар, жороо моридые һөөргэнь тууба. Урга мэтэ аяар ута ташууртай нэгэниинь холуур далайжа ерээд, сагаан жороогой нюрган дээгүүр татагад гэтэрнь буулгаба.

– Тэрьедэхээ болихош, – гээд, Тэмүүжэн руу энеэбхилхэн нюу-
раараа эрьебэ. – Энэнь эгээл андагаар хоротой. Би үсэгэлдэр эдэ
жороонуудыг хараа нэм. Эдээнээ таанар эндэхээ холуур туугыг,
өөртэтнай амар байха.

Тэмүүжэнэй досоо онгойбо.

VII

Өөлэн хуби заяагаараа ханаа дүүрэн бэлэй. Үглөө бүри
сагаан эдеэгээр наранай гараха зүг тээшээ үргэхэдөө тэн-
гэри бурханда эхэнэрэй дүүрэн жаргал үршөөхэндэнь ходо баяр
хүргэдэг: хүсэн түгэс үбгэнтэйгөө жаргажа нууна, үхибүүдын
гашуудал зоболон үзэнгүй, хүнэй хорото ябадалхаа хамгаалаг-
данхай ургажа ябана. Эхэнэр хүндэ үшөө юун хэрэгтэйб даа?

Томо бэшэ угай нэгэ найдай бүлэнхөө гараханшье хаа, үнжэ-
гэн хүнгэн байдалаар тэрэ эрхэлүүлэгдэхэн эрхэжээн бэшэ бэлэй.
Анхан хүн зоноор олон, нүлөө ехэтэй олхонууд угаархин кир-
гизүүдэй довтолгооноо ехээр хохидожо, тоогоороошье үсөөрөө,
газар дайдаарааршье агшаа нэн. Айхабтар дайнай шуурган тэдээ-
ниие агуухэ талын алишье захаар тараанхай. Үлэхэн зониинь
урдынгаа алдар соло ханан магтангүй, Хэрлэнээр, Сагаан болон
Хунт нуураар ехэ бэшэ газар дайда эзэмдэн, эбтэй эетэй, амгалан
тэнигэр нуудаг.

Багахан отогой ударидагша тэрээнэй эсэгэ долоон хүбүүтэй,
нэгэ басагатай, тэрэ одхониинь – Өөлэн бэлэй. Гэртээ эсэгын та-
шуур амталаагүй ори гансашье хаа, ноёнойшье хажууда мэгдэн
гээгдэн, доронь оронгүй, хара хүнтэйшье ядаран хосоронгүй нуу-
хаар нарин нягтаар хүмүүжүүлэгдэгшэ нэн.

– Ой тайга соогуур шоношье, тала дайдаар зээрэншье өөхэдөөл
олзоо олодог, – гэжэ эсэгэнь хүүгэдтээ хэлэдэг байһан. – Хүн
бүхэндэ үгтэхэн хоёр гар, нэгэ толгой гээшэ ехэ баялиг. Тэдээндээл
найдагты.

Дүрбэн хүбүү, нэгэ басага боржогон угта түрэжэ, үхибүүдхээ
дамжан, үбгэндөөшье дурлаа, үбгэнхөө дамжан түрэл гаралтайнь-
шье ойро дүтэ болоо. Мүнөө, арбан жэлэй нүүдэл байдалай хуга-
саанда, тэдээнтэйгээ аюул, зоболон, хамтын баяр, гашуудал соо-
гуур мүнөө тэдээнэй нэгэнби, шуһанһаань шуһамби гэжэ мэдэрдэг

болонхой. Өөрынгөө угта амидархан багынъ үе саг, хэдэн үдэр мэргэдэй Чилээдүү баатартай байһаниинъ үни заяанда үзэгдэһэн холын зүүдэн мэтээр ханагадаг. Үхибүүдэйнгээ түлөө ханаа үнөөн боложо, үни удаанаар үбгэнэйнгөө холуур ябахата хойноһоонь үдэрэй ханаа зобожо, һүниин зүүдэ манажа, энэ ехэ ажахыда ото тухашаржа ябаашанъ хамаг ухаан бодолыень, сэдхэл зүрхыень эзэлһэн амидаралайнъ ори гансахан удха шанар бэлэй.

Ехэ хүбүүдэйнгээ эсэгтэйгээ ябаһанайнъ һүүлээр Есүүхэйн-дэ нэгэ бага аалин намдуу байдал тогтоо һэн. Хүршэ айлнуудһаа шууяа хүүеэтэй нүхэд һүүдэрынъ энээн руу харагдахаяа боли-жо, мүнөө хаанаб даа холуур, ондоо гэрнүүдэй саагуур ходол хэрүүлхэжэ ябадаг Сочигэлые хашарааһан тэдээнэй хахир шанга шашхалдаан дуулдана. Үетэнөөрөө ото хэрэлдэдэг, наншалдадаг тоом гэжэ огто үгы Хасарһаа Өөлэн амаржа, гэнтэ ерэхэн амгалан байдалдаа олзуурхажа байба.

Ябаһанайнъ үглөөдэр үлөөшэдынъ ехэ гэртээ сугларбад. Сочигэл Бэлгүтэй хоёр ерэбэ.

Зургаатай Бэлгүтэй Хачуунһаа нэгэ наһа аха. Тарбагар бүдүүн-шэг, шарайгаараа тэрэ Бэгтэр ахаяа, Сочигэл эхээ, юрэ хэлэбэл, онгууд угтанаа, ехэтэ һануулдаг – хамарайнгаа нахид руу хар-баһан тэрэл сэхэ хүмэдхэ, тэрээн дороһоо сэхэ хараһан һонюуша нүдэд. Харин зангаараа тэрэ хара һөөргэ ахадаа орходоо зөөлэн даа, һайн.

Өөлэн тэрээндэ үхибүүн сэхэ занһаанъ боложо дуратай, ходо амтатай эдеэгээр хүндэлдэг. Тиимэһээ Бэлгүтэй ехэ гэртэ ходо ородог, тэрээндэнь Сочигэл дурагүйдэдэг. Теэд тэрээн тухай сэхэ хэлэхээ түбэгшөөдэг: Өөлэн – ехэ һамган шуу, бултанай эхэ, тэрээнэй өөрынъшые эхэ гээшэ.

Есүүхэйн эсэгэ Бартаан баатараар жааханда хөморгондо аб-таһан, мүнөө хүгшэрһэн Хуаагшан зараса үүдэнэй хушалта доо-гуур тонгойһоор, сагаан уурал һабаһан тогоотой аарса оруулба. Гуламтын шулуунай хажууда болгоомжотой табяад, арай шамай нюргаа сэхэлжэ, амияа абаад, хатадта дохихо ханаатай байтарнь Өөлэн хорибо:

– һуу, Хуаагшан, маанартай хоол бари.

Зараса аягүйрхэн энеэбхилһээр захада һууба. Сочигэл дураа гутангыар уршагад гээд, тэрээнһээ жэрхэн, саашаа болоод үгэбэ.

– Барил даа, аарса хэһүү, – гээд, жаахан Тэмүлүүн басагаа тэрээндэ үгөөд, шанага бариба.

Айлай эгээ томо эрэ хүн боложо үлэһэн Хачуун эсэгынгээ эзэлдэг хойморто һуухаяа зүрхэлэнгүй, баруун тээнэ, Тэмүүжэнэй һуудаг газарта намхайгаад, ехэл бардамаар бэшэнээ шэртэнэ.

– Ши мүнөө хэды һомотойби? – гэжэ тэрэ Бэлгүтэйдэ хандаба.

– Юһэ.

– Оройдоол гү? Һая арбан хоёр байгаа һэмнай.

– Тээсгэн галуунай агнуурида ожорһон соогуур хоёр хоорцог, нэгэ годлимни гээгдэшоо.

– Минии хормого соо арбан долоон годли, үшөө нэгые дархан хэжэ үгэхэб гээ һэн. – Хачуун дээрэһээ хуурай дүүгээ харасагаан, бардам хоолойгоо алдахагүй гэжэ оролдоно. – Би шамда нэгые бэлэглүүжэб.

Бэлгүтэй баяр хүргэн, толгойгоо дохижо үгэбэ. Эхэнэрнүүд эрэшүүлэй хөөрэлдөөндэ һаалта хэнгүй, дуугай аарсаа ууна. Тэмүүгэ оролсохоо баһал түбэгшөөжэ, тэбшэхэн соохи зөөхэйтэй эзэгэй абяагүй халбагадана.

Түрүүшээр аягаа хоһолжо, Хуаагшан бодобо.

– Бурхад танда элбэг дэлбэг үршөөг, – яаралтай дохибо. – Өөлэн хатан, та намда ходо һайнаар хандадагта... Ташье баһа, Сочигэл хатан...

– Үшөө һуугыш, ажал хаана ошохо һэм, – гэбэ Өөлэн.

– Үгы-үгы, – айнгяар тэрэ үүдэн тээшэ ара гэдэргээ сухариба. – Һүмнай ээдэгшэб, түргэн хөөрүүлхэ хэрэгтэй...

Эндэ, богоһын хажууда, тэгшэ газарта тэрэ бүдэрөөд, нюрган дээрээ унашаба, бүглүү абятайгаар тархяараа хана мүргэжэ, нюурайнь олон уршалаанууд гүнзэгыршэбэ.

– Ха-ха-ха!

Хачуун Бэлгүтэй хоёр бүдүүзгэй хөөрэлдөөгөө таһа мартажа, бэе бэе дээгүүрээ унажа байгаад энеэлдэшэбэ. Тэмүүгэ урдаа хоёр шүдэгүй амаа ехээр ангайлган энеэбэ. Томошуулшье тэсэнгүй амандаа альгаа агшан зуура абашаад абаба. Хуаагшан хүдэлэнгүй хэбтэбэ.

Өөлэн анхаралтайгаар хараад, хуга харайн бодобо.

– Дуугай бологты! – хүбүүдээ ябууд зандаржа, хүгшэндэ дүтэлбэ. – Яагаабши, Хуаагшан? Бараг гүш? Бодо!

– Энэ гэхээр, энэ гэхээр, хатан, энэ дары үнгэрхэ... – тэрэ ёолоод, хүдэлжэ, хоёр гараараа хүндөөр газар тулаһаар, Өөлэниие зэмэтэй нюдөөр харан, бодожо һууба. – Би хүгшэрһэнэй саанаа алдараа хаб даа, һаяар намайе алаха гү, али хээрэ хаяха сагтнай ерэхээр болоо ха.

– Дэмы юумэ бү хэлэ, Хуаагшан, ши манай хүн гээшэш. Зөөлэн унтаридаа сагайнгаа ерэхэдэ мордохош.

Сочигэл наада бариһан нюдөө ониилгожо, бага багаханаар айраг гудамхин, тэдээниие хаража һуугаа һэн.

– Зай, би ябаһууб даа, мүнөөдэр хэрэг ехэ, – Хуаагшан хүсэлэн, хүл дээрээ бодобо.

– Залуушуулаа туу, өөрөө дэмы газарта бү хүсэлэ, гэнтэ үбдэбэш, хари, – гэжэ Өөлэн тэрээниие һанаагаа зобонгёор шэртэн дуугарна. – Мүнөөдэртөө хэбтээ һаашни дээрэ байгаа.

– Үгы-үгы, – үбшэнһөө һэргэжэ, тэнхээ ороһон хүгшэн зараса нюуртаа һанаа зобоһон шэнжэтэй болобо. – Залуушуул хуу нэгэ ондоогоор хэхэ ха юм, хүн бүхэнэйн хойноһоо нюдэн хэрэгтэй. Эндэ арһа гутааха, тэндэ архи дан үни барижархиха, али нэгэндэ үгэжэрхихэ, харин тэдэш хайшан гээл һаа ама руугаа шудхахамниб гэжэ һанажа ябадаг. Эдээнэй хойноһоо харахын түлөө хүнэй бэшэ, шонын нюдэн хэрэгтэй... Зай, ябахам...

– Ойлго, хари. Үбдэбэш. Шамгүйгөөр би хүсэ хүрэхэгүйб.

– Бараг даа, би үшөө шангаб даа, тандаа үшөө һайса туһалхаб, Өөлэн хатан, – ехэ хатандаа хайрлуулһандаа угаа баяртай Хуаагшан гэрһээ гараба.

Ханын саана тэрээнэй шаршаганан хүлөө шэрэхэ абьян дуулаһаар саашалба. Хачуун Бэлгүтэй хоёр үшөөл энеэлдэһээр бодожо, газаашаа тэгүүлбэд, тэдээнэй хойноһоо Тэмүүгэ гаралсаба.

Һамгад гансаараа үлэжэ, нэгэ хирэ дуугай һуубад. Сочигэл унташаһан Тэмүлүүниие гар дээрээ бөөмэйлһөөр. Тэрээнээ харад гээд, үшөөл басаган зандаа уян нугархай бзээрээ ара тээшээ эрьежэ, хонин хүнжэл дээрэ табиба.

– Намда тэрэ хайратай, – гэжэ Өөлэн аалихан үгэлбэ.

– Хэн? – Сочигэл гайхан, тэрээн тээшэ эрьебэ.

– Хуаагшан, – гэжэ аягаһаа аарса уугаад, Өөлэн харюусаба.

Сочигэл гайхангыар тэрээниие хажууһаань харан, дуугай һууба.

– Үни хада тэрэ намда сэхээ хэлээ һэн, – Өөлэн хүхэ бүһын-гөө сасаг эмирэн, бодолгото болонгёор үргэлжэлбэ, – үндэр иза-гуурта гарбалтай һэм, тэрэм угтаа ехэ яһаниинь бэлэй гэжэ...

– Хуаагшан ноёд зиндаанарһаа гарбалтай гэжэ гү? – гэжэ Со-чигэл ами ороһондол, шэнэ һониндо баярлахадал гэбэ. – Юундэ теэд наһаараа барлаг ябаа гээшэб? Юундэ өөрынхидынь худалда-жа абаагүй юм? Ойрадһаа бэлэй гү?

– Тиимэ, манайхин юһэтэй байхадань тэдээндэ довтолһон. Нюдэн дээрэнь эсэгиень, хоёр аханарыень сабшаа, өөрыень эхэтэйн болон бусадтай наашань асараа. Эхыень саашань хай-шаншьеб ябуулһан, харин тэрэ Бартаан баатарта үгтэһэн байгаа. Угаархидынь худалдажа абахаяа ерээгүй, теэд тэндээ хэндэ хэрэг-тэй байхаб даа. Түрэлхид үгы, аханар үгы, харин түрэл саданар-тань үлүү дарамта. Һайн айл зүүри ябаһан басага абахагүй, анза ехээр түлэхэгүй. Тиимэһээл эндэ үлөө ха юм даа...

Өөлэнэй уйдхартай хоолой гэрэй шэмээгүй байдал соо аали-ханаар дуулдажа байгаа бэлэй. Сочигэл үдхэн хара нидхээ буул-гана, шагнана юм гү, али өөрөө бодомжолно юм гү гэжэ ойлгохын аргагүй.

– Тиигээд лэ, би элдэбээр һанагшаб даа, бишье хёморгондо абтаһан ха юмбиб даа, бишье Хуаагшан шэнгээр барлаг боло-хоор лэ байгаа ха юмбиб. Арбан жэлэй саана Есүүхэйн намайе Ехэ Чилэдүүһээ буляжа абахадаа намайгаар һамга бэшэ, зүүри хэхээр лэ байгаа ха юм, һүүлээрнь адуун руу ябуулаад, гүү һаалга-жа байха һааб даа. Бартаан баатаршье бага наһатай Хуаагшаниие туужа асархадаа дураа хүрөө һаа, һамган болгожо абахаар бай-гаа... Манай, эхэнэрнүүдэй, хуби заяан аймшагтай даа, найдалгүй, холборхой. Хадаһаа нэгэл үдэр нүхэн руу унашахадаа болохош, харин нүхэнһөө гаража шадаха гүш, үгы гү?...

– Тиимэ, зүб хэлэнэш! – гэнтэ ханхинаһан хэрзэги хоолой-гоор Сочигэл дуугарба. – Ай, манай заяан холборхой гэжэ ямар зүбөөр хэлэбэш. Би жаахандаа Есүүхэйдэ хадамнуулһан байгааб. Арбатайһаа түрүнгөө үдэрэй ерэхые тоологшо һэм. Би тэрээнэй

түрүүшын хамган болоод, уг залгамжалагшадые түрэхэ ёһотой байгаа. Харин хёморгоной ши минии нуури эзэлээш, үшөө намда эхэнэрэй холборхой заяан тухай хэлэнэш. Би тэрээн тухай мэдэхэ-гүй аалби? – Сочигэл уур соогоо нөлбоһоо шангаар даран аршаба, доодо уралаа хазаба. – Ёһоороо хадаа ши энэ Хуаагшанай орондо минии шэрээдэ эдее табижа ябаха байгааш, тиихын орондо намайе захиржа нуунаш! – тэрээнэй улайшанан шарайда арай баригдажа байһан галзуу сухал харагдаба. Гомдол мууларынь хуушараагүй, үшөөл шэнэ зандаа юм байна гэжэ Өөлэн ойлгобо.

– Мүнөөшье болотор номгороогүй байнаш, – тэрэ энэ хөөрэлдөө эхилһэндээ өөрыгөө дотороо гэмнэб.

– Яагаад иимэ юумэндэ номгорхо хүмши? – Сочигэлэй хоолой баһа ханхинаба. – Ши минии зол буляжа абааш! Ши, юу, ойлгоногүй гүш, али намай наадална гүш?

– Би шинии урда гэмтэй бэшэб, – гэжэ Өөлэн эблэрэнги даруу хоолойгоор хэлэбэ. – Бидэ һамгадһаа хатад болоод нуухатнай гү, богоол болоод ябахатнай гү гэжэ нуранагүй ха юм. Би шамайе хайрланаб, Сочигэл, теэд юушье хэжэ шадахагүйб.

Сочигэл шууяатайгаар амилжа, хамарайнгаа нариихан далинуудые шэшэрүүлэн, үни удаан абыагүй нууба.

– Хайрланаш гэжэ мэдэнэб, – һүүлэй һүүлдэ уушхаржа, тэрэ хэлээд, хормойгоороо нулимсынгаа үлэгдэл аршаба. – Тиимэһээ би шамда дан үнэндөө сухалданагүйб. Тиигээ гээшэ һаамни, алтан дэлхэй мүнөө болотороо хаража ябахагүй һэнши... Ши намда иимэ юумэ хэлэл даа, юундэ ши хүн бүхэнэй урда һайн сэдхэл харуулнаби?

– Хэнэй урда харуулна гэжэ? – Өөлэн ногоогоор аршажа байһан аягаа хажуушань табяад, гайхашаа баран, тэрээниие хараба.

– Тугаар һаяхан хара барлагые шэрээдээ нуулгабаш. Юундэ?

Өөлэн ондоо аяга абаад, үгэ дуугүй аршажа эхилбэ. Сочигэл урагшаа нэнгэн, нюдэ руунь хаража, харюу хүлээн нууба. Хүлээжэ ядаад, сэхэржэ, ууртайгаар дуугарба:

– Намайе хайрлана хэбэртэйш, Бэлгүтэйешье энээ руугаа эдее лүүлжэ эрьюулнэш, эдэ бүгэдые үшөө ойлгомоор: хэнэй хэршэмэл эдихэнээ мэдэнэш, тиимэһээ, магад, һэшхэлшни тамална гү, магад,

үгөө хиһаанһаа айна гүш, мэдэнэгүйб, харин юундэ богоолнуудтаа наймһарнабши? Юу шамда тэдэ үгэхэ юм?

Өөлэн хүйтэн зангаар дуугай һууба.

– Ши эндэ үнинэй һуурижанхай ха юмши, уг залгамжалагшадые түрөөш, шамай хэншье түлхижэ унагаахагүй, харин ши бултанда найн байхаа оролдоһон зандааш. Магад, түрүүшын үдэрһөө хүн бүхэндэ илгаагүй дохижо һурашоод, мүнөө тэрэ хүдэмүүшэ занһаа халажа ядана гүш? – Сочигэл мэдэжэ абахаяа хүсэн, тэрээнэй нюдэ руу харана. – Өөрөө ханаагүй наашни, нюрганшни өөрөө бүгтынэ, нюуршни өөрөө энеэбхилнэ, хэлэншни найн найхан үгэ хүүр дэлгэнэ.

– Намае ши ойлгохогүйш, – гэжэ хуурайгаар Өөлэн хэлэбэ. – Бидэ хоёрой сэдхэл ханаан ондоо. Тээд хёморгоной олзоор бэшэ, хадамааршые һамган боложо ерээ һаа, ондоо байхагүй нэм.

Сочигэл удаан тэрээнэй шарай ажаглаба.

– Би шамда үнэншэнэгүйб, – гэжэ эсэстээ хэлээд, жэжэхэн сагаан шүдөө харуулан, хоротойгоор энеэбхилбэ. – Бодолтой һамган шамда үнэншэхэгүй, гансал Хуаагшан мэтэ амитад гү.

Тэрэ бодожо, хормойгоо заһаад, тэрээн тээшэ хараншьегүй, гаража ошобо.

Тэдэ хоёр баһал эбтээ оролсонгүй, бэе бээ ойлгонсонгүй тараа бэлэй.

VIII

Онгуудай мянганай ноёной басаган Сочигэл гоё гоо байдал соо, эхэ эсэгын эрхэ соо эрхэхэнээр үндыһэн бэлэй. Хитадай газар дайдын захата Ута ханын хажуугаар долоон үеын туршада анхан кидануудта, мүнөө жүрхиндэ хилын харуул харан, нүүжэ ябадаг тэрээнэй угта хамаг юумэн эндэхидэ, бүдүүлиг шэрүүн монголшуудайхидта орходоо тад ондоо. Онгуудай ноёдой басагад хитадай изагуурта басагадтал гоё найхан соогуур бөөмэйлэгдэн ургадаг, хара ажалда гараа зуурадаггүй бэлэй. Сочигэл хитад торгон дээрэ луу болон томо лёнхобо сэсэг угалзатуулан оёжо һурадаг, хитад хэлэ найн мэдэдэг һэн.

Хүрээндэнь бүхэли зоороо хитад наймаашад байха, хургы торго, гэр бараанда хэрэгтэй элдэб зүйл болон урда зүгэй амта-

тай алим жэмэсүүдые худалдаха. Үхибүүн наһандаа тэрэ хэды амтатай юумэ эдеэб даа, эндэхи нэгэшые монголдо тиимэ юумэн зүүдэндэншые ороогүй, наһаараашые орохогүй. Хитадууд нэгэ хонёор бүхэли үдэшэндөө хүрэнээрхидэй урда дэбхэрхэ, толгой дээгүүрээ хиидэ урбалдаха, аяар үндэртэ хилгааһан аргамжа дээгүүр ябаха аргаяа, хойто хүл дээрээ ябадаг һургамал нохой, хүн шэнгээр дуугардаг шубуу харуулагша һэн.

Хэрбээ ерээдүй тухайгаа бодоходоо тиитэрээ айдаггүй гээшэ һаань, үхибүүн наһаниинь үүлэгүйхэн үнгэрхэ бэлэй. Дайн байлдаанһаа болон агнууриһаа бэшэ юумэ мэдэхгүй хойто зүгэй зэрлиг угта хадамда үгтэһэнөө тэрэ багаһаа мэдэхэ һэн. Эгэшэнэрынь болон түрэлэйнэ ехэ басагад тэдэ зон зэрлиг амитадтал түүхэй мяхаар хооллодог, халуун шуһаар даруулдаг гэжэ байжа айлгагша һэн. Теэдшые тэдэ арадуудай хоорондоо таһалгаряагүй наншалдадаг, бэе бээ олоор аладаг тухай өөрөөшые дууладаг байгаа. Ахань хэнһээш ехээр айлгаха.

– Тэндэ удаан амиды ябахагүйш, – һанаата болонгёор харан, тэрэнь хэлэхэ. – Түрүүшын лэ үбэл тэдэ шамайе алаад, эдижэрхихэ. Эхилээд шэхыешни отолхо, тэдэш хүнэй шэхэндэ дуратай, удаань эльгэндэш орохо.

– Үгы, тэдэ малтай ха юм, – нёлбоһоо арай барин, жаахан Сочигэл айнгяар буруушааха. – Минии мяхан юу хэрэгтэй байха юм.

– Мал байгаал юм ааб даа, харин зуд болоходо, – гэжэ ахань хорон энеэдээ нюун, оншыень олон мэхэлхэ, – али арьяатадай малыень эдижэрхихэдэ, тэдэш бэри басагадаа эдижэ эхилдэг. Тэдээнэй газар дайда зэрлиг шуу, тойроод элдэб амитад, шэлүүһэн, эрөөн гүрөөһэн, шоно, тиимэһээ малынь хорожол, дууһажал байдаг.

Эсэгэнь иимэ зэрлиг зондо бага басагайа үгэхэгүйл юм һэн бээ, гуримтайшые, таарамашые арадууд бии ха юм – Алтайда найманууд, Туулада хэрээдүүд һуудаг. Теэд тэрээниие зоболонто байдал хашаа һэн. Молголшуудай уг унги гурбадахи үедөө жүрхинтэй хяаралдажа байгаа. Тэдээнэй дундахи дайн дажар нэгэ залиран намхажа, нэгэ дахинаа галзуу шэрүүнээр һэргэжэ, болихо дүүрэхэнь заха хизаар гэжэ үгы бэлэй. Хабуул хаанай үедэ монголшууд хүсэ ороод, жүрхиниие хоёр дахин бута сохёо һэн. Тиихэдэнь лэ холо бодолтой мянганай дарга Хабуулай угтай ураг

садан болохо гэжэ шийдээ юм. Онгууд жүрхиндэ алба хэдэг хадаа тиимэ түймэрэй болоо хаань, газаагуур үлэхэгүйл, дайнай хүлдэ орёогдоод лэ байхал. Монголшууд шэрүүн, үһөө хиһаа нэхэдэг, добтолжо ороод, хамаг адуу малыешни туужа абаашаха. Тиимэшүү сагай болоо хаань, монголшуудай дунда өөрын хүн хэрэгтэй байгаа. Дайн дайнаараа юм бэээ, харин худанар бэе бээдээ туһалжа байха ёһотой ха юм.

Сочигэлэй эсэгэ Хабуул хаанай хоёрдохи хүбүүн Бартааниие шэлээ һэн. Отог аймаг соогоо тэрэ хайн нүлөөтэй, таараха хүбүүдтэй гэжэ дуулагша һэн. Тиигээд лэ нэгэтэ зун Сочигэлэй эсэгэ монголшуудай гол хүрээндэ баян бэлэгүүдтэй буужа, Бартаанда ороһон ха. Уулзалгын баярай найр нааданда дүрбэтэй Есүүхэй хоёртой Сочигэл хоёрые гэрлүүлхэ гэжэ тэдэ шийдэһэн байгаа.

Тэрэ гэхээр Сочигэл хэзээ тэрэ аймшагтай зэрлиг монголшууд ерээд, муу муухай гэртээ абаашагша ааб гэжэ үрэ зүрхөө хүдэлгэн хүлээгшэ һэн. Эсэгийнгээ урда олон удаа уйлан хайлан, монголшуудта намайгаа бү үгыш даа гэжэ үбдэг дээрээ гуйгша һэн, теэд тэрэнь мүхэршэгүйл һэн даа, хатуул һэн.

Тииһээр байтар гэнтэ Бартаан ноён хүбүүнтэйгээ тэдээнэйдэ хүрэжэ ерэбэ. Арбатай болоһон Сочигэлэй Есүүхэе харахадань хамаг тэрэ айлганиинь үгы болошоо һэн. Нанһаа гадуур жэрбэгэр үндэр тэгшэ бээтэй, энеэб гэхэн сэхэ хүнэй шарайтай хүбүүн тэрээндэ абаһаар найхашаагдаа һэн. Хүндэ ехэтэй айлшадай бууһанда найр нээржэ, мүрысөөн эхилээд, эрын нааданда залуушуулай дундаһаа тон үсөөниинь Есүүхэйтэй тэнсэжэ шадаха байгаа һэн. Эсэгэдээ дайша һуралсал гараһан Сочигэлэй аханар хүрөөн соогоо түрүүшүүлэй зэргэдэ гарадагшые хаа, хэды оролдобошые, Есүүхэе илажа шадаагүй бэлэй. Хүрьгэн хүбүүн баранай найшаалда хүртэжэ, Сочигэл омогорхолоор гэрэлтэн ябаа һэн. Есүүхэйн урин илдам хараса басаганай зүрхэндэ хаха орожо, тэрээнһээ хойшо шэнэ ханаа хүсэлөөр дүүрэн байдаг болоо һэн: түргэн лэ тэрээндээ ошоо хаа гэжэ ханаха, хамаагүй, зэрлигшые угсаатанда.

Сочигэл баяр жаргалаар халин ябаа, теэд хорото муухай хүнэнэд, эдэ хүнэй жаргал эдижэ, садаа дэбтээ гэжэ мэдэхгүй хүлдэнүүд, тэрээндэ занга табижа байгаа. Табан жэлэй үнгэрһэн хойно Есүүхэйһээ элшэд ерэжэ, ондоо һамга абааб, харин тэрээ-

ниие, Сочигэлые, хоёрдохи намган лэ болгожо абахаар байнаб гэһэн үгыень дуулгаа һэн. Сочигэлэй эсэгэ зүбшөөбэ: тэрэ үедэ монголшуудай хаан шэрээдэ Хабуулай орондо Амбагай нуутараа жүрхиндэ алуулаад, хүрөөтэй зэбүүн саг тулажа ерээд байгаа. Эсэгэнь Сочигэлдэ түхээрэ гэжэ захираа һэн.

Боржогон угай шэнэ байдалда Сочигэл удаан дадажа ядаа бэлэй. Есүүхэй болон дүүнэрын, нүлөө ехэтэ ноёд, мянгатанай олон ударидагшад, онгуудай зуутанай дарганар лэ шэнгээр байдаг байба. Үдэр хүнигүй тэдэ талаар адуун хүрэгүүдтээ, харьяата зондоо иишэ тишээ гүйлгэлдэжэ, зарга маргалыень шүүжэ, бэлшээрииень хубаажэ ябадаг, харин гэртээ хубсаһаа хэлгүүлхээ, эсэһэн унаагаа орхижо, амарһан мориёо эмээллэхээсэл ерэдэг.

Барлаг эрэшүүл, гэр доторой шэбэгшэн намга басагад болон бусад зарасанар эмхи гуримда нураагүй, үлүү сүлөөтэйгөөр бээ абажа ябадаг, илангаяа хажуудамни зоргондоо ошоно гэжэ тэрэ ханадаг һэн. Багаһаа тэрээнэй үгөөр, эрхэ мэдэл доро ябадаг барлагуудта нурашаһан хадаа халтад гэбэл тэдэндэ уурладаг бэлэй. Нэгэтэ Есүүхэйн үгэдэ модон мохоо хоёр залуу зараса басагадые үглөөнэй угаалганда халуун уһа асарха гэжэ нургажа ядаһандаа зүрхөө эдижэ, түрхэмдөө харихаяа һэдээ һэн. Үбгэнэйн түрэлэйхид тэрээниие арай гэжэ болжуулаа, теэд тэрэндэ үшөө ямар юумэнэй хэрэгтэйе, юугээрээ дуталдаһые өөһэдөө яашье ойлгожо ядаа һэн. Өөһэдөө тэдэ бээ угаадаггүй, тэдээнэй иимэ заншалда гайхагша һэн ха. Тэдэ үшөө муу ханажа, арһанай маажуур үбшэнтэй гэжэ һэжэглээд, олонхидын гэртэнь дүтэлхөө сээрлэдэг байгаа. Хүгшэд гэмэрэлдэхэ, шэнэ бэри дан эрхэ, мүртэй юумэ тэрээнһээ абахагүйш гэлдэхэ.

Есүүхэй өөрөө тэрэндэ хани ёһоной хандасатай, алибаа юумэндэ эрхэжэ, тунтага-тантага гэдэгыень, Өлөнэй бүхэли үдэртөө һахы-һалаг хүдэлжэ ябахада зөөлэн арһан дээгүүр хэбтэжэ байдаг эрхэшэ зангыень хүлисэдэг. Теэд Сочигэл эхэнэр зүрхөөрөө Есүүхэйн сэдхэл ехэ намгандаа зорюулагданхай гэжэ, тэрэндэ ерэхэдэ гансал уялгаараа ерэнэ гэжэ ойлгодог. Үбгэнэйнгөө үгэдэ бүд дээгүүр угалзаар оёжо, али ямаршьеб ондоо арга шадалаараа бээ һамааруулагша һэн.

Байһаар тэрэ юрын байдалда өөрөөшье дадажа, үглөөгүүр угаалдахаашье, ээд гэрэлэй урда һорьмоһоо шэрдэхээшье болёо.

Һүүлдэнь эндэшье, монголшуудта, һайн тала бии юм байна гэжэ ойлгобо: хадамай залуу һамгад борооршье һаа, эрхэ сүлөөтэй байдаг, талаар харуулгүй ябаха, сүлөөтэй дуугарха, энеэхэ аргатай, хойноһоо хиналта гэжэ үгы юм байна гэжэ ойлгобо. Найманай болон хэрээдүүдэй залуу һамгад олон тоото хорюултай, тэдэ иимэ эрхэ сүлөө тухай һанаашалхашье аргагүй. Зоргоор һанаатай Сочигэлдэ иимэ байдал тааруу, һайса бодоһоной удаа монголшуудтай байжа болохо юм байна гэжэ шиидээ һэн.

Теэд түрэл угсаатандань адляар харашуулда, хара яһатанда, тэдээнэй бүдүүлиг ёһо заншалда үзүүлдэг шоо үзэхэ сэдхэл сээжынь оёрто бата һуурижанхай, дээшээ хитайһан ута һорьмоһон дорохи дуугай хараса соонь хоргодонхой. Энэ мэдэрэлынь түрүүшээр мұрынь буляалдаһан Өөлэндэл зорюулагдагша һэн. Ноёной хэбтэридэ шадажа ороһон аад, өөрөө тугалай арһан хубсаһа үмдэдэг, гартаа үхэрэй юрын тоһо түрхидэг. һаамай тулам абахадань, хүүгэдтээ өөрөө эдеэ хоол бэлдэхэдэнь хоротойхон энеэдээ нюухаяашье оролдодоггүй. Өөрыгөө тэрээнтэй сасуулаха. Өөлэн тэгшэхэн гоё бээтэй, сэбэрхэн шарайтай, теэд Сочигэл өөрөө доро бэшэ, һураггүй дээрэл. Багаһаа бээз абажа ябаха һургуулитай, үдэр бүри торгон хубсаһаа һэлгэдэг, баян гоёолтонуудтай үнэтэ хилэн гуталынь хододоо сэбэр, заһалайнь хитад ханзаар дүүрэн хангалта элдэб тоһон болон хоншуу һайхан утадаг ургамалнуудынь наһаараа эдлэмээр олон. Өөлэнэй гар гуламтын тогооной хөөһөө ходол хара, хониной өөхэ тоһоор зууралдашанхай, гэрэлдэ бээз хараха гээшые мэдэхэгүй. Айлай хоорондуур барлагуудтайгаа адли гүйлдэдэг, харин Сочигэл ёһотой хатан мэтээр гэртээ һуудаг...

Түрүүшээр Сочигэл үбгэндөө дурлуулаад, өөртөө бусаахаб гэжэ найдагша һэн. Бэгтэрые түрэжэ үгөө, хүдэр мүртэй, шанга хүлтэй хүбүү, хаанай ёһото хүбүү. Удаань Бэлгүтэе гаргаа. Есүүхэйн эрьежэ ороходо бүхы шадалаараа сэдхэлыень ханаахаяа оролдохо. Тиин һайшаагданаб гэжэ харагша һэн. Хажуудань нүсэгөөр хэбтэхэдэнь үбгэниинь гоёшоодог, ухаа мэдээ алдатаргаа эр-

хэлүүлхэ, мээхэйрхэ, теэд хуу хооһон даа, үрэгүй бэлэй. Теэд тэрэ ехэ һамганайнгаа гэртэ, сэдхэлээрээ тэндэ – Өөлэндэ байха.

Байн байтараа тэрэ ехэ һамганһаань үлүү дээрэ болохогүй байнаб гэжэ ойлгожо эхилээ һэн. Өөлэн үбгэнэйнгөө түлөө, хүүгэдэйнгээ түлөө амидардаг, тэрэ һанаа үнөөн соогуураа өөр тухайгаа мартан ябадаг ха юм. Тэдээнэйнгээ түлөө тэрэ үхөөд, һөөргөө бодохо, шоно шэнгээр эдигэнээ бөөлжөөд, хүүгэдээ эдеэлхэ. Үшөө ядараа һаа, баруун гараараа зүүн гараа таһа сабшаад, тэрээгээрээ эдее бэлдэжэ, хубаажэ үгэхэ. Сочигэл тиигэжэ шадахагүй. Энээниие ойлгоходоо, хамаг юумэндэ хамаагүй болошоо һэн.

Харин заримдаа хуби заяандаа гомдоһон сэдхэлынь хоро ехэтэ халаглалаар зүрхыень хордохоодог. Өөрыгөө хайрлажа, Есүүхэйдэ, Өөлэндэ, хүүгэдтэнь уур хилэнгээр бурьялан байха. Иихэ үедөө гансал шэбэгшэн басагадтаа гам хайрагүй хандаха, гүйдэлөөр захиралтыем дүүргэгты гэжэ үүхи нобшо заримыень ташуурдаха.

Тиимэ нэгэ үдэр сэдхэлдээ бушаганажа байһан гал дүлэ унтраахын түлөө архи уугаа һэн, теэд тэрэнь буруу тээшээ болошоо. Ногтуугаар долоотой Бэгтэрээ долоруулаа:

– Ши, минии хүбүүн, ахалагша уг залгамжалагша Тэмүүжэн бэшэ, харин ши байха ёһотойш. Энээниие мэдэ, һанажа яба. Магад, бурхад маанар тээшэ эрьехэ, тиихэдэнь ёһоороо өөрынгөө юумэ бусаахаш.

Ногтуу галзуудаа үгэ алдаад, үглөөгүүрынь уйлан хайлан, хэлэһыень мартаха, хэндэшье дамжуулжа болохогүй гэжэ хүбүүгээ аргадаа һэн: эсэгэ мэдээ һаа, хоюулыень саазалха, хайрлахагүй. Бэгтэрһээ тангариг абаа, теэд тэрэ гэгһэнһээ багаһаа эрхэ, тэсэбэригүйхэн хүбүүниинь хара амьяа хараад ябадаг, даншье барюу зантай болошоо һэн. Тэрээнэйнгээ шонынхидэл хүйтөөр ялалзажа байһан нюдэ харахадаа айдаһаниинь хүрэдэг. Тэрэ нюусаяа нэгэ тээ нээжэрхигшэ аа гү, заһахын аргагүй муу юумэ хэжэрхёод, хосоршогшо аа гү гэжэ жэхыхэ. Тэрээнээ зоной нюдэн дээрэ тунайша хонгёо энеэдээр болон һалхитай үдэр голһоо муухай уһа асарбат гэжэ барлагуудаа гэмэргэн хараалганаар далдалжа, адхама дүүрэн айха сэдхэлһээ алибаа зобожо байгша һэн.

IX

Гурбадахи үдэрынь Есүүхэйе адуунһаань ноёд дуудаба: ямаршьеб холын угсаатанһаа элшэд ерээ гэжэ дуулгаба. Сорхондо хүбүүдээ орхёод, тэрэ хүреэн руугаа яаража гараба.

Адуун хүрэгтэхи ажабайдал анханай эмхигдэһэн гуримаар ябажа байгаа нэн. Мүшэдэй тэнгэридэ унтаржа эхилээд, зүүн хаяагайнь халта хүхэржэ эхилхэдэ Сорхоной хүнхинүүр шанга хоолой залирһан түүдэгүүдэй хажуугаар эндэ тэндэ унтаж хэбтэһэн хүбүүдые нэрюүлдэг. Талаһаа адуу туужа асарха. Түрүүшээр үсэгэлдэр хургагдаһан моридые эмээллээд, тэдээниие хургагшад бүхэли үдэрэй дадаанда өөһэдөө тала руу гүйлгэлдэжэ гараха. Үлээшэдынь эмниг моридые адуунһаа бариха.

Эмниг хургалгын хашхаралдаан, туруунай түбэрөөн, хуухираан, инсагаалаанай үймөөн соогуур үдэр хоногууд нубарина. Хаа-яа хэн нэгэн мориной хүлдэ орошоно, гэмтээшэдые абаашана, бараг халаашад гэрэй һүүдэртэ орожо хэбтээд, дахин ажал хэрэгтээ гарана.

Наранай үдэрэйнгөө гороо хэжэ дүүргээд, Хэнтэйн хадануудай саагуур хоргодожо эхилхэдэ Сорхон хамаг ажалаа зогсоодог. Үдэшын бүрэг-бараг соогуур гарадаг үхэдэл шүдхэрнүүд һүйд татагшаб гэжэ тэрэ нэргылдэг. Мүнөө эгээл аймшагтайнь гэхэдэ, энэ газараар анханда үхэхэн хатаһан моридой хүнэхэн ябадаг байгаа. Энэ үедэ адуун хүрэгэй хажуугаар тэдэ олоороо суглардаг, үхэдэлнүүдэй газар руу моридые абаашахаа оролдодог. Харин үхэхэн хүнэй хүнэхэн амиды моридто мордохоо ханадаг. Тиигээ һаань, морид ямаршьеб мэдэгдээгүй үбшөөр үбшэлжэ, гэнтэ туража эхилээд, хэдэн үдэрэй туршада үхэдэг.

Бэлэн олзодо дуратай эдэ ада шүдхэрнүүд мүнөө ойгуурнай үй түмөөрөө үймэлдэжэ байна гэжэ Сорхондо мэдээжэ. Залуу морид хургагдажа байха үедөө ехэ үнжэгэн, дан хэбэрэг. Тэдэ сошоно, айна, сухалдана, тэрээн соогуурнь хүнэхэниинь ухаа мэдээ алдан иишэ тиишээ собхорно, тиихэдээл бэе махабадһаа халажа ябашахадаа болохо. Эндэл хүнэй нюдэндэ харагдахагүй шүдхэрнүүд харууһалжа, саб шүүрэхэдээ болохо. Тэрээнһээ боложо адуун үсөөрдэг ха юм. Энээниие мартажа, боро хараанда ойлгомторгүй мори сошооһон хүниие Сорхон хайра гамгүй ташуураар хэнээдэг.

Ажалай хүүлээр адуун хүрэгөө гол руу туудаг, гараса дээрэ угаадаг. Өөхэдөөшье эсэһэн сусаһанаа сасан һалгааха, хүлһэ һалһаа угаахын тула уһанда ородог. Холо бэшэхэнэ бэлшэдэг багахан хонин хүрэгһөө хэдэн хони гаргажа, аянай томо тогоонууд соо шанатарнь харанхы болодог. һүнийн харанхыда арбаад гаран түүдэгүүд орой болотор ялабхижа байдаг. Хулинсагуудай холын аяншалга тухай ута унжагай дуунууд, залуу хоолойнуудай дааяан дүүеэн, шанга гэгшын энеэлдээн талаар холуур таража байдаг бэлэй.

Сорхоной гар хэдышье хатуу байг, Есүүхэй ноёной ябамсаар эрхэ сүлөөгэй үлэ мэдэг амин үзэгдөө һэн. Томо хүбүүдэй зорюута томоотойгоор бээе абажа ябахань хомордоо, багашуулаа бадашахань бүри олошороо, альган шаанги шэлэ хүзүүн дээгүүр үшөөшье ехээр буудаг болошонхой.

Тэмүүжэн тэрэ түрүүшынгээ алдуугай хойно үшөө нэгэ үдэр жороо моридые харууһалаа һэн. Удаань Сорхон мори хургалганда хабаадуулба. Тэрээнэй орондо дүрбэтэй эмниг нюдэн дээрэнь хурганан гурба наһа аха хүбүүн оробо. Тэмүүжэн эсэслэн һанаагаа амараа һэн.

Орой үдэшэ хүнэжэ байһан түүдэг тойрожо һуугаад, хүбүүд тогонһоо мяха эдижэ, угаагдаагүй муухай модон табатһаа талын мангиртай, халаяртай шүлэ уужа, үдэшингөө хоол дүүргэжэ байба. Холын хадануудһаа арай мэдэрмэ һүнийн һэрюун холжорно.

Садаһан Тэмүүжэн дүрбэ нугалһан тохомоо тохоноголдон, ногон дээрэ хэбтэнэ. Урдань хажуу талаар Бэгтэр дабшалжа һуунхай, гал руу харан, хуурай ногоогоор шүдөө ухашална. Наашаа ерэхээр тэрээнэй тад ондо болон хубилһые Тэмүүжэн гайхашаа баранагүй. Гэртээ ходол барагар, хүнтэй харилсадагшьегүй аад, эндэ ерэхээр хамаг хүбүүдээр хөөрэлдэдэг, хүхюун дорюун болошонхой. Тэмүүжэнтэй зорюута бээе даангыар харилсана. Илангаяа эсэгын ябаһанай удаа дан эли болошоо. Бэгтэр тэрээнтэй огто хөөрэлдэнэгүй, асуудалдань дурагүйлхэн нэгэн-хоёр үгэ дуугараа болоод, саашаа харашана.

Түүдэг галнууд хүбүүдэй наһаар хубааранхай. Тэдэ хоёр гахай жэлтэн нэгэ тогоондо тудашье һаа, танил бэшэ хари зондол хоорондоо харилсана. Тэмүүжэн нүгөөдынгөө эндэхи эрхэ сүлөөтэ байдалда ямараар зоргондоо орожо байһыень хаража байгаа һэн.

Эндэ хүсэтэй солбон хүбүүд тоодо абтадаг, тиимэхээ Бэгтэр аһан шадалаараа бээ харуулхаа оролдоно. Тэрэ айхаяа мэдэнгүй ухаа мэдээгээ табиһан эмниг дээрэ хүрэн мордоно, тэрээнэй хүрэлгэ, собхоролго эсэбэриггүй тэсэжэ гарана, унахадаа дахин лэ дээрэнь хүрэнэ, үсэд нэтэрүүгээр зэрлиг зангыень бууруулна. Уданшьегүй тэрээниие анхарба, магтаалда харуу Сорхон өөрөө магтаба, томо хүбүүдээр тэрэ өөртөө адли зонтой харилсаһан шэнгээр хөөрэлдэдэг, сасуутанаа дээрэхэнь харадаг болобо.

Бэгтэрэй иимээр бээ абажа ябахада Тэмүүжэн хэды дураа гутабашье, газаа талаһаа харахада тэдэ хоёрой харилсаанай ёһо заншал сэхэ эбдээрээгүй хадань, захадаха аргагүй һэн. Теэд дотороо тэрээнэй урдаһаа тулан эсэргүүсэхэ, өөрһөөнь дээгүүр бээ табихаа оролдохо гэжэ мэдэрнэ, тэрэнь торомыень ехээр дайрана. Бэгтэрые хара багаһаань тэрээнэй үгэ дуулаха, мэдэл доронь ябаха гэжэ хургадаг һэн тула анхан бараг юм һэн. Харин һүүлэй жэлнүүдтэ тэрээнэй гадарһаа хамаархалгүй, хайша хэрэг хара са соонь нюугдаһан уур мэдэрдэг болоо һэн. Тиимэ уур сухал үргүүлһэн шонодо байдаг: тэрэ эзэнэйнгээ үгэ дууладагшые хаа, нүдэндөө мэдэлһэнь гараха, зэрлиг ангай эрхэ сүлөө тээшэ дугташаха галзуу хүйтэн галхан ялалзадаг. Тиигэбэшье Тэмүүжэн ёһо заншалта ахатанби гэжэ тодо ойлгодог һэн.

«Би угаараа ахаб, тиимэхээ тэрэ минии урда номгорхо, үгөөрни болохо ёһотой, – гэжэ тэрэ хоорондохи харилсаан тухайгаа бодомжолходоо дотороо дабтана. – Би тэрээнэй орондо хаа, номгооод лэ ябаха һэм, тэрэл үнэн зүб гээшэ».

Энээн тухай бүрүүлхэнээр бодон, хэнигэстэ айлшаар ерэхэн аад, олзын түлөө Есүүхэйдэ хүдэлхөөр үлэхэн оронар хүбүү хайша хэрэг шагнан хэбтэбэ.

– Манай ожорһото нуурнуудта галууд боргооһонһоо олон, – гэжэ тэрэ найрхан хөөрэнэ. – Нэгэ годлөөр хоёр галуу барихаш, гурбадахиинь үшөө хадхахаш.

– Тиитэрээ олон гээшэ гү? – хүбүүд энеэсэгээлдэн, бэе бээ харалсана. – Тиигээ гээшэ хаа, тэрэтнай нуур бэшэ, ёһотой мяхатай тогоон гээшэл, ожорһо галдахадал, шүлэн болоо!

– Ха-ха-ха...

– Малшые гаргажа байһанай хэрэггүй.

– Бүхы угаараа арбан жэл соо тэрэ шүлэтэй нуурһаа эдеэлжэ байхада болохо.

– Харин бидэ үүсэдээ танай мал хулуухабди.

– Зүб!

– Намартаа суглархабди.

– Тиимэ нуурай хажууда тэдээндэ мал хэрэггүй ха юм!

– Ганса дарамта.

– Ха-ха-ха...

– Дуугай бологты, эртээнһээ бээ мэдүүлһэнэй хэрэггүй...

– Иихэдээ ямар нуурнуудаар иигэжэ харбадаг юм? – гэжэ Тэмүүжэндэ түрүүшын үдэр жороо мори тогтоолсожо үгэһэн Нохой ойрохи түүдэгһээ дүтэлбэ.

– Агасын саана, – гэжэ оронар дуулдаһан хоолой тээшэ дура-тай эрьбэ. – Гол гарахадашнил эхилхэ.

– Теэд тэрэшни манай газар бэшэ ха юм, – Нохой гайхашаан энеэбхилнэ. – Би тэрэ газар һайн мэдэхэлби, эхэмни бүгүнүүд отог-гой юм.

– Та тэрээгүүр хэзээ ябаа һэмта?

– Урзанда.

– Манай дайда бэшэ, зүб хэлэнэт, – гэжэ аха хүниие хүндэлэн, оронар илдам зулгы дуугарна. – Бүгүнүүд тэндэ ходо зуһадаг, теэд тэрэ газарыень бидэ гурбан жэлээр абаабди.

– Хайшан гээд абаа хүмта?

– Буляагаа юм гүт?

– Тиимэ юумэ дуулаагүйлди, – галай хажуугаархид мийнэд гэлдэхээ болёод, һонирхожо эхилбэд.

– Боосоогоор шүүгээбди, – хүбүүдэй анхарал татаһандаа баясан, оронар омогтойхоноор харюусаба.

– Зай, хөөрэл даа манда, – Нохой тэрээнһээ һонирхоһон хара-саа буулгангүй, ойронь һууба. – Хэзээ болоо һэм?

Нүгөөдэ түүдэгүүдэй хажууһаа нэгэ нэгээрээ, хоёр хоёроороо хүбүүд ерэжэ, ойгуурнь һуубад. Олоной анхарал татаһан оронар томоотой шарай шарайлжа, аягаһаа нэгэ балгаад, тэдээниие тойрон хараба.

– Һарын саана бидэ хабарай бэлшээриһээ буухадаа бүгүнүүд-тэй уулзаа һэн бээбди, зуһаламнай зэргэлээд, тэдэ голой саагуур,

бидэ наагуурнь һуудагбди. Тэдэ манай найндэртэ ерээ юм ааб даа, ходо хамтадаа зунай эхин угтахаш. Мүрысөөнэй эхилхэдэ илаһан тала диилдээшынгээ хахад бэлшээри гурбан жэлээр эзэмдэхэ гэжэ хэлсэһэн байгаабди. Үбгэд лэ һогтуу соогоо тиигэжэ хэлсэһэн байгаа. Мори урилдаанда бүгүнүүд түрүүлээ, барилдаанда манайхин шүүгээ. Нур харбаан лэ үлөөд байба. Теэд лэ эндэ манай найдал мүхөө һааб даа, тэдээнэй Бульчируу мэргэн тухай таанар хуу барандаа дуулаа бээт. Нэгэ һомоной удаа хоёрдохиинь табяад, урдахиинһаа узуур хяа харбадаг. Харин тэрэ үдэртөө мүрысөөн орой болобо гэлдээд, орхигдожо, үглөө болгогдоһон байгаа. Үглөөгүүр наранай тохойн шэнээн үндыхэдэ мэргэшүүл зурлаа дээрээ байба. Манай талаһаа Мэхэлхүү мэргэн гараба, уруу дуруу юумэн байна, хаанаһаа тэрэ Бульчирууда хүрэхэб даа. Долоон зуун алхам тоолоод, гурбан бургааһа газар руу гударба, гурба гурбан хоорцаг хормого руунь хэбэ.

Манай Мэхэлхүү түрүүлэн харбаад, гурбанай нэгыел тудaa. Мүнөө Бульчируу нюдөө аняад гурбан бургааһа хухалхань даа, бэлшээриемнай абахань даа гэжэ һанажа байнабди. Манай хүшэн эжы мүрысөөнэй дүүрэхые хүлээншьегүй, юумээ суглуулхаяа ябашоо. Бульчируу шара номо һаадагаа баряад лэ, түрүүшынгээ һомо табиба... – оронар нюдөө бэлтылгэн, хүбүүдые хараад, нюуртаа гайхаһан тэмдэг оруулба. – Тудаагүй! Хэншье тэрээндэ үнэншэбэгүй, маанартай наадаха гэжэ бодоо юм байна гэжэ һанабабди. Харахадамнай, тэрэ хоёрдохёошье онобогүй. Маанарай досоо гансата хүнгэрөө һааб даа, хүхютэй болобобди, айлшаднай маанараа дүмэбэ гээшэ гэжэ һанабабди. Гурбадахья тудаха даа гэнэбди, бэлшээри манайшье, тэдэнэйшье бэшэ байг. Теэд харахада тэрээнэй шарай уруу дуруухан, эхилжэ байгаашадаал хүхютэй бэшэ. Нюуртань ямар нэгэн һүүдэр буушоо гэхээр. Өөрөө теэд тэрээнээ маанарһаа нюуна, гар руугаа ханяасагаана. Айлшаднайшье хэлэ амаа татанхай, хурса хошон үгөө хуряанхай. Бульчируу удаан зогсобо, танихаа болиһондол, һэмээхэнээр номоо харасагаана. Тиигээд лэ номоо дэлибэл даа, зэбэ хүрэтэрнь татаба... – оронар дахин нюдөө бэлтынгэн, бултыень эрьбэ. – Баһал тудабaгүй! Юуш ойлгохоо болёод байнабди, ямар эди шэди болобо гээшэб, һайн юм гү, муу гү. Магад, ямар нэгэн хара мэхэ юм аабы гэлсэбэбди.

Бүгүнүүд хүл дээрээ хүрэлдэжэ бодобо даа, Бульчируугаа хараана, урбаа, маанадай тала руу ороо гэжэ байжа хашхаралдана. Тиигээд лэ бэлшээрийн тэрэ газар манай болоо. Харин хүүлээрнь, айлшадаа ябуулхан хойноо, ушар удхыень мэдээбди. Маанарта нэгэ богоол басаган бии юм нэн, татаарай хёморгон. ханги-набта хубсаһатай даа, нэнэгтэй юумэнийнь гэхэдэ, тогоо угааха, аргал түүхэ. Тэрэ богоол айлшадые хүндэлхэ хэрэгтэ шэбэгшэнээр табигдаһан байгаа. Бүгүнүүдэй үдэшэндөө найрлахаа ошоходо, тэдээнэй гэртэ нэмээхэн шургажа ороод, эльбэдээ. Бульчируу мэргэнэй хормогые түрэхэ эмэ хара нохой доогуур гурба дахин гаргаа. Тиигээд лэ годлинуудын харюу ниидээ ха юм. Годли гэмтэй байгаа, харин Бульчируу номо наадагаа хориитороо нэжэглэжэ байгаа, – гэжэ оронар наадалан энээтэрээ гэнтэ болибо. – Богоол басаган гансата хэлээгүй, ухаатай байшоо, найрта хотгуушуул олон, хэн нэгэнэй хэлэн баригдахагүйдөө болохо. Айлшадай ябаһан хойно хэлээ. Аха заханарнай тэрээниие богоолһоо сүлөөтэ хара хүн болгоо, үшөө өөрынгөө отог иргэндэ оруулаа. Нэгэ хара хүнэй һамган болгоо, хоёр наамай гүү, хонидые үгөө. Иигэжэл тэрэ газар абаабди! – оронар омогоор тойрон хараад, олхонтой шүлэ абаба.

Хүбүүд дуугай байба.

– Худал хуурмагаар байнат, тэрээнээрээ үшөө найрхажа ябанат, – гэжэ Тэмүүжэн оронарые шоо үзэн хараба. – Тиимэ гэргэ үһөөрнь азаргын хүүлһээ уяха хэрэгтэй, харин таанар малаар шан үгэжэ, отог иргэндээ оруулжа байхат.

– Хэн мүнөө худалгүйгөөр байнаб даа? – гэжэ тэрээниие эбтэй дарууханаар шэртэн, дүмүүхэнээр оронар буруушааба. – Мэхэлээгүй наашни, өөрыешни мэхэлхэ, хуул тиигээд байдаг ха юм. Тиигээд ябаашань дээрэ юм ааб даа, бэлшэриеэ абхуулжа байнхаар.

– Дайн байлдаандашыё ходо мэхэлжэ байхагүйш, харин мұрысөөндэ худал хуурмаг байха ёһогүй! – Тэмүүжэн мұхөөгөө үгтэбэгүй. – Айлшадаа мэхэлхэ гээшэ үнэн сэхэ хүнэй ябадал бэшэ, доройд ябадал!

– Зүб! – хэды хоолой дуулдаба.

– Есүүхэйн хүбүүн зүб.

– Мэхэ гохо гаргангүй дайралдахадашыё хайн хайхан хэрэг гэжэ тоологдодог.

– Есүүхэйн хүбүүн зүб хэлэнэ.

Тэмүүжэнэй досоо зохид болобо. Хөөрэлдөөн соо тэрээнэй үгэ иимэ үндэр сэгнэлтэдэ хүртэбэ ха юм. Гэнтэ ойлгомторгүй Бэгтэрые харажархин гэхээнэ, тэрээнэй нюур уур сухалһаа хоришоод байба.

– Есүүхэйн хүбүүн, Есүүхэйн хүбүүн! – үзэн ядаһан нюдөөр хүбүүдые хараашалан, гоншоошогоор тэдээниие һажааба. – Юу таанар энээндэ һаймһарнабта!

Шэмээгүй байдал тогтошобо. Тээлмэрдэһэн хүбүүд тэрээниие гайхалдан хаража байба. Тэрэ өөрөөшье эндүүрһэнээ ойлгоод, нэгэ зали мэгдээд абаба, теэд тогтохонь даншые хожомдошоһон байба.

– Гэмтэй нохой шэнгээр амыень харанат, һүүлээл шарбаагүй байна хат! – гэжэ тэрэ нюдөө ялалзуулан хашхарба.

– Ши ихэдээ яагаабши? – Тэмүүжэн бахардан, гайхангыар тэрээниие хараба, удаань хүбүүд руу эрьежэ хараад, хоолойгоо шангадхаба. – Амаа хаал даа!

– Өөрынгөө ама хаа! Гэртээ эхынгээ хормой дороһоо бадашажа һураа гүш? Эндэ ши намда юушые хэжэ шадахагүйш!

Тэмүүжэн шүдөө зуужа, сухалаа барихаяа оролдон, һууриһаа яаралгүй бодобо. Хэдэн тээһээ хүнэй хараса мэдэржэ, гүнзэгы ехээр амилан шуухирба. Яагаад харюусахаяа үшөө шиидэнгүй тэрэ галай хажуугаар һуһан хүбүүдые тойроод, Бэгтэртэ дүтэлжэ, түриһөө гүрэмэл ташуураа гаргаба. Тэрэнь бодоод, тархья хинсайлган, баһангыар энеэбхилжэ, хажуу талаараа зогсожо байба.

– Зай, яахашниб?

Далайнгүйгөөр Тэмүүжэн эрид татан шабхадажархиба. Гүрэмэл һур Бэгтэрэй тархи хоёр орёогоод, халуун шулуун дээрэ хүйтэн уһа хаяһандал няд гэбэ. Хоёр хасар дээгүүрнь хүрин улаан зурлаа гаража, тэрэ зуура гүрыгөөд, үргэн зурууд болон, хамаг нюурынь пүсхышэбэ.

– Нюдын тэхэлхэнь! – гэхэн ганса хоолой дуугай байдал соо дуулдаба.

Үбшэнһөө Бэгтэр нюдөө шэб аняад, нэгэшые абья гаргабагүй. Удаань ойро зуура хараагаа гээһэндээ зэрлигээр нюдөө бэлтылгэн, урдаа хүдэлэнгүй байһан Тэмүүжэниие бэдэрэн хараашалба. Галзуу түргөөр газарта хэбтэһэн ташуураа абажа, далайса ехэтэй-

гээр толгойень мэргэлэн сохибо. Тэмүүжэн хазагад гэжэ зайлаад, боро гүрөөһэн самсынь захаһаа угзаржа, толгойгоороо нюурыень шуһанай эсэртэр мүргэбэ. Хоюулан газарта унажа, хэршэгэнэн, харшаганан, харанхы соогуур носолдобо. Бэгтэр түргэн дээрэнь гараад, хойно хойноһоонь тархи руунь нюдаргаараа буулгаба. Тэмүүжэн нюдөө ехээр нээн, иишэ тиишээ нугалзан, зайлахаа оролдоно.

– һү-е, юу бэе бээдээ аһалдаабта! – саада түүдэгһээ гүйлдэжэ ерэхэн хоёр аха хүбүүд Бэгтэрэй гар шүүрэбэ. – Хажуу тээшэнь таһалагты, юу хаража байгааба!

Тэмүүжэн сүлөө болоходоо нуга харайжа бодобо, гэнтэ баруун ташаан дээрэхи хутага тухайгаа һанаба. Галай гэрэлдэ годигы һара мэтээр зэбсэг ялагад гэбэ. Бэгтэр бушуу түргэн өөрынгөө хутага гаргаба. Хүбүүд хажуу тээшээ халба хүрэлдэбэ. Тэмүүжэнһээ нюдөө һалгангүй, Бэгтэр галһаа тэгшэ газар руу саашалжа, шуһатай нюураа ирзайлгаба:

– Зай, аха, хэнэймнай талада үнэн бэ гэжэ хараял даа.

– Шамда үнэн тухай дуугархаар юм аал, Бэгтэр, – гэхээр, Тэмүүжэн бэлдэжэ, нюдыень һаргаһан галһаа холодобо.

Энэ үедэ Бэгтэр хутагаа далайн, урагшаа даб гэбэ. Тэмүүжэн харангүй, гансал мэдэрэлээрээ тэрээнэй хүдэлсэ ойлгоод, эрид эрьен, зайлажа үгэхэдөө зүүн хамсыень тохоногойн дээгүүр хутагын хальтиран гарахые мэдэрбэ.

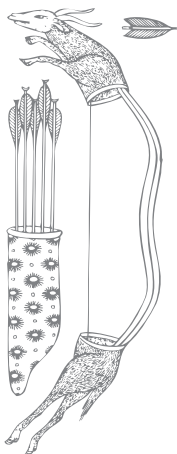
– Байгты! – гэнтэ холоһоо сухалтай һүүхирээн гараба, тиин Сорхоной хоолой гэжэ хуу таниба. Мориной галзуу түргэн табараан эршэмтэй түргэн дүтэлбэ.

Хүбүүд галай хажууһаа түргэн хобхоржо, харанхы руу үгы болошобо.

Хара һүүдэрээр һүниин харанхыһаа хазаар, эмээлгүй моритой хүн хударан гараба. хүрэжэ буугаад, Сорхон аха дүүнэрэй хоорондо түргэн оробо.

– Хутагаа саашань хэгты! – гэжэ тэрэ зандаран бадашаба. – Эсэгэтнай юун гээ һэм, һанана гүт? Хоюулан намһаа ташуур эдихэт. Түргэн!

Хэншьеб хажуу талаһаань гүйжэ ерээд, Бэгтэрэй гарһаа хутагыень нуга татан абаба. Тэмүүжэн харанхы руу ороо һэн.

ХОЁРДОХИ ХУБИ

I

Зүүни зүүн зүгтэ хара бараанаар харагдааша хадануудай саанаһаа уураг наранай улайран гарахада Онон голой үргэн тохойдо оршоһон хияад-боржогоной хүреэнэй урда талада найр нааданда бэлэгдэл хэгдэнхэй байба. Үшөө үсэгэлдэрһөө арбан таббаад шэнэ гэрнүүд айлшадта гэжэ табигданхай. Эрьеын шугы бургаһанай захаар шүүдэрһээ шал нойтон боро шулуун дээгүүр томо шэрэм тогоонууд хахад дүхэриг болон табяатай. Ноёдой бэлшээрһээ үсэгэлдэр туугдажа асарагдаһан залуу гүүдэй болон мянга хахад хонин хүрэг эдиршүүлэй харуул доро ойгуур бэлшэнэ.

Хэнтэй уулаһаа хүнгэхэн һэбшээн үлөөжэ, голой елэгэр нюруу миралзуулан наадана, уһа руу хүндөөр һанжаһан үшөөһэнэй мүшэрнүүдые хүдэлгэнэ. Игаабари талаһаань тэдээндэ няалдан үймэлдэһэн үй түмэн эртын һоно аляһан дүнгээ табин хүүелдэнэ.

Хүн зон сугларжа эхилэнхэй. Хүнхэр тэгшэ газараар болон гүбээн ташалангуудаар эндэ тэндэһээ зон тохойдо ерэжэ бууна. Хүрэгһөө моридые зайдалһан залуу хүбүүд бүлэг бүлэгөөр амяарланхай, ондоо отогой сасуутанаа наада хараһан хэбэртэйгээр энеэбхилдэн, үһөөрхэнгээр хараашална. Наһатайшаг эрэшүүл, гэр бүлэтэй зон аалин түбшэнөөр тэмээ, сар хүллэһэн һамга хүүгэдээр дүүрэн тэргэнүүдээ залана. Нүхэд, адуушад, дүтэ холын хүрээ нүүдһээ нэгэ яһатан олоороо буунад.

Ерээшэдэй олонхид тохой руу сэхэ зорино. Хүндэлгын газар руу, тогоонуудай дүхэригтэ дүтэшэг шугы модоной һүүдэртэ тэмээ, сарнуудаа мултална, моридоо тушана, аянай майхан табина. Зариман саашаа, хүрөөн тээшэ ошоно. Дуу шуун, хүүеэ шааяан, шанга энеэдэн, уулзалганай хашхаралдаан эндэ тэндэ дэбэржэ эхилнэ.

Тохой буланһаа урагшаа хоёр харбалгын газарта набтархан добо гүбээ дээгүүр шоргоолзон мэтэ олон хара торюун моритон исална. Тэдэ яаралтайгаар зэргэ жагсана, дары тараад, долгисоһон зэргээр годиг-бэдигэ дахин жагсана, тиигэжэ байтараа добо гүбээгээр дахин бутарна, баһа жагсана. Энэ хадаа угай арбан гурба наһа хүрэнэн хүбүүд бэлэй. Мүнөө тэдээнэй һайндэр – угайнаа сэрэгтэ жама ёһоор абтахань гээшэ.

Залуу сэрэгшэдэй олонхинь дээрээ зурууд түмэр хадүүлһан зузаан арһан гүрэлөө хуягтай, тиимэл дуулгатай һэн. Һэлмээр үшөө сабшуулаагүй, жадаар хадхуулаагүй хабтагар түмэрнүүдын хара-хүхэ шэнэ гэрэлээр бүрүүлхэн ялагашана. Хуули заншалаар тэдэ арад зоной урда арга шадабарияа харуулха, аха захатанай үрээл юрөөлдэ хүртэхэ, хулинсагуудайнгаа хүлдэ заяануудта үргэл үргэхэ ёһотой.

Залуушуулай һургаал болон шадабари һүүлшынхиеэ шалгажа байһан арбанай, зуунай ноёдой оог хашхараан тохойдо байһан зондо шэхэнэй үзүүртэ дуулдана. Эгнээ, зэргэдэ ябажа хүсэд һураагүйдөө тоолхогүй, хахад үгэнөө захиралта ойлгохогүй залуушулда, тэрээнһээ гадуур, баранай найрлажа байхада эдээнтэй зууралдаха үйлэтэй байһандаа уур хилэнгээ барижа ядаһан ноёд хэлээ гамнангүй хараал шэрээл табилдана. Хуугай хашхараан, та шуурай эшхэрээн тэдээнэй хүнхинөө ехэтэй зарлигуудтай холилдоно. Залуушуул аһан шадалаараа оролдожо байгаа һэн.

Шүүдэрэй халта хатахада үглөөнэй дулаан наранда игаангаа удангүй эхилхэ үзэгдэлэй болон хүндэлэлгын урда тээ шашалдахаяа, залуушуулые харан, өөрынгөө үе саг, холын аяншалга дурсахаяа хүрэнһээ жэрылдэнэн зэргэнүүд тээшэ үбгэд һубариба.

Сагаан һахалта үндэр наһатай арбан хоёр үбгэд добын үбэр талада һуунхай. Бүхэтэр нарин нюргад, һанжашаһан туранхай мүнүүд, харин нюдэндэнь баяртай залуу охин, энэ дүтэнһөө сэрэгэй жагсаал хараһандаа юм гү, элбэг баян найр хүлээнһэндээ юм гү.

– Үнгэрһэн жэлнүүдтэ орходоо мүнөө дээрэ ха, – гэжэ яһалиг туранхай аад, үндэр бээтэй үбгэжөөл хара альгаа духадаа абаашан, шалшарантан дуугарна. – Гүлгэд яһала олоороо суглараа.

– Нёдондонойхидо орходоо хоёр дахин шахуу олон, – гэжэ нүгөөдэхид дохино.

– Арад зоноо хамгаалхаар хүбүүд бии.
– Юһэн зуу, харахада, бии гү?
– Юһэн зуун гушан найма гэжэ тоолоо, – гэжэ захада нууһан үрөөһэн гартай үбгэн ехэ юумэ мэдэхэ түхэлтэйгөөр харюусаба. – Минии бага эндэ арбатан.

– Бар жэлдэ һамгад олоор түрэдэг.
– Харин һүүлэй жэлнүүдтэ юундэшьеб үсөөн байгаа.
– Залуушуул гэмтэй.
– Хэһээхэ хэрэгтэй, ташуурдаха.
– Дайсанай ерээ һаань, хэн угаа аршалха юм?
– Татаарнууд энэшье намартаа ерэжэ болохо.
– Жаа хүбүүдые болон үбгэдые бодхооно бэээ, хэрэгтэй болоо һаань...

– Ши энэ зээгэн малгайгаа арай гэжэ даажа ябанаш, дуулга үмдөө һаа, хүл дээрээ бодохо юм аалши даа?

– Мүлхээдшье һаань, дайралдахаб.

– Ха-ха-ха...

– һая би хуушан һэлмээ хурсадааб, үхөө һаам, минии дүн-геэнүүд хулинсагтам мохоо зэбсэгтэй ябуулагшаб гэжэ һанаад. Хуйһаань һугалхынь һугалһан аад, гартаа барижа ядаалби. һаял бургааһан шэнгээр эршэгэнүүлжэ ябагша һэмнайб, хүниие хаха-даарнь сабшажа ябагша һэмнайб... Хайшаа ошодог шадал бэ?

– Бүшье хэлэ даа...

Хүрээһэй захын гэрнүүдһээ гоё һайханаар хубсалһан эхэнэр-нүүд олоороо гарана. Заһаһанай арһан зунайнь нимгэн тэрлигүүд элдэб үнгэтэй һайхан бүдөөр хүбөөлэгдэнхэй, матаргайнуудаарнь бүһэлэгдэнхэй. Заримдаа зоной дундуур хургы торгон, хилэн хуб-саһатай хатад хүнэй нюдэ буляан гарана.

Хабарай сэсэгүүдээр тохой эрээһнэ. һамгад аянай майхангуудай хажуугаар нуужа, айлшадтай зугаалнад.

Өөлэн Сочигэл хоёр ноёдой һамгадаар томо сагаан гэртэ ерэбэд. Үнгэ буляалдаһан хүхэ тэрлигээ шара торгоор бүһэлһэн Сочигэл энеэжэ байгаад, хитад һамгадай заншал тухай хөөрөнэ:

– Эрэшүүлдэ даруулжа байхадаа тэдэ алуулжа байһандал хаш-хар хуугай табидог. Мэдэхэгүй хүн тиигэжэл һанаха.

– Нээрээ гү? – гэжэ ноёдой һамгад асууна.

– Харанхы болохолоор тэдээнэй хашхараан хүреэнһээн гурбан харбалгын газарта дуулдадаг гэлсэгшэ...

– Галзууртараа обтоно гээшэл даа, – ноёдой намгад шомшолдоно, бэе бээ харалсана. – Зэрлиг зан гаргана гээшэ...

– Үлэгшэн шоно болошоно.

– Охин дундаа алахадааш болохол.

– Тиигэжэ байтараа тэдэ бэе бээ алалсадаг гү? – Алтанай залуу намган Хэрмэн ехэтэ һонирхон асууна.

– Үгы даа, – гэжэ Сочигэл энеэнэ. – Тиимэ юумэ дуулаагүйб.

Гуримай ёһоор саг дараад, арад зондоо ноёд гараба. Голой нуга эзэн ёһоор хаймадан хараад, тэдээндэ гэжэ бэлдэгдээд байһан һууритай нугын дунда тобойһон налуухан добо руу яаралгүй алхалбад. Тэндэ мянганай, зуунай ноёд обооролдожо байгаа һэн. Ноёдые харахадаа хөөрэлдөөгөө хуряжа, томоотой шарай шарайлна, тэдээнээ хүлээнгээр харана.

Ноёдой урда Хабуул хаанай хүбүүдһээ ори гансаараа үлэһэн дала наһатай Тодойн үбгэн алхална. Хоёр хажуудань хахад алхам хойнонь Есүүхэй Худагта хоёр ехэ аша хүбүүдын, харин бага ноёд тэдээнэй хойгуур гэшхэлнэ.

Үглөөнэй туяада ялагашаһан шуһан улаан хилэнгээр толгойһоо табгай хүрэтэрөө хубсалһан Алтан хара халюун хүбөөтэй сагаан һэеы малгайгаа заһасагаан, омог дорюунаар алхална. Баабгай мэтэ бата задарюун Бүри Бүхэ элүүртээ номгон юм аад, мүнөө нэгэ юумэнһээ сэдхэлээ хүдэлэнхэй, юушьеб бэдэрһэн харасаар майхангуудай хажуугаархи хүнүүдые хаймадана. Есүүхэйн дүү Даридай Алтанай Зүчи Хирмау хоёр дүүнэртэй юуншьеб тухай аалихан тоосолдоно. Хамагай хойно юрын эльгэн арһан хубсаһатай ямаршьеб бодолдо абтаһан Ехэ Сэрэн алхална.

Есүүхэй, Тодойн үбгэн болон Худагта гурбан ударидагшадай дохилгодо халта дохилдон, добын ташаланда олбог дээгүүр һууба. Залуу ноёд зүүн, баруун талаарнь һууринуудаа эзэлбэд. Мянгатан, зуутан ноёд саагуурнь боро шэрдэг дээгүүр зохибод.

Тэдээнэй доро олон хотонһоо табигдаһан бүхэ барилдаашад бээ эһэнэ. Уян нугархай арбан дүрбэ-табатай залуу хүбүүд барилдаанда батажаһан, бээ хүсэһэн бүдүүн тарган баатарнуудтай

холисолдоно. Бэе махабадаараа шуһаа таран, иишэ тиишээ найгажа нанхажа байха хоорондоо тэдэ бэе бээ анхаралтайгаар харана.

Ноёдой дундаһаа Бүри Бүхэ гэнтэ хүрэжэ бодоод, обоорол-дохон бүхэнүүдэй дундуур өөрынгөө барилдаашанда ошожо, нюу-райнь урдуур хүрин улаан мانتан нюдаргаараа самнан, юуншьёб гэжэ үни удаан дуугарна. Удаань нэгэ гараараа шэлэ хүзүүнһэнь баряад, бээ хэды тойруулжа, ара нюрга руунь шангаханаар аль-гадаад, нууридаа бусаба.

– Шамайе өөрөө барилдахань гээшэ гү гэжэ ханаалби, – гэжэ Даридай энеэбхилэн угтаба. – Олыел мүнөө шэрэжэ абаашахань даа гэжэ бодоболби.

– Юу өөрыгөө зобоохо юм, – гэбэ Алтан. – Яагаад хүнэй нюрга хухалхаб гэжэ бүхэдөө үгөөрөө хэлэхэдэл дүүрээ гүбэ. Мүнөө эндэ бултандань юумэн хүртэхэ даа.

– Эндэш, хараха янзадам, үлүү хүсэтэй хүбүүд байна хэбэртэй, – гэжэ шог наада ойлгоогүй Бүри Бүхэ ханаата болонгёор хэлэбэ. – Харыт, Есүүхэйһээ ямар бүхэ гараба гээшэб. Тэрэ Хуса бараниие оройлхо хэбэртэй. Харана гүт, ямараар тойрожо байжа хараашал-на гээшэб, бултыень абажа хаяһан юумэндэл.

– Ямараар харанаб гэнэ гүш? – Алтан шэлүүһэн нюдөөрөө Есүүхэйн бүхэ шэртэнэ.

Гахай бүдүүн хүзүүтэй набтархан хүдэр хорёодтой хүбүүн дүхэригэй саада захада зогсоод, хүлээгдээгүй уянаар матаргай-гаараа нугаран эрьежэ, нюрга һээрынгээ шалаа гарган байба.

Хүн зон барилдаанай газарта сугларжа эхилбэ. Эрьеын шугыһаа бүлэг бүлэгөөрөө эрэшүүл гарана. Зариманиинь найгалда-шаһан даа, нунхаһан, нанхаһан, нюдэниинь юумэ онигохоо болижо, юрэл юлышэнхэй.

Багахан хүбүүд урда зэргэ руу шургажа, түрүүшын нуури эзэл-нэ. Хасар сасуутанайнгаа бүлэг соо бусадаа иишэ тиишэнь түл-хижэ, нэгэнэйн үсэрхэлдэхэдэ улайха нюур руунь нюдаргаараа буулгажа үрдинхэй, дундахануурнь түбхинэбэ. Тэмүүжэн нэгэ бага дээшэхэнээ тонгойһон Үнгүүрэй шэбэнэхые шагнажа нууна.

Дүхэригэй дунда эльгэн арһан тэрлигтэй, нарин нягтаар гүрүүлһэн буурал гээгэтэй, яһалиг үндэр шангахан бээтэй үбгэн гараба.

– Сүлөө болгогты! – гэж тэрэ гараараа этэрэн хашхарба. –
Саашаа бологты!

Дүхэриг ехэдхэн, зэргэнүүд аалихан саашаа болоно.

– Эхилэгты! – үбгэн захирганаар гараараа зангаад, хажуу тээ-
шээ гараба.

Зуу гаран барилдаашад түрүүшын зэргэһээ гараба. Дүхэриг
соогуур худхаралдан, таараха нүгөөдөө оложо, барилдажа эхилнэ.
Үхэрэй тоһо түрхюулһэн сээжэ нүсэгэн барилдаашад шандааһа
балсангаа обогошуулан, наран доро хара үнгөөр ялагашана. Эндэ
тэндэ зариман хиигээр сэрбэлзээд, ногоотой газарта унажа, хүн-
дөөр бодоод, түрүүшын диилдээшэд олоной энеэдэ наадан доро
дүхэригһөө гаража ошоно. Илагшад барилдаагаа үргэлжэлүүлнэ.

Арад зон хашхаралдан, энеэлдэн, хараалдан, үй түмөөрөө хагшана.

– Сээжэ дээгүүрээ хаяыш!

– Үргэ!

– Доогуурнь оро!

– Хүзүүнһэнь бариш!

– Боогыш хоолойень!

– Бү таби!

– Ха-ха-ха... Энээнэйнгээ үмдыень татыт!

Барилдаашадай тоо үсөөрбэ. Амияа хөөрэхэн хүлэршэхэн
бүхэнүүд дахин дахин барилдажа байба.

Өөрынгөө үндэрһөө ноёд ханаа амарханаар барилдаашадые
хаража һууна. Гансал бүри бүхэ гэнтэ үбдэхэндэл ёоложо, ёгшожо,
шүдэ амаа хабирна. Үшөө Алтан бүхынгөө ногоон дээгүүр тарай-
шахада халаг хүхы табин, нэгэ удаа үбдэгөө ёбороодхибо.

Хооһоршоһон дүхэриг соо хияад – боржогон угай эгээл бэрхэ
хоёр лэ бүхэ үлэбэ. Нэгэниинь Есүүхэйн үлүүсэй Хуса, нүгөөдэнь
Бүри Бүхын барилдаашан һэн. Дүхэригэй тэгэндэ уулзаад, хүндэ
хүндөөр амилан, бэе бээ шэртэлсэн, нэгэ хирэ зогсобо. Хүн зон
хүлээнгээр дуугай болобо. Барилдаашад бүхылдөөд, урда урдаһаа
хүлзэлсөөд, үни удаан тойрон ябабад.

Бүри Бүхэ өөрөө барилдажа байһандал хүндөөр амилан, хара
томо набараа бажуунхай, хүлһэ адхаран һууна. Есүүхэй ханаа
амар, хайхарамжагүй, ондоо юумэн тухай бодожо байһан хүнэй
маягтайгаар үзэгдэнэ.

Есүүхэйн бүхэ гэнтэ зурагад гээд, нүгөөдынгөө доогуур шурга-
жа, булшанһаань шүүрээд, гараараа газар тулангүй, нюргаа тэниил-
гэн, дээшэнь шэдэжэрхёод, өөрөө хүл дээрээ тогтожо шадаба.
Абиртаһан бүхэ газар дээрэ хэбтэбэ. Арад зон захаһаа заха хүр-
тэр найгалзан, зэрлиг шангаар хашхар хуугай табилдаба.

Бүри Бүхэ һууриһаа дуугай бодоод, зоной гайхалдаһан нюдэн
доро дүхэриг руу оробо. Газарһаа хүжүүнээр бодожо байһан ба-
рилдаашанаа гээгэгһээн, нүгөө гараараа бүһэнһөөнь шүүрэжэ,
эшэгэ үргэгһэндэл хүнгэхэнөөр толгой дээрээ үргөөд, холо саагуур
шэдэжэрхибэ. Тэрэнь хүндөөр гэдэгһэн дээрээ унашаба.

– Толгойгоорнь газар шааха байгаа, – гэжэ тэрэ һууридаа һуу-
хадаа хэлэбэ, – теэд зоной найндэр бузарлаха дурамгүй.

Ноёд тэрээниие зэмэрхэнгээр хаража байгаа һэн.

– Хэды жэл тэжээнэ гээшэбиб, хэды һургана гээшэбиб, хуу
дэмы! – гэнтэ Бүри Бүхэ уураа хүрэбэ. – Мянган хони эдээ! Есүүхэй
өөрынгөө бүхын хойноһоо харанашьегүй ха юм, теэд харана
гүт, ямарханаар барилданаб! Хэрбээ тэрээниие бодото найнаар
һургаа һаа, хүн бэшэ, эрезн гүрөөһэн болохо! Намда бэлэглиш,
Есүүхэй аха, би ёһото баатар болгохоб!

– Тэрэ сүлөөтэ хүн ха юм даа, – гэжэ Есүүхэй тайбанаар энеэб-
хилэн дуугарна. – Намда өөрөө ерэгһэн. Шамдашье ошог лэ, хэрбээ
үгэдөө оруулаа һааш, би барихагүйлби.

– Үнөөрөө хэлэнэ гүш? – хүлээгдээгүй баярһаа Бүри Бүхэ
дахяад хүл дээрээ хүрэжэ бодобо.

– Һуу! – үбгэн Тодойн шоо үзэнгээр тэрээн тээшэ хёлогод гэбэ.
– Зон хаража байна.

– Хэзээ худалаар хэлээ һэмбиб? – гэжэ Есүүхэй энеэб гэбэ. –
Мүнөө болотор тиимэ нүгэл намда үгы һэн ха.

– Нээрээ, Есүүхэй аха, шинии үгэдэ ходо үнэншэхэ хэрэгтэй, –
Бүри Бүхэ үшөөшье ехээр баярлаба. – Хуу барандаа дуулаба бэээт?

– Есүүхэй нэгэшье худалаар хэлэдэггүй, харин тэрээнэй үгэ
дуулаабди, – гэжэ Худагта дуугаа үгэбэ. – Теэд энээнһээш ямаршье
үрэ гарахагүйл даа.

– Юундэ гээшэб? – гэжэ Бүри Бүхэ гайхаба.

– Ямар тэнэг зэмэгүй хүниие зоной урда сохидог хүндэ ошохо
юм?

– Ха-ха-ха!

– Худагта зүб хэлэнэ, – гэжэ ноёд энеэлдэбэ. – Шамда ямарш тэнэг өөрынгөө дураар ошохогүй, Бүри Бүхэ!

– Ши энэ бодолоо орхи, – гэжэ энеэдэнэ барижа ядан, Алтан ухаа заана. – Тиигэнхаар ши барилдаашаяа үглөөгүүр сохи, үдэшэндөө сохи, хониной мяхаар бэшэ, харин загаһаар, тарбаганай гэдэнээр эдеэлэ, тиихэдэшни, магад, муртэй юумэн энээнһээшни гарахадаа болохо аа гү.

Илагша бүхэ Хуса жама ёһоор бүргэдэй хатар гүйсэдхэбэ. Нара зүб дүхэриг тойрон, урагшаа ехээр нэнгээд, нэгэ хүлһөө нүгөөдэ дээрээ дүүжэндэн дэбхэржэ, гарнууд-далинуудаа хүндөөр һэбин ябана.

– Бара-оо, бара! – гэжэ арад зон хашхаралдана.

Үүлэгүй сэнхир тэнгэридэ үндыжэ байһан наранай налуу элшэ доро Хуса үнэхөөрөөшье байлдаанай һүүлээр түрэл уурхайдаа омог дорюунаар бусажа ябаһан бүргэдтэл һанагдаа бэлэй. Дээрэ һууһан ноёдто дүтэлөөд, далаараа түргэн һэбижэ, байра дээрээ эрьелдэн, хүнды сээжынгээ оёорһоо бүргэд мэтээр инсагаалба.

Тодойн тусхай бэлдэнэн түйсэ сооһоо мориной зүрхэ гаргажа, һайса мэргэлээд, үбгэн зангаар хүсэлэн, тэрээн тээшэ хаяба. Шуһа сэсэргэн, унажа ябахадань, бүхэ дээгүүр дэбхэрээд, барижа абаба.

Тэрэ үшөө дахин бүргэд дуугаар инсагаалаад, шуһата олзоо амандаа зуужа, саашаа гүйбэ. Ябууд нэгэ газарта тогтоод, нэгэ гараа дээшэнэ үргэн, нүгөөдөө доошонь буулгажа, бэээрээ найган, бүргэд шубуунай һалхинтай наадахые харуулна. Улаан шуһан энгэрыень зууража, дошоо гэдэнэн руунь һабираад, бугын арһан шэнэ үмдыень зуурана, саашалхадань арад зоной хүхюу бахархалай гүндүү шанга абьян үдэшэнэ...

Баруун талаһаа залуу сэрэгшэдэй бүлгэмүүд яаралгүйхэн дүтэлбэ. Зуун табяад алхам газарта тэдэ элдэб зүһэтэй зэргэнүүдээр соохорлон, ноёдойнгоо тугууд доро зогсобо. һайса һамнагдаһан һүлдэ тугууд хара, шара, шаргал үнгэнүүдээр наранай гэрэлдэ толорно.

Ноёдто гоё гоо тоног зэмсэгтэй мориные асарба. Яаралгүй томоотойгоор тэдэ эмээлдээ һуужа, мянгатан, зуутан ноёдто үдэшүүлэн, зэргэ руу хатаргаба. Баруун гар таладань хүрэхэдөө мори-

доо татажа, гэшхэдэлээрнь жагсаал зэргэнүүдэй хажуугаар ябаба. Эхилээд эгээ олон, хоёр зуун табяад Есүүхэйн сэрэгшэд зогсоно.

– Хурай!!! – гэжэ ноёдой зэргэсэхэд тэдэ хашхаралдаба.

– найнаар мэндэшлэнэт, – гэжэ Тодойн магтаба.

– Хурай! – гэжэ баярлаһан сэрэгшэд харюусана.

Удаадахи бүлгэмынь Алтанай хахад табитан бирагүйхэнөөр хашхаралдан угтаба. Халаглангаар уршыгаад, Алтан өөрынхид тээшээ хараншьегүй, буруу тээшээ бухашаба.

– Нашан үсөөншье хаа, үй түмэн галуу намнадаг. Хуугайлагты!

– Хурай! – гэжэ хахад таби баяртай харюусаба.

Худагтын, Бүри Бүхын, Зүчиин, Хирмаугай зуутангууд, Дари-дайн, Ехэ Сэрэнэй табитангууд жагсаалда зогсоно, наа бүрилдэжэ байһан хоолойгоор арга шадалаараа ноёдоо ёһолон угтана.

Ноёдой һүүлшын зэргэнээ һууридаа бусажа ерэхэдэ сэрэгэй бүлгэмүүд хүдэлжэ, хойно хойноһоо эрьеэд, тала руу хатаргабад. Хоёр харбалгын газарта зогсожо, эгнээ зэргэнүүдээ шэнэдхэн табяад, нэгэ урасхалаар түргэдэ түргэдэһөөр тэгшэ газараар, гүбээнүүдэй ташалангуудаар таран, хүрөөн тээшэ гэнтэ гүйлдэшэбэ. Түрүүн аалар, удаан шангаар газар хүнхинэбэ, хүрөөнэй нохойнууд сошолдон хусалдаба.

Амиды урасхалай нэгэ харбаанай зайда дүтэлхэдэ хоёр хажуугаарнь хоёр хүхэ бүд хиисхэгдэжэ, сэрэгшэд хоёр хуби болон таһарба. Бэе бэеһээ саашалаад, голой тохойдо хоёр тээһэнь добтолбо. Арад зоной урда зуун алхамай газарта гэнтэ гондиржо, һөөргөө эрьеэд, нэгэ урасхал болон ниилэбэ. Айһан үхибүүд уйлалдаба, эхэнүүдын бүгсыень альгадаба.

– Холоһоо залуушуул наадана гэхэгүйлши, – гэжэ зон соо эрэшүүл энеэсэгээн дуугаралсана. – Гэнтэ добтолоо хаа, айлгахаар байнал.

Дахин ороходоо сэрэгшэд гүйдэл дундаа юһэн хуби болон таһаржа, хүрөөн тээшэ бэе бэеһээ нэгэ адлихан зайда дабшаба. Захын гэрнүүдэй хажууда эрид гэдэргээ эрьежэ, хүрөөнэй бо-роһон нохойнуудые дахуулан, тала руу һөөргөө гүйлгэлдэбэ. Саашалаад, баһал нэгэдээд, тэгшэ хабһатай урасхал боложо, үүлэдэй һүүдэртэй урилдан, добо гүбээнүүдээр хэлбэлзэнэ.

Хахад үдэр болотор хүүлэй харын туршада ямар нуралсал гараханаа залуу сэрэгшэд харуулжа байгаа нэн. Гүйдэл дундаа бургааһа һаднаг сабшаа, элдэб байнуудые харбаа, жадаар хадхаа, шэдээ. Зуутангууд ганса гансаараа, али олоороо нэгэдэжэ, хүрэнэй урдахи добо дээгүүр гүйлгэлдэн, тугалай бэлшэһэн ногоо наранда хатууртараа шаруулһан газар руу оротор дэбһэбэ.

Хүүлэй һүүлдэ наранай үдэрэй тэнһээ баруулхада хүлэршэһэн моридоороо тэрэл газартаа жэрылдэн жагсаба. Арбанай дарганар урдуурнь зэргэ тэгшэлэн ябанад.

– Зай, яатараа түгшөөбта! – гэжэ тэдэ хүлэршэһэн сэрэгшэдээ шоо үзэнгээр харан, шииганалдана. – Хоёр дахин добо тойроод, тарган тарбагандал юу уухилаат!

– Ноёдой урда үхэһэн шэнгээр дуугай байгты, тэрэгүй хаа, һайндэрэй ташуур эдихэт.

* * *

Үдэшэ орой бурхадтаа үргэл үргэһэнэй хойно, тогоонуудай хажууда хамтын найрай үнгэрһэнэй һүүлдэ хүн зон тохой булангаар тараба. Эндэ тэндэ шэнэ түүдэгүүдые аһаажэ, хүнүүд өөрынгөө эдээ хоол гаргана, архи, үрмэ, шанаһан зөөхэй, галуунай хүрэнэн мяха табина. Хониной мяхан обоо хүбөө, боро шүлэн дайда далай бэлэй. Томо тогоонуудай хажуугаар зарасанар орой болотор тухашаралдана, эдээ хоол ото бусална, мяхан ходо нэмэгдэжэ, шэнээр шанагдана. Тала руу гараһан залуушуул өөрынгөө найр наада үүсхэнэ, ноёд һайд, аха заханар болон дээдэ зиндаата бусад һайндэрэй гэрнүүдээр таранхай.

Хияад-боржогоной ноёд улаан эрезэн сартуул шэрдэгүүдээр гоёогдоһон гэртэ сугларанхай. Шэрээ дээрэ аяга табагуудай дундуур гуулин дэнгүүд табяатай, улабар галнуудынь ноёдой халамгай нюур дээгүүр ялабхилан наадана.

– Ямар ноёд гээшэбта! – шоо үзэнгээр аша хүбүүдээ үбгэн Тодойн харасагаан, хүн дуулана аа гү гэхэндэл бүдэхээр дуугарна. – Таанар үшөө тэнэг гүлгэд байнат... Мүнөө үглөөгүүр Бүри бултанай нюдэн дээрэ мұрысөөндэ шүүгдэһэн өөрынгөө хүниие сохибо. Хэлыт намда, ямар ноён иимэ тэнэг зан гаргажа ябадаг юм? Арбанайшые томоотой ноён тиигэхэгүйл. Танай эсэгэнэр, минии

түрэн аханар, эдэл ёһото ноёд байгаа. Үгэ бүхэниинь хүхөөр сохиһондол! Нидхээ хүдэлгэхэдэнь лэ бусадынь үрдилдэн байжа захиралтыень дүүргэхэ. Харин таанар? Хашхарнат, наншалданат жаа үхибүүд шэнгээр. Тьфу!

Аха захануудтаа хараалгаха гэшые үни хада мартаһан ноёд эшэһэндээ болон архиһаа улайһан нюураа хэхэ газараа оложо ядан, нюдөө нюуна.

– Харин Есүүхэйл минии аха Бартаан баатарые хануулна... Арад зоноо дахуулха хүн гэхэдэ, танай дундаһаа энэтнай ганса. Сэхэ хэлэхэ саг ерээ. Би таанарые бултыетнай сүмэ хаража байнаб! – Тодойн уурлажа, гэнтэ хоолойгоо шангадхаба. – Элдэбээ гарахатнай хүрөө! Удамаршагүй хүрэг байдаггүй. Таанар хуу барандаа Есүүхэйгээ һэеы дээрэ үргэхэ ёһотойт. Тиигээгүй хаатнай тайчууд урдалагшаб. Тиигээ гээшэ хаань, таанарта хүдэлхөө болитортнай хазаар углаха. Хэлээшыем ханатартнай хожом болоһон байха.

Ноёд шулуун шарай шарайлан, зарсашабад. һүүлшын жэлдэ хүлээһэн хөөрэлдөөниинь эхилбэ.

– Сэхыень хэлэхэ саг ерээ, саагуур наагуур шэбэнэлдэһэнэй хэрэггүй, – Тодойной ууртай нүдэн мүнөө Алтаниие хаража байнаба. – Саашадаа иишэ тиишээ найгаха нангаха болоо хаа, хаан шэрээгээ гээхэт, тайчууд таанарһаа арһа мяхантайтнай һуга татажа абаха...

– Урдаһаамнай бодоод лэ үзэг.... – гэжэ Бүри Бүхэ гэмэржэ эхилтэрээ үбгэн аба Тодойной хүндэ яһан ташуурай хүзүүн дээрэнь буугаад абахада дуугай болошобо.

– Нэгэ нэгээрээ таанар тайчуудтай тэмсэжэ шадахагүйт. Таргудай, Агучи, Моричи гурбан үнинэй шоно болонхой, аргатай, мэхэтэй... һүүлэй үедэ Алтаниие дүүнэртэйнэ гэртээ ходо урина гэжэ харанаб. Юундэ бусадые уринагүйб? Танай дундуур тэдэ шаантаг шаана, дундууртнай яһа хаяна нохойнуудта хаяһандал. Тэдээндэ таанадай хэрэлдэжэ, хэдэн тээшэ тарахатнай хэрэгтэй. һүүлээрнь ганса гансаартнай баряад, галуу зулгааһандал зулгаажэ хаяхын түлөө. Харин таанар хамтал хаа, амиды мэндэ үлэхэт. Нэгэнтнай хайшаа ябанаб, бултал тиишээ! Тиихэдэтнай таанарта хүсэ

хүрэхэгүй. Ойлгоно гүт минии хэлэхые, үгы гү? – Тодойн хурса харасаяа Алтанһаа буулганагүй.

– Сэсэн лэ үгэ хэлэнэт, Тодойн абга, – толгойгоо дохин, тэрэ эхилбэ. – Бидэ багаһаа таниие хүндэлжэ ябадагбди, мүнөөшье танай хэлэһэн үгэ эсэгэнэрэймнай хүсэл мэтэ...

– Ши хулгайша үлэгшэн шэнгээр һүүлээ бү шарба, сэхэээ хэлэ. – Тодойн дураа гутангыар хянсагад гээд, ноёдые тойруулан хараба. – Би танһаа элдэб найрхалай үгэ дуулахаа һананагүйб, харин эрэшүүлэй шиидхэбэри хүлеэнэб. Сэхэ хэлэгты!

– Бидэ бултадаа Есүүхэйе хүндэлдэгбди, тэрэ ахамнай, хамагнаа хүсэтэймнай, – Алтан Тодойной тэсэбэригүй зангахада, үгэдөө тороод, сэхэээ хэлэбэ. – Теэд дан хатуу болошоо манай Есүүхэй, маанараа шуһан түрэл дүүнэр гэжэ мартагшаб...

– Амаа хаа, үжэнхэй һэе! – дураа ехээр гутаһандаа Тодойной ууртай шарай бүри харлашаба. – Яахаяа һанаһыешни хаража байнаб. Ташуургүй зоргоороо ябажа һурашоош. Хатуу журам шамда хэрэггүй байна бы? Үглөөдэр мэргэдүүд адууешни хулууха, Есүүхэйдэ ерээгүйдээ бэшэ хэндэ ерэхэбши?

Алтан үбгэнэй нэтэрүү хараса доро эшэнгээр абяагүй болошобо. Хүлһөөнь тархи хүрэтэрнь хараад, үбгэн буруу хаража, бүлээн шүлэтэй аяга абаба. Хэниешье харангүй, сэдьхэлээ тэгшэлхэ гэжэ бага багаханаар гудамхиба.

Удаан һууһанай удаа тэрэ дахин дуугарба.

– Эсэгэ Хабуул хаанай байхада бидэ хэнһээшье хүсэтэй һэмди, юундэб гэхэдэ, хатуу нарин байгуулгатай байгаабди. Бидэ долоон хүбүүдын хэмнай дээрэб, хэмнай дороб гэжэ харагшагүй һэмди. Эсэгэмнай ямаршье хари хүниие дээрэмнай табихаар һэн, харин бидэ гэмэр-гутар гэлдэхгүй бэлэйбди. Би танай зэргэ ябахадаа жүрхинэй түрүүшын дайнда тайчуудай мянган, зуун сэрэг захиржа ябахада арбанай дарга ябаа һэм. Хайшан гээл һаа хамтынгаа юумэ найнаар хэхэ, яагаал һаа эсэгэдээ туһалха гэжэ бодогшо бэлэйбди. Хэрбээ тэрээнэй маанарайнгаа хэн нэгы саазалаа гээшэ һаань, бидэ урдаһаань абяашье гарахагүй һэмди. Таанарта тиимэл юумэн заяагданхай, харин таанар һула табихан һур, дэмы табихан дээһэн боложо, үлүү гарашоод, Есүүхэй дан хатуу гэжэ гэмшэнэт. Таниие абарха юумэн гансал журам гэжэ таанар ойлгоногүйт.

Ойлгоо наа, хүсэтэй байхат, үгы наатнай, хонин хүрэг шэнгээр таанарые шуу татаха. Тойроод харыт, – нюдөө бэлтылгэн, гараа дэлгэн, Тодойн аһан шадалаараа ханалаа ойлгуулхаа оролдоно. – Дайсад танай наншалдахыетнай хүлээжэ байна. Тойроод татаарнууд, мэргэдүүд, жүрхин, үшөө тайчууд туг тээшэ дугташажа байна. Үшөө хайн гээшэ Есүүхэйн хэрээдүүдэй хаантай нүхэсэһэниинь. Энэнь лэ хамаг дайсадые барижа байна. Энэ болбол, манай угсаатанда ямар ехэ аша туһа гээшэб гэжэ, хараха янзадам, хара тархидатнай ороногүй. Хэрбээ Есүүхэйн ара нюрганда хэрээдүүдэй үгы наа, таанарые үни заяанда яһатай бааһатайтнай эдээд байха хэн. Энээнэй түлөө таанар тэрээндээ мүргэхэ ёһотойт... Зай, хэн мүнөө Есүүхэе хаан бү болгое гэхэ байнаб? – Тодойн урагшаа үгсыгөөд, ноёдые шарайшална.

Тэдэнь хулгай нюдөөр бэе бээ харалсан, абяа шэмээгүй хуугаа хэн. Есүүхэй шулуун шарай шарайлан, дэнгэй гал шэртэнэ.

– Хаанай нэеыдэ хэнһээш дээрэ Есүүхэй таарана, – гэжэ тээ болоод, Худагта аалихан хэлэбэ. – Би тэрээнэй түлөөб.

– Тиимэ, Есүүхэй, – гэжэ Даридай түргэн дэмжээд, бэшэнээ хараба.

– Бидэ буруушаанагүйбди, – бэе бээ харалсан, Зүчи Хирмау хоёр зүрхэгүйхэнөөр утаар татаба.

– Есүүхэй болог, – гэбэ Бүри Бүхэ. – Энэш манай хүн.

– Намда хамаагүй, – гэжэ Ехэ Сэрэн хэрэггүй газарта энеэбэ. – Миниил малда хайн наань.

Тодойн тэрээниие шоо үзэн хараад, Алтанда хандаба:

– Ши юундэ абяагүйбши?

– Би яахабиб даа? – тэрэ зоболонтойгоор энеэб гэбэ. – Би барантайл адлиб, Есүүхэй хаан болог.

– Есүүхэйн тугай түлөө ууя! – Тодойн бэшэнээ эрилтэтэйгээр хараба. – Боржогоной уг тэрээндээ найдана гээшэбди.

Барандаа хундагануудаа хооһолбо, адуунай хүйтэн мяхаар даруулба.

– Бидэ булта Есүүхэйн түлөө байхабди, – гэжэ дуугай байдал баһа Худагта эбдэбэ. – Харин тайчууд яахаб?

– Тэдээнэй эсэргүүсээ наа, яаха гээшэб? – гэжэ ноёд Тодойн-хоо асууна.

– Тэдэш өөрынгөө хүниие гаргаха гэнэ ха юм, Таргудайе.

– Агучи Моричи хоёр тэрээнэй түлөө толгойгоо табина гэлсэнэл. Тодойн дуугай бологты гэж гараараа зангаба.

– Агучи Моричи хоёрые аха заханарынь бариха, – гэбэ тэрэ. – Тайчуудай аха захатантай би хөөрэлдэхэб. Харин таанар шонын хүрэгэй удамаршанаа харадагтал, Есүүхэйгээ урдаа харанабди гэжэ хамаг зондо харуулжа ябаха ёһотойт. Хэн хүсэтэйб, тэрээн-дэл арад зон нэнгэдэг. Таанарта гурбан түмэн шахуу сэрэг байна, тиихэдэ хэрээдүүдэй хаан Есүүхэйн түлөө, иихэдээ бага бэшэ гэ-шэ. Тээд зон таанарые гүлгэд бэшэ гэжэ, ухаа оронхой, жааханайнгаа хэрэлдээ наншалдаа мартанхай гэжэ хараха ёһотой. Сэрэгээ заһа-ха хэрэгтэй, үнинэй дайн болоогүй, хүн зонтнай залхууршоо. Гансал Есүүхэйн сэрэг эмхи гуримтай. Тэрэ дүүрэн түмэнтэй, мянгануудын бодолтойгоор табяатай, табаниинь хилэ газараар, табаниинь дотороо байна. Эндэһээ сэрэгэй бүлгэм бүхэн руу айлнуудын нубиржа нууна. Дүтынхид руунь жаахан үхибүүшье ябуулаа наа, үглөөдэр эдэ добо дээгүүр сэрэгын байха. Харин танайхи? Дүтын сэрэгтнай архи уухаа наашаа ерэдэг хадаа харгы мэдэхэ, харин бэшэнээ гурбан үдэр хүлэ-эхэгта? Ехэ Сэрэнэй зуутан ноёдой хоёрыень мүнөөдэр хараагүйб, юундэ ерээгүйб? Али шамһаа халажа ошоо юм гү?

– Тэдэ хэрэгээр ябана.

– Наймануудай адуу хулуужа ябана, – гэжэ Зүчи аалихан хэлэбэ, баригдажа ядаһан энеэдэн аалин байдал агшан зуура таһалба.

– Хамтадаа байхадатнай, – Тодойн энеэдэндэ анхаралаа та-бингүй дуугарна, – хияадууд зониие зонхилжо шадаха юм байна гэжэ хараха. ханажа абаа гүт хэлэһыем?

– ханажа абаа... – эбгүй хоолойгоор ноёд харюусаба.

– Мартахгүй бэээт?

– Мартахгүй.

– Зай, тиигэбэл нэгэ нэгые бария, тиигээд унтахаа ошохом, эсээб таанартай.

Залуушуул үбгэ эсэгэнэрэйнгээ харлашаһан аягануудые түргэн дүүргэбэ.

– Таанарай аха заха Есүүхэйн тугай түлөө! – гэжэ хүр жабха-лантайгаар Тодойн хэлэбэ.

Дуугай уубад. Үбгэн арай шамай нууриһаа бодоод, үүдэн тээшэ тоёгоноһон ошотороо нэгэ юумэ ханажа, зуг татаба.

– Үглөөдэртөөл хүнүүдээ хүрээнтэй ябуулагты, тэрэгүй хаа, үшөө гурбан үдэр архидаха... үдэ болотор эндэнтэй догдойг, – үбгэн үшөө юуншыб хэлэхэ гэнэндэл халта байд гээд, бэшэ хэний-ешье харангүй гаража ошобо.

Үүдэнэй халхабын тэрээнэй хойно унаһанай һүүлдэ гэр соо уни удаан сагай туршада аалин байба. Дэнгэй гал хэмээхэнээр халта шаршаганана, дээгүүрнь һүнийн эрбэйхэйнүүд һүүдэгэнэлдэнэ. Голой тохойһоо хашхаралдаан, дуулалдаан, энеэлдээн таһарнагүй.

Тодойн абга хамаг шадалаараа хаанай титим малгай үмдэхүүлхээ оролдохо гэжэ Есүүхэй мэдэхэ хэн, теэд мүнөөдэр энэ хөөрэлдөө эхилхэ гэжэ ханаагүй ябаа. Иимэ амгалан тайбанаар хөөрэлдөөнийн үнгэрхэ гэжэ хүлээгээгүй. Хутула хаанай хүбүүдэйл талаһаа ехээр эсэргүүсэхэ гээбы гэжэ тэрэ ханаа хэн. Хонишодой ухаанһаа холо ошоогүй тэнэгүүд аад, дээрэлхүү омог гээшэнь, биб гэлдэнэн гээшэнь, эсэгийнгээ нэрээр үхэтэрөө бардамлана, илангаяа энэ Алтаниие харахада. Теэд бусадыншые хаан гэхэдэ уршылдана, өөрөө өөртөө эзэд ябажа, хара зоргоороо һурашанхай.

«Ухаатай байна даа Тодойн абга, – гэжэ дүүнэрээ хулгай нүдөөр харан, Есүүхэй бодомжолно. – Һайндэрэй боложо байхада хэншые сэхэ урдаһаань зүрилдэжэ байхагүй. Һайндэртэ аха захын үгэ хаанай зарлигһаа хүсэтэй. Тиигээд лэ эдэ гурбан дүүнэр дуу гаранагүй, тиин мүнөөдэр дуугай хадаа, үглөөдэршые абья гарахагүй. Сэсэн лэ байна Тодойн абга, эгээл хэрэгтэй сагта хэлээ».

Есүүхэй шэрүүн шарай харуулан һуугаашье хаа, дотороо энеэжэ һуугаа хэн. Хэндэшые иимэ ехээр баясхалан хүргэжэ ябадаггүй аад, эсэгийнгээ дүүдэ ехэнтэй ехэ баяр баясхалантай бэлэй.

«Хүнүүд тэнэг, үсэд ха юм даа, – гэжэ тэрэ бодоно, – хуушаараа байжа һурадаг, саашаа юун болохо байһан тухай ханалаа табигдаггүй. Мүнөөдэр садхалан хадаал болоо... Иимэшүүлые Тодойн шэнгээр хатуугаар гартаа бариха хэрэгтэй».

Өөрөө Есүүхэй энээн тухай дүүнэртэйгээ сэхэ хөөрэлдэхөө түбэгшөөнэ: хаан болохоо зүдхэнэ гэжэ тэдэнэ ханаха. Тиимэнтэй эндэл Тодойн тон хэрэгтэй.

– Маанарые, яагаа, татаарнууд сохёо юм гү, али бидэ хэн нэгыг хүдөө табья юм гүбди? – гэжэ Бүри Бүхэ дураа гутангыар аалин байдал таһалба. – Найрлаха зон гүбди, үгы гү? Юугээ бодожо һуугаабта?

– Ууя, тэрэгүйдэ эсэгэнэрнай тэнгэридэ уурлаха, – гэжэ Ехэ Сэрэн тэрээниие дэмжэбэ. – Нанана гүт, ямараар тэдэмнай найрлагша нэм?

– Гурбан хүни хэншье унтахагүй, бүхы тала тэнгэри хүрэтэрөө галаар ялаганажа байха!

– Ёһотой найрнууд байгаа!

– Жүрхиниие дайлаад байхадаа, найрлаха юумэтэй байгаа юм аабза.

– Теэд маанарта мүнөө сэрэгтэмнай бүхэли мянганай нэмэжэ ерээд байхада баяр үгы юм аал? – гэжэ Бүри Бүхэ асууна. – Бултанайнь аяга дүүргэгты! Уугаагүй хүнэй нюрга һабаадаха!

– Ай, энэмнай Бүри Бүхын түрүүшын үгэл.

– Үнинэй дуулаагүйлди.

– Өөртэнь хэнһээш ехээр хүртэгшэ нэн.

– Бидэ хүхилдэхэдөө юунш тухай һаналаа табигшагүй нэмди.

Хорзын һүүлээр хэлэн жороо болобо.

– Тайчуудые бидэ бүхылгэхэбди! – гэжэ Бүри Бүхэ хара хилэн хамсы дээгүүрээ өөхэнэй сагаан зуруудаар зарсатар нойтон амаа аршан, хашхарна. – Гансал, Есүүхэй аха, хаан шэрээдэ һуухадаа, маанараа бү мартаарай. Маанаргүйгөөр шамда хүшэр лэ байха.

– Түрэл садангүй хаан үндэһэгүй модон шэнги ха юм! – гэжэ Зүчи түгшүүритэйгээр энэбэ.

– Есүүхэй хэниешье мартахагүй! – гэжэ Даридай бэшэнээ булижа хашхарна. – Мэдэнэгүй юм аалта?

– Миниихээр һаа, хаан огто үгы байг, – гэжэ нэгэ нюдөө анин, нүгөөдөөрөө элүүр Худагтые шарайшалан, Ехэ Сэрэн шолшогононо. – Мални тэрээнтэй тэрэшьегүй һанаа амар бэлшэнэ. Дайсанай ерэбэл, хамтархада болоно, харин мүнөө юугээ яараха юм, а? Ши юун гэжэ һананаш?

Тэрэнь харюусангүй, хулгай нюдөөрөө һогтожо эхилһэн ноёдые хаража, дотороо ямаршье бодол шүүжэ һууба.

Алтан нэмээхэнээр ялаб-ёлоб гэн, Зүчи Хирмау хоёртой шэбэ-нэлдэнэ. Тэдэнь шарайгаа барайлган, толгойгоо дохинод.

– Есүүхэй аха, хэлэжэ үгыш, – Алтан нюдөө номгоруулан, бээе баряад, тэрээн тээшэ эрьебэ. – Үнгэрэгшэ жэлэй довтолгын олзо адуун хүрэг хэзээ хубаахабиди? Саг һайса үнгэрөөл.

– Тэндэ дүрбэ мянганһаа үлүүл, – гэжэ Хирмау дэмжэбэ.

Барандаа дуугай боложо, Есүүхэй тээшэ харабад.

– Есүүхэй аха, ши тэрэ адуу олзолоош, – гэжэ Алтан ноёд тээшэ харасагаан үргэлжэлүүлнэ. – Би үлүү юумэ абахаа һананагүйб. Харин теэд манай нүхэд шамда туһалаа ха юм. Ши өөрөө маанарһаа сэрэг эрээ һэмнайш. Тиимэ бээ?

Есүүхэй энэ хөөрэлдөө үнинэй хүлээгээ һэн. Бүхэли хабартаа ноёд дуу гаралдаагүй һэн, мүнөө суглархадаал асууха ёһотой байгаа.

– Сэрэг шамһаа эрээгүй һэм. Урагшаа довтолхоо ошохом, дуратай һаа, намтай ябалса гээ һэм. Орондоо ши өөрынгөө хүнүүдые эльгээгээ һэмнайш.

Алтан маргангыар энеэбхилжэ, дэмжэлгэ бэдэрэн, бусад тээшээ эрьен хараба.

– Теэд бидэ шамда туһалаабди. Сэрэн, Хирмау эльгээгээ...

– Таанар намда туһалаагүйт.

– Теэд хэндэ, шамда бэшэ һаа? – Алтан ойлгожо ядаба. – Ха-ха, энэ юу дуулана гээшэб шэхэмни?

– Таанар өөртөө туһа үзүүлээт.

– Ойлгосогүй дуугарнаш, Есүүхэй аха.

– Үнинэйл ойлгогдошогүйгөөр мантай дуугаралсадаг болонхой, – гэжэ Хирмау хабшуулба.

– Ши ойлгуулжа үгыш эрьюу маанарта, – Алтан ноёдой дүхылдэжэ һууһан шарайгаар дэмжэлгэ бэдэрэн, нүдөө гүйлгэнэ. – Үгэшни далда удхатай байнал.

– Шагнагты намай, дүүнэр, – Есүүхэй бараагүй айрагтай аягаа табиба. – Би адуу асарааб, бил хамтын болог гэжэ шиидээ һэм.

– Хэндэ хэрэгтэй юм хамтын адуун? – Ехэ Сэрэн гайхалаа баран, урдаһаань хараба. – Намда ямар ашаг бэ, минии бэшэ хадаа?

– Хэрбээ татаартай, али мэргэдтэй шэнэ дайнай эхилээ һаань, – гэжэ Есүүхэй тэсэмгэй заана, – эдэ моридой түлөө сэрэг руугаа ойн арадуудые татахабди.

– Ухаатайл байнаш даа, аха! – ноёдой шанга шангаар маргаһан, ойлгожо ядаһан абяа таһа дүүрэн, Худагта ехээр баясан хуугайлба. – Хэншые энээн тухай, таахада, бодоогүйл.

– Харин би яахабиб? – гэжэ Бүри Бүхэ асууба. – Би сэрэгшэдые үгөөгүй нэм, тиихэдэм ши намай ногтуу байнаш гэжэ хараагаад, намайешье, сэрэгшэдыешье хэрэггүй гээд, абаагүй нэнши.

– Өөрөө ошоод, өөрынгөө хуби олзолхош. Дүрбэн мянга ехэ дайнда бага. Энээнһээ хойшо өөрынгөө олзоһоо арба арбан хуби хамтын тогоон руу оруулдаг болое. Хэн буруушаахаб?

– Яагаад буруушаажа байха юм? – шархатаһан баабгай мэтээр Бүри Бүри эрхирбэ. – Тиимэ нэгэн эндэ байгаа наа, үтэр арилаг эндэһээ, үгы наань, хүзүүень булга мушхахаб. Есүүхэй зүб юумэ ханаа. Би дайнда юугээш үгэхэб!

– Дүрбэн мянга бага, – гэжэ бодолгото болон, Худагта дуугарба. – арба-арбан хоёр мянган адуу нөөсэлжэ байбал хайн лэ бэлэй.

– Зүб! – ногтошоһон Бүри Бүхэ хашхарна. – Хори болгохобди! Би хуу үгэхэб!

– Ехэхэн сэрэг суглуулжа болохо.

– Ахамнай сэсэн, – Даридай аягаа үргэбэ. – Тодойн абга зүб хэлэнэ, энэмнай угайнгаа хаан байг.

Алтан, Хирмау, Зүчи гурбан уур сухалдаа дарагдан, аниргүй байба. Энэ удаа тэдэ эсэслэн булигдаба.

II

Есүүхэй хайндэрэй һүүлээр хоёр үдэр гэртээ амараад, баһал адуун хүрэгүүдтээ гараба, харин Өөлэндэ ноёдой һамгад гэнтэ олоороо ородог болошобо. Хургы торгоо һаршагануулһан, шүрэ зүүдхэлээ ялалзуулһан залуу хатад гэрэйн хажуугаар гаража ябатараа юрэл ябууд дайраад лэ ороһон хэбэртэйгээр гуламтын зүүгээр һуугаад, отог угай һонин һорьмой, хоб-жэб хөөрэнэ. Өөлэн ханаата болохо ябадалһаа һамаарха, ойро тойронойнгоо элдэб һонин дуулаха аргатайдаа баяртай нэн. Үхибүүдээ газашань гаргаад, айлшадаа хүндэлхөө эдэе хоолоо гаргаха, хатуу айраг аягалха. Изагуурта эдэ һамгадай, отог угай нүлөө ехэтэ айлнуудай зонхилогшо эхэнэрнүүдэй анхарал тэрээндэ аятай бэлэй. «Ороо хадаа, – гэжэ тэрэ бодомжолно, – хүндэлнэ гээшэ, нэрэ хүндыем мэдэрнэ. Оройдоол долоо-найман жэлэй саана иимэ юумэн үзэгдэхэ нэн гү?». Тиихэдэ һаял хари отогһоо ерэнэн, үшөө хөмор-

гондо абтаһан басаган, үбгэнэйнгөө түрэл һамгадта доро дохихоо, һайнда орохын түлөө алибаа ажалда оролдохоол мэдэгшэ бэлэй.

Хахад үдэрэй хойно Өөлэнэй басагаа унтуулаад байхада үүдэнэй халхабша доогуур бүгтһөөр, Даридайн һамган тарган Шаазгай орожо ерэбэ. Һайндэрэй һүүлээр мүнөө болотороо тэрэ гоёлойнгоо хубсаһа тайлаагүй, шэнэ торгон тэрлигын олон газартаа өөхэ шуһаар зууралдажа харлашанхай, ута хүхэ хормойнь тооһо шорой болошонхой байба.

– Гансаараа гүш? – тэрэ мяхалиг томо нюураа үргэжэ, гэр соогуур түргэн хараашалаад, тэрэ дороо доржогоножо эхилбэ. – Ү-ү, ямар халууниинь болоно гээшэб, хэзээ бороониинь эхилхэнь гээшэб, энэ ногоониинь шатахань даа, юугээ малнай үбэлдөө эдихэб даа.

– һуу, Шаазгай, – Өөлэн һаял унтаһан Тэмүлүүнээ үлгы соо дүмүүхэн табижа, шэрээн дэргэдэ һууба. – Аалһаар дуугара, үхибүү һаял унтуулааб.

– Ү-ү, ямар муухай басаган гээшэб, – унтаатай Тэмүлүүнэй дээрэ нэнгэжэ, тэрэ уяран хайлан, утаар татаба. – Энэ ямар муухай үнэр шамһаа гарана гээшэб, а? Энэ үнэр хангалһаа гурбан үдэр эдеэлхэгүйм ха, фу!

Өөлэн энеэбхилэн, айраг хэхэ аяганууды табина, Шаазгайн үхибүүнһээ үхэдэл шүдхэрнүүды зайлуулхыень шагнана. Үлгыһөө шэрээдэ дүтэлөөд, Өөлэнэй хажууда олбог дээрэ һууба. Тарган зузаан зубхья уйтатуулаад, шэхэндэнь нэнгэбэ.

– Би мүнөө һаяхан Алтанай һамганда, Хэрмэндэ, орожо гарааб, – Шаазгай баруун хасар дээрэхи томо мэнгээ маажаба. – Тиин тэрэ, дэмы тэнэг гэлсэдэггүй, Алтан, Зүчи болон Хирмау тайчуудта айлшалаа гэжэ хэлэбэл.

– Тиигээд яагааб?

– Юу яагааб гэжэ? – Шаазгай нүдөө бэлтылгэбэ. – Ойлгоногүй хүн гүш?

– Нэгэ яһатандаа ороод гарахада ямар нүгэл бэ?

– Яһатандаа... – Шаазгай зузаан уралаа һориилгобо. – Тайчууд манайхидһаа хаанай туг хюур һуга татажа абаха ушар хүлеэжэл байна, тэдэш иимэл нэгэ яһатан. Харин эдэшни, бишье тэрээниие хаража байнаб, үнинэй дүтын зон болонхой.

– Ши, Шаазгай, наранда халаагүй аабзаш? – Өөлэн гасаалан нагад тэрээниие хараба. – Эрэшүүлэй хэрэгтэ юугээ оролсохобибди.

– Хэнэйшые хэрэг байг, харин би Есүүхэйе хаанай олбог дээрэ хуулгаха гэжэ шиидэмсээрнь эдэ гурбан найрта мяхаа буляалгахан шэнги болошоол. Би эдээнэйдэ үдэр бүри ябана ха юмбиб, зорюута хойноһоонь хараналби... Уяанда хууһан нохой шэнги сухалтай...

– Байл даа, – Өөлэн тэрээниие тогтообо. – Яагаад Есүүхэйе хаанай олбог дээрэ...

– Харин ши, яагаа, мэдээгүй юм гүш мүнөө болотороо? – Шаазгай баярлаба. – Есүүхэй аха юушые хэлээгүй юм аал?

– Үгы, – Өөлэн халта саашаа налайгаад, тэрээниие анхаралтайгаар хараба. – Ши, магад, намараа ааламши?

– Юугээ намаржа байха хүмбиб! – хүр жабхалантайгаар Шаазгай соносхобо. – Үсэгэлдэр үглөөгүүр Даридайн мангараа тараажа байхада би нэмээхэнээр хамаг юумыень нуража абаа ха юмбиб. Тэрэ найртаа угайнгаа хаанаар Есүүхэйе хунгаха гэлсээ. Тодойн аба тиигэжэ шиидхүүлээ. Харин Алтан дүүнэрээрээ тэрээндэнь баһуулбабди гэжэ гомдоо, эсэгынгээ хаан байһан тула манай нэгые дээшэнь үргэхэ гэжэ найдажа байгаа. Ха-ха-ха, нэгэ жаа ургаг. Теэд Хутула ёһын тэдыдэл хаан байгаа гэлсэгшэ. Харин мүнөө бидэ хоёр хамта ябаха ёһотойбди, – гэжэ Шаазгай дарьяна. – Манай үбгэд аха дүүнэр гээшэ ха юм. Гансал... – тэрэ гэнтэ айгаад, альгаа хабсарба. – Хэлээшыем Есүүхэйдээ бү хэлээрэй, Даридай мэдээ наа, хэлыем таһа отолхо. Тиигэжэл зангаа нэн, харин би хэлэгүй болохо дурагүйлби. Би шамда һонин һорьмой дуулгажа байхаб, – гэжэ тэрэ бодохо хоорондоо яаралтай түргэн дуугарна. – Зай, би ябахам, Даридай ерэшэхэдээ болохо. Бүри Бүхэтэй холбоорилдоод, найдэрһөө нааша тэлэрнэгүй. һүүлэй үедэ уур сухал, халтад гэхэдэл ташуураа барина. Үшөө нэгэ һамга, тааха янзада, абахаа ханаа бэшэ гү даа... Есүүхэй иимэшүү юумэ юуш хэлээгүй гү?

– Есүүхэй энээн тухай ханахаар юм гү даа.

– Тиимэ-э, юу тэрээндэ энээн тухай ханахаар байха нэм, – гэжэ Шаазгай баһа шолшогонобо, – ажалдаал, ажалдаал ябаа гүб даа, хияад-боржогоной бүхы уг Есүүхэйн хүзүүн дээрэ гэжэ дэмы хэлсэхгүйл. Харин эдээн архидахаһаа бэшэ...

– Даридай намга абаг лэ, шамдал дээрэ байха.

– Энэшые зүб, гэрэй ажалда гансааран ябахата хүнгэн гэжэ ханаа гүш? Нэгүүн Мүнгэтэ хоёр аханарай бэлбэгшэ намгад өөрыгөө дүмөөд лэ нууна ха юм. Гэрэй хоорондуур гүйхэм хүрөөл. Даритайн шэнэ намга оруулхата юумыень үзүүлхэб даа, ха-ха-ха!...

Гансаараа үлэхэдөө Өөлэн Хасарай хахархай самса абажа, хэды харюу мур хадхаад, саашань табижархёо хэн. Бэрийнь асархан мэдээсэл тэрээндэ баяр асараагүй. Ямаршыеб нэгэ эли тодо бэшэ, харанхы муу мэдэрэл сээжэдэнь тунаад, бодолоо хэдышые ондоо тээшэнь абаашаха гэхэдэнь, сэдхэлынь сэлмэжэ үгэбэгүй. Нанан соогоо олон юумэ үзэхэн хадаа энэ болбол эхэнэрэй аймхай хоһон эрхэ зүрхэн бэшэ гэжэ Өөлэн мэдэжэ байгаа хэн.

Ямаршыеб тон ехэ, аймшагтай юумэ хүлээхэ хүндэ мэдэрэл тэрээндэ үнинэй танил хэн. Үшөө бага нанандаа гэртэхинэйнгээ гэнтэ нууриһаа хобхоржо, оршон тойронгоо ханаа зоборитойгоор хараашалан, яаралтай түргэн гэр бараагаа задалаад, тэргэдэ ашан, монсо-сонсо юумэн соогуур басагаа нуулгаад, хэе орогүй нүүхэдэнь эгээл иимэ мэдэрэл ерээ хэн. Жаахан Өөлэн хаяхан дулааншые, таатай зохидшые байдал үршөөжэ байһан гэрнүүдэйнгээ нуурийн дүхэригүүдэй холодожо байхые айдаһаа хүрэн хаража нуугша хэн.

Зайлашагүй нэгэ муу юумэнэй болохо энэл мэдэрэл түрүүшынгээ үбгэнтэй, мэргэдэй Чилээдүүтэй, түрынгөө нүүлээр Онондо дүтэлжэ ябахадань бии болоо хэн. Бүхөөгтэй тэргэ соо ябатарнь заһагдашагүй юумэн болоод, хамаг юумэн эбдэрхэнь, ондоо болон хубилхань даа гэжэ гэнтэ ханагдаа хэн. Тэрэ зуура эбэртэй дуулгатай, нюуртаа аймшагтай түмэр багтай Есүүхэй аханараараа ерээд, буляжа абаашаа хэн. Харин мүнөө, арбан жэлэй үнгэрөөд байхата, тэрэл мэдэрэл баһа үзэгдэбэ: аймшагтай, аюултай нэгэ юумэн бүри хаяар болоходоо болохо.

«Есүүхэйдэ хэлэлтэй гү, үгы гү? – гэхэн асуудал бүхэли үдэртөө тэрээнэй ханаа зобообо. ханаа үнөөн болоошодонь үнэншэхэгүй, түбэг татаашадань уурлаха гэжэ мэдэхэ хадаа Өөлэн дуугай байха гэжэ шиидэбэ. – Намда хэлээгүй хадань, үнэхөөр шухала хэрэг юм байна. Даб дээрээ оролсоһоной хэрэггүй, харин саашаа харагдана бэээ».

Зуун сэрэгэй дарга Мэнлиг ноён болон өөрынгөө зуутан харуулай хорёод нүхэдөөр үдэшүүлэн, Есүүхэй Онон голой зүүн бэээр уруудаж ябана. Үдын сагнаа хойшо тэнгэри бүрхөөхөн бүдэхи манан соогуур наран залхуугаар тамарһаар, орохо тээшээ болобо. Хүнгэн хатарша унаатай залуу сэрэгшэд арбанай хоёр дарганарай хойноһоо тэгшэхэн зэргэ барин, жараад алхам хойнонь хатаргана. Зуутан Мэнлиг ноёнойнгоо гарай багахан хүдэлсөөр, нидхын татаганахаар хүсэлыень тэрэ доронь бээлүүлхээр бэлэн Есүүхэйн хажууда үгэ дуугүй харууһалан ябана.

Тодойн абгынгаа ноёдоо харааж, галхааж байжа хаан шэрээдэ тэрээниие һуулгаха зүбшөөл абаһан хойно дары түргэн сэрэгээ заһаха гэжэ тэрэ шиидээ һэн. һүүлэй хэдэн жэлнүүдтэ тэрээнэй хүнүүд амгалан байдалда дашууран залхууржа, нүүхэ зөөхэдөө, сугларха хамтархадаа, хургуули һорилгодоо хүжүүн, нобшо боложо, нарин нягтаяа гээжэ эхилээ. Аха заханарай уг соогоо эгээ һайн түмэн сэрэг гүүлэхээр тэдээнээ дээшэ татажа, хүсэд дүүрэн хургаха хэрэгтэй. Үбэлэй аба хайдагта жэл бүхэн сэрэг шалгалта гарадаг, тэрэ болотор үрдихэнь шухала.

Есүүхэй түрүүшээр ударидагшанаар, мянганай ноёдоор уулзажа хөөрэлдэхэ, ямар эрилтэнүүд урдань табигданаб гэжэ заажа үгэхэ гэжэ һанаа һэн. Тиимэһээл тэрэ ударидагшадай ямар шухала хэрэг эхилбэ гээшэб гэжэ ойлгохын тула эды олон хүнүүдые дахуулба гээшэ.

Орохо наранай туяа доро урбуулһан тогоон мэтэ мүнсэгэр добо холоһоо харагдаба, саанаханань Сагаанай хүрөөн оршодог, тэрээнэй хормойгоор Есүүхэй һаамай таранхай үхэр хүрэг хараба. Онон гол шобогор толгой эрид тойрон хотиржо, саагуурнь хоргодоно, набтар эрьеэрнь садхалан хүрэг мал обооролдон, үбдэгсөө уһан соо зогсоно.

Гурбан багахан үхэршэд эрьеын багахан добоһоо тэдээниие харажархёод, сошордуу хүрэлдэн бодож, наранай урдаһаа удаан һарабшалбад. Гэнтэ нэгэниинь доошоо шардайтараа гүйшэбэ. Малай дундуур бэлшэжэ ябаһан эмээлгүй буурал мориндо хүрэжэ мордоод, нүсэгэн хүлөөрөө нэшэнээр, голой эрьеэр добые тойрон, саашаа гүйлгэшэбэ. Нүгөөдэ хоёрын гэшхэдэлээрээ добуунһаа

буужа, баһа моридтоо һуугаад, яаха хээхээ ойлгожо ядан, тэдээн тээшэ шэртэн байбад. Хахад харбаанда тэдэ одоошье ноёноо танижа, тэбдэлдэн хазаараа буулгажа, моринһоо буубад.

Хүндын ёһодо нюргаа бүхылгэһэн хүбүүдэй хажуугаар гарахдаа Мэнлиг хойшоо эрьежэ, гээгдэд гэхэн бүлгэмөө ташуураараа яаруулба. Добын эрид ташалан тойроһоор лэ тэдэ хүрэнэй заха тулан ерэбэ.

Дүтэ дүтэ табиһан газаа талын гэрнүүд тэдээнэй харгы боожо, Есүүхэй хазаараа гэнтэ татаба. Доронь мориниинь тэшэ ядан, хойто хүл дээрээ һууба, тиин гэшхэдэлээрээ нарин газараар хүрэн руу оробо. Тэрээнэй хойноһоо нүхэдынь нэгэ нэгээрээ һубарилдаба.

Сагаан, гуша гаратай, буурал үһөө хатуу гээгээр арадаа монсогойлһон набтар сула бээтэй хүн, сэргынгээ хажууда тэрээниие угтажа байба. Арадань хүндэмүүшэ томоотой шарайтай зуутанай гурбан ноёдынь зогсоно.

– Үнихэнэй манайхяар ябаагүйлта, – уйтахан нюдэтэй хара шарайдаа энеэбхилгээ барижа, хазаарыень абажа байхадаа бусадтаа айлшадаа буулгаха тэмдэг гараараа һэмээхэн үгэн, тэрэ дуугарба. – Тиигээд лэ гэнэдхээбэд.

– Энээн тухайл бидэ хоёр хөөрэлдэхэбди, – Есүүхэй эсэһэнээ нюужа, залуу хүбүүндэл солбоноор моринһоо бууба. – Хойшодоо гэнэдхээхгүйн түлөө бодохо саг ерэнхэй.

– Гэртэ орогты, – ноёной хэлээшые дотороо шэнгээжэ, нюдөө уйтаруулан бодосогоон, зарсангяар энеэбхилэн, Сагаан үүдэнэйнгээ угалзатай хушалта үргэбэ. – Хүйтэн аарса уугты.

Есүүхэй үүдэнһээ ара тээшээ эрьежэ, харасаараа Мэнлигыг олоод:

– Хүнүүдээ хаража байгаарай, архи уугшаб.

– Айраг уубалнь яахаб? – гэжэ тэрэнь Сагаанай зуутан ноёдой энеэбхилгэ тоошоонгүй дорюунаар асууба. – Алдуу гараагүй һаань, һайн бэлэй.

– Гэдэһээ хайрлаагүй һаа, ууг лэ.

– Танай хэлэһээр лэ болохо.

Нүхэд хүрэнэй танилнуудтай хөөрэлдэһөөр, эсэнги моридоо хүтэлэн, айлаар тараба.

– Зай, хэрэгшни ямар бэ энээ руугаа, – хойморто нуужа, Сагаанай намганай гарһаа айрагтай томо аяга абаһаар Есүүхэй асууна.
– Бэлшээри ямар бэ?

– Бэлшээриимнай хахадыншые гэшхэгдээгүй байна, – гэжэ Сагаан аягадаашые хүрэнгүй харюусана. – Хайрханаар тэрэл зандаа. Тэрэ гол һүүлээрнь гэжэ орхёо нэм.

– Бэлшэриеэ гамна, намар болотор эндэ байха ёһотойш.

– Хэрэгтэй һаань, намаршые болотор байхабди, теэд адуунда уйтаншаг бологшо аа гү, – гэжэ һанаата болонгёор тэрээниие харан, Сагаан дуугарна. – Намарай бэлшээри руу багаханшые хубиинь ябуулаа һаа.

– Яахадаа?

– Адуун хүрэгүүд ниилэшэнэ, адуушад азаргануудтай носолдожо зобоно. Ойроо ондоо юумэнүүдые харан гэхэдээ бүришые зэрлиг болошоно ха юм.

– Хүнүүд шамда бии, зулуушуулые туһамаршаар эльгээ.

– Тиигэнэлби, теэд адуун хүрэгүүдэй хахад харбаанай зайда ябахада мүртэй юумэн болоногүй.

– Зай, бодуужабди. Бэшэ хэрэгшни?

– Эндэмнай бараг даа, хилэ дээгүүрхидтэ орходоо... – Сагаан халаглангяар нэеы малгай доогуураа сабиргайгаа маажаба. – Гэбэшые хүреэндэмнай заримдаа шууяатайхан байдаг.

– Баһа юун болооб?

– Уржадэр эндэмнай залуушуул наншалдаа һайндэрһөө бусажа ерэнэн хойноо. Нэгэнэйнгээ тархи соо сохёо, нүгөөдынгөө ээм хухалжа хаяа. Үүдхээшэ эхилээшыень би харуул доройнуулгааб.

– Гарынь таһа сабшаг гэжэ захира, – гэбэ Есүүхэй. – Зоноо суглуула, хүн бүхэниинь өөрынхидтөө гар хүрэнэн хүнүүд ямарар хэнэгдэнэб гэжэ хараг. Энээнһээ хойшо өөһэдынгөө дунда хэрүүл, наншалдаа үүсхэнэн хүнүүд толгойгүй болохо гэнэн минии шэнэ хуули тунхагла.

– Саазалжа болохол юм ааб даа... – гэжэ бүдэхээр Сагаан хэлээд, хүмэдхөө буулган, хахад үгэдөө торобо.

Есүүхэй тэрээнэй дураа гутаһые хараад, асууба:

– Юум, һанаандаш тааранагүй гү?

– Саазалжа болохол юм ааб даа, – гэж тэрэ хулгай нюдөөрөө сухалдангяар хилам гээд, дабтаба. – Теэд дан шанга ха гэжэ нананаб.

Гэр соо хон-жэн байдал удаан тогтобо.

– Шамһаа иимэ юумэ дуулана гээшэ гүб? – гэжэ мянганайнгаа ноёниие сэхэ урдаһаань харан, һүүлэй һүүлдэ Есүүхэй дуугарба. – Анхан иимэ үгэ үгы бэлэйлши. Ши эндэ, хараха янзадам, ажалгүй-гөөр эрын зориг мүхөө байнаш. Энэ үгэшни минии сэрэгэй жан-жанда бэшэ, ямар нэгэн наһаа эдihэн зүнтэг үбгэндэ таарахадаа болохо.

Сагаан харасаа зарсан гомдожо, абяа гарабагүй.

– Таанар дулаан хүнжэл доороо таргалшоот! – сэдхэлээ хүдэлэн халажа, галзуу сухалаа шадалаараа даран, Есүүхэй дуугарна.

– Зай, яахаб, би таниие һайсахан һэжэрхэ гэжэл ерээб...

– Есүүхэй ноён, сухалаа дарыт даа, – гэжэ Сагаан дарууханаар хэлэбэ. – Мүнөө хойшолонгоо харангүй саазалжа байхаар бэшэ үе саг ха юм даа. Амгалан тайбан саг, дайн дажар үгы, харин эдэ хүнүүд эрхэ сүлөөтэ зон... – халта маргад гээд, Сагаан эрид нэмэбэ. – Тиигээ һаа, хүнүүд танһаа тэрьедэжэ эхилхэ.

– Юундэ намһаа тэрьедэжэ эхилхэб? – Есүүхэй тэрээн тээшэ бүхы бэээрээ эрьен, гайхангяар хараба. – Хэлэ!

– Танай хажуугаар юунэй боложо байһые мэдэнэгүй гээшэ хат.

– Минии хажуугаар юун болоноб? – унхидахаа һанаһандал толгойгоо үргэн, Есүүхэй һэргылэнгээр зарсашаба.

– Тайчууд танай хүнүүдые бэе тээшээ татажа, өөрынгөө талада оруулжа байна, – гэжэ Сагаан түргэн хэлээд, байд гэһэнэй удаа нэмэбэ. – Үсэгэлдэр намдашье Таргутаи ноёнһоо элшэд ерээ. Тэдээнэй туг доро орохыемни дурадхаа. һүрэг адуу, Ононой ада-гаар бэлшээри үгэхэбди гээ.

Есүүхэй хамаг шүдөө хам зуужа, сошоһон доһолоондоо дуугай һуугаа һэн.

– Зай, юун гэжэ харюусаабши теэд? – гэжэ тэрэ һарюу харасаар харасагаан асууба.

– Та намайе үнинэй мэдэхэт, – Сагаан тэрээнэй нюдэ руу сэхэ хараба. – һайн нохой эзэнээ һэлгэдэггүй, һайн нүхэр ноёноо һэлгэдэггүй. Би амиды сагтатнай тантай байхаб.

– Бэшэ ударидагшад ямар бэ?

– Бэшэн тухай мэдэнэгүйб. Хатуу шэрүүнээр хүн зондоо ханда-
ха саг бэшэ гэжэл мэдэнэб.

– Үшөө хэндэ тэдэ дурадхааб? – гэжэ Есүүхэй тэсэбэриез шан-
гадхан асууна.

– Нюдөөрөө хараагүйб, шэхээрээ дуулаагүйб, теэд намда ду-
радхаа хадаа бусадта намһаа урид хандаһан байха гээд һананаб.

– Тэдэ яахаб гэжэ һананабши?

– Сэхэ хэлээ һаа, би яанабиб, тэрээгээр лэ болохо, – хүрэнэн
гуламтаа нюдөө ониилгон хараад, Сагаан бодолгото болонгёор
хэлэбэ. – Минии танай дүтын нүхэр хада танай бодол ямар бэ
гэжэ, арадатнай юун байнаб гэжэ мэдэнэ гэжэ тэдэ бодоно юм
аабза. Харин хүнүүдые та өөрөө мэдэнэ ха юмта даа, хэн энэрхы
зөөлөөр ханданаб, тэрээн тээшэл тэгүүлдэг тугал шэнги ха юм. Ха-
рин танай тэдээниие тэжээжэ, үхибүүдыень тэдхээжэ байһыетнай
мартадаг. Эдэ бүгэдэ өөрөө тэдээндэ ерэдэг гэжэ һанадаг.

Есүүхэй хайхарамжагүй урдаа харан, дуугай һууба.

– Һүүлэй үедэ хүн зон ёһо заншалнай даншьё һаа хатуу шанга
гэжэ сэхэ руунь хэлэдэг болонхой. Тайчууд энээ руу ябаад, бай-
далнай хүнгэн, манай ноёд ехээр эрилтэ табидаггүй гэжэ байжа
шэбир-һабир гэлдэнэ ха юм. – Сагаан буурал толгойгоо урагшань
дүхылгэжэ, харасыень барихаяа оролдон дуугарна. – Һүрэг гээ-
шэ арьяатанай дүтэ байхадал адуушандаа баярладаг, үгы һаань,
өөрынгөө адуушанһаа яажа тэрьелхэб гэжэ бододог ха юм.

– Юундэ эртээнһээ намда дуулгаагүйбши? – хамараа шэ-
шэрүүрэн, Есүүхэй эридээр асууба. – Али хамаг зоной тэдээндэ
гүйжэ ошохые хүлээгэгши?

– Үгы, теэд өөр тээшээ уриха гээшэ тайчуудай эрхэ ха юм, – Са-
гаан тэрээн тээшэ гайхан хараба. – Зүбшөөнэ гү, арсана гү, өөрын
дуран. Хулинсагай заншал энээниие хэндэшьё буруушаанагүй. Та
өөрөөшьё арбан жэлэй саана эдэ зониие хаана хаанаһаа уряа ха
юмта. Теэд би өөрынгөө мянгада тэдээндэ ошоол һаа, Есүүхэй но-
ёндө юутэй ерээ һэмта, тэрээнээл абахат, тайчуудай ноёд дуудаа
хадаа өөһэдөөл юумэтэй боллог гэжэ хэлээ һэм. Үгэм тэдээниие

нэргүүлээ. Минии мянганһаа хэншые ябахагүй, харин бэшэ бүлгэмүүдээр ямар юм, мэдэнэгүйб...

– найн лэ гээшэ, – гэжэ Есүүхэй таһа дүүрэбэ. – Бусад ударидагшадта зорюутануудаа эльгээ, наашань суглаанда дуудаг. Үглөө энэ саг гэхэдэ эндэ байг.

Тэрэл гэр соогоо нэрюу дааһан торготой зузаан нэеы дээрэ амархаа хэбтэбэ. Бүхэли үдэрэй туршада морин дээрэ ябажа эсээшые һаа, найр соогуур ууһан архиһаа һуладаашые һаа, орой болотор унтаж ядаба. Гансашые тайчуудай убай эрээгүй зан тэрээнэй дура гутаагаа бэшэ, тэдээнһээ хээээдэшые тиимэрхүү юумэ хүлээхээр. Тэрээнэй дура Сагаан гутаагаа, эгээл бэрхэ мянгатань, өөртөө найдадаг мэтээр найдадаг хүнийнь. Ээм мүрөө түшэлсэн, дайн байлдаанда, утын аянда эды ябалсаһан аад, дайсанай урда ноёной хатуу гар, эмхи гурим гээшэ хамагай найн халхабша гэжэ мэдэхэл ёһотой байгаал даа. Муу адуушантай хүрэг гээшэ арьяатанай түрүүшын олзо гэжэ жаахан хүүгэдшые мэдэхэ ха юм. Үлүүсэйнь мянганай эгээ үнинэй ноён байгаад, мүнөөнэй амгалан байдал талада тунаһан үглөөнэй манан шэнги, һалхинай халта үлээбэл, мүрыншые үлэхэгүй гэжэ ойлгоногүй гээшэ гү? Илангаяа «Би ходо тантай байхаб, бэшэнэй яахые мэдэнэгүйб...» гээшэнь горитойхоноор дайраа. Тэрээнэй үлүүстэ баран зониие дайсадай урда нягтаруулан нэгэдхэхэ хэрэгтэ тиимэл һаа хайша хэрэг хандана гү, али жэжэ ударидагшын буруунай бэлшээриһээ сааша гараагүй охотор бодол гү гэжэ ойлгожо ядаба. Теэд тэрэ нэгэл юумэ мэдэжэ абаа һэн: гэнтын һамаргаан буһалгаан соо тэрэ ори гансаараа. Хэрбээ тэрээнэй мянганай эгээ найн ноёной оройдоол сэрэгшэн хада, ехэ юумэ тэрээнһээ хүлээхын аргагүй хада, хэн тэрээнэй үнэн туһалагшаб? Аха дүүнэр гү? Тэдэ өөрынгөөл үлүүс тухай бодоно. Хүбүүдынь? Тэдэнь үшөө баганууд. Тэдээнэй хатуу шангаар зэбсэг барижа, хажуудань зогсотор олон олон үбэл зун үнгэрхэ. Харин тэрээниие гэнтын үймөө хүймөөн үдэр бүхэн хүлээжэ байна ха юм... Хэрээдүүдэй хаан үшөө бии юм аабза, дуудаа һаань, туһалхал юм аабза, теэд тиимэ ушар бэшэ бшуу – мүнөө дээрээ хэншые тэрээндэ добтолон ороногүй ха юм.

Эгээл мүнөө үедэ, хияадуудай тэрээниие хаан болгохоор шийдээд байхада, тэрээн тухайнь мэдэнэн шэнгээр тайчуунарай энэ ябуулга Есүүхэйн ханаа баһа зобообо.

«Таргутаи хүн зоноор ядалдаагүй, тэрээндэ тэдэ хэрэгтэй бэшэ, – гэжэ тэрэ харанхы руу харан бодолгото болоно. – Намае нуларуулхын тула хүнүүдыем бээдээ татаһаниинь эли. Харин теэд юундэ эгээ мүнөө тиигээб? Тушаан болоһон ушар гү? Али тэдэ манай хөөрэлдөөн тухай, Тодойн абгын үгэ тухай дуулаа гү? Тиигээ хаа, дүүнэрэй хэниинь үгэ алдабаб?».

Гүлмэр залууһаа ноён болоһон Есүүхэй ударидагшадай урда урдаһаа ямар мэхэ гохо гаргадагы, хабхаан занга табидагы мэдэхэ, тиин тэрээнэй мэдэлгүй ойро тойгуурнь юунэйшьеб боложо байхада дурагүй һэн. Анхан тиимэ юумэ мэдэн гэхэдээ, уур хилэнгээр халижа, зэбсэг лэ баригша бэлэй. Тиихэдээ сухал соогоо энэ тэрэ юумэ хэжэрхёод, һүүлээрнь удаан сагай туршада тэрээнээ эб мүрөөрнь заһаха, тааруулан зохилдуулха гэжэ оролдогшо һэн. Сагай ябаһаар, энэ муугаа мэдэржэ, бэээ барижа, досоогоо бушаганажа байһан сухалаа нюужа һураа һэн. Гарайнгаа сохихо, таһа шуу татахаа хэдышье зохолжо байгаа хаань, эбтэй эетэйгээр яаралгүй хөөрэлдэхэ, энеэбхилхэ, энеэхые ажабайдал һургаа. Мүнөөшье Сагаантай хөөрэлдэжэ байхадаа тайчуудай тэрэ хорото ябуулга тухай тэрэ доронь дуулгаагүйнь түлөө гэмьнь тохохо, хэнээхэ дуранайнгаа хэдышье хүрэхэ байгаа хаа, булай ехэ оролдолго гарган, бэээ барижа шадаа. «Өөртөө уриха тайчуудай эрхэ, – Есүүхэй тэрээнэй үгэ үзэн ядан, дотороо дабтана. – Хулинсагуудай ёһо заншал... Тэнэг амитан, эдэ бүгэдэ ямараар тэрээниие хооһоруулха байнаб гэжэ ойлгоногүй. Хэды жэл хажуудам ябаа гээшэб, энэ үлүүсээ намае яажа зобожо байгуулаа гээшэбиб гэжэ нүдөөрөө хаража ябаал...».

Монголшуудта хаанта засагай зайлашагүй хэрэгтэйе тэрэ гэнтэ мүнөө анханайхидаа орходоо тон хурсаар ойлгожорхибо. Анханшье ноёной нула засаг, илангаяа номгон сагай үедэ сэргшэдэй айлнуудаар сүлөөтэ адуушад, үхэршэд, хонишод болон бутаржа ябадаг ушарта Есүүхэй дурагүй һэн. Айлнуудай өөрынгөө ноёдһоо таһаржа ошолгон тэрээнэй сухал хүргэгшэ бэлэй. Гурбан жэлэй саана ноёдой суглаан дээрэ энээн тухай сэхэ хэлээ һэн:

– Ноёнхоо ноёдто хүнүүдэй гүйлдэжэ байхада ямар ёһо гурим байха юм!

Ехэ суглаан һэн, отогуудай аха заханаршые һуугаа. Тэдэл тэрээнэй урдаһаа бодоо:

– Ши уг дотор хуули байгуулхаар хаан бэшэш, харин хулинсагай заншал хэндэшые эбдүүлхэгүйбди.

Энээгээр лэ тэрэ хөөрэлдөөн дүүрээ һэн, теэд Есүүхэй арад зоной иигэжэ хэдэн тээшээ дураараа гүйлдэлгэн монголшуудай эгээл ехэ хохилон, энээниие болюулаагүй хаа, арад зондо ехэ зоболон асарха гэжэ ходо һанажа ябагша һэн.

Есүүхэйһээ өөрһөөнь, нээрээ хэлэхэдэ, мүнөө болотор хэншые таһаржа ошоогүй. Тад һөөргэ, һүүлэй дайнуудай удаа хүн зон жаргалаа бэдэржэ, нэбшэгэрээрээ тэрээнэй туг доро ерэжэ жагсаа. Харин амгалан байдалай мүнөө сагта арад зон бээ һула табижа, холын аяндашые, дайн байлдаандашые ябахадаа тэрээнэй шэрүүн гуримай аша туһаар зайгуул ангуушад, барлаг болон дээрмэшэдһээ айлнуудай, үхэр малай болон адуунай эзэд болоһоноо мартан, хатуу журамһаань далтирдаг болоо. Тиин мүнөө үбэштэй Сагаанай хэлээшээр, ноён гээшэ харьяата зонойнгоо хүсэлыень хангаха, мээхэй хандаха гээшэ боложо байна.

«Хэрбээ үглөөдэр татаар гү, али жүрхин ерээд, үхибүүдыень сабшажа эхилээ һаань, урин үгөөр тэдээниие номгоруулха гүш? – гэжэ тэрэ Сагаанһаа асууна, тиин өөрөө баримтална. – Гансал хатуу эмхи журам арад зондо аша туһа болохо, аюулгүй байдал асарха! Арьяатан амитад соо энхэргэн эмээхэй тугал удаан амиды ябахагүй...».

Нилээн бодолгото болоһонойнгоо хойно мянганай юрын дарганарһаа байха түрэл садан угсаата ноёдойшые энээниие ойлгоогүй байхада Сагаанһаа юу абахабши даа, хэрэгээ мэдэшэнь болоол гүбэ гэжэ уйдхар дүүрэн бодоо һэн.

Сэргын хажууһаа унаагай моридой турьха, гэр тойрон хоножо байһан һаамай үнээдэй һанаа алдан шуухирха, тахын табараанай холодон ошохо – эдэ бүгэдэ хүнийн хүрээнэй абья шэмээн газаһаа дуулдажа байгаа һэн. Унтахынгаа урдахана Есүүхэй хүнийн сэлгээндэ аяар холо нээрһэн тэнгэрийн дуу дуулаад: «Баруун тээһээ бороо ерэбэ...», – гэжэ бодожо үрдээ һэн.

IV

Эсэгийнгээ нүхэдөөрөө ябахан үдэр Хасар орой хэрибэ: хүниндөө хэнигэсэй хүрэн үетэнөөрөө ошохон аад, үглөөгүүр шахуу бусахан байгаа.

Аляага боргоонhonоо хэргылэн, гэрэй тоонын захада багахан забхар лэ үлөөгдэнхэй. Бүрэнхы гэр дотор хэншые үгы, гансал Тэмүлүүн үлгы соогоо унтаж хэбтэнэ.

Хэнэйшыеб дуунаагүй хүйтэн аарса уужархёод, Хасар гэрhээ гараба. Наран дээшээ хайса хөөрэнхэй, агаар халааж, үдэ багаар халуу найдуулжа байба. Сэргын ойро Бэлгүтэйн хула уруу дуруу толгойгоо ханжуулан, хажашанхай зогсоно.

Хасар өөрынгөө азаргын хойноhoо ошохоо залхуураад, арhанай гэрhээ эмээл, хоёр ганзага гаргажа, хула мори эмээллэбэ. Тэрэ үшөө бодод гээд, аятайгаар монсойлгоhon нарин хилгаахан аргамжа уяба. Эхэнх харана аа гү гэжэ иишэ тиишээ хулгайгаар хараашалаад, түргэн мордожо, яаруу гэшхэдэлээр гэрнүүдэй хоорондуур зүүн хойто зүг руу гараба.

Үсэгэлдэр үдэшэлэн хүрэнэй хүбүүдhээ нюусаар тэрэ үшөөhэнэй нарин мүшэрөөр гүрэнэн зангаяа голой харюу тохойн гүнзэгы сээлдэ табяа hэн. Хүрээндэ дүтэ хайн газарнууд үни хада эзэлэгдэнхэй. Хэдэн үдэр хайса бодоhoнойнгоо hүүлээр Хасар өөрынгөө мэдэхhээ энэ эгээл холын сээл шэлээ бшуу: хүн зонhoо холо, тиймэнхээ загаханшые үшөө айгаагүй гээшэ. Тэндэнхээ холо бэшэхэнэ өөрынх харбажа баряад, үбшэнэн тарган тарбаган загаhа мэхэлхэ юумэниинь болоо. Шуhа лэбшэнэн мяханданх сурхай ханаархаха, магад, тулашые хорхойтоходоо болохо. Лаб байхынх тулада тэрэ уhанай эзэдтэ тарни шэбшээд, Хачуунай хаянай олзын загаханай гурбан түүхэй нюдэ хойно хойноhoонх залгья. Үшөөшые эдихээр байгаал даа, теэд дан хомхой зондо бурхад дурагүй бшуу.

Үглөөгүүр эсэгийнгээ нүхэдтэйгөө ябахан мүрөөр хүрэнhээ тэрэ гараба. Жэжэхэнээр аад, газар хороосотойгоор хатаржа ябахан морёо яаруулангүй, урданх тобойлдоhon холын гүбээ добуунуудые жаахан сэг болон харагдахаар моритой зон харагданагүй аа гү гэжэ удаан шэртэнэ. Хүсэлhэндэнх юм гү, али урдаhанх үлээhэн хэбшээнhээ юм гү, нюдэниинх хордошобо. Хасар

хэниешье харабагүй: эсэгэн үглөөгүүр хада ябаа, харин мүнөө үдэр болонхой байна ха юм даа.

«Тэдэ мүнөө тээ тэрэ халзан хадын саана гээбы, – гэжэ тэрэ тэнгэрийн хаяада мүнсыһэн үндэр хада харан бодобо. – Мүнөө хүсэхөө ханаашье наа, хүсэхөө болёош».

Жолоогоороо морёо нэргээжэ, Хасар түргэхэн хатаруулба.

Арадань добын саагуур хүрээнийн үлэбэ. Эсэгынгээ мүр орхи-жо, Хасар зүүн гар тээшээ эрьейн хөөгүүд руу годирбо. Намаглиг газарһаа хоёр нугаһад дүрд ниидэжэ, газар дээхэнүүр саашалба.

«Тэнэгүүд гээшэнь, – гэжэ Хасар хайхарамжагүй бодоно. – Номогүй ябахыем харанагүй гээшэ гү».

Үндэр үдхэн бургааһан соогуур үсэгэлдэрэйн хуушан үшөөһэн харагдаба. Тэрээнэй саанахана эрид эрье доро тэрэ сээлын, тэндэл зангаа табяа. Хасар оршон тойронгоо анхаралтайгаар хараба. Хэншье үгы. Тэрэ морёо шугы руу шууд залаба.

Хулаяа шугы соо орхёод, бургааһан соогуур шургаһаар, эрье хүрэбэ. Голой нюруу дээрэ нахиһан дархиһаа уягдаһан хилгаан аргамжань байрадаа байба. һайса шэртэхэдээ тэрээнэйнгээ халта шэшэрэн байхые шохоорбо.

«Ороо!» – сээжэдэнь баяр оболзобо.

Хоёр гараараа аргамжаа татаба. Тэрээндэнь хүжүүн хүндэ юумэн шагтагалдаад, голой оёрто барижа байба. Бүхы бээ зангидан, Хасар хүлөөрөө нойтон элһэ шангаар тулаба. Гуталын шагайсаа шэнгэбэ, теэд аргамжын хоёрхон лэ дүрөө татагдаба. Сээжэ дүүрэн агаар хороод, хүри улаан болотороо дүлижэ, би хүсөөрөө Хасар татаба, теэд тэрэ дороо табижархиба.

«Гансаараа даахагүйш, – тэрэ гайхангяар аргамжаа харана. – Юуниинь орошоо гээшэб? Үхэр бэшэ ха юм».

Дэмы дэмы хүлөө һольбон байтараа хуладаа Хасар ошоод, ороймол аргамжаа абажа, морёо хүтэлэн бусаба. Дархиһаа уяагаа мулталжа, нүгөөдэ аргамжынгаа үзүүртэ һайнаар уяад, мориной һүүлдэ удаан гүрэбэ.

Хула мори номгоруулан, дэлһэн дээгүүрнь альгадасагаагаад, хөөгүүдэй дундуур харгы шэлэн, дүмүүхэнээр ногтоо татаба. Морин тэрээниие гайхангяар харан, нэгэ-хоёр татаад, хүсэлэн зүдхэбэ. Номой хүбшэ шэнгээр аргамжань татагдажа, уһан дээрэхи

монсогор уялаань дээшээ аалихан холжорбо. Нойтон хилгаахан аргамжа нилээн удаан голой харлуу гүнхөө уһа зүхэн гараба.

Хасарай моринтойгоо арбан алха ябаад байхада уһан дээрэ зангын уйтан хоолой харагдаба. Морин үшөө хоёр алхаба, ардань гэнтэ хүрэг галуудай даляа сохин дэгдэхэндэл ехэ шууяатайгаар уһан салгидаба. Гайхалдаа бэлтышэһэн Хасар хахадаараа эрьедэ гарашаһан зангадаа гүйжэ ерэбэ. Тэрээн соонь сагаан хөөһэ сохин, хэдэн томо загаһан тэршэлжэ байба. Хасар зангын хоолой руу гараа гудараад, годигонотон бэдигэнэһэн загаһадай зангалайһаа шүүрэн, хойно хойноһоонь татажа гаргаба. Элһэн дээрэһээ монсогор хүндэ шулуу шүүрээд, тулануудай үргэн духа руу ябуулжа, дээшэнь шэрэжэ гаргаба. Табан загаһан байба, эгээ томонь утаараа өөртэйн сасуулмаар.

Хасар үсэгэлдэр үдэшэлэн зада хурсадаһан хутагаа гаргажа, түргэн гэгшээр гэдэһэ доторыень гаргажа хаяба. Дээгүүрнь сахали шубууд шунахай нэтэрүүгээр шашхана. Шугы бургааһанай орой дайрамаар тэдэ доошолжо, шэхэ дүлиирмэ муухай хоолойгоор хүндын шарууһа эринэ. Һанаагаа тэдээндэ табингүй Хасар загаһаа хуби хубьяарнь хэршэбэ. Морёо газарта хэбтүүлээд, загаһаар дүүрэн сумаануудаа ганзагалба. Дээрэһэнь моринойнгоо ташаа хүндэлэн зангаяа шангаар эмээлдээ уяба.

Үшөө бургааһан соогуур сэбэр газарта гараадүй ябатараа Хасар мориной түбэрөө дуулаба. Шугын забһараар моритой томо эрэшүүлэй хажуугаарнь гаража ябахые хараба. Тэдэ хорёод алхамай зайда зүүн тээһээ ябаһан гурбан хүн байба. Бултадаа номо һаадагуудаа агсаһан.

«Ангуушад нуурһаа бусажа ябана, – гэжэ Хасар наадахиинь ганзагын хоһоншог сумаа анхаран хараад, бодобо, – балайшыё олзотой бэшэл даа».

Томошуултай ниилэжэ, тэдээнэй хөөрэлдөө шагнаха, олзоёошыё харуулха гэжэ баярлан, урдаһаань гараха гэжэ байтараа загаһанайнгаа газар харуулжархихаб гэжэ һанаба.

«Үгы даа, – гэжэ дотороо бодоод, энеэбхилбэ. – Өөрынгөө газар харуулха тиимэ тэнэг бэшэб».

Тиин тэрэ морёо һүүдэр руу оруулаад, шагнаархаба. Тэдэ дүтэлжэ ябаа һэн. Доогуур нахиинһан үшөөһэнэй мүшэр доогуур

хорон, Хасар нэгэ гараараа нэмээхэн мүшэр ираба, нүгөөдөөрөө гэнтэ мээнэглээд, инсагаалжархихагүйнь тула хулын хамар дараба.

Моритон хоорондоо шанга шангаар дуугаралсана. Ганса шэхэн болон, Хасар шагнаба.

– Алаха хэрэгтэй байгаа тэрээниие! – хоолойгоо шииганатар барин, наадахинь хашхараад, нударгаараа хии самнаба. – Ямар ушар алдаба гээшэбибди! Таргудай маанарые хүлисэхэгүй.

– Хэлэхэдэ ходо бэлэн, – гэжэ нүгөөдэнь нөөргэдэнэ. – Алаба нэн гэлэйбди, харин нүүлээрнь хорин нүхэдын маанарые мянган хэршэмэл болгохо байгаа нэн бы?

– Болгохогүй нэн, хэрбээ бодолтойгоор добын саанаһаа гурба харбаад, нам газараар тэрьедээ хаамнай. Тэдээнэй хэн, юун, хаанаһаа гэлдэтэр бидэ нээгүй холо арилшоод байха нэмди.

– Юу тиигээд харбаагүй хүмши? – гэбэ саада захынхи гурбадахинь. – Тиимэ хүнгөөр хэгдэдэг юм хадань.

– Ухаан хүрөөгүй, хаадаг шэрэһэн таанар хонидтол адляар!

– Зай, Таргудайда юун гэхээ бодое.

– Юуншье бү гэе. Хараагүйбди, тиигээд лэ дүүрээ.

– Зүб, тиигээгүй хаа, дахинаа харшалуулхабди.

– Наһаараа тэрэш нэхэхэ.

– Таанар тэрээнээ мэдэнэт, эхилээл хаа, халаһан хэрэг...

Моритой зон далда оробо, хоолойнь нуладаһаар, набшаһадай харшаганаан соогуур шэнгэн, дуулдахаяа болибо. Гайхаһан Хасар дуулаһанаа буйлуулан, удаан зогсобо.

«Хэниие алахаяа ханаа гээшэб? – тэрэ хула мори асуунгяар харасагаана. – Дайсад эндэ бии юм аал? Татаарнууд, мэргэдүүд холо, тиигээ хадаа өөрынгөө хүниие алахаяа ханаа гү? Ямар хүнүүд бэ? Харахада, манай хүреэнэй бэшэ хэбэртэй...».

Хасар дүтын хүнэй шарай ханаандаа оруулба: манхагар нюур, зузаан хара зубхи гэнтэ тэрээндэ танил мэтээр ханагдаба. Паршаганаһан хуурай хоолойень баһал нэгэ тээ дуулаһан шэнги.

«Хаана хараа гээшэбиб? – тэрэ нударгаа бажуун, үни хада үзэгдэһэн байдалаа ухашалан, бүхы шадалаараа ханаагаа шүүбэ. – Хэнэйдэ, ямар хүреэндэ?».

Энэ гэхээр лэ ханагдаха мэтээр бодогдоно, тиихэдэнь лэ хаана юунэй боложо байһые харажархиха. Тээд тэрээнэйн орондо

тэрэ хүнэй нюур балартажа, Хасар мүнөө хараһан үгыгөө маргажа эхилбэ.

«Танил шэнгээр үзэгдөө, – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ шиидээд, өөртөө уурлаба. – Эрьюу шэнгээр эндэ юу байнабиб элдэб юумэ бодожо, харин загаһан гутажа байха. Түмүүжэн ахадаа хэлүүжэб, тэрэм яаха хээхээ мэдэхэ».

Гэртээ Хасар уруу дуруу бусаба. Загаһа харахадаа Өөлэн ухаа алдаба.

– Ямар ехэ загаһан гээшэб! Нэгыень энэ доороо тогоондоо хэхэм, бултандамнай хүрэхэ, харин бэшыень яба айлаараа тараа, тэрэгүйдэш гуташаха, – гэжэ дуугарһаар, хүсэтэй шуумар гараараа хүндэ тула загаһадые шэлэбэ. – Бүри Бүхэ абгаяа бү мартаарай, мяханһаа мүнөөшье болотороо ойгоо гутанхай гэлсэнэ. Хачуун, Бэлгүтэй, энээнтэйгээ абаашалсагты.

– Түмүүжэн аха хаанаб? – гэжэ Хасар асууба.

– Хэнигээсүүдэй хүрөөн ошоо.

– Юундэ?

– Эсэгэтнай тэдээнэй дарханһаа хүхэнүүдээ асара гээ.

– Хэзээ бусаха юм?

– Үдэшэ тээшээл хаш даа.

Бүри Бүхэ тэрэ һайндэрһөө хойшо унатараа дунатараа архидаад, мүнөөл тэлэржэ эхилхэдээ хүхэ мангарһаа үхэжэ байба.

– А, Хасар гүш... – элдэб зэбсэгээр хайша хэрэг үлгэгдэһэн баруун ханынгаа доро хитад ороной ялагар хабтагай дээрэ сээжэ нүсэгэн хэбтэбэ. Тэрээн тээшэ хёлогод гээд, уруу дуруугаар асууба. – Юу ерээш?

Хабдажа харлашаһан шарайнь зобожо ядаршаһан хараса хүдэлсэгүй, ямаршые юумэндэ хамаарсагүй байба.

– Хараад гарахаа ерээб, – Хасар абгынгаа гар мүрэй шулуун мэтээр обойлдоошо балсангуудые баясан харана. – Та яагаабта, Бүри абга, үбшэлөө гүт?

– Тиигээб, үбшэлөөб, – Бүри Бүхэ гэмэрээд, уйтай нүдөөр үһээгээ хараба. – Хүндөөр үбшэлөөб, Хасар.

– Би танда загаһа асарааб.

– Загаһа? – абгынь хоолой хүсэ ороод, амидырха тээшээ болобо. – Ямар загаһа?

– Мүнөөдэр тула баряаб.
– Тула? Тээд хаанаб тэрэш? – Бүри Бүхын зобошоһон нюур дээрэ үнэншөөгүй хүнэй энеэбхилгэ харагдаба. – А?
– Хачуун Бэлгүтэй хоёр үүдэнэй саана баряад байна.
– Юун үхэхэнөө дуугай байгааби! – гэжэ абгань баярлаба.
– Бэрхэш! Дуудыш наашань тэдээнээ, үгы, байз, хүлээ... һөө-й!!! – шархатаһан арьяатандал тооно өөдэ хашхарба.

Абгын абарга хоолойһоо дүлииршэһэн Хасар тэрээнээ айн-гяар хараба:

– Яагаат, абга, үшөө ехээр үбдөө гү?
– Бэшэ-ээ, – амидырһан солгёон хоолойгоор Бүри Бүхэ харюусаба. – Тад һөөргэ, бишни мүнөөл амидырхаб. Загаһанай шүлэн ходол намдаш туһалдаг... Хаагуур яагуур мүлхижэ ябаа юм гээшэб!
Үүдээр баһал үргэн гэгшын ээм мүртэй, тарган томо бзетэй Бүри Бүхын һамган Балбархай хээтэй орожо ерэбэ.

– А-а, Хасар ерээ бы? Энэш юм, амиды гү?
– Харин ши үхөөд байгуужан гэжэ ханаагши? – гэжэ Бүри Бүхэ дуугарба. – Аша хүбүүмни намдаа загаһа асаржа ерээ, харин ши ямар оёоргүй нүхэн руу тангайжа унаһандал үгы бологшоби? Яба түргэн загаһанай шүлэ шанаадхи, тиигээгүй һааш, энээхэнээрээ, – гээд, ханада үлгөөтэй түмэр мунсатай ута бүдүүн шиидамаа зааба, – монсогор тархиейш болдог шэнгээр һүгнэ сохижо хаяхаб.

– Эшэхэ гайхахаяа болиһон хүн, – гэжэ Балбархай хээтэй толгойгоо зантагануулба. – Аша хүбүүнһээшье эшэхээ яанаб. Айлшан ерээд байха, харин энэ хитад орон дээрэ гэдэһээрээ өөдөө хараад, муухай үгөөр хараажа хэбтэхэ.

Түйсэтэй дабһа, модон шанага абаад, тэрэ гэрһээ гараба.

– Энэ тэнэгшни зүб хэлээл, аша хүбүүнэйнгээ айлшалжа байхада хэбтэжэ хэбтэхэнь буруу гээшэ, – Бүри Бүхэ хүндөөр бодожо, дороо дабшалан һууба. – Тээ тэрэ зэд домбо адайр дээрэнээ наашань абал даа. Архи уухагши?

– Үгы даа, үшөө уудаггүйб.

– Зүб тиигэнэш, зобожо үшөө үрдихэш. Би шинии наһанда ябахадаа уугшагүй бэлэйб, этигэнэ гүш? – Бүри-Бүхэ үргэн хүрэл аягын дүүрэтэр архи хээд, абяа ехэтэйгээр ехэ ехээр гудамхин

уужархёод, толгойгоо нэжэбэ. – Зүүн тээхи бурхад хүн зониие архида хургаа гэлсэгшэ.

– Юундэ гээшэб?

– Архи уужа һогтоод, бэе бээтэйгээ хэрэлдэхэ, наншалдаха, бэе бээе алалсахын түлөө... А-а, – нэгэ юумэ шагнаархаба. – Ү-ү, нэгэ жаа дээрэ болобо хэбэртэй. Зай, хөөрыш даа, хаана загаһа баряабши?

– Би хэндэш өөрынгөө газар харуулдаггүйб, теэд танда, Бүри абга, хэлэхэб. Та хэндэшые хэлэхэгүй бээт?

– Ши яагаабши, намай мэдэхэгүй юм гүш? – Бүри Бүхэ нюдөө бэлтылгэбэ. – Ама гараа наам, Ясал Сагаан Тэнгэри галта годлёороо намай харбуужан! Намае хүнэй нюуса тараагаа гэжэ гү? Үгы бэд дэ-э!...

– Нарюу тохойн саана.

– Нарюу тохойн саана юун гэжэ?

– Тэндэ загаһа баряаб.

– А-а, – абгань хүндөөр уухилна. – Юундэ тиимэ холо юм?

– Дүтүүр иимые барихагүйлши, – Хасар гараа арбайлгаба. – Иимэнүүд.

– Иимэнүүд? – Бүри-Бүхэ маргангяар энеэб гэбэ. – Худалаар хэлэнэгүй бээш?

– Олзо тухайгаа худалаар хэлэхэдэ нүгэл.

– Зүб хэлэнэш. Харин теэд хэдые баряабши?

– Олзоёо тооложо болохогүйл.

– Баһа зүб, – Бүри үшөө нэгы хэжэ уугаад, ханаагаа амарангяар шуухирба. – Мүнөө хүл дээрээ гарахаб даа. Загаһанай тоого шүлэ уужа ерээд лэ хоног унтаад бодоходом хамаг мангарни хальһан шэнгээр хиидэшэхэ.

Үүдэнэй хаалга халта нээгдээд, Хачуунай толгой харагдаба.

– Зай, бидэ ябахамнай гү даа? – гуйнгяар тэрэ Хасарта хандаба.

– Ябыт-сшаа, хэн таниие баряа юм, – тэрэнь залхуурангяар самнаба. – Тэрэ мориной эмээл абаад, табигты.

Хачуунай толгой үгы болошобо.

– Зай, зүүн бэээрнай юун һонин бэ даа? – һогтожо эхилһэн Бүри Бүхэ нюдөө ялалзуулан хүхюутэйгээр дуугарба. – Хөөрэ.

Хасарай ханаанда танигдаагүй моритон оробо.

– Бүри абга, тэндэ минии юу дуулаһые хэлээ һаа, үнэншэхэгүй хат.

– Юун бэ?

– Минии һөөг соо байхада гурбан моритойшуул хажуугаарни гараа. Тэрээниие дэмы алаагүйбди, харбаха байгаабди гэжэ нэгэ-ниинь нүгөө хоёртоо хэлээ.

– Хэниие харбаха гэжэ? – Бүри Бүхэ тэрээн тээшэ бүхы бэээрээ эрьелдэжэ, улаан нюдөө бэлтылгэн гайхаба.

– Мэдэнэгүйб.

– Харин ши худалаар хэлэнэгүй бээшэ?

– Үгы, Бүри абга, худалаар хэлэнэгүйб.

– Зай, саашаа юун болооб?

– Нүгөөдэнь тэрээндээ харюусана: хэрбээ тэрээниие алаа һаамнай, хорин нүхэдынь маанарые хэршэжэ хаяха һэн. Тиихэдэнь тэрэнь хэлэнэ: үгы, хэршэхэгүй һэн, тэрьедэжэ ошохо һэмди. Харин гурбадахинь өөрөө юундэ харбаагүй хүмши гэжэ хашхарна. Саашаа хэрэлдээ. Харин һүүлээрнь тэдэ...

– Хорин нүхэд гэлсээ гү? – Бүри Бүхэ тархиингаа арын мориной задархай дэлһэн шэнги шэрүүн үһөө тэржэгэнэсэ маажаад, бодолгото болобо.

– Тай, хори.

– Манай хэн хорин нүхэдые ойроо баридаг бэ? – гээд, тэрэ хүмэдхөө буулган, баабгайн һабар мэтэ бүдүүн аад, богони хургадаа даража эхилбэ. – Даритайда гушаһаа дээшэ, Алтанда таби, намда жара, шинии эсэгэдэ бүхэли зуутан. Тиигээ хадаа, ондоо хүн тухай хөөрэлдөө гээшэ. Магад, сонид тухай? Магад, хэнигэс, дуулаагүйгши?

– Мэдэнэгүйб, – Хасар гайхалаа баран, мүрөө хабшаба. – Тиимэ юумэ хөөрэлдөөгүйл.

– Теэд тэдээндэшые хорин нүхэдые бариха зон үгыл. Харин тэдэш хамнигад бэшэ юм ааб даа, а? – Бүри Бүхэ гэнтэ таамаглаад, аша хүбүүн тээшээ түргэн хараадхиба.

– Үгы, манайхяар лэ дуугаралсана һэн.

– Би нэгэ хамниганиие мэдэхэб, эндэхэнэ, холо бэшэ, Хэнтэйн хадануудаар байдаг. Тэрээндэл хорёод нүхэд отогһоонь сугларха гээбы. Тэрээниел алаха гээ хаш.

– Харин тэдээнэй нэгэнийнь, – гэнтэ Хасар ханажархиба, – алаагүй хаамнай, маанарые Таргудай хүлисэхгүй гээ.

– Таргудай? – Бүри Бүхэ үшөө ехээр бэлтыбэ. – Тиигэжэл хэлээ гү?

– Тиигэжэл хэлээ.

– Иимэ юумэн бы, мэдэн гэхэдэ, ха-ха-ха! – тэрэ шангаар гуяа альгадаба. – Иихэдээ, хараад ерэхэдэ, Таргудай хамнигадай удамаршые алаха гэжэ нүхэдөө эльгээгээ бы. Харин би эндэмнай баһа ямар шүдхэр бии болошоо гээшэб гэжэ иигээдшые бодоноб, тиигээдшые таамагланаб... Байзалши, тэрэнь энээндэ юугээр дурыень гутааба гээшэб?

– Үгы теэд энэ хадаа үнэн сэхэ ябадал бэшэ ха юм, тиимэ бэээ?

– Юун үнэн сэхэ бэшэ гэжэ?

– Өөрынгөө орондо ондоо хүнүүдые эльгээгээшэнь.

– Зүб хэлэнэш... – Бүри Бүхэ зүбшөөнгээр толгойгоо дохибо.

– Теэд Таргудай ходол тиимэ байһан юм. Жааханһаа тиимэ гэлсэгшэ. Хуул доохонуур, хүнэй гараар хэхэ дуратай. Эдеэд, залгиһанаа хэлэхгүй...

– Тэдээнэй нэгыень нэгэ тээ хараһан шэнги байналби, – нэгэнэйн хабданги шарай ханаандаа оруулан, Хасар хэлэбэ. – Ньюрын танил мэтэ.

– Ямар нюур?

– ханажа яданаб, хэзээб даа үни хараһан шэнги байнаб.

– Магад, хараһаншые байжа болоош, – хоохон гуламтаа бодолгото болонгёор гэтэн, Бүри Бүхэ дэмжэбэ. – Хүн бүхэн лэ хоёр нүдэтэй, нэгэ хамартай ха юм.

* * *

Наранай шэнгэхын урдахана хүрээний баруун хотоной хүбүүд Онондо орожо гараад, дулаахан элһэн дээрэ хэбтэбэд. Хасарай хажуугаар тэрээндэл адли тоомгүйшүүл обооролдонхой. Тэрэ загана барилгада хараһан ушар тухайгаа хөөрөжэ эхилбэ:

– Мүнөөдэр тайчуудай Таргудай ноён хамнигадай ноёниие алаха гээд, шадаагүй...

– Хаанаһаа мэдээбши? – нүхэдынь нэр-мэр гэлдэжэ, тэрээнээ үнэншөөгүй янзаар харасагаалдан, бэе бээе гэтэлсэбэ. – Яахада бидэ юуш дуулаагүй байнабиди.

– Хэлээ хадаа мэдээ хүн аабзаб! – гэжэ Хасар тэдээнээ таһа дүүрбэ. – Тэрэ мүнөө үглөөгүүр гурбан нүхэдөө алахынь тула хамниганда эльгээгээ, харин тэрээнэй хорин нүхэдтэйгөө ябахата харбахаяа айгаа.

– Нүхэдөө эльгээхэ гэжэ хайшаа юм? – гэжэ хүбүүд дураа гуталдан шуулдаба. – Эрэ хүн эрэ хүниие алахаа һанаа һаа, өөрөө тэрээндэ хүрэжэ ошоод, тулалдаанда уридаг.

– Эрэ хүн өөрынгөө орондо ондоо хүниие эльгээжэ байхагүй.

– Энэ Таргудай, мэдэн гэхэдэ, аймхай юм байна.

– Харин өөрөө ямар бүдүүлиг агшаб, хараа һэн гүт үнгэрһэн найрта?

– Нүхэдыньшые бирагүй амитад ха.

– Нэгэ урагшаа ябаа хадаа юугээ шархаалдаа юм.

– Тэдээнэй нэгэниинь хэлээ, – гэжэ Хасар саашань хөөрэнэ, – Таргудайда хамнига хараабди гэжэ бү хэлээл гэжэ. Хараагүйбди гэе гэнэ, тиигээгүйдэ Таргудай маниие амар байлгахагүй.

– Ха-ха-ха, – хүсэд хатуужаагүй хоолойгоор тэнгэри өөдэ харахан шарайнуудаа харуулан, сагаахан шүдэнүүдээ ялалзуулан, хүбүүд энеэлдэбэ. – Амар байлгахагүй гэлсэнэ гү?

– Нүгөөдэнь, – нүхэдөө энеэлгэхэндээ урмашаһан Хасар энеэбхилнэ, – зүб гэнэ, Таргудай наһаараа галхаажа ябаха гэнэ.

– Хо-хо-хо-хо, – хүбүүд гэдэхээ барин, нюрган дээгүүрээ хүльбэрнэ.

– Наһаараа галхааха?

– Хөөрхы нүхэдүүд...

– Наншалдааша эрын муу гэргэд мэтэ...

– Ха-ха-ха...

– Харин ши хаана дуулаа хүмши, Хасар? – гэжэ эсэгынь нүхэрэй хүбүүн Бата асууба.

– Үглөөгүүр загаһа барижа байхадам ойгуурни гараа. Би бургааһан соо хоргодоод байгааб.

– Хаана юм тэрэш?

– Ямар мэхэтэй хүмши? – гэжэ Хасар минхэд гэдэ. – Минии газар мэдэжэ абахаа һанаа гүш?

Энэ үедэ хүрөөнэй талаһаа нэгэ хүбүүнэй хашхарха абьяан арай дуулдаба.

– Э-эй! – добо дээрэнхээ долоо наһатай туранхайхан хүбүүн гараа амандаа абаашан, нарииханаар шашхана. – Э-э-эй, дууланагта?

– Юун болооб? – хүбүүд хүрэжэ бодобод. – Энэ хэн бэ?

– Энэш Хулгана, манай арбанай хүбүүн.

– Юун хэрэгтэйб?! – хоолойгоо шангадхан, Хасар хашхарба.

– Бултандаа хүрэн ерэгты! – мохитонхон хоолойгоор хүбүүхэн һүүхирнэ. – Бултыетнай хүрэн руу дуудана!

– Юун болооб?

– ...мори!...

Зүүн тээхээ үлээхэн һалхин үгэнүүдыень хажуу тээшэн абаа-шаба.

– Юун?!

– Түргөөр ерэгты, дуудана! – тэрэ гараараа даллаад, һөөргөө эрьежэ, саашаа гүйшэбэ.

– Ябаха хэрэгтэй! – Хасар элхэн дээрэнхээ үмдөө абаад, үрөөхэн хүл дээрээ дохоншоон, түргэн хубсалжа эхилбэ. – Түргэлэгты, дэмы дуудаагүй байха.

Оһороор үмдөө ябууд татан, тэрэ хүрэн тээшэ түрүүлэн гэш-хэлшэбэ. Тэрээнэй хойноһоо тугаарайнгаа хүхюу энеэдэ мартаһан хүбүүд һанаа зобонгёор урагшаа хараһаар, яаража ябаа һэн.

V

Хамнигадай ударидагшые алажа шадагдаагүй тухай һураг хүсэд дэбжээдүй байтараа бүришые сошормог мэдээсэлдэ дарагдан, унтаршаба. Зуутанай дарга Мэнлигэй хори гаран толгой адуун гэнтэ үгы болошобо.

Морид хүрэнһээ холо бэшэхэнэ бэлшэжэ ябаһан байгаа, бүри энээхэн зүүн урдахана, оройдоол дүрбэн харбалгын газарта. Наһаараа адуушан ябаһан аад, нарбаа сайжа, наһаа эдихэдээ иигэжэ нэрээ гутаһан үбгэн адуушан Ясал Сагаан Тэнгэрийн нэрээр үдын хойнохонол хүрэгөө орхижо, халуунай бууратар гэртээ харяа нэм гэжэ тангариглаба. Наранай үшөө жаргаадүй байхада һөөргөө бусажа ерэхэдэнь хүрэгһөөнь гансал мур сараа үлэнхэй байба ха. Тэрээгээрнь үлтирһэн үбгэн үтэр түргэн мүш-хэжэ, хүрэгиень монсогойлжо суглуулаад, урда зүг руу, Хурха голой эхин тээшэ хурдан хатараар туугаа гэжэ элирүүлбэ. Хул-

гайшад Онон тээһээ ерээ, гурбан хүн байгаа. Морид хүрeэнһээ урагшаа һунаһан гүбээнүүдээр эндэһээ далдалагданхай, тиимэ-һээ хүрeэнһээ хэншье тэдээниие хараагүй. Үбгэжөөл гансараа нэхэхээе айгаад, энээн тухай дуулгахаяа хүрeэндээ бусажа ерээ.

Хамар доронь, үшөө тиихэдэ газар уһанайнгаа тэгэн дунда оршодог гол хүрeэнэйн ойро хэгдэһэн, саанань гэхэдэ, гэгээн сагаан үдэр дунда, иимэ гүндүү хулгай мүнөө ябаһан боржогонууд һананагүй. Хүрeэнэй һамгад хашартай болоһон хуушан хобуудаа гэб гэнтэ мартажа, үзэгдөөгүй хулгай тухай үрдилдэжэ байгаад доржогонолдобо. Зариманиинь өөрын лэ зон, дүтын лэ хүнүүд хулгайлаа гэжэ һэжэглэбэ, сонид гү, али хэнигэс гү, яахадааб гэхэдэ, хари зон угайнь газарай эгээл гүн руу орохоёо зүрхэлхэгүй. Эгээл солоохойтой заримашуулынь һэмээхэн шэбэнэлдэбэ: энэ Ехэ Сэрэнэйл хэрэг байгаа ёһотой.

- Хүнгөөр хэбтэһэн юумэ тэрэмнай абаагүйдөө бүри аргагүй бшуу.
- Ямар нэгэ даруу газарта абаашаа гээбы.
- Харин һүүлээрнь, хари, угаархидта худалдаха, али андалдаха гү.

- Тон зүб, тиимэ юумэндээ тэрэш тоти.
- Хамаг харгы хургыеш хуу мэдэхэ.
- Тэрээнгүйгөөр хулгайлхагүйлши...
- Тиимэ, тиимэ, тэрээнһээ бэшэ хэн байха һэм...

Нюусаар тэдэ шэбэнэлдээ, ноёдой хараалша һамгадһаа хо-луур: зонхилогшодой уур суhalһаа аймшагтай юумэн үгы, дэмы тэдээнэй дура гутааһанай хэрэггүй, гэнтэ, хари, һүүлээрнь нэгэ жалгын оёрто булгаршаһан хүзүүтэй гү, али таһаршаһан тархитай юумэн хэбтэхэдээ болохош.

Үдэшэлэн тээшээ Хэнтэйн хадануудай оройгоор аадарай үүлэд сугларжа, хулгайшадые мүрөөр нэхэжэ олохо найдалынь һалаха тээшээ болобо. Теэдшье хура бороо бүри эртэхэнүүр хүлeэгдэжэ байгаа һэн; хахад үдэрһөө тэнгэри бага багаханаар хуурай сайбар һиирэг үүлээр бүрхөөгдэжэ эхилээд, элeэ бүргэдүүд агнуурияа орхинхой, таршаа шумуулшье таршаганахаяа болинхой байгаа бэлэй. Хулгайшад энэ ушар баһал хараадаа абажа, талада харууһагүй адуу харахадаа бэлэн олзодо ангархай амаа аргагүй тамшааба гээшэл даа.

Хүрeэнэй бүгэдэ шахуу ноёд, олонхи эрэшүүл энэ хаһада гэрһээ гаража ябанхай, адуун хүрэгүүдээрээ таранхай байба. Бүри Бүхэ хахад тогоо загаһанай халуун шүлэ уугаад, тэдыл шэнээн хүлһэ бааһа алдаад, угаа бүхөөр унтажa, хара гэртээ хурхиржа хэбтэбэ. Ори гансаарханаа олбог дээрээ обойжо үлэһэн Даридай ноён хулгайн мүрөөр арбаад нүхэдөө эльгээгээд, хүрeэндэ байһан бүхы эрэшүүл болон залуу хүбүүдые гэрэйнгээ газaa суглуулба.

– Удангүй бороо орожо, мүр сараа сарахань гээшэ, – гэжэ тэрэ сэргынгээ хажууда айладхаба. – Тиимэһээ эндэһээ урагшаа бүхы тала һамнахабди.

Эмээлтэйшье, эмээлгүйшье гурбан зуу гаран хүбүүд хэдэн үдэрэй саанахана найрта сугларһан газартаа обооролдожо, намнаха хэрэгһээ шуһаа хөөрэнхэй, элдэб янзын зүһэтэй морид дээрээ һүүдэгэлзэнэ. Олониинь номо һаадагаа агсанхай, зариманиинь жадаяа һуйбаданхай, нүгөөдүүлынь шиидам баринхай. һаяхан сэрэгтэ абтаһан гүлмэрхэн хүбүүд бүлэг бүлэгөөрөө амьяарлажа, дундаа аалихан дуугаралсана, шаг шууяа табилдаһан жаа хүбүүдые энеэбхилэн хараашална.

Уданшьегүй хүрeэнһээ Даридай түрүүтэй табяад сэрэгшэд гаража ерэбэ. Баруун гар талаарнь ойронь ябаһан үбгэрэд гэһэн арбанай ноён Саахар мэргэн үшөө холоһоо бага хүбүүдтэ хашхарба:

– Аалаяр!

Гансата дуугай байдал тогтошобо.

– Таанар яагаабта, нааданда суглараа гүт? – сухалһаа бэлтышэһэн хүри улаан Саахар тэдээндэ дүтэлтэрөө гэмтэнги хоолойгоор паршаганан хашхарна. – Али эхэтэйгээ газaa гарангүй һуухаар таанарые гэртэтнай ябуулха гү?

Тогтоһон шэмээгүй байдал соо томо хүнүүд залуушуулай хоёр тээшээ хахаржа үгэһэн хүрэг руу шаантаглан оробод.

– Хэрбээ талада хэн нэгэнэй үлүү абяа шэмээ гаргаа һаа, хэлыень таһа отолхоб, – гэжэ Даридай шангаар хэлээд, томошуулда захирба. – Хэн журам эбдэнэб, хайрлангүй наншагты. Хэнииешье бү хайрлагты!

Аха сэрэгшэд һаатаһан заримые томо гүрэлөө ташуураар нюрган дээгүүрнь тамшаалган байжа яаруулан, тон түргөөр тэдээниие

арба арбаар хубаагаад, нубарья эгнээдэ жагсааж, толгойлон байба. Аалин байдалай тогтохые хүлээгээд, Даридай хануулан хэлэбэ:

– ханажа абагты. Арбанай ноёной үгэ – хуули. Захиралта эбдэбэл – үхэл.

Энэмнай одоо наадан бэшэ гэжэ хаял ойлгоһон залуухан хүбүүд татагад гэлдэн шүлһөө залгижа, арбанай ноёд тээшэ айнгяар хаража байгаа нэн.

* * *

«Гурбан хулгайшадые мүшхэхэ аад, жүрхинэй хаанда дай соносхожо байһандал ехэрхэхэ гээшэнь, – гэжэ Тэмүүжэн омогоруугаар жороо морин дээрээ һуһан Даридай абгаяа харанхы соогуур наада барингяар харана. – Мэдээгүй хүн хараа наа, бүхэли түмэн сэрэг аянда дахуулба гэжэ ханаха».

– Ши хажуудам ябахаш, – гэжэ абгань үшөө хүрээндээ байхадаа, хэнигэсчээ бусаһаар шууя дуулахадаа Даридайн гэртэ ерэхэдэнь, хэлээ нэн.

Мүр хайһан нүхэдынь харанхыгаар алдаад, мүнөө дүрбэн зуун моритон табан харбаанай газар эзэлэн, нэгэ зэргээр ябана гээшэ.

Даридай хэдэн нүхэдөөрөө зэргэһээ хахадай хахад харбаандаа гээгдээд ябаба. Тэмүүжэн тэрээнэй ханаагаар зүүн гарыень баринхай. Юундэ абгынгаа хажуудаа бариһыень тэрэ сохом мэдэнэ: һүүлдэнь, эсэгынгээ бусажа ерэхэдэ, Даридайн хэр бушуугаар хүрээнээ бодхоожо, хулгайшадые аблааб гэжэ дуулгаха бшуу.

Мүнөө Тэмүүжэн абгынгаа нүдэндэ харагдаһандаа халаглажа ябана. «Мүнөөдэр аза талаамни буруутаба, – гэжэ тэрэ хажуудань хатаруулжа ябахандаа бодоно. – Өөрынхидөөрөө мүнөө ябаха нэм, магад, хулгайшадай мүршье олохо нэн хаб...».

Даридай одо мүшэдэй туяа гэрэл халхалан, хара бараанаар хушагдажа байһан баруун тэнгэри тээшэ тэшэ ядангяар хараашална.

– Зүүн дали руу хэн нэгые эльгээ, – гэжэ тэрэ Саахар мэргэн тээшэ эрьебэ. – Тэрэ хоёр нуурай хажуугаар нэтэ гарашуужан, ожорһо нарин хараг.

Саахар ябадалаа удааруулангүй бүдүүнһээ бүдүүн ташуураараа зүүн гарайнгаа захиархин руу зааж, аалихан хэрхирбэ:

– Та хоёр тиишээ ошогты, найнаар хараарайгты, тэндэш хуу жаа гүлгэд.

Хоёр моритон дуугай таһаржа, зүүн зүг руу хатаруулаад, удан-гүй гүбээн саагуур орошобо.

«Тэдээнтэй ябалсахам гээд, ошолсохо байгаа, тэндэһээ өөрын-хидтөө ябашаха нэм! – гэнэн хойнотоһон бодол Тэмүүжэндэ ерэбэ. Абгадаа хандаха гэжэ байтараа, һүүлэй агшан зуурада бээе барива. – Хажуугаар хүнүүд, Есүүхэйн хүбүүн ехэсгэй болоод, журам мэдэхгүй мунхи юм гү, һанаһан тээшээл табилга эринэ гэлсэхэ».

– Наашаа хэншьеб ерэжэ ябана, – гэжэ нүхэдэй нэгэн аалихан хэлэбэ.

– Хаана? – Даридай эмээл дээрээ обогод гэшэбэ. Хажуу талаараа иишэ тиишээ хараашалаад, юушые обёоронгүй, ара тээшээ эрьенэ.

– Тэрэ талаһаа, – залуу нүхэр баруун тээшэнь гараараа зааба.

– Би харанаб, – хажуудахи нүхэр дүрөө дээрээ бодожо, урагшаа нэнгэн хараашална. – Тэдэ хоёр хүн... Наашалжа ябана. Манайхин байха ёһотой, теэд юундэшьеб зэргэһээ гээгдээ. Зэргэ нээгүй урагшаа арилшоо ха юм.

Даридай жолоогоо татаба, бэшэниинь моридоо баһал байлгаба. Морид аниргүй болон байбад, тиин аалин байдалда дүтэлжэ ябаһан түбэрөөн бүглүүхэн соностобо.

Хоёр хүн хүрэжэ ерэбэ. Нэгэниинь нүгөөдэдөө жолоогоо үгөөд, моринһоо бууба.

– Даридай ноён, – наһажаал эрэ һарбайһан альган дээрээ галуунай үндэгэнэй зэргэ хара монсог харуулба. – Бидэ шэнэ тонтоогол олообди.

– Хаана олообта? – Даридай жэжэхэнээр хүлөө татан байһан морёо барин, доошоо нэнгэнэ.

– Манай далиин дунда, – ташуураараа мүр дээгүүрээ зааба. – Эндэһээ сэхэ баруулжаа шахуу, харбаанай газарта.

– Үгэл даа наашань.

Даридай хара монсог абаба.

– Үшөө дулаан, – гэжэ тэрэ баярлан хэлээд, Саахар тээшэ хараад абаба. – Эдэш дүтэ!

– Удангүй манай гарта байха, – гэж тэрэн хүйтөөр дуугаран дүтэлбэ. – Танай зүбшөөгөө хаа, тэдээнэй баруун гарнуудыг мур хүрэтэр нь таа сабшахаб.

– Сабшаарай, хэрбээ аха заханарай тиигэжэ шиидээ хаань, – хургаал болгон, Даридай хэлэбэ. – Хари зон хаань, дары алаха-дашыг болохо, харин өөрынгөө зониг аха заха өөрөө хэнээхэ.

– Тиигэбэл тэдээниг урдаа хараашыг хаа, болоо, – гэж Саахар гэмэрбэ. – Хэмнай иигэжэ үнэгэн шэнгээр хулуужа хураа юм.

– Тэрэнтэй тэрээншыггүй хулгайшад хэд бэ гэж мэдээтэйлдаа, – гэбэ тонтогоол асархан наажаал хүн.

– Юунһээ тиигэжэ мэдэгдэнэб? – гэж Даридай марган асууба.

– Тонтогоол юугээр анхилнаб гэж ойлгоногүй гүт? – гэж тэрэ хүндэлжэ дохибо. – Үнэрдөөд үзыт, хужартай ногоогоор анхилна. Манай моридойхи тиимэ бэшэ.

– Хужартай гэнэ гүш? – Даридай нюуртаа хара монсог абаашаба. – Зүб, энээнһээ тиимэл үнэр гарана.

– Хулгайшад хаанаһааб гэж мүнөө ойлгосотой! – гэж Саахар гуя ташаба. – Сэгээн нуурһаа, тиишээл мүнөө ошоожо ябана.

– Тайчууд! – гэж нүхэдынь ууртай дуугаралсаба.

– Аймшагтайл түрэл гаралнууд даа...

– Магад, тэдэ бэшэ аалам?

– Тэдээнһээ бэшэ хэд байхаб? Дүтэ нааша ондоо тиимэ хужартай газар үгыл.

– Хэрлэнээр лэ байгаа юм бээ...

– Үгыл даа, хэрлэнэйхид манай уурхай руу ерэжэ орохогүй.

– Юу тэдэ тиигэхэ юм? Нэгэ захаһаа холтолхо юм һэн бээ.

– Иимэ холуур өөрын лэ зон ороһон байха.

– Тайчууд лэ даа.

– Үлэн нохойдол харуу хяһуур.

Даридай ехэ анхаралтайгаар нүхэдэй хөөрэлдөө шагнана. Бодолгото болоно.

«Хэрбээ эдэ тайчууд хаа, ехэ аюултай хэрэг боложо байна, – гурбадахи удаагаа тонтогоол хамартаа дүтэлүүлэн, үнэрдэһэн хэбэр үзүүлнэ. – Хэрбээ Таргудай өөрөө тэдээниг эльгээгээ хаань? Муу хара мэхэшэн, үһөө хиһаа нэхээшэн, энэ Таргудай бага юумэнэй түлөө шуһаар харюусажа байдаг лэ. Хаан болохом гэжэ

байна. Есүүхэй үшөө болохо гү, үгы гү, харин энэш миин юрэ сухарихагүйл. Алтан дүүнэртэйгээ тэрээн тээшэ болохонь ха... Мүнөө алдуу гаргажа болохогүй. Яалтай гээшэб?».

Холо баруугаар тэнгэрийн дуун дуулдаба. Нүхэдынь дуугай болоод, тэрээн тээшэ асуунгяар харан байнад.

– Хүрээндээ бусанабди, – гэбэ тэрэ хэнииешье харангүй.

– Юундэ?! – Саахарай бэлтышэһэн нюдэн харанхы соогууршье харагдаба.

– Нэгэ яһатан тухай бидэ шиидэхэ аргагүйбди, – Даридайн этигэл ядаһан хоолой нүхэдэйнгөө урда аягүйрхэнэ гэжэ мэдүүлнэ. – Аха заханар шиидэг.

– Тиигээшье һаань, бариял, моридоо бусааял... һүүлдэнь юугээршье баримталхагүйлди.

– Би шамда, юу, хоёр дахин хэлэжэ байха гүб? – Даридайн хоолой хубилжа, нюусгай муугаар занаба.

Саахар хамар дороо хараал шэрээл табяад, байра дээрээ зарсажа байшаһан нүхэдөө бадашаба:

– Хүнүүдээ бусаагты, юугээ байшообта!

Тэдэнь бээе бээе харалсаһаар, үгэ дуугүй иишэ тиишээ бутаран ошобо.

VI

Есүүхэй мянгатанай ноёдтой хөөрэлдөөнэй үглөөдэр гэртээ бусажа ябана. Тэнгэриһээ хүндэ үүлэд доогуур һанжана. Шэдэрэн бороо байд гээд лэ шэбэр-һабир гэнэ. Холын добонууд сайбар боро манан соогуур хоргодоно. Зуутан Мэнлиг энэ удаа халта гээгдээд, харуултай сугтаа ябана.

Табин алхам хойнонь хээээдэшье туһалха, юунһээшье аршалха дүтынь нүхэд, шэлэмэл сэрэг ябаашье һаа, тэрэ өөрыгөө ори гансаараа мэтээр һанажа ябаа һэн. Түмэр дуулгаһаань нюур руунь һабирһан бороогой хүйтэн дуһалнуудые ойлгоншьегүй тэрэ үсэгэлдэрэй хүшэр хүндэ хөөрэлдөөн тухай бодоно. Һүүлэй үедэ үзэгдэжэ эхилһэн халаглаха сэдьхэл табинагүй. Заримдаа уур сухалай гал дүлэн сээжэ зүрхыень шатаажа, хургадынь нижагана-тараа ташуур бажууна. Тэрээнэй барлагууд болон дээрмэшэдһээ бүридхэгдэжэ, эды тэжээһэн, оролдон хургаһан, эбы хөөрхы гэжэ

ябаһан сэрэг гартахы хурса ээбсэг гэжэ анхан ханажа ябаһа-
ниинь даншые тиимэ найдалтай бэшэ байшаба. Хүн гэшэ нэн
түрүүн өөр тухайгаал бододог, харин үлүүс тухай, хамтын ашаг туһа
тухай ханаата болодоггүй гэжэ мартаад ябаал. Сэрэгшэдынъ юрын
лэ хүнүүд ха юм, ехээр эдихээ, багаар оролдохойо ханана ха юм.

Мянгата ноёдынъ хүнүүдэй дураа гуталга тухай, залуушуулшые
сэрэгэй хургуулида дурата дурагүй гарана, арбанай дарганар
гэрээр ябажа, тушуурай хайгаар эмээлдэ гаргадаг тухай хэ-
лэнэ бэлэй. Бэлшээриин хашалган, хойто талын Энгидэй Хёлго
мүрэнүүдэй хоорондохы сүлөө газар, тэндэхи баян ургаса ногоо,
мэргэдүүдэй ерэжэ эзэлээгүйдэ тишээ нүүхэ тухай нэтэрүүгээр
хэмээхэн хануулна хэн.

Тайчууд тухай тэдэ абяа гаранагүй, теэд, таахада, тэрээнэй ха-
маг юумэ мэдэжэ байһые тухайлна, урдаһаань сэхэ хаража ша-
данагүй. Харин Есүүхэйн мянгануудаа зуу зуугаар тараажа, хойто
зүгэй газар дайда шэнжэлхыень эльгээхэ гэхэн зарлиг буулгахада
тэдээнэй нюур шарай халта сэлмэнхэншүү болоо хэн.

Тиин тэрэл үдэшэндөө багахан найрай хүүлээр ханаһандаа
хүрэнхэндөө баяртай хүрэн хүрээндээ тэдэ бусаа хэн. Харин
Есүүхэй баһал үшөө нэгэ ханаа зобохо юумэтэй үлэбэб гэжэ бо-
дожо һуугаа бэлэй: хэрэгтэй болоо хаань, олон ондоо голнуудаар
тарааһан сэрэгээ түргэн суглуулжа шадахагүйш. Хүүлэй жэлнүүдтэ
тэрээнэй байгуулжа байһан журам мүнөө байхагүй. Шэнэ газарта
шэмэтэ ногооной түлөө хари зонооршые, өөһэд дундашые хэрүүл
оруул, наншалдаа тулалдаан гэхэ мэтэ зүрилдөөн ходол болодог.
Зуутан ноёд гансаараа үлэхэдөө засагтаа дашууржа, зоргондоо
орохо, алдуушые гаргахадаа болохо. Харин мүнөө, хаанай хунгал-
гын урда, сэрэг доторхи хамаргаан худхалаян огто хэрэггүй бшуу.

Найрта һуухадаа архи уужа халта номгороод, Есүүхэй гэнтэ
бодоо хэн: «Дүүнэрһээ сэрэгтэйгээ хамта нүүжэ ябашоо хаам
ямар юм? Хамаг зомни дүшэн мянга болохо, Онон, Шэлгэ голнуу-
даар сүлөө газар барагдаа хэн гү».

Теэд тэрэ дарыл өөрыгөө таһа дүүрээ хэн: удангүй хунгалта,
ерээдүйн хаан хаана тэрэ заха үзүүрээр ябажа байхагүй бшуу.

«Хүлээхэ хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ бээ барин бодобо. – Багые
үгөөд, шухала юумээ үлөөжэ шадаха хэрэгтэй. Эгээл ехэнь, нүгөө

зун болотор лэ байжа гараха хэрэгтэй, тиигээд лэ, бурхадай хараа хаань, хаан шэрээдэ һуухаб...».

Араһаань Мэнлигэй унаагай танил хатараан дүтэлбэ. Тэрэнь хүсэжэ ерээд, хажуудань зэргэсэбэ. Хүлээсэтэй, үгэ дуугүй хадаа, нэгэ юумэ хэлэхээе һанаа гээбы.

– Юун болооб? – хүлээжэ ядаад, Есүүхэй асууба.

– Эндэ холо бэшэ минии айл гэр байна, – гэжэ тэрэ гуйнги хоолойгоор эхилбэ. – Наамай гүүтэйгээ...

– Мэдэнэб.

– Магад, ороод гарахамнай гү, айраг уухабди.

Есүүхэй аманайнгаа хатаһые мэдэрээд, ангаһандаа булигдахам гү, али гэр хүрэтэрөө тэсэхэм гү гэжэ бодожо ябаба.

– Ябахамнай үшөө холо, харин айраг мүнөө хүйтэн байха ёһотой, – Мэнлиг үсэдөөр гуйна, тиин сэхээе хэлэбэ. – Би гэртээ хэды захиралта үгэхэ ханаатай хэмби.

Үндэр дуулгатай толгойгоо Есүүхэйн халта хүдэлгэхэдэ тэдэ баруун тээшээ годирбо.

Гүбээн саана, урда ташаландань гурбан хара гэр харагдаба. Тээ хажуу тээнэ бороо доро толгойгоо бухан, таби гаран морин хүрэг уруу дуруу зогсоно.

Үбгэн хорин гурбатай нэгэ залуутай угтаба. Хусаһан нохойнуудаа татаад, доро дохин, Есүүхэйн жолоо абаба. Мэнлиг тээшэ асуунгяар үбгэжөөл харасагаана.

– Хүнүүдтэ айраг уулга, – гэжэ эзэн янзаар тэрэ захираад, Есүүхэй тээшэ эрьебэ. – Гэртэ орое, гуламтын хажууда халта хубсаһаа хатаае.

– Таанар дуулаагүй ябана гүт? – гэжэ залуунь убайгүйгөөр энеэбхилэн хандаба. – Танай адуу тайчууд хулуугаа ха юм...

– Яагаад хулуугаа? – тэрээн тээшэ Мэнлиг ууртайгаар эрьебэ. – Юугээ шашаабши, али баһа дэмыржэ байна гүш, али ногтуу хүн гүш?

Есүүхэй тэрэ хүниие анхаралтайгаар хараба. Тэрэнь һанаа зоборигүй энеэбхилнэ, хүлөөшье дураараа хайша хэрэг табижархинхай, харин нюдэниинь элүүр байба. «Толгой муутайшаг гү даа», – гэжэ бодоод, үбгэн тээшэ асуунгяар хараба.

– Зүб хэлэнэ, – гэжэ тэрэ баталба. – Мүнөө үглөөгүүр хоёр хүн энээ руу гараа хэн, тэдэл хэлээ.

– Хэды мори хулуугааб? – гэжэ Мэнлиг түргэн асууба.

– Хорёод толгой гэнэ хэн.

– Бултыень гү?

– Тиигээл ха.

– Минии эгээл хайн гүйгөөшэ моридые, – унашанан хоолойгоор Мэнлиг дуугарба. – Хүн нэхээгүй юм гү?

– Нэхээ, теэд хооһон бусаа...

– Байл даа, – Есүүхэй тэрээниие зогсообо. – Хүбүүншни тайчуунар мори хулуугаа гэбэ гү?

– Тонтоогоолоорнь хужарлиг газарай ногоон дээрэ ябаһан морид гэжэ тодорхойлоо гэнэ хэн, хоншуу үнэртэй. Харин манай эндэ нэгэл тиимэ нуур, Сэгээн нуур байна, тэндэ мүнөө тайчууд нууна. Мүрыншье тиишэнь дахуулжа ябаа.

«Баһа тайчууд!» – Есүүхэйн сээжэ баһа хүндэ шулуугаар дарагдаһан шэнги болобо.

– Юундэ хүсөөгүйб? – гэжэ бүдэхээр Есүүхэй асууба. – Мүрдөөшэд хэд бэ? Хүрөөн дотор хэнэгтэй хүнүүд үгы юм хэн гү?

– Мүрдэлгэдэ танай дүү Даридай ноён ябаа, – гэжэ залуу хүн баһа оролсобо. – Ноёдой дунда тэрэ эгээл тоолхогүй хүн ха юм, үшөө аймхай. Тайчууд хулуугаа гэжэ мэдэхэдээ мүрдэлгөө гансата байлгаа гэлсэнэ...

– Тиимэ гү? – гэжэ гэнтэ улаан зээрдэ болоһон Есүүхэй үбгэнһөө асууба.

– Хүнүүд шашанал даа, – үбгэн гараа дэлгэбэ.

– Ябая! – гэжэ Мэнлигтэ хэлээд, эмээл дээрээ хүрэжэ гараба.

Мориниинь эзэнэйнгээ ханаа зоборито байдал мэдэрээд, түргэн хатараар гүйбэ. Сэрэгшэд ундаа хүсэд харяангүй эзэдтэнь хүүхүүрнүүдыень барюулжархёод, моридойнгоо гүйдэлөөр ноёдоо хүсэн, хойно хойноһоо жагсанад.

Гэрэйнгээ газар үлэһэн эсэгэ хүбүүн хоёр добын ташалангаар саашалжа ябаһан багахан бүлэг удаан хаража зогсоо хэн.

– Ноёдой урда дэмыл иигэжэ бээе зүүхэйлнэш даа, – гэжэ үбгэн хэлэбэ. – Есүүхэй ухаатай хүн, ондоо хүн хаань, ташуур эдихэ байгааш.

– Мүнөө болотороо ухаа ороогүй гэжэ ханаг, – гэжэ тэрэнь тунайшаар дуугарба. – Эзэнэй хойноһоо эдэ хүбүүд шэнгээр талаар дахажа ябанхаар, нэгэ дахин ташуур амталһаниинь дээрэ.

Долоон хүтэлэй саана гарахадаа Есүүхэй моринойнгоо эсэһые тухайлжа, амыень татаба. Шэнэ мэдээсэл тэрээниие ехэтэ мэгдүүлбэ. Хулгайшадай тайчууд байһан ушар Таргудайн хорото ябадалнуудые дахин хануулба. Бодожо үзөөд, Есүүхэй тэрээнэйл хүнүүд байлтай гэжэ баталба. Таргудайн зүбшөөлгүй нэгэшье тайчууд хияадуудһаа хулуухагүй һэн, үшөө тиихэдэ гол хүрээнэйн хажууһаа. Эдэ бүгэдэ нэгэ удхатайгаар хэгдэнхэй.

«Тиигээ хадаа тэрэ маниие туршахаа ханаа гээшэ, – Есүүхэйн сулалһаа хамарынь харнаганана. – Түрүүшээр хүнүүдыемнай бэе тээшээ татахаяа ханаа, мүнөө адуу тууха гэжэ бодобо...».

Гэртээ бууһаар лэ Даридаие дуудаба. Урдаа нуулгаад, бээе арай шамай барин, асууба:

– Нэхүүлээ юундэ орхёобши?

Тэрэнь харасаараа гэр доторхиинь анха түрүүн хаража байһандал иишэ тиишээ хултаганаба.

– Тэдэш мандаа хари бэшэ, манайл яһанай ха юм... хаяар хаанай һунгалта, үлүү хэрэлдээн юуштэ юм, тиимэ бээ? Минии ханаашаар...

Есүүхэй түриинһөө ташуураа нугалжа, далайжа ерээд, бүрээгээрнь ээм дээгүүрнь буулгажархиба. Тэрэ үбшэнһөө уршыгаад, сохюулһан газараа гараараа бариба. Есүүхэй сулалаа гаргажа, хүрэжэ бодоод, ташуураа задалан, хойно хойноһоонь нюрган дээгүүрнь хэды татажархиба. Нимгэн хитад бүд дээгүүр нойтон шуһан мүрнүүд зурылдашаба. Ташуураа хажуу тээшэнь хаяжархёод, тэрэ дээрэһэнь бүгтын, нюурыень шагаан хэлэбэ:

– Хэрбээ шинии минии дүү бэшэ һаашни, хияадууд шамай урбагша гэхэ һэн.

– Юундэ, аха? – тэрээнэй хоолой айһан сүхэрһэндөө шэшэржэ байба.

– Юундэб гэхэдэ, хэрбээ тэдээниие барья һааш, бидэ үнэн сэһые хэлүүлээд, хамаг монголшуудта тарааха һэмди. Тиихэдэмнай һунгалта дээрэ нэгэшье хүн Таргудайн түлөө дуугаа үгэхэгүй һэн.

Өөрынгөө зонхоо хулуудаг хүниие хэншье хаан болгохогүй. Ойлгоно гүш энээниие, үгы гү?

Даридай хүндөөр амилжа, уйтан хабшуу нюдэнһөөнь нёлбоһон гаража байба.

– Хаанай засаг гар соомнай байгаа, ши тэрээниие алдааш... Ямар уршаг татаһанаа ухамайлна хүн гүш?

– Хулисыш даа, аха, – сүхэрһэндөө нударгануудаа бажуугаад, Даридай шангаар бархиршаба. – Би тэнэгби, бурхад намда ухаа үгөөгүй...

Есүүхэй шэрдэг дээрэ хажуудань һууба. Дүүгээ удаан шэртэбэ. Тэрэнь үнэхөөр уйлана. Алдуу гаргаһандаа үнэхөөрөө гэмээ мэдэржэ байна гэжэ харагдана. Иигэжэ байхадаа тэрэ аяар холын үхибүүн наһанайнгаа хайратай ахир өөрыгөө хануулна.

– Нюдэнһөөм догдой, намда бү харагда, – гэжэ Есүүхэй эсэн-геэр ханаа алдаба.

Даридай шэшэрһэн хүл дээрээ аалихан бодоод, үүдэнэй мого мөрөөрөө дайран гаража, газрахи гуламтын ойро һууһан Хасар Бэлгүтэй хоёрые харангүй бүдэрэн ябаһаар, хотон айлһаа гаража ошобо.

* * *

Даридай багаһаа ахир тулюур, өөдэгүй һулаар өөдөө болоһон, бээ аршалжашье шадахагүй, нэрээ хамгаалжашье бирахагүй, тиигэбэшье сасуутаниинь тэрээниие дайраһан хүн хүсэтэй, хэнээхэдээ түргэн Есүүхэйтэй үзэлсэхэ гэжэ мэдэгшэ хэн. Томо болоходоо тэрэ өөрөөшье ойлгонгүй, анханайнгаа зангаар ахынгаа дали доро ябагша бэлэй. Дайшалхы олзоһоо, агнууриин хубаалгаһаа горитойхон хубида хүртэхэ: Есүүхэе харан, хүнүүд нэмэнэ ха юм. Борохон ухаатай Даридай эдэ бүгэдые өөрымнил нэрэ түрэ, һайн шанар гээшэ гэжэ омог дорюунаар сээжээ хүрхылгэн ябадаг, бусэдые дээрэлхүүгээр харадаг хэн.

Теэд Есүүхэй заримдаа тэрээнээ бадашадаг, хүнэйшье байхада зандардаг, энэнь бээ дээгүүр тоолодог Даридайда ехэл үбшэнтэйгөөр дайрадаг доромжолго болодог. Тиин ахадаа ехэ болооб гэжэ харуулхын түлөө дайралдаһан ушар алдагшагүй бэлэй. Дүрбэн жэлэй саана аба хайдагта галша байһан Есүүхэй хажуу

талын хүндынөө ан гаргаха гээд, Алтаниие хүнүүдтэйн гэнжэ зэргэһээ таһаржа ошохыень ябуулһан байгаа. Арадань байһан сүлөөтэй Даридай намайе тообогүй гэжэ гомдоод, хоёр арбан нүхэдтэйгөө өөрын дураар тэрэ хүнды руу ошоо һэн. Алтанай үргээгшэд үдхөөр орожо байһан саһан соо Даридайн ангуушадые антай һамаржа, годлёор харбаад, хоёрыень шархатуулаа. Есүүхэй тиихэдэ зоной урда тэрээнээ ташуурдажа хаяа һэн. Үшөө аба хайдаһаа нэрэ хүндыень бузарлан, һэе орогүй намнаха гэжэ байхадань бэшэ аха дүүнэрын аргадажа болжулаа бэлэй.

Тэрээнэй һүүлээр үхэтэрөө гомдохон Даридай аха заханарта хандажа, ахынгаа отогһоо таһархам гэжэ гуйгаа. Есүүхэй тэрэндэ эсэгынгээ угай зөөриһөө болон мордохон аханарай баялиһаа ёһото хубиинь таһалжа үгөө һэн. Харин татарнуудай, мэргэдүүдэй дайнда олоһон олзоёо өөртөө үлөөгөө. Хамаг ёһо заншалай баримталагдажа, бүгэдэ отогой нюдэн дээрэ хубаалганай болоошые һаа, Даридай ахаяа үгэхэ ёһотой хамаг юумэ хүсэд дүүрэн үгөөгүй гэжэ һанадаг. Адуу малайн үдэжэ, олошоржо байхада, хизаар бүхэнһөө элдэб зоной тэрэндэ шэлжэн орожо, сэрэг суурыень, харьяата зонииень нэмээжэ байхада тэрэ нюусаар атаа жүтөөн болодог. Тиигээшые һаа, ахынгаа эрид зан мэдэхэ һэн тула дуугай ябадаг, хэрэгтэй болоо һаань, арадань хорохо байһанаа даншые мартаад орхидоггүй бэлэй.

VII

Үглөөдэрын эртын үглөө Есүүхэй бэлэг сэлэгтэй сартуул бухаарай эрээн сумаа эмээлдээ ганзагалаад, морёо хүтэлэн, Тодойн абгынгаа хотон айл тээшэ гэшхэлбэ. Тэрэнь барагар юумэн угтажа, мэндэдэнь үлэ мэдэг мэндэшэлээд, гуламтын хажуугаар һуури зааба. Есүүхэй абгаяа багаһаа мэдэхэ хадаа тэрээнэй досоо уур сухалын бурьялжа байна гэжэ хараад, тайчуудай хулгайһаа ха гэжэ таамаглаба. Наартай зөөлэн хандалгаар лэ тэрээнэй һаанаа амаруулха аргатай һэн тула Есүүхэй гараа үбсүүндээ барин дохибо.

Бэлэгээ тараатарнь – абгадаа хамниганай уранаар гоёогдохон яһан жада һэрээ, Муухай хүгшэндэнь наһатайшуулай ехэтэ сэгнэдэг ногооржо буритаһан хитад сай – эгээлэй юрын хөөрэлдөөн

ябажа байба. Тодойной аханарай, Есүүхэйн эсэгэ болон абгана-рай, хүнэһэ хүлдэдэнь яаралгүй сэргэмээ үргэн уужа, тэдээнэй тэнгэридэ, Хабуул хаанай оршомдо, ямар һайн һуужа байһан тухай, мүн мүнөө сагай газар дэлхэйн хүнүүдэй тэнэгһээ тэдээнэй гайхалдажа байһан тухай хөөрэлдэнэ.

Гуримтай саг үнгэргөөд, Есүүхэй асууба:

– Тодойн абга, Таргудайн буруу ябадал тухай хэлэхээ ерээлби.

Тэрэнь тоомжоргүйгөөр зангажархиба.

– Бүхы хүрээн үглөөнһөө үдэшэ болотор тэрэ хулгай тухай хэлсэнэ, абгашни үбгэрөөшье һаа, үшөөл нюдэ балай, шэхэ дүлии бэшэб.

– Үгы, тэрээнэй ондоо хорото ябуулга тухай хэлэхээ һананаб.

Өөрынгөө мянганай ноён Сагаанһаа мэдэжэ абаһанаа Есүүхэй хөөрөжэ үгэбэ.

– Энэш бүри доро, – гэжэ тугаарай архи бариһанһаа халта дорюунсар боложо байһан Тодойн хүмэдхөө буулгаба. – Тиитэрээ дортохо гэжэ һанаагүйлби. Шинии хүнүүд яажа харюусааб?

– Арсаа.

– Хабуул хаан тэнгэриһээ яагаад өөртөө хүнүүдые шэлэжэ абахаб гэжэ шамда заагаа юм байна, – Тодойн хажуу талаһаань буурал толгойгоо дохисогоон, тэрээниие хаража һууна. – Ноёной нүхэд хуу барандаа иимэ үнэн сэхэ байха гэжэ, хай даа, мүнөө сагта тиимэ юумэ ондоо тээ харахагүйш. Шил хаан болохо ёһотойлши даа.

«Тиимэшье үнэн сэхэ бэшэ байгаал даа үнэндөө», – гэжэ дотороо мihэд гээд, өөрөө асууба:

– Хэлэжэ үгыш даа, Тодойн абга, мүнөө яаха гээшэбиб?

Тодойн үни удаан дуугай һууба. Есүүхэй өөртөө айраг хэнэ, үрмэ, хушын һамар туршана. Жаахандаа тоомоо таһархадань хуһан һабаа эдюүлдэг анханай аймшагтай хатуу шэрүүн Муухай хүгшөө өөрынгөө талада һуунхай, эрэшүүл тээшэ уруу дуруу хара-саяа шэглүүлэн, хуушан булган даха заһан оёно.

– Шамда мүнөө ууган хүбүүгээ гэрлүүлхэ хэрэгтэй, – гэжэ һүүлэй һүүлдэ Тодойн хэлэбэ.

Есүүхэй дуулаһанаа болбосоруулжа, удха шанарыень удаан онгилжо һууба.

«Магад, угай аха захашуулые түрэдэ урихаяа ханаа гү? – гэжэ тэрэ хамараа харан бодолгото болоно. – Үгы даа, түрэ нарашьегүй бултыень тэрэ суглуулха. Али Таргудай бидэ хоёрые эблэрүүлхэ гээ гү? Теэд тиимэ юумэн огто байхагүйл даа, хэрэлдээ наншалдаан үгы, эблэрүүлхэ юумэн үгы...».

Һүүлээрнь Есүүхэй гайхангяар үбгэнөө хараба. Тэсэбэрииень уруу дарууханаар энеэбхилэн дэмжээд, Тодойн хэлэбэ:

– Би тайчуудай аха захатанаар хөөрэлдөөд байгаа нэм. Тэдэ шамай ехэтэ найшаана, теэд хаан боломоор бэшэ дан залуудана гэжэ тоолоно. Тэрээнһээ бэшэ шинии урдаһаа тулаха юумэн гэжэ үгы.

Есүүхэй бодолгото болобо.

– Ашатай болоходоо, – хамсы руугаа ханяасагаан, Тодойн яаралгүй дуугарна, – нахалаа табихаш, тиихэдэш хэншые шамай залуу гэхэгүй.

Есүүхэй абгынгаа сэсэниие сэгнэбэ, тиигэбэшые бодод гэхэдээ, маргаад абаа нэн:

– Таргудай хүлээжэ байхагүй ха юм, баһа нэгэ юумэ хэнэ ааб даа.

– Таргудай мүнөө жэжэ жожо юумээр лэ хоролхохо, – шоо үзэнгээр Тодойн хэлэбэ. – Эдэ хоёр үйлэ хэрэгээрээ тэрэшни хаанай шэрдэг тээшэ харгыгаа өөрөө хаагаа. Шинии адуу хулгайлһан ушарынь хэнһээшые нюужа шадахагүйш. Ошон сасараа, утааниинь удаахан бууяха. Хүн зон хаанаһаа юун бэ гэжэ өөһэдөө ойлгохо, өөрынхидһөө хулгайлдаг, бэе тээшээ татадаг хүнэй хойноһоо ябахагүй. Харин ши юунэйшые болоогүй мэтэ бай. Шамайе айгаа гэжэ хэншые ханахагүй, шинии хүсэ, шинии зориг хуу мэдэхэ. Гомдол муулараа марта, хадагаа таби. Харыт, гэлсэхэ зон, Есүүхэй амгалан хэрэгээ хэнээр, томоотой бүдүүн, бэеэ хүсэһэн һайн эрэ болонхойл гэлдэхэ. Ойлгоногши?...

Есүүхэй дали жэгүүр урганхай абгынхиһаа гараа нэн. Хамаг юумэ хуу эли тодо, эгээлэй юрын болонхой.

«Хажуудаа сэсэн мэргэн хүнтэй байхада ямар һайн гээшэб даа, – гэжэ халта ууһанһаа, һайн хөөрэлдөөнһөө зөөлэрһэн Есүүхэй абга тухайгаа бодожо ябаа нэн. – Үглөөгүүр лэ досоом болдог-солдог соохидол булангиртай, хамаг юумэн найдабаригүй

хэлбэлзэһэн, холборхой ходорхой бэлэй, харин мүнөө хоёр далиһаам дүнгөөд, уулын оройд гаргажархиһандал...».

Тодойной гэрнүүдһээ Есүүхэйн һаял ябаад байтар Ехэ Сэрэнэй газаа Алтан уулзашаба. Тэрэ урда талаһаа хүндэлэн гаража ябаба, харахада, холоһоо ябана. Хула моринойнь эмээлһээ дүүрэн ганзага һанжана, бүһыень хормого дүүрэн һомон, яһан эбэр номо хүндөөр дарана.

Ямаршьеб гүнзэгы бодолдо эзэлэгдэһэн мэтээр тархья сээжэдээ унагаанхай ябаһан Алтан абаһаар тэрээниие обёорбогүй. Дүтэлхэдөө тэрэ түмэр дуулгатай толгойгоо хүндөөр үргэбэ, тиихэдэнь Есүүхэй Алтанай һогтуу һажанхай нюдэ хараба.

– А, ши гүш, аха...

Уулзаһандаа дурагүйлхэһэн Есүүхэй дуугарбагүй.

– Һайн һуунагши, аха?

– Бурханай хайраар, – шоо үзэжэ байһанаа үлүү харуулхагүйн түлөө Есүүхэй морёо татаба. – Харин ши хаанаһаа ябаабши?

– Адуунаараа ябажа ерээб, хүнүүд ямар байнаб гэжэ харааб, заримыень һэжэрээд абааб унтаж ябахагүйн түлөө...

– Шинии бэлшээри хойто талада, харин ши урдаһаа ябаналши.

Алтанай нюур халта һэргэгшээд, дахин һуларшаба, тиин тэрэ зүрхэтэйгөөр нюдэ руунь шэртэн дуугарба:

– Талын харгы уужам даа, минии аха. Хойшоо гү, урагшаа ябахаа би хэнһээ һурахабиб? Али хаана ошоһоноо, юу хэнэнээ шамда дуулгажа байха гүб?

Есүүхэй үзэн ядажа тэрээниие хараба.

– Хэндээ хэрэгтэй хүмши, һогтуу зольбо? Гэртээ ошо, унтаж тэлэрэ, тэрэгүйдөө ганса энэ түхэл маягаараа бүхы манай уг унги хүнүүдэй урда гутааж ябанаш.

– Харин ши намда бү заа, Есүүхэй аха, – гэжэ Алтан дуугаа шангадхаба. – Үшөө шамай хаан болгоогүй байна. Хэн болохонь үшөө мэдэгдэнгүй. Таргудай шамай зулгааба гү, ойлгоорой, дээрэһээш үшөө даруужаб...

Гэнтэ галзуу мэдэрэлдэ абтан, эмээлэйнгээ бүүргэ дээгүүр тонгойжо, гүрөөһэн самсынь захаһаа угзаран, моринһоонь хуу татажа хаяба. Алтан хүндөөр моринойнгоо хүл доро унашаба. Есүүхэй шууд буугаад, угза татан бодхообо.

– Таргудай зулгааба гэнэ гүш? – сээжэ руунь шангаар шааба.

Алтанай шарай хүри улаан болошобо, амаараа агаар хорон хииганаба.

– Дээрэнхээш даруужан гэнэ гүш? – Есүүхэй үшөө дахин буулгаба. – Үшөө юумэ, магад, хэлэхээ ханаагши?

Тэрэнх урдаа үхэнхэй нюдөөр хараад, толгойгоо нэжэбэ.

– Ханажа аба, дүү хүбүүн, – Есүүхэй хүри улаан хүндэ нударгаа хүрөөгөө дарагдахэн Алтанай нюрта асарба. – Хаан болохо гүб, үгы гү, мэдэнэгүйб, харин хэзээдэшье шинии дээрэ аха байхаб.

– Хүлисэ, аха, тэнэг хэлыем, – тэлэршэнэн хоолойгоор Алтан гүбэрбэ. – Архи толгойем сохёо.

– Хараарай, хари, бү марта, тэрэгүй хаа, намһаа юумэ эдижэ байхаш, багынхидаал адляар. Энэ гарым ханана гүш?

– Хананаб, аха.

– Хэзээдэшье бү марта.

Есүүхэй яаралгүй мориндоо нуугаад, гэдэргээ эрьежэ хараншьегүй, гэр тээшээ ябаба.

«Яахаяа тэрэнтэй носолдобо гээшэбиб? – гэжэ тэрэ хожомдожо шаналад, дотороо энеэб гэбэ. – Энээнһээ хойшо хэнтэйшье хараалдахагүйб. Абга тайбан яба гэжэ захяа нэн, би зүбшөөһэн аад лэ, зуугаад алха ябангүй Алтаниие сохибоб, хэрэгэй түлөөшье хаань. Абга дуулаад, дурагүйдэхэ...».

Алтан газарһаа жолоогоо абажа, үзэн ядаһан нюдөөр тэрээнэй ара нюрга харан, хурса сагаан шүдэнэйнгөө забһараар занан шэбшэнэ.

Гэрэй саагуур хоргодон хүн зон шэбир-һабир гэлдэнэ. Ямаршьеб хүбүүнһээ богонихон энеэдэн ходоржо гараад, тэрэ дороо замхашаба.

Яахаш аргагүй уур сухал соогоо Алтан мориндоо нуугаад, хажуу тээшээ харангүй, саашаа галгюулба.

VIII

Адуун хүрэгтэ байхадаа Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрой дунда юунэй болоһые гэртэхинһээн гансал Хасар мэдэнэ. Ахынгаа сухалһаа далтираад, тэрэ ушар тухай ама гарангүй, саашаа юун болохыень хүлеэжэ, тэдэ хоёрые нэмээхэн адаглажа ябана. Дотороо үнихэнэй боломоор лэ газарта хүнэй хараагүйдэ сохёод абадаг убай эрээгүй Бэгтэртэ гомдонхой. Үнгэрэгшэ үбэл хүр соо-

гуур гээгдэшэнэн годлиин түлөө шуһа гаратар сохёо һэн, Хасар гомдолоо мартадаггүй. Тиин аханарай наншалдаанай һүүлээр Бэгтэрэй годоорһон ябадал Тэмүүжэнэй юрэ орхихогүй, үһөөгөө заабол абахые мэдэхэ һэн тула, ахатайгаа хамтараад, тэрээнһээ үһөө хиһаагаа нэхэхэ ушар тэсэмгэй хүлээжэ ябана.

Тэмүүжэн адуунда болоһон ушар тухай бодохо бүхэндөө Бэгтэрэй ямар аюултай дайсан боложо ябахые ойлгоо һэн, тиин сэдхэл ухаандань энэ бодолынь һанаа зобори болон тунанхай.

«Энэл намда урбаха гү бөөнэрэй хэлэнһээр? – гэжэ тэрэ бодоно. – Мүнөө иигэжэ аашалжа байгаа хаа, ехэ болоходонь юу хүлээлтэйб? Дүүгээ эльбэдэжэ шадахагүй байнаб, хулинсагууд дэмжэхэгүй. Теэдшье бөөнэр хоринхой».

Бэгтэр наншалдаанай һүүлээр түрүүшээр һөөргэ дотороо бүришье бүтүүржэ, эсэгынгээ хэнээлтэ жэхын хүлээбэ, теэд Тэмүүжэн Хасарай энэ ушар хамаһаа нюугаад ябахыень харахадаа сэдхэлээ һэргэбэ. Ахадаа шүдөө харуулһандаа, мүн хэндэшье мэдэгдэнгүй үнгэрһэндөө тэрэ зүрхэ ороод, мүнөө Тэмүүжэниие халта нюугдаһан баһанги нюдөөр баһал харадаг болонхой.

Хараха янзада энэньшье, тэрэньшье үнөөхил зандаа бээе абажа ябадаг, ехэ хүнүүдэй хажууда хуушаараал хэдэн үгэ андалдадаг, теэд дундань хэзээдэшье нүхэсэл байхагүй гэжэ хожуулан тон һайн ойлгодог һэн. Даб дээрээ ехэшүүлэй засаг доро нэгэ айлда байгаа хадаа, зохижо һууха баатай гээшэ ааб даа, харин ехэ болоходоо эсэгынгээ угай зөөри хубаалдажа абаад, хоёр тээшээ тараха. Тиихэдээ, хэн мэдэбэ даа, магад, һэлмэшье далайлсаха болохо аалам.

– Аха, Бэгтэрые алая, – гэжэ Хасар хожуулан талаһаа үдэшын һаамда үхэр туужа ябахадаа тэрээнэй бодол таһалба. – Хайшан гээд гэжэ би һанааб: тала руу хүнһөө холо газар агнуурида мэтээр мэхэлжэ гаргаад, хоёр тээһээн орохобди.

Бүхэли үдэртөө бэлшэжэ, хүндэршэнэн үхэрнүүд танил замаараа өөрөө аалин алхална, аха дүү хоёр зэргэлээд, дүрөө ниилэн мүн лэ нобшоор галгюулна. Тэмүүжэн дүүгээ дуугай болгохо һанаатай ташуураа абаха гэтэрээ тэрээнээ харахадаа даншье хоһон бэшэ юумэ хэлэжэ байһые ойлгобо.

– Шинии түлөө, аха, би энэ гараараа ямаршье хүнэй зүрхэ һуга татажа хаяхаб, – урдань хара хюмһатай муухай хургануудаа

арбайлган, тэрэ харасаа дээшэнь үргэжэ, шангаар тангариг үргэбэ.
– Худалаар хэлээ наамни, Ясал Сагаан Тэнгэри галта номоороо сооро намай харбаг!

Түрии руугаа ташуураа нөөргэнь гударжархёод, Тэмүүжэн анха түрүүшээр хараһан мэтээр анхаралтайгаар Хасараа хараба. «Юугээ иитэрээ сухалданабиб энээндээ? – гэжэ тэрэ бодобо. – Бэгтэртэ гансаараа хүсэ хүрэхэгүй гэжэ зүрхэтэйгөөр бодоһонойнь түлөө гү? Теэд энэмни ургаа ха юм, миниингээ түлөө оролдожо ябана, харин ехэ болоходоо Бэгтэрһээ өөрэгүй хүсэтэй болохо...».

– Даб дээрээ хэрэггүй, – гэжэ Тэмүүжэн богонихоноор хэлэбэ.
– Үшөө яаха хээхыень хараябди.

Тиин тэрээнэй досоо гансата хүнгэршэбэ, анханайнь этигэл найдал бусажа ерэбэ. Тэрэ үдэрһөө хойшо Хасар тээшэ ондоохоноор харадаг болоо һэн: энэнь лэ харатан дайсанай урдаһаа тэрээнэй тулга болохо. «Энэ мэхэлхэгүй, намда урбахагүй, – тэрээнээ хараашалан, Тэмүүжэн бодоно. – Мүнөө иимэ бодол шэрэжэ ябадаг хадаа хэдэн жэл болоод байхада хамаг зониие айлгаха хүн болохо. Энээнээ үргэхэ хэрэгтэй, тиихэдэм ямаршые Бэгтэр наалта хэхэгүй».

IX

Тэмүүжэн гэртээ ороһоор лэ нэгэл шухала юмэнэй боложо байһые мэдэрбэ. Галай зүүгээр өөрынгөө һуурида хайхарамжагүйгөөр урагшаа хаража һууһан эхэнь тэрээн тээшэ халта харасаа абаашаад, түргэн хуряаба. Эсэгэнь хойморһоо духа дороһоо хүлээн хараад, толгойгоо хазагад гүүлэн, ойронь һуухыень зааба.

Абья аниргүй байдал удаан үргэлжэлбэ. Эхэнь бээе барин наана алдана, байд гээд лэ тэрээниие анхаралтайгаар хараашална.

«Бэгтэртэй болоһон наншалдаан тухай мэдээ, – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ, тиигээд түбшэн шарай шарайлжа, яагаад харюусахаяа бодомжолбо. – Хэһээгээ наа, хоюулыемнай... Сонид хуу амиды... Ондоо юмэн үгы».

Хашартай удаанаар саг таталдана. Томо хара аляһан тооноор ороод, ууртайгаар дүнгинэн, гараха нүхөө бэдэржэ, гэр соогуур иишэ тиишээ ниидэнэ. Даридайн газаа үшөө хахад үдэр шэнэ сэргын хажууда хараһан залуу азарга ходо бүри инсагаална.

Эсэгэн яаралгүй хүрэнгөө уужа дууһаад, гуулин аягаа оёоронь өөдэ шэрээ дээрэ шангаар табиба.

– Зай, минии хүбүүн, – тэрээн тээшэ эрьен, нюурыень хараба. – Ши томо болоош. Намга абаха, хүүгэдтэй болохо сагшни ерээ.

Зохолһон сабиргайгаа маажаха гэжэ гараа тэрэ үргэһэн аад, тэрээнэ мартажа, тээлмэрдэшоод, эхэ эсэгэ хоёроо ээлжээлүүлэн хаража нууба.

– Үнэниень хэлэхэдэ, намга абамаар сагнаа наһаараа эртэшг байнаш, – эсэгэн хүндэ гараа мүр дээрэнэ табиба. – Теэд оролдохо хэрэгтэй: маанарта аша хэрэгтэй. Олхонууд угтанда, эхынгээ яһатанда, жэл байхаш. Тэдэш шамда хари зон бэшэ. Намае ойлгоно гүш?

– Ойлгоно, – гэжэ Тэмүүжэн дуулаһанаа үшөө хүсэд ойлгоогүйшые наа, хэлэбэ.

– Энэ үдэшөө нүхэдтэйгөө үнгэргэ, харин үглөөдэр бидэ хоёр аянда мордохобди.

Тэмүүжэн гэрһээ гараба. Үүдэнэй хушалтын саанаһаа эхын дураа гутаһан тодо бэшэ хоолой дуулдана.

Баруун хаданууд дээгүүр наран тонгойнхой. Оршон тойроноо, гэр бараануудаа анха түрүүшынхией мэтэ тээлмэрдэнгээр хараашална, досоонь аягүй уйдхарай худхаралдажа байхые тэрэ мэдэрбэ.

Отог угтайгаа гэнтэ байтараа хахасаад, хари зондо ошожо байха гээшэ үхибүүн хонгор наһанайнь, үүлэгүй ажабайдалайнь эсэс болонол даа. Мүнөө тэрэ ехэ зоной хатуу шэрүүн ажабайдалда шэлжэн орожо, саашадаа өөрөөл хари зоной урда алхам бүхэнөө шалгаха, үгэ бүхэнөө бодохо, урдаа хараха эсэгын ээм мүршье үгы, түрэл яһатанһаа туһашье үгы, гансаараал нэрэ хүндээ үргэжэ ябаха саг ерэбэ.

Тэмүүжэн анханшые энээн тухай мэдэхэ һэн, теэд тэрэнэ хэзээб даа нэгэ хойто сагта, бүри ехэ боложо, хүсэ шадалтай болоходонь бүтэхэ гэжэ ханагадаг аад, мүнөө тэрэ сагайнь иигэжэ гэнтэ хүрэжэ ерээд байхадань ямар нэгэ манан соо орошоод, харгы замаа мухардашоод байһандал үзэгдэбэ. Үнгэрһэн хамаг наһаниинь гэнтэ эндээ таһаржа, харгын тиишээ хаагдашаба, тиин тэрээндэ гансал эрилтэ үгтэбэ: үлүү юумэ бодонгүй, урдахияа мэдэнгүй, гарасаяа шэлэнгүй тэрэ эрьюулгэ руу орохо.

Нүхэдөө тэрэ голой эрьедэ олоо нэн. Үндэр эрьенээ боложо тэдээнээ хараашьегүй наа, хоолойгоорнь ябажа, бороогой хүүлээр сэл хүхэрһэн ногоон дээгүүр алхалан, энэ ханаа зоборитой мэдэрэлээ дараха гэжэ оролдоно.

Дүүнэрэйнгээ урда ёһотой хүрьгэн болохо хүбүүндэл дорюунаар харагдахаа оролдожо, хүсөөрөө уралаа энезбхилгэ болгон, тунайша янзаар гуяа альгадан дүтэлбэ. Тээд харамсаараа дуугай болошоһон хүбүүдэй ойро ошоходоо, газар уруу нюдөө буулгажа, гэнтэ байһаар хамараа татажа, мэгдэнгээр хэлэбэ:

– Намда намга абхуулхань.

– Яагаад абхуулхань гэжэ? – Тайчуу амаа ангайшаба. – Хэниие?

– Хаанаһаа мэдэхэмниб? – Тэмүүжэнэй хоолой шэшэрэд гэбэ, нюдөөрнь нёлбоһон муу ёроор гүйхөө ханаба, тиин тэрэ буруу харашаба. – Олхонуудта ошохобди... үглөөдэр.

– Үглөөдэр? – Сача Бэхи нюдөө бэлтылгэбэ, тиигээд голой эрьейн гүйхэндэ шууялдажа байһан жаашуулда хашхарба. – Һэй, дуугайгтыл даа!

– Шамгүй бидэ яаха хүмбиди? – гэжэ Хучарай аманһаа гарашаба.

– Таанаргүй би яахабиб? – гэжэ Түмүүжэн түглыһэн хоолойгоо шахаба.

Абьягүй байдал тогтобо. Нюргаараа зогсожо байһан Тэмүүжэниие бусадны уруу дуруу харанад. Уһан соогуур анираа хатаһан багашуул тэдээн тээшэ айнгаар хараашална. Дээгүүрнь ганса сахали хашхаран гараба.

– Найр хэхэ хэрэгтэй, – гэбэ Хучар. – Хахасалгын найр. Тэрээнгүй болохогүй.

– Зүб! – гэжэ орожо ерэнэн зоболонһоо абаралдан гаралдаха арга боломжо олоһондол, аха дүүнэр гэнтэ шууялдашаба.

– Хуул тиигэдэг ха юм...

– Тэдээнһээ бидэ дутаа нэн гүбди?

– Хүрьгэ орожо байһан хүбүүн нүхэдөө хүндэлхэ ёһотой! – гэжэ шангаар Сача Бэхи хэлэбэ. – Ошоод, хони эри!

– Ябая! – гэжэ Тэмүүжэн шиидэмгэй хэлээд, добын ташалангаар таран бэлшэһэн багахан хонин хүрэг тээшэ түрүүлэн гэшхэлшэбэ. Тэрээнэй хойноһоо ябууд самсаа үмдэн, бэшэниинь ябажа үгэбэ.

Дүтэлөөд, Тэмүүжэн зогсобо.

– Эндэхээ гурбан найнуудыень баригты.

– Гурбые? – Үнгүүр маргаба. – Есүүхэй абга һүүлээрнь хэһээжэ байхагүй юм бээ?

– Хэһээхэгүй. Би мүнөө эрхэтэйб.

Боро хараанай урдуур голой эрьедэ Тэмүүжэнэй табяад сасуутан суглараад байба. Тээ байтараа үшөө ахашаг хүбүүд ерэбэ. Тэдэ түргэн дундаа хэдэн тогоо табина, гал аһаана, хажуудань хоёр гурбаараа нэгэндэнь аһалдажа, зургаан томо хони гаргана.

Багашуул шугы соогуур түлээ, талаар аргал суглуулжа асарна. Хүреэнһээ асарагдаһан басагад голһоо уһа асаржа, дотор аршана, өөхэтэй шуһа шудхана.

Тээ холохонуур шэнэ түүдэгүүд улаабхилжа, залуушуул гар гараа барилсаад, тугалай эдижэрхихэн ногоо гуталнуудаараа шанга шангаар дэбһэн, ангуушадай болон сэрэгэй эртэ урдын дуунуудай үгэнүүдые хамтадаа хашхаралдана. Харин гэртэнь Өөлэн эхын зүбшөөлөөр Тэмүүжэнтэй сасуу басагад хойно хойноһоо тогоо табича, шэнэ архи нэрэнэ. Ёһо сахин, томошые хүбүүд уригданхай байба.

Тэмүүжэн архи уугаад, һаглагар үшөөһэн доро һамга абһан томо хүбүүдэй дүхэриг соо һууна. Хари угта хүрьгэ орожо байгаа-ша зариманиинь тэрээндэ заабари үгэнэ:

– Түрүүшээр өөрыгөө бү харуула, олон үгэ бү дуугара.

– Хэрэлдээ тоосолдоондо бү оролсо, хажууһаань хараад, шагнаад яба.

– Харин хэрбээ хэн нэгэнэй баһаа, доромжолоо һаань, хүлээжэ бү байгаарай, үхэлдэн оролсо... – гэжэ жалардай отогой хүреэнһээ мүнөө хабар залуу һамгатай бусажа ерэхэн таба һаһа аха халамгай бүдүүн Хуса заана. – Зүб лэ һаа, аһан шадалаараа сохилдо, үхэн сохилдо.

– Хияад-боржогоной үри һадаһан яагаад бээз абажа ябахаяа мэдэхэ ёһотой, – гэжэ бусадын зүбшөөнэ.

«Танда хэлэхэдэ бэлэн юм ааб даа, – гэжэ Тэмүүжэн тэдээниие шагнаһан, уйтай бодомжолно, – танайхи хуу үнгэрөө, харин мүнөө намда хари зонойдо байха хэрэгтэй».

Х

– Тэмүүжэн, бодо!

Тооно үшөө харанхы, гуламтын шулуун дээгүүр гурбан багахан дэн носоно.

Тэмүүжэн хатуу архан дээрэнээ толгойгоо үргэхэдөө сабиргай болон хойто духынгаа үбдэжэ байхые ойлгобо. Досооньшые муу. Түүхэй нураар толгойень татажархиһан мэтэ, хажуугаарнь бөөлжэһэнийнь хүрэнэ. Дахин хэбтэшэхэ дураниинь тэсэшэгүй хүрбэ, теэд энэ удаа эсэгийн хоолой байба. Шанга бэшэ шэрүүн хоолойнь гэрэй бүдэг-бадагаар тарашоод, захиралта дүүргэхыень хүлээһэндэл замхаагүй мэтэ байба. Тэмүүжэн хүсэлжэ, гараараа нэеы шэрдэг тулаад, бодон нууба.

Эсэгэнь шэрээгэй саана нууна, эхэнь өөрынгөө талада обоо хүбөө хубсаһантай носолдоно.

Тэмүүжэн хүндэ зубхи дороһоо ойро тойроноо хараашалан, самса, гуталаа бэдэрбэ.

– Наашаа нуу.

һалганад гэхэн хүлнүүд дээрээ тэрэ гуламтада дүтэлбэ.

– Байтараа абганаршни ерэхэ, – гээд, эсэгэнь хүхүүрһээ өөрын-гөө хүхэ аяга руу хөөһэтэһэн айраг эюулбэ. – Энээниие уужархи, гансата һайн болошохо.

Охитой айраг хоолой хотыень нэрюусүүлбэ, гэдэһэн соонь аятайгаар шатааба.

– Зай, ямар бэ, дээрэ гү? – эсэгэнь наада харангыар тэрээнээ энеэбхилэн хараад, зузаан шэрдэг дээгүүр тарайлдан унтаж хэбтэһэн багашуул тээшээ эрьбэ. – Бодыт үгы! Тарахынгаа урда ахатайгаа нууха хэрэгтэй ха юм!

Гурбатай Тэмүүгын Хачуунай хэды түлхээшые һаа, нойрмогоор уйгарлан гэншэхэдэ, эхэнь хэлэжэ болуулба.

Хасар Хачуун хоёр Тэмүүжэнэй хажууда нууба. Хасар үшөө үсэгэлдэр үдэшэлэн ахынгаа хүрьгэ оролгон тухай дуулаһанһаа барагар шарайтай ябаа юм. Эсэгэнь тэрээниинь анжараад, мihэд гэбэ:

– Юун бэ, ахатайгаа хахасахаяа һананагүйгши?

Хасар шииганаад, саашаа харашаба.

«Хасарта намгүйгөөр хүндэ байхань даа, – гэжэ Тэмүүжэн Бэгтэр тухай гэнтэ һанандаа оруулан бодобо. – Зай, бараг, яагаадшьеб амидарна бээ, намда холын олхонуудта дээрэ юумэн байхагүй».

Абья аниргүй үрмэ жажалнад, үсэгэлдэрэй хатад гэнэн ээзгэй руу зөөхэй хэжэ худханад.

Газааһаа хүнүүдэй дуугаралсаха дуулдаба.

– Зай, хубсалагты! – эсэгэнь гараараа зангаба. – Манайхин ерээ!

Тодойн үбгэн ороод, гэр тойрон хараба.

– Зай, юун бэ, бэлэн болоо гүт? – Өөлэнһөө аяга сэгээ абажа байхадаа яаруулба. – Ябахаар болоо, бү удаарагты.

Онгонуудтань, хулинсагуудай хүлдэнүүдтэ, удаань галай хүлдэ болохо гуламтын эзэдтэ сэржэмдэжэ, богонихоноор тарнидаад, халта ууһан хойноо эридээр хэлэбэ:

– Зай, дүүрээ, гарагты!

Үүр-сүүрэй тэнгэри хахархай үүлэдэй забһараар борлоно. Хойто зүгһөө нэрюу ехэтэй нэбшээн хүйтэхэнөөр үлээнэ.

Сэргын хажууда гоёлой сагаан нэеы малгайтай, эд болон гуулин таба, тоборуулгануудтай арһан бүһөө бүһэлһэн Даридай Бүри Бүхэ хоёр зогсожо байба. Арадань хазаарайнгаа ама хангируулан, эмээлтэй моридынь хүлөө һольбуулан зогсоно.

Бага гэрһээ Бэгтэр, Бэлгүтэй гарабад, тэдээнэй хойноһоо улаан боодол һугадаа хабшуулһан гоёнхой Сочигэл залуу басагандал һуга хүрэн гарашаба. Тэмүүжэн һалхинай ордоһондо үбсүү хүзүүгээ гэнтэ хүйтөөр хайруулхадаа залд гээд, дээдэ тобшоо тобшолбо.

– Зай, хүрьгэн, наашаа болол даа, – Бүри Бүхэ тэрээндэ энеэбхилэн хандаба. – Хэлэл даа мандаа, абганартаа, боржогоной зан хари зондо яагаад харуулхабши?

– Угайнгаа нэрэ хүндэ унагаагаа һаам, сахилгаан намай харбаг, – гэжэ Тэмүүжэн бодоншьегүй харюусаба.

– Ү-ү, энэмнай ёһотой эрэ хүнэй үгэ байна, – гэжэ Даридай энеэбэ.

– Тиибэл, Тэмүүжэн, ойлго, тангаригыеш тэнгэри дуулаба гээшэ, – гэжэ Бүри Бүхэ бүдүүн хүрин хургаа ёдогонуулна. – Эбдээл һаа, үүлэн бүхэнһөө галта годли хүлээхэш. Наһаараа гэртээ һуухагүй ха юмши даа, хэзээ нэгэтэ тэнгэри доро гараха болохол ха юмши,

ха-ха-ха, – Даридай тээшэ эрьелдэн, нижаганаһан хоолойгоороо энеэбэ.

– Сахилгаан гэр соошые олоно бээ, – нюдөөрөө энеэсэгээн, Даридай буруушаана. – Бүгүнүүд отогой нэгэ хүн иимэ тангаригаа эбдээ гэлсэгшэ, тиихэдэнь сахилгаан түүдэг боложо ерээд, хэбтэ-ридээ унтаж хэбтэхэдэнь дээрэнь буугаа юм хаш. Хахад гэрынь тэрээнтэйгээ галдуулшоо гэдэг...

– Юу хэлэнэ гээшэбши? – Бүри Бүхэ гайхаж, урдаһаань хараба. – Гэрынь галдуулшоо юм гү?

– Эрэ хүнэй талаһаа гансал харлашаһан унинь үлөө юм ха, харин нүгөөдэ талань яагаашьегүй. Намда Гүр таламни хөөрөө һэн, тэрээнэй дүү үдэр тушаалдажа хажуугаарнь гараһан байгаа, тиигээд лэ өөрынгөө нюдөөр шатанхай гэр хараа бшуу.

– Харана гүт, ямар үнэн зүбөөр бурхад хүнэй аша харюулна гээшэб, – гэжэ тэдэ хоёрой хөөрэлдөө дуугай шагнажа байһан Тодойн заабарилан хэлэбэ. – Нүгэлтэй хүниие хэһэн үйлөөрнь хэһээбэ гээшэ, тиихэдээ бузарлагдаһан гэрэйн хуби галдажа хюдаба, харин һамгыень дайраагүй, гэрэйн хахад тэрэ зандань үлөөбэ. Юундэб гэхэдэ, тэрэ һамган тэнгэрийн урда сэхэ сэбэр байба гээшэ.

– Тэнгэрийнээ хоргодохо газар хаанашье байхагүйл даа, – гэжэ нюдөө бэлтылгэн, Бүри Бүхэ зүбшөөбэ.

Зарасанар эмээллэһэн моридые асарба. Тэмүүжэндэ духадаа сагаан толботой залуу ухаа морин тудаба. «Азаргыемни үдөөндэ табяа, – гэжэ тэрэ шэнэ эмээлдэ һууха зуураа бодоно. – Иимэ үри һадаһадаа хари зондо үгэжэ байха һэн гү».

– Зай, хуу гараба гүт? – Тодойн обооролдоһон түрэл гаралаа хараашалба. – Алтан хаанаб? Үшөө үсэгэлдэр ерээ гэжэ намда хэлээ һэмнай.

– Үбэлэй баахалдай шэнгээр һогтуу унтаж хэбтэнэ, – гэжэ Даридай энеэбхилэн элидхэбэ.

– Хэндээш хэрэггүй амитан, – гэжэ Тодойн уршагад гэбэ. – Уһа булангиртуулхадаал бэрхэ, харин түрэхэн аша хүбүүгээ хүрьгэн болгожо хүргэхэ гэхэдэ, байхагүй... Зай, бэшэмнай хаанаб?

– Адуундаа.

– Зай, тиигэбэл бэшэ хүлээһэнэй хэрэггүй, наран бултайхань.

– Тай, ябахаар болоо, – Есүүхэй хүнэй гэрэй хажууда обоорол-
дохон зарасанарта гараараа зангаба. Тэдэнь эхэнэр зониие болон
гүлгэлхэн эмэ нохойнуудые харгыһаа зайлуулхаяа урагшаа гүйл-
дэжэ ошобо.

Тэмүүжэн шэнэ хилгааһан жолоогоо барижа, бүхэн дээрэхи
богонихон годигор хэлмээ, хаадаг соохи номоо, нарин, бүдүүн хо-
моор дүүрэн хүндэ хормогоо заһаба. Түрэл гэрнүүдээ, өөрынгөө
айл эрьен тойрон хаража байтараа эхынгээ гунигтай харасатай
уулзашаба. Тэрэнь ехэ гэрэй үүдэндэ унтанхай Тэмүлүүнээ эльгэн
дээрээ тэбэрээд зогсоно.

Бага эхэ Сочигэл дүтэлөөд, хитадай улаан шэрээр шэрдэһэн
хюмһатай нарин хургадаараа моринойнь мэлигэн уралда хүрэбэ.
– Би далитай луутай торгон тэрлиг оёоб. Намгантайгаа байхадаа
үмдөөрэй. – Сочигэл нүдөөрөө энеэбхилбэ. – Тэрээндэш найшааг-
даха ёһотой.

Тэмүүжэн баяр хүргэн толгойгоо тонгойлгожо, хубсаһатай су-
маа руугаа боодолыень хэбэ. Һүүлдэнь өөрынгөө эхэ хараад,
морёо хүдэлгэбэ.

Хүрэн соогуур гэшхэдэлээрээ ябабад. Тэмүүжэн үглөөнэй
бүрүүл хаарал соогуур зүүн, баруун гараар ходоржо байһан танил
гэрнүүдые хайхарамжагүй харан, эдээниие энэ газарта һүүлшын-
хиеэ хаража байнаб гэжэ ямаршьеб нэгэ аяар холын юмэн тухай-
дал ханаа түбшэн бодоно. Тэрээнгүйгөөр хүрээниинь намарзаан-
даа нүүхэ, удаань үбэлжөөндөө бууха, харин нүгөө жэл отогынь
бэлшээри нэнэгшэлээд, хайшаа зуһаха байгаа юм, гансал бурхан
мэдэхэ.

Айлай заха үнгэрһөөр, хатаргабад. Тэмүүжэн дүүнэртэйгээ
арбан табан алха хойнотоод ябаба. Бэгтэр Хасар хоёр тэрээнэй
хоёр талаар хатаргана. Хасарай шарай номо номоо буялалгаһан-
дал гомдолтой. Бэгтэрэй нюур юунэйш болоогүй юумэндэл, юрэл
хүрээһнээ тэрьедэһэн тугал туужа ябаһандал хубхай хоһон бай-
гаа бэлэй.

«Минии орондо ахалагша болохоб гэжэ баярлана, – гэжэ
Тэмүүжэн тэрээниие хулгай нүдөөрөө харасагаан таамаглана, –
али, тад һөөргэ, намайе үшөө үндэртэ гараба гэжэ гомдожо ябана
гү?

– Бэгтэр Хасар хоёр, намгүй эбтэй байгты, – гэж Тэмүүжэн хэлээд, дэмы гэж ойлгобо.

Хасар эбсэшгүйгөөр хүмэдхөө буулгаад, саашаа харашаба. Бэгтэрэй хайхарамжагүй нюдэн тэрэл шэгээрээ урагшаа хаража ябаба.

– Бидэ эбтэй байхабди, аха! – гэж мориной хатараанда халганахан хоолойгоор Хачуунайн арааа хойто бүүргэнээ барилсаван Тэмүүгэ хашхарба.

– Ши юу шэхэндэмни хашхарааш! – гэж тэрээнээ Хачуун бадашаба. – Моринхоош абажа хаяуужаб, гансаараа үлэхэш, үнэгэн шамай эдихэ.

– Хаса-ар! – гэж Тэмүүгэ утаар татан уйлаба. – Намай үнэгэндэ үлөөхэм гэнэ.

Энеэрэн Бэлгүтэй хажууһаань тэдээниие энеэбхилэн хаража ябаба.

– Юу шууялдаабта! – гэж Хасар ууртайгаар эрьебэ. – Үнинэй ташуур үзөөгүйгта?

«Эдэ хоёр эбтэй байхагүй, – гэж Тэмүүжэн бодоно. – Али Бэгтэрье хажуу тээшнь абаашаад, найса занахам гү?... Үгы даа, – тэрэл зуураа тэрэ бодолһоо арсаба. – Үһөөрхүү, хара муу мэхэтэй, үшөөшье муу болошоходоо болохо...».

Үндэр добын ташалан дээрэ ехэшүүл морёо татаба. Үбгэн Тодойн эмээл дээрээ эьезд, харасаараа Тэмүүжэниие олобо.

– Годлёо гарга.

Тэмүүжэн ойлгобо. Эрэшүүл холын аянда гарахадаа түрэл хүрөөн руугаа һөөргөө бусахын тула һомо табидаг ёһо заншал мэдэхэ.

Нюдэнэй үзүүртэ нарииханаар угалзатааша Ононой наада бээдэ хүрөөниинь миралзана. Эндэһээ, добын үндэрһөө, дүтэ дүтэ жэрыһэн гэрнүүд нааданда табигдаһан хониной шагай мэтээр харагдана. Саанань зайн холоһоо ногооной һоёо мэтэ жааханаар харагдааша хуушан үшөөһэн һууна – тэрэл үшөөһэн доро үсэгэлдэр үдэшэлэн залуушуул тэрээнтэй хахасажа сэнгээ һэн.

Тэмүүжэн хүрөөнэй дунда гэрнүүдэй боро обоороон соо өөрынгөө гэр олохо гээд, тэрэл зуура болибо: тэрээндэ мүнөө хамаг юумэн хуу барандаа холо, харша байба. Тэрэ түргэн дуу-

та годли номодоо тааруулжа, хүбшэргэйгөө шадалаараа татаба. Ута эшхэрээн холо руу хийдэн ошобо. Тэмүүжэн годлиингоо зуралзан ошохые харан үдэшэбэ, һүүлдэнь түрэл нютагаа хаймадан шэртээд, мориёо эридээр эрьюулбэ.

Хотирхой зурлаагаар баруун талые зүүн талатай хубааһан багахан намдуу Амгаланта гол хүрэтэр зогсонгүй гүйлгэлдэбэ. Яараа һэн. Угайнгаа обоо дээрэ үүрэй нара угтаха ёһотой.

Гүйхэн гараса хатараан дундаа гараад, набтар эрьедэ гаража, үндэр ногоон соогуур моридоо оодоруулан табибад. Тодойн ябад гээд лэ зүүн тээшээ эрьежэ, зүүн шэлын улайрһан хярануудые хаража ябаба.

Суглуулһан шулуугаар обойтороо бүхэлэгдэһэн гуулин жада-тай үндэр бэшэхэн хада, боржогоной угайнь обоо хүрэтэр хоёр харбаанай зайн үлөөд байхада тала дайдаар улабар гэрэл сасарба. Тэдээнэй хараһаар байтар наранай элшэ түрүүн хадын орой гэрэлтүүлбэ, удаань доошолоод, обоодонь хүрэшэбэ.

– Яагаад гээгдэшэбэ гээшэбиб! – гомдолһоо нюураа уршылган, морёо аалин хатартань оруулжа, Тодойн наранда ороһон обоо шэртэнэ. – Үлтиртэрөө үтэлөөд, юугээш хэжэ шадахаа болёо байнаб.

– Та гэмтэй бэшэт, – гэбэ Есүүхэй. – Энэ бил хүбүүдээ орой бодхоогооб...

– Энэ зүүнэй бурхад лэ саг түргэдүүлһэн байха, – гэжэ Бүри Бүхэ тэдээндээ үнэншүүлхээ һанаба. – Тэдэшни хүнүүдтэ муу юумэ хэнгүй байжа шададаггүй ха юм...

– Ши тэрэ ута хэлээ тата! – ташуураа шүүрэн, тэнгэри өөдэ айнгяар үлэгэд гээд, Тодойн уурлан бадашаба. – Ухаанай үгы хада, абяагүй яба... Үшөө зүүн тэнгэрийн уур манда хэрэгтэй гү.

Обоодоо гэшхэдэлээрээ ерэбэд.

– Хүн бүхэнтнай нэгэ нэгэ шулуу асараг! – гэжэ Тодойн хуушан обоогой шулуу заһангаа, дундаһаань ёдойһон жадын харлашаһан эшэ шалгангаа захирба.

Барандаа ташалангаар тарабад. Үбгэнэй уур анхаржа, ехэньшые, баганьшые дуугай ябаад һэн.

Тэмүүгын толгойноо томо хүрин шулуу гэдэһэн дээрээ үргэжэ абаад, хүлнүүдээ жаа жааханаар татан, хүсэлһэндөө үүхи-аахи дээшэлжэ ябахыень хараад, эзэлүүдгүй энеэбхилбэ.

– Минии шулуун эгээ томо! – гэжэ тэрэ аханарайнгаа шулуу хинан хараад, хашхарба.

Бүри Бүхэ тэмээшэлжэ байгаад, нюдөө дэмырһэндэл юлылгэн, хасараа энеэдэтэйгээр пүлсылгэн, гал үлээбэ. Тодойн үбгэн эмээл-һээ дүүрэтэр юумэ хээтэй хүндэхэн тулам буулгаба.

Дээрэһээнэ тонгойжо, хүндэ үйһэн түйсэ гаргаад, Есүүхэйдэ барюулба.

– Нээ.

Модон хабхаг хүжүүнээр нээгдэжэ, ойро тойрон хорзын хатуу хангал гуташаба. Арзатай түйсэ Бүри Бүхэ бариба. Даридайда, багань хадань, хүн хүртэбэ.

Гал тойрод зогсобоод. Тодойн галдаа аягаһаа арза үргэбэ, дээгүүрнь хүхэ дүлэн сэсэрбэ.

– Арба шэмэһэн арзаар, хори шэмэһэн хорзоор, нүгэлгүй сэбэр тогоонһоо Хабуулай үри хадаһад... Үргыш! – Тодойн нобшорһон Бүри Бүхые ууртайгаар хараба.

Тэрэнь түйсэһөө эюулхэдээ тэбдэжэ, газарта адхан, хахад аяга арза галда хүртөөбэ, гал ууртайгаар тас-няс гэн, дээшээ дэбхэр-шэбэ. Тодойн галзуу ууртайгаар тэрээниие хараба. Даридай бол-гоомжотойгоор хү үргэнэ. Тэмүүжэн дүүнэртэйгээ галаа тоһоор, мяханай хэршэмэлээр, ээзгэй, аарсаар хүндэлжэ байгаа һэн.

Тодойн тэнгэри бурхадые хүндыем тогтоогыт гэжэ гуйба, азатай харгы, һайн эсэс эрибэ. Гээгдэжэ ерэхэнэйнгээ түлөө үни удаан доро унангаар хүлисэл гуйба.

Үргэлөө дүүргэжэ, найрлахаа һуубад.

Найрһаа хойшо һуларшаһан Бүри Бүхэ түргэн халашаба. Отог угайнгаа үйлэ хэрэгүүд тухай дуугаржа байтараа адуун хулгай тухай гэнтэ һанажархиба.

– Би юушые ойлгоогүй байналби, – гэнтэ залд гэжэ, дураа гутангаар уруу дуруу болошоһон Даридаие хараба. – Үсэгэлдэр үдэ-шэлэн мэдээ ороходом, Мэнлигэй адуу хулуугаа, харин шамай хулуушадые табяа гэжэ дуулаалби. Зон зүб шашана гү?

– Би тэдээниие хүсөөгүйб, – шашха улайжа, тэрэнь гүбэд гэбэ.
– Харанхы байгаа.

Тэрээниие Тэмүүжэн гайхан хараба. Даридай абгаяа уг дото-
роо муу эрэ гэжэ үнинэй мэдэхэшые наа, ноён хүнэй иимэ доро
унама сэхээр, жаа үхибүүдэй гү, али хара зоной адагай адаг муу
зангаар худалаар хэлэхые анха түрүүшээр үзэбэ. Тэрэ эсэгэ тээ-
шээ хараба, теэд тэрэнь яһаа ябтайһандаа саашаа харашанхай,
хайхарамжагүй нюдөөр алад холые шэртэжэ һуугаа һэн.

– Би үгы байгааб! – гэжэ Бүри Бүхэ нюдаргаа үргэн хашхарна.
– Энэ минии гарһаа хайшааш ошохогүй һэн... Харин хэзээ анза
нэхэхээ ошохобибди? – гэжэ ээдэлдэжэ эхилһэн хэлээр Есүүхэй-
һээ асууба. – Эдэш тайчууд байгаа бээ? Намай абаарай, аха, биш
энэ тэрэ шууян соогуур хоёр-гурбан хүзүү булга мушхуужаб,
хияадуудһаа хулуухаяа мэдэг.

– Бэгтэр, Хасар, – Тодойн үбгэн тэсэнгүй, баганууд тээшэ эрьебэ.
– Абаашаад, унтуулагты абгаяа.

Бүри Бүхэ гурбадахяа хүндөөр даб гэхэдээ хүл дээрээ бодо-
жо, аша хүбүүдтээ хүтэлүүлэн, доошоо тэмтэрбэ. Үдхэн ногоон руу
ороһоор нюрган дээрээ хүл гараа арбайлган тангайба.

– Мориднай хатаа, – Есүүхэй хүбүүд тээшээ эрьебэ. – Эмээлээ
абаад, бэлшэхыень табигты.

Тэдээнэй саашалһан хойно тэрэ Даридайһаа асууба:

– Үсэгэлдэр Алтан хаанаһаа ерээ һэм, мэдэнэгүйгши?

– Таргудайһаа гээбы, – тэрэнь тунгаасагүйгөөр гараараа сам-
наба. – һүүлэй үедэ гансал тэрээндэ ябуулгатай хаш.

– Хаанаһаа энээниие мэдэнэш? – тэрээниие маргангяар харан,
Тодойн асууба.

– Минии һамган тэрээнэй алхам бүхэниие шалгагшал, – гэжэ
тэрэ гэнэнхэнээр энеэбхилэн дуугарба. – Тэдээнэйхиһээ ерээд лэ,
нэгэл юумээ хөөрэгшэл: Алтан Таргудайда ошобо, Алтан Таргудай-
һаа ерэбэ, дахин ошобо, һөөргөө ерэбэ, ногтуу ерэбэ... Минии
ташуур лэ харахадаа амаа хаагша. Яагааб?

Тодойн тэрээнһээ буруу хараад, Есүүхэйе хүлээнгээр шэртэнэ.

– Үсэгэлдэр тэрээнтэй уулзашоо һэм, – мөрөө хабшагад гүүлэн,
Есүүхэй энеэбхилбэ. – Хаанаһаа ябанабши гэхэдэмни, адуунһааб

гэнэ, харин өөрөө урда зүгнөө ябана. Энээн тухайнь хэлэхэдэм, мэгдэд гээд, хултаганаад, hүүлээрнь шинии хэрэг бэшэ гээ. Хэрэлдээбди тэрээнтэй. Тиихэдээ хэлэнэ, Таргудай шамай зулгаагаа, харин даран дарахадаашье болохо. Занажа хэлээ. Тараһан хойноо ганса дуулаһаараа хулгай тухай мэдэнэ бэшэ, һогтуугаарсье шашана бэшэ гэжэ һанаа һэм. Харин үнэн дээрээ Алтанһаа ябаа һаа...

– Тэрээнһээл ябаа, – Даридай дахин хайша хэрэг самнаба. – Минии һамган...

– Шинии һамган шамда орходоо гурбан толгой ухаатай! – гэжэ тэрээниие Тодойн таһа дүүрээд, Есүүхэй тээшэ дахин хараба. – Тиигээ хадаа Алтан Таргудайн тала бариба гээшэ.

– Тэрээндэ адли байна.

Даридай амаа ангайлгаад, ойлгосогүй харасаар нэгыень, нүгөөдыень хаража һууба.

– Зай, би тэрэ зольбо гүлгэнтэй хөөрэлдэхэб, – гэжэ дураа гутангяр Тодойн дуугарба. – Ташуурни ямар бэлэй гэжэ мүнөөдэртэнь һануулхаб... Харин урданысье хияадууд хэрэлдэдэг байгаал даа, – тэрэ гайхалаа баран мөрөө хабшаба, – теэд хуул хамтадаа байгша бэлэй, хэнсье ондоо тээшээ гүйхэгүй, мүнөө нэгэ муу хонин һүрэг соо бии болобо гээшэ...

Аалин намдуу байдал удаан үргэлжэлбэ.

– Зай, – гэнтэ һэгээ орон, бодолгото болоһоноо һэгсэрэн хаяжа, түрүүлэн Есүүхэй дуугарба. – Юу мүнөө энээнэй түлөө зобоно-бибди. Шиидэһээрээ юумээ хэе. Алтан энэ хэрэгни ямар юумэндэ асарха байнаб гэжэ өөрөө ойлгохо бээ. Тиигэнхаар хахасалгын духарья барижархия!

– Тиигэе, аха! – гэжэ түйсэ абан, Даридай баярлан дэмжэбэ.

Хахад үдэрэй хойно хахасаа һэн. Хүхэ мангар бодоһон Бүри Бүхэ дүрөөгэй духарайһаа баһа халажа, Тэмүүжэндэ шууяатайгаар захья үгэнэ:

– Аша хүбүүмни, хари зондо бү дарагда! Мандаа найда, хэнһээсье бү ай! һүүлдэнь бидэ ерээд, бултандань боржогон ямар арьяатан гээшэб гэжэ харуулхабди.

Түргэн таража хахасаад, түрүүшын хараан болотор тэдэ бээ бээ эрьежэ харангүй ябаа бэлэй.

Тэдэ зүүн урагшаа, Хэрлэнэй дунда урасхал барин, ашаанай хоёр мори хүтэлэнхэй ябаа нэн. Есүүхэй замдань дайралдаһан боржогоной айлнууд болон хүреэнүүдые тойрон гаража, зайдуу хоһон газар шэлэн ябаба. Хүбүүндээ һамга бэдэржэ ябанаб гэхэн тунхаг мүнөө тарааха дураниинь үгы, теэдшье заабол табигдаха асуудалда худалааршье хэлэжэ ябахаяа һанаагүй нэн.

Ямар нэгэн ехэ хэрэг хэжэ байгаа һаа, тэнгэрийн бурхадай дура гутаажа боломоор үйлэ үйлэдэжэ болохогүй гэжэ тэрэ үнинэй мэдэдэг болонхой. Хулуубал, нэгэ нүгэл, худалаар хэлэбэл, арбан нүгэл гэжэ арад дэмы хэлсэдэггүй бшуу. Бурхад хүнүүдтэ ехэ эрилтэтэй, үрбыхэн лэ юумэндэнь халдаха, тиимэһээ тэдээнһээ һайн һайхан хандалга, аза талаан хүлээжэ ябахадаа дурыень гутаажа болохогүй. Тиимэһээ тэрэ үшөө гэртээ ябаха харгыгаа шэлэжэ байхадаа дүтын айлнуудаар орохогүй гэжэ шиидээ нэн. Нэгэтэл Эг голой саана үдэшэ багаар һаамай гүүтэй нэгэ багахан айлда орожо сэгээ уугаад, хоньт гэжэ уриһаар байтарнь саашалаа нэн.

Бархын саана хонолгодо тогтобод. Харанхы боложо байхада гол гараад, гарасаһаа саашалжа, нэгэ багахан булагай хажууда байрлаа нэн. Зүүн тэнгэри хүхэрбэ гү гэхэдэ тэдэ эмээлдээ ябажа, үдэр Хүрхэ гаталаад, наранай шэнгэжэ байхада хахад болотороо шэргэшэһэн багахан Хүйтэн голдо буубад.

Эндэ набтар тэгшэ газар байба, ой тайгаар хушагдаһан нүдэндэ дадал хада дабаанууд холо хойнонь үлэнхэй. Тэмүүжэн уһа удхангаа оршон тойроноо һонирхон хараашална.

– Эндэһээ доошоо Ононоор шинии дүрбэтэйдэ зуһаа һэмди, – галай хажууда арһан хүхүүрһээ сэгээ эюулжэ байхадаа Есүүхэй дуугарна. – һанана гүш, жаахан номоороо харбажа ябаад, шоноһоо морёороо тэрьедэжэ ошоо һэмнайш.

– Эндэ юм нэн гү? – гэжэ Тэмүүжэн гайхаба.

– Тээ тэрэ хоёр адлихан добонуудай саанахана, – Есүүхэй ара тээшээ эрьежэ, эрид ташалангуудтай холын добонуудые харуулба. – Тэдээнһээ эдыл шэнээн зай болохо.

Тэмүүжэн нэгэтэ гансаараа талаар ябатараа хойшоо эрьсэгээ гэнтэ хоёр томо боро шонын хойноһоонь гүйлдэжэ ябахые харажархиһанаа һайн һанана. Арьяатад зэртэгэр шара нүдөөрөө

хомхойгоор харан, шэнэ мяхандад адли улаан амаа ангайлгаад, тэрээниие хүсэжэ ябаба. Томо сагаан ноёоноо хөөхэн шүлхөө найруулан, хүрөөн бүхэндөө дүтэлжэ ябаа хэн ха. Ухаатай хүгшэн мориниинь халта хуухираад, эзэнээ эмээлхээ унагаахаяа дүмэжэ, аалиханаар эхилээд, хурдала хурдалһаар оодоржо, хоёр гурбан гэрһээ бүридэһэн жаахан айл шэглэн гүйшөө хэн. Тэмүүжэн тиихэдэ хамаг номоо харбаа бэлэй. Зариманиинь хайн годлинууд хэн, тэдээнэйн хурса эшхэрээн шоно айлгаад, зуг татуулжа, нилээн хаатуулаа.

Айлай адуушад абараа бэлэй. Тэдэ холоһоо хараад, моридтоо эмээлгүй мордожо, урдаһаань харайлгаа. Тэмүүжэн хаадаг руугаа удаадахия гараа абаашаад, хоһон байхадань, зүрхөө түшэгэнүүлэн, хойшоо эрьехэдээ шоно хараагүй. Холын жалгын эрьедэ нэгэ боро сэхэ һүүл агшан зуура харагдаад абаһан шэнги байгаа хэн.

Тэрэ гэхэнһээ хойшо томо боро нохойһоо, илангаяа ноёо шүдэнүүдэйн тэгшэ жагсаал харахадаа айдаг болошоо хэн.

Һүүлэй үедэ энэ ушарынь мартагдан татаад ябаа юм хэн, ханагдаашье хаа, анханайхидал адляар тиймэ хурса мэдэрэл асардаггүй бэлэй. Харин мүнөө тэрэ газарай ойро байна гэхэдэ тэрэл хүйтэн хогоосон сэдьхэл, шонын тэрэл ирзайлган хуушанайхидал үзэгдэхэдэл болобо. Аймшаг соогоо хоһон хаадагаа һуулижа байтараа сэрбэгэд гэхэн боро һүүл хараадаа хүсөө баратараа досоогоо хүнгэрһэн газараа хараха дураниинь яаха аргагүй гэнтэ хүрэбэ.

– Эсэгэ, – гэбэ Тэмүүжэн, аягаа орхин, тиишээ хараашалан, сэдьхэлээ даран. – Магад, тиишээ годироод, хуушан газарнуудаа хараад гарахамнай гү?

– Үгы, – Есүүхэйн шарай гансата хүйтэрөөд, хүмэдхөө буулган, дураа гутангыар толгойгоо хүдэлгэбэ. – Олзодо ошожо ябаһан хүн хажуу тээшээ хараха ёһогүй.

Харанхы болохолоор эмээлээ дэрлэн, унтахаа хэбтэбэд. Тэмүүжэнэй нойр хүрөөгүй хэн. Одо мүшэдые шэртэн, шэрүүн хилгана гараараа эмиржэ, мартагдан татаһан бага наһанайнгаа зунай, үбэлэй байдал ханаандаа оруулна.

XII

Үдэшээшэд наранай орохооо холо урид хүреэндээ бусажа ерэбэ. Замдаа Бүри Бүхэ хатаршадаа дэншүүлээд, хоёр удаа байлгажа, шара ногооноор бөөлжөөд, харганаан дээгүүр хаяулһан тэрлигэй һүүдэртэ удаан хэбтэбэ. Бусадын тэрээнэйнгээ хүсэ шадал оротор тээ дүтэхэнэ тэсэмгэй хүлээжэ һуугаа бэлэй.

Хүреэнэйнгээ урдахана һүүл дараад ябаһан Хасар Бэгтэр хоёр эмээл дээрээ наншалдашабад. Уур сухал урьлдан, сахилгаандал буршаганалдан, шүдэ амаа ирзайлдан, нохой мэтээр эрхирэлдэнэд. Бэээр томо Бэгтэр Хасарай самсаһаа татажа дүтэлүүлээд, хоёр дахин толгой руунь нюдаргаараа буулгажа үрдибэ, нүгөөдэнь мултараад, ташуурайнгаа хүндэхэн эшээр мүн лэ хоёр удаа урдаһаань сохибо. Томошуулай үгы һаа, наншалдаан хүжэрхэ һэн. Бүри Бүхэ шууян тээшэ эрьежэ хараад, Бэгтэрэй араһаа шууд орожо, зүүн гараараа захаһаань эшэгэн шэнгээр эмээлһэнь үргөөд, газарта табижархиба.

– Ахынгаа һаял ябажа байхада таанар хазалсажа байхагта? – гэжэ хүсэлһэндөө шииганаад, харюу хүлээнгүй, морёо гэдэргэнь эрьюулбэ.

– Үхибүүд нохой мэтэ, – гэжэ Даридай энеэбэ, – наншалдангүй байжа шадахагүй.

Хүрөөн руу ороһоор лэ Тодойн өөрынгөө айл руу, зүүн заха тээшэ годирбо. Һэжэгтэйгээр Даридай Бүри Бүхэ хоёрые хараашалаад, хахасалгандаа хэлэбэ:

– Таанар архи бэшэ бү уугты, хүрөө болоо.

– Үгы-үгы, абга, – нүдөө бэлтылгэн, үбсүүгээ хабшан, Бүри Бүхэ найдуулна. – Бидэ садаабди, удаанаар садаабди.

– Харин таанар бү наншалдагты, – ябангаа Тодойн үбгэн дураа гутанги харасаар Бэгтэрые шэрбэбэ. – Эсэгэтнай мэдэбэл, найшаахагүй.

Уруу дуруу Бэгтэр Хасар хоёр үбгэнэй хойноһоо дохин үлэбэд.

Аша хүбүүдээ гэртэнь ябуулаад, Даридай Бүри Бүхэ хоёр гурбан хайн гэрнүүдһээ бүридэһэн айлда оробод.

– Эндэ маанарые хэншые олохогүй, – гэжэ сэргэдэнь дүтэлхэдөө Даридай этигүүлхээ оролдоно. – Абгашье, манай үбэштэй

намгадшые, газар дорохи шүдхэршые. Үсөөн ушарта энээ руу орог-шоб, хэн маанарые эндэ байна гэжэ ханаха юм, тиимэ бэээ?

– Тархья заһаха юумэн олдохо гү? – барагар Бүри Бүхэ асууна.
– Тархим хахархаа байна.

Тэдээнэй хоолой дуулаад, хүнгэхэн хайн эльгэн арһан хубсаһа-тай залуу гэрэй эзэн, Даридайн нүхэр, гэрһээ гараба. Айлшадые харахадаа ханаа зоборитойгоор малгайгаа заһаад, мориध्येень абажа, гэртээ уриба. Нидхынгээ хүдэлсөөр гэртэхинээ ябуулаад, шэнэ нэеы шэрдэг галай баруугаар өөрөө дэлгэбэ.

– Зай гэжэ, эндэ нэгэ бага һуухамнай, – һуутараа Даридай дуу-гарна. – Шамда ууха юумэн олдохо юм аабза?

– Тогоо табижа болоно, – гэжэ гэрэй эзэн тэрээн тээшэ хэзээдэ бэлэн байһанаа мэдүүлэн харана.

Бүри Бүхэ нэеы даража, хүндөөр ханаа алдаба:

– һүүлдэнь тогоо табина бэээш, харин мүнөө хүршэнэрһөө хуушан архи оло, гансал шамдуухан.

– Хуушан намдашые байнал.

– Хыш түргэн бии юм һаань.

Хилбархан сагай үнгэрөөд байхада тэдэ набтархан хуһан шэрээ дээрэ тэбшээр дүүрэн хониной мяха уурал-һаарал бааюул-тар табюулаад, үйһэн хабтагай дүүрэн улаа малай түүхэй эльгэ, бөөри хэршүүлээд, ехэл ханаа амар, түни түбшэн болонхой һуу-бад. Тэдээниие хүндэлжэ байһан гэрэй эзэн байд гээд лэ газаашаа гаража, удаанаар үгы болоно.

– Есүүхэй аха буруул юумэ хэнэ даа, – садхаланаар хэхэрэн, альгаараа амаа аршангаа өөхөөр хасараа зууража, Бүри Бүхэ тол-гойгоо нэжэрнэ. – Үгы, мүнөө ямар түрэ наран байха юм? Мүнөө тайчуудые дараха хэрэгтэй байгаа бшуу.

– Би өөрөөшые тиигэжэ һананаб, – гэжэ Даридай дуратайгаар хөөрэлдөө барилсана. – Теэд тэрээндэ ойлгуулха юм аалши? Ахал хадаа аха, хэлэһэн юумыень хээд лэ ябана ха юмбиб. Теэд тэрэ ходол шамарлаха, нэгэш ханаагаа дүүрэхэгүй, энэнь иимэ, тэрэнь тиимэ... Хуха нуга хэлэхэ, юрэдөө, хашартай болошоо.

– Би дураараа һаа, хамаг тайчуудые Сэгээнһээ үлдэжэ хаяха һэм...

– Тиимэ, тон зүб хэлэнэш...

- Хэрлэн руу зөөг лэ. Тэндээл хулгай хэжэ ябаг.
- Ехэл зүб хэлэнэш, Бүри дүүмни.
- Харин бидэ мориныень андалдажа абаха хэмди.
- Тон зүб үгэнүүд!
- Үшөө уужархихамнай гү...
- Тиигэе...

Аягануудтаа дүүрэтэр хэжэ, үргэбэд. Энэ үедэ үүдэнэй хушалтын саана хүнүүдэй абьян дуулдаба. Юушьеб асуужа байһан эхэнэрэй хоолойгоор Даридай һамгаяа таяад, гэнтэ хахаад, ханяашаба. Бүри Бүхэ ара нюрга руунь нюдаргаараа буулгаад, асууба:

– Юу ханяагааш, үбдөөгши?

Шангаар сохихондонь Даридайн ханяадан улам ехэдэжэ, нүдэнһөөнь уһан сэсэрбэ. Тэрэ зуура Шаазгайн маряатай нюур үүдээр бултайба.

– Ши юугээ наашаа ерээбши? – дураа гутаһан Даридайн хоолой таһалдажа, гэнтэ һөөлдэшэбэ. – Юун шамда хэрэгтэйб? Үнинэй ташуур хараагүйгши?

– Байлдаа, бүхараа, би иигэжэ хэлэхээ ерээб... – Шаазгай ороод, халхабша заһажа, амияа даруулба. – Арай гэжэ олоолби, бүхы хүрөөнээр гүйгөөб...

– Зай, хэлэ, хэлэ түргөөр юунэй хэрэгтэйе! – үшөө ехээр уурлажа, Даридай тэрээниие таһа дүүрбэ. – Юун үшөө болооб?

– Намда юунш хэрэггүй, – гэжэ Шаазгай доржогонобо. – Харин Тодойн абгада хэрэгтэй...

– Үшөө юуниинь тэрээндэ манһаа хэрэгтэй болооб? – ойлгоогүй Даридай Бүри Бүхэ тээшэ эрьебэ.

– Алтан тэрээндэ хэрэгтэй.

– Тэнэг һамган! Харин бидэ юуштэ хүнбибди?! – Даридай эсэслэн сухалдашаба. – Алтанда ошоод лэ хэлыш, юу наашаа набшыгаабы?

– Үгы, ши юуш ойлгоогүйш, – Шаазгай тэсэбэритэйгээр ойлгуулжа эхилбэ. – Манайда Тодойн абгын хүнүүд ерээд: «Алтан ноён танайда гү?», – гэжэ һураа. Үгы, гэнэб, юун бэ? Ушарынь хадаа Тодойн абга гэртээ ерэхээр Алтанай хойноһоо эльгэмэл ябуулһан байгаа, тээд тэрэнь гэртээ үгы, һая мориндоо һуугаад ябашоо гээ,

хэндэшье юушье хэлээгүй. Хамаг хүрeэнээр гүйлгэлдөө, орожо боломоор газартань орожо нурагшалаа, тeэд тэрeнь байхагүй. Баһал Таргудайда ошоо гэжэ би һананаб. Тодойн абга хамаг хүрeэнээ урбуулагты гээ, тиигээд мүнөө таанарые дуудажэ байна.

– Маанарые?

– Таанарые.

– Юугээ тиигээд гансата хэлээгүйбши, тархья хатаһан тэнэг! – гэжэ Даридай хашхарба, тиигээд гараараа зангаба. – Бидэниие олоогүйб гэжэ ошоод хэлэ.

– Ошобол дээрэ, дуудаа хадань, – Шаазгай сухарибагүй. – Юун гэхэ хүмбиб, Алтан шэнгээр үгы болошоо гэжэ гү? Теэд тэрэш таниие бэдэрүүлхэ, олохо, һүүлдэнь тандал аягүй байхал.

Даридай нюураа зарсаажэ, һамганайнгаа үгэ бодомжолбо.

– Зай, – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ гэмэргэнээр хэлээд, тэдэниие аниргүй хаража байһан Бүри Бүхые шэртэбэ. – Энэ үбэштэй үнeэн, таахада, болохотой юумэ хэлэнэ ха. Ошохон дээрэ, тэрэгүйдэ шууяа хүүеэн болохо.

– Ошое, – гэжэ нүгөөдэнь зүбшөөбэ, тeэд тэрэ зуура эрилтэ табиба. – Юуш уугаагүйбди гэхэбди. Харин ши уугаабди гэбэш, хари, гэмээ мэдэржэ байбаш...

– Һэ, хэзээ би аха дүүнэрээ муу юумэндэ оруулаа һэмбиб?

– Ши ходол мэдэржэ байгша гүбши нэгэ жаал бажуухадань. Мартаа гэжэ һанаа гүш?

– Хэзээнэйнгээ хоро бааһа һанааш! – Даридай дураа гутангяар һөөргэдэнэ. – Наһаараа, үхэн үхэтэрөө хуушанай юумэ һанажа ябаха юм гүш?

– Үгы, тиихэгүйб...

– Тиигэбэл ябая.

– Ябая.

* * *

Үбгэн Тодойн ууртай, тэрээнээ арай гэхэдэжэ барижа байна гэжэ хараһаар мэдээтэй. Хоймортгоо нуугаад, тэдэ хоёр тээшэ сухалтайгаар хёлогод гэжэ, эридээр асууба:

– Хаагуур иимэ удаан зольборообта?

– Минии нэгэ нүхэртэ орообди, – Даридай гэм зэмэгүйгөөр нүдөө сабшана. – Хэрэгтэй юумэн тухай хөөрэлдөөбди.

– Баһа уугаа гүт? – Тодойн нэжэглэнгээр Бүри Бүхые хараба.
– Үгы, Тодойн абга, уугаагүйлди! – даншые шанга, һөөлдэнхэй хоолойнь толгойгоорнь заажа байгаа нэн. – Хүрээр ерэхээр нэгшье балга баряагүйлди!

Даридай харасаа буулган, аниргүй байба. Тодойн тэдээниие ажаглан, толгойгоо нэжэрнэ.

– Яатараашье шэргэшоо гээшэбта даа Хабуул хаанай ашанар! – тэрэ баһа угаа дураагүйдэнги харасаар Бүри Бүхые шэртэбэ. – Харин энэ яяр яндан дагадха урдаһаам сэб сэхээр худалаар хэлэдэг болоо, – тэрэ гарнуудаа үргэжэ, тооно өөдэ улыгөөд, тэнгэридэ хандаба. – Худагта Монхор, ахамни, хүбүүншни намда юун гэнэб гэжэ дуулана гүш? Шунан түрэл абгадаа шал худалаар хэлэ гэжэ хургаа нэн гүш? Тэрээндэшни ухаа заахын түлөө би шинии орондо эндэ ябана бэшэ хүн гүб? Тиигэбэл хэлыень таһа татажа абаад, хара нохойдо хаяжа үгэхыем зүбшөөгыш!... Бөөнэрһөө харюу абахаб даа, – ууртай нюдөө уруу дуруу болошоһон Бүри Бүхэ тээшэ шэглүүлээд, Тодойн хэлэбэ. – Хэрбээ эсэгыншни зүбшөөлөө үгөө һаань, хэлэгүй болохош, энэ минии үгэ! – тэрэ ташуураа хиидэ далагануулба. – Үшөө дахин намда худалаар хэлээд үзөөрэй!

Аниргүй байдал тогтобо. Тодойн бараагүй аяга сэгээ абаад, хэды балгаба.

– Зай, – тэрэ халта уушхаран, ташуураа хажуудаа табиба. – һуугты, ондоо юумэн тухай хөөрэлдэхэбди.

Даридай айнгяар абгынгаа баруун хүлэй хажуудахи ташуур харасагаан, нүгөөдөө урдаа оруулаад, холохоно һууба.

– Алтан дүүтнай хаанаб, мэдэнэ гүт? – горитой саг баряад, Тодойн номгорһон хоолойгоор асууба.

Гомдолһоо дураа гутаһан Бүри Бүхэ дуу гарабагүй.

Тодойн Даридаие хараба.

– Магад, баһа Таргудайда ошоо аа бы? – һамганайнгаа үгэ һаанан, Даридай нэргэбэ. – Хүрээндэ үгы хадаа, минии һанахаар... Бидэнтэй тэрэш һүүлэй үедэ уунагүй...

– Ши зүб бодонош, – гэбэ Тодойн. – Хахад үдэр Сочигэлдэ ороод гараа гэжэ намда дуулгана. Нэгэ юумэ һурагшалаа, харин манай ерэхын урдахана үгы болошоо...

Тэрэ аша хүбүүдэйнгээ нюур ажаглан хараба.

– Таанар үхибүүд бэшэ болонхойт, хайн мууень өөһэдөө ойлгохоор сагтнай ерээ. Энэ дүүтнай, хараха янзада, Таргудайтай хайса нүхэсөө юм байна. Энэ нүхэсэл мүнөө сагта ехэл тааруугүй. Тэрэ хаанай шэрээдэ манай Есүүхэйн урдаһаа дугташажа байна. Харин хая моринымнай хулууба... Хэрбээ таанар дан хоһон тархитай бэшэ юм хаа, намда хэлыт, арад зон өөрынхидһөө хулуудат хүниие хаан болгожо хунгаха гү? Хэрбээ нэгэ жаа бододог хаа, Таргудай хэзээдэшье хаан болохогүй, Алтан тэрээнтэй дэмы нүхэсэнэ гэжэ хэлэхэлта. Ойлгоногта таанар, үгы гү?

– Ойлгонобди, – гэжэ Даридай Бүри Бүхые харан, гайхангыар татаба.

– Би хэзээдэшье Есүүхэйн түлөө байдагби, – гэжэ тэрэнь бүглүүгээр дуугарба.

– Тиигээл хаа, таанар дүүгээ захадаха ёһотойт! – гэжэ Тодойн хатуугаар хэлэбэ. – Энэ гэхээр хойноһоонь мордогты. Хэнииешье бү абагты, хэндэшье энээн тухай бү хэлэгты. Үшөө хүнүүд, хари, мэдэжэ байгшаб. Ойлгоогта?

– Ойлгоо.

– Хүсэгты, харин үгыетнай дуулаагүй хаань, ши, Бүри Бүхэ, мүр дээрээ үргэлөөд, наашань асара.

– Би тэрээнииш моритойнь үргөөд, танай урда табихалби, – Бүри Бүхэ үнэн сэхээр, шиидэмгэйгээр тэрээниие хараба. – Би энэ Алтаниие иимэ муу хүн хадань...

– Мэдэнэб, – Тодойн гараараа занган, тэрээниие болуулба. – Тиимэһээл та хоёрые дуудааб. Ябагты, сагнай бага.

Даридай Бүри Бүхэ хоёр бодобод.

– Хүнэй хажууда, хари, шашажа байбат, – үүдэн хүрэтэрнь Тодойн хануулан хэлэбэ.

Тэндэһээ гараһаар тэдэ хэлсэнгүй, баруун тээшээ табилуулбад. Мори урилдаанда гүйлгэлдэһэн юумэндэл, хүрөөн соогуур хүнэй анхарал татуулан, табжархай табюулаад, Даридайн газар ерэжэ буубад. Гэрһээ Шаазгай гараба.

– Томо түйсэтэй архи наашань үгэ, – тэрээн тээшэ хараншьегүй, уламаа татангаа Даридай захирба. – Түргэн хүдэлэ, манда хүлээхэ саг үгы, Алтаниие хүсэхөө ябахамнай.

Шаазгай гэрэй хара үүдэн руу ороод, байд гэтэрээ хүндэхэн сумаа асарба. Даридай абаад, эмээлдээ ганзагалангаа захина:

– Хараарайш, хэн нэгэндэ шашажа байбаш, юун гэгшэбиб, һанана гүш?

– Өөлэндэшые һаань, хэлэжэ болохо гү? – гэжэ урмаа хухаран-гяар Шаазгай асууба.

– Хэндэшые гэнэб! – гэжэ нюдаргаараа далагад гэн, Даридай хашхарад гэбэ. – Шамда нэгэндэл хэлэ гээ һааш, үглөөдэр хамаг хүрөөн мэдээд байха. Хэндэш абяа бү гара! Ойлгоогши, үгы гү?

– Ойлгооб, – гэжэ Шаазгай гомдонгөөр уралаа жэмыгээд, тэдээнэй ябахые хүлээнгүй гэр руугаа орошобо.

– Хэлэ аманиинь андагаар, – гэжэ халаглангяар нюураа ур-шылган, айлһаа гараад ябахадаа Даридай зарга барина. – Яашье хургажа шаданагүйб. Зай, алая руунь ябахамнайб?

– Ононой эрьээр ябая, нэгэ мүнэн уһанда орохобди, бэээ һэр-гээхэбди.

XIII

Шуус голой саанаһаа уһагүй хуурай тала эхилбэ. Хуурай но-гоон соогуур арай харагдама үсөөн тоото зүргэнүүд зүг бүхэн тээшээ хэрээһэлэн таража, худаг гү, али булаг тээшэ абаа-шана. Хаа-яа хатажа, үбһэ ногоо ургашаһан гол горходой шулуун һабанууд дайралдана. Набтар гүбээ мэтээр харагдаһан холын хаданууд боро оройгоороо зэрэлгээн соогуур миралзан тамарна. Тэдээнэй доогуур, ташалангаар, тэгшэ талаар зээрэнэй олон мян-гата хүрэгүүд ябана. Үхэрэй бэлшээриһээ, хүн зонһоо энэ холо газарта тэдэ Ононой нуурнуудай боргооһонһоо олон мэтээр һа-нагдана. Тэдэ заха хизааргүй хүрэгүүдээрээ хаа – хаанагүй үүлэн мэтээр таран бэлшэнэ, гансал өөһэдынгөө мэдэхэ харгы замаар урасхал шэнгээр долгион, холын гүбээнүүдые бүгтэрэн гүйлдэнэ.

Есүүхэй хүбүүнтэйгээ хоюулан үлэһөөр хахасахынгаа урда һүүлшынгээ захяа үгэжэ ябаа һэн. Тохом дээрээ багахан галай дэргэдэ хэбтэнгээ үдэрэй халуунда халашаһан айраг уусагаан, ута наһагүй үдэшэнүүдтэ тэрэ дуугарна:

– Мүнөө сагта түрэл гаралдаа бэшэ, харин өөртөө болон нүхэд-төө найдаха хэрэгтэй. Хүн нүхэдөө ангуушанай нохой шэлэдэгтэл

өөрөө шэлэдэг. Түрэлөө шэлэхэ аргагүйш, тэдэш ямар бэ, тиймэл байха. Тайчууд манай түрэл гаралнууд, харин Таргудай намда дайсан. Хэрээдүүд хари зон, харин Тогорил хааниинь минии анда. Хэрбээ минии хулинсагтаа ябашоо хаам, нэгэ яһанай Таргудайда бэшэ, хари Тогорилдо туһа эрижэ ошохош. Тогорил юу-хээ намда үритэй юм, тэрэ хайн юумэ һанадаг хүнүүдэй нэгэн. Теэд ши мэдээрэй, тэрэш бодомжотой, урдахи хойнохёо тооложо шадаха хүн, һула муу зондо дурагүй. Тэрээндэ хүсөө харуулха, нэгэ юумэ үгэхэ хэрэгтэй, тиигээл һаашни, шамайе хүндэлхэ. Манайхинай хэндэньше, сэхыень хэлэбэл, Тогорилдо найдамаар найдажа болохогүй. Худагта ухаатай, теэд зориг мохоо, Бүри Бүхэ хүсэтэй, теэд ухаагаар муу, харин бусад тухай хэлэһэнэйше үлүү...

Иигэжэ хэлээд, тэрэ юуншьеб тухай бодомжолон, дуугай болоод байтараа нэмэбэ:

– Тогорил тухай үшөө нэгэ юумэ хэлэхэ байнаб шинии мэдэхын түлөө. Хэрээдүүд өөрын бурхантай, тэрээнэйн онгон хэрээһэлһэн хоёр модон юм, – Есүүхэй хоёр долёобороо хэрээһэлэн харуулба.

– Тогорилой хүзүүндэ тиймэ мүнгэн онгон зүүлгээтэй. Тэрээнтэй нэгэ юумэн тухай хэлсэхэдээ, тэрээниень анхараарай. Хэрбээ тэрээнэй онгоноо таалаа һаань, найдаарай, тэрэш хэлэһэн үгэдөө заабол хүрэхэ...

– Энэнь тиймэ тангариг гү? – гэжэ дуулдаагүй ёһо дуулахадаа гайхаһан Тэмүүжэн асууба.

– Энэ болбол хэрээдүүдэй эгээл найдамтай тангариг гээшэ, хүзүүндээ зүүһэн онгоноо, хэрээһэлһэн хоёр модоо, таалахадаа.

Тэмүүжэн эсэгынгээ һүүлэй үедэ тэрээнтэй томо хүнтэй мэтээр хөөрэлдэжэ байхые дотороо тэмдэглэн, нэрэ хүндын аятай мэдэрэлдэ абтана. Нюргаа сэхэлэн, ехэ хүн шэнгээр хүмэдхөө буулгажа, амтагүй гашуун айраг балгасагаан, шэрүүнээр гал шэртэнэ.

«Хэрбээ Есүүхэй баатарай намтай иигэжэ хөөрэлдэжэ байгаа хада, – гэжэ тэрэ баярлан бодоно, – нээрээл томо болоо байнаб даа».

– һанажа яба, хүбүүн, газар дээрэ хүнүүд гансал хүсэ хүндэлдэг, – гэжэ эсэгэнь дахин дахин заабарилжа, толгойдонь энэ үнэн бодото зүйл оруулхын тула дабтана. – Ямаршье хайн хайхан юумэн байн байн мартагдаха, харин гартахи булад һэлмыш хүнүүд хойто наһандаашье һанажа ябаха.

Дүрбэдэхи үдэрэйнгөө үдэшэлэн тэдэ Сүмбэр уула хүрэжэ ерээ нэн. Нулахан нэбшээн хуушан хилганын заха үзүүр найгуулна. Ямаршьеб ута эбэртэй, шомбогор хушуутай буганууд зурагтай үндэр шулуун баханада моридоо уяжа, багахан булаг руу буубад.

Хүбхэн ногоо ургашаһан үхэр шулуун дорохи нүхэн сооһоо сэб хүйтэн булаг оёорһоо нуунагтан гаража, багахан горхоноор ташалан руу доошоо урдана. Энэ газарта олон булаг ха, горхон доогуураа үргэдэһөөр, талын гол боложо, хотирхой набаар урда зүг барин урдана, хүхэ ногоон эрьенүүдынь энэ шарлатараа хаташаһан талаар тэнгэрийн хаяа хүрэтэр харагдана.

– Тэндэ Хэрлэн... – гэжэ Есүүхэй эхилтэрээ голой наба дамжан харахадаа дуугай болошобо. Хараагаа хурсадан, нюдөө ониилгобо. – Наашаа хүн ерэжэ ябана.

Тэмүүжэн хоёр хүйтэн аяга уһаар ундаа харяагаад, альганайнгаа араар үргөө аршан, шэртэн хараба. Орохо наранай толон соо холын добуунай ташаланда нэгэ жаахан сэг харлана. Үшөө нэгэ бага сагай үнгэрхэдэ Тэмүүжэн сэг хүдэлнэ гэжэ хараба: тэрэ тала руу доошолбо.

Есүүхэй анхаралтайгаар тала дайда зүүн тээһэнь баруун хизаар болотор хараашалаад, моридтоо ошобо. Ябууд түүдэгэй газар горхонһоо холохон зааба:

– Эндэ гал түли.

Тэмүүжэнэй түлээ суглуултар Есүүхэй ганзагын сумааһаа эдээ ундатай түйсэнүүдые гаргаба, аянай хитад шэрээ табиба. Галай дэгжэхэдэ бургааһанда хадхаатай шанаһан галуунай хэршэмэлнүүдые шарагдахаар табибад.

Тэмүүжэн моридойнгоо эмээл хуулажа, горхон руу абаашажа ябахандаа аяншанай халта дүтэлөөд, горхоной тохойдо морёо уһалжа байхые хараба. Тэдээниие шохооржо харанхай, наашаа нарабшалан шэртэнэ гэжэ эндэһээ харагдана. Удаань тэрэ морёо ябуулаад, тэдээн тээшэ шэглэбэ.

– Хүниие сэхэ бү хара, – гэжэ эсэгэнь дурагүйшэгөөр хэлэбэ. – Нохойн зан бү гарга.

Наранай ороод, аянай шабар тогоон соохи уһанай бусалаад байхада моритой хүн тэдээндэ хүрэжэ ерэбэ. Дүшөөд наһанай сулахан бээтэй, сагаан нэеы малгайтай, найнаар хубсалһан хүн бай-

ба. Хадын ташалангаар түргэн дээшэлжэ ябаһан залуу хула жороо дээрэ баруун гараа ташаандаа тулан, нэрэ хүндэдөө хүрэмэ томоотойгоор һуунхай, ехэрхүүхэнээр тэдээниие хараашална. Есүүхэй бусалһан уһа руу хэдэн адха жэжээр хэршэһэн хатаһан мяха хээд, багахан модон шанагаар худхаһанай удаа аяншаниие угтахаяа бодобо.

Тэмүүжэн хүндэмүүшэ ёһо заншалаар жолооень абаад, тэрэ хүнэй баруун гараараа хүндэ һаадагаа дүнгэн, газарта буухадань мориень уяхаа абаашаба. Танигдаагүй хүн Есүүхэйн урдаһаа ябаһаар, хоёр алхам урдань зогсобо, нюдэниинь ехэрхүү ба халдашагүй харасынь орондо баяртай гайхалаар ялас гэбэ.

– Боржогоной Есүүхэй ноёниие хаража байна гээшэ гүб? Эндэ дахин уулзаха байбалди.

– Таниие танинагүйб, – гэжэ Есүүхэй энеэбхилэн, сэхиень хэлэбэ. – Манай уулзаһаар олон жэл үнгэрөө гээшэ хаш.

– Би Дэй Сэсэнби, харин бидэ, нээрээшье, үни хада уулзаа бэлэйбди, – гэжэ дуугарһаар, аяншан гарнуудаа һарбайжа, тохоонуудыень барина. – Тиимэ даа, үни болоо. Жэлэ Бухын ойро танай гурбан мянга Мэгүүжэн һүүлтын гол үргөөн руу ороо һэмнай, харин манай хонгирадай дүрбэн зуун сэрэг татаарнуудай баруун талаһаа сохёо. Тэндэл аймшагтай сабшалдаан болоо һэн даа! һананагта?

Тиихэдэ боржогонтой хамта татаарай сэрэгэй зүүн дали танигдаагүй нэгэ бүлэг сэрэгшэд гэнтэ ойһоо гаража ерээд, нэгэ доро сохилсоо юм һэн гэжэ Есүүхэйн һанаанда оробо. Татаарнуудай нэгэ хирэ мэгдэн бахардахада боржогонууд хамаг хүсөө нэгэ нударга болгон эблүүлээд, бүхы хүсөөрөө ороо һэн. Аймшагтай сохисоһоо дайсанай зэргэнүүд һандаржа, тэрьедэжэ эхилээ һэн. Есүүхэйн мянгатан олзодо һаатангүй хойноһоонь намнаа. Гансал хонохын түлөө һүни тогтод гэжэ, гурбан хоногой туршада һүүлыень гэшхэжэ ябаад, Буир нуур хүрэтэр, гол хүрөөнүүдтэнь хүрэтэр намһаа һэн. Удаань адуу малыень туугаа, хүн зонииень хёморгондо абаа, ехэ удаан олзоёо хубаагаа, өөрынхидөө болон хари сэрэгшэдые хүдөөлөө, найрлаа һааб даа. Таһалгаряагүй тулалдаан болон хэрэг үйлэ соогуур багахан бүлэгэй аша туһа байһаар мартагдаа юм гээбы.

– Тэрэ байлдаанда хабаадалсаһан хүн бүхэн мартаагүй бэээ, – гээд, хүндын ёһодо нэмээбэ. – Таанар галуудта халдаһан харсага мэтээр буугаа һэнта, татаарнуудай үдэ ноһон хиидэжэ байгаа.

– Үдэ ноһониинь таанар боржогоной шонын хүрэгтэл доб-толходотнай хиидээ һааб даа, харин бидэ нэгэ бага һамааруулжа үгөө һэмди, – гэжэ Дэй Сэсэн өөрынгөө габьяа даран, доогуур болгожо хэлэбэ.

– Тэдээниие бидэ танай туһаламжагүй дарахагүй һэмди, – гэжэ Есүүхэй мүхөөгөө үгтэбэгүй. – Эгээл хэрэгтэй сагта таанар наншаа ха юмта, бидэ хүсөө эблүүлжэ үрдеэбди.

– һайсал үһөөгөө нэхэжэ абаабди даа тиихэдэ эдэ дээрмэшэдһээ, – гэжэ бахаа ханан, Дэй Сэсэн дуугарба. – Эдэш энээнэй урда амар заяа үзүүлдэггүй юм һэн. Харин танай һүүлээр лэ номгороо бэлэй.

– Тэдэ манайшые шуһа гоожуулаа даа үшөө элинсэг хулинсаг-һаамнай эхилжэ, – гээд, Есүүхэй айлшанаа шэрээ тээшээ абаашаба. – Тэрэ илалтынгаа түлөө хундага үргэе.

Тэмүүжэн дарууханаар тэдээнэй хажуугаар һуугаад, галуунай хэршэмэл эдижэ, халуун шүлөөр даруулаад, моридтоо ошобо. Харанхы боложо байба. Ойрохоно тохомоо дэбдээд, эмээлээ дэрлэжэ, халуунһаа халашаһан газар дээрэ хэбтэхэдээл үдэрэй туршада яатараа эсэһэнээ мэдэрбэ. һажаан соогоо тэрэ айлшанай дуугаржа байхые дуулаа һэн:

– Танай хүбүүн шоно зоригтой хүн болохо байна гэжэ харахада ойлгохоор. Нюдэндөө галтай, нюуртаа дулаатай.

«Талада уулзаһан дайсадшые бэе бээдээ һайн һайхан үгэнүүдые хэлэхэ ёһотой, – гэжэ тэрэ зөөлэн бүхэдэ диилдэнгээ бодобо. – һүүлээрнь теэд дайлдаха. Энэ зүб юм аал?».

Үүр-сүүрээр эсэгэнь тэрээниие һэрюулбэ. Дэй Сэсэн галай хажууда һууба. Тушаатай моридынь доохонуур, горхоной хажуугаар бэлшэнэ. Тэнгэридэ һүүлшын мүшэд унтарна.

– Дэй Сэсэндэ басаган би, – хажуудань нэгэ үбдэг дээрээ буугаад, эсэгэнь аалихан хэлэбэ. – Нэгэ һаһа шамһаа эгэшэ, эгээл бэдэрһэн юумэмнай. Мүнөө ошоод, моридоо эмээллэ, тэрээнтэй хамта ябахабди.

Эсэгэн түүдэг руу ябашаба, харин Тэмүүжэн гурбан ногто баряд, гол зубшан доошолходоо мүнөө сагайнгаа байра байдалда яагаад таараха тухайгаа бодожо ябаба.

Харишье хүрээндэ хаа, яаба хээбэшье түрэл зоноороо, эхынгээ түрэл гаралайда байхаб гэнэн бодолдо эдэ үдэрнүүд соо дадаад ябаа нэн. Нагасанартаа, бүлэ аха дүүнэртээ бэлэг сэлэгүүдые ганзагаланхай. Теэд гэнтэл, нэгэл агшан зуура соо хамаг юумэн эрьежэ, ондоо тээшээ харашаба: тэрэ эхынгээ ехэ болоһон хүрээндэ бэшэ, харин анхан дуулдаашьегүй шахуу хари шуһатай ямар нэгэн хонгирад угайхидта байха.

«Юундэ тиигэжэ шиидээ гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн тээлмэрдэн бодоно. – Ногтуугаар энэ хүнэй үгэдэ орошоо гээшэ гү? – тэрэ огто яарангүй, саг барин, номгон тэгшэ байхаяа оролдожо, хойно хойноһоонь моридоо хазаарлана, эмээллэнэ. Юунэйшье болоо хаань, мэгдэнэн тэбдэнэнээ харуулжа болохогүй. Теэдшье мүнөө ондоо болгохын аргагүй: эсэгэ энэ хонгирадта үгээ үгөө. Харин би боржогон яһанай хүнби гэжэ бээ харуулха ёһотойб».

Томоотой бүдүүн шарайтай юумэ галай хажууда һуугаад, үсэгэлдэрэй эдөөнһээ һайсахан хүртэбэ, хоёр аяга халаагдаһан шүлэ ууба. Эсэгэн тэрээнээ һайхашаан харасагаана.

Дэй Сэсэнэй үлэ мэдээшэхэн адагланги хараса бэе дээрээ мэдэрэн, Тэмүүжэн садхаланаар хэхэрээд, эдөө хоолоо болон аяга амһартаа сумаадаа түргэн хээдхибэ.

Наранай гараад байхада бүхэжэ байһан галаа орхёод, хадын зүүн ташалангаар доошолбод. Тэмүүжэн тээ хойнонь хоёр ашаанай мори хүтэлэн ябаба. Үглөөнһөө аяга хатуу арзаар тархья заһаһан Дэй Сэсэн Есүүхэйдэ, таахада, үсэгэлдэрэйхинь лэ ха, хөөрөөгөө дабтана:

– Олхонуудта мүнөө таарамаар басагад үгы. Хара зон тухай хэлэнэгүйб, харин һайн айлнуудаар үгы. Би энээниие мэдэнэб, юундэб гэхэдэ, бидэ нёдондо баһал бэри болохо басага минии аша хүбүүндэ бэдэрээ нэмди. Олхонууд дотор олоогүйбди, жалайрнуудһаа абаха баатай болоо нэмди.

– Татаарнууд танай хизаараар харагданагүй гү? – гэжэ Есүүхэй жалга руу орожо ябаһан морёо татан асууна. – Ямараар бээ харуулнаб?

– Хэрбээ наринаар тэдээниие хараад, найса бодоо хаа, – Дэй Сэсэнэй хоолой ханаа үнөөндэ абтан, бүглүү болон хубилшаба, – һүүлэй үедэ тэдэ тархья үргэжэ байна гэжэ хэлэхэ хэрэгтэй. Үшөө намарһаа хойшо мориднай үгы боложо эхилээ хэн, теэд хулгайшад баригдаагүй, харин мүнүүдынь ходол зүүлэһэн байха юм. Өөһэдөөшье ходо бүри манай газараар харагдадаг болонхой. Уулзахадаа дохино, ходоро гаража ябанабди гэлдэнэ, харин теэд лэ нэгэ юумэ унхиданан хэбэртэй, нэгэл юумэндэ зориһон ханалтай... Теэд даб дээрээ сэхэ добтолоогүйл даа.

Ганга жалгануудые гараһаар, хүнгэхэнөөр хатаргабад. Холуур баруун гар талаар, набтар доодо нугаар утаар һунаһан үшөөһэнэй шугы бургааһан харагдаба.

«Хэрлэн, – гэжэ Тэмүүжэн альган дороһоо харабшалан тааба. – Энэ газартаа Ононһоо үргэн гээшэ гү, нарин гү?».

Онон тухайгаа ханан гэхэдээ сээжэнь уйтарба, гэбэшье тэрэ бодолоо ондоо тээшэнь хүсэлэн залаад, гунигаа зайлуулан, шэнэ газарта хари хүбүүдэй дунда омог дорюунаар өөрын эрхэтэй бээ абажа ябаха тухай өөрыгөө баалан бодожо ябаба.

Хахад үдэрэй урдахана эсэгэ Дэй Сэсэн хоёрой хойноһоо добын хяра гарахадаа голой нуга дээрэ ехэ бэшэ хүреэн хараба. Дүтэ дүтэ табигданан зуун табяад гэрнүүд зүб дүхэриг дээрээ дабхараар дүхэриглэн, эндэ дайн боложо, хүн зон дайсанһаа бээ хамгаалха гээ юм гү гэхээр ханагдажа байгаа хэн.

Багахан голой бургааһан соогуур доошолоод, жэлтэй буруунуудай хажуугаар гарабад. Зайдуу моритой хэдэн багахан хүбүүд тэрэ хүрэг хаража байба.

Хүбүүд тэдээнэй һөөг бургааһанһаа гаража ерэхэдэ түбэрөөн тээшэ гансата эрьебэ, Дэй Сэсэнэй тэдээн руу хараадхихада, дохибо. Нюргаа сэхэлээд, Тэмүүжэниие үзэн ядангяар сэхэ харабад.

– Харахада, ехэ ноёной ха, – гэжэ Тэмүүжэн арадаа дуулаба. – Хараа гүт, ямар зэбсэг барижа ябана гээшэб?

– Моринииньшье хүн бүхэнэй унахаар бэшэ...

– Бараг даа, дээрмэшэдтэ ошоходоо, – гэжэ наһанһаа үлүү шэрүүн шалшаран хоолой харюусаба, – энээнһээшье дээрэ мори олохобди.

Захын дүхэригэй һанги набта хоёр муухай гэрэй хоорондуур хүрэн руу оробод. Досоохи дүхэригэйн гэрнүүд дээрэ байба. Тэдээнэй нэгэнһээ сээжэ нүсэгэн зургаатай нэгэ хүбүүн уйлаан хашхараан гүйжэ гараад, бии шадалаараа саашаа гүйжэ ябашаба. Наранда харлашаһан нюрган дээрэнэ шэнэ губарюу һөөлжүүгээр улайрна. Хойноһоонь гүрэмэл һур бариһан туранхай үндэр хүгшэн гараба.

– Хорото шүдхэрэй таһардаһан... – гэжэ үүдэнэй хушалта дороһоо гарангаа ууртайгаар гэмэртэрээ ноёдые хараад, дуугай болошобо.

Нюрганайнгаа саагуур һураа нюужа, тугалай арһан малгай дороһоо һарюу бултайлдаһан хоёр буурал гээгэтэй толгойгоо дохибо.

– Юугээрээ энэ багашни уурлуулааб, Бата нүхэрэй эхэ? – гэжэ Дэй Сэсэн асууба.

– Ашанараараа байлданаб даа хүгшэрхэ наһандаа, – гэжэ уйтайгаар хүгшэн энеэбхилбэ. – Та манай тэнэгыг хүлисыт даа, харгыетнай хүндэлэн гүйжэ гараба, яндуул.

– Бараг даа, – гэжэ үнгэрэнгөө, хойшоо хараншьегүй Дэй Сэсэн харюусаба. – Хүбүүнэй хүндэлэн гарахада муу юумэн үгы.

Хүрэнэй тэн түргэн хүрэбэд. Дотор дүхэриг соо нэгэл айл байба. Тэрээнэй сэргэдэ тэдэ дүтэлбэд. Тэмүүжэн гайхангыар эсэгтэйгээ бэе бээ харалсаад абаба: Дэй Сэсэн энэ хүрэнэй ахалагша байба. Гүйдэжэ ерэнэн зарасанар моридые абаба.

Томо гэрһээ хитад хүхэ торгоор хүбөөлүүлһэн загһанай нимгэн арһан тэрлигтэй маряатай эхэнэр гаража ерэбэ. һонирхлоо, һанаата болоһоноо урин дулаахан хараса соогоо нюун, тэрэ хүлээсэтэйгээр айлшадые шэртэн байба.

– Борохоноор бидэ байдаг гээшэбди даа, – Есүүхэйе гарһаан дүнгэн, үүдэндээ асартараа Дэй Сэсэн дуугарна. – Энэ Цотан һамгамни байһан юумээрээ эдэе шанаха, мүнөө садаа хадаа болоо даа...

Гэртэ ороһоор Есүүхэй хойнохи онгондонь мүргөөд, эзэнтэй хамта хоймортонь һууба. Тэмүүжэн баруун гараарнь һуурижаба.

Айраг асарбад. Есүүхэй хөөһэтэн сагаан ундатай томо шаажан аяга Цотанай гарһаа дэмүүхэн абаад, халта уужа, гэрэй эзэндэ

бусааба. Тэрэн ама хүрөөд, нөөргэн үгэбэ. Есүүхэй хэдэн балга уугаад, Тэмүүжэндэ барюулба.

Мяха хүлээтэрээ дэлгэрэнгы хөөрэлдэнэ. Тэмүүжэн хатуу айраг үлэн бэе дээрээ уужа ногтошоод, гэрэй эзэдые хаража, хэзээ хадамда гараха басага асарха гээшэб гэжэ хүлээжэ һуугаа һэн.

«Ондоо гэртэ һууна ха, – гэжэ тэрэ бодон, ханаа үнөөн болонгүй таана. – Сэбэрхэн гээшэ гү, али дан тиимэ бэшэ гү? Хэрбээ дан муухай байгаа хаань, арсахаб...».

Гуулин, мүнгэн табагууды бариһан гоё гоёор хубсалһан басагад хойно хойноһоо орожо эхилбэ. Яла сала хитад хубсаһатай, элдэб үнгын хилэнгээр хүбөөлэгдэһэн үндэр малгайтай, алтан ба шүрэ һанжуурга зүүдхэлтэй басагад хуу барандаа сэбэр найхан байбад.

«Эдээндэш яагаа, хамаг барлагуудынь иимэ юм гү? – Тэмүүжэн гайхан, эсэгэ тээшэ хараба. – Магадгүй, эдээнэй дунда минии басаган ябана гү?». Эсэгэн анхаралтайгаар эзэнэй хөөрөө шагнана, басагад тээшэ харанагүй.

Зараса басагад даруу зангаар нюдөө буулган, ялагар шэрээ дээгүүр эдэе хоол табяад, эрьен ябахандаа доро дохин гаранад. Зарим зүрхэтэйхэн басагадынь Тэмүүжэн тээшэ богонихон түргэн хараса табижа үрдинэ, тиихэдэнь тэрэ эдеэлхээ мартажа, баяртай нюдөөр тэдээниие үдэшэнэ.

Есүүхэй тэрээн тээшэ эрьежэ хараад, нюдөөрөө эдеэлэ гэжэ зааба. ханаа орожо, Тэмүүжэн нюргаа сэхэлээд, эдээнэй бага хутагаа гаргажа, хамсыгаа шууба. Бага багаханаар залуу хониной халуун мяха отолон, тэрэ удаан жажалжа, үүдэн руу харасагаан, дахин орохогүй юм аа гү гэжэ бодоно. Басагадай шарай ханаандаа оруулна. Соо хара нэбтэ харама зэртэгэрхэн нюдэтэй, хөөрхэн үнжэгэн шарайтай, дамбагархан уралтай эгээ түрүүшээр ороошо басаган эгээл найнаар ханагдана. Тэрээн тээшэ нэгэшые удаа тэрэ басаган хараагүй, теэд мүнөө ханахандаа багахан тэгшэ бээынгээ бүхы зөөлэн хүдэлсэ, толгойнгоо даруухан эрьесэ, найхан нюдэнэйнгөө буулгаһан хараса тэрээн тээшэ хандуулаа һэн гэжэ этигэмээр шэнги байба.

Халта дайралгаһаа тэрэ һэргэбэ, эсэгэн зорюута юм гү, ойлгомторгүй юм гү, тохоногоороо дашуурхагүйнь түлөө халта түлхээд абаба. Тэрэ дахин эдээнһээ хүртэбэ, харин тэрээхэн эгээл сэ-

бэрхэн басаганай шарай нюдэндэнь харагдаһаар байба. Бусад басагадайнь шарайнууд бүрылдөөд, ханаанһаань халин ошожо байгаа хэн.

Айлшадайнгаа садахада Дэй Сэсэн ондоо гэртэ амархыень дурдахба. Эсэгынгээ хойноһоо багаханшые наа, сэбэрээр абаһан, үйгүүр шэрдэг дэбдihэн гэртэ ороходоол Тэмүүжэн ханаагаа амарба. Баруун ханадань тэдээнэй зэбсэг үлгөөтэй, үүдэнэй хажууда ганзага, сумаануудынь ябталаатай байба.

Эсэгэнь эзэнэй найдамтай алхадалаар эрэшүүлэй тала руу оробо. Гуталаа тайлаад, сээжэ нюсэгөөр хоёр дабхар шэнэ һэеы дэбдihэн хуһан орон дээрэ гараа хэрээһэлэн дэрлээд хэбтэбэ. Тээ байтараа тэрэ нажажа эхилбэ.

Зүүн тээгүүрхи тиимэл сэбэр һэеы дээрэ Тэмүүжэн унташаһан эсэгээ харан һууба. Унтаанһаа номгорон тэнийһэн нюур, сүлөө хэбтэһэн хүсэ шадалтай бэеыень шэртэн байтараа бүри һаяар, магад, үглөөдэр тэдэ хахасаха, тиигээд хамаг түрэл юумэнһээ огто таһархай үлэхэ байһанаа гэнтэ мүнөө мэдэрбэ. Унтаһан эсэгээ харан, энэ үдэр болон эсэгынгээ энэ орон дээрэ яагаад унтаж хэбтэһые һүүлдэ нэгэтэ бэшэ ханаха байһанаа бодобо. Энэл гэртэ, магад, тэрэ өөрөө байха аалам, харин эсэгэнь эндэ байхагүй, тэрээнэйнь орондо дурасхалынь лэ үлэхэ.

Тэмүүжэндэ гэнтэ эсэгэтэйгээ хөөрэлдэхэ дураниинь хүрэбэ, тэрээнэйнгээ хүсэтэй, бата найданги, багаһаа дуратай дорюун хоолойень дуулахаяа һанаба. Багадаа һүнийн харанхыда тэрээнине элдэб үхэдэл шүдхэрнүүдэй тойроод байһан шэнги байхада эсэгынь хоолой ходол айдаһыень тараагша хэн. Хуудам талада алуурша дээрмэшэдэй аймшагтай муухай шарайтай хари зоной дайралдахада эсэгынь хоолой зүрхыень номгоруулан, һаруул найдал асарагша хэн. Тэмүүжэн юун тухай хөөрэлдэхөө үшөө мэдэнгүй ооглобо:

– Эсэгэ!

Есүүхэй халта удаараад, нюдөө нээжэ, тэрээн тээшэ хараба.

– Ши юундэ амарнагүйбши? Хэбтэ.

– Эсэгэ, эрэшүүлдэ эгээ муу юумэн юун бэ? – асуудал табингаа Тэмүүжэн хахасахынгаа урда эсэгэһээ мэдэжэ абаха эгээл шухала юумэн энэ гэжэ ойлгобо.

Эсэгэн үшөө дахин тэрээниие анхаралтайгаар хараад, нээл-гээтэй тооно өөдө харасаа шэглүүлбэ.

– Ши зүб асуудал табяаш, – гэж тэрэ байтараа хэлэбэ. – Энээн тухай би шамтай үглөөдэр хөөрэлдэхэ гээ нэм, тезд өөрөө асуугаа хадашни, мүнөө хэлэхэм... Эрэ хүндэ эгээл муу юумэн гэхэдэ, нэрээ хухарха ябадал юм, тэрээнһээ доро юумэн алтан дэлхэй дээрэ байхагүй. Өөрын нэрэтэй, өөрын нюуртай барлагшые байхадаа болохо, харин ноён байгаад, нэрэ нюургүй байхадаа болоно. Үглөө бодоһонойнгоо һүүлдэ, үдэшэлэн унтахынгаа урда эрэ хүн яажа хүндэ ямбатайгаар өөрынгөө нэрэ абажа ябаха гээшэб гэжэ бодохо ёһотой. Энэ – эрэ хүнэй гол шухала сэсэниинь гээшэ.

Тэмүүжэн удаадахи асуудални ямар байхаб гэжэ мэдээд байба.

– Ноёндэ эгээ муу юумэн гэжэ юун бэ?

Есүүхэй бодожо һуугаад, тэрээнээ хүндөөр хараба.

– Ноёндэ хулинсаһаа дамжуулжа абаһан туг гээхэнээ ехэ бузар болон зоболон гэжэ үгы юм. Адуу малаа, харьяата зоноо гээхэдээ болохош, харин тезд тугшни гарташ наа, өөрынгөө юумэ бусааха, ондоо юумэ олохо эрхэтэйш. Туг дороо олзо болон алдар соло бэдэрһэн сэрэгшэдые, хамгаалга, энхэ тайбан хүсэһэн харьяата зониие суглуулжа шадахаш. Туг – энэ тэнгэрийн эрхэ, ноёной хүсэн. Туг үгы ноён иишэ тиишээ ахир доройдоор хултананаһан ноёогүй шоно. Бурхад, хүнүүд тэрээнһээ саашаа харадаг, буруу эрьедэг, хара турлаагай хушуунһаа тэнхээгээ гээһэн хулан шэнгээр тэрэ хосорхо үйлэтэй.

Есүүхэй сэрэгшэ ба ноёндэ юунэй муу, юунэй аша туһатай зүйлнүүд тухай удаан хэлээ нэн, харин Тэмүүжэнэй ханаанда сэгнэшэгүй гансал хоёр зүйл, ноёной туг ба эрын нэрэ хэтын хэтэдэ тунажа байгаа бэлэй. Удаань бүхы наһаараа, үбгэртэрөө, алдартараа, унажа, бодожо ябахадаа, оёоргүй нүхэнэйшые захида, хүсэ шадалайнгаа эршэ соошые ябахадаа тэрэ эсэгынгээ захиһан энэ сэсэниие ханажа ябаха – хулинсагай туг гамнаха, эрын нэрэ сахиха.

Үдэшэ багаар Дэй Сэсэн оробо.

– һайн амараа гүт? – урагшатай һайнаар шухала хэрэгээ бүтээжэ байһан хүнэй баяртай дорюун хоолойгоор дуугарна. – Минии түрэлэй зон сугларанхай, Жэлэ Бухын хажууда татаарнуу-

дай голые бута сохиһон Есүүхэй баатарые харахаяа тэшэ ядан хүлээжэ байна.

– Өөрыгөө харуулхаа ерээгүйб, – гэжэ Есүүхэй дураа гутангяр хэлэбэ, – харин хүбүүндээ хадамай басага харахаяа ерээб. Сэхыень хэлэнүү, Дэй Сэсэн, би түргэн хэрэгээ хээд, гэртээ бусахаа яаранаб. Шинии хүндые сэгнэнэб, тээд ши өөрөө ноён хүнши, тиимэнээ мэдэнэш – бидэ хоёр шэнги хүнүүдые хэрэг хээээшье хүлээжэ байдаггүй. Мүнөө шинии басага харая, үглөөдэр минии хүбүүн өөрыгөө харуулха, тиигээд лэ би ябахаб.

– Зүбшөөнэб! – бэлэхэнээр Дэй Сэсэн хашхараадхиба. – Хуушанай заншалаар хэрэгээ удааруулжа байхагүйбди. Түргэн хээд лэ, хүбүүгээ орхёод лэ, ханаа амар яба.

Багахан хугасаада амартарнь Дэй Сэсэнэй томо гэрэй ямар ондоо болошоһондо Тэмүүжэн хараад гайхаба. Гэр хоёр гү, али гурбан хана нэмэжэ табюулаад, үргэн болгогдонхой, шэнэ сагаан нэеыгээр хушагданхай.

Эзэн хара хилэнгээр угалзатуулһан үүдэнэй халхабша дээрэ үргэжэ, тэдээнээ урдаа оруулба. Есүүхэй Тэмүүжэн хоёр арбан таба тухай элдэб наһанай хүнүүдэй ханын хажуугаар һуухые харабад. Есүүхэй абаад ябаһан томо арһан сумаагаа үүдэнэй хажууда орхёод, Тэмүүжэнэй гарһаань хүтэлэн, саашаа оробо. Тэдэ түрүүн онгондо мүргөөд, удаань баруугаар һууһан сагаан нахалта үбгэдтэ, тиигээд наһаар залуу зүүгээрхи зондо дохибод. Дэй Сэсэн тэдээниие хоймортоо абаашаба, үдэрэйхидэл зэргэлэн һуубад.

Дэй Сэсэн нэгэ бага хүлээгээд, хоолойгоо заһан ханясагаагаад, байд гээд лэ баруун тээшээ харасагаан, эхилбэ:

– Таанар хуу барандаа Жэлэ Бухын хажуудахи байлдаанда хабдаат, татаар Мэгүүжэн һүүлтын гол руу мянгатанаа дахуулан ороһон эбэртэй түмэр малгайтай Есүүхэй баатарые хараат. Хара тоһон тэнгэри хүрэтэр бодожо, нара халхалаа, хара шуһан газар дүүрэн адхараад, моридоймнай хүл доро шалшаганаа. Хуу барандаа таанар тэндэ байгаат, тиимэнээ хияад-боржогоной Есүүхэй баатар ямар хүн гээшэб гэжэ хэлэнэнэй үлүү. Мүнөөдэр тэрэ минии басаганда хадаг табихаяа ерээ, энэнь намда ехэ хүндэ ямба, харин манай угта ехэ ашаг туһа гээшэ боржогон яһантай худа ураг бололсохо гээшэмнай. Есүүхэй ноён шухала хэрэгээр гэртээ яара-

на, тиимэнээ басагыем шууд харахаяа һанана. Манай аха захатан арсажа байхагүй гү? – Дэй Сэсэн хараани һанаа зоборитойгоор харюу хүлээнэ. – Ёһо заншал эбдэхэгүй гүбди?

Аха заханар бэе бээе харалсаба, тиин хойморто эгээ дүтэ һуугааша хара шарайтай, хүхэльбэ һахалтай үбгэн бултанай түлөө харюусаба:

– Худанарай архиин хатуул һаа, хамаг юумэн тухай хэлсэхэдэ анханһаа бологшол бэлэй.

Зүүн хажуугаар шанга бэшэ энеэдэн гараадхиба.

Есүүхэй энеэбхилгээ барин, һууриһаа бодоод, сумаадаа ошо-жо, багтаамжа ехэтэй түйсэ гаргаба. Аяга руу дүүрэн эюулээд, онгондо дүтэлжэ, мүргөөд, урдань байһан хуһан хабтагай дээрэ дуһааба, бэшыень гуламтын боро үнэнһэн дээрэ түхэреэн сахари-гуудые гарган, нарииханаар гоожуулба. Дахин хээд, хүхэльбэ һахалтай аха захада дохин бариба. Тэмүүжэн архитай аягануудые зүүн ханаар һуугаашадта барюулба.

Үбгэд үшөө нэгэ нэгыё хээд үгэхыень гуйбад – амтыень ойлго-богүй ха. Багаханаар гудамхин, оёортонь хүрэтэр шабаад, хүхэль-бэ һахалтань амаа тамшааба, зүүлжэ баруулжаны тархья эрьюулбэ, тооно өөдэ улыбэ, тиин һүүлэй һүүлдэ тодорхойлбо:

- һайн архи.
- Муу бэшэ, – гэжэ нүгөөдүүлын баталба.
- Басагаа харуулжа болохо гү? – гэжэ Дэй Сэсэн асууба.
- Хари, болохо, – гэжэ тэдэ зүбшөөбэд.

Алдартараа һаһалһан хоёр хүгшэдэй хэнһээш ехээр һанаан-дань таараһан тэрээхэн басага хүтэлжэ оруулхадань Тэмүүжэн залд гээд, хамсы соогоо нударгаа бажууба. Басаган мүнөө үшөө гоёор хубсалһан байба: улаахан атлас тэрлигтэй, сартуул һайхан гуталтай, үнжэгэн нюураингаа хоёр хажуугаар үндэр һэеы малгай-һаа һанжаһан субад зүүдхэлтэй.

«Бурхад минии һанаашыё баһа таагаа! – Тэмүүжэн тэрэ басага шэртэн хаража, өөртөө үнэншэнгүй баяр баясхалантайгаар бодо-но. – Тэдээнээ энээнэй түлөө хүндэлхэ хэрэгтэй».

Хүгшэд гуламтын урдуур басага гаргаад, Есүүхэйн урда асаржа, хойшоо болоод үгэбэд. Тэрэ толгойһоонь хүл хүрэтэрнь шэнжэлэн хараад, баяртайгаар мийһэрэн, шоншорбо.

– Хэн гэжэ нэрэтэйбши, басаган? – гэжэ Есүүхэй мээхэй зөөлэхэнөөр асууба.

– Бүртэ, – гэжэ басаган аалиханаар харюусаба.

«Бүртэ... – Тэмүүжэн дотороо дабтаба, – Бүртэ... найхан нэрэ, өөртэнь адли...».

Хүгшэд дахин тэрээнэй гарһаань хүтэлэн, гэрһээ гаргаа һэн.

* * *

Үглөөгүүр Тэмүүжэн хүндэ мэдэрэлтэй һэрибэ. Нарата ялагар үдэр эсэгэтэйгээ талаар ябатарнь гэнтэ зүүн хойто хажуунь тэнгэриһээ газар хүрэтэр харлажа эхилбэ гэжэ хүниндөө зүүдэлээ. Тэрээнһээ зуун алхамһаа саашалаад тэнгэрийн хаяа хүрэтэр тэгшэ, добо газарнууд хуу хабхарта хушагдаад, огторгойдо нарагүй харанхы хүнидэл хурса мүшэд ялалзаба. Эсэгэнь үгэ дуугүй морёо ябуулаад, эрьежэ харангүй харанхы руу орошобо. Тэмүүжэн бусахыень удаан хүлээбэ, теэд тэрэнь тэхэрижэ ерэбэгүй. Орондонь нюураа халхалһан майхабшатай, хара хубсаһатай эртэ урдын үбгэн гаража ерэбэ. Бүдэхи аад, доодо түбиһөө мэтээр дуулдаһан жэхымэ хоолойгоор хэлэбэ:

– Эсэгэшни бусахагүй. Саашаа гансаараа яба гэжэ тэрэ захирна.

Уйдхар гашуудалда, айха сэдхэлдэ абтан, яагаад эсэгэгүйгөөр хэрэгүүдээ хэхэ гээшэб гэжэ жэхыһээр, тэрэ саашаа ябаба...

Тэмүүжэн һэрээд, үлүү юумэ хэлэхээр бэшэ сагай тушаалдаһан тула, зүүдэн тухайгаа эсэгэдээ хэлэхэ үгыгөө удаан бодобо. Теэдшье Дэй Сэсэн тэдээнэй хойноһоо орожо ерээ һэн. Ехэ гэртэ ороходонь үсэгэлдэрэйнгөө һуурида аха заха үбгэд һуубад.

Шалгалга туршалгань найман зуруудаар ташуур гүрэлгэнһөө эхилбэ. Эсэгэнь Тэмүүжэндэ ута һур нариихан зурууд болгон отолходонь туһалба. Тэмүүжэн багаһаа гүрэжэ шадаха, үшөө урзанда үбэл саһата шуурга гурбан үдэр гэртээ хүлээжэ һуухадаа Даридай абгань Бэгтэр тэрэ хоёрые һургаа һэн.

Дадамал түргөөр Тэмүүжэнэй нарин зурууд һурнуудые элсүүлэн гүрэжэ байхада гар дороһоонь бага багаханаар хурга зузаан шанга татаһан минаа гаража байгаа һэн. һурнуудай үзүүр нүхэлөөд, нэгэ һүрыень нүгөөдэ руунь углажа татаад, уяжархиба.

Бэлэн болоһон ташуураа һунаажа дэлгээгээд, зүүн, баруун тээшэнь харуулаад, аха захата дохин бариба.

– Хүрьгэн дан залуу, харин бээ хүсэһэн зарим томошуулшые иимэ тэгшээр гүрэжэ шадахагүй, – үбгэн годигор хүрин хургануудаараа шэрүүн гүрэлөө барижа үзэһэн хойноо магтаба. – Түрүүшын шалгалтын түлөө сэржэмдэе.

Аяга дүүрэн архи аягалаад, Тэмүүжэндэ үгэбэ.

«Һогтоохоо һанаа гээшэ гү? – онгондо дүмүүхэн абаашажа ябатараа дотороо тэрэ гайхана. – Шалгалта бүхэнэй удаа иимээр хэжэ байгаа һаань, хахадшые шалгалта гаража шадахагүйлби...».

Тэрэ багахан дуһалнуудаар онгонуудые хүндэлэн, яагаад архиһаа зайлаха гээшэб гэжэ бодоно. «Бэгтэр, Хасарнуудай эндэ байгаа һаань, ама хүрөөд лэ, тэдээндэ дамжуулхада болохо байгаал даа, харин эсэгэдээ болохогүй – аха зондо үлэгдэл үгэдэггүй бшуу».

Гуламтадал хүрэхэдөө Тэмүүжэн арга оложо, һанаагаа амарба. Томоотой шарай шарайлан, тэрэ нарииханаар гуламтын гурбан хара шулуун дээгүүр гоожуулба, удаань үнэһэнэй захаар тойруулба. Нара зүб дүхэриглэн, бага болгоһоор болгоод, тэг дундань хүрэхэдэнь архинь хоёр балга тухай үлөөд байба. Эсэгэ тээшэ харад гээд, нэрэгүй хургаараа архи дүрэжэ, тооно өөдэ үргөөд, үлөөшыень шабхан ууба. Аха заханар удхатайханаар түрэл саданараа хараба. Тэдэньшые бэе бээ харалсана.

Бусад зургаан шалгалтань хүрэнэй саана талада болохо байба. Голһоо элһэтэ добуунай хормой хүрэтэр гурбан харбаанай газарта һунаһан тэгшэ нугада дүтын хүрэнүүдһээ хүн зон сугларанхай. Зүүн гүбээнүүдһээ хүнгэхэн дулаан нэршэгэнүүр нэбшээн үлээнэ. Болохо үзэгдэл хүлэһэн хүнүүд ехэ бага бүлэгүүдээр обооролдожо, хүлээгдээгүй худанар тухай мэдэжэ абаһан һониноороо хубаалсана.

– Хүрьгэн хүбүүн бөө удхатай гэлсэнэл...

– Түрэхэ гарахадань баруун гарын тохоног хүрэтэрөө шуһаар зууралданхай байгаа гэнэ.

– Эсэгэнь шоно шэнги шуһаша шунахай, харин хүбүүнийнь, хараха янзада, тэрээнһээ үлүү хаш.

– Иимэ хүрьгэн һайнда юм гү, мууда гү?

– Худанар хоорондоо ямар бэ, тэрээгээр лэ болохо...

– Боржогонтой нүхэсөөд ябахада хайн, хяаралдаад ошоходо хатуу гэлсэгшэ.

– Дайн дажарта туһалха...

Голой эрьеын бургаанан соо түүдэгүүд улаабхилжа эхилэнхэй. Тэрээн руу захын гэрнүүдхээ зургаан зарасанар шэрэм тогоонуудые хонидой хиргаһан зүлгэ ногоо хара хөөгөөр будан мухарюулна. Яараан дундаа тэдэ тоһо лэбшэһэн муухай үмдөө, ажалһаа һаари хара гараа хөөгөөр дабхар зуурана. Эгээ хойнонь ябаһан бүхэтэр нюргатай наһатай хүниинь халта зогсон, һабиржа байһан хүлһөө аршахадаа нюураа ехээр зууражархёод, хүүгэдэй энеэдэн доро хүсэлэн түлхиһөөр саашалба. Бэшэниинь саахануур харбаха арһан бай, жадаар хадхаха, шэдэхэ зузаан ожорһон сагаалсануудые газарта шааһан һаднагуудта зохёожо бүхэлнэ.

Эрьеын хайлааһанай хажуудахи зайдуушаг газарта мори урилдаанда хабаадаха арбаад багашуулые тойрон, залуу хүбүүд шууялдана.

Тэмүүжэн эсэгынгээ халаанай мори эмээллэжэ, аха захатанаар мурьсөөнэй газарта ерээд, олон зониие хаймадан байтараа басагадай дунда өөрынгөө хадамай басага харажархиба. Сээжэдэнь мэгдүү баяр баһа лушаганаба. Бүртэнь гараа шанга барилсаһан тойрог басагадайнгаа дунда энэ удаа һонирхожо байһанаа нюунгүй, уриханаар хаража байба. Тэрээндэ дүтэлхэдөө Тэмүүжэн харасаяа абажа, нюураа хайхарамжагүй тэмдэгтэй болгоод, хажуугаарнь гараба. Дуугай болоһон зон хажуу тээшээ гаража, харгы гаргажа үгэнэ, айлшадай хойноһоонь харана.

Урилдаанай моритой бага хүбүүдэй жэрыгээд байһан нугын түб хүрэтэр ошоходонь хүхэ һахалтай үбгэн Тэмүүжэнэй гарһаа ногтын жолоо абаад, урагшань гаргажа, хүбүүдые хоёр тээшэнь хашан, зэргын дунда табиба. Тэдэнь дурагүйлхэһэн янзаар хёлойлдоод, тэрээнэй мори, зэмсэг, зэбсэг анхаралтайгаар харанад. Тэмүүжэн үлэ мэдээшэхэн болоод, урагшаа шэртэнэ.

Хүхэ һахалта зоной түхэрээн тойрог руу орожо, баруун гараа үргэн, шэмээнэ татаад, шангаар эхилбэ:

– Манай талын арадуудай эгээ һайнһаань, хияад-боржогон уһаа хүнүүд бидэндэ ерээ. Танай урда манай эсэгэнэр болон аба-

нарай үедэ хоёр дахин жүрхинэрые бута сохиһон Хабуул хаанай, агуухэ дайша хүнэй үри һадаһан байна.

Үбгэн урагшаа үгсын, зүүлжэ баруулжаа эрьен, гантад гэһэн хоолойгоор хашхарна. Гэнтэ шангадаһан һалхин нугын ногоон дээгүүр тэршэлжэ, голой үшөөһэ хүдэлгэн һаршагануулаад, үбгэнэй мохидонги хоолой бүглэнэ, зарим үгэнүүдыень хажуу тээшэнь абаашана.

Тэмүүжэн хүн зоной аниргүй болон, анхарал ехэтэйгээр шагнахые, саада зэргээрхидэй зариманай шэхэндээ гараа няан, дуулахаяа оролдожо байхые хаража байтараа отог угаараа, агуухэ Хабуулай үри һадаһан байһанаараа омогорхохо сэдхэл анха түрүүшээр халуунаар мэдэrbэ.

– Энэ ташуур, – үбгэн тэрээнэй гүрэнэн һур үбэрһөө гаргаад, хүн зондо занажа байһан шэнгээр толгой дээрээ һэжэрбэ, – энэ ташуур манай нүдэн дээрэ уһанай тогоон соо бусалха хирэдэ гүрөө. Танай хэнтнай тиигэжэ шадахаб? – тэрэ бага хүбүүдэй зэргэ руу эрьебэ. – Дуугай байна гүт?

Харюу абангүй, тэрэ дахин зон тээшэ эрьебэ:

– Зай, мүнөө ямар мұрысөөн бэ? Эхилэгты, – гараараа зангаад, үбгэдэйнгөө бүлэг ошобо.

Тэдээндэ залуу эрэшүүл дүтэлжэ, моринһоонь дүнгэн буулгана, ногоон дээгүүр дэбдихэн һэеы дээгүүр һуулгана. Аха заханар горойшоһон нюргаа тэниилгэн, бүдүүзгэй юумэдүүд хүндэтэ һууринуудаа эзэлнэд.

Гэнтэ хаанаб даа ара талаар хэнгэрэгүүд нэршэбэ. Тэмүүжэн хойшоо эрьехэ гэһэнээ бээе барижа шадаба. Зон жагсажа байһан газартаа хэлбэлзэд гээд, харбаанай газар руу, харбагшадай байха малтагдаһан ута зурлаа, тэрээнһээ зуун алда газарта жэрылгэн табигдаһан эрын нюдаргын зэргэ арһан монсогууд тээшэ яараба.

Жаа хүбүүдэй хойноһоо Тэмүүжэн моринһоо буугаад, Дэй Сэсэнэй гүйжэ ерэнэн зарасада жолоогоо үгэжэрхёод, бүһэдэхи хүндэ һаадагаа гараараа барин, зурлаада ерэбэ. Арад зон харбаха газарай хоёр талаар сагаалсануудһаа зурлаа болотор зузаан зэргэнүүд болон хагшалдана. Тэдээнэй хүүеэн дүүеэн соогуур боосоо баряашадай хэрэлдээн хараалдаан, энеэдэ наадан дуулдана.

Тэмүүжэн хайн харбадаг хэн. Мүнөөшье үй түмэн зоной нюдэн дээрэ тэрэ өөртөө найданхай байгаа бэлэй. Тэрээнэй Бүртэ нэгэ тээ ойрохоно зогсоод, тэрээниие хаража байна гэжэ ханахадань сээжэдэнь баяртай шэнэ мэдэрэл хүдэлбэ. Харбалгаараа тэрээнээ гайхуулха, баясуулхаб гэжэ ханахадань досоонь харуулшье, хүнгэншье боложо байгаа хэн.

Боржогон хүрээнүүдээр хэн эгээ олон бай тудахаб гэхэн нааданууд болодог хэн. Үшөө Мүнгэтэ абгань амиды байхадаа аша хүбүүдээ ондоо отогуудай хүбүүдээр болохо мұрысөөндэ бэлдэхэдээ яаража болохогүй, мүн нобшорһонойшье хэрэггүй, ондоо хүнэй харбажа байхые харахагүй, зоной хашхаралдаа шагнажа болохогүй, хамаг юумэнһээ зайсаха, хооһон талада гансаараа байнаб гэжэ ханаха, годлиингоо үзүүр сэб сэхэ сагаалса тээшэ ошоно гэжэ ухаандаа бодохо гэжэ заагша хэн.

Харин Тэмүүжэн үшөө нэгэ юумэ мэдэхэ хэн. Һүүлэй үедэ тэрэ нүдөөрөө маряахаа болишоо, тэрээнэй орондо гарнуудаараа мэргэлхэ, тэдэнь яаха хээхээ өөрөө мэдэдэг болошонхой. Годлөө табижа байхадаа Тэмүүжэн тудабаб гэжэ мэдээд байдаг. Энэ хабар моридой дэлһэ хайшалганай тайлган дээрэ тэрээнэй харбажа байхые Тодойн абгань хараад, иимэ зүн мэдэрэл гансал бөө гү, али дархан шуһатай хүндэ үгтэдэг гэжэ арад зоной урда тунхаглаа хэн. Тиихэдэл тэрэ алдахаяа мэдэдэггүй арбан долоо шэбшүүлһэн годли бэлэглээ хэн. Тэмүүжэн тэрээнэй ойро хүрөөгүй, эсэгингээ ханза соо хадагалжа байдаг аад, мүнөө хаадагыень даранхай, тэрээндээл тэрэ найданхай.

Жэрбэгэр тэгшэ бээтэй хүхэ торгон тэрлигтэй залуу хүн зоной дундаһаа гаража ерэбэ. Баруун гартаа алда ута бугын эбэр номо баринхай. хаадагһаань галуунай баруун далиин хүхэ үдэтэй нэгэ годли ёдойно. Бага хүбүүдэй зэргэ зубшан ябаад, эрэ хүн Тэмүүжэнэй хажууда зогсобо. Хүн зон дуугай болобо. Дуута годли хаадагһаа гаргаад, зондо харуулан, дээрэ үргэбэ, тиигээд хүбшэргэйдөө түргэн тааруулжа табяад, үзүүр хүрэтэрнь дээшэнь харуулан татаба. Эрид нарин эшхэрээн шэхэ хадхажа, сагаалса тээшэ һиинаба. Эрэ хүн хажуу тээшээ гараба, харбагшад номонуудаа үргэбэ.

«Бүхэ Бэлгэтэ хаан, годлииемни эльгээгыш...», – гэжэ Тэмүүжэн дотороо шэбшэбэ, тиин түрүүшын лэ годлёр захын бай сохижо гаргаба.

Хүбүүнэй мэргэн харбалга хашхаралдаагаар угтан, хүн зон дахин шууяба. Тэмүүжэн ухаандаа хамагһаа зайлаад, харасаа таһалангүй, нюдөө уйтаруулан, урагшаал харана. Гарнуудын нэгэ жэгдээр хүдэлжэ, хойно хойноһоонь годлинуудые табижа байгаа һэн.

Арбан табан годлиһоонь хоёрын лэ оноогүй, бусадай байнууд таба, таба гараараа тэрэ зандаа табхайлдажа һууба. Зоной хашхаралдаан улам шангадажа, нарин бүдүүн хоолой ниилэн, нэгэ ехэ эрхирээн хэрхирээн болон дуулдана, ногоото газар булгайр гуталаараа олониинь дэһэнэ, гараа арбагануулна, самнана, харин Тэмүүжэн тэрээнэй мэргэндэ баярлаһандаа юм гү, али өөрынгөө хүбүүдэй тудаагүйдэ хара бууһандаа юм гү эдэ хонгирадай иитэрээ шууялдаһые ойлгожо ядана.

Мүрысөөнүүд һэлгэлдэн, дээрэ дээрэнээ боложол байба, гансал нуга дээрэ болохо газарын болон тэдээниие хүтэлэгшэд һэлгэгдэнэ. Тэмүүжэн хүбүүдэй ошоһон газар тээшэ ошолсоод, юу хэнэб, тэрээниие хээд лэ ябаба. һүүлээрнь мори урилдаан, гүйдэлдэнь харбалга, бүхэ барилдаан, жада шэдээн – алинь түрүүн, алинь удаань болоо һэм гэжэ ханахын аргагүй байгаа һэн. Гансал зоной хашхараагаар, шэхэндэ дадал бэшэ хонгирадай хубхай наярһан хэлээр тэрээнэй ханаанда энэ үдэр үлөө бэлэй.

Наранай тэнгэрийн хахадһаа буужа байхада бугуули шэдэхэ һүүлшын мүрысөөнэй һүүлээр хүлэршэһэн морин дээрээ эсэшэнхэй юумэн мэээрхэлдэгшэ хүбүүдэй зэргэдэ орожо зогсобо.

– Таанар хуу хараат! – дахин тэрэ хүхэльбэ һахалтай үбгэн тойрог соо орон, зоной шууя дараха ханаатай хашхарба. – Юрын бэшэ хүрьгэн хүбүүн бидэндэ ерэбэ гээшэ... Тэрэ манай хүрээндэ байха, тиимэнээ хамаг хүбүүд эрын шадабарида тэрээнһээ һураха ёһотой. Мүнөөдэрһөө хамаг наадан тэрээнтэй хамта...

Тэмүүжэн үбгэнэй үгэ шагнаагүй һэн. Мүнөө хамаг юумэнэй үнгэрөөд, урдань гансал эсэгэтэйгээ хахасаха сагай үлөөд байхада тэрээниие хамаг юумэндэ хайхарамжагүй байдал эсэһэн суһанһантайнь, мүн уйдхартайнь холисолдоһон, сэдхэлыень эзэлбэ.

Бүртэ тухай бодолшые үсэгэлдэр үдэшэлэн, мүнөө үглөөнэйхидэл адляар зүрхыень баясуулнагүй.

Холын хаданууд дээгүүр сагаан үүлэд аалихан тамарна.

«Хойшоо нүүнэ, – гэжэ Тэмүүжэн хүндэ харуулхагүйн түлөө нюдөө ониилгон, тэдээниие шэртэнэ. – Онон руу... Эсэгэмниш тиишээ морёо залахань... харин би үлэхэб...».

Хахасалгын найр Дэй Сэсэнэй тэрэл томо гэр соо болобо. Мүнөө аха заханар болон эрэшүүлхээ гадуур хадамай басаганай түрэл эхэнэрнүүд, хүгшэд ерэнхэй. Тэмүүжэн удаан сагай туршада ханаар жэрылдэһэн хүнүүдтэ ехэхэнь эхилэн асаржа ерэхэн бэлэгүүдээ бариба. Удаань хадамтай басагантайгаа зэргэлжэ нуугаад, аха заханарай юрөөлнүүдые удаан шагнажа нууба...

Һүүлэй Һүүлдэ хуу барандаа гэрхээ гараба, Есүүхэй суглараа-шадай дүхэриг соо Дэй Сэсэндэ халаанай мориёо бэлэглэбэ.

Хүндэ ямбатайгаар Есүүхэйе үдэшөө хэн. Дэй Сэсэн тэрээнтэй уулзаһан талын булаг хүрэтэр табин бүлэг нүхэдөөрөө үдэшэбэ. Тэндээ хоноод, үглөөгүүр хахасаха байба. Тэмүүжэн хонгирад хүрээндэ үлэбэ.

XIV

Алтан бурхандаа ябаһан Хутула хаанай гурбадахи бага хүбүүниинь хэн. Зүчи Хирмау хоёр аханаршые хаа, нэгэ-ниинь гурба, нүгөөдэнь хоёр наһа дээгүүр, ухаан бодолоороошые, хэлэ амаараашые нобшо унтуур хэн тула дүүдээ холо гартанхай хэн. Алтан багаһаа хэрүүлшэ зангаар илгарагша юм хэн, харин томо болоходоо аханарайнгаа ахамад мэтэ болошоо. Хара мэхэтэй хэн хадаа тэдээнээ өөр тээшээ татажа шададаг, тэдэньшые үгыень дуулажа нурашанхай ябадаг.

Хутулын хүбүүд хара багаһаа аха дүүнэрэй хүбүүдхээ газар-хануур амьяа хараад ябадаг хэн. Уг изагуур соогоо хүбүүдхээ эсэгынгээ хаан байһан ушараар илгардаг. Түрэл гарал болон хүршэнэрын, олон тоото абга-нагаса хээтэйнэр, хүндэ ямбатай хүгшэд эхэ эсэгэдэнь үрдилдэн байжа хүбүүдэйнэ хайн хайхан элдэб шанар шэнжэ найрхаха. Эбы хөөрхы хандалгада угаа дуратай үхибүүдэй үнжэгэн сэдхэл тиимэ хаймһаралгада, бэлэг сэлэгүүдтэ дадашоо юм хэн бээ. Хутула хада гэртээ харья, хээ-

тэйнэрэй мээхэй энеэбхилгэ гуужаа, билдагууша хоолойнуудын замхаа. Харин хүбүүдэй зүрхэн соо хүндэ ямбада, дохилгон, тохигонолгондо хюдамаар бэшэ абьяас шунал тунашанхай, хаанаб даа нэгэ тээхи эгээл гүнзэги газартань онсо тиимэ зэргэтэйбди гэхэн мэдэрэл хаха орошонхой бэлэй.

Бэээ хүсэжэ, ноёд болоод байхадань эсэгины үндэр нуури са-суутанайн хэн нэгэн эзэлхэ гэхэн бодол огтолон тэдээндэ ерэдэггүй хэн. Үеэлэ аха дүүнэрэй урда хойгуур унажа бодожо ябанхаар, хуу барандаа нэгэл адли зиндаатай ябаа наамнай дээрэ гэжэ дотороо хөөрэлдэхэ. Нүүлшын найр дээрэ үбгэн Тодойной Есүүхэйе хаан болгохо тухай хэлэхэдэнь эсэгийнгээ хаан шэрээдэ тэрээниие нуулгахагүйб гэжэ Алтан тангаригаа үгөө.

– Хэрбээ хаан үгыгөөр байжа шадахаа болёо юм наа, – гэжэ тэрэ найрай нүүлдэ гурбуулан тэрээнэй гэртэ нуухадаа хэлэбэ, – энэ өөдэрхүү нүрхэй, бэээ үргэжэ, дээшээ дүүлиһэн Есүүхэй бэшэ, харин хэн нэгэ аха, аргаа ядахадаа, Таргудайшые хаан болог.

– Тон зүб хэлэнэш, дүү хүбүүн, – гэжэ Зүчи тэрээнтэй зүбшөөбэ. – Тэрээндэ жаахан үхибүүдтэл адляар өөрыгөө хашуулжа байхагүйбди.

– Таргудайн дэргэдэ амаршые байха, – гэжэ Хирмау дохибо, – тэрээнһээ бидэ холобди. Дайнай үгэдэ ехээр хашараажа байхагүй, харин энэш хаан болоо наа, маанарые ханаа амар байлгахагүйл. Таргудайда нэнгэхэ хэрэгтэй.

Есүүхэйдэ аха дүүнэр анханһаа хойшо атанханаараа дурагүй бэлэй. Багадаа нэгэтэ хүрээнэй хүбүүд арбан үдэрөөр өөрынгөө дээрэ хааниие нунгажа наадаа хэн. Хуу барандаа Хутула хаанай ехэнь хэн тула Зүчиие хаан болгохо гэжэ байба. Тээд гансал Есүүхэй эсэргүү бодобо:

– Хэнһээш дороор жада шэдэхэ, хэнһээш муугаар барилдаха хааниие хаана хараа нэмта?

Зүчи хоёр наһа Есүүхэйһээ дүүшые наа, хаанай хүбүүн хэн тула, иимэ доромжолго тэсэхэ аргагүй байба, тэрээниие барилдаанда дуудаба. Есүүхэй тиихэдэнь нэгэ угзархадаа Зүчиие ара нюрган дээрэнь тарайлгаба. Ёһын тэдыдэ носолдоошо болоошыегүй, хүрээнэй хүбүүдэй хоротойгоор энеэлдэтэр юрэл мүнөө гараһан маадай, үглөө гараһан мөөдэй шэнгээр абаад лэ хаяжархёо.

Хутугтын наһаар аха хадань хаанаар хунгаа хэн. Сасуутанайнгаа дунда хаанай хүбүүд засагһаа анха түрүүшынхией сэхэ руунь түригдөө, тэрэ өөһэдынгөө гутамшаг ябадалһаа Есүүхэйе хүлисэ-жэ шадахагүй бэлэй.

Үндыһэн хойноо татаарнуудай дайнда Есүүхэйн гурбан мянган сэрэг суглуулаад байхада тэрээнэй гар доро хамаг дүүнэрыень нүхэдтэйн хамта үгөө хэн. Хутулын хүбүүдые зорюута баһажа, доромжолжо байһандал Есүүхэй хамаг зоной урда юрын зуутан дарганартай суг хамтадань тэдээндэ зарлиг буулгажа байгаа. Үглөө бүри жагсаал зэргэдэ тэрээнэй захиралта шагнажа байхадаа Алтан хамаг шүдэнэйнгөө түүрэтэр шүдөө хабираа. Удаань илалтын һүүлээр олзоёо хубаахадаа Хутулын хүбүүдтэ орходоо гурба дахин ехые туг дороо шаара шабхарууһаа бүридэһэн барлаг болон зайгуул ангуушадһаа гурбан мянган сэрэг суглуулһанайнь түлөө Есүүхэйдэ үгөө. Тэрээнэй һүүлээр хэрээдүүдэй аянһаа Есүүхэй аймаар олон хүрэг адуу, тэмээ туужа асараад, ябалсаагүй хүнүүдэй хэнтэйншье хубаалдаагүй. Үхэхэн хоёр аханарайнгаа һүүлээр Есүүхэй тон томо үлүүстэй, эгээ олон сэрэгтэй боложо, монголшуудай уг изагуурай эгээ түрүүшын хүн болоо.

– Есүүхэйдэ хуу бии, – гэжэ атаа мэээндэ, уур сухалда абтаһан Хутулын хүбүүд хэлсэхэ. – Тэрэнь багадаад, хаанай шэрээ тээшэ дугташахань юм!

– Манайл тархи дээрэ гарахаяа һанана, – гэжэ Алтан заабарилна. – Гараад, лаб һуухадань лэ эрхэ сүлөөтэ ноёд ябахадамнай юун һайн байгша һэм гэжэ ойлгохобди.

Зунай найрай үглөөдэр Хутулын хүбүүд Таргудайда ошоо хэн. Тэрэнь хара мэхэдэ орохоёо нэргылэн, нэр-мэрхэн угтаа. Бага һамганайнь нэгэ нэгэ аяга хүйтэн архи хэжэ үгөөд, хатаамал үрмэ хүндэлгэ табяад гарахада, Таргудай нюуһан нээһэн долоон далда үгытэй ядуу үгэнүүдээрнь ямар хараа түсэбтэй ерэһыень элирүүлхэдээ, шарай түхэлөө тад хубилгаа хэн. Газаа халуунда, өөрөө тобир тарганшье һаа, улаан гараараа өөрөө хони гаргажа, гэртэхиндээ шэрээ түхээрхыень захирба. Эдижэ уужа байхадаа эсэгынгээ һүүлээр ямар байдагыень һурагшалаа, үбэлэй хашанха сагта хайшань хүрэгүүдээ абаашахыень зүбшэл заабари үгөө. Үни удаан хөөрэлдөөнэй һүүлээр хэниинь аха захаб гэжэ мэдэжэ аба-

хадаа аханарыень ондоо гэртэ амархыень ябуулаад, тэрээниие нэгэ мориёо худалдаха хэрэгээр хэбэртэй үлэхыень гуйгаа һэн.

– Нэин моритойш даа, сэн тухай хэлсээ, – эсэһэндээ залхуу хоолойгоор аханарайнь нюрга харан тэрэ дуугарна. Үүдэнэй хал-хабшын тэдээнэй хойно буухада Алтан тээшэ тэлэршэһэн нюураа эрьюулбэ. – Ши, Хутулын жаа хүбүүн, хамаг хияадууд соо эгээ ухаатайнь байжа, эгээ зүбөөр шиидээ байнаш. Есүүхэй хаан боложо бирахагүй. Дан түргэн сухалтай, дошхон, нуури байрагүй, элдэб олон бодолгүй юумэ хэхэдээ болохо, арад зониие холхидуулан һүйдхэхэ. Харин арад зон тэнэг шуу, һүрэг хонин шэнги, һунгахадаа алдуу гаргахадаа болохо. Яаха, юу хэхээр гээшэбибди эндэ? Юун гэжэ бодонош? – Таргудай бэлтэгэр нюдөөрөө туршан хараба.

– Бү мэдэ, – удаан дуугай нууһанайнгаа һүүлдэ Алтан мүрөө хабшаба. – Бидэ танда зүбшөөл нурахаяа ерээ ха юмбибди.

Таргудай долёобороо дээшэнь үргэбэ:

– Арад зон ямар шиидхэбэри абахаяа мэдэнэгүй, ноёд өөһэдөө энэ хэрэг хэрэгтэй һаба руу шэглүүлхэ ёһотой.

– Харин теэд хайшан гээд? – Алтан нуури дээрээ үндэгэд гэбэ. – Таргудай абга, хэлэжэ үгыт, би хуу хэхэб, бултыень үгэдөө оруулхаб, эдилгээр татахаб, юуш хайрлахагүйб.

– Хэрэгтэй сагтань шамда хэлэхэб, – Таргудай тэрээниие һайшаан хаража нууба. – Шухалань, намһаа барилсаад яба, дээшээ гарахаш. Харин мүнөө аханартайгаа хари, Есүүхэйн хойноһоо хара, юу хэхээ байһыень мэдэжэ бай. Мэдэһээр лэ намда дуулга. Тиихэдээл ши бидэ хоёр юу хэхээ шиидэхэбди.

Үглөөдэрын лэ Алтан Сочигэлһээ Есүүхэй сэрэгтээ ошобо гэжэ мэдэбэ. Алтан һүнидөө Таргудайда хүрэжэ ерээд, гурбан үдэр архидаа һэн. Есүүхэйһээ хори гаран моридые Таргудайн хүнүүд хулуугаа гэжэ мэдэхэдээ түрүүшээр ехэтэ гайхаба. Теэд нилээн бодолгото болоод байхадаа зүб лэ хаш даа, Есүүхэй хүсэнэй урдаһаа хүсэн бии гэжэ мэдэг гэжэ шиидээ һэн.

Есүүхэй ууган хүбүүнтэйгээ Хэрлэн мордобо гэжэ мэдэхэдээ энэ шухала мэдээ баһал Таргудайда асаржа ерээ. Таргудай тэрээниие баяртайгаар хараад, арьяатандал нюдөө уйтаруулан, шүдөө хахинуулаад абаа һэн.

– хайн лэ гээшэ, – гэжэ тэрэ аалихан хэлэбэ. – Ехэл хайн гээшэ. Юуниинь хайн юм нэм, Алтан тиихэдэ ойлгоошьегүй, өөрын-хидтөө нэжэгтэ орохогүйн тула гэртээ яараа нэн.

XV

Дэй Сэсэнтэй тараһанай үглөөдэр Есүүхэй Улаан хадада дүтэлжэ ябаба. Тэрээнэй зүүн хормойгоор урдааша Хүйтэн горхон энэ хуурай талада аяншадай тогтохо гансахан газар болодог – эндэ дээдэ Ононһоо дунда Хэрлэн руу зорихон зунай замуудай бэлшэр.

Эртын боро хараанаар горхондо дүтэлжэ ябатараа Есүүхэй холоһоо амаржа байһан хэдэн аяншадые хараба. Гурбан харбаанай газарта морёо байлгажа, багахан гал тойроод хууһан юһэн хүниие тоолобо.

«Манай, Ононой, – гэжэ тэрэ морёо ябуулан, дүтэлжэ байһан саг зуурын буудал шэртэжэ, ханаа амар шиидэбэ. – Али Хэрлэнэй гү... Ганзага ниилэбэл, хамташые саашалхада болохо...».

Хахад харбаанда хүрэхэдэнь галай хажуудахи зон тэрээниие анхараад, галай гэрэлһээ һарабшалан, урдаһаань хараашалба. Захынхинь, арбан хоёртой хүбүүн, аханарай зарлигаар хаш, түргэн бодоод, обоологдон табяатай ганзага сумаада ошоод, түйсэ, амһарта гаргаба.

Есүүхэйн табин алхамда ябахада хүнүүд һууриһаа бодоод, угтан ерэбэд.

«Хэниие хүлээжэ байһанаа мэдэһэн юумэдтэл, – гэжэ тэрэ досоогоо энеэб гэбэ. – Харин эдэ, магад, уг унгигүй дээрмэшэд...».

Ганзагаһаа түйсэ, амһарта абаһан залуу хүбүүн хүндэшэ зангаар гүйжэ ерээд, жолооень абаба.

– Замдаа хайн ябана гүт? – гэжэ тэдээнэй аха заха, тэрээнтэй сасуу наһанай хүн, дохибо, тэрэ зуура Есүүхэй хайн танил шалшаран татаар хэлэ таниба.

Эндэ тэндэһэнь дүтэлһэн хүнүүдые хараад, тэрэ даншые хойнотожо, ямар алдуу гаргаһанаа ойлгобо. нэеы малгай дороһоонь татаар зангаар уяатай гэээгэнүүд бултайлдажа байба. Нариншаг нюураарнь, хамниганайхидал даншые зэртэгэр уйтан нюдөөрнь холохонһоо хайсахан адаглажа харабал татаарнуудые таниха

байгаа. Тээд мүнөө сухарихань оройтоо – тэрьедэһэн хүнэй нюрга руу харбадаг. Тээдшые тэрьедэхэ шалтагааншые даб дээрээ үгы хэбэртэй. Һүүлээрнь боржогон Есүүхэй эбтэй татаарһаа шалтаггүй гүйжэ арилаа гэлсэгшэб, хари. Хэндэш хэрэггүй юумэн аад, хоёр тала халаяһан хөөрэлдөөн бологшоб.

– Баруун тэнгэрийн һайгаар! – гэжэ Есүүхэй моринһоо буунгаа харюусаба. – Танай аян һайн гү?

– Тэнгэри мартанагүй даа, – ахамад татаар илдам хүн хаш, харин бусадын абя аниргүй хүйтөөр харанад. – Манай галда һууя.

Һууһан газарайнгаа хойто талада тэрээнине үндэрлүүлээд, ахамад хажуудань һуужа, хүрэхөөр архитай хүхүүрээ гартаа абаба. Нүгөөдүүлын нозог нобшоор дурата дурагүй галаа тойрон һуубад.

«Хэбэрын, намай таяагүй, – аяга абажа байхадаа Есүүхэй бодобо. – Хэрбээ таяа һаа, иимэ уулзалга болохогүй һэн... Дурагүй байна, тэрэнь мэдээтэй, тээд монгол ба татаарнууд хэзээдэшые бэе бээдээ дуратай байгаагүй».

– Отог угуудай дунда дайн дажар үсөөн болог, тэнгэрийн бурхан хамаг тоосоомнай шиидхэг, – Есүүхэй хуурай хилгана хухалжа абаад, хатуу хорзо дүрэн, найман зүг руу үргэжэ, шабхан ууба. Архи гашуубтар, үрмэдэһэ холижо нэрэһэн мэтэ байба.

– Тон зүб үгэ! – гэжэ татаар баярлангыар нюдөө бэлтылгэн, бусадаа эрьен хаража, шангаар дуугарба. – Иимэ үгэнүүдэй түлөө ууха гээшэ арбан нүгэл зүрхэ сэдьхэлһээ абажа хаяһандал... Та ямар угайбта?

– Би бүгүнүүд угайб, нэрэмни Онгудай, Сэмгэтэ ноёндон хүэр боложо алба хэдэгби, – гэжэ хорзын гэнтэ толгойень сохёод, ухааень балартуулжа эхилхые мэдэрэн, Есүүхэй хэлэбэ. – Хэрлэнһээ ноёной даабаряар ябанаб. Таанар хэд болохобта?

– Бидэшые юрын зомди, – энеэбхилгээ һанжаһан дээдэ һахал дороо дараад, татаар дуугарба. – Буир нуурай татаарнуудбди. Ехэ хүбүүндээ хадаг табиха гэжэ ябанабди... энэ хүбүүндэ, – гээд, дүхэриг соогуур аяга тараажа, эльгэн арһан дээгүүр эдее хоол табижа ябаһан залуу хүбүү харуулба.

Есүүхэй наада харад гэһыень ойлгожо, дотороо нэргылэн, хулгай нюдөөрөө хүбүү хараба. Тэрэнь юунэйшые болоогүй юумэндэл хорзо аялалһаар, архи адхахагүйн тула арһан хүхүүр ехэ бол-

гоомжотойгоор барин ябаба. Бусадын хүлээнгээр газар гэтэнхэй, абяа аниргүй хуунад.

– Олхонуудта ошожо ябанабди, – гэнэ татаар. – Тэдэ эгээ хайн басагадтай гэлсэдэг, зарим угаархид гансал тэндэһээ бэри буулгадаг, та энээниие хайн мэдээ бэээт...

«Олхонуудта... ехэ хүбүүндээ һамга абхуулха... хайн мэдэнэт... – Есүүхэй ухаандаа тэрээнэй үгэнүүдые шүүтэрээ хойнотоһон һанаа зоболго мэдэрбэ. – Татаар дэмы шашанагүй. Нам тухай эдэ мэдэнэ. Юрэ эндэ байгаагүй... Хайшаа ошоһыемни мэдэнэ, тиигээд лэ эндэ хүлээгээ... Теэд хаанаһаа мэдээб? Хэн дуулгааб?...».

Тойроод хууһан эрэшүүлые һэмээхэн харахадаа барандаа хайн зэбсэгтэй хүдэр хүбүүд, дуу шуу үгы, хайн хургагдаһан шэлэмэл нүхэд гэжэ тэмдэглэбэ.

– Морёо уһалха хэрэгтэй, унтахашье саг болоо, – Есүүхэй түргэн бодоод, архиин охинһоо һуларад гэхэн бээе шанга барин, бургааһанда уяатай азаргадаа дүтэлбэ.

Номотой һаадагынь, номотой хормогонь эмээлһээн һанжана. Ногтоо тайлаад, морёо яаралгүй харанхы руу, урдаһан уһанай абяан тээшэ абаашаба. Моринойнгоо хомхойгоор уужа байха үедэ хахад бэээрээ эрьежэ байгаад, түүдэг тээшэ хараба. Барандаа һууридаа һуубад. Нэгэ угзаран, уламаа татаад, хазаараа абангүй эмээлдээ хүрэн гаража, морёо ташуурдаба. Оодороон соо эрье-хэдээ татаарнуудай тэрэл хэбээрээ һуухые гайхан хараба.

«Һууриһаа бодохоо залхуураа гээшэ гү? – гэжэ тэрэ мориёо хатараанда оруулан, марган таамаглана. – Теэд залхуушуулда адли бэшэл... Магад, үнэхөөрөө энхэ амгалан хүнүүд байгаа гү, харин би нэжэглээд...».

Харюу олонгүй Есүүхэй түүдэгһээ холодоһоор холодобо. Нилээн бодоһонойнгоо һүүлээр зүб тэдээнһээ ябааб гэжэ шиидэбэ – татаар лэ хадаа татаар, һүниндөө юуншые болоходоо болохо байгаа. Есүүхэй уушхаржа, добын хяра дээрэ морёо байлгаад, һүнийн түүдэгэй гэрэлдэ һүүдэлзэһэн холын һүүдэрнүүдые һүүлшынхией хараба.

Бүхэли һүниндөө тэрэ хайн хатараар баруун хойто зүг мүшэдөөр шэглэн ябаба. һүнийн тэнгэй хойно һара гараад, тэнгэрийн хаяа хүрэтэр тала гэрэлтүүлбэ. Хэды дахин Есүүхэй зогсожо,

гэдэргээ удаан хараашалба. Буугаад, газарта хэвтэжэ, шэхээ хуурай ногоондо дахан, татаарнууд намнана гү гэжэ шагнаархаба.

Үүрээр Шуус голой гараса хүрэбэ. Уһанай нюрууһаа сагаан манан дэгдэжэ байба. Шиигтэй агаар эртын нэрюун амисхалаар хүйтэ даажа, Есүүхэйн бэе дагжа хүрөөд абаба. Тэрлигэйн захиар, хамсын туруугаар хүйтэ нойтон шурган орожо, арһаниинь жэжэхэнээр тоборюутан, татаганатараа даараба.

Моринойнгоо ундалхые хүлээгээд, уһа руу оруулба. Голой тэгэндэ уһан мориинь булан алдаба, эмээл дээрээ бодохо баатай болобо. Үндэрһөө мориной бэе тойрон, заримдаа дэлһэн дээгүүрнь шолжогонон урдажа байһан уһа хараад, тэрээнэй толгой гэнтэ эрьежэ, бөөлжэһэниинь хүрэбэ. Шадалаа гээһэн хүлнүүдын үбдэгөөрөө һалганаад, моринойнгоо эрьедэ гарахые арай шамай тэсэн хүлээжэ, доошоо һууба.

«Һүүлэй үдэрнүүдтэ ехээр уугааб, – гэжэ тэрэ эсэнгээр бодобо. – Үдэр бүхэн эмээлдэ. Амарха хэрэгтэй».

Эрьеын бургаһан соо далда газар олоод, һуларһан бээ баалан, эмээлээ абажа, ута ногтоороо дүтын бургаһанһаа уяба. Холо бэшэхэнэ һаглагар мүшэр доро тохомоо дэбдеэд, эмээлээ дэрлэһээр, ухаа мэдээгээ алдан, хүндэ нойрто абтаба.

Няалданги хүлһөөр һабхаран, ехэл хүсэ шадалаа барагданхай һэрээ һэн. Толгойнь эрьенэ, хэлэ, амань, хоолой, бахалзуурын хуурай шэрүүн. Бодохо гэхэдэнь, бүхы бээнэ үбдэжэ байба. «Үбдэшөө гээшэ гү? – Есүүхэй ахир тулюураа ойлгожо, хэзээ заяанһаа үзэгдөөгүй айха мэдэрэлдэ абтаба. – Хүйтэ нойтонһоо иигэшөөб гэжэ гү? – ойроо байһан морёо харахадаа, нэгэ бага һанаагаа амарба. – Мүнөө мэдээгээ алдаагүйл хаа... Хүн зондо хүрэхэ хэрэгтэй...».

Хамаг хүсөө шабхан, тэрэ тэмээшэлэн мүлхибэ. Мориниинь ойлгоһондол, байһан газартаа хүлээгээд байба. Үшөөһэнһөө хазаараа угзаран абаад, һөөргөө мүлхибэ. Мориниинь хойноһоон дүмүүхэнээр ябаба.

Эмээлдээ хүрэжэ, Есүүхэй морёо хэбтүүлээд, арай шамай тохомоо дээрэнь хаяба. Амияа абаад, үбдэг дээрээ бодожо, тусгаар хүндэ болоһон эмээлээ хүсэлхын ехээр хүсэлжэ, газарһаа хоб-

холоод, нүдөө шэб анин, эрхирэн байжа тохом дээгүүрээ хаяба. Удаань морёо бодхоожо, шадалаараа уламаа татаба. Баһа хэб-түүлээд, зэбсэгээ үни удаан ганзагалба...

Бургаан сооһоо гаража, хойто зүг тээшэ гэшхүүлбэ. Тэндэ, Хүйтэн горхоноор энэ үедэ тохоруун угай зарим айлнууд зуһадаг, хуушан газартаа байна аа гү гэжэ тэрэ найдаба. Жолоогоо нула табяад, Есүүхэй хүндэ харасаар газар дээгүүр мүр сараа хараа-шална. Наран тэнгэрийн хахадта хүрэбэ, хурса элшэнь толгойень ехээр үбдэхөөн, гам хайрагүй шараба. Есүүхэй хүсэлэн, тэнгэри хараба. Нэгэшье үүлэн байбагүй. Тэрэ толгойгоо сээжэ дээрэ уна-гаажа, нүдөө аниба...

Ухаа мэдээгүй ябахандаа тэрэ моринойнгоо ябаһан зүгөө эрид хэлгэжэ, ябадалаа зөөлэхэнөөр түргэдүүлбэ гэжэ мэдэбэгүй. Татаарнууд хүсэжэ ябана, урдань тэрэ хорзо аягалааша ахалаг-шань. Тэрэ мүнөөшье салгидаһан архитай аяга баряад хашхарна: «Есүүхэй, энээниие уугаад, үхэхэш! Уу, Есүүхэй, тиигээд түргэн үхэ!».

Нохойн ууртай хусаанһаа тэрэ һэришэбэ. Тэрээнэй шанха урда хахад харбаанай газарта арбан гэртэй айл байба. Гэрһээ эрэшүүл гараад, нохойнуудаа татаба. «Дүүрээ, мүнөө үхэхөө болёоб, – гэжэ Есүүхэй ханаагаа амарангыар бодобо, тээд гэнтэ татаарай хорзо тухай зүүдээ ханаад, гэнтэ хамаг юумэ ойлгожорхибо. – Хорлоо!». Хорзын гашуун амта ханаад, бөөлжэдэһэниинь хүрэбэ.

Тэрэ эмээлһээ арай шамай барисалдаад, тонгойжо, шуһаар бөөлжэбэ. Хоолойнь ехээр хордобо. Үдхэн улаан бүлингүүдэй мо-риной хүл доогуур һанжан унажа байхые хараба. Азаргань үхэ-лынь тааһандал, шэхээ хайшана, шуһан улаан нүдөөрөө хёлойно.

Бөөлжэһэнэйн удаа нэгэ бага дээрэ боложо, тэрэ толгойгоо үргэбэ. Урдаһаань хоёр залуу эрэшүүл гүйлдэжэ ябаба.

– Та яагаабта? – нюурыень шагаахадань, тэдэнь хоёр болон харагдажа, түрүүшынь хүн асууба. – Шархатаа гүт?

Хоёрдохи хүниинь амидашанхай гүйжэ ерээд, ууртайгаар хэлэбэ:

– Юу нураабши, харанагүй хүн гүш? Мориинь хүтэлэ, би уна-шахагүйнь тула баряад ябаһуу.

Гэрэй хажууда тэдээниие ахасар эрэшүүл хүлээжэ байба.

– Энэш Есүүхэй ноён ха юм! – гэжэ хасар дээрээ һарюу һорьботой нэгэниинь гайхан дуугарба. – Гэртэ оруулагты!

– Гэртэ болохогүй, амилхадань хүндэ байха, – гэжэ маяганаад ерэжэ ябаһан нэгэ үбгэн буруушааба. – һүүдэртэ дэбдеэд хэбтүүлэгты.

– һүүдэр руу!

Үндэр дэрэтэй зөөлэн нэеы дээрэ хэбтэнээр, Есүүхэй һорьботой хүниие дуудаба.

– Ши хэмши? – һанаһаа оролдон, нюурын адаглажа, һула хоолойгоор асууба. – Ямар угайбши?

– Би Буралдайб, эхирэд угайб, шоно отогойб, бидэ эндэ хуу нэгэ угай зомди, тайчуудай хилын харуул харанабди.

– Намай хаанаһаа танихабши?

– Бидэ танда холын түрэлэй зон болохобди, нэгэ хулинсаһаа гараһамди.

– Юүгээ хэлэнэш даа? – Есүүхэй хүндөөр амилна. – Хаанаһаа минии хулинсагые мэдэхэ хүмши?

– Танай холын хулинсаг Бүртэ Шоно манай газарта, Байгал далайн баруун эрьедэ түрэнэн, манай угһаа гараһан.

– А-а, зүб... тиигээ хадаа, бидэ түрэлэй зомди.

– Би таниие татаарай дайнһаа мэдэхэб, бидэ эхирэд тайчуудай түмэндэ ябалсаа һэмди... – Буралдай охижо эхилхэдэнь, хажуу тээшэнь нэнгүүлээд, толгойень барин, хүнгэрүүлбэ. – Э-э... шуһа гараа хадаа муу, эмшэ бөөдэ эльгээхэ байна...

Тэрэ түргэн бодоод, холо бэшэ газарта һууһан эрэшүүлдэ ошобо. Есүүхэй нюдөө хаан, хэлбэлзэнэн һажалуурта абтаба.

Мэдээ ороходонь, хажуудань ямаршьеб үбгэн һуунхай, сарбууень барижа байба. Тэрээнэй араһаа Буралдайн һанаа зобохон нюур харагдана. Үбгэн хүрин зүбхяа хаагаад, юушьеб шагнаһан хэбэртэй, үлэ мэдэг уралаа хүдэлгэнэ. Нэгэ юумэндэ шиидээ ха, гарыень табяад, түрүүн зүүн, удаань баруун нюдэ руунь шагааба.

– Шамайе хорлоо, – нюргаа сэхэлээд, тэрэ хэлэбэ. – Удангүй үхэхэш.

– Хэзээ? – гэжэ Есүүхэй хуби заяантайгаа гансата эбсэжэ, ондоо түби руу морилхо тухайдаа дадажа эхилнэ.

– Хэды хоноод.

– Би гэртээ ошохо ёһотойб, – гэбэ Есүүхэй.

– Гансаараа шадахагүй, – үбгэн Буралдай тээшэ эрьебэ. – Абаашаха хэрэгтэй. Үхэрэй арһаар үлгы хээд, хүнёор ябагты, үдэрэй халууниие энэш дабахагүй. Би ногоо үгүүжэб, бусалгаад уулгаарайт, нэгэ бага наһыень нунааха. Зөөлэн ябадалтай мори-дые шэлээрэй, жороо дээрэ байха, хэжэрхэгүйнь тула. Энэл хүнин-дөө гарагты. Наранай ороходо зүүн тэнгэридэ хара хонёор үргэл үргэхэ хэрэгтэй. Хара бөө дууда. Тэрэш хуу хэхэ.

Харанхы болохолоор арбаад моритон айлһаа гараад, баруун хойшоо, Дээдэ Онон руу мордобо. нунаһан бүлэгэй дунда дүрбэн моридой хоорондо Есүүхэй үлгэдүүлэн хэбтээ һэн.

Ухаа мэдээн соогоо, нэгэ тэрээнээ алдажа, нэгэ һэгээ орожо ябахадаа халта нээгдэһэн нюдөөрөө огторгойн гүндэ эмхи гуримгүйгөөр холисолдоһон одо мүшэдые шэртэнэ. Гансал юумэн тухай бодожо хэбтээ һэн – Онон Хэрлэнэй хуурай арал газар һэтэлхэ тухайнь хэн татаарнуудта дуулгааб? Тэрээнэй үхэл эгээ ехээр Таргудайда хэрэгтэй, маяг зангаараа тэрэл боржогоной ноёдһоо иимэ юумэ хэхэ. Теэд тэрэ хэн нэгэнһээ тэрээнэй ябалган тухай мэдэжэ абаха ёһотой байгаа бшуу. Гэнтын тохёолгондо Есүүхэй үнэншэнэгүй, яахадааб гэхэдэ, хүбүүгээ гэрлүүлхээ соносоһон үдэрһөөнь даншые багахан саг үнгэрөө. Хэншыеб Таргудайда энээн тухай дуулгаха, тэрэнь татаарнуудта дамжуулха, харин тэдэнь моридоо гамнангүй Онон Хэрлэнэй бэлшэр болохо Улаан хадын горхон хүрэтэр гүйлгэхэ – энээхэн лэ богонихон саг байгаа ха юм. Харин һүүлэй үедэ Алтан лэ бусадһаа оло Таргудайда ошоо. Есүүхэйдэ тэдээнэй һүүлшын уулзалга ханагдаба: «Таргудай шамай зулгааба, хараад байгаарай, бүри огтолон даруужаб...».

Эдэ бүгэдые үшөө дахин бодоод, Алтан хооһон үгэ шашаагүй, тэрээниие занаа, тиигэжэ хэлээ хадаа Таргудайтай сэхэ хэлсээ баталаа гээшэ гэжэ Есүүхэй эсэслэн шиидэбэ.

«Энээн тухай би анханшые таажал байгаа һэм, – гэжэ Есүүхэй халаглаба. – Хамаг юумэн Таргудайн үйлэ хэрэгээршые, Алтанай хэлээршые харагдажал байгаа һэмнай даа. Харин мүнөө орой-тооб...».

XVI

Хоёрдохи үглөөнь Есүүхэйе гэртэнь асараа нэн. Хүрээндэ адуу, үхэрөө хаагаад, бэлшээри тээшэнь туунхай. Айл аймаг үглөөнэйнгөө тухашараан соо, эхэнэрнүүд гашалшоогүй дээрэнь хүнэйнгөө ажал хэрэг хэжэ, хүрэнгэ шэнэлжэ, тоно сохижо, архи нэрэжэ байба. Хүрээний урда багахан хүбүүд тугалнуудые эхэхээнэ хашхаралдан халгаажэ, хоёр тээшэнь туужа ябабад.

Һонирхоһон зоной нюдэн доро моритой хүнүүд хүрээний тэгэн руу хатаргалдабад. Даараһан Есүүхэй ямаан дэгэл доро мэдээгүй хэбтэбэ. Үхэлэй хүхэ сагаан тэмдэг хамар, хасартань буунхай, духань нялдуу нялуун хүлһэ лэбшэнхэй.

Урда ябаһан Буралдай хажуугаарнь гаража ябаһан һамганһаа асууба:

– Есүүхэй ноёной гэр хаанаб?

– Тойроод һууһан эдэ сагаан гэрнүүд, – хажуу тээшэнь гараа дэлгээн тэрэ харюусаад, моридой дунда үлгы соо хэбтэһэн хүн тээшэ хүзүүгээ һунаан харана. – Энэ хэн бэ, шархатаа гү? Таанар эхирэд гүт, дуугархаартнай...

Моритон Есүүхэйн айлнууд руу дуугай гондиржо, досоонь гэшхүүлэн ороод, газсахи галайнь хажууда дүмүүхэнээр ашаагаа табиба.

Ехэ гэрһээ Хасар гараба. Тэрэ ахалагшаар гэртээ үлэһэн хадаа мүнөө сагаан нэеы малгайтай, хуйтай годигор хутага һанжуулһан шэнэ бүһэтэй. Танигдаагүй зониие гайхангяар харан байтараа арһан дээрэ хэбтэһэн Есүүхэйе обёорбо.

– Эсэгэ! – гүйжэ ерээд, үбдэг дээрээ унан, айһандаа нюураа һориилгобо. – Эсэгэ, яагаабши?

– Яагааб, шархатаа гү? – хүбүүнэйнгээ хоолой дуулаад, гэрһээ гүйжэ гараһан Өөлэн танигдаагүй зониие шарайшалһаар, урагшаа ябаад, хажуудань үбдэгэлбэ. – Амиды гү?

– Амиды, – Буралдай эсэнгээр хэлээд, малгайгаараа хүлһөө арһан, урдань обооролдоһон хүүгэдые хараба. – Татаарнууд хорлоо.

– Ямар татаарнууд? – Өөлэн толгойгоо үргэжэ, ойлгосогүй харасаа тэрээн тээшэ шэглүүлбэ. – Хүбүүмни хаанаб?

– Гансаараа байгаа. Зүүн зүгһөө ябаа, тиигээд Хүйтэнэй ойро манайда буугаа...

«Зүүн тээхээ ерээ, тиигээ хадаа бусажа ябаа гээшэ... – Өөлэн халта уушхарба. – Есүүхэй хүбүүгээ хаяхагүй».

Тэрээниие гэртэнь оруулжа, орон дээрэ хэбтүүлбэд. Зарасанар түрэл зондонь мэдээсэл тараахаяа гүйлдэжэ ошобо.

Үбгэн эмшэн шуһыень ханаба. Өөлэнэй дуугай асуудалда тэрэ харасаа буулгаад, толгойгоо нэжэбэ.

– Хэзээ? – сэдхэлээ хүдэлһэндөө һөөлдэнги хоолойгоор Өөлэн асууба.

– Хоёр үдэр тухай... – гэжэ маргангяар үбгэн хэлэбэ.

Байд гээд, Есүүхэй мэдээ оробо.

Дүүнэрһээн Даридай түрүүн гүйжэ ерэбэ. Гэр руунь маряан-гяар ороод, айнгяар харан, ойронь һууба. Шарлашаһан зубхи до-роһоо Есүүхэй тэрээниие удаан шэртэбэ. Ондоо болоһон һула хоолойгоор хэлэбэ:

– Гансаараа үлэхэшни. Би эсэгэдээ ябахам.

– Тиимэ, аха, – Даридай һугшараад, уруугаа хаража, нёлбоһоо унагааба.

– Хүлээ, – гэбэ Есүүхэй, – сагнай бага... Минии мянгатан Сагаан-да эльгээ. Зуутанаа бодхоог, эндэ табиг, хүрээнэй хажууда... – хэлэхээ ханажа ядан, духаа уршылгаба. – Мэнлигы оло. Шууд ерэг...

Даридайн гараһанай һүүлдэ үбгэн Тодойн, Хутугта болон Бүри Бүхэ гурбан ерэбэд. Удангүй Ехэ Сэрэн оробо. Ороной дэргэдэ дуугай хандайлбад.

– Хутулын хүбүүд хаанаб? – һула нүдөөр хаймадан, Есүүхэй һураба.

– Тэдэ гэртээ үгы, – гэжэ ороошодуулда архи аягалжа байһан Өөлэн аалихан хэлэбэ. – Адуундаа ошонхой гээ.

– Зай, – Есүүхэй дуугай болоод, уйтайгаар энезб гэбэ. – Тиигэ-бэл таанар минии түлөө баригты, би өөрынгөө хуби энэ дундада газарта баряаб. Таанарһаа эртэ ошоһондом бү хараагаарайт. Хулин-саг намайетнай дуудаба. Юундэшьеб тэдээндэ хэрэгтэй болооб.

– Бэрхэ сэрэгшэд хаанашье хэрэгтэй, эндэшье, тэнгэридэшье, – гэжэ захирган ноёрхог зангаа гэнтэ алдажа, ээм мүрөө унашаһан үбгэн Тодойн ханаа алдаад, толгойгоо нэжэн, хуу уужархи-ба. Тэрээнэй һүүлээр бэшэниинь ууба.

– Хабуул хаанда мүргөөрэй, аханартам, – аягын оёор харан, бодолгото болон, Тодойн дуугарба. – Бишье наяр тэдээнэйнгээ урда зогсохоб.

– Хэн түрүүн, хэн һүүлээрнь энэ дэлхэйһээ халихаб гэжэ хэн мэдэхэб даа, – гэжэ Ехэ Сэрэн эхилбэ. – Магадгүй, манай хэн нэгэн шамһаашье түрүүн ябаха аалам, Тодойн абга...

Тэрээнэй үгэнүүд абья аниргүй байдал соо үлгэгдэшэбэ. Мүнөө элүүр, уруу дуруу һууһан Бүри Бүхэшье хөөрэлдөөндэ оролсонгүй, аниргүй хамар дороо шииганана. Байд гээд, Есүүхэй Тодойн абга-тайгаа гансааран үлэхээе һамга дүүнэрээ гэрһээ гаргаба.

– Тодойн абга, Алтан Таргудай хоёр намда урбаа, – шадалаа гамнан, тэрэ аргаахан үгэлбэ. – Тэдэ манай дайсадта минии Хэрлэн ошохо тухай дамжуулаа...

Есүүхэй татаарнуудтай ушарһанаа дэлгэрэнгы хөөрөжэ үгэбэ.

– Тиимэ, эдэл тиигээ, – гашуудалтайгаар нидхээ буулгаһан Тодойн баталба. – Теэд ши энээн тухай хэндэшье бү хэлэ.

– Юундэ? – Есүүхэйн хоолой хуурайгаар һүрьебэ.

– Энээгээр юушье ондоо болгохогүйш... Ши ябахаа байнаш, харин дүүнэршни хайшан гээд саашаа байхаб? Хэрбээ шинии һүүлээр эдэшни дотороо хэрэлдээд, иишэ тиишээ тарашоо һаань, суглуулха ондоо хүн байхагүй. Мүнөө Таргудай хаан болог, харин хияадууд нэгэ адуун соогоо ябаха ёһотой... Ойлгоногши?

– Ойлгоно.

– Тиигээ һаа, дээрэ. Харин ши Хутула хаанда ошоходоо, хүбүүд тухайнь хуу хөөрэ... Өөрөө тэдээнээ хэнээг... Харин Таргудай тухай Амбагай хаанда хэлэ.

– Үгы даа, – Есүүхэй нулахаанаар энеэбхилбэ. – Хэзээдэшье хоб шэрээгүйб.

– Зай, өөрөөл мэдээрэй, – тэрэнь түргэн зүбшөөбэ. – Гансал үүлтэрээ муудаһан эдэ золигууд тухай тэнгэридэ мэдээтэй байха ёһотой гэжэ һананаб. Шамда хүрэжэ ерэхэдэнь, өөрөө тэдээнээ шүүгээрэй.

Мэнлиг орожо ерэбэ, Тодойн гарахаа түхээрбэ.

– Үшөө хөөрэлдэхэбди, – гэжэ гарахадаа хэлэбэ. – Шамтай аханартаа юу хээ эльгээхэб.

Нюдыень хайрлаха сэдхэлээр дүүрэн хараһаар, Мэнлиг ой-ронь һууба. Есүүхэй мүнөөл һая өөрынгөө уялга һанаба.

– Таргудай шинии мори хулуугаа, – хаташаһан, эзэгүй боложо байһан хэлээ хүсэлэн хүдэлгэжэ, тэрэ хэлэбэ. – Тэрэ намда хорол-хохоо һанаа, шамда бэшэ. Минии адуунһаа гушан гүү, хоёр азарга абаарай.

– Намда хэрэггүй, – дураа гутангыар Мэнлиг самнаба. – Хэн тэрээн тухай мүнөө бодожо байха юм...

– Бү тоосолдо, – Есүүхэй тэсэбэригүй нидхээ хүдэлгэбэ. – Өөрөө шэлээрэй... эгээ һайниинь, би Өөлэндэ хэлэхэб.

Мэнлиг толгойгоо тонгойлгобо.

– Ши минии эгээ һайн нүхэрши, – Есүүхэй хоолойнгоо үбшэ арай тэсэжэ, няалданги шүлһөө залгин, ехэтэ хүсэлжэ дуугарна. – Ши эгээл һайнаар минии хүсэл дүүргэгшэ бэлэйш.

Мэнлиг толгойгоо тонгойлгон, гараа үбсүүндээ хашаба.

– Сэхынэ хэлэ, дүүргэхэгши минии һүүлшын захиралта?

– Юуншье байгаа һаань, үгэ соотнай дүүргэхэб, – Мэнлиг толгойгоо үргэжэ, нюдэ руунь сэхэ хараба.

– Би тиигэжэ хэлэхэ гэжэ һанаа һэм. – Есүүхэй бодолоо мон-согойлон, дуугай болобо. – Харин хэрэгни иимэ... Би дүүнэртээ үнэншэхэ гэхэ арга байхагүй. Минии һүүлээр нэгэ хэдэн сагай үнгэрһэн хойно тэдээнэй хэн нэгэн, магадгүй, минии үлүүс хубаахаяа һанахадаа болохо. Ши энээндэнь һаад хэхэ ёһотойш, тиигээд минии ехэ хүбүүн Тэмүүжэнэй гартаа минии туг баритар бүрин бүтэн, һалган һандаргангүй байхаш. Сагаанай мянган сэрэг үхэн үхэтэрөө үнэн сэхэ байха. Тэрэ шинии түрүүшын туһалагша. Бусад тараха, теэд таанар тэдээнтэйгээ шэнэ үлүүс суглуулха ёһотойт, минии хүбүүнэй үлүүс... Хүдөөлгэнэй һүүлээр лэ олхонуудта ошоод, хүбүүем гэртэнь бусаа. Удамарша шонын гүлгөө тэнжээ-һэндэл, хүбүүем тэнжээ, сэрэгшэ, ударидагша юу мэдэхэ ёһотойб, юу шадаха ёһотойб, хамаг хэрэгтэй юумэндэ хуу һурга... Ши ойлгоо гүш?

– Ойлгооб.

– Яба.

Үдэрэй тэн болоод байхада Есүүхэй мордошоо һэн.

Есүүхэй ноёной хүдөөлгэндэ угайнь холо ойрын отог аймагуудай хамаг нэнэгтэй зон сугларба. Тэдэ хуу баран Есүүхэйе татаарнуудай дайнһаа, хэрээдүүдэй аянһаа, аба хайдагһаа болон угай хайндэрнүүдһээ хайн мэдэхэ байгаа хааб даа.

Хүреэнэй хажуугаар майхангуудһаа, хүнгэн гэрнүүдһээ бүри-дэһэн саг зуурын байранууд угаа түргэн урган бодошоо хэн. Ойро тойронхи добонуудаар тэдээнэй зайдалуулһан моридой хүрэгүүд хияад хүбүүдэй харууһан доро атарлан бэлшэнэ.

Харалган бүрхэг үдэрнүүд байгаа хэн. Зүүн тээһээ набтар бараан үүлэд нүүнхэй. Сэргын хажуудахи уруу дуруугаар толгойгоо ганхуулһан моридой дэлһэ һамбай һалхин хийсхүүлнэ. Боржогоной дүтын отогүүдэй аха заханар болон ударидагшад хияадуудай гэрээр байрланхай. Юрэ бусын хүжюу шууяагаа татаһан айлнуудаар абяа аниргүй һуунад, архи уунад. Есүүхэйтэй ээлжээгээр һуугаад гаранад, хахасалгын үгэнүүдые хэлэнэд, аян замда ябаһанаа, хайндэрлэһэнөө дурсанад.

Таргудай тайчууд ноёдые өөрөө толгойлжо ерээ. Ехэл ехэрхүүгээр бээ харуулна даа, ёһотой хаан шэнги. Алтанай гэртэ байрлаад, тэндэһээ гаранашьегүй шахуу. Ударидагшадай олонхид Таргудайда ахамад хадань мэндэшэлхээ Алтанай гэртэ ерээ. Тэрэ өөрөө нэгэл дахин Есүүхэйе хараад ерэхээ гараа хэн, тиихэдэ үбгэн Тодойниие үзэхэ гэжэ ороо. Теэд тэрэнь хүйтөөр угтаа, хүгшэниинь уһан шэнги һула, хүйтэн архи хэжэ үгөө. Хамаг юумэ таажа байна гэжэ ойлгоод, ябахаяа яараа хэн.

– Хулинсагһаа хүлисэл гуй, Таргудай, – гэжэ Тодойн һүүл даруулан хэлэбэ. – Тэдэ хуу хаража байна. Шамайе татаарнуудта тэрээнине тухираа гэжэ хэлэнгүй үнгэрһэнэйнь түлөө Есүүхэйһээшье гуй. Хэрбээ тэрээнэй энээн тухай арад зондо дуулгаа хаань, юун болохо нэм гэжэ мэдэнэ гүш? Алтан та хоёрые үхэрэй шишхаһан соо амидыгаар шанаха хэн. Харин Есүүхэй шам шэнги бэшэ, тэрэ бүхэли уг тухайгаа бодожо ябаа. Тэрэ үнэнтэ ноён, тэрэл хаан байха байгаа, харин ши бэшэ, үнэгэн муухай сэдьхэлтэй хүн. Тонил!

Эшэһэндээ, айһандаа хүлэршэһэн Таргудай тэрээнһээ гараад, эмээлдээ һуужа байхадаа энээнһээ хойшо Тодойнтой оройдоошье уулзахагүйб гэжэ өөртөө үгөө үгэбэ.

Хүдөөлгэнэй үдэр хүрeэнэй урда тала суглархан хүн зонһоо хаб хара байгаа нэн. Есүүхэйн уряалаар ерэнэн Сагаанай арбан зуутангууд тэгшэ шугамаар зэргэтэн зогсоно, өөрынгөө дураар ноёнтой хахасаяа ерэнэн бусад мянгатанай сэрэгүүд амяараа жагсанхай.

Хүрeэнэй эрэшүүл ушар барижа, бамбай хуягаа, дуулга малгайгаа үмдэнхэй, шэлэмэл моридоо унанхай. Хүрeэнэй араар барлаг богоолнууд баян шэрээһээ садатараа эдихээ хүлээнхэй.

Есүүхэйе хахад үдэрэй һүүлээр гэрһээ гаргаба. Ехэ хуралда хаан болгожо һуулгаха ушарта энэ хабартаа нарин дарханай бүтээнэн шэб шэнэхэн хуяг үмдэнхэй, түмэр дуулга малгайнгаа шобхо үзүүртэ хүбхэгэр үһэн сасагтай, тэрэ амиды мэтээр өөрынгөө дуратай хара азаргада мордонхой. Жолоо бариһан зүүн гарынь эмээлэй бүүргэдэ торгоотой. Гансал амигүй нюур дээрэхи хахадараа нээгдээтэй унтаршаһан нюдэдынь хүнэнхэнийн ондоо газарта нүүжэ зайлаһые баримталжа байгаа бэлэй.

Мориень дүү хүбүүн Даридайн ногтын жолооһоо хүтэлжэ ябана. Наһа бараашын хажууда үнэн нүхэрынь, харуулайн зуутанай дарга ноён Мэнлиг тугьень, мориной хара һүүлтэй булад жада, дээрэ үргэн гэшхүүлнэ.

Есүүхэйн морин үхэлэйнгөө ерэһые мэдэржэ, хүхэ нюдөөрөө хилайн харана, хажуу тээшээ ходо хулжаһаяа һанана, тиихэдэнь эзэнтэйгээ хамта хойто түрэлдөө ошолсохо, тэндэ алба хэхэ барлагууд мүртэнь оруулан, туужа ябана. Тэдээнэй хойно хоёр һамгадынь, үхибүүдынь, түрэл гаралайн зон обооролдон ябана. Арадань тээ таһараад угай ударидагшад үдэшэнэ.

Хүрeэн соогуураа ябахадань хүн зон гэрһээ гараад, ноёндoo һүүлшынхией дохижо, бүһэсөө нюргаа нугална. Захын гэрнүүдэй саагуур сэрэгэй зэргэнүүд жагсанхай. Түрүүшын зуунай дэргэдэ байһан мянганай ноён Сагаанай баруун гараа үргөөдхихэдэ арадань байһан арбан томо хэнгэрэг байлдаанай эхи татаһандал шэхэ дүлиирмөөр нэрбэ. Есүүхэйн түрүүшын зуутанда дүтэлхэдэ ноёноо эрхим жанжан түхэлөөрнь һүүлшынхией харахадаа уяа хүдэлһэн сэрэгшэд дайшалхы уряа хашхарба:

– Хура-ай!!!

Бусадшые зуутангууд, бэшэ мянгатанай олон бүлэг сэрэгшэд ээлжээ барин хашхарбад, һүүлшын уряагаар хүндэлбэд. Һүүлэй һүүлдэ гурим журамгүйгөөр хэдэн зуун, хэдэн мянган эрэшүүл, үбгэд болон хүбүүдэй хоолойнууд асари томо эрхирээн болон эбхэрбэ. Шубууд далай ехэ зоной шанга хашхараанһаа айжа, далая түргэ түргэн һэбин, долоон уулын саагуур тэрьедэжэ ошобо. Бүхы талаар, захаһаа заха хүрэтэр, хара торюун хүн зон хагдан мэтээр хагшалжа, нэгэ дуугаар нээржэ байба:

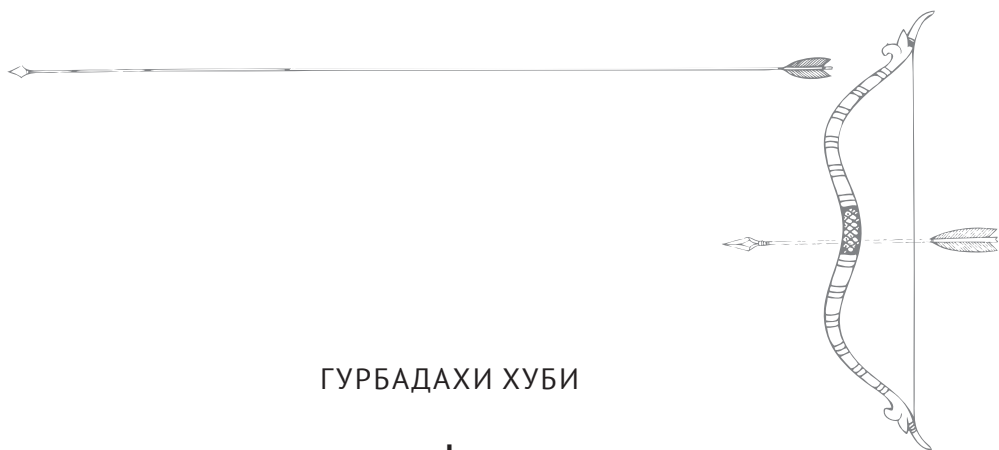
– Хурай!!!

Орилоон хашхараан боложо байһан хүнүүдэй дунда гансал Есүүхэй түбшэн зандаа һэн. Хамаг юумэндэ хайхарамжагүй, сэхэ урагшаа харан, элинсэг хулинсагуудайнгаа газар руу һүүлшынгээ харгыгаар аалихан ошожо ябаа һэн. Тэрээнэй хамаг түхэл, дүтэ танилшые, танил бэшэшые, таагдашагүй нюусашые дүрсэнь арад зондо айн хүрдэхэ, хүндэлэн бэшэрхэ сэдхэл түхөөжэ байгаа бэлэй.

Есүүхэй сэрэгэйнгээ урдуур ябажа гараба, шууяа хүүеэн бууража эхилбэ. Сэрэгынь удаа дараалан аянай жагсаалаар түрэл гаралайнь, угай зонхилогшодой хойно шэлжэн оробо. Тэдээнэй хойноһоо хүреэнэй моритой зон дахаба.

Хара торюун арад зондоо дээдын хүндөөр хүндэлүүлэн, һүр жабхалангай оршондо газар уһан дээрэхи эгээ һүүлшынгээ нүүлгэндэ үгэ дуугүй үдэшүүлэн ябаа бэлэй уг изагуурай алдар суута сэрэгшэ – Есүүхэй баатар.

ГУРБАДАХИ ХУБИ

I

Һүнэй һара дүүрэжэ байба. һүни һунажа, үүрэй сайхын урдахана намарай хагданшуу хуурайшаг ногоон сагаан хюруугаар хушагдана. Эртүүр Онон дээгүүр тунаһан үдхэн манан хөөрэд гэхэдээ хүрээн дээгүүр тохоржо, хүндөөр дарана, наранай тохойн шэнээн үндыхэдэл шэнгэрэн һиирэглэһээр, хайлан тарана. Наран тэнгэрийн тэн хүрэхэдөөл нэгэ бага халуусаар шарад гээд, буураһаар, Хэнтэйн хаданууд дээгүүр буужа, тала дайдые ута үдэшын сарюун һэрюүндэ жаргуулна.

Ехэ бага нуурнууд дээгүүр галуу нугаһадай үй түмэн һүрэгүүд хаанаһаашьеб сугларна. Хашартайгаар пяр-пяр гэлдэн, эрэ эмэ галуу нугаһад дальбараануудаа ехэ һүрэгүүдээр суглуулан, дээшэнь бодхоожо, ожорһон дээгүүр үдэрһөө үдэшэ болотор тойронод. Үбгэд тэдээнине шэнжэлхээе газашаа гаран, тэмдэг танюуһа зүбшэнэ:

- Энэ удаа дан тарганууд...
- Доогуур ниидэнэ...
- Хамаг элбэг дэлбэг гээшые абаа байна...
- Баяр жаргалыемнай абаашахань...

Харин холын хадануудаар хара хүхэ тайга соо багахан олтирогуудаар хуһа модон һүүлшын найрта мэтээр алтан шарахан үнгөөр гоёнхой. Бүтүү шэдхэ шэрэнгээр тойруулаад, түрэл угһаа хадамуудаараа хэтэдэнь абаашуулжа байһан хадамай басагад мэтээр тала руу уйтайханаар харанад.

Боржогонуудай хүрээнгүүд хоһорһон зуһаланһаа хойно хойноһоо шэнэ бэлшээридэ Ононине уруудан нүүбэ, харин хияадууд

анхан эхин түрүүн нүүдэл эхилдэг аад, мүнөө нууриһаа хүдэлөөгүй хэн. Ноёд нүгшэһэн Есүүхэйе хүндэлжэ, хамтын суглаан дээрэ үбэл болотор хуушан нууридаа үлэхэ, гансал намарай бэлшэридэ адуун хүрэгүүдээ адуушадтайнь, сэрэгэй хэды хуби харуулшадтайнь эльгээхэ гэжэ хэлсэбэ.

Өөлэндэ иимэ шиидхэбэринь энэ мүнөөнэй байдал соонь эгээл таарамжатай байгаа хэн. Нүүлгэнэй үймөөн хүймөөн, шэнэ газарта дадан тааралдаан, илангаяа Есүүхэйн найдамтай нурамхи тулгагүй хэн тула, тэрээниие алдуу гаргуулхадаашье, һамааруулха худхуулхадашье, гашуудалһаа зобоһон сэдьхэлыень хэндээхэ, ухааеньшье балартуулхадаашье болохо байгаа бшуу. Эндээ, хуушан газартаа, сохилтоһоо нэргэхэ, үншэрһэн үхибүүдээ тэдхээхын тула хүсэ шадал орохо гэжэ сэдьхэжэ байгаа.

Тэрэ харанхыда бододог зангаараал бодожо, зарасануудаа болон хүбүүдээ һэрэжэ, айл соогуурхи ажал хүдэлмэриее тэрэл зандаа хаража, хинажа байгаа. Анханайхидаал хүбүүдээ хатуу шангаар барижа, хайрлааша сэдьхэлээ доро даран, тоомоо таһараа һаань, нураар хэһээхэ. Гэртэнь хамаг юумэн тэрэл зандаа ябажа байна, юуншье ондоо болоогүй, Есүүхэй ябангаа ябаа бэшэ, харин хэдэн үдэрөөр эзэлүүри газараараа оһон мэтэ байгаа хэн. Тэрэ тиимэ шухала ажалай үгы һаа, өөрөө бэдэржэ олохо. Барлагуудаараа хамта арһанай хүндэ эрьюулгэ эрьюулхэ, зөөхэй бүлэжэ, тоһо сохихо, үбэлэй хонин дэгэл, үмдэ оёхо. Тиин ажалдаа һамааран, сэдьхэлэйнгээ үбшэ бага багаханаар тарааха, һэмээхэнээр һэгээгээ орохо.

Үхибүүд эсэгээ гээһэнээ ондо ондоогоор болбосоруулжа, ондо ондоогоор бээ абажа ябаа хэн. Хүдөөлгэнһөө найман үдэрэй үнгэрөөд байхада Тэмүүжэн Мэнлигтэй гэртээ ерээд, тэрэ дары эсэгынгээ хүүр ошоожо, һүни үнгэргөө. Өөлэн тэрээнэйнгээ түлөө һанаата боложо, хоёр удаа Хасартайгаа үхэхэд тээшээ ошоо. Тэмүүжэнээ холоһоо харахадань, багахан галай хажууда хүдэлэнгүй нуугаа, тиин һаалта хэхэгүйн тула һэмээхэн бусаа хэн.

Тэмүүжэн үүр-сүүрээр бусахада айдаһа хүрэмөөр ондоо нюуртай болошоод ерээ. Хүндэ аад, хүдэлсгүй харасань эсэгынгээ ехээр бодолгото болоод байха үеын харасатай тон адли болошоо. Урдань эдэе табижа байхадаа Өөлэн гайхангяр тэрээнээ

хараашалхадаа анха түрүүшынхией нидхэнүүдэйн дунда нари-
гы гүнзэгы уршалаа анхарба – Есүүхэйнхидэ тон адли. Хойморто,
эсэгынгээ нуурида нуугаад, Тэмүүжэн яаралгүй ээзгэй жажална,
хүрэнгөөр даруулна – амиды бэээрээ айдар залуу Есүүхэй даа.

«Эсэгынь хүнэнэн энээндэм орошоогүй юм бээ энэ хүнин-
дөө?» – гэжэ тэрэ гэнтэ бодоод, ухаа алдан таамаглаба. – Есүүхэй
хүбүүгээ дахуулхаяа ханаагүй юм бээ?».

– Эсэгэтэйгээ юун гэжэ хөөрэлдөөбши? – гэжэ асуутараа ха-
наата болоһоноо хоолойгоороо мэдүүлбэб гэжэ ойлгоод, сэхыень
табиба. – Эсэгэш юушьеб хэлээгүй гү?

– ханаата бү боло, эхэ, – Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараба, тии-
хэдэнь нюдэниинь зөөлэрөөд, анханайнь үхибүүн зангаар ялагад
гэбэ. – Би танһаа холодохогүйб.

Өөлэнэй досоо гэнтэ хүнгэрбэ, тиин баяр соогоо бодолыемни
бөөнэрэй архи соо харадагтал хараһан мэтээр Тэмүүжэн мэдэбэ
гэжэ гансата ойлгоогүй. Удаань энээниие шүүн, ойлгон гэхэдээ,
гайхалаа баран, айнгяар эрьежэ хараад, яагаад бодолыем мэдээб-
ши гэжэ асууха гэхэдэнь, тэрэнь баһа өөрынгөө бодолдо абташан-
хай, нюргаа сэхэлэнхэй, шулуун шарайтай шарайлан, урагшаа сэхэ
харан нууба.

Хасар уйдхар гашуудалаа хэрүүлшэ зан соогоо шэнгээһэн
мэтэ үетэн дотороо үшөө ехээр хэрүүл хэдэг, наншалдаа үүсхэдэг,
ходо бүри хүхэ бала нюдэтэй, хабдашаһан уралтай ерэдэг болобо.
Эсэгэмнай мүнөө Хабуул хаанай дүтынь ноён болоод ябана гэхэн
хаанашьеб нэгэ тээ дуулаһан үгэ ото дабтадаг болонхой. Хачуун
тэрээнээ һажаажэ, баһал урмашан, хаа – хаанагүй дабтана.

Бэгтэр эсэгынгээ һүүлээр гадар талаһаа харахада юугээрээшье
ондоо болоогүй, гансал нюусаар миһэд гэжэ, уралаа хориилго-
хонь олошороо. Гансал Бэлгүтэй эсэгынгээ хойноһоо үнэн гашуу-
дана гээшэ гү гэхээр һэн. Анхан ханаа амар, үгэтэй дуутай, хүхюун
дорюун ябадаг хаа, мүнөө айл соогуур абяа аниргүй, мүрөө һан-
жууланхай һалирна, алибаа нааданһаа арсана. Эдихэшье юумэн-
дэ һожоргүй болоод, хараһаар байтар туража, хоёр эхэнүүдээ
айлгаба. Сочигэл тэрээндээ уурлана, хашхарна, Өөлэн нэгэ юумэ
эдихыень аргадана, эдеэнэй амтатайень шэлэжэ үгэнэ.

Тэмүүгэ эсэгээ үсөөн дурсажа, гэнтэ ханахадаа, хаанаб гэжэ асууха. Тэнгэрийн адуу адуулна гэхэдэнь, толгойгоо үргэжэ, нүүдэл үүлэдые хараашалан, эсэгээ бэдэрхэ.

Хүн бүхэнийн өөрынгөө аргаар гашуудаж байгаа нэн. Гансал үендөө хүрэн Тэмүүлүн тооноор орошоһон ямар нэгэ шубуухайн гараха нүхөө оложо ядан, хана уняа мүргэжэ ябахадаа хүүхүтэйгээр энеэхэ, Тэмүүгын шанаһан нугаһанай хүл буляжа абахада уйлаха, тиигэжэ байтараа тэрээнээ таһа мартажа, үхибүүн хэлээрээ нэгэ юумэн тухай шалшаганаха.

Есүүхэйн дүүнэр һүүлэй үедэ хүрээндэ үсөөн харагдадаг болонхой. Хүдөөлгэнэй һүүлээр уданшьегүй адуун хүрэгүүдээ нүүлгэндэ бэлэдхэн, намарай бэлшээри шалгажа ерээд, дундаа хубаажэ, хүрээнуудээ болон харуул сэрэгүүдээ, мянгатанаа тааруулан табина.

Есүүхэйн адуун хүрэгүүдые Даридай харахам гээ нэн. Өөлэндэ түрэл зангаар орожо ерээд, ямаршые юумэндэ ханаата болохгүй гэжэ захяа, нэгэшые толгой адуунай газаагуур ошохогүй гэжэ найдуулаа нэн. Мэнлигтэй тэрэ адуун хүрэгүүдээ намарзанда хүршөөр бариха, адуушадаа хамта хинажа байха гэжэ хэлсээ юм ха. Өөлэн хүшэр сагта иимэ туһа хүргэжэ байһан тэрэ хоёрто баяртай, эрэшүүлэй хэрэгтэ оролсоогүй бэлэй.

II

Манан соогуур умбаһан эртын үглөө Өөлэн үхибүүдээ эдеэлүүлээд, аханартань хони гаргажа, мяхыень борсолхо, баганартаа шугыһаа нооһо нэеылжэ гүбихэ бургааһа отолжо асарха даабари үгэбэ. Басагантайгаа үлөөд, үбэлэй самсануудые оёжо эхилхэ гэжэ ханзаһаа нёдондо элдэнэн хандагайн арһанай зөөлэн зүһэмүүдые гаргаад байтар Шаазгай орожо ерэбэ.

– Үү, муухай басаган бодоо бы, – Тэмүүлүнэй шэрээн саана һуухые хараһаар, нүдөө ониилгон, хасараа шэшэрүүлэн, үүгэнэн шалшарантаба. – Зөөхэй ээзгээтэй эдинэ гү? Ямар хомхой басаган гээшэб! Досоогоо ехэ бааһатай ёһотой, а? Муухай үнэртэй гээбы, ехэ бааһатай хадаа!...

Өөлэн айлшанай орожо ерэхэдэ баярлаба, үбгэнэйнгөө мордоһоор бэритээ бүришые дүтэ болоо нэн. Түрүүшын үдэрнүүдтэ ото орожо ерээд лэ, Өөлэнэй сүлөөтэй байгаа һаань, олон табые

шашажа, хүшэр хүндэ бодолнуудһаань сүлөөлдэг бэлэй. Өөлэн оё-
долоо орхёод, үсэгэлдэрэй нулахан архитай түйсэ гаргажа, хоёр
аяга табиба.

– Бидэ хоёрой хамтадаа хайн байхын түлөө! – гэжэ хүр жабха-
лантайгаар Шаазгай хэлээд, бултыень ууба.

– Юундэ бусадта хайн байдал хүсэнэгүйбши? – гэжэ Өөлэн
наадан һагад энеэбхилэн, хүсэд уугдаагүй аягаа табиба.

– Бусад маанарта юуштэб? – гэжэ тэрэнь энеэбхилэнгүй мihэд
гэбэ. – Есүүхэйн үхэжэ байхада тэдэ шамайе, шини үхибүүдые
хайрлажа байгаа гэжэ ханаагши?... Тэдэш гэдэхээ хаха баярлажа
байгаа! Бишни тэдээниеш мэдэхэб.

Дуулаһан юумэндээ Өөлэн бахардашаба, нэгэ юумэ хэлэхэ
гээд, үгэдөө хахажа, ханяашаба. Тиигээд бэрингээ хэлэһые бол-
болсоруулхаа оролдон, нэгэ хирэ абяагүй нууба.

– Ши үглөөнһөө һогтошоогүй бэээш? – анхаралтайгаар тэрээ-
ниие адаглаад, элүүр байхадань хүйтөөр асууба. – Хэн Есүүхэйн
үхэлдэ баярлааб? Ямар юумэндэ түрэл гарал баярлаха болоноб?

– Хэн баярлааб гэнэ гүш?... Ямар юумэндэ?... – Шаазгай һая
гүлгэлөөд, хари хүниие бороһон үлэгшэн нохойдол аржаганаша-
ба. Үһөөрхэжэ, нүдөө уйтаруулаад, урагшаа бүхын, нэрэ нурагүй
доржогонобо. – Дүүнэрынь ааб даа, бэшэ ондоо хэн байха һэм,
хоёрдугаар, гурбадугаар дүүнэрынь, дүрбэдэхи, табадахи үень.
Хуу барандаа шахуу! Боржогон дотороо Есүүхэй хамагын түрүү
ноён байгаа ха юм! Хэнһээш баян! Хэрээд хаанай анда! Хэншые
урдаһаань үгэ хэлэхэгүй. Атанханаа алдан айдаг байгаа, атаа
мээн болодог байгаа! Харин тэдээниие нэрээрнь нэрлээ һаа,
Хутулын хүбүүд, бишни тоти байхаб... Мүнөө тэдээниие хазаар-
лаха хүн үгы болобо, мүнөө эдэш эрхэ сүлөө үзэхэнь, юу хэһыень
өөрөө нүдөөрөө харахаш...

– Байзал даа, – гарыень барин, Өөлэн толгойгоо хазайлгаад,
хэлэһэн үгыень бодобо. – Байза, ши Хутулын үхибүүд баярлаа
гэнэш, зай, би тэдээниие мэдэхэб, Есүүхэйдэ дурагүй юм һэн.
Теэд хамаг дүүнэрынь гэжэ... һайнаар бодол даа, хэлэһэн үгэдөө
харюусалгатай ха юмши.

Өөлэн туршангыар, эрилтэтэйгээр Шаазгайе хараба, тэрэнь дан
үлүү юумэ хэлэжэрхиһэндээ нүдөө хултагануулба.

– Өөлэн дүүмни, хэлэм ута, мэдээгүй юумээ шашана... – тэрэ хэлэнэн үгэнөө арсан, айнгар гараараа самнаба. – Хуу муунууд бэшэ, хуу бэшэ... Худагта аха хайн хүн, Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн, түрэнэн дүүнь Даридай, тиин үшөөшье хүнүүд бии... Тээд Хутулын хүбүүд тухай би тон хайн мэдэнэб...

Тэрэ үшөө юуншьеб гэжэ дуугарба, тээд Өөлэнэй шагнаагүй байхые харахадаа, яарашаба. Гарахынгаа урда үүдэнһээ һөөргөө эрьен, гараа үбсүүндээ асарба:

– Өөлэн дүүмни, миниингээ шашаа хүндэ бү хэлыш даа, энэ минии хэлэн гэмтэй... Даридай намайе алахал... мэдээл һаа, тархиим таһалжа хаяха...

Тэрээнэй гараараа зангахата, Шаазгай ханаагаа амаран, хамаараа татасааһаар гаража ошобо.

Дуулаһаараа сэдхэлээ хаха унаһан Өөлэн гуламтын хажууда шэрээ дээрэнһээ архишье хурайжа абахаяа мартанхай, хүндэ хүшэрөөр ушаржа боломо гай тодхор тухай бодожо һууба. Тэмүлүүн ханзын ойгуур мүлхижэ, газараар эндэ тэндэ хэбтэнэн арһан зүһэмүүдээр наадана.

Есүүхэйн үхэл хэндэшьеб баяр асарха гэнэн бодолтой Өөлэн анха түрүүшынхией ушарба. «Хүнэй үхэлдэ дайсад лэ баярлаха гэжэ ойлогохын тула, – гэжэ тэрэ нозог удаанаар бодомжолно, – тиимэшье онсо ухаан хэрэгтэй бэшэ. Тиимэ хадаа үри һадаһадта тон аюултай...».

Өөлэн минии гэжэ үнинэй тоолодог болоһонон уг дотор байдални найдабаригүй, олон бугуули занга тэрээндэ табигдахатаа болохо юм байна гэжэ мүнөө ойлгожо эхилбэ. Харин үшөө үсгэлдэр лэ мүнөөнэйнгөө байдал тухай бодомжолходоо эдэ баян бүдүүн, хүсэтэй хабатай хүнүүдэй дунда байһандаа, үбгэнэйнгөө һүүлээр хамгаалгагүй үлэхэгүй, Есүүхэйн дүүнэр үхибүүдын хараха гэжэ һанаһандаа хуби заяандаа баяр хүргэжэ байгаал. Үхибүүдээ хамгаалхын түлөө хүсэ шадалаа зангидахын орондо оёоргүй нүхэнэй эрмэг дээрэ хубхай хоһон найдалаар өөрыгөө һамааруулжа байбал. Лаб хэнһээ хамгаалхаб гэжэ мэдээгүй, тэрээн тухай бодоогүйшье һаа, тэрэ ойрохи хүнүүдэй үнэн дотор таажа мэдэхэ, шагнажа дуулаха, онигожо хараха гүлгэлһэн эмэ шонын зэрлиг мэдэрэлэй аалиханаар досоонь һэрижэ байхые мэдэрбэ.

Үглөөдэрынь хүбүүдээ ябуулаад, оёдолдоо баһа нууха гэжэ байтарнь Даридай орожо ерэбэ. Хулгайша нюдөөр гэр доторхиие тойруулан хараад, эзэн эхэнэр гансаараа гэжэ мэдэхэдээ тэрэ энеэбхилбэ:

– Һайн байна гүт?

– Баруун тэнгэрийн һайгаар, – гэжэ Өөлэн ойгог харюусаад, монсогор шүрбэһэндэ яһан зүүгээ хадхаба. – Дээшээ гара, дүү хүбүүн...

Шэрээ дээрэ үсэгэлдэрэй хүйтэн хониной мяха, багахан түйсэ арза гаргатарая тэрэ айлшанаа хараашалба. Даридай энэ удаа гоёнхой. Хара хүрин халюунаар хүбөөлэгдэһэн сагаан һэеы малгайнь сайбалзана, тоһо түрхюүлһэн ара гээгэнь ялалзана. Зубхяараа нюужа даруулһан иишэ тиишээ хултагашаһан нюдэдынь тэрээнэй һанаа зобори элихэн тодорхойлно, тиимэһээ айлшан юрэ ороод гарахаяа ерээ бэшэ гэжэ ойлгобо.

Даридай дүүрэн аяга арза гансата уужархёод, халта нуужа, хажуу тээшээ дэмы дэмы харасагаан, дуугаржа эхилбэ:

– Һая би зүүдэ харабаб. Хушуундаа сагаантай азаргаараа талаар ябанаб. Тиигэжэ ябатараа хада доро минии адуун эзэгүй бэлшэжэ ябана, харин тэрээнэй саанаһаа сагаан гүүнэрэй олон хүрэг гүйлдэжэ гараба гэжэ гэнтэ харабаб. Тэдээниие нэгэ хүн минии адуун тээшэ туужа ябана. Би урдаһаань гүйлгөөд, тэрээндэ бү ниилүүлыш гэжэ хашхарнаб. Теэд харан гэхээм, – Даридай амияа абажа, духа дээрэхи хүлһөө аршаад, тэрээн тээшэ халта хараад абаба, – ши байбаш... Тиигээд хэлэнэш, хамтараг лэ, хамта бэлшэг... Бидэ хоёршые хамта байя гэнэш... Би һэрихэдээ бурхан тэнгэри энэ манай байдалһаа гараха арга заажа, иимэ зүүдэ мануулба гэжэ һанааб. Тиихэдээ ши минии һамган болохо ёһотойш...

Өөлэн дотороо хэдышые дураа гутажа байгаа һаа, тэрээнээ харуулхагүй гэжэ аһан шадалаараа оролдобо. Урдаа хараад лэ, тэрэ бодоно: «Шаазгай эдэ хоёр тэнэг хэлээрээ амар заяа үзүүлхэгүй гэжэ хэлсээ хаш. Үсэгэлдэр тэрэнь ерээд, хамаг ухааеһам һамшааба, мүнөөдэр энэнь үбэштэй зүүдээ хэлэжэ нууна... Бага юумэ үзөө гүб эдэ һарануудта? Нэрбэхэ гэжэ шиидээ гү эдэ?...».

Теэд бээе барижа, анханай тэсэхэ һурамхи һэн тула шарайгаараашье, хүдэлсөөрөөшые досоогоо бушаганажа байһан сэдхэлээ мэдүүлбэгүй.

Даридай тэрээнэй дуугай байдал өөрынхээрээ ойлгожо, сэхэ дараба:

– Ши, Өөлэн, ухаатай сэсэн намган ха юмши даа, ойлгохо ёһотойш. Эрэгүй үлүүс удаан байхагүй. Тойроод дайсад, нүхэд гээшэбди гэсэгээлдэнэл юм аабза, харин өөһэдөө яагаал хаа нэгэ юумэ мулталжа абахамни ааб гэжэ ханажа ябана ха юм.

«Шаазгай үсэгэлдэр баһал иимэ юумэ хэлэжэ байгаа хэн, тиигээ хадаа дэмы дуугараа бэшэ, – хүлгэжэ байгаа сэдьхэлээ дарахын тула Өөлэн доодо уралаа досоһоонь хазаба. – Энэш өөрөөл тэрээнээ нэгэ бодол заахын түлөө эльгээһэн байгаа, тиин мүнөө үгэдөө оруулхаа ерээ гээшэ... Зүүдэн тухай гоёор ханаһан гээшэнь. Есүүхэй зүб лэ нэгэтэ хэлээ хэн: Даридайтай ехэл хэргэлэн байха хэрэгтэй, ухаагаар охоршые хаа, хара мэхээрээ ямаршые зангада оруулжа шадаха».

– Юун гэжэ хананаш, Есүүхэй энээн тухай мэдэхэдээ, юун гэхэб? – Өөлэн хөөрэлдөөнэй эхилһээр тэрээн тээшэ түрүүшынхией харасаа үргэбэ.

Даридай толгойгоо мур руугаа шахан, жэхыжэ, гартаа ташуураа бариһан ахань мүнөө хажуудам байна гү гэнэндэл иишэ тиишээ хараашалтараа түргэн харюусаба.

– Есүүхэй аха намайе хайхашаахын ехээр хайхашааха! – гэжэ тэрэ ханаамгай хүбэлгэндөө урмашан хашхаржархёод, баримталжа эхилбэ. – Өөрөө бодыш, ши хайшан гээд эдэ тоо томшогүй олон адууень бүтэн бүрин байлгаад, үхибүүдэй ехэ болоходо дамжуулха хүмши? Есүүхэйн үшөө амиды байхада хулуухаяа зүрхэлжэ байгаад, мүнөө эзэнэй үгэдэ хумхиин тооһон болохонь лэ. Энэ баялиг хараад, ноёд мүнөөнһөө хэлэ амаа долёожо байна, мүнөө дээрээ хүндын ёһо сахяа болоод, даб дээрээ дайраагүй байгаа юм бээ. Хахад жэл, али жэл үнгэрхэ, хэншые энээниие дажа абахагүй... Алтан мүнөө дүүнэртээ ноёдто юун гэнэб гэжэ мэдэнэ гүш? Тэрэ һүүлшын тонуулһаа Есүүхэйн туужа асарһан адуу мүнөө хубаая, бидэшые нүхэдөө эльгээгээ һэмди гэжэ байна. Юун гэхэбши тэдээнэй урдаһаа? Тиимэ, эдэ хүрэгүүд хамтын гэжэ тоологдодог, үгэхэл болохош. Харин саашаа юун болохоб? хүрэг шоно нэгэ һее хубаажэ эхилээ хаа, бултыень хубааха, юушые үлөөхэгүй гэжэ мэ-

дээжэ. Энээнһээл айха хэрэгтэй. Намда гараа хааш, гол баялигын үлөөхэбди. Би Есүүхэй бэшэб, би энээнээ найн мэдэнэб, теэд би баһал Бартаан баатарай хүбүүмби, хэншые намай гэгээн сагаан үдэр дунда гэнтэ ерээд тоножо байхагүй. Бусад аха дүүнэртэйгээ хубаалдахал бологдохо юм бээ, тэдээнэй атаа мээс садхааха хэрэгтэй... ехэшые юумэн үгтэхэ юм бээ. Бэшэ ондоо яахаб, нэгэ юумэнэй болоо хаа, тэдэмнай хамгаалхал ха юм...

Есүүхэйн зөөри иимэ бэлээр хубааха тухай хөөрэлдөөнһөө Өөлэн хэдышые дураа гутажа байгаа хаа, Даридайн хэлээшэ зүйтэй гэжэ ойлгобо. Гансашые хияад бэшэ, бусадшые боржогон отог аймагай ноёд Есүүхэйн зөөридэ атаархадаг гэжэ мэдэхэ һэн. Эзэгүй үлэхэн иимэ эдлүүри габшагай түргэн түрэл гаралнуудаар удангүй иишэ тиишэнь абаашагдажа һалгаагдаха, зөөриһөө юуншые үлэхэгүй, сүлөөтэй зоной хаа-яал дурсаха юумэн болоо хаа болохо гэжэ ойлгодог һэн. Хэр уһаа түрэхэн гараһан газар дээрээ үсэгэлдэр угайнгаа хилэ шадараар хүршэнэртөө занан байһан хүсэ шадалтай үлүүс гуламтын үнэхэн шэнгээр үмхиин тоон болон, талын һалхинда хийсэжэ арилха. Арад иргэн ондоо эзэдтэ ошохо, адуу малынь бусад үлүүс руу абаашагдаха, һамга үхибүүдын түрэл саданаараа байрлажа, хэршэмэл мяханай түлөө ябажа, наһаа эдихэ. Эдэ бүгэдые Өөлэн үнинэйшые, найншые мэдэхэ һэн, теэд энэ гашуудалын тэрээнэй һэргэлэн ухаа, хүн зон тухай гансал найн найханаар бододог түрэхын заншал балартуулжа, бодото юумые саг соонь харуулаагүй гээбы. Мүнөө Шаазгай Даридай хоёрой хэлэһые бодожо һуухадаа тэдээнэй өөһэдөө ухамайлаад, һэргылэн хэлэжэ үгэхэндэ баяртай байгаа һэн.

Даридай ехэтэ бодолгото болоһон тэрээниие харасагаан, удаан дуугай һуугаад, хойморһоо бодожо, баримтануудыень гансаараа бодожо үзэхын түлөө гэрһээ һэмээхэн гаража ошобо.

III

Мэнлиг Тэмүүжэнэй хойноһоо хонгирадай хүрөөн хүрэжэ ерэхэдэ Есүүхэйн үхэл тухай хэндэшые хэлээгүй һэн. Ерэхэн ушарайнгаа шалтагаан холуур тойруулан, таамаг үгэ Дэй Сэсэндэ тааруулба. Тэрэнь ехээр урмаа хухаржа, хэлэхэн үгыень ойлгонгүй, Тэмүүжэниие һаатангүй харихыень гуйба.

Хонгирадай хилэ гарахадаал Мэнлиг болоһон ушар тухай Тэмүүжэндэ хэлэжэ үгэбэ. Тэмүүжэн тиихэдэ зүгидэ хадхуулһан хүбүүхэн шэнгээр хашхаршоо һэн. Теэдшье Мэнлигтэ тэрэ баяртай байба: хэрбээ иимэ юумэнэй тэндэ, хари хүнүүдэй болон Бүртын ойро болоо һаань, тэрэ эрэ хүнэй нэрэ хэтэдээ бузарлаха һэн.

Гурбан үдэр гэртээ ябатараа тэрэ нэгэшье үгэ дуугараагүй һэн. Балай нюдөөр урагшаа хараад, Мэнлигэй хойноһоо юрэ дахаад лэ ябаа. Байха газартаа моринһөө буугаад, хэдэн хэршэмэл хамаархангүй эдеэд, одо мүшэдые харан, һүүлшынхией эсэгтэйгээ ябаһанаа, үгэ, хүдэлсэ бүхэниинь һанан һанан хэбтээ һэн.

Гэртээ ерэхэдээшье тэрэ тон үсөөн дуугараа. Хамаг юумэнэй ойлгосотой хада үлүү үгэ хэлэжэ яахаб. Тэрээндэ гансал эсэгэ тухайгаа бодохо, үни заяанайшье, бүри һаянайшни үдэрнүүдые дурсан һанаха, хулинсагуудай орондо мүнөө юу хэжэ байна гэшэб, үбгэн аба Бартаан, элинсэг Хабуул болон бусад түрэлэй зон ямараар угтана гэшэб, тэндэ олон боржогон угаархин сугларанхай ха юм гэжэ бодоошонь дээрэ байгаа һэн. Бодолнууд тухайгаа Тэмүүжэн хэндэшье хэлээгүй. Эхэнь түрүүшээр абяагүй ябахыень хорижо, хөөрэлдөөндэ хабаадуулха гэжэ гэрэйнгээ ажал хэрэгүүд тухай дуугардаг, дуугай байхадань уурладаг һэн. Харин һүүлээрнь дадаа юм гү, һанааень амаруулан, орхёо бэлэй.

Тэмүүжэн нүхэдһөөшье холодожо, үдэр бүриин наадаяашье татаа, тиин тэдэнь хүйтэрэлгыень харахадаа хэрэгтэ хэрэггүй асуудалаар хандахаяа болёо. Гэбэшье тэрэ жадаран угай ударидагша ноёной хүбүүн Жамуухатай дүтэ танилсаа һэн. Дээдэ Хэрлэнэй Хүнд нуурай дэргэнэ тэрэ эхынгээ дүү болохо Ехэ Сэрэн нагасадаа айлшалаа, хабар болотор байха һанаатай.

Баруун ойһоо Тэмүүжэн эхынгээ гуйлтаар арһа үлгэхэ хоёр нариихан һургааг асаржа ябаба. Моринойнгоо гэшхэдэлээр тэрэ ябаа һэн, эмээлэйнь һурһаа уягдаһан һургаагууд зөөлэхэнөөр хойнонь шэрэгдэнэ. Ононой шугы хүрэхэдөө Тэмүүжэн ямаршьёб шууяа дуулаба. Үндэр һөөгүүдэй саанаһаа аахилха уухилха бүглүү абяан дуулдаба. Байра дээрээ зогсоод: «Ямаршьёб эрэ һамга даража байна гэшэ гү?» – гэжэ һанаата болонгёор бодон, тэрэ шагнаархаба. Теэд уданшьёгүй хүбүүдэй хараал шэрээл табилдаһан хоолой дуулаба.

Бургааһа мүшэрөөрөө хүрмэлдэһэн шугы соогуур тэрэ арай шамай гарахадань Хучар Тайчуу хоёр нэгэ танигдаагүй хүбүүнэй гарһаа юушьеб дүүрэтэр хэһэн эльгэн арһан тулам буляалдажа байба. Тэрэ нэгэ гараараа туламаа үбсүүндээ хашаад, нүгөөдөөрөө хоюулантайнь сохилсоно. Тэмүүжэниие хараһаар наншалдаашад болишобо.

– Энэ хэн бэ? – гэжэ Тэмүүжэн танигдаагүй хүбүүнэй тархиһаань табгай хүрэтэр харан, гайхангыар асууба.

Тэрэ хүбүүн нюргаар тэдээнтэйл адлихан, сэлмэгхэн шарайтай, загаһанай арһан сэмсэгэрхэн хубсаһатай, зөөлөхөн арһан хамниган гуталтай байба.

– Жадаранай нохой энэшни, – туламыень барилсан, Тайчуу үзэн ядангыар хэлээд, газарта нёлбобо. – Ямар халхяар туугдажа ерээ юм, мэдэгдэнэгүй.

– Үшөө шагайгаа харамнаал, – гэжэ Хучар нэмэбэ.

– Хэрбээ минии нохой һаа, таанар үнэгэн болонот, – гэжэ Жамууха даруу номгоноор харюусаад, Тэмүүжэниие айлтагүй хараба.

– Юун гэжэ-э? – Хучар тэрэ дороо бушаганан уурлаад, нударгаа зангидан, даб гэхэдэ, Тэмүүжэн болюулба.

– Табигты, – гэбэ тэрэ. – Хэндэшье муу юумэ хээгүй ха юм.

– Үшөө энээнэй муу юумэ эндэ хэхэнь дутаа гү? – гэжэ Хучар хас гэбэ. – Бидэ энээниешни эндэнь алажархиха һэмди!

– Бидэ энээниие юрэ иигээд орхихогүйбди, – Тайчуу мүһөөгөө үгтэбэгүй. – Хубаалдаг, үгы һаань, хуу буляажа абахабди.

– Табигты гэнэб! – Тэмүүжэн уурлажа, хоолойгоо шангадхаад, моринһоо хүрэжэ бууба. – Хоюулаа нэгэнэй урдаһаа зүрхэтэйт, харин минии хажуудань жагсаа һаа, ташуураар сохилсохо гүт? Һэ, айнабты?... Тиигээ һаа, хэнтнай урдаһаань гарахаб?

Дүүнэрын ухаа алдан, урдаһаань бэлтылдэбэ.

– Айна гүт? – тэдээндэ гэнтэ уурлажа, мууда хүгтэйгөөр Тэмүүжэн хэды дабтаба. – Тиигээ һаа, арилагты эндэһээ! Үшөө хэн нэгэн энээнэй урдаһаа тулаа һаа, намтай хэлсэхэ!

– Яагаабши, Тэмүүжэн аха? – гайхаһан гэлыһэндээ һая һэгээ орожо байһан Хучар асууба. – Энэш хари амитан лэ, жадаран... Харин бидэ өөрын, боржогон.

– Хэн шамда боржогон айлшадаа тонодог гэжэ хэлээб?

Юу хэлэхээ мэдэнгүй, дүүнэрын аягүйрхэлдэн байбад.

– Намтай яба, – гэж жадаранда дохид гээд, морёо хүтэлэн, улаан бургаанай захаар ябаба.

Харгыдаа тэд танилсаа хэн.

– Тэдэндэ шагайгаа харуулаа ха юмбиг, – гэжэ Жамууха мөрөө хабшан хөөрөбэ. – Харин эдэ бургаана руу намай оруулаа. Хажуу тээшээ гарая гэлдээ, томошуул дайралдаа наа, буляахадаа болохо. Иишээ ерэхэдээ, гурбанайн хоёрые үгэ гээ...

Тэмүүжэн абаягүй ябаа хэн, Тайчуу Хучар хоёроо мэдэхэ: тэдэ иимэ юумэ хэжэ шадаха.

– Шинии эсэгэ мордоо гэлсэнэ, – гэбэ Жамууха. – Тээд ши бү голхоро, үхэл гээшэ найн эрэдэ ехэ аза талаан гээшэ.

– Юундэ?

– Эрэ хүн үхэхэдөө тэнгэринүүдэй сэрэгтэ буудаг, тиин тэнгэрийн баатарнуудтай мур мөрөө түшэлсэн дайралдадаг. Мүнөө эсэгэшни, магад, Абай Гэсэртэй өөртэйнь, али Аламжа Мэргэнтэй хамта ябана аалам. Харин эндэ, газар дээрэ, тиимэ агуухэ хүнүүд үнийнэй үгы. Урдань байһан гэлсэдэг, мүнөө үгы даа.

«Тон зүб хэлэнэл даа! – шэнэ танилайнгаа үгэдэ гайхашаа баран, Тэмүүжэн тэрээнээ адаглан хараба. – Хамаг агуухэ баатарнууд тэнгэридэ байдаг, эсэгэмнишые угайнгаа эгээ найн сэрэгшэн хэн тула тон хүндэтэй зоной дунда байгаа ёготой. Даридай абга Алтан мэтэшэнтэй эндэ ябахын орондо тэндэ байгаашань дээрэ гээбы».

Энэ бодол һүүлэй һүүлдэ тэрээнэй үймэһэн сэдхэл одоошые амаруулжа, эсэгийнгээ үхэл тухай ондоохоноор бододог болоо хэн. Эрэ хүн бүхэн өөрэ өөрын харгытай гэжэ оло дахин дуулагша. Есүүхэй эсэгийн газар дээрэхи харгы замынь богонихон байгаа. Тиһээ тиитэрээ эндэ, хэнэг гэжэ үгы түрэл гаралнуудай дунда, сагаа дэмы баража байгаагүй, тэнгэрийн сэрэгшэдэй хажууда түргэхэн лэ найн байдал оложо ошоо гээшэ.

«Тиимэ хадань, һүүлдэнь тэнгэридэ халихадаа эгээл бэрхэ зоной дунда буухаар бишые өөрынгөө нэрэ газар дээрэ үндэрөөр үргэжэ ябаха ёготойб», – гэжэ тэрэ эрэ хүнэй наһанай удха шанар үшөө дахин тобшолбо.

Газар дээрэ үшөө юу хэхыень үбгэн Тодойн һануулба. Тэмүүжэн дүтын адуунһаа халаанайнгаа мори асаржа, энэ намартаа унаха гэжэ һанажа байгаа һэн. Тэрээнээ мүнөө зундаа Сорхон Шарада һургаад, эсэгэһээ өөртөө эрижэ абаһан байгаа.

Бугуули, ногто бэлдээд, азаргаяа эмээллэжэ, дүүнэрһээ хэниень туһалагшаар абахамни ааб гэжэ бодон, эдээ хоолоо ганзагалжа байтар үбгэн Тодойной нэгэ зараса басаган гүйжэ ерээд, айлшан боложо ерэхыень урижа байна гэжэ дуулгаба.

Шухала хэрэгтэнь түбэг татаһандань халаг хүхы боложо, энээндэ муу зүн үгы юм аабза гэжэ таамаглан, зэр зэмсэгээ хуряагаад, зарасын хойноһоо гүйлгэжэ ошобо.

Хоёр үдэр урда Шаазгай абга хээтэй эхэ хоёрой хөөрэлдөөнһөө үбгэн Тодойн һаянай шэнээ шадалаа ехээр алданхай, ходо үбшэлнэ гэжэ дуулаһан байгаа. Тиин мүнөөшье хэбтэридээ хэбтэхыень хараба. Баабгайн арһан зөөлэн хэбтэри дээрэ хэрмэ хадаһан ноһон хүнжэл дороо тэрэ хэбтэбэ.

Тэрээниие хүрьгэн болгон хүргэжэ байха саһаа ямар ондоо болошоһые тэрэ гайхан хараба. Ёмбойшоһон нюуртай, хаташаһан бээтэй энэ хүн Тэмүүжэнэй анхан таниха, хамаг хияадуудай айха, мүн Есүүхэй эсэгыншье жэхыхэ хүрөөтэй шэрүүн үбгэн гэхээр бэшэ байба.

Үбгэн Тодойн ехээр хүсэлэн ханяжа, духа болон сабиргайһаа элбэгээр гараһан хүлһөө хэрмэнэй арһаар ото аршан, хииганан амилжа хэбтэбэ.

Орожо ерэхэн Тэмүүжэниие хараһаар, элбэг эдээ табюулһан шэрээн саагуур һуухыень захирба. Бүдүүн гэдэхэн соо шанагдаһан шуһан, шара тоһо нэмэжэ шанаһан зөөхэй, төөлэйтэй түлгын мяхан, халуун аарса болон архи элбэг дэлбэгээр уурал һабан байба. Урда зүгэй хитад мододой амта шэмэтэ алим жэмэсүүд обойлдоно.

– Уу, эди, – гэжэ хүрөөтэйгөөр тэрээниие харан, Тодойн үбгэн захирба. – һаяар шинии эсэгийн хойноһоо мордохом. Шамаие һүүлшынхиеэ хүндэлхэм.

Тэмүүжэн гайхангаар төөлэй хараба, анхан тэрээндэ нэгэтэшье иимэ хүндэ табигдаагүй юм һэн, тиин тэрээнһээл эхилбэ. Тэрэ эдээлбэ, ууба, үбгэн Тодойн тэрээниие хажуулдин хаража хэбтэбэ.

Тэрэ үлэн бэшэ хэн, эдеэл хаа, үнихэнэй гэртэнь барагдаһан жэмэс шэлэхэ бэлэй, теэд хүндэмүүшэ илдам хандалгаяа харуулжа, хониной хабһа мүлжэбэ, мэнгээрһэ харшаганатар жажалба, аарса болон шэнгэн зөөхэйгөөр даруулба.

– Үлдэшоо ёһотойш? – гэжэ халта энеэбхилэн, үбгэн асууба. – Үсэгэлдэрһөө амандашни хэршэмэлшые ороогүй гү?

Тэмүүжэн жажалһан зандаа дохибо.

– Ах-ха даа, залуу наһан... – үбгэнэй шарай саг зуура зөөлэрбэ, хоолойдонь үнинэй гуниг дуулдаба. – Хэзээ нэгэтэ бидэшые ганса агаараар садхалан ябагша бэлэйбди даа. Таанар шэнгээр тала дүүрэн гүйлгэлдэжэ, ондоо отогоорхинтой наншалдажа ябагша хэмди. Хаанаб даа тэрэ сагнай... Хайшаа ябашооб даа?

Тэрээниие адаглан, Тэмүүжэн үбгэнөө хүрээнуүүдээр гүйлгэжэ, тоомоо таһарһандаа ехэшүүлһээ альган тараг эдижэ ябаһан багахан хүбүүн ябаа гэжэ хараха гээд, шадабагүй. Нюдэнэйн урда хүмэдхынгөө ганса хүдэлсөөр хүнүүдые хүрдөөн шэшэрүүлдэг энеэдэггүй абаритай хатуу шэрүүн үбгэн лэ харагдажа байгаа хэн.

Садааб гэжэ хэхэрээд, гурбадахи хабһаа табихадань, үбгэн Тодойн хөөрэлдөөгөө эхилбэ.

– Ерэхэ сагта ши ехэ засаг баригша, хаан болохо байнаш, – гэжэ тэрэ яаралгүйхэнөөр, ойндо оромоор эхилбэ. – Шинии түрэхэдэ бөөнэр тиигэжэ хэлээ хэн. Тэдэ шинии урда, шинии хойно нэгэшые алдуу гаргаагүй бөөнэр юм хэн. Тиимэхээ би шамтай арад зоной ерээдүй ударидагша мэтээр хөөрэлдэхэб. Ши үшөө залууш, ухааншни үшөө болбосороодүй, мүнөө, магад, намай ойлгохогүйдөөш болохош. Тиигээшые хаа, хожом ноён болоходоо бодожо үзэхын түлөө хэлэһыем хадуужа абаха ёһотойш...

Тэнгэрийн ерээдүй байдал мэтэ хэзээб даа нэгэтэ болохоор нэгэл бүтэхэгүй юумэн шэнгээр үзэгдэдэг хаан шэрээдэ нуухаш гүүлэдэгтээ үнинэй дадал болошоошые хаа, үбгэн Тодойной эрэл хүн бүхэнтэй иимэ эгээлэй юрөөр, иимэ найдалтайгаар хөөрэлдэжэ болохогүй юумэ хэлсэжэ байһанда, гэртээ урижа, эды шухала үгэ хэлэжэ байхада тэрээнэй досоо аятай байгаа хэн.

– Урдашни ямар бэрхэшээл ушархаб гэжэ би мэдэнэгүйб, – шэрүүнээр харан, тэрэ дуугарба. – Теэд ши гансал юумэ ухаандаа барижа яба: замыешни хүндэлэн гаража, хаалта хэһэн зониие

бү хайрла. Ши олон дүүнэртэйш, абганаршни үшөө залуунууд, тэдээнэй дунда засагай түлөө шамтай тэмсэхэ дуратайшуул олдоходоо болохо. Ехэ юумэ бодонгүй, наалта хэһэн хүнэй тархиинь таһа сабша, түрэхэн дүүгэйнгээшье байгаа һаань. Хайрлаһан хүн отол үнжэгэн, ходол хэбэрэг байдаг, ухаан бодолшые, шэн зоригшые шамда туһалхагүй, хэрбээ дайсанаа хайрлаа һааш. Энээнһээл боложо Амбагай хаан хосороо, энээнһээл боложо... – Тодойн тэрээн тээшэ шалгангыар хараад, үгөө таһалжа, нюдөө зайлуулба. – Олон бэрхэшүүл харгыдаа ушарһан дайсанаа дараагүйдөө хосордог. Ши бэрхэл хүбүүнши, шинии бэлгээр, танюуһа тэмдэгээр харахада. Теэд нүдэндэш хайрлаха сэдхэл ехэ байна, энэ муу. – Тэрэ гэнтэ нүдэнэйнгөө улайтар галзуу ехээр сухалдажа, жабжаараа сагаан хөөһэ бууран, гарайнгаа шэшэртэр нударгаа зангидаба. – Улаан түмэрөөр хайрлаха сэдхэлээ галдаха хэрэгтэй!... Мориной тамгаар хүл гараа галдаха хэрэгтэй, хэрбээ хайрлажа эхилээ һаа! Ойлгоогши ши, үгы гү?

– Ойлгоо, – гэжэ Тэмүүжэн үбгэнэй иитэрээ сухалдахые хараагүй аад, жэхын харюусаба.

– Мартахгүй гүш?

– Үгы.

– Сагай ерэхэдэ минии үгэ һанаарай, тиигээд һайса бодоорой. Харин мүнөө яба.

Хүндөөр ханяжа, үбгэн Тодойн занган захираад, дэрэ дээрээ налайн унаба.

«Дүүнэрэйм хэн харгыем хааха гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн бусажа ябатараа бодотороо гансата шахуу Бэгтэрые һанаандаа оруулба. – Тэрэл байха!».

IV

– Тээ тэрэ сэд сэхэ хуһан байна, – Жамууха багахан жалга руу буухадаа эмээл дээрээ гунхагад гэн, гараа урагшань харбайжа, Тэмүүжэн тээшэ эрьебэ. – Гэшүүһэл үгы һаа, арбан табан модон гарахал хаш.

Тэдэ баруун тээхи ойн захаар ябажа, анхаралтайгаар хуһа болон мойһо харанад. Хахад тохой наран гараад, мододой бээрэд гэхэн набша зөөлэхэнөөр хатаана. Үжэд гэхэн нойтон ногооной

үнэр анхилна. Хойнонь ута ногтоор хүтэлэгдэн, ашаанай морид алхална.

Жамууха үсэгэлдэр үдэшэлэн Тэмүүжэндэ ерээд, модо хайн зородогби, үүр хираанаар холын хуһан ойдо годлиин модо отолжо ерээ гэжэ дурадхаа нэн. Тэмүүжэндэ үшөө эсэгэнээ хоёр томо ханза одор, дуута годли болон хоорцог үлэнхэй байгаашье хаань, эсэгэнээ үлэнхэн баялиг гаргашалхаяа зүрхэсэн, агнууриин хаһын эхилхэнээ урид эртээнһээ бэлдэбэл дээрэ гэжэ бодоод, зүбшөөһэн байгаа.

Жамууха шара набшаһатай мүшэрнүүдээ хажуу тээшэнь ар-байлган, хэлтын татаад ургажа байһан хуһанда дүтэлөөд, дүршэл эхэтэй харасаар тэрээнээ тойрон ябажа хараба.

– Бэдэрһэн юумээ олообди, – гэбэ тэрэ. – Энээнһээ үлүү хайн юумэн олдохогүй.

Моридоо уяад, Тэмүүжэн эмээлһээ тугалай арһан багахан су-маа абажа, һү болон архитай түйсэнүүдые гаргаад, аяга соогуур мяханай хэршэмэл, бяслаг, эзэгэй хэбэ. Жамууха хэтээрээ ошо са-саад, хуурай ноһондо үлээжэ, багахан түүдэг аһааба. Бэлэдхэлээ дүүргээд, түйсэ, аягануудаа гартаа барижа, тойроод байһан үндэр модонуудые зүрхэ алдангыар хараашалбад.

Тэмүүжэн хоолойгоо заһан, хуурайшагаар ханяагаад, аалиха-наар эхилбэ:

– Хүсэн түгэлдэр һүлдэ заяанууд, ой тайгын эзэд, бэлэгиёмнай тогтоожо хайрлыт: арба нэрэнэн арзымнай, хори нэрэнэн хорзым-най... Тоолошогүй баялигһаа хүртөөгйт... Манай үшүүхэн хэрэгтэ...

Мүргэнһэнһингөө удаа үргэн дэлисэтэйгээр тэнгэри өөдэ архяа сэржэмдэбэ, удаань галда үргэбэ. Жамууха хилганын ноёогоор аягаһаа һү дүрэн, гал тойрон ябажа, найман хизаар руу үргэбэ. Удаань бэе бээ харалсаад, аягануудаа өөдөн шангаар хаяба, тиин тэдээнһингээ агаарта удаан эрьелдэнээр, газарта зөөлөөр унахые тархыа үргэн харабад. Гүйлдэжэ ошохондонь Тэмүүжэнэй хуушан хара аяга оёороороо һууба, Жамуухын шэнэ сайбар амаа-раа дээшээ хаража байба.

– Шинии үргэл тогтоогоо, – гэбэ Жамууха. – Шинии отолхые зүбшөөнэ.

Тэдэ түргэн эдээлээд, ажаллажа эхилбэд. Тэмүүжэн хурса хүхөөрөө модоной оёороор болгоомжотой удаанаар, сабшан газар дээрээл сабшаба. Жамууха ташаагаа тулан, хажуудань зогсобо. Тэрэ түмэрэй эриин модоной амиды сагаан бэе бага баганаар сабшан байхые анхаралтайгаар хаража байба. Үглөөнэй сэлгээн агаарта хүхын дуун холуур дуулдана. Холо бэшэхэнэ, ойн захын добосор газарай саахануур суряатажа, тэндэ баһа модо отолжо байһандал ханагдана.

Тэмүүжэн амидаад, хүхөө газарта табижа, саашаханаа болоод, эсэһэн гарнуудаа һэнжэгьдэбэ, барилдаанда бэлдэһэн бүхэ шэнгээр матаргайгаа мушхаба. Шалаагаа гаргаад, модондоо тэрэ дахин ошобо. Хүлөө алсайгаад, хүхөө далайжа байтарнь Жамууха мүр дээрэнь гараа табиба. Тэмүүжэн толгойгоо үргэхэдөө суурьяатажа байһан добын саанаһаа моритой хоёр хүнэй түргэн гэшхэдэлээр ерэжэ ябахые хараба.

Тэдэ танигдаагүй зон байба. Хоюулаа нилээн үбгэрһэн, нэгэнэйнэ һахал хахадаараа сайнхай. Хутагаһаа бэшэ ондоо зэбсэг үгы, тиимэһээ Тэмүүжэн дээрмэшэд бэшэ, харин ойрохи хүрөөнэй үхэршэд гээбы гэжэ ханаагаа амарба.

– Таанар эндэ юугээ хэжэ байһан адхамарнууд гээшэбта?

– Хэн танда эндэ модо отолхыетнай зүбшөөгөөб? – гэлдэжэ тэдэ хоёр холоһоо хашхаралдабад.

Тэдээнэй шарай дураа гутаһандаа һориилдонхой, тиимэһээ Жамууха тэдээнэй тиитэрээ уурлаһые ойлгонгүй, Тэмүүжэн тээшэ эрьебэ.

– Эдэш галзуу зон! – тэрээн тээшэ айнгяар харан, тэрэ шэбэнэбэ.
– Эдээниие танина гүш?

Тэмүүжэн харюусажа үрдибэгүй.

– Хэнэй хүбүүдбта? – гэжэ бүдүүн бүрээтэй ташуураа барин, сагаан һахалтань хүрөөтэйгөөр асууба.

– Би Есүүхэй ноёной хүбүүмби, – гэжэ Тэмүүжэн үбгэнэй нюур шарайшалан харюусаба. – Ямар муу юумэ бидэ хээбибди?

Тэрэнь ульгам моринойнгоо ама татажа, анхаралтайгаар адаглан хараад, нэгэ бага уушхаржа, нам гэнги хоолойгоор дуугарба:

– Энэ ямар газар бэ гэжэ мэдэнэгүй аалта? – тэрэ толгой дээгүүрнь нүдөөрөө дээшэнь зааба. – Энэ Бурхан Халдун, нангин

уула, энээнэй хажуугаар нэгэшье хүн юушье дайража болохогүй. Таанарһаа боложо, бурхад бүхы уг унгида хэһээлтэ эльгээхэдээ болохол.

Тэмүүжэн эрьежэ, ой тайга дээгүүр үндыгөөшэ хахадаараа халзан шулуутай уула хараба.

– Намда отолхыем зүбшөөгөө, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Хэн зүбшөөгөө гэжэ? – үбгэн тэрээниие гайхан хараба.

– Ойн эзэд... – гэбэ Жамууха. – Бидэ аяга хаяабди, энээнэй аяга өөдөө хараад байгаа, миниихи уруугаа, тиимэһээн би һүхэ баряагүйб...

– Юугээ таанар шашаабта? – гэжэ үбгэн баһа сухалдаба. – Иимэ газарта худалаар хэлэхэдэ юун болодог бэ гэжэ мэдэнэ гүт? Дүлиирхэт, балайрхат...

– Хаяг, – гэбэ тугаарһаа нааша дуугай хаража байгаашань. – Хаяг аягануудаа үшөө дахин, харин бидэ хаража байя.

Үбгэн тэрээнээ хараад, удхатай юумэ хэлэбэ гэжэ бодобо ха, толгойгоо эрид дохибо.

– Дахин аягануудаа хаягты, – үбгэн баруун гараа үргэжэ, утаад, нугархай хюмһатай хүрин хургаараа занабa. – Хэрбээ таанарай худалаар хэлээ һаа, энэ гэхээр хара бөөдэ абаашаабди. Таанарые өөһэдыетнай энэ модоной түлөө шарууһан болгохо.

Тэмүүжэн бушуу түргэн тэрээниие бээлүүлхээр бэлэн унтаржа байһан галдаа ошожо, ганзагынгаа сумаагай уялаа тайлаба. Дахин шалгалта гарахаяа тэрэ айнагүй, гансал тэрээнэй, Есүүхэйн хүбүүнэй, үгэдэ үнэншэнгүй доромжолоошодонь халаглаха сэдхэл тэрээниие өөрынгөө зүбые түргэн баталхыень яаруулна. Өөрынгөө аяга абаад, Жамуухын бэлэн болохые хүлээбэ.

Энэ удаа тэдэ аягануудаа шанха дээшэнь шэдэбэ. Тэдэнь хуһанай орой хүрөөд, нэгэ зали агаарта тогтожо, урбалдан эрьелдэхээр, бүглүү абятайгаар хүл доронь унажа ерэбэ. Тэмүүжэнэй аяга хабһан дээрээ унаад, гурбан дүрөө хажуу тээшээ урбалдажа, оёор дээрээ һуушаба. Жамуухын аяга түрүүшынхидээ адляар оёорооро өөдөө хараад байба. Тэмүүжэн һанаа амараар үбгэн тээшэ хараба. Тэрэ гайхалаа баран, томонууд нюдөөр аягыень хаража байба.

– Иимэ юумэн байха ёһогүй ха юм! – гэж тэрэ сошордон дуугараад, хажуудахья хараба. – Энээниие харана гүш? Али би үбгэрхэ тээшээ һорьмоһоо харадаг болоо гүб?

Нүгөөдэнь Тэмүүжэниие удаахан адаглан хараба.

– Хадын эзэн иигэжэ шиидэбэ гээшэ, – гэжэ тэрэ бодолгото болонгёор хэлээд, морёо нэшэбэ. – Энээн тухай бидэ хоёрой бодоһоной хэрэггүй. Ябая, нилээн һаатабабди.

Хорёод алхам саашалаад, тэдэ хоёрой нэмээхэнээр хөөрэлдэхые Тэмүүжэн хойноһоонь хаража байтараа дуулаба.

– Би эдээн тухай дуулаа нэм... эдэш юрэ буса угаархид... эдээнэй нэгэ хулинсаг духа дээрээ гурбадахи нюдэтэй байгаа гэлсэгшэ...

– Тиимэ, тэдээнтэй холбоорилдохонь аюултай.

– Нохойтой носолдоод, хормойгүй, ноёнтонь носолдоод, толгойгүй үлэхэш, хари.

– Тоб зүб.

* * *

Отолһон хуһаяа хоёр болгожо, ашаанай моридой эмээлһээ шагтагалаад, тэдээнэй гэшхэдэлээрээ хүрээндээ бусажа ябахата хахад үдэрһөө нилээн үнгэржэ байгаа һэн. Намарай дулаан агаар добонуудай дундуур миралзана. Шиигтэйшэг газараар моридой туруунай аалихан түбэрөөнһөө зайдуу талын номгон байдал таһарна.

Жамууха тэдээнэй угай зүгын хэлэ мэдэхэ нэгэ бөө тухай хөөрэнэ.

– Табан зуугаад татаарнууд ерээ гэнэ. Хүрээндэ манай эрэшүүл тиихэдэ үсөөн байгаа, тэрээн тухай мэдээд, тэдэ ойро ябаһан адуу туужа эхилээ юм хаш. Манайхин юуш хэжэ шадаагүй, юрэ зогсоод лэ, гүү болон үхэр хүрэгүүдыень дээрмэдэжэ байхыень хаража байгаа. Тэрэ үедэнь нэгэ гэрһээ тэрэ бөө гараад, зүгы шэнгээр дүнгинэжэ эхилбэ. Хүнүүд түрүүшээр юу хэжэ байһыень ойлгоогүй, саһаа урид зүнтэглэжэ эхилбэ гэжэ һанаһан байгаа, теэд харан гэхэдэнь, добо доро татаарнууд гараа арбагануулжа, иишэ тиишээ гүйлгэлдэжэ эхилбэ. Адуу малыемнай хаяжархёод, бултадаа гэнтэ хиирэһэн юумэдтэл өөһэдөө хашхаралдажа, шашхалдажа, ёоло-

жо ёгшожо оробо. Харин тэдээнэй дээгүүр ямар нэгэ хара тоһон шэнги юумэн эрьелдэнэ гэнэ, нэгэл хара һүүдэр дээгүүрнь нийдэнэ. Тэдэ аймшагтайгаар хашхар хуугай табилдаад, эрьюусэлдэн байжа тэрьедээд арилшоо. Гүбээн саагуур ороод лэ, мүнөөшье болотор харагдаагүй...

Тэмүүжэн хайша хэрэг шагнана. Тэрээнэй досоо бүрхэг байгаа һэн. Тэрэ үбгэнэй харуулааша хадын хажууда модо дайража болохогүй гэжэ хэлээшэнь һанааень зобооно. «Тиихэдээ юундэ намда зүбшөөгөө юм? – тэрээнэй сэдхэл һэжэг химэлжэ, үрэ зүрхыень зобооно. – Дан үлүү юумэ эрээ гээшэ гүб? Магад, хүлдэ заяанууд минии хомхой харууда, уймар тэнэгтэ гайхалдаад, уг унгиимнай онсо һэн тула, хайрлаа гээшэ гү? Харин мүнөө намда урмаа хухарба, этигэлээ алдаба гү? Али би тэдээндэ ехэ үритэй болошобо гүб?».

Жамууха урагшаа дүхын, нюурыень шагааб:

– Би шамда нэгэ юумэ хэлэхэмни, Тэмүүжэн...

– Ямар юумэ?

– Ши хүндэ хэлэхэгүй гүбши даа?

– Үгы.

– Би шонын хэлэ шудалхаа һананаб.

– Яахашни гээшэб?

– Яагаад яахашниб гэжэ? – гэжэ Жамууха түргэдэбэ. – Шононууд намда хамаг юумэндэм туһалжа байха ха юм! Манай бөөдэ зүгы шэнгээр. Ойлгоногши? Байлдаанай урда тэдээниие хэдэн зуугаар, хэдэн мянгаар дуудаад, дайсад тээшэ тухирхаб! Агнууридашье ангуудые туужа асарха! Тиихэдэ адуу малыемни харууһалжа байха. Иимэ юумэ һанааб! Гансал хэндэшье бү хэлээрэй, би шамда нүхэртөөл гэжэ нюусаяа хэлээб даа...

Тэмүүжэн Жамуухые наадажа хэлэнэгүй гэжэ хаража байгаашье һаа, энеэдээе барижа шадабагүй.

– Шоно шинии мал хараха? – тугаархана һанаагаа зобожо ябаһанаа тэрэ гэнтэ мартаад, эсэгынгээ һүүлээр анха түрүүшынхиеэ хүхюутэйгээр энеэшэбэ. – Ха-ха-ха! Иимэ юумэ урдань дуулаагүйлби. Шоно мал баридаг гэжэ дуулаа һэм, харин мал харадаг гэжэ... ха-ха-ха-ха!

Эмээлһээ шагтагалдаад, тэрэ бүхы бээе доһолгон, ташаганаса энеэбэ.

– Ши энээн тухай юуш ойлгоногүйш! – Жамууха тэрэ дороо улагад гээд, тэрээниие ууртайгаар шэртэжэ, саашаа харашаба. – Энеэ, энеэ, өөрөөл хүүлдэнь харахаш! Би шамда нүхэр гэжэ хэлээб, харин ши иимэ хүн ха юмши... Зай, ямар хүмши гэжэ энээнхээ хойшо мэдэхэ болооб.

Тэмүүжэн тэрээнэй иимэ зан хүлээгээгүй байба. Энеэдээ хуряжа, үшөөл энеэбхилһэн зандаа мүр дээрэнь гараа табиба.

– Яагаабши, Жамууха? Наадан зугаа хэлэхэдэ гомдожо болохо юм аал? Би юрэл наадажа хэлээ ха юмбид! Бишни иимэшүү юумэ ойлгодоггүйлби. Тэнэг аашым түлөө энэ ашаанайм мори абыш даа. Харин тиигээд хүүлээрнь намайгаа шонын хэлэндэ хургахаш... Тиимэ гү? Жамууха нүхэр...

Тэрэнь уурлаһандаал адляар гэнтэ уушхаршаба.

– Морин намда хэрэггүй, – гэжэ тэрэ эблэрэнгээр хэлэбэ. – Ши өөрынгөө бурууе мэдэрээш, ондоо юумэн намда хэрэггүй. Ши үнэн сэхэш, энээнэйш түлөө шамай хүндэлнэб, – тэрэ урдаһаань сэхэ хараба.

«Ямар түргөөр гомдоно, бушуу уушхарна гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн гайхангаар бодоно. – Харин үнэн сэхэ, зүрхэниинь сэлээтэй... харуу бэшэ, зоригтой. Иимэ хүн нүхэр болохол ха».

V

Жамуухын үбгэн эсэгэ Бүри Булчиру түрүүшээр багахан отог зоноор өөрынгөө үлүүс олошоруулжа, хүсэ ороһон байгаа. Эзэлүүридэнь шэнэ шуһан нэмэн орожо, харьяата зонинь угаа түргэн үдөөд, сэрэг суурынь ехэ болоо. Талада байдалаа батадхахын тула Бүри Булчиру татаарнуудай дайнай хүүлээр хияад-боржогон угтай түрэлэй набагша татажа, дүтэ болохо гэжэ шиидэбэ, тиигэжэ Хутула хаанай дүү Хулан ноёной басага хүбүүндээ хадамнаба.

Эзэлүүриез баруун хойноһоо нүүжэ ерэнэн уладаар үшөө хүсэтэй болгожо шадаһан Жамуухын эсэгэ Хара Хадаан баһал холо бодолтой хүн һэн тула арбатай хүбүүгээ эхын дүүдэ, хияад ноён Ехэ Сэрэн нагасадань өөрынгөө сасуутан болохо ерээдүйн хияад-боржогонорой ноёдоор һайса танилсуулхын түлөө бүхэли жэлээр айлшаар эльгээбэ.

Тодхор болоходоо Жамуухын хияадуудай хүрээн ерэхэн үдэр
Есүүхэй ноён мордожо, жадаранай ноёной хүбүүнэй ерэхэн ушар
мэдэгдэнгүй үлэшөө. Айлшанай бууһан ушарта үнгэргэгдэдэг мори
урилдаан, бүхэ барилдааншые, дуутай, хатартай түүдэгүүдшые
үглөөгүүр болотор носоогүй.

Ерэхээр түрүүшынь үдэрнүүдтэ хүрээн дотор үхэхэн хүнэй
түлөө бүтүү бүглүү гашуудалай боложо байхада Жамууха нага-
сынгаа айлнуудһаа холо гараагүй хэн. Харин гаран гэхэдээ Хучар
Тайчу хоёртой шагайн түлөө наншалдашоо. Жамуухада тэрэ наа-
данхайнь хайратайшые бэшэ хэн, тэрэ зорюута шэнэ танилнууд-
таа бэлэглэхэ гэжэ бүхэли тулам абажа ерээ ха юм, теэд тиимээр
бэшэ, буяалгажа бэшэ, харин үнэн сэхээр, хайн хайханаар хубаа-
хаб гэжэ ханажа ябаал. Хари, тэрэ үедэ Тэмүүжэн хажуугаарнь
гаража ябатараа тэрээниие үмөөржэ абаа. Жамууха тэрээниие
үнэн сэхэшые, сэсэншые хүбүүн байна гэжэ абаһаар хараа. Өөһө-
дынхидэйнгөө дунда нүлөөтэйшые гэжэ харагдана. Тэрэ хоёрын
Тэмүүжэнэй хашхархада гансата саашаа боложо үгөө.

Танилсаһанай түлөө Жамууха түрүүшээр һөөргэ шагайнгаа ха-
хадые тэрээндэ үгэхэ гэжэ ханаһан аад, нэгэ юумэндэ баригдаа
хэн. Ямаршыеб нэгэ мэдэрэлдэ татуулаад, энэ хүбүүн үхибүүдэй
нааданхай хэрэглэхэгүй, хөөрэлдөөн, томо зоной томоотой бүдүүн
хөөрэлдөөн хэрэгтэй гэжэ мэдэрээ хэн. Ухаатай, найдамтай
нүхэрые оло гэхэн эсэгынгээ захяагаар хияад хүбүүд сооһоо ган-
сахан Тэмүүжэниие шэлээ бэлэй.

Ехэ Сэрэнэй һамган Субай нагаса хээтэйнэ үдэшэ болохын
урдахана Жамуухые тугал хүрэг уһалуурида абашаад ерэхыень
гуйһан байба. Тэрээнтэй гэрэй барлагуудһаа хоёр хүбүүд ошол-
собо. Тиин гол дээрэ ехэ хүл хөөрсэг болошобо: үдэшин наамда
талаһаа гэртээ бусажа ябаһан үнээд тугалнуудтайгаа ниилэшэн
алдаба. хүрэг соо эгээл үсэд муу зантай эбэргүй дүнэн үнээн нэгэ
харбалгын газарһаа тугалаа танияад, тэрээн тээшээ мориной хатараар
гүйшоо. Жамууха саг соонь тэрээниие хараад, амадан гүйлгэбэ. Энэ
үедэ бусадшые үнээд тугалнуудаа анхаржа, эрид годирон, элдэб
янзаар мөөрэлдэн, тэдээн тээшэ түргэн гэгшээр алхалалдаба.

Тугалнууд танил хоолой дуулахадаа үндэр эрье дээрэ уһанһаа
хүрэлдэн гараад, урдаһаань гүйлдэхөө ханажа байба. Гай ушар-

ха гэжэ байба. Талаан болоходоо хажуугаарнь гаража ябаһан залуу эрэшүүл түргэн гэгшээр тэдээниие дүхэриглэн абаа һэн. Ута ташуураар хайра гамгүй ташуурдажа, хүреэн тээшэ намнаба. Жамуухада туһалагшадынь хүрэн ерэжэ, үхэр тогтоожо шадаа һэн.

Тээ байтараа хүрэгһөө гээгдэһэн халааһатай тэрлигтэй хоёр үбгэн үхэршэд гүйлгэлдэжэ ерэбэ. Гүйдэлһөө амидашаһан баһал хүгшэн моридоор харайлгажа ерээд, нагасадаа бү хэлыш даа гэжэ Жамуухые доро унан гуйба:

– Сэрэн ноён мэдээ наа, маанарые таһа сохихол даа, – гэжэ нэгэниинь хайратайгаар хэлээд, нүгөөдөө зааба. – Энээнэй гэдэһэн үбдэшөө, үсэгэлдэрһөө зобонхой. Минии үбһэ ногоо түүжэ, бусалгаад, удаань хүргөөд, уулгатар үнээд урагшаа холо ябашоо. Тугал гол дээрэ байха гэжэ бидэ мэдээгүй ха юмбиди...

– Хэлэхэгүйб, ханаагаа бү зобогты, – Жамууха уужам сэдхэлтэйгээр энеэбхилэн, үбгэдые харасагаана. – Үдэшэлэн хүнэй гэртэ орооройгты, би халуун архи хэжэ үгэгты гүүжэб.

– Сагаан яһан гэжэ харагдана даа! – гэжэ үбгэд бэе бээе харалсабад. – Хатуу юумэ үнинэйшые үзөөгүйбди, үглөөнһөө орой болотор һалхи бороо доро ябагдана бшуу, яһамнайшые бээрэшөө, харин мүнөө дулаасахабди...

Тэдээниие орхёод, Жамууха хүреэн бусаба. Мориёо аалихан гэшхүүлһээр, айлда дүтэлхэдөө сэргын хажууда Ехэ Сэрэнэй эмээллээтэй ухаа азарга хараба. Гэрһээ нагасань гараба. Тэрээниие хараһаар, илдамаар энеэбхилбэ:

– Намтай агнуурида ошохо гүш?

– Ошохо! – Жамууха һэргэн баярлаба.

– Тиигэбэл номоёо, бугада хэрэгтэй годлинуудаа аба, – гээд, адаглан хаража, нэмэбэ. – Дулаанаар хубсала, хада уулаар хүниндөө хүйтэн байха.

Гэртэ шэрээ дээрэ нагасынь һая эдеэд гараһан тарган мяхан ууралтажа байба, хажуудань хэдэн хабһан мүлжэгдэнхэй хэбтэбэ. Жамууха үглөөнһөө юушые эдеэгүй нэмнайб гэжэ ханахадаа гэдэһэнэйнгээ ехээр үлдэһые мэдэрбэ. Тэрэшые бээе агнууриин урда эдеэлжэ болохогүй, мэдэрэл муудаха, олзо олохо ханаан һуларха гэһэн үбгэдэй үгэ анхан дуулаһанаа ханаад, бээе баалан, эдеэнһээ холодобо.

Хониной шанаһан мяханай хангал үнэртэ һаналаа табингүй тэрэ түргэн хубсалжа, арбан табан одор тооложо, һаадагтаа хэбэ, арһан бүһэндөө хормоготой номоо, мадагаа шагталаад, газашаа яаран гараба.

Боро хараан соогуур хойноо арбан табаад хүниие дахуулан, тэдэ хүрээнһээ гаража, Хэнтэйн хадануудые шэглэбэ. Намарайхяар түргэн харанхы болобо. Түрүүшын гүбээ хүрэтэр гашуун аргалтай холисолдоһон дулаан агаар анхилжа байба. Хяра дабаад-хихадань голһоо намарай дабһагүй нялуун шииг гэнтэ сорьёбо. Дээдэ талаһаа хүйтэн нэбшээн үлээгээдхибэ.

Ехэ Сэрэн Жамууха хоёр хурдан моридоор урагшаа дабшан гаранхай, бэе бэеынгээ хажууда хатаргалдана, бусадын хүндын ёһодо табин алхам хойнотоод, халаанай, ашаанай моридые хүтэлэн, хойно хойноһоо һубарина.

– Үхэр, хониной мяхан хашартай болошоо, – гэжэ Ехэ Сэрэн Жамуухада өөрын хүн гэжэ хэлэнэ. – Аманда орохоёо болёо. Ангай мяха эдээ һаа гэжэ һанагдаа. Харин аба хайдаг хүрэтэр үшөө нилээн саг үлэнхэй. Зүгөөр ши ойлго, эндэ агнаабди гэжэ хэндэшьеб ама алдабаш, хари... Мартахагүй бэээш?

– Үгы, харин юун болоо юм?

– Угай аха заханар түрүүшын саһан болотор буга бү дайрагты гэһэн хорюул гаргаа. һая баһа тайчууд суглараад, шэнэ ёһо һанаба. Үсэгэлдэр манда дуулгаа... Тархидаа ороһон лэ юумээ ёһо тогтоол болгожо байха, – гэжэ тэрэ гэмэрээд, хажуу тээшэнь нёлбон, залхуу нозогоор хоролхон дуугарба. – Ой тайгын ан гүрөөл хэнэйшье бэшэ, харин тэдэ өөрынгөө хүрэг соохидол зонхилно. Теэд маанарта яалтайб, эндэ эдээнэй сүм засаг, тиигээд лэ һанаанһаа абаһан элдэб юумэ тэсэхэ хэрэгтэй бологдоно гээшэ. Тэдээнһээ юу абажа эдихэбши даа, хахадһаань олонхинь үни хада зүнтэглэнхэй. Долоон заяанда хулинсагтаа ошохо байгаад, эдэш үшөөл эндэ, газар дээрэ, барисалдана бшуу, тиигээд лэ хүнүүдтэ һаалта хэнэ... Ши ойлго, ама гаража байбаш, би шамда өөрын хүн хадаш хэлэнэ гээшэб.

– Ама гарахагүйб, Сэрэн нагаса.

Урдань ой тайгын заха һүниин хабхар соо үргэлжэ зуруудаар харлан харагдаба. Ехэ Сэрэн хатаршaya татаба. Хойноһоонь түбэрөөн дүтэлбэ. Халта хүлээгээд, Ехэ Сэрэн нүхэрөө дуудаба:

– Хулугай, хаана тэрээн руу хорообши, наашаагыш.

– Уламаа татааб, нуларшоо, – гэнээр, тэдээндэ набтар сула бээтэй хүн дүтэлбэ. Үбгэрһэн хахир хоолойгоорнь Жамууха наһа-жаал хүн, Ехэ Сэрэнһээншые үндэр наһатай гэжэ ойлгобо.

– Һаянай нобшордог боложо байнаш, – гэжэ Ехэ Сэрэн гэмэрбэ. – Зай, хайшалхамнайб? Томо хабсагайн доогуур гү, али нёдон-донойнгоо газар руу гү?

– Тэндэ аза талаан үзэхэгүй гээшэ хабди гэжэ һананаб, – гэбэ Хулугай. – Ондоо газар ошоо һаа, дээрэ, хужар марса энэ ойгоор олон ха юм...

Хоёр залуу хүбүүдтэ моридоо орхёод, тэдэ саашаа ябагалба.

– Шонын гурбан уляа дуулахат, энэ бидэ байхабди, – гэжэ Ехэ Сэрэн үлээшэдүүлдээ захиба. – Нэгэ богони, хоёр ута абяан. Ямар талаһаа дуулаабта, тиишээл морёо абаад ошооройт. Ойлгоо бэээт?

– Ойлгоо, Сэрэн ноён, – гэжэ тэдэ хүндэлэн харюусаһаар, моридой һаглагар толгойнуудтай харанхыда холисолдон, харагдахыа болибо.

Хулугай ойн захата залуу ангуушадые хужарнуудаар тарааба. Ехэ Сэрэн тэрээнэй хэрэгтэ оролсонгүй, Жамуухатай сугтаа хажууһаань харан байба. Хулугай хахиршаг хоолойгоор ангуушадай нэрэ нэрлэхэдэ, тэдэнь олон сооһоо дуугай гаража ерээд, һүүлшын заабари абажа, хойно хойноһоо шэрэнги руу хэмээхэн оронод.

Бултанай ябаһан хойно Хулугай тэдээндэ дүтэлбэ.

– Би өөһэдтөө эгээ һайн газарыень үлөөбэб, – гэжэ һаймһа-рангяар дуугарба. – Бултыень урда тала руу эльгээгээб. Харин бидэ хойшоо ошохобди, тэндэ хэншые һаалта хэхэгүй.

– Муу газар руу намай абаашаха байгаа гүбши, – гэжэ Ехэ Сэрэн баһа гэмэрбэ, тиихэдэнь Жамууха иигэжэ нүхэртэйгөө шоглоно гэжэ ойлгобо. – Зай, ябаха гүбди, али үглөө болотор үргөө наншаха гүбди?

Хулугай бэлэхэнээр урагшаа бушуу ябаад үгэбэ.

Жамууха иишэ тиишээ хараашалангүй урдаа гансал нагасын-гаа үргэн нюрга шэртэн ябаба. Ябаһан газараа һанажа абаһаа тэрэ оролдоношьегүй, юундэб гэхэдэ, һара үшөө гараадүй, харин харанхыда хамаг юумэн бодото байдалда орходоо ондоо-хоноор харагдадаг ха юм даа. Түрүүшээр алхамаа тооложо, үгсүүр,

уруудам газар хадуужа абахаа оролдожо ябаа нэн, тээд байтараа намараад, тэрээнээшье хаяба. Тиигээд лэ тэрэ харанхы соогуур хайшаашье, баруулжаашье, хойшоошье ябаһанаа мэдэнгүй, адуун хүрэгэй дунда унаганай ябадагтал, гансал томошуулда найдаад лэ нюдэ балай алхална.

Хадын хормойһоо Хулугай ябадалаа аалидуулба. Баруун гараа нэргылэн үргэжэ, тэрэ модоной дундуур маряан ябаба. Хойно-хоонь Ехэ Сэрэн урагшаа гэтэһээр, ходо бүри зуг татан, нэмээхэн гэшхэлнэ.

Удангүй тэдэ зогсобо. Тэдээнэй урда хонхо-ёнхо болотороо малтагданан, ангай мүрөөр нээшэгдэһэн багахан ойн соорхой талмайтан байба. Хулугай Ехэ Сэрэн хоёр гараараа зангалсан, дуу гаралсангүй хэлсэбэд. Тиигээд Хулугай талмайһаа халта хажуу тээшэнь дахуулба.

Һаглагар бүтүү арса шэрэнги соогуур мүшэр дайрангүй гаража, гурбан бүдүүн шэнэнэнэй хажууда зогсобо. Эндэһээ хамаг талмай найнаар харагдажа байгаа нэн.

Модоной саагуур тэдэ нуубад. нэмээхэн хормогоһоо һомонуудаа гаргабад.

Жамууха талмайн саадахи заха руу нюдөө ониилгон байжа оролдосотойгоор хараашална. Хэнһээшье түрүүн ан хараад, ахатанаа уридшалан мэдээсэхэ гэнэн һанал тэрээнэй зүрхэ шатаана. Хэды дахин хүниин шубуудай бургаһа мүшэр хүдэлгэн нууха, ниидэхэдэ тэрэ одоошье даа гэжэ сошордуу баярлаад абаа.

Саг ошожол байба, ан һаатажал байба. Хүйтэн амин хүсэндөө ороно. Хүдэлэнгүй удаан нууһандаа Жамуухын хүлнүүд хүшэшөө. нууриһаа бодоод, шуһаа тараан хүлөө хүдэлгэхэ дураниинь тэнсэлгүй хүрэнэ, тээд шулуун шэнгээр хүдэлэнгүй нууһан Ехэ Сэрэн Хулугай хоёрые харахадаа хүдэлхөө зүрхэлбэгүй. Хооһон талмай урмаа хухаран урдаа харан, мүнөө болотороо ан ерээгүй хадаа, ерэхээ болибо гэжэ этигэхээр шахуу боложо нууба. Хажуугаарнь хооһон хотоньшье хубхай бүрыгөөд халаха юм бэшэ.

Һүүлэй һүүлдэ араархи модон дээгүүр һара гараба. Талмайн саада тала болон хадын ойто ташалан сухигар сагаан үнгөөр гэрэлтэбэ. Жамууха дахин тиишээ хараашалба. Хооһон...

Өөрөөшье мэдэнгүй Жамууха унташаба. Эхилээд тэрэ толгойгоо үбсүүн дээрээ дүмүүхэнээр табижа, оршон тойроноо нэргэгээр шагнаархан нажаа хэн, тиигэжэ байтараа гансата ухаа мэдээгээ алдан аялшоо.

Тэрээниие ёбороон нэрээбэ. Нагасань мұрыень дугтаржа байба.

– М-м?... – гэжэ тэрэ үүгэнээд, нагасынгаа шэрүүн гарай амыень хаахые мэдэрбэ.

Тэрэ огтолон нэгээ ороод, талмай руу харан гэхэдээ, гэнтэ сошожо, зүрхэнэйнгөө шангаар сохилжо эхилхые мэдэрэн, байрадаа зарсашаба. Ойн соорхойн саада талада харлааша шэрэнгинээ нарын сагаан гэрэлдэ бугын ехэ хүрэг гаража байба. Талмай дээрэ арбан табаад буга нархайлдаба, теэд шугы модоной саанаһаа үшөөл гаража байна, хэбэрын, саагуурхи ангай зүргөөр үшөөшье олон хаш.

Түрүүлэн ябаашадуулын ехэ нэргэлэнээр тойрон хараашалан, болгоомжотой нэмээхэн алхалжа, шулуунуудай хажуугаар харлааша нүхэнүүдтэ дүтэлбэ. Тэдээнэй хойноһоо бусадын дахаба. Тэдэ доошоо тонгойлдожо, дабһалиг газар шам-шом гэтэр эдижэ эхилбэ. Удангүй ангууд нэргылэмжээ мартажа, хайн газарай түлөө оролсон, бэе бээтэйгээ түлхисэлдэнэ. Эбэрнүүдэй сохилсохо абьян бүглүүгээр дуулдана.

Жамууха номоо номынгоо хүбшэдэ тааруулжа һуулгаад, тэсэжэ ядан хүлээбэ. һүүлэй һүүлдэ Ехэ Сэрэн Хулугай хоёр бэе бээ харалсаад, номонуудаа абаба. Ехэ Сэрэн эгээ дүтэ байһан буга Жамуухада харуулба. Хулгай нюдөөрөө аханарай хоргодоһон газараа орхижо байхые Жамууха хараад, модоной саанаһаа түргэн гаража, номоо дэлибэ. номонууд богонихоноор эшхэрэлдэбэ. Харбаһан бугынгаа хэдэн зали байрадаа зогсон байтараа хажуу тээшээ хүнтэрэн унахые нюдөө үзүүлэн харатараа Жамууха һаатаба, тэрэ үедэнь хэдэн һомон үшөө эшхэрэлдээд абаба. Ангууд нэгээ ороһоор бэе бээтэйгээ нэшэлдэн, алуулһан, шархатануудаа орхиһоор, шууяа ехэтэйгээр һөөргөө ой тээшэ гүйлдэбэ. Ехэ Сэрэн Хулугай хоёр һүүлшын ангай шугы модон соогуур орожо, харагдахаяа болитор харбажал байбад.

Соорхой дээрэ арбаад ангай бэе харлажа хэбтэбэ. Зариманиинь үшөө хүдэлһөөр, хүндөөр шуухиралдаһаар байба.

– Үшөө нэгийг тээ тэрэ нөөгэй саана шархатуулааб, – гэнээр, Хулугай бургааһанай саанаһаа талмай дээрэ гараба. – Холо ошохогүй, үглөөгүүр мөрөөрнь мүрдэхэб.

Жамууха бусадта анхаралаа хандуулангүй өөрынхёол хаража байба. Хүзүүндээ тэрээнэй номонтой томо гэгшын буга мандайжа хэбтээ һэн.

– Юун гэнэн олзо гээшэб! – Ехэ Сэрэн ойн соорхой хаймадан, үхибүүн шэнгээр барюубшагүй ехээр хүхинэ. – Зай гэжэ, хэрбээ бэшэндэмнай иимэл наа, наашаа дэмы ерээгүйбди. Хэды зоние эдеэлхэ гээшэбиб! Хэды малаа сахиха гээшэбиб! Барлагуудаашье ходо бүхэн эдеэлхэ хэрэгтэй ха юм. Эдеэлхэдээ тэдэш шоноһоо дортохогүй. Наяхан лэ хүрээндээ нэгэ хүгшэн мори гаргажа үгөө һэм, үсэгэлдэр дууһашоо гэжэ байна...

Нөөгүүдэй саагуур таарамжатай газар олоод, түүдэг табибад. Шуһа мяхаар галай эзэндэ, хангай тайгын нүлдэ заяанда үргэбэд.

Хулугайн хадын хяра гаража, шонын дуугаар ойн захата орхихон моритоноо дуудатар Ехэ Сэрэн Жамууха хоёр галай дэргэдэ түүхэй эльгэ, шараһан бөөри эдижэ һууба. Жамууха эдеэлжэ садаад, галай дулаанда аяшархан, унташаба.

Һэрхэхэдэнь, ойн соорхойдо хүнүүдэй хоолойһоо, моридой турьяанһаа шууяатай байба. Нара дээшээ хөөрэнхэй, үшөө һаруул болонхой, олон хүнүүдэй иишэ тиишээ ябахань харагдана. Ехэ Сэрэнэй дүтын айлнуудһаа асарагдаһан һамгад гэдэһэ дотор аршана, угаана, томо хүхүүр руу шуһа эюулнэ. Эрэшүүл ан үбшэжэ, мяхыень эбдээд, арһан туламууд руу хэжэ, моридтоо ганзагална.

Жамууха ойроо үйһэн дээрэ бургааһан шоронуудта хадхагдаһан тарган түүхэй мяха хараад, баһа үлдэһэнөө мэдэрбэ. Галда түлээ нэмээд, мяха шаража эхилбэ.

Ехэ Сэрэн ерэбэ. Туруугаа шамуулһан гарнуудын тохой хүрэтэрөө шуһаар зуурагданхай. Тэрэ ганзагын сумаһаа томохон түйсэ таргаба.

– Уухаар саг болоо, – гээд, талмай руу ооглобо. – Хулугай, нүхэдөө дууда.

Гурбан хүн ерэбэ.

– Азатай агнууриин түлөө барижархигты, – гэжэ хуушан хара аяганууд руу баян бардамаар архи хэн дуугарна. – Хүнүүдээ

яаруулагты. Үүр сайтар бидэ айлнуудтаа хүрөөд байха ёһотойбди. Ойлгогты, нэгэшье гэдэнэ дотор үлөөнгүй абаашаха хэрэгтэй. Мүр сараа үлөөхэгүй. Хэрбээ үбгэдэй мэдээ наа, таанар лэ энэ гэм өөр дээрээ абахат, өөһэдөө мэдэнэт...

Хээшыень уугаад, Жамуухын гарһаа нэгэ нэгэ хэршэмэл мяха амандаа хэнээр, тэдэ яаруу ошобод.

Ехэ Сэрэн Жамуухын хажууда һуугаад, өөртөө үшөө хэбэ.

– Тайгын эзэд, һүлдэ заяанууд, минии зүргэ руу томошье, жэжэшье ан туужа байгыт даа. Боро гүрөөһэндэшье баярлахаб, шандагашье шамарлангүй ябахалби...

Тэрэ уугаад, уршыба, тиигээд амияа абаба, удаань Жамуухын туһамарша зангаар шороһоо һугалжа үгэһэн һүүлшын хэршэмэлдэ нохойнхидол хурса шүдөөрөө зуулдажа, шүүһэтэй түүхэйшэг мяха хомхойгоор нял-нял жажалба.

– Эльгэ шарал даа үшөө, – гэжэ түйсэ дахин абаха зуураа дуугарна. – Элбэгхэнээр отоло, бү гамна... ангайхиие үнинэй эдеэгүйб.

Дахин уугаад, нарһа аяшархан түшэжэ, анид гэһэн зубхи дороһоо залхууранги харасаар Жамуухын эльгэ үргөөд, шадмар бэрхээр адлихан хэршэмэлнүүдээр хутагаараа түргэ түргэн отолон, шорложо байхые хаража һууба.

– Юһэ наһандаа буга барибаш, – гэжэ тэрэ урматайгаар тэрээниие харан дуугарба. – Энээгээрээ ямаршье эрэ омогорхожо ябаха, хүн бүхэн бүхы наһаараа габьяамни гээшэ гэжэ ябаха. Хэрэгтэй болоо наань, би баталхаб зоной урда. Мүнөө бэшэ юм ааб даа, хэдэн жэл үнгэрэг. Энэшни шамһаа хаанаш ошохогүй. Зүгөөр нэгэ юумэн муу байна...

Жамууха гайхаһандаа зуг татаад, тэрээн тээшэ эрьежэ хараба.

– Ши энэ наһандаа даншье наа юрынши. Тэрээнээ мэдэнэ гүш?

– Үгы, – Жамууха нагасынгаа юун гэхээ ханаһые ойлгожо ядан, мүрөө хабшагад гүүлэбэ.

– Сасуутанайнгаа хэнтэй нүхэсэнэбши? – Ехэ Сэрэн модонһоо мүрөөрөө түлхин сэхэрээд, һогтууһаа ялалзаһан нүдөөр тэрээниие гэтэбэ. – Тэрэ Тэмүүжэнтэй, Есүүхэйн хүбүүнтэй, тиимэ бээ?

– Тиимэ-э, – гэжэ Жамууха татаба. – Энэ теэд юугээрээ мууб?

– Яахадаа юуш ойлгонгүй ябана гээшэбши? – Ехэ Сэрэн гарраа дэлгэбэ. – Харахадамни, тэнэг бэшэ хэбэртэйш. Есүүхэйн

гуламта унтараа, шинии Тэмүүжэн хэзээдэшье томо ноён болохогүй. Есүүхэйн намгад үхибүүдтэйгээ хамта мүнөө Даридайн болохо ёһотой. Тэрэшни өөрын үхибүүд үгы, теэд тэрээндэ үхэхэн Мүнгэтэ Нэгүүн хоёр аханарайнь хүбүүд, Үнгүүр Хучар хоёр оронхой. Есүүхэй Мүнгэтэ Нэгүүн хоёрой дүү байһан, тиимэхээ тэрээнэй үхибүүд Үнгүүр Хучар хоёрһоо доогуур һууха. Тэдэл хоёрто уг дамжаха хамаг юумэн хүртэхэ. Харин Есүүхэйн үхибүүд үгэхэн юумэндэ хүртөөд лэ, хойшоо гаража үгэхэ. Тугынь Даридайда орохо, тэрээнэй һүүлээр Үнгүүртэ шэлжэн орохо, юуб гэхэдэ, Бартаан баатарай уг удамаар аша хүбүүдэй ахань тэрэл болоно бшуу, тиигээ хадаа тэрэл эгээл томо ноён болохо. Тэрээнтэйл ши нүхэсэхэ ёһотойш, харин бэшэн тээшэнь хараашьегүй ябахаша болохо. Мүнөө ойлгобогши эсэстээ хэн юун бэ гэжэ, али үгы гү?... Тархяараа бодохо хэрэгтэй, ха-ха-ха!...

Хүхюутэйгээр энеэгээд, Ехэ Сэрэн тэрээнэй мур альгадан, түйсөө баһа бариба.

– Хэрбээ Тэмүүжэнэй эхэ Даридайда гараха дурагүй байгаа хаань? – Жамууха түүдэгэй гал бодолгото болонгёор шэртэн асууба.

– Дурагүй байгаа хаань? – уугаад, Ехэ Сэрэн тэрээниие наада барингяар хараба. – Тиигээ хаань, бидэ, Есүүхэйн шуһан түрэл зон, хамаг зөөриинь буляжа абаад, дундаа хубаахабди. Тиимэ юумэнэй болоо хаа, маанартал дээрэ. Теэд тэрэш тэнэг намган бэшэ, теэдшье ёһо заншал гээшэ ёһо заншал ха юм даа, мүнөө хуул Даридайда хүртэхэ.

Ехэ Сэрэн ханаа алдаад, өөртөө үшөө хэбэ, тиигээд Жамуухын үгэхэн халуун эльгэ баряад, бодолдо абтан, холые хараба.

– Намганиинь болохоо үнэхөөр арсаа хаань, хайн лэ бэлэй. Тиигээ хаань, мэдэнэ гүш, ямар хуби ерэхэ хэм?... Ү-ү, бага бэшэл зөөри даа. Теэд лэ тиимэ юумэн болохогүй. Өөлэн хиирээ хэн гү... Мүнөө Даридай хуу эзэлхэ...

Хулугай ерэбэ.

– Хуу ашаабди.

– Годлинуудаа бултыень суглуулаагта?

– Суглуулаа.

– Шархатаад ошоһон бугада хэзээ ошохобши? Мартаагүй бээшэ?

– Үүр сайхадал Хантай Мухуу хоёртой мурөөрнь мүшхэхэб.

- Бусадаймнай олзо хэр бэ?
- Бултыень хамталаа наа, манайхиhaа ехэ.
- hайн лэ гээшэ, хойноо юушые үлөөхэгүйн тула hайса шалга.
- Зай.

Хулугай ябаба.

Ехэ Сэрэн тэрээниие нюдөөрөө хүргэн huутараа huуриhaа хүндөөр бодожо, ногтуугаар найгалзан, эсэнгээр дуугарба:

– Зай гэжэ даа... минии зээ хүбүүн... ши бидэ хоёр үшөө нэгэ хэрэг хэбэ гээшэбди, амархaya гэр тээшээ гэшхүүлэе даа...

VI

Ехэ Сэрэн хахад үдэрэй хойно hэрибэ. Тооноор ороhon нара-
най hаригы шарабтар элшэ гэрэй бараан будаг соо хэлтынэ.
Тэрэ газар шала тулаад, hамгадай зүүн тала хүрөөд байба.

Толгойнь хүндэ. Шангаар шуухираад, Ехэ Сэрэн ноohon хүн-
жэлөө hэхэжэ, иишэ тиишээ хараашалба. хүниингөө агнуури ha-
нан гэхэдээ, досоонь hэргэд гэбэ, бухынхидал зузаан хүрин урал-
нуудынь мihэд гэбэ. Баян олзонь зүрхыень баярлуулба, тиин тэрэ
үсэгэлдэр хүниин ушарнууд тухай залхуугаар бодосогоон, хорин
дүрбэн бугаhaань хэды шэнээн борсо болохо мяхан гарахаб, хэды
сагта хүрэхэб, хэды хүниие эдеэлхэб гэжэ тооложо эхилбэ...

Гэнтэ ямаршыеб ондоо, юрэ буса юумэн тэрээнэй hанаанда
орожо, hайнаар мухарижа байhan гоё hайхан бодолнуудыень
хиртүүлбэ. Ехэ Сэрэн энэ болбол өөртэм шухала юумэн гэжэ мэд-
дэрбэ. Тэрэ hэр-мэр гээд, хүниингөө ушар hанаандаа оруулба, теэд
яагаад агнаhанаа, ой соогуур яажа ябаhанаа hанахahaа бэшэ он-
доо юумэн ойндонь оробогүй. Теэд тэрэ өөр тухайгаа мэдүүлhэн
нэгэ юумэн буршалдашаhan бодолнуудайнь харанхы хабшуу
соогуур хорошоод, hаруулда гаража үгэнгүй hанааень зобообо.
«Тархья заhаха хэрэгтэй», – гэжэ Ехэ Сэрэн шиидээд, амhартын
адайр тээшэ харахадаа домбын huуридаа байхые хараба.

Шэлэ хүзүүнэйнгээ үбшэ тэсэн, тэрэ бодобо. Толгойгоо сэб сэхэ
баряад, модон болошohon хүл дээрээ тэмтэрhээр гэрэй эхэнэр та-
лада орожо, домбын барюул барядхихадаа хүндэ шэгнүүртэйень
мэдэрэн, hанаагаа амарба – домбо дүүрэн шахуу байба.

Хоёр аягын hүүлээр толгойнь сэлмэбэ. Шэлэ хүзүүнийньше үбдэхөө болибо. Тэрэ ганса урагшаа шэртэн, ханааень гэнтэ зобоон юумэнэй шалтагаа анхарал ехэтэйгээр удаан бэдэрбэ. Хээд, үшөө ууба, тэбшэнэе үглөөгүүр эдижэ бараагүй мяханай хэрмэ-шэмэлээр даруулба.

Ханын саанаһаа Жамуухын хэнтэйшьеб шангаар хөөрэлдэхэ дуулдаба, тиин гэнтэл тэрэ ханажархиба. «Даридайһаа Өөлэнэй арсабал дээрэ», – гэжэ зээ хүбүүндээ галай хажууда хүни хэлэжэ байһаниинь элихэнээр ойндонь оробо.

Ондоо хэрэг хэжэ байха хоорондоо һогтуугаар эдэ үгэнүүдэй-нгээ удха шанар хүсэд ойлгоогүй байшоо. Харин мүнөө тэлэрхэдээ олзо олохо ямаршые ушар хэрэг алад гарадаггүй түрэхын зангаа алдангүй, энэшые удаа шэгэбшэдээ хабшуулжа ябаһан байгаа. Ехэ Сэрэн ханаамгай сэсэндээ өөрыгөө дотороо магтаад, хэрэг тухай-гаа ухамйлан бодожо эхилбэ.

«Эндэ бодохо юумэн байна, – тэрэ хоёр ханжуур һахалаа эль-бэсэгээн, яаралгүйхэн бодомжолно. – Бодохо юумэн бии... Есүүхэйн адуу мал болон харьяата зон һүүлэй үедэ даншые һаа олон боло-шоо. Хоёр дахин хороогоошые һааш, нэгэ эзэндэ бага бэшэ. Энэ бүхы баялиг Даридай гансаараа залгижа шадахагүй, эдлэжэ би-рахагүй. Ехэхэн хубинь хажуу тээшээ ошохол юм бээ. Хамаг аха дүүнэртэнь хүртэхэл юм бээ, теэд хэндэнь ехэнхинь хүртэхэб? Есүүхэйн баян бүдүүндэ хэнһээш ехээр Алтан дүүнэртээ атаа мэээн болодог. Үлүүсэйн хубаалганда түрүүшын зэргэдэ байхаяа оролдохо бээ. Магад, Даридаие өөрынгөө тала руу оруулжашые байхадаа болохо. Тиигээ хадань, удааржа болохогүй, тэдээнһээ уридшалха хэрэгтэй...».

Ехэ Сэрэн һайса бодожо үзэнһэйнгөө удаа Даридайтай өөртэйн хөөрэлдэхэ, хамаг юумэ хуу мэдэжэ абаха гэжэ ши-дэбэ. Энээн тухай нэгэ жаа эртэхэнэ бодохоо яагаа гээшэбиб гэжэ өөрыгөө хараһаар, тэрэ сэбэрхэнээр хубсалаад, гэрһээ гарахын-гаа урдахана үүдэнһэйнгээ хажууда зуг татаба.

«Өөрөө ошожо болохогүй, – гэжэ тэрэ гараараа хана тулан бо-добо. – Хүнүүд хараад, урда хойгуурнь нэгэ юумэ абаха эдихын түлөө гүйжэ эхилбэ гэлсэхэ. Наашань дуудаашань дээрэ... бугын шэнэ мяханда уриха. Тиигэбэл дээрэ».

Лаб шийдээд, газашаа гаража, Жамуухые ооглобо. Тэрэнь үбэлдөө хэрэглэхэ гэжэ обоологдоһон аргалай саанаһаа гүрэмэл түрсүүг шэрэнээр гаража ерэбэ.

– Хая тэрэ түрсүүгээ, хэн шүдхэр шамай хүдэлэ гээб? – тархиһаань табгай хүрэтэр зээ хүбүүгээ харасаараа сэгнэн, дураа гутангыар тэрэ дуугарба. – Ажал хэыхешни намай хорино гэжэ эдэ гэргэдтэ хэлэ!... Харин мүнөө ши Даридай абгадаа ошо. Хаана байдагыень мэдэхэ гүш?

– Мэдэхэ.

– Һэнэгтэйгээр хубсала, – гээд, дахин тэрээнээ шэнжэлэн хараба, – тиигээд лэ мориндоо мордо. Шэнэ мяханда намайе урина гэ, харин ямар мяхандаб гэжэ бү хэлээрэй. Ойлгоо?

– Ойлгооб, Сэрэн нагаса.

– Зай, яба.

Бага гэртээ ороод, Ехэ Сэрэн һамгандаа бугын һай һайн мяха, шуһа, зөөхэй шанахыень, шэнэ архи нэрэхыень захирба.

Даридай ёһорхон ямбалангүй тэрэ дороо шахуу сагаан азаргаараа хүрэжэ ерээ һэн. Хүндын эдэе хоол бэлдэжэ үрдеэгүй Ехэ Сэрэнэй һамган, хулганаан шэнги хөөрсэгэнүүр мэгдүү жаахан эхэнэр, сэргын хажууда айлшаниие угтажа байхадаа Ехэ Сэрэнэй найраингаа урда амархаяа хэбтэһэн ехэ гэр тээшэ айнгыар хара-сагаан, һүү-һай хүл алдаба.

– Дүүм хаана гээшэб? – Даридай гайхасагаан, иишэ тиишээ харасагаана. – Урина гэжэ намда дуулгаал. Али би һамаржа байна гүб? Али ондоо хүн намайе уряа гээшэ һэн гү?

– Тэрэ, тэрэ таниие уряа, – эзэн эхэнэр тэрээнэй һанаа заһана. – Ехэ гэртэ орогты.

– Үбшэлөө хабшалаагүй юм аабза? – хойноһоонь ябатараа Даридай һанаата болонгёор асууна. – Юундэ айлшанаа угтанагүйб?

– Хэбтээд абаха гээ һэн, хүнээрээ ябаһан аад... – тэрэ хахад үгэдөө хахажа, үүдэнэйнгээ халхабша үргөөд, тэрээниие урдаа оруулан, хөөрэлдөөгөө хажуу тээшэнь болгобо. – Гэрээ абажашье үрдибэгүйбди. Та бү гэмнээрэйт.

– Дэ-э, юрэдөө, хуул өөрын зомди, – Даридай набтар үүдээр доогуур тонгойн, уужам сэдхэлтэйгээр гараараа зангана. – Сэрэн бидэ хоёр гараха түрэхэһөө бэе бээ мэдэхэ гүбди.

– Сэрэн, Сэрэн, бодо, – орон биил гэж тарайжа хэвтэһэн үбгэн дээгүүрээ һамганиинь һалаг хүхы болоно. – Бодо, айлшан хүрэжэ ерээл...

– А-а, – Ехэ Сэрэн арай шамай һэрижэ, орон дээрээ нюдөө нюхан һууба. – Гоёор унтаж байхадам юу намай һэрюулээш, тэнэг гэргэн? Баһа юуниинь болооб?...

– Айлшан ерээд байнал, – һамганиинь эдеэнэй үлэгдэлтэй тэбшэ түргэн хуряжа, шэрээгээ эльгэн зөөлэн арһаар аршана.

Ехэ Сэрэн толгойгоо эрьюулэн, энеэбхилжэ байһан Даридаёе ойлгожо ядаһан нюдөөр хэдэн зали шэртэжэ байба. Тиин үнэн байдалын ойндонь бусажа, баяртайгаар хүрэжэ бодоод, хоёр гараа дэлгэжэ, баабгайдал зантаганан дүтэлбэ.

– Аха минии, ерээшэшни һайн даа, – гэжэ тэрэ толгойдоол ороһон юумээ дуугаран, саашаа яаха хэхээ ухамайлжа, тэрээнэ шэрээ руу хүтэлбэ. – Үнихэнэй бидэ хоёр хамтадаа һуужа, һанаһанаа дэлгэжэ хөөрэлдөөгүйлди. Тиигээд лэ хожулан мяха эдижэ, архи уужа һуухадамнай яаха юм гэжэ бишни һанабалби. Харин мүнөөдэр миниишни мяхан юрын бэшэ... халта хүлээ, өөрөө харахаш... Зай, асарал даа наашань хамаг юмэ, – гэжэ шэрүүнээр һамган тээшээ эрьбэ. – Удаан нобшорхогши?

– Тиимэ түргөөр эдээн болоодхихогүй ха юм даа, – гэжэ тэрэнь бээе үмөөрнэ. – Жаахан тогоо уһанай бусалхаар лэ саг үнгэрөөл. Архи үшөө бэлэн бэшэ...

– Зайл даа, – Ехэ Сэрэн һамгаа таһа дүүрэн самнаба. – Яба. Эрэшүүлэй зугаада һаалта бү хэ.

Дураа гутаһан харасаар һамгаяа үдэшөөд, айлшан тээшэ эрьежэ, томоотой бүдүүнээр хэлэбэ:

– Манай үбгэн эсэгэ Хабуулай хэлэдэгээр, муу эрэ һамгаа эрхэлүүлдэг, һайн эрэ морёо эрхэлүүлдэг. Тиимэһээ энээнэ бишни хатуугаар баригшаб... Зай, юу хүлээжэ һуухабибди, хуушан архиһаа эхилэе...

Ехэ Сэрэн оролдосо ехэтэйгээр айлшанаа хүндэлнэ, оёортонь хүрэтэр уугаагүйдэнь гомдоно. Өөрөө тэрэһнээ бага бэшээр уугаашье һаа, һогтохоо болишобо. Олзын түлөө оболзожо ябадаг хара багаһаа харуу хяһуур абари занһаань абаха эдихэ хэрэгэй гарахада ухааниинь архиин охиндо огто нэрбэгдэхээ болишонхой.

Даридай идхуула идхуулхаар ногтошобо, тиихэдэнь лэ Ехэ Сэрэн хэрэгтээ оробо. Яаралгүйхэн хэрэгтэй үгэ шэлэһээр, тэрэ дуугаржа эхилбэ:

– Хамаг аха дүүнэрэй дунда ши бидэ хоёр эгээл баганууд, эгээл эрхэгүй зон ябаабди. Ши түрэнэн аханарайнгаа багаш, харин би угайнгаа халаагаар багаб. Тиимэһээл бидэ хоёр ахир жааханһаа хэнһээш ехээр найн муу гээшые эдihэмди. Тиимэ бэшэ гү?... Харин эгээл ехээр маниие Хутулын хүбүүд гасаалха, гомдохохо. нанана гүш? Тэдэл эгээл хоролхуу хара ханаатай нэмнай! Гансал Есүүхэй аха бидэ хоёроо тэдээнһээ хамгаалдаг байгаа, тэрээнһээ бэшэ манай хэнииешые бидэ хоёрой уйдхар гашуудал дайрадаггүй нэн. Ши найн нананагши?...

Хатууарзын охинһоо хайсахан ногтоһон Даридай зүбшөөнгээр толгойгоо дохино, архиин арбан гурбан жолоогой алая зантай тэмсэжэ, бээ ехэл зангидан барина даа, нюдөө ониилгон байжа харана. Ехэ Сэрэн хожууланайнгаа баяр, гашуудал үни удаан дурсаба, тиин ямаршые юумэнэй боложо байгаа наа, тэдэ хоёр хэнһээшые дутуугүй ноёд боложо бодоһон тухай хүр жабхалантайгаар, омогтой оншотойгоор хэлэбэ. Есүүхэй ахын мордоод байхада тэдэ хоёрой анханайхидаал хамтадаа ябаха тухай, Даридайн мүнөө эгээ баян хүн болоходоо багынгаа нүхэрые мартангүй ябаха тухай тойруулан хэлэбэ. Тэрээнэй үгэ нүгөөдэнь ойлгон гэхэдээ, нюргаа сэхэлэн үндыжэ, хүбээ тээһээ хүрхыжэ, дээрэлхүүгээр харасагаажэ, ахынгаа һүүлээр хаял табиһан шэнгэхэн ханхалаа татасагаажэ, ехэл бүдүүзгэй болошонхой нууба.

Гэрэй эзэнэй ульгамаар урдаһан улаан хэлэ таһалжа, үргэн гуулин табюур дээгүүр уурал наарал татуулһан обоо хүбөө эдеэтэй хэдэн шэбэгшэн басагад хойно хойноһоо орожо ерэбэ. Айлшанаа хүндэлэн, элдэб үнгэтэ хитад торгоор оёгдоһон хубсаһаар бээ гоёоһон эзэн эхэнэр томо гуулин домботой архи өөрөө оруулба.

– Зай, миниингээ хүндэһөө хүртэ даа, – гэжэ Ехэ Сэрэн Даридае адаглангаар харан энеэбхилбэ. – Таахада, иимэ мяха үнихэнэйл эдеэгүй байхаш.

Бугын тарган мяха харахадаа тэрээнэйн нюдэн томо болошобо, хамарынь харнаганашаба.

– Хаанаһаа?! – тэрэ гайхангяар эзэн тээшэ хараба. – Энээнэйш түлөө шамайе...

– Үгыл дөө, – гэжэ Ехэ Сэрэн самнаад, болгоомжотой хара-са нүгөөдэ руугаа хаяадхиба. – Намдаш нэгэ хиитэй нүхэр бии. Үсэгэлдэр тайгада нэгэ буга харбаад, намда голдоо хүрэтэрөө хэхээлгээ, гурбан харбаанай газарта ойдо бү дүтэлэ гүүлээ. Теэд мяхыень хаяха гүш даа, энэш ехэ нүгэл ха юм, яагаадшые шамда хүрэжэ ерээ хадань, хэрэглэхэ хэрэгтэй, тиигээгүй һааш, бурхад шамһаа саашаа харашихал. Тиигээд лэ шамайгаа туршаад үзэг гэжэ уриба гээшэлби. Аха дүүнэрээ бултыеньшые уриха һэм, теэд үгэ хүүр гараха, аха захатанда дуулдаха... Харин ши намайгаа тушаажа байхагүй гүбши даа, мэдэнэ ха юмбиб...

– Зай, тиигэбэл ондоо хэрэг юм ааб даа, – Даридай тэрээнһээ ханаагаа амархан харасаа буулгаад, эдеэнэйнгээ багахан хутага гарган, уралаа долёобо. – Үнинэйш ангай мяха эдеэгүйб даа.

Хөөрэлдөөн соо ушарһан аймшагтай газар барагаар үнгэржэ гараһандаа гэрэй эзэн ханаагаа амарба.

Даридай аяшархан, нюдөө анисагаан байжа хабһа мүлжэжэ, шоршогоносо сэмгэ хорожо, хурса шүдөөрөө ниржаганаса жажалжа байжа хомхойгоор удаан эдеэлбэ. Мяха эдижэ садаад, ёһын тэдыдэ шанаһан зөөхэй, шуһа амталба, тиин халуун шүлэ гартаа абаад, тэлэржэ байһан нюдөөр Ехэ Сэрэниие хараба.

– Би шамай, дүүмни, ойлгооб. Ши зүб хэлэнэш. Эдэ яар хүнүүд, Хутулын хүбүүд, багадамнай маниие зобоогшо һэн, мүнөөшые, Есүүхэй ахын мордоод байхада, хара толгойгоо үргэжэ байна. Есүүхэйн яһанай хатажа үрдешыегүй байхада адууень хубааха тухай хөөрэлдөө эхилэнхэй. Харин тэдээнэй саагуур... – Даридай хоолойгоо һуладуулан, гэр соогуур хараашалба. – Хэн бэ гэжэ мэдэнэ гүш?... Таргудай. Эдэшни аманиинь, харин тархинь – тэрэ... Ахын үлүүсхээ тайчууд баһал зулгаалдаха ханаатай ха юм. Харин бидэ тэдэндэ үгтэхэ ёһогүйбди. Хамтадаа эб нэгэн байгаа һаамнай, тэдэ ехэ юумэ абажа шадахагүй. Би Өөлэниие һамган болгохоб, Тодойн үбгэн мантайгаа, ёһо заншалаар би угаа залгамжалхаб... Теэд таанаршые намда туһалха ёһотойт, тиихэдэтнайл би таанараа гомдохоохогүйб... Шухалань, адуугаал өөртөө үлөөжэ шадаха хэрэгтэй, тайчуудта үгэнгүй. Хэрбээ тэдээнэй үлүү гара-

жа эхилээ хаань, угай аха захатанда хандахабди. Тиихын тула өөһэдөөл хамта, эб нэгэн байха ёһотойбди, хулинсагуудай заншал эбдэнэгүй ха юмбибди. Зүб хэлэнэ гүб, минии дүү?

– Сэсэн юумэ хэлэнэш даа! – Ехэ Сэрэн баяртай нюдөөр тэрээниие шэртэбэ. – Хутулын хүбүүдэй урдаһаа бидэ бултадаа эбтэй тулаха ёһотойбди. Таргудайн эрхэ гэжэ эндэ үгы, тэдээнэйл хэлээр тэдэ хэлэхэ, харин Тодойн аба болон угай аха заханар манай түлөө байха, харин эдэ гурбантай бидэ өөһэдөө шиидэхэбди.

– Гансал намда тэдэ дүүнэртэйгээ иимэ хөөрэлдөө хэжэ болохогүй.

– Юундэ гээшэб? – Ехэ Сэрэн бүхы бэээрээ нэнгэжэ, тэрээниие шэртэбэ. – Харин теэд хэн тэдээнтэй хөөрэлдэхэ юм, би гансаараа гү? Баһа хүнэй саагуур хоргодохо гэе гүш?

– Намдаш болохогүй, зон дуулахадаа, хэрэгтэ хэрэггүй зугаа гараха, – Даридай гуйнгяар тэрээнэй дала мүр дээрэ гараа табиба. – Ши өөрөөл нэмээхэнээр тэдээнтэй хөөрэлдэ, ши шадахааш... ши зүүн тэнгэрийн шүдхэртэйшье хэлсээ баталха аргатай ха юмши, хэнэйшье мэдэхээр. Хэн намар бүри ондоо тэмдэгтэй адуу туужа ерэгшэб? Хэн, юрэдөө, шамһаа бэшэ энэ хэрэг нэмээхэн хэжэ шадаха юм? Харин бишни тэнэг зангаараа хуу гутаажа хаяхадаа болохолби...

Даридайн билдагуушалга халамгайсар Ехэ Сэрэниие зөөлөрүүлжэ, тэрэнь толгойгоо ганхуулан, бодолгодо абтаба, теэд Даридай мүрыень шангаар бажууба.

– Хэрбээ хамаг юумэмнай найнаар бүтээ хаань, шамда хоёр хуби үгэхэб. Хэншье тэрээн тухай мэдэхэгүй.

– Хоёр хуби? – Ехэ Сэрэн хүмэдхэ дороһоо этигэсэгүй харасаар тэрээниие хараба.

Даридай ханаһандаа хүрэхэб гэжэ ойлгоодхибо.

– Гол хэлсээнэй болоходо хатуу, нэгэ мүһэн байг. Мүнөө хамаг юумэн тэдээнһээл дулдыдажа байна. Тайчуудай аргадахаа ерэхэдэ шүдэтэ набартаараа өөрынгөө юумэндэ аһалдаад байг...

Ехэ Сэрэн нүүлэй нүүлдэ толгойгоо үргэжэ, тэрээнэй нүдэ руу сэхэ хараба.

– Зай, би булантайнь хөөрэлдэхэб, бултыень өөр тээшээ та-тахаб, үгэдөө оруулхаб, идхахаб, баалахаб. Харин ши, ойлгоорой, үгэһэн үгөө бү марта.

Тэдэ хоёр харанхы боложо байхада бэе бээдээ ехэ ханангыар ногтуу тараа нэн. Ехэ Сэрэн айлшанаа үдэшэхөө гараба. Даридай морёо амалха гээд, нэгэ нюдөөрөө маряжа, хазаарайнгаа ама унаагайнгаа хамар руу шиихаба. Удаань хүлөөрөө дүрөөгөө нилээн удаан оложо ядаба. Ная нургагдахан дүрбэтэй азарга архиин үнэртэ дадаагүй юм аад, саашаа буляалдан, дүрбэн хүлөөрөө байра дээрээ тэшэ ядан тоборон байба. Ехэ Сэрэн тэрээндэ туһалха ханаатай нэгэ гараараа хүндэ гуулин дүрөө барин, нүгөөдөөрөө гуталыень тэрээн руу шэхэнэ. һүүлэй һүүлдэ Даридай эмээл дээрээ гаража, урагшаа бүхыгөөд, гэрэй эзэниие мүрөөрнэ тэбэрижэ, шэхэндэнь шэбэнэбэ:

– Хөөрэлдөөн тухайгаа хэндэш хэлэхэгүйбди.

– Нэгэш тархи мэдэхэгүй, – гэжэ нүгөөдэнь ногтуу хүнэй үлүүсэ хатуу үгөөр найдуулба.

VII

Бурхан Халдунһаа бусажа ерэхээр Тэмүүжэн асархан хуһан модонуудаа Ехэ Сэрэн абгындаа орхижо, Жамуухатай дархашанда хамта ошохобди гэлсээд, гэртээ хариба. Даридай абгынгаа гэрэй наана нүхэдөөрөө шагай наадажа һууһан Хачууниие золгожо, моридой эмээл абаад, бэлшээридэ табиыхыень даалгаба. Һүнэй гэрэй хажуугаар гаража ябахадаа һамгадай дуугаралсаан соогуур зөөхэйн шам-шом гэхэ зөөлэн абыатайгаар эхынгээ зандарган хоолой дуулажа, барлаг басагадаар тоһо сохижо байна гэжэ тэмдэглэбэ.

Тогоонһоо хүйтэн шүлэ болон хониной нэгэ яһа мэрэжэ эдээлээд, ехэ гэрһээ гараба. Нойрынь хүрэжэ байгаа нэн. Хаана хоргодон амархаяа хараашалан байтараа тэргэнүүдэй саагуурхи арһанай гэр хараба. Тэндэ үбэлэй хубсаһан, хүнжэл болон арһан хадагалагдажа байдаг, хэрэг үгы наа, хүн тиишээ дэмы ородогшьегүй.

Тэрэ тооһоной, хулганаанай болон эрбээхэй, хибэн үргээдэг гашуун үбһэ ногооной үнэрөөр бухалшаһан гэр руу оробо. Бүрүүл гэрэлдэ дадажа ядаһаар, ханын хажууда обоолоотой бугын арһан хүрэтэр арай шамай ошоод, дээрэнь унажа, тэрэ дороо унташаба.

Ямаршьеб шууяанһаа тэрэ һэрибэ. Газааһаа эхэнэрэй шанга уйлаан дуулдажа байба. Тэмүүжэнэй шагнахада, орилоон бархи-

раан тэдээнэйхихээ хэбэртэй. Ямаршьеб намган гани галзуугаар харааж байжа орилно.

«Шүдхэр үхэдэлнүүдын хэнээ асарба гээшэб? – гэжэ тэрэ ханаата болобо. – хаадаг соогоо годлинуудаа орхижорхёо нэм, зэбсэгтэм ёро асарагшаб...».

Тэмүүжэн дулаасуулхан хэбтэрихээ дурата дурагүй бодожо, үүдэн хүрэтэр тэмтэрэн ошобо. Орохо наранай элшэ туяа үбшэнтэйгөөр нюдыеень харгааба.

Ехэ гэрэй үүдэндэ Хасар Бэлгүтэй хоёр зогсожо байба.

– Юун болооб? – Тэмүүжэн тэдээндэ дүтэлбэ.

Бэлгүтэй толгойгоо ганжуулба, харин Хасар мүрөө хабшагад гүүлээд:

– Бэгтэрые сохёо... Сочигэл эхэ уйлажа байна, – гэбэ.

– Хэн сохёоб?

– Мэдэнгүйбди, юуш хэлэнэгүй... хүбүүдэй урда баһал ехэрхээ бээ, тиигээд лэ наншуулаа гээбы...

Тэрээнээ шагнажа барангүй, Тэмүүжэн гэртэ оробо.

Гуламтын хажууда ууртай Сочигэл улаан нюдэнһөө жэжэхэн сэбэр дуһалнуудые сагаан хасар дээгүүрээ һубарюулан һууба. Өөлэн эхэнь хажуудань мүр дээгүүрнь гараа табинхай, аргадан һагад дуугаржа һууна:

– Хүрөө, Сочигэл, дэмы бү уйла. Тэдээнэй дунда юун бологшогүйб... Гүлгэд шүдөө туршаха, хүбүүд хүсөө туршаха.

– Энэ юун гээшэб даа! – тэрэнь болёод орхиногүй. – Эсэгынь үхөө хада, хүбүүень хара хүниие сохиһондол сохиho болоо гү? Есүүхэйн амиды байхада иимэ юумэн бологшогүй нэн...

– Эбтээ орохол даа, өөрөө харахаш...

– Үгы-ы, минии Бэгтэр гомдол муулараа миин юрэ мартаха хүн бэшэ-э... А-а, – Сочигэл ороһон Тэмүүжэниие анжарба. – Тэмүүжэн аха, шинии хаагуур яагуур ябатаршни дүүешни сохёо, гэртээ арай гэжэ ерээ. Тиигэжэ мэдэнэгши?

Тэмүүжэн тэрээниие һогтуу гэжэ һаял хараба – эхэнь ханааень амаруулхын түлөө нэгэ жаа хэжэ үгөө юм гү, али өөрөө нэгэ тээ балгаа юм гү.

– Яахатнайб мүнөө, Есүүхэйн хүбүүд? – һогтуу хүнэй хатуу зангаар тэрээниие шэртэн, Сочигэл асууба. – Эрэ зон шэнгээр үһөөгөө абаха гүт, али гомдолоо абяагүй залгиха гүт?

– Дуугай боло! – Өөлэн тэрээнэй нюрга ууртайгаар альгадаад абаба. – Муу юумэндэ үхибүүдые бү нурга. Үхибүүдэй дундуур үһөө хиһаанай хүжэрхэнь багадаа бы.

– Юун шамда үхибүүд бэ эдэшни? – гэжэ Сочигэл ногтуугаар энеэбхилээд, Тэмүүжэниие анхаралтайгаар хараба. – Энэмнай удангүй хүбүүтэй болохонь гээбы, зүб хэлэнэ гүб, а? Аяар тэрэ холуур дэмы ошоогүй бэшэ гүш?...

– Бэгтэр хаанаб? – гэжэ асуун, Тэмүүжэн гэр соогуур хараа-шалба.

– Яба, хараад ерэ, – эхэнь тэрээнээ газашань гаргахаяа яараба. – Өөрынгөө гэртэ хэбтэнэ.

– Тэмүүжэн! – гэжэ Сочигэл хойноһоонь хашхарба. – Аха гэжэ нэрлэгдээ хадаа, дүүнэрээ хамгаалжа ябаха ёһотойш! Ойлгоорой!

Бэгтэр орон дээрээ сээжэ нүсэгэн хэбтэбэ. Пэнхытэрээ хабдашаһан нюрын абаха танаггүй хүхэ бала болошонхой. Зүүн нүдэниинь хабдажа хаагдашанхай. Баруун ээм мур дээгүүрнь ехэ шулгархайнууд харлана, гэдэһыень дээрэһээн доошонь шуната зурлаа хэрээһэлнэ.

Баруун нүдэнэйнгөө уйтаршаһан зубхяар Тэмүүжэниие тэрэ хёлойжо хараад, наада харангяар дуугарба:

– Ямар нүхэдтэйбиб гэжэ, аха, мүнөө харана гүш?

– Юун болоһыень хөөрэ, – Тэмүүжэн хайрлажа байһанаа нюунгүй, тэрээниие гайхан харана. – Хэн иигэтэршни сохёоб?

– Таһаршагүй шинии нүхэд.

– Хайшан гээд болооб, хөөрэ.

– Хайшан гэхэ юм... голой эрьедэ нуугаабди, улаан бургаһадай саана, Хучар, Тайчуу, Сача, тигээд үшөө хоёр ахасар Хатуу Хорчи хоёр, Алтанай арбанай ноёдой хүбүүд байгаа. нуунабди, тэдэ шашалдана, хэлэниинь ута агша гүбэ, тиин Тайчуу эдэ үдэрнүүдтэ ноёд Есүүхэйн адуу хубаахань гэбэ...

– Юун гээ гэнэш? – Тэмүүжэн зүүгээр хадхуулһандал залд гэжэ, дуулаһандаа үнэншэнгүй, дабхар асууба. – Юун, тиигэжэ сэхэ хэлээ гү – Есүүхэйн адуу хубааха?

– Тиигээ! Есүүхэйн адуу ноёд хубаахань гээ гэнэб! Тиихэдэнь би тэрээнэй духа дээрэ нэгэл табижархёоб, мүнөөш болотор нүдөөрнь сахилгаан сахилжа байгаа ёһотой. Харин тэдэ яндан-

гууд хуу намда аһалдашоо... Хатуу Хорчи хоёрой үгы һаа, Есүүхэйн адуу хубаахыень харуулха һэм... Иимэл байшоо шинии нүхэд... – Бэгтэр тэрээндэ юушьеб гэршэлһэн юумэндэл шүдөө ирзайлган һарюугаар энеэбхилбэ. – Зай, аха, мүнөө баһа намай гэмтэй гэхэгши?

Тэмүүжэн тэрээндэ харюусангүй, эрид бодоод, гэрһээ гараба. Тэргын хажуугаар гаратараа бухын хүндэ ташуур абаһан аад, байрадань хаяжархиба.

Үеэлэ дүүнэрээ тэрэл газарта, голой эрьедэ олобо. Тэдээнэй дунда Тайчуу байбагүй. Үндэр болдог дээрэ һууһан Хучар гараараа үргэнөөр самнан, нэгэ энеэдэтэй юумэ хөөрэнэ. Бусадынь элһэн дээгүүр хэбтээд, байд гээд лэ һанаа амарханаар энеэлдэнэд. Дулаабар наран Хэнтэйн орой нэнгээд, тэдээнэй нюур дээгүүр наадажа, онигор нюдэнүүдыень үшөөшье ониилгоно.

Тэрээнэй алхам дуулажа, эрьежэ харахадаа дуугай болоод, айнгяар бэе бээ харалсаадхиба. Тэмүүжэн дүтэлжэ ерээд, тэсэжэ ядаһанаа барин, аханартай халта толгойгоо дохин мэндэшэлээд, Сача Бэхи Хачар хоёр руу эрьебэ.

– Юунэй түлөө Бэгтэрые сохёобта?

Хучар бахардан, аха хүбүүд тээшэ хараба. Сача Бэхи Тэмүүжэниие ууртайгаар шэртэжэ, асуудалдань асуудалаар харюусаба:

– Юундэ Тайчууе шаагааб гэжэ өөрһөөнь һураагши?

– Харин тэрэш тэрээндэ юун гээб?

– Тайчуу ямар муу юумэ хэлэһэн юм даа! – Хучар гайхалаа баран, мөрөө хабшаба. – Есүүхэйн адуу ноёд хубаахань гэжэл хэлэл. Энээн тухай мүнөө хуул хэлсэнэл.

– Юундэ тэдэ манай адуу хубааха ёһотой юм? – гэжэ Тэмүүжэн бээ барингүй түргэн зангаар хашхарба. – Хэн тэдээндэ тиихэ эрхэ үгөө юм?

– Таанар юундэ эдээндэ халдаа хүмта! – гэжэ Хорчи хүбүүдые үмөөрбэ. – Ноёдой хэлсэһэн юумэл хэлэнэ ха юм. Яаха хээхээ ноёд өөһэдөө мэдээ бээ. Теэдшье, хэрбээ сэхыень хэлээ һаа, та най эсэгэ гансаараа баялигаа суглуулаа бэшэ ха юм. Аха дүүнэрын хуул туһалаал. Тэдэнь мүнөө яаха байһанаа шиидэжэ байна. Теэдшье хүнэй үхэхэдэ, зөөрииень аха дүүнэрын хубааж абадаг заншал ходол байгаа ха юм. Нэгүүн Тайжа, Мүнгэтэ Хияанай мор-

доходо тиимэл байгаа бэшэ нэн гү? Тэдээнэй адуун хүрэгүүдэй ехэнхи хубинь танай эсэгын болоо нэмнай.

Яагаадшые харюусахаяа мэдэнгүй, эшэдэнээ хүрэнхэндөө, юуш хэжэ шадахагүй байһандаа амияа абажа ядан, Тэмүүжэн эрид эрьежэ, хүрөөн руу ябашаба. Тиин тэрэ удаан даа, добын саагуур далда оротороо, тэдээнэй хоро шараар билтарһан баһанхад хара-са мэдэржэ ябаа нэн.

* * *

Тэмүүжэнэй бусажа ерээд, ехэ гэртээ ороходо һамгадай талада Сочигэл унтаж хэбтэбэ. Эсэнгээр мүрөө унагаагаад, хүндэ бодолдо эзэлэгдэн, шэрээн саана эхэнх һууба. Хониной өөхөөр хэһэн багахан дэн гуламтын шулуун дээрэ носоно.

Тэмүүжэн баруун талаар ороод, эрэшүүлэй һуурида һууба. Дэнгэй шара гал гэтэн, сэдхэлэйнгээ үймөө шадалаараа барижа, тэрэ хэлэбэ:

– Ноёд эсэгын адуу хубаахань.

Ута унжагай хашартай абья аниргүй байдал тогтобо. Харюу дуулангүй, Тэмүүжэн эхэ тээшээ тэшэ ядан хараба.

– Энээнһээ боложо Бэгтэр нүхэдөөрөө наншалдаа гү? – гэжэ ямаршые юумэндэ хайхарамжагүй болоһонхоон хоолойгоор эхэнх асууба.

– Тиигээ.

Өөлэн һанаа алдаад, толгойгоо нэжэбэ. Байд гээд, дуугарба:

– Эгээл хэрэгтэй юумэн тухайгаа хөөрэлдэхэ саг ерэбэ хаш даа, хүбүүн. Ши томо болоош, арбадахияа ябажа байнаш. Хамаг юумэ ойлгохо ёһотойш... Даридай абгашни намайе хадамлажа байна. Эсэгыншни зөөри сахихын тула ёһо заншалаар би тэрээн-дэ гараха ёһотойб. Арсаа һаамни, манай зөөри ноёд хуу буляжа абаад, дундаа хубааха.

– Харин юундэ бидэ өөһэдөө эсэгынгээ зөөри эдлэжэ шадаха-гүй юмбиди?

– Юундэб гэхэдэ, таанар үшөө багануудта.

– Тээд Сочигэл эхэ та хоёр томо зон ха юмта, эсэгын нүхэдшые бии. Бираагүй һаамнай, тэдэ туһалхал.

– Эхэнэр зон болон нүхэд уг залгамжалагшад болодоггүй, иймэ ушарта тэдээнһээ асуудаггүй. Харин шинии сэрэгэй арбан гурба наһатай байбалшни, манай зөөридэ хэншые ханаархахгүй хэн.

– Туг! – Тэмүүжэн гэнтэ ханаад, бүришые ханаата болобо. – Туг баһал Даридай абгада орохо гү?

– Тиихэ, – эхэнь хүндөөр ханаа алдаад, хайрлангыар хараба.

– Мүнөө Даридай одхон эсэгыншни уг залгамжалагша гэжэ тоологдодог болохо.

– Үгы! – гэжэ Тэмүүжэн хашхарба. – Есүүхэй баатарай уг залгамжалагша биб, тиимэһээ тэрээнэй туг хэндэшые үгэхэгүйб!

Өөлэн тээлмэрдээд, үгэ дуугүй хүбүүгээ хаража нууба.

– Өөһэдөө амиды гарасалдаа хаа, – ухаа оруулха ханаатай тэрэ эсэстээ дуугарба. – Тиигэбэл тугшыегүй байхада болохо...

– Үгы! – Тэмүүжэн шангаар шүдөө хабирба. – Ши хадамда гарахагүйш. Туг намда байха. Бэшыень хуу абаг. Энэ минии үгэ.

– Юун гэнэ гээшэбши! – Өөлэн томо болошоһон нүдөөр ууртайгаар тэрээнээ хараба. – Юугээрээ амидаржа байха хүмта? Гансал энэ аргаар адуу малаа абаржа шадахалди... таанарта ямар хэмэршые хаа, зөөрил. Тэрээнгүйгөөр хосорхолта!

– Би өөрынгөө үгэ хэлээб.

Тэмүүжэн бодоод, гэрһээ гараба. Эхэнь уйдхар гашуудалаар дүүрэн харасаар хойнонь унаһан үүдэнэй халхабша удаан хаража нуугаа хэн.

Үглөөгүүр Өөлэн гоё найхан хубсаһаа үмдэжэ, бэлшээриһээ сагаан хатаршаяа асаруулба. Арһан сумаа руу хитад боро торго, гурбан тэбхэр сай, халюун эрэ малгай бэлэгүүдээ хээд, Тодойн үбгэндэ ошобо.

Хахад үдэр бусажа ерээ хэн. Нэгэ багахан тулам урда зүгэй хатаамал алим жэмэсүүдые асарһаниинь багашуул саб шүүрэжэ абаад, хубаалдахаяа гүйлдэшэбэ. Тэмүүжэн галай хажууда нуугаад, дуугархыень хүлээжэ нууба. Эхэнь дээдэ тэрлигээ тайлаад, үндэр булган малгайгаа абажа, гэрэйнгээ нэеы малгай үмдөөд, шэрээн саана нууба.

– Тодойн үбгэн шинии шиидхэбэри дэмжэнэ... – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ эсэнгээр хэлэбэ. – Шимни эрэ хүн боложо ябана

гээшэ хаш. Харин би хүгшэрөөд, юушые ойлгохоо болижо ябана хаб. Ши мүнөө маанарайнгаа яаха хээхые өөрөө шийдэ.

Тэмүүжэн досоогоо хоёр ондоо мэдэрэл үзэжэ һууба. Нэгэ-ниинь гэхэдэ, эрэ хүн шэнгээр шийдэхэндээ, тэрээниинь Тодойн үбгэнэй найхашаандаа омогорхон баярлаха сэдхэл, удаадахинь, шийдхэбэриһээн сүм дулдыдаха ерээдүй саг, алдуу гаргаа хаа, гэр бүлөө хосороохо гэм тэрээниие айлгажа байба. Юуншые гэхээ мэдэнгүй, тэрэ абяагүй һууба.

– Тодойн үбгэн муудаа, – эхэнь тэрээниие ойлгожо байһан хайра дүүрэн нүдөөр харана. – Тэрэмнай эсэгыншни хойноһоо ябахая түхээрэнхэй. Маанартай нэгэ юумэнэй болоо хаа, туһалжа шадыхая болёо.

Тэмүүжэнэй сээжэ ехээр уйтараад, уйдхар дүүрэн бодомжолбо: «Яаха болоо гээшэби? Хэн мүнөө заахаб?... – онгон тээшээ тэрэ абиртангяар хараад, ухаандаа халуунаар мүргэбэ. – Элинсэг хулинсагайм хүлдэ заяанууд, гансал таанар намда туһалхат, үнэн зүб замаар намай хүтэлйт, алдуу эндүүгүй ябуулыт...».

VIII

Мэнлиг, Есүүхэйн харуулай зуун сэрэгэй ноён, хонхотон Myrhaa гарбалтай, хүсэтэй хабатай бөө үндэхтэй бэлэй. Хоёр тээһэнь, эхэ, эсэгын талаһаа, элинсэг хулинсагуудайн дунда шоно, баабгай болон хубилдаг, мүн аадар бороошые, сахилгаа буудалшые дуудаж шаддаг агуухэ заарингууд бии һэн. Угай мүргэлэй үедэ арад зоной нүдэн дээрэ өөрыгөө хутага, һэлмээр сооро хадхадаг, жаахан үхибүүдые айлган, тархияа таһа сабшадаг, харин хүнндөө Манзан Гүрмэ бурхан төөдэйн һуудаг Тэнгэриин зүйдэл хүрэтэр бурхадай суглаанда ниидэжэ ошодог эди шэдитэй бэлэй. Хулинсагай хэдышые тиимэ хүсэ шадалтай хаа, эсэгэншые, Мэнлигшые бөө боложо тодороогүй һэн. Тэрээнэй үбгэн эсэгэ, отогонь һүүлшын ехэ бөө: «Зааринай барлаг ябанхаар, бэлиг үгыл хаа, сэрэгшэн бологты», – гээ гэдэг.

Тэрэ хабар Есүүхэй ноён хэрээдүүдэй аянда мордожо, «Хэндэ алдар соло, ашаг олзо хэрэгтэйб, намтай ябалсагты!» гэхэн уряал бүхы талаар тараагаа һэн. Арбан зургаатай Мэнлиг үлүү юумэ бодонгүй хуяг дуулгаа үмдэжэ, дайшалхы мориндоо мордоо бэлэй.

Бөө болоошьегүй хаа, тиимэ эрдэм бэлигтэй хүнүүдэй хэрэглэдэг нилээн олон онол арга тэрэ мэдэхэ хэн. Бодолойngoо хүсөөр хүнэй ухаа төөрjуулээд, намаргааж, жүрдөөжэ шадаха, тэрэ аргая байлдаанай үедэ ото хэрэглэдэг. Тэрээхэн наһандаа зэр зэбсэг барижа һайса мэргэжэһэн, халхабша гээшые бүри хэрэглэдэггүй бэлэй. Нэгэ гартаа хүхэ, нүгөөдэдөө богонихон нэлмэтэй дайсанай урдаһаа дабшажа, ойлгогдосогүйгөөр иишэ тиишээ халба жүрэн, хойшо урагшаа бүгтын, хитайн, сохилтоһоо алдуугүй зайлажа, дайсантайгаа хам оролсон, хялбар таладань гараад, эмиргэн газарыень оложо, нэгэл сохилтоор бурханайнь орондо ябуулагша бэлэй.

Есүүхэй ноён тэрээнэй шадабари ажаглажа, зуутан харуулдаа үлөөгөө хэн. Сэрэгэй һуралсалай үедэ Мэнлиг тэмсэлдэгшэ талынгаа нэдэлгэ ханаа урид таажа мэдээд, тэдээндэнь элдэб занга табижа шададаг аргаараа онсо илгардаг, тиигэжэ магтаал үсөөнтэй, хараал элбэгтэй аха захатанай мундуу баярта жүртэгшэ хэн. Харуулай зуутангай хуушан ноёной нэлгэгдэхэдэ, орондонь Есүүхэй Мэнлигые томилоо бэлэй.

Зуун сэрэгэй дарга болоһоор тэрэ үбгэдые гаргажа, орондонь үүринүүдээ табиба. Ямар нэгэн зайдуу газарта үдэр бүхэнэй һорёондо нүхэдтөө тэрэ өөрынгөө арга шадабари, мэхэ гоходо һургаба, бөөнэрэй зарим нюусашье халта мүлтэ онгойлгожо үгэбэ. Богонихон сагай туршада зуутанаа сэрэгэй харалга дээрэшье, аба хайдагташье монголшуудай дунда тобойсо харагдамаар эгээл бэрхэ болгожо шадаа хэн. Есүүхэй харуулайнгаа зуун сэрэгэй эрхим дээдэ шанарые ойлгоогүй мэтэ нэгэ үгөөр тэдээнэ магтаашьегүй хаа, дотороо тэрээнээрээ омогорхожо, Мэнлигые үндэрөөр сэгнэжэ ябагша бэлэй.

Тэрээнһээ хойшо тэрээнэй ажабайдал амгалан тайбанай нэгэ жэгдэхэн харгыгаар ханаа амархан ябаа даа. Хэрээдүүдэй аянһаа нэгэ жүрэг шэлэмэл гүү туужа асараа хэн, тэдэнь Ононой азаргануудһаа һайн үүлтэрээр олошорно. Эсэгынь шэлэжэ олоһон һамган элүүр энхэ бээтэй, үдэсэ һайтай байжа, долоон жэлэй туршада долоон хүбүүдые түрэжэ үгэбэ.

Ууган хүбүүн Хүхэчунь бага балшар наһанһаа жүреэнэй ямар гэртэ хониной дуратай бөөрэнь шанагдажа байнаб гэжэ мэдэдэг, тиишээ эдихээ ошодог хэн. һүүлэй хоёр жэлэй хугасаада баруун

тайгын үбгэн бөөнэртэй хамта байгаад, тэдээнэй эрдэм ном шудална, гэртээшье үсөөн ерэдэг болонхой. Ехэ хүбүүнийн гэр бүлэнхөө болон гэрэй ажалһаа бүришье холодожо байна, теэд энээндэнь Мэнлиг голхордоггүй, харин, тад һөөргэ, уг удамайнь эди шэдитэ мэдэсэшье үргэлжэлхэ, хүнүүдэйшье, бурхадайшье урда хамгаалха халхалха хүнтэй болоходо һайн лэ гээшэ гэжэ тоолодог.

Томо ноёной хажууда ама садхалан, ханаа тайбан байдалда дадан шахуу байтарнь харгалзалагшань хосоршобо. Харин үхэжэ байһан Есүүхэйдэ гэр бүлынэ түрэл түтимһөөнь абарха, аршалха үгээ үгэһэнһөө хойшо сэдхэлэйнгээ тайбан алдаба. Тэрэнтэй һүүлшынгээ хөөрэлдөө дахин дахин ханахадаа, өөрын түрэл гарал өөрын гэр бүлэ хоёрой хоорондо юрын нүхэр яагаад орохо юм, ноёмни муудаад байхадаа ухаагаа һамараа бэээ гэжэ улам улам этигбэ. «Тэрэ шэлэхэ ондоо юумэгүй байгаал даа, – гэжэ мүнөө Мэнлиг бодоно. – Харгынгаа мухардахада, шаргынгаа газардахадал бүтэхэгүй юумэ гуйгаа гээшэ». Теэд үгэнь, үгэһэн үгэнь уяанда бариһандал угаа шангаар барижа байба.

Хүдөөлгэнэй һүүлээр гашуудалай сайлалгын үедэ тэрэ Сагааниие хажуу тээшэнь болгоод, Есүүхэйн һүүлшын үгэ дамжуулба: «Сагаанай мянган сэрэг үнэн сэхэ зандаа». Теэд тэрэнь арсалтаар харюусаба:

– Би амидыл байха сагтань үнэн сэхэ байхаб гэжэ үгээ үгөө һэм.

Ори гансаараа үлэбэб гэжэ мэдэхэдээ, Мэнлиг яаха хээхээ ойлгожо ядаба. Есүүхэйн адуунтай болон сэрэгтэй хамта намаржаанда бууба. Амяарланги һуугаашье һаа, эзэнэй үлүүс анхнайхидаал оролдосотойгоор хаража, эзэлүүриинь нүхэдөөрөө ото эрьежэ, адуушадһаа шэрүүнээр нэхэжэ байба. Үхэр болон гүүн хүрэгүүдһээ хэды шэнээн хүн, тоһон, аарса гаранаб, тэрээнэй саана арһа шүрбэһэн, һээы бэлдэгдэнэб гэжэ нарин нягтаар шалгана. Бүтээгдэһэн зэр зэмсэг, эмээл, тэргэ, дайша зэбсэг, бамбай хуяг халдан байжа харана, үзэн байжа шэнжэлнэ.

Хажуу тээһэнь харахада тэрэл хэбээрээ бээдээ найданги, мүхэшгүй зоригтой мэтэ аад, гэртээ намарай ута үдэшэлэн тэрэл ханаагаа зобохо юумэнтэйгээ үлэнэ – яагаад энэ ядуу ушар байдалһаа гараха гээшэб? Теэд юушье ханажа шаданагүй, ямаршье

арга олоногүй. Тэрээндэ гансахан лэ юумэн үлэнэ – өөрынгөө дураар Есүүхэйн туг үргэжэ, үнэн сэхэ зуутангуудые суглуулаад, үхэшэһэн эзэнэйнгээ гэр бараанда, зөөри зүбшэдэ дүтэлһэн лэ хүнүүдтэй тулалдаха. Сагаанай иигэжэ саашаа хараа хада, хүнэй юумэ хамгаалха зоной үсөөн байхань мэдээжэ. Адагайнь адаг гээ һаа, бүхы түмэн сэрэгһээ мянга, мянга хахад үнэн сэхэ сэрэгшэд байха гээбы, тиимэ һаань, Есүүхэйн дүүнэр, магад, добтолхоёо зүрхэлхэгүй аалам. Тэдэ шууяа хүүеэ гаргангүй, һэмээхэн лэ абаха дуратай, тиимэһээ мүнөө ахынгаа хүбүүдэй урдаһаа сэхэ бодожо, наншалдаа үүсэхэеэ һэргылхэ ёһотойл. Харин гурба-дүрбэн жэлэй үнгэрөөдхихэдэ Есүүхэйн ехэ хүбүүнэй эсэгынгээ туг гартаа барихада хэншые үлүүсыень дайрахагүй. Энээндэл найдаха, тиимэһээ Мэнлиг энэл найдал баринхай. Зуутан ноёдоор ябажа, хөөрэлдөөгөөр тэдээниие шалгана, туршана, найдамтай зониинь тэмдэглэнэ.

Тээд энэ хэрэг эгээлэй юрынхээр гэд гэнтэ шиидэгдэшэбэ, тэрээндэнь Хүхэчу хүбүүниинь туһалба.

Орой үдэшэлэн тэдэ хоёр гуламтынгаа хажууда хожуулаа һуубад. Шиигтэйшэг аргалай шэшэрһэн жаахан гал шэртэн, Мэнлиг нозог хүжүүнээр хүшэр хүндэ бодолнуудые мухарюулна. Үдэр намаржаан руунь ямаршыёб хэрэгээр ерэхэн Хүхэчунь хажуу тээһэнь һэмээхэнээр харан һуутараа гэнтэ хэлэбэ:

– Есүүхэйн бүлэ хамгаалжа шадагдахагүй, тиимэһээ оролдоһонойшые хэрэггүй.

– Тиигээд яахаб? – Мэнлиг гайхаһан нүдөөр юһэтэй хүбүүгээ хаража, анха түрүүшээр томо хүнһөө асууһандал һураба. – Энэ тэрээнэй һүүлшын гуйлта бэлэй, харин би тэрээндэ энэ бүхы байһанаараа үритэйб.

– Тэрэ алдуу гаргаа. Мүнөө юушые ондоо болгохын арга гэжэ үгы, гэр бүлэһөөнь хамаг юумыень хуу буляжа абаха, һамга үхибүүдын хоһон талада хоолойгоо тэжээхэ хоёр үхэртэй үлэхэ. Түрэл гаралын тэдээнһээ саашаа хараха, хосороондо хаяха. Тиихэдэнь лэ тэдээнэй туража үхэхэгүйнь тулада шинии туһа хэрэгтэй. Тэрэ туһашни энэ мүнөө зэбсэгээр тулалдахаһааш орходоо һураггүй ехэ.

– Тиимэ хаань, би үглөөгүүр Өөлэндэ ошожо хөөрэлдэхэм,
– Мэнлиг одоошье сэдыхэлээ хэргэбэ, ханаагаа даруулба. Тэрэ хоймортгоо нюргaa сэхэлэн, ехээр ханаа алдаба. – Тэрэ ухаатай хамган, намай ойлгохо.

– Тэрээнтэй би өөрөө хөөрэлдүүжэб, – гэжэ хүбүүнийнь буруушааба, удаань үгөө бэдэрэн, таамаглан ойлгуулба. – Тэрээнхээ мүнөө холуур бай. һүүлээрнь, үлэн хооһон үбэлнүүдэй туршада эдээ хоол тэдээндэ зөөхэдөө, хүнүүдхээ хоргодохошье саг гарахадаа болохо. Тиимэхээ тэдээнтэй холбоо барисаатайгаа хэндэшье харуулжа болохогүй. Энэш аюултай байхадаа болохо... Харин ноёдой түрүүшын лэ суглаан дээрэ Есүүхэйн үлүүс харахаһаа арса, өөртөө, өөрынгөө айлда, ондоо бэлшээри эри... Тэдэшни шамһаа халаха дуратай байха, эриһэн юумыешни үгэхэ.

Хүбүүнэйнгээ хамаг бодол хуу бултыень ойлгоошьегүй хаа, үшөөшье олон асуудалнуудай байгаашье хаа, Мэнлиг тэрээнхээ бэшэ юумэ һурабагүй. Ара нюрганһаа атан тэмээн ашаанай унаһандал, бэень гэнтэ хүнгэршэбэ, досоонь гэнтэ онгойшобо. Тэрээнхээ хойшо хүбүүгээ ондоохоноор харадаг болоо һэн. Юһэн наһандаа иимэ холо хаража шададаг хүниие тэрэ үе наһаараа үзөөгүй. Теэд хүбүүнэйнгээ иимэ бэлигтэй байхада шэрүүн болоһоһон зүрхэниинь омогорхол баярһаа шэмшэржэ байба. Үхибүүдээ хара багаһаань эрхэлүүлдэггүй зантайшье хаа, тэрэ мүнөө хүбүүгээ тэбэрихэ, таалаха дураниинь хүрэбэ. Теэд тэрэ тиигэбэшьегүй, тэрээнэй орондо дулааршаһан харасаар удаан хаража һууба.

«Бөө гээшэ хүнһөө нэгэ наһа аха, бурханһаа нэгэ наһа дүү гэжэ дэмы хэлсэдэггүй ха юм даа, – гэжэ тэрэ сэдыхэлээ уяран бодоно. – Урдашни агууехэ харгы зам хүлээжэ байна даа, ууган хүбүүн Хүхэчумни».

IX

Хоёр жэлэй туршада бөөнэрэй дунда байхадаа Хүхэчу хэхэ хубиланхай. Тэрэ жиирэй юрын хүнүүдэйхидэл адли хооһон, хоролхуу муу бодолнуудһаа толгойгоо сүлөөлжэ, зүбөөр бодожо, бодолоо шүүжэ, тэрээнээ хурсадхажа һураа. Яагаад бодолоо холын зай руу эльгээхэб, хүн зондо баярлаха, этигэхэ сэдыхэл түрүүлхэб, али тад һөөргэ, айлгаха, хүрөөень дараха мэдэрэл ол-

гохоб гэжэ мэдэхэ болонхой. Тэрэ харасаараа хүнэй ба амитанай ухаа сооро хадхаха аргатай, тиимэһээ галзуушые нохой нюдөөрөө тэрээнтэй уулзахадаа, һүүлээ хабшан, хажуу тээшээ зайладаг. Гурбадахи нюдэнэй нээгдэжэ, ондоо түби, үнгэрһэн, ерээдүй саг, үглөөдэрэй үйлэ хэрэгүүдые хараха болон бөөнэрэй үшөөшые олон арга боломжонуудые мэдэхэ болотороо үшөөл удаан һураха, үшөөл һайса оролдолго, хүсэ гаргаха тухайгаа мэдэгшэ һэн.

Бар тайгын оёрто буурал сэсэнтэнэй нюуса байрада тэдээнэй хургаал дуулажа, хүнүүдэй дунда юунэй боложо байһые ондоо нюдөөр холоһоо, хажуу тээһэнь хаража, али үгы һаа, досоо таллаһаань, алибаа юумэнэй гол удха онгилон, онигожо һураха һуралсал гараа. Залуу дарханай оролдосотой нэтэрүүгээр хүдэлжэ, булад зэбсэг бүтээдэгтэл, тэрэ гурба, долоон хоногуудаар үлэсэжэ, эршэмтэйгээр бодолгото болон, ухаагаа хурсадхаа.

Үбгэн бөөнэрэй хэлэһээр, Есүүхэйн бүлые хүшэр хүндэ байдал, үлэхсэл, ами наһандань аюул хүлээнэ гэжэ тэрэ мэдэхэ һэн. Түрүүшын хоёр үбэлэй туршада хосороогүй һаа, заатагүй өөдэлхэ, хүсэ шадалтай болохо гэжэ бөөнэр нэмээ һэн. Тэмүүжэн тухай хэлэхэдээ, харгыень хүндэлдэһэн эсэгэ нэгэтэй дүүгээ дараа һаа, бүхы бусад һаад түбэгүүдые дабаха юм байна, үшөө залуу наһандаа хаан боложо һууха гээ. Есүүхэйн ехэ хүбүүн тухай үшөөшые гайхалтай һонин юумэнүүдые тэдэ хэлээ бэлэй.

Зунай тэрэ һүни угай ехэ бөөнэрэй Тэмүүжэниие дуудажа хөөрэлдэһэнэй һүүлээр Хүхэчу тэрээнтэй сугтаа саашаа ябаха гэжэ шиидээ һэн. Ноёной арада ябахадаа бөөгэй засаг хэды дахин шанга гэжэ үбгэдэй заабариһаа тэрэ мэдэнэ. Ноёной засаг хэр шангаб, тэдыл шэнээн бөөгэй засаг шанга байдаг ха юм. Тиигэжэ Хүхэчу хаан шэрээдэ һуутарнь Тэмүүжэндэ тухалхаб, нэгэ хойморто хажуудань һуужа ябахаб гэжэ бата гэгшээр шиидэһэниинь тэрэ бэлэй.

Х

Өөлэн гурбан үнээ һаагаад, гэнтэ шадал шэнээгээ алдажа, Хуаагшаниие дуудаба. Тэрэ хойто хүлөө уюулһан дүнэн эрээгшэнһээ саашаа боложо, һаамай шэнэ үйһэн хүнэгөө тэгшэ газартаа табижархёод, гэшхэгдэһэн шара ногоон дээгүүр яаралтай бүншэн дүтэлбэ.

– Яагаабта, Өөлэн хатан? – тэрэ ханаата болон, нюурыень хараба. – Хүхэ сагаан болошоолта. Нам руу харагтыл даа... үгы, тэнгэри бурхан абараг, шара үбшэн бэшэ.

– Эсээб, – хүгшэн зарасын уршалаатай хара шарай эсэнгээр шэртэн, Өөлэн дуугарба. – Ши өөрөө эндэ харал даа...

– Ябагты, ябагты, – гэжэ тэрэнь хоёр гараараа зангаба. – Юундэ үглөөгүүр наашаа ерэгшэбта? Ябагты, хэбтэгты...

– Хуушан хүрэнгөөр архи нэрээрэйгты, – хаамай газарһаа холо бэшэхэнэ ногоо шэмхэжэ ябаһан сагаан мориндоо ошотороо Өөлэн заабарилна. – Тиигээд ехэхэнээр аарса бэлдэгты. Үбэл дүтэлөө..

– Хэхэбди, хуу хэхэбди, – гэжэ хойноһоонь маяа хүлөөрөө мааярган, Хуаагшан гэмэрэн татан дуугарна. – ханаагаа бү зобогты.

Өөлэн морёо хазаарлангүй хитад шэрээр шэрдэһэн гоё эмээлдээ хүндөөр гараба. Тэрлигэйнгээ хормой заһаад, зунай үедэ таргалшаһан хүрэг үнээдээ, тэрээн доогуур хүнэг руугаа хөөһэ бурьатар хү шобторжо нууһан залуу барлаг һамга басагадаа эрьен хараад, гүүгээ ябуулба. Хойноһоонь Есүүхэйн зараса һамгадай ахалагша Хуаагшан гуниг дүүрэн хайрлааша нүдөөр хаража байгаа һэн.

Үглөөнэй улабар наран һүниндөө хүрэхэн газар арай шамай дулаасуулна. Хюрууда даруулһан хатанги ногоон удаахан дулаасажа, өөдөө һэргэн сэхэрээд, бирагүй һүүлшын сайбар хүхэ үнгөөр хүхэрнэ. Холын баруун хадануудаар һүниндөө саһа орожо хоноод, шобхо оройнуудын сагаалхина.

Набтар газараар тэрээнэй гүүн түргэн алхасаар ябан, багахан шалбаагай мүльһэ соо гэшхэжэ, шабар соогуур шам-шом гүүлэхээр, хүнгэхэнөөр добо дээрэ гараба.

Хүрэн орожо ябатарнь захын гэрнүүдэй наана Бүри Бүхын үлүүсэй зуутан сэрэгэй даргын һамган дайралдаба. Тэрэ хүндэ ямба үзүүлэн, морёо харгыһаа зайлан гаргажа байлгаад, эмээлһээ шагтагалдажа, доро дохибо. Өөлэн баяр хүргэн дохёод, өөрын эрхэгүй бодобо: «Жэл болоод байхада хүнүүд намда иигэжэ дохижо байха гээшэ гү?».

Тушаан боложо ерэхэн бодол ханаа зоборито бодолнуудтань асарба. Даридайда арсаха гэхэн Тэмүүжэнэй шиидхэбэри Тодойн

үбгэнэй дэмжэнэйнэй хүүлээр тэнгэрийн хайраар хамаг юмэн болуужан гэжэ Өөлэн ханаа нэн. «Есүүхэйн үхибүүдэй хамаг зөөри буляжа абахаяа түрэлэй зон зүрхэлхэгүй, – гэжэ тэрэ өөрыгөө этигүүлхые оролдоно. – Хоолойгоо залгаха ямар нэгэн хүрэг үлөөбэлнь, болоо...». Теэд байһаар байтараа хүйтэн хүндэ үүлээр маргалта зобоохо: «Харин гэнтэ?...». Харюу оложо ядахадаа хадамда гараха тухайдаа баһа бодохо, теэд хүбүүнэйн хорилто тэрээниие шангаар хазаарлана – ахалагша уг залгамжалагшын үгэ эбдэжэ болохогүй, мүнөөшье бэшэ хаа, хэзээ нэгэтэ хожом хамаг гэм зэм тэрээнэй эхэнэр толгой дээрэ буужа ерэхэ. Тэрэ дахин лэ нюдөө тэнгэри өөдэ үргэхэ – бурхад алдуу гаргадаггүй, тэдэл хуу шиидэг.

Гэртэнь Сочигэл хүлээжэ байба. Туруунай абья дуулаад, тэрэ өөрынгөө гэрһээ гаража, нойрмогоор нюдөө ониилгон, нара хараба.

– Юугээ бэдэржэ тиишээ ошогшобши, – тэрэ богонихоноор эбһээлээд, дагжа хүрэн, мөрөө хүдэлгэбэ. – Яагаашье хаа, үнөөдыеш Даридай абаха, харин үхибүүдтэмнай хүүлдэнь юунэй хүртэхые бидэ шиидхэхэ бэшэбди.

Хамтын гашуудал, үхибүүдтээ ханаа зоболго, тэдээнэйн ерээдүй тэдэ хоёрые хүүлэй үедэ дүтэлүүлээ. Нэгэ галай хажууда хоюулаа ходо һуужа, үбэлэй ямар эдээ хоол бэлдэхэб, ямар хубсаһан хэндэнь хэрэгтэйб гэһэн эхэнэр асуудалнуудые зүбшэхэ. Анхан гэрэй ажалда ножоргүй Сочигэл эхэнэр зүрхөөрөө хүшэр сагай дүтэлһые мэдэрһэндэл, ажалда хам оролсожо, һэеы сохилсодог, үмдэ, самса оёдог болоо. Саһаа урид тэрээнэй ханаа зобоохоёо зүрхэ алдаад, хадамда гаралгыень Тэмүүжэнэй хоригон тухай Сочигэлдэ Өөлэн хэлээгүй ябаһан аад, мүнөө морёо уяжа байтараа гэнтэ шиидэбэ.

– Би Даридайда гарахагүйб, – гэжэ тэрэ һая уяһан уялаагаа удаан шэртэн хэлэбэ.

– Гарахагүйб? – Сочигэл гайхан асууба. – Тиихэдээ хэнэй хажууда байхабиди?

– Тэмүүжэн эсэгынгээ туг үгэхэ дурагүй.

Сочигэл хэдэн зали хэлэһыень болбосоруулан, дуугай байба.

– Теэд бэрхэл гээшэ ха юм, дурагүй хадаа, – гэжэ тэрэ гэнтэ дуугараад, энеэбэ, удаань ханхинаса дуугарба. – Зүб шиидээ!

Үхибүүднай эрэшүүл боложо байна. Юу, манай үхибүүд туггүй байха юм гү, а? Есүүхэй ноёной таһардаһан бэшэ юм гү? Хабуулай ашанар бэшэ юм гү?

– Ааляр, ааляр, – Өөлэн тэрээнэй ама баритараа өөрөө эзэлүүдгүй энеэбэ. – Юу шашхааш? Хүн дуулаха...

Үглөөнэйнгөө сай үдэшэнһөө үлэнэн тохорюунай мяхантай ууба. Үсэгэлдэр Бэгтэр талын нуурта хүрэгһөө үлэнэн нэгэ шубуу харбажа, гэр бүлэдөө эдеэнэй нэмэри асаржа ерээ һэн. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр годлидо хэрэглэмээр үдэ һодыень удаан шэнжэлээ, харин Өөлэн ехэ хүбүүдэйнгээ эб орожо байһые дотороо баярлан тэмдэглэжэ һуугаа һэн. Эсэгынь гээлтэ тэдээниие бага багаханаар дүтэлүүлээ. Гурбадугаар аха дүүнэрэйн Бэгтэрые сохиходо, Тэмүүжэнэй зүбшэн хэлсэхээ тэдээндэ ошоһонһоо хойшо хүбүүдэйнгээ ойро дүтэ болоһые анхараа һэн.

Байрынгаа хоёр гэрэй ханын һэеы хатаахын тула үглөөнһөө галаа түлидэг болонхой, тиимэхээ гэр соо бүгшэм халуун, үжэнги һэеын үнэр аргалай шороб утаантай холисолдоно.

Хасар гарайнгаа араар духынгаа хүлһэ аршан, һайса шанагдаһан мяха зулгаан, Бэгтэрһээ асууна:

– Тохорюунай үдэ үгэлсэхэ гүш?

Тэрэнь эдэгэжэ эхилһэн нюдэнэйнгөө ялагад гэтэр хараад, толгойгоо дохибо.

Тэмүүжэн өөрынгөө юумэ һанан, хойморһоо тэрээн тээшэ хараба.

– Би шамһаа хорёодые абуужаб. Жамууха бидэ хоёр годли захяа һэмди, шамтай хубаалдахабди.

– Харин намда? – аха тээшээ Хасар бушуу эрьебэ.

– Бэгтэрһээ үдэ эринэш, намһаа годли, харин өөрөө өөртөө хэзээ олзолжо эхилхэ хүмши? – Тэмүүжэн тэрээнээ энеэдэгүй томоотойгоор хараба, тэрэнь аягүйрхэжэ, доошоо харашаба.

– Зай, Хасар, шамда хуушан хоёр годлёо үгүүжэм, – гэжэ Бэгтэр тэрээндэ энеэбхилэн хэлээд, Тэмүүжэн тээшэ эрьен асууба. – Жамуухада шамһаа юун хэрэгтэй юм? Айлшалжа ерээ хэбэртэй, теэд хүрэн соо хэнтэйш холбоорилдоногүй, гансал шамда үдэр бүхэн ерэнэ.

– Бидэ нүхэдбди, – гэжэ Тэмүүжэн хуурайгаар хэлээд, энээн тухай хөөрэлдэхэ дурагүйгөө мэдүүлэн, харасаяа холодуулба.

– Үшөө нэгэ нүхэр бии болобо, – гэжэ тэрэнь дурагүйгөөр мihэд гэбэ. – Ши анханшые олон нүхэдтэй hэнши, теэд үнэн дээрээ ямар досоохитой байгаа hэм?

Тэмүүжэн улагад гээд, ууртайгаар нюдөө ялагад гүүлэбэ.

– Бэгтэр! – гэжэ Сочигэл эрэшүүлэй хөөрэлдөөндэ оролсон, гэнтэ бадашаба. – Ахатайгаа хайшан гэжэ байжа хөөрэлдэнэ гээшэбши?

Арсалдаан жүжэрэнгүй замхашаба.

– Тугалаа мүнөө үнээндэнь табяа бэээ, – гэжэ Өөлэн хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь болгон дуугарба. – Түргэн эдеэлээд, ошо-жо илгагты. Тиигээд үхэрөө тала руу туугаарайт. Үшөө хэн нэгые туhalхынь абагты.

Шүлөө уужа, табагуудаа түргэн долёогоод, хүбүүд гэрэй халуунһаа газаашаа яарабад. Тэдээнэй хойноһоо Тэмүлүүн үхин гомдолтойгоор уйлаганан мүлхижэ, шэнэхэн гуталайнгаа сармайд ула ялагашуулаад, богоһын саагуур далда орошобо. Өөлэн Сочигэл хоёр хожулан үлөөд, үглөөнэй хаамай һү балган, дуугай һуубад.

– Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр һүүлэй үедэ нүхэсэбэ, – гэжэ Өөлэн бэриез туршангыар харан, дүмүүхэнээр эхилбэ. – Тиигээд лэ тэдэ хоёр ябаха хэрэгтэй...

Сочигэл хүрин нюдөө ута һорьмоһоороо халхалаад, сагаан үнэхэн доро улайһан гансахан сог дуугай гэтэжэ һууба. Өөлэн хариу хүлээжэ ядаад, үсэд нэтрүүгээр саашань дуугарба:

– Мүнөө эсэгынь үгы байхада, үлүүсхээнэ юунэйнь манай үхибүүдтэ хүртэхые хэнэйшые мэдээгүй байха үедэ тэдэ хоёрнай угаа эбтэй байха ёһотой... Харин бидэ, хоёр томо һамгад, энээндэ һургаха ёһотойбди.

– Тиимэ даа, – һүүлэй һүүлдэ Сочигэл амаа нээбэ. – Мүнөөнһөө тэдээндэмнай гараа хүрэжэ эхилээ хадаа, саашаа юун болохо юм...

– Тиимэл гэхэдэ! – эсэстээ бэрим ойлгожо эхилбэ гэжэ мэдэхэдээ Өөлэн саашань зааба. – Ши, Бэгтэрэй түрэхэн эхэ, ахынгаа үгэ дуулажа яба гэжэ хүбүүндээ хэлэжэ байха ёһотойш. Бүлэ бүхэн аха захатай, манайшые гэр бүлэ ахалагша эрэ хүнтэй байха ёһотой, тэрэгүй һаа, манай үхибүүдые хүнүүд хүндэлхэгүй, ударидагшагүй хонидшые ябадаггүй, гансал аляһан гансаараа һиинагша гү... Харин томо болоод, эсэгынгээ үлүүсхээ өөрынгөө хубинуудые абахадаа саашаа яаха хээхээ өөһэдөө мэдэнэ аабза...

– Тиимэ, үхибүүд ехэ боложо, өөрынгөө эрхэ абатарнь хүлээ-хэнээ бэшэ юумэн бидэ хоёрто үгы.

– Удаан бэшэ болоо, – гэжэ Өөлэн тэрээниие намааруулхаа оролдобо. – Хэды жэлэй үнгэрхэдэл... ханана гүбши, хаял тэдэм-най Тэмүлүүн шэнгээр газараар мүлхижэ ябагша хэмнай, харин мүнөө хүрьгэ орохоор болонхой...

– Түргэн лэ ургаа хаань, – Сочигэл зүбшөөнгээр дохибо. – Тиихэдэл хэнхээшье дулдыдахагүйбди... Шагныш, Өөлэн, би шамда хэлэхээ ханаа хэм, – гэнтэ нэгэ юумэ тэрэ ханаад, саашань дуугарба. – Энэ Үнгүүр хүүлэй сагта танихаар бэшэ болотороо хубилшоол...

– Юун болооб?

– Би Шаазгайда ходо ородог гүби элдэб һони дуулахаа... Урдань тэндэ Үнгүүртэй уулзахадам ходол баяртайгаар мэндэшэл-дэг, дохидог бэлэй, багань ехэдээ энеэбхилдэгээр энеэбхилэгшэ хэн. Харин мүнөө хашартай болоһон айлшанда мэтээр халта дохид гээд, саашаа харашана. Үсэгэлдэр минии Бэлгүтэй уһанда ошоходоо гол дээрэ тэрээнтэй уулзашоо. Мэндэшэлхэдэнь, тэрэн урдаһаань «Юундэ дохиногүйбши?» гээ. Би ахашниб, тиимэнээ до-хихо ёһотойш...

– Зүб лэ тэрэ хэлээ, тэрэш түрүүшээр дохихогүй ха юм, – гэжэ буруушаатараа Өөлэн ондоо юумэ ханаандаа оруулба: «Үнгүүр анхан иимэ омог бэшэ хэн... барантай илдам зулгы, барантай таа-раха гэжэ оролдохо».

Сочигэл тэрээнэй бодол тааба.

– Анхан тэрэ иимэ юумэ хэлэхэ юм хэн аал, Есүүхэйн ами-дыда? Үгы хэн бээ? Ямар түргөөр ондоо болоо гээшэб! Ондоо болоходоошье тэрэ дэмы тиигээ бэшэ, тэрэ хуу уридшалан бодоо – хэрбээ шинии Даридайда гараа хааш, ши бидэ хоёрой үхибүүд тэрээнэй доогуур һууха, юундэб гэхэдэ, тэрээнэй эсэгэ Есүүхэйн аха байгаа. Даридайн аханарайнгаа хойноһоо ябахада, тугиень залгажа абахаб гэжэ Үнгүүр мэдэнэ, тиигээд лэ манай хүбүүдые мүнөөнһөө мэдэлдээ абажа эхилбэ, дохюулжа нургажа байна гээ-шэ. Үшөө гүлгэн аад лэ, холые харанал! – гэжэ тэрэ хороо бусалаад халанагүй. – Харин үшөө мүнөө зундаа бээе юугээршье мэдүүлэн-гүй ябаа юмэл, бултантай тааража, ехэтэйншье, багатайншье...

Өөлэн уралаа хазаад, бодолгото болон, дуугай нууба.

– Үгы, юрэдөө, ямар түргөөр хүн иитэрээ хубилшадаг юм гээшэб! – Сочигэл шанга шангаар дуугархан зандаа. – Ямар түргөөр! Жэл болоходо маанартай ямараар хөөрэлдэхэ гээшэб?...

Өөлэн харюу үгэ олобогүй. Гансал дотороо бодоо хэн: «Үгы даа, Даридайда гаража болохогүй... Нээрээ, мүнөөнөө баһажа эхилээ наа, хүүлдэ юун болохо гээшэб туг үгыгөөр? Минии Тэмүүжэн зүб байба, ехэ хүнэй ухаа үшөө үгышые наа, шонын дотор харуулбал». Тиин хүбүүгээрээ омогорхохо сэдхэлдэл адли мэдэрэл гэнтэ сээжыень гэрэлтүүлжэ, багашые саг соо наань, ханаа зобориһоо эсэшэһэн сэдхэлыень амаруулаа хэн.

* * *

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр тугалнуудаа нэгэ нэгээрнь үнээдхээ шэрэнэ. Газарта бүхөөр шаагдахан хоёр гасуугай хоорондо татаатай хилгаан аргамжаһаа хоолойбшоһоонь уяна.

Тугалнууд хайратайгаар мөөрэлдэнэ, хооһоршоһон дэлэнгэй нойтон дэлэн руу дугташана, тээд эхэ үнээдые Хасар Бэлгүтэй хоёр түргэн туужа абаашана. Нэгэ мориндо һундалдаһан Хачуун Тэмүүгэ хоёр тэдээндэ туһалжа, үглөөнэй аажам талаар нариихан хоолойгоор хашхаралдан, үхибүүдэй бэшэ хараал шэрээл табилданад. Арада нууһан Тэмүүгэ нэгэ гараараа эмээлэй бүүргэһээ баряад, нүгөөдөөрөө жаахан ташуур толгой дээгүүрээ хүрөөтэйгөөр эрьюулнэ.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрой тугалаа татажа дүүргээд, моридтоо мордоходо бултадаа нэгэ гэнжэ болон, захын айлнуудай хажуугаар Онон тээшэ үхэрнүүдээ тууба. Эгээ муу зантайшуулын эбэрээ иишэ тишэнь холин, һөөргөө гүйхөө ханана. Хэды дахин нюрганайнгаа үһэн доогуур харагдамаар гү гэхээр губарюу болотороо ташуур эдихэдээ дурата дурагүй урагшаа ябажа үгэнэ.

Һүрэгөө голой саада бэе гаргахадаал, аха дүүнэр ханаагаа амарба. Тэдэ гэдэргээ эрьен, үнээ хаадаг һамгадай тугал табижа байхые бахаа ханан харанад. Үхэр ханаагаа амарангяар саашалба, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр хүрэгөө багашуулайнгаа гар доро орхин, гээгдэбэ.

– Үсэгэлдэрэйнгөө газар руу туугаарайт, – гэж Тэмүүжэн хойноhoонь захиба.

Намарай ольбоной унажа эхилхэлээр Өөлэн эхын табиһан гуримаар хүбүүд хаамай үхэр бэлшээридэнь гаргадаг. Тиигээд хоёр үбгэн үхэршэдэй, Есүүхэйн нүхэдэй эсэгэнэрэй, хүрeэнһээ ерэтэр адуулдаг. Өөлэн үбгэдтэ гэрэйнгээ дулаанда үглөөнэй хүйтэниие үнгэргүүлдэг нэн. Тэдэнь энээхэн хүнгэлэлтөөрнь ехэл омогорхохо даа, ондоо үлүүсэй үхэршэдтэ аргын байгаал хаа, хатанай ямар ехэ хүндэлэлдэ хүртэжэ ябадагаа хөөрэхэ.

– Ноёд шэнгээр һуунабди! – гэлдэхэ тэдэ. – Үдэшэндөө бэлшээрһээ буухадаа хүнэй гэртэ ороод, нэгэ аяга халуун арза уухаш.

– Зунай адуулганай һүүлээр нэгэ нэгэ мори эмээлтэйн, нэгэ нэгэ тугалтай үнээ үгэдэг...

Хүрeэнэй ойгуурхи бэлшээриин үни хада эдигдэһэн тула айлууд хаамайнгаа үнээдые ходо бүри саашань тууна. һүүлэй үдэрнүүдтэ Есүүхэйн үхибүүд зундаашье галуунда үсөөн ябадаг холын нуурнуудай саана хүрэгөө абаашаа.

– Баруун тээшэнь туугты! – урдаһаа Хасарай шанга хоолой дуулдаба. – Баруугаарнь гарахабди... нэй, Хачуун, баруун тээшэнь гэнэб!

– Урдамнай ямар бэ даа хүрэг ябана, – гэжэ Бэгтэр дүрөө дээрээ бодон хаража хэлэбэ.

Голой годирхойн саанаһаа шугы бургааһанай шарлуу набша намаа соогуур ондоо үхэрнүүд харагдажа эхилбэ. Дүтэлөөд ерэхэдээ шугы соо нюрган дээгүүрээ нэеын таһархай хаюулһан эмээлгүй гурбан мори харабад. нөөгүүдэй саагуур эрид эрье дорохи гүйхэн газарта таража ябаһан үнээдээ хаяжархиһан гурбан хүбүүд хүйтэн уһан соо багахан губшуураар загаһа барижа байба. Үбдэгһөө дээшэ түриигөө шаманхай хоёрын губшуурай хоёр талаһаа баряад, гол урасхалһаа хажуу тээшээ годирһон нэгэ һалаагаар аалихан ябана, гурбадахинь хорёод алхам дээрэнь модоор уһа сохижо, тэдээн тээшэ загаһа тууна. Хэрэгтээ дашууранхай тэдэ голой эрьеэр гаража ябаһан Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрые харабашьегүй.

– Энэ Хутагта абгын үхэр, – гэбэ Бэгтэр. – Тээ тэрэ эрeэн бухань ябана, һанана гүш, нёдондо Даридайн сартай мүргэлдөө нэмнай.

– Эндэ мүртэй ногооншые үгы, – гэжэ Тэмүүжэн газар харан-гаа харюусаба. – Үхэрын хуу тарашоо, захаархинь тэрэ ой хүрэжэ ябана...

– Тэндэһээ шоношые гаража ерэхэдээ болохол, харин эдэ харанашьегүй.

«Магад манайшые үхэршэд хараагүйдэмнай эдээн шэнгээр хүрэгөө хаяад, гэдэһээ дүүргэхээ оролдодог аалам», – гэжэ тэрэ бодобо.

Тэрэ мүнөө зундаа хамнигадта эмнигүүдые хургаха үедөө нэгэ хүбүүнтэй найман жороо адуулханаа ханаба. Улаалзайн хойноһоо тэрээнэй моринһоо дэбхэрэн буужа байһые ойндоо оруулан, бодолгото болобо: «Яахадаа эдэ харашуул болон богоолнууд ходол үлэн хооһон ябадаг юм? Хараад байхада, үлэсхэл лэ тэдээниие мэхэ гохо, хулгай худал руу түлхинэ. Тиигээ хаань, юундэ эдээниие садхалан байлгадаггүй юм, дүүрэн эдеэтэй, дуратайгаа эдеэд ябахынь түлөө... Хэрбээ эдээндэ хаамай үхэршые адуулха энэ жаахан хэрэг найдахагүй хаа, дайнай үедэ, али холын адуунда шу-хала хэрэг яагаад найдаха юм? Харин тиигээд хайшан гээд эдээниие садхалан байлгахаб, яагаад эзэдээ мэхэлэнгүй ябуулхаб? Энэ болбол ноёной эгээ түрүүшын сэсэниинь шуу...».

Урдань баһа хашхаралдаан дуулдаба. Дүүнэрын үхэр хүрэгөө хулхата ехэ нуур руу годируулжа байба.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр моридоо хатаруулбад.

* * *

Хахад үдэрэй урда хүрэн руугаа тэдэ бусабад. Үглөөгүүр Худагта абгын үхэршэдэй загаһа барижа байһан газараар гарахадань үхэршэдшые, хүрэгшые байбагүй.

– Эдэш гансал загаһа барихын тула үхэрөө наашань туугаа, – гэжэ Бэлгүтэй таамагшалба. – Харин эзэдын үхэрнай һайн бэлшээридэ таргалжа ябана гэжэ һанана.

– Иигээд лэ талаар дүүрэн ябана ха юм, – гэжэ Бэгтэр мihэд гэбэ, – үхэршэд гэдэһээ дүүргэхэ аргаа бэдэрээд лэ.

– Харан гэхэдээ, ехэ гайхаалби, – гэжэ Хасар хөөрэнэ. – Манай бэлшээридэ ханаатай хаш гэжэ ханааб. Зай, байза, юумыетнай үзүүлхэбди гэжэ байтарни, хари, загаһа барижа байгшал...

– Тээд эндэш хайн газар, һүүлдэ ерэхэдэ болохо, – Бэлгүтэй эрьедэ туласа ерээд, дороо байһан голой гүйхэн газар харана.

– Мүнөө үдэшэндөө ерээл! – гэжэ Хасар хард гэбэ. – Үдэртөө уһан халаха, загаһаншье, таахада, олон...

– Ааляр! – гэнтэ Бэгтэр нюдөө ониилгон урагшаа харатараяа шангаар дуугарба.

Гурбан харбаанай газарта голой эрьеэр моридойнгоо түргэн алхасаар бүлэг зон тэдээн тээшэ хүрөөнһээ дүтэлжэ ябаба.

– Эдэ томо зон бэшэ, – Хасар наранһаа гараа һарабшалан хараашалаад, этигэл дүүрэн хэлэбэ. – Тэдээнтэй хамта Сача Бэхи, тэрээнэй ухаа урдань ябана.

Нэгэ бага саашаа ябаад, Бэлгүтэй гайхангыар утаар татаба:

– Баруун захынхын Үнгүүрэй һаарал хатарша... үгы, тээд эдэш хуу манайхин лэ! Хайшаа ябаа гээшэб, агнуурида гү, али загаһа барихаа гү?

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр бэе бээ дуугай харалсаадхиба.

Бүлэг хүбүүд дүтэлжэ ерэбэ, мүнөө морин дээрэ ябааша-дуулшье танигдана. Сача Бэхи, Хучар, Үнгүүр, Тайчуу анханайнгаа энеэдэ наадаггүй аймшагтай томоотой, омог дорюунаар ташаагаа туланхай, сэхэ урагшаа харанхай. Тэдээнэй хойноһоо ондоо отогуудаархинда добтолгон, наншалдаан бүхэндэ хабаададаг эгээл мундуу муяа, абаха танаггүй яяр яндан долоон нүхэдын даханхай.

Тэмүүжэнэй тэмдэгээр дүүнэрын ара тээшээ гаража, хойнонь жагсаба. Хажуудань, баруун гар талаарнь гансал Бэгтэр үлэбэ.

Һалхинда ганхаһаар гасуу болоһон үндэр һаглагар наһанай дэргэдэ тэдэ уулзабад. Түрүүлээд Сача Бэхи, Үнгүүр, удаань Хучар Тайчу хоёр урагшаа гаража, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрой урда зогсобо. Хуурайгаар мэндэшэлдэбэ.

– Маанарые бэдэрнэгүй гүт? – тэдээнэй нүхэдые удаан хараашалан, Бэгтэр наадалан һагад асууба. – Яагаа үсөөн зониие абаабта?

– Юун хэрэгтэйб? – гэжэ Тэмүүжэн Үнгүүрые харан һураба.

– Хөөрэлдэхэ хэрэгтэй... нэгэ хөөрэлдөөн бии, – гэжэ тэрэнь сэхэ харасаһаань далтиржа, үгөө бэдэрэн тээлмэрдэбэ.

– Үльгэр хөөрэхөө ерээгүй гэж харанаб, – Тэмүүжэн тэрээниие анха түрүүшээр хараһандал тархиһаань табгай хүрэтэрнь хараба. – Юун хэрэгтэйб, хэлэ.

– Бидэ тантай хөөрэлдэхөө ерээбди, – Сача Бэхи хөөрэлдөө гартаа абаад, Үнгүүр тээшэ ууртайгаар хёлогод гэжэ, эблэршэгүйгөөр Тэмүүжэниие хараба. – Бидэ мүнөөдэр сонидто ошохомнай, тиимэнээ хүнүүд хэрэгтэй.

– Хүнүүдэй танда хэрэгтэй хаань, өөһэдөө бэдэрыт, хүреэнээр суглуулт, – гэжэ Бэгтэр миһэд гэбэ. – Юундэ маанарта ерээ хүмта? Али бидэниие таанарта суглуулжа үгэхэ гэжэ ханаа гүт?

– Маанарта танай хүнүүд хэрэгтэй, – эсэстээ зоригоо суглуулжа, Үнгүүр дуугарба. – Таанар бидэндэ өөрынгөө хүнүүдые үгэхэ ёһотойт.

– Энэ яахадаа бидэ таанарта тэдээнээ үгэхэ ёһотой хүмбибди? – гэжэ хүйтөөр энеэбхилэн, Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараба. – Хэзээнһээ бидэ таанарта ямар нэгэ юумэ үритэй болошообибди? Харин таанар юундэ маниие тэрэ добтолгондоо уринагүйбта? Анхан нэгэл муу юумэнэй болоходо гүйлдөөд лэ ерэгшэ хэмнайт. Мүнөө ондоо болоо гү?

– Теэд таанар маниие мүнөө аха дүү гэжэ тоолоногүй ха юмта, – гэжэ Хучар хоротойгоор дуугарба. – Мүнөө таанар ондоо аха дүүнэртэй болоолта, жадаран аха дүүнэртэй.

– Бидэ түрүүшээр урихаа ханаабди, – гэжэ Тайчу хорон хэлээр хошхорбо. – Теэд таанарай ондоо аха дүүтэй болоо хадаа ошохогүй байха, юуштэ гэжэ хубхай хооһоор үгөө барахаб гэжэ бодообди...

– Тиигээл хадаа үгөө дэмы барахагүйбди, – гэбэ Тэмүүжэн. – Хүнүүдээ таанарта үгэхэгүйбди.

– Үгы, таанар хүнүүдээ үгэхэ ёһотойт, – нюдөө газар залан, Үнгүүр үсэдөөр дабтаба.

– Энэ юум, иихэдээ таанар маанарые баадхаххаа ханаа хүн гүт? – гэжэ хүхюутэйгөөр Бэгтэр асууба.

– Тиихэ! – гэжэ Сача Бэхи ирзагад гэн, сад гэбэ. – Юундэб гэхэдэ, танай үлүүс үгы болонхой, тэрэтнай Даридай абгада орохо, энээн тухай хуу барандаа мэдэнэ. Үнгүүр танай туг залган абаха, танай нүхэд тэрээнэй болохо ёһотой. Тиимэнээ үгөөшэтнай дээрэ, даб дээрээ найнаар хэлэжэ байхадамнай...

– Хэрбээ тиигээгүй хаамнай? – сээжэдээ амьяа хабшан, Тэмүүжэн нялуунаар асууба. – Тиихэдэмнай яахабта?

– Тиигээ хаатнай бидэ таанарые хүлээд, нүхэдыетнай наашань асараад, нэгэ нэгээрнь таанарһаа арсуулхабди...

Бэгтэр түрүүшээр мадагаа һугалаад, юушье хэлэнгүй һэлмэ мэтээр далайжа ерээд, Сача Бэхиин тархи руу буулгаба. Тэрээнэй арай шамай тархья зайлуулжа үрдихэдэ хүндэ мадага эмээлэй урда бүүргэ дээрэ хяс гэн буужа, тэрээнһэнь шара зомгооһон холуур хүрэшбэ. Үеэлэнүүдэйн шарай хүхэ сагаан болошобо. Тэмүүжэнэй нюдэ амаа үзүүрлэн, өөрынгөө мадага һугалхада тэдэ хаха бутаран тарашаба. Нүхэдынь аймхайгаар эрьен байжа мори-доо нэшбэд.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр ута мадагануудаа наранда ялагашуулан, үгэ дуугүй хойноһоонь намнаба. Тэдээнэйнгээ хойноһоо толгой дээгүүрээ ороймол ташуураа задалан, Хасар Бэлгүтэй хоёр харайл-габа. Удангүй Хасар урагшаа гаража, гээгдэд гэхэн Тайчууе хүсөөд, нюргыень оножо шадангүй, моринойнь ууса дээгүүр хэды хэды шабхадаба, тиихэдэнь тэрээнэй морин тэнсэл тэрээгүйгөөр һунан агшан, тэрьедээшэдээ нэгэ нэгээр хүсэн гаража, хүрөөн хүрэтэр хамагай урда гүйжэ ошобо.

Гараса хүрэнгүй Тэмүүжэн морёо татажа, гэшхэдэлдэнь оруул-ба. Дүүнэрын хүсэжэ ерэбэ. Халашаһан моринойнь хүндэ хүндөөр амилна, шанга шангаар турьяна.

– Таанар галзуураат! – холо урдань морёо уһа руу оруулан ябаһан Хучар хойшоо эрьежэ хашхарна. – Таанар галзуут!

– Энээнһээ хойшо нюдэндэм бү дайралда! – гэжэ Хасар хаш-харан харюусана. – Алахаб!

– Хүрөө! – гэжэ Тэмүүжэн захадаба. – Хусаан бүхэндэ бү харюуса. Холо хойнонь туруунай табараан дуулдаба.

Эрьехэдээ шадалаараа табилуулжа ябаһан Хачууниие хара-бад. Хүлээхээ зогсбод.

– Энэш моринһоо хиидэшөө, – арадаа уйлажа һууһан Тэмүүгэ дүүгээ заан, Хачуун дуугарна. – Танай эрьюулээд ябашахада, би баһал гүйлгөөб, харин энэ нэгэн айһандаа бархираад, хойшоо тангайшоо. Минии байлгатар, энээниие дээшэнь гаргатар таанар һээгүй арилшоолта. Харин энэ бархирхадаа айхаар хүндэ боло-

шоно, үшөө тиигээд алуулхаа байндал шашхажа байгаад бархирнал. Дуугай болол даа, юумыш үзүүлхэб, мээл!

Хачуун нударгаа үргэбэ, зүгөөр Бэлгүтэй гарыень этэрээд, хайратайгаар уйлажа хууһан Тэмүүгые бэе тээшээ татажа, альгаараа хабдашаһан нюдыень аршаба.

– Наашаа эмээлдэм хуу, би хойнош хундалдаһуу, – тэрэ сүлөө гаргажа хойшоо хуугаад, эмээлдээ тэрээнээ дүнгэжэ гаргаба. – Зай, жолоогоо бари, гэртээ ябая.

Тэмүүгэ хүүлшынхиеэ нугшараад, улайшаһан нюдөө баяртайгаар ялагашуулан, иишэ тиишээ согсогонон харасагаажа, эмээл дээрээ сэхэрбэ.

– Чу! – гэжэ тэрэ жолоогоо шадамар бэрхээр тааруулан барингаа нарииханаар хашхарба. – Урилдаахамнай гү? Хэн гэртээ түрүүн ерэнэб, тэрэмнай эсэгин хүхэ аягаһаа ууха!

Аха дүүнэр бэе бээ харалсаад, хүжүтэйгээр энеэлдэбэ.

* * *

Хүрөөн дотор жэгтэй аалин байба. Намгад бэе бээ ооглолсоногүй, үхибүүд шууянагүй, айлнуудай дундуур хүн зоншье үсөөн дайралдана.

Гэртээ хүрэжэ ерээд, Тэмүүжэнэй дүүнэртээ морёошье уяжа үрдеэгүй байхада ехэ гэрһээ хоёр эхэнүүдынь гараба. Тэдээнэй нюур шарай мэгдэнги байба.

– Тэмүүжэн, гэртэ оро, – арадаа үүдэнэй халхабша барин, Өөлэн богониhoноор хэлээд, бэшыень шэрүүнээр хараба. – Харин таанар эндээ байгты.

– Бү шуугты, амаа хаагаад байгты, – гэжэ Сочигэл хуурайгаар нэмэжэ, гайхашаһан хүбүүдые үшөө гайхуулба.

Тэмүүжэн үүдэнэй халхабша доогуур доошоо тонгойн ябахадаа, манай үгидэ эндэмнай юун болошоо гээшэб гэжэ таажа ядаһаар, гэрэй бүрэнхидэ оробо.

– Тодойн үбгэн хулинсагтаа түхээрээ, – Сочигэлэй хойноhoо ороод, хүндэ халхабша заһажа байхадаа Өөлэн хэлэбэ. – Шинии хойноhoо хоёр дахин хүниие эльгээгээ, түргөөр түхээрэ.

– Хойноhoом эльгээгээ?... Юундэ гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн асуугаад, тэрэ зуураа тэнэг асуудал гэжэ ойлгобо – хахасаяа ханаа гүб даа, бэшэ юун байхаб.

– Тэрэ мүнөө хамаг аша хүбүүдээ дуудаа, Шаазгай намда хэлээ нэн, – гэжэ Сочигэл ханза сооһоо хара хилэн үмдэ, самсануудые гаргаад, гэрэлдэ урбуулан эрьюулэн шэнжэхэ хоорондоо дуугарна. – Энэ удаа тэдээнэй хуу барандаа гэртээ байһаниинь болоо... Тэмүүжэн, наашаа ерэ, хубсаһаа нэлгэ.

– Би нэлгэхэгүйб, – гэбэ Тэмүүжэн. – Нааданда ошоо нэн гүб...

– Зай, яба, – гэжэ эхэнь яаруулба. – Тэндэ булантайнь урин налгай байгаарай.

Гэрһээ гаража ябахадань Сочигэлэй яаралтай оог дуулдаба:

– Маниие удангүй ерэхэ гэжэ Муухай хээтэйдэ хэлээрэй!

Мориндоо мордоод, хазаараа барин байтараа дүүнэрэйнгээ асууһан хараса обёорбо.

– Тодойн аба хулинсагтаа ябахань, – гээд, хотонһоо хатарган гараба.

Даридайн гэрэй саана тэрэ үеэлэнүүдээ хараба. Юунэй болоһон тухай тэдэ мэдэнхэй гэжэ эли байба. Тэдэ ябан нуугаад, толгойгоо ганхуулан, дундаа аалихан хөөрэлдэнэд. Тэмүүжэниие хараһаар дуугай болоод, һаяхан наншалдаашье һаа, халдангүй, хажуугаараа гаргаба. Тад һөөргэ, тэдээнэй нюурта гайхал болон ойлгожо ядалсаһан шалтагаан үзэгдэбэ, харин Үнгүүр саашаа харан, толгойгоо ганхуулаад, ямаршьеб юумэндэ ехээр гомдоһондол байба.

Тодойн үбгэн абынь сэргэ тойроод табан морид уяатай – Алтанай, Зүчиин, Хирмаугай хатаршад, Даридайн сагаан азарга, Ехэ Сэрэнэй ухаа.

Тэрээниие Муухай хүгшэн угтаба. Дадал шэрүүн харасаар шэртэжэ, ехэ гэрэйнгээ үүдэ заагаад, һамгадай бүглүүгээр дарья табилдаһан бага гэр руугаа ябашаба.

Тодойн үбгэн абань Тэмүүжэниие хүндэлжэ байхадаа хэбтэһэн тэрэл газартаа тэрэл арһан дээрээ хэбтэбэ.

Хүхэ сагаан нюурынь энээнэй урда харахадань ямар нэм, тэрэл зандаа, теэд үшөөшье ехээр хатажа, хүүгэдэй нюуртал жааханаар харагдана, нүдэнэйн гал бүришье хүлэмхи болошоо. Модоор һиилэгдэһэн мэтэ хари болошоһон тэрээнэй нюур гэрэй униин доодо тала руу шэглэнхэй. Тэрээнэй хажууда нэгэ зэргээр ноёд нуунхай, зарсаһан барагар харасатай үгэ дуугүй нуунад. Тэдэ

нэгэ доро орожо ерэхэн Тэмүүжэн руу эрьежэ, хүйтөөр хараад, баһа толгойгоо ганхуулбад.

– Энэ хэн ерээб? – гэжэ арай дуулдахаар Тодойн үбгэн хииганаба.

– Есүүхэйн хүбүүн, – гэжэ тээ байд гээд, Бүри Бүхэ харюусаба.

Тодойн үбгэн дуулаагүй юумэндэл дуу гарабагүй, теэд байтаараа нюдэндэнь нэгээ ороһондол болоод, һөөлдэнхэй хоолойгоор хүсэлэн дуугарба:

– Тэмүүжэн, наашаа ерэ... дэрым ойро һуу...

Тэмүүжэн ноёдой хажуугаар гараад, һууба.

– Эндэ мүнөө шинии эсэгэ һууха байгаа... – шэшэрхэн нюдөөр тэрээн тээшэ хёлойн, үбгэн хэлэбэ, – теэд минии урда ороол даа, эртэ ябашоо.

Гэртэ Муухай хүгшэн оробо, хойноһоонь Даридайн һамган тарган Шаазгай гартаа модон домботой тунтаганаба. Тэрэ гашуудалтайгаар шуухиран, тарган пулхагар гараараа хуурай нюдөө арша-сагаан, халуун арза шэрээ дээгүүр табяатай гуулин аяганууд руу хэбэ.

Тэмүүжэндэ һулахан архи хээд, Муухай хүгшэн түрүүшын аяга тэрээндэ бариба. Абганарынь гайхалаа баран барайлдажа, Тодойн үбгэн тээшэ хёлойлдобод. Зубхиингаа забһараар тэдээниие шэртэн, үгэнүүдээ удаанаар татан тэрэ хэлэбэ:

– һүүлшым нүүлгэндэ Тэмүүжэн өөрынгөө туг баряад, мориим хүтэлхэ. Минии туг Даридай бариха. Бусад хойноһоонь ябаха.

Абья шэмээгүй байдал тогтобо. Ноёд дүүрэн аяга тухайгаа мартанхай, энэ юун гэхэн удхатай үгэ гээшэб гэжэ гайхалдан, бэе бээ харалсана.

Хэды саг хүлээжэ, халта хүсэ ороод, үбгэн Тодойн ойлгуулан хэлэбэ:

– Тэнгэрийн хуралда һуунаб гэжэ һая зүүдэлээб. Бүгэдэ минии аханар, танай эсэгэнэр, тэндэ. Хабуул хаан хэлээ: «Бартаанай туг Есүүхэйн гэртэ үлэхэ ёһотой». Эндэ таанарай һүйд тойбо та-тахагүйн тула таанарта энээн тухай дуулгахыем намда захираа. Харин таанар энээниие ойлгогты, шангаханаар тархидаа шаагты – хэрбээ Хабуул хаанай зарлиг эбдээ һаа, үршөөл хайра хожом бүгуйгты... Уугты арзаяа!

Ноёд уршын харшынгүй, ойлгож ядаһанаа гэршэлһэн шарайгаа хубилгангүй аягануудаа хооһолбо.

Тодойн Алтаниие харан, саашань хэлэбэ:

– Тэрэ хуралда Алтан болон Таргудай хоёр тухай юуншьеб гэжэ хэлээ... уг удамайнгаа урда тэдэ хоёр ехэ гэмтэй байна гээ... ямар гээ һэм, мартаад байнаб... мүнөө һанажа яданаб.

Ноёд Алтан тээшэ гайхан харабад. Тэрээнэй духа гансата хүлэрөөд, сабиргай дээгүүрнь бүрүүл дуһалнууд гансата сугларжа, шанаагаарнь үргэн руунь гоожобо. Өөрөө тэрэ байрадаа зарсашоод, могойн урдахи хулгана мэтэ амилхаа болижо, Тодойн үбгэнһөө зайлашагүй мухардаһан хүнэй уйтай хараса буулгангүй һууба. Үбгэн тэрээниие анхаралтайгаар шэртэн, удаан дуугай байба.

– Магад, өөрөө хэлэхэ гүш, – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ аалихан дуугарба. – Эндэ хуу өөрын зон, хэн нүгэл хэнгүй ябагша һэм?...

Алтан мүр дээрээ даахаа болиһондол тархья унагааба.

– Зай, – гэбэ Тодойн. – Дурагүй хадаа, бү хэлэ, теэд сагай ерэхэдэ тэнгэридэ халихадаа тэндэ хуу хэлэхэш... Гансал юумэ һанажа ябаарай – энээнһээ хойшо би шамайе хаража ябахаб... тэндэнһээ хамаг юумэн һайн харагдаха. Хэрбээ үшөө дахин өөрынгөө зоной дунда элдэбээ гараа һаа, манай гарһаа хаанаш ошохогүйш... Энээниие һайн һанажа аба.

Тодойн шэбэнэн татажа дуугарна, хииганаһан һула абьян хүсэлхынь һайгаар хоолойһоонь гарана, эдэ үгэнүүдһээн үхэлэй амин үзэгдэнэ, галзуу шанга хашхараанһаа долоон дороор тэдээниие һүрдөөн айлгана.

Арза баһа хэгдэбэ.

– Минии һүүлшын үгэ, – Тодойн хүсэлэн дуугарба. – Юунэйшье боложо байгаа һаа, дайн дажар гү, амгалан байдал гү, хамтадаа байгты. Таргудай таанарые хахалаад, ганса гансаартай гартаа бажуухаа һанаха. Тэрээндэ бү үнэншэгты. Тэрэтнай занаха, билдагуушалха, бэлэг сэлэгээр өөртөө татаха, харин таанар мүхөөгөө бү үгтэгты. Гансал тиихэдэе үлүүсүүдэе өөртөө үлөөжэ шадахат... Харин энэ аяга бэе бээтэйгээ нүхэсэжэ ябахын түлөө баригты.

Ноёд үгэ дууламгай уубад.

– Мүнөө эсэгэдэтнай юу дамжуулхабиб гэжэ хэлээд, ябагты. Замайнгаа урда амарха ёһотойб.

Тэмүүжэн бусадтай үгөө хэлээд, гаража ошотор хүлээбэ. Үбгэн абатайгаа хожуулан үлэхэдөө хэлэбэ:

– Эсэгэдэмнай маанараа хаража байг гэжэ хэлыт. Бидэндэ мүнөө хүндэ байха.

– Хэлэхэб. Бидэ бултадаа танай хойноһоо хаража байхабди. Зай, яба даа.

XI

Тодойн үбгэнэй хүдөөлгэн хоёр нарын саадахи Есүүхэйн-хидэл тиимэ яла сала, олон хүнөөр дүүрэн бэшэшье наа, боржогон отогой хамаг халааһаа томо ноёд, аха заханар сугларба. Жалайр, дүрбэд, жадаран болон хатагин гэгшэ холын отогуудһаа хүнүүд ерэбэ, тиихэдэ Хэнтэй уулын баруун дабаануудһаа анхан энээн руу үсөөн ябадаг нэгэ хэды хамнигад, уряанхайнууд бууба. Татаарнуудай, жүрхинэй дайнда, мэргэдэй аянда хамта ябаһан ушарын Тодойнтой тэдээниие холбожо байгаа. Хэзээ нэгэтэ хариин этэгээдэй урдаһаа туг доронь найсал байлдаһан Хабуул хаанай һүүлшын хүбүүе хулинсагайнь орон руу олон хүн хүргэхэ дуратай байгаа һэн.

Үбгэн Тодойн бүри бага наһандаа бөөгэй шанар абаһан байшаба. Тэрээн тухайнь үбгэд болон дүтын түрэлнүүдһээ бэшэ зон хүсэд найн нананашьегүй, теэд бөөнэр тэрээнэй бэе юрын хүндэл газарта хадагалагдахагүй, харин аранга дээрэ шатаагдаха ёһотой гэжэ абарал буулгаба.

Эртын үглөөнһөө дүрбэн гэрһээ бүридэһэн Тодойной багахан айл хотониие тойроод арад зон сугларба. Үбгэд болон наһатай эрэшүүл моридоо эмээллэнхэй – тэдэ хулинсагайнь газар руу үдэшэхэнь гээшэ. Саахануур залуушуул зогсоно, хүршэ гэрнүүдэй хажуугаар бага хүбүүд обооролдоно.

Айл дотор мүн лэ олон зон сугларанхай. Эдэ – түрэл гаралнуудын болон ондоо отогой айлшад. Тэдэ мүн мүнөө шахасалдан, шэлэ гээгэ руугаа амилалсан шахасалданхай. Газаа галай дэргэдэ аха захатан һуунхай.

Олон зоной суглараанда дадал бэшэ уйдхар гашуудалай хонжэн байдал айлнууд дээгүүр оршонхой. Залуушуул дуугаа хуряанхай, харин үбгэд хоорондоо аалихан дуугаралсана:

– Мүнөө журам сахиха хүмнай үгы болобо даа...
– Есүүхэй ябаа, мүнөө энэ...
– Энээнһээ хойшо шэхээ табижа байха хэрэгтэй.
– Мүнөөнэй залуушуулһаа гансал һүйдхэл хүлээхээр...
– Хабуулай үе саг ошон ошоо хаш даа...
– Тиимэ, ондоо саг ерэжэ байна...
– Ухаан гэжэ үгы аад, һайзгай муу зангын долоон хүндэ хүрэхэ.
– Эдэл һууха юм ааб даа, харин бидэ наһаа наһалаабди даа, тэнгэридээ ябахаа түхээрхэ хэрэгтэй, – гэжэ үрөөһэн нюдэтэй, нюуртаа һаригы хүрин улаан һорьботой шүдэгүй үбгэн дуугарна.

Барагар хара шарайтай үбгэдые харахадаа залуушуулшые муу зүнгөө татажа байба – ямаршыеб тон шухала юумэн Тодойной үхэлөөр тайбан энэ байдал соонь эбдэрбэ, ямаршыеб нэгэ шухала юумээ отог аймагын бусаашагүй гээбэ, энэ ажана амгалан байдалын бата найдалгүй, ямаршые үедэ һандаран һалахадаа болохо.

Ехэ гэр соо наһанһаа нүгшэһэн хүниие утын замда бэлдэжэ байба. Эндэ баһал олон хүн, гэр соо бүгшэм халуун. Дээгүүр ханын хажуугаар угай сагаан һахалта аха заханар, түрэлэйн хүгшэд, үүдэндэ дүтүүр залуу түрэлнүүдын һууна.

Хойморто хахадаараа нээлгээтэй доошонь буулгаһан нюдөөрөө хүнүүдэй хүл руу харан, гоё һайхан хубсаһа хунараа, халюун малгайгаа үмдэһэн Тодойн өөрөө һууна. Эндэхи эдэе хоол бараниен амсахын тула тэрээнэй урдахи эдэе һамгад ото һэлгэнэ.

Газааһаа ээлжээгээр хүнүүд ороно, үхэхэн хүндэ мүргэнэ, гэрээрхин тэдэндэ мүн лэ архи барюулна, һайн һайханаар ондоо газар хүрэхыень үрээгээд, хэһыень уугаад, тэрэ дороо гаранад – хахасаха һанаатай зон газаагуур үшөө олон.

Тэмүүжэн абганарайнгаа хажууда үүдэндэ һуугаад, халуунһаа, һамгадай элбэгээр уулулан арса жодоотой холисолдоһон үхэхэн бэеын үнэрһөө ядаржа һууба. Нээлгээтэй үүдээр заримдаа сэбэр агаарай ороходо Тэмүүжэн сээжэ дүүрэн ехээр амилна, тиигээд тэрээнэ аалихан табижа, удаадахи һэбшээ тэсэбэритэй хүлээнэ.

Уйтай нюдөөр гэр соогуур, танихашье, халта танихашье нюур шарайнуудые хаймадажа байтараа хэнэйшыеб тэрээниие анхаран харахы мэдэржэ, харасаараа бэдэрэн байтараа Таргудайе

харажархиба. Тэрэ баруун ханаар дундаһаа дээхэнүүр һуунхай, Тэмүүжэн хараадхиба гү гэхэдээ, харасаа зайлуулба. Тэмүүжэн тэрээниие буулгад гэхэн хорьмоһон дороһоо анхаралтайгаар харадаг болобо.

Хара шарайтай, бэлтэгэр нюдэтэй тарган Таргудай нёдондоной тайлган дээрэхидэл тэрэл зандаа байба. Тиихэдэ, боржогон угта-най найр дээрэ, хамаг хүнүүдые дээрэлхүү баһанхадаар хаража, асуудалдань бүдүүлгээр харюусажа, хөөрэлдөөшынгөө үгэ хүсэд шагнангүй, ходо саашаа эрьежэ байгаа хэн. «Ууртай, атаа мэээтэй» гэжэ тиихэдэ тэрээн тухай дуулаа хэн, мүнөөшье харахада ондоо болоогүй.

Таргудайн гэр соогуур зорюута хайхарамжагүй харасаар хаймадааша болоод, тэрээн дээрэ хэдэн залида харасаа тогтоожо байхада намай мартаагүй юм байна, найса адаглаа юм байна гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. Таргудай эсэгэтэйнэ һүүлэй үедэ тулгасалдаһан, хүрэг гүү хулууһан хүн гэжэ Тэмүүжэн мэдэхэ хэн. «Таахада, тэнэг хүн, – гэжэ тэрэ бодобо. – Бодото ноён нэрэ түрөө унагаангаа хэдэн моридто ханаархаха юм аал даа?».

Таргудай баһа хаймадаба, зүгөөр энэ удаа харасануудын уулзашаба. Тэмүүжэн тэрээнһээ нюдөө абаашабагүй. Таргудайн нюдэн гайхаһандаа, дураа гутаһандаа ехээр нээгдээд, удаань тэрээниие найса хаража абаха гэхэндэл, мүн бусад томо ноёдой тэрээнэй урда нюдэ халтиржа байхада энэ залуу хүбүүн яагаад сэхэ хараха эрхэтэйб гэжэ гайхаһандаа уйтарба. Тэмүүжэн тэрээниие сэхэ харажал байба, харин тэрэнь ханажа абахаа ханаһандал, үшөө нэгэ жаа шэртээд, буруу харашаба.

XII

Тодойной хүдөөлгэнэй һүүлээр удангүй эрид түргэн хүйтэрбэ. Намарай хүйтэн һалхин хашартайгаар үлээбэ. Ой модоной һүүлшын набша намаа түргэн унажа, нүсэгэндөө ороһон шугы бургааһадай мүшэрнүүд ордоһолһон һалхинда бээрэнгээр арбайлдана.

Онон дээгүүр набтар боро үүлэд хойто хадануудай саанаһаа ото наашаа нүүдэг болонхой. Хоёр удаа саһа ороод, үүлэнэй забһараар хаа-яа шагаһан наранай һулахан элшэ доро талын

һалхинда долёолгон, хоёр үдэрэй туршада хайлана. Энэ болбол хахасаж байһан намарай һүүлшын хүсэн, үдэрһөө үдэртэ үбэл морилхо аргатай гэжэ хүн зон бултадаа ойлгожо байгаа һэн. Онон эрьеэрээ нимгэн мүльһөөр хушагдажа, дунда урасхалынь бухын хара шуһан мэтэ үдхэн хүндөөр һолжорно.

Хүрeэнэй байдал намданхай, хүн зониинь үсөөршөө гэжэ һа-нахаар. Зунай халуунда һурамхи боложо дадашаһан бага үхибүүд болон үбгэд, хүгшэд хэрэггүй сагта гэрһээ хамараа бултайлга-хаа болинхой, гуламтын галай хажуугаар сагаа баранад. Теэдшье ехэнхи эрэшүүл мүнөө намарай бэлшээридэ адуу малайнгаа хүрэгүүдээр байрлана. Гансал эртэ үглөөгүүр болон орой үдэшэ айлнуудай үнeэдээ һаахада гэр хоорондуур хүл алдан гүйлдэхэ, һамгадай хашхаралдаха абыагаар хүрeэн ами ороод, үглөө бо-лотор баһал хон-жэн байдал эзэрхэнэ. Гэрнүүдэй тооноор үдхэн боро утаан таһалгаряагүй һуунагтажа, һалхинда дарагдан, бөөн бөөнөөрөө талаар таран ошоно.

Өөлэн һүүлэй үдэрнүүдтэ Даридайн худанараараа ерэжэ, ха-даг табихыень ехэтэ хүлeэбэ. Хашартай болоһон һанаа зобол-гоһоо, мүн һайн һайханаар хамаг юумэнэй дүүрeжэ, анханайнгаа зангаар, магад, байдалынь тэрэ зандаа үлэгшэ аа гү гэхэн өөдэ-гүй найдалһаа нэгэн доро һалаха гэжэ хүлeэгээл даа. Зүрхэнэйнь оёорто үлэхэн энэ найдалынь хээээдэшье бeэлүүлэгдэхгүй, хуби заяагаашье зонхилжо һууһан гэхээр урданайнь тэрэ байдал буса-хагүй гэжэ мэдэжэ байһан Өөлэнэй хэдышье тэрээнээ намнаа һаа, тэнэг шубуундал уурхайгаа түхeэрһээр бэлэй. Даридайда арсам-саарнь лэ ноёд үлүүсыень удара татан, хоорондоо хубааха гэжэ Өөлэн мэдэжэ байгаа һэн.

Тэдээнэй үлүүс харадаг гансахан лэ хүн болохо Мэнлигһээ үнинэй мэдээсэл ерээгүй. Анхан баян бардамаар тоһо, ээзгэй, аарса тэдээндэ асарагадаг аад, мүнөө эрид үсөөрөө. Сагаан эдeэ зөөгшэд намарай бэлшээриһээ һүүлшынхие ерэхэдээ, мүнөө жэл малай хоолой хомор һэн тула, һаам унаа гэтэрээ аягүйрхэн, нюдөө нюужа байгаа бэлэй.

Өөлэн ажахынь журам эбдэржэ байна гэжэ ойлгожо байгаа-шье һаа, тэрээнһээ юумэнэй дулдыдахагүй хада, юушье хэжэ шадахагүй һэн.

– Юу иитэрээ бээ зобоонобши? – гэхэ Сочигэл ухаа оруулхын тула. – Яагаашье наа, мүнөө хамаг юумэн манай бэшэ ха юм.

Тиихэ бүринь Өөлэн гэрэйнгээ ажахы, табяад хамай үхэр, арбаад гүүдэйнгээ хойноһоо улам оролдосотойгоор харадаг нэн. Түрэл гаралайнь хамаг бэшэ мал хуряжа абаа наань, эдэньше өөртэнь үлэхэ, гэр бүлыень тэжээхэ гэжэ найдаха дуратай нэн.

Ерээдүйһөө айдагын тэрээниие хяһуур болгоо. Хэрбээ анхан арһа шүрбэнэ болон нэеы хүдөөһөө асархадань үлүү юумэ бодонгүй хэрэглэдэг, гам хайрагүй хүрээнэй һамгадта тараажа үгэдэг наа, мүнөө хэнгэ бүхэниинь гамнажа, арһанай гэртэ дарадаг болонхой.

Нэгэтэ үдэшэлэн орой болоод байхада Есүүхэйндэ айлшан ерээбэ. Ехэ гэртэ бүхы бүлөөрөө үдэшингөө хоол бариха гэжэ байхада газань мориной түбэрөөн дуулдаба.

Өөлэн модон шанагаа уурал һабаһан аарса руугаа таби-жархёод, Сочигэл тээшэ һанаата болон хараба.

– Таахада, айлшан холын ха, – гээд, Тэмүүжэн мориной бүглүү алхадал шагнаархан, хойморһоо бодобо.

Гэрһээ гараад, үдхэржэ байһан хабхар соо сагаан моритой хүниие хараба. Мори унаһан хүн дуугай һууба, харин мориниинь Тэмүүжэндэ танил шэнгээр харагдаба. Харанхыда дадаад, Хүхэчүгэй азарга гэжэ баярлан таниба.

– Энэ ши гүш? – морин дээрээ зарсаһан хүниие Хүхэчү гэжэ танин, урдаһань ошобо. – Яагаа удаан харагдаагүйбши?

– Хэрэг олон байгаа.

– Зай, гэртэ орое.

Халхабша үргэн, галай ялагар гэрэл газашань бултагад гүүлээд, Тэмүүжэн айлшанаа урдаа оруулба.

– Энэмнай Хүхэчү ха юм! – гэжэ хүлһөөнь толгой хүрэтэр харангаа Сочигэл хашхараад абаба. – Ямар томо болоо гээшэбши, Хүхэчү!

Өөлэн гараараа галһаа нюдөө халхалаад, анхаралтайгаар тэрээниие харахадаа нюур дээрэнь энезбхилгэ обёоржо, һанаагаа амаран, һанаа алдаба.

– Наашаа оро, Хүхэчү, – гэжэ тэрэ урьад, модон шанагаа баһа бариба, – маанартай сагаан эдеэнһээ ама хүрэлсэ.

Аха дүүнэр хүлээсэ ехэтэйгээр залуу бөөе харанад.

Тэмүүжэн айлшанаа хажуудаа нуулгаба. Өөлэн тэрээндэ халуун аарса түрүүлэн бариба. Айлшанайнгаа үлэ залгахын тула нэгэ хирэ барандаа абяа аниргүй эдеэлбэд. Тэрэнь нэрэ түрэтэй ехэ хүнэй нурамхи зангаар яаралгүйхэн эдеэлнэ. Тэрээниие аяар холоһоо ута зам гаталаагүй, хүршэ айлай шэрээһээ хая бодожо ерээд, эндэ эзэдэйнэ урманда гэжэ эдеэнэй амта үзэжэ нууһан мэтээр ханахаар байба. Тэрээниие харахадаа эдеэндэ тэсэбэригүй хам ородог Хасар Хачуун хоёршыё нюргаа сэхэлэн, зорюута яаралгүй аарса татана.

– Эхэ эсэгэш ямар бэ? – саг ябуулаад, Өөлэн асууба.
– Бараг, теэд һүүлэй үедэ эсэгэ үбшэлөөд, гэрһээ гаранагүй.
– Юун болоо гээшэб? – Өөлэн ханаагаа зобошобо. – Үбшэниинэ аюултай бэшэ юм аабза?

– Бурхан үршөөг, аюул үгы, гансал талада хүйтэ абаа, – гэжэ Хүхэчу аягаа табингаа дуугарна. – һүүлшын харада тэрэ халхи боороо соогуур ехээр ябаа ха юм, тиигээд лэ ехээр даараа.

– Бурхад тэрээндэ хүсэ шадал үршөөг лэ.
Һониноо хубаалдаад, Хүхэчу шухала хэрэгтээ оробо.
– Би танда эсэгһээ мэдээ асарааб, – гээд, тэрэ Өөлэн тээшэ хараба.

Өөлэн тэрээниие анхаралтайгаар хараад, аалихан дуугарба:
– Хасар, багашуулаа нүгөө гэртэ оруула.
– Таниие Даридайда ошохогүй гэжэ бидэ мэдэнэбди, тиимэһээ хаяар танай үлүүшээ юуншыё үлэхэгүй. Одоо мүнөөшыё таанарһаа хүнүүд ябажа эхилээ. Үсэгэлдэр арбан нэгэн айл намарай бэлшээрһээ Таргудайда ошобо, бусадшыё зоной түлөө хэншыё харюусахагүй. Энээн тухай ноёдто, Есүүхэйн дүүнэртэ, дуулгахыем эсэгэмни намай эльгээгээ. Харин таанарта найдамтай газарта юһэн шаргал мори, юһэн хаамай үнээ, табин толгой хони танай хүрэгүүдһээ абажа нюугааб гэжэ дамжуулна. Энэ хэрбээ ноёдой таанарта юуш орхёогүй хаань, үлэсэхэгүйт гэхэн үгэ. Харин түрүүшээр һөөргэ мал тэрээндэ байг, хэжэгһээ саашаа. һүүлдэ өөһэдөө һэмээхэн абажа байна аабзат.

– Тэнгэри бурхан эсэгыеш хаража байг лэ, – гэжэ Өөлэн нүдөө ялалзуулан, баяр баясхалан хүргэбэ. – Бидэ мүнөө юунһээш айхаа

болёобди. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр, хэсүү сагта хэн туһалаа нэм гэжэ наһаараа һанажа ябагты...

Сочигэл амаа жэмыгээд, тэрээн тээшэ хилам гээдхибэ.

Хүхэчүдэ хоно гэбэд, теэд тэрэ арсаба.

– Намаржаандаа нүүхэдээ эсэгэм нэгэ гэр эндээ орхёод ошоо нэн. Нэгэ хүгшэн зараса һахижа байна. Тэндээ хоноод гарана ааб-заб, нэгэ мүнэн хуушан гуламтадаа мүргэхэб.

Хүхэчүгэй хойноһоо үүдэнэй халхабшын хаагдаһан хойно гэр соо удаан абяа шэмээгүй байба. Өөлэн Сочигэл хоёр аарсаа дуугай ууна. Тэмүүжэн Бэгтэртэй садаад, эрэшүүлэй талада гаража, хандагайн арһан дээрэ нюргаараа хана түшөөд, зэргэлжэ һуубад.

Тэмүүжэн хойто ханада угай онгонуудай хажууда үлгөөтэй эсэгынгээ туг харана – һайса һамнагдаһан мориной хаб хара һүүл һанжуулһан хуушан хуһан эшэтэй хурса жада. Тугай модон хахад хүрэтэрөө үргэлэй шуһа нүжэ шэнгэжэ харлашанхай – байлдаануудай урда эсэгын үргэһэн үргэлэй мур. «Бишые хэзээ нэгэтэ гартаа барихаб, – гэжэ тэрэ юрэнхыгөөр бодоно. – Бишые үргэл үргэхэб».

– Туг шамда юуштэ юм, – тэрээнэй хараса баряад, Бэгтэр гэнтэ ууртайгаар дуугарба, – адуу малай, эсэгын үлүүсэй үгүдэ?

Тэмүүжэн дурата дурагүй бодолоо таһалаад, хүсэд ойлгонгүй, нэгэ хирэ урдаһаань хаража һууба.

– Тэрээгээр юу хэхэ хүмши, һүүлһээ бэшэ нэгэшые нүхэргүй аад?

Хүлээгдээгүй юумэнһээ бахардажа, Тэмүүжэн бээе сагааруулхаа оролдобо:

– Ноён өөрын тугтай байха ёһотой.

– Ноён өөрын үлүүстэй, нүхэдтэй байха ёһотой, – гэжэ Бэгтэр мүнхөөгөө үгтэбэгүй. Тэрэ хамараа һарналзуулан, адуунда байхадаа наншалдаанай урдахидал сухалтайгаар тэрээниие харан байба. – Ганса энэ туг маанарта юу үгэнэб хониной толгой бүхэниие тоолохо болоһон маанарта?

Тэмүүжэн бодолоо гуримшуулжа, харюусажа үрдибэгүй. Аха дүүнэрэй хоорондо муу юумэнэй боложо байхые Өөлэн хараад, тохоногоороо Сочигэлые түлхибэ. Тэрэ зуура тэрэнь нэр-мэр гээд, бадашаба:

– Бэгтэр, анираа хата! Ябая гэртээ, орой болоо...

Нууриһаа һард бодожо, түргэн бушуу үүдэндэ хүрөөд, Бэгтэрэй гаратар ойронь зогсобо. Өөлэн тээшэ аягүйгөөр энеэбхилээд, дохид гэжэ, харанхы руу гараа һэн.

XIII

Эртэ үглөө, наранай һая гарамсаар, ехэ гэртэнь Даридай Ехэ Сэрэн хоёр ерэбэ. Өөлэн хүбүүдээ эдеэлүүлээд, үхэртөө ябуулаад байба. Тэмүлүүн үхин Сочигэлдэ абаашагданхай.

Даридай үглөөнэй хүйтэн агаараар сэдхэлээ хүдэлэн амиланхай, эзэн янзаар найдалтай ябажа хойморто гараад, нуунгаа Ехэ Сэрэндэ хэлэбэ:

– Орыш даа наашаа, нуу, юу хари хүндэл байгааш.

Амһартаа абажа байһан Өөлэн багса мүшэрөөр аршаһан аяга тагшаа шэрээ дээрэ табиһаа мартажархёод, бахардангыар тэдээниие хаража нууба. Даридай Ехэ Сэрэнэй нуухые хүлээгээд, тэрээндэ хандаба:

– Саашаа хүлээжэ болохогүй, Өөлэн. Таргудай танай хүнүүдые өөрынгөө талада оруулжа эхилээ. Хилэ шадархи айлнууд тэрээндэ ошонхой гэлсэнэ. Зай, хүн зон ошохо дуратай һаа, ошоно бээ, теэд адуу мал абажа ошохогүй юм аабза, һүүлдэнь тэрээнээ бэдэрэ, баримтала... Иигэбди, үглөөдэртөө үбгэдые уряд, тайчуудай хэдэн хүниие дуудаад, Таргудайн гэршэнэр болог, минии гуламтада танай орохо мүргэл хээдхие. Тиигээд лэ дүүрээ, хамаг адуу мал манай болоо...

Өөлэн Даридайн үгэ соо зоригжоһон эршэмыень, үлүүсыень абархын түлөө һүүлшын арга боломжо хэрэглэхээ оролдоно гэжэ ойлгожо, урдаһаань тодхохо хүсэ шадал үгэдөөд, аниргүй нууба. «Мүнөө зүбшөөгөө һаамни, үлүүс дүтын хүнэй, Есүүхэйн дүүгэй гар доро үлэхэ. Хамаг баялиг бүтэн үлэхэ, үхибүүн бүхэмни өөрын эзэлүүритэй байха... Гансал туг үгыгөөр...», – гэхэн бодол толгой соонь зурагад гэдэ.

Өөлэн тугаа үгэхээ таһа арсаһан Тэмүүжэнэйнгээ шарай һа-наба, тиин хамаг маргалтань гансата үгы болошобо.

Даридай үшөө удаан дуугарба, элдэбын баримта, шалтагаа дурдаба:

– Аха дүүнэр бидэнээ дэмжэхэ, туһалха, бидэ ганса байха-гүйбди. Угай аха захатаншые манай түлөө байха. Тодойн абга тэдээниие манай тала руу үни нэнгүүлээ нэн. Шухалань, мүнөөл, үбэлэй бэлшээри хубаагаадүй байхадань, хамаг юумээ хээдхихэ хэрэгтэй, тэрэгүйдэ һүүлдэнь худхаан хуймаан болохо, эдэ адуу малаа хайшань туухаа мэдэхэгүйш.

Өөлэнэй дуугай байлганда тэрэ мүргөөд, яаража эхилбэ.

– Би өөрынгөө аша хүбүүдые, Есүүхэй ахынгаа үхибүүдые, хэ-зээшые гомдохоохогүйб. Сагайнгаа ерэхэдэ бага бэшэ хубинуудаа абаха, хүнһөө доро нуухагүй. Оролдохолби садхалан байхынь түлөө, хубсаһатай байхынь түлөө...

– Харин туг? – Өөлэнһөө өөрын эрхэгүй үгэ мултаршаба, иимэ сэхэ асуудал өөрһөө хүлээгээгүй нэн тула тэрэ улайшаба, тээд до-тороо бии хүсээ суглуулаад, Даридайн урдаһаа хатуугаар хараба.

– Харин туг яаха? – Даридай ойлгобогүй.

– Есүүхэйн туг яахаб?

– Хэрбээ ноёной үхибүүдэйнгээ багада үхөө һаа, тугыень дүүнь залгажа абадаг, – Даридай гайхангаар тэрээниие харан, мүрөө хабшаба. – Энэш бултанда мэдээжэ юумэн ха юм. Туг намда орохо, удаань Үнгүүр абаха, минии ахын хүбүүн.

– Есүүхэйн үхибүүд юутэй үлэхэб? – Өөлэн дүрөө үгтэбэгүй.

– Зай, яахаб, түрүүшээр тэдэ Үнгүүрэй гар доро ябаха, угаараа тэрээнэй ехэнь хадань, харин һүүлдэ, магад, өөрын тугтай болохо, – гэжэ Даридай Ехэ Сэрэн тээшэ харасагаан, этигэл ядан хэлэбэ.

Өөлэн бодолгото болон, дуугай байд гээд, һүүлшынгээ баримта табиба:

– Бартаанай туг Есүүхэйн бүлэдэ үлэхэ ёһотой гэхэн Тодойн абын үгэ яахаб?

Энээндэньшые Даридай харюу бэлдэнхэй байба.

– Би өөрөө харюусахаб тэнгэридэ ошоходоо, – гэжэ тэрэ өөдэрхүүгээр хэлэбэ, хоолойгоошые шангадхаба. – Энэ шамда ха-маатай бэшэ. Шамда үхибүүдээ яагаал һаа тэжээхэб, яагаал һаа хүл дээрэнь табихаб гэжэ бодохо хэрэгтэй. Бэшэнь һамганай хэрэг бэшэ.

Тэрээниие Өөлэн анхаралтайгаар шагнаба, тэдээнэй хөөрэл-дөө дуугай шагнажа һууһан Ехэ Сэрэниие хаража, Даридай тээ-шээ харасаа дахин абаашаад, хэлэбэ:

– Би шамда хадамда гарахагүйб.

Ехэ Сэрэнэй үргэн доошоо бууһаар буугаад, ханжуу нахал до-
ронь хүхэ шүдэтэй аманиинь нээгдэшэбэ. Залуу удаганай элдэб
дүрсэ болон хубилжа байхые хараһан юмэндэл Өөлэниие тэрэ
үнэншөөгүй нюдөөр зүрхөө хөөрэн хаража һууба. Даридай, тад
һөөргэ, гэнтэ урдаа муу шубуу хараһандал ухаа алдан бэлтыбэ.

– Юундэ гээшэб? – гэнэн хииганаа тэрээниие гэлын хараһан
шэгтээ дүлижэ гаргаба.

– Есүүхэйн туг тэрээнэй хүбүүдтэ үлэхэ ёһотой, – гэбэ Өөлэн.

Ехэ Сэрэн абыатайгаар шүлһөө залгяад, тэрээндэ хахажа, бүхы
бээ татагануулан ханяашаба. Даридай тэрээн тээшэ халаглангяар
хараад, дахин Өөлэн тээшэ эрьебэ.

– Байза, ши түрүүн бодоод, һүүлдэнь дуугара. Үлүүс шинии
бэшэ ха юм, шинии гэхээр нэгэшье үхэр эндэ үгыл. Яагаад шамай
талада барижа асараа хэмбибди гэжэ һанана гүш?

– Тай, би тэрээниие һайн һананаб.

– Тиихэдэ ши үхибүүдээ юугээр тэжээхэ гэжэ бодонош? – Да-
ридай һүүлэй һүүлдэ тэсэнгүй, хашхаржа оробо.

– Бү хашхара, би шинии һамган бэшэб, – гэжэ Өөлэн номгоноор
хэлэбэ. – Тиигээд намда бү сухалда, ихэдэл зүб байха.

– Ши, Өөлэн, үбэштэй юм гүш, – Даридай сүхэржэ, аргаа бара-
хадаа гуталайнгаа түриинһөө ташуураа гаргажа хэды эрьюулээд,
һөөргэнь гударба. – Тиигээ нааш, ахын үлүүс һалхинда үлээгдэхэл.
Ши тиихэдэнь юун болохоб гэжэ мэдэнэ гүш? Тэрээнииеш иимэ-
шүү хүнүүд иишэ тиишэнь абаашажа һалгаахал, – Даридай хур-
гаараа Ехэ Сэрэниие зааба. – Харыш, мүнөө энеэдэһээ барижа
ядажа һууна...

Тэрэ, нээрээшье, баяртай нюдөө нюунгүй, зузаан хүрин уралаа
долёосогоон һууба.

– Харана гүш?! – урагшаа бүгтыжэ, тэрээнэй нюур шагаан,
Даридай асууна. – Үхибүүдтээ, отог удамдаа гэжэ минии ахын суг-
луулһан хамаг зөөри хүхэ үнэнһэн боложо хиидэнэй гэжэ һанана
гүш? Тиигэжэ һанана гүш?

– Би тиигэнэй гэжэ һананагүйб, Даридай дүү, – тэгшэ номго-
ноор дуугархые оролдон, Өөлэн харюусаба. – Харин Есүүхэйн туг

хүбүүдын залгамжалан абаха ёготой. Ондоогоор болоо наань, намайешье, шамайешье тэрэ хүлисэхэгүй.

– Теэд заншал бии ха юм, ёһо гурим! – гэжэ Даридай идхана. – Ши мүнөө Есүүхэйһээ бү ай, ёһо заншалай урдаһаа тэрэ юуш хэжэ шадахагүй, хулинсагууд дураарнь болгожо байхагүй.

Өөлэн удаан тэрээниие хараашалба, удаань буруу харашаба.

– Яба, Даридай, би хуу хэлээб.

– Тэнэг намган байнаш даа, – Даридай тэрээниие үзэн ядаһан нюдөөр хараба. – Хараарай, гүлгэдэйнгөө туража үхэжэ эхилхэдэ намда мүлхижэ ерэхэш. Теэд юуш абахагүйш! Ойлгоо гүш? Юуш үгэхэгүйб, бү үгэгты гэжэ бэшэндээш хэлэхэб!

Даридай тэрээн тээшэ нёлбохо гэнхэндэл уралаа жажалжа байтараа нууриһаа хүрэжэ бодоод, хамар дороо хараал шэрээл табин, гэрһээ гүйжэ гараба.

Ехэ Сэрэн жаргалтайгаар энеэбхилэн урдаа хаража нуутараа яаралгүй бодобо. Үүдэн тээшэ ошожо ябатараа зогсоод, тэрээн тээшэ эрьебэ.

– Хэрбээ һүүлдэнь ядарха болоо наа, намда ерээрэй, жаа-жуу үгүүжэб... магадгүй.

Тиин гэнтэ яараад, түргэн газашаа гараба.

Өөлэн гансаараа үлөөд, хүрэжэ байһан гуламтынгаа галай боро үнэнэ хайхарамжагүй нюдөөр удаан хаража нуугаа нэн. Гэнтэ тэрэ альгаараа нюураа дахан, Есүүхэйн үхэнөөр анха түрүүшээр сурхирса уйлашаба. Тэрэ удаан уйлаба, хэзээ тэрэ жаахан наһандаа нулимсаһаа эшэдэггүй байхадаа уйладаг мэтээр хоолой мэдүүлэн бархирба, нулимсань мүнөө хургадайнь забһараар, гарайнь араар элбэгээр гоожожо, хамсы руунь харгылба.

Хэнэйшьеб мүрыень дайрахата тэрэ нэгээ оробо.

– Яагаабши, Өөлэн эхэ? – урдань Сочигэл ябан нууба. – Эдэш яагаа, шамай сохёо гү?

– Үгы, – Өөлэн нугшаран, хамсыгаараа нюураа аршаба, бэри тээшээ хабдад гэнэн нюдөөр халта хараба. – Тэндэнээ архи гарга, хоюуланайнгаа шэнэ байдалда үргэе.

– Шамай сохёо гэжэ ханаалби, – Сочигэл бэлэн байһандал адайр тээшэ алхажа, томо домбо абаба. – Даридай шамһаа галзуу могойдол гараал, хамар дороо шииганаа, шииганаа. Би гэрһээ ха-

ража байгааг, халхабшаа нэгэ жаа нэхээд. Ябахадаа хамаг найман зүг тээшэ найгана, нанхана, хоёр алхаад лэ бүдэрнэ... яагаад хүн хадагайнгаа урда иитэрээ ногтохо юм гээшэб, үшөө эртын үглөө... тьфу, харахадаа жэрхэдэнэм хүрэнэ...

– Тэрэ ногтуу бэшэл, – гэжэ ханаа амараар Өөлэн хэлэбэ.

– Яагаад ногтуу бэшэ гэжэ, арай гэжэ хүл дээрээ ябана бшуу?... Ши ханаагаа ехээр зобоһондоо ойлгоогүй хаш.

– Зай, ногтуушые болог... Тэмүлүүн унтаатай гү? – хахир болошоһон хоолойгоор Өөлэн асуугаад, хоёр гараараа дүүрэн архитай аяга абаба.

– Унтаатай, ханаагаа бү зобо, эдеэлээд, дахин унташоо.

– Зай, мүнөө бурхад хамаг хүшэр хүндые дабажа, үхибүүдээ үндылгэхэдэмнай туһалаг лэ даа.

– Тиигэг, Өөлэн эхэ.

Тэрэ хатуу архи ехэ ехээр балган, оёортонь хүрэтэр уужархиба.

XIV

Даридай Ехэ Сэрэн хоёрой Өөлэнһөө гараһаар ганса үнээ наахын хирэдэ Есүүхэй ноёной ехэ хамган дүүдэнь хадамда гарахаяа, харин хүбүүниинь туг дамжуулхаяа арсаба гэхэн гайхамшагтай нураг хүрээнээр дүүрэн аргагүй түргэн тараба. Талын түймэрөөр энэ һонин айлһаа айлда дамжан, гэр бүхэн соогуур гансал энээн тухай хэлсэбэд. Үндэр наһатай үбгэд үнгэрһэн сагай гушаад үе хүрэтэр дурдажа, бэлбэхэн хамганай болон үншэрһэн хүүгэдэй үхэхэн хүнэй аха дүүдэнь дамжан ошохоёо хайн дураараа баян бүдүүн уг залгамжалха зөөриһөө хахасан хахасан, өөһэдөө арсаһан тухай энээнтэй адли иимэ ушар ханажа ядаба.

– Торго орёожо, тоһо эдижэ ябана гээшэл даа, – гэжэ тэдэ хэлсэбэ. – Үлдэхэ даараха гээшые наһаараа мэдээгүй аад, мүнөө ноёной омогорхуу зангаар элдэбээ гарана гээшэ...

– Хэрбээ тэрээхэн хүбүүн энээхэн наһандаа баян бүдүүн байдалһаа арсажа, эсэгынгээ туг шэлээ хадаа, – гэжэ зариман далдахан удхатайханаар бэе бээ харалсана, – ехэ болоходоо ямархан хүн болохо гээшэб?

Үшөө тиихэдэ, Есүүхэйн мордохо үдэр, хүн зон гэр бүлын саашанхи хуби заяа тоти мэдэжэ байгаа нэн – угайнь аха заха мүнөө

Даридай болобо, тиимэһээ тэрээндэ ахынь үлүүсье, тугшье шэлжэн орохо. Хэрбээ хүнүүд маргаа хаа, ондоо юумэндэ, Даридайн арга боломжодо дан тиитэрээ этигээгүй хэн. Энэ ехэ эзэлүүри болохо олон тоото сэрэг, харьяата зон, тоо томшогүй адуу мал тэрээнэй гартаа барижа шадахань ехэл маргалтай, юуб гэхэдэ, тэрэ ахадаа орходоо даншье хаа тулюур, нула, ноёдой дунда жэн гэхэ хүндэ үгы, сэн гэхэ хэнэг үгы, сэрэгшэдэй дунда алдар гэхэ соло үгы бшуу. Жэл, ехэдээл хаа, хоёр жэл соо миинтээр ерэхэн энэ баялиг сүм гээхэ гэжэ олониинь тоолоо хэн. Энээн тухай захи-гүй олон хөөрэлдөөн угаархидай дунда ябагша бэлэй.

– Есүүхэйн мянганай, зуунай ноёд юрын зон бэшэ, барандаа хэргэлэн, хүбэлгэн, саб-яб гэхэн хүнүүд, – гэжэ тэдэ холые харагша хэн. – Даридай мэтэ ноёной засаг доро тэдэ хээээшье ябахагүй.

– Ханана гүт, энэ зун тайчуудай хулгайшадые хайшан гэжэ алдаа хэм, – гэжэ бэшэниинь нэмэхэ. – Тиихэдэ тэрээнэй нүхэд зоной урда нүдөө хэхэ газараа оложо ядажа байгаа хэмнай.

– Бүхы угтаа наадалуулаа.

– Иимэ ноёндон алба хэхэхээ муу юумэн байхагүй...

– Ахынгаа үгы хада, өөрынгөө юумэ үлөөгөөшэнь болоо...

– Анхан түмэр халхабын саана мэтээр Есүүхэйн арада ябаа, мүнөө хулгайшадта айха юумэн үгы, Даридаие зулгаажа хаяха даа, хараарайт...

Хэды тиигэбэшье нэгэ яһатаниинь Даридайн урдын занша-лаар ёһолол мүргэл хэжэ, ахынгаа гэр бүлэ, тэрээнтэйн үлүүс болон тугыень хүлээн абаха саг тэшэ ядан хүлэбэ. Хүн багашье олзотой болоо хаа, агнууряар буга, хулгайгаар адуу олзолоо хаа, багаханшье хуби заатагүй хубаалсаха ёһотой. Тээд эндэ ангай мяхан бэшэ, ганса адуун хүрэг бэшэ, харин хэмжэшгүй баялиг, тоо томшогүй адуу малай хүрэгүүд, харьяата зон ха юм. Даридай хүн зондо бэлэгүүдые бариха ёһотой, хэндэ хони гү, али тугал, хэндэ эмээлтэ мори. Тэрээнһээ долоон үеһөө нааша түрэл гара-лаа тоолодог зон үшөөшье ехэхэн юумэндэ ханаатай юм бэээ. Дүтын түрэлнүүд, хияад ноёд, зиндаа зиндаагаараа өөрынгөө хуби хүлээнхэй.

Даридайн орондо шангахан зоригтой, хатуухан зантай ноёной байгаа хаа, элбэг дэлбэг бэлэгүүдтэ хүнүүд найдахагүй хэн гээбы.

Тээд Даридае ахир нула, үгэдэ оросотой гэжэ мэдэхэ нэн тула одоо мүнөө, нэрынь саана тэрээнэй хоргодоод ябадаг хүрөөтэй Есүүхэйн үгэдэ, хүнүүд горитойхон юумэ нугалжа абахабди гэжэ найданхай.

Тэмүүжэн үглөө мүнөө Даридайн тэдээнэйдэ ерэхэдэ Өөлэн эхынь арсаа хаа, яһа харуулаад, хаяжа үгөөгүй нохойдол галзуурха гэжэ дотороо мэдэнхэй нэн. Тодойн абын гэрээд үгэдөө Есүүхэйн бүлэдэ тугиень орхигты гэжэ захираашань этигэл найдал гэжэ үгы бэлэй. Иимэ захяа ото мартагдадаг, хүнүүд өөртөөл хэрэгтэй юумэ хэдэг, харин һүүлдэнь элинсэг хулинсагһаа хүлисэл гуйжа, шуһа мяхаар үргэл хэдэг гэжэ Тэмүүжэн ойлгогшо нэн.

«Хэрбээ эсэгэдэм маниие хамгаалхаб гэжэ үгээ үгэһэн аад, Мэнлиг шэнги хүнэй һэе орогүй үгы болошоо хаа, – гэжэ тэрэ бодоно, – алдартараа үбгэршэһэн Тодойной үгэ ямар сэнтэй байхаб даа».

Тиигээшье хаа, Тэмүүжэн үбгэн Тодойной үгэ эсэгины туг Даридайн эзэрхэхэ хэрэгтэ ноёдой даншье оролдосотойгоор туһалхаһаа нэгэ багашье татаха байха гэжэ найдаа нэн. Эгээл шухалань эндэ юун бэ гэхэдэ, Тодойн захяа Тэмүүжэнэй наһаараа эсэгийнгээ тугай түлөө тэмсэхэ, тэрээниинь эзэмдэжэ, хэрэглэжэ ябаха дүүрэн эрхэ үгэнэ бшуу. Яахадааб гэхэдэ, холын тэрэ ерээдүй сагташье тэрээнэй ёһото, заншалта эрхэ тухай маргаха хүнүүд олдоходоо болохол. Тодойн үбгэн өөрөөшье энэ зун гэртээ хүндэлжэ байхадаа хэлээ һэмнай: «Абганаршни үшөө залуунууд, тэдээнэйшни хэн нэгэн шамтай зүрисэлдэхэдөөшье болохо».

Тиигээд лэ Тэмүүжэн эдэ үдэрнүүдтэ Даридай абгынь гү, али үшөө хэн нэгэнэй хүсөөрөө тугиень буляжа абаха гээ хаа, тугаа гартаа баряад, дүтэлһэн лэ хүниие хадхахаб гэжэ шиидэбэ.

Үхэршэдэй тэрэ үдэр адуулгандаа хэзээ хэзээнэхидэ орходоо гээгдэжэ ерээд, һэжэгтэйгээр тэрээниие харан, гэртээ түргэн яба гэхэдэ, Тэмүүжэн тэрэл зуура сүм ойлгоодхёо нэн. Сээжэдэнь ямаршьеб халуун юумэнэй улаан бурмаар орьёлхые, хүл гарайнгаа жэжэхэнээр шэшэржэ эхилхые тэрэ мэдэрэн, асуунгяар хараһан дүүнэрээ урдаа анхарангүй, үгэ дуугүй морёо ташуурдаад, урдаһаань үлөөһэн хүйтэн һалхи татагантараа амаараа һорон, гэр хүрэтэрөө гүйлгэшэбэ.

Хүрeэн соогуур хүнүүдэй зогсожo, ойлгоһон харасаар үдэ-шэхые анхаржа харангүй, табжархай табуулһаар, хатараан дундаа сэргэдээ дүтэлбэ. Моринһоо ябууд хүрэжэ буугаад, ехэ гэр руугаа гүйжэ, үүдэнэй халхабшын дороһоо гуламтын хажууда һууһан эхэнүүдэйнгээ дээгүүр хоймор тээшэ нюдөө шэглүүлээд, эсэгынгээ тугай онгонуудай хажууда тэндээл байхые хараба.

Эхэнь өөрынгөө талада хойморой зүүгээр, тээ дорохононь Сочигэл һуубад. Тэдэ нэгэ доро гүйжэ ороһон Тэмүүжэниие харабад, тиин тэдээнэй уйтай барагар шарайгаар болохо юмэн болохо ёһоороо болоо гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо – Даридай хадам эрeэ, эхэнь арсаа.

Хүнгэрһэн шуухиралгаа досоогоо барижа, Тэмүүжэн хоймортоо гараад һуушаба.

Эхэнь һууриһаа аалихан бодоод, таг дээрэһээ эсэгынь хүрэл аяга абажа, хөөһэтэй айраг дүүрэнээр хэжэ үгэбэ. Тэмүүжэн хүл дээрээ бодон, хоёр гараараа абаад, тугта дүтэлжэ, булад зэбэһээ һанжаһан мориной һүүлдэ элбэгээр үргэбэ, тиигээд бултыень баймга ууба.

Дүүнэрынь ерэбэ. хүрэгөөрөө гэртэ ороод, халуусар дундаа хамараа татасагаалдан, Тэмүүжэнэй баруун гар доогуур һуубад. Ехэшүүлэй дунда сошордуу байдал мэдэрэн, абяа аниргүй аарса уубад.

Бүгэдэ бүлөөрөө гуламтынгаа дэргэдэ нэгэ юмэ хүлeэһэн шэнги тэдэ орой болотор һуугаа һэн. Тэмүүжэндэ заримдаа энэ бэээрээ ямаршьеб хүнүүд, али, магад, Даридай нүхэдөөрөө ерээд, туг үгэ гэжэ эрилтэ табихань аабза гэжэ һанагдана. Яагаад тэрээнээ гартаа абаха, дүүнэрынь жадануудаа бариха, тиигээд лэ наадан соогоо бэшэ, харин үнэн дээрээ хүнэй юумэндэ обтоходо ямар бэ гэжэ тэдэ бүгэдэндэ харуулха тухай һанаандаа бодожо һууба. Теэд юунэйшье болоогүй шэнгээр, Даридайн ерээгүй, Өөлэнэй арсаа-гүйдэл, үдэр үнгэрбэ.

Тэрэ үдэр Шаазгай Өөлэндэ гурба дахин ерээ һэн.

– Шиидэһэнээ ондоо болгыш эртэ дээрэнь, болгыш, – үхибүүдһээш эшэн гайхангүй, урдань үбдэг дээрээ унажа, нохой мэтээр дороһоонь харан, тэрэ гуйгаа. – Есүүхэй ахын үлүүс һалахань лэ!

Тээд шиидхэбэриез соносхонон Өөлэн мүхэшэгүй хатуу байгаа нэн. Тэрээнһээл, Шаазгайһаа, ноёд үглөөнһөө Ехэ Сэрэнэйдэ суглараад, хахад үдэрһөө үнгэртэр таһалгаряагүй суглаа хээ, хэрэлдэн наншалдангүй үнгэрөөгүй, Алтаниие дүүнэртэйн наншаа, Хутулын хүбүүдэй хэниешьеб хайшаншьеб эльгээжэ байхые хэншьеб хараа, Таргудайдал мэдээ хүргэһэн байха, бэшэ хэндэ нэм, үшөө тиигээд Даридай гашуудалһаа боложо үбдэшөө, мүнөө болотор хамаг бээм үбдэнэ гээд хэбтэнэ гэжэ тэрэ дуулгаба.

– Хүрээндэмнай гэб гэнтэ хамшаг буушоо юм гү гэхээр, – гэжэ үргэн долдой Шаазгай доржогононо. – Хэншье харагдаха юумэн байхагүй, хуу гэрээрээ хоргодошоо, Есүүхэй ахын үлүүсэй түлөө хэн нэгэнэй дайралдахаа хананан шэнги, тэнэг лэ даа хүнүүд... Харин зүүн хажууһаа арбаад бүлэ сүлөөтэ харашуул гэрээ шэрээд нүүгээ гэнэ, гэдэргээшье харангүй арилаа гэнэ. Урагшаа зорёо юм хаш, хэнигэс тээшээ, түрэл зониинь тэндэ бии ха. Нээрээ хүнүүд тэнэгүүд, хэлэл даа, Сочигэл, адуу мал хубаахадаа ноёд наншалдахань гэжэ тэдэ ханана, намаргаан һүйдхөөнһөө айгаа... Харин сэсэнээр наа, Өөлэн, Даридайда гарахал байгааш, үшөө дахин болохол байгааш, энээнһээш бултандамнайл хайн байха ха юм...

Үдэшэ болохоһоо үшөө урид үхэр хүрэгөө талаһаа туужа асараад, Өөлэндэ үхэршэд ерэжэ, богоһо дээрэһээ зун намарай хүлһэ эрибэ. Сагаан гүүгээ унажа, хүрээнэй заха гараад, Өөлэн өөрөө тугалтай хайн үнээдые хүрэгһөө шэлэжэ, унажа ябаһан моридынень үгэбэ. Тэрэл үдэшэндөө Өөлэн тэдэнэйдэ хүдэлдэг харашуул һамгадай ехэнхиие нэгэндэнь нооһо, нүгөөдэдэнь арһа, саададань үбэлэй хубсаһа бэлэглэжэ табиба.

Бусажа ерэнээр галаа үлээжэ, хониной мяхатай тогоо табижа байхадаа дуугарба:

– Хүрээн соо, нээрээшье, хажуудамнай нэгэ тээ дайнай боложо байһандал, баруун захаһаа гэр хүрэтэрөө хэниешье хараагүйб. Манай адуу хубаалганһаа хүн зон иитэрээ жэхышэбэ гээшэ гү, юун гэжэ хананаш, Сочигэл?

Тэрэнь ойлгожо ядаһан хүнэй зангаар мүрөө хабшан, хуурай аргал хомхой долёожо байһан галай улаан хэлэ хаража һуугаа нэн.

Ехэ гэр соогоо хамтадаа унтахаа хэбтэбэд. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр бэе бээ харалсаад, хэбтэридээ нэмээхэн хутагануудаа абаа нэн.

Ехэ Сэрэн Өөлэнһөө гараһаар Даридайн хойноһоо ошобогүй. Тэрэнь үгсыжэ бүглэршөөд, бүхыжэ үбгэршөөд, хүлнүүдээ ээдэшоод, найган нанхашоод, гэр тээшээ халиржа ябаба. Харасаараа тэрээниие дуугай үдэшөөд, энеэдээ барижа ядан, сэргын хажууда уруу дуруу хүлээжэ байһан мориндоо мордожо, гэртээ яараба.

һамгандаа архиин домбо дүүргэхэ, шэрээ табиха захиралта үгэжэ, ноёдой хойноһоо зорюутануудые эльгээбэ.

Юрэдөө, угаараа бага хүн гэртээ айлшаниие урибал, удаан сагай туршада хүлээхэ баатай болодог. Ахань ехэсхэй байха бүри «хүндэтэй» саг улам ехээр бариха гуримтай. Харин энэ удаа ёһо заншал сахингүй хуу барандаа түргэн сугларжа, огто хүлээлгэбэгүй. һамгадай хүндын эдээ хоол хүсэд табяагүй байхада ноёд хойно хойноһоо Ехэ Сэрэнэйдэ бууба. Моридһоо яаран буужа, гэртэ ороод, эзэнтэй түргэн мэндэшэлсээд, аха заха гэлдэнгүй эмхи гуримгүйгөөр гуламта тойрон һуубад. Зорюута хайхарамжагүй нюур дороо тэсэжэ ядан байһанаа нюун, харасануудаа гэрэй эзэнһээ бэе бээдээ абаашан һууна.

Ехэ Сэрэн тэдээнэй һонин тухай булта дуулаһан, тодорхой дэлгэрэнгыл дуулахаяа тэшэ ядан хүлээнэ гэжэ харажал байба. Нюдэйнгөө хүдэлсэ мэдэгдэхээр бэшэ болотор зубхья уйтаруулан, тэрэ нэгэ нэгээр аха дүүнэрээ анхаржа, тэдээнэй һанаагаа зобожо байһанда, тэдээнэй худалаар хэрэгсээшэгүй бололгодо дотороо энеэжэ һууба. Үшөөшье тиигэжэ айлшадай хүлээлгэндэ, өөрынгөө нюуса засагта бахаа ханажа һуухал һэн, теэд Бүри Бүхэ тэсэбэгүй. Тэрэ һуури дээрээ үндэгэнөөд, хүрин улаан боложо, ууртайгаар сад гэбэ:

– Ши, юун, мантай наадахаа һанаа гүш? Юу дуудааш, хэлэ!

– Хэлыш түргөөр, юун тэндэ болоо юм! – гэжэ бэшэниинь аниргүй байдалаа таһалба.

Ехэ Сэрэн һэнш гэнгүй толгойгоо һэжэрээд, хоёр тээшэнь гараа үргэнөөр дэлин, эхилбэ:

– Аха дүүнэр, яаха хээхээз шиидхэхын урда нэгэ нэгэ тагша барижархия. Мүнөө үглөөгүүр Өөлэн Даридайда хадамда гарахаяа таһа арсаба... Даридай аха бидэ хоёр алдуу гаргахагүйнь түлөө

иигээдшые, тиигээдшые үгэдөө оруулжа, аргадажа ядабабди, теэд манай үгэ ухаандань хүрэбэгүй. Харахада, нээрээшые уйдхар га-шуудалһаа мээнэг болошоо хэбэртэй. Даридай урмаа хухарһандаа хяаран ошог гээд, гэртээ ябашоо. Би дуудааб тэрээнээ, ябаялдаа, аха дүүнэртээ хөөрэлдээл, харин тэрэм һөөргөөш хараагүй.

Ноёд бодолгото болонги агшан соо аягануудаа дүүргэбэ. Ууба. Тиин даруулгада хүрэнгүй, бултадаа нэгэн доро дуугаршаба:

- Хуу тэгшээр хубааха!
- Зүб, хэнэйшые гомдохогүйн түлөө.
- Яахадаа тэгшээр гэжэ?...
- Би хулгайда хэды сэрэгшэдые табяа һэмбиб, харин ши хэдые? Энээнээ мартаа гүш?...
- Хэн хэды харьяата зонтойб гээд тоолохо...
- Таанар юум, хүнһөөл һаа ухаатайб гэжэ һанаагта?
- Харьяата зон юуштэ юм?
- Хэды сэрэгшэ табяа һэм, тэрээгээр!
- Зүб!
- Буруу!
- Угай аха захаар!
- Дүтөөрөө, аха захаар бэшэ!
- Зүб даа, хоёрдугаар аха дүүнэр гурбадугаар танда орходоо ехые абаха ёһотой!...
- Энэ ямар ёһо заншалаар?
- Хитад!
- Тиигээ хадаа тэдээндээ ошо, манай хэрэгтэ юу оролсоош!...

Халажа ерээд, шүлһөө сэсэргэн, бэе бээе үзэн ядангяар харан, ноёд хутагаашые гаргахаар бэлэн байба хаш.

Худагта Жүрхи гансаараа арсалдаан буляалдаанда оролсобогүй. Гуламта багсаар тойроһон аха дүүнэрэй хажуу тээ, гэрэй баруун хана түшэн нууба. Һүүлэй үедэ тэрэ ямаршыеб доторой үбшөөр ядараад, ноёдой обооролдоондо ябадаггүй. Тодойн абгын хүдөөлгэндэшые хүрээний саана гаратар үдэшөөд лэ, хара хүлһэ адхаруулан, хоёр тээһээ хүтэлүүлэн, гэртээ бусаа һэн. Мүнөөшые харахада шэнээгүй, бүгшэм халуун гэр соо удаан байһандаа үнэһэн хүхэ шарайтай, хурьганай арһан дэгэлдээ бээрэнгээр

орёолдоно. Ноёдой хашхаралдаанда анхаралаа табингүй, өөрын-гөөл бодол уруу дуруу мухарюулна.

Ноёдой садатараа хашхаралдаад, бага багаар хоолойгоо татахада Худагта Жүрхи аалихан хэлэбэ:

– Таанар яагаат, Таргудай тухай мартаа гүт?

– Тэрэ тарбаган эндэ юуштэ юм? – бүхы бэеэрээ тэрээн тээшэ эрьежэ, хүндэ харасаяа шэглүүлэн, Бүри Бүхэ асууба.

– Есүүхэйн хахад адуун татаарай дайнда абтанхай, харин тайчууд эхинһээнэ һүүл болотор тэрэ дайнда хабаадалсаа, Таргудай өөрөө мянгатанай дарга боложо ябаа, тиимэһээ хубингаа эрилтэ табиха шалтагаатай.

Дуугай байдал оршобо. Ноёд тиимэ түрэл гаралнууд бии юм гэжэ мүнөө хая ханаһандал сухалаа хүрэн, шүдхэр үхэдэлөө дурдаба.

– Тиимэ, тэрэ эрхэтэй, – гэжэ Алтан нэмээхэн бусадаа шэртэн, дүмүүхэнээр дуугарба. – Яагаад тэрээнтэй хубаалдангүй байха хүмбиди, дан холын түрэл бэшэл.

Ноёд харюу хэлэнгүй, үзэн ядангаар тэрээниие хёлогошобод.

– Үшөө нэгые бария, – эзэнэй уялга гэнтэ ханан, Ехэ Сэрэн һахы халаг болобо. – Бүри Бүхэ, ши тэндэ дүтэ һуунаш, Худагта Жүрхидэ аяга дамжуулыш.

– Мүнөө бодохо хэрэгтэй, – Худагта Жүрхи халта ама хүрөөд, аягаа бусааба, – хайшан гээл хаа тачуудай уур хүргэнгүй, өөрын-хөө ехээр алдангүй гаралдахаб. Ганса энээн тухай бодохо хэрэгтэй, сагнай бага, харин өөр дотороо яажашье хаань, шиидхэхэбди...

Дуугай байдал баһа тогтобо. Ноёд адуунай хүйтэн мяха удаан жажалан, урдаа хүлэрөөр харан һуубад.

Ехэ Сэрэн нэгэ юумэ эршэмтэйгээр бодожо, нюдаргаараа духынгаа хүлһэ аршасагаан һуутараа, түрүүн дуугарба.

– Хайшан гэхээ би мэдэхэб! – гэбэ тэрэ гэнтэ.

– Зай, – бусадынь этигэжэ ядан, тэрээн тээшэ харабад.

– Дуугарыш үгы, юу татааш!

– Иигэхэ ёһотой. Есүүхэйн хахад адуу мэргэд тээшэ туухабди, мүр сараань Хёлгоор, Сэлэнгээр гаргаад, саашаа Баргажан руу оруулая. Хойноһоонь нэхүүл эльгээһэн болуужабди, һүүлдэнь хүсөөгүйбди гүүжэбди. Баргадууд наашаа хулгайгаар ерэжэ, адуу-емнай туужа абашаа гэжэ Таргудай ханаг...

– Ши юум, манай моридые баргадта туухаа ханаа гүш?
– Яагаад һүүлээрнь бусаахабибди?
– Тэдээндэ бэлэг барихаа ханаа ха...
– Иимэ тэнэг юумэ хэлэхын түлөө удаан бодоо гүш?
– Бидэнэй эндэ яагаал ха адуугаа абархаб гэжэ байхада мэдээгүй юумэээ шашана.

– Энэш теэд үсэгэлдэрһөө һогтуу бшуу, харанагүй юм аалта?...
– Үгы, таанар хүлээгйт! – урмаа хухаран, Ехэ Сэрэн хашхарба.
– Захадань хүрэтэр шагнаагүйлта... Баргажанда минии нэгэ хайн нүхэр байдаг, тэдээнэй ехэ ноёной аша хүбүүн. Тэрээнтэй гурба дахин наймануудта моридтонь ошоо һэмди... Тэндэ бидэ адуугаа жэл, хоёр жэл баряад, һүүлдэнь һэмээхэнээр, хуби хубяарнь һөөргэнь асархабди...

– Хэн маанарта бэлшээри тэндэ үгэхэ юм? – гэжэ Зочи этигэл ядан, нюдөө ониилгобо.

– Үгэхэ! – гэжэ Ехэ Сэрэн аха дүүнэрээ тойруулан хараба. – Дан тиимэ хайн бэшэ юм ааб даа, теэд маанарта туража үхэшөөгүйнь лэ болоо гүбэ, тиимэ бэээ? Тиигээд тэдээндэ түлбэри үгэхэ хэрэгтэй болохо юм бэээ, магад, арбан хубиинь үгэхэ гү. Би тэрэ нүхэртэйгөө нэгэ удаа энээн тухай хөөрэлдөөшье һэм... Өөртөө иимэ ушарта гэжэ гамнажа байгаа хүм, теэд мүнөө, иимэ сагай болоод байхада, хамтын хэрэгтэй түлөө би аха дүүнэртээ юушье үгэхөөр бэлэнби!

– Харин энэмнай бэрхээр ханаал! – гэжэ Бүри Бүхэ хашхаран татаад, Худагта тээшэ эрьен хаража, толгойгоороо Ехэ Сэрэниие зааба. – Дэмы наһаараа адуу хулуугаагүй.

Ехэ Сэрэн омогоор мөрөө сэхэлбэ.

– Тиимэ-э, мөрөө нюужа һуранхай, – гэлдэжэ, ноёд хүхилдэбэ.
– Ондоо юумэндэ хайшаа юм, харин энэ хэрэгтэ Ехэ Сэрэн хамаг монголшуудаа ахижа гараа...

– Хэрбээ хэлээшээрнь болоо хаань, дээрэһээнэ нэмэжэ үгэхэлди...

– Жаахандань дэмы сохёогүй хабди...

– Ха-ха-ха...

Дуугаралсажа дүүргээд, ноёд Худагта Жүрхи харабад – һүүлшын үгэ тэрээнэй. Тэрэнь тэрэл хэбээрээ хөөрэлдөөндэ оролсонгүй, бусадаа хүйтөөр хаража һууба.

– Энэ нэдэлгэнээтнай юуншые гарахагүй, – гэжэ тэрэ удаан болоһон хойно хэлэбэ.

– Юундэ? – булта ханаагаа зобобо.

– Алтан наашаа ерэхынгээ урда зорюутануудаа тайчуудта эльгээгээ, тийхыень минии хүнүүд хараа. Таргудай, минии ханахада, мүнөөдэртөө тагнуулшадаа манай хүрэнүүд руу ябуулха байха, нэн түрүүн Есүүхэйн адуун руу. Тэрээнһээ юушые нюужа шадахагүйбди...

Барандаа гайхалдан Худагтые харабад, тиигээд удаа дараалан Алтан тээшэ харасаа абаашабад. Тэрэнь булхайса баригдаһандаа нюдөө ялагашуулан нууба.

– Ши юундэ тиигээбши? – гэжэ Ехэ Сэрэн нюурыень анхарал-тайгаар шэртэн асууба.

– Харин тэрэш яагаашые хаа, мэдэхэл... – зорюута хамаагүй-гөөр тэрэ гараа дэлгэбэ. – Би ханаалби, хэрбээ гансата дуулгаагүй хаамнай, хүнэй аманһаа дуулаад, маанарта хэлээгүйт гэжэ гомдохо...

– Худалаар! – Ехэ Сэрэн тэрээниие таһа дүүрэбэ. – Ши тэрээнэй ганса шамһаа дуулахын түлөө тиигээш, харин бидэ бултанһаа бэшэ. Ши үнинэй тэрээндэ хаймһаржа, хайнда орохоо оролдонош. Ши юун, бидэниие юуш харанагүй гэжэ ханаа гүш?

– Үнэгэн солиг даһаа! – Алтанай хажууда нууһан Бүри Бүхэ гэнтэ тархи руунь хүндэ гэгшын нударгаа буулгажархиба.

Тэрэнь унахадаа мүрөөрөө хажуудахи Хирмау дүүгээ дайраад, гал руу хиидхүүлэн алдаба, харин өөрөө газараар хоёр дахин урбалдаад, ханын хажууда хүдэлхөө болин набтайшаба.

– Үгы, бодол даа наашаа, – Бүри Бүхэ уурлаһан баабгайдал хүл дээрээ бодобо. – Нюрга нээршни хэр бүхэ юм ааб, харая...

Соохор мэдээтэй Алтанай захаһаа тэрээнэй баряад байтар Худагта зогсообо:

– Орхи, Бүри Бүхэ, алахаш тэрээнээ, нүгэл үргэлхэш, теэд һүүл-дэнь оролдоошые хаа, заһажа шадахагүйш.

Тэрэ гуламтаһаа, онгонһоо саашаа хаража нөлбожорхёод, харахаар шангаар бээ барин, нууридаа бусажа, өөрөө дүүрэн аяга архи хээд, хоёр гудамхин, бултыень уужархиба.

Үшөө саашань хөөрэлдөөд, ямаршые юумэндэ ерэнгүй, ноёд хараал шэрээл табилдаһаар тараба.

Хүршэ гэрэй хажууда мэлиитэр мүлиһэн модотой гурбан бүг-
тэр үбгэд тэдээнэй хойноһоо хаража зогсонод.

– Эдэ Таргудайн урдаһаа шонын урдахи гүлгэд мэтэ, – гарай-
нгаа араар уһа гүйдэг нюдөө аршан, нэгэниинь шалшарантаба.

– Худагта нэгэ бага ургаал даа, теэд Есүүхэй, Тодойнгүй юу
шадахаб даа...

– Тиимэ, мүнөө тайчууд оройлжо гарахань даа.

– Хияадуудай саг үнгэрөө.

Гунигтайгаар толгойгоо нэжэн, тэдэ гурбан гурбан тээшээ
таһарбад.

XVI

Хоёр үдэрэй үнгэрөөд, Өөлэнэй Даридайда арсаһан ту-
хай хоб-жэбэй халта бууража байхада бүришые шотор-
мо ушар болошобо. Гэнтэ байтараа намарай бэлшээридэ байһан
хияад-боржогоной сэрэгэй нэгэ хуби зарим мянганай, зуунай
ноёдоор толгойлуулан, адуу малаа эзэдтэнь сүм орхёод, нууриһаа
хобхоржо, тайчуудта ябашаба. Тэдэнэй тоодо Есүүхэйн сэрэг бү-
гэдэ тиишээ ябашоо.

Энэ гэнтэл болоо, нэгэл үдэр, тайчуудай хилээр хахад үдэрэй
туршада ябаха газарта, тиин Таргудай тэдээниие үнинэй бэлдэһэн
байгаа юм байна гэжэ баранда ойлгосотой байба. Тэрээнэй хэрэг-
тэй сагта нэгэл даллахада тэдэ бөөнөөрөө Онон гол уруудан ошоо.
Хияад ноёд тэн болотороо нуларшаба.

Энэ мэдээсэл хияадуудай хүрээндэ орой үдэшэ хүрэжэ ерэбэ.
Һүниндөө гараһан ноёд үүрээр тэндэ хүрэбэ, теэд хойноһоонь
нэхүүл ябуулхаяа зориг ядаба. Тайчуудай ямараар угтахань мэд-
дэгдэнэгүй. Теэд тэрьедэгшэд хамта байха дурагүйгөө иигэжэ сэхэ
харуулаа хадаа горитойгоор эсэргүүсэхэдээ болохо байгаа. Гансал
уур сухалдаа диилдэжэ, бээ татажа, маряагаа шүүрэшэһэн Бүри
Бүхын хүндэ жүрхин нэлмээрээ занажа, шүлһөө сэсэргэн, урбаг-
шадые хүсөөд, һамга үхибүүдтэйн алая гэжэ эрилтэ табихада,
хэншые үгыень дуулабагүй.

Ноёд нүхэдөөрөө нэгэ хүрөөнһээ нүгөөдэ хүрөөн руу гүйлгэл-
дэбэ, хаанашы нэгэл юумэн ушарна – бүхэли хотон айлнуудай,

хүрeэнүүдэй байһан газарта галамтын лэ шулуунууд борсойлдоно... Байрадаа үлэһэн малшад гараа дэлгээнэ.

– Гэнтэл эртын үглөөнһөө гэрнүүдээ задалжа эхилээл, – гэжэ Даридайда үбгэн адуушаниинь дуулгана. – Би Баян ноёндо гүйжэ ошооб, манай зуутанда. Юун болооб гэжэ һуранаб, магад, дайн эхилээ гү, тиигээ һаань, бидэ адуушад яахабибди, адуу малаа хайшань туухабибди? Харин тэрэ хэлэбэ: бидэ сэрэгшэд Таргудайда орохоо ошохомнай, харин ши малаа хараад, Даридай ноёндо бүрин бүтэн бусаа. Би бэшэ юумэ һураагүйб, мал дайраагүй хадаа болоо гэжэ олзуурхаад лэ...

Наранай орохын урдахана нэгэ малшанай утаа уняар шэнгэшэһэн хуушан гэртэ ноёд дахин сугларба. Саашаа яаха тухайгаа баһа арсалдажа эхилбэ, баһа Бүри Бүхэ намная гэбэ, тээд бэээр муушье һаа, тэдээнтэй хамта гараһан Худагта зогсообо.

– Таанар эндэ үглөө болотор бэе бэеынгээ шэхэ руу шашхалдахадаа болохот, тээд һэнэгтэй юумэ шиидхэхэгүйт. Таргудайда өөртэнь ошохо хэрэгтэй, ошоод лэ энэ юрэдөө юун гээшэб гэжэ сэхэ асууха, мүнөө тэрээндэ бидэ хэдбибди, яагаад тэрээниие хараха, хандахабибди. Юун гэнэб, ямар харюу үгэнэб, тэрээнһээ яаха хээхэмнай харагдаха. Байрадаа үлэхэ гү, али... ондоо дайда руу нүүжэ ошохо гү.

Тэрэл хүниндөө ноёд хүрээндээ бусажа ерээд, үглөөгүүрын гоёлойнгоо хубсаһа үмдэжэ, тайчуудай аха захатанда ямар-хэмэр бэлэг абаад, болоһон ушар тухай хэн нэгэнэй ама гараа һаа, хайра гамгүй сохихо гэжэ нүхэдтөө захяад лэ, тайчуудай гол хүрeэн зорижо, харгы замда гарабад. Таргудайн дураа гутахагүйн түлөө хүн бүхэниинь арба арбан сэрэгшэдые дахуулбад, гансал Худагта уг изагуурай ехэнь хадаа, табин сэрэгшэдые абажа ябаба.

Холо хойноо харуулаа орхёод, ноёд хүрэгөөрөө Онониие уруудан хатаргана. Дундаа хөөрэлдэнэшьегүй, хүн бүхэниинь досоогоо хүшэр хүндэ бодолнуудые өөрынхээрээ тээрмэдэнэ. Нэгэл дахин тэдэ хөөрэлдэбэд Даридайн галай хажууда нэгэ бага амархадаа архи уужа, зүрхэ ороод, хамтын найдал хэлэхэдэ:

– Таргудай маниие юрэл айлгахаа һанана бэшэ гү даа, тиигэд гээд, сэрэгшэдыемнай бусааха, мантай хяаралдаад яаха юм, юун гэжэ һананат, дүүнэр? Өһөдөө тэдэш ерээ гэхэ, намда хэрэггүй,

һөөргэнь абагты эдээнээ. Шухалань, мал дайраагүй бшуу. Харин малгүй хүнүүд тэрээндэ хэрэгтэй юм аал? Ганса дарамта...

– Тиимэ болоо гээшэ хаань, – намарай шииг нойтоншые хаань, Бүри Бүхэ гараа дэрлэн, газарта хэбтэнэ, – би өөрынхидэйнгөө хэн нэгэнэй нюрга һээрын хухалжа хаяхаб...

– Тиимэ юумэн болоходоошые болохол даа, – гэжэ бодолгото болонгёор гал харан, Ехэ Сэрэн дуугарба, – теэд Таргудайн абаһа-наа бусаагаа гэжэ ханаандааш ханаагүйб, шэхэндээш дуулаагүйб... Магад, таанар дуулаа хэн гүт? – тэрэ хүжүүнээр энеэбхилэн, Хутулын хүбүүдые хараба.

Тэдэнь абья аниргүй галда дүтэлэнхэй, бээрэд гэхэн гараа шаранад.

– Тай, юрэдөө, эдэш анхан дуулааш хаа, мүнөө юугээш ханаагүй, – гэжэ хоротойгоор Бүри Бүхэ энеэбхилбэ. – Эдэш юуш ойлгохоо болишоод һууна. Таргудайн урдуур хаймһаржа байгаад гүйлдэбэ, бэлэг сэлэг зөөбэ, үхэтэрөө оролдобо, харин тэрэнь хүнүүдыень татажа абашаба... Муугаар хаймһараа, бирагүйгөөр билдагуушалаа гээшэлта даа, архитнай һула байгаа, мүнөө һамгадаа наншагты, хатуугаар гаргаха байгаа, ха-ха-ха...

Тэдэнь нээрээшые сошормог гэжэ харахаар. Сэрэгшэдэйнгээ барантай хамта Таргудайда ошоо гэжэ дуулаһаар, хамтын хөөрөлдөөндэ оролсонгүй, ноёдой дунда тэдэ гайхангяар бэе бээе харалсажал ябаа хэн.

Ехэ Сэрэнэй асуудалдашые, Бүри Бүхын хоролхоһондошые харюусангүй, тэдэ гэнтэ дуугай бодоод, моридтоо мордожо, аха дүүнэр тээшээ эрьежэ хараншыегүй, хатаргаад ябашаба. Багахан түүдэгүүдэй хажуугаар амаржа байһан нүхэдэй дундаһаа гушаад хүн илгаржа, моридоо баряад, тэдээнэй хойноһоо ошобо.

Ноёд тэдээнэй хойноһоо гайхалаа баран, хаража һуугаа хэн. Бүри Бүхэ эрид бодожо, дабшалан һуугаад, гүбээн саагуур тэдээнэй түргэн хатараар далда орохые үзэн ядаһан нюдөөр хаража һуугаад, халаглангяар дуугарба:

– Ехэ Сэрэнэйдэ суглараад байхадаа энэ Алтаниие гурбан һара бодохоо болиторнь наншаха байгаа, тиигэбэл эдэ гүлгэд имэ солбоноор гүйлдэхгүй хэн...

– Мүнөө бидэ үшөө хоёр удаа нуларшабабди даа, – гэжэ Даридай уйтайгаар дуугарба. – Таргудайн гарта оробо хабди...

– Үгы даа! – гэжэ Бүри Бүхэ сулалтайгаар ард гэбэ. – Хэрбээ тэрээнэй хүнүүдыем бусаажа үгөөгүй наань, би хатагин руу нүүжэ ошоод, тэндэһээ адууень дээрмэдэхэб. Би өөрынхөө хүнүүдээрээшье бэшэ наа, морёор абахаб. Харин таанар яанат...

– Юун гэнэ гээшэбши, Бүри Бүхэ, – гэжэ Худагта зэмэрхэжэ, толгойгоо нэжэн, тэрээнээ ухаа оруулхын тула зөөлэхэнөөр дуугарба. – Бидэ мүнөө яабашье бэе бэеһээ холодохо ёһогүйлди. Бидэ дүрбэл үлээбди, хамта байхадамнай Таргудай маниие яажашье наань, тоохол...

– Тиигээд яахабибди, энэ Таргудайн ама хараад, элдэбээ гарахыень абяа аниргүй хаража нууха гү? – гэжэ тэрэ урдаһаань тэсэбэригүй хашхарба. – Би таниие намная гээ нэм хүнүүдээ бусаахаа, таанар арсаат. Мүнөө бидэ Таргудайтай хөөрэлдэхэбди. Харин теэд үшөө дахин, Худагта аха, манай уг изагуурай, хияад-боржогоной хуули ёһо аршалаагүй нааш, би танһаа халаад, амяараа байхаб. Тиигэжэл мэдэгты...

– Би Бүри Бүхэтэй сугтаа ябахаб, – гэжэ Ехэ Сэрэн хэнииешье харангүй хамар дороо гүбэд гэбэ.

– Тай! – хүлээгдээгүй дэмжэлгэ абahan Бүри Бүхэ урмашан, нударгаараа занaba. – Таргудай маанарые, Хабуулай үри надаһандые, хашаа хаагаа гэжэ байхагүй. Ехэ Сэрэн бидэ хоёр ондоо отог бии болгоод, өөрынгөө тархяр ябахабди. Харин таанар хүгэдэжэ, мүргэжэ ябагты, ханаандатнай таараа юм наань. Есүүхэй ахашье, Тодойн абгашье тэнгэриһээ маниие дэмжэхэ. Харин таанарые хараахын ехээр харааха, хараарайгты. Тэдэмнай энэ Таргудайда шам шэнгээр, Худагта аха, мүргэжэ ябахагүй, отогоо хамгаалха бэлэй.

Эшэһэн, үхөөшэ аха заханарайнгаа нэрэ дуулахадаа айһан, хүрдэһэн Худагта нүдөө үргэнгүй нууба. Ноёд харасаа тэрээнһээ табингүй харюу хүлээнэ.

– Таанар мэдэнэ гүбта, би хаянай ходо үбшэлөөб... – гэжэ эсэстээ тэрэ хэлэбэ. – Теэдшье намһаа ударидагша гараха гэшэнь, Есүүхэй аха абга хоёрой һүүлээр, тулюурхан даа... Мүнөө хүн бүхэнтнай өөрынгөө ханаашаар ябаг. Би мүнөө танай дээрэ ноён бэшэб...

Даридай сэдхэлээ доһолон, аха дүүнэрээ нэгэ нэгээр хаража һууба.

– Хайшан гээд бидэ мүнөө байха болоо гээшэбибди, – гэжэ тэрэ тээлмэрдэшэнхэй гүбэрнэ. – Отог бүхэндэ аха заха байха ёһотой ха юм. Хэнэй үгэ соо ябаха хүмбибди?...

Худагта гараараа самнажархёод, саашаа харашаба.

– Таргудайн үгөөр ябахаш, – гэжэ Бүри Бүхэ хоротойгоор энеэбэ.

* * *

Удаадахи үдэрэй үдэ багаар Таргудайн Сагаан нуур намаржаан тэдэ хүрэжэ ерэбэд. Тайчуудай гол хүрээн холоһоо харахадаа ноёд тэрээнэй маша ехэ хэмжээгээр, тоо томшогүй олон гэрнүүдээр ехэтэ гайхабад.

Холо оршоһон добын оройдо тэдэ морёо татабад.

– Энэш монголой хүрээн бэшэ, жүрхинэй ямаршьеб хото мэтэ, – гэжэ халд унаһан хоолойгоор Даридай дуугарба. – Манайхитай сасуулбал, хоёр дахин томо...

Ехэ Сэрэн шэнэ халюун малгайгаа хуулажа, түдэгэсэн, шэлээ һабардаба:

– Энэл зундаа Онон Хэрлэнээр манай хүрээн эгээл томо гэжэ манайхин найрхалдагша хэмнай.

Захаараа добо гүбээнүүдэй хүндынүүдээр таража, нуур шадаараар жэрылдэһэн олон мянган гэрнүүдые наранһаа һарабшалан, ноёд удаан хаража зогсобо.

– Хутула абгын хаан шэрээдэ һуужа байхада иимэ олоороо айл һүүлшынхээ суглараа хэн ха, – гэжэ Ехэ Сэрэн малгайгаа буулгажа, моринойнгоо хаб хара дэлһэ бодолгото болонгёор носон ноолон дуугарба. – Һүүлэй һарануудта Таргудай дэмы һуугаагүй, хаан болохоёо һайса бэлдээ юм байна, тэрэнь эндэһээшье харагдана.

– Харуужабди, – гэжэ тайчуудай хүрээниие байлдаанай урда дайсанай тала хаража байһандал хүмэдхэ дороһоо шэртэжэ, Бүри Бүхэ гүбэд гэбэ. – Бултадаа ноёд дэмжэнэ гү, үгы гү. Энэ тарбаганда мүргэжэ ябаха дурагүйшүүл олдохо байха.

– Ши, Бүри Бүхэ, угайдхадаа тэндэшье хэлээ татаарайл даа, – тэрээниие дурагүйгөөр Худагта хараба. – Тэрээнэй гар доро яба-

ха дурагүй хаа, дуратай тээшээ ябыш, хэнсье баринагүй, харин мүнөө өөрынгөө зондо түбэг бү татаарайл даа.

– Зай, – гэж тэрэн зангаба. – Тиимэш болуужан... энэ тулам бааһа хүзүүндээ үргэлхэдэтнай хаалта хэхэгүйб. Гансал юумэ хэлэхэмни – энэ бааһанш үнэртэй, ехэ үнэртэй. Нүүлдэнь таанар бүтэжэ үхэбэт, хари... ха-ха-ха...

Ноёд уршылдаад, абяа гарабагүй.

Саашалбад.

Захын гэрнүүдхээ гурбан харбаанай газарта харуул сэрэгээ орхёод, нүхэдгүйгөөр хүрэн руу оробод. Зэбсэг хуйбадаһан олон эрэшүүл гансата нүдэндэ торолдобо. Тэдэ бөөн бөөнөөрөө гэрнүүдэй хажуугаар зогсоод гү, ябан нуугаад, юушьеб хүлээһэн мэтэ хоорондоо хөөрэлдэнэ. Сэргэнүүдэй хажуугаар бүришье олон морид уяатай ха, эмээлдэнь дайшалхы зэбсэг ганзагалаатай.

– Ерэһэн хүнүүд олон ха, – гэж хамар дороо аалихан Ехэ Сэрэн дуугарба. – Гэр соогууршье олоороо нууна.

– Юундэ суглараа гэжэ һананат? – харахаар зүрхэ алдаһан Даридай иишэ тишээ хараашална. – Хэрбээ манииел угтахаа һанаагүй юм хаа?

– Бэшэ хэниие байха нэм? – гэжэ Бүри Бүхэ хоолойгоо дарангүй гэмэрбэ. – Манһаал хүнүүдые хорхойтуулжа асараа ха юм, татаар, мэргэдхээ бэшэ, тиигээ хадаа манииел хүлээнэ гээшэ... Айна, жэхынэ манһаа эдэш, эдэ хияадууд дайгаар ерэгшэб гэжэ һанана...

– Ааляар! – Худагта үзэн ядангаар тэрээниие хараба. – Айлшан байхадаа хүн шэнгээр ябыш даа.

Хүрэнэй тэн руу дүтэлжэ, Моричиин гэр нурагшалбад. Таргудайн хоёрдугаар аша хүбүүн Моричо залуу хүн нэн, бусад тайчууд ноёдто орходоо юрэнхы зантай, татаарай дайнда залуу хияадуудаар ойро дүтэ ханилаа нэн. Тэрээндэл орохо гэжэ тэдэ хэлсэһэн байгаа. Тугалай арһан малгайтай үрөөһэн нүдэтэй үбгэн дүтын айлнуудые харуулба:

– Таанар тэрээндэ сэхэ ерээлта. Мүнөө гэртээ байха ёһотой, үглөөгүүр лэ эзэлүүриһээ ерээ.

Хэрэгтэй хүнтэй хэрэгтэй газарта золтойгоор ушарһандаа урмашаһан тэдэ шэнэ сагаан нэеытэй дүрбэн гэрһээ бүридэһэн

хотон айл руу орожо, моридоо торгожо байбад. Найман ханатай ехэ гэрһээ набтархан аад, гүжэгэр бэхи бээтэй хорин табатай хүн гаража ерэбэ. Үүдэнэйнгээ халхабша аалихан хойноо буулгаад, нюргаа сэхэлжэ, жабжынгаа хажугаар ханжахан ута хара хахалаа эльбэсэгээн, нэгэ хирэ үгэ дуугүй тэдээниие шэнжэлэн хаража байтараа гэнтэ шүдөө сайбалзуулан энеэбхилжэ, гараа үргэнөөр дэлибэ:

– Хияад аха дүүнэр! Ямар үнинэй манайхьяар ябаагүй гээшэбта!...

– Мүнөө хая манай хахад зониие абаашаһан аад лэ, бидэндэ тэнгэридэ хүрэтэр баяртай мэтээр аашалнал, – гэжэ Бүри Бүхэ орёо хүшэр уялаагаар морёо уяжа байхадаа тэрээниие дураа гутангяар харан, шангаар гэмэрбэ. – Иимэ хулгай хэһэнэйнгээ һүүлээр таанар ямар нэгэ яһатан гээшэбта? Бидэ хоёр, Моричо, нүхэд бэшэ һэн гүбди хамтадаа татаар нохонгуудые Ононһоо намнажа ябахандаа? Намарай ольбон соогуур соорхой майхан соо нэгэ даха доро хамта унтаагүй һэн гүбди? Үлэн хооһон үдэрнүүдтэ хониной нэгэ хабһа долоон хүндэ хубаан эдижэ ябаагүй һэн гүбди? Хэтын хэтэдэ нүхэсэжэ ябахабди гэжэ шахаа тангариг үргөөгүй һэн гүбди? Харин мүнөө ши манайнгаа араар манай хүнүүдые бээдээ татан, абажа байхаш. Тьфу!...

Бүри Бүхын хоолой шангадаһаар шангадаад, айлнуудай саагуур хүнэй шэхэ татан ханхинаба. Хүрөөн соогуур абья аниргүй болошоһон мэтэ, ойро тойрон дарья табилдаан, хашхаралдаан замхашаба. Хутугтын шарай харлаһаар харлаад, хүхэльбэ үнгэ зүйһэн хүрин улаан болошобо. Ехэ Сэрэн Даридай хоёр аягүйрхэнгээр уруугаа харан, хүлөө урилан гэшхэжэ байба.

Хияадуудай ерэхэн ушар хумхиин тооһон болгохоо байһан аягүй ушар Моричо өөрөө заһаба. Хоёр гараа үбсүүндээ хашан, тэрэ эзэн хүнэй тэсэбэритэй зангаар айлшадаа аргадаба:

– Аха-дүү хияадууд, таанар намай үнинэй мэдэхэт. Тиимэһээ намдаа үнэншэхэ ёһотойлта даа – битнай уржадэр лэ ямаршьеб хүнүүд маанарта буужа ерээ гэжэ дуулааб. Тэрэл үдэр намайе шухала хэрэгээр хатагинда эльгээгээ, мүнөөл үглөөгүүр ерээд, хаял унтаж бодоболби. Энээн тухай би даб дээрээ юушые мэдэнэгүйб, теэд мэдэхээр лэ тандаа нюуса нөөсөгүй хэлэхэлби. Харин мүнөө миниингээ гэртэ орогты, харгыһаа амарагты.

Нүхэд ёһоной дүмүүхэн үгэнүүд хияадуудай зүрхэ эльбэжэ, ханаагаа амарангыар бэе бээ харалсабад: тэдэ шэлэнхэндээ шабардаагүй, Моричо тэрэл хайн ханаатай, эгээлэй юрын зангаараа, тиимэ хадань тэрээнтэй хөөрэлдэжэ болохо юм байна.

Теэд удангүй тэдээнэй найдал тад ондоо ушартай мүргэлдэбэ: Моричо анханайхяараа эгээлэй юрын хандасатай байбашье, саанаа даншы юрын бэшэ нюуса бодолтой гэжэ ойлгобод. Гэртэ барандаа орожо, гуламтын хажуугаар нуухадань Моричиин хамгдта хүндын эдээ хоол бэлдэхые захирһанайнь удаа Худагта ерэнх тухайнь Таргудайда дуулгахыень гуйба. Теэд тэрэнь хүйтэншэгөөр харюусаба:

– Нэгэ бага хүлээ. Ерэ ерэнхээр ехэ ноёндон хаалта хэжэ, хамшаахань зохидгүй.

Айлшадай нюураар дурагүйдэһыень харахадаа, тэрэ ухаа зааһан маягтайгаар дуугаржа эхилбэ:

– Танаар эсэсэй эсэстэ манай ноёной үйлэ хэрэгүүд бидэ бултанай бүхэли жэлэй туршада хэхээр хэрэг гэжэ ойлгохо ёһотойт. Хоноод лэ ондоо угуудһаа элшэд ерэжэ байна, бултыень бараалхаха хэрэгтэй, хөөрэлдэхэ, хэлсэхэ хэрэгтэй. Теэдшыё хүнгэн бэшэхэн саг ерэжэ байна, – эндэ Моричо омогшуугаар бээе заһан тэгшэлжэ, дала мүрөө тэниилгэбэ. – Таргудай аха удангүй хаан болохо, тиимэнхэ бидэ бултадаа зонхилогшоо хүндэлжэ нураха ёһотойбди. Маанарай бэе бээдээ хэрэгтэй үгышыё һаа ошолгон ябалган, һогтуу галзуугаар хүрэг хүрэгөөрөө юрын түрэлэй зон мэтээр үүдэ сэлилгэмнай үнгэрөө. Харин мүнөө ёһо гуримтай угуудай журам халажа абаха гэжэ бидэ тайчуунар нэгэ яһатанаа уряалнабди. Ерээ, ерээ хүн болохо сагнай, тэрэгүйдэ бултадаал маанар тээшэ хёлойлдоно ха юм...

– Энэ ямар журам гээшэб гуримтай угуудай? – гэжэ Ехэ Сэрэн һэмээхэн асууба. – Манай Есүүхэй ахын долоон жэлэй саана бута сохиһон наймануудай, али, магад, тэрэл наймануудһаа манайхидаар лэ абаруулһан хэрээдүүдэй ёһо журам халан абажа байна гүт?

– Дэмыл, Сэрэн аха, наада баринаш даа, – гэжэ Моричо хайрлангыар тэрээниие харан, толгойгоо һэжэбэ. – Бидэ монголой нэрэ хүндые эзэгүй, адуушангүй зэрлиг хүрэг мэтээр маанарыё харахагүйн тула ондоо угуудһаа дээрэ үргэхөө һананабди. Хабуулай,

Амбагайн үедэл адляар монголшуудай нэгэ хүрэг болон хамтарха саг ерээ.

– Ай, тиишээ шэглээбты, – тэрээниие эблэршэгүй харасаар шэртэн, Бүри Бүхэ дуугарба. – Теэд маанар хияадуудһаа юундэ һураагүйбта? Тодойн Есүүхэйнүүдэй үхэнэндэ гү? Тархи толгойгүй бидэниие үлөө, маанартай зүбшэнэнэйшые хэрэггүй гэжэ бодоо гүт?

– Тодойн Есүүхэй хоёр эндэ юуштэш бэшэ, – гэжэ Моричо хуурайгаар хэлэбэ. – Нэгэниинь дан үбгэрһэн, нүгөөдэнь дан залуу байгаа. Мүнөө манай дундаһаа гансал Таргудай угай жолоо бариха аргатай. Зайлашагүй юумэнтэй зүбшөөржэ шадаха хэрэгтэйл даа, эбэрээ тулан үсэрхэлдэнгүй... Теэдшые бидэ нэгэл угай зон ха юмбиди, ямар отогһоомнай хаан болохонь тиимэл һаа шухала юм аал? Анхан танай Хутулын хаан байхада бидэ тайчуунар һөөргэ буляалдажа, урдаһаатнай ямар нэгэн гажа буруу үйлэ үйлэдэжэ байгаа һэн гүбди? Бидэ бултал тэрээнэй захиралта дүүргэжэ ябаабди. Мүнөө Таргудай болохо, тиихэдэнь энээнэй урдаһаа таанар юун гэхэ, юу хэхэ байнат?

Моричиин бодолтой үгэнүүд хияадуудай хамаг арга барагдуулба, шарга газардуулба. Тэдэ юугээршые тулгахын аргагүй үгэ дуугүй бара барагарнууд һуугаа һэн.

* * *

Таргудайда үглөөдэрэй үдэшын урдахана тэдэ ороо һэн. Арбан хоёр ханатай мантан томо гэр соонь эрээ маряан сартуул хибэс дэлгээгдэнхэй, харин эзэниинь өөрөө баабгайн арһаар хушуулһан, газарһаа тохойн шэнээн үндэртэй урдань үзэгдөөгүй һандай дээрэ элдэб үнгын дэрэнүүдээр эндэ тэндэһээ бээ тойрууланхай мандайжа һууба.

Орожо ерэнэн хияадуудые хараһаар Таргудайн шарай гансата хүйтэржэ, толгойгоо дээрэ үргэн зарсаад, мүргэн дохихыень хүлэбэ. Худагта Бүри Бүхэ хоёр гансал толгойгоороо, Даридай Ехэ Сэрэн хоёр халта бүхылдэжэ, шүүд доошохоноо дохибо. һууха урилга хүлээжэ, хүл дээрээ удаан зогсбод. Таргудай хоротойгоор энеэб гээд, гараараа залхуугаар һуугты гэжэ зангаба.

Аха захаараа нуубад. Дуугай байд гээд, Худагта Таргудай хоёр түрэл түтимэй заншал сахижа, элүүр энхэ, бэлшээри, адуу мал тухай асуудалнуудаар андалдабад. Худагтын илдам зулгы асуудалда шүдөө зуухан харюу үгэжэ байхадаа Таргудай өөрынгөө үндэрһөө дүрбүүлыень хэниинь ямар юм ааб гэхэншүү нэмээхэн шэнжэлэн хаража нууба.

Дүүнэрэйнгээ эрилтэтэй хараса бэе дээрээ мэдэрэн, Худагта Жүрхи одоошье жэхыһэнээ бүхы хүсөө зангидан даража, хамсы руугаа ханяад гэжэ хоолойгоо заһаад, шухала хэрэгтээ оробо:

– Эдэ үдэрнүүдтэ манай хүн зоной хахадынь танай руу ерэшоо. Бидэндэ, хияад-боржогондо, манай эрхэтэнэй манайл түрэлэй зондо гүйлдэхэнь бидэндэ гомдолтойшье, доройдшье байна. Тиихэдэнь бидэ, Таргудай аха, таниие энэ хэрэг үнэн зүбөөр бүтээжэ, харьяата зонииемнай бусаахат гэжэ хүлээнэбди...

Таргудай, хараха янзада, эдэ үгэнүүдые хүлээжэ, харюу бэлдэнхэй байба. Худагтын үгөө дүүргэмсээр, абаһаар лэ халдажа оробо:

– Хэрбээ танай хүнүүдэй танһаа гаража ошоо хада, тэдээнээ таанар муугаар хараат, тэдэтнай тантай байха дурагүй гэхэн гансал тобшололтой. Тиимэһээ таанар тэдээндээ ямаршье эрхэгүйт. Хэрбээ сэрэгшэ нэгэ ноёндон алба хэхэ дурагүй һаа, ондоо ноёндон ошодог, маанарта ходол иимэ байгаа. Тэрэ барлаг бэшэ, харин сүлөөтэ манай яһатан. Танай барлагууд, адуушад, малшад, һаалишад, адуун болон мал хүрэгүүд тэрэл хэбээрээ тандаа үлэнхэй, теэд ямар юумэндэ зарга баринабта? Би энээн тухай таанартай хөөрэлдэхэсье дурамни үгы, таанар минии уур бү хүргэгты. Ондоо юумэн тухай бидэ хөөрэлдэхэ ёһотойбди. Есүүхэйн үлүүс эзэгүй үлэнхэй, тиин тэрээниие яаха тухай бүгэдэ угаараа хэлсэхэ ёһотойбди. Манай эрилтэ иимэ: ноёдой болон аха заханарай шиидхэбэри гаргатар таанар тэрээнэй ойро хүрэхэгүйт.

– Энэ ямар эрхээр гээшэб? – гэжэ Бүри Бүхэ уур сулалһаа гансата улайшаһан нүдэнэйнгөө дураа гутаһан хараса тэрээн тээшэ шэдэн асууба.

– Ши, Бүри Бүхэ, намда иимэ асуудал табиха, ёборгоноор намайе хараха үшөө залууш, – Таргудай дээрэлхүүгээр тэрээниие хараба. – Би шинии эсэгэ Худагта Монхорһоо тиимэш дүү бэ-

шэб. Теэд би шамда харюусахаб. Есүүхэйн мал танай зөөри бэшэ. Тэрээнэй ехэнхи хубинь татаарай дайнда бидэ бултанай хамта-даа олзологдоһон баялиг. Тэрээнэй үлүүс баһал тэрэ дайнай үедэ элдэб ондоо хүнүүдхээ суглуулагданхай. Тэдэ хэзээдэшье танай ёһото богоолнууд байгаагүй, тиимэхээ таанар тэдээниие бариха эрхэгүйт... – дуугай болоод, Таргудай хоолойгоо шангадаба. – Үшөө иигэжэ хэлэхэб: таанар, хияадууд, һүүлэй сагта даншые һаа үлүү гарашоот. Бусадһаа дээрэбди гэжэ бээ тоолодог болоот. Энэтнай танай залуу наһанай алдуу гэшэ. Тиимэхээ ехэ сэрэг танай барижа байһанай хэрэггүй. Таанар өөрынгөө ойлгожо ядалсаһан ушараар ойлгомторгүй ямар нэгэн һамаргаа, һүйдхэл татахадаа болохот, харин тиимэ юумэн мүнөө сагта хэрэггүй. Уг дотор худхалаян хуймаан, аха захашье гэжэ байхагүй, дүмэхэ дүүшые гэжэ байхагүй, энээниие бидэ болюулха ёһотойбди. Тайчууд болон хияадууд манайда хэзээдэшье журам сахижа ябаа юм, тиин таанар мүнөө маанарта эбтэй туһалха ёһотойт һүйд тойбо татахын орондо. Би танай хойноһоо хаража байхаб. Хэнтнай бэээ һайн һайханаар абажа ябанаб, тэрээниие дэмжэхэб, магад, сэрэг суурынь бусаахаб, харин хэн нэгэнэй һаалта хэбэл, би һүүлшынь юумэ буляжа абахаб. Минии үгэ иимэ! Мүнөө ябагты, энээн тухай бодогты!

Тэрэл үдэшэндөө һөөргөө гарабад. Гэшхүүлэн ябабад: мүнөө яараха юумэн үгы. Таргудайн үгэдэ дарагданхай ноёд дуу гаралсанагүй, бодожо байһан һалхинай хүүеэ шууяа шагнана. Теэд дуугаралсаха юумэншые үгы байгаа һэн.

XVII

Тэрэ үедэ нэгэтэ үдэр Есүүхэйндэ Жамууха ерэбэ. Тэмүүжэн гэртээ гансааран байба: эхэнь хара эртүүр тэнгэрийн һалхигүй дулаан үдэр зүгнэжэ байгаа хада Тэмүлүүнээ Сочигэлдэ орхёод, багануудаараа хүлдэд гэхэн алиһа суглуулхаа ой модо руу ошонхой байгаа.

Тэмүүжэн гал дээрээ заһаһанай сабуу һаяхан бусалгаад, годлинуудайнгаа үдэ шэнэлхэ гэжэ байтараа газаһаа мориной түбэрөө дуулаба. Халаглаха сэдхэлээ даран, хутагаар сэбэрлэһэн хуушан модо орхёод, гэрһээ гараба.

Сэргын хажуудаа мориёо хазаарһаань баринан Жамууха зогсожо байба.

– Шибши... – гэжэ ойгог янзаар дуугараад, һөөргөө эрьебэ. – Морёо уяад, оро.

Хойноо халхабша буулгаад, Жамууха гэрэй бүүдэгэртэ дадажа, нюдөө уйтаруулан, эрэшүүлэй талада элдэб үнгэтэй үдэ даляар бэээ тойруулаад һууһан Тэмүүжэниие харан, удаан зогсобо.

– А, годлёо хэнэбши...

– Оро, һуу.

Жамууха гуламтын доодо талада һууба.

– Харсагын үдэ баруун далиһаань, галуунай үдэ зүүн тээһээн абахада дээрэ, – гээд, тэрэ Тэмүүжэнэй сагаан үдэ годлиин модондо тэгшээр тааруулжа байхыень харан байтараа гэнтэ һанаа алдан, дуугарба. – Харин би гэртээ ябахам. Мүнөөдэр.

Тэмүүжэн годлёо орхёод, тэрээн тээшэ хараба.

– Яагаа түргөөр?

– Хойноһоом ерээ... эсэгэм эльгээгээ, – аягүйрхэнгээр урдаһаань харан, бэээ үмөөрһэндэл тэрэ дуугарба. – Таахада, танай үлүүс хубаалгын үймөө дуулаад, һанаата болоо бэээ, – альганайнгаа араар духаа аршаад, һанаата болон хэлэбэ. – Ехэ Сэрэн нагаса эсэгэдэм дуулгаад, намай абааша гээ ха гэжэ һэжэглэнэб. һаянай, хари, ехэл бодолгото болонгёор намай шарайшална һэн. Харин би эндэ бүришые удаан байха, шамтай нүхэсэхэ гэжэ һанаа һэм... ши үнэншэнэ гүш? Гансаарыешни орхиһонойм түлөө гомдохогүй гүш?

Тэрээнэй тэнэг үгэнүүдтэ Тэмүүжэнэй сухал хүрэшэбэ. Жамуухын гэнтэ байтараа юунһээшьеб боложо хайрлаашань, тэрэениие заатагүй мухардаһан хүн мэтээр мүнөө хараашань дурыень гутааба. Ондоо сагта тэрэ бэээ барихагүй һэн ха, харин мүнөө хасахынгаа урда хэрэлдэхэ дурагүй дээрһэнэ тэрэ юрэл хэлэбэ:

– Ямаршые муу юумэн болоогүй, Жамууха, сэдхэл тайбан гэртээ яба.

Жамууха баярлаад, сэдхэлээ хөөрэн хэлэбэ:

– Тэмүүжэн, би нэгэ юумэ һанааб... – гэтэрээ тэрэ хахад үгэдөө торожо, тэрээн тээшээ һэжэгтэйгээр хараба, – ши гансал бү энеэ-гээрэй баһа... Зай гү?

– Зай, – гэж тэрээниие гайхангяар харан, Тэмүүжэн дуугарба.
– Энеэхэгүйб.

– Бидэ хоёр хахасахынгаа урда аха дүү болохоннай гү?

– Аха дүү болохо? – Тэмүүжэн дабхар асуужа, бодолдо абтан, хажуу тээшээ хараба.

– Энээн тухай дуулаагүй юм аалши? – Жамууха гайхангяар толгойгоо нэжэбэ. – Эрхим нүхэд анда болодог, аха дүү мэтээр бээ бээдээ наһаараа туһалжа ябадаг. Хуу барандаа тиигэдэг.

– Мэдэнэб, – Тэмүүжэн саг татажа, шийдхэжэ ядажа байба.

Жамууха тэрээнэй анда болохо гэжэ тэрэ ханаагүй. Нарын туршада нүхэсэхэдөө тэрээниие хайн шуудалжа, тогтуури тулгагүй хүн гэжэ мэдэхэ болоо нэн. Мүнөө хүхюун дорюун байтараа гэнтэ уур сухал, гомдол муулараар орьёлхо. Тээд лэ үнэн сэхэл даа, онгорхой сэдьхэлтэй...

«Гайхалтай хүн, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Тиимэ муушье бэшэ...».

– Ши яагааш, андамни болохо дурагүй гүш? – тэрээнэй маргажа байһые таажа, улагад гээд, Жамууха уурлаха тээшээ болобо.

– Байгыш, Жамууха, – Тэмүүжэн гараа үргэн тогтообо. – Хэн иимэ шухала хэрэг иимэ түргөөр хэдэг юм? Ши гэнтэ дурадхаад, бодохо сагшье үгэнэгүй ха юмши. Яахадаа шинии анда болохоо ханахагүй хүмбиб? Би шамайе анда боломоор хүн гэжэ тоологшолби...

Иигэжэ хэлэжэ байхадаа Тэмүүжэн саашань бодожо байба: «Үнэн зүрхэнһөө хэлэжэ байна ха юм, минии байдал мүнөө эгээл найдабариггүй хялбар, тэрээн тухай энэ хайн мэдэнэ... хэды тиимэшье наань, аха дүү бололсое гэжэ байна. Ондоо хүн наа, намда бэшэ, Үнгүүртэ ерэхэ байгаал... Үгы даа, энэш эгээлэй юрын хүн бэшэ....».

Тэрээнэй нүдэ руу сэхэ харан, Тэмүүжэн хэлэбэ:

– Аха дүү болое гэжэ дурадхаашадаш баяртайб, иимэл нүхэр намда хэрэгтэй, Жамууха.

– Нээрээ гү? – үхибүүн шэнгээр юрын зангаар тэрэнь асууба.

– Шам шэнги нүхэр намда байгаагүй юм, харин мүнөө ши минии аха дүү болохош. Аягаа үгэ!

Тэмүүжэн адайр дээрэнээ хэнэйшье гартаа абадаггүй эсэгын-гээ хүхэ аяга шэлэжэ абаба.

– Дүүрэтэрнь нү хэ, – гэжэ мэдэхэ хүн хэбэртэйгээр Жамууха дуугарна. – Удаань гарайнгаа шуһа холихо хэрэгтэй.

Тэмүүжэн үглөөнэй хаамай хү хээд, аягаа шэрээн дунда табиба.

– Зүүн эрхыһээ шуһаа гаргаха хэрэгтэй, – гээд, Жамууха на-
радал годигор үзүүртэй хутагаа гаргаба. – Зүүн гар зүрхэндэ дүтэ,
харин эрхы хурган хамагһаа хүсэтэй.

Тэрэ аяга дээрэ тодхоһон эрхынгээ бамбагар зөөлэн газараар
түргэн отолоодхибо, ягаа улаан шуһан хү будан, жэжэхэнээр гоо-
жобо. хүнэй улайхада Жамууха гараа абажа, эрхынгээ узуураар
нариихан оһороор уяба. Шуһан гарахаа болибо. Шарха дээрээ
хэды нёлбоод, дээрэнь гуламтын үнэһэ элбэгээр үбэнүүлбэ.

– Мүнөө ши, – Жамууха тэрээндэ хутагаа харбайба. – Нэгэл
хутагаар хэхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн хүнгэхэнөөр хургаа отолоодхибо, галда хайраһан-
дал хурса үбшэ мэдэрбэ. Зэрлиг ангайхи мэтэ хүрин улаан бүшмэг
шуһаниинь Жамуухын ягаа улаан шуһа булин худхаралдаба.

Жамууха долёобор хургаараа шуһатай хү юушьеб шэбшэн
байжа удаан худхаба. Улабар сэгээн унданай бэлэн болоходо тэрэ
хоёр гараараа абаад, Тэмүүжэндэ үгэбэ:

– Ши түрүүлээд уу.

Тэмүүжэн дүмүүхэнээр аяга гартаа абажа, ерээдүй сагта аха
дүү бололсоошоһоомнай юун бологшо ааб гэһэншүү ягаабтар
һудалнуудтай унда удаан шагаажа хараба. һүүлдэнь баһал
болгоомжотойгоор амандаа абаашажа, анхаралтайгаар хаража
байһан Жамуухын нюдэ шэртэн, аалиханаар хахадыень ууба.

Жамууха маһагашан, нюдөө ониин татаад, бултыень түргэн
уужархиба, тиигээд хэрэг бүтээ гэжэ харуулхын тула аягыень
урбуулан табижархиба.

Тэмүүжэн жэгдэхэнээр жэрылдэжэ хэбтэһэн һомонууд сооһоо
эгээл һайн дуута годлиёо шэлэжэ абаба.

– Энэ һомон шамай аюулһаа аршалжа байг. Гамнажа ябаарай,
энэш шэбшээтэй.

Жамууха бэлэгыень абажа, духадаа хүргөөд, нэгэ юумэ бодод
гээд, сэдхэлээ хүдэлэн хэлэбэ:

– Энэ шинии годли үхэлэй үнэхөөр ерээл һаа, һаадагһаа эгээл
һүүлээрнь гаргахаб.

Гэрһээ гарабад. Сэргын хажууда хахасахынгaa урда Жамууха
багса шэглээтэй багахан туулмаг ганзагаһаа гаргаба. Тэмүүжэн

шагайтай эльгэн арһан туулмаг таниба. Жамууха аягүйрхэхэнөө нюун хэлэбэ:

– Эрэ хүндэ үгэхэ бэлэг бэшэ гэжэ мэдэнэб. Тиигээшье шамайе энээниие абыш даа гэжэ гуйнаб. Таанарта бултандатнай хубааха гэжэ асараа нэм, тээд эгээл хүн гэмээр хүнийнь ганса ши байбаш. Аба.

Тэмүүжэн энеэбхилэн, тэрэ хүндэхэн туулмагыень абаад, бэлэ-гыень хүндэлжэ байһанаа мэдүүлэн, дээрэ үргэбэ.

– Эсэгым үлүүс абганараймни хубааж абахада, юушьегүй үлөөд байхадаа эдэ шагайеш урдаа табяад, үнэн дээрээ хэр ехэ баянаа хаража байхаб. Тиихэдээ дүүнэртэйгээ гансаараа бэшэб, анда нүхэртэйб гэжэ һанахаб.

Тэдэ тэбэрилдэбэ.

Жамууха гэнтэ үбэрһөөнь мултараад, мориндоо хүрэн мордо-жо, эрид эрьюулэн, айлһаа хатарган гараба.

«Уярба, – гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо, – нулимсаа нюуба».

Һүнэй гэрэй саана гаража, Бүри Бүхэ абгынгаа айлнуудай саа-гуур шэнэ нүхэрэйнгөө далда оротор хойноһоонь хаража удаан зогсоо һэн.

XVIII

Ойн захын соорхойдо улаан таша ургаһан хара хүрин алирһанай һүүлшын адха дүүрэн түйсэ руугаа хээд, Өөлэнэй нюрга һээрээ одоошье тэниилгэн бодоходо наран үни хада тэнгэрийн баруун талада гаранхай байба. Тайгын хоншуу һэрюун агаарта үглөөнһөө хойшо амаран хэбтэнгүй газараар мүл-хин, хоёр гараараа жэмэс түүһээр эсэһэнээшье мэдээгүй һэн.

– Хасар! – оршоноо тойрон хараад, тэрэ ооглобо.

Тэрэнь ябаган хушын мүшэрэй саанаһаа бултайгаад, тэрээн тээшэ асуунгыар хараба.

– Түлэз суглуулаад, ойн захада гал аһаа, – гэбэ Өөлэн. – Амар-жа, эдеэлхэ саг болоо.

Хүндэ түйсэ хүсэлэн үргэжэ, соорхойһоо болгоомжотойгоор алхалба.

Ойһоо гарахадань ута аргамжаар уяатай эмээлтэй моридынь ойн шэмэ шүүһэгүй забаан ногоо дурата дурагүй шэмхэлжэ бай-

бад. Өөлэниие хараһаар, нэгэ доро һаглагар толгойнуудаа үргэн, ухаа дүүрэн нюдөөрөө хүлээнги харабад.

– Үгы, үшөө эртэ, – гэжэ Өөлэн яаралтай ябууд хэлэһэнэй удаа амитадтай хөөрэлдэжэ эхилһэнээ гэнтэ ухамайлба.

Тэрэ эсэнгээр түйсөө дороо табяад, хажуудань һуужа, аргааханаар энеэбэ. Тэрэ зуура энеэдээ татаад, үхибүүдэй хэн нэгэн хараба гү гэжэ тойрон хараба. Бодоод, тэрлигээ заһажа, хилгаһан бүһөө татаба.

«Эхэмнай зүнтэглэжэ эхилбэ гэлсэгшэб, хари, – гэжэ тэрэ энеэб гэбэ. – Теэд нээрээшье, һүүлэй үедэ толгой соом хамаг юумэн худхалдашоо хэбэртэй. Энэ доһолоон дорьбоон соо эсээ сусаа хаб, али, магад, үнэхөөр тэндэм нэгэ юумэниинь хүдэлшөө юм гү иигэжэ амитадтай хөөрэлдэдэг болоо хадам. Али, магад, хүгшэрхэ наһан хүрэжэ ерээ юм гү.... Багадаа хүгшэдэй өөрөө өөртэйгөө дуугаралсахадань наадалжа энеэгшэ бэлэйб, харин мүнөө өөрөө үбэштэйржэ эхилбэб... Богонил юм байна даа наһан гээшэ, наһатай зон һаял һуужа эхилхэдэш, наһанайш эсэс харагдаха гэлсэгшэ...».

Тэбэри гэшүүһэтэй Хасар ойһоо гаража ерээд, нижагад гэтэр газарта хаяба.

– Эндэ гү?

– Юун эндэ? – Өөлэн ойлгобогүй.

– Эндэ гал түлихэм гү?

– Тиигэ, тэндээ түли, – тэрэ бээе гартаа абажа, гүүндээ ошоод, эмээлһээ эдээ хоолтой ганзагаа тайлажа абаба. – Тиигээд бусаад, дүүнэрээ дууда.

Теэд тэдэнь өөһэдөө ойһоо гаража ерэбэ. Сэлгээн сэбэр агаарта тэдээнэй хоолой элихэн дуулдана. Үшөө шугы бургаһанай саагуур харагдаагүй ябахадань Бэлгүтэйн зарим үгэнүүд дуулдаба:

– Мүнөө шэнэ нарын түрүүшын үдэр... үдэшэндөө хулганаагаар тула барихада болохо.

Өөлэнэй зүрхэн гэнтэ ёг гэшэбэ.

«Шэнэ нарын түрүүшын үдэр! – гэжэ досоогоо бард гэбэ. – Яахадаа мартаа гээшэби?!».

Есүүхэйн хүдөөлгэнэй һүүлээр хэдэн үдэрэй үнгэрөөд байхада боржогон отогүүдай хүгшэд жэлэй һүүлшын нарын һүүлдэ хүдөөлгэнэй газарта хулинсагтаа ошоһон үбгэдтөө үргэл мүргэлэй тайлган

хэхээр шийдээ гэжэ бүдүүн Шаазгай ханаань амаруулангаа хэлээ бэлэй. Тэрэ гэнээр Өөлэн энэ үдэр тэшэ ядан хүлээгээ, ханаандаа үргэлтэй, сэржэмтэйн хамта Есүүхэйдээ хэды дуратайгаа дамжуулха гэжэ дотороо ханажа ябаа нэн. Хойноһоонь уйдан гашуудаж, тэрээнгүйгөөр энэ дэлхэйдэ ябаханы хэды хүшэр хүндэ тухай хэлэхэ үгөө эртээнһээ бэлдэгшэ нэн. Тэнгэрийн харгыгаар үбгэнэйнгөө ханаа амар замаа үргэжэлүүлхын тула үхибүүдээ тэнжээжэ, гарыень ганзагада, хүлыень дүрөөдэ яабашье хүргэхэб гэжэ найдуулхаа ханажа ябаа. Үшөө тиихэдэ газар руу, үхибүүд тээшээ, харасаа ходо хандуулжа, хүшэр сагтань тэнгэрийн хаашуулхаа абарал эрижэ ябахыень гуйха гээ нэн. Олон лэ юумэ хэлэхэ гээ нэн даа үбгэндөө...

Харин мүнөө энээн тухай ханан гэхэдээ сээжэ руугаа зүүгээр хадхуулхан мэтэ болобо. «Угай һамгад соогуур намай хараагүй хаа, Есүүхэймни юун гэжэ ханаха юм?».

Өөлэн нуга татан жолоогоо мулталжа, эхэнэр бэшэ солбоноор эмээлдэ мордобо.

– Түйсөө дүүргээд, харанхы болотор гэртээ байгты, – гэжэ тэрэ гайхаһан хүбүүдтээ захирба.

Гүүгээ эрид эрыюулэн, хоёр удаа ташаан дээгүүрнь ташуурдаад, түргэн жороогоор хүрэн тээшэ табиуулшаба.

Үхибүүн бага наһанһаа иигэжэ тэрэ гүйлгөөгүй бэлэй. Тиихэдэшье хэрэггүй сагта мори дэмы яаруулагшагүй нэн. Харин мүнөө харгы харангүй гүйлгэбэ, жалга жаама жагсангүй харайлган, хүлтэ гартаараа морёо нэшэбэ. Зандаруулжа үзөөгүй дуратай мориниинь шадалаараа оролдожо, анхан гүйлгөөгүй жорооһоо хатарта орожо, хатарһаа жороодо орожо ябаба.

Урдаһаань үлээһэн һалхин Өөлэнэй нүдэнһөө уһа шахажа, сабиргай руунь туун, үһыень норгоно, тэрэ газартань хүйтэ даана. Таһархай удархай бодолнууд толгой соонь һубарилдана: «Анхан хэдэн үдэр урид һануулан дуулгагша һэмнай, ямар эдээ, яагаад бэлдэхэ тухайгаа зүбшэхэ, хамтын тогоондо уриха, харин мүнөө мартаһан хэбэртэй... Даридайда арсаһан хадам зорюута тиигэбэ гээшэ гү?».

Гэртээ годлинуудаа эсэгынгээ ханза руу суглуулжа байһан Тэмүүжэн гансааран байба.

– Нүгөөдэ эхэш хаанаб? – Өөлэн зүүн тала руугаа гэшхэлжэ, түйсэ туламуудтаа оробо.

– Сочигэл эхэ үшөө үглөөгүүр морёороо ябаа хэн.

– Хайшаа?! – Өөлэн гэнтэ хүхэ сагаанаар сайбагад гэжэ, эрид эрьен, шүдөө зууба.

– Мэдэнэгүйб.

– Юун гээ хэм?

– Юунш гээгүй.

– Юу абаад ошооб?

– Юумэгүй ябаа хэн.

Өөлэн бодолгото болобо.

«Соморхоноор ябаа хадаа тайлганда бэшэ, Есүүхэйдэ бэшэ...»

– уур сухалхаа болон жүтөөрхэлһөө түшэгэнэнэн зүрхэниинь халта номгоржо, Өөлэн сагаа гээнгүй түхээрбэ. Багахан түйсэ-нүүд соо арза, хорзо хэбэ, тоһо, зөөхэй, ээзгэй сумаада суглуулжа, Тэмүүжэндэ ганзагынь сумаада хэхыень захираад, өөрөө хүхэ шэршүү хурьган дэгэлээ үмдэбэ...

Мориндоо мордоод байхадаа хүбүүнэйнгээ асуунги харасада харюусаба:

– Мүнөөдэр намгад хулинсагтаа мүргэнэ, теэд намда хэлээгүй. Гээгдээд ошоходо эшхэбтэршье наань, ошохо хэрэгтэй, эсэгэмнай хүлеэжэ байна... – тэрэ дуугай боложо, ханаа алдаад, морёо ябуулба.

Өөлэнэй хулинсагуудай газарта хүрэжэ ерэхэдэ хамаг юумэн дүүрэжэ байба. Хүдөөлгэнэй добуунай хажуу талада, хатанхай шара ногоотой хотогор тэгшэ газарта, дүхэриг дүхэригөөр һогтуу намгад һууба. Тэдээниие хулгай нюдөөр хаймадан хараад, холыншье отогуудай намгад мүнөө ерээ юм байна гэжэ тодорхойлбо.

«Тиигээ хадаа эртээнһээ бэлдээ юм байна, нэгэ үдэрэй туршада хэлсэжэ үрдихэгүй хэн, – гэжэ тэрэ лаб үнэншэбэ. – Намайе зорюута холо болгобо...».

Унтаржа байһан түүдэгүүдэй хүхэльбэ утаантай худхаралдан, шатаһан мяханай, тоһоной шороб үнэр таранхай. Намгадай дарья табилдан дуугаралсаха абьян холо ойгуур дуулдана. Бэе бээе шагнангүй, юумэ онигохогүй харасаар гансал урдаа харан, тэдэ юуншьеб гэжэ аман дороо гүбэрэлдэжэ, хойто түрэлдөө байһан хүнэнхэдтэй дуугаралсана.

Тэрээниие харахадаа, зариманиинь дуугаа хуряаж, бэе бээ тохоногоороо түлхин, хонирхол дүүрэн харасаар үдэшэнэд. Өөлэн торон тогтонгүй, тэдээниие шарайшалангүй, дундуур нууһан хүгшэдые мэндэшэлэн дохихоёо сугларагшадай тэн руу ябаба.

Дүрбэн дабхар олбог дээрэ үни хада жүрхинэй хөморгондо орожо хосорһон Амбагай хаанай хатуу шэрүүн Орбой Сахатай хоёр бэлбэһэн һамгад нуубад. Урдахи Хабуул хаанай һамгадай һаһанһаа нүгшэхэдэ эдэ хоёр хүгшэд угай һамгадые засаг барин захидажа, түрэ наранда болон хүдөөлгэндэ түхээрэлгэн, хүрьгэ угтах, басага хүргэхэ, түрэнһэн нялхые үлгидэ оруулха, хулинсагта мүргэхэ ёһо заншалнуудые – эдэ бүгэдэ боржогон ноёдой гэр бүлэдэ болодог эхэнэр зоной бүхы хэрэг үйлэ тэдээнэй хатуу гар доро хэгдэдэг. Засагта дуратай, халдаха һобинтой эдэ хоёр Өөлэнэй хадамай басаган боложо ерэхэдэ түрүүшын үеэр тэн тэрээгүй хорото муухай хара һанаа гаргагшад бэлэй. Тиихэдэ, татаарнуудтай дайралдажа байхадань, хияад болон тайчуудай ноёдой гэр бүлэнүүдэй нэгэ хүрөөнээр байхада Есүүхэйн үни удаан үгы байха сагта Өөлэн эдэ хоёр хүгшэдэй хиналта доро ябагша һэн.

Дүтэлжэ ерэхэдэе хүгшэдэй баруун талаар хияад һамгад амьяараа дүхэриглэн нууна гэжэ хараба. Шаазгай үлэгэд гэжэ халта хараад, яаран буруу хаража, толгойгоо ганзагалба.

Орбой Сахатай хоёрой һүүлэй жэлнүүдтэ һайса хүгшэрһые анхарба: тарган пэндигэр бэенүүдын нилээн шүүрэнхэй, дала мүрнүүдын һолжорон һольбиинхой, хара хасарнуудын уршылдажа һанжанхай. Харин оршон тойроо байдалай нэгэл мууе хэзээдэ ходо бэдэрһэн ууртай нүдэдын тэрэл зандаа байба.

Түрүүшээр тэрээниие Орбой хараба. Хүгшэн эмэ нохойн нулсаран нүдэндэл тэрээнэй хараса гэнтэ уурлан жуупайгаад, духа дороһоо Өөлэниие үрэдэн хараба, тиигээд тэрэ хамар дороо юуншьёб гэбэ. Сахатай бушуу тархья үргөөд, иишэ тиишээ хараашалан, Өөлэниие хаража, томо шара шүдөө ирзайлгаба.

– А-а, ерээбши-и? Юундэ гээгдээш?

– Харин юугээ энэш яараха юм? – бусад һамгадай анхарал татахын тула Орбой шангаар дуугарба. – Үбгэнэйнгөө үхэмсөөр лэ мантай түрэл түтим байхаа энэш арсаал. Ондоо уг руу хадамда

гарахаа ханаа юм бэшэ гү гэжэ би ханагшаб. Бидэ энээндэ мүнөө хэрэгтэй юм аалди?

Гэнтэ абая аниргүй байдал тогтошобо. Намгад эб нэгэн тэдээн тээшээ эрьежэ, ногтуу нюураа хүсэлэн сэхэлжэ, холохоно хуугаашаниинь шэхэндээ гараа абаашан, ганса шэхэн болошонхой, хомхой хобдогоор шагнаба.

– Үгы, тиигээд үбгэнэйнгөө хажууда ямар оролдосотой бэрхэ-биб гэжэ байжа зорёолхогшо нэм, а? – Сахатай арга олоһондоо урмашан, Өөлэниие балшыса барина хэбэртэй. – Бидэ хоёр хүгшэдыешье мэхэлжэ шадаал. Харин бидэ наһа наһалаалди, олон бэридые хараалди, тээд иимэ мэхэтэй бэри уг дотороо нэгэшье хараагуйлди. Үбгэниинь хаял үхэбэ, энэнь, хари, хүүлээ үргэбэл.

Хүгшэд үлүү гаратараа архи уунхай, уурлахаһаа саагуур галзууранхай, урдахи хойтохиёошье ойлгохоёо болинхой, тиимэ-һээ аюултай гэжэ Өөлэн хаража байгаа нэн. Тэрээнһээ гадуур үнгэрһэн эдэ жэлнүүдэй туршада Есүүхэйн үндэр нэрэдэ түшэжэ, тэдээнһээ дулдыдангүй, бусад залуу бэринэртэл адляар тэдээнэй урда халганан шэшэрэнгүй, хаймһаран нялдаганангүй хууһанайнь түлөө үһөө хиһаагаа нэхэнхэй гэжэшье ойлгоо нэн. Алибаа тайлган, угай хайндэрнүүдэй үедэ хэды залуушье һаа, эгээл хүндэтэй хүнүүдээр дээгүүр хуудаг; Есүүхэйһээ далдиржа, тэрээниие ямаршье хүгшэд зандаха, заһахаа, хажууһаань татахаа жэхыдэг, Орбой Сахатай хоёршье сэхэ хашаха хааха аргагүй байдаг аад, мүнөө хамгаалха хүн үгы, ганса бэе болоһон тулань үһөөгөө абажал халахаяа оролдобо гээшэ.

Тэдээнэй урда бээе үмөөрхэ, һөөргэдэхэ гээшэ ямаршье үрэ асархагүй гэжэ мэдэжэ байһан Өөлэн моринһоо буунгүй тэдээндэ дохёод, хажуушаа зайлаха гэжэ, гүүгээ эрьюулхэдэнь галзуурһан хүгшэд хуга харайлдан бодобод. Тэдэ хоёр нюдаргаа зангидан, хоёр тээһэнь дүтэлбэ.

– Байз, хайшаа ябабаш?

– Харыт энээниие, маанартай хөөрэлдэхэшье дурагүй байнал!

– Буу моринһоо!

Галзуу сухалһаа хүгшэдэй һориштороо татаганалдаһан нюур шарайгаар бахаа ханатараа, садан садатараа доромжолоо баһаа-гүйдөө ханаагаа амархагүй гэжэ мэдээтэй байгаа нэн.

Орбой нэгэ гараараа ногтыень шүүрээд, хажуу тээшээ хэл-
тыжэ, нүгөөдөөрөө түүдэгнээ утаа уняар бушхаһан улаан сусал
набардан абаба.

«Сохихоны!» – гэхэн бодол зурагас гээд, саашаа юунэйш боло-
хоһоо тунхарингүй, зүүдэн соо мэтээр үйлэдэбэ. Жолоогоо татажа,
гүүгээ собхоруулба. Орбой тогтонгүй, ногто алдажа, хажуу тээшээ
хиидэжэ унаад, бузар муухайгаар хашхарба.

– Бариит! – гэжэ үзэгдөөгүй иимэ ябадалһаа сошордоһон Са-
хатай нюдөө бэлтылгэн, ухаа мэдээ алдан хуугайлба. – Ши үшөө
мултарха ханаатай гүш? Зай, байза, арһыш үбшэхэбди. Хубсаһын
тайлагты! Үһын зулгагты!...

Дутын дүхэригһөө хэдэн шамбай һамгад дуудахыень хүлээжэ
байһандал һуга харайлдан бодожо, үһөөбхилэн һарюу энеэсэгээл-
дэжэ, Өөлэндэ дүтэлбэд. Өөлэн жолоогоо угзаржа, һүеыгөөрөө гүүгээ
нэшэбэ. Тэрэнь урагшаа һуга хүрөөд, хоёрыень үбсүүгээрээ дайра-
жа, хүл алдуулан, холуур тарайлгаба, харин хормойһоонь шүүрэхэн
гурбадахиинь улайха нюур руу Өөлэн ташуурдажа хаяба. Гүүн шоно
мэтээр сагаан хөөһэтэй томо шүдөө ирзайлган, урагшаа гүйжэ,
урдань байһан һамгад айһандаа хаха хүрэжэ, арбайса гүйлдэн,
зариманиинь шардайса мүлхин, түргэн бушуу харгыһаань зайланад.

Добын хяраһаа Өөлэн эрьежэ хараба. хүрэг һамгадаар бэээ
тойруулһан Орбай Сахатай хоёр галзуу дошхоноор гарнуудаа
арбагашуулан, ямаршьеб нэгэ дайшалхы юумэ хашхаралдана:
эхэнэрнүүдые ямаршьеб юумэндэ уряалжа байна гэжэ харагдажа
байгаа һэн.

XIX

Тайчуудһаа бусажа ерэхээр Худагта, Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн
болон Даридай ноёд гэр гэртээ тарангүй, Даридайнда буу-
бад. Харгыһаа амарха, байдалаа хэлсэхэ, саашаа яаха хээхэээ
бодохо гэлсэнхэй аад, эдее зооглоон, элдэб хөөрэлдөөн соогуур
архинь ехэдээд, хонохо баатай болобод. Үглөөгүүр тархьяа заһаад,
дахин үлүү гаратар уужархибад, тиигээд лэ тэрээнһээ сааша хэдэн
үдэрэй татамаар бэшэ архидаан болошобо.

Тэдээнэй һүүлээр үглөөдэрынь Алтан дүүнэртэйгээ ерэхэ, теэд
хүрээндэ хахадшье үдэр байнгүй, дүтынгөө зонтой хөөрэлдэхөөр,

нөөргөө ябашабад. Тэрэл хүнндөө хүрэнэй зүүн тала эзэлжэ байдаг тэдээнэй албатад гэрнүүдээ задалжа, хамаг ашаагаа буха, тэмээн тэргэдэ ашаад, нүүжэ ябашаба. Үглөөгүүр нэгэ яһатаниинь сэхэ зүүлэн, тэдээнэй үргэн мур харахадаа тайчуудай намаржаан руу Таргудайн дали доро орохоёо ошобо гэжэ ойлгобо. Хияад – боржогоной хүрэн гурбанай нэгэ хубяар үсөөрбэ. Анхан бата сагаан шулуун мэтэ мүхэрээтэн жэрыжэ байһан хүрэн мүнөө эбдэршэн, хаха шуу буушаһанаар нюдэ халтирмаар харагдана.

Даридайн айлнуудаар мүнөө үдэр бүри хони гаргагдана, тогоон соогур таһалгаряагүй мяхан шанагдана, харин хатуу хорзоор, халуун аминай архиин үнэрөөр шэнгэшэн бүгшэм ехэ гэрһээ үглөөнһөө үдэшэ болотор ногтуу хүнүүдэй уйгарлаха абьян дуулдана. Архида дүмүү хандасатай, харин мүнөө огтолон уухаяа болёод ябаһан Худагташыё мүнөө бусадһаа дортохоёо болинхой.

Ноёдоо хараад, албата зоншыё архи уужа эхилбэ. Засаг баригшадайн үлүүсүүдэй агшан зуура һандаран бутаржа, отог изагуур доторхи байдалын муудаж, мүн тиихэдэ өөһэдэйншыё иигэжэ доройтожо байхада харьяата зонинь уяаһаа мултарһандал болобо. Бүхы хүрэнээр үглөөнһөө үдэшэ болотор халамгай нүхэд хүрэг хүрэгөөрөө зольборбо, хара зон болон богоолнууд ажал хэрэгээ хаяба. Үбгэдөө хараад, һамга гэргэд үдэр бүриингөө үйлэ хэрэг үйлөөрн орхибо, үнээ гүүдээ һаахаа болижо, унага буруудыень эхэдэнь табиба, зөөхэй бүлэхөө, тоһо сохихоо, арһа элдэхээ болибо. Тэдээнэй үлэн хоһон үхибүүд гол дээгүүр гү, али талаар гаража, заһаһа, тарбага баряад, галда шаража эдинэ. Эдээлээгүй үлэн хоһон нохойнууд хотон дундуур амаа ангайлган гүйлдэжэ, уланхатаһан нюдөөр хараашалан, эдээнэй зүйл бэдэрнэ. Хони тугалда шоно мэтээр добтолон, хялбархан сагай туршада тэдээнһээ эбэр, туруун, арһанһаа бэшэ юумэ үлөөнгүй эдижэ байхыё зарим зон хараһан байба. Жүрхинэй дайлан ерээд, отог отогоорн, аймаг аймагаарн хюдажа, амиды үлөөшэдэйн жалга хабшалнуудаар хорон хоргодожо байхадашыё иимэ хаягданги байдалда хэдыхэн үдэрэй туршада хүрэнэй ороһыё үлтирһэн үбгэдшыё һанаагүй бэлэй.

Анханшыё хүнүүд хэдэн үдэрөөр уудаг байгаал даа, теэд һайндэр болон түрэ наранда юм аабза, журамаа алдангүй, байдалаа

эбдэнгүй, ёһо гуримаа баримталан, үргэл мүргэлөө сахин, үбгэдөө хүндэлэн. Һайндэр үгыгөөршые зарим нэгэн хатуу харые баригша һэн, теэд нэгэ гү, али хэдэн хүнэй уухада бүгэдэ хүреэндэ юуштэб даа? Хэр уһаа заншаһан үдэр бүриин ажабайдал тэрээнһээ боложо хандарха гү, хүн зон хэхэ ёһотой юумээ хээд лэ, амгалан тайбаниень сэрэг сахяад лэ байгша хааб даа. Үлүү гараашад ноёд болон аха захатанда хэһээлгээд, хэмдээ орон, заһаржа, замдаа гаран, саашалжал ябагша һэн.

Харин мүнөө тэдээнэй нюдэн дээрэ һаяхан лэ хүсэн түгэс байһан хияад-боржогоной отог аймагай бутаран хандархада ноёдойнь эбээ нэгэдэжэ, аюулай урдаһаа улаан нюураараа эб хамта бодохын орондо гараа һула табин, панхаруутан доройтоходо тэдээнэй үргэн дали доро олон жэлэй туршада ажана амгалан ажаһууһан харьяата зониинь арһа мяхаараа хамгаалгагүй болоһоноо, үглөөдэртөө юунэй болохые мэдэхгүй байһанаа ойлгобо. Яаха хээхээ мэдэхээ болёод, тээлмэрдэһэн, гайхаһан, сошохон зон дараанайнгаа архи гаргажа, ухаа мэдээгээ алдатараа ууба. Архигүй зониинь бүхы хүреэнээр бэдэржэ, энэ тэрэ зүйлөөр андалдажа олоно. Һэнэг гэжэ үгы ноёдоо хаража, тэдээнээ хараажа ууба, мэдэгдээгүй юумэнһээ айһан жэхыһэндээ, тэрээнээ түргэн мартахын түлөө ууба.

– Гансал Есүүхэй баатарай хүсөөр хамаг юумэн байгаа юм байнал даа, – гэжэ хара зон дундаа хэлсэнэ. – Бидэ тухайлаашыегүйлди.

– Тиигээд үшөө Тодойн ноёной сэсэнһээ...

– Тэдээнэй ябамсаар лэ хамаг юумэн хандаршаба.

– Тэдээнгүйгөөр эдэ ноёд мал харагшад байтараа мүнөө өөһэдөө мал болошобо...

– Шонын эдеэн болобо...

– Гай гасалан ерэхэнь даа.

– Үшөө тиигээд үбэлэй урдахана...

Энээн тухай дуугарха хорюултайшые һаань, хүн зон һанаһанаа сэхэ руунь хэлсэнэ, сэрэг нүхэд тээшэнь һаналаа табинашыегүй. Тэдэ түрүүшээр иимэрхүү хөөрэлдөө дуулахадаа ташуураа барихаяа һэдэгшэ һэн, теэд байн байн тиихээшые болишоо. Өөһэдөө тэдэ түйсэ архи тойроод, иимээр лэ хөөрэлдэдэг.

– Есүүхэйн үлүүс Таргудай абахаяа һанаа гэлсэнэ...

– Манайхидта тиигэжэл соносхоо гэнэ ха юм.
– Манайхид тиихэдэнь?
– Урдаһаань дуугараагүй бэшэ юм гү.
– Тиигээ хадань, абаг саашань...
– Манай зөөри бэшэ даа, манай һанаагаа зобохо юумэн бэшэ...
– Манайхидай үсэрхэлдөө һаань, яахаб?
– Тиигэг лэ, манда юуштэб?
– Юуштэб гэжэ, тугуудаа үргөө һаань, зэбсэгээ бариха боло-
холши...

- Үгы даа, би нэгэ яһатанаараа дайлалдахагүйб.
- Хайшаа ошохо һэмши?
- Тайчуудта ошоошодой хойноһоо ошохоб.
- Хуул барандаа тиигэхэ хаш даа...

Долоон хоног архидаад байтараа хабдажа харлаһанан Бүри Бүхэ бүгүнүүдтэ нүүжэ ошохоб гэжэ бусадтаа занаһанаа гэнтэ һа-
нажархиба.

– Би таанарһаа таһархам! – гэжэ тэрэ һогтуу соогоо баһал һог-
туу аха дүүнэрэйнгээ дунда һуутараа һүүхирбэ. – Мүнөө гараад лэ
ябахам!

– Харин намайе мартаа гүш? – гэжэ Ехэ Сэрэн асууба. – Би
шамтай ябахалби.

– Зүб, ши намтай ябахаш, – баярлаһан Бүри Бүхэ тэрээнээ
тэбэрибэ. – Хоюулан нүүжэ ябахабди. Ши минии эгээл үнэн сэхэ
түрэлши, эдээн шэнги бэшэ, – гээд, Худагта Даридай хоёр тээшэ
тоомжоргүй зангажархиба. – Эдэш эндээ үлэг, Таргудайда үшөө
ехээр дохиг. Харин бидэ хоёр эндэнээ ябаад, амяараа байхабди...
Хосорхогүйбди даа...

– Ши бидэ хоёр хосорхо? – гайхангыар гараа дэлгэн, Ехэ Сэрэн
һураһаана. – Хе-хе-хе... Эдээн хосорхо, бидэ бэшэ. Бидэ хоёр,
хараад байгаарай, үбэлдөө хагсуугай эхилхэдэ Алтайһаа аймшаг-
тайханууд адуу асархабди! Хэдые туухаа һанааш, тэдые. Харин
эдэш атаархаха. Абыт гэхэ бидэниие...

- Теэд бидэ абахагүйбди.
- Тай.
- Манда хэншые хэрэггүй.
- Хэншые.

- Өөрынгөө тэрэ тайчуудта арилагты гэхэбди.
- Тай.
- Ябая эндэһээ.
- Ябая.

Тэдэ хүндөөр бодожо, мур мүрөөрөө тэбэрилдэн, ээдэлдэһэн хүлнүүд дээрээ үүдэн тээшэ ошобод. Уйтан набтар үүдээр удаан гулдирбад. Газаа гараад, мүн лэ удаан уяанда байжа эсэшэһэн моридтоо мордобод. Тиигээд ойлгогдосогүйгөөр бабаралдан, саашаа ябашабад...

Даридай Худагта хоёр хожулан үлөөд, һур һүлдөө дарагдан, уни удаан абяагүй һуубад.

– Яаха болоо гээшэбибди, аха, – гэжэ һөөлдэнги хоолойгоор Даридай асууба. – Мүнөө хожулан үлэшэбэбди...

- Эндэһээ баһал ябаха хэрэгтэй. Эндэ үлэжэ болохогүй.
- Юундэ?

Тэрэнь нэгэ юмэ бодотороо ямаршьеб үбшэнһөө уршагад гээд, дурата дурагүй дуугарба:

– Юундэб гэхэдэ, эндэ ганса бидэ хоёр бэшэбди. Эндэ үшөө Өөлэн үхибүүдээрээ, Есүүхэйн нүхэдтэй хамта байна. Тэрээнэй үлүүс үшөө хубаагдаагүй, һамга үхибүүдын үсэд зантай, нүхэдын үнэн сэхэ, Таргудайн эзэлжэ байһан зөөриень абахаяа ерэхэдэ шууяа хүүеэ татахадаа болохо. Тэрэ үймөө хүймөөн соогур хажуудань байһандаа шаналхаар юумэншье болоходоо болохо бшуу даа. Тиимэһээ энэ газарһаа холохоно байгаашань дээрэ, ойлгоно гүш?

– Ойлгоноб, Худагта ахамни. Үлэг гансаараа Өөлэн тиимэ тэнг хадаа. Тэрээнһээл хамаг юмэн боложо байна! – гэнтэ уурлаад, Даридай хашхарба. – Хэрбээ намда хадамда гараа һаань, хамаг юмэн, магад, ондоо байха һэн. Тиигэе, минии аха, мүнөө үдэртөөл нүүлши.

– Тиимэ, мүнөөдэртөө ябаха. Үглөөдэр оройтошоходоо болохобди.

– Харин теэд хайшаа ошохо гээшэбибди, аха? – һогтуу һанаандаа һанаата болон, нүгөөдынгөө нюур шагаажа, Даридай духаа уршылган асууна. – Хэлыш, ахамни, хайшаа зөөхэбибди... Хайшаа гэнэш, тишээл ябахаб.

- Таргудайда... гэжэ һананаб.
 - Таргудайда? Тээд юундэ тэрээндэ?
 - Юундэб гэхэдэ, сухалтай нохойтой дайсан байнхаар, нүхэ-сөөшэнь дээрэ.
 - Ай... Зүб лэ хэлээш.
 - Юумэнэй мэдээжэ болотор тэрээнтэй байя, – хайхарамжагүй урдаа харан, Худагта дуугарна. – Саашаа харагдана бээ.
 - Тон лэ зүб хэлэгдээ! Үнэхөөрөөл сэсэн байнаш, минии аха Худагта. Нэжээдые энээнэй түлөө уужархия.
 - Зай, нэгэ нэгыел тогтоое, тиигээд лэ хүрөө. Ногтошоогүй дээрээ хэрэгээ хэе. Хүн зоноо бодхоохо хэрэгтэй. Тиигээд лэ тэргэ дээгүүрээ тарайгаад, унтахада болоно...
 - Тиимэ. Нэгэ нэгыел...
- Даридай архи аягалжа, аха тээшээ харангүй, ехэ ехээр гүлд-гүлд гүүлэжэрхибэ.

XX

Хүдөөлгэнэй газарһаа наранай орохын урдахана Өөлэнэй бусажа ерэхэдэ Сочигэл гэртээ байба. Хүбүүдын ойһоо үшөө буугаагүй байгаа һэн.

Хуушан дулаан хүнжэлнүүдые арһанай гэрһээ тэрэ газашань гаргажа, ута нургааг дээгүүр үлгэжэ байба. Хэрмэн хүнжэл дэлгээжэ байтараа туруунай табараан тээшэ эрьбэ.

– Зай, хэр ябаад ерэбэш? Олон зон суглараа гү? Байза, үгы ши бара барагарлши. Юун болооб?

– Гэртээ орое, хөөрэлдэе, – гэжэ Өөлэн хуурайгаар хэлээд, гүүгээ уяжа, ехэ гэр руугаа тэрээниие хүлээнгүй ошобо.

Сочигэл ногоон дээрэ обоо хүбөө тоототой хуушан хүнжэлнүүдые орхёод, гайхангяар мүрөө хабшагад гүүлэн, хойноһоонь ябаба. Дээрэхи эшэгэн дэглээ Өөлэн тайлаад, зүүн ханадаа үлгэбэ. Эхэнэр талаараа һуубад.

– Хаана мүнөөдэр байгаабши? – гэжэ Өөлэн бэриингээ нюдэ харан, сэхэ асууба.

– Хэнигэсэй хүрэн ошоо һэм, – гэжэ Сочигэл утаар татан хариусаба. – Өөрөө мэдэхэ гүбши даа, энэ зундаа манай Есүүхэйдэ хүхэ хэнэн дарханай һамган. Хониной далаар һайн харадаг гэжэ

намда хүнүүд хэлээ нэн, тиигээд лэ би урдахияа үзүүлхэ гэжэ ханаа нэм. Теэд тэрэ гэртээ үгы байгаа, хулинсагуудаа хүндэлхөө ошоо гээ нэн. Тиигээд лэ гэртээ ерээб... Харин ши тэрээниие тэндэ харахан байхалши. Үглөөгүүр ой гарахадашни, шамайе тиишээ ошохогүй гэжэ бодоо юм байна гэжэ ханаалби, тиигээд шамгүйгөөр бишье тиишээ ошохогүйб гэжэ ханааб, шамгүйгөөр би тэндэ юу хэхэбиб, зүб гү? Хэнигэсчээ бусахадам Тэмүүжэн, хари, хулинсагуудаа хүндэлхөө ошоо гэжэ хэлээл...

– Намгад мүнөөдэр тиишээ ошохо гэжэ мэдээ нэн гүш?

– Мэдээ.

– Юундэ намда хэлээгүйбши?

– Юундэ хэлэхэ хүнбиб, ши өөрөө мэдэжэ байгаа гүбши. Али ши мартаа гүш? Ши өөрөөл тэрээн тухай түрүүн хэлээ нэмнайш, үшөө нара хахад саана. – Сочигэл мүнөө тэрээниие ухаагаараа хамууршоогүй юм аабза гэхэндэл адаглана.

– Тиигээб, мартааб.

– Харин шини үсэгэлдэрсье, уржадэрсье энээн тухай абья гарахагүйдэш, манай намгадаар тиишээ ошохогүй гэжэ шиидээ юм байна гэжэ ханаалби. Бишье дуу гараагүйб, юу үлүү юумэ хэлэхэмниб сэдхэлыеш хэндээжэ.

– Зай, бил өөрөө гэмтэйб. Нүүлэй үедэ ханаагаа зобохо юумэн олон байгаа, өөрөө мэдэнэш, элдэб бодол толгойдо ороо, тиигээд лэ мартажархёоб.

– Зай, хэр ябаад ерээбши?

– Мүртэй бэшэ... Би намгадаар наншалдааб...

– Юу-ун? Наншалдаа? – Сочигэлэй нариихан дугааг нидхэнүүдын гайхалһаа үргэгдөөд, тэрэ зуура баяртай энеэбхилгээр шарайнь гэрэлтэбэ. – Хэнтэй? Зай, хөөрэл даа! Шамайе гааруулаа хадаа, хэн нэгэниинь садатараа юумэ эдээ ёһотой.

Өөлэн бэриингээ баалалта доро нулаханаар орон, бага багаар зүрхөө уушхаржа, болоһон ушараа хөөрөжэ үгэбэ.

– Яахаяа тиишээ ошоо гээшэбиб гэжэ мүнөө халагланаб. Бүхы уг унгийн урда сохижо наншажа, нэрыем бузарлан алдаба. Есүүхэйн лэ урма хухалхагүй гэжэ ханаа нэм.

– Бараг, Есүүхэйдэ бидэ хоёр хожом ошоод ерүүжэбди, маанараа ойлгохо, хүлисэхэ, – гэжэ Сочигэл сэдхэлээ хөөрэн, хоролхуу-

гаар альгаа үрэн байба. – Ай, ямар хайн юумэ хэбэ гээшэбши! Орбой газараар тарайжа унаа гэнэ гүш? Хараагүймни харамтай, би тэрээниие наадалха нэм, би дээрэһээнэ үшөө нэмэхэ нэм... Тэрэ хоёр шабгансые тиигэхэл хэрэгтэй! Тэдээнэй муу муухай хоолой мүнөөшье дуулаһан зандааб, ходол ханаагаа дүүрээгүй, ходол уур сухал, намайе хараһаар лэ нюурынь һоришохо. Тэдэ илангаяа намда дурагүй... Бэрхэш, Өөлэн! – Сочигэл тэрээнэй мүрөөрнь тэбэрээд, шоб гэтэр хасарыень таалаба. – Ямар бэрхэ гээшэбши, Өөлэн! Ши хайндаа хайнши, харин уурлабал, юрын һамгадай хүйһэнэй задархаар юумэ хэхэш.

– Зайл даа, үлүү юумэ бү дуугара, – Өөлэн тэрээнэй баяр хубаалдангүй, томоотой зандаа үргэлжэлүүлнэ. – Намайе нэгэл юумэн ехээр гайхуулаа: тэдэ һамгад ямар баяртайгаар намда дүтэлөө гээшэб. Намайе доро унагааха, наншаха угаа дуратай байгаал, теэд юунэй түлөө? Би тэдээндэ нэгэ муу юумэ хээ бэшэлби, намайе тэдэ хайн мэдэхэшьегүйл, тэдэ ондоо отогой ха юм. Зай, хоёр хүгшэдэй мэдэлдэ айһандаа оробо гэбэ нэн бэлэйбди. Теэд би тэдээнэй нюдэ хараалби: тэдэ намайе юунэйшьеб түлөө үзэн ядана хэбэртэй, үһөөгөө абаха ханаатай. Юунэй түлөө?...

– Юунэй түлөө гэжэ һурана гүш? Шамайе шагнажа һуугаад, гайхалаа баранаб, Өөлэн эхэ. Ши ухаатайш, ши бодолтойш, теэд хүнүүдые огтолон мэдэнэгүйлши. Эдэшни маниие үхибүүдтэймнай хамта гансал Есүүхэй ноёной һамгад байһанаймнай түлөө алажа хаяхал. Шалтагай байгаал хаа, шонын хони мэрэгшэдэл эдэш маанарые мэрэжэ хаяхал, хамгаалха хүнэй хажуудамнай үгы хаа... Ах-ха даа, хүнүүд ямар бэ гэжэ мэдэнэгүйш даа, Өөлэн эхэ.

Хоёр нарын саана эгээл эндэхэнэ Шаазгайн Есүүхэйн дүүнэр тухай хэлэжэ һууһые Өөлэн ханаба.

– Үнэхөөрөө хүнүүд иимэ гээшэ гү? – Өөлэн Сочигэлһээ бэшэ, өөрһөө һураһандал асууба. – Би мэдэнэгүй гээшэ гүб?

Тэрэнь тэрээнээ анхаралтайгаар хараад, гараараа самнаба.

– Ши хэзээшье энээниие ойлгохогүй хаш. Ши өөрөө тиимэ бэшэш, тиигээд лэ хүнүүдые өөртөө адли шэнгээр һананаш. Ши сагаан сэдхэлтэйш, тиимэһээ хүнүүд хара сэдхэлтэй байдаг гэжэ үнэншэжэ шаданагүйш. Эдэ жэлнүүдэй туршада би шамайе хайн мэдэхэ болооб, тиимэһээл шамда сэхыень хэлэнэб.

– Харин ши ямарбши, Сочигэл?

– Ямар агшабиб, тиимэб, – гунигтай хөөрэлдөөнхөө нэргэн гараха гэнэндэл тэрэ хүхюутэйгээр харюусан, мүрөө нэжэрээд абаба. – Би элдэб эсэб. Теэд ши намда бү маргаарай. Бидэ хоёр хуби заяагаараа холбогдообди, дүтын түрэл болонхойбди... – тэрэ үшөө юушьеб хэлэхэ гэжэ байтараа гэнтэ дуугай болоод, шагнаархаба. Ханын саанаһаа туруунай нэмээхэн түбэрхэ абяан дуулдаба.

– Хэншьеб ерээ, – гэбэ тэрэ. – Манайхин бэшэ хэбэртэй...

Тэрэ бодоод, айлшанаа угтахаяа үүдэн руу ошобо, теэд урдаһаань хушалта дороһоо Шаазгайн хүлһэ лэбшэһэн улаан нюур харагдаба. Гэр соохиие хаймадан хараад, тэрэ оробо.

Хулинсагай газарта наһа барагшадые дурдаха тайлганда тэрээниие хараһанаа, тэрээнэй саашаа хараад, нюураа нюугаад һууһые Өөлэн ханаад, хүмэдхөө буулгаба. Айлшанаа дурагүйдэнгээр хараад, хубхай хуурайгаар дуугарба:

– Оро, бэри, һуу.

– Өөлэн эхэ, ямар найнаар хамаг юумэн болошоо гээшэб! – гэжэ тэрэ гараа урдаа хабсаран, хажуугаарнь һуутараа доржогонобо. – Ямар бэрхээр тэдээнһээ мултараа гээшэбши...

– Хүлээ энээн тухай, Шаазгай, – гэжэ Сочигэл хүлһөөнь толгой хүрэтэрнь тэрээниие наада барингяар хараба. – Ши маанарта ондоо юумэ хэлэ. Ши маанарта хамагай дүтэ бэри байгаад, яахадаа тайлган тухай хэлээгүйбши?

– Би хэлэхээ ханаа нэм таанарта! – гэжэ тэрэ нүдөө бэлтылгэн хашхарба. – Би хэлэхээ ханаа нэм таанарта, теэд хүрээнэй газраа гүү хаадаг нэгэ барлаг басагамни таанарые үхибүүдээрээ ой гараа гэжэ хэлээ, тиихэдэнь лэ би ханаагаа амаршооб...

– ханаагаа амаршооб? – Сочигэл гайхангяар Өөлэнтэй бээ бээ харалсаба. – Юунһээ амаршабаш? Шинии орондо ондоо хүнаа, хойноһоонь хүниие эльгээхэ, үгы наа, наашань дуулгаха байгаал. Би гэртээ байгаа ха юмбиб, Тэмүүжэншье эндэ нэн...

– Байза, би тэрээн тухай хэлэнэгүйб, – Шаазгай гараа арбагашуулба. – Эдэ Орбой Сахатай хоёр үсгэлдэр үдэшэнһөө хамаг бэрээдүүдые һогтоторшни архи уулгаха гэжэ албадаа ха юм, тиигээд һогтуу шамай, Өөлэн эхэ, хэрэлдээн наншалдаанда хабаадуулха гээ. Тиигээд үймөөн хүлгөөн соогуур хэн нэгэнэй тархи

соо сохёод, шамайе гэмнэхэ, анза эрихэ гэжэ байгаа. Арад зоной таанарһаа холодохын түлөө бүхы уг унгийн урда нэрыетнай бузарлаха гэжэ ханаа ха юм.

– Үсэгэлдэр хаана суглараа хэмта? – тэрээниие дурагүй хараашалан, Сочигэл мүрдэнэ.

– Алтанай хамганайда, тэндэл тэдэ хүгшэд тогтоһон байгаа. Маанарые нэгэ нэгээрнай тиишэнь дуудаад, танай урдаһаа бултадаа тулаха гэжэ захираа. Би үшөө үсэгэлдэр таанарта гүйжэ ерээд, уридшалан мэдээсэхэ гэжэ ханаа ха юмбид, теэд ажалдаа тухашараад, ори таһа мартажархёод, унтахынгаа урдаханал ханааб. Тиигээд үглөөгүүр эртэ гүүнүүдээ хааһан хойно гүйжэ ерэхэ гэжэ ханаһан байгаа. Теэд барлаг басаганайнгаа таанадые ой гараба гэхэдэ, маанадаар ябалсахагүй гэлдээ юм байна гэжэ ханахаддаа досоом онгойгоол. Харин шамай тайлган дээрэ харажархин гэхэдэ, гансата тэлэршоолби, мүнөөшье болотороо элүүр зандааб. Хыш намда, Өөлэн эхэ, аяга арза, тэрэгүйдэ яахадаашьеб тархим яншажа эхилээл.

Өөлэн Сочигэлдэ дохид гэбэ. Тэрэ үйһэн түйсэ абаад, шэрээ дээрэ гурбан гуулин аяга табижа дүүргэбэ, хониной хүйтэн бөөрө отолбо. Шаазгай аягаа хүнтэрүүлээд, дээрэһэнь дарууланшьегүй саашань үргөө бүлюудэбэ:

– Баруун тэнгэрийн буянта ашаар ши, Өөлэн эхэ, гээгдэжэ, архиин барагдаһан хойно ерээш. Тэрэгүй хааш, архи шамда барижал, барижал байха хэн, хүгшэдтэ арсахагүй ха юмши, уухал баатай болохо байгааш. Ехэ арза маанар хамгадта хэрэгтэй хэн гү ухаагаа хамуурхын тула? Архинь үшөө шэбшээтэй байгаа гээбы. Орбой Сахатай хоёр шэнги хүгшэд эльбэшэн байха ёһотой...

Өөлэн тэрээниие шагнахаяа болин, өөрынгөө гуламта болон онгонуудтаа ханаань мохоодуулжа, аймшагтай газарһаа ондоо тээшэнь залажа үгэһэндэнь баяр баясхалан хүргэжэ һууба.

«Гэрэйм хүлдэ заяан минии тала барина, – гэжэ тэрэ ханаагаа амаран бодобо. – Тиигээ хадаа би гэртээ байгаа сагтаа тэдээндэ дарагдахагүй байнаб, үхэдэл эльбэшэдшье хаань...».

Шаазгай доржогоноһон зандаа байба. Сочигэл тэрээниие анхарал ехэтэйгээр шэртэнэ. Өөлэн өөрынгөө бодолнуудһаа холодон, шагнаархаба.

– Тайлганһаа ерээд, харан гэхээм, сэргэдэмнай манай ноёдой морид уяатай, арһанай гэрэй хажууда барлагууд хони гаргажа байна, харин газаахи гал дээрэ томо тогоо табяад, уһа хэжэ байна. Юун болооб гэжэ барлагһаа асуухадам, мүрөөл хабшана: «Ноён захираа». Гэртээ ороһом, тэндэ хуу һууна, хуу, Хутулын үхибүүдһээ бэшэн, һайса уунхайнууд, ууртай сухалтайнууд, тоосолдоно, хэрэлдэнэ. Би байгааб-байгааб, тиин намай хараагүйдэнь һөөргөө һэмээхэн гараад, таанарта ерэбэб... Удаан тэдээниие шагнаагүйб, теэд шухала юумыень ойлгооб: Таргудай тэдээндэ арсаа...

– Байзал даа, Шаазгай, – гэжэ нэгэ муу юумэ мэдэрээд, Өөлэн тэрээниие зогсообо. – Юун тухай хэлэнэш? Ямар юумэндэнь Таргудай арсаа юм?

Тэрэ амаа татажа, үлүү юумэ дуугаржархиханаа ойлгон, нүдөө эригэнүүлбэ.

– Ондоо юумэ хэлээлби-э, – тэрэ гараараа амаа хаан, айнгяар дуугарба. – Ондоо юумэ, ондоо юумэ хэлэнэб, Өөлэн эхэ, Сочигэл бэри, хайрлыт намай, энэ үбэштэйе, Даридай хэлым таһа отолхол. Одоо мүнөөл бүри яг отолхо, хэды дахин занһаа һэн...

– Юрэдөө, юун гэнэ гээшэбши, Шаазгай бэри, бидэ өөрын зон бэшэ хүн гүбди? – Сочигэл түргэн хойшоо эрьежэ, аяга дүүрэн арза хэбэ. – Барил даа, уужархи, тархьяа заһа, тиигээд маанартаа юушые нюунгүй хуу бараниень хөөрөөд үгэ, хэлээ хүнгэлэ, хамаг юумэ шэрэжэ ябахань хүшэр, заримыень салгидаагаад хая.

– Үгы даа, хэрбээ хэрэгэй иимээр эрьеэ хада, бултандаа ууя, – гэжэ Шаазгай нёлбоһоо аршан баалаба.

– Тиигэбэл бултандаа ууя, – гэжэ Сочигэл тоосолдобогүй.

Өөлэндэ һэмээхэн эмнис гээд, тэрээндэ дүүрэн аяга бариба.

Шэлээбэд. Даруулбад.

– Тангариглагты намайе заахагүйн тула! – хараһаар байтар һогтожо эхилһэн Шаазгай эрилтэ табиба.

– Шаазгай, маанартаа үнэншэ, – Өөлэн мүр дээрэнь гараа зөөлэхэнөөр табиба. – Бидэ хэндэш хэлэхэгүбди, ши найдамтай бай. Ши намайе һайн мэдэхэ ха юмши даа. Харин хэрэггүй газарта тангариг үргэхэдэ нүгэл, бурхад дурагүй байха.

– Би шамай мэдэхэб, тиимэһээл хэлэхэб! – гэжэ эсэстээ тэрэ шиидээд, хажуушаа һарбайжа, өөртөө үшөө хээд, ууба. – Гурбан

үдэрэй саана манай хүнүүдэй хахадынь намаржаанһаа тайчууд руу ябашоо. Таргудай татаа бээ. Манай ноёд албата зоноо һөөргэнь бусаахын тула тэрээндэ ошоо. Мүнөөл хая бусажа ерээд, манайда архи уужа, яаха хээхээ бодожо һуунад.

– Эхилбэ даа! – Сочигэл удхатайханаар Өөлэниие хараба. – Дан юрынхыгээр дүүрэхэгүй гэжэ ханаал нэм.

– Эхилбэл даа, теэд нүгөө талаһаань эхилбэ, – гэжэ Өөлэн тээлмэрдэн харюусаба. – Иигэхэ гэжэ ханаагүйлби.

– Таанар намай заахат! – гэжэ гэнтэ гараараа шэрээ ёборон, Шаазгай уйлашаба. – Таанар намай заахат! Намай алуужан гэжэ ханана гүт? Гансата алагты! Иимээр байхаа хананагүйб! Алагты намайе!

Тэрэ дала мүрөө ехээр шэшэрүүлэн, хоёр хасараарнь элбэгээр гоожон байһан нёлбоһон соогуураа урдаа юушье харангүй, ууртайгаар хашхарна.

– Дуугай болол даа! – гэжэ тэрээниие Сочигэл бадашаба. – Шамайе хэншье зааж байхаа ханаагүй. Хэн шинии хоб-жэб тарааж ябахха ханаха юм? Маанарта тэрээнтэй тэрээнгүй с-шань!

– Боли, бү бадаша, – гэжэ Өөлэн тэрээниие зогсообо. – Харана гүш, мэдээгээ алдаа. Тиигэнхаар гэртээ унтахыень хэбтүүлэ, унтаж нэргэг.

– Ябая! – Сочигэл тэрээнэй гарһаа шангаар татажа, хүл дээрэн бодхообо. – Хари, Даридай иимыеш хараа хаа, ташуурай амта баһа эдюулхэ. Үшөө һамгандам архи уулгаат гэжэ маниие харааха... Зай, хүлөө хүдэлгэ, шамтай носолдохо сүлөөм үгы!

Үглөөдэрын хүнүүдэй тайчуудта гүйлдэжэ ошогон тухай хаа – хаанагүй хүрэнээр хэлсэжэ байбад, Өөлэн Сэчигэл хоёр шэнэ шэнэ жэжэ зүйлнүүдые дуулаба. Боро хараан соогуур Сэчигэл Даридайнда орожо гараад, хүрэнээр ябажа хараад, түргэн бусаба.

– Шал мяхан һогтуунууд, дуугаржашье шаданагүй, – гэжэ тэрэ ноёд тухай ехэ гэртээ дуулгаба. – Үлүү ехээр эдигэн буха шэнгээр юрэл мөөрэлдэнэ. Шаазгай хаанаш харагданагүй, багаш гэртээ, хүнэйш гэртэ үгы, зарасанарын баринхайнууд ябана, архи үшөө нэрэжэ байна. Би тэндэнээ саашалаад, годли хэдэг хүнэй һамганда орооб, тэндэ хэдэн һамгад дэнгэй гэрэлдэ юумэ оёжо һуунад. Тэдэ шам тухай, Өөлэн эхэ, муу һураг ябана гэнэ. Ши тайлган дээрэ

хэнхээш ехээр архи уужа ногтоод, хүндэ ямба ехэтэй тэдэ хүгшэ-
дые баһаа, доромжолоо, шамай татахадань, улам галзуураад, гүү-
гээрээ тэдээниие дэбһүүлээ гэнэ. Намгад, хари, даб гэлдэн бари-
жа, шамай номгоруулаа юм хаш. Тиигээд үнэн дээрээ тиигээ юм гү,
үгы гү гэжэ намһаа тэдэ асууна. Болигты гээб, тэрэтнай ганса хоб,
Шаазгайһааш асуугты. Нураабди гэнэ тэрээнһээ, теэд тэрэ хэлэ-
гүй юумэндэл дуу гаранагүй гэнэ, тиихэдэнь Хутулын бэринэрһээ
асуугаабди, тэдэнь баталаа юм хаш. Би түрүүн тэдээндэ хаанаһаа
энэ утаа уняар бэ гэжэ хуу хөөржэ үгэхөө ханааб, теэд яахамни
гээшэб гэжэ бодооб. Юундэ бидэ хүнүүдэй урда гэмтэй юумэндэл
бээ үмөөржэ ябаха болоо зонбибди? Тиимэ тэнэг һаа, ханаһан
юумээ ханажа байг лэ. Үбэштэй хүн бүхэндэ хаанаһаа, юун, юун-
дэ гэжэ ойлгуулхагүй ха юмши, зүб гү, Өөлэн эхэ?

– Тиимэ, ойлгуулхагүйш. – гэжэ уйдхартайгаар гал шэртэн,
Өөлэн зүбшөөбэ.

Хамаг бэе махабадаараа, ухаагаараа тон ехээр эсэһэнээ,
сээжэдээ үбшэнэй, халаглалай нэдэржэ байхые тэрэ мэдэржэ
байгаа нэн. «Хамаг хүрээнүүдээр нам тухай иимэ хөөрэлдөөн
гаража байна гээшэл даа, – гэжэ тэрэ хубхай хоһон сэдхэлдээ
шэбшэнэ. – Хэлсэг теэд. Ухаатай зониинь үнэншэхэгүй, харин би
хэнэйш урда зэмэгүйб...».

XXI

Таргудай Хирилтуг хамаг монголшуудай ударидагша, тай-
чууд отогой үндэнэ нуури табигша Хайдуугай аша Сэнгүүн
Бэлгийн хүбүүн, тэрээнэй дүү хүбүүн болохо Амбагай хаанай аша
нэн. Угай жагсаалаар тайчууд хияадуудай доро ябадаг, хияад Хай-
дуугай ууган хүбүүнһээ гараһан һаа, тэдэ хоёрдохы хүбүүнһэнь
үндэнэтэй. Тиигэбэшье хэрбээ Хайдууһаа эхилээд үе наһаар тоо-
лобол, мүнөө нууһан тайчууд мүнөөнэй хияадуудһаа хэды аха бо-
лодог. Таргудайтай сасуулмаар хияадууд гэбэл, мүнөөнэй ноёдой
үбгэн эсэгэ Хабуул хаан, хэрбээ энэ үедэ хамта нуугаа һаа, нэгэ
зэргэтэй: тэдэ хоёр Хайдуугай гушанар болоно гээшэ. Мүнөөнэй
монгол ноёд сооһоо бил хаан болохо эрхэтэй гээшэб гэжэ ха-
руулхын тула, тэрэ хөөрэлдөөн бүхэндэ энээн тухай дабтан хэ-
лэдэг нэн. Тэрээнһээ гадуур засагта дуратай Таргудай үшөө нэгэ

баримта хэрэглэдэг: хэрбээ монголшуудай түрүүшын хаан хияа-дуудай Хабуул байгаа хаань, тэрээниие тайчуудай Амбагай нэлгээ, тэрээнэй һүүлээр хияадуудай Хутула хаан шэрээ эзэлээ, харин мүнөө дахин лэ тайчууд угһаа хаан томилогдохо ёһотой бшуу. Харин тайчуудай ахалагшань мүнөө хэн юм, Таргудайн бэшэ хаа?

Хутула хаанай үшөө амиды байхада удаадахи хааниинь болохоб гэжэ Таргудай үнэншэгшэ һэн: байлдаан бүхэндэ өөрөө түрүү зүдхэдэг яаруу тэбдүү тэнэг Хутула дайнай үедэ удаан амиды ябахагүй. Өөрһөөнь бэшэ хэн хаан болохоб даа гэжэ ханагдагша бэлэй.

Харин Хутулын хатахада томо ноёдой дунда залуу Есүүхэй гэнтэ бии болоод, харгыень хаагаа. Тиихэдэ татаарай дайн түлэг дундаа бушаганажа, нэгэ байлдаанһаа нүгөөдэдэнь орожо байха үедэ ямар хаанай хунгалта байха һэм. Есүүхэйн нэрэ сэрэгэй ябалган, ошолгон бүхэндэ, байлдаан бүхэндэ үдэр бүри үргэдэжэ байгаа. Монголшуудай эсэстээ дайсанаа даража, даагаа һүүлтэхэдэ тэрэ үй түмэн адуу малтай, сэрэгшэд болон хёморгондо абтаһан хүн зонтой гэртээ бусажа ерэхэдээ уг дотороо хамагай томо эзэмдэгшэдэй нэгэн болоо бэлэй. Алдар солонь арад зоноор холо ойгуур таража, ямар нэгэн харагдаа үзэгдөөгүй урданай баатартал тэрээн тухай дуу зохёон дуулалдажа байхада, хаан шэрээн асуудал саг зуура орхихо гэжэ Таргудай шиидээ һэн. Сагай үнгэржэ, дайн дажар, шуһа мяхан тухай арад зоной мартахада хэрэгээ саашань үргэлжэлүүлхэб гэжэ тэрэ ханадаг бэлэй.

Түрүүшээр ханаһан соонь хамаг юумэн бүтэжэ байгаа һэн: амгалан тайбан байдал хүн зоной сэдьхэл ханаа амаруулаа, баатарнуудшыё һүүдэртэ ороо. Теэд гэнтэл Есүүхэй хэрээдүүдэй хаантай нүхэсэжэ, наймануудай урдаһаа мордобо. Тэндэһээ тэрэ талын асари ехэ зонхилогшын аха дүү боложо, үшөө ехээр баяжаад бусаба. Тэрэ уг дотороо нугалаа хаа, нугарсагүй, хэлтылгээ хаа, хэлтисэгүй нэрэтэй болоо, хэрбээ хунгалтын болоо хаа, тэрээниие арад орхихо һэн гү. Тиихэдэнь лэ Таргудай нэгэ арга ханаа бшуу: хайшан гээд харгы дээрэнь хэбтэһэн шулуу абажа хаяхаб...

Һүүлэй һүүлдэ Есүүхэйн, тэрээнэй удаа Тодойной хойто түрэлдөө талиихада Таргудай ханаагаа амаржа, хаанай хунгалтада бэлдэжэ эхилбэ. Тэрэ яараагүй, һэмээхэн эхилээ: бушуу түргэн хаан болохоёо дугташаа гэжэ хүн зондо хэлсүүлхэгүйн

тула, ошон ошогшодой хойнохи гашуудалай саг болзор тэсэмгэй хүлээжэ үнгэргэхэ хэрэгтэй байгаа. Үлэхэн хияад ноёд тэрээндэ аюултай бэшэ. Хутулын хүбүүн Алтан тэдээн тухай байд гээд лэ дуулгадаг, тиин тэрээнэй хэлээшээр, тэдэ аха захагүй үлэшэхэдөө гүйхэн ухаатай үхибүүд мэтэ болошоо, нэгэниинь нэгэ тээшэнь, нүгөөдэнь нүгөө тээшэнь татана, дундаа эб гэжэ үгы, ходол хэрүүл оруул. «Үхибүүд лэ юм ааб даа, – гэжэ ханаата болон, Таргудай бодоно. – Теэд лэ элинсэг хулинсагуудын болон эсэгэнэрын даншые хаа ехэ эзэлүүринүүдые тэдээндэ орхёо. Юундэ тиимэ ехэ юумэ үхибүүдтэ үгэхэ юм? Өөрыгөө хамааруулхын тула тэдээндэ багаханшые юумэн хүрэхэл». Тэдээнтэй сэхэ харилсангүй, тагнуул-шадаараа мянганай болон зуунай ноёдтойнь хөөрэлдүүлжэ, хэ-ниинь үгөөрөө урмашуулан найдуулжа, хэниинь заналтаар айлган хүрдөөжэ, горитойхон хубиинь өөр тээшээ татажа шадаа.

Засаг түрыень, хатуу гарыень мэдэжэ, айд гэжэ байхын тула Хутулын үхибүүдхээшые албатан зониинь татажа абаа. Бусад хиядуудхаа уридшалан, тэдээнэй хүрэжэ ерэхэдэ Таргудай ханаа амарханаар өөрынгөө баримта дэлгэбэ:

– Бэшэ ондоо яахаб? Аха дүүнэрэйтнай харьяата зоние абаад, танай үлүүсүүдтэ гар хүрэнгүй яагаад байхаб? Таанарта тэдээнэй муу ханахагүйн тула тиигдэхэл баатай бологдоо. Хэрбээ Бүри Бүхын таанарай намда хоб шэрээшые мэдээ гээшэ хаа, таанартай юун болохо гээшэб, а? – тэдээнэй гомдоһон уруу дуруу нюур харахадаа ханааень заһаба. – Зай, бараг, намда хайнаар алба хээ хаа, сагай ерэхэдэ бултыень һөөргэнь абахат. Гансал хайнаар алба хэгты!

Ондоо отогуудай ноёдые тэрэ аргадаа албадаашьегүй. Хэн илалта туйлабаб гэжэ харахадаа хүрэг хүрэгөөрөө тэрээндэ мүргэхэ нугархын тула ерэжэ, хэдэн үдэрэй туршада хүрээндэнь байрлажа байгаа хэн.

Олон жэлэй туршада үдэрэй ханаан, хүнинн зүүдэн боложо ябаһан хэрэг үйлынгөө хаад тойбогүй бүтэжэ эхилхэдэ уяран татаһан Таргудай олон бурхадта үргэл мүргэл хэнэ. Тиихэдээ хиядуудай Тодойн Есүүхэй хоёрой эндэ, газарта, даншые удаан саг болзорой туршада нэтэрүү тэнэг үйлэ хэрэг хэжэ ябаһан тухай гомдол барихаяа мартаагүй.

– Тэдээнһээл боложо, – гэжэ тэрэ онгонуудай урда үбдэг дээрээ нэхэрэн мүргэнэ, – Хутулын һүүлээр хаан һунгагдаагүй байгаа!...

Тиихэдээ хоёр отогуудай хоорондохи ээлжээ эбдэжэ, хияадайнаа хүниие дахин шэлэхэ, тайчуудые хойшонь этэрхэ ханаатай тэдэ байгаа гэхэн шалтагаануудын гол баримтануудын һэн.

Есүүхэйн Хэрлэн ошоһон тухай татаарнуудта өөрөө дуулганаа тэрэ хануулаагүй, хэды дахин хүнүүдэй нүгэл сэбэрлэдэг баруун бурхадта үргэл хэбэ, тиихэдээ Хаан Хурмаста Тэнгэрийн хүрһэтэ энэ дэлхэйн хүнүүдые шүүдэг бага хүбүүн Чингис Шэрээтэ Богдодо хандан мүргэбэ.

Эдэ харануудай туршада буужа ерэхэн ажал хэрэгүүдээр тухашаржа байхадаа Таргудай эгээл ехэ баялиг болохо Есүүхэйн үлүүс нэгшье үдэр харааһаа алдаагүй. Тэрээнэй хүнүүд мүнөө эзэгүй үлэхэн олон мянган адуу мал харюулжа, хамгаалжа байһан үхэршэд, адуушад болон сэрэгшэдэй дунда табигданхай. Хияад ноёд эдэ бүгэдые хубаахаяа яаранагүй, тиимэдээл Таргудайда һайн. Теэдшье Есүүхэйн һамгадай ёһото заншалаар Даридайда гараад, Даридайн ахынгаа эзэлүүри эзэмдэхээ ханаа хаань, тэрэ эртээнһээ угай ехэ ноёдтой иимэ томо эзэлүүри гансахан отог дотор бэшэ, бүхэли уг аймаг дотороо хубаагдаха ёһотой, яахдааб гэхэдэ, татаарнуудай дайнда ганса хияадуудай бэшэ, харин бултанай хүсөөр олзологдоһон зөөри гээд тулаха хэрэгтэй гэжэ хөөрэлдэнхэй һэн.

Өөлэнэй Даридайда гарахаяа арсаһан тухай мэдэхэдээ тэрэ ангуушанай хорхойн досоогоо нэргэһэниие мэдэрэн, ханаата болоһондоо унтаха нойроо алдаба.

«Намда гараха! – гэжэ тэрэ дороо шиидэбэ. – Даридай иимэ һамгантай таарахагүй, иимэ үсэд муу зантай гүүн дээрэ тогтожо шадахагүй. Харин би тиимэшүүлые номгоруулжа үшөө шадахал байхаб, доромни тэрэ бүжэглэн хатарха. Тэрээнэйл һүүлдэ үлүүс намда орохо!».

Һайса бодоһонойнгоо һүүлээр Өөлэндэ тэрэ гансата хадаг табибагүй, омог зангыень дарахын тула угай шухала хүгшэдтэй, Орбой Сахатай хоёртой, хөөрэлдэбэ. Хоёр хүгшэд Өөлэниие зүүн тэнгэрийн ада шүдхэртэшье хадамда гарахаар болотороо баярламаар муу байдалда оруулжа шадаха байһанаа мэдүүлбэд.

– Гансал ши хаан болоходоо, ойлгоорой, маниие бү мартаарай, – гэжэ тэрээнэйдэ архи барин нуухадаа тэдэ һануулаа. – Бидэндэ хаашуулай зэргэ нуури хэрэгтэй гэжэ бү марта. Манай үбгэн Амбагай сэсэнэй хаан шэрээдэ нуухада нойтон нуурииеш ээлжээгээр урилжа байгаа һэмди. Тэрэниие бү марта...

– Хэзээшье мартахагүйб, – гэжэ тэдээнтэй хамта хундага үргэн, Таргудай уринаар энеэбхилнэ, харин сээжэ соогоо уурайнгаа орьёлжо байхые, эдэ хоёр адхамарнуудые газаашань абажа хаяхаяа улаан гарайнгаа ухаангүй зохолжо байһые хурса мэдэржэ нуугаа һэн.

XXII

Хияад ноёдой Таргудайда ошоһон тухай Шаазгайһаа, удаань нүгөөдэрынь Хутулын хүбүүдэй албата зоноо хүрээнэй зүүн талаһаа нүүлгэһые мэдэхэдэ Өөлэн Сочигэл хоёр эгээл муу юумэндэ бэлдэхэ гэжэ шиидэбэд. Арга боломжын байгаа сагта бүхы шадалаараа үхибүүд болон зарасанартайгаа хамта эдэе хоол бэлдэхэ гэжэ зүбшэн хэлсэбэд.

Нэгэ хара хүниие дуудажа асараад, газаагаа хоёр үхэр гаргуулба. Гурбан үдэрэй туршада мяхыень борсолон хатаажа, жэжэхэнээр хэршээд, томо түйсэнүүдээ дүүргэбэ. Һүнэй гэртэ архи нэрэбэ, үлөөшэ бозоор дүрбэн томо тулам аарса бэлдэбэ. Ехэ хүбүүд һүниндөө гол дээрэ дабирхайтай ута һаднагта гал аһаажа, загана һайса хадхаад, түүдэг дээрэ сонгообо.

Эдэ үдэрнүүдтэ тэдэ ямаршьеб нэгэ урдань үзэгдөөгүй аймшагтай муу юумэ хүлээбэ. Ажал хэрэгүүдэйнгээ дунда хүрээнэй абьяа бүхэниие һэргэлэн шагнажа, һэжэгтэй юумэ дуулаа һаа, бэе бээе бэлэдхэн харалсажа, ехэ хүбүүд томо мадагануудаа бүһэнһөө һалгаангүй ябаба. Багашуул гэнтэ томо болошоһондол ажалда хам оролсожо, гансал эдеэлхэ болон үүрэй сайхын урдахана унтахаяа хэбтэхэдэ хэрэгээ таһалдуулжа, идхалга баалалтагүй һайнаар хүдэлжэ байба. Хачуун Тэмүүгэ хоёршье томошуулаа харахадаа ажалда хамжажа, эсээшье һаа, Өөлэнэй бага гэр руу унтахыень туугаагүйдэ өөһэдөө ошоногүй.

Долоодохи үдэртөө хүрээнэй газаа талада зараса һамгадтайгаа хамта Өөлэн Сочигэл хоёр үнээдэ һаагаад, морёор гэртээ

абаашахын тула хүхүүр руу эюулжэ байхадаа захын айлнуудһаа шууяа хүүеэнэй улам һүжэрэн дуулдахые анхарба. Эрьежэ харахадань, хүреэнэй бүхы баруун урда заха хүнүүдээр хагшалжа байба. Хараһаар байтарнь хүнүүд гэрнүүдээ задалжа эхилбэ. Эрэ эмэгүй гэрэйнгээ хилгааһан аргамжа мулталжа, гэрнүүдэй хэрээ-һэтэ хана нюсэгэлэн, томо томо һэеын хабтагайнуудые газарта унагаана, буха тэргэнүүдые дүтэлүүлжэ, тэдээнээ монсогойлон ашана, гэрэйнгээ монсо-сонсо хажуугаарнь обоолно.

– Эдэшни Бүри Бүхын албата айлнууд ха юм, – альган дороһоо һарабшалан хаража байһан Сочигэл гайхангыар дуугарба. – Ээ даа, Бүхэ дүү, Хутулын хүбүүдэй хойноһоо ошохо гээбы даа. Тэрээнине иимэ гэжэ хэзээдэшыё һанаагүй бэлэйб...

– Гэртээ гүйлгэгты! – гэжэ олон юумэ бодонгүй, Сочигэл Хуаагшан хоёрто Өөлэн захирба. – Багашуулаа жаа гэртээ оруулагты, тэндэһээ бултайнгүй һууг. Бэгтэр Хасар хоёрыё наашань эльгээгты. Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёр гэрээ хараг. Харин би даб дээрээ үхэрөө хараһуу.

Гурбан зараса һамгадаар болон һаянай тэдээнэй үхэр адуулдаг шадалгүй нэгэ муу эрэтэй Өөлэн үлэхэдөө һүрэгэй тарахагүйн тула тойроод харагты гээд, өөрөө гүүндээ һуужа, эмээл дээрэһээ холын хадануудай саанаһаа бултайһан наранай урдаһаа хэдэн үдэрэй унтаагүй улаан нюдөө ониилгон, хүреэн тээшэ шэглүүлбэ. Уданшьегүй хүреэнэй хойто тала хүдэлжэ эхилбэ гэжэ хараба. Тэдэ Ехэ Сэрэнэй албатад. Тээ байтараа дундуураа, Даридайн болон Худагтын айлнууд хагшалан хүдэлбэ. Тиигэжэ бүхы хүреэн хабарай мүйһэнэй гол дээгүүр бутардагтал доторһоо эбдэржэ, нүдэндэ дадал болошоһон номгон зохидхон хэбээ бутарган бурьялба.

Хасар Бэгтэр хоёр холо харбадаг хоорцогуудаа дүүрэтэр хэһэн хормого болон номонуудаа агсанхай гүйлгэлдэжэ ерэбэд. Өөлэн түрүүшээр тэдээнээ харааха гэбэ, теэд халта бодожо үзөөд, тиигээшэнь дээрэ, зэбсэгтэй хүнүүдые харахадаа, багахан хүбүүдыешыё һаань, үхэр һүрэгтэнь түбһэндэ хүн хомхойрон орохогүй гэжэ шиидэбэ.

– һүрэгэй хоёр тээнэ гараад байгты, тиигээд юунэйшыё болоо һаа, минии хэлэтэр бү хүдэлэгты, – гэжэ тэрэ тэдээндээ захирба.

Тэдэнь түргэн таража ошобод.

Түрүүшээр Бүри Бүхын албата зон буха тэргэнүүдтээ, тэмээ, моридтоо ашаагаа тээгээд, ябажа эхилбэ. Хүрээниие урдуурнь тойрожо, зүүн тээшээ шэглэн, тэдэ хойно хойноһоо утаар һунан, удаан ябажа, дундуураа үшөө табхайлдаһан гэрнүүдэй саагуур далда ороно. Тэдээнэй хойноһоо гээгдэхээ айһандал Ехэ Сэрэнэй хүнүүд һубариба. Гээгдээшүүл тэргэ дээгүүрээ ханза, хүн-жэлнүүдээ, гэрэйнгээ үлэһэн хубинуудые яаралтай хаян, богоолнууд болон эхэнэрнүүдээ хашхаран шамдуулна. Үхибүүд шангаар уйлана.

Захын гэрэй ойро гэнтэ шара нохой хоншоороо огторгой өөдэ үргэн, гунигтайгаар улыба, теэд тэрэл зуура ган-гун гээд, абяагүй болошобо: Өөлэнэй хараһаар байтар Ехэ Сэрэнэй нэгэ залуу нүхэр ойроһоонь тэрээниие харбажархиба. Үшөө хэды нохойнуудай эндэ тэндэ улилдаха дуулдаба, теэд тэдээнэйшье абяан годлёор таһалдаба. Нэгэниинь нэгэ хирэ гангинаһаар байтараа эндэ тэндэһээн модо баряад гүйлдэжэ ерэһэн хүбүүдтэ нэрбүүлээд, баһал дуугаа замхаба. Үхибүүд бархирхаа болибо.

Хүрээнэй хойто тала хоһорбо. Эмээл дээрээ Өөлэн зарсашоод, хүрээнэй нэгэ тэгшэхэн мүхэрээн дүрсын шонодо эдюүлһэн һээ мэтээр һориго-һарига болошоһон үзэгдэл хоһон нүдөөр хаража һууба.

Даридай болон Худагтын албата айлнууд харгы замдаа яаралгүйхэн түхээрнэ. Үбгэд, хүгшэд сагаан эдээнэй дээжээр дүрбэн зүг, найман хизаар тээшэ дээшэнь, мүн орхижо байһан гал гуламтадаа тулгын сайтар гоожуулан үргэнэ. Эрэшүүл болон һамгад зөөри зөөшөө оролдосотойгоор ябталжа, гэрээ бүхэлдэг хилгааһан аргамжаар хайтар уяна.

Даридайн гурбан нүхэдэй хүрээнэй дундаһаа наашаа гаража ерэхэдэ Өөлэнэй сэдхэл хүдэлэн, бэнь зангирба. Тэрэ Хасар Бэлгүтэйнүүдээ эрьежэ хараба. Тэдэ номонуудаа гаргаад, хүбшэргэйдөө годлинуудаа табяадхиба. Моритой зон байра дээрээ хэдэн үгэ андалдаад, һөөргөө ябашабад. Өөлэнэй досоо онгойбо.

«Даридай эдээниие эльгээгээ, тэрээнэй үгэгүй зүрхэлхэгүй хэн... – гэжэ тэрэ таажа, дотороо гомдон уурлаба. – Ямаршье муу муухай амитан гээшэб энэ Даридай дүү. Ганса барлагуудай эндэ байгаа һаань, юун болохо гээшэ һэм? Тэдээниие хүншье гэжэ һа-

нангүй хамаг үнээдыемнай туугаад, һүүлшымнай хүрэг абаад яба-шаха байгаал...».

Наранай үдэ шахажа байхада Дарайдайн, Худагтын айлнууд нэгэ зэргэ хүдэлбэ. Өөлэн дала мүрөө һуладхан табиба, тиихэдээл бээынгээ бүхыдөө зангиршоод байһые ойлгобо. Хүшэр хүндэ ажал хэһэндэл эмээлэй бүүргэ бариһан гарнуудынь, үргэн гуулин дүрөө дээрэхи хүлнүүдынь, хүзүү болон нюрга нээрынь шархиран үбдэжэ байба.

Ашаатай тэргэнүүд аалихан зүүлэжэ, мантан томо хүреэнһээ үлэхэн оройдоол гушаһаа дээшэ бэшэ гэрнүүд харагдаба. Эдэ Есүүхэйн нүхэдэй багахан хубиин гэрнүүд, бэшэниинь Мэнлигтэй хамта һүүлэй үе болотор намаржаанда тэдээнэй адуу хаража байгаа юм һэн.

Удангүй үлэхэн гэрнүүдһээ хүнүүд гаража эхилбэ. Зуугаад эрэшүүл болон эхэнэрнүүд үхибүүдтэйгээ сугларан, эрьен байжа гайхалдан шэртэжэ, дундаа дуугаралсана. Зүүлжээ эрьежэ, Онон голые уруудан ошоһон нэгэ яһатанаа удаан харасаар үдэшэнэ.

Өөлэн тэдээниие харахадаа нулимсаа гаратараа уярба. Есүүхэй ноёнойнгоо һай хэһые һанажа, баран зонтой хамта тэдээниие хаян ошонгүй хэдыхэншые хүнэй үлэхэ үгые мүнөө болотор тэрэ ехэл маргажа байгаа һэн. Теэд тиимэ хүнүүд үсөөншые бэшэ, хуби заяандаа найданхай, харьяата зоной уялгада үнэн сэхэ, өөрын-гөө жэнхэни ноёной гэр бүлэтэй хамта ядарал зоболон үзэлсэхээе шиидэһэн тэдэнь мүнөө урдань байна.

Нулимсаа татажа, хоолойдонь түглыһэнөө даража, Өөлэн гүнзэгыгөөр амилба. Хүсэ шадалаа суглуулан, тээ һууд гэбэ. Бээе заһаад, зүһэ шэгээ томоотой бүдүүн болгожо, хүбүүдтээ, барлагуудтаа байрадаа байхыень захираад, хүреэнһээ үлэхэн гэрнүүд, тэрээнэй урдуур обооролдоһон хүнүүдые шарайшалан, мориёо нэшэбэ.

Дүтэлжэ ерэхэдээ Есүүхэйн Бартаан баатар эсэгһээ уг залгамжалан абаһан гэр бүлэнүүд ехэнхидээ юм байна гэжэ хараба. Эсэгынь аханар Мүнгэтэ, Нэгүүн гэгшэдһээшые дамжан ерэхэн айлнууд, тиихэдэ татаарай дайнай үедэ хамжан ерэхэн шэнэ нүхэдшые бии. Нэгэ хэды гэр бүлэнүүд Даридайтай ябалсаа гэжэ харагдана.

Тэрээнэй гүүн шангаар турьяба, хүн зон эрьежэ харахадаа таяа, тэрээниие хүндэлэн, харгы гаргажа, анханайхидаа орходоо доро дохинод, удаань сэхэржэ байгаад, хажуугаарнь гарахыень хүлээнэд. Өөлэн морёо байлгажа, газарта буугаад, хүнүүдэй нюур анхаралтайгаар харан хэлэбэ:

– Танай жэнхэни ноёд Есүүхэй болон эсэгэ Бартаан үбгэн хоёр тэнгэриһээ таанараа хаража байна гээбы. Сагай ерэхэдэ уулзахат, тэдэтнай таанартаа шэн габыаатнай харюулха даа.

Һүрэг зонһоо Бартаанай нүхэр, Есүүхэйн татаарай дайнда алуулһан хоёр нүхэдэй эсэгэ Сарахай үбгэн гараад, хэлэбэ:

– Бидэ үбгэдэйшые, манай үхибүүдэйшые дайсадай урдаһаа ябаһан туг доро бидэ булта үлөөбди. Есүүхэйн ехэ хүбүүн эсэгынгээ туг үгэнгүй, һэргэлэн хатуугаар бээ харуулба. Тэрээн тухай дуулахадаа хэлэшэгүй ехээр баярлаа һэмди, гансашье мүртэй ноён ашанартамнай хүртэхэ гэжэ ойлгообди. Ехэ болоходоо ямар байхаяа энэ багаһаа мүнөө харуулба гээшэ. Харин бидэ хара яһанайшые һаа, мүр дээрээ тархитайбди, тиимэһээ хэнтэй ябахаяа мэдэнэбди. Энээн тухай эдэ үдэрнүүдтэ үхибүүдтэ хэлэжэл байгаабди. Хэн мэдэбэ, энэ үдэр шэнэ байдалай эхи табижа байгаа аалам. Зуун жэлнүүд һубарин үнгэрхэ, манай үри һадаһад, магад, одоо энээхэн үглөө Онон голой энээхэн тохойдо Есүүхэй баатарай үнэн нүхэд тэрээнэй хүбүүн, тэрээнэй уг залгамжалагшатай үлэжэ, дайшалхы тугтань үнэн сэхэ байһанаа гэршэлээ һэн гэжэ бэе бээдээ хөөрөжэ һууха. Аша гушын сэдхэл һанаанда һайн дурасхал гээшэ бээ. Зүб хэлэнэ гүб? – үбгэн хоолойгоо шангадхан, арад зон тээшэ гараа шэхэндээ абаашан эрьенэ.

– Зүб хэлэнэт, Сарахай үбгэн!

– Тон зүб!

Хүнүүдэй бусадаар хамта ябангүй, эндэ үлэһэн шиидхэбэриингээ үнэн зүбые мүнөөл баталһандал шарайнуудайнь задаран һэргэхые, нюдэндэнь шиидэмгэй ошоной ялалзахые Өөлэн хаража байгаа һэн.

– Харашье зон нэрэ хүндэтэй байха! – Сарахайн үгэһөө урмашаһан хүнүүд бэе бээе удхатайгаар харалсан, омог дорюунаар дала мүрөө тэниилгэнэ.

- Маанарта хүшэр хүндэ болоошые хаань, нэрээ унагааха-гүйбди!
- Хатуугаар байхабди, үнэгэн шэнгээр набиганангүй!
- ханаашарнайл бүтэхэнь болтогой!

XXIII

Үсөөхэн айлтай үлэһэн Есүүхэйн хамгад болон ехэ хүбүү-дынь хүндэ тушааһаа мултарһандал, одоошые ханаагаа амарба: туласалдаха хэзээдэ бэлэн байха, хүнүүдэй хоротойгоор наада бариһан харасада үлэ мэдэшээхэн болон, ханаа амар мэтээр харуулхын тула бээе бариха, гэр дээрээ тэдэ зондо хүндырэл-гын тамга даруулһан мэтэшые хаань, хүн зонтой юунэйшые болоо-гүйдэл харилсаха хэрэггүй болошоо хэн. Хүндэ хүшэр бодолдо дарагдаха, албатан зоной хэндэнь үнэншэхөө заримдаа мэдэнгүй, найдаһан хүнүүдшые тоохоёо болёод, уулзахадаа ёһын тэдыдэл һурамхи зангаар гү, али һүүлшынгээ һэшхэлээр, али хамаг юумэн гэнтэ эрьежэ, хуушан байдалдаа орогшо аа гү гэжэ айһандаа до-хино гэжэ һэжэглэн маргахань мүнөө хойнонь үлэнхэй.

Үбэлжөөнэй һайн газарнуудые мэдэхэ үбгэд болон нүхэдөөрөө ехэ гэртээ суглаа татажа, хойто зүгэй холын Энгидэй руу, хаяар дууһаха хэбэргүй ноёдой хоорондохи хэрүүл оруулһаа саашаа нүүхэ гэжэ тэдэ шиидэбэд. Зунай дундуур Есүүхэйн даабаряар хамнигадай хандигар угаархидта ошоод ерэхэдээ тэрэ газараар ябаһан гурбан нүхэдэй хэлээшээр, тэрэ дайда хүн зон үсөөнтэй, һайн ногоотой, үсөөн малтай багахан хүрээнтэй байрламаар газар гэжэ Өөлэндэ найдуулба. Үдэрһөө үдэртэ саһанай орохоор хаһын тулаад байгаа хада нүүдэлээ удаан татангүй, үглөөдэртөөл бэл-дээд, саада үдэрынь замдаа гараха гэжэ хэлсэбэд.

Эзэн хүн янзаар хоймортоо һууһан Тэмүүжэн тэрэ зүблөөнэй үедэ эхэдээ аха заханартай болон нүхэдтэй хөөрэлдэхэ арга үгэн, нэгэшые ама гарангүй анхаралтайгаар шагнажа, дуулаһанаа хадуужа һууба. Бартаан баатарай һайн нүхэр ябаһан хэн тула Сара-хай үбгэн хойто зүгэй дайдын үбһэ ногоон тухай тон шуналтайгаар залуу эрэшүүлые мүрдэн асууна, тиихэдээ байд гээд лэ хамагай ахалагша гэжэ бүгэдэндэ һануулхын тула Тэмүүжэн тээшэ хараад абана. Тэрээнэйн түлөө Тэмүүжэн үбгэндэ баяртай байгаа хэн.

Залуушуулые табяад, Өөлэн аха заханараа хониной шэнэ мя-
хаар, шудхаһан шуһаар хүндэлбэ. Эдеэлгэнэй үедэ тэрэл хөөрэл-
дөөн ябажа байгаа һэн: ямар замаар ябахаб, гол мүрэнүүдые ямар
гарасаар гарахаб, хада дабаануудай ямар хүтэлнүүдээр малаа
туухаб, тэндэхи арад зонтой бэлшээриин түлөө тулалдаанай бо-
лоо һаань, яажа хэлсэхэб гэхэн асуудалнууд бэлэй. Шэрээ голлон
һууһан Тэмүүжэн тэдээнэй эрдэм мэдэсэ, ухамайлан бодолго ехэ-
тэ гайхан хаража һуугаа һэн. Хари газар нүүхэ энэ шухала асуу-
дал гансал ноёд шиидхэхэ гэжэ тэрэ анхан һанажа ябаал. Ноёд
түрэнһөөрөө арад зоноо хүтэлжэ ябахын түлөө ха юм, харин хара
зон зарлиг соонь тэдээнээ дахаха табисууртай. Харин мүнөө хара
зоншые ехэ асуудалнуудые шиидхэхэ аргатай, ноёдһоо дутуугүй
хүшэр хэрэг бээлүүлхэ юм байна гэжэ хараба.

«Ехээр тоосолдоногүй, бэе бээе һайса шагнана, – Тэмүүжэн
эсэгынгээ дүүнэрэй иимэрхүү суглаа хурал һанаандаа оруулжа,
дураа гутангыар саашань бодобо. – Харин ноёд бидэбди гэжэ
ехэрхэлдээд, бэе бээе үргэжэ ябахын орондо даража ябана. Алтан
Бүри Бүхэ хоёр абганарынь Тодойн абын ташуур баритар тоосол-
догшо һэн...»

Хара зон ноёдһоо өөрэгүй ухамайлан бодомжолдог, өөһэдөө
шиидхэбэри абадаг юм байна гэхэн анхан үзэгдөөгүй бодол
тэрээндэ гэнтэ ерээд, омогыень ехэтэ дайраба. Теэд юундэ ноёд бии
юм, хара зон юундэ тэдээнһээ илгардаг юм? Юундэ Хутула, Хабуул,
Амбагай ноёдой алдар соло арад зон мүнөө болотороо дурданаб,
хэрбээ харашуулай тэдээнһээ дутуу дунда бэшэ юм һаа? Тэрээнэй
эсэгэ Есүүхэй баатартай, али уг залгамжалагша тэрээнтэй өөртэй-
нь хара зониие сасуулмаар юм аал? Үбгэдэй хөөрэлдөө тэрэ нэгэ
хирэ шагнангүй, эдэ бүгэдэ тухай оролдосотойгоор бодомжолон
һууба. Табиһан асуудалдаа мүртэй һайн харюу оложо шадангүй,
нэгэл тобшолол гаргаба: һайн ноёд байдаг, муушые байдаг. Теэд
сэдыхэлдэнь нэгэл муу юумэн тунажа үлдэбэ: хэрбээ ноён бүхэнэй
харашуулһаа дээрэ бэшэ хада, ноёор түрэнһэнийнь бусад зоной
дээрэ гаргадаггүй юм байна даа ...

«Теэд ноёор түрэн хадань зонхилхо эрхэ тэдээндэ үгтэнэл
даа, – гэжэ тэрэ удаан бодолгото болоһонойнгоо һүүлээр шиидээ
һэн. – Бурхад тэдээндэ эрхэ үгэнэ, тиигээ хадаа ноёд хара зонһоо

дээгүүр гээшэ. Эрхим дархан – дархашуулай уг залгамжалагша, эрхим годлишон – годлишодой гарбал гэдэг ха юм, тиимэһээ эрхим ноён – ноёдойл үри надаһан шуу, тэдээндэ элинсэг хулинсагуудайнь хүнэһэ хүлдэнь туһална».

* * *

Үглөөгүүр хара эртүүр тэрьедэжэ ошоогүй үлэһэн бүхы айлнууд нүүдэлдэ бэлдэжэ байба. Модо тоншохо, тэргын мөөрнүүдэй түрхэ абьян түмэрэй ханхинаантай худхалдана: хүн зон ашаанай тэргэнүүдээ заһабарилжа, холын харгыда гарахаяа бэлдэнэд. Эрэшүүл байд гээд лэ хүрээнэй зүүн талада орхигдоһон хүүдинсэ руу ашаанай морёор тээбэриин тэргэ болон тоног зэмсэгүүдэй түмэр зүйл абаашана. Тэндэ хоёр хүдэр хүбүүдые хажуудаа туһамарша болгон абаһан гансаараа үлэшэһэн түмэршэ дархан эсэхэ сусахые мэдэнгүй түмэр дабтажа, гагнажа, балта дүшын огсом хүхюу абяагаар оршон тойроноо сууряатуулна.

Есүүхэйн айл хотон баһал аян замда бэлдэнэ. Өөлэн Сочигэл хоёр аяга амһартаяа ханза, туламууд руу ябталан хэнэ. Эжынэртээ Тэмүүгэ Хачуун хоёр хамһалсажа, туламайнь амһар барилсана, жэжэ божо юумэ суглуулна, унтаридаа уйлаһан Тэмүлүүниие һаатуулна.

Анхан үзэгдөөгүй холын газар дайда руу аянда гарахаяа байһандаа сэдхэлээ хөөрэхэн аханарынь тэргэнүүдэй хажуугаар үймэлдэнэ. Барандаа нэгэдэн, ута гасуунуудаар тэргээ үргэжэ, удаан зогсоһондоо хаташаһан модон сахаригуудые голһоонь мулталаад, тарбаганай өөхэнэй халуун шахадаһаар тоһодожо, һөөргэнь табина, удаань тэргэнүүдээ урагша хойшонь хүдэлгэжэ, ябасыень шалганад.

Тэдэнэр гурбан тэргын сахаригуудые тоһодобо, Тэмүүжэн дүрбэдэхи тэргэдэ дүтэлжэ ябахата хүүдинсэһээ сэхэ тэдээн руу залуу сэрэгшэ нүхэрынь гүйлгэжэ ерэбэ.

– Таргудай ноён наашаа ерэжэ ябана! – гэжэ тэрэ хүнэй гэрэй хажууда мориёо татажа, ташуурайнгаа эшээр зүүн тээшэнь занган хашхарба. – Тэрээнтэй арбан нүхэд ябалсана.

Тэмүүжэн тэргын саанаһаа түргэн гаража, тэрээндэ дүтэлбэ. Онон голой холын тохойн нугалбаряагай улаан бургаһанай за-

хаһаа хэдэн хүн яаралгүй хатаруулжа ябаа һэн. Бултанайнь урда үндэр хара жороо мориндо һууһан бардамаар ташаагаа туланхай марьяатай хүдэр Таргудай элихэнээр эндэһээ харагдана.

Хашхараа дуулаһан Өөлэн Сочигэл хоёр ехэ гэрһээ гараба. Тэдээн руу яаралтайгаар дугшан, сээжэдээ гараа аймхайгаар няажа, хүлеэгдээгүй айлшад руу нэгэ хирэ дуугай харан зогсобод.

– Ай, тэнгэри, энээндэ манһаа үшөө юун хэрэгтэй гээшэб? – Сочигэл наранһаа нюдөө ониилгон, үзэн ядангыар урагшаа хаража байба. – Юрэ буса манай руу юу бэдэрхэ һэм.

Өөлэн нэгэ нүхэр руу түргэн эрьебэ.

– Үндэр наһатайшуул болон эрэшүүл үтэр түргэн дүтын айлнуудаар һэмээхэн суглараг.

Тэрэнь бэлэн байһанаа морёо түргэн хүдэлгэжэ, харьяата зоной гэрнүүд тээшэ гүйлгэн ошобо.

Удаан бодомжолонгүй Өөлэн Тэмүүжэндэ хэлэбэ:

– Сэбэр хубсаһаа үмдэ. Айлшанаа угтахаш.

Тэмүүжэн гэртээ орожо, ханза сооһоо шэнэ арһан самса, үмдээ гаргажа үмдөөд, түргэн хубсаһаяа һэлгүүлбэ, хуушан хубсаһаяа бажуугаад, хайшань хэхэм гээшэб гэжэ хараашалан байтараа үүдэнэй хажууда хэбтэһэн эмээл доогуур гударжархиба. Хурьганай арһан богонихон тэрлиг дээгүүрээ эсэгынгээ гуулин тоборуулгатай үргэн бүһэ бүһэлөөд, модон хуягтай уранаар гоёогдоһон яһан эшэтэй шэнэ хутагаяа үлгэбэ. Халюун малгайгаа үмдэжэ, онгонуудай гуулин толидо түргэхэн нюураа хараад, газашаа гаража, һанаагаа зобоһон мэдэрэлээ даран, өөрынхидтөө дүтэлбэ.

Таргудай нүхэдтэйгөө хамта тэдээнһээ оройдоол гурбан зуугаад алхам газарта ябаба. Хахад үдэрэй үндэртэ гараһан наран тэдээнэй хажуу тала гэрэлтүүлнэ. Бухын нүдэндэл булхагар нүдэтэй тайчуудай ноёной мангарһаа мэтэ мэнхэгэр хүри-улаан шарай элихэнээр харагдана. Тэмүүжэнэй һанахаһаа Тодойн абын хүдөөлгэндэ дүтэлхөөр бэшэ ехэрхүү омогоор харагдааша нюурын мүнөө тад ондоогоор, урихан энеэбхилгээр гэрэлтэнэ. Садхалан бэлтгэр нүдөөрөө үлэһэн харьяата зоной абар-табар гэрнүүдые хаймадан, ойрохи нүхэртөө юушыеб хэлэжэ ябана.

Дүтэлхэдөө Таргудай аниргүй боложо, харасаяа сэхэлэн, үнөөхил уриханаар мийхэрхэн зандаа тэрээниие угтажа байһан Есүүхэйн бүлые хёрхоор шэртэнэ.

– Һайн байна гүт даа? – гэжэ холоһоо, хорёод алхам газарһаа, өөрын хүн мэтээр мэндэшэлэн, мориёо аалидуулжа, Өөлэн руу илдамаар харан асууба.

– Баруун бурхадай һайгаар бараг... – гэжэ тэрэ дарууханаар харюусаад, хүлээнгээр абяагүй байба.

– Таанарые гансаараа үлөө гэжэ дуулааб, – Таргудай тэдээндэ туласа дүтэлөөд, шүдээ ууртайгаар ирзайлгаад байһан азаргынгаа толгойн саанаһаа Өөлэниие шэртэжэ, хайрлаһан мэтэ толгойгоо һэжэрбэ. – Яагаад эндэ гансаараа байна хаб гэжэ бодоод, ямар нэгэ юумэн хэрэгтэй гээшэ гү гэжэ ерээлби...

«Ямар нэгэ юумэн хэрэгтэй гээшэ гү...» – гэжэ тэрээниие досоогоо шоо үзэн һажаа, Тэмүүжэн байра дээрэ хүдэлэнгүй тэрээниие харана. – Бүхы наһаараа манай эсэгтэй дайсалдан үһөөрхэлдөөд, мүнөө гэнтэ бидэниие хайрлаха сэдхэлтэй болошобо гү?»

Өөлэн хүлээд гээд, хүбүүнэйнгээ ээм дээрэ гараа табиба. Тэмүүжэн залд гэн, гэнтэ һэгээ орожо, жолооень абаад, Таргудайн нүдэ руу зүрхэтэйгөөр харан уриба:

– Таргудай ахатан, гэртэ орожо, харгыһаа амарагты.

Тэрэнь гайхангыар, юундэ тэрэ дүтэлөөб гэжэ ойлгоогүй мэтэ байтараа, Өөлэн руу дахин эрьен байд гээд, урилгыень даажа абаба.

Сочигэл багашуултай бусад нүхэдэйн жолоо абажа, хүнэй гэр руу орохыень уриба.

Тэмүүжэн зүрхэтэйгөөр айлшанаа томо гэр руу залан, хажуудань зүүн гараараа харгы заажа ябаһаар, гэртээ түрүүн орошобо. Түргэн ябаад, хоймртоо өөрөө һуужа, баруун тала руугаа халта дохин, айлшандаа һуухыень зангаба. Тэрэнэй хойноһоо ерэхээр гайхан адаглажа байһан Таргудай толгойгоо дохин, зааһан газартань һууба.

Өөлэн томо хүрэл аягатай хү һарбайба. Таргудай тодон абаад, гал руу болон онгонууд руу хүнһөө үргэжэ, хайшан гэжэ хөөрэлдөөгөө эхилхээ ойлгожо ядан һууба. Нэгэ хэды балгаад, аягаа шэрээ дээрэ табижа, Тэмүүжэн руу хилам гээд, Өөлэн руу эрьбэ:

– Ши бидэ хоёрто хөөрэлдэхэ хэрэгтэй байна.

– Юун тухай, Таргудай аха?

– Хайшан гээд саашадаа ажаһуухабта гэжэ.

– Есүүхэйн наһа бараһаар, – Өөлэн дохид гэн, харюусаба, – айл аймагта хабаатай асуудалнуудаар тэрээнэй эгээл томо уг залгаламжалагша Тэмүүжэн хөөрэлдөө ябуулдаг болонхой.

Таргудай тэсэжэ ядан, толгойгоо хүдэлгэбэ.

– Би шамтай хөөрэлдэхээс һананаб.

– Намтайшые хөөрэлдэ, минии унаагай гүүнтэйшые хөөрэлдэ, адлихан даа, ямаршые удхагүй, – Өөлэн хашалгүйгөөр дахин дохибо. – Есүүхэйн туг эзэлһэн, эсэгийнгээ уг залгаламжалагшын зүбшөөлгүйгөөр минии шиидхэбэри ямаршые хуулита эрхэгүй. Та, Таргудай ноён, дээдын угай үндэр түрэлтэ хүн ха юмта, манай угай заншал найн мэдэхэт, намайе ойлгоно ёһотойт.

Һүлэр харасаар шэрээ руу шэртэшэһэн Таргудай удаан абяагүй һууба.

– Зай, тиигэбэл, – гэжэ тэрэ һөөлдэнги хоолойгоор хэлээд, шангаар хоолойгоо заһаба. – Гурбуулаа хөөрэлдэе...Ши, – гээд, Тэмүүжэн руу шэртэжэ, – ши томо хүбүүн болоош, мүнөө уг соомнай юун боложо байһые ойлгожо байнаш. Харин ши, – гээд, Өөлэн руу хараад, – ухаатай эхэнэр ха юм ши, мүнөө таанарые эгээл дүтын түрэлнүүдтнай хаяа гэжэ мэдэнэш, хэнэйб даа нэгэ бүдүүн хүзүүн дээрэ һуугаагүй һаа, үхибүүдээ хүн болгожо шадахагүйш. Би өөрөө таанарта туһа хүргэхэ аргатайб гэжэ дурадхахаая ерээб, өөһэдөө бодожо үзэгты, хирээгэй һүүдэрһээ айжа, балга аарсаяа тоолоһоор, үсөөхэн айлаараа тала дайдаар тэнэжэ зобохо гү, али минии дали доро ороод, садхалан, аюулгүй байдалда ажаһууха гүт, алиниинь дээрэб?

Таргудайн зорилго Тэмүүжэн һаял ойлгобо. «Даридай шэнгеэр эхыемни өөрынгөө һамган болгохоёо һанана! Юундэ? Манай үлүүс өөртөө абаха гээ!.. – гэжэ бодоходоо улайшаба. – Үшөө манай туг!..».

– Эхэ танда хадамда гарахагүй! – гэжэ тэрэ эрид хэлэбэ.

Таргудай гэдэргээ найгажа, бүхы бэээрээ тэрээн руу аргаахан эрьелдэбэ.

– Би энээн тухай нэгэшые үгэ хэлээгүйлби... – гээд, тэрэ наада барингяар тархиһаань хүл хүрэтэрнь хараба. – Али хэлээ гүб?

Тэмүүжэн мэгдээд, эшэнгээр нүдээ буулгаба, Өөлэн хүбүүндээ туһалжа:

– Бидэ өөһэдын хүнүүд гээшэбди, Таргудай аха, ханаһан юумэ-еэ мэхэгүйгөөр, сэхыень юрэ хэлэнэ гүбди даа. Та хадам тухай юушье хэлээгүйт, зүгөөр танай үгэ ондоогоор ойлгохын аргагүй. Та, хэрбээ ондоо юумэ ханаа болобол, юрэ, түрэл хадаа, бидэ-ниие дүнгэхэ гээ болобол, намайе гү, али Сочигэл бэриие һамган болгохо гэхэн һаналгүй байбал, сэхыень хэлыт даа. Тиигэбэл-тай минии хүбүүндэ хуу ойлгосотой боложо, танай һанамжа бодомжолжо, шиидхэбэри гарганал аабза.

Таргудай хамар дороо хараал табяад, дахин дуугай ханаанда абтаба. Тэрээнэй ондоогоор хөөрэлдөө эрхилхэб гэжэ ханаһа-ниинь эли байба, түрэлнүүдтээ хаягдаһан Есүүхэйн бүлэ тэрээнэй нэгэл таамаг үгэ хэлэхэдэ баяртайгаар аһалдашаха гэжэ ханаа бшуу. ханаа үнөөн болошоһон тэрээнэй нюур Тэмүүжэн һэмээхэн адаглана. Өөлэн тэсэмгэйгээр нүдөө буулгаад, айлшанай шэнэ үгэнүүдые хүлээнэ.

– Зай! – Таргудай Тэмүүжэн руу нүдөө табижа, альгаараа тэрэнэй үбдэг сохибо. – Мянган толгой мал, тэдээнэй хахад адуу үгэхэб арбан гурбатай болоходошни. Харин ши минии болон эхынгээ хажууда байхаш.

– Теэд энэтнай эхэмни танай һамган болохо гэхэн удхатай ха юм.

– Ондоогоор болохогүй. Хүн зон юун гэлдэхэб? Энэ шинии хүндэтэй ноён эсэгын бэлбэһэн эхэнэр юундэ минии гэртэ байха болоноб? – Таргудай гараа дэлгэбэ.

– Үгы, эхэ танайда байхагүй! – гээд, хамсы соогоо нударгаа зангидан, Тэмүүжэн хашхарба.

– Ши хаанаһаа мэдээбши? – Таргудай баһангыар нүдээ ониил-гобо. – Гүүн азаргагүйгөөр байжа шадахагүй, дэмыржэ магад. Манай угай эхэ Алан Гуа Добун Мэргэн үбгэнэйнгөө наһа бараһа-най удаа хүбүүдээ түрэжэл байгаа ха юм, тэдээнэйн нэгэн болохо Бодончарһаа бидэ, боржогонууд, гараабди. Энээниие мэдэхэ юм гүш, али үгы гү?

– Угсаата эхэ Алан Гуагай ажаһуудал тухай манай хэлсэһэнэй үлүү. Минии Өөлэн эхэ танда хадамда гарахагүй, – гээд, бээе ба-рижа Тэмүүжэн хэлэбэ.

– Хэн энээндэ хаалта хэхэ юм?

– Би тэрээндэ эсэгийн дүү Даридайда хадамда гарахыень хорёоб, Тодойн үбгэн аба энээнийемни дэмжээ. Тодойн үбгэн аба наһа барахынгаа урда тээ Бартаан баатарай туг Есүүхэйн хүбүүд-тэ үлэхэ ёһотой гэжэ угайнгаа эрхэ хүсэл мэдүүлээ. Угсаатанайнгаа шиидхэбэри минии абганар хандаргахаа зүрхэлөөгүй, хэншые тэрэ тугта ханаархаагүй. Али та тиимэ хүсэлтэй гүт, Таргудай ноён? – гэжэ Тэмүүжэн гэнтэ атан тэмээнэй амгалан тэнюун байдал мэдэржэ, аргааханаар, бээдээ найдангыар хэлэбэ, ямар бэ даа агшан зуура тэрээнэй досоо хэн бэ даа ондоо хүн нуугаад, тэрээнэй хэлэ хүдэлгэжэ байһандал үзэгдэбэ. Энэ һонин мэдэрэл тэрээндэ зүрхэ зориг түрүүлжэ, урдань агууехэ ноён бэшэ, өөртэнь адли юрын лэ хүнэй нууһандал мэдэрэн, тэрээнийе балшыса бариха, гасаалхада бэлэн байшаба. Засаг баридаг томо хүнэй урда өөрыгөө үлүү хайнаар байха иимэ мэдэрэл тэрэ түрүүшынхией үзэбэшье, досоонь тэрэнь танил дүтэ, анханай байһан аад, мүнөө хэрэгтэй сагта газашаа гаража ерэнхэндэл ханагдаба. Өөрынгөө үнэндэ этигэһэн Тэмүүжэн Таргудайн бүхы ханамжануудые бута сохихо аргатай байһанаа ойлгожо нуугаа хэн.

Тэрэнь Тодойной нэрэ дуулахадаа уурлажа, гансал Тэмүүжэнэй байһанда бээ арай шамай барин үгүүлбэ:

– Шинии уураг тархи соо ухаанай багаханшые хэлтэрхэй байгаа хаа, юу шэлэхэб гэжэ ухаалди: тэрэ тугшни хэзээ нэгэтэ шамда хэрэгтэй болохо гү, үгы гү, бү мэдэе, үглөө мүнөө хүрэжэ ерэхэ үлэн хоһон үбэлэй сагта дулаан, аюулгүй байдал тухай бодо. Тала дайдаар дээрмэшэд олон, шинии жаахан хүрээлэн үлэн шонын хүнэһэн болохо, хүн зон тухай хэлэхыншые аргагүй. Ши гансаараа яагаад бэшэнээ аршалжа шадахабши? Харин минии хажууда түрэнэн хүбүүмни шэнги байха ха юм ши...

– Би өөрын эсэгэтэйб, тэрэ мүнөө бидэнийе дээрэнээ хаража байна, магад. Юун гэжэ, Таргудай аха, бодонобта, юун гэжэ эсэгмни танай үгэнүүдые ойлгохоб, тантай зүбшөөбэлни, минии үгэнүүдые юун гэжэ ойлгон абахаб? Энэ эсэгымни туг байна, – эрьенгүй альгаараа мүр дээгүүрээ зааба. – Би эсэгийнгээ тугта урбажа шадаха гүб? Урбагшан болохыемни эсэгэмни намайе хургаагүй, харин та, минии Таргудай абга, энээндэ намайе хургахаяа ерэбэ гээшэ

гүт? Иихэдээ та бидэ хоёр боржогонуудай нэрэ зүүхэ эрхэтэй гүбди, бидэнэй тэдээндээ хүрэжэ ошоходомнай угсаатамнай ямараар бидэниие угтахаб?

Таргудайн шарай барайшаба.

– Зай, хүрөө, – хүндөөр амилжа, ууртайгаар Тэмүүжэн Өөлэн хоёрые ээлжээлэн шэртэбэ. – Таанар өөһэдөө өөрынгөө хуби заяа шэлэбэт. Таанар гансаараа үлэхэт. Ерэхэ хабар болотор амиды үлэхэ гүт, хаража үзэхэб. Саһанай хайлахада, зорюута таанарай сагаан яһа харахаяа ерэхэб!

Таргудай һууриһаа хүрэжэ бодоод, томо томоор алхалан, гэрһээ гараба.

– Нүхэд! – тэрээнэй сухалтай хашхараан дуулдаба. – Мориндоо мордогты!

Өөлэн зарсашаһан нюуртай һуужа һуутараа гэнтэ сошон, хүрэжэ бодоод, һанаагаа зобонгёор хүбүүгээ харан, үүдэн руу тэгүүлбэ. Тэмүүжэн Таргудайн һууһан һуури дээгүүр гэшхэн, яаран гараба.

Таргудайн нүхэд хүнэй гэрһээ гүйлдэжэ гараад, мориндоо мордобод.

– Хүн зониие, адуу мал бултыень туугты! Намнагты! – гэжэ аржаганаһан баабгай мэтээр эмээл дээрээ эрьелдэн, Таргудай хашхарба.

Нүхэд ябууд дундаа айлнуудай хоорондуур сасаран таража, ноёнойнгоо захирал дүүргэн, хашир хоолойгоор хашхаралдаба:

– Мори, сараа хүллэгты! Түргэн!

– Гэрээ задалагты!

– Мүнөө таанар Таргудай ноёной албатан гээшэт!

– Залхуу болошоо гүт, үнинэй һураар шабхадуулаагүй гүт?

– Бараг даа, манайда түргэхэн лэ өөрынгөө һуури олохот...

Нүхэдэй хашхараан саашаа холын гэрнүүдээр дуулдажа, агаарта ташуурай эшхэрээн, нохойн хусалдаан, айһан үхибүүдэй бархираан дуулдажа байба. Есүүхэйн зон гэрһээ гаража, обооролдон зогсонод, ехэ гэр руу шэртэн хүлээнэд, харин хүнэй гэрэй хажууда Тэмүүжэн дүүнэртээ Өөлэн Сочигэл хоёрой хажууда абяагүй зогсобод. Эрэшүүл хазаарнуудаа яаралгүй задалжа, дүтэхэнэ бэлшэжэ ябаһан моридойнгоо хойноһоо дурата дурагүй

ошоходоо бага наһатайхан ноёдойнгоо тэмдэг үгэнэ аа гү гэхын тэдыдэ эрьежэ хараһаар ябаа һэн.

Гайхан мэгдэнгээр эдэ бүгэдые хаража байһан Өөлэн нүхэдэй-нгөө ааша ууртайгаар хаража байһан Таргудайда гүйжэ ошобо.

– Таргудай аха, юу хэжэ байна гээшэбта! Та манай түрэл ха юмта!

– А-а, ханаба гүш? – гээд, тэрэ Өөлэн тээшэ эрид эрьежэ, үһөөрхэн шииганаба. – Хойнотожо ухаа ороболши! Минии шамтай хайнаар хөөрэлдэжэ байхада, урид бодомжолхоёо яагаабши? Ши юун гэжэ ханаабши, шамайе миин лэ табиха гэжэ ханаа гүш? Үгы даа! Би Даридай бэшэб, абяагүй шинии гомдооһые залгихагүйб! Үлэн хооһон байдалһаа үхэхэ туйлдаа хүрэхэдөө үбдэг дээрэ мүлхижэ ерээд, хүлисэл намһаа гуйхат! Мүлхижэ ерэхэт заатагүй, хайшаа ошохо һэмта! Би бүхы отогоортнай нэгэшые хэршэмэл эдэе үгүүлхэгүйб. Тиихэдэ, магад, гэдэһэнэйнгээ өөр өөрыгөө мүлжэжэ эхилхэдэ, ухаа орохот.

Хоротойгоор ташаганаса энеэгээд, моринойнгоо борьбо дээрээ һуушатарань шабхадажа, Өөлэниие дайран алдатараа байра дээрэ эрьелдэн, гэрнүүд тээшэ гүйлгэшэбэ.

– Сохигты эдээниие! – шангаар тэрээнэй бадашахань дуулдаба. – Хэниешье бү хайрлагты, бултыень таһа сохигты! Юундэ һамгад гаранагүйб? Үһэнһөөнь шэрээд гаргагты! Хайхашаагаа һаа, өөртөө абагты, бэлэг баринаб таанарта!

– Энэ юун боложо байна гээшэб! – хороо бусалан, Сочигэл хашхараад, Өөлэнэй хамсыһаань татаба. – Дайсадай отог руу добтолооб гэжэ ханаа гээшэ гү?

Өөлэн эрид эрьелдээд, ехэ гэр руугаа гүйшэбэ. Тэмүүжэн сошонгёор эхээ хараба. Нэгэ хэды болоод, тэрэнь эсэгын туг, булад түмэр үзүүрһээ мориной ута һүүл һанжуулһан жада, гартаа баринхай, үүдэндэ бии болошобо. Өөлэн эрид шиидэнгээр айлнуудай хажуугаар гараад, сүлөө талмайда бүхы хүсөөрөө тугай эшыень газар руу зоожо, тад ондоо болоһон һөөлдэнги хоолойгоор хашхарба:

– Есүүхэйн нүхэд!

Морид руугаа хазаарнуудаа баринхай уруу дуруу ошожо ябаһан эрэшүүл эрьехэдээ үнэншэжэ ядан, танил тугай хара һүүлэй һалхинай нэбшээнһээ аалихан намилзажа байхыень хараба.

Таргудайн нүхэд хүлээгдээгүй юумэнһээ мэгдэн, моридоо татан, булта дуугай болошобо. Таргудай гайхангыар Өөлэн тээшэ эрьелдэн, наада барингыар ирзайгаад, эмээл дээрэ ташаагаа тулажа, юун бологшо ааб гэжэ хүлээжэ байба.

– Бүһэтэйшүүл! Энэ танай ноёной туг байна! – агшан зуура таһалдалан хоолойнь дуулдаба. – Бээ хамгаалагты, һамгадаа, хүүгэдээ бү баһуулагты!

Тэрэ дары Өөлэндэ дүтэ байһан гэрһээ зургаа – долоон үбгэд гараба. Тэдээнэй дундаһаа Сарахай илгаржа, зүрхэтэйгөөр урагшаа гараад, гараа үргэбэ:

– Зэбсэгээ баригты!

Холын гүбээнүүд дээгүүр тэнгэрийн нээрээн мэтээр айлаар ойлгогдомо бэшэ хүүеэн дуулдашаба. Албатанай номгон, уруу дуруу нюурнууд үзэн ядаһан, эрид шиидэнги шэгээр хубилба. Олонхинь мориёо ургалан, эмээлгүйгөөр мордошонхой байба. Булта бодожо ерэхэдээ, Таргудайн нүхэдтэ орходоо гурба дахин олон байшаба. Гэрһээ һамгад, хүүгэд һурша номоо гартаа баринхай, добтолон орогшодые харбахаар бэлэн зогсобод. Зарим эхэнэрнүүд номо һаадаг, годли болон зэбсэгүүдые эрэшүүлдээ абаашажа үгэбэ. Сарахай гараараа эрид занган, богонихон захиралтануудые үгэжэ, бултыень жэрытэр зогсоогоод, добтологшодһоо гэр бүлээ халхалба.

Таргудайн нүхэд өөһэдынгөө үсөөн байһые ойлгожо, ноёндоо дүтэлэн, тэрээнээ тойробо, мэгдэнгээр урдаһаань һөөргэдэн бодоһон зон руу хаража, зэбсэгээ гаргахаяа зүрхэлбэгүй. Таргудай дороо дэбхэржэ байһан азаргынгаа ама татажа, аргаахан Есүүхэйн айл руу сухариба. Өөлэндэ дүтэлжэ, ууртайгаар хилайжа хараад, шүдэнэй забһараар хэрхирбэ:

– Ши, тэнэг эхэнэр, юу хэжэ байһанаа ойлгоногши? Энээнэйнгээ түлөө харюусахаш!

– Та өөрөө энээнэй түлөө харюусахат, Таргудай ноён! – Өөлэнэй хоолой хонгёотон, захын гэрнүүд хүрэтэр дуулдаба. – Өөрынгөө уг дотор иимэ хуулигүй ябадал гаргахыетнай хэн танда эрхэ үгөөб? Хүн зониие сохихыень нүхэдтөө зарлиг үгэжэ байхадаа, хэн танай урда гэмтэй юм? Эдэ танай барлагууд бэшэ, эдэ Есүүхэйн нүхэдэй

бүлэнэр, энэ тэдээнэй туг... Та өөрөө эндэ нүгэл хэжэ байнат, дары түргэн эндэһээ ябаа хаатнай дээрэ.

Буха шэнгээр хүзүүгээ шахан нугалжа, Таргудай уур сухалһаа уб улаан болошоһон нюдөөрөө хүн зоние шэртэнэ. Хүнүүдэй эбсэшгүй харасанууд зарлиг үгэбэлнь шамайе түрүүн алахабди гэжэ хэлэнхэндэл үзэгдэбэ. Тэрэ Сарахай үбгэнэй эрид харасатай эгсэ уулзашаба.

– А-а, ши, үбгэн, яагаад зоригтой болошобош, ноён үгы болоходоо сүлөө байһанаа мэдэрээ гүш? – сухалтайгаар ирзайжа, Таргудай асууба.

– Юундэ ноёд үгы байха юм? Эдэ булта зогсоно, – гэжэ тэрэ нэрэ түрэтэйгөөр харюусаад, дүү хүбүүдтээ байһан Тэмүүжэн руу зааба. – Зоригтой гэнтэ болошоогүйб, би бүхэли наһаараа эдэндэ үнэн сэхэ алба хээб, зарлиг үгэбэлнь, айншьегүй зэбсэгээ үргэхэб...

– Иигэжэ ноёдтой хөөрэлдэжэ һураабты, – гээд, хамараа һарнылган, Таргудай мориёо урагшань нэшэбэ. Хойноһоонь нүхэдын дугташаба.

– Ямаршые захиралта дүүргэхэб гэнэ гүш? – гээд, тэрэ Сарахайн урда тогтоод, тонгойн асууба. – Минии урдаһаа гараа үргэжэ шадаха гүш?

– Тулюураар аашалнат, Таргудай ноён, намда, үндэр наһатай хүндэ, энээн тухай тантай хэлсэхэдэшые аягүй байна, – Сарахай шоо үзэнгээр тэрээниие хараад, саашаа эрьебэ.

– Юу-у?.. Байл даа, зогсо, – гээд, Таргудай уур сухалһаа нюураа уршылган, өөрынгөө сэрэгшэһээ жадыень һуга татан абаад, хашхарба. – Тогто, хүгшэн нохой!

Сарахай жэрхэнгээр уралаа жэмылгээд, тэрээнһээ яаралгүй холодобо. Таргудай жолоогоо табижа, үбгэниие хүсөөд, ара тээһэнь нюрга руунь жадаараа хадхажархиба.

– Бай гэжэ хэндэ хэлэнэбиб!

Үбгэн найгаад, хүл дээрээ тогтобо. Таргудайн гарта байһан жадын хурса үзүүрһээ шуһан дуһалба. Хүн зон мэгдэжэ, дураа гутангяар бэе бээ шарайшалан, үһөөгөө абаха хүсэлтэй зэбсэгээ үргэжэ, хүдэлжэ эхилбэд.

– Тогтогты! – гээд, Сарахай юуншье болоогүй мэтээр бүгэдэндэ хандаба. – Энээнэй түлөө бээз бү хосороогты...

Хаба шадалгүй уур сухалһаа Таргудайн ногооршоһон нюур, зэрлигээр эригэшэһэн нюдэ, хара зубхиинь, шалхагар хасарайнь таталдажа байхыень тэрэ дарууханаар хараба.

– Ябагты эндэһээ, Таргудай ноён, хүн зоной сухал үлүү хүргөөгүйдөө.

Таргудай шарлашаһан арзагар шүдөөрөө доодо уралаа зуужа, бүхы хүсөөрөө жадая хажуу тээшэнь шэдээд, нууриһаа мориёо эрид эрьюулжэ, зүүн тээшээ гүйлгэшэбэ. Хойноһоонь нүхэдын шамдабад.

Сарахай үбгэн руу хэдэн тээһээнь хүнүүд гүйлдэжэ ерээд, гар дээрэ үргэжэ, гэр руунь абаашаба...

* * *

Тэмүүжэн газарлиг набтархан далан халааһан гэртэ дүтэлжэ, богоһо алхаад, харанхы уйтахан байра руу оробо. Сарахай ханын хажууда хоёр нугалаа шэрдэг дээрэ ямаанай элэнхэй арһан доро хэбтэбэ. Тэмүүжэниие хараһаар, бодохо хүсэлтэй үндыгөөд, тохоногоо тулабашье, үбшэнһөө ядаран, нюрган дээрээ хэбтэшэбэ.

– Наһан соогоо түрүүшынхиеэ айлшанаа унтаридаа угтажа байнаб. Тэмүүжэн ноён, дээшээ гаража, хойморто нуугыш даа... – гэжэ хүлэмхи нула хоолойгоор дуугараад, хүсэээ элсүүлэн, хүзүүгээ эрьюулжэ, гэр соогуур хараашалба. – Һэй, хэн байнаб, галаа һэргээгты, айлшанаа угтагты.

Тэмүүжэн галда дүтэлөөд, хойморто гарангүй, шэрээгэй захада, Сарахай үбгэнэй дэрын ойро нууба. Эхэнэр талада нууһан хүгшэн халиржа, мэгдэнгээр үбгэн руу харана.

«Ноёд үсөөн лэ энэ гэртэ ородог хаш. Магад, нэгшье ороогүй хадань, энэ хүгшөө яагаад намайе угтахаяа мэдэнэгүй ха даа, – гэжэ хүгшэниие адаглан, Тэмүүжэн бодомжолно.

Хүгшэн ганташаһан модон аяга соо һү хээд, гартань барюулхаяа зүрхэлэнгүй, дохин, хажуудань табиба. Үмхирһэн тулам онгилоод, хаташаһан хоёр үрмэ гаргажа, үшөө нэгэ аяга соо хээд, ойронь табиба. Үшөө дахин дохижо, аягүйрхэнгээр харасаяа буулгаад, хажуу тээшээ болобо.

Тэмүүжэн хүтэй аягыень гартаа абаад, балгаха гэжэ байтараа Сарахайн хүлэй хажууда, баабгайн элэшэһэн даха дороһоо шагаажа байһан хоёртойхон хүбүү обёоржорхибо. Хүбүүхэн харахан нюдэнүүдээрээ ерэхэн айлшаниие адаглажа, байд гээд лэ шэрээ дээрэ табиһан хүндэ руу шэртэнэ. Тэмүүжэн тэрээндэ энеэбхилээд, тархяараа занган, шэрээ руу дуудаба. Хүбүүхэн хүхюутэйгээр үбдэг дээрээ хүрэжэ бодоод, дахаяа шэдэн, үбгэн аба руу асуунгяар хараба. Үбгэжөөл хүмэдхээ буулгажа, нүдээ нюуба, байд гээд, зүбшөөлөө үгэжэ дохибо. Хүбүүхэн унажа байһан тугалай арһан үмдөө зүүн гараараа татажа, хажуудань нууба. Тэмүүжэн үрмын багахан хэршэмэлһээ хазаад, бултыень хүбүүхэндэ үгэбэ. Хүбүүхэн хулганаахан мэтээр химэлэн эдеэд, дары түргэн хоёрдохииень эдижэрхибэ. Тэмүүжэн аягатай хүнһөө ама хүрөөд, хүбүүндэ барюулба. Хүбүүн болгоомжотойгоор даг хирэхэ харлашаһан аяга пулхагархан гарнуудаараа баряад, удааханаар ууба. Багаханаар балгажа, шоб байса амтархан, нүдээ анижа байгаад ууна. Оёор хүрэтэрын бултыень уужархёод, шангаар амьяа абажа, сагаан болошоһон дээдэ уралнуудаа аршаншьегүй тэрээн руу хүхюутэйгээр харан, өөрынгөө нуурида ябашаба.

Абьягүй нуубад.

– Үглөө үүрээр айлнууд таанарһаа ошохо. Бү гайха, юумэ бү нураарай, – гэжэ гэнтэ Сарахай хэлэбэ. – Таргудай таанарта амар заяа үзүүлхэгүй. Иимэ юумэн болоол хадань, гэдэргээ сухарихагүй бшуу. Харгыдамнай тэрээнэй хүнүүд намнажа хүсөөд, бултыень хюдаха. Хэрбээ энэ үтэлһэн намайешье хүндэлэнгүй, жадаар хадхаа хадаа, бусад зоние хайрлахагүй... арад зоние абарха хэрэгтэй, – гээд, аймхайгаар даха дороһоо хаража байһан хүбүүхэн руу зааба. – Эдэл амидарха ёһотой, угаа үргэлжэлүүлхын түлөө. Ши, Тэмүүжэн, ухаатай хүбүүн ха юм ши даа, хүнүүдые ойлгохо ёһотойш. Юушье хэхын аргагүй, засаг түрэдэ ухаа муутай, тулюур ноёд ерэнэл даа, өөһэдөөшье хүн шэнгээр байжа шадангүй, ондоошье хүнүүдые найнаар байлганагүй... Таанар, ноёд, бидэниие доодын зон гэжэ тооложо нуранхайт. Би иигэжэ хэлэхүү: ноёд соошье үжэнхэй сэдхэлтэй зон байха, харашье зон соо сэлмэг зон олдохо. Би мэдэнэб, шинии түрэхэдэ дээдын зиндаагай бөөнэр хуби заяаеышни тайлбарилаа. Тиимэл хадаш би мүнөө

хэлэхэм шамда. Хэрбээе ши хаан болоо наа, юрын хара зониие найнаар анхара: тэдээн соо үнэн сэхэ, найдамтай зониие ходо-доо олохош. Ши мүнөө өөрынгөө абганарые, эсэгынгээ аханарые болон өөрынгөө албатан зониие жэшээлээд үзыш даа. Энэ алба-таншни үлэн хооһон үбэл, зэрлиг амитад болон муу зольбо хүнүү-дые суг хамта шамтай угтаха ушархаяа үлөө бшуу даа. Эдэшни он-доо ноёдто ошоод, хамгаалга олохол байгаа, теэд шамтай үлөө... Ши мүнөө эдэ зониие хараангүй, ойлго. Эдэшни хамгаалалгагүй, өөрынгөө хуби шэлэхэ эрхэгүй, тэдээнэй хуби заяа таанар ноёд лэ шиидхэнэ ха юмта. Һайн ноёной ерэбэл, Һайн ажаһууха, харин Таргудай шэнги муу ноёдой ерэбэл, шадал соогоо бээе абарха ха юм. Хэрбээе таанар өөһэд хоорондоо дайралдажа, албатанаа мал шэнгээр хубаажэ эхилбэлтнай, хара хүндэ тон муу бшуу... Ши Һайн ноён болохош, би мэдэнэб, ши бэхижэжэ, тугаа өөдэнь үргэхэш, тиимэһээ би шамда ашанараа заяажа үгэхэм. Олон лэ зон энээниие хүлээхэ. Арад зон шамайе танидаг болоо, шам тухай хэлсэдэг бо-лоо. Мүнөө ши өөрөө хүл дээрээ бодохо ёһотойш, тиихэдэшни бүхы зон шинии хойноһоо ябаха...

Тэмүүжэн худхалдашаһан мэдэрэлтэй гэртээ бусаба. Сарахай тэрээндэ ашанараа дамжуулан үгэхээе найдуулаа, гансал өөрөөл тугаа үргэхэ болоно. Тэрээнэй хойноһоо ябаха зон үшөөшье ол-дохо. Даридайда тугаа үгэхээе арсахадаа үнэн зүб харгы шэлээ гээшэ. «Эгээ шухала юумэндэ би зүб болоноб! – тэрээнэй сэдхэл-дэ һаруул болобо, гэбэшье хажуугаарнь бүрхэг бодол оролсобо. – Үглөөгүүр бүгэдэ бидэниие орхихо, бидэ хооһон талада өөһэдөөл гансаараа үлэхэбди».

Өөрынгөө айлдаа дүтэлхэдөө бүри һаяхан тон түрэл, тон өөрын байһан аад, мүнөө аюул осол, үһөө хиһаа нюугаад байһан-дал үзэгдэһэн оршон тойроноо эрьен шэртэбэ.

XXIV

Үүр-сүүрээр баруун ойһоо үлэгшэн шоно удаан улиба. Тэмүүжэн һэришоод, манандал хайлажа байһан зүүдэн соогуураа арьяатанай холын дуу шагнажа хэбтэһээр албатан айл-нууд мүнөөдэр нүүжэ ошохо һэмнай гэжэ һанажархиба. Һүрэжэ бодоод, гуламтын галай гэрэлдэ түргэн хубсалба. Эхэнь гэртээ үгы

байба. Хониной үргэн хүнжэл доро жэрыжэ хэбтэһэн дүүнэрээ хараад, үглөөнэй хүйтэн уняар руу гараба.

Огторгой зүүн тээһээ хүхэрэн харагдана. Томонууд мүшэд зунайхидал бэшэ хүлэмхээр гэрэлтэнэ. Ташаланда хахад нара ялалзан шарлана. Баруун тээһээ һалхин жэгдээр үлеэнэ, үлэгшэн шонын ооглоо уляан холоһоошые һаа, элихэнээр дуулдана.

Тэмүүжэн арһа элдэдэг гэрэй саана бээ заһаад, саашаа ябахадаа, залд гэбэ: үсэгэлдэр албатанайнь байһан гэрнүүдэй газар хоһон байба. Тэмүүжэн гайхангяар эрьелдэн, гэдэргээ бусаад, бага гэртэ эжыгээ бэдэрэн орохо гэтэрээ хаанаһааб даа хүнэй хөөрэлдэхэ абяа дуулаба. Шагнад гэхэдэнь, айлнуудай зүүгээр морид түбэрбэ. Тэрэ бага гэр тойроод гарахадаа зуугаад алхамда моритой хоёр хүниие хараба. Хараагаа хурсадхан, моридой зүһөөр Өөлэн эхэ Сочигэл хоёрые таниба. Тэдээнэй хөөрэлдэхэнь халта-мүлтэ дуулдана.

– Хоёр барлаг эхэнэрнүүдые үлөөхэ байгаабди, – гэжэ Сочигэл дураа гутангяар хэлэбэ.

– Олон зониие тэжээжэ шадахагүйбди, – зөөлэхэнөөр, бээ сагааруулангяар Өөлэн эхэнь тэрээниие этигүүлхэ гэжэ оролдono. – Мүнөө эдээгээ гамнаха болообди, өөһэдыгөө даагаал һаа, шадахабди.

– Үхэрөө юундэ бултыень тэдээндэ үгөөбибди? – гэжэ тэрэнь һанаагаа тэбшэнэгүй.

– Бидэ тэдээниие барижа шадахагүйбди, хабарай хашанха соогуур унана бээ, үгы гэбэл, шонодо барюулха...

– Хэрбээ барюулаагүй һаа? Хүбүүднай һурша номтой ха юм.

– Шонын эдээгүй һаа, дээрмэшэд добтолхо. Мүнөө бидэ хэнэйшые анхарал татаха аргагүйбди, үхибүүдээ аюулда түлхихэ хэрэггүй. Эдэ хоёр толгой үнээдээ яажашые һаань даа харууһалхабди. һү һайтай, багашуулдамнай үбэлдөө һүн хүрэхэ.

Һарын туяа доро гэрэй хажууда зогсожо байһан хүбүүгээ хараад, Өөлэн абяагүй болобо. Дүтэлөөд, тэрэ ооголбо:

– Ши гүш, Тэмүүжэн?

– Би, – гэжэ дурагүйгөөр тэрэ харюусаба.

Албатантай хахасахыемни юундэ һэрюулээгүйбта гэжэ гашуудалтай гомдол хэлэн дээрэнь эрьелдэбэшые, тэрэ хэлэжэ шадаа-

гүй: эрэ хүн өөрөө хэридэг. Эхэнүүдын хажуугаарын гараад, сэргэдээ дүтэлбэ.

– Бэгтэрээ хэрюулэ, ехэ гэртээ булта ороё, – гэжэ Өөлэн мориёо уяжа байхадаа Сочигэлдэ хандаба. – Булта сугларжа, хөөрэлдэхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн эхынгээ хойноһоо ехэ гэр руу оробо. Борохон нимгэн үнэнэн дороһоо улаан согууд нуластанаар гуламта соо гэрэлтэнэ. Тэрэ үбдэглэжэ һуугаад, тэрээн руу томо томо аргал нэмэжэ, аһахыень хүлээбэ. Түлишэ хүхэ сагаан утаа бааян байтараа гэнтэ дэрд гэн аһажа, улабар туяагаараа хэрхигэр ханаар наадан, гэр соохиие гэрэлтүүлбэ.

Эхэнь шэрээ дээрэ эдээгээ дэлгэжэ, тэгэн дундань домботой архи табиба. Гал дээрэ үсэгэлдэр шанаһан хониной мяхатай тоогоого табиба. Тэмүүжэн гал руу хайхарамжагүй шэртэнэ. Эхэнь тэрээн тээшэ хараад, хэлэбэ:

– һүни Сарахай ерээд, ошохо тухай дуулгаа, гансал шамайе бү хэрюулэ гэжэ гуйгаа.

– Юундэ? – Тэмүүжэн түргэн асууба.

– Манай ноён албатанайнгаа харанхы хүнээр бээ нюужа, хулгайшад мэтээр тэрьелхыень бү хараг. һүүлдэнь, ерээдүй сагта, тэдээнэйнгээ һүгэдэн бусажа ерэхэдэнь, хүлисэхэдэнь бэлэн байха гэжэ тэрэ хэлээ.

Тэмүүжэнэй сэдхэлдэ тэрэ дары хүнгэн болошобо.

Сочигэл Бэгтэр хоёр орожо ерэбэ. Тэмүүжэн хойморто гаража һууба.

– Шэрээдэ һуугты! – Өөлэн дүрбэн томо гуулин аяга табиба. – Тэмүүжэн, архи аягала.

– Өө, манай эхэ мүнөөдэр элбэгээр дэлгэбэ! – Сочигэл ялалзаһан нюдөөр шэрээ дээрэхиие шэртэжэ, альгаа ташаба. – Ягааб, мүнөөдэр найрлахамнай гү?

– Найрлахабди, – Өөлэн эдээгээ бэлдэжэ дүүргээд, Тэмүүжэнэй зүүн талаһаань өөрынгөө һуурида һууба. – Бидэндэ өөһэд хоорондоо һайса хөөрэлдэхэ хэрэгтэй. Зай, һуугты.

Бэгтэр баруун таладань һууба. Сочигэл – Өөлэнэй доро.

– Зай, – гээд, Өөлэн өөрынгөө аяга барижа, Бэгтэрые шалгажа байһан нюдөөр удаан шэртээд, удаань Тэмүүжэн руу хараба. – Бидэ,

танай эхэнүүд, түрүүшынхиеэ өөрынгөө хүбүүдтэ архитай аяга барюулбабди. Мүнөөдэрһөө эхилжэ, та хоёр бидэндээ бүһэтэй томо зон болобо гээшэт. Тиимэһээ энээнһээ хойшо таанар үхибүүд шэнгээр бэшэ, харин ехэ эрэшүүл шэнгээр ябаха, бодомжолхо болоот. Ойлгоно гүт, али үгы гү?

– Тиимэ...

– Тиимэ, – гээд, хожуулаа хүмэдхөө буулган, хашартай заабари хүлээжэ, нүдээ буулгабад.

– Таанар гансаараа үлөөт, мүнөө таанарта һүүдэрһээ бэшэ нүхэд үгы. Эсэгынтай аха дүүнэр таанарые хаяа, мүнөө хэнһээшье туһа хүлээхэ аргагүйт. Мүнөө та хоёр энэ аяга архи уухадаа, бэе бээдээ үнэн сэхэ байхаб гэжэ тангариг үгэхэ ёһотойт: танай нүхэсэлһөө Есүүхэйн угай ажабайдал гү, али үхэл дулдыдаха. Та хоёрой урда мүнөө гансахан зорилго байна: мүнөө туража үхэхэ-гүй, энээниел түрэл гаралтнай хүлээнэ, ургажа, хүсэтэй болоод, абынгаа үлүүс һөөргэнь бусааха гэхэн гансал зорилготойт. Тиихэдээл та хоёр тэрээнээ үнэн сэхээр хубааж, ёһо заншалаар, адлихан эрхэтэй ноёд болоод ажаһуухат. Бидэндэ тангариг үгэгты, эсэгынгээ үлүүс бусаагаагүйдөө, нэгэ сэдхэлтэй, нэгэл тархитай, нэгэл һанал бодолтой байхат гэжэ. Энээндэ тангаригаа үгэгты!

– Тангаригланаб! – Тэмүүжэн түрүүн аягаа дээшэнь үргөөд, Бэгтэр руу хараба.

– Тангаригланаб, – тэрэнь дабтаад, аягүйрхэнгээр тэрээнэй ама руу хараба.

– Зай, уугты, – ханаата болоһоноо досоогоо барин, Өөлэн дуугарба.

Уубад.

– Мүнөө хожуулаа өөр өөрыгөө хайн хинажа ябагты, – гэжэ Өөлэн тэдээндэ захиба. – Угайтнай онгонууд, гал гуламтатнай тангаригайтнай гэршэ гээшэ. Тангаригаа эбдэбэл, хэһээлтэ амсахат.

Удангүй тогоон бусалба. Бэгтэр гал дээгүүр үбдэглэн тонгойжо, хамсынгаа туруу буулгаад, тогоо хажуу тээшэнь гаргаба. Сочигэл ууралтан мяха тэбшэ соо гаргаад, шэрээ дээрэ табиба.

Нэгэ хэды дуугай эдеэлбэд.

– Эндэһээ ябаха хэрэгтэй, – гэжэ Тэмүүжэн дуугай байдал таһалба, тиихэдээ бултанай һанамжа хэлэбэ.

– Энээн тухай бидэ мүнөө хөөрэлдэхэ ёһотойбди, – гэжэ Өөлэн тодожо абаба. – Ондо орожо, хашанха хабар гарзагүй гаралдаха зайдуу далда газар олохо хэрэгтэй.

– Тиимэл хадань, түргэн догдойе! – гэжэ Сочигэл хас гээд, ходоодол хашалангүй ханаа амар ябадаг шарайдаа таарама бэшэ хурса харасаар бусадаа тойруулан хараба. – Наяар саһан орохонь, гээгдэжэ байгуужабди.

– Холо ошожо шадахагүйбди, – шэрээгэй саана ото абяагүй һуудаг зантай Бэгтэршье абяа гараба. – Сар үгыбди, хоёр үнээн болон морид.

– Хаана дүтүүр намдуу газар байнаб, зоной ябасагүй, ехэ саһагүй? – гэжэ Өөлэн асуудал табиба. – Нанагты.

Тэмүүжэн гэнтэ дотороо ямар бэ даа ханаа зобори мэдэрбэ. Досоогоо зуг татаад, ямар юумэнэй ханаань зобооһые бодомжолбо. Энэнь мүнөө хөөрэлдэһэн юумэнтэй холбоотой гэжэ мэдэрбэшье, теэд тон юун бэ гэжэ ойлгожо ядаба. Ямар бэ даа нэгэл шухала юумэн тэрээнэй сэдхэл ухаанай оёорто нюугдаатай. Тэрэ ухамайлан, бодолгоо улам хүсэлбэ.

Баруун ойһоо ута унжагай уляан дахин дуулдажа, тэрэ гэнтэ нэгээ оробо. Үндэр гэгээн Бурхан Халдунһаа үлэгшэн шоно улина, тэрээнэй хүлдэ эзэн Жамуухатай годлиин модо бэдэржэ ябахада хорюулта газарта хуһа отолхыень зүбшөөгөө бэлэй. «Тишээ, нангин хада руу дуудана ха, – гэжэ өөрынгөө тухайлганда үнэншэнгүй, мэгдэһэн Тэмүүжэн бодоно. – Хэрбэээ тиимэ хаа, Бурхан Халдун бидэниие аршалжа, хосоруулхагүй. Тэндэ модо отолхыемнай гансал намда зүбшөөгөө ха юм».

Тэмүүжэн һайса бодомжолоод, Бурхан Халдунай боори руу нүүхэ гэхэн һанал дээрээ тогтобо.

«Холошье бэшэ, далда газар, хүн зоншье тэрээн руу ябадаггүй, – гэжэ тэрэ баярлан бодоно. – Дээрмэшэдэй тэндэ хэхэ юумэн байхагүй, үсөөхэн малда бэлшээри хүрэхэ».

Тэрэ гансата ханаагаа амаржа, этигэхэ найдалтай болобо: мүнөө бүхы юумэн тэрээндэ ойлгосотой.

– Хайшаа нүүхээ мэдэнэб, – гэбэ тэрэ.

– Хайшаа гээшэб? – булта һонирхон тэрээн руу хараба.

– Бурхан Халдун руу.

Нэгэ хирэ булта абяагүй байба.

– Тээд тэрэшни сээртэй газар ха юм, – гэжэ Сочигэл хэлэбэ. – Тэрэ уулын хажууда юушье дайража болохогүй гэжэ дуулаа нэм... Өөлэн эхэ, ши дуулаагүй юм гүш?

Тэрэнь хүбүүн руугаа асуунгяар хараба.

– Би мүнөө тиишэ ошоод ерэхэм, – гэжэ Тэмүүжэн эрид хэлэбэ. Бурхан Халдун тэрээниие угтан абаха гэжэ тэрэ найданги байгаа: хэрбээ тэрэ бага юумэндэ арсаагүй хадаа, мүнөө хуби заяанайнь шиидхэгдэжэ байха энэ ехэ хэрэгтэ туһалхал ёһотой...

– Намда үргэлэй юумэ бэлдэгты, – гээд, Тэмүүжэн нууриһаа бодобо.

Тэрэ түргэн хубсалаад, эмээлээ барин, хэниешье харангуй гэрһээ гараба.

Өөлэн Сочигэл хоёр бэе бээе дуугай харалсаба. Бэгтэр уруу дуруу гал руу хараад нууба.

* * *

Зүүн хадануудай оройгоор наранай бултайн байхада тэрэ Бурхан Халдун уулада дүтэлжэ ерэбэ. Моринойнь харнагар хамарһаа уурал һаарал үдхэнөөр бааяна, өөрөөшье дортоногүй хэбэртэй, хамар аманһаань хүйтэн сэбдэг амин буд-будханаар баглайна, һанаа үнөөн болоһондоо аминиинь хөөрөжэ, доторынь халуу бу-салжа ябана.

Хатарша моринойнь хатуу туруун хүйтэн газараар түбэрнэ. Хүн зонгүй хубхай хоһон тала хүрөө ехэтэ абяа аниргүй байдалаар эндэ тэндэһэнь тойрожо, ойро тойрон нэгэшье хүрэн үгы дээрэһээ, мүн һүүлшын хүнүүдэйнь Онониие уруудан, холо саашаа нүүжэ ошоһон ушар тэрээнэй гансаардалга улам хүжэрөөнэ.

Тэрэ ой руу годирхо харгыдаа шэлэ хүзүүгээрээ сайжа байһан үһэтэй томо үлэгшэн шоные холоһоо хараба. Үргэн хаясаар хатаржа ябаһан азаргань тэрээниие баһал обёоржо, богонихоноор хуухираад, аюул тухай нэргылбэ, тээд эзэниинь жолоогоо эрид татажа, арьяатан тээшэ сэхэ залаба.

Эмэ шоно нэгэ хирэ хүдэлэнгүй нуутараа бодоод, ой руу аалихан бүншэбэ. Тэмүүжэн дүрөө дээрээ үндыжэ, сэдхэлээ хүдэлгэн, хойноһоонь үдэшэбэ. Ойн заха хүрөөд, эмэ шоно мантан томо тар-

хияа хүндөөр эрьюулжэ, һөөргөө хараад, үдхэн модон соогуур үгы болошобо.

Жамуухатай унагааһан хуһанай харлашаһан түгсүүлэй ойро тэрэ моринһоо бууба. Отолжо абтаһан мүшэр болон гэшүүһэд хажуу тээхэнэнь ябталаатай байба. Эмээлһээ ганзагаа буулгажа, унаагаа амгайгшалан, жолоогоо урда хүлдэнь торгоод, бэлшэхыень табиба.

Хуушан түүдэгэй һуурида хуурай мүшэр суглуулжа хухалаад, хониной ноһондо хэтэ сохижо, гал носообо. Томохон мүшэрнүүдые гал дээрэ табижа, түүдэгэй хүсэ орохые харан зогсобо.

Архи, хүтэй, тоһо, зөөхэйтэй, үрмэ, мяхатай түйсэнүүдые гаргажа, түүдэгэй хажууда жэрылгэн табиба. Урда таладань зогсожо, Бурхан Халдунай малаан орой шэртэн, түйсэһөө ээлжээгээр хүндээ галда дуһаажа, өөдэнь үргэжэ, үргэлыень тогтоожо абахыень аалихин гуйба. Удаань нара зүб гэшхэлэн, найман зүг руу сэржэм үргэбэ. Аягаар дүүрэн архи хэжэ, уула руу сэхэ эрьелдэжэ, дүүрэн холойгоор тэрээндэ хандаба:

– Агуухэ хүлдэ, Бурхан Халдунай эзэн, энэ намар шинии эзэмдэлгын газарһаа хуһан модо абахыемни зүбшөөгөө бэлэйш, мүнөө намайе болон минии гэртэхиниие өөрынгөө үзэгдөөгүй далда газарнуудта нюужа аршалхыешни гуйнаб. Есүүхэй баатарай наһа бараһанай удаа манай гэр бүлые олон тоото аюул, усал дайраа. Шуһан түрэл абганар бидэниие хоһон талада гансаардалгын гасаланда, үлэсхэлэй үхэлдэ, арьяатанай хүнэһэндэ, дайсадай олзодо маанараа хаяжа ябаа. Таргудай Хирэлтүг манай һүүлшын харьяата зониие хара хүсөөр туужа абаашаа. Бидэ мүнөө албантаншьегүй, нүхэдшьегүй, адуу малшьегүй үлөөбди. Минии энэ дэлхэйдэ мүндэлэн түрэхэдэмни ехэ бөөнэр монгол угсаатанай хаан болохо гэжэ хараһан юм. Хэрбээ энэ айлдхалай үнэн дээрээ хүсэлдэхэ байбал, амидархыемни, хүл дээрээ бодохыемни намда туһалыш, Агуухэ Бурхан Халдун... шинии ой модото газар руу намайе ерэжэ хорохыемни зүбшөөгөө һаашни, энэ тагша үлгэн газарта оёороороо унажа, хүхэ мүнхэ тэнгэри өөдэ амаараа хаража байг. Тиимэл байг! – Тэмүүжэн нэрэгүй хургаараа уула руу архи үргэжэ, үлэһыень шабхан уугаад, нюдөө анижа ерээд лэ, бүхы хүсөөрөө аягаяа өөдэнь шэдэжэрхибэ.

Үшөөл нюдээ аниһан зандаа, шанга гэгшээр зүрхөө сохюулан, аягынгаа унахые хүлээбэ. «Эзэнэй шиидхэбэреэр лэ болуужаг», – гэн һанаха зуураа болохо юмэниинь болуужаг гэжэ бодохо хоорондоо ойроо бүглүү абяа дуулаба. Нюдөө нээхэдээ гурбан алхын газарта аягаяа хараба. Тэрэнь үндэр болдогуудай тэгэн дунда оёор дээрээ зогсонхой, сэбдэг хүхэ тэнгэри руу сэб сэхэ хараад һууба. Амияа даран абажа, Тэмүүжэн уулын шулуута малаан орой шэртэн, шэртэн, баяр баясхалангай үгэнүүдые холбоо барисаагүйгөөр уяраан дундаа шэбшэхээр, хүгэдэн дохижо, шүтэжэ мүргэбэ.

XXV

Бурхан Халдун руу Есүүхэйн бүлын зөөжэ ошоһоной удаа бүхэли хүнндөө саһан оробо. Тэрэ үдэр дүүрэн ашаатай дүрбэн тэргэнүүдтээ һаамай хоёр үнээд болон юһэн унаагай моридые арай шамай хүллэжэ оруулаад, нүхэ һаба соогуур араһаань түлхиһөөр, тэдэнэр эртын намараар хуһа унагаһан, урда үдэрын уулын эзэндэ Тэмүүжэнэй ерэжэ абарал гуйһан газарта хүрэжэ ерэбэд.

Тэрэ газарһаа нэгэ бага доошоо, ойн захиһаа холошог хоёр гэрээ табибад. Анхан Сочигэлэй хүбүүдтээ байһан гэр хамтын болгон табиба – багахан хадаа, дулаан байха. Холо бэшэхэнэ арһанай гэр бодхоожо, эд бараагаа тэрээн соогоо хэбэ. Нүгөө хоёр гэрэй торхонуудые арһанай гэр соо хадагалаад, һеэыгээрын өөһэдынгөө байха гэр гурба дабхарлан хушаба, хилгаһан аргамжануудаар бүхэлэн орёобод.

Тэрэл үдэрэй үдын хойно Тэмүүжэн, Бэгтэр, Хасар болон Бэлгүтэй дүрбэн тэргээрээ һөөргөө бусажа, үшөө зундаа түлишэ гэжэ ехээр обоолһон аргал асарба. Үдэшэ тээшэ тэнгэри бүрхэжэ, наранай шэнгэхынгээ урдахана хара үүлэнүүдэй саагуур хоргодошоходо саһан орохонь гэжэ баран тэдээндэ мэдээжэ байгаа һэн.

Саһан боро хараанаар аалихан орожо эхилһээр, үдхэрһөөр үдхэрөөд, бүхэли хүнндөө орожо хонобо. Үнээ моридын хэб-тэнгүй, хоёр гэрэй хоорондо обооролдон, хүл дээрээ хонобод.

Һүниин тэн багаар шонын улаан дахин дуулдаба. Энэ удаа бүхэли хүрэг байба. Түрүүшээр удамарша шоно доторой һөөлдэнги хоолойгоор татаба, хойноһоонь гурбаһаа үсөөн бэшэ гарюуһадай

улан дахаба. Гэрнээ тэрэ дары мал харадаг хоёр нохой ууртайгаар хусалдашаба. Морид хуухирба, Тэмүүжэн Бэгтэрнүүдэй азарганууд инсагаалба, үнээд айнгяар мөөрэлдэн, гэртэ дүтэлбэ. Шоно хүрэг оройдоол зуугаад алхамай зайда байба.

Есүүхэйн бүлэ галаа тойрон нууба – тиигэжэ гэр соохи газар дулаасуулжа, борсын шүлэ уужа байгаа нэн.

Бэгтэр шагнаархаад, тархияа дүхылгэн, Тэмүүжэн руу хаража:

– Эдэ ондоо шононууд. Үглөөнэй үлэгшэн шоно тэдэнэй дунда үгы, – гэбэ.

– Таанар тэдээнэй урдаһаа гараха ёһотойт, – гэжэ Өөлэн хүбүүд руугаа харан, шиидэнгээр хэлэбэ. – Эндэ эрэшүүл байна гэжэ тэдэ хараг. Үгы һаа, малдамнай орохо. Гал носоогоод, абяагаа үгэгты.

– Дуу дуулагты, тэдэ өөһэдөө арилха, – гэжэ Сочигэл хэлэбэ.

– Шангаар дуулагты, эрэшүүлэй хоолой тэдэнэр дуулаха ёһотой.

Дүрбэн ехэшүүл дэгэлнүүдээ үмдөөд, нурша номоо абажа, гэрнээ гараба.

Томо абаахай саһан агаарта эрьелдэнэ. Саһата хүнийн сэгээн гэрэлдэ гушаад лэ алхамда тодоор харагдамаар, саашаа үдхэн маанар татагданхай. Тээ хаанаб даа, ойн захада шонын хүрэг элдэб хоолойгоор улина.

Шоно хүрэг тэдээниие хараба гү, али саһан хүшэгэ сооро үнэрыень абаба гү, бүришье шангаар улилдаба. Эзэдээ хараһан нохойнууд бүри хэрзэгырэн, хэршэгэнэлдэн, шэлэ хүзүүгээ дайшалхы маягаар үрзылгэжэ, араа ноёогоо арзайлган, дайсан руу түрүүн добтолхо бэлэн байһандаа урагшаа дугташан байбад.

Зорюута шангаар хашхаралдан, хүбүүд унаһан хуһанһаа гэшүүнэ мүшэр суглуулба. Хоёр гэрэйнгээ хоорондо саһа этэржэ, түргэхэн талмай сэбэрлээд, гэрнээ тогоогоор асарһан согоор түүдэг табиба.

Дүлэн гэрэлтэн аһажа, оршон тойронхиие гэрэлтүүлбэ. Хүбүүд хараашалан, ойн захаар бүрүүлхэнээр харагдажа байһан модонуудай дундуур шонын нүдэнүүдэй хүхэ шара галнуудые обёорбо. Табан арьяатан үргэнөөр дүхэриглэн согсойлдожо, тэдээн тээшэ хоншоороороо харанхай, байд гээд лэ улилдана.

Тэмүүжэн түүдэгэй урда байгаад, ой руу нюураараа хаража, ангуушадай урдын дуу – ёохорой хэнэгүүдые дуулажа эхилбэ:

*Ногоон шулуута эсэгийнгээ жадаар
Хара гүрөөхэнэй баруун ташаа руу
Хара эльгыень сооро хадхаж,
Шуһа мяхаарнь бурхадаа хүндэлхэ...*

Тэрэ дары дүү хүбүүдын дууень тодожо абаба. Оршон тойрониин сошоон, гэнтэ таһалдан тогтожо, гэнтэ ехээр дэл-бэрэн дуулдажа байһан хүрөөтэй дуун арьяатан шоные дуугай болгобо.

Аха дүүнэр дуулалдана:

*Ноёогоо ирзайлган, набараа гаргаһан
Эрезн арьяата дүрэтэй байлдаанда
Эсэгийнгээ хүрэлөөр дархалһан гурбан шүдэтөөр
Эрлигэй харанхы аймаг руу эльгээдэг най...*

Эхэнь гэрһээ Хачуун Тэмүүгэ хоёрые гаргаба. Тэдээнэй түүдэг-тэ дүтэлөөд, хүсэд ойлгонгүй, тодожо абаад, тад ондоо дуунуудые дуулажа эхилхэдэнь Хасар тэдээнэй шэлэ руу альган тараг эдюулбэ. Тэмүүгын шангаар орилходо эхэнь гүйжэ гараад, һөөргэнь оруулба.

Томошуулын багашуулаа тоонгүй дуугаа хашхаралдан дуулал байба:

*Сахюур хадхууртай эсэгийн годлөөр
Гүйжэ ябаһан гүрөөхэнэй баруун бөөр
Гүйжэ ябаһан моринһоо онодог хаа....*

Гэнтэ Бэлгутэй дуугаа татан хашхарба:

– Шоно арилаа!

Булта дуугай болоод, галһаа гараараа халхалан, ойн заха руу шэртэбэд. һууһан газартаа шононууд үгы байба.

– Ябаа, – гэжэ гайхангаар Бэлгутэй дабтажа, аханараа шэртэнэ.

– Иимэ түргэн бидэнһээ айшоо гээшэ гү.

– Ошожо хараа, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, Бэлгутэй Хачуун руу хаража захирба. – Та хоёр түүдэгэй хажууда иишэ тиишээ хараа-шалжа байгты, ямар нэгэ юумэ харабал, шангаар хашхараарайт.

Тэмүүжэн, Бэгтэр, Хасар гурбан һурша номоо бэлэн баряад, һэмээхэн ябабад. Тэмүүжэнэй нюдэн харанхыда дадажа, ойн

захын харанхы шүргөөр ханатан байхые обёорбо. Һэжэглэмээр юуншые огто харагдабагүй. Тэдээниие дахаһан нохойнууд абяагүй, тиигээ хадаа дүтэ нааша арьяатан үгы.

– Таанар юумэ харана гүт? – гэжэ абяа гарахын лэ тэдыдэ тэрэ дүүнэрһээ асууба.

– Юуншые харагданагүй, – гэбэ Бэгтэр.

– Тэрьелээ, – гэжэ шаналангяар Хасар хэлэбэ. – Би нэгыень харбажа алахаяа һанаа һэм, ай даа, манай дуунһаа айгаад, тэдэнэр арилаа.

Мүнөө айнгүй тэдэнэр ойн захада дүтэлөөд, саһан дээрэ үлэһэн арьяатанай мүр мүшхэбэ. Һэрхигэр саһан дээрэ шоһын һууһан табан һуури, ой руу ошоһон мүнүүдынь харагдана. Шэмээгүй аалин, үдхэн саһан мүнүүдые хушана. Тэдэниие үнэрдэн, нохойнууд аргаахан эрхирэлдэнэ.

– Ябая, – гээд, Тэмүүжэн түүдэг руу түрүүн гэшхэлбэ.

Гэртээ ороходоо саһаяа бэеһээ һэгсэрэн, хүбүүд хүхэ энеэдэн боложо хүхилдэбэ.

– Тэдэнэр арба гү, али арбан хоёр байгаа хадаа, – хонин дэгэлээ тайлажа, мэгдэһэндээ хахажа байгаад Хачуун эхэдээ хөөрэнэ.

– Харанхыда нюдэдынь зула мэтээр ялалзажа байгаа.

– Ха-ха-ха, ши үшөө хори гэжэ хэлыш, – Хасар тэрээниие наадална. – Оройдоол тэдэш таба байгаа, ойлгоо гүш?

– Зай, бү тоосолдогты, – гэжэ Өөлэн эблэрүүлэн хэлэбэ. – Харанхыда тоолохонь хүшэр ааб даа, магад, үшөөшые олон байгаа аалам, хэн мэдэбэ... Мүнөө, шухалань гэхэдэ, намнажа шадаад. Бэшэ ондоо бусахагүй. Наашаа гал руу һуужа, шүлөө уугты даа.

Аха дүүнэр һуужа, ууралтажа байһан табагуудые эхынгээ гарһаа абабад.

– Шоно эрэшүүлһээ айдаг, – гэжэ Өөлэн хэлээд, халуун шүлэ шуяатайгаар хорожо һууһан хүбүүдээ хараба. – Харин эхэнэр зонһоо огтолон айдаггүй, гушаншые һамгадай гартаа зэбсэг баряад гарабал, тэдэ айхагүй. Минии найматай байхада манай отог хүнндөө шононууд добтолоо һэн. Эрэшүүл, эдиршүүлшые хүрөөн соо байгаагүй, тэдэнэр булта аба хайдагта холын тайга гараһан байгаа. Бүхы эхэнэрнүүд зэбсэг баряад, түүдэг носоожо байгаад хашхаралдаа, тэдээниие харбаа, морин дээрээ һуугаад, намна-

жашье туршаа, теэд тэдээнһээ шоно айгаагүй. Хажуу тээшээ халта холодоод лэ, дахин һөөргөө дүтэлжэ байгаа. Нэгэ үтэлһэн хүгшэн багахан хүбүүдээ гэрһээ гаргахыень дурадхаа. Долоотойһоо нялха хүрэтэр хүбүүдээ гаргаад, хашхаруулаа. Тэдэнэр шангаар хашхаралдаа, аһан багашуулын хүйтэнһөө айжа, шангаар бархиралдаа. Шоно зогсожо, зогсожо, ябашоо. Тиигэжэл эрэшүүлһээ айдаг юм.

– Юундэ тэдэ эрэшүүлһээ айдаг юм? – Бэлгүтэй асууба.

– Эрэшүүлһээ ондоо үнэр гарадаг, тэрэ үнэрһөө шоно айдаг, – гэжэ Өөлэн эхэ тайлбарилба.

– Ямар үнэр маанадһаа гарадаг бэ? – гэжэ гайхангыар Хачуун хэлээд, ээм мөрөө үнэрдөөд туршаба. – Намһаа ямаршые үнэр гутанагүйл.

Сочигэл наада барингыар энезбхилээд, юуб даа хэлэхэ гэжэ байтараа, дуугай болобо.

– Томо болоходоо, мэдэхэш даа, – гэжэ Өөлэн хөөрэлдөө дүүргэбэ. – Мүнөө унтагты. Үглөөгүүр эртэ һэрюулхэб.

XXVI

Үглөөгүүр болотор үбдэг тулама саһан оробо. Сэнхир хүхэ огторгойн үсөөхэн үүлэдэй таһархайнууд Хэнтэй уулын саагуур хоргодожо, зүүн тээхи холын хадануудай саанаһаа улаан наран хүхюутэйгээр шагааб.

Газар дэлхэй хизаарһаа хизаар хүрэтэр эди шэдитэ Абарга шубуунай үдэ хөөбэрээр хушагдаһандал сахилма сагаанаар ялагашан, толоржо, яларжа байба. Һүниндөө хаб хараар, ямар бэ даа нюуса аюултайгаар, үһөөрхэһэн мэтээр харагдаһан ойн тайга мүнөө оройһоо абан доогуураа һарбайлдаһан мүшэр хүрэтэрөө саһаар хушагданхай, һайндэртэ гоёжо, өөртөө урижа байһан мэтээр үзэгдэбэ.

Хүбүүд наранай мандалгаар бодожо, гэрһээ гараад, хүхюутэйгээр хашхаралдан, тойрон гүйлдэжэ, бэе бээ намналсажа эхилбэ. Шалтаггүй ехэ хүхилдөөнһөө ухаа мэдээгээ алдаһан мэтэ бэе бэеынгээ ара хүзүү руу хайрама хүйтэн саһа шиихажа, хүнгэрэг руу унагаасалдан носолдоно.

Энэ үедэ эхэнүүдэй хоорондо хөөрэлдөөн болобо. Өөлэн Сочигэл хоёр зүбшэжэ, Сагаан нарын эхи тэмдэглэхэ, гансаардал-

гаһаа гуниглахагүйн тулада үхибүүдтээ найр наада эмхидхэхэ гэжэ шиидэбэд.

– Тэдээнэйнгээ һүр һүлдэ бодхоохо хэрэгтэй, – гэнэ Өөлэн. – Гуниг мууларта барюулхагүй гэжэ оролдохо. Энээнэй түлөө хоёр лэ арга бии: хүхилдөөн ба ажал. Түрүүшээр хүхилдөөд, һүүлдэнь ажалаа хэхэбди.

– Тэдэмнай юугээ хэхэ юм? – мэгдэнгээр Сочигэл хэлэбэ, – үхэр малшые, адуун һүрэгшые манда мүнөө үгы ха юм.

– Ажал олохо хэрэгтэй, – Өөлэн заабарилан һагад дуугарна. – Мүнөө малайнгаа бууса саһанһаа арилгажа, хүр болошоогүйдэнь гэрэйнгээ хаяа хэдэн тээһэнь саһаар бүхэлэг, тиихэдэмнай ямаршые хүйтэн, саһата шуурганда жабар орохогүй. Харин бидэ мүнөө эдее шанажа, шэрээ бэлдэе. Тэдэнэр ажалаа хэг.

Сэбэр саһан дээгүүр гүйлдэжэ, үглөөнэй жабарһаа уб улаахан хасартайнууд хүбүүд гэртээ гүйлдэжэ орон сасуунь, эхэнүүдын урдаһаань гартань дэгэл, малгайнуудыень барюулба. Түргэн һөөргөө намнуулагдаһан хүбүүд гуша гушан алхам зайнуудаар оршон тойронхиё саһанһаа сэбэрлэжэ, гэрэйнгээ хана дороһоонь саһаар хүбөөлжэ эхилбэ.

Аха дүүнэр адаглажа байһаар хоёр гэрээ үрхэ хүрэтэрнь саһаар хушаха гэжэ шиидэбэ, тиигэжэ буусань саһан гүбээнүүдһээ холын талаһаа харагдахагүй ха юм.

Эдэбхитэйгээр ажалдаа хам ороһон хүбүүд байраяа хари хүнһөө далда болгохо зорилготой – энэнь тэдээндэ ехэ һайшаагдаа. Арһанай гэрһээ модон хүрээ, мориной хуушан хоёр арһа гаргажа, тэрээндээ хилгаһан аргамжаар бугуули хэхэдэнь, саһа шэрэхэ шарга боложо үгэбэ.

Хоёр гэрэй хоорондо зүргэ гаргаад, байрынгаа гэрэй зүүн тала руу саһа шэрэбэд. Бүхы гэрээ орой хүрэтэрнь саһаар хушаба. Эхэнүүдын буруу юумэ һэжэглээд, газаашаа гаража, хүбүүдэйнгээ хэжэ байһан ажал эрьежэ ябаад хараба. Өөлэн гайхангыар Тэмүүжэн руу хараад:

– Таанар энэ бүхы гэрээ саһаар хушаха гээ хүн гүт?

– Хаана иимэ юумэ хараа хүмта? – Сочигэл наада барингыар энеэбхилэн, үхибүүдээ шэртэнэ. – Хабартаа энэтнай хайлажа, бидэниё урдахуулаад, бүхы гэр бараатаймнай Онондо шэнгээхэл.

– Хабар болотор саһа арилгахабди, – хүмэдхөө буулган, Тэмүүжэн харюусаба. – Талаһаа хари зон бидэнэй гэр харахагүйн тула иигэжэ хэнэбди. Харин оройень юрэл саһаар үрбэгэнүүлэн сасаабди, – гээд, холо руу заажа, эхэдээ ойлгуулна. – Тэрэ газарһаа ангуушадай харахагүйн тулада. Харин ханаа саһаар хушахадаа, шуурганһаа айхагүйбди...

– Бидэ һүүлдэнь арилгахабди, – гэжэ Хасар Бэлгүтэй хоёр оролсобо. – Хүйтэнэй буурамсаар бүхы саһанһаа сэбэрлэхэбди, саһан хайлажашье үрдихэгүй.

– Хээл даа, хэншье маниие харахагүй, – гэжэ Хачуун Тэмүүгэ хоёр эхынгээ дэгэлэй хормой татана.

Бэгтэр хүйтөөр энеэбхилэн, хажуу тээшээ хараба.

– Зай, ханаһаараа хэгты, – гэжэ Өөлэн зүбшөөбэ. – Ябая, Сочи-гэл эхэ, эрэшүүлнай юу хэжэ байһанаа өөһэдөө мэдэнэ ха юм даа, наалта бү хэе.

Гэртээ ороһоор хожуулаа гунигтайгаар энеэбхилдэн, өөһэд хоорондоо хөөрэлдэнэ:

– Ямаршье саһан муу зонһоо нъюжа шадахагүйл даа.

– Үнээ моридоо саһаар хушаха аргагүй, нохойгоо абяагүй байлгажа шадахагүйш.

– ханаһан юумээ хэг лэ даа, – Өөлэн ханаагаа алдаба. – Бээе һамааруулжа байг, энээнһэнь хорон үгы ха юм.

Эхэнүүдээ үгэдөө оруулһандаа хүхюүтэй хүбүүд саһаяа шэрэжэл байба. Хоёр гэрэй хоорондохы газар бултыень сэбэрлээд, байдаг гэрээ тойруулан суглуулба.

– Хойто талаһаань гэрээ саһаар хушахадамнай, Онон голой энэ эрьһеэ бидэ харагдахаяа болихобди, – гэжэ Бэлгүтэй хэлээд, араата малгайгаа шэлэ руугаа дараба.

Тэрээндэ Хасар юуб даа харюусаха гээд, энеэжэ байтарнь томо хара нохойнь саһанһаа сэбэрлэгдэһэн газар дээрэ залхуугаар хэбтэжэ байһанаа гэнтэ хоёр дахин хусаад, хурса харасаараа тала руу шэртэбэ.

Аха дүүнэр гансата эрьбэд. Тэдээнэй хуушан хүрээнэй талаһаа табан харбаанай газарта шаргал моритой нэгэ хүн дүтэлжэ ябаба. Энэ зайда тэрэ моритой хүн талын шоргоолзонһоо томо бэшээр харагдабашье, энэ томо хүн бэшэ, багахан бээтэй гэжэ эли байба.

– Ямар бэ даа хүбүүн манайда ерэжэ ябана, – гэжэ Хасар хэлэбэ.

– Томо хүн бэшэ ха даа, – гэжэ Бэгтэр хэлээд, суhalтайгаар нэмэбэ. – Гэбэшье бидэндэ энээнһээ һайн юумэн болохогүй.

– Юундэ? – Хасар һөөргэдэбэ. – Тезд энээниеш нэгэ юумэнэй болоо һаа, миин лэ диилэхэбди, мориень буляахабди.

– Диилэхэбди, мориень буляахабди, – дүтэлжэ ябаһан мори-той хүнһөө хурса харасаяа таһалангүй, тэрээниие Бэгтэр наада бариба. – Манай бууса хаана байнаб гэжэ мүнөө бүхы зон мэдэдэг болохо гэжэ бодоогүй гүш?

«Энэ хэн байгаа гээшэб, – гэжэ шаналаа даран, Тэмүүжэн баг-саана, иишээ ерэмээр танил хүбүүдые ухаандаа шүүнэ. – Ой руу занга табихаяа ябана гү? Үгы, Бурхан Халдунда хэншые агнуури хэдэггүй. Хажуугаар гаража ябатараа, бидэниие хараад ерэбэ гү? Магад, тиигэжэшье болоо...».

– Моринииншые үнгэ зүһэгүй, – гэжэ гайхангаар Бэлгүтэй дуугарба. – Иимэ шаргал морид айл бүхэндэ байдаг. Өөрыеншые танихын аргагүй, саһа шуурганда ороһондол бээе таһа орёон-хой... Магад, үбшэн хүн гээшэ гү?

– Энэ хэн бэ даа, хэнигэс гү, али сонид хаш! – гэжэ Хасар ухаал-диба. – Холын угайхид энээ руу ерэхэшьегүйл.

– Хэншые байбал, Таргудайн тагнуулшан байжа магад, – гэжэ Бэгтэр хэлээд, Тэмүүжэн руу хараба. – Тэрэ эндэхи модотой газар-нуудые мүрдэжэ, бидэнэй хаана зөөһые мэдэхыень хүнүүдые эль-гээжэ болохо бшуу.

Тэмүүжэн харюу үгэбэгүй. «Бэгтэр зүб! – уралаа жэмылгэн, тэрэ дотороо бодомжолно. – Таргудай тиигэжэшье болохо... ганса арга-тай бэшэ, тиигэхэл ёһотой бшуу».

– Зай, ажалаа үргэлжэлүүлэе, – Тэмүүжэн гартаа хүрзээе ба-риба, тиигээд гэнтэ абынгаа хонгирадта һүүлшынхиеэ ошохынгоо урда тээ хэлэһэн үгэнүүдые һанажархиба: «Нохойн абари зан: хүн руу сэхэ гэтэхэ».

Багашуулынь хүдэлжэ эхилбэ, саһаар дүүрэн ашагдаһан арга шэрэбэ. Бэгтэр Тэмүүжэнай хажууда үлөөд, аргаахан хэлэбэ:

– Манай нэдэлгэ буруу хүрэбэ, бидэниие хаана байһые энэ хүн бүхы зондо хөөрэхэ. Булта бидэниие наадалжа, өөһэдынгөө угсаа-танһаа саһан доро хоргодохоёо һанаа гэжэ хөөрэлдэхэ бшуу.

Тэмүүжэн тогтоод, дүүгэйнгээ нюдэ руу хараба. «Энэ дахин зүб, – гэжэ тэрэ бодомжолоод, саһа руу хүрзэээ зообо. – Хахад харгыдаа тогтожо болохогүй. Юунэйшые боложо байгаа наа, үргэлжэлүүлхэл хэрэгтэй».

– Энэ манай байра, бидэ эндээ юу хэхэээ хэнһээшые асууха-гүйбди, – гээд, дахин гартаа хүрзэээ бариба. – Хүнэй һанамжаар байдаг эрэ хүн тулюур гээшэ. Тээд хүнһөө хоргодожо байһыемнай хэн ойлгобо гээшэб, – тэрэ хүхюүгээр энеэбхилбэ. – Бидэ юрэ үбэлжөөндэ гэрээ дулаасуулжал байна бэшэ гүбди, зүб бэээ, Бэгтэр?

Бэгтэр дорьбогүйгөөр энеэбхилэн харюусаад, баһал хүрзэээ гартаа бариба:

– Зүб даа, аха.

Тэмүүжэн мориной арһан дээрэ ехэ гэгшын хүнгэрэг саһа ашаад, дүтэлжэ ябаһан моритой хүн руу дахин эрьен хараба, тэрэнь тэдээнһээ гурба харбаанай зайда дүтэлөөд ябаба. Үндэр захатай шонын даха үмдэнхэн, шонын арһаар оёгдоһон үндэр малгайнь нюдэн хүрэтэрнь дарагданхай, нюурын харагданагүй. Залуу хурдан мориниинь урдахи хүлнүүдээ холо урагшань хаяжа, нэрхигэр саһан соогуур хүнгэхэнөөр гүйнэ.

Гэрһээ Өөлэн шагааба.

– Таанар юундэ абяагүй болошообта?.. – гэжэ тэрэ дорюунаар хүбүүдээ шарайшалба. – Эсээ гүт? Али гэдэнһээ үлдөө гүт?

– Манайда айлшан ерэжэ ябана, – Тэмүүжэн тала руу харасаараа зааба.

Өөлэн тэрэ дары энеэбхилхэээ болишобо. Ялаганаһан саһанһаа һаргажа, хара альгаараа нюдөө халхалан, сошонгёор моритой хүн руу удаан хараба.

– Энэ залуу хүн гү, эдир хүүгэд гү, – гэжэ тэрэ үгүүлбэ. – Хэн гээшэб? Хүхэчу бэшэ аабза, хари?

Нүхэрэйнгөө нэрэ дуулахадаа Тэмүүжэнэй зүрхэн баяртайгаар сохилшобо. Тэрэ тала руу дахин шэртэнһээр, үнэншэжэ ядан хэлэбэ:

– Хүхэчу сагаан морёор ябадаг.

Гэбэшые удаан хараха бүрээ найдалаар дүүрэжэ эхилбэ: үргэн томо шонын арһан дахатай, нюдэн хүрэтэрөө малгайгаа даража үмдэнхэй – Хүхэчу бөөһөө ондоо хэншые бэшэ ха даа. Бүгтэгэр һа-рюугаар һуудагынь, урагшаа дүхынэн толгойнь энээниие гэршэлнэ.

– Энэ Хүхэчу, – гэж ханаа амархан амисхалаа арай гэж нюун, тэрэ дуугарба.

– Харана гүт, – Өөлэн хүхюутэйгөөр шангаар хашхарба. – Хүхилдэгты! Ажалаа орхигты, айлшанаа угтагты, шэрээгэй хүндэ бэлдэе.

Өөлэн гэртэ оробо, багашуул морин архануудаа түргэн урбуулжа, шэрэһэн саһаяа адхаад, хүрзэнүүдтэйнь арһанай гэр руу абаашаба. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр гэрэйнгээ урда зогсожо, айлшанаа хүлээбэд.

– Бөө байхада гоё ха даа, – Бэгтэр дүтэлжэ ябаһан Хүхэчуе шэртэн харана. – Мал үлэн байдалһаа хайшан гэжэ абархаб, яагаад барлагуудаа тэжээхэб гэжэ ханаата болохогүй, айл бүхэндэ ноёнһоо дутуугүй хүндэлүүлжэ угтуулха, эдээлүүлхэ, ундалуулха, хубсалуулха, үшөө тиигээд мори бэлэглүүлхэ.

– Бөө байхада хүшэр юм, – дуугай байд гээд, Тэмүүжэн харюусаба. – Бурхад бидэндэ орходоо тэрээнһээ долоо дахин хатуугаар асууха бшуу.

– Һэ, – гэжэ Бэгтэр миһэд гээд, тэрээн руу хараба. – Бөө гээшэ бидэн шэнги юрын гэжэ ханана гүш? Тэрэшни үнэгэнһөө долоо дахин шуран, харюуһаа хайшан гэжэ тэрьелхэб гэжэ һайса мэдэхэл хадаа бөө ха юм.

Тэмүүжэн дуугай байба.

Хүхэчүгэй нэгэ харбаанай зайда дүтэлхэдэ тэрээнэй шарай бодхоогдоһон захын һаглагар үһэн сооһоо болон доошонь болгоһон малгай дороһоо элихэнээр харагдажа эхилбэ.

Араһаань шангаар энеэлдэжэ, бэе бэеэ гасаалалдан, дүүнэрын дүтэлбэ. Бэгтэр сухалдангяар тэдэниие хараад, бадашаба:

– Һэй, абяагүй байгты!

– Гэртээ орогты! – гэжэ Тэмүүжэн тэдээндэ захирба. – Хубсаһаа тайлагты, айлшанай хажууда бү шууялдаарайгты.

Айлшанай бүри дүтэлхэдэ, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр урдаһаань ошобо. Тэмүүжэн үргэнөөр энеэбхилэн, гараа хажуу тээшэнь хүндэлэн дэлгэбэ. Хэды алхам үлөөгөөд, Хүхэчу моринһоо буужа, дарууханаар энеэбхилэн, тэдэниие хүлээбэ.

– Сагаа һарада сагаан бөө ерэхэдээ һайн тэмдэг гэжэ манай эхэ хэлээ, – Тэмүүжэн Хүхэчүгэй гар баряад, дохибо.

Тэрээнэй нүүлээр бөөтэй Бэгтэр мэндэшэлсэбэ.

Айлшанаа дахуулан, Тэмүүжэн тэрээнһээ һурагшална:

– Юундэ ондоо мори унаабши, хуушан мориншни яагааб?

– Тэрэ яаба гээшэб дээ? – Хүхэчу ханаа амараар гараа зангаба. – Абын хүрэг соо амаржа байна. Би зорюута энэ шаргал мори унааб, шоно даха үмдөөб, – гэжэ хажуу тээшэнь гараа дэлгэжэ, өөртэнь ехэдэһэн хубсаһа харуулба. – Намае харгыдамни хүнэй танихагүйн түлөө. Танай хуушан хүрээн хүрэтэрөө хоёр дахин хүнүүдтэй ушарааб, тэдээниие холоһоо хараад, хажуу тээшээ боложо, тэдээнэй гарахыень хүлээгээб. Танай хүрээний хажуугаар шэнэ мүннүүдые харааб. Мүнөө үглөөгүүр Таргудайн хүнүүд таанарые бэдэрээл хаш. Тэдээнэй мүннүүд зүүн тээһээ ерээд, хойшоо ошонхой, тиишээ таанарые ошоо гэжэ ханана ёһотой...

– Тэрэ бидэниие бэдэрнэ гэжэ ханана гүш?

– Ши өөрөө юун гэжэ хананаш, тэрэ таанарые юрэ орхихо юм гү?

– Энэ муу мэдээсэл, – Тэмүүжэн урмаа хухарангяар сэхэ урагшаа хараба. – Хэды зон байгаа?

– Арбаад.

– Һүниндөө саһан орожо, манай мүн хушаһаниинь һайн, – Тэмүүжэн тэрээнэй нюур руу гэтэнэ. – Ши хаанаһаа бидэниие эндэ байна гэжэ мэдээбши?

– Саһанай саг соогоо ороошонь бурхадай туһа, – асуудалданы харюусангүй Хүхэчу хэлэбэ. – Тиигээ хадаа таанар тэнгэрийн дээдын эзэдэй урда хамгаалагшадтай гээшэт, тэдэл таанарай түлөө тэдээнһээ гуйлта хэнэ. Таанадые олохонь хүшэр бэшэ, би Таргудайһаа тэрьелээ һаа, наашаал ерэхэ һэм. Ши, Тэмүүжэн, ухаатай хүбүүнши, бүхы юумэ зүб бодомжолоош: энэмнай үбэлдөө зоной ябадаггүй ори ганса газар ха юм даа. Хүрээнууд үни хада нүүжэ ошонхой, Бурхан Халдунай ойгоор хүн агнуури хэдэггүй, хэн мүнөө энээ руу ябаба гээшэб? Таанарые эндэ байна гэжэ хэншье ханахагүй, – Хүхэчу мэхэтэйгээр энеэбхилбэ. – Ши энэ намар жадаранай Жамуухатай хуһа отолоо бэлэйш, эзэн гансал шамда зүбшөөл үгөө бэлэй, тиимэл хадань энээнһээ бэшэ ямар ондоо газар руу ошохобши?

Тэрэ абяагүй болоод, гэрэй нэгэ талаһаа саһаар хушаатай байхые һонирхонгёор хараба.

– Зүб хэнэт, – гэжэ тэрэ хэлэбэ. – Хэрбээе хуурай аргалаар гү, али хуһан түлээгээр галаа түлибэлтнай, холуур ябаашад танай гэр обёорхогүй. Гансал үнээ моридоо саашань туугаарайгты, энэ газар халхалааша тэрээхэн ойн саана дээрэ хаш. Гэнтэ хүн харабал, моришо хамнигад тогтоод байна, бэшэ хэн эндэ арбаад адуутай, хоёр үнээтэй байхаб гэжэ ханаха юм.

Гэртэ оробод: эгээл түрүүн ута дахынгаа хормой үргөөд, айлшан, хойноһоонь Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр оробод. Өөлэн Сочигэл хоёр нууриһаа бодожо, хүндын эдээ дүүрэн табяатай шэрээ дээрэхээ архитай, хүтэй аягануудаа барижа, Хүхэчүдэ дүтэлбэ.

– Гуламтыемнай арюудхажа үгыт даа, Хүхэчу аха, – гэжэ Өөлэн дохин, архи харбайба. – Бүхы юумэн ехэ найнаар таараа. Мүнөөдэр манай энэ шэнэ газарта ерэхээр түрүүшын үдэр, сагаа харын түрүүшын үдэр, тиихэдэ та манайда хүрэжэ ерэбэт. Бидэ ехэ баяртайбди.

– Түрүүн Бурхан Халдун уулаяа хүндэлэе, хүндээе абагты, – гээд, Хүхэчу удаарангүй гэрхээ гаража, хадын халзан орой руу нюураараа харан зогсобо.

Өөлэн түргэхэнөөр Тэмүүжэниие бөөгэй ара таладань хүтэлэн зогсоогоод, гартань арза, хорзотой хоёр түйсэ барюулба, хойноһоонь дүү хүбүүдыень жэрытэр зогсообо. Өөрөө гэрэй үүдэндэ хониной арһан соо орёолгоотой Тэмүлүүниие гартаа баринхай Сочигэлтэй зогсобод.

Хүхэчу хоолойгоо заһажа ханяад гээд, аалихан эхилбэ:

– Нангин Бурхан Халдун уулын агууехэ һүлдэ эзэн, урдын хатуу сагуудта та Түмэн хаанай хүхэ түүрэгүүдһээ тэрьелжэ ябаһан монголшуудай үндэхэтэ угсаатан Бүртэ Шоные үнэн үхэлһөө абараа бэлэйт. Тэрээнэй үри һадаһан хияад-боржогон отогой Тэмүүжэндэ өөрынгөө эзэмдэлгэхээ хуһан модонхойнгоо эгээл һайханиие абахыень зүбшөөгөө бэлэйт. Мүнөө тэрэ дайсадһаа тэрьелхэ газараа оложо ядажа, танай хамгаалга доро ерээд байна. Бурхан Халдунай агууехэ хүнэнһэн, агууехэ үршөөл хайраяа үгыт даа, өөрынгөө ой модон, шэрэнги буртаг соогуур бууса байрыень нюужа, энээгүүр дүтүүр гаража ябаһан гурбан зуун гушан хүнүүдһээ гурбан зуун гушан һаруул үдэртэ, гурбан зуун гушан харанхы хүнинүүдтэ алтан наран дорошье, мүнгэн һара дорошье

дайсад эдээниие бү хараг лэ. Арба дахин буйлуулһан арза, хори дахин буйлуулһан хорзо доро дохин хүгэдэжэ, шамда Бүртэ Шонын үри надаһан, Хабуул хаанай гуша хүбүүн, Есүүхэй баатарай ууган хүбүүн үргэжэ байна.

Хүхэчу үшөө удаан дуудалгаяа хэлэжэ, үе болоод лэ Тэмүүжэнэй гарһаа түйсэ абажа, аяга соо дүүрэн арза хорзо аягалан, Бурхан Халдун уула руу элбэгээр үргэнэ. Нүүлшын үгэнүүдээр үлэнхэн хорзоёо сасажа, аха дүүнэртэ хандаба:

– Мүнөө хү, эдеэгээ үргэгты.

Аха дүүнэр уула руу тоһо, шанаһан зөөхэй, хү, мяха үргэн дэ-лисэтэйгээр үргэжэ, Хүхэчу болон эхэнүүдэйнгээ хойноһоо гэртээ оробо.

Гэрэй үүдэндэ дэгэлнүүдээ обоолоод, малгайгаа тайлангүй, тэдэнэр галдаа аргал нэмэжэ, эхэнүүдэйнгээ гарһаа эдеэнэй хүндэтэй аягануудые барин, өөһэдынгөө нуурида зогсод. Урда талаһаа Хүхэчу хорзотой тагша баринхай байба, хажуудань Өөлэн аяга хүтэй зогсобо.

Хүхэчу галай дэгжэхые хүлээгээд, гуламтада хандажа эхилбэ:

*Сахяадай-ноён – галай эзэн,
Танай гарбал – Эсэгэ Малаан,
Ехэ ахатнай – Шаргай-ноён,
Нүгөөдэ ахатнай – уһанай эзэн,
Танай һамган – Сахала хатан...*

Энэ үедэнь гуламтын гал һалхинда үлээгдэһэндэл гэнтэ ехээр хэлбэлзээд, багашуудые сошообо. Хүхэчу хоолойгоо шангадхан хэлэбэ:

*Алан гуагай арбан үеын
Үри надаһад танда хүгэдэнэ,
Үглөөгүүр ба үдэшэлэн танда
Һүнэй болон мяхан эдеэнэй дээжэ
Болон шуһаар, тоһоор үргэнэ!
Үргэлыень тогтоогыт!
Шэнэ газарта, нангин хадын хормойдо...*

Хүхэчу үшөө удаан галтай хөөрэлдэжэ, бурхадай, хаануудай, заяануудай нэрэ дурдаба. Үргэл мүргэлөө одоол дүүргэжэ, гал руу тагша дүүрэн хорзо үргэбэ: хүхэ дүлэн үрхөөр дэгдэн, дээрээ мон-согойроод, тооноор гараба.

Өөлэн болгоомжотойгоор гал руу һүөөр үргэжэ, аалиханаар үгүүлнэ:

– Сахала хатан, галай эзэн эхэнэр, һүниндөөшье, үдэртөөшье, үбэл зундаашье, саһа бороотойдошье танай дүлэн аһажал байдаг...

Сочигэлэй галда шара тоһо үргэхэдэнь дүлэн абьяастайгаар шииганан аһажа, утаа хаян, тооно руу дэгдэбэ. Хэдэн тээһэнь мяха, өөхэ, зөөхэй, үрмэ, шанаһан шуһа галда үргэгдэжэл байба.

– Бурхад хүндыемнай тогтообо, – гэжэ Хүхэчу хэлээд, тэрээнине нюдөө бэлтылгэн, бахархан хаража байһан Тэмүүжэдэ эмнис гэбэ.

* * *

Үглөөдэрынэ үдын хойно Хүхэчу тэдээнһээ хатагинуудай хүрэн руу ошобо, тэндэхи угсаатан шэнэ мүндэлһэн үхибүүнэй хуби заяа үзүүлхээ уриһан байгаа. Тэмүүжэн айлшанаа Эг гол хүрэтэр үдэшэбэ.

Талада шуурган эхилжэ байба. Онон голой адагһаа шангаар һалхилаад, хэбтэжэ хатуужаагүй зөөлэн саһа үрхирүүлэн, эшхэрэн хүүеэн үлээжэ, жалга, набтар газараар зузаан хүнгэрэг обоолно.

Эг голдо тэдэнэр үдэшин урдахана хүрэбэ. Үндэр эгсэ эрье доро һалхигүй нам газарта Тэмүүжэн Хүхэчу хоёр моринһоо бууба. Боро хараан түргэн үдхэрбэ. Мүльһэндэ баригдаһан голой һаба холоһоо харанхытай ниилэн барайна.

– Эндэ хahasаябди, – Хүхэчу Тэмүүжэнэй нюур руу шэртэжэ хараба. – Гансаараа үлэхэшни... шамда хүнгэн бэшэ байха.

Тэмүүжэн өөрыгөө хайрлуулха дурагүй аад, хүмэдхээ буулган, абяагүй байба.

– Таргудайн таанарые түргэн мартаһын тула нэгэ юумэ хэхэ гэжэ оролдохоб, – Хүхэчу үшөө юун тухайб даа бодомжолоод, нэмэбэ. – Ши энэ Бэгтэрэй хойноһоо һайнаар хараарай.

– Тэрэ яагааб? – гэжэ Тэмүүжэн түргэн асууба.

– Тэрээндэ найдажа болохогүй, – халаглаһан мэтээр барагад гэн, тэрэ хэлэбэ. – Үһөө хиһаа досоогоо хадагалжа ябаһан хүнэй харасатай байна.

– Уурлана гэжэ мэдэнэб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлэбэ. – Теэд мүнөө нэгэл зангада сугтаа ороод байгаа хадаа, хоро хэхэгүй.

– Хойноһоонь анхаралтайгаар хаража бай, – гэжэ Хүхэчу дабтаба. – Тэрэшни харатай, үшөө тиихэдэ тэнэг, иимэ хоёр шэнжэ нэгэ хүн соо байхадаа тон аюултай.

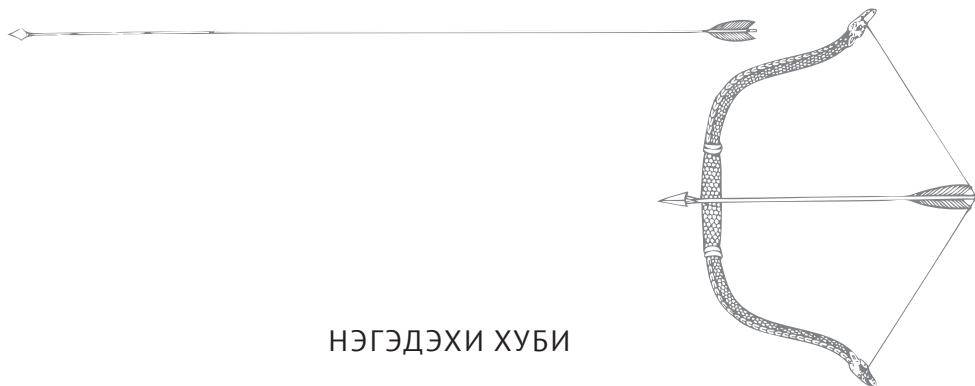
Харанхыгаар тэдэ хоёр хахасаба. Эгсэ эрье дороһоо өөдөө гаража, моринһоо буунгүй, тэдэ хоёр тэбэрилдэбэ. Хүхэчу түрүүн мориёо зүүн тээшэнь залажа, саһан уняар соогуур тэрэ дары үгы болошобо. Тэмүүжэн байра дээрээ зогсожо, тэрээнэй мориной түбэрөөнэй замхатар шагнаархаад, дахынгаа заха өөдэнь үргэжэ, баруун тээшээ азаргаяа шэглүүлбэ.

Һалхин шангадаба. Тэмүүжэнэй нюур хуурай саһан шэрбэнэ. Хаа хаанаһаа нарин хурса эшхэрээн, хүүеэ шааяан дуулдажа, байһаар галзуу ехэ шуурганай буужа байһые гэршэлнэ. Хаанаб даа үндэртэ саһан будан соо сиилэгэр һара төөринэ. Тэмүүжэн баабгай дахынгаа зөөлэхэн захаар орёолдон, ониилгоһон нүдөөрөө холын харанхы руу саһан хүнгэрэгүүдэй хада уулын зэргээр долгитон туугдажа байһые адаглан хаража байгаа һэн.

ХОЁРДОХИ
НОМ

НЭГЭДЭХИ ХУБИ

I

Есүүхэйн гэр бүлэ Бурхан Халдунай бооридо үбэлжөөд, Онон голоор дээшэлжэ, хадын дундуурхи уйтан хабшал руу зуһахаяа зөөбэ. Энэ газар үргэн талаһаа далда холо, хадын шэлэ хүтэлнүүдэй саана, шэнэ ногооной гараһаар хуушан зуһалан руугаа дахин нүүжэ ерэхэн нэгэ яһатанайнгаа нюдэнһөө холо байгаа.

Үшөө хабартаа гүрөөһэ, хүдэри агнажа ябахадаа Тэмүүжэн хадын үндэрэй энэ газар хаража, Өөлэн эхэдээ хөөрэжэ үгэхэн байгаа. Тэрэнь дэмжэжэ, нэгэ яһатанайнгаа хуушан буусадаа бусаха сагай ойртожо байхада багахан зөөритээ хайшаа нүүхэээ уридшалан мэдээд байгаа бэлэй. Шулуун дээгүүр хүүен шааян урдаһан Онон голой үргэн талмайда ехэ болон хүнэй хоёр гэр табижа, тэдэнэр мүнөө хамнигад мэтээр, талыншые бэшэ, ойншые бэшэ, харин ямар бэ да ангуушадай шахуу байдал түхээрбэ. Хадын ташалангай шэмэтэй ногоон дээрэ хоёр үнээдын хабарай хашанхаһаа түргэн тобиржоод, хү ехээр үгэдэг болоо хэн. Хониной мяханай орондо тэдэнэр ой модоор хүрэг хүрэгөөрөө ябаһан гүрөөһэ, хүдэри олоор олзолжо, зэрлиг мяхаар элбэг байдаг, мүн түргэн дундаа үндыжэ байһан Тэмүүгэ Хачуун хоёр эрьеын дэргэдэхи шулуун соогуур үзүүртэй модоор загаһа хадхажа нураба.

Үдэр бүри шахуу тэдэ хоёр томо гэгшын хадаран, сагаан загаһа, заримдаа тулашые асараад, газаахи галдаа шаража, аханаараа, эхэнүүдээ хүндэлдэг байгаа. Түрүүшээр тэдэ галай хажууда загаһа арилгажа, үнэр танар тараадаг хэн, тиихэдэнь Өөлэн Сочигэл хоёр гэрһээ холо намнаа бэлэй. Тэдэ мүн лэ голой эрьедэ загаһа арилгахыень хорибо, хоёр багашуул тэрээндэнь ехээр гомдобошые, наанахи ойн захата сэбэрлэдэг болоо. Тэндээ хургаг

болон бургааһаар хамниган гэрхэн бариба, мүнөө хэрэг гарахадань, эхэнүүдын тэдэ хоёрые тэндэһэнь олон удаа ооглон гаргадаг хэн.

Ногооной нэгэ бага үндыхэдэ Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр Эг голой эхиндэ амяараа һуудаг Мэнлигһээ хуушан хүрэгһөө нюужа үлөөһэн юһэн моридоо асарба. Мэнлигтэ үшөө хэдэн үхэр, хонидоо холо бодолтой Өөлэн даб дээрэнь орхибо.

Тэндэһээ ерэнээр Тэмүүжэн дүүнэртээ шэнэ гурим тогтообо: үдэр бүри тэдэнэр эрын оньһон шадабарид дүршэжэ, бүхэ барилдаха, жада, урга шэдэхэ, морин дээрэнһээ гүйдэл дундань харбаха. Тиигэжэ үдэр бүри, ааяма халуунайшые, хура бороогойшые уедэ, тэдэнэр талмайн холын захаар ногоото газарай хатуу нэеи болотор гүйлгэлдэдэг хэн.

Тэмүүжэн эсэн сусангүй дүүнэрэйнгээ ой ухаанда өөрынгөө нангин бодол шэнгүүлжэ, ухаан бодолыень нэгэл юумэндэ хурсадуулдаг хэн:

– Бидэнэрые, Есүүхэйн хүбүүдые, бага наһатай гэжэ бүхы зон ханана. Тиигэжэл ханажа байг, харин бидэнэй хүн бүхэн хоёр бүһэтэйшүүлэй зэргэ шанартайбди. Бидэ мүнөө өөһэдын үлүүс үгыбди, зүгөөр бидэ бэрхэ сэрэгшэд болохобди, манда үшөө ондоо сэрэгшэд ерэхэ, бидэ бусад ноёдые бидэниие адли зэргэтэй гэжэ тоолуулхабди, юундэб гэхэдэ, бидэ эсэгингээ хүлдэ туг хамгаалжа шадаабди. Сагай ерэхэдэ бидэ өөһэдынгөө үлүүс бусааха эрилтэ табихабди.

Бэгтэртээ хожуулаа нэлмээр мориной дэлһэнэй нэгэ үһэ таһара сабшажа һурадаг, бургааһаар шадалаа баратараа, бэе бээе шулгархай, нюлгархай хүрэжэ, хүхэ бала болотороо сохилсодог хэн. Бүхэли зунаа шэнэ моридоо элдэб аргада хургаба: годлиһоо хулжаха, нэгэ үгөөр хэбтэхэ, бодохо, жалга соогуур болон нүүлэ дээгүүр харайн гараха ...

Өөлэн Сочигэл хоёр хүбүүдэйнгээ үбэлэй гунигһаа нэргэжэ, яажа сагаа үнгэргэжэ байһыень хараад, наалта хэбэгүй, нааданһаань таһалбай. Өөһэдөөшые зунай саг хамбаашалан, хуга ургажэ, үмдэ самсадаа багтахаяа болиһон томошуулдаа шэнэ хубсаһа оёжо, хуушан хубсаһыень багашуулдань дамжуулха гэжэ шэнэ халааһа табидог хэн.

Хужа нарын түрүүшын үдэрнүүдтэ гэнтэ тэдээндэ Хуаагшан хүрэжэ ерэбэ. Үдэшын боро хараанаар Сочигэл хоёр үнээгээ наажа, тугалнуудаа табяад, дүүрэн хүтэй хүнэгөө баринхай гэшхэлбэ. Үхэрэй һүүлээр исалжа байһан аляһа боргооһо һэбин үргөөһөөр, гэртээ дүтэлжэ ябатарынь хоёр нохойнуудынь голой доодо тала руу гэнтэ нэгэ доро хусаһан аад, баяртайгаар һүүлээ шарбан, дуугай болошобо. Сочигэл тогтоод, тэдээн руу эрьебэ. Тээ хараашалжа байтараа баяртайгаар хашхарба:

– Хуаагшан!

Тэрээнэй хашхараа дуулаад, Өөлэн гэрһээ гүйжэ гараба. Мэнлигһээ асарһан шэнэ моридоо һүниин бэлшээридэ шүдэрлэжэ байһан хүбүүд дүтэлбэ. Голой шулуутай эрье зубшан, үнэхөөрөөшье, тэдээнэй хүгшэн барлаг Хуаагшан ерэжэ ябаба. Тэрэ эсэнгээр дүтэлжэ, ногоон дээрэ үбдэглэн унаад, шанга гэгшээр бархиршаба:

– Өөлэн эхэ, намайе һөөргэнь абыт даа, бү үлдыт даа! Иигэжэ хүгшэрөөд, хари зондо байха аргамни үгы. Намайе һөөргэнь абыт даа, үгы гэбэл, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр намайе биса сохёод, газарта булуужан!

Өөлэн тэрээндэ даб гэжэ ерээд, хараажа, гарһаань татажа бодхообо.

– Энэ ухаагаа муудаһан хүгшэн юугээ хэлэнэ гээшэб! – тэрэ дары зөөлэржэ, дуугарба. – Маанадтай үлэхэш, бидэ мүнөө бараг байнабди, эдээ хоолшье, байха газаршье байха. Зай. Уйлахаяа боли, гэртэ ороё.

Хүдэриин зөөлэн мяхаар садхаагаад, халуун һү уулгаһанайнь удаа галай дэргэдэ гурбан дэнгэй гэрэл доро Сочигэлэй доогуур тэрэ һуугаад, хөөрөжэ эхилбэ:

– Таргудайн айлда байгааб. Тэрээндэ ерэнээрнай бидэниие хубаагаад, бүгэдыемнай элдэб хизаараар үхэрэй болон хониной буусануудаар тараагаа. Намайе танай дүтын зараса гэжэ өөрынгөө хажууда үлөөгөө, тэдээнэй нюдэн доро байхымни тула, – Хуаагшан шүдэгүй амаараа ташаганаса энеэбэ, – энэ үтэлһэн хүгшэн адууень туугаад, тэрьелнэ аа гү, али ямар хоро хэжэрхинэ аа гү гэжэ һанаа юм гү ...

Багашуул тэрэениие хараад, хүхюутэйгөөр энеэлдэбэ.

– Һэй, абяагүй байгты, юугээ эльгэ хатабат? Энеэдэтэй гү? – гэжэ тэдээндэ Сочигэл һүүхирээд, бултанай һанаа зобоожо бай-

хан асуудал хураба. – Теэд яагаад бидэниие олообши? Эндэ байна гэжэ хаанаһаа мэдээбши?

– Хүхэчүһээ таанар тухай мэдээб, – тэрэ хэлэбэ, – хайшан гээд таанарые олохоб, Ононой баруун эрьеэр хада уула руу ошохош гэжэ хэлэжэ үгөө. Би тэрээниие гурба дахин гуйгааб, үшөө үбэл-һөө эхилээд лэ, тэрээнһээ халаха хандахаяа болёоб, тэрэ минии мүрөөр Таргудайн хүнүүд мүрдэжэ болохо гэжэ бодоод, хэлэжэ үгөөгүй. Би, зүнтэг хүгшэн, энээн тухай өөрөө бодоогүйб. Саһанай хайлажа эхилхэһээ дахин хурагшалхадамни тэрэ үшөө эртэ гэжэ хэлээ. Тиигээд лэ табан хоногой урда тээ дахин тэрээндэ ошоходо-мни иигэжэ хэлээ: «Таргудайн зөөридэ ямар нэгэ хохидол хээрэй. Тиихэдэшни шамайе хэхээхэдэнь, хүниндөө Ононой эрье ошо-хош, тэндэшни хэлюуртэй түнхимэл онгосо байха. Тэрээгээр тама-раад ошохош, үглөөгүүрын хүн зон шамайе гомдол мууларһаа шэнгэжэ үхөө гэжэ ханаха...». Энэ хүбүүхэнэй ухаатайдань ехэтэ гайхааб, тиигээд эзэн эхэнэрэй сухал хүргэхэ ямар юумэ хэжэр-хихэм гээшэб гэжэ али олон арга хурга бэдэрбэб. Архи нэрэжэ бай-хан хүрэнгэ руунь ойлгоошогүй болоод, шэнэ хү хэжэрхихэдэм, Таргудайн һамган, Эмэгэн хатан, уур сухалтай эхэнэр, намайе ташуураар таһа шабхадаа, мүнөө болотороо нюргамни үбдэнэ. Һүни бултанай унтахыень хүлээгээд лэ, һэмээхэн бодожо, эрье руу ошооб. Мүшэдэй толон доро хараашалхадам, эрид эгсэ эрье доро багахан онгосо голой долгиндо хүдэлэд гэжэ байгаа. Тэрээн дээрэ һуугаад лэ, үглөөгүүр болотор Эгын эхин хүрэтэр тамаржа ерээб. Хүхэчүгэй хэлэнһээр, тэндэ эрьеын бургааһан соо онгосоёо нюугаад лэ, саашаа ябагаар ябааб. Үглөөдэр үдэшэ тээшэ эзэдтээ хүрэжэ ерэхэш гэжэ тэрэ хэлээ. Хэлээшээрнь болоол даа, бөөгэй хэлэнһээр болоо. Нараншье орошоо, удаан ябаһанһаа эсэшэнэн би хаана хонохо гээшэб гэжэ бодожо ябатараа гэнтэ танай хоёр гэр, нэгэ ехэ, нүгөөдэнь хүнэй, харажархёоб. Сэгээн Сэбдэг тэнгэридэ алдар соло, туһалыш гэжэ ото наманшалан мүргэжэ ябааб. Ноё-доймни намайе үлдөөгүй һаань, зоболон хашалангүй саашаа нэгэ бага ажаһуухаб гэжэ хананаб.

– Хүхэчу Таргудайн хүрээндэ ходо ерэдэг гү? – гэжэ тэрээниие анхаралтайгаар шагнажа байһан Тэмүүжэн асууба.

– Тиигэдэг, ходо ерэдэг, теэд бүхы сагаа тэндэ байдаггүй, – гэжэ Хуаагшан тайлбарилан харюусаба. – Мориёо ходол хэлгүүл-

дэг, илангаяа зунай эхилһээр, сагаан азаргаар ябаа һэн, шаргал морёор нэгэ дахин ерээ, һүүлшын ушарта хула унаад ябана бэлэй. Тэдэ моридынь ходол хахад бээдээ байна, шэнэ ногоон дээрэ байшье тобиржоногүй, тала дайдаар ходол ябана ха даа. Хайшаа бөө ябанаб, энээн тухай юрын зондо хээээдэшье мэдэгдэхгүй ха юм даа...

– Арад зон бидэн тухай юун гэлсэнэб? – нэгэ хэды бодомжолһоной удаа Өөлэн асууба.

Хуаагшан дуугай байд гээд, хүл дороо харан, ханаа алдаба:

– Элдэб юумэ шашана даа зон. Тайчуудай харашуул таниие, Өөлэн эхэ, ямар хайхан сэдхэлтэй хүн гээшэб гэжэ, Есүүхэй ноён ямар үнэн сэхэ ноён байгаа гэжэ оройдоошье мэдэхгүй юм байна. Нэгэ хөөрэлдөөндэ тэрээн тухай аймшагтай сулалтай, биб гэжэ ханаһан хүн гэжэ дуулааб, хүсэ шадалаа хайрхадаг, үндэр наһатайшуулыешье хүндэлдэггүй юм гү. Харин тан тухай, Өөлэн эхэ, тайчууд өөһэд хоорондоо хэлэ аман, хэрэлдээндэ дуратай гэжэ хэлсэнэ, үнгэрэгшэ намар угайнгаа тайлган дээрэ ямар бэ даа хүндэтэй хүгшэдые баһаа, баһа ямаршьеб эхэнэрнүүдые сохёо гэлсэнэ, мүн Таргудай ноёной танайда айлшаар ерэхэдэнь, сулал дундаа хиирэжэ, сэгээгэй бүлүүрээр тэрээниие гэрһээ намнажа үлдөө, ехэ һогтуу байгаа гэлсэнэ... Хэн эдэ бүгэдые тараанаб гэжэ бүгэдэндэ ойлгосотой ха юм даа, – гээд, тэрэ Өөлэнэй хара нидхэнүүдэй шэрүүнээр ниилэшөөд байхые харамсаараа хоёр гараа арбагануулба, – харин харашуул ноёдойнгоо хоб шагнажа, өөһэдөө юушье хэлэһэнээ мэдэнгүй шашалдана ха юм даа. Хүнүүд тэнэг ха юм, хүниие муушалхаһаа ондоо тэдээндэ ямар жаргал байхаб даа, харин үнэн дээрээ хүнэй шанар тэнэгшүүлдэ хэрэгтэй һэн гү?

Тэрэ үдэшэлэн тэдэнэр орой унтаба, мүшэд һүниин тэнһээ үнгэржэ байгаа һэн. Хуаагшаниие эхэнэрнүүдэй талада, Өөлэн Сочигэл хоёрой мухлайда унтуулха гэхэдэнь, эзэдтээ зэргэлээд унтахаяа тэрэ огтолон арсаба.

– Барлагай эзэдтээ зэргэлээд унтаж байхань хаана харагдаа һэм? – гэжэ мэгдэнгээр тэрэ хэлэбэ. – Анханайхяараа хүнэй гэртэ унтахаб, түрэл хангал соо сэдхэлнишье амар байха.

Өөлэн тишээ өөрөө ошоод, һэеы шэрдэг хоёр дабхараар дэбдижэ, хонин хүнжэл үгөөд, зэд дэн орхибо.

Тэмүүжэн Бурхан Халдунай модото газар руу нүүжэ ерэнэн сагһаа өөрынгөө байдал тухай ходол бодомжолжо ябаа нэн. Үбэлэй уйтай үдэрнүүдтэ тэрэ морёо эмээллэжэ, занга табихам гэжэ хэлээд, гүнзэги саһа махан, ой руу ябажа, ямар нэгэ далда газарта түүдэгэй дэргэдэ утын үдэшэ үнгэргэдэг, заримдаа орой хүни болотор гэртээ ерэнгүй, Өөлэн эхынгээ ханаа зобоодог нэн.

Тэндэ тэрээндэ хэншые хаалта хэхэгүй, үнгэрһэн саг ойндоо эрьюулэн, мүнөө байдал тухайгаа бодомжолон, ерээдүй сагтаа ханаата болон, айһан мэдэрэлээр болгоомжотойгоор тэрээн руугаа шагаажа, ухаагаа гүйлгэн һуудаг нэн. Өөрынгөө шэнэ байдалда юу хэхэбиб, Жамууха болон хуушан нүхэдтээ харилсаагаа хэргээхэ гү, али салжууд, хатагин гү, али бүгүнүүдэй холо ойрын отогуудһаа шэнэ нүхэдые бэдэрхэ гү, юрэдөөл, өөрынгөө үетэнһөө дээрмэшэдэй бүлэг байгуулаад, ондоо отогууд руу довтолгонүүдые хэжэ эхилхэ, адуун хүрэгүүдые хулуужа, буляжа асараад, өөрынгөө нэрэ соло бүхэлхэ гү гэхэн элдэб бодолдо абатадаг бэлэй. Гэбэшые урдахи бүхы арга боломжынгоо харгы замуудые шэнжэлэн бодомжолжо үзөөд, бага сагаар таарамжагүйень орхиһоор, Тэмүүжэн үшөө томо болоогүй, бээ хүсөөдүй байгаа хадаа хорожо байһан газарһаа гараһанай үшөөл эртэ байна гэжэ шиидэбэ. Тэрээнэй дайсад, Таргудай түрүүтэй тайчууд гүндүү хүсэ шадалтай, харлуу мэхэ гохотой, бээ хүсэжэ, шадал орожо байһыень мэдэбэл, тэрээниие эзэмдэжэ, юушые хэжэ байхадань хаалта хэхэгүйн тулада нюусаар бэлэхэнээр хороохошые гээшэ тэдээндэ юуншые бэшэ. Тиимэл хадань тэрээндэ гансал хүлээхэнь лэ үлөө.

Харгы замаа шэлэхэдээ Тэмүүжэн мүнөө гол хэрэгни хадаа өөр тухайгаа үлүү дахин хануулхагүй, Есүүхэйн хүүгэд арай гэжэ хоолойгоо тэжээжэ байна, эгээ тиимэһээ хэндэшые аюул асархагүй гэжэ ханажа байхын тула хүн зоной нүдэндэ харагдахагүй гэхэн шиидхэбэри абаба.

Энээн тухай дүүнэртээ хэлэжэ, ямар шалтагаар тиихэбибди гэжэ ойлгуулжа туршахадань, тэдээнэй талаһаа һөөргэдөөн болобо. Бэгтэр Хасар хоёр хүмэдхээ буулгажа, уруу дуруу болобо.

– Юун, бидэ мүнөө тарбаган шэнги нүхэн соогоо һууха юм гүбди? – гэжэ Бэгтэр асууба. – Теэд тарбаганшые һаруул үдэртэ газарагадаг ха юм.

– Бидэ юу, ямар бэ даа хамнигад болоо гүбди аминдаа ажаһуу-
ха? – гэжэ дураа гутаһан Хасар һөөргэдэбэ.

– Минии захираа наа, ши хамниганшые болохош, – досоогоо
орьёлжо эхилһэн уур сукхалаа даран, Тэмүүжэн тэрээниие таһа
дүүрэжэ, Бэгтэртэ хэлэбэ. – Ши тэрэ Таргудайн манда һүүлшынхи-
еэ ерэһые һанана гүш? Һанаагүй һааш, һануулһуу: таанар туража
үхэхэт, үгы гэбэл, намда мүлхижэ ерэхэт... Тэрэшни олоной дунда
хэлэһэн үгэнүүдни бүтэбэгүй гэжэ мэдэхэдээ, юу хэхэ хаб гэжэ мэ-
дэнэ гүш?

Бэгтэр уруу дуруу болоод, хажуу тээшээ шэртэнэ.

– Би энээниие баһа мэдэнэгүйб, – Тэмүүжэн сукхалтайгаар тэрэ-
ниие хараба. – Зүгөөр би ондоо юумэ мэдэнэб: гансал һая гараһан
тугал арьяатанай ухаанда юун байнаб гэжэ мэдэнгүй, нүдэндэнь
харагдаха. Харин жэлтэй болоходоо, тэрэ тиигэхэ ха гү. Тээд Хасар
та хоёр хэдытэйбта?

Дүү хүбүүдын дурата дурагүй тэрээниие зүб гэжэ мэдэрбэ.

Тэмүүжэн хадын хүнхэр руу зундаа нүүхэ гэхэн шиидхэбэри-
еэ хэлэхэдэнь тэдэнэр үшөө дахин дурагүй байһанаа харуулба:
зуһаландаа доодо тала руу ерэжэ байһан хүнүүдһээ холодохо ду-
рагүй ха юм. Тэдэнэр нааданда ябахаяа, хуушан танилнуудтайгаа
уулзахаяа һанана. Тэдээниие номгоруулхын тула Тэмүүжэн Хаса-
рые хэды дахин нюрга руунь ташуурдаба, харин Бэгтэртэ намар
Бурхан Халдун руу нүүхын урда тээ бэе бээдээ үгэхэн тангариг
тухайгаа һануулба. Тиигэжэ аха дүүнэрэй хоорондо журам дахин
һэргээгдэбэ.

Шэнэ газарта байрынгаа оршон тойронхи хада уулын ой модо,
бүглүү бүтүү шэдхэ шэрэнги шэнжэлжэ ябахандаа холошые бэшэ
газарта Тэмүүжэн хоёр нюруугай хоорондо хабшуулдаһан нарин
хүнды олобо. Тэндэ долоон заяанда болоһон түймэрэй һүүлээр
шэнэ модод ехэ үдхөөр ургашанхай, тэрээн соогуур моритонһоо
байха ябаганшые хүнэй гарахань хүшэр, наһанай шэлбүүһээр
нюур амаа хадхуулангүй юрэ гарахаар бэшэ. Хүнды хабшал хэдэн
тээһээ эгсэ хабсагай шулуугаар хаагданхай, хоёр хабсагайн хоо-
рондохи уйтан хоолойгоор лэ тэрээ руу орожо болохо. Амһартань
хоёр модо унагаабал, хойноһоонь мүрдэжэ ябагшадһаа хоргодон
хаагдахаар. Тэмүүжэн дайсадай гэнтэ ерэбэл, энэ хүнды соо гэр
бүлөөрөө хоргодохо гэжэ шиидэбэ. Аха дүүнэр тэрээн сооһиие ан-

харалтайгаар шэнжэлжэ, орохо нүхэ хаамаар ямар модо отолхоб гэжэ тэмдэглэбэ, хадын аманда гэнтэ дайсанай орожо ерэбэл, хар-баха газараа бэлдэжэ, шэрэнгиһээ тааруу талмай сэбэрлэбэ.

Хадын хүндыдэ нэгэ яһатанһаа холо ажаһууха гээшэ хара багаһаа үетэнөөрөө харилсажа һурашаһан хүбүүдтэ тэнсэлгүйл гунигтай байха һэн, хэрбээ тэдэнэр үдэр бүри зэр зэмсэгээр бэээ хорижо байгаагүй һаань, энээниие Тэмүүжэн алгадгүй эрид шалгажа байба. Энэ хорилгодонь нэмэлтэ боложо, Мэнлигһээ ерэхэн залуу моридые утын зам түргэн дабажа хургахын тула, талаар удаан гүйлгэдэг болоо һэн. Хасар Бэлгүтэй хоёр гүрөөһэ агнаха дуратай боложо, бүхы сүлөө сагаа хүбшэ тайга соо үнгэргэдэг, харин Хачуун Тэмүүгэ хоёр заһаа хадхадаг һэн.

Хаа-яа сэлмэг һаратай хүнинүүдтэ Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр өөһэ-дынгөө хуушан моридые унаад, зуһаланда бууһан хүрэнүүд руу ошожо, отогуудай байрлаһан шэнэ газар харадаг һэн. Өөһэдынь нёдондоной хүрэнэй һуурида арбаад гэртэй багахан хотон айл хараба, харин анхан багахан байһан сонидой хүрэн ямар нэгэ угайхидтай нэгэдэжэ, хоёр дахин томо болоод байба. Тэдэнэй абганарай зуһаландаа хайшаа ошоһониинь, ямар талаар адуу малаа бэлшүүлжэ байһаниинь долоон тамгын саанадал эли бэшэ байгаа.

һургаали хорилгын туһагүйгөөр өөдөө бодожо шадахагүйбди гэжэ Тэмүүжэнэй ходо дабтажа, дүүнэрээ баадхажа байһаниинь һаядаа баталагдаба.

Зунай тэн багаар Тэмүүжэн, Бэгтэр, Хасар гурбан залуу мори-доо хорижо ябаба. Болгоомжотойгоор аргаахан хатаруулан, ой модондо дүтэ ябабад. Хярануудай нюруугай саанаһаа толгойгоо бултайлгаад, оршон тойронхиие анхаралтайгаар шэртэдэг байгаа.

Багахан Хоолой горхоной дэргэдэ үдэшэ багаар эрьеын бургааһад соо тэдээнэй харгы хүндэлэн гурбан моритой хүнүүд гэнтэ гаража ерэбэ. Тэдэнэй хоёрынь залуушуул, арбан долоо, арба найматайнууд, харин гурбадахинь гуша гарамгай һаһа-тай хүн байба. Тэдэнэр бултадаа һурша номтой, годлёор дүүрэн һаадагтай, бүһэндөө ута хэлмэнүүдтэй. Һалан халаһатай хуушан хубсаһатай, һайнаар хоригдоһон моридтой, зэбсэгүүдтэй, тэдээн шэнгээр һэргылэнгээр, хажуу тээшээ анхаралтайгаар хараашалжа ябаад гарахыень харахада дээрмэшэд гэжэ эли байба. Үнэн дээрэ тиимэл байгаа.

– Үү, ямар хайн морид гээшэб! – гээд, дүтэлхэдөө залуу нэгэнийн тэдээнэй унаа хорхойтонгёор хараад, удаань тэдээнийе шэртэбэ. – Зэбсэгүүдын ямар гээшэб! нурша ном барихада таанарта эртэ бэшэ гү, а? Үгытэй бэшэ гэртэхинэй таһардаханууд гэжэ эли.

– Хэнэйбта? – гэжэ гүнзэгы хорьбоһоо олиггүй муухай нюуртай, сайһан үһэтэй хялар эрэ тэдээнийе энеэдэгүй шэртэбэ.

– Бидэ хияад-боржогон угайбди, – гэжэ Тэмүүжэн харюусаба.

– Хияад? – гэжэ гурбадахинь асуугаад, нариихан уралаараа хүйтөөр энеэбхилбэ. – Энэ хайн... угаа хайн гээшэ, хияад хадаа. Танай Алтан ноён минии абые үгырүүлээ, манай бүхы наамал гүүдые хуушан үрийн түлөө гээд абаад ябашоо. Харин мүнөө галуу зулгааһан мэтээр таанарһаа үри нэхэхэб... Энэ дары моринһоо буугты, бүһөө тайлагты зэбсэгтэйн.

Тэмүүжэн ониилгоһон зубхи дороһоо дээрмэшэдые түргэн хараад абаба. Тэдэнэр эдир хүбүүдһээ харюу сохилто хүлээнэгүй, залхуурангыар эмээл дээрэ налайн татажа һуубад.

«Моридоо үгэжэ болохогүй! – гэхэн сахилгаан бодол толгойдонь оробо, гэнтэ үбсүүндэнь зүрхэнэйнгөө тэшэ ядама ехээр сохилхыень мэдэрбэ. – Удааржашье болохогүй. Хайшан гээд эдээнһээ сохилсожо гарахаб? Годлёр? Үгы, бугуулар ...».

– Бугуула!.. – гэжэ бүдэхээр Тэмүүжэн хашхараад, тэрэ дары эмээлдээ торгоһон нарин хилгааһан оһор татажа абаба.

Холуур дэлингүй, багахан хүдэлсөөр ахалагша руунь тэрээнээ шэдэжэ, хүзүүндэнь оруулаад, шангаар татаба. Тэрэл дары Бэгтэр Хасар хоёр бугуулинуудаа шэдэбэ. Дэрмээшэд ойлгожашье үрдингүй гурбуулаа хоолойень татаһан нариихан аргамжада аша туһагүй аһалдажа, уймар тэншүүгээр нюдөө бэлтылгэн, үргөөрөө дүнгэлдэжэ, амаараа ангалдажа байба. Тэмүүжэн түрүүлэн бүхы шадалаараа бугуулияа угзаржа, өөрынхёо эмээл дээрэһэнь унагааба, дүүнэрын тэрэнээ нажаалдаба. Гурбан бэе хүндөөр газарта унажа, моридын айнгаар хажуу тээшэ халба хүрэбэ.

Хүбүүд газарта буужа, бугуулинудаа сүлөөлжэ абаба. Ехэшүүлэй хүзүүндэ хүхэ улаан нариихан зурлаанууд элихэнээр харагдажа байба. Удаарангүй хүбүүд моридтоо мордожо, аргамжаа ябууд орёоһоор, баруун хойшоо хатаруулбад.

– Тэдэ амидырха гү, үгы гү? – гурбан харбаанай газар холодоод ябатараа ондоо болошоһон хойлойгоор Хасар асуугаад, хотогор газарта харлажа хэбтэнэн һэенүүд болон хажуудань хүлөө хуйбуулан зогсожо байһан морид руу эрьен хараба.

– Газар дээрэ ши хэбтэнэгүйш гэжэ баяса, – гэжэ тэрээндэ Бэгтэр хэлээд, Тэмүүжэндэ хандаба. – Мори, зэбсэгүүдыеень буляаха байгаабди, манай олзо ха юм.

– Үдэртөө энээ руу ондоо зон ушаржа магад, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тэрэ дары энэ шалтаг ханажархиһаа мэдэрбэ. – Үнэн дээрээ хэнэй морид бэ гэжэ эли бэшэ, магад, үсэгэлдэр сонидһоо гү, али хабтурхасуудһаа хулуугдаһан байжа болоо.

– Абая, хайн морид ха юм, – Бэгтэр дээрмэшэдэй моридые хомхойгоор хаража, баһа идхаба. – Хэн бидэниие эндэ хараба гээшэб...

Тэмүүжэн өөрынгөө хорхойһоо нэгэ бага тээлмэрдээд абаба. Юу хэлэхэб, шэлэмэл хайн морид лэ даа. Теэд доторойнь хоолой һөөргэдэжэ, хэды жэлэйшые үнгэрөөд байхада хэн нэгэн моридоо танихадаа болохо гэнэн бодол ерэбэ.

– Мүнөө бэшэ, хожомынь баригдахадаа болохобди, – гэжэ Тэмүүжэн эрид хэлээд, түрүүн ой руу гүйлгэшэбэ. – Ябая!

Тохёолдоһон ушар тухай тэдэнэр гэртээ хэндэшые хэлэбэгүй. Гансал Хасар үдэшэлэн Бэлгүтэйе ой руу абаашад, хэндэшые хэлэхэгүй гэжэ тангаригынь абahan хойноо хөөрөжэ үгэбэ. Тэмүүжэн тэрэ гэнээр дүү хүбүүдэйнгээ үшөөшые ехээр хүндэлдэг болоһые мэдэрээ бэлэй. Ото бээе үрэнги Бэгтэр Хасар хоёр тэрээнэйнгээ һанамжа абая аниргүй зүбшөөдэг болоо һэн. Тэдэ хоёроо хараһаар Тэмүүгэ Хачуун хоёр багашуулынь үрдилдэжэ ябаад ахынгаа захиралта дүүргэдэг бэлэй.

III

Хияадуудай ахалагша ноёд Есүүхэй Тодойн хоёрой наһа бараһаар жэл тухай үнгэрбэшье, Таргудай Хирултуг угсаатанайнгаа суглаа хуралдаа эмхидхэжэ, хаан шэрээдэ һуужа шадабагүй. Түрүүн бүхы юумэн өөрөө гартань орожо, һанаһан хэрэгынь бүтэхээе байһандал үзэгдэбэшье, гэнтэ юуштэ юушгүй ямар нэгэ харагдасагүй хана уняя мүргэнэндэл торошоно, Таргудай тэрээнэи ойлгожашье, зүб мүртэнь оруулжашье ядана.

Зүүн юм гү, баруун юм гү, мэдэхэ ойлгохын аргагүй тэнгэрийн заяагаар олон монгол отогүүд анхан тэрээнэй тала баридаг шэнги наа, мүнөө тэрээнһээ холодон ошонхой. Тэдэ ноёд гол хүреэндэнь ерэхээ болёо, үбэлэй аба хайдагташые хабаадаагүй. Иигэжэ отог яһан соогоо тэрээниие ахалагша гэжэ тоогоогүйнь тобойсо харагдаба. Тэдээнэй иимэ ябадалһаа дураа гутаһан Таргудай түрүүшээр тэдээндэ ууртай үгэнүүдые элшээр дамжуулжа, занажа туршаа, теэд тэдэнэр хашалга тэсэхэгүйбди, ушар болобол, бээ хамгаалхабди гэжэ ойлгуулаа. Нюргандань хэлсэжэ, бултадаа Таргудайда эсэргүүнь эли.

Ноёдой юундэ тэрээндэ хандасаяа гэнтэ ондоо болгоһон шалтагаа Таргудай үни удаан ойлгожо ядаа һэн. Сагай үнгэрһэн хойно – хахадын тэрээндэ дуулдаһан отог доторхи хоб-жэбһээ, хахадын өөрынгөө ухаалдилгаар – ехэнхи ушарта Есүүхэйн бүлэтэй болоһон ушарһаал эхитэй юм байна гэжэ ойлгобо, тэрээнэй удха энэ хара мянган үйлэ хэрэгүүдэй юрьен соогуур ойлгонгүй үлэшөөл.

Таргудай түрүүн Өөлэн Тэмүүжэн хоёрой тэрээнтэй ниилэжэ хамжахаяа арсаһанда ехээр тоогоошыегүй һэн. Есүүхэйн үлүүс тэрээнһээ холо ошохогүй, үглөө мүнөө гартам орохо гэжэ тэрэ һанажа ябаа. Хадамда гарахыень дурадхажа ерэнэн үйлөө харлаһан тэрэ үдэр Өөлэнэй урдаһаань бодхоһон һүүлшын айлууд үглөөдэртөөл ухаа орожо, нюргаа бүхынхэй, бэлэгээ баринхай ерээ һэн. Харьата зон, барлаг, мал адууһагүй үлэнэн Өөлэн үхибүүдээрээ һэе ороггүй үгы болошоо. Таргудай тэдээниие бэдэрхэ хайхыень нүхэдөө эльгээгээ бэлэй, теэд хаанашье тэдээниие олонгүй, хяараг ошог, өөһэдөө туража үхэнэ бээ, үгы гэбэл, дээрмэшэд тэдэниие барлаг болгожо абашана бээ гэжэ һанаад, энэсье хэрэг захадань хүргэнгүй хаяа.

Гансал һүүлдэнь даа, хэдэн һарын ходоржо ошоһон хойно, Есүүхэйн үншэрһэн бүлэ тэрээнэй урдаһаа зэбсэг барин бодожо, нүхэдтэйн хамта гэрһээ намнаа, тиимэһээ отог угууд тэрээндэ хүйтэрэн холодоо гэнэн һураг дуулдажа эхилээ. Нэгэ талаһаа, Таргудай иигэжэ өөртөө хандуулжа байгаа хадаа, тиимэсье аймшагтай, дансье хүрөөтэй бэшэ, нүгөө талаһаань, Есүүхэйн бүлэ үхибүүд багатай, албаташые, харьяаташые зон үгы аад, мүнөө иимэ байна, харин һүүлээрнь, хүбүү шубуудайнь үндыжэ, отог аймагайнгаа туг ёһотоор үргэхэдэнь, одоо юун болохоб, мүнөө энэ

Таргудайтай холбоорилдоһондоо һүүлдэнь халаг хүхы табижа, гэмшэхээр бологдоно аа гү гэжэ хүн зон һэжэглээ. Тиимэһээл хүн зон баһа абяа аниргүй болоод, хүлээжэ байна хаш.

«Үлэгшэн зайгуул гэргэд дахуул гүлгэдөөрөө дүтэ нааша үзэгдөөд лэ үзэг, – гэжэ нударгаа зангидан, Таргудай хойнотоһон сухалһаа амиа абажа ядана. – Байд гээд, хаанаб даа нэгэ тээ бул-тайжа гарахал байха, одоол тиихэдээ хүлисэхэ хүлисэл, айлдаха үршөөл намһаа гуйжа байг».

Гэбэшье сагай үнгэржэ, олон табые даамай удаан бодо бодо-һоор, тэрэ нэгэ бага һанаагаа амарба: «Мүнөө тэдэ хүл дээрээ гарахашьегүй, хэрбээ энэ үбэлдөө туража үхөөгүй юм һаа... Үлэсхэл ехэтэй энэ үбэл хүйтэн байгаа, хэрбээ тэдэ амиды үлөө юм һаа, хаанаб даа нэгэ тээ зэрлиг мангир, элдэб үндэһэ ногоо мэрэжэ, минии үгэ дуулаагүй тэрэ яяр үдэрөө хаража ябаа гээбы».

Таргудай нэгэл юумэ мүнөө ехэтэ шанална: даншье һаа эртүүр бусад ноёдой ахалагшаб гэжэ харуулаа, тиигэжэ тэдээниие бэһеэ холодуулаа. Үргөөгдэжэ тараһан адуу талаар суглуулхань бэлэн бэшэ гэжэ хэндэшье мэдээжэ, номгоржо, ан-бүндөө ороторнь саг хэрэгтэй. Тиин Таргудай зүрхөө даран, хаанай һунгалта хойшо-луулжа, найрһаа найрта хэрэгтэй хэрэгтэй ноёдые урижа, шэнээр харилсаа байгуулжа эхилбэ.

Мүнөө тайчуудай отогто байд гээд лэ эрэшүүл адуу, хонидой улай гаргажа, орой һүни болотор һогтуу хүхилдөөн, мундуу шуу-яан дуулдадаг болобо. Байн байн Таргудай дуутай шуутай, хатар-тай бүжигтэй, гоё гоо барлаг басагадтай, залуу сэрэгшэдэй бүхэ барилдаантай, мори урилдаантай найр нааданда дадан оробо. Мүнөө ехэнхи сагынь юрэнхы ажахын үйлэ хэрэгтэ бэшэ, харин найрай шэрээн саагуур, удаань мангар тараалгын хоһон хуб-хай амаралта нэрэтэй үдэрнүүдээр үнгэрдэг болобо. Тэрэ үүхиин муугаар залхуурба, маряан дээрээ маряажаба, түлжүү дээрээ тар-галба. Харин анханаһаараа һүрхэйтэжэл, томо ноёной нэрэ түрэ гээшээ дээхэнүүр үргэжэл байба.

* * *

Таргудай орой һэрибэ. Үрхөөр бууһан наранай элшэ һэрхигэр ханын тэн хүрэнхэй, тархинь баһал хүндэ байба. Энэ һүниин орой болотор тэрэ холын отогуудай салжууд ноёдтой удаан найрлаа.

Тэдээниие хүндэлжэ, һанал бодолыень мэдэхээ оролдоо, уг доторхи үйлэ хэрэгүүд тухай хөөрэлдөө эхилээ. Таргудай тэдэниие тайчуудтай хамтарагты гэжэ шахаа, баадхаагүй, зүгөөр шухала юумэн хэгдээ – бэе бээдээ туһалха, хамтадаа саашаа ябаха гэжэ хэлсээ. Олон тоото салжуудай отог мүнөө тэрээнтэй эбтэй зетэй байха, ара нюргаарнь ондоо яһатантай холбоорилдохогүй. Энэнь бага бэшэ хэрэг гэшэ. Аба хайдагташые оло мянгаараа ерэхэбди гэжэ найдуулаа.

Салжуудай ноёд залуу зон даа, хүхюун дорюун, бата задарюун, тэдээндэ үдэр хүнийн илгаа гэжэ үгы, үглөөнһөө угайнгаа обоодо тахилгатайбди гэжэ шалтаг баряад, тэрэл хүнндөө харяа. Харин мүнөө Таргудай хэнтэй тархияа заһахаяа мэдэнгүй, хэниие дуудаж, сагаа дэмы һалгангүй аша үрэтэй хөөрэлдэхэ тухайгаа хүшэр хүндөөр бодомжолно. Тиигэжэ байтараа эзэмдээшэ газарыень тагнан ябагшадай, мүн хинан харагшадай ахалагша дүтынгөө нэгэ нүхэртэй үни заяанай хөөрэлдөөгүй һэмнайб гэжэ һанаба.

– Һэй, хэн тэндэ байнаб! – шэлэ хүзүүнэйнгээ үбшэ һүжэрөөхөгүй гэжэ аалихан ооглобо.

Байд гээд, эхэнэр талын хүшэгын саанаһаа залуу зараса басаган шара торгон тэрлигэйнгээ хормойгоор бээе орёоһоор, аалихан гаража ерэбэ. Таргудай нимгэн бүд дороһоо элихэнээр харагдажа байһан сэрбэгэр залуу бэе хараашалан, һөөлдэнгээр асууба:

– Хатан хаанаб?

– Эндэ дүтэ, хүнэй гэр соо, – гэжэ анхаралтайгаар, үнэншэ сэхээр нюдыень гэтэжэ, ямаршые захиралтыень дүүргэхээр бэлэн байһанаа харуулан, илдам зөөлэн хоолойгоор барлаг басаган харуусаба.

Таргудай тэрээниие үшөө дахин шэнжэжэ хараад, түрэнэн хүсэлөө досоогоо арай гэжэ даран, урмаа хухарангыар дуугарба:

– Зай, Үнэгэнэй хойноһоо хэн нэгые эльгээ.

Тэрэнь доро дохин, зэртэгэр гүрөөһэн нюдөө тэрээн тээшэ ялалзуулан, үүдэн тээшэ ара гэдэргээ сухариба.

– Бай!

Тэрэ бүхыһэн зандаа тогтоод, харасаяа доошонь буулгаба. Таргудай нэгэ хэды абяагүй тэрээниие хаража, архиһаа хүхышэһэн зузаан уралаа долёобо. Удаань орон дээрэ үндэгэд гээд, тохоогоороо тулажа, үүдэн руу хилам гэжэ хараад, гараараа зангаба:

– Ерэ наашаа.

Эхэнэр айһан нюдөө тэрээн руу үргэжэ, хуу ойлгобо. Тэрэ байраһаа хүдэлэнгүй зогсоод, тэрээн тээшэ яаха хээхээ мэдэнгүй, айнгяар харана.

– Ерэ гэнэб...

– Хатан орохо, – гэжэ тэрэ уйлаганан дуугарба, – намайе алаха, үшөө дахин танда дүтэлөө наамни, амидыгаар нохойдо эдюулхэб гээ һэн.

– Ерэ, юуншые болохогүй, бү ай.

– Би айнаб, намайе алаха, – богоол эхэнэр шангаар бархиршаба.

– Ерэ, ерэ!.. Үгы наашни, энэ дороо нохойдо үгэгты гэжэ захирхаб. Зай, ерэ!..

Тэрэ бүхы бэээрээ һалганан, тэрээниие айнгяар шэртэнэ. Таргудай тохоногһоонь дээгүүр гарһаань баряад, бээдээ шангаар татажа, тэрлигыень тайлаба. Тэрээнэй нүсэгэн бэе, хатуу хүхэ, жэрбэгэр гуя, мүхэрээн ташаа, алын зөөлэхэн үһэ хомхойгоор хаража, саагуураа ханын хажуугаар хэбтүүлээд, дээрэһэнь бүхы бэээрээ даража, туранхай нарин мүр, монсуу хүхыень баабгай һабараараа ёолоторынь бажууба.

– Абяагүй бай!

һанаһанаа дүүргэһэн хойноо Таргудай ехээр уухилан, хажуу тээшэ болоод, тэрээниие түлхибэ.

– Яба саашаа.

Тэрэнь хүрэжэ бодоод, тэрлигээ үмдэжэ, бүһэлбэ. Улайшаһан хасарнуудайнгаа нёлбоһо зада аршаад, гэрһээ гараба.

Толгойгоо һэжэхэгүйн тула, хүзүү нюргаа зангидан, Таргудай орон дээрэһээ бодобо. Нүсэгэн бэе дээрээ һэрюухэн торгон дэгэл үмдэжэ, шэрээдэ дүтэлбэ. Толгой руугаа шуһанай гүйжэ байхые мэдэржэ, хүндөөр һууба, шэрээн эрмэг тохоноглоод, тэсэмгэй хүлээбэ.

Одоошые богоол эхэнэр бусажа, Таргудай тэрээндэ хүйтэн арза аягалхыень захирба.

Уужархёод, архиин толгойень сохижо, үбшэ тараахыень хүлээбэ. Байһаар таталдашаһан бэе махабадынь хэмдээ орон номгоржо, досоонь халта хүнгэрбэшые, архи даншые һула мэтээр үзэгдэбэ, сээжэдэнь уйтан муу зандаа байба.

– Һэй, ши хаанабши! – дахин богоолоо ооглобо. – Үшөө аягала, шэрээ бэлдэ. Үсэгэлдэрэй мяха халааг.

Үнинэй нүхэр Үнэгэниие, туранхайхан шүрбэһэлиг бээтэй, мэхэтэйхэн адагууша нюдэтэй эрые, Таргудай хүхюун дорюун болонхой угтаба.

– Яатараа удаараабши? – нүхэрэйнгөө одоошье үүдэндэ харагдан сасуу дураа гутангыар шарайшалба. – Шамае ноён дуудана ха юм, харин ямар нэгэ шинии хүршэ үхэр хараашан бэшэ, тиимэл хадань хэндээшье хэрэггүй хэрэгүүдээ хуу хаяад, хүл алдан, гүйжэ ерэхэ байгааш.

Таргудайн хоолой тиимэшье ууртай бэшэ, ёһын тэдыдэ юрэл шангарба гэжэ эли, теэд нүхэрын тэрээнтэй шогложо болохогүй, багахан юумэнһээ галзуурха, тиигээ һаа, ямар нэгэн аюултай юумэндэ орохош гэжэ бэе дээрээ мэдэхэ. Теэд мүнөө Таргудай һайн һанаандаа хэбэртэй, сухалыншье түргэн тараба.

– Үтэлжэ байна гүш даа? – харасаяа зөөлэрүүлэн, гэмэрбэ, – һуу наашаа.

– Голой эрьедэ байгаалби, – гэжэ һанаагаа амарангыар һэмээхэн шуухиран, наһаа нилээн эдигэн нүхэрын бээе сагааруулжа, эдээ хоол табюулагдаһан, дандаа архиин шороб үнэрөөр анхилһан, арзаар лэ хаш, томо зэд домботой шэрээ руу сошордуугаар харан, һуунгаа дуугарба. – Морёо барихаяа ошоһомни намайе наашань дуудаа. Аргын байгаа хада адуун хүрэг руу ошожо, гурба хүрэхэнүүдыень һургахаяа бариха гээ һэм.

– Моридшни хүлээнэ бээ! – Таргудай гараараа занган, таһа дүүрбэ. – Би шамтай хөөрэлдэхэ гээб. Отог угаймнай байдал хэр гээшэб, амитан зонмнай хэр һуунаб гэжэ шамһаа мэдэхээ һанааб. Хоорондоо юун гэлсэнэ хаб?

Таргудай домбоһоо хуушаржа, захаараа ногооршоһон хүрэл аяга дүүрэн хэбэ.

– Маа, түрүүн уужархи, һүүлээрнь намда хөөрэхэш...

Тэрэнь түбэгшөөжэ, хирэ тоһонһоо ялан таха болошоһон эльгэн арһан хамсы руугаа гараа татан һууба. Таргудай айлшанайнгаа ууха дурагүй байхые харахадаа уурлангыар хоолойгоо шангадхаба:

– Зай, зай, ши энээ руу шалтаг бү бари. Би, шинии ноён, шамайе жүрхинэй хаан мэтээр гуйхам гү? Уу!

Үнэгэн зүрхэлжэ ерээд, хатуу арзые шабхан уужархиба.

– Зай, хэлэ... юун һонин бэ шамда, хөөрэ, – Таргудай өөрынгөө аяга руу арза хэжэ, хахадыень абыатайгаар гудамхяад, тэрээн руу ногтожо эхилһэн хүндэ харасаяа шэглүүлжэ, шагнахаяа түхээрбэ.

Тэрэнь нүдөө һанаата болонгёор хултагануулжа, шэнгэхэн богони һахалаа эльбэсэгээгээд, юунһээ эхилхээ бодомжолон, нэгэ хэды дуугай һууба.

– Түрүүшынхинь гэхэдэ, – гэжэ тэрэ эхилбэ, – хабтурхаасай Үлзэтэ үшөө үбэлдөө хияадай Ехэ Сэрэн Бүри Бүхэ хоёртой ехэ шуургадай үедэ зүүн мэргэдүүдтэ довтолжо ороһон байгаа юм байна. Тэндэһээ хүрэг адуу туужа асараад, тэрэ дары онгуудтай хитад бараагаар андалдаа. Онгууд тэдээндэ моридто гэжэ өөһэдөө ерээ, тиихэдээ ашаатай арбан хоёр тэмээтэй ерээ, тэдэ тэмээдээ бултыень орхёо, тиигэжэ уридшалан хэлсэһэн байгаа хаш.

– Ехэ хүрэг гү?

– Хоёр зуун толгой.

– Һм... Энэшни Ехэ Сэрэнэй ябуулга. Үлзэтэ Бүри Бүхэ хоёр адуу хулуужа шадаха, харин иимэ шадамар бэрхээр наймаалха, андалдаха ухаан тэдээндэ хээээдэшье хүрэхэгүй. Энэ нохойн гүлгэн хэдыдээ юумэ иитэрээ хулуужа, иимэ шуранаар мур сараагаа нюужа һурааб, а? Ши энэ ушар хадуужа аба, Ехэ Сэрэн манда хэрэгтэй болоходоо болохо.

– Хадуужа абахаб.

– Зай, саашань.

– Зунай эхээр бүгүнүүдтэ хойто зүгэй хадануудһаа чэльчэгэр обогтон ерэжэ, түмэр тогоо, хутага мадага хара булганай болон далайн хаб заһаһанай арһаар андалдахые дурадхаа.

– Хэлсээ гү?

– Тиигээ, хорин арһаар арбан тогоо, табан арһаар далан түмэр хутага андалдаа.

– Зай, үшөө юун бэ?

– Гурбан үдэрэй саана Хоолой голой эрьедэ сонидой газарта гурбан эрэшүүлье алаа. Тэрээ руу ябаһан малшадай дүтэлхэдэ, нэгэниинь арай голтой байжа, хияад-боржогоной эдиршүүд довтолоо гэжэ хэлэжэ үрдээ юм ха.

– Хияад-боржогоной үшөө ямар эдиршүүл гээшэб? – гэжэ хүндэ болошоһон зубхияа өөдэнь үргэжэ, Таргудай һэр-мэр гэбэ. – Тэдэ хэды байгаа юм?

– Гурбан хүбүүд байгаа хаш, – Үнэгэн гайхангяар хаража, дала мөрөө хабшаба. – Арба-арбан хоёр наһатайханууд, тээд ехэ найнаар нургагданхай; нэгэ доро бугуулинуудаа шэдээд, тэдээнэй ойлгожойшье үрдеэдүйдэнь хүзүүень боожо татаад, моринһоонь унагаажархёо хаш.

– Харин тэдэнь ямар угайб?

– Уряанхай. Зоной хэлэһээр, тэдэнэр өөһэдөө ходо дээрмэ хэжэ ябадаг юм нэн хаш, харин һүүлэй үедэ хүрөөнһээ үгы болошоо юм нэн гү. Хараха янзада тэдэ өөһэдөөл эдиршүүлдэ халдажа ороһон байгаа. Арбатайхан гүлгэд өөһэдөө томо эрэшүүлдэ добтолоо гэхээр бэшэл даа. Тээдшье тэдэ юунэйшье ойро хүрөөгүй, моридыншье, зэбсэгыншье абаагүй, булта үхэгшэдэй хажууда байгаа.

– Бэрхээр нургагдаһан хүбүүд гэнэ гүш даа, – Таргудай нидхээ үргэжэ, бодолгото болобо. – Баһа эдэ хияадууд... Тиимэ даа, тэдэнэр үри һадаһадаа ходоодоо найнаар нургадаг, харин арбатай хүбүүдэй томо эрэшүүдые бурхандань ябуулжархёо гэжэ дулаагүйб.

– Тиимэ даа, иимэ юумэ үсөөн дуулахаш, – гэжэ Үнэгэн толгойгоо дохибо.

– Хэнэй, ши өөрөө юун гэжэ һананаш, хүбүүд байһан бололтойб? – Таргудай тэрээн руу хиларшаг болоһоһон нюдөө үргэбэ. – Зай, би мэдэхэб даа мэхэтэй үбгэн шамайе, тиихэдэ үшөө шамда ходол өөрын нэгэ тухайламжа байдаг. Хэлэл даа намда ...

Үнэгэн үгэ дуугүй мөрөө хабшаад, нюдөө буулгаба.

– Ши энээ руу мөрөө бү хабша, һанаашаа хэлэ, – гэжэ Таргудай дуугаа дахин шангадхаба. – Шамда юун бэ даа байна гэжэ хаража байнаб.

Тэрэнь нэгэ тээ хоргодохо гэхэндэл иишэ тиишэнь тархья эрьюулбэ.

– Би бодомжолноб.

– Хэлэ!

– Минии һанахада, эдэ хияадуудай хүүгэд бэшэ, – гэжэ хүлэршэһэн духаяа аршан, Үнэгэн дуугарба. – Мүнөө хияадууд хаана байнаб? Худагта Даридай хоёр албатанаараа Шуусда, сонидһоо холошог, тэдээнэй хүбүүд тэрээн руу зайжа ябахаар бэшэ. Ехэ Сэрэн Бүри Бүхэ хоёр үшөө саана, Энгидээ гү, али Агада байрланхай,

харин Хутулын хүбүүд манай нюдэн доро байна, хүбүүдинышье үшөө баганууд. Тэдэ эдиршүүл бээ нюужа, худалаар хэлээ хаш даа.

– Ши тиигэжэ һананагши? – гэжэ Таргудай һанаа амарангяар дэрэ дээгүүрээ налайба.

– Тиимэ, тиигэжэл бодоноб, – Үнэгэн мэдүүлмэ бэшээр амьяа абаад, иимэ хүшэр хэрэг мүрдэн унхидахагүй байһандаа баярлажа, хайша хэрэг тунайшаар хэлэбэ. – Хүн гээшэ алаха, хулуухаа һанабал, өөрынгөө үнэн нэрэ нэрлэхэгүй ха юм.

– Зүб, зүб хэлэнэш, – одоол һанаагаа амарһан Таргудай һанаа алдаба. – Харин би хэрэггүй юумэ һанажа байбалби... Заримдаа ши толгойгоороо бараг бододогши. Зай, яба, би үшөө нэгэ хэды амархам.

Үнэгэн бэлэхэнээр һуга харайн бодоод, дохиһоор, үүдэн руу сухариба.

Газаа гарахадаа зүүн һэбшээндэ нюураа тодон табижа, аюултай хөөрэлдөөнһөө һанаагаа амарба. Тэрэ болоһон ушарай газар руу өөрөө ошожо, мүй үзэһэнөө, холо бэшэхэнэ мэгдээн соогоо унагаһан годли хагдан соогуур олоһоноо ноёнһоо нюуба, годли дээрэ нүгшэһэн Есүүхэй баатарай тамга табяатай – юрын бэшэ, гурбан шүдэтэ годлёр татаатай номо тэрээн дээрэнь дараатай байгаа.

Гэртээ бусатараа энээн тухай Таргудайда хэлэхэ гү, үгы гү гэжэ Үнэгэн удаан бодомжолбо. Һүүлэй Һүүлдэ тэрэ абяагүй байха гэжэ шиидэбэ, юуб гэхэдэ, Есүүхэйн бүлые дахин бэдэрэлгын эхилхэдэ тэрэ нүхэдэй ахалагша хадаа, ходол хараа доро байха, харин энэнь аюултай. «Хэрбээ Есүүхэйн хүбүүд мүнөөнһөө иимэ арьяатад һаа, бээ хүсэхэдөө ямар аймшагтай аюултай шолмосууд болохоб? – гэжэ тэрэ бодоо һэн. – Залуу һаһам ябаа, мүнөө болошоод, энэ тэнэг Таргудайн түлөө тэдээндэ үһөө хиһаа нэхүүлхэм гү».

IV

Бусад аха дүүнэртээ орходоо Хасар Бэлгүтэй хоёр ой тайгаар зайха дуратай боложо, гүрөөһэ агнахадаа эгээл олзотой гэжэ бүлэдөө тоологдодог болонхой. Зунай эхинһээ хойшо Өөлэн Сочигэл хоёрые ангай эгээл һайн мяхаар тэдэ таһалдуулангүй хангадаг байгаа. Дүтын хүнды хүнхэрнүүдые урагша хойшонь дууһан

ябажа, мүнөө байрлахан газарһаа улам бүри холуур тойрон яба-
даг болобо. Байдалайнгаа оршон тойрондо хүн зонһоо байха мүр
сарааеньше харадаггүй һэн тула бай байһаар энэ хада уулын
эзэд мэтээр тэдэнэр бээ мэдэрдэг болонхой.

Һүүдэр шэрээһэн шэрэнги модон соохи шэнэ байдалдаа да-
дажа, ангай годирхой бэdirхэй жэгдэ бэшэ зүргэнүүдээр үгсэн,
уруудан, үдэр бүхэндэ горитойхон зай гаталан ябахадаа тэдэ
мүнөө шэнэ маягаар алхалдаг, урагшаа нэнгээд, шэлүүһэн мэтээр
маряажа, зөөлөхөнөөр ябадаг болошоо.

Тэрэниень эгээл түрүүн Сочигэл обёороо. Булта суглараад,
гэрэйнгээ үбэртэ олоһон олзоёо буйлуулжа, модон шанагаар
гүрөөһэнэй нарин гэдэһэ руу үдхэн улаан шуһа эюулжэ байхадаа
тэрэ хөөрөбэ:

– Үсэглдэр домботой уһа баряад, голһоо ерэжэ ябатараа гэнтэ
ойн захаар хоёр хамнигад ябажа ябана гэжэ харабаб. Тэдээнэй
жалга руу ороходонь, энэ ямар хүнүүд энээгүүрнай бии болобо
гээшэб гэжэ һанаад, хүлээбэб. Нэгэ хэды болоод, добо дээрэ гара-
жа дүтэлхэдэнь, харан гэхэмни, манай Хасар Бэлгүтэй хоёр ... бүг-
тышэнхэйһүүд, агнуурида гараһан шэлүүһэд мэтэ мүр үнэрдэжэ
байгаад алхалха юм. Иигэһээр бидэ эндээ булта хамнигад боло-
хоннай ха даа гэжэ бодооб.

Зунай тэн багаар Хасар Бэлгүтэй хоёр хуушан моридоо унаад,
Онон өөдэ холын газар үзэжэ ерэхээ ябабад. Үүрээр гараад, үдэ
багта Онон руу баруун талаһаань урдан ородог хадын нариихан
горхондо хүрэжэ ерэбэ.

Уһанай шууян дүтын бүхы абяа бүглэнэ. Мориёо хазаарһаань
баряад, урдань ябахадаа Хасар эрьейн шулуунуудай дундуур хар-
гы шэлэжэ, хүл дороо хараашалан ябана. Гэнтэ ондоо горхоной адаг
обёоржо, дүтын хабшалһаа хөөһэтэн буужа байһан уһа хараад,
Бэлгүтэй руу эрьелдэбэ.

– Амарангаа загаһа барижа эдие. Эндэ хадаран байгаа ёһотой.

– Би баһа гэдэһээ үлдөөб, – гэжэ эсэнгээр Бэлгүтэй хэлэбэ. –
Шулуун дээгүүр ябажа оройдоошье даданагүйб даа...

Моридоо амгайгшалжа, эрьейн гүйхэнһөө уһалаад, һөөгтэ
уяба.

Нарһанай гүлгэ хутагаар дары түргэн үзүүрлээд, эрьейн шу-
луудай забһараар дайралдаһан нэгэ нэгэ томо загаһа хадхажа

барига. Хальһыень арилганшьегүй тэрэл модонуудтаа загаһаяа аманһаань һүүл хүрэтэр шорлобо.

Тэдэнэр арай гэжэ галаа аһаабад. Голдо дүтэхэн унаһан нарһанһаа хухалагдаһан шиигтэй мүшэрнүүд бэлээр носожо үгэбэгүй. Одоол тэрэнь аһажа ерэхэдээ ууртайгаар шииганан таршаганажа, ошонуудаа тойруулан сасажа байгаад голой бүхы эрье сайбар хүхэ утаагаар бүрхөөбэ.

– Хуһанай мүшэр олохо байгаабди, – Бэлгүтэйн түүдэгһээ мүлхин холодохо зуурань нюурын утаанда абтажа, хүншүүһэнь нюдэниинь ониибо.

– Удаан бэдэрхэ болохо һэмди, – Хасар өөрынгөө шоро үргэжэ, гал дээрэ барига. – Иигээд болохол дээ, гэртээ бэшэбди.

Загаһан удаан шарагдаба. Хасар шоглон, Бэлгүтэйн шоро саашань түлхижэ, гал дээрэхи бүхы зай эзэлнэ. Тэрэнь хажуу тээшээ мүлхижэ, галай нүгөө талаһаань ороно.

Хасарай загаһан түрүүн шарагдаба, тэрэ хөөтэһэн загаһанай нюрганһаа халуун хэһэг шаршаганатар хазаад, Бэлгүтэй руу энеэсэгээн харана. Тэрэнь урдаһаань хорогүйхэнөөр энеэбхилэн, өөрынгөө загаһа шаражал һууна, загаһанай шара тоһоной гал руу шарьяса хайлахыень адаглан, тэсэмгэйгээр шүлһөө залгина.

Тэдэнэр абяагүй хомхойгоор эдеэлбэд.

Хасар түрүүн садаад, мүлжэһэн загаһанайнгаа яһа хажуу тээшэнь шэдэхэдээ голой нүгөө эрьедэ мүшэрэй хүдэлхые обёоржорхибо. Халта байд гээд, эрье дээрэ тэдээндэл адли гурбан эдиршүүл гаража ерэбэ. Хасарай нэргылэнги хараса адаглажа һууһан Бэлгүтэй эрьебэ.

– Хүнүүд, – гэжэ тэрэ гайхангаар дуугараад, залд гэхэндээ шүлһээ залгин, аниргүй болошобо.

– Эдэшни хамнигад, – гэжэ тэдэнэй элдэб үнгэтэ гоёолтотой гуталайнь түри хараад, Хасар тухайлба.

Найма-юһэ наһатай гурбан хүбүүд нэгэ хирэ тэдээниие абяагүй шэртэжэ байтараа баруун гартаа ута нарин эшэтэй гурбан шүдэтэ түмэр нэрээ баринхай нэгэниинь зүүн гараараа тэдээниие даллаба.

Хасар нэгэ зали һууд гээд, һууриһаа бодожо, эрье руу бууба. Тэрээнэй хойноһоо Бэлгүтэй шамдуухан дүтэлбэ. Тэдээниие мүнөө хамнигадһаа гүнзэги бэшэ, арбан алхам үргэнтэй гол таһалжа байба.

«Бидэ эдээндэ дэмы иигэжэ дүтэлөөбди, – гэжэ Хасарта хойно-тоһон бодол ерэбэ. – Дураа хүрэбэл, тэрэ түмэр нэрээгээ шэдэжэр-хихэдээ болохо. нурша номоо һомолхо байгаа ха, тиигээд юун хэрэгтэйб гэжэ асууха».

– Таанар хэд гээшэбта? – гэжэ монгол үгэнүүдые һарюугаар үгүүлэн, гартаа нэрээ бариһан хамниган хүбүүн асууба, энэнь лэ тэдээнэй ахалагшань ха. – Ямар отогойбта?

– Бидэ хияад-боржогомди, – гэбэ Хасар. – Таанар хэдбта?

– Бидэ лимагир обогтон гээшэбди, – гэжэ тэрэнь харюусаад, голой эрье руу зааба. – Энэ талада манай газар.

– Хэды зонтойбта? – гэжэ Хасар яаралгүй асууба.

– Хэлэхэгүйб! – гэжэ гурбан шүдэтын эшэ бажуужа, нюураа хэрзэги болгоод, хамниган хашхарба. – Ямар мэхэтэйбши...

– Зай, – хэнтэйшые хэрэлдэхэгүй гэнэн Тэмүүжэнэй эрид захяа һанаандаа оруулжа, Хасар эблэрэнги хоолойгоор хэлэбэ. – Бидэ гэдэргээ ябахамнай.

Гэдэргээшые харангүй, тэдэ өөрынгөө эрье гараад, моридоо жолооһоонь хүтэлжэ, голой эрьеэр доошолбод. Голой тохойн саа-нахана гарахынгаа урда тээ Хасар гэдэргээ эрьежэ хараба. Мүнөө һаяхан хамнигад эдиршүүлэй зогсоһон газарта хэншые байбагүй.

– Тэдэнэр холо бэшэ байгаад, утаа хараа хаш, – гэжэ ара-һаань Бэлгүтэй уухилна. – Хэрбээ бидэнэй гол гаталжа гараа һаамнай, юун болохо байгааб?

Хасар энээндэнь харюусангүй, хамнигадтай уулзалга тухай Тэмүүжэн ахань юун гэхэ хаб гэжэ зосоогоо тухайлан бодоно.

«Тэрээнэй ухаанда юунэйшые байһые мэдэхын аргагүй, – гэжэ тэрэ хүл дорохи хурса үзүүртэй шулуу тойрон ябахадаа бодомжолно. – Хүн зонтой бү хэрэлдэгты гэжэ байтараа бугуулияа шэдээд, хүнэй хүзүү боожо алагты гэхэ юм. Харин мүнөө тэрээнэй хэлэһээр лэ байгааб, үлүү юумэ хэлээгүйб, хэрэлдээ эхилээгүйб. Хүндэрхэ юумэниинь тэрээндэ байхагүй».

Хадын хабшалһаа гарахадаа хүбүүд мориндоо мордожо, жэгдэ газараар хатаруулбад. Хасар урагшаа жүдхэн гаража, Бэлгүтэйе холо хаяхадаа тэрээндээ түргэн гүйлгэхыень ууртайгаар гараараа зангаба.

Үдэшэ болоодүйдэ тэдэнэр гэртээ хүрэжэ ерэбэд.

Тэмүүжэн гэрэй саана һүүдэртэ урдаа эмээлээ табяад, таһаршаһан дүрөөгэй бүһэ оёжо һууба. Хасар танигдаагүй хүнүүдтэй ушарһанаа бага сага алдажа байгаад хөөрэбэ. Бэгтэрэй ерэхэдэ, Тэмүүжэн Хасарта дахин хөөрэхыень захирба. Нэгэ юумэ хоёр дахин хөөрэхэ ямар хэрэг байгаа юм гэжэ дураа гутан гайхаашье наа, тэрээнээ харуулангүй Хасар хөөрөөгөө дабтаба.

– Тэдээндэ ошохо хэрэгтэй, – гэжэ бодод гээд, Тэмүүжэн хэлэхэдэ, Бэгтэр руу хараба. – Манай ара талада ямар зон байгаа юм гэжэ хараха.

– Ошонгүй байжа болохогүй, – гэжэ тэрэ зүбшөөбэ. – Хэрбээ иимэ хөөрэлдөөнэй һүүлээр тэдээндэ ошоогүй наамнай, тэдэнэр бидэниие хүншые гэжэ ханахаяа болихо бшуу.

Тэмүүжэн хамнигадтай уулзалга тухайгаа нарин нягтаар бодомжолбо. Уулзалга эбтэйгээр үнгэрхэ ёһотой гэжэ Бэгтэр Хасар хоёртоо уридшалан мэдүүлбэ. Тиигэхэ зуураа Хасарые магтаба:

– Ши тэдээнтэй хүсөө үзэлсөөгүй хадаа тон зүб юумэ хээш. Бидэндэ дайсад бэшэ, нүхэд хэрэгтэй. Ши ехэ бодолтой байгааш.

Ахаһаа үсөөхэн лэ магтаалай үгэ дууладаг Хасар тэрээнэй эбтэй харилсаан тухай хэлэхэдэнь, түрүүшээр зүбшөөнгүй, урдаһаань һөөргэдэхэ ханаатай байһан аад, баримтануудыень шагнахадаа түргэн уушхарба. Тэрэ гэрэй саана гансаараа үлэхэдөө ташуурайнгаа һур хэды дахин угзаран, хара духаяа уршылган байжа, иишэ тиишээ эрьен хараашалан байжа бодолгото болоно.

Үглөөдэрынь Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр Онон өөдэ үгсэбэ. Шухала ушараар тэдэнэр эльгэн арһаар оёһон үмдэ, самса, үндэр нэеы малгайнуудые үмдэнхэй. Эмээлэй ганзагын сумаа соо ондоо бэлэгүүдэй хажуугаар Өөлэн хүхэ хитад торгон бүдэй хэнэг хэбэ.

– Отогойнь эгээл үндэр наһатай эхэнэртэ барюулхаш, – гэжэ Тэмүүжэнэй мордоходо эхэнь захиба. – Энэш ямаршые наһанай хүндэ таарама, һайн бэлэг гээшэ.

Үдэ багаар хадын горхон хүрэжэ ерээд, эрьеын элһэн дээрэ Хасар Бэлгүтэй хоёрой үсэгэлдэрэй түүдэгэй хажуугаар тогтонгүй гаража, гарасаар гол гаталхадаа моринһоо буугаад, шэрэнгиин гүн руу аргааханаар саашалбад.

– Мүрыншые харагданагүйл, – гэжэ Бэгтэр ханаата болон дуугараад, урдань зогсоһон үдхэн һөөг бургааһа эрьен харана, – эрьедэшые, шугы соошые... ой соогуур хамниган шабганса шамһаа

түрүүн хүгшэн шэлүүнэ мүрдэжэ олохо гэжэ дэмы хэлсэдэггүй хаш.

– Тиимэл хадань эдээнтэй үһөөрхэлдэхэ бэшэ, харин нүхэсэхэ хэрэгтэй гэжэ Хасар та хоёрто хэлэнэб, – Тэмүүжэн анхаралтайгаар моринойнгоо улам хараад, шиидэбэ. – Ононой эрьеэр ябая. Хүнүүд хододоо уһанда дүтэ байдаг.

Хажуу талаарнь тобойһон танигдаагүй уула хадануудые шэртэн, эли хабсагай болон ой модо хадууһаар, дунда жиирэй тогооной бусалмаар сагай туршада тэдэ ябатараа гэнтэ урдаа нохойн хусахые дуулабад. Хоёр томо хара нохой тэдээнэй байрадал адлихан гол руу гараһан багахан талмайн захада хүбүүдтэ ан гүрөөлдэ мэтээр ехэ хэрээгыгээр хусалдана.

Уданшьегүй голой эрье руу Хасарай хөөрөөгөөр танил болоһон эдир хүбүүд гаража, нохойнуудаа аргааханаар дуудаба, тэдэнь дуугай боложо, хажуу тээшээ хулжабад. Тэмүүжэн Бэгтэр руу харад гээд, эдиршүүлдэ дүтэлжэ, дохин байжа, бүдүүн зонтой мэтээр мэндэшэлбэ.

V

Өөлэн багахан бүлын номгон байдалаар ажаһуухадаа томо хүрэн соо хүн зоной хододоо бурьялжа байдаг шуяанһаа, эхэнэрнүүдэй дууһашагүй хоб-жэбэй булангиртай эрьюулгэнээ, һанаа зобоомо хэлэ аманһаа, отогуудай хоорондохы үһэрилдөөн, үһөөрхэлһөө гэхэ мэтэ олон юумэнһээ амаржа байгаа һэн. Жэлтэй тугалтай хоёр хаамай үнеэн, хүбүүдэйнэ ябадаг арбан долоон морид – энэ жаахан ажахын Өөлэнэй саг ехэ эзэлдэггүй, тиимэнээ тэрэ сүлөө сагтаа амардагшые, алибаа юумэн тухай аажамханаар бодомжолдогшые болоо.

Зунай тэн багта талада амилхын аргагүй бүгшэм халуун болодог, харин һүүдэртэй хадын ой модоной дэргэдэхи энэ зуһалангайнэ газарта хүнгэхэн һэрюун агаартай, тиимэнээ тэрээндэ эгээл тааруу һэн. Өөлэн эндэхи үршөөлтэ газарые талын хатуу халуунтай, долгитонһон зэрэлгээн соогуур хайлан һуугаа хадануудтай, сабиргайн үбдэтэр хоолой хатаһан халуун агаартай сасуулан жэшээлжэ, буян хэшэг дэлгээһэн энэ газарта үхибүүдтээ амидарха забһар үршөөһэн хүхэ манхан тэнгэридэ баяр баясхалан хүргэгшэ һэн. Тэрээнһээ гадуур, эндэ ямаршые ада шүдхэр, үхэдэл боохол-

дой үгы гэжэ Сочигэлтэй хоюулаа обёороо, энээнэйнь үнэн гэршэ хадаа үндыжэ байһан Тэмүлүүн хүүхэниинь харанхыда гансаараа үлэхэдөө айхаяа, унтаандаа уйлахаяа болёо, харин тэндэнь, томо хүрээндэ, олон зоной хажуугаар элдэб хүнэнхэд үймэлдэжэ, томошье зониие айлгадаг хааб даа.

«Бүхы зон хамнигад шэнгээр бээ зобоонгүй ой соо ажаһуухаяа яанаб, – гэжэ заримдаа Өөлэн ханаха. – Хүндэ ехэ юумэн хэрэгтэй юм аал? Теэд лэ тиимэ бэшэ ха юм даа, ноёд үлүүс ба адуу малай хүрэгүүдые эзэмдэн эзэрхэхын түлөө оролдоно, нэрэ солын, хүндэ ямбын, зондо нүлөөтэй байхын түлөө туласалдана... арад зониие арадаа дахуулна. Тэрээнхээл сэмүүншье, зэбүүншье байдал эхитэй...».

Өөлэн аажам байдалдаа сэдьхэлээ ханан, жаргал эдлэнги байгаа, харин Сочигэлэй толгойдо ондоо бодолнууд байна гэжэ тэрэ ойлгодог хэн. Бага наһанһаа олон зоной дунда, хүхюу байдалда дадаһан, боржогоной хүрөөн соошье байхадаа ондоо эхэнэрнүүдтэй шашалдаха, хүхилдэхэ аргаяа тэрэ алдадаггүй бэлэй. Найр нааданда хитад хубсаһаяа үмдэжэ, дүтэ нааша үзэгдөөгүй маягаар үһөө үндэр малгай мэтээр толгой дээрээ зохёожо, хорьмоһо нидхээ будаад, эрэшүүлдэ бээ зүүхэйлдэг, тиихэдэнь тэдэнь Сочигэлһээ харасаяа харын хүсөөр таһалдаг бэлэй.

Хоёрдохи, дурагүй һамганиинь байһандаа, эрэ хүнэй энхэрэлдэ хүсэд садаа дэбтээгүй, үбгэнтээ үсөөхэн лэ нэгэ дэрэ хубаалдажа байһан тула ондоо эрэшүүлэе нюушагүй шуналтайгаар харадаг бэлэй. Залуу ноёдой хажууда байхадаа тэрээнэй манаташаһан үлэн нюдыень обёоржо, Өөлэн тэрээниие хайрладаг хэн. Есүүхэйе бага һамгандаа ошожо байхыень гуйдаг юм хэн, теэд тэрэнь Сочигэлдэ хүйтэн бэлэй.

Харин мүнөө өөһэдөө үлөөд байхадаа, Өөлэн бэриингээ нюдэндэ үнөөхил эрэшүүлэй анхаралаар дутанги эхэнэрэй үлэн галханиее ходол обёордог болобо. Хүбүүдэйнгээ хажууда бээ барибашье, тэдээнэй үгидэ хэрээгы зангаа гаргажа, багахан юумэнһээ сухалдан, Хуаагшанда хоолойгоо шангадхадаг. Олон зонтой хүрөөнхээ холо ажаһуухада тэрээндэ хэсүүл байгаа хаш. Нэгэтэ тэрэ Өөлэндэ сэхэ руунь табиба:

– Хэрбээ шинии хүбүүнэй элдэбээр аашалаагүй һаань, бидэ зэрлиг амитад шэнгээр ой соо һуухагүй һэмди.

Өөлэн тэрээндэ харюу болохо үгэнүүдые олобогүй, харин тиигэбэшые бэридээ хүсэд найдахаар бэшэ, ямар нэгэ сагта урбажа, муу юумэндэ оруулжа болохо гэжэ ойлгобо. Энээниень богони ухаанайнь дүн гэжэ тоолоод, Өөлэн хуби заяандаа гомдонди эхэнэрые хайрлаһан зандаа, хүүгэдэйнгээ өөрынгөө харгыда гаратарнь энэ хүшэр сагые яажашые һаань, хоюулаа дабажа гараяа найдана, хожомынь юун болоноб, элирнэ аабза.

Хүүгэдэйнгээ ерээдүй тухай бодомжолходоо Өөлэн хияадуудай угай таһаран бутарһаар отогүүд соогуурнь юун болоно хаб гэжэ ходол һанаата болодог һэн. Тэрэ дахин дахин Хуаагшанһаа тайчуудуудта байхадаа юу хараабши, юу дуулаабши гэжэ мүшхэжэ, хүгшэнһөө өөртөө хэрэгтэй юумэ мэдэжэ абахые оролдоно. Илангаяа Есүүхэйн дүүнэр, хияадуудай ноёд тухай һурагшална. Хуаагшанай хэлэнһээр, Тодойн Есүүхэй хоёрой мэндэ байхада тэдэнэр хүсэтэй, хүндэтэй байһан һаа, мүнөө уруугаа орожо, нэрэ түрэээ алданхай. Энэ сагай туршада тэдэнэр тайчуудай ехэ хүрээндэ харагдахаяа болижо, үбэлэй аба хайдагай һүүлээр болоһон ехэ найр нааданда угай дунда зэргэ ноёд болохо сонид болон хэнигэсүүдэй доогуур һуугаа. Хутулын хүбүүдшые анхан һуури байрагүй, хүрхэгэр һархагар бээе үрэн ябадаг һаа, һүүлэй үедэ номгороо, тайчууд харашуулай хоорондо ябаһан зугаагаар, тэдэнэр Таргудай ноёндо ходо ерэжэ, бү хашараагты гэжэ сэхыень хэлүүлээ хаш даа.

Зараса эхэнэрһээ дуулаһан юумэээ бодомжолходоо Өөлэн абганартаа орходоо Тэмүүжэн хүбүүмни томоотой янзаар, нэрэ хүндэтэйгөөр үзэгдэжэ байна гэжэ омогорхон тэмдэглэбэ. Һаһаар хэды багашые һаа, Таргудайн мэхэдэ орожо, тэрээндэ доро дохижо байнгүй, хияадууд сооһоо гансаараа өөрынгөө угай нэрэ һүлдэ хамгаалжа шадаа.

Энэ эрэшүүлэй мэдэхэ асуудал гэжэ анханһаа тоолоод, угсаата зонийнгоо хэрэгтэ оролсонгүй байһан аад, Өөлэн мүнөөл хүүгэдэйнгээ урдахи харгы зам тухай ходол бодомжолдог болоо. Таргудай һүүлэй үедэ ходо архидана, ехээр ууна гэжэ Хуаагшанһаа дуулахадаа тэрэ баярлаба: иимэ ябадалтай хүн тэдээндэ аймшагтай бэшэ болоно ха юм. Тиимэ хүн угайнгаа ударидагшашые боложо шадахагүй. Хитуу зангаа доро даража, өөрынгөө бодолнуудһаа халта сошон, Өөлэн дотороо өөрын хүсэлтэй: тэрээнэй ехэ хүбүүн Тэмүүжэн эсэгынгээ замаар ябажа, угайнгаа туг өөдөн үргэхэ хүн

боложо магад, тиигэжэ бөөнэршые айладхаа бэлэй! Тэрэ дары юунһээшьеб, хүнэй ухаан бодол руу шургаха шадалтай зүүн зүгэй хүнэһэдһөө юм гү, али омогорхол, найрхалда дурагүй дээдын тэнгэриһээ юм гү, гэнтэ айжа, сэдхэлэй хүдэлөөнһөө улайшаһан нюураа хара үрхөөр үндэр тэнгэри руу шэглүүлхэ: «Агуухэ дээдэ тэнгэрийн ахалагша эзэд, тэнэг эхэнэр намайе хүлисыт даа, бүтэхэ-гүй юумэндэ обтоногүйб, танай ханаһаар лэ бүхы юумэн болог».

Онгонуудташые, угайнгаа хүнэһэ хүлдэдэшые, илангаяа духынгаа тэг дунда ганса нюдэтэй агуухэ бөөдэ хандажа, Есүүхэйн үхибүүдые харалсажа, аюулһаа аршалжа байгыт гэжэ гуйба.

Тиигээд лэ бөөгэй уридшалан хэлэһэн нюуса үзэл мэдэлдэ ханаагаа болгоомжотойгоор дахин бусааха, энээн тухайнь отогойхид сооньшые үсөөн лэ зон мэдэхэ. Ехэ хүбүүгээ адаглахадаа тэрээнээ үетэнһөөшые, юрын эдиршүүлһээ, ухаагаараа холо ошонхой гэжэ баярлажашые, ханаата боложошые тэмдэглэнэ. Эртэ болбосорһон Хүхэчу бөөдэшые орходоо хүбүүнийнь ухаагаар дутаагүй хэбэртэй, энээнэй гэршэ болгожо, һүүлэй болоһон ушарнуудые ханана: «Таргудайһаа хоргодожо, Бурхан Халдун руу нүүхэ гэжэ шиидэһэн ушарыньшые абаад үзэхэдэ, – һүүлдэнь энэ хадын эхин руу бидэниие асараа – энээниие бүдүүншые хүн, магад, ухаалдижа шадахагүй... Тиигээдшые хамнигадтай энэ сагта нүхэсэхэ гэжэ шиидэһэн ушарынь ба тэрээнэй түлөө бүхы байһан бэлэг сэлэгээ харамнангүй абаашажа бариһан ушар баһал... Үбэлдөө хүбшэ модон соо хамнигадһаа бэшэ зон амидаржа шадахагүй ха юм, тиимэһээ тэдээнтэй нүхэсэхэн хүн хээээдэшые ой тайга соо үлэн хооһоор хосорхогүй бшуу. Үнгэрэгшэ үбэл хуушан нөөсөөрөө амидараабди, ерэхэ үбэл яаха хээхээ хэншые мэдэхгүй. Харин Тэмүүжэн лэ энээндэ ханаагаа табина. Гэнтэ талада дайсадай добтолбол, тэрьелжэ ошохо газар байха болоно ха юм, гансал хамнигад лэ ой тайга соо мүр сараагүйгөөр хүн зонһоо хоргодожо шадаха байна. Энэ бүхы юумэн тухай хүбүүмни хуу бодомжолоод байна, энэл тусгаар ухаатайень гэршэлнэ бэшэ гү?».

Өөлэн хэды дахин бодомжолно, үхибүүд тухайгаа, тэдээнэй ерээдүй тухай нэгэл бодолнуудые толгой соогоо эрьюулнэ, тиихэдээ үглөө бүри зүүн тээшээ һүөөр үргэжэ, нара, нара, хүхэ мүнхэ тэнгэри болон ерэ юһэн тэнгэрийн эзэдһээ абарал эрижэ, тэдэниие хүбүүдтэнь аюулгүй зам үршөөхыень гуйна.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр хамнигадһаа тэрэл үдэртөө үдэшэ багаар бусаба.

Эдэ ойн арадые анхан Есүүхэй эсэгэдэнь айлшалан ерэхэдэл Тэмүүжэн хаа-яа харадаг байгаа. Элшэдэй буухада хүүгэдые бага гэртэ хаажархидог хэн, тиимэһээ тэдэ айлшадые мүртэй хараашьегүй. Эдэ зоной һонин абари зан болон тэдээнэй ёһо заншал тухай Тэмүүжэн эсэгэһээ, угайнгаа томо зонһоо нэгэтэ бэшэ дуулаһан һаа, мүнөө тэдээниие өөрынгөө нюдөөр үзэбэ.

Хамнигад ушарһан эрэшүүлые наһанайнь ба шадалайнь зэргэ харангүй, буурал толгойто үбгэжөөлһөө эхилээд долоотой үхибүүн хүрэтэр, ноён гү, али ангуушан гү, бултандань тон адли хүндын тэмдэг үзүүлдэг гэжэ хэлсэдэг хэн. Тэмүүжэн бусад монголшуудтайл адли энээниинь хари арадай туһагүй ааша гэжэ наада барибашье, бэе дээрээ тэрэ хандасыень үзэхэдөө, ондоогоор бодомжолдог болобо.

Хамнигад Бэгтэр Тэмүүжэн хоёрые ойн агнууриин газараар зайжа ябаһан хари угай эдиршүүл бэшэ, харин шухала хэлсээндэ хүрэжэ ерэхэн ехэ ноёд хайд мэтээр хүндэлэн угаба. Отогойнгоо эгээл томо урса гэр руу тэдээниие урижа, хоймрто һуулгаба, эзэдын өөөдөө – наһатай үбгэн ба тэрэнэй табан хүбүүд – доогуурнь эрэшүүлэй талада һуужа, ехэ угсаатан зоной хүндын ёһоор налгай хөөрэлдөө эхилбэ.

Үнгэрһэн үбэлжөөн, ан гүрөөл, агнуури тухай хоёр талаһаа үгэ андалдаһаар байтарнь эзэнэй аша хүбүүд залуу гүрөөһэ ойһоо барижа, хамниган арадай заншалаар һая гаргаһан түүхэй шуһа уухыень үбгэн айлшадтаа дурадхаба, энэнь хадаа хамнигадай хүндын дээдэ тэмдэг гээшэ. Удаань хамнигадай эгээл һайн эдеэн болохо түүхэй уураг тархи эльгэ зүрхэнтэй дэлгээд, саашань тоһон дээрэ шараһан мяхаар хүндэлбэ.

Үбгэжөөл болон хүбүүдын тэдээнэй урда даруу номгон хүндэлгэ үзүүлжэл байба: Тэмүүжэн тэдээнэй шарайда дэмы мһэрэл гү, али хайша хэрэгээр хандаһан хараса нэгэшье дахин үзэбэгүй. Модон хуягтай шэнэ томо хоёр хутага, годлиин арбан түмэр зэбэ болон эзэн үбгэнэй хүгшэндэ торгон бүд бэлэглэхэдээ Тэмүүжэн тэдээнэй нюдэндэ мэхэ гохогүй үнэн баяр хараба. Хамнигад хариудань баһал бэлэг сэлэг барюулба: томо загаһа баридаг дүр-

бэн яһан һэрээ жадануудые, булганай арбан арһа болон тэдээндэ толгойһоо хүл хүрэтэрнь бугын арһаар оёһон хамнигадай үбэлэй хубсаһа үмдэхүүлбэ.

Нилээн удаан айлшалаад, нара орохоһоо холо эртүүр Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр гэр тээшээ яараба. Үбгэнэй хүбүүдэй нэгэн тэдээниие голой эхин хүрэтэр үдэшэхэдөө энэ горхоной һаба тэдээнэй эзэмдэһэн газарай хилэ гээшэ гэжэ мэдүүлбэ. Гэртээ бусаха замдаа Тэмүүжэн шэнэ хүршэнэртэйн үнгэрһэн уулзалга эхинһээн хүүл хүрэтэр ухаан соогоо буйлуулан яаба. «Хамнигад юундэ бидэниие иимэ элбэг баянаар угтаба гээшэб? Тэдэнэр бидэниие ямар угайб, Алан-гуагай үри һаданар, Хабуул хаанай гушанар гү, али ехэ ноён Есүүхэй баатарай хүбүүд гэжэ мэдэхэгүй байна ха юм».

Тэдэнэй уг гарбал тухайлхаар ямаршые тэмдэг танюуһан Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрто үгы байгаа бшуу.

«Яагаашые һаа, тэдэнэр бидэниие ноёдой хүүгэд гэжэ һанахагүй байгаа, – гэжэ ямаанай мүрөөр хотогор руу болгоомжотойгоор буужа ябахандаа тэрэ үсэд нэтрүүгээр бодомжолно. – Үндэр уг гарбалтай зиндаата хүнэй хүүгэд ой тайгаар ганса нэгээрээ ябахагүй. Теэд юундэ тэдэнэр тиигээб? Бүхы зондо хүндээ мэдүүлдэг зон гэжэ хэлсүүлдэгшые һаа, иимэ ехэ хүндэ ямбын ёһоор бүхы зониие угтадаг үгыл ёһотой».

Бүхы боломоор харюунуудые дууһан шүүжэ, хамнигад гэшэ бултадаа хүсэ шадалтай бөөнэр лэ хаш даа, ондоо хэншые бэшэ гэжэ ори гансал тайлбари Тэмүүжэн олобо. Бодод гээд, тэрэ өөрынгөө һанамжада улам этигэбэ: юуб гэхэдэ, хамнигадай бэлэглэһэн хубсаһан хүбүүдтэ тон таарама байгаа, зорюута оёһон мэтэ, тэдэнэр гансал Хасар Бэлгүтэй хоёрые хараһан ха юм, теэд тэдэ бэээрээ Тэмүүжэндэ орходоо баганууд. Хүбүүд тэдэнэртэ урид мэдүүлэнгүй гэнтэ орожо ерээ ха юм, харин хамнигад бэлэгээ үни бэлдэһэн байна – үбгэн тэдээнэй хараһаар байтар урса гэрэй хургааһаа арһан сумаа абаа, тэрээн соонь булганай арбан арһан болон дүрбэн һэрээ жада хээтэй байгаа бшуу.

«Тэрээнэй ашанартай Хасар Бэлгүтэй хоёрой уулзалгын үшөө урда тээ үбгэн бидэн тухай үни мэдээд байгаа ха даа, – гэжэ тэрэ бүрин шиидхэбэри гаргаба. – Бэгтэр бидэ хоёрые тэдээндэ ерэхэ гэжэ уридшалан мэдээд, эхэнэрнүүдтээ багашуулда бэшэ, харин

бидэндэ хубсаһа оёхыень захираа. Тиимэл хадаа эдэ үнэн дээрээ хэд байһыемнай дууһан мэдэнэл даа».

Тиигэжэ шиидээд лэ тэдээнэй уулзалгын амгалан дүүрэхэндэнь үшөө ехээр баясажа, ханаагаа амаран амилба: иимэ зонтой дайсад болобол, юрын зонһоо гурба дахин аймшагтай, харин нүхэд болобол, тэдээнһээ холо дээрэ.

Байрадаа дүтэлжэ ябатараа Бэгтэр нэгэ бага тэрээнһээ үлөөд, асууба:

– Бэлэгээ яагаад хубаахабибди?

– Хубааха юун байгаа юм, – гэжэ ханаа амараар Тэмүүжэн дуугарба. – Һэрээ жадануудые багашуулда үгэхэбди, тэдэнэр заһаа барига ха юм, булгадаа эхэнүүдтээ барюулхабди, харин хубсаһа бидэндэ бэлэглээ бшуу.

– Булгадые эхэнүүдтээ үгэхэ гээ гүш? – гэжэ ташуурай эшэ анхаралтайгаар адаглан, Бэгтэр асууба.

– Бэшэ хэндэ үгэхэбибди?

– Ондоогоор хэе, – Бэгтэр хүсэлэн энеэбхилээд, нюуса хэлсээтэй мэхэ нүдээ эмнис гүүлэбэ. – Булган тухай хэндэшые хэлэхэгүйбди, эндэ нэгэ тээ нюугаад, үглөөдэр тала руу ябажа, юугээр бэ даа андалдахабди.

– Андалдахабди? – гээд, Тэмүүжэн мориёо татаба.

– Юугээршые андалдажа болохо, эдэшни ехэ үнэ сэнтэй ха юм, – сэхэ нүдэ руунь харан, шүлһээ залгижа байгаад Бэгтэр хэлэбэ. – Үгы гэдэл, эдэ арһан ханза руу хэгдээд лэ, юрэ халаха ха юм.

«Тэнэг аад, хара мэхэтэй, иимэ хүн юунһээшые аюултай», – гэжэ Хүхэчүгэй хэлэһэн үгэнүүдые Тэмүүжэн ханаандаа оруулба.

– Үгы, эхэнүүдтээл барюулхабди, – гээд, Тэмүүжэн мориёо урагшань ябуулба. – Бэшэ намда иимэ юумэ бү хэлэ.

Бэгтэр шэгээ хобхо татаад, шаналан байжа жэгдэ сагаан шүдэнүүдээ ирзайлган, жолоогоо эрид татан гээгдэжэ, үзэн ядангяар хойноһоонь хараба.

VII

Хияад-боржогоной ноёдой Онон мүнэнэй хамтынгаа хүрөөнһээ таража ошоһоор найман хара үнгэрбэ. Тэрэ гэнээр тэдэ нэгэшые булта суглараагүй. Харин нэгэтэл үбэлэй аба хайдагай үедэ Худагта Даридай хоёр Хутулын хүбүүдтэй уулзаа бэлэй, тээд

хөөрэлдэхэшые юумээ тиихэдэ тэдэнэр олоогүй: бултадаа Таргудайн ула доро оронхой, юуншые гэжэ хэлсэхэб даа, бүхы юумэн эли ха юм. Гансал нэгэ гунзэгы хүни энэ отогой ноёдой урагшатай олзын хүүлээр найрлажа, бултанай ногтуу байхадань хүршэ талмайда суглараад, өөһэдынгөө түүдэг табиба. Хамтынгаа элинсэг хулинсагта хүндын ёһоор мүргэн үргөөд, хундага архинуудаа баряад лэ, нэжэгшэ Таргудайн хобуушадай анхарал татахагүйн тула дары түргэн тараһан юм.

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр хаанаб даа тэрэ хойто зүгтэ, Шэлгэ юм гү, Энгидэй руу юм гү, холо ябашоод, өөр тухай мэдээсэл дуулганагүй.

Худагта Даридай хоёр Таргудайн заажэ үгэһэн Улзы голой эрьедэ үбэлжөөд, ехэ саһанда абтажа, олон малаа алдаа. Хүн зонийньшые тоо үсөөрөө: малшад анхан гэр байрада, эдэз хоолдо хүртэдэг байһан наа, мүнөө тэдэнэй һуларжа, хандаржа байхыень харахадаа тайчуудта ба тэдээнэй зүүгээр нүүжэ ябадаг бүришые доогуур жэжэ оронар, бэсүдтэ айн жэхынгүй нүүжэ ябашоо.

Сагаан нуурта богонихон хабарые үнгэргөөд, Худагта Даридай хоёр Таргутаһаа холодожо, Балж гол руу зөөбэ.

Нёдондо зунһаа хойшо Худагтые зобоохон үбшэнииинь хабар тээшэ бүри һүжэрбэ. Зунай эхиндэ хаташаһан, һуларшаһан Худагта Тодойн Есүүхэй хоёрой хойноһоо удангүй ябаха болобоб гэжэ эсэслэн ойлгобо. Тэрэ эдэгэхэ найдалаа мүхөөгүй байхадаа байдалай боро юрьезндэ үшөөл шагтагалдагша һэн, харин мүнөө тэрээнэе орхижо, элинсэг хулинсагтайгаа һаядаа уулзажа, һүүлэй үедэ отогтонь болоһон үйлэ хэрэгэй түлөө тэдэнэйнгээ урда харюу бариха тухай һанаата болодог болоо. Хайшаншые гэбэл, тэрэ хияадуудай газар уһан дээрэ үлэһэн ори ганса ахалагша ахань хадаа, бүхы юумэнэй түлөө имагтал тэрэ харюусалгатай: аха дүүнэрэй эбээ таһаралга, хамтынгаа хүрезн, эд зөөри хамгаалжа шадаагүйн түлөө, Есүүхэйн гэр бүлын хаягдаһанай түлөө... Дээдэ түбидэ бариха харюу тухайгаа үдэрһөө үдэртэ бодомжолходоо Худагта һүүлшын жэлдэ отог соонь болоһон үйлэ хэрэгүүдэй удхые бүришые даамай ойлгоно, тиихэдээл өөртөө зохид бэшэ, тааруугүй тобшолол гаргана. Есүүхэйтэй заатагүй уулзаха, гэр бүлэ тухайгаа асууха гэжэ зүнгөөрөө хүшэр хүндөөр уридшалан мэдэрнэ.

Энэ бүхы юумэндэ өөрөө тон ехэ хабаатай байһанаа шэмхэжэ шэгнэжэ үзөөд, юунэйшые болоо наа, Өөлэниие бүлэтэйнэ заатагүй олохо, һүүлдэнь Есүүхэйдэ хэлэхэ юумэтэй байхын тула тэдээнтэй уулзажа, шадаха зэргээрэ туһалха гэжэ бодобо. Үхэхэ болзороо хоёр гурбан нараар хойшолуулхыень тэнгэри гуйжа, тэрээнэй аша хүбүүд эхэнүүдтээ хайшаа зайлашоо гээшэб гэжэ үсэд нэтрүүгээр бодомжолно. Тэрэ намартаа Өөлэн үбгэнэйнгөө нүхэдтэй хамта зэбсэг гартаа барижа, Таргудайе үлдөө гэхэнээ бэшэ тэрээн тухай ондоо мэдээсэл үгы. Бөөнэрэй үгы байбал, тэдэнэрые үлэн хооһон үбэл дабажа шадангүй, хүн зоной үгы газарта үхөө хатаа гээшэ гү, али нэрээ алдаһан Таргудай тэдээнэ үһөөрхэжэ, нэмээхэн бултыень хороогоо гээшэ гү гэжэ бодохоор лэ байгаа. Богонихон сагай хугасаада гурбан ондоо үзэлшэдые гэртээ урижа, ахынгаа хүүгэдэй хаана байһые хэлэжэ үгэхыень гуйба. Хоёрын уһанда, нэгэниинь галда хаража үзэбэд, тиихэдээ булта нэгэн дуугаар тэдэшни амиды мэндэ, бүри ядаралгүй түбшэн жаргажа һууна гэжэ мэдүүлбэ. Худагтын тэдээнэй байһан газар лаблажа элирүүлхэ гэжэ хэды һэдэбэшье, бөөнэр альгаа урдань дэлгэжэ, хэлэхэ аргагүйгөө мэдүүлбэ. Бөөнэрэй гансал дамжуулха юумэниинь хадаа тэдээнэйн байрлаһан газар Худагтын ханаашаар хойто зүгтэ бэшэл ха, тиимэ мүртөө отогойнгоо анхан буусаһаа дан холошые бэшэ газартал ха. Байһан газарынь тон эли тодоор харагдаагүй шалтаг бөөнэр иигэжэ ойлгуулна: Есүүхэйн бүлэдэ угайнь сахюусад гү, али ондоо бөөнэр туһална, магад, дээдын бурхадшые байһан газарыень халхална, хамгаална. Тэдээнэй ханамжаар, хэрбээ энэ хамгаалагша хүсэнүүдынь шадабари ехэтэй, эди шэдитэй бөөнэр байбалнь – тиимэл хадаа энэ хэрэгэй хажуугаар эды шэнээн мана татуулаа бэд даа – тэдэнэртэй тэмсэхэ гээшэ угайнгаа сахюусадтай гү, али дээдын бурхадтай тэмсэхэ гэхэнтэй адли хэлэшгүй тэнэг ябадал болохо, тиимэһээ бэдэрэлгэ эрхилхгүйбди гэжэ мэдүүлбэ. Эдэ бөөнэр наһатайшые, оло дахин шалгадаһан ехэ дүршэлтэйшые хүнүүд байгаа, тиимэһээ тэдээнэй үгэдэ үнэншэншөөгүйдэ аргагүй. Энэнь Худагтын ханаа бүри ехээр сошоон хүлгөөнэ. Тиихэдээ үлэн хооһон үбэлэй сагта хаягдаһан Есүүхэйн хүүгэд хосороо бэшэ, харин зоболонгүй аажамхан амидаржа байна. Отогойнгоо иимэ үринэртэ туһалаагүй наа, ехэл гэм болоно гээшэл даа.

«Тэдээниие гансаардуулжа орхиномнай тон ехэ гэм гээшэ, – гэжэ утын хүниие нойргүй манан хэбтэхэдээ Худагта бодоно. – Гэбэшые эндэшые бээ саагааруулха юумэн олдоно: Даридай-һаа арсажа, Өөлэн эртын заншал өөрөөл эбдээ ха юм. Харин тии-гэбэшые амиды үлэгшэдтөө туһалаагүй һаа, хүл дээрэ бодогшодые дэмжээгүй һаа, энэшни хүлисэгдэхэгүйл даа».

Бүхы юумэ тэрэ хайсахан бодомжолоод, аха дүүнэрээ дуудажа, тэдээнэйнгээ һанамжа хамжаха гэжэ шиидэбэ. Тайчуудай анханай хүрэн руу тэрэ өөрын хүниие эльгээбэ, тэрэнь Таргудайн сэрэгшэдэй айлнуудаар, татаарай дайнда хамта ябаһан нүхэдөөрөө гурбан үдэрэй туршада архидаад, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой зуһаланай хүрэн зүүн хойто зүгтэ, Ага голой дунда урасхалда байна гэжэ элирүүлбэ. Даридайтаяа хоюулаа зүбшөөд, тэдэнэртэ бэлэг сэлэгтэйгээр элшэдые эльгээжэ, суглаанда уриба.

Бүбөөлжэн нарын һүүлшын үдэрэй үдэшэ Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр нилээн һогтуу хүрэжэ ерэбэ. Тэдэ моринһоо бууһаар эзэ-дтэ аһалдажа, тэбэрилдэжэ, архиин үнэр урьан байгаад, уулзалгын һогтуу баяраар бархиралдаба.

– Сача Бэхи, Үнгүүр! – гэжэ байгаад аша хүбүүдэйнгээ духада шүлһөө няана. – Ямар томонууд болоо гээшэбта! Дайнда ябахаар сагтнай ерээ бэшэ гү?

Тэдэнэрынь худалаар энеэбхилэн, амилангүй байжа, һэмээхэн нюураа холодуулна.

Худагта айлшадтаа гэрнүүдые табихыень захирба, шэрээ бэлдэжэ, хүндын тэмдэг үзүүлнэ хэбэртэй, харин үнэндөө үлүү дүтэ тэдээнтээ харилсахагүйн тула юм аабза. Айлшадаа Даридайда даалгаад, өөрөө үбшөөрөө шалтагаалжа, гэр руугаа ябашаба.

Үглөөдэрынь дүүнэрэйнгээ унтаж садатарынь хүлээгээд, өөрынгөө гэртэ суглаанда дуудаба. Мангарһаа хабдашаһан Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр томо аягануудаар хатуу айраг уужа байжа һэгээ ороод, асууба:

– Юундэ бидэниие дуудаабши, Худагта аха?

Тэрэнь нюунгүй сэхэ хэлэбэ:

– Би һаядаа таанарые орхижо, элинсэг хулинсагтаа ошохом гээшэ.

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр эдэ үгэнүүдһэнь гансата тэлэршэбэд. Анхаралтайгаар тэрээниие шэртэжэ, наада баринагүй ха

гэж ойлгоод, уруу дуруу бэе бээ харасагаалдаба. Даридай хажуу тээхэнэнь хөөрэлдөөндэ оролсонгүй доошохоноо хараад нууна.

– Мүнөө дээрээ үшөө шадалтай байһандам хамтын хэрэг тухайгаа хөөрэлдэхэ хэрэгтэй...

– Мүнөө бидэндэ ямар хэрэг байба гэшэб, – Бүри Бүхэ бүрд гэбэ. – Би намартаа таанарта Таргудайн гарта бү орое гэхэдэмни, таанар минии үгэ дуулаагүй бэлэйт. Таргудайда эгээл түрүүн гүйлдэжэ, хүгэдэжэ мүргэһэн Хутулын хүүгэдые хүншые гэжэ ханахаяа болинхой, тоодогшыегүй гэлсэнэ. Бидэн тухай юу хэлэхэб даа? Ехэ Сэрэн бидэ хоёр тэрэ тарбаганай барлаг болохогүйбди гэжэ эсэслэн хэлсэнхэйбди, харин таанар хэрбээ ханабал...

– Ши хүлээл даа, – гээд, сээжэдэнь орьёлһон үбшэнһөө юм гү, али эдэ үгэнүүдтэнь дураа гутаһанһаа юм гү уршыжа, Худагта тэрээниие тогтообо. – Мүнөө энээн тухай хөөрэлдэхээ бэшэ, отогонгоо дотоодын хэрэг шиидхэхын түлөө таанарые дуудааб.

– Юу мүнөө шиидхэхэ? – Ехэ Сэрэн барагаршагаар мийһэд гэбэ. – Үни хада хуу шиидхэгдэнхэй.

– Бүхы юумэн маанарта шиидхэгдээгүй! – тэсэжэ ядан, Худагта гараа хүдэлгэбэ. – Есүүхэйн бүлые, эгээл дүтын аша хүбүүдээ харууһагүй орхёобди, мүнөө тэдэнэр хаагууршыеб тэнэжэ ябана. Энэ һайн бэшэ. Тэдээниие олоод, өөһэдтөө абаха хэрэгтэй.

– Тэдэнэр өөһэдөө зэмэтэй! – Ехэ Сэрэн гутал руугаа харан, ууртайгаар ард гэбэ. – Хэрбээ тэрэ Өөлэнэй тиихэдэ үсэрхөөгүй һаань, бүхы юумэн ондоо байха һэн.

– Тэнгэридэ гарахадамнай Өөлэнһөө бэшэ, бидэнһээл асууха бшуу даа, – гэжэ Худагта тэрээниие хүндэ харасаар хараба, – Тэдээнэй хосороо һаань, юун гэжэ харюусахабши? һүүлээрнь хүнүүд хияадууд тухай юун гэлсэхэб? Ганса маанарые бэшэ, аша гушанарыемнай энээнэй түлөө зэмэлхэ бшуу. Үри һаданарнай бидэниие һүүлдэнь муу үгөөр дурсаха.

– Теэд тэдэ хаагуур тэнэжэ ябаа юм бэ? – дахин дураа гутангяр Бүри Бүхэ хэлэбэ. – Магад, үни галабта шонодо барюулаа.

– Хэншые тэдээниие эдэ баряагүй, тэдэ амиды, эндэһээ холо бэшэ газарта байна гэжэ үнэн элирэнхэй.

– Хаанаһаа мэдэгдээ юм? – гэжэ ехэ найдамгүйгөөр Ехэ Сэрэн нүдээ хилайлгана.

– Бөөнэр галдашые, уһандашые хаража хэлээ.

Аха дүүнэр уруу дуруу шэмээгүй нуубад.

– Мүнөө гү, нүүлдэ гү бултадаал харюусаха болохобди, – гэбэ Худагта. – Мүнөөл энэ хэрэг эрхилхэ саг, хожом хойнотожо болохобди.

– Зай, тиигэбэл, юу хэхэбибди гэжэ бодоел даа, – ханаагаа алдан, дурата дурагүй тэрээндэ багаханаар булигдаһаар, Бүри Бүхэ хэлэбэ. – Сэхыень хэлэхэдэ, бидэ нэгэ ехэ хэрэгээр онгуудта ошохо гэжэ ханажа байгаа нэмди, тээд иимэ хэрэгэй гараад байгаа хадань, хожом ошохо болоболди даа. Тиимэ гү, Ехэ Сэрэн?

– Бидэ яаха, тала дүүрэн гүйлгэлдэжэ, тэдэ золигуудые бэдэржэ ябаха гүбди? – дурагүйгөөр тэрэ гэмэрбэ. – Зай, тэдээниие, үлэн хоһон, таһархай удархай юумэнуудые олобо гэлэйбди, тиигээд саашань яахабибди? Тэдээнэй үлүүс нөөргэнь бусаахагүйш.

– Өөһэдтөө абахабди, сугтаа байхабди. Би өөрынгөө адуу малһаа энэ тэрэ юумэ үгэхэб, хүнүүдыешье үгэхэб. Хүшэр үбэлжөөнэй нүүлээр эдэшни баяртай байха.

– Тугаа яахабибди? – гэжэ Даридай абья гараба.

– Тэрээн тухай ханахаяашье марта! – Худагта тэрээниие таһа дүүрбэ. – Энээнһээл бүхы юумэн эхилээ. Тугта ханаархахагүй байгаабди. Туг Есүүхэйн бүлэдэ үлэхэ гэжэ Тодойн абга хэлээ бэлэй. Бидэ тэрээнэй үгэ дуулаагүйбди, мүнөө болоходо би бултанай түлөө харюу бариха боложо байнаб. Тэмүүжэн эсэгээ һажаажа, үсэд, нэтэрүү. Энэ дороо томо болоод, гэнтэ өөрынгөө эрхэ мэдүүлжэ болохо. Таанар тиихэдэнь яахабта? Таанар яахат, тэрээнтэй дайралдаха гүт?

Ноёд абяагүй байба. Худагта тэдээниие шэнжэлэн хараба, тиигээд хэлэбэ:

– Тэрэ өөрынгөө тугтай байжал байг, тэрээнэй ойро бү хүрэгты. Хара тархидаа хара мянган нүгэл бү үргэлэгты, хэзээ нэгэтэ бултал харюусахабди. Ойлгоо гүт намайе?

Аха дүүнэр уруугаа харабад.

– Абяагүй байгаа хадаа, ойлгобот, – Худагта үшөө дахин тэдээниие удаанаар шобто нэбтэ хараад, тэдэнэр нөөргэдэхгүй гэжэ ойлгобо. – Үшөө юун гэжэ бодонобиб гэхэдэ, тэдээниие булта бэдэрһэнэй хэрэггүй, үлүү анхарал бээдээ татахабди. Таанар, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр, Агада байһан хадаа, тэндээл нуугты. Даридай бидэ хоёр нэмээхэн тала шэнжэлжэ, хүн зониие шагнахабди,

үглөө мүнөө заатагүй тэдээнээ олохобди. Олоходоол адуу малтай, хүн зонтой болгоод, таанарта эльгээхэб. Таанар Таргудайһаа холо байнат, тэрээнһээ юумэ асуулта хуралтагүй нуунат, тиимэл хадаа аша хүбүүдээ абахадатнай таарамжатай байха.

– Тиигэнэл аабзабди, абахабди! – гэжэ ахадаа магтуулһандаа бахархаһан Бүри Бүхэ омогорхобо. – Бидэ түрэлэйнгөө үри хүүгэдые хайшан гэнэбибди, яанабибди, хэнһээшье асуухагүйбди, тиимэ бэээ, Ехэ Сэрэн?

Тэрэнь уруу дуруугаар толгойгоо нэжэрээд, хүндөөр ханаагаа алдажа, юушье хэлэбэгүй.

– Зай, шухала юумэ хэлсэбэбди, – Худагта хяруугаар энеэбхилээд, архитай домбо абаба. – Мүнөө уухадашье болохо. Бишье таанартай нэгэ жаа уухамни.

Наран өөдөө бодожо, гэр соо бүгшэм болошобо. Худагта ханын нэеы үргэхыень барлагуудта захирба. нэрхигэр ханын забһараар халхинай үлеэжэ, арюун агаарай ороходо ноёд сээжэ дүүрэн амилжа, зөөлэн дэрэ дээгүүр налайлдаба. намга басагад хониной халуун мяхатай, шанаһан шунатай табагуудые оруулба.

– Эльгэн хаанаб? – гэжэ Бүри Бүхэ нураба. – Үшөө шанаадүй гүт? Намда түүхэй эльгэ, зүрхэ үгэгты. Би һүүлэй үедэ шанаһан юумэ эдижэ шадахаяа болёоб.

– Ши ехээр ууна хаш даа, – гээд, Худагта зэмэлэнгээр толгойгоо нэжэрбэ.

– Энэ зүб, – Бүри Бүхэ мэлзэбэгүй. – Теэд мүнөө иимэ байдалда архи уугаагүй наа, юу хэхэб? Анхан сагта бултадаа хамта ажаһуухада, гоё байгаа, хүхюу, эбтэй ... харин мүнөө юун бэ? Гунигта абтанаб, гашуудалда дарагданаб. Гансал архяар энэ гуниг тараагданал даа.

– Ши анханшье архиһаа арсадаггүй бэлэйш, – гэжэ Даридай энеэбхилбэ.

– Ши өөрөө ямар нэмши?

– Хүнһөө ехээр уугаагүйб даа.

– Харин би хүнһөө ехээр уугаа гүб? – гомдонгёор, Бүри Бүхэ тархья нэжэрбэ. – Бидэн соо муул наа, Бүри Бүхэл гүб даа...

– Үнэн дээрээ хэн һүүлэй үедэ хэнһээш ехээр уугааб гэжэ мэдэнэ гүт? – Ехэ Сэрэн мийһэд гэбэ. – Хутулын Алтан. Эгээл эрхим Таргудай абгадаа доро дохихоо ошохо бүхэндөө шал һогтуу бусдаг бэлэй. Тэндэнь найнаар лэ хүндэлдэг байгаа хаш.

– Хутулын хүүгэд юундэ эндэ үгыб? – Бүри Бүхэ нэр-мэр гэбэ.
– Би тэдээнһээ Таргудайн гар доро хэр байнабта гэжэ асууха бай-
гааб. Хутагта аха, ши юундэ тэдээниие суглаанда дуудаагүйбши?
Тэдэтнай тулюуршье наа, манайл хияадууд ха юм... аша хүбүүдээ
бэдэрэлсэг.

– Би тэдээниие зорюута дуудаагүйб, – нахалаа шэмхэжэ бай-
гаад, Худагта уруу дуруугаар хэлэбэ. – Тэдэнэр Есүүхэйдэ дурагүй
нэн, тэдээнһээ эндэ туһа гэжэ байхагүй. Теэдшье шухалань энэ
бэшэ, голын гэхэдэ, тэдэш найдалгүй, ашанараа бэдэржэ байна-
бди гэжэ Таргудайда хэлэхэдээ болохо.

– А-а... – гээд, ойлгоһон нюдөөр тэрээн руу Бүри Бүхэ хараба.
– Нээрээ, зүб хэлэнэш, тэдэш найдалгүйл зон. Олзын түлөө маа-
надһаа байха бэе бээ худалдаха. Тиимэл зонууд лэ даа...

Аха дүүнэр уйдхартайгаар тархья нэжэрэлдэнэ.

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой Даридайтай хоёр үдэр архидаһа-
най һүүлээр гэр тээшээ галдихада Худагта эгээл найдамтай гур-
бан нүхэдөө дуудаба.

– Юуншье болог, Есүүхэй ахымни хүүгэдые заабол олохо
хэрэгтэй, – сагаа гамнажа, Худагта сэхэ бүхыень хэлэбэ. – Талада
юм гү, тайгада гү, агаарта юм гү, уһан соо гү, хаанаб даа энэл газар
уһан дээрэ байнабши бы даа, эгээ хаанаб гэжэ мэдэгты.

– һүүлэй сагта тэдээн тухай нураг үгы, – гээд, маргангяар
тэдэнь мүрөө хабшасагаан байжа, ноёнойнгоо шэнэ аяг аашада
дураа гутаһан янзатайнууд нюдөө нюужа, доошоо харанад.

– Хаана байһыень мэдэбэл, гурба гурбан эгээл эрхим мори
бэлэг абахат, – ханяадаяа барижа, Худагта гараа үргэбэ. – һүрэг
сооһоо өөһэдөө дуратайгаа шэлэхэт.

Нүхэдын бэе бээ хилам гэжэ харалсаад, гэнтэ эли бодо ур-
машажа, үнэн сэхэ нюдөөр тэрээн руугаа шэртэн харашабад.

– Есүүхэйн нүхэд байһан зонһоо эхилхэ хэрэгтэй, – Худагта
тэдээндэ заабарилна. – һүүлшын саг болотор Өөлэнэй хажуудань
байһан зонуудһаа. Минии мэдэхээр, тэдэнэр тайчуудай дүтын
хүрөөнүүдээр табяатай. Таанар тэрээгүүр ябажа, нэмээхэн нураг-
шалхат. Есүүхэйн хүүгэд тухай юумэ мэдэхэ хүнэй байбал, намайе
эмээлтэй мори үгэхэ гэжэ найдуулаарайгты.

– Есүүхэй ноёной хүүгэд юундэ манда хэрэгтэй болошооб
гэжэ асуугаа наань, юун гэхэ болонобиди? – гэжэ эндэ наяхан

тэрээнэй заабаряар Таргудайн хүрээн ошожо, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр тухай мэдээсэл асархан хүнийн томоотойгоор асууба.

– Бидэ, Есүүхэйн дүүнэр, ашанараа оложо, туһалхаа ханаабди гэжэ сэхыень хэлээрэйгты. Гансал хэлээз богони жолоодо баряад байгуужаг, хэрбээ Таргудайн шэхэндэ дуулгабал, тэдээндэ өөһэд-тэнь лэ шэрүүнээр бууха. Ойлгоо гүт?

– Тиимэ, – гээд, тэдэнь хара толгойнуудаа нэжэрбэ. – Хэзээ ябахамнайб?

– Мүнөөдэртөө ябагты, мүрын олоогүйдөө бү бусаарайт. Өөрынгөө хүүгэд, намгад тухай ханаагаа бү зобогты, би өөрөө тэдэниетнай харалсажа байхаб.

VIII

Хадын нэрюун зунай хаһа ойлгогдоншьегүй хахадаа дабаад, яаруу түргэн дууһажа эхилбэ. Мүнөө наран хадын дундахы хүнды дээгүүр удаан бэшээр гаража байтараа хабсагайн саагуур хоргодошоходонь Есүүхэйн бүлын шулуутай шууяатай багахан голый эрьедэ байдалаа тааруугаар түбхинэн газарта тэрэ дары харанхы болошодог нэн. Үдэшын улаан наранай нүүлшын элшэ хүршэ хадын ташаланда халта тогтоод, орьёлой саагуур унтарша-хадань, богонихон боро хараан боложо, тойроод байһан тайгаһаа бүрхэг харанхы маряаһаар дүтэлдэг. Дулаан зунай түгэсхэл ойрто-жо байһыень мэдэржэ, шара шубуун сошордомоор нүүхирнэ. хү-ниндөө нэрюун хононо, харин үүр хираалха багаар нуга ташалан-гуудаар үдхэн манан тунажа, тала нугын ногоо хүйтэн шүүдэрээр элбэгээр сүршэнэ. Намар ойртобо...

Нүнэй нарын тэнгээр Өөлэн Сочигэл хоёр үбэлэй нөөсэдэ гэжэ ангай мяха борсолжо, загаһа хатаажэ эхилбэд. Ойн отогой хүй-тэнһөө тэрьедэн, гэртээ байдаг болоһон Хачуун Тэмүүгэ хоёрые бүхэли үдэртөө модон болотороо хаташаһан хэршэмэлнүүдые уур соо нюдүүлнэ. Хуурай гашуубтар хангалтай үйрэдэнэ томо түйсэнүүд соогуур нягтаар шэглэн дүүргээд, нүнэй гэртэ зүүн ха-наарнь ябталнад.

Дүрбэн ехэ хүбүүд хамтадаа агнуури хэжэ, хайса таргалһан таба наһатай томо буга, зургаан гүрөөһэ хэдэн үдэрэй туршада олзолбод. Байра дээрэнь тэдээнээ үбшөөд, хуби хубяар гэртээ зөөжэ асарбад. Үүсээ бэлдэжэ, ерэхэ үбэлдэ ханаата боложо бай-һан эхэнүүдэйнгээ ханаа тэгшэлбэ.

Өөлэн гэдэгтэй шуна, яхатай мяха шанажа, багашуулаа хайнаар эдеэлэгты гэж баадхана. Үдэш бүри шахуу багашуулаа дуудаж асараад, гэдэһын барижа, хэр таргалһыень шалгадаг бэлэй. Ташарайгүйхэн Тэмүүгы таргалнагүйш гэж зэмэлдэг хэн:

– Хачуун Бэлгүтэй хоёры харана гүш, ямараар таргалааб, харин ши хатаһан борсодол адлиш, ой соогуур гүйхөөл мэдэхэ. Яаж ондо орохо хүмши? Иимэ гэдэгтэй хүн зудта дайруулһан тугалдал хосорходоо болохолши.

– Теэд би үбэлдөө борсын шүлэ уухаб, үхэхэгүйб даа, – арга хургаа бэдэрэн, эхэ руугаа асуунгяар гэтэжэ, тэрээнэйнгээ шарайгаар зүб харюу олоһон үгыгөө таахаяа оролдоно.

– Тиигэбэл хабар болотор шүлэтэй байхын тула оролдожол хүдэлхэ болонош, – Өөлэн эхэнэ ханаа алдажа, эрилтэ ехэтэйгээр тэрээнэ шэнжэлэн, толгойгоо хэжэнэ.

– Зудай болоходо эгээн түрүүн туранхайшуул үхэдэг, – Хуаагшан тэрээнэ дэмжэбэ. – Тиимэһэ мүнөөнөө марьяажаха хэрэгтэй.

Тэдээнэй нэргылһэн үгэнүүдһэ ханаага зобоһон Тэмүүгэ хэдэн үдэр оролдосотойгоор мяха нүдэдэг, эдеэлхэдээшье оролдосотой болобо, тиин нэгэтэ үдэшэлэн эхынгээ баһа шалгаха үедэ нураба:

– Хэрбээ үбэлдөө эдеэнэйнгээ дууһашоо хаа, яахабибди?

Өөлэн энээдэ наадагүй тэрээнэ харан, дуугай нууба.

– Хэлыш даа, яаха болонобибди? – гарһаань татажа, Тэмүүгэ халана ханданагүй.

– Дууһатарнь шэнэ эдээ хоол бэлдэхэбди.

– Юушые ологүй хаа, яахабибди?

– Тиигэбэл, намайе эдихэт...

– Шамайе? – Тэмүүгэ гайхангяар шэртэбэ. – Шамайе эдижэ болохо юм аал?

– Хосорхогүй гэбэл, эдихэ ёһотойт...

– Харин шинишые мяханай дууһаа хаа?

– Тиигэбэл тэрээнэ зооглохот, – Өөлэн гуламтын дэргэдэ нууһан Сочигэл тээшэ заана.

Сочигэл шашха улайгаад, хүмэдхөө буулгажа, газашаа гараба.

– Хэрбээ тэрээнэиеш эдибэ гэлэйбди?

– Тиигэбэл энээнэиеш эдихэт, – Тэмүүлүн тээшэ зааба. Тэрэнэ эхынгээ үгэнүүдэй дүүрэн удха ойлгоошыегүй хаа, өөр тухайм айм-

шагтайхан юумэн хэлэгдэбэ гэжэ тухайлаад, бархирхаар бэлэн, эхэ тээшээ һэримжэтэйгээр шэртэнэ.

– Хэрбэээ энээниешье?

– Тиигэбэл аханаршни шамай эдихэ.

– Юундэ намайе юм, харин энээниие бэшэ? – Тэмүүгэ Хачууниие зааба.

– Юундэб гэхэдэ, энээнэйш аша туһа шиниихидэ орходоо ехэ. Шамһаа ехые мэдэдэг, олые шададаг.

Тэмүүгэ хамараа шиигануулан, тархья гунхылгаба, хасар дээгүүрнь элбэг нулимса гоожобо.

– Бү бархира! – Өөлэн шэрүүнээр хэлэбэ. – Эрэ хүн хуули мэдэхэ ёһотой. Иимэ ушарай болохогүйн түлөө оролдожо хүдэлэ.

Хуаагшан хүнэй гэртэ үдэшэндөө зундаа олзолһон ангуудай арһа элдэдэг һэн. Хасар Бэлгүтэй хоёр халаг хүхы гэмэрэлдэн, ээлжээлэн байжа адар томо шэнэһэн талхиин хүндэ барюул дарана.

– Бидэл эдэ ан олзолоо һэмди, бидэл эдээнэй арһа элдэхэ болоно гүбди, – Хасар дураа гутан, газаахи гал дээрээ эдее ша-нажа байһан эхынгээ дуулахын тула шангаар хороор хашхарна.

– Харин аханар эндэ ямаршье хамаа гэжэ үгы хэбэртэй.

– Эдихэдээшье булта эдинэбди, – Бэлгүтэй бүхы бэээрээ жүдхэн, үгэ нэгэдэн уухилна. – Ажал болоходонь, бидэндэл тудана.

* * *

Тэмүүжэн Бэгтэртэй һаянай хөөрэлдөөнэй һүүлээр тэрээнэй хандасын эрид хүйтэрһые мэдэрбэ. Жэл урид эсэгынгээ адуунда байхадаа наншалдаһанай һүүлээрхидэл дотороо бүтүү, харилсахаяа болижо, аха дүүгэй хоорондо ойлгогдошогүй, дуугай үһөө хиһаан дахин тогтожо эхилбэ.

Хамнигадһаа бусажа ерэхээр гурба хоноһон хойно тэдээнэй нюдэн дээрэ азаргануудын наншалдажа, тэрээнһээ уламжалан үһөө хиһааниинь батажашоо һэн. Тэдэ хоёр энэ удаа Бурхан Халдун уулын бэлшээри болон ерэхэ үбэлдөө үбэлжэхэ газар хараад, бусажа ябаһан байгаа.

Халта бэлшэхыень моридоо табяад, Ононой багахан тохойдо бургааһан доро амараа. Гэрһээ абажа гараһан хүнэһөө хубаажа эдеед, тохом дээгүүрээ хэбтэбэд. Хара эртүүр гэрһээ гараһан аад, бүхы харгыдаа амандаа уһа балгаһан мэтэ абяа аниргүй ябаад,

гансал Бурхан Халдунай эзэндэ архи үргэхэдөө, мүн бэлшээр хараха үедөө богонихон үгэнүүдээр андалдаба. Тиин мүнөө Тэмүүжэн хоюулаа байгаа сагтаа хайшан гэжэ хандаржа эхилхэн хоорондох харилсаагаа заһаха тухайгаа бодомжолно.

– Бэгтэр, – тайбан хоолойгоор тэрэ эхилбэ. – Хоюулаа хөөрэлдэе.

– Юун тухай ши бидэ хоёр хөөрэлдэхэбибди? – гэжэ эбсэшгүй ёгтотойгоор тэрэ хёлойбо. – Шинии ямар ухаатай, бэрхэ, харин минии тэнэг муу тухай гү?.. Али шинии манай ноён тухай, харин минии үгыешни дуулажа, абяа аниргүй ябаха тухай гү?

– Байзалши, – Тэмүүжэн тэрээниие тогтоон, зөөлэбтэр үгэнүүдые бэлдэжэ нуутарнь, тэдэнэй арада сухалтай нарин инсагаалаан дуулдашаба.

Тэмүүжэнэй хара азарга галзуугаар шүдөө ирзайлгажа, хондойгоороо эрьелдэн, Бэгтэрэй ухаа мори удхэлжэ байба. Тэрэнь аржаганан тэрьелнэ.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр ташуураа түриинһөө нугалан, халгаахаа хэдэбэд. Тэмүүжэн өөрынгөө азаргын хойноһоо хүндэлэн гүйжэ, ногтоһоонь барижа абаба, теэд тэрэниинь тэрэ зуура Бэгтэр шобторон нугалжа баряад, ууса, ташааень аймшагтайгаар хараан байжа гам хайрагүй ташуурдажа мэдэбэ. Адагуусан бэлтэ гараһан нюдөөрөө хёлогосон, уур сухалһаа, айһанһаашье борьбо дээрээ соройно, теэд Бэгтэр тэрээнһээ уяатай юумэндэл аһалдашанхай.

– Тогто, Бэгтэр, хүрөө, – Тэмүүжэн халта хүлээд гэхэнэй удаа тэрээнэй дахяад далайхадань, гарыень бариба. – Алдабал, барижа шадахагүйбди.

– Намда алуулаагүйдөө эндэһээ тонилог! – нюдөө бэлтылгэн, уур сухалһаа уралаа шэшэрүүлэн, нюур руунь хашхарба. – Шам шэнги!.. Үзэн яданаб!..

Тэмүүжэн тэрэнэй гар табиба. Тэрээнһээ адар томошье, хүдэр хүндэшье бээтэй Бэгтэрэй сухалаар орьёлон, наншалдахаар бэлэн дугташан байхые харахадаа толгойдонь нэгэ бодол зурагас гэбэ: «Иимэ амитаниие энэ гэхээр алаха... хутагаар зүрхэ руунь!..». Хутагынгаа хуйда хүрөөдхихэн гарайнгаа хал унаха зуура дүүгээ алахаар бэлэн байһанаа эгээл түрүүшынхией мэдэргэ, аягүйрхэн, хойноһоонь нэргэгээр адаглаһаар, саашаа яаха хээхээ бодомжолно. Тэрэнь бодолынь тааһан юумэдэл, гэдэргээ хоёр алха хэжэ, айнгар хараба.

– Яба, мориёо бари, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тээ саана хүлээжэ байһан азаргадаа ошобо.

Гэртээ тэдэ амяараа бусабад.

Тэрэ сагһаа хойшо тон ехэ хэрэгээр бэшэ хаа, тэдэ хөөрэлдэхөө болинхой, тиигэбэшье бусадай нюдэндэ хоорондохи үһөөнь эли бэшэ һэн. Тэмүүжэн айлай ехэ хүбүүнэй эрхээр дүү хүбүүдэйнгээ ажал хубаажа, зарлиг заабари үгэхэ, харин Бэгтэр хоро шараяа шуналгүй нюдэндөө нюун, аниргүйгөөр захирагшын дүүргэгшэ бэлэй.

IX

Һүтэ һарын хахадаар Хурха голой баруун бэээр Үнэгэн хоёр залуу нүхэдтэйгөө хүрэн болон хотон айлнуудые шалгажа ябаба. Һүүлэй үедэ Таргудай хүнүүдтэ онсо һэжэг түрэдэг боложо, хүрэнүүд дотор боложо байгаа үйлэ хэрэгүүд тухай тодорхой мэдээнүүдые үгэгты гэжэ эрилтэ табидаг, тиихэдээ нэгэшье шухала юумэ үлөөнгүй дуулгахын баадхадаг бэлэй. Тэрээнэй найдабарита Үнэгэндэ заримдаа дуулгаха мэдээн олдожо үгэгшэгүй һэн. Отогойнь зоной үдэр бүрийн эгээлэй юрын ажал болон айл, заримдаа отог хоорондо аһаад унтардаг хэрэлдээнһээ бүридэһэн боро юрьезнэй байдалһаа ноёной шэхэндэ хэрэгтэй гэмээр мэдээн олдогшогүй һэн. Теэд хүн зоншье Һүүлэй үедэ бүтүү болошоо. Өөрынгөө һанаанда таараагүй юумэндэ дурагүй Таргуудайһаа һүрдэн айдаг хадаа тэрээнэй нүхэдэй бии боломсоор, абяагаа хуряан, шарайгаа барылгажа, хажуу тээшээ хулжахаяа һэдэгшэ һэн. Элдэбтэй эрезэнтэй арад зоной эрьюулгэһээ һэнэгтэй юумэ гүбшан абахын түлөө элдэб арга мэхэ гаргаха баатай болодог даа.

Таргудайда хэжэ байгаа албанһаа Үнэгэн ехэл хашардаг болонхой, хайшан гээл хаа, үбшэн үлбэрөө, үбгэрһэн үлтирһэнөө урдаа баряад, хажуу тээшээ аалихан мултарха тухай үнинэй шэбшэдэг. Теэд һайн һайханаар гаража ошохын тула, мүн ерээдүй сагтаа түшэг тулгатай байхын тула нэн түрүүн эзэнэ баярлуулха хэрэгтэй ха юм даа.

Энэ удаашье ноёной шэхэ эльбэмээр шухала мэдээн бэлдэгдээгүй байгаа. Юушьеб дуулгахын тула хүрэнээр суглуулһан элдэб үгэһөө хоёрхон тиимэшье шухала бэшэ, мүн даншье хооһон бэшэ хэрэг шэлэжэ абаба: оронарай ноёд хэрээдүүдтэ наймаатай ошо-

жо, тэндэхээ наймануудай тамгатай, хулгайн лэ бололтой, зуугаад мори туужа асараа; тиихэдэ бэлгэнүүд болон хатагин отогоорхиной намартаа гэжэ үлээхэн бэлшээриин зарим хуби булимтаран абаа, тэдэнь зэбсэгээ барин, гомдоогшодой урдаһаа бодохо хэбэртэй байһанаа һүүлэй һүүлдэ уушхарһан юм ха гэхэхээ бэшэ мэдээн үгы. Хүн зоной һонин һорьмой болон далда нюусануудта хомхой хобдог Таргудайда энэ бүгэдэмни бага, һанааень удаан ханаахагүй гэжэ эдэ бүгэдээ голон, гутаран, Үнэгэн гол үргөөндэ бусажа ябана.

Анхан Баян голоор гүүдээ адуулжа ябадаг Есүүхэйн харьяата зондо хүрэхэнь лэ үлөөд байба. Тэдээнэй туһалагшадаар Таргудай отогонгоо богоолнуудые табиһан, тэдэнь хияадуудай багжагар нүхэдые ажаглажа ябаха, тэдээнэй талаһаа ямар нэгэ һамаргаанай болобол, дары түргэн гол үргөөндэ дуулгаха ёһотой. Үнэгэн дотороо тэдээндэл гэжэ найдажа ябана: шэнэ албатаниинь ямаршые харша ябадал тобойсо гаргадаггүйшые һаа, ямар нэгэ мэхэ гохо, һүйд тойбо тэдэл гаргахаа хододоо бэлэн гэжэ мэдэнэ ха юм.

Тэдээнэй далан халааһатай арбаад боро гэрнүүдтэ дүтэлжэ ерэхэдэнь наран орохо тээшээ боложо байба. Һэнэгтэй гэрыень шэлэн орожо, сэгээ уубад, энеэсэгүй шэрүүн абаритай эрэтэй бэлшээриин ногоон, сагай уларил тухай үгэ андалдаад, тогтон торонгүй тэндэхээ холододод.

Хоёр харбалгын газар голоор дээшээ үгсэн, үдэшын бүрэг барагта эрьеын бургааһанда хүрэхэ тогтобод. Моридоо соорхойдо дүнгөөд, бургааһанай захада түбхинэн, харанхы тала руу шэртэнэд. Гал носоонгүй, ганзагадаа шагтагалжа ябаһан сумаа сооһоо хооллобо.

Хүсэд харанхы болоод байхада бууса тээһээ марьян татаһан туруунай түбэрөөн дуулдаба. Арбаад алхын газарта эрье зубшан, ганса моритой хүн дүтэлжэ ябаба. Тэрэ байд гээд лэ тогтожо, бургааһанай дундуур төөриһэн хонидоо хараашалха хэбэртэй. Адаглажа хараһанайнгаа удаа Үнэгэн һоно нугаһанай абья үгэбэ. Тэрэнь мориёо тэдээн тээшэ залажа, хэды алхам хүрөөгүй ябатаараа яарамгай дохисогооно.

– Зай, юутэйбиш? – гэжэ Үнэгэн асууба. – Һонин бии гү?

– Үнэгэн ноён, танда һонинтой ерээб, – доро унаһан хоолойгоор тэрэ аалихан шииганан, һаймһаруугаар түргэн бүлжэгэнэбэ. – һайн мэдээн...

– Хэлэ.

– Хияадай Худагта ноёной зорюутанар дүрбэн үдэрэй саана ерэжэ, Есүүхэйн нүхэдтэ бүхэли үдэшэ айлшалаа. Манайхинай залуу шэбэгшэн басаган аяга баряа, тэдээнэй хөөрэлдөөнхөө Есүүхэйн хүүгэдые, аша хүбүүдээ хияад ноёд бэдэржэ байна гэжэ ойлгоо. Эмээлтэй моришье тэдээнэй хоргодожо байһан газар харуулһан хүндэ бэлэглэхээр хэлэнэ...

Үглөөгүүрнь Үнэгэн Таргудайн гэртэ байба. Наймануудай мори туужа асарһан оронар, мүн бусадай бэлшээри булимтарһан бэлгэнүүд тухай зугаалхадаа, хүлээнгээр тэрээниие адаглан һууба. Тэрэ дураа гутангыар хамараараа хорд гээд, хоротойхоноор нюдөө үзүүрлэн, уралаа жэмыгээд, мүртэй юуш хэнэгүйш гэжэ зэмэлхэ, хараахаяа бэлдэжэ байба. Тиихэдэнь лэ Үнэгэн һүүлшынхией гаргаба – хияад ноёдой бэдэрэлгэ тухай.

Таргудай шагнаһаар, элихэнээр ханаагаа зобошобо, үргэн хүмэдхөө буулган, удаан дуугай һууба.

– Юундэшьеб тэдэ эдээндэ хэрэгтэй болобо... – одоошье игсуун хоолойгоор үгэ дуугүй байдал таһалжа, гуламта руугаа шэртэн, ута хүрин хюмһаараа сайжа байһан һаншагаа маажаб. – Харин юундэ?... Тэдээниие бэдэржэ олоод, юу хэхээ ханаашалбаб?

– Эдэш мүнөө юу ханаашалхаб даа, – Үнэгэн мүрөө хабшаба. – Магад, юрэл тэдээниие хайрлажа болоо. Яабашье нэгэ яһан...

– Хайрлажа?... Таргудай этигэжэ ядангыар. – Урдань юундэ хайрлаагүй юм?

– Тиихэдэ тэдэш өөр тухайгаа бодожо байгаа.

Таргудай дуугай болобо.

– Тиихэдээ эдэ хияадуудш ашанараа амиды гэжэ этигэнэ гээшэ гү?

– Тэдээниие ямар нэгэ юумэндэ этигэнги байна гэжэ хананагүйб, – Үнэгэн тэрээнэй ханаа заһаха гэжэ хайша хэрэг дуугарба.

– Магад, тэдэ нэххэлээ сэбэрлэхээс ханана, ёһын тэды оролдоо нэрэтэй болоно гээбы.

Тээд Таргудай үнэн зүрхэнһөө ханаата болошонхой. Ехэл ханаа хатан бодомжолно. Нюдөө гүйлгэжэ, хэргылэнгээр иишэ тиишээ хараашална. Хамарайнгаа зузаан нүхөөр баабгайдал агаар унхидажа байһандал һарналзана.

– Алуулһан гурбан дээрмэшэдые ханана гүш, – гэжэ гэнтэ Таргудай нэргэбэ. – Тэдээндэ хияадуудай эдиршүүл добтолоо бэшэ

hэн гү, а?.. Тэдэшни Есүүхэйн хүбүүд байгаагүй юм аабза? Наһаа-
раашье таарана...

Үнэгэн зосоогоо бодожо үзэн, гайхаһан нюур хэбэ.

– Энээн тухай юун гэлсээ бэлэйбибди?

– Онсо тиимэ юуншые бэшэ.

– Харин мүнөө юун гэхэбши?

– Юуншые байжа болохо, магад, та зүб хэлэнэт...

– Зай, тиигэбэл хүрээнгүүдээр, холын адуушадай айлнуудаар
үшөөшые дээрэ, тагнуул хэ, иимэ эдиршүүл ондоо тээгүүр үшөө
дайралдаагүй гү гэжэ элирүүлэ.

Үнэгэниие эльгээжэ, Таргудай гансаараа шэнэ мэдээсэл тухай
шэбшэнэ. Тус һонин хуушанайнь аюулай дохёо дахяад һэдэрээжэ,
урдань Есүүхэйн амиды байхада зүрхыень ото тамалдаг байһыень
һануулба.

«Өөрөө тэнгэридэ талиинхай, харин мүнөө гүлгэдынэ амар
заяа үзүүлнэгүй», – гэжэ хоротойгоор тэрэ бодоод, сэдхэлэйнгээ
тама дарахын тула архи ууха дуранайнгаа һурамхяар хүрэжэ бай-
һыень мэдэрбэ.

Бодожо үзөөд, Алтаниие дуудажа, бага гэртэ шэрээ дэлгэхыень
захираба.

Тэрэ яаралгүй хубсалаад, онгонуудтаа үргэлөө бүтээгээд, бага
гэртээ ороходонь Алтан тэрээниие хүлээжэ һууба. Түрүүн мэдэл
доронь ороһонойнгоо һүүлээр залуугай эрид абари зан харуу-
лаад абадаг байһан гэшэ һаа, мүнөө эсэстээ гартань оронхой,
һаймһаран энеэбхилжэ, доро дохин, тэрээниие мэндэшэлбэ.
Таргудай баһал урин зангаар тэрээндэ дохижо, хоймороо эзэлбэ.

Һуугаад, үшөө дахин энеэбхилжэ, багашуулые томо хүнэй ха-
радаг мэтээр өөгшөөн хараба.

– Зай, ямар нойрсобош, минии аша? – гэжэ хайхарамжаһан
хэбэр үзүүлэн һурасагаана. – Һамганшни хэр бэ, шуһыеш бусал-
гана гү? Үгы һаань, би залуу барлаг эхэнэрые бэлэглэхэб, эшэн
хитэнгүй намда хэлэ.

– Үгы даа, Таргудай абга, энээнэй хэрэгтэй юумэн үгы, – Алтан
жаргалтай мийһэрнэ. – Өөрынхимни хүрэхэ.

– Зай, зай, өөрөөл мэдэ, – Таргудай нюдөө ониилгожо байгаад,
дахяад тэрээниие харана. – Би шамһаа нэгэ юумэ асууха гэб: таа-
нар үни бэдэрнэ гүт аша хүбүүдээ, Есүүхэйн хүбүүдые?

Алтанай нюурта энеэбхилгэ зарсажа, нюдөө бэлтылгэн, тэрээн руу юушые ойлгоогүй хэбэртэйгээр харашаба, аханарайнь бэдэрэлгэдэ тэрэ хабаатай бэшэ гэжэ Таргудай дары ойлгобо.

– Есүүхэйн хүбүүдые? – гэжэ Алтан асуугаад, нюдөө анигашуулан, үшөө дахин мihэд гэбэ. – Хэн тэдээниие бэдэрхэ юм? Би хэнииешые бэдэрдэггүйб, минии дүүнэршые баһа...

– Зай, зай, би шоглоноб, – гэжэ Таргудай тэрээниие тогтообо. – Ши болон шинии дүүнэр бэдэрнэгүйт гэжэ мэдэнэб, харин шинии үелэ, хаяаланар бэдэрнэ.

– Хэниие? – Алтан дахин асууба. – Есүүхэйн хүбүүдые гү? Тэдэ үшөө амиды юм гү? Амидышые байбал, хэндэ хэрэгтэй юм?

– Аханарташни юундэшыеб хэрэгтэй болоо. Тэдэнэр юуншыеб гэжэ өөһэд хоорондоо зүбшөөд, мүнөө бүхы талаар бэдэржэ эхилээ, харин таанарта, Хутула хаанай хүбүүдтэ, хэлээгүй, тиигээ хадаа, таанарта найданагүй гээшэ. Ямар тиимэ нюуса байгаа юм бэ, таанадта, түрэл гаралдаа дуулгахагүй? Тэдэшни яагааб, таанарые хари зон гэбэ гээшэ гү?

Таргудай урагшаа үгсыжэ, Алтанай нюур руу сэхэ шэртэн, хуушан мангараар хангалтан, мэхэтэйгээр хорыень малтаба:

– Энэ таанарые, хаанай хүүгэдые баһажа, өөһэдынгөө зэргэдэ абахагүй ямар иимэ түрэлэй зон байха юм? Бусадһаа нюуха ямар тиимэ шухала хэрэг байгаа юм? Тэдээнэй дахин нэгэ һүйд тойд бэлдэжэ байхагүйн тула, түрүүн уридшалан өөһэдөө мүрдэжэ һурагшалаа һаа, дээрэ бэшэ гү?

Таргудай шэрээ руу эрид эрьежэ, домбо абаад, хоёр мүнгэн тагшын халитар архи хээд, тэрээндэ толгойгоо зантагад гүүлэн захирба. Алтан үгэ дууламгай аяга абаад, хара духаяа үшөөл уршылган, һая дуулаһанаа буйлуулна.

Ууһан хойно Таргудай хатуу шэрүүнээр тэрээндэ зааба:

– Ши тэдээндээ өөрын хүн боложо, найдалдань ороод, хамаг юумыень мэдэжэ абаха ёһотойш... Есүүхэйн харьяата зонһоо гэнтэ дуулаад, туһалхаяа ерээб гэ. Хэрэгтэй һаань, айлгад гээрэй... Хэрбээ энэ хэрэг мүртэй һайнаар бүтээгээ һааш, намар ерэхэн хамаг албата зонииеш бусаахаб, ойлгоогши? Бултыень!

– Албатаниием бусааха гүт? – Алтан этигэжэ ядан, дахин асууба. – Минии дүүнэртэ?

– Тэдэшни халта хүлээг. Тэдээнэй алба хэжэ, шам шэнгээр лэ намда үнэн сэхэ байһанаа гэршэлээ һаань, тэрэ дары бусаа-хаб. Харин ши намда бага бэшэ юумэ хээш даа... Есүүхэйн хадаг табилга һанана гүш?

Алтан шад улайжа, нюдөө нюуба. Таргудай мүрыень ташаба.

– Ши өөрынгөө юумэ туйлааш. Энэ удаа гансал бүгэдыень зүбөөр хэ, алдуугүйгөөр ...

– Би бултыень хэхэб, Таргудай абга! – гэжэ Алтан эрид хэлээд, тэрээн руу үнэн сэхэ нюдөөр шэртэбэ. – Хэрэгтэй тээшэнь хуу хэхэб, алдахагүйб даа.

– Болоо, болоо, ошоод лэ, өөһэдын хүн шэнгээр лэ хөөрэлдэ. Тэдээнэй үнэншэхын тула нам тухай хобло, эрхэ сүлөө үгэнэгүй гэжэ байжа һайсахан хараа, үгөө бү гамна, удаань аша хүбүүдэй-нгээ бэдэрэлгэдэ оролсоорой.

Тэрээниие үдэшэхэдөө хушалтын саагуур хэмгүй хүхюутэй Алтанай билдагананан нюурай үгы болоходо Таргудай бодод гээд, бардам зангайнгаа охин соогуур ашадаа үлүүсэ ехэ бэлэг найдуулһандаа маргажа эхилбэ: «Тэрээнэй албатаниие бусаахаб гэжэ арайл дэмы яараба хаб даа. Зай, яахаб, хэрэг хэжэ байг лэ даа, хожом эли болоно бээ...».

* * *

Алтан хияад аханарай хэндэнь өөрынгөө хэрэгээр хандаха гээшэб гэжэ шэлэһээр, Даридайда ошохо гэжэ шиидэбэ. Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрые дары орхёо һэн. Тэдэ хоёр бухануудтай хөөрэлдэжэшые болохогүй, мунинха тэнэг, мүргэлдөөшэд, яагаал һаа хүниие эбэрээрээ дайрахаб гэжэл байха. Тэдээниие айлгахыншые аргагүй, юуб гэхэдэ, тэдэ амьараа байдаг, анхан Тодойн Есүүхэй хоёрһоо бэшээрхэдэг һаа, мүнөө ямаршые хазаар гэжэ мэдэхээс болинхой. Алтан нэгэ хэды Худагта Даридай хоёрой хэндэнь ошохоб гэжэ бодомжолоод, Даридаие шэлэбэ. Худагта даншые үнэншөөд орхидоггүй, дан даруу, бүтүү зантай, халтад гэбэл бултанһаа түрүүн тэдээндэ, Хутулын хүбүүдтэ, юушые хэлэхэгүй гэжэ шиидэнхэй гээбы.

Бодоод, үшөө дахин шүүжэ үзөөд, Алтан аша хүбүүдэй бэдэрэлгэдэ өөрөө хабаадалсахагүй гэжэ шиидэбэ: һүүлдэнь Таргудайн Есүүхэйн хүүгэд тухай мэдэхэдээ өөрын бэдэрэлгэ эрхилхэдэ

Алтан тэрээндэ дуулгаа гэжэ эли болохо ха юм, тиихэдээл хияад хүбүүднээ үнөө хиһаа нэхүүлхэш, илангаяа Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр тэрээниие хэнхээ гэжэ шалтаг хүлээжэл байдаг ха юм.

Харанхы хүни Даридайда хүрэжэ ерээд, гэртэнь түргэн бэлдэһэн эдээнэй шэрээн саана нуухадаа Алтан тэрээниие балшыса бариха хүсэлтэй тэрэ дары довтолбо:

– Хайшан гэнэш, Даридай аха, ши тэнэг хүн бэшэ ха юмши, юу хэжэ байһанаа бодомжолжо үзөөгүй юм гүш? Ши өөрыгөө оёоргүй нүхэ руу түлхижэ байнаш!

– Яагаад? – гэжэ хүсэд хэрэзгүй Даридай юушые ойлгожо ядан, аймхайгаар тэрээниие онигор нүдэнэйнгөө забһараар харасагана. – Би яагаад өөрыгөө түлхээ юмбиб?

– Есүүхэйн хүүгэдые бэдэржэ байнабди гэжэ намдашые һаа юундэ дуулгаагүйбта?

Тэрэнь хүхэ сагаан болоод, харюу оложо ядан, хайратайгаар нүдээ сабшажа байба.

– Хэды үдэр болоод, ямар юумээр дуталдахабши гэжэ ши энэ тархяараа ойлгоно гүш? Шинии Худагта үбшэн, үглөө мүнөө маанһаа ябаха, харин ши хайшаа ошохобши? Тэрэ тэнэг Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто гү? Ши тэдээнтэй нэгэшые үдэр амар заяа үзэхэгүйш, тэдээнэйшни толгой соо үдэр бүри ямар бэ даа һамараан, хулгай худал гү, али наншалдаан. Ши Таргудайда ошохо баатай болохош, бэшэ хэндэ хэрэгтэй хүмши, бодожо үзэ даа. Теэд тэрэ иигэжэ ара нюргандань хара хэрэгүүдтэй зутаралдажа байхадашни өөрынгөө хүрээндэ шамайе абаха гү? Харин манһаа, шуһан түрэлһөө, юуб даа нюужа байбалшни, яагаад бидэ шамайе гар дээрээ даажа абаха юмбибди? Ши энээниие ойлгоно хүн гүш, али үгы гү?

Алтанай үшөө удаан зэмэлжэ, һөөл һүби болоходо Даридай одоошые үгэдэнь оробо хэбэртэй.

– Зай, Алтан дүү, бү гомдыш даа, – тэрэ хүндөөр һанаа алдаба. – Энээнһээ хойшо бүхы юумэ шамда дуулгажа байхаб.

– Тиигээ хадаа болоо, – тэрэ дары Алтан зангаа һэлгэбэ. – Энэ ухаатай хүнэй үгэнүүд... Мэдэнэ гүш, би шамда юу бэлэг асараа-биб, аа?

– Юу?

– Хитад архи! Минии ганзагын сумаа асараг гэжэ хэлыш хүнүүдтээ.

Сумаа соонь, үнэхөөрөө, амһар хүрэтэрнь дүүрэн бэлэгүүд байба: Даридайн һамганда үнгэтэ торгон бүдэй гурбан хэнэг, өөртэнь хамнигадай үбэлэй гутал, шүрэ шулуугаар гоёогдоһон хүрэл аяга, эндэхи талаар олдохоо шухаг ногоон шулуугаар хэгдэһэн эшэтэй хурса хутага.

«Яатараа Алтанай бардамынь хүдэлбэ гээшэб? – Даридай урдань дэлгэгдэһэн бэлэгүүдые гайхангяар хараба. – Юун шухала юумэниинь энээнтэй тохёолдоо гээшэб?».

Үглөөгүүр болотор тэдэнэр Алтанай асарһан сагаан шабар домбо соохи хорзодол хатуу, сэл тунгалаг архи ууба, үүр сайха багаар Алтан харгыдаа түхээрбэ.

– Худагта ахада бү харагдаһуу, – һөөлдэнги, ээдэлдэһэн хоолойгоор Алтан хахасахадаа хэлэбэ. – Тэрэ үбшэн, харин би һогтууб, юун гэжэ тэрээнтэй хөөрэлдэхэбиб даа, зүб гү? Харин ши, тэрээнэй намайе юундэ ерээб гэжэ асуугаа хаань, юрэ хажуугаар үнгэржэ ябахадаа мэндыемнай мэдэхээ ороо гээрэй. Талын хизаар үргэн, хүн олон харгытай, хайшаа яажашье ябаха газар үсөөн һэн гү. Харгыдамни намда нэгэ хүниие үгыш даа. Намайе гэр хүрэтэрни үдэшэг, тэрэгүй һаа, энэ хитад архи шанга, наран доро хаанаб даа нэгэ тээ түмэр бүһэтэй шиидамһаа дутуугүй духа руу гү, али сабиргай руу гэнтэ сохижо болохо.

Даридай һууридаа һууһан зандаа, харюудань һогтуугаар толгойгоо дохино, бүхы шадалаа гаргажа, зүүн нюдөө тэрээн руу табин, үргэһэ нойрто диилдэһэн баруун нюдөө аниба.

Х

Бороотой бүрхэг үглөө Бэгтэр мориёо эмээллээд, хэндэшь хэлэнгүй Ононой эрьээр уруудаба. Һүүлэй үедэ тэрэ гурбадахияа иигэжэ байна: Тэмүүжэнһээ һурангүй гэрһээ гаража ошоод, хаанаб даа нэгэ тээгүүр үни удаанаар үгы болоно.

«Ахалагшынгаа эрхэ ондоо зондо харуулаг, – гэжэ тэрэ хэрэлдэһэнэй Һүүлээр шиидэбэ. – Би ганса тэрэнэй үгөөр лэ газар дээгүүр ябахаар жаа үхибүүн бэшэб».

Иигэжэ хоёрдохийо ябаад ерэхэдэнь Тэмүүжэн дүтэлөөд, хүмэдхөө буулгажа хэлээ бэлэй:

– Ойлгожо яба, ондоо хүнүүд шамайе харагшаб.

Бэгтэр харюудань хажуу тээшэнь нёлбоод, мihэд гэбэ:

– Би юун, шамһаа тэнэг гүб, энээниие ойлгохогүй? Тэрэ бага-шуулдаа ухаа заа, намайе бү дайла.

Тэрэнь хөөрэлдөө үргэлжэлүүлэнгүй саашаа ябашоо һэн.

Энэ удаа Бэгтэр хүнэнэ абаба: аарсатай түйсэ, бугын шанагдаһан хоёр хабһа сумаа руугаа хэбэ. Урдахи хоёр ябадалдаа тэрэ ойн заха хүрэтэр ошожо, нэгэ доболиг газар дээрэнһээ наранай оротор тала руу хаража байгаа бэлэй. Мүнөө тэрэ талаар үшөө саашалжа, нёдондо байһан хүреэн хүрэтэр ошохо гэжэ шиидэбэ. Тэндэ мүнөө хэнигэсэй айлнууд байрланхай. Тэдээнһээ холо бэшэ голой тохойһоо үдхэн бургааһадай зурууд утаар жэрынхэй. Тэрэниел дамжажа, айлда дүтэлөөд, бургааһан сооһоо хүн зониие адаглаха гэжэ шиидээ.

«Магад, тэндэ басагадшые байха, – гэжэ нюуса найдалаа сээжэдээ дулаасуулан оруулба. – Магад, тэдэнэй али нэгэниинь бургааһа руу ерэжэшые болохо».

Зосоогоо Бэгтэр энэ аюултай ябадалда гарахаяа нэгэ бага айна. Хэрбээ харгыдань нёдондо үһэрилдэһэн сонидой эдиршүүл дайралдаа бол, үгы гэдэл, тэрэ Хоолойн дэргэдэ ушарһан дээрмэшэдтэ харагдаа бол, тэдээнһээ тэрьелжэ гарахань хэсүү байха. Тиигэбэшые тэрэ ямар бэ даа юумэ Тэмүүжэнһээ дутуу бэшээр хэжэ туршаха хүсэлэнтэй. Тиихэдэ тэрэнь нэгэтэ томо дээрмэшэдэй урдаһаа түрүүн добтолжо ороо бэлэй. Харин тэрэ өөрөө тэдээнтэй хүсөөрөө үзэлсэхээ ухаандаашые оруулаагүй, Бэгтэр тэрээнэ ойлгожо, зосоогоо сухалаа хүрэнэ. Бэгтэр Тэмүүжэнһээ бэээрээ хүсэтэйб гэжэ мэдэнэ, носолдоо хаа, бэлэхэнээр диилэхэ, харин урма зоригоороо, эрид шиидэнги зангаараа тэрээниие яашые хүсэхэгүй. Тоосолдоонуудта Тэмүүжэн ходол илажа, дүүнэрэй дунда нэрэ хүндыень унагаадаг байһандань Бэгтэр үшөө ехээр хоролходог. Мүнөөшые удаа дараалан тала руу гарахадаа ёһотой эрын зэргэ ямар нэгэн ябадал гаргахаяа нюуса найдана: бодото олзо хэн асарнаб гэжэ бүгэдэндэ харуулха хүсэлэнтэй, адуу мал туужа асарха гү, али ядахын сагта хонишые абаад ерэхэ.

Тайга дээгүүр тамаржа байһан набтар боро үүлэд унжыһан таһархайнуудаараа нарһан, жодоо модонуудай орой дайража, сиилэгэр манаар нойто шэдэржэ байхыень тэрэ хараад, бээе һамааруулна: «Хэн иимэ бүүдэгэр шиигтэй үдэр талаар зайхаяа һанаба гээшэб, ой руу хэншые хамараа хэхэгүй ха юм».

Бэгтэр ойн захада гараад, тогтон торонгүй зүүн тээшээ хатаруулба. Энэ хүндыгөөр анхан аха дүүнэртэйгээ тала руу гарахадаа түрүүн нэгэ хахад харбахаар зайда баруун тээхи багахан ой соо тогтожо, урда талааа добые шэнжэлээд, һүүлдэнь үргэн уужам тала руу гарадаг бэлэй. Иимэ мэхэтэй арга Тэмүүжэн ханахан байгаа, тиихэдэнь тэрээниие Бэгтэр наада баригша бэлэй:

– Хэрбээ талын углуу бүхэниие адаглаха болоо наа, зорихон газартаа хэзээшье хүрэхэгүйш.

Набтар ута гүбээнүүдээр гүйлгэжэ, нюруу газарта гараад, баруун тээшээ харааар нэгэ харбалгын зайда гурбан моритой хүнүүдые харажархиба. Гүбээһээ тэдэ яаралгүй хатаргажа ябатаргаа тэрээниие обёороод, дары тэрээн руу эрьебэ. Тогтошон алдаһан зүрхэтэй Бэгтэр жолоогоо татаба. Тэрьелһэнэй удхагүй: ой холо, тэрьелэгшын хойноһоо нюрга руунь годли табидаг ха юм.

Хатаһан хоолой руугаа үдхэршэһэн нялуун нёлбоһоёо арай гэжэ залгижа байгаад ой руу гараха харгыень баруун тээгүүрнь хүндэлэн таһалжа, урдаһаань гүйлгэлдэжэ ябаһан зониие тэрэ хараашална. Тэдэнь зуугаад алхамһаа моридоо татажа, гэшхэдэлдэнь оруулаад, тэрээниие шэртэн байжа хоорондоо аалихан хөөрэлдэнэ. Тэрээниие хайшаашье тэрьелхэгүй гэжэ ойлгоходоо тэдэ эмээл дээрээ налайжа һуунхай, яаралгүй дүтэлжэл ябанад.

Түрүүн ябаһан моритой хүниинь гэнтэ Бэгтэртэ танил мэтээр үзэгдэбэ. Анхаржа харахадаа тэрээниие баярлан таниба: Худагта абгын хүнүүдэй нэгэн ха юм! Хараашалһаар, бусадыееньше таниба. Хүнгөөр амилжа, Бэгтэр эмээл дээрээ сэхэлдин һууба.

– Э-э, энэ Есүүхэй ноёной хоёрдохи хүбүүн Бэгтэр өөрөө ха юм! – гэжэ дүтын түрэлөө ушарһан мэтэ ахалагша нүхэр үбгэн сэ-рэгшэ Хэсэгчи мэргэн баяртайгаар энезбхилэн, утаар татаба, энэл хүниие эбэр номоороо зуу гаран татаарнуудые байлдаанда харбажа алаһан гэлсэдэг. – Харин бидэ хайшаа эдэнэр үгы болошоо гээшэб гэжэ бодожо байгаалди.

– Худагта абгын нүхэд, хайн байна гүт, – Бэгтэр үнинэй харагдаагүй танил хүнүүдые адаглан асууба.

– Бидэнэр яшахамнайб даа, хайн лэ байнабди, – гээд, эрэшүүлэй эгээл залуу нэгэн тэрээниие моритойнь һонирхонгёор хараад, асууба. – Таанар ямар байнат, булта амиды мэндэ гүт?

– Булта мэндэ, хэншье үбдөөгүй, – гэжэ Бэгтэр абья гараад, саашань эдээндэ юун гэжэ хэлэхээ, хайшан гэжэ эдээнһээ таһархаяа бодоно.

– Бидэ таанадые бэдэржэ ябанабди, – гэжэ ахалагша нүхэр сэхэ хэлэбэ. – Танай абга Худагта ноён бидэниие бэдэрэлгэдэ эльгээгээ.

– Юундэ? – Бэгтэр этигэжэ ядан, тэдээниие адаглана.

– Абганартнай таанарые бээдээ татажа абахаяа һанана. Мүнөө таанарта хүнһөө хоргодожо ябаһанай хэрэггүй.

– Теэд Таргудай яахаб?

– Таргудай таанарые яахашьегүй, таанар хойшоо, Ага руу ошохот, тэндэ мүнөө Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр нууна. Тэдэнэр бэшэнһээ таһаржа, аминдаа байдаг болонхой, тэдээндэ таанарые эльгээхэ гэжэ шиидхэгдээ. Харин Таргудай түрэл абганарһаатнай таанадые буляахаяа зүрхэлхэгүй, хуулиин ёһоор тэрээндэ зүбшөөл байхагүй.

Иимэ баярһаа толгойгоо мэнэржэ, сэдхэлээ бүглэрһэн Бэгтэр хэдэн зали нүдөө ехээр нээжэ, оршон тойроноо харахагүй харасаар хаймадан харасагаажэ, абья аниргүй байба. Удаань баярлаба, һанаа амараар энеэбхилбэ, тэдээнтэй дуратайгаар хөөрэлдэбэ. Угайнгаа һонин тухай, абганар тухай шунахайгаар һонирхожо, өөһэд тухайгаа, хаана үбэлжэһэнөө, мүнөө хаана байһанаа бултыень хөөрөжэ үгэбэ. Тиигэһээр тэдээнтэй хахасаад, гэр руугаа яараба. Тэрээнэй яаралтайгаар мориёо шабхадажа, хадын урдахи ой соо харагдахаяа болимсоорнь Худагта ноёной хүнүүд нэгэ бага хүлээд гээд, тэрээнэй мүрөөр хойноһоонь ябабад.

– Хараял даа, үнэхөөрөө тэндэ ажаһуудаг юм гү, – гэжэ Хэсэгчи хэлэбэ. – Эдэшни Есүүхэйн үхибүүд ха юм даа, мүнөөшье дэлхэй дээрэхи эгээл мэхэтэй үнэгэнһөө дутуугүй байха...

– Зүб хэлэнэш, – гэжэ бэшэниинь зүбшөөбэ. – Түрүүн шалгая, һүүлдэнь ноёндoo дуулгахабди.

* * *

Энэ үедэ Тэмүүжэн хоймортоо Өөлэн эхэтэйгээ хөөрэлдэжэ нууба. Хүйтэ абаад, хоёрдохи үдэрөө хэбтэриһээ бодоогүй Хуаагшанда эхэнь халуун һү уулгажа байһанаа мүнөө һаяхан хүнэй гэрһээ ерээ. Саг һамбаашалан, Сочигэл хэдэн үдэр сугларһан

хүрэнгөөр архи нэрэнэ, Өөлэн томо гэртээ ороходоо, багашуулые гаргажа, Тэмүүжэнтэй хөөрэлдөө эхилбэ.

– Бэгтэртэй дахин эбээ таһараа гүт? – гэжэ ханаа зобоһоноо нюун, асууба.

– Энэ тэнэг буруунтай яагаад эбтэй байха юм? – зүрхээс хүдэлгэн, Тэмүүжэн һүүхиржэрхибэ. – Тэрэ дутуу, ухаа муутай!

– Аалыар, дүүнэршни дуулажа магад, – Өөлэн тэрээн руу хайрлангыар хараба. – Ши тэсэмгэй байха ёһотойш, та хоёр хододоо сугтаа ажаһууха бэшэ ха юмта. Тэрээнтэй эбээ оложо, бүдүүн хүнүүд шэнгээр хэлсэхэ хэрэгтэй...

– Тэрээнтэй зүүн хүнэхэдтэй хэлсэхын аргагүйдэл хэлсэжэ болохогүй, – досоогоо гэнтэ хүрэнэн сүхалаа даража, Тэмүүжэн унтаржа байһан гал руу харан, хуурай хуһан мүшэрнүүдые заһажа эхилбэ.

Өөлэн уурал һабажа байһан тогоогоо модон шанагаар худхажа, аяга соо шэнгэхэн аарса аягалба.

– Бари, халуу оруула... Ши манай ноён ха юм ши даа, шадаха ёһотойш, – гэжэ зөөлөхөнөөр ойлгуулан хэлээд, аһажа эхилһэн галай хүхэ утаан соогуур тэрээниие шарайшална. – Урдамнай ута үбэл. Та хоёрой эблэрээгүй һаа, бултанда хэсүүл байха. Тиигэжэ тэрээндэ хэлэ. Жэл саана та хоёр нүхэсэхэ гэжэ тангаригаа үгөө бэлэйт, тэрээниие эбдэнэн хүниие тэнгэри хэнээхэ. Энээн тухай тэрээндэ һануула.

– Би тэрээндэ һануулааб, – гэжэ Тэмүүжэн уйдхартайгаар мihnэд гэбэ.

– Ямаршые хүниие этигүүлжэ болохо бшуу, – тэрээниие шагнаагүй мэтээр Өөлэн өөрынхиес хэлэжэл байба. – Тэрээнэй ой ухаанда хүрэхын тулада зүб үгэ шэлэжэ шадаха хэрэгтэй. Тэрэшни шал тэнэг бэшэ ха юм. Тэрээндэ баһал ажамидарха, хүл дээрээ бодохо хэрэгтэй, ахынь туһалаагүйдэ хэн туһалхаб.

Тэмүүжэн аарсаа уугаад, газаа гаража, хүршэ соорхой руу бэлшэнэн адуу, үнээдээ наашань тууха ханаатай байгаа. Сэргэдэ уяатай эмээлгүй залуу мориндоо мордожо, гэрнүүдэй саагуур гараад, гэнтэ добо дорохи нахидта Хасар Бэлгүтэй хоёрой наншалдажа байхые хараба. Гартаа бүдүүн бургаһаа баринхай, тэдэ хоёр ууртайгаар бэе бэеэ шанга шангаар сохилсожо байба. Тэдээнэй хэрээгы нюур харахада, һайн юумэ хүлээхээр бэшэ хэбэртэй.

– Һэй, тогтогты! – Тэмүүжэн тэдээниие ооглобо. – Яагаа үлүү гаратараа халашоод байнабта.

Тэдэ хүндөөр амилжа, бэээ бээһээ сухалтай харасануудаа холодуулангүй, дурата дурагүйгөөр тогтобо.

– Юун болооб таанартай? – Тэмүүжэн моринһоо буужа, Хасар тээшэ хараба. – Энэ ши баһа һүйд татабагши?

– Шинии хойно Бэгтэр ахалагша болохо, харин би бэшэ гэжэ энэ урьяна.

Тэмүүжэн дүү хүбүүдэй хоорондо иимэ тоосолдоон болохо гэжэ ханаагүй хадаа шагнаһан юумэээ арай гэжэ ухаалдижа, тэдэ хоёрые адаглана.

– Таанар баһа эндэ юугээ ханаабта, – тэдэ хоёрой хэнэйнэ зүб бурууе шүүжэ ядан, хэрэгтэй үгэнүүдые оложо ядаба. – Намда Бэгтэр та хоёр тон лэ адлинууд ха юмта.

– Шамда адли байгуужабди, зүгөөр бидэн сооһоо би ахалагшаб, – Хасар халанагүй. – Ахалагша эхын хүүгэд аха гэжэ тоологдодог, һүүлээрнь бага угайхид ябадаг.

– Бэгтэр наһаараа шамһаа аха, – гэжэ Тэмүүжэн эблэрүүлэн хэлэбэ. – Тэрээниие баһа хүндэлхэ хэрэгтэй.

– Шинии һүүлээр тэрэ бэшэ, би ахалагшаб, – үсэдөөр тэрэ тархияа һэжэрбэ. – Иигээд томо болоходомни, тэрээнэй намайе тоогоогүй хаань, би тэрээндэ юумыень үзүүлхэб.

– Зай, хүрөө! – Тэмүүжэн тэрээниие таһа хорижо, гэнтэ уур сухалда абтан, хараал шэрээл табиба. – Томо болотороо шамда үшөө амидарха хэрэгтэй. Харин таанар мүнөөнһөө тоосолдожо, хубаалдажа байхат, иигэхэ болоо хаа, магад, таанар томошые болохогүйт, дайсад таанарые хабарай найрай хура шубуун мэтээр бултыетнай барижархиха. Таанарай ухаан тарбаганай аад, үшөө хамараа өөдөн үргэжэ һайса һуранхайт. Та хоёр һайнаар хадуужа абагты: хэрбээ иимэ хөөрэлдөө таанарһаа үшөө дахин дуулаа хаа, энэ бургааһа нүсэгэн нюрган дээгүүрээ амсахат. Мүнөө амаа хаагаад, үнээдэйнгээ хойноһоо ябагты!

Тэмүүжэн тэдээнэй буха мэтээр толгойгоо дүхылгэн, бургааһаа орхингүй ой руу ошожо ябахыень хойноһоонь хараба. Халта байд гээд, эдэ хоёрой номгороогүйдэ иигээд орхижо болохогүй гэжэ шиидэбэ. Мориёо дахин унаад, тэдээнэй хойноһоо галгиба. «Бэе

бээ эрэмдэг болгожорхиг, хари, ухаагүй гүлгэд, – гэж тэрэ шана-
лан бодоно. – Мүнөө эдээниие адуулдаг болохом гү».

Хадын боорёор үнгэржэ ябахадаа гашуухан мэдэрэлээр
Тэмүүжэн Бэлгүтэйе хаража, дотороо шэбшэнэ: «Энэшни ханалаа-
раа өөрынгөө ахын түлөө байнал, тэрээнэй түлөө наншалдаанда
оролсоно. Хэрбээ Бэгтэр бидэ хоёрой хоорондо иимэ юумэнэй
эхилбэл, тэрэ ахынгаа тала бариха, теэд тэдээниие нэгэ эхэ түрөө
ха юм, тиимэл байха ёһотой, нэгэ умайн хадаа ахынгаа урдаһаа
эсэргүүсэхэ үгы ха юм. Зай, яахаб, Хасар тэрээниие өөр дээрээ
абаха».

Бэлгүтэй дайсанаа мүргэхээ хүлээһэн залуу буха мэтэ үсэ-
дөөр тархияа хүлээн ябана, Тэмүүжэн түрүүшынхиеэ тэрээн тухай
гайхангыар харана: «Хасарай урдаһаа тэмсэлдэ бодоо, айгаагүй,
тиигээ хадаа тулюур хүн бэшэ болохо». Адуу малаа тэдэнэр ойн
хүршэ соорхойн захада олобо. хургагдаһан малша нохойнууд
шэхээ нэргылэн үргэжэ, ойн захада ногоон дээрэ һууба. Хасар
Бэлгүтэй хоёр моригоо дэлһэнһэнь аһалдажа баряад, хазааргүй-
гөөр унаба. Аргаахан хүрэгөө гэдэргэнь байра руугаа тууба. Ог-
торгойһоо үсөөхэн дуһалнууд дуһалжа эхилбэ. Хада уулануудай
дундуур хара үүлэн сугларжа, хойто зүгһөө наашалба.

Тэдээнэй адуу малаа хараанай газарта орхёод, байрадаа бу-
сахада, голоор һуумал бороо шэбэрэн орожо эхилбэ. Тэмүүжэн
морёо шүдэрлөөд, хазаарын абажа, гэртээ оробо.

Эхэнэрэй талада Сочигэл галһаа абтаһан тогоон сооһоо халуун
архи домбонууд руу эюулнэ. Гэр соо архиин эрид үнэр анхилна.
Өөлэн эхэ галай хажууда хоёртой Тэмүлүүниие һуулгаад, шанаһан
загаһа эдюулнэ. Хадаранай зөөлэн хэршэмэлһээ багахан, арай
харагдама яһахануудые сэбэрлээд, тэрээндээ харбайна. Тэрэнь
жаахан пулхагар ама руугаа хэжэ, амтатайгаар тамшаан, жажална.

Тэмүүжэн дүтэхэнэ һуугаад, тэрээндэ эмнид гэбэ.

– Амтатай гү?

Ехэ ахадаа эрхэлхые мэдээгүй Тэмүлүүн баяртайгаар энеэб-
хилбэ.

– Амтатай, – гээд, аман соохиёо хахадые нь альган дээрээ гар-
гаад, тэрээндэ үгэбэ. – Маа!

Тэмүүжэн жажалагдаһан, үхибүүнэй нөлбонхонтой холисол-
донон загаһанай мяха амандаа хээд, нюдөө аниба.

– Ү-ү, ямар амтатай гээшэб, – зорёолжо, удаан толгойгоо нэжэр-
бэ. – Ямар элбэг гартай, хайн ханаатай дүү басагатай гээшэбиб!
Ямар амтатайгаар намайгаа хүндэлбэ гээшэб!

Тэрэнь ташаганаса энеэгээд, жаргалтай шарайгаар ахаяа хара-
жа, ургаж байһан дээдэхи жэрэгэр шүдэнүүдээ харуулба.

– Зай, хүндэлжэ эхилээ хадаа, садаа хаш, – Өөлэн загаһатай
табаг шэрээ дээрэ табижа, тэрээнэй ама аршаба. – Яба даа, наада.

Тэрэнь оборхон хүлнүүд дээрээ бодожо, тойрожо ябаад, Сочи-
гэлдэ дүтэлжэ, хүүгэдэй шалшаран хэлээр тэрээндэ хандаба:

– Сочигэл эхэ, намда архи аягалыш.

– Юу шамда аягалхаб? – хүхюунээр ташаганаса эльгэ хатаха-
дань, Тэмүүжэн Өөлэн хоёр энеэбхилдэбэ. – Хатуу эдээ амталхань
шамда арай эртэ байна, үгы гэбэл, томо болоходоо, архиншан бо-
лошохош. Ерэ, би шамда үрмэтэй һү аягалһуу.

Газаа шиигтэй газарта туруунай яаруу түбэрөөн соностожо,
сэргын дэргэдэ замхаба. Бултанай нюур барагар болошобо. Хара-
саа шэрүүдхэн, тэдэнэр булта хүлээбэ.

Тогтошоһон агшанда үүдэнэй хүшэгэ өөдөө боложо, Бэгтэр
харагдаба. Тэрэ эрэшүүлэй талада гаража, дуугай һууба. Эхэнүү-
дэйнгээ ханаата болоһон нюурнуудые шэртээд, Тэмүүжэн тээшэ
хараба.

– Худагта абгын нүхэдтэй уулзааб.

– Юу? – гээд, гайхангыар Сочигэл татаба. һүтэй тогоо хажуу
тээшэнь табижа, Өөлэнтэй тэрэ харалсаба. – Хаана тэдээнтэй уша-
раабши?

– Ойн саана, – Бэгтэр тэрээн руу ябууд хараад, Тэмүүжэн руу
дахин шэртэбэ. – Тэдэ бидэниие бүхы талаар бэдэржэ байгаа юм
байна.

Тэмүүжэн абяагүй шүдөө зуугаад, нюдөө хурсаар зэртылгэн,
тэрээн тээшэ дуугай хараба. Бэгтэр тэрээнһээ үгэ хүлээжэ ядаад,
мэгдэнгээр үргэлжэлүүлбэ:

– Абганар бидэниие Ага руу эльгээхээс ханана гэжэ тэдэ хэ-
лээ. Тэндэ Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр ажаһууна. Тэдэнэр бидэниие
өөһэдтөө абахаяа ханана. Иимэ юумэн боложо байна ха юм, ха-
рин бидэ эндэ һуугаад, ямар нэгэ хамнигадтай нүхэсэл үүдхэжэ
байхабди.

Тэмүүжэн Бэгтэрhээ харасая таһалжа, хүндөөр һанаа алдаад, уруу дуруугаар хайшааб даа холые шэртэн һууба. Сочигэл Бэгтэртэ аарса аягалаад, урдань шанаһан загаһа табиба. Тэрэ хомхойгоор эдеэлжэ эхилбэ.

Гэрэй үүдээр Хасар Бэлгүтэй хоёр шагаажа байтараа, Өөлэн эхынгээ шэрүүн хараса обёороод, үгы болошобо. Хура бороогой түргэдэжэ байхань үүдээр харагдаба.

– Эндэ удаан бодоһоной хэрэггүй, – гэжэ амаараа дүүрэн эдээ хэжэ, хэлээ арай хүдэлгэн, Бэгтэр дуугарба. – Мүнөөдэртөө эн-дэһээ хобхороод лэ, абганартаа ошохо хэрэгтэй.

– Теэд тэдэ нүхэд мүнөө Таргудайда алба хэнэгүй, тэрээнэй захиралаар бидэниие бэдэрнэгүй гэжэ хаанаһаа мэдээбши? – Тэмүүжэн дураа гутангыар тэрээн руу хилам гэбэ. – Энэ тиимэ бэшэ гэжэ ямар хүнэд, зүүн гү, али баруун гү, шамда хэлээб?

Бэгтэр гудамхижа байгаа аарсадаа хахажа, ханяашаба; хоёр эхэнүүд сошонгёор Тэмүүжэн руу хараба. Мэгдэһэн Бэгтэр гайхангыар тэрээн тээшэ хараад, нүдээ доошонь буулгаба.

– Хүн зондо бү харагда гэжэ шамда хэлээ бэшэ һэн гүб? – Тэмүүжэн зэбүүрхэнгээр тэрээн руу хараба. – Мүнөө бидэндэ үнэн дээрээ хэнэй нүхэд гээшэб гэжэ таамаглахал үлэбэ.

Удаанаар аалин байдал тогтобо.

Тэмүүжэн үнэн дээрэ энэ Таргудайн ябадал бэшэ гэжэ дары шиидээ һэн. Тэрэ иимэ хэрэг хари зондо даалгахагүй, гансал өөрынгөө, үндэһэн зоноо эльгээхэ бшуу. Хэрбээ эдэ Худагтын гурбан нүхэд байгаа хадаа, тэрэ тэдээниие өөрөө бэдэрнэ гэшэ. Теэд Тэмүүжэнэй тон ехээр һанаата болоһон юумэн гэхэдэ, тэдээнэй һуужа байгаа нюуса газар мэдэгдээ – угсаатанайнгаа хажууда шэбээлээд, хүн зондо харагдангүй энэ болотор байгаа ха юм. Бүхэли һүүлшын жэлэй туршада тэдээниие хамгаалжа байһан нюусань һалхьяар үлээгдэшэбэ, мүнөө Таргудай тэдээн тухай мэдээсэл дуулахадаа, ямар юумэ үйлэдэхэб гэжэ мэдэхын аргагүй.

Тэмүүжэн буха мэтээр хүлзэһэн уруу дуруу абяагүй һууһан Бэгтэртэ хэлэбэ:

– Хасар та хоёр ойн захада ошоод, талаһаа ерэһэн харгы харууһалагты.

Бэгтэр зэмэтэй харасая тэрээн руу табижа, түргэн толгойгоо дохибо.

– Хэнэйшые харагдабал, Худагтын гү, али Таргудайн гү, таанар түрүүлжэ, наашань дуулгаха ёһотойт, – Тэмүүжэн байд гээд, нэмэбэ. – Ши, Бэгтэр, аха хадаа, тэрэ Хасарай элдэб ябадалда анхараалаа бү таби. Ши өөрөө мэдэнэ гүбши даа, тэрэмнай дан үсэд, хара һөөргэ. Шинии үгэ дуулаха гэжэ тэрээндэ хэлэхэб.

Бэгтэр ахынгаа тэрээнэй бүхы бүлээ аюулда оруулһан эндүүрэлые бэшэ ондоо дурдаагүйдэнь олзуурхажэ, үгөөрнь байба.

– Зай, бараг даа, бидэ хоёр юугээ буляалдахабиди, – тэрэ ханаа амараар гараа һэжэрбэ. – Яагаадшыёб үгээ ойлголсоно аабзабди.

– Хүнэһэ ехээр абагты, – гэжэ Сочигэл хөөрэлдөөндэ оролсобо. – хүнндөө хүйтэн, дулаанаар хубсалагты.

– Тиимэ, хүнндөө бодото намар болоно, – Өөлэн тэрээниие дэмжэбэ. – Үбэлэй үмдэ, самса үмдэгты.

Бэгтэр Хасар хоёрые харуулда эльгээгээд, Тэмүүжэн ехэтэ ханаанда абтаба. Хүдэлэнгүй хоймртоо бүхыжэ һуугаад, эхынгээ асуудалдашые харюусанагүй, дүү басаганайнгаа аһалдахадашые тооногүй. Эхэнүүдынь Тэмүлүүниие абаад, хүнэй гэр руу ошобо. Өөлэнэй хэлэнээр, Бэлгүтэй ой ошоожо, ногоон урса сооһоо Хачуун Тэмүүгэ хоёрые дуудажэ асарба.

Тэмүүжэн гансаараа үлөөд, хүлээгдээгүй ханаа зоболго зүрхэндөө дараад, харюугүй нэгэл асуудалда бээ зобоожо байба: юундэ тэдээниие абганар бэдэрбэ гээшэб?

«Үлүүс үгы, бидэ тэдээндэ үлүү ашаан болоно ха юмбиди, – гэжэ тэрэ ухаандаа буйлуулна. – Али Даридай тугыемнай дахин буляахаяа ханаа гү? Тиигэбэл юундэ тэрээнэй бэшэ, харин Худагтын нүхэд бидэниие бэдэрнэб? Али, магад, ноёд Үнгүүртэ туг дамжуулха гээ гү, харин бидэниие ёһын тэды Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто тобшолхоёо ханаа гү? Хэрбээ энэ бодолой зүб байбал, тэдэнэр нүхэдтээ ерээд, хүсөөр тугыемнай буляагаад, бидэниие яһатанайнгаа нүдэнһөө холодуулжа, Ага руу намнаха. Энээниие шууяагүйгөөр хэхые оролдохо, тиимэл хадаа, нүхэд үсөөн байха, арба гаран лэ байжа магад».

Иигэжэ ханамжалаад, бултыень шүүжэ үзэнэнэй удаа Тэмүүжэн Бэлгүтэйе дуудаба.

– Мүнөө хамнигадай бууса ошоод, ахалагшадань хандахаш. Минии зүгһөө доро дохижо, тэрээнэй элүүр мэндые, гэр

бүлэнэрэйн амгалан байдал тухай асууhash. Удаань минии үгэнүү-
дые дамжуулhash, хадуужа аба: «Минии түрэл гарал намда айлшаар
ерэжэ ябана, теэд тэдэнэр намтай хөөрэлдэхэ гү, али хёморгондо
абаха ханаатай гү гэжэ би мэдэнэгүйб. Тэдэнэр олон бэшэ байха,
хэрбээ тэдээнэй минии гал гуламта буляахаяа ханаа хаань, ойн
шэрэнги соогуур хоргодоод, номо хадагаар бултыень харбажар-
хихада болохо. Би танһаа асуухаяа хананаб: та намда өөрынгөө
табан хүбүүдые эльгээхэ аргатай гүт, тэдэтнай ой тайга өөрынгөө
ганзагын сумаа шэнгээр мэдэдэг, ан гүрөөл шэб харанхыда оно-
дог. Иимэ юумэнэй болоо хаань, та намайе эдэ хадануудаар баруу
урагшань хэрээдүүдэй тала руу гаргажа үгэхэ гүт? Тиигэбэлтай
танда дүрбэн хайн гэр, жэлтэй тугалтай хоёр хаамай үнээ, хоёр
томо тогоо болон бусад олон юумэ үгэхэб».

Бэлгүтэй ама руунь хаража, сээжэдээ шэнгээн, анхаралтайгаар
шагнаба.

- ханажа абаа гүш? – дүүргээд, Тэмүүжэн асууба.
- ханааб, – гэжэ Бэлгүтэй баталба.
- Мартахагүй гүш?
- Үгы.
- Зай, түргэн яба. Үдэшэлэн эндэ харюутай байгаарай.

Тэрэ бодоод, гарахынгаа урда тээ ноёндо дохиһондол үбсүүн-
дээ баруун гараа баряад, дохибо. Тэмүүжэн харюудань толгой-
гоо дохибо. «Бэрхэ хүбүүн, туһа хэхэ болоһондоо баяртай, – гэжэ
зүрхэндөө дулааханаар ханаад, тэрээнэй хойноһоо хаагдаһан
хушалта тээшэ хараба. – Гансал Бэгтэр тэрээнэй толгой булангир-
туулна».

Ута унжагай хүлээлгэн соогуур үдэр үнгэрбэ. Өөлэн бугын яһа
шанаба. Тэмүүжэнэй ханаата боложо, байха газараа оложо ядажа
байхыень хараад, аяга соо халааһан архи тэрээндэ аягалба, теэд
тэрэ унданһааньшые, эдээнһэньшые ама хүрэбэгүй.

Боро хараанай урда тээ Бэлгүтэй бусажа ерэбэ. Баруун та-
лаһаа туруунай түбэрөөн аргаахан дуулдажа, Тэмүүжэн тэрээнэй
урдаһаа угтан гараба. Бэлгүтэйн нюур толонтожо байба.

– Зай, юун бэ? – Тэмүүжэн моринойнь жолоо абаба.

– Аха, би тэдээниие асарааб, – гэжэ һүр жабхаланта хоолой-
гоор аргаахан Бэлгүтэй хэлээд, моринһоо бууба. – Табуулыень,
бултыень.

– Энэ дары гү? – зүрхэндөө баяраа, гэнтэ хүнгэн болошоһон мэдэрэлээ даража, Тэмүүжэн мүшхэбэ. – Тээд тэдэ яагаад шинии хойноһоо үрдээб, тэдэш моригүй ха юм?

– Тэдэ сэхэ харгы мэдэнэ. Би голой эрьеэр ябааб, тэдэ хада дээгүүр, тиин сагаан хабсагайн дэргэдэ уулзаабди. Тэдэ хүбшэ тайгаар гүрөөһэн мэтээр ябана, моринһоо түргөөр.

– Тэдэш мүнөө хаанаб? – гэжэ Тэмүүжэн маргангаар соорхой эрьен хараашалба.

– Тэдэ ой соо үлөө. Бидэ мүнөө дээрээ харагдахагүйбди, магад, айлшадтнай ерээд байжа болохо. Ши түрүүн мэдээд, манда хэлээрэй гэжэ ахалагшань намда захяа. Мэхэтэй хүн байна.

– Ухаатай хүн, энэ хайн гээшэ, – ханаа амарангаар Тэмүүжэн соорхойн саада заха тээшэ хараашалба. – Би өөрөө тэдээниие угтахаб.

Хамнигад тэрээниие захын боролжо соо хүлээжэ байба. Зулгыгаар мэндэшэлдээд, һүүлэй үеын сагай уларил, агнуури тухай хөөрэлдэхөөр, айлшадаа байра руугаа абаашаба.

Харанхы болотор тэдэнэр хамнигадай хоргодохоор дүтын шэрэнги соо тааруу байра бэлдэбэ. Баруун гараараа эрид даллахадань, тэдэнэр тэмдэг гэжэ мэдэхэ, тиигээд удаарангүй тэрээнэй айлшадые харбажа хороохо гэжэ хэлсэбэд.

Гэр соо хамнигад хонохоёо арсаба, хонин арһанай үнэртэ дурагүйбди, ой соо унтахабди гэжэ мэдүүлбэ. Тэмүүжэн тэдээниие Хачуун Тэмүүгэ хоёрой ой соохи урса гэр абаашаба. Тэдэ хуурай байра хараад, толгойгоо хүхюунээр дохибод:

– Таанарта ойншые гэр байна ха юм.

– Энээнһээ бэшэ юумэн хэрэггүй.

Тэмүүжэнэй дурадхаһан дэгэл, хүнжэлнүүдһээ баһа арсаба.

– Хамнигадта дулаан хэрэггүй, – гэбэ ахалагшань. – Дулаанһаа бөөһөн би болодог.

XI

Үглөөдэрынь хүнхэр талын дээгүүр тэнгэри сэлмэбэ. Үүрэй сайхада хоёр шэлын эхин руу үүлэнэй шэнгэрһэн үлэгдэл нүүбэ. Тэдээнэй таһархай удархай забһараар унжагайрһан хура бороо соогуур хари хүйтөөр наран һулаханаар гэрэлтэнэ. Һалхинай һэрюун һэбшээн доро ой модон шууян хүүен найгалзана.

Голой эрьеэр уһанай боро нюрган миралзатан долгитоно, харья дээрэхи голой шууяа булин, һалхин хүүеэнэ.

Бэлгүтэй нэгэ хамнигантай агнуурида гараба – эхэнүүдтэнь олон айлшадые хооллуулха шэнэ мяхан хэрэгтэй.

Тэмүүжэн үдэ болотор ехэ гэрһээ гарабагүй. Тэрэ хоймортоо һуужа, ахамад түрэл гаралтайгаа уулзахадаа хэлэхэ үгэнүүдээ оролдосотойгоор бэлдэбэ. Хамнигадһаа туһа абахадаа, тэрэ һанаа-гаа амаран, сэдхэлээ зобохоёо болижо, мүнөө сэдхэл тайбан шахуу абганараа хүлээбэ. Тэдээнэй энэ эдэбхи юунһээ болобо гээшэб гэжэ хэды тайлбарилжа ядабашье, тэрээнэй туг дээрэһээл ха гэжэ тэрэ мүнөө шиидэнги байба. Бэшэ ондоо тайлбари тэрэ олоогүй һэн.

«Үнгүүртэ үгэхэ гэжэ шиидээ ха, Даридайн бэшэ, Худагтын ту-хашараа хада, – гэжэ һанамсаараа, гомдол мууларай гашуун мэдэрэл дахин мэдэрбэ. – Угай залуу хүбүүд сооһоо Үнгүүрые өөдэнь үргэхээ һанаад, харин бидэниие, Есүүхэйн хүбүүдые, Бүри Бүхын нүхэд болгохо гэжэ шиидээ хаш. Ондоо юумэндэ тэдээнэй ухаан хүрөөгүй, тиихэдээ үшөө ехэл сэсэн шиидхэбэри абаабди гэжэ тэдэ һанажа байһан байха. Ондоошье юумэн эндэ байжа болоо, магад, амиды байхадань эсэгэһээмни булта айжа, үгэ соонь байһан аад лэ, үхэһэн хойнонь баһажа, үхибүүдые нь иишэ тиишэнь үрсэгэнүүлэн түлхижэ, үһөөгөө абаха гэнэ. Зай, яахаб, энэ хорото муу ябадалтай яахадажа һөөргөө эрьехэб гэжэ һаядаа мэдэхэт».

Бүгэдые бодомжолжо, шүүжэ үзөөд, Тэмүүжэн зосоогоо эсэслэн шиидэбэ: абганар туг үгэхэ эрилтэдэнь арсахадамни, хүсөөрөө буляаха һэдэлгэ хэхэ. Тиигэхэдэнь хамнигадай туһаар тэдэениие бултыень алаад, Тогорил хаанда ябашахаб. Хэрэгтэй саг соонь тэрээндэ алба хээд, һүүлдэнь тайчуудһаа эсэгымни үлүүс бусаалсажа туһалыт гэжэ гуйхаб. «Тэрэ намда туһалангүй байха аргагүй, юундэб гэхэдэ, эсэгымни туг минии гарта байна ха юм, – гэжэ тэрэ найдалаа бүхэлхын тула өөрыгөө этигүүлхые оролдоно. – Тогорил хаан хүнэй һай хэһые мартадаггүй гэжэ эсэгэмни хэлээ һэн».

Иигэжэ бодожо байхадаа Тэмүүжэн абганараа хайрлахашье, һэшхэлэй зоболоншье сэдхэлдээ мэдэрбэгүй. Гансал өөрыень амар орхихо хүсэлгүй байһандань гомдол муулар болон хэрүүлхүү суhal байба. «Үбэлэй эхээр хариин зондол бидэниие хаяжа, үхэхэ байха гэжэ һанаа ёһотой, – гэжэ тэрэ муудань хоролхон баясана. –

Харин мүнөө хүүлшымнай юумэ буляахаяа ханаа гүт? Өөрынгөөл тэнэг тархи зэмэлээрэйгты. Туг Тэмүүжэнэй мэдэлдэ үлэхэ гэнэн Тодойн үбгэнэй зарлиг таанад дүүргээгүйт. Үбгэ эсэгэнэрэйнгээ урда таанар зэмэтэйт. Тэдэ намһаа бэшэ, харин таанарһаал бүхы юумэ асууха бшуу».

Хасар Бэгтэр хоёрһоо мэдээн үгы байба. Дутуу нээлгээтэй үүдэнэй хүшэгын забһараар Тэмүүжэн нэгэ хамниганай мур дээрээ гүрөөһэ үргэлжэ асараад, ногоон дээрэ хаяжа, бугын эбэрээр хэнэн эшэтэй үргэн шулуун хутага бүһэнһөө ходолжо, гайхалтай түргөөр үбшэн, арһыень шуулан абажа байхыень адаглана. Бэлгүтэй газаахи гал дээрэ томо тогоо уһаар дүүргэжэ байтараа тэрээниие гайхан шэртэнэ. Айлшад тухайгаа ханамсаараа Тэмүүжэн һэеы малгайгаа үмдэжэ, гуулин тоборюулгатай бүһээе бүһэлөөд, газашаа гараба.

Хамнигад ой соохи балгаһан гэрэй урда хуушан түүдэгэй һуурида багахан гал носоогоод һуубад. Тэдээнэй дүхэригтэ Хачуун Тэмүүгэ хоёр һуулсана. Хамнигадай түбшэн энеэбхилгээр болон дүү хүбүүдэйнгээ шалюухан шарайгаар Тэмүүжэн тэдээнэй дунда согтойхон хөөрэлдөөн боложо байна гэжэ тухайлба. Тэмүүжэниие хараһаар Хачуун Тэмүүгэ хоёр хүрэжэ бодоод, галай дэргэдэ һуури гаргажа үгэбэ.

– Гэртээ ошогты, тэндэ түлээн хэрэгтэй болохо, – гэжэ тэрэ дүүнэртээ захираад, үлтигдэжэ хэбтэшэнэн ногоон дээрэ һууба. Дүүнэрынь удангүй бургааһан соогуур үгы болошобо.

– Ухаансар хүбүүд, – гэжэ тэдээн тухай ахалагша хамниган хэлэбэ. – Галуу нугаһадай ааша тухай манда хөөрөжэ үгэбэ.

– Дэлхэй дээрэ болоһоншье, үгышье юумэ яриха даа, – гээд, Тэмүүжэн миһэд гэбэ. Нэгэ бага хүлээд гээд, тэрээндэ хандаба. – Бидэ таанадые удаан барижа, танай хэрэг һаатуулжа байна хабди гэжэ бодожо байнаб. Юундэшьеб абганар ерэнэгүй, хэр удаан болохыень би мэдэнэгүйб.

– Һайн хүршэнэр бэе бээдээ туһалха ёһотой, – гэжэ ахалагшань хэлэбэ, бэшэниинь доошоо хараад, зүбшөөн, дуугай байба. Үнгэрэгшэ хабар хамнигадай байрада уулзажа байхадаа гансал эсэгэнь дуугараа бэлэй, хүбүүдынь хүндэлэн, абяагүй байгаа хэн гэжэ Тэмүүжэн ханаба.

Хани халуунаар энеэбхилэн, тэрэ Тэмүүжэн руу хаража, монгол үгэнүүдые оролдосотойгоор шэлэн дуугарба:

– Шинии түрэл гаралай муул хүнүүд хадань, тэдээнтэйгээ таладаа нуунгүй, ой соогуур хоргодожо ябана ха юмши гэжэ бидэ һананабди. Ши хатуу зүрхэтэй, уужам сэдхэлтэй хүн байнаш, бидэндэ ехэ бэлэг баряаш, үнэтэй сэнтэй эд зөөриһөө хайра гамгүй хахасанаш. Тиимэһээ эсэгэмнай хэрэгтэй юумыень хэжэ дүүргэгты гэжэ бидэндэ захираа. Хэрэгтэй һаань, бидэ тэдэ түрэлнүүдыешни алахабди, баруун урда зүг руу шамда харгы заажа үгэхэбди, бэшэ түрэл гаралшни шамайе олохогүй.

– Хэрбээ баруун гараа үргөөгүй һаамни, харбаха хэрэггүй, – гэжэ хамнигадай түбшэн нюур шарайшалан, Тэмүүжэн һануулба.

– Бидэ мартахагүйбди. Ши һанаа амар байгаарай, – гэжэ ахалагша найдуулба.

Бургаһанай дундаһаа Хачуун шэмээгүй гараба.

– Та бүгэдэниие шараһан эльгэ, зүрхэ эдихыетнай дуудажа байна. Ахалагша хамниган Тэмүүжэн тээшэ хаража:

– Бидэнэй тишээ ошоогүй һаа, дээрэ, шинии айлшад гэнтэ мэдэгдэнгүй ерэжэ магад.

– Зай, тиигэбэл, нашань асарагты гэхэм, – гээд, Тэмүүжэн уринаар энеэбхилэн бодобо.

XII

Бэгтэрэй Худагтын нүхэдтэй уулзаһанай удаа гурбан хоногһоо үлүү сагай үнгэрөөд байхада абганарайнь хараа бараан харагдаба.

Орой һүни харуулһаа Хасар гүйлгэжэ ерэбэ. Гэртэхинийн нэгэ доро нэргэг нойрһоо бодожо, дэнгүүдээ носообо.

– Даридай абга, үшөө нэгэ ямаршьеб үбгэн нүхэдтэйгөө ерэжэ ябана, – гэжэ Хасар тогоон сооһоо хүйтэн мяха ама руугаа хомхойгоор хэжэ байгаад хөөрэнэ. – Ойн захата тогтоо, тэндээ хонохонь гэжэ эли, гэбэшье Бэгтэр тэдээниие харууһалжа үлөө, толгойдонь юуншье орожо магад, харин би таанарта дуулгахаяа ерээб.

– Хэды нүхэдтэйб? – гэжэ Тэмүүжэн самсаяа бүһөөр бүһэлжэ байхадаа асууба. Шэнэ мэдээсэл зосоогоо хүндөөр буйлуулна: «Түрүүн Худагтын нүхэд байһан аад, яахадаа мүнөө Даридай гансаарааб? Ямар үбгэжөөл тэдээнтэй ябалсанаб?».

– Долоон хүн, -гэжэ Хасар хэлээ арай хүдэлгэн харюусана.-
Зургааниинь Худагта абгын нүхэд, нэгэниинь Даридайн нүхэр.

– Ши намаараагүй бээш? – гэж уураа хүрэнэн Тэмүүжэн сулал-
тайгаар нураба. – Магад, боро хараанаар муугаар хаража абааш?

– Би үшөө нохор болоогүйб, – гэжэ Хасар аман соохиёо залги-
жа, хороо бусалан хэлээд, Өөлэн эхынгээ гарһаа хүрэнгэтэй аяга
абаба. – Наран һаяхан хадын саана ороод, тэдээнэй бии болоходо
үшөө һаруул байгаа. Тэдэнэр гарасын хажуудахи гурбан һөөгэй
ойро тогтоо, тэндэ һаяшаг Бэлгүтэй заһаһа алдаа һэн, харин бидэ
оин захада унаһан наһанай хажууда байгаабди.

– Бэгтэр тэндэ хонохоёо үлөө гү? – гэжэ Тэмүүжэн таһа дүүрэбэ.

– Тэдээнэй унтатар, һүни болотор, харууһалаад ерэхэ, нойр-
соһон тэдээнине юу харууһалжа байха юм, зүб гү?

– Зүб, – Тэмүүжэн эхэ руугаа харасаяа табиба. – Тиигээ хадаа
Даридай абга ерэбэ.

– Баруун бурхадта алдар соло, Таргудай бэшэ хадаа болоо, –
гэжэ Өөлэн амһартаяа хурян хэлэбэ. – Дүтынгөө абганартай яа-
жашье һаань, үгөө ойлголсоно бээш.

«Үнэн дээрээ тэдэнэр Таргудайһаа дээрэ юм гү?» – гэжэ
Тэмүүжэн бодобошье, юмэ хэлэбэгүй.

Үүрэй сайха тээшэ Бэгтэр ерэбэ. Тэрэ сэдхэлээ хөөрэнэн ян-
затай галай хажууда Тэмүүжэнэй урда һуугаад, хөөрэлдэхыень
баалана.

– Манай гансаардалга дүүрээ, – гээд, тэрэ ахынгаа нюур гэтэн
шэртэнэ. – Абганартаа байхаяа ошохобди. Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн
абганарай айлнуудаар бидэндэ нүхэдшье олдохо. Өөрын бүлэг
байгуулаад, адуу мори суглуулхабди, тиигэнээр албата зоншье бии
болохо, тугаа бидэ хамгаалжа шадаа ха юмбибди. Ши юун гэжэ
һананаш?

– Тэдээнэй ухаанда юунэй байһаниинь үшөө эли бэшэ, – гэжэ
уйдхартайгаар Тэмүүжэн дурата дурагүй харюусаба.

– Дуудахал даа бидэниие, өөрөө харахаш, – Бэгтэр хүлисэнгээр
энеэбхилбэ. – Нүхэдынь намда хэлээ һэмнай...

– Ямар үбгэн тэдээнтэй ябанаб, найнаар хараа гүш? – гэжэ
Тэмүүжэн тэрээнһээ нураба.

– Би харааб, харааб тэрэ үбгэниие, теэд яашье танижа ядааб, –
гэжэ тэрэ гайхангаар мүрөө хабшаба. – Үбшэн гээшэ гү даа тэрэн,

хүчиндөө тэрээниие баабгайн дахаар хушаа, хоёр тээн түүдэг носоогоо.

– Ондоо угай ямар нэгэ бөө байжа, магад, – гэжэ Сочигэл таамаглаба. – Магад, тэрэ маанар тухай ямар нэгэ юумэ харахан байгаа гү?... Урзанда тайга соо хэнигэсэй үхибүүд төөришоо гэжэ дуулаа нэм. Тээд тэдээниие бөө олоһон байгаа. Зүүдэндээ тэдээнэй байһан газар хараа, тайга соо ямар бэ даа хабсагайн дэргэдэ байна гэжэ заажа үгөө, тиигэжэ тэдэ хүүгэдые амидыгаар олоһон юм.

– Магад, тиигэжэшые болоо, – гэжэ ханаата болоһон Өөлэн хүмэдхөө буулган зүбшөөбэ. – Ямар нэгэ шалтаг байгаа ёһотой. Үбшэн хүниие харгыда юрэ абаад ябахагүй ха юм.

– Хэрбээ тэрэ бөө наа, манай хүн бэшэ, – гэжэ эрэшүүлэй талаһаа нойрмог хоолойгоор Хасар дуугарба – Бидэндэ тиимэ хүн үгы.

– Зай, унтагты бултадаа, – гэжэ эрид шиидэнгээр Өөлэн хэлээд, хууриһаа бодобо. – Үглөөдэр хүшэр үдэр болохо.

Хасарай хажууда хэбтэжэ байһан Хачуун Тэмүүгэ хоёр үүдэн тээшэ мүлхижэ, аханартаа сүлөө газар гаргажа үгэбэ.

Үүрэй сайжа эхилхэдэ Өөлэн Сочигэл хоёр газаахи гал носоожо, эдеэгээ шанажа эхилбэ – хамнигадые эдеэлүүлхэ, мүн баһа үдэртөө эдихэ хүнэһыень бэлдэхэ хэрэгтэй. Тэдэнэр үрдихэ гэжэ түлээ уһа зөөжэ байһан Хачуун Тэмүүгэ хоёрые яаруулна.

Үглөөнһөө хойшо гэр бүлынхидэйнгөө нюусагүй ямар бэ даа баяртай хөөрсэгэнөөндэ абтанхай байһыень Тэмүүжэн ойлгобо. Эхэнүүдэй болон хүбүүдэй харасаар, хоолойнь дуугаар зүрхөө хөөрэхэниинь эли. Байд гээд лэ байра соогуураа ябажа, хүлээжэ ядангяар ойн соорхойн доодохи заха руу шэртэнэд. Энэ болохоёо байһан түрэл гаралай уулзалга хадаа тэдээнэй гансаардалгын, үбэлдөө гэдэһээ үлдэхэ хэсүү байдалай эсэс болохо гэжэ найданад. Бодожо үзэд гээд, Тэмүүжэн дүү хүбүүдээ гэртээ дуудажа, тэдээнэй үнинэй дуулаагүй шэрүүн хоолойгоор нэргылбэ:

– Хэрбэээ Даридай абгын таанарые эгээл хайратай ашанар шэнгээр тэбэрижэ, таалахаяа ханаа хаань, мэхэдэнь бү орогты, дүлии балай зон мэтээр байгаарайт, ойлгоо гүт?

– Ойлгоо, – гэжэ Бэлгүтэй гайхангяар тэрээн руу хараба.

– Юушьеб тэдээндэ хэлэхэ ёһотой зон гүбди? – гэжэ Хасар дурагүйгөөр асууба. – Али зумбараан шэнгээр дуугай байха гүбди?

– Хэдытэйби гэжэ шамһаа асуугаа хаань, харюусаад лэ, амаа хаахаш, харин тэдээнтэй гансал би хөөрэлдэхэб! – гэжэ тэһэрхээ байһан сүхалаа арай барижа, Тэмүүжэн хоолойгоо шангадхаба. – Булта ойлгоо гүт, үгы гү?

– Ойлгоо, булта ойлгоо, – гэжэ Бэгтэр хайша хэрэг мihэд гэхэнээ нюужа, шоглон харюусаба. – Үхэхэн зумбараанууд шэнгээр абяагүй байхабди.

Тэмүүжэн тэрээнэй бүхы юумэн шиидхэгдэнхэй гэжэ найданги, досоогоо Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёройдо нүүхээ бэлдэнхэй байхыень, тиимэхээ мүнөө ехэ хүхюутэй, хүнэй үгөөр болонхойень ойлгобо. «Хэрбээ минии абганараа үлдэбэл, али хулинсагтань ябуулаа хаамни, – гэжэ тэрээниие адаглан, Тэмүүжэн бодомжолно, – тэрэ дары энеэбхилхээ болёод, саашадаа баһа ямараар бээ харуулхань эли бэшэ...».

Хөөрэлдөөн дүүрээ гэжэ мэдүүлэн, Тэмүүжэн бодобо. Дүүнэрын баһал бодоод, гэрһээ гарабад.

Һэргэшэһэн хүнды дээгүүр наран илдамханаар шарана, сэлбэрхэнээр тэнгэри сэнхиинэ, алтан шара элшэ доро ой модон амгалан тайбан оршоно. Тэмүүжэн сэргынгээ ойро зогсоод, голой доодо урасхал тээшэ эрье тулаһан ой модо шэртэнэ. Үшөө хабарһаа тэдээнэй гэххэхэн зүргэ уһа руу найгаһан хуһанай хажуугаар зурына. Тэндэхээл абганарын гаража ерэхэ ёһотой.

Хасарай боро нохойгоо хүрэгһөө асаржа, зүргын хажууда хуулгаад, шэрэнги соогуур харагдахаяа болин зурыһан тэрээнэй нүгөө заха руу заан байжа юушьеб хэлээд, һөөргөө гэртээ орошохыень хараба. Тэрэ хүшэр хүндэ ажалай һүүлээр ехээр эсэлхэндэл, бүхы бэень һал унажа, ханын дэргэдэхи баабгайн арһан дээгүүр хэбтэшэбэ. Үүдэнэй забһараар ороһон шара элшын гэрэл хаража байтараа, өөрөөшье мэдэнгүй унташаба.

XIII

Тэмүүжэн дуурд гээд лэ һэришэбэб гэжэ һанаба. Хаанаб даа дүтэхэнэ нохой абьяастайгаар хусаба, тэрэ дары нүгөөдэнэ оролсон, баруун тээһээ хамжаба. Эхэнүүдэй сошонги абяанай дуулдахада Тэмүүжэн одоошье һэгээ оробо. хүрэгжэ бодоод, ябууд дундаа малгайгаа үмдэжэ, бүһэдэхи хутагаа заһан, гэрһээ гараба.

Һанаата болоһон зарсашанхай шарайтай эхэнүүдын талмайн доодо тала руу харан, сэргын хажууда зогсожо байбад. Хасар Бэгтэр хоёр гааралдаһан нохойнуудаа татана. Тэдээнһээ холохоно элдэб зүһэтэй мори унаһан арбаад хүн һаял шэрэнгийн саанаһаа гараад, ехэ анхаралтайгаар тэдээнэй байра хаража байба.

Тэмүүжэн баруун тээшээ, дүтын залуу нарһад руу хараба, тэндэ хамнигад хороод байха ёһотой, теэд тэдээнэй ямаршые шэнжэ, тэмдэг байбагүй, харасаяа дахяад ерэнэн моритон тээшэ абаашаба. Тэдэнэр нохойн абяагүй болохыень хүлээгээд, урагшаа дабшаба. Тэмүүжэн түрүүн ябагшадай дунда Даридай абгаяа таниба, тэрээнэй хажууда эмээл дээрээ һогтуу мэтээр хүндөөр найгажа һууһан танигдаагүй үбгэн ябана. Тэрээниие зүүн талаһаань нэгэ залуу нүхэр гарһаань дүнгэнэ.

Ерэгшэдые үшөө дахин хараад, Тэмүүжэн мүнөө дээрээ эдээнһээ аюул хүлээлтэгүй, харин тэрэ үбгэнэй байдалаар харахада, өөһэдтэнь туһа хэрэгтэй гэжэ ойлгобо. «Юундэ энэ үлбэр үбгэниие наашань асараа гээшэб? – гэнэн бодол толгойдонь оробо. Тэрэ юушые хэхээ ойлгожо ядан, тэрээниие адаглан зогсоно. – Юунэй түлөө тэрэ эдээндэ хэрэгтэй юм?».

– Үгы, энэмнай Худагта ахал! – гэжэ гэнтэ Сочигэл бүглүүгээр хашхараад, гараа хабсарба. – Ай, бурхан, тэрээнэй юун болоо гээшэб?

– Нээрээшые... – гэжэ доро унаһаһан хоолойгоор Өөлэн эхэ харюусаба. – Шал ондоо болошоо...

Тэмүүжэн эхэнүүдээ гайхангыар хараба, үшөө дахин айлшэдые шохоорон шэртэбэ, теэд энэ хубхигар сагаан, хохимой болотороо хатаһаһан үндэр наһатай үбгэжөөлые Худагта абга гэжэ танибагүй.

– Энэ шинии Худагта абга, – гэжэ Өөлэн эхэнь аргаахан баталба. – Тэрээниие мэндэшэлхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн мэгдэнгээр урагшаа гараба.

– Э-э, Тэмүүжэн дүүхэй, – хүхюу бэшээр толгойгоо һэжэнээр, Даридай дүтэлбэ. – Харана гүш, ямар зон шамда ерэбэ гээшэбибди?

– Юун болооб, Даридай абга? – абганартаа эдэ үдэрнүүдтэ бөөмэйлһэн дайсан харша мэдэрэлээ тэрэ дары орхин, Тэмүүжэн урдаһаань түргэн ошобо.

– Абгашни ехээр үбшэлөө, шамайе харахаяа ехэтэ һанаад лэ, энэ холын харгыда гараал даа, – гэжэ тэрэнь дуугарба, тэрээнэй

хоолойдо зэмэлэнги маяг дуулдаба. – Хэнэйшые үгэ дуулаагүй, иимэ юумэн болоол даа...

Аймшагтай ондоо болошонхой, мүнөө арай танигдама Худагта абгань тэрээниие зобожо ядархан, унтаржа байһан харасаар анхаралтайгаар хараба. Бээе хүсэлжэ энеэбхилээд, һөөлдэнги хоолойгоор шэбэнэбэ:

– Иигэжэл харалсабабди даа, Тэмүүжэн аша хүбүүмни.

– Танда орон дээрэ хэбтэхэ хэрэгтэй, Худагта абга, – гээд, Тэмүүжэн тэрэнэй моринойнь жолоо барижа, хүндэтэйгөөр эрьен хараһаар, сэргэдэ дүтэлүүлбэ.

Даридай нүхэдтөө саахануур ябагалхыень захираад, сэргын ойро моринһоо буужа, Тэмүүжэндэ Худагтые гэртэ оруулхадань туһалба. Тэрэнь тэдээнэй гар дээрэ үлгэлдэжэ, мэдэрэлгүй шахуу хүлөөрөө шадалгүйгөөр газар тулгана.

Эхэнүүд баабгайн хэдэн арһа ханын хажуугаар дэлгээд, дэрэ зохёобо. Худагта хэбтэжэ, ханаагаа амарангыар бээе һула табяад, хүндөөр амилан, нүдээ аниба.

– Унтаг, – Даридай хамсыгаараа духа дээрэхи хүлһөө аршаад, гэр соохиие тойрон хараашалба. – Харин бидэ ондоо газарта хөөрэлдэе.

– Үгы... – Худагта гараа хүдэлгэжэ, нүдөө нээгээд, иишэ тиишээ хараашалба. – Сугтаа хөөрэлдэе... Бэрээд, бидэниие орхигты, харин таанар һуугты.

Эхэнүүд дохёод, гараба. Тэмүүжэн Даридай хоёр Худагтын хүл үзүүртэ һууба. Тэрэ дахин нүдөө анижа, хүсөө суглуулан, абяагүй хэбтэд гэбэ. Аха аша хоёрын тэсэмгэй хүлээбэ. Тэмүүжэн тонгойгоод, тэрээнэй хүлэрһэн духаһаа хашартай батаганаа үргөөбэ.

– Зай, – Худагта нүдөө нээжэ, һонор болоһон харасаар тэдээниие шэртэбэ. Хүндөөр амилһаар, хэлэжэ эхилбэ. – Иигээд лэ минии саг ерэбэ. Тодойниие һаял үдэшөө бэлэйбди. Иигэжэл тэрэнтэй һуугаа, уугаа, хөөрэлдөө һэмди. Мүнөө бишые харгыдаа бэлэн болооб. Хүн элүүр мэндэ ябахадаа энэ харгы тухай, эсэстэнь юун тэрээниие хүлээнэб гэжэ бододоггүй, тэрэнь амисхал бүхэнтэйнь дүтэ боложол байдаг. Үгы, хүн энэ газарые мүнхэдөө гэшхэжэ ябахаб гэжэ һанадаг, теэд тэрээнэй зам үнэн дээрээ тон богони... Гансал тэнэгүүд энээн тухай бододоггүй, гэбэшые бүхы зон тэнэгүүд лэ даа, шал тэнэгүүд үнэн дээрээ... би мүнөө ходол

энээн тухай бодомжолноб, таанаршые сагай ерэхэдэ ханаата болохот, булта ухаа орохот, ухаантнай һонор болохо, теэд орой болошоһон байха...

Тэмүүжэн Даридай хоёр уруу дуруу тэрээниие шагнана. Тэмүүжэн Худагтые дэмырнэ ха даа гэжэ гэнтэ ханаба, теэд тэрэнь хэргэлэн, хурса харасатай болоод, амьяа абажа, үргэлжэлүүлбэ:

– Ши, аша хүбүүмни, Бүри Бүхэдэ ошохо ёһотойш, тиигэжэ бидэ шиидээбди.

Тэмүүжэн тэрэ дары дотороо зангиржа, абгаяа хайрлажа байһан мэдэрэлээ хажуу тээшэнь орхин, хатуу харюуда бэлдэбэ. Тэрээнэй хүйтэршэһэн нюур хараад, Худагта бүхы хүсэээ элсүүлэн, хэлэбэ:

– Туг шамда үлэхэ, энээн тухай ханаата бү боло. Эндүүрээбди тиихэдэ, үнгэрһэн намар, ехэл алдуу хээбди, харин ши бидэниие мүнөө бү хараа. Бидэ баһал бага бэшээр хохидообди. Мүнөө энэниие дурдаад яалайб, саашаа ажаһууха, хияад-боржогонойнгоо уг үргэлжэлүүлхэ хэрэгтэй. Энэ алдуугаа сагааруулжа, шамда би хоёр зуун табин толгой адуу, зуун табин һаамай үнээ, арбан томо сар, табатай һургагдаһан нэгэ тэмээ үгэнэб. Дээрэнь үшөө нэмэжэ, барлагуудые, мүн баһа өөрынгөө нүхэдһөө арбан эгээл шадамар бэрхэнүүдыень үгэхэб. Тэдээнэй үбгэ эсэгэнэр манай Хабуул хаанда алба хэһэн юм, тиимэһээ шамда үнэн сэхэ байха. Энэ саһаа ши өөрын тугтай, бидэнэй, хияад – боржогонуудай дунда адлихан эрхэтэй ноён болохош.

Худагта абяагүй болоод, тэрээн тээшэ хүлээнгээр хараба. Тэмүүжэн абяа гарангүй, газар хараад һууба.

«Эгээл шухалань хадаа намһаа туг эрихэээ болибо, – гэжэ ханаа амарангяар тэрэ дары бодобо. – Ганса энэньшые һайн».

Теэд Худагтын иимэ элбэг бэлэг үгэхэ найдуулга тэрээниие баярай бахархалаар түрүүн шатаабашье, гэнтэ хэргылхэ сэдхэл досоонь ороодхибо. Алдуу хэхэээ айжа, эрилтэ ехэтэйгээр тэрээниие хаража байһан абганар тээшээ харангүй, Тэмүүжэн ухаа мэдээ алдан, түргэн гэгшээр бодомжолжо эхилбэ. Абаһаар харахада, тэрээнэй зүбшэлөө үгэбэл, бүхы юумэн һайн болохо, энээнһээ үлүү һайн юумэ хүсэхэньшые нүгэлтэй: тэрэ өөрынгөө тугтай энэ һаһанайнгаа хэмдэ үзэгдөөгүй хүндэдэ хүртэхэ, ноёд тэрээниие арбан гурбатай болоторынь хүлээжэ байнгүй өөһэдынгөө тоодо

абахаар бэлэн байна, энэл наһанһаа эдиршүүлые сэрэгшэн болгожо, ехэшүүлэй тоодо оруулдаг ха юм. Энэнь тэрээниие үетэн соогоо гурбан толгой үндэр болгоно, олон ондоо залуушуул болон эдиршүүлые тэрээн тээшээ татаха. Бүлынхидтэнь жэшээлшгүй хүнгэн болохо: дутуу дундань догдойхо, алхам бүхэндэ отожо байһан аюул арилха, үлэн хоһон байдалһаа таһарха, эдээ хоолоо тоолохо тоншохоо болихо, үлэсхэл гээшые мартаха, тэдээндэ барлагууд, малшад, үнээ, гүү һаагшад бии болохо, эхэнүүд амарха, багашуулшые хайратайгаар харагдахаа болихо – мүнөө тэдэ нүхэдшьегүй, үетэнөөрөөшые наадаха аргагүй ябана ха юм.

«Эдэ бүгэдэ хуу байха...» – гэжэ тэрэ эршэмтэйгээр бодоно, абганарайнгаа тэсэжэ ядалгые мэдэрнэ, энээн тухай сүлөөтэйгөөр бодомжолхо саг үгы байһандань шанална. Тиигэжэ байтараа гэнтэ хэнэйшыеб шэхэндэнь шэбэнэнэн мэтэ, шэгэбшэдэнь хабшуулһан мэтэ шухала бодол шууд оробо: «Мүнөө энэ эдилгэ абахадаа, эсэ-гынгээ үлүүсхээ арсаһан зүбшэлөө үгэнэн удхатай болохоб. Эндэһээ эхилээд лэ, эсэгынгээ угай зөөриин орондо энэ эзэлүүри абаһанда тоологдохоб. Тиихэдээ үлүүсээ һөөргэнь бусаахыень эрилтэ табиха аргагүй болохоб. Хияадай угай хэн нэгэн хэзээ нэгэтэ тайчуудһаа үлүүсыем нэхэхэдээ болохо, харин би өөрөө – хэзээдэшые үгы. Тиихэдэ үшөө абганар бидэниие үлэсхэлэй үхэлһөө абараа, бидэнэй үхэлдин үхэжэ, хосорон хосоржо байхада тарган хэршэмэл хаяжа үгөө, тэрээниинь бидэ тодожо абаад лэ, амиды гаралдаабди гэжэ тоологдохо. Олон жэлэй үнгэрөөд байхада Үн-гүүр Сача Бэхи хоёр манай эсэгэнэр шамда туһалаа, гарыешни ганзагада, хүлыешни дүрөөдэ хүргөө гэжэ ходол намда һануулжа ябаха. Энээндэнь һөөргэдэхэ юумэн байхагүй, иимээр лэ тэрэ сагта харагдаха ха юм. Мүнөөдэрэй дээдэлгэн үглөөдэрэй доодолгон болохо, ерээдүйн доромжолгоор эрьехэ».

– Үгы, – гэжэ һүүлэй һүүлдэ Тэмүүжэн хэлээд, Худагта тээшэ хараба. – Үнэн сэдхэлһээ дохиноб, харин танай бэлэг тогтоожо абаха аргамни үгы.

– Үгы, юундэ?! – энэ бүхы хирэдэ тэрээниие хажуу талаһаань хаража һууһан Даридай хэмгүй гайхан, мэгдүү тэбдүү асууба. – Иимэ баян бэлэг юундэ абажа шадахагүйбши?

– Эсэгэм хорёо, – гээд, Тэмүүжэн тэрээнэй нюдэ руу эрид хараба.

– Хэзээ? – гэж Даридай гайхаба, ойлгож оядангаар Худагта тээш хараба.

– Мүнөө, – гэв Тэмүүжэн.

Энээнэй урдаа юуншье гэж нөөргэдэх аргагүй болохон Даридай нуури дээр ёрзогноод, гэнтэ онгонуудай урда үбдэг дээр нэхэрэн унашаба. Бартаан, Хабуулай онгонуудыг нүдөөрөө бэдэрж олоод, наманшалан хандаба:

– Хабуул үбгэн эсэгэмни, Бартаан эсэгэмни, оруулыг ухаа энэ тэнэгтэ, тэрээнэй эсэгт Эсүүхэйдэ, зүб муртэнь оруулыг. Тэмүүжэндэ бидэ танай туг үгөөбди, харин мүнөө маанартаа бусахыень дууданабди, өөрынгөө дунда байлгахыаа хананабди, тээд энээндэ энэшье бага... Мүнөө үедэ, угайнгаа хосорхо туйлда хүрөөд байхада, гомдол мууларай нэхэлсэжэ, тоосолдож байха саг бэшэл, муугаа мартажа, хайнаа үргэжэ, гар гараа барилсан, эблэрхэ хаа ерээ бэшэ гү? Алан-гуа, манай агуухэ хулинсагай эхэшье, иигэжэ хургадаг байгаал... танай үри хадан манай нэгэдэлыг өөрынгөө үсэднөө ударан хандаргажа байна, ухаа оруулыг энээндээ...

Даридай баруун гараа урдаа баринхай, үгэ хүүртээ хахажа байгаад, хэмнээ ехэ сыхалаа элинсэг хулинсагуудаа хитүүгээр хүндэлжэ байхантайгаа худхажа, хуймажа байгаад, дуугаржал, дуугаржал байба. Тэмүүжэн доошоо хараад, тэрээниг гайхашаа баран шагнана: «Ямар үнэн сэхэ үгэнүүд гээшэб, хаанааа эдээниг абаа гээшэб? Магад, амиды байхадаа Тодойн үбгэн аба эдэ үгэнүүдээр тэрээниг иигэжэ хараадаг байжа болоо, харин энэнь хадуужа абаа... Тээд үшөө хамаг юмэ өөр тээшээ иигэжэ эрьюулжэ баа шадхаа хэрэгтэй!..».

– Хүрөө, боли, элинсэг хулинсагай ханаа бү зобоо! – гэж тэрээниг толгойгоо халгануулан, шара нүдөөрөө шэртэн, Худагта зогсообо. – Бидэ эндэ өөхэдөө зэмтэйбди... ерэ, нуу наашаа.

Даридай онгонууд тээш харахаар, нууридаа ерэжэ нууба, уйдхар гашуудал шэнгээхэн нюуртай юмэн Тэмүүжэн руу харан, харан, ехэл буруушаангаар тархыа нэхэрнэ.

– Магад, бодохоноо болигохош, шийдхэбэрээ нэлгэхэш? – Худагта хялбархан найдалтайгаар Тэмүүжэн тээш хараба. – Ши бү яара, хайса бодо, гэртэхинтээ зүбшэ.

«Эхэнүүдээр намайе идхэхаяа ханана» гэжэ Тэмүүжэн бодоходоо эрид хатуугаар хэлэбэ:

– Эндэ бүгэдые би шиидхэдэгби. Би өөрынгөө үгэ хэлээб.

Абганар удаан абяагүй байба. Тэмүүжэншье дуугарбагүй.

– Зай, яахаб, – гэжэ эсэстэнь Худагта дуугарба. – Ши харахадам бүрин томо хүн болошоод байжа байнаш даа, наһанһаа үлүү ухаа ороош, сэдхэлээрээ болбосороош... бишни иигэжэ ханаагүйб. Хүнһөө дулдыдангүй ажаһуухаяа ханаа хаа, ханаһаараа һуу. Харин тээд хэрбээ хэсүү сагай болоо хаань, маргажа гайхажа байнгүй абганартаа хандаарай, тэдэшни түрэлдөө туһалха ёһотой. Би эсэгыншни байһан газарта байхаб. Хүбүүншни өөрөө иигэжэ шиидээ гэжэ тэрээндэ хэлэхэб. Эсэгэдэш шамһаа юу дамжуулхабиб?

– Һайн байнабди гэжэ хэлээрэйгты.

– Иигээд лэ дүүрээ гү?

– Дүүрээ.

– Зай, яахаб, бидэ ябая.

– Харгытнай урагшатай байг.

– Зай, мориндоо хүрэтэрни туһалагты.

– Худагта аха, – Даридай тэрээниие дураа гутангыар тогтообо.

– Шамда амарха хэрэгтэйл, харгымнай тиимэ бэлэн бэшэл...

– Харгыдаа амархабди, – гэжэ тэрэнь толгойгоо эридээр хинсагад гүүлэбэ. – Нэгэ мүнэн талатайгаа хахасахаб. Баригты намайе!

Тэмүүжэн Даридай хоёр тэрээниие гарһаань бариба.

Гэрһээ гараад, Даридай нүхэдөө даллаба, тэдэнь бэлэн байһанаар һард ерээд, тэдээниие халан абажа, Худагтые мориндонь мордохуулба.

– Зай, баяртай, Тэмүүжэн ноён, – Худагта хүндөөр нюргаа бүхылгэжэ, арай гэжэ амияа абан, үшөө дахин һүүлшынхией тэрээниие хараад, хахасангаа дохижо, һууриһаа хүдэлбэ.

– Баяртай, – Тэмүүжэн даруугаар харюудань дохёод, нүхэдэйн Худагтые хоёр тээһэнь дүнгэн барижа, талмайн доодо заха руу ошожо ябахые хаража байба.

Даридай тогтоод, дороо байжа ядаһан азаргаяа татажа, багахан ташуур бариһан баруун гараа үргэн, юушьеб хэлэхэ гэжэ байтараа, үгээ оложо ядаа хэбэртэй, мориёо дуугай шабхадаад, бултанай хойноһоо гүйлгэшэбэ.

Тэдэнэр хойно хойноһоо жэрылдээд, зүргэ зубшаһаар, бургааһадай саагуур харагдахаяа болин ошобо. Тиигэһээр һалхинай шууяанда моридой түбэрөөн аалидаһаар, дуулдахаяа болишобо.

Тэдээнэй эндэ хэзээдэшье ерээгүй мэтээр тэрэл анханайнгаа зангаар хубхай хооһоор, уйтай гансаардангяар ой модоной, шэрэнги бургааһанай мүшэрнүүд һалхинда намхажа байгаа һэн.

Тэмүүжэн гэдэргээ эрьеэд, гэртээ орохо гэжэ ябатараа бүлын-хидэйнгөө харюу нэхэн харасатай сэб сэхэ уулзашаба.

XIV

Даридай нүхэдэйнгөө хойноһоо яаралгүй ябажа, хойноһоонь эсэнгээр хараашална. Тэдэнь ээлжээлэн байжа хүсэ шадалгүй болошоһон Худагтые хоёр тээһэнь дүнгэжэ, мориень хүтэлжэ ябанад. Тэрээндэ бүри хүшэр боложол байна ха – ашатаая хөөрэлдэһэнһөө гү, али холын ябадалһаа гү моринойнгоо дэлһэндэ аһалдашоод, һүүлшынгээ хүсөөр эмээл дээрээ барисалдана.

Зүргэ харгы хадын хабшуугаар шулуутай харьяада шууяа ехэтэй Онон голой эрье дахан гарана. Эрье дээрэхи уйтахан зүргөөр, анханһаа улад зоной ула мэдээгүй энэ зэрлиг газараар, Есүүхэйн хүбүүдэйл гаргаһан ха, хүрэг мориной ябажа боломоор бэшэ, тиимэһээ тэдэ үдхэн шэбэр бургааһан соогуур хабшуулдан, гулдиржа гаранад.

«Олоол байна өөртөө газар... – урдань ябаһан нүхэдэй һүүлээр шангаар шабхадаһан мүшэрнүүдһээ гараараа бээ халхалан ябаһан Даридай Тэмүүжэн тухай бодоно. – Энэ шэдхэ руу хэншье миин юрэ орожо ябахагүй, хэн нэгэн энээ руу байха гэжэ ухаанданшье орохогүй».

Даридай Алтантай болоһон тэрэ хүнийн хөөрэлдөөнэй һүүлээр аягүй муу мэдэрэлдэ ехэл дарагданги байба – өөрөө өөрынгөө урда гү, али элинсэг хулинсагайнгаа хүнэһэ һүлдын урда гү, хияад ноёдой үнинэй дайсан Таргудайтай хэлсэһэн хэлсээнһээ бээ хэхэ газараа оложо ядаа. Яахыншье аргагүй байгаа, тэрээндэ ондоо харгы үгы, үглөө мүнөө Худагтын халижа ошоходо Таргудайда ошохо гансал харгы үлөө, харин тэрээндэ ошоходоо ямар нэгэ габыата ябадалтай байха хэрэгтэй гэһэн бээ үмөөрхэ ябадал тэрээнэй һанаае, хай даа, балайшье амаруулнагүй: аха дүүнэртээ хэһэн урбалта хадаа урбалтал ха юм даа.

Даридай наһан соогоо иитэрээ сэдьхэлээ зобоогүй, мүнөө хүрэтэрөө түрэл гаралдаа урбажа үзөөгүй, тэдээнэйнгээ урда ямаршье зэмэ хээгүй. Нёдондо зуншье Таргудайн хүнүүдые ху-

луужа тууһан хүрэг адуутайнь зорюута алдахандаа тэрэ удаан үрэ зүрхөө үбдөөгүй: тиигээ, Таргудайһаа айгаа, эндүүрээ, теэд энэнь сэхэ урбалта бэшэ ха юм. Үнгэрэгшэ намар Есүүхэйн бүлые орхёод ошоходоо баһал бээ сагааруулха юмэн олдоо, тиин багашье бэшэ юмэн: Өөлэн өөрөөл тэрээндэ хадамда гарахая арсаад, ёһо заншал эбдээ. Гэхэ зуура, тэрэ энээниие гансаараа бэшэ, бусад аханартаяа бултанай шиидхэбэрээр хээ. Харин мүнөөнэй үйлэ хэрэгынь долоон доро болоо: мэдээжэ дайсан Таргудайтай гар хүлөө барисалдажа, дүтын түрэл дүүнэр болон шуһан түрэл аша хүбүүнэйнгээ урдаһаа хэлсээ баталаа. Дээрэнхэ энэнь элихэнээр лэ харагдана ёһотой – Есүүхэй харана, Бартаан эсэгньшье, мүн баран бусадынь харана, һүүлдэнь тэрээнхээ шэрүүнээр лэ асууха бшуу тэдэ. Алтантай хөөрэлдэнхэнэй удаа тэрэ хэдэн үдэр бодомжолоод, энээхэн хэсүү байдалһаа гансал зүб шиидхэбэри абаа. Худагтын дурадхалаар Есүүхэйн хүүгэдтэ яһала хүрэмөөр мал, туһалха хүнүүдые үгөөд, түргэн гэгшээр Таргудайһаа холодуулжа, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто эльгээхэ гэжэ ханаа. Тиихэдээ Алтанай эрилтээр Таргудайда мэдээсэл үгэжэ байха гэжэ зүбшөөлөө үгэхэдөө тэрээнхэнь ямаршье гай, һүйд байхагүй гэжэ эртээнхээ мэдэжэ байгаа. Юундэб гэхэдэ, ашанынь холо байха, тэрэ тэдээндэ хүрэжэ шадахагүй, мүн тэдээниие үгэхыень эрижэшье шадахагүй: Бүри Бүхэ заяандаашье үгэхэгүй, харин иимэ бага юмэнхээ Таргудай сэрэг тиишэнь эльгээхэгүй, үшөө тиихэдэ өөрын яһатан юун гэхэб? Иимэ юмэн Таргудайда хэрэггүй, тэрээншьегүйгөөр олон отогүүд холодоод байна ха юм. Тэрэ даншье наа эридээр засаг буляжа эхилээ, булта хамтараад, урдаһаань эсэргүүсэжэ болохол. Тиимэнхээ мүнөө Таргудай ёһын тэдыдэшье номгон байха баатай. һүүлэй һүүлдэ нүхэдэй Есүүхэйн бүлые олоходо Даридай Худагтада шуналтайгаар хамһалсаа, Есүүхэйн бүлые хойшонь түргэн эльгээхээ ханаа. Энэ хадаа Тэмүүжэндэшье хэсүү байдалһаа гараха ори ганса арга гэжэ шиидээд, тэрэ түрүүшээр Худагтые тэрээндэ ошохыень хорижо байгаа. Өөрөө ашадаа һайниие хэнэн боложо, Есүүхэйн урда гэмээ сагааруулхаяа ханаа ха юм. Тэмүүжэнэй иимэ аша туһаһаа арсахадань, Даридай сошордон, иимэ ябадалынь ойлгожо шадаагүй. Тиигэжэ тэрэ үнэн зүрхэнхөө онгонуудһаа туһа эрижэ, абганарайнгаа олгуулжа байһан энэ бүхы аша туһа эбдэжэ, өөрөө өөртөө хохидол

асаржа байхагүйнь тула энэ бардам ехэрхүү хүбүүе зүб мүртэнь оруулхыень гуйгаа. Тээдшые элинсэг хулинсагайнгаа анхарал өөр тээшээ татажа, ашанартаа туһалха гэхэн нэдэлгыень тэмдэглэхынь түлөөшые оролдоо юм бээ. Бүхы юумэ үнөөхил Тэмүүжэн үшөө дахин буруу тээшэнь болгоо. Нёдондошые тугаа үгэхээ арсажа, бултанаа иимэ байдалда оруулаад, үшөө яажа ондо ороо юм, хэн мэдэбэ, харин мүнөө баһал элдэбээр аашалжа эхилбэ.

«Эсэгэ хүбүүн хоёр энэ удаа яахаяа һананаб гэжэ ямаршые һэргэлэн ухаагаар ойлгохоор бэшэ. Тэрээнэй эсэгэ, минии наһа бараһан Есүүхэй аха, баһал иимэ ойлгохын аргагүй, үсэд зантай юм нэн, тээд тэрэ өөрын эзэлүүритэй, үлүүстэй, сэрэгтэй байгаа. Харин энэнь ямар юумэндээ хүрхэйтэнэб? – гэжэ бултанай хойноһоо ойһоо тала руу гаража ябахандаа Даридай досоогоо хороо бусалан бодомжолно. – Сэхыень хэлэбэл, намда юуштэб дээ, юрэдөө, тэрэ ой соогоо үшөө зууншые жэл һуугыт. Тээд лэ би Алтанда бүхы юумэн тухай дуулгаха болохоб. Тэрэ Таргудайда дамжуулха, харин тэрээнэй толгойдо юун байнаб гэжэ хэн мэдэхэб? һүүлдэнь бүхы юумэнэй түлөө би Есүүхэйн урда харюусаха болоно гүб?».

Уйдхартайгаар ханаа алдан, жолоогоо табижархёод, Даридай уруу дуруу юумэн эмээл дээрээ хүндөөр һууна. Гэдэхээ үлдэһэн моринойнгоо хадын хангал ногооной зөөлэн үзүүр ябууд дундаа зулгаан ябаһые ойлгоошыегүй нэн.

* * *

Үсэгэлдэр бууһан газартаа ойн заханда хонохоёо тогтобод. Наран хада шэлын заха дайража, хүрэжэ байһан һүүлшынгээ элшэ тала дайдаар сасан байба. Нүхэд энэрхы оролдожо, Худагтые зөөлэн даха дээрэ хэбтүүлээд, эмээлээ табижа, үндэр дэрэ бэлдэбэ. Моридой хүлһэнэй сэлмэтэр тэдэ ойһоо хуһан бүдүүн гэшүүһэ мүшэр асаржа, ноёдтоо, өөһэдтөө хоёр түүдэг табиба.

Даридай гол руу хахад бэээрээ эрьен, Худагтын хажууда һууна. Хоёр аяга хатуу архяар ундаа харяажа, тэрэ харгыда гарахадаа абажа ябаһан галуунай шанаһан мяха аалихан жажална, моридоо уһалаад, шүдэрлэн, бэлшээридэ табижа байһан нүхэдые хайхарамжагүй харана.

Архи уухын урда тээ тэрэ Худагтые уухагүй гэжэ ханаад, ёһын тэдыдэ аягалба, харин тэрэнь абяагүйгөөр дууһан уужархиба.

Баабгай дахын хормойгоор үргэн хүрэтэрөө хушаатай тэрэ бодол-
гото болон, дутуу аниһан нюдөөрөө тала шэртэнэ. Хүн бүхэниинь
өөрынгөө бодол соогуур умбан, дуугай байбад.

Наран уулын оройгоор арбайлдаһан хуушан нарһадта халта
хүрэхөөр, саагуурнь түргэн шургажа, һүүлшын гэрэлээ зүүгээрхи
холын хадануудые толотуулан, огторгойн хаяагай үүлэд дээгүүр
улаан галаар наадана.

– Юун тухай бодонобши, Худагта аха? – гэжэ тэрээниие мүр
дээгүүрээ наадангыар хараад, Даридай асууба. – Манай аша маа-
нараа үлдэжэ гаргаһан болоно гү, хоногты гэжэ уриншьегүй... Хүн
зон бидэн тухай юун гэлсэхэ юм мэдээ хаа, а?

– Юу хүнүүд? – гэжэ уурлангыар Худагта хэлээд, жэрхэхэндээ
уршагад гэбэ. – Үнэн дээрээ тэнэг амитад тэрэ хүнүүдшни. Тэдээ-
ниие харалташьегүй.

– Тиимэл хаа, амитад гү?

– Тэрэл хонид, гансал хоёр хүлтэй. Энээниие хожомдожо ойл-
гоһомни харамтай байна.

– Ши юугээ аманһаа турьяна гээшэбши? – гэжэ ехээр гайхаһан
Даридай һуурияа урилан, тэрээнэй нюур гэтэн хараба. – Юундэ
тэдэнэр гэнтэ шамда тэнэгүүд болошоо юм, Худагта аха?

– Ши ойлгохогүйш, – гээд, тэрээниие тоонгүй хайша хэрэгээр
хараад, харасаяа хажуу тээшэнь болгобо.

– Юундэ?

– Юундэб гэхэдэ, ши тэрэл хонидой нэгэн гээшэш. Мүнөө энээн
тухай шамда хэлэхэдэ тарбаганай хооһон нүхэ руу хашхарһантай
адли.

– Юундэ ойлгохогүй хүмбид? – гэжэ Даридай гомдобо. – Ши
яанаш, намайе тиимэл хаа толгойгүй гэжэ тоолоно гүш? Өөрөө ши
иимэшүүлһээл гараа бэшэ хүн гүш? Али үхэжэ хатажа үшөө үрдээ-
гүй байгаад, аймшаг ехэтэй бурхан болооб гэжэ һанаагши?

– Зонһоол гарааб, бултандал адлиб... – Худагта хөөрэлдэхэ ду-
рагүй, арай шамай үгэнүүдээ шахан гаргажа байтараа, хэдэн үдэрэй
туршада зобоожо байһан нюуса бодолнуудаа хубаалдан, мүн үлэн
хооһоор ууһан архидаа халажа, сэхэ бүхээ хэлэжэ эхилбэ:

– Һүүлэй үедэ би ходол бодожолноб. Бидэ, хүнүүд, энэ дэлхэй-
гээр зэр зэбсэг баряад гүйлдэнэбди, бэе бэеһээ хэршэмэл буляа-
набди, шүдэ аманһаань нуга татажа абанабди, бэе бээ үзэн яда-

набди, өөрыгөөшье, ондоошье хүнүүдые зобоонобди. Тээд юунэй түлөө? Хүн бүхэн энэ юртэмсэдэ айлшан ха юм. Тиимэл хадаа мүнөө эндэ юугээ хубаалдаха, буляалдахабибди? Тэнэг амитад, эдэ хүнүүд, иигэжэл ойлгооб, буруушье ажаһууна...

Даридай ямар бэ даа танигдаагүй үнэр унхиданан мэтээр бодолгото болонгёор тархья һэжэрнэ.

– Тээд хэн зүб ажаһууна юм... шоно гү? Хабуул үбгэнэй хэлһээр гү?

– Шоношье хүнһөөл хаа дээрэ. Тэрэ гэдэһээ үлдэхэдөөл агнуурида гарадаг. Харин бидэ садхаланшье хаа, юул абахам ааб гэжэ хараашалнабди, үшөө ехэхэнээр лэ, үшөө таргаханиие.

– Тээд яахаб, бидэ иигээд ажаһуужа эхилээ бэшэ ха юмбибди. Шухата үһөө хиһаа хайшань хэхэбши? Татаарнууд Амбагай хааниие алаа, бидэ тэрэнэй түлөө үһөөгөө абаха ёһотойбди. Есүүгэе алаа, бидэ баһал хэзээ нэгэтэ тэдээнэй шуһа адхаха ёһотойбди.

– Бидэ үһөөгөө абахабди, һүүлдэнь тэдэ манһаа үһөө нэхэхэ, тиигээд лэ дахин шэнээр энэ дүхэриг эхилхэ. Хүн бүхэмнай үһөөгөө абахадаа өөһэдыгөө зүб, үнэн сэхэб гэжэ тоолоно, тээд бидэнэй хэн түрүүн шуһа адхааб гэжэ хэншье бодоношьегүй, мэдэнэшьегүй. Юундэ хүнүүд энээниие ойлгоногүйб?

– Э-э, ши тонилхынгоо урда Тодойн абгадаал аашалдаг болоош, – гэжэ Даридай мihэд гээд, хүхүүр сооһоо архи шэнээр аягалба. – Бари, архи уу, хэрэгтэ хэрэггүй элдэб бодолнуудаар тархья бү зобоо. Би ондоо юумэн тухай бодоноб: шинии һүүлээр би энэ дэлхэй дээрэ хаана тархья бухаха гээшэбиб? Энээн тухай шамһаа дуулахаяа һананаб, ши юун гэхэ байнаш?

– Хэрбээ һанаһанаа хэлээ һаамни, намайе баһал ойлгохогүйш, – гээд, Худагта дахин уугаад, хооһон аяга бусааба.

– Тээд ойлгоошьегүй һаамни, юрэ хэлыш, би шагнаһуу.

Худагта тэрээнэй хажуугаар алас холые шэртэн, дуугай байба.

– Хэлыш, юу абяагүйбши? – гэжэ Даридай идхана. – Али мэдэнгүй гүш? Тиигэбэл, мэдэнгүйб гэжэ сэхынь хэлыш?

– Хэрбээ үнэн дээрээ минии һанамжа мэдэхээ һанабалшни, иимэл даа: Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн та гурбан дахин нэгэдэжэ, Тэмүүжэниие ахалагша ноён болгоод, Хабуул хаанай үгэ манай эсэгэнэрэй дууладаг мэтээр үгыень дуулажа байбалтнай тааруу байгаа.

– Юу-у? – Даридай дүүрэн архитай тагшаа алдажархиба. Хубсахан дээрээ унагааж, хараал шэрээл табин алдаад, арай бээе барижа, шииганан хииганан, үмдэ самсаяа аршаба. – Мүнөө на-
яхан эхынгээ хүхэнһөө холодоһон энэ гүлгэниие ноён болгоод,
үгынь соносожо байха гэжэ гү? Үгы, ши, үнэхөөрөөл ухаагаа муу-
дааш гэжэ ханажа байнаб.

– Намае ойлгохогүйш гэжэ хэлээ бэлэйб.

– Үгы, энэ ши хэлэ, намда хэлэ, – Даридай архияа мартажа,
хоһон тагшаа гартаа баряад, яараба. – Юундэ гэнтэ энэ Тэмүүжэн
бэ, ондоо хүн бэшэ? Тэрэ юугээр бидэнһээ, эсэгийнгээ дүүнэрһээ,
ехэ зонһоо гэнтэ дээрэ болошоо юм?

– Харин ши яагаад тэрэ ажаһуунаб гэжэ хараа гүш? – Худагта
дахин сухалдаба. – Үлэн хоһон үхэлэй аманда маанарай хаяад
ябашахада, шонын хүрэгтэл зайжа зорожо ябаһан дээрмэшэд
соогуур, Таргудайн хурьга бэдэрһэн элеэ мэтээр элеэн доогуур
тэрэ ганса юрэ амидаржа шадаа бэшэ, харин мүнөө манһаа дээрэ
ажаһууна – хэнһээшье дулдыданагүй, хэнһээшье айнагүй. Ямар-
хан газар олоо гээшэб? Иигэжэ байдалаа түхээржэ үшөө шадаха
хэрэгтэй. Тэрэ манда орходоо сэрэг суур үгыгөөр аюулгүй һууна,
дайсадта харагданагүй, хада уула, ой тайга хамгаална, тиихэдэ
угайхидтаа дүтэ, хажуудань шахуу. Тиимэһээл манай бэлэгһээ тэрэ
арсаа, бидэнтэй суг ажаһуухаяа дурагүйдөө. Юундэ арсаа гэжэ
хананаш, ганса залуугай үсэдһөө гэжэ гү? Үгы бэд даа!

Худагта нүхэд руу хараад, дуугаа аалидуулба:

– Тэрэшни бидэнэй урда уялгатай болохоёо ханаагүй, ойлгоно
гүш? Тэрэ ажамидаржа шадаа ха юм, саашаашье һууха, бидэншье-
гүй һууха, тиигэжэл тэрэ толгойдоо бодоо... Оройдоол арбатайхан
ха юм, теэд мүнөө иимэ ухаатай байна. Хараа һэн гүш, айлынь
ямар эмхи гуримтайб? Дүү хүбүүдын тэрээнэй байхада гэртэшье
ороогүй, тэрэ гансаараа бултанай түлөө шиидхэнэ. һүүлэй һүүлдэ
тэрэ бидэнһээ үлүү дээрэ хүн байшаһан болоно: бидэ мүнөө бо-
лотор хоорондоо хэлээшье ойлголсоногүйбди. Тэрээниие харан
гэхэдэ Есүүхэй аха нёдондо үхөөгүй, харин хүбүүнэйнгээ бээдэ
эрьежэ түрөө гэжэ ханамаар. Энэ унагахан байхадаа иимэ байна,
харин дааган болоходоо ямар байхаб гэжэ хананаш?

Даридай уруу дуруу гал шэртэн һууна.

– Энэш хоёрдохи Есүүхэй болохо.

– Тэрэш эсэгэнээ үлүү байха. Тэрээнэй түрэхэдэ, бөөнэрэй хэлэһые ханана гүш?

– Хананаб, хуу хананаб, тээд бөөгэй үгэ гол соохи уһан мэтэ, байра дээрээ байдаггүй, оёортоо булангиртай, юунэйшые хороод байһые харахагүйш.

– Тээд ши харана гүбши даа, юрын бэшэ хүбүүн ургажа байна.

– Тиимэ, мэдэрээгүйдэ нүгэл, – гэжэ Даридай зүбшөөбэ. – Адагай адаг гэхэдэ, үетэнэйн хэншые тэрээнтэй адли бэшэ.

– Юун үетэн гэжэ, – гэжэ Худагта гэмэрбэ. – Бидэ, абганарын, магад, тэрээнтэй нэгэ зэргэдэ бэшэбди. Тиимэнээ таанар нэбхи толгойгоо хэндэ бухаад байхаяа һүүлдэнь һайсал бодохо болохот даа.

– Тээд яахабибди, тэрэ бидэнтэй ябалсахаа хананагүй ха юм, – Даридай хэрүүлхэн, толгойгоо хазагад гүүлэбэ. – Яабашые бидэ абганарын ябанабди, тэрээниие аргадаха, гуйха гохинох, дохино нахиохагүйлди.

– Юу хэхыетнай саг харуулха.

– Зай, түрүүн харуулаг лэ, мүнөө энээниие таамаглахань эртэ, – Даридай зосоогоо хараал табиһаар, дахин архияа аягалба. – Үшөө нэжээдые бария, шамда амархашые хэрэгтэй, үглөө харгымнай ута.

– Тиимэ. Нүхэдтэ хэлээрэйл даа, – дурата дурагүй Худагта хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь болгобо, – бүхэли һүниндөө галай носожо байхаар гэшүүнэ суглуулаг.

– Хэлэхэб, ханаагаа бү зобо... – Даридай Худагтын уухые хүлээгээд, аягыень абаба. – Би иигэжэ ханажа байнаб, ой модонһоо холодоогүй байгаа хадаа, магад, шамда тэлүүр хэхэмнай гү, үглөө шамда таатай байха.

– Нээрээшые, зүб ха даа, – гэжэ Худагта тэрээн тээшэ баяр баясхалантайгаар хараба. – Энэ харгыдаа даншые ехээр эсээб.

– Иимэ ашатай эсэхэш даа, – гэжэ тэрэнь хүхюу бэшээр харюусаба.

Даридай хүрэн хүрэтэрөө Худагтатай хөөрэлдэн тухайгаа хэды дахин ханажа, Тэмүүжэн тухай бодожо ябаба. Нэгэ үе тэрэ: «Магад, али булта дахин нэгэдэхэ байгаа гүбди, үтэлхэ сагта Тэмүүжэншые хэрэгтэй болохо юм гү, залуушуулайш хэн нэгэн урагшань хүтэлхэ ёһотой ха юм», – гэжэшые бодоод үзэбэ. Тэрэ

зуура Таргудай болон хүнэй үгэдэ орожо үгэдэггүй Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн тухай ханажархёод, тэрэ ханалаа орхибо. Энэнь даншые хаа хашартай хэрэг, иимэ юумэнһээ холо байбал дээрэ. Гэнтэ дотороо Худагтадашые сухалаа хүрэнэ: хэрэггүй газарта юугээ һүйд тойбо татааб, энэ тэрэ юумэ ханажа байнгүй, ханаа амараар үхэхэ мүрөөрөө үхэхэгүй... Харин хүрээндээ дүтэлжэ ерэхэдээ үглөө һүниндөөл Алтанда ошожо, Есүүхэйн бүлэ тухай дуулгахаб гэжэ мэдэжэ байба.

XV

Түрэл гаралайнгаа урилгаһаа Тэмүүжэнэй арсалга гэртэ-хининь урма дүрһэгүй бүтүү бүглүүгээр угтаба. Тэдээнэй харилсаанай дунда гансата хүйтэрһэн хана бии болоод, үдэр бүри өөдөө ургажэ байба. Дүүнэрын пулхайшанхай, амаараа дүүрэн шорой үмхэнхэндэл абья шэмээгүй, ехэ юумэ найдуулаад, доромжолон наадажа наадажа, тэрээндээ садаад, гэнтэ арсажар-хиһан мэтэ гомдолтой. Бэгтэр галзуу сухал соогоо нюураа татагануулан, гэрэй саагуур тугалай шэмхэнхэн хагда ногоо ташуураараа таһара сабшажа, сээжхэнэнь орьёлон байһан арьяатанай хэршэгэнэ арай гэжэ досогоо барин, уралаа хазажа ябана. Эхэнүүд үгэ дуугаа хуряажэ, абья аниргүй болоод, тэрээниие буруушаажэ байһанаа мэдүүлнэ.

Хамнигадые үдэшөөд, Тэмүүжэн бүлэээ гэртээ дуудажэ, өөрын-гөө шиидхэбэри тайлбарилха гэхэдэнь, Бэгтэр тэрээнтэй хөөрэлдэхээшье ханангүй, Бэлгүтэе дахуулаад, байраһаа хайшаашьеб ябашаба. Бусадынь галаа тойроод, уруу дуруунууд, доошоо хараад, уралаа жэмылдэн, абьягүй һуубад. Тэмүүжэн бултыень ээлжэлэн хараад, Хасар дээрэ харасаяа тогтообо:

– Манай абганар бидэниие хайрлаһандаа ерээ гэжэ ханана гүт? Намар үлэн хооһоор үхэг гэжэ хаяһан аад, мүнөө бидэнэй үшөө амиды байжа байхада гэнтэ нэгэ ураг түрэл шэнгээр дурлашаба гү? Үнэхөөрөө таанар тиигэжэ ханаа хаатнай, тархитнай үмхирһэн модоной хүнды мэтэ хооһон хаш. Таанарай шэхэндэ һалхин дүүежэ байна ха. Худагта абга мүнөө ямар болоод ябахыень хараа гүт? Элинсэг хулинсагтаа ошохоёо бэлдэхэдээ тэндэ манай эсэгэтэй, Тодойн үбгэнтэй уулзахаяа айжа, бидэн тухай ханаата болобо ха юм. Хэзээ нэгэтэ таанар энээниие ойлгохо гүт, үгы гү?

Дүүнэрынь абяагүй байба. Тэмүүжэн тэдээнэй шарайгаар хэлэн үгэнүүдыем ойлгоно гэшэ гү гэжэ ойлгожо ядаба, гэбэшье түрэл гаралдаа бусаха гэнэн наналтайгаа хахасахань тэдээндэ хэсүү байна гэжэ эли байба. Тэмүүжэн харюу хүлээжэ ядаад, дуугай байдалһаа тэсэжэ ядан, эрид хатуугаар хэлэбэ:

– Таанар хэзээ нэгэтэ юумэ ойлгодог болохо юм гүт, үгы гү, би мэдэнэгүйб. Гэбэшье би таанадай ноёнби, минии амиды байгаа сагта минии үгөөр байхат. Ойлгоо гүт?

– Ойлгоо, – гэбэ Хасар.

– Ойлгоо, – Хачуун зэмээ мэдэрэнгээр дабтаба.

Тэмүүгэ айнгаар улайшаһан нюдөө сабшажа, бархирхаар бэлэн байба.

– Ябагы! – Тэмүүжэн тэдээниие хойноһоонь ууртайгаар харан үдэшөөд, Сочигэл тээшэ эрьебэ. – Та, Сочигэл эхэ, Бэгтэрэй ехэ ахынгаа үгэ дуулахагүйдэнь, үшөө Бэлгүтэйе мууда нургажа байхадань ухаатай үгэ хэлэхэ байгаат.

– Ямар үшөө ухаатай үгэ гээшэб? – гэжэ тэрэ тэнэ бууба. – Шамайе шагнаад лэ, абяагүй байха гэжэ гү? Бурхан хараг, минии Бэгтэр тиимэ бэшэ.

– Танай Бэгтэр тэнэг! – тэсэжэ ядаад, ууртайгаар Тэмүүжэн урдаһаань шэдэбэ.

– Тэнэг?... Ши юундэ абганартаа ошохоёо арсаабши гэжэ би мэдэнэб. Ши өөрынгөө ахалагша байдалаа алдаха дурагүйш, тиимэ гү? Ши тэндэ хэн байхабши? Бүри Бүхын аша, бэшэ хэншье бэшэ. Харин эндэ ши ноён, хамнигадтай харилсанаш, абганаршни ерээд, өөһэдтөө адли зэргэтэн мэтээр шамайе гуйна, аргадана. Ши энээнэйл түлөө ошохоёо ханаагүйш. Теэд юундэ минии Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр шинии энэ эрхэ ябадалһаа хохидохо болоо юм?

– Ши юу өөрынгөө ханаанһаа абанах! Бү тэнэглэ, үхибүүд шагнажа болохо, – гэжэ тэрээндэ Өөлэн сулалдаба.

– Шагнаг лэ, ямар ехэ ахатай байһанаа мэдэг лэ! – Сочигэл үсэдөөр өөрынхией хэлэжэл байба. – Минии хүүгэдые хайрлахагүйдэнь, би абяагүй байха гүб?

Тэмүүжэн тэрээнэй иигэжэ аашалхыень хүлээгээгүй байһан аад, түрүүн соһондоо дуугай байба. Һэгээ ороод, тэрээнэй нүдэ руу хүйтөөр хараба.

– Би, Сочигэл эхэ, хэниешье үлдэнэгүйб, теэд хажуудаа хэ-
ниешье барижа байнагүйб. Эсэгын нүгшэһөөр бидэнтэй үлэгты
гэжэ таниие гуйгаа бэшэб. Та мүнөө хүбүүдтэээ минии абганарта
гү, али өөрынгөө түрхэмдэ ошоходотнай болохо. Гэр бараанһаа
арһанай гэр, унааһаа зургаан мори үгэхэб, унажа ябаһан гурбан
морин дээрэтнай үшөө нэгэ нэгы нэмэхэб. Ханза, абдарнуудаа
зөөритэйнэ абагты. Дураа хүрөө һаа, энэ дороошье гараад ябаа
һаатнай болохо.

Сочигэлэй шарай зарсашаба, нюдэниинь буушаба. Өөлэн руу
асуунгар хилам гэбэ, теэд тэрэнь хүндөөр һанаа алдан, өөрөөл
иимэ юмэ эхилээш, эриһэн юмэээ абааш, би эндэ юушье шиид-
хэдэггүйб гэжэ ойлгуулха гэхэндэл байба.

Тэмүүжэн хойморһоо бодожо, нэмэбэ:

– Яагаа һаатнай дээрэб гэжэ бодожо үзэгты, өөрөөл шиид-
хэбэри гаргаарайгты.

Тэрэ гэрһээ гараба. Тэрэ дары Өөлэн эхын буруушаһан хоо-
лойн абяан дуулдаба. Тэмүүжэн шагнангүй, соорхойн талмайн
саада заха руу гэшхэлшэбэ.

Энэ үдэрһөө Есүүхэйн бүлэ хоёр тээшээ хахаржа эхилбэ. Юрэ
харахада, тэдээнэй байдал хуушаараал мэтэ, сугтаа эдеэлнэ, ун-
тана, гэртэхи, газаахи ажалаа хэнэ. Харин агнуурида аха дүүнэр
ами аминдаа гарадаг болоо: Бэгтэр Бэлгүтэйтэй, Тэмүүжэн Хасар-
тай. Тэдэ өөһэд хоорондоо хөөрэлдэхээшье болибо, харин Ха-
чуун Тэмүүгэ хоёрой хуушан зангаараа Бэлгүтэйдэ хандахадань,
хажуудань Бэгтэрэй үгы байгаа бол харюусадаг.

Тэмүүжэнэй Сочигэлдэ таһаржа ошохыень дурадхаһанай удаа
эхэнүүд өөһэд хоорондоо хэлсэжэ, мүнөөдөө сугтаа байха гэжэ
шиидэбэ.

Сочигэл бодожо үзөөд, Тэмүүжэнтэй мүнөө болгоомжотой
байха ёһотой гэжэ ойлгобо. Нүгшэһэн нүхэрэйнгөө бүлэһөө таһа-
раа һаа, хүбүүдтэйгээ ошохо газар үгы. Өөрынгөө онгууд угай отог
ошохо аргагүй: тэндэ зэрлиг угай үхибүүдээ дахуулаад ерэхэн
үгыршэһэн эхэнэрые хүндэ ямбагүй, нэрэ бузарлаһан ябадал
хүлээнэ, тэндэ үхэн үхэтэрөө өөдэлхэгүй. Хүбүүдыень хэншье
ноёд гэжэ тоолохогүй. Тэдэнь гуримтайгаар харилсажа һураагүй,
өөрынгөө зэргэ зондо дохижошье шадахагүй, мүн үндэр түрэл-
тэ яһатанда мэдээжэ бусадшье олон ондоо зүйл мэдэхэгүй, зэр-

лиг бүдүүлэг зантайшуулые хэн тоохоб. Харин эндэ эсэгынгээ туг доро, ямар хэмэршые хаа, Есүүхэйн хүбүүд, Хабуулай ашанар шуу. Тиихэдэ эсэгын үлүүсэй асуудал үшөө хүсэд шиидхэгдээгүй. Энэ Тэмүүжэн тэсэшгүй зантайшые хаа, хуулиин ёһоор һүүлээрнь үлүүсээ һөөргөнэ эрижэ абахаар угсаатан соогоо бээ харуулжа шадда. Хэрэгын урагшатайгаар түгэсэбэл, хүбүүдын өөрын хубитай байха. Ажабайдалдаа тэрээндэ бэшэ ондоо найдал гэжэ үгы, тиимэһээ тэрэ хүлээхэ гэжэ шиидэбэ. Хүбүүдэйнгээ үгидэ тэрэ Тэмүүжэнэй урда һаймһарад гэжэ, халуун аарса аягалха, тэрээнэй хажууда Өөлэн эхэтэй архи нэрэхэ, шэнэ тоһо сохихо гэжэ байжа зүбшэхэ. Гансал эдэ үдэрнүүдтэ хүйтэ абажа үбдэһэн аад, мүнөө һаял ажалдаа орожо байһан Хуаагшанда ходо зандаржа, хашхаржа, досоогоо нюугаад байһан уур сухалаа гаргадаг бэлэй.

XVI

Абганарай ерэхэнэй һүүлээр арбадахи үдэр Бэгтэр дахин тала руу гараба. Урдынхидаал адляар нёдондонойнгоо хүрээлэн зорихо гэжэ шиидэбэ. Түрүүн Бэлгүтэйе абаад ошохо гэжэ һанаад, тэрээндээ хэлэн гэхээнэ, тэрэнь ойгоргүй ехээр баярлаба: анхан тэрээниие тала руу үсөөн абадаг байгаа. Харин бодожо үзэхэн хойноо Бэгтэр тэрээнээ гэртээ үлөөхэ гэжэ шиидэбэ, аха дүүнэрэйнгээ хойноһоо хараха, шагнаха гэжэ захирба.

Тэмүүжэнэй түрэл саданһаа арсаһанай удаа Бэгтэр тэрээнһээ дулдыдангүй, өөрөө бээ даагаад байха гэжэ эсэслэн шиидээ һэн. Үглөөдэрын тэрэ абганарайнгаа мүрөөр хойноһоонь ошохо хүсэлөө эхэдээ хэлэхэдэнь, тэрэнь хорибо: абганарта гансал Тэмүүжэн хэрэгтэй байгаа бшуу. Тугһаа холодоо хаа, эсэгынгээ отогой зөөрин эрхэхээ өөрыгөө хаһахаш, тиимэл хадань мүнөө нэгэ айлаар байха хэрэгтэй, бүхы юумэнэй эли болотор хүлээхэ, харин юунэйшые болоогүй хаа, ямар нэгэ абгын хажууда дүтын нүхэрэй нуури тэрээндэ олдонол ааб даа гэжэ эхэнь ойлгуулба. Бэгтэр шэмшэрэн байгаа үрэ зүрхөө даража, эндэ үлөөл даа, теэд өөрөө өөртөө үгээ үгөө: эндэхээ эхилжэ, тэрэ Тэмүүжэнэй барлаг бэшэ. «Намда хоолойгоо шангадаад лэ үзэг, би тэрээниие багашуулай нүдэн доро таһа сохижорхихоб, тиигэбэлни тэрэ үхэн үхэтэрөө намда хашхархаяа мартаха».

Һиирэгэр хасуури модотой ойн захада дүтэлөөд, урдань забһараарнь сүлөө газарай танил гэрэлэй арай харагдаха зуура тэрэ хойноһоонь хэншьеб ябана гэжэ мэдэрбэ. Эмээл дээрээ эрид эрьелдээд, өөрһөөнь гушаад алхам зайда хойноһоонь ой сооһоо дахаад ябаһан хоёр моритой хүнүүдые хараба. Тэдээнэй нюур танил бэшэ байба.

– Есүүхэй ноёной хүбүүн ехэл һанаата болоо байна даа, – гэжэ урид ябаһан һаһатай хүн энеэбхилбэ. – Аяар гэрһээ энэ хүрэтэр хойноһоонь ябаһан хүнүүдые обёороогүй хадаа.

Моритой хүнүүд тэрээндэ яаралгүй дүтэлбэ. Хоёрдохи үндэр залуу сэрэгшэн Бэгтэртэй зэргэлээд, илдламханаар нюур руунь энеэбхилэн, тэрээн руу һарбайжа, бүһэдэнь үлгөөтэй байһан ху-ягһаань мадагыень бэлэхэнээр һугалжа абаад, гуталайнгаа түрии руу хэжэрхибэ.

– Иигэбэл, дээрэ, – гэжэ һаһатайнь даруухан хэлэбэ. – Есүүхэйн хүбүүд юрын бэшэ, тэдээнэй хойноһоо харажал баймаар.

– Хэд гээшэбта, хэнэйбта? – зэбсэггүй үлэшэхэдөө, танигдаагүй зоной урда хамгаалалтагүй болоһоноо мэдэржэ, мэгдэнгээр Бэг-тэр асууба. – Танда намһаа юун хэрэгтэйб?

– Бидэниие шамда шинии абга Таргудай ноён эльгээгээ. Тэрэ шамтай шухала асуудалаар уулзахаяа һанана, – гэжэ нюур дээрэ-хи энеэбхилгэээ нюужа, хүрөөтэйгөөр харан, һаһатайнь хэлэбэ.

– Намда? – гэжэ Бэгтэр гайхангяар асууба. – Юундэ гэнтэ намда юм бэ? Тэмүүжэн бии ха юм, үнгэрһэн намар тэрээнтэй хөөрэлдөө бэлэй, намтай бэшэ, би эндэ юуштэ хүнбиб?

– Тэрээнтэй хэлсэжэ шадаагүй, – нүхэр хүрөөтэйгөөр тэрээн руу хараһан зандаа. – Таргудай ноён Есүүхэйн хүбүүд сооһоо үшөө нэгэ ухаатай хүн олдожо магад гэжэ найдана. Ойлгоно гүш?

Бэгтэр сошонгёор тэрээн руу хараад, хэрэг ондоо тээшээ эрьежэ байна гэжэ одоол ойлгожо эхилбэ.

– Шамда үндэр ехэ үршөөл хайра хүртэгдөө. Ехэ ноёной ури-жа байхада удааржа болохогүй.

– Тиигэбэл мадагыем бусаагты, – түрүүн айһанһаа нэгээ оро-жо, зоригжон хэлэбэ.

Һаһатай нүхэр тэрээнэй нюур анхаралтайгаар шэртээд, залуу-даа дохибо. Тэрэнь дурата дурагүй түриинһөө мадага гаргажа, гар

соонь аятайгаар таараһан уран гоё яһан эшыень эрьюулжэ хараад, атаа мэээнһээ хэлээ таамшаан, Бэгтэртэ бусааба.

Бэгтэр сээжэ дүүрэн агаар хороод, жолоогоо заһажа, шэнээр, нэрэ түрэтэйгөөр нүхэдые хараад, мориёо түрүүн ябуулба.

XVII

Алтан анхарал ехэтэйгээр Даридае шагнаад, элбэг эдээ дэлгэгһэн шэрээгэй саана бүхы юумэ тодорхойлон мүшхэбэ. Тэрэнь досоогоо хараал шэрээл табижа, үзэн ядангяар тэрээниие шэртэбэшье, бултыень хөөрөжэл байна.

– Бидэ зүб юумэ хэнэ гүбди, Алтан дүү? – гэжэ Даридай эсэстээ асууба. – Эдэш ши бидэ хоёрой ашанар ха юм.

– Ши өөр тухайгаа бодол даа, – гэжэ тэрэ һанаа амараар энеэбхилэн, Даридайн мүр ташаба. – Таргудай энээнэйш түлөө шамайе өөртөө абаха, үгы хаань, хаана үбэлжэхэбши?

– Ашанарнай яахаб? – Даридайн нюдэн нулимсаар дүүрэбэ. Шангаар шүдөө хабираад, гэм зэмын һогтуу мэдэрээндэ абтан, гуламтын утаатай гал шэртэнэ. – Бидэ хоёр мүнөө отог изагууртаа урбажа байна гэшэлди даа.

– Э, иигээдшье, тиигээдшье тэдэш һалаал дээ, мүнөөдэр бэшэ хаа, жэл болоод, шоно гарьюһанай һоёодо гү, али дээрмэшэ хүйхэрэй гарта орохо.

Үглөөгүүр тээшэ Алтан шал һогтошоһон тэрээниие өөрынгөө унтарида хэбтүүлээд, хара эртэшье хаань, Таргудайда ошобо.

Тэрэ тайчуудай гол айл руу сэдхэл хөөрэнги хүхюун дорюун хатаруулба. Мориёо татаад, нюдарга руугаа һэргылэн ханяажа, томо сагаан гэрнүүдэй дүхэриг руу аргаахан гэшхэлүүлбэ. Газаа галай дэргэдэ гартаа богони жада бариһан һүниин харуулай залуу сэрэгшэн һууба. Нойрмог нюдөө сабшасагаан, Алтаниие адаглан шэртэнээр, танижа, зориггүйгөөр хэлэбэ:

– Ноён орой хэбтээ... иимэ эртэ һэрюулхэдэ болохо юм гү...

– Шухала хэрэгээр гэжэ хэлэ, – Алтан мориёо уяжа байхадаа найдангяар хэлэбэ. – Бидэ хоёрто яаралтай хэрэг бии.

Сэрэгшэ жадаяа үүдэнэй хажууда болгоомжотойгоор түшүүлээд, аргаахан гэртэ оробо. Алтан шагнаархаба, тэндэнэнь ямаршые абяан удаан дуулдабагүй.

– А-а!.. – гэжэ Таргудайн нойрмог хүндэ ёолоон дуулдаба. – Ямар Алтан? Ямар хэрэгээр? А-а, хүлээ, орог, түрүүн дэн аһаа.

Гэр дотор үйлөөн хүдэлөөн боложо, харшаганаха, шииганаха, хүндөөр ханаа алдаха абьян дуулдаба – эзэн баһал мангартай. Сэрэгшэн баруун гартаа тоһоор дүүрэн багахан шулуун табак баряад гараба, түүдэгһээ зомгооһоор аһаагаад, һөөргөө эрьехэдэнь, Алтан тэрээниинь ябууд абаад, гэр руу хулахан аад, шэшэрэд гэгһэн гэрэл оруулба.

Торгон тэрлигээ бүрүүлхэн гэрэлдэ тологошуулан, Таргудай хоймортоо шэрээгэй саана хууба.

– А-а, Алтан, – һөөлдэнги хоолойгоор тэрэ дуугарба. – Гэрэлээ наашань таби, тэрэ таг дээрэһээ тээ тэрэ зэд домбо аба, хажуудань тагшад байха ёһотой... Зай, бултыень наашань асара, дүүрэтэр аягала.

Алтан шэрээ руу хүндэ амһарта асараад, халима аягалжа, өөрөө хажуудань соморхоноор хууба.

– Зай...

Таргудай хэды дахин гүлд гэтэр гудамхижа, аягаа хоһолоод, нэгэ хирэ нэгэ сэг харан байшаба, удаань амияа абаба. Алтан өөрынгөө аягаһаа хахадыень ууба – архи хатуу байба.

– һү-ү... халта хүлээ... һууд гээ, – гэжэ уухилан, аахилан, хүндөөр амилжа, Таргудай хэһэг хэһэгээр хэршэгэнэбэ. – Үшөө хэл даа намда.

Алтан тэрээниие ехэ болгоомжолон, һэргылэнгээр харан, харан, дахин аягалба, өөртөө нэмэбэ. Хоёрдохийёо уубад.

– һү-ү, одоол халааба ха даа... Зай, иимэ эртүүр ши юрэ намда ерээгүй ёһотойш, шамай мэдэхэб, – гэжэ тэрэ амидырба, ухаа орожо байһан нюдөөр тэрээниие шэртэбэ. – Хэлэ, юутэй ерээш?

Алтан сэдхэлэйнгээ хүдэлөө даран, һүр жабхалантайгаар дуугарба:

– Есүүхэйн бүлэ олдоо!

Таргудайн архиһаа хүрилшэһэн, һэлхэнтэшэһэн нюурынь шэрүүн болошобо.

– Олдоо бы, эсэстээ, одоол, – тэрэ Алтан руу хүндөөр шэртэбэ.

– Зай, хэлэ, хаана мүнөө байнаб?

– Хадаар, Ононой дээгүүр, анхан хэндигэр хамнигадай хууһан газарта.

– Э-э, тэндэ хоргодоо бы, – Таргудай бодолгото болоһон нюдөө тэрээнһээ таһалба. – Хари, би хэды бодооб, хэды таамаглааб, харин Ононой эхин тухай нэгэшье дахин бодоогүйб. Энэ Өөлэн, хэбэрын, эльбэшэн ха, манай таахагүйн түлөө тэрэ газар эльбэдээ жэльбэдээ ха. Хэр холо тэдэнэр гарааб?

– Дүрбэдэхи хүтэлэй саана ойн томо соорхой бии, тэрээн дээрэ хоёр гэр табяад нууна, золигууд.

– М-мм...- Таргудай бодод гээд, һэжэглэнгээр тэрээн руу хараба. – Ши өөрөө хараа гүш, али нураг дуулаад, хоб-жэбээр намай эдеэлжэ байна гүш? Хайшан гээд тэдээниие олообши?

Алтан халта татагасаад, сэхыень табиба:

– Тишээ Худагта Даридай хоёр ошоо, тэдэнтэй хөөрэлдөө. Би өөрөө ошоогүйб, минии танда үнэн сэхэ хада тэдэ намда үнэншэдэггүй. Харин намда Даридай хөөрөө, би тэрээниие танай тала руу татааб, нилээн ехэ ажал хээб даа. Харин тэдээниие Худагтын нүхэд олоо, гэнтэ талада Есүүхэйн хоёрдохи һамганай хүбүүн Бэгтэртэй тушаан боложо уулзашоо.

– Хоёрдохи һамган? – Таргудай нүдээз ониилгожо, юушьеб һанаба хэбэртэй. – Бай даа, тэрэ онгууд һамганай гү, тэрээнэй түлөө дайн болошон алдаа һэмнай?

– Тиимэ, тэрээнһээ.

– Һананаб, яагаад һанахагүйбши. Тэрэ Есүүхэйн түлөө үшөө нэгэ дайсадтай болошон алдаа бэлэйбди, – Таргудай ойндoo оруулжа, нүдөө бэлтылгэбэ. – Бартаан онгуудтай бүһөө андалдаа, теэд тэрэ Есүүхэй, зальхай амитан, эсэгынгээ үхэхэн хойно, ондоо һамга, Өөлэниие олоо һэмнай. Тэрээниие аха захатан онгууд һамга абахыень баадхаа һэн, үгы гэбэл, үшөө нэгэ дайнда гараха байгаабди.

– Тиимэ, – гэжэ Алтан баталба. – Би үшөө эдир байгаа, энэ хөөрэлдөө һайн лэ һананаб.

– Ши баһа һанана гүш, а? – гэжэ Таргудай хүхюунээр асууба. – Тэрэш үнэхөөрөө һэбхи зальхай хүн байгаа, хэзээдэшье хамаг угаа гай тодхорто оруулхаар.

– Тон лэ зүбөөр хэлэнэт даа, Таргудай аха, мангадхай байгаа, хүн бэшэ.

– Тиимэ... Тэрэ хүбүүе Бэгтэр гэдэг гэнэ гүш?

– Тиимэ.

– Хэдытэй юм?

– Шэнэ жэлээр арба нэгэтэй болохо. Тэмүүжэнтэй нэгэл жэл түрөө юм.

– Үетэн бы, – мihэд гээд, Таргудай дэнгэй гал удаан хаража huуба. – Нэгэ айлда үетэн байхадаа муу зүн гэлсэгшэ, а? Ши юун гэжэ һананаш? Ха-ха-ха... Зай, үшөө аягала.

– Таргудай аха, – гэжэ Алтан зүрхэгүйгөөр үгэлэн, үгэ дууламгай домбо бариба. – Би танай заабаряар бултыень хээб...

– Тиигээш, хуу найнаар бүтээгээш.

– Та намда харьяата зониием бусаахаб гээ һэнта, нёдондо намар танда ерээшэдүүле...

– А-а, иимэбди-и, – гэжэ Таргудай дурагүйгөөр татаад, ямар нэгэ эшхэбтэр юумэ хэжэ байхадань, балсыша бариһандал тэрээниие шобто хараба. – Харин би энэ эртүүр намайе һэрюулжэ, баясуулхаяа яараа гэжэ һанаалби. Харин ши энээнэйл түлөө оролдообши?! Зай, болоо, мүнөө шамайе ямар хүн бэ гэжэ мэдэхэ болооб.

Алтан ойро зуура тэрээниие бахардуугаар харан байтараа, гайхашаа барин, гомдонгёор хэлэбэ:

– Теэд та өөрөө намайе найдуулаа бэлэйлта, би түрүүн танһаа энээн тухай гуйгаашьегүй байгаалби. Та иигэжэ намайе урмашуулжа, шан үгэхэ гэжэ шиидээд, өөрөө энээн тухай хэлээ бэлэйт, би тиихэдэ досоогоо ехэ гайхаа һэм, харин мүнөө би таниие ойлгоногуйлби.

– Үгы, ши хүлеэ, – гэжэ Таргудай энеэбхилэн, халта уршагад гээд, нюдөө хултагашуулба. – Ши ямар түргэдүү болообши, а? Таанар залуушуул солбон габшагай агшабта, хүсэд юумэ ойлгонгүй, юутэ юугүй гүйлдэхэ. Би арсанагүй ха юмбиб, энээн тухай дары түргэн болохогүй гэжэ шамда заажа үгэхэ гэнэлби. һүүлдэнь ши бидэ хоёр бодомжолоод, яаха хээхээ хэлсэхэбди.

– Эндэ юун тухай бодомжолхо байгаа юм? – Алтан ойлгожо ядангяар мурөө хабшаба.

– Яагаад юун гэжэ? Ши дэлхэй дээрэ иимэ бэлээр юумэн хэгдэдэг гэжэ һанана гүш? Таанар тэрэ өөрынгөө Есүүхэйтэй модо мүргэтэрөө яаража, тойрожо хараншьегүй юумэ хэжэ һурамхи хат. Зай, сэрэгшэдээ ши бусаахаш, тэдээндэшни ямар нэгэ мал, мори харан, өөрын айлнууд байха. Би мүнөө таанарые бултыетнай хаана хэхэбиб? Хаана намарай бэлшээри олохобиб, үбэлэйхиие?

Тэдэшни мүнөө минии мал хүрэгүүдтэ даалгагданхай, амгалан байна ха юм. Тэдээниие мүнөө хүдэлгөө наашни, эндэ ямар ехэ худхалаян болохоб, булта намаралдаха, хаанаб шиниихи, алим миниихи, ойлгохын аргагүй болохо бшуу. Үбэлэй бэлшээри хубаа-хабди, тиихэдэл эли болохо. Харин мүнөө ши яба, һүүлдэнь шамайе дуудахаб. Яба!

Алтаниие ябуулжа, моринойнь түбэрөөнэй замхатар хүлээгээд, харуулшанаа ооглобо. Тэрэнь гансата үүдэнэй хүшэгэ өөдэнь татаад, харагдаба.

– Үнэгэниие дууда!

Таргудай анхан Алтантай хөөрэлдэһэнэй удаагаа хүн зониинь һөөргэнь бусаахаб гэжэ найдуулһанаа оло дахин шаналаа һэн. Сэрэгшэд өөртэнь хэрэгтэй байгаа. Тэрээнэй олон тоодо сэрэгэйл һайгаар уг аймагай ноёд үгыень дуулана ха юм. Тэдээнэй бага бэшэ хубинь Есүүхэйн үлүүстэйгээр хияадуудһаа жэлэй саана ерээ ха юм.

«Юрэ магтаад, ондоо юумэ найдуулаад орхихогүй. Нэгыень табихадаш, нүгөөдэнь ошохоёо һанаха, тиигээд лэ үлүүс дүүрэн һамараан болохо», – гэжэ тэрэ хойнотожо бэээ зэмэлнэ.

Һүүлдэнь Таргудай дахин бодоһоор, Алтанда албата зониинь бусаахагүй гэжэ шиидэбэ. «Бараг даа, юун муу юумэн болобо гээшэб дээ. Түрүүшээр гомдожо, уурлана ааб даа, тиигэһээр мартана аабза. Дахин бээдээ дүтэлүүлээд, эрхэлүүлээд, бултанда жэшээ болгон магтахадамни номгорно ааб даа», – гэжэ тэрэ һанаагаа заһана.

Үнэгэн ябагаар ерэбэ – тэрэ хорёод жэлэй туршада Таргудайн айлай хажууда өөрынгөө гэр табидаг байһандаа анхан омогорходог бэлэй, харин һүүлэй жэлнүүдтэ хашардаг болоо. Аргаахан үүдэнэй хүшэгэ нээгээд, богоһо алхажа, һэргылэн ханяаба. Өөрынгөө бодолнуудта абтаһан Таргудай залд гээд, тэрээн руу харан, гэмэрбэ:

– Ноёндоо хулгайшан мэтээр оронош. Үнэгэн хадаал үнэгэн. Богоһын саанаһаашье дуугаа үгэхөө янаш?

Тэрээнэй абари зан, илангаяа мангарһаа ямар байдагыень һайса мэдэхэ Үнэгэн абяагүй дохёод, һуу гэжэ урихыень тэсэмгэй хүлээнэ.

– Нуу, – ууртайгаар үшөө дахин тэрээн руу хараад, Таргудай асууба. – Ууха гүш?

– Үгы, үгы, Таргудай ноён, – хоёр гараа урдаа үргэн, бээе халхалжа байһандал тэрэ яаран арсаба, тиигээд шогложо туршаба.

– Ходо архи уудаг хүниие ойн аншые гурбан дабаанай саанаһаа мэдэрдэг юм гэлсэгшэ.

– Ши юун, агнуурида гарахашни гү? – Таргудай тэрээниие нэжэглэнгээр адаглаба.

– Үгы, мүнөө ямар агнуури гэжэ дээ. Үгын тэды хэлэнэб даа, – гэжэ Үнэгэн мөрөө хабшаба.

– Таанар, хари, ойлгогтылши, сагнаа урид ан гүрөөл бү айлгагты, – гэжэ тэрэ ёһын тэдыдэ гэжэ хоолойгоо шангадхаба. – Хэрбээ энэ аба хайдагта олзын бага байбал, би таанарые агнуурида Баргажан Түхэм руу намнахаб.

– Үгы, үгы, Таргудай ноён, хэншые ан гүрөөлдэ ханаарханагүй.

– Ойлгожо бай, энээнэй хойноһоо хайсахан анхара.

– Анхарнаб.

– Архи уугаагүйшни хайн гээшэ. Мүнөө ши хүнүүдэй хойноһоо агнаха болоолши даа.

Таргудай үни хада тагшадаа хэһэн архияа уужа, тэрээн руу хараба.

– Ши юугээ нам руу гэтэшэбэш? Таргудай ноён хүнэй мяхаар хооллодог болошоо гэжэ ханаба гүш? Үгы даа, хүнэй мяха эдижэ байхаар малай мяхаар дутаагүйб. Харин хүнүүд гээшэшни хэд бэ гэхэдэ, минии нүхэр ба минии аха Есүүхэйн үри бэенэр лэ даа.

Үнэгэн нүдээ сабшангүй үшөө ехээр бэлтылгэжэ, тэрээн руу харана.

– Олдоо, олдоо тэдэ, Ононэй эхээр дүрбэдэхи шэлын саагуур байрланхай, – гээд, Таргудай архиһаа нороһон уралаа үргэн хара альгаараа аршаба. – Ажал шамда олдобо, хүрөөнүүдээр зайжа, айрагаар гэдэһээ дүүргэжэ ябахашни хүрөө. Эгээл найдамтай нүхэдөө абаарай, ой соогуур ан мүрдэжэ шадаха зониие. Тэдээндэ харагдангүй дүтлөөд, харуул табихаш – хараха, шагнаха, яагаад байнаб, илангаяа ехэ хүбүүдынь, эхэнүүдынь. Юу хэнэб, ямар намаргаа буһалгаа намда бэлдэнэб гэжэ бултыень мэдэхэ гэнэб, ши ойлгоно гүш?

– Яагаад ойлгохогүйб, ойлгожол байнаб, – гэжэ Үнэгэн утаар татаба. – Хэр удаан адаглахабибди?

– Тэдэнтэй яаха хээхээз минии шиидхэбэри абатар. Энэ дары яба. Олон зониие бү аба, нэгэ хоёр лэ хүрэхэ, һүүлдэнь нэлгүүлхэш. Үдэр үнгэрөөд бусаарай, мэдэжэ абаһанаа намда дуулгахаш.

Үнэгэн тэрэ дары хоёр залуу ангуушадые абажа ябаад, үглөө үдэшэлэн бусажа ерэбэ. Энэ удаа Таргудай элүүр, тэрэнтэй зүбшэхээз ерэнэн мянганай ноёдтой үни удаан хөөрэлдэжэ эсэшэнхэй байба. Хэрлэн мүрэнэй адаг тээшэ хуурай талаар мянга мянгаар һуума гурба-дүрбэн хүрээнүүдые табихаяа тэрэ һанаа һэн. Тэндэ һүүлэй үедэ татаарай харуул ходо ябадаг болонхой, өөртөө намар, үбэлэй бэлшээри хараашална гэжэ мэдээжэ. Эдэ газарнууд олон жэлэй туршада хэнэйшые бэшэ, эзэгүй, хоёр уг аймагай мужаа хилэ гэжэ тоологдодог.

Һүүлэй үедэ бүхы монголшуудһаа тайчууд лэ засаг дорохи отогуудтайгаа хамта татаарнуудтай дүтэ ажаһууна, тиимэнхэ хилэ можын асуудал Таргудай яаха аргагүй өөр дээрээ даажа абаха баатай болоно бшуу. Теэдшые бусад ноёдто өөрыгөө харуулха, илангаяа уг аймагайнгаа эзэн хааниие шэлэжэ тодоруулаагүй ноёдтой урда татаарнуудһаа айнагүйб, өөрынгөө хүсөөр тэдээниие Буир нуур тээшэнь һөөргэнь намнаха шадалтайб гэжэ харуулха хэрэгтэй байгаа. Мүнөө сагта угайнь ноёдһоо тэрээнһээ бэшэ хэншые тиигэжэ шадахагүй, тиимэл хадань хэрэг дээрэ энээниие харуулхань шухала. Тиимэнхээл татаарнуудай урда хаалта хэхэ, тиихэдээ тэдээнэй хараһаар лэ нэлэнгэ һанахаяа болигор аймшагтайхан бата бүхэ хаалта табиха гэжэ һанаһан байгаа.

Харин мүнөөдэр энэ хэрэгтэнь һанагдаагүй гэнтэ өөрын мянганай ноёд һаалта хэбэ.

Бултыень суглуулаад, Таргудай өөрынгөө шиидхэбэри соносохо, саашань зүбшэхэ, тэдээнэй хэнэйнь хилэ мужаа руу нүүхэ тухай хэлсэхэ гэхэдэнь, тэдэнь гэнтэ гэмэр-гутар гэлдэжэ, хэндэшые хэрэггүй газар хамгаалһанай хэрэггүй, уһагүй талада арад зоноо, адуу малаа зобоохо туляахада ямаршые удха шанар гэжэ үгы гэжэ мэдүүлбэ. Мянганай ноёд угайнь отогуудай ударидагшад һэн тула Таргудай тэдээниие мүнөө хашаха хаахаяа һанаагүй. Иимэ яяр байдалда ороод байхадаа тэрэ хододоо богоһын тэрээгүүр обоороод һуудаг анхан Есүүхэйн байһан мянганай но-

ёdto болохо юумэнийн болуужаг, арсаа хаа, арсуужаг, мүрын ганса, ёронь нэгэн гэжэ хандаад туршаба. Гайхал гэхэдэ, тэдээнэй нэгэнийншые мал үшөө таргалаадүй, бэлшээри тэндэ муу гэхэ мэтэ шалтаг бэдэрээгүй, соносколынё буруушаангүй зүбшөөбэ. Тэдээнэй дунда ахалагша хэбэртэй Сагаан хэлэбэ:

– хайн нохой арьяатаниие намна гэжэ эзэнэй захирхада, гангинадаггүй, бидэ мүнөөдэртөөшые ноёной зааһан газар руу нүүхэ бэлэмбди.

Есүүхэйн мянгатан дээдэ изагууртанай хүнүүд бэшэ һэн. Нана бараһан эзэнийн тэдээниие урдахи байлдаануудта шалгарһан юрын арбатан, зуутан дарганарһаа шэлэжэ табиһан, эгээ тиимэхээ тэдэ хүнгэн юумэ бэдэрдэггүй, хара һөөргэ, хэдэргэ бэшэ. Одоо мүнөөл Таргудай тэдэ жанжануудай өөрын ноёдһоо бүри бүри тад ондоо байхые хаража, гомдол муулар досоонь түрэбэ: тэрээнтэй атаа мэээ буляалдагша, бэээ үргэжэ, дээшээ гарадаг гэжэ тэрээндэ тоолуулдаг хадаа үнэн зүрхэнһөө үзэн ядуулжа ябадаг хүнийн ямар аймшагтайхан сэрэг байгуулаа гээшэб! Есүүхэйн ямар хэмэршые хаань, албатан тон найдалтай, ангууша бүргэд мэтээр удаарангүй захиралта дүүргэжэ һуранхай, өөрын албатантай яажашые жэшэхын аргагүй байба.

Эдэ бүгэдые уруу дуруу бодожо, үдэшингөө хоол барижа һуутарын Үнэгэн орожо ерэбэ. Гэрэй нээлгээтэй үүдээр орожо байһан наранай элшэ доро ута һүүдэрнүүд үзэгдэнэ.

– Зай, юун бэ? – Үнэгэниие хараһаар хэргэжэ, һуухыень урдаа зааба.

– Олообди тэдээниие, гэжэ эсэнгээр тэрэнь ханаа алдаба. – Шонол боложо байна даа тэдэ, Есүүхэйн хүбүүд.

– Эхинһэнь хөөрэ.

– Үсэгэлдэр боро хараанаар тэдээнэй бууса хүрэжэ ерээбди. Байрадань дүтэлжэ, бургааһан сооһоо харахадамнай хоёр гэр табятай, тугалтай хоёр үнээн, арбаад морид бэлшэнэ. Ямаршые ядаралгүй һууна хаш. Ой тээһэнь тойрожо, залуу наһадай саана хоргодообди, даб дээрээ дүтэлхын аргагүй нохойнуудтай, харахада, шонын холисоотой, маанарые мэдэрээ хаань, бүхы хэрэг хосороохо. Үглөөдэр нэгэ залуу эмэ нохой абаад ошохо ханаатайб, тэдэ нохойнууды хажуу тээшэнь абаашахыень... Теэд танда тон хэрэгтэй болохо нэгэл юумэ үнэн мэдээбди.

- Юун бэ? Түргэн хэлэ...
- Тэндэ Есүүхэйн нүгөө намганай хүбүүн бии, Бэгтэр гэжэ нэрэтэй...
- Мэдэнэб.
- Тэрэ бүлэдөө ахалагша байхын түлөө угаа ехээр Тэмүүжэнтэй үһэрилдэнэ.
- Зай, хөөрэ, юун бэ тэндэ, – Таргудай олзо мэдэрхэн үбгэн баабгай мэтэ нуури дээрэ бээе татан маряаба.
- Тэндэ, ой соо, байдаг талмайнь арада, үбһэн урса байна. Харанхы болоходо тэрээн руу Бэгтэр нэгэ эхэхээ гараһан дүүгээ дахуулаад ерээ, тэрэнь Бэлгүтэй нэрэтэй. Үнэхэн соо гал үлээгээд, хажуудань нуужа, хоорондоо хөөрэлдэбэ. Бидэ холошог байгаа-бди, дүтэлхээ зүрхэлөөгүйбди, гэбэшье зарим тэды үгэ шагнаа-бди. Тэрэ Бэгтэр Есүүхэй эсэгын үнэн уг залгуулагшад бидэ гээшэбди, харин Өөлэнэй гүлгэд бэшэ, бидэ өөрынхиеэ абажал халахабди гэжэ хэлээ. Багань абяагүй шагнаа, харин ахань, харахада, нилээн лэ ехээр Тэмүүжэндэ уурланхай, годли тэрээндэ бэлдэнхэй. Үүрэй сайхада тэдээнээ орхёод, танда дуулгахаяа ерээб.
- Таргудай удаан дуугай нууба, аха дүүнэрэй үһэрилдөөндэ Есүүхэйн бүлые найдамтай ургада оруулха арга боломжо байна гэжэ тэрэ мэдэрнэ. Яаралгүй бодомжолоод, харгыдаа үлдэхэн Үнэгэнэй нуужа ядажа байхые тоонгүй, өөрынгөө шиидхэбэри гаргаба:
- Бэгтэрэй байраһаа хажуу тээшээ ошобол, агнуурида гү, али ямар ондоо газар руу гү, баряад, наашань асарагты.
- Үнэгэн ханаагаа амарһан шуухираа нюужа, хүндэлжэ, толгойгоо дохёод, баруун гараа сээжэдээ бариба.

XVIII

Энэ үедэ аяар холын зүүн хойто зүгтэ, Онон руу урдан орохын-гоо урда Хэрээ голой хоёр таталуур боложо таһарһан гартарта, хатагин угтанай табяад үрхэтэ гэрһээ бүридэхэн багахан хүрээн үдэшынгөө ажал яаралгүйхэн ябуулжа байба. Үдэрэй аяама халуун тунгалаг агаарта үшөөл буураагүй, хүрээнэй энэ тэрэ буланда шанга шанга хүнэй абьян, шууяа хүүээн дуулдана. Набтар шэлын нюрган дээгүүр буужа байһан наранай элшэ доро бэлшээриһээ бусажа ябаһан үнээд холоһоо нунан таранхай харагдана. Үйһэн тодхуур барин, үнээдээ угтахаяа хүрээнэй зах

гаража ябаһан һамгад залхуугаар һуняалдажа, голдо орожо байһан үхибүүдтээ хашхаралдана:

– Ябагты, тугалаа харагты!

– Нэгэнииншые алдуурха ёһогүй, үгы гэбэл, ташуурай амта үзэхэт!

– Бушуу хүдэлэгты, үнээд дүтэлбэ!

Үхибүүд уһанһаа һүрэлдэжэ гараад, наранһаа харлажа, пэд хара болошон нойтон бээдээ тоһотожо ялайшаһан үмдэ самсануудаа үмдөөд, тугал адуулагшадта туһалхаяа гүйлдэбэ, тэдэнь һаалиин газарһаа һүрэгөө холодуулха гэжэ саашань тууна.

Захын гэрэй дэргэдэ наранай һүүлшын элшэдэ дүрбэн үбгэд яһаа шарана. Ногоон дээрэ дүхэриглэн һуужа, тала руу хараашалан байжа аалин намдуу хөөрэлдөө ябуулна.

– Үнээд һү багаар үгэдэг болоо гэлсэнэ, – гэжэ заһаһан тэрлигтэй туранхай үбгэн хэлэбэ. – Бэлшээридэнь үхэдэл шүдхэрнүүд баһа һаанал ха.

– Үргэл хэхэ хэрэгтэй, – гэжэ нүгөөдэнь дуугаа үгэбэ. – Тээ мэндэ һүнһөө зөөхэйн гарахаа болёод байхада булта суглараад, үри шэрээ үгэхэдэмнай, тэрэ дары гаража эхилээ һэмнай.

– Үбгэдтэ хэлэхэ хэрэгтэй, удааруулжа болохогүй.

– Нүгөөдэр шэнэ һара, суглархада болоно.

– Эндэмнай мүнөөдөө аюул үгыл дээ, – гэжэ үрөөһөн нюдэтэй, үндэр һэеы малгайтай үбгэн һуугшадаа ээлжээгээр харан хэлэбэ. – Агацын саанахи добонуудай хажууда, мүнөө бүгүнүүдэй хурезэнэй байдаг газарта, ондоо һүнэнһэд бии болоо гэлсэнэ. Хара моритой, зэр зэбсэгтэй, хуяг дуулгатай, таахада, дайн байлдаанда хосороошод гээшэл ха. Тэдэ боро хараанаар суглараад, тэрээ руу ябаһан зондо добтолно гэнэ. Хоёр дахин хараал хаш хүнүүд тэдээниие холоһоо, нэгэ һүни үхибүүд тэдээнһээ арай гэжэ тэрьелжэ гараа ха.

– Энэш үшөө муу, – гэжэ үбгэд һанаа алдаба. – Үлэн лэ хадаа хүндэ добтолно.

– Хэнэй һүнэнһэд бэ гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй, хэрбээ манайхинай байбал, элинсэг хулинсагуудаа гуйха, тэнгэри руугаа абаад ошог.

– Манай бэшэ гэнэ, хэлэниинь ондоо хэбэртэй, бөөнэр шагнаа.

– Тиигэбэл өөһэдынгөө һүнэнһэ урдаһаань тухирха.

– һүүлшын байлдаануудта манайхид олоор лэ хосороо даа.

– Жүрхинэй дайнһаа баһал бага бэшэ үлөө.

– Бултыень суглуулаад, тэдээнэй урдаһаа табиха, манай газарһаа тэдээниие намнаг.

– Манда туһалхыень өөрынхидөө үгыт гэжэ хамнигадышые гуйхада болохо.

– Хамнигадай хүнэнэд шанга.

– Үлдэхэл даа тэдээниие эндэһээ саашань.

– Тиигээл хаа, зүб.

Наран хадын орой хүрөөд, буужа эхилбэ. Үрөөһэн нюдэтэй үбгэжөөл хүл дээрээ бодобо.

– Зай, үшөө нэгэ хохидолгүй үдэр үнгэрбэ. Баруунай бурхадта алдар соло... – тэрэ баяртайгаар ганса нюдөөрөө тала тойрон хараашалба. Тиигэхэ зуурань харасань нэгэ холын юмэн дээрэ торолдобо. Тэрээнэй шарай барайшаба. – Харагты даа, энэ юун бэ, адуун хүрэг наашаа ерэжэ ябана гү?

Таягаараа зааһан тээшэнь үбгэд булта шэртэбэд. Аяар тэрэ зүүн тээ нэмжүйһэн Ононой жэгдэ таталуураар эрезбтэр зүйхэтэй ехэ адуун хүрэг тэдээн тээшэ ерэжэ ябаба. Арбаад моритойшуулаар туулгажа ябаһан хүрэг түргэн дүтэлжэ ябана.

– Энэ юун гээшэб? – гэжэ үбгэд мэгдэжэ, хүл дээрээ бодобод.
– Гэшхүүлээгүй ногоон дээгүүр ябанал.

– Намар тугал шэмхэг гэжэ гамнажа байгаалди.

– Хулгайн юумэ тууна хаш, дан лэ яарана.

– Манай адуун байгуужаб, хари.

– Манайхиие нүгөө тээшэнь тууха хааб даа.

– Һөө-е! – загаһан тэрлигтэй үбгэн гэдэргээ эрьежэ, ойрохи гэрэй хажуугаар гаража ябаһан залуу хүндэ хашхарба. – Таанар унтаж байна хүн гүт? Юун боложо байһыень харанагүйгта? Тишээ хара, бушуу түргэн эрэшүүлые иишэнь дууда.

Тэрэнь тала руу хараад, сошон мэгдэжэ, дүтын гэр руу гүйшэбэ. Хүрээний нүгөө талаһаа нохойн хойнотоһон хусалдаан дуулдаад, тэрэ дороо үрзэгэр боро нохойн хүрэг уригдаагүй айлшадай урдаһаа гүйшэбэ. Адуу туужа ябаашад моридоо барид гээд, хоёрынь хүрэгөө хажуугаарнь тойрон амадажа, үндэр эрье руу шахаад, гүйдэлыень аалидуулан, гэшхэдэлдэнь оруулба гэжэ эндэһээ харагдана.

Захын гэрнүүдэй хажуугаар эрэшүүл сугларжа эхилбэ. Тэдээнэй саанаһаа хүрээний гүнһөө эхэнэрнууд ба хүүгэд олошоржо, обоо-

ролдоно. Булта зүүн тээшээ тэгшүүрилтэйгээр хаража байнад. Үнээдээ наажа байхан эхэнэрнүүд тиишээ сошон хараашална, хүеэ шабхажа дүүргэхээр лэ түргэхэн айл зон руу шамдана.

Үбгэд унаа эмээллэжэ үгэхыень захирбад. Тэдэ түргэн дундаа бэлдэжэ, зэбсэг бариһан арбаад эрэшүүлые дахуулан, аалихан дүтэлжэ ябаһан адуун хүрэгэй урдаһаа ошобо.

Хүрөөнэй нохойнууд хэршэгэнэтэрээ хусалдажа, моритой зониие тахалан тойрожо абаад, урагшань ябуулангүй борожо байбад. Адуу туугшад урга болон ташуураар халаша һандашагүй нохойн хүрэг шабхадана. Хамагай урда хатаруулжа ябаһан ганса нүдэтэй үбгэн залуушуулда тэмдэг үгэбэ, тэдэнь урагшаа гаража, нохойн хүрэг саашань үлдэбэ.

Хүрөөнэй үбгэд дүтэлжэ ерэхэдээ бэе бээе гайхангыар харалсаба: ерээшэдынь өөһэдтэнь адли үндэр наһатай үбгэд, гансал хоёрын арбаад наһатай эдиршүүл байшаба.

Ерэгшэ долоон үбгэд адуун хүрэгһөө таһаржа, хүрөөнэй үбгэдтэ дүтэлбэ. Бүдүүншэг сула бээе алдаагүй, сэрэгшэнэй арга дүрэ үшөөл табяагүй үбгэн ууртайгаар хуухирһан сагаан духата азаргынгаа жолоо шангахан гартаа адханхай урагшаа жүдхэн гараба. Булта бээе барингыар мэндэшэлдэбэ.

– Залуушуул тоомоо таһаржа, бэлшээри дэһһэнэ гээшэ гү гэжэ бидэ һанаалди, – гэжэ хүрөөнэйхид зэмэлэнгээр эхилбэ. – Харин эндэ хүндэтэ зон лэ. Үндэр наһандаа элдин талаар адуу намнажа ябамаар юун болоо гээшэб?

– Дайн! – урдахи үбгэн ама гараба. – Бидэ хияад – боржогоной ноён Бүри Бүхын албатамди. Зунай эхинһээ хойшо адуун хүрэгөөрөө Ага дээгүүр байрлаабди, үсэгэлдэр үдэшэлэн манай ноёнһоо элшэд ерэжэ, баруун тээһээмнай олон тоото сэрэгтэй мэргэдүүд добтолон ороо гэжэ мэдээсээ. Зэбсэг гартаа барижа шадаха зониие бултыень албанда абаа, тэдээнэй тоодо эхэнэршые зон бии, харин бидэ үбгэдые адуугаа абархыемнай ябуулаа. Хойноһоомнай үхэршэд, хонишод малаараа ерэжэ ябана, Ононой нүгөө талаарнь Ехэ Сэрэнэй албатан гараха ёһотой, теэд тэдэнэр һууриһаа хүдэлжэ үрдиһэн үгын мэдэгдэнэгүй. Таанарташые эндээ үлэхэнь аюултай... – үбгэн эсэнги янзатайгаар малгайгаа абаад, духынгаа хүлһэ аршаба. – Эндэһээ ябагты.

– Энэ юун болоноб даа? – хүрөөнэй үбгэд бэе бээе харалсаба. – Ябаха болоно гү?

– Хүлээхэл хэрэггүй гэж мэдээжэ, – гэбэ загаһан тэрлигтэй үбгэн. – Сагай байгаанда эндэһээ бодожо, ябахал хэрэгтэй.

– Та хоёр ехэ хүрэн руу гүйлгэгты, – гэжэ ганса нюдэтэ үбгэн залуу эрэшүүлдэ хандаба. – Дуулаһан юумээ ноёндон дамжуулагты, бидэниие үхэр малаа туугаад үбэлжөөнэй бэлшээри руу тайчуудта дүтэлжэ ошобо гэжэ хэлээрэйгты. Бэшэн зоноо бодхоог, гэр бараагаа задалжа, тэргэдээ ашаг.

Тэдэн дуугай хүрэн руу ябабад.

– Хэн нэгэнэ нүгөө эрье руу эльгээгты. Гүүн хүрэгтэ дуулгаг, тэдэн саашан хонишодтоо дамжуулаг, – гэжэ хойноһоонь үбгэд хашхаралдаба.

Үшөө нэгэ бага хөөрэлдөөд, Бүри Бүхын албатад хүрэнэй үбгэдтэй хахасажа, адуугаа саашан тойруулан туухадаа, түргэхэн хатаруулан гүйлгэлдэбэ. Ганса нюдэтэ үбгэн тэдээнэй хойноһоонь хараад, дэмжэһэн янзаар хэлэбэ:

– Жараяа булта гараһан аад, үшөөл арга шадалаа алдаагүй үбгэд.

– Дайсадай ерэбэл, залуу болошохош.

– Ойлгожол байгты, үшөө бидэниие дайнда намнана аа гү ...

– Эндэһээ түргэн холодоелши.

– Һайн үгэ саг соогоо хэлэгдэнэ.

Тэдэ моридоо яаруулан, хүрэндээ түргэн бусаба. Айлнууд хорото шарын хэндээгдэһэн үүр мэтээр һахы һалаг шамдажа, хүнийн ойртожо байгаашье һаань, нүүдэлдэ бэлдэнэ.

XIX

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр олон үдэрэй архидаанһаа тулама эсэжэ, хүсэд хашараад, хоюулан тархья заһажа байхадаа архияа хаяжа, үйлэ хэрэгүүдээ бодотоор бүтээдэг болохо гэлсэбэ. Ажахыдаа аша туһатай ямар нэгэ хэрэг бүтээхэ байгаа даа гэжэ ехэл бодомжолбо. Адуун хүрэгэй үдэр бүрийн уйтай ажал хэрэгүүдһээ залхууржа, энэ тэрэ юумэ шэлэжэ, голожо байһаар, хэн нэгэндэ нэгэ тээшээ довтолжо, дээрмэ хэхэ гэжэ шиидэбэд. Тиигэбэл зөөришье олохоор, хүн зоноо алба хэһэнэйн түлөө баясуулха болон өөһэдөөшье эһээгээ гаргаха, зарсантаһан шуһаяа гүйлгэхэ.

Мэргэдтэ гү, али татаарнуудта довтолхо тухай нэгэ бага тоосолдоод, Энгидэй мүнэнэй баруун талаар зунай эхинһээ бии болоһон мэргэдтэ довтолхо гэлсэбэд. Эндэ һаяшаг Бүри Бүхын албатад

тэрээн руу ябахандаа найн даагатай олон гүүнэй бэлшэжэ ябахые харахан байгаа.

– Энэш тэдээнэй газар бэшэ, – гэжэ Бүри Бүхэ нюдөө бэлтылгэн, шүлһөө сэсэргэн байжа Ехэ Сэрэндээ хэлэһэнээ баримтална.
– Тэдэш энээгүүр оройдоошье һуугаагүй юм.

– Тиимэ, тэдээнэй эндэ үшөө һуурижаагүй, дан бэхижээгүй байхадань сошоохо, айлгаха хэрэгтэй. Үгы хаа, эдэш бүхы хүрээнээрээ ерэхэ, тиихэдэнь ямаршые хүсөөр үлдэжэ шадахагүйш, – эблэршээгүй янзатайгаар тэрэнь толгойгоо нэжэрнэ, нүгөөдэнь зүбшөөнэ.

– Тиигэһээр байтараа газартамнай хорхойтожо эхилхэ, – архиһаа улайшаһан нюдөө хоротойгоор хилайлган, Бүри Бүхэ гэмэрнэ.

Үдэрэй халууниие архидаһаар үнгэргөөд, хүниндөө хүн бүхэ-ниинь таби гаран сэрэгшэдээ бодхоожо, үлүү үгэ амалангүй баруун хойшоо дугшабад.

Үдэр үнгэрһэн хойно үүрэй боро хараанаар тэдэнэр Энгидэй хүрэжэ ерээд, гарасаар гол гаталба. Уһан дээгүүр шэнгэхэн манан тогтонхой. Урасхал уруу хори гаран багахан боро гэрнүүд харагдана, халта наанань хотогор газарта таби гаран толгой адуун хүрэг эндэ тэндэ таранхай, хүдэлэнгүй һажана.

Харгыдаа тэлэршэһэн Ехэ Сэрэн архидаанай шэрээн саана бахархан байжа эршэдүүлһэн дайшалхы зоригоо алданхай. Тэрэ анхан иигэжэ мал хулуудаггүй һэн. Оройдоо нюуса бэшээр, эзэдэйн хамар дороһоо, үшөө тиихэдэ хүршэнэрэйнгөө мал бэшэ, харин холын отогүүдһаа ехэ саһа шуурганай, аадар бороогой урдахана мэргэхэнээр хулуугаад, мүрөө нюужа, холуур түгэншэлжэ, тойрожо ябаһаар бусадэг байгаа. Харин мүнөө энэ ушар ондоохон байба, бэээ танюулха аюулынь даншые хаа ехэ. Энэ аюултай хэрэгээ орхие гэжэ тэрээнэй дурадхахада Бүри Бүхэнь уурлан байжа арсаба:

– Ши ходол хахад харгыдаа тогтодогши! Мүнөө зондоо юун гэхэ хүнбибди, айгаабди гэжэ гү? Үгы даа, айгаа хаа, ши буса, харин би зорихон замһаа сухариха аргамни үгы.

Тэдэнэр дүтэ хүрэжэ ерэбэд. Ехэ Сэрэнэй адуу хүрэг хулуухадаа эгээл шадмар гэгдэдэг хорёод хүбүүд мэргэдэй хүрэг аргаахан гараса руу ябуулба, бусадынь ара тээнэ буусаһаа халхалан зогсбод.

Уданшыегүй хотошо нохойнууд хусалдажа, хотон һэрибэ, хашхаралдаан, хуугайлалдаан дуулдаба...

Адуун хүрэгэй гол гаража ябахата гушаад мэргэдүүд нойр-мог зандаа хойноһоонь эрьюулбэ. Тэдэниие годлинуудаараа тогтообо. Ехэ Сэрэн гол гаталад, үндэр эрьһээ мэргэдүүдэй хэдэн алуулһан, шархатаһан зоноо шэрэжэ абаашахые хараба. Нэгэ морин тархьяа ехээр һэжэржэ, үбдэгтэнь зоогдоһон годлитой хүлөөрөө ехээр дохолно, харин нүгөөдэнь юунһээшьеб сошожо, ута жолоогоо хүл доогуураа шэрэһээр, зэрлиг гүйдэлөөр тала руу ошобо.

Дээрмэшэд гэр тээшээ бусахадаа бэлээр олдоһон олзодоо баярланагүй, барагар хара шарайтай. Хүнэй адуу хада майлаар, ойн соорхойгоор намнажа, танил түрэл газар руугаа туунад. Мэргэдүүд тэдэниие хараа, шуһан адхараа, тиимэһээ хэзээ үһөөгөө абахаа ерэхэб гэжэ хүлээхэ хэрэгтэй гэжэ булта һайн ойлгожо ябаа һэн. Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой ори гансахан найдал гэхэдэ, эдэ мэргэд угайнгаа гол халаануудтань ородоггүй, түрэл газарһаа үлдүүлһэн ядуу тулюур нэгэ яндан отогынь байбал дайгаар орохогүй, бэшэ отогүүдынь эдээнээ тиимэ бэлээр дэмжээдхихэгүй гэһэн лэ бирагүйхэн найдал бэлэй.

Ехэ Сэрэн нютагтаа дүтэлхэдөө юуншые болуужа гэжэ үндэр дабаан дээрэ гурбан сэрэгшэдтэй харуул табиба, тэндэһээ уужам дэлюун ара газар һайн харагдана ха юм. Нэхүүлэй үзэгдэбэл, тэдэнэр томо түүдэг табиха даабаритай, һүниндөө һаруул, үдэртөө утаатай.

Нүгөө дабаанда үдэр ябаха зайн дүрбэн хубиин нэгэндэ үшөө нэгэ харуул табиба. Тэдэ түрүүшын харуулай гал хараа һаа, хүрөөн руу гүйлгэлдэжэ, дайсан тухай ноёдто дуулгаха.

Тэдээнэй бусажа ерэһээр табан хоногой туршада номгон байдал оршожо байба. Ехэ Сэрэн үдэр бүри хүнүүдые эльгээжэ, харуул нэлгэдэг, бусагшадые мүшхэдэг. Харин тиихэдэ Бүри Бүхэ түргэн һанаагаа амаржа, Ехэ Сэрэнээ наадалдаг болоо:

– Сошоһон үнэгэн һүүлһээ айдаг гэлсэгшэ, ши иигэһээр өөрын-гөө һүүдэрһээ айдаг болохошни.

Аюул зургаадахи үдэрөө хүрэжэ ерэбэ. Үдын хойно дүтын харуулһаа сэрэгшэн гүйлгэжэ ерээ. Ябагаар гүйжэ ерэхэндэл тэрэ уухилжа, гэрһээ гараһан Ехэ Сэрэндэ хахир хоолойгоор дуулгаба:

– Дабаан дээрэ гал аһажа байна!

– Ондоо юумэнтэй худхаа хуймаагүй бээт? – гэж тэрэ сошон уурлажа, нюдөө бэлтылгэбэ. – Магад, шальбиитараа архи ууһан таанадта үглөөнэй манан утаан шэнгээр үзэгдэжэ болоо?

– Тэндэ дабирхайһаа тортогтой хара утаан тэнгэри хүрэтэр татаатай, – гэжэ гэмэрэн, сэрэгшэн һөөргэдэбэ. – Архи уугаашье һаа, юунтэйшье худхахын аргагүй.

– Зай, зай, – гэжэ Ехэ Сэрэн номгорбо. – Ошо, нэгэ бага амара.

Бүри Бүхэ энэ мэдээсэл дуулахадаа түрүүшээр һөөргэ тоом-жоргүйгөөр зангаба: ямар нэгэ хоёр, гурбан зуугаад сэрэгшэд ябаа бээ, тэдээниие Энгидэйһээ саашань намнажархихада удаан бэшэ ааб даа гэхэн хэбэртэй байба. Харин Ехэ Сэрэн һөөргэдөөд, хүрөөнээ задалжа, үхэр малаа Даридай Худагта хоёртоо эльгээхэ, тиигэжэ дайсанаа угтахаяа бээе хүнгэлхэ гэжэ дурадхаба. Хэдэн тээшэнь нёлбожо ниижэ, хараал шэрээл табижа байгаад Бүри Бүхэ зүбшөөлөө үгэжэ, албатандаа гэрнүүдээ задалжа, нүүдэлдэ бэлдэхыень захирба. Тиин Ехэ Сэрэнэй мүрдэлгэ намналгаһаа тэрьелжэ нураһан ан мэтэ нэргэг хулгайша дотороороо мэдэрһэ-ниинь мүн лэ буужа ерэбэ. Үдэшэлэн тээшэ бэшэ харуул бусаха-даа табан мянгаһаа бага бэшэ сэрэг ерэжэ ябана гэжэ дуулгаба. Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой шарай гансата барайшаба. Байлдаанда хабаадаха аргатайшуулаа тоолобо, һамгад болон бүхэшэг үбгэдыешье тоодо оруулхадань, сэрэгынь гурба хахадшье мянга болобогүй.

Һүни тээшэ адуугаа, хүрөөнүүдээ Онон өөдэ эльгээбэ. Ондоо отогүүд руу туһа эриһэн элшэдые ябуулаагүй. Элүүр толгойдонь одоо мүнөө хуу ойлгосотой. Өөһэдөөл гэмтэй, хүршэнэртөө доб-толжо, хара тархидаа гал аһаагаа хадаа хара тархяараал харюуса. Тэдэ зуутан ноёдтойгоо түргэн зүбшэжэ, хоёр хуби боложо таһа-раад, нүүһэн хүрөөнэй ойрохи ой соогуур урда, хойто талаарнь хоргодохо, мэргэдэй түрүү тагнуулда харагдангүй, гол хүсэнэинь дүтэлхые хүлээхэ. Дайсад боржогоной хүрөөн нүүжэ ябашоо гэжэ харахадаа мүрөөрнь хойноһоонь ошохо, тиихэдэнь лэ ойһоо доб-толжо, нюрга руунь наншаха ёһотой.

Нэргэг хашартай һажаан соо ута һүни удаан үнгэрбэ. Модо түшэһэн хүнүүд бамбай хуягаа тайлангүй, гарһаа жолоогоо та-бингүй үй түмэн боргооһон доро үйлэ маанияа үзэжэ, үглөөгүүр болотор зобобо.

Гэгээ орожо байхада ойн захын шэрэнгээр харуул гүйлгэж эрээд, баруун ойн захада мэргэдэй тагнуул харагдаба гэж дуулгаба. Ойн захада арса шэрэнгийн саанаһаа Ага голой хотирхой халаада үсэгэлдэр лэ аажам нуужа байһан ехэ бэшэ хүрezenэйнгээ хооһон эрье хаража байһан Бүри Бүхэ шүдөө хабираад: «Иигээд лэ айжа үрдингүй сүлөөтэ сэдьхэлтэй үхэхэ, харин хэнэй буруу, хэнэй зүбые эндэ бэшэ, тэнгэридэ шиидхэхэ», – гэжэ хамаг юумэндэ хайхарамжагүй болошоһон мэтэ мэдэрэлдэ абтан, бодожо байгаа һэн.

Наранай гарахын урда Агын голой хоёр эрьеэр хэдэн бүлэг хариин тагнуулшад мур сараа хаража ябаба. Гушаад морито нэгэ бүлэг баруун эрьеын нугаар иишэ тиишээ һүндэлэн байтараа гэнтэл нүүжэ ошоһон хүрezenэй хойноһоо эрид шиидэнгээр ябаба. Бүри Бүхэ хойноһоонь өөрынгөө харуулай табин сэрэгшэдые амадуулан эльгээбэ.

Наранай гарахада мэргэдэй гол хүсэн үзэгдэбэ. Аянай жагсаалаар арба арбаараа нэгэ энгээдэ этигэл дүүрэн алхамаар хүрezenэй байһан газар хүрэтэр эрээд, тогтон торонгүй, голоор уруудан саашалба. Тэдэ өөрынгөө хүсэ мэдэнэ, магад, эндэхи газар, хүрezenэйн хүсэ шадал анхан шэнжэлһэншые байжа болоо, эндэһээ гэдэргээ харангүй хуу барандаа тэрьедэжэ арилаа гэжэ һананхай, түргэн хойноһоонь намнажа хүсөөд лэ, харгыдань бариха гэжэ найдангинууд ябаба.

Бүри Бүхэ толгой дээрээ байһан мориной дэлһэн оройтой түмэр дуулгаяа заһажа, Абай Гэсэртэ хандаһан богонихон маани уншаад, бэшэндээ гараараа даллажа, тэмдэг үгэбэ. Татагдаад байһан морито сэрэгэй жагсаал ойн заха руу шэмээгүй гараба. Бүри Бүхэ эрид урагшаа дабшан гаража, шалаһан мориёо шабхадан байжа, саашалжа ябаһан мэргэдэй хойноһоо шадал соонь гүйлгэшэбэ. Тэрээнэй арада газар хүнхинэбэ. Тэдээнһээ үлэд гээд, хажуудахи ойһоо Ехэ Сэрэнэй сэрэгүүд харагдаба. Бүри Бүхэ сухалтайгаар тэдээн руу харан байжа, түргэн ябахыень урыалан, бүхы шадалаараа гараараа даллаба.

Зуутангууд ойһоо түргөөр холодон, хоёр жэгүүр татажа, зариманиинь оодоргон, нүгөөдүүлын хаядалтай хатараар юушые һэжэглээгүй ябаһан мэргэдэй хойноһоо гүйлгэлдэшэбэ. Тэдээнэй хоорондохы хоёр харбаанай зай түргэн хоробо. Нэгэ харбалгын

зай хүрэтэр хүрэжэ ерэбэ. Мэргэдэй жагсаалай араһаа нэгэн тэдээниие обёоржо, сошоо ехэтэ хурьган хоолойгоор нарииханаар шашхаба, тэрэ дары бэшэнэйн мэгдээн, хандаан, олон хоолойн хуугайлаан, хашхараан дуулдажа, жэгдэ энгээнэ эбдэржэ, сула жагсаалын бутаржа, хэдэн тээшэ задаршаба.

Байлдаанай урдахи эгээл хайн саг шүүжэ, мэргэдые гэнэд-хээжэ шадаһандаа олзуурхан баярлажа, тэдээнэй моридоороо хажуу тээшэ халба хүрэжэ байхыень харан, һөөргөө жагсажа үр-дихэгүйень ойлгожо ябаһан Бүри Бүхэ хоолой дүүрэн хашхарба:

– Хура-а-ай!

– Хура-а-ай!!! – сэрэгүүдын тодон абажа, добтологшодой долги дээгүүр дайшалхы уряа сууряатаба.

Бүри Бүхэ бугын эбэр номоо хаадаһаа гаргажа, хүбшэдэнь годли табяад, өөрыгөө тойруулан эгнээ жагсаал байгуулха хүсэлэнтэй түмэр шиидамаараа даллажа ябаһан тарган томо сэрэгшые маряжа ерээд, шангаар татаад лэ харбажархиба. Мэргэдэй хайнаар хургагдаһан морин годлиин эшхэрээнһээ хажуу тээшэ халба хүрэбэ. Бүри Бүхын годли томо гэдэһэнэйн хажуугаар нэгэ тохоног зайда хиидэн гаража, саанаһаань бултагад гэхэн залуу сэрэгшын хажуу руу шаагдашаба, тэрэнь моринһоо хиидэн унаба.

Нэгэ нэгээрээ, мүн нэгэ доро хэды хэдыгээрээ мэргэдүүд боржогонуудай годлиһоо унажа байба. Тэдэ урдаһаань харбажа эхилбэд, теэд бэе бээдээ дүтэлжэ ерэхэдээ түрүүшын жагсаалнууд жадаараа хадхалсажа, һэлмээрээ сабшалсажа эхилбэ.

Бүри Бүхэ годлөөр тудаагүй тарган сэрэгшэтэй тулалдажа, шиидамайнь шанга сохилтодо халхабшаа табиба. Хуһанай бургаһаар гүрэгдэжэ, бухын арһаар гурба дахин орёогдожо, нарин түмэрөөр бүхэлэгдэһэн халхабшань хүдэр гартань хард гэжэ нязарба, тэрэ дары жүрхинэй хүндэ һэлмээрээ эмээл дээрээ гэдэргээ найгаһан тэрээнэй зүүн хабирга сабшаба. Сабшуулһан хуягай саанаһаа шуһан сэсэржэ гараба, Бүри Бүхэ шархатаһан тэрээниие харангүй, морёороо хажуу тээшэнь түлхээд, сэрэгшэдээ дахуулан, мэргэдэй гүн руу саашаа дабшаба.

Ехэ Сэрэнэй дали үргэн долгёор мэргэдүүдэй гэдэргээ эрьен, жагсаалаа сэхэлжэ ядажа байхада тэгэн дундуурнь добтолбо. Ябууд дундаа годли табин, ямаршые забда үгэнгүй, һэлмэ жадаараа зуулдан оробо.

Боржогоной гэнтын довтолго мэргэдые гэнэдээжэ, ехэхэн хохидолдо оруулба. Жагсаалайнгаа манлайда ябаһан мэргэдэй ноёд довтологшодой хүсэн тэдэнэйхиһээ бага гэжэ ойлгоод, байлдаанда зоригжобо. Арын хэсэгэй дайралдажа байхада урдахи жагсаалаа жэгдэлжэ үрдээд, дайсадай урдаһаа эрьюулэн табижа, үргэнөөр довтолбо.

Боржогоной эрид довтолгоһоо ара талань олон сэрэгээ алдажа, гэдэргээ сухарин, урда талынгаа жагсаал хүрэжэ, тэдээнтэйгээ нэгэдэбэ. Боржогонууд тэрэ дары дайсанайнгаа шанга эмхитэй болоһыень мэдэрбэ. Тэдэнэр забһаргүй хана мэтээр зогсожо, хэрзэгэнэлдэн байжа өөрынгөө эгнээ сэхэлбэ.

Ехэ Сэрэн сэрэгэйнгээ дайсанда халдан ороходо ара таладаны ябаһан аад, дүтын добуун дээрэ гүйлгэн гаража, мэргэдэй байдал хайн хаража байба. Тэдээнэй харюу сохилто бэлдэжэ байһые, хушуурһан иимэ жагсаалаар дары түргэн тэдээнэй хоёр боложо тараһан далинуудые бэлээр нэтэлжэ гарахые гансата ойлгобо. Удаан бодожо байнгүй, боржогонуудай гэдэргээ сухариha гэхэн тэмдэг болохо дуута гурбан годли хойно хойноһоонь табиба.

Моридоо эрьюулжэ, боржогонууд моридоо ууса, гэдэнэ руунь ташуурдан, гэдэргээ тэхэрибэ. Гүйдэл дундаа гэдэргэнь харбаһаар, дүтын ойдо дүтэлбэ. Бүри Бүхэ сэрэгэй хойно гүйлгэжэ ябахадаа, тэрэнэй һанамжаар, бүхы байлдаа һандаргаажа хаяһан зориг багатай Ехэ Сэрэниие дотороо хараана, тэрэ хоорондо сэрэгшэдтээ торон тогдонгүй хашхарна:

– Харбагты, түргэн харбагты, тэдээнине холын зайда байлгагты!

Годлинүүд хоёр талаһаа үдхэрэн ниидэжэ, энэшье, тэрэшье талын моридые унагаана.

Эсэстээ үсөөршэһэн боржогонууд түрүүшын модондо дүтэлжэ, моридһоо хүрэжэ буугаад, шэрэнгийн саагуур хоргодон, годлинуудаа марьяан табижа эхилбэ. Мэргэдүүд олон хүнөө алуулжа, гэдэргээ сухариба. Нэгэ харбалгын зайда саашалаад, бүлэгөөрөө сугларжа, тэдэнэр өөһэд хоорондоо хэлсэн, дайсадай байһан ойн захын үдхэн боролжо руу зангалсана. Голой нугаһаа ойн заха хүрэтэр нэмжыһэн үргэн талмай мэнэ һаяхан алуулһан хүнүүдэй үхэхэн бээер хушагданхай. Тэдээнэй дунда шархатаһан үсөөн зон мэдээ орожо, хүдэлжэ эхилнэ. Зузаан хуяагһаа балбайлдаһан мэргэдэй сэрэгшэд ехэл эсэнги янзатай талмай дээгүүр арай гэжэ

гэшхэлдэнэ, өөһэдынхидөө суглуулхын хажуугаар ябууд дундаа боржогоной шархатаашадые жадаараа хадхана, хэлмээрээ сабшана.

Бүри Бүхэ мэргэдэй сухарихан хойно Ехэ Сэрэнэй дали руу ошобо. «Шамайе даа, юумыеш үзүүлхэб, – наһадай үдхэн мүшэр соогуур морёороо ходорон гаража ябахадаа арһа мяхыень үбшэхэб гэжэ шэбшэнэ. – Бүхы хэрэг һандаргааш, шинии яндан үнэгэнэй аймхай ябадал бэшэ һаань, бидэ мэргэдые намнажархиха байгаабди».

Шэрэнги сооһоо гарахадаа модон соогуур урдаһаань ерэжэ ябаһан Ехэ Сэрэнэй зуутан хоёр дарганарые хараба.

– Ноёнтнай хаанаб? Хаана хоргодооб? – Бүри Бүхэ сухалтайгаар асуугаад, нюдаргаяа зангидажа, үзэн ядангаар тэдээниие шэртэбэ.

– Сэрэн ноён бидэниие орхижо, хулинсагтаа ошоо, – уруугаа харан байжа тэдэнэр дорьбогүй хоолойгоор харюусаба. – Бултадаа гэдэргээ ябахадамнай дуулга арын халхабша хоёройнь хоорондо годли тудажа буугаа.

Бүри Бүхэ мэгдэнгээр тэдэн руу хараад, абяа гарангүй, юрэл амаа ангайлгаба. Удаань моринһоо буужа, хажуудань байһан хуушан модон дээрэ эсэнги янзаар лабхайн һуушаба, тиигээд гомдол ехэтэйгээр урагшаа хараад, удаан дуугай байба.

– Мэхэшэн даһаа! – гэжэ досооһоонь гэнтэ гараба. – Хамаг юумэ ондоо хүндэ ходол ашаад лэ, хажуу тээшээ ходорхо. Мүнөөшье элинсэг хулинсагтаа тэрьедэжэ арилба. Харин бүхы гэм зэмынь гансал нам дээрэ тохогдохо байха.

Хажуудахи нүхэд ямаршые харюу үгэхөө мэдэнгүй, бэе бээе аниргүй харалсан байба.

XX

Таргудайн нүхэдтэ хүргүүлжэ ябаһан Бэгтэр тэдээнэй хүрээндэ дүтэлжэ ябахадаа засагта ноёнһоо айһан хүрдэһэн нэтэрүү мэдэрэлдэ дахин абтаба. Таргудай ноён нёдондо Тэмүүжэнтэй хэлсэжэ шадаагүй, тиимэһээ шамтай хөөрэлдэхээ һанана гэжэ тэрэ хүнүүдэй хэлэхэдэ түрүүшээр зоригжобошье, мүнөө болоходо тэдээндэ мэхэлэгдээб гэжэ ябаһаар ябатараа һэжэгтэ абтаба. Дээрэ дээрэнһэнь тэрээнэй ухаанда элдэб бодол-

нууд ороно: «Магад, Таргудай бидэниие бултыемнай үгы хэхэээ ханаа? Манай эсэгын дайсан байһан хадаа, тэрэ мүнөө бидэнһээ, хүбүүдһээн, үһөөгөө абаха гэжэ оролдохо ёһотойл. Нёдондо намар тэрээниие олоной урда нэрын гутаажа намнаа хэмди, бидэнһээ тоосогоо абаха тухай бодонгүй байха аргань үгы ха юм».

Аймшагтай эсэс тухайгаа бодоходоо тэрэ ута унжагайгаар ханаагаа зобожо ябаба.

Дотороо жэжэхэнээр шэшэрэн, тала дайда бээ абарха арга олохо ханаатай хараашална. Тээд оршон тойрон абарал эрихэ хүншье, хүрэншье, буусашье үгы, Таргудайн хүнүүд хүн амитанай ябадаггүй зам хайн лэ мэдэнэ.

Ябаһаар эрьежэ тэдээниие харахадаа халта баһанхадаар энеэб гэхэн ханаа тэнюун шарайнуудыень обёоржо, үһөөрхэжэ, хоролхожо байһан тэмдэг үзэнгүй, Бэгтэр гансата ханаагаа амаршаба. «Эдэ тиимэ хэрэгтэй хаа, энэ тала руу намайе гаргангүй, үшөө ой соо алаха хааб даа, сүлөө газарта хээээшье хүн зон ушаржа болохо, тэдэниешье, намайшье танижа болохо ха юм», – гэхэн шэнэ баримта олобо.

Тээ ябатараа досоонь найдал асарһан бодолнууд түрэмбэ: «Магад, Тэмүүжэн Өөлэн хоёрой хороной хорондо Таргудай намайе өөртөө дүтэлүүлжэ, өөдөн татахаяа ханаа аалам? Юундэ тиихгүйб? Таанар намтай нууха дурагүйт, харин энэ таанадһаа үлүү ухаатай хадаа, хайн байдалда байг».

Бэгтэр энэ бодолдо абтаад, Өөлэнэй хүүгэдһээ дээгүүр өөдөө бодожо, үнэн бээ тэдээндэ харуулжа, баһуулһанаа үһөөгөө абаха тухай ханалын тэрээниие хорхойтуулба. Таргудайн элшэ болоод, шухала хэрэгээр талаар ябажа ябаһанаар хараһан мэтэ болобо. Тэрэ доро зүйтэй баримташье олдобо: элшээр залуушуулые табидаг ха юм, тэдэ томо зондо орходоо мориндо хүнгэн, хэрэгтэй газартаа түргэн хүрэхэ.

«Һүүлдэнь, томо болоходоо, – гэжэ холонгото ханааниинь һеегүй саашань абаашаба, – дүтын нүхэршье болохо ааламби, тиигэхээр һамга абаха, өөрын эдлэхэ газартай, зөөритэй болохо, морид, үхэр, барлагууд ... тугтай туггүйшье хаа...».

Ерээдүй сагта Тэмүүжэнтэй, тэрээнэй дүүнэртэй уулзалгань нүдэндэнь эзэлүүдгүй харагдана. Бэгтэр яла сала даа, торгоор орёон, тоһоор гулгийн, Таргудайн олон нүхэд соо баяртаа ба-

харханхай, жаргалдаа дашууранхай, харин тэдэнь үнөөхил таһархай удархай халааһан арһандаа орёолдонхой, габ гансанууд, һалтаа һаднагууд, отог иргэндээ хаяулһан, хүн зондоо үлдүүлһэн, доодын доройд, хайрын хайра юумэнүүд гэжэ һанаандаа оруулхадаа тэрэ мууда хүгтэйгөөр энеэб гэбэ.

Урдань добуунай ташалангаар үргэнөөр нэмжһэн тайчуудай томо хүрezenэй харагдахада Бэгтэрэй зүрхэн дахин шангаар сохилшобо. Гарнуудынь модохиршоһон мэтэ боложо, өөһэдөө мориной ябаса жолооень татажа аалидуулан байһандал үзэгдэбэ. Баруун тээнэ ябаһан ахалагша нүхэр тэрэниие обёороод, энеэбхилбэ:

– Һөөй-е, Есүүхэйн хүбүүндэ айһанаа харуулжа болохогүй бшуу. Үхэлэй урдаһаашье энеэжэ ошохо юм, иигэжэ танай хияад угта түрэлхид үхибүүдээ һургадаг бэшэ гү?

«Дүүрээ! Үхэл лэ ха даа... – Бэгтэрэй досоо һал унажа, толгойнь ганхаба. – Зуу дахин тэрьелжэ туршахаар байгаа, теэд мүнөө хойнотооб...»

– Ши, хүбүүн, яабаш? – тэрээнэй нүдэндэ нулимса хараад, ахалагша нүхэр гайхажа, мүрһөөнь энеэбхилэн бариба. – Энэ би юрэ хэлэнэб, хэншье шамайе алахаяа һананагүй, дуулана гүш?

Хоёрдохи нүхэр тэрээниие хараад, ташаганаса энеэбэ:

– Ши, хүбүүн, үнэн дээрээ тэнэгшэг байнаш. Хэрбээ шамайе алаха гээ һаа, ой соо алаад лэ, тэндээл хэнэйшье олохоор бэшээр булажархиха байгаабди. Ши ноёндо маанадые харгыдаа айлгаа гэжэ, хари, хэлэжэ байбаш. Тиигэбэлшни зон дуулаад, шамайе наадалха бшуу, бүхы наһандаа хүнэй наадан болохош, ойлгоо гүш?

– Ши, нээрээшье, бидэниие айлгаба гэжэ бү һана. Буруу ойлгоод, муу юумэн боложо магад. Ши тиигэжэ бодоногүй бээш? – гэжэ ахалагшань һанаата болобо.

– Үгы, бодоогүйб, – Бэгтэр иигэжэ хэлээд, одоол һанаагаа амарба: «намайе гомдохоохоёо Таргудайһаа айгаа хадаа үнэхөөрөө хөөрэлдэхээ ноён намайе дуудаа гээшэ».

Бэгтэр дахин сэдхэлээ һэргэбэ. Сээжэдэнь хүнгэн боложо, уулын саагуур далда орохоёо байһан улаан наран бүри хурсаар гэрэлтэжэ байһандал үзэгдэбэ. Айлга, һэжэглэлгэ гээшээ холо саашань орхижо, дүтэлжэ байһан тайчуудай ехэ хүрezen онсо һонирхон хараашална: «Одоол ёһото хүрezen, эндэл үнэн бодото ажаһуудал ...».

Дүтэлхэ бүри газраахи дүхэригэй дүтэ табигдаһан олон тоото гэрнүүд хажуу талаараа бороор мүнсылдэнэ, үнинэй иимэ томо хүрэн хараагүй Бэгтэрэй сэдхэл хүдэлгэнэ.

Дүхэриг руу оробод. Гэрнүүдэй хоорондуур иишэ тиишээ алхалһан танигдаагүй олон хүнүүдые, сэргэдэ уяатай моридые хараһаар, Бэгтэр тэдээнэй дунда өөрынгөө үетэниие болон сэбэр басагадые нюдөөрөө бэдэрнэ. Хүнүүд тэрээндэ анхаралаа табинагүй, эндэ ерүүл зон олоор лэ ябадаг хаш. Хоёр лэ дахин шэрүүн шарайтай эрэшүүл Таргудайн нүхэдтэй бээ барингяар мэндэшэлсэбэ.

Хүрэнэй тэн хүрөөдүй ябатараа ахалагша нүхэр хоёрдохи хүнөө табиба, тэрэнь таһараад, гэрнүүдэй саагуур үгы болохынгоо урда Бэгтэртэ энеэбхилээд, дохид гэн хахасаба. «Ерээдүй сагтаа оролдоно, – гэжэ Бэгтэр бодобо, – юуншые болуужаг гэжэ, Таргудайн намайе үргэбэл, минии үһөө нэхэхэгүйн тула». Одоол гол айлда хүрэжэ ерэбэд. Айлай үргэн дүхэригтэ зургаан гэрнүүд тойроод табяатай. Нүхэр зүрхэтэйгөөр сэргэдэ дүтэлбэ. Томо гэрэй нээлгээтэй үүдэнһээ олон хүнэй дуугаралсаха абяан дуулдана; бусадые булиһан абяагаар Таргудайн хоолой Бэгтэр танижархиба. Тэдэ яаралтайгаар моридһоо буужа, сэргэдэ уяба. Гэрһээ залуу эхэнэр гараад, тэдэниие обёорходоо, Бэгтэрые анхаралтайгаар шэртэн хараба.

– Дуулга, – гэжэ тэрээндэ нүхэр хэлээд, хубсаһаяа заһажа, бүһөө татаба.

Гэр соо аалин болошобо, тиигэһээр тэндэһээ танигдаагүй эрэшүүл гаража, ханаанда баригданхай, дураа гутаһаншые янзатайнууд бээ барингяар нүхэртэй мэндэшэлдээд, саашаа бээ бээтэйгээ аргаахан тоосолдоһон зандаа айлһаа холодобо.

Тэдэнэр хүлээбэ. Нүхэр гараа нюргандаа үргэлөөд, ханаата болон, хүмэдхээ буулган зогсоно. Бэгтэр дахин хүрөөгөө дарагдаад, хатаһан хоолойгоороо үдхэрһэн шүлһээ залгина. Эсэстээ тэрэл эхэнэр гараад, тэдээндэ хандаба:

– Орогты, ноён таниие хүлээжэ байна.

Эхэнэр уруу хараһан нюдөө үргэнгүй тэдэнэй хажуугаар гараад, бага гэрэй үүдэнэй саана хоробо.

Таргудай Бэгтэрые ехэ баяртайгаар тэбэрин угтаба.

– Үү, Бэгтэр, аша хүбүүмни, одоол хүрэжэ ерэбэш даа, – гэжэ тэрэ хүндэшгөөр хойморһоо бодожо, гал тойрон, баяртайгаар

энеэбхилэн ерээд, мүрһөөнь барижа, нюурыень хараба. – Ямар томо болообши... зай, гара, гара наашаа, нуу.

Тэрээниие баруун гараараа нуулгаад, хоймортоо бусаба.

– Ши, Үнэгэн, мүнөө яба, – нуужа байхадаа, Таргудай нүхэртөө хэлэбэ. – Аша бидэ хоёрто шухала хөөрэлдөөн байха, ши манда хаалта бү хэ.

Тэрэнь дохёод, гаража ошобо.

– Ши харгыһаа үлэн байгаа ёһотойш, – дүтын зоной зангаар Таргудай нүдэнэйнгөө нариихан зубхи доогуур тэрээниие шэртэн байжа дуугарна, – бишье гэдэһээ үлдэнгиб, мүнөө бидэндэ хуу асарха, ши бидэ хоёр һайсахан эдеэлхэбди.

Үнөөхи эхэнэр дахин оробо. Таргудай тэрээндэ хэлэбэ:

– Гашуун айраг бидэндэ аягала, тиигээд хониной хабһа дала-тайгаар, эльгэ бөөрэ шанаг гэжэ тэндэ хэлэ. Мүнөө дээрээ хитад амтан эдээ шэрээ дээрэ асаржа таби, юун байнаб, бултыень асара, би ашаяа хүндэлхэм.

Шэбэгшэн һамганай гарахада, Таргудай сэдхэлээ хөөрэн, нүдээ бэлтылгэжэ, Бэгтэртэ хөөрэжэ эхилбэ:

– Һара урид хитад наймаашад ерээ, элдэб үрэ, жэмэс, буйлуулһан амтатай эдээ хоол асараа, би үдэр бүри эдинэб, угаа амтатай, ү-ү-ү, – нидхээ ниилүүлэн, зорёолон хүхижэ, тархияа һэжэрнэ, – тиигээд эдижэл, эдижэл байнаб, тогтохо аргамгүй, юһэн хоног үлэсэһэн бөө мэтэ, ха-ха-ха, хари, бултыень эдижэрхёогүй-мни болоо, үшөө үлэнхэй, ши мүнөө туршахаш, тиихэдээ абгамни муугаар хүндэлөө гэжэ хэлэхэгүйш даа, өөрөө харахаш.

Бэгтэр одоол сэдхэлээ тэниилгэжэ, ангаһанаа арай барижа, аягатай хөөһэтэһэн айраг хүнтэрүүлжэрхидэнь, тэрэ дары досоонь аятайханаар халуу бусалшаба. Үүдэн дахин нэхэгдэжэ, гурбан залуухан шэбэгшэ басагад томо шара зэд табаг дээрэ обоо хүбөө хатаһан хитад амтан үрэнүүдые асарба. Тэдээниие хараад, Бэгтэр горитойхоноор гансата сугларһан шүлһээ залгиба. Үнинэй, жэл шахуу гэхээр, иимэ томо хатаһан жэмэс хараагүй, зүгын бал шэнги амтатай, досоогоо хатуу яһатай, тэдээниие анхан шулуугаар сохи-жо, досооһоонь амтатай һамар гаргадаг бэлэй.

– Эди, эди, – гэжэ мээхэйгээр Таргудай хүндэлнэ, – юугээ хаража нуугаабши.

Бэгтэр нэгэ нэгээр үрэ жэмэс абажа, шангаар тамшааж байгаад, хурса шүдөөрөө зөөлэниинь хазажа байгаад эдижэ эхилбэ, үнэ сэнтэй яһахануудыг гаргажа, үбэртөө хэнэ.

Таргудай зубхияа ониилгоһон зандаа тэрээниие адаглажал байна. Харин тэрэнэ энэ байдалдаа дадажа, эдээндээ орошоод, Таргудай руу харанашьегүй, хэдэн табагуудһаа абан, үрэ жэмэс түргэ түргөөр жажалжал байна.

– Дан ехээр бү яара, үрдихэш, энэш хуу шинии болохо, эдэгүйгөө харгыдаа абаад ошохош, – гэжэ Таргудай хэлэбэ.

Бэгтэр гэмтэйгээр энезбхилээд, баяртайгаар нюдөө ялас гүүлэн, эдеэлхээ татаба.

– Хэр һууһанаа хөөрыш даа, – Таргудай хара хүхэ хатуу хюмһаараа үни зарсаһан хониной өөхэнэй дуһал шэрээ дээрээ хюмһаба. – Шинии Тэмүүжэн ахын намда хэдышье дурагүй һаань, юунэйш түлөө юм бээ, мэдэгдэнэгүй, би таанадай түлөө һанаагаа зобожол байгшаб. Танай эсэгэ томо ноён, нэгэл уг изагуурай зон байхабди, бидэ хари зон бэшэбди. Хэр үбэлжэнэ гээшэб, юун дуталдана гээшэб гэжэ ходол һанаата болодог байгаа. Нюулта нөөлтэгүй бүхы юумээ хөөрөжэ үгэ, магад, бишье танда юугээршьеб туһалхаб.

Бэгтэр дотороо бээ зангидажа, юу хэлэхэб, юу нюухаб гээшээ өөрынгөө һанаашаар ухаан соогоо нарыар илгажа байгаад, хөөрөжэ эхилбэ.

– Бурхан Халдунай дэргэдэ үбэлжөөбди...

– Юу? – гэжэ тэрээн руу хёлойн хаража, Таргудай утаар татаба. – Хүлээл даа, Бурхан Халдунай дэргэдэ, одоо яг тэрэ уула доро гэжэ гү?

– Тиимэ. Яагаа, Таргудай абга?

– Үгы, бараг даа, – тэрэ харасаяа нюун һагад холодуулжа, хэды нюдөө сабшаад, юушьеб бодомжолно. – Зай, тиигээд? Үбэлдөө хүшэр байгаа гү?

– Тиигээ, хүшэршэг байгаа, – гэжэ Бэгтэр зүбшөөбэ. – Бидэ гансал борсо, загаһа эдидэг байгаабди, сагаан эдээн хомор, хүрэнгэшье садатараа уухагүйш, малаа өөһэдөө адуулдаг, түлээ залһаа суглуулдаг, агнадаг, хуу өөһэдөө... хүнүүд үгы, гансал ойн захада шонын улилдаан, саһан дээгүүр ангай мүр. Хөөрэлдэхэшье хүн үгы ...

Таргудай хайрлаһан хэбэр үзүүлжэ, тархья нэжэрсэгээнэ, нэмээхэн тэрээниие адаглан шагнана. Хүлээд гээд, асууба:

– Мүнөө ямар байнабта?

– Мүнөөшье тиимэ дээрэ юумэниинь үгы. Хүйтэн үшөө болоодүй байна, мүнөө дээрээ хүншье элбэг. Ная Худагта Даридай хоёр абганар ерэжэ, хамта нуухыемнай уряа нэн, тээд Тэмүүжэн арсаа.

– Юундэ? – гэжэ Таргудай түргэн асууба.

– Дэ-э, һүүлэй үедэ тэрээниие ойлгохын аргагүй болошоо, – гэжэ Бэгтэр мөрөө хабшагад гүүлээд, миһэд гэбэ. – Түрүүшээр тугтайгаа зууралдадаг нэн, мүнөө болоходо яахаяашье ханаһыень бүмэдэе. Хэбэрын, ахалагша зиндаагаа алдаха дурагүй ха.

– Хари-хари, – Таргудай толгойгоо нэжэржэ, харасаяа хүрөөтэй болгон хараба. – Энэнь лэ муу ха юм, ахыншни бардам зангаа гаргаха гэшэ... Иимэ хүн дүтынгөө зондо зоболон асаржа магад. Найнаар бодомжолбол, юундэ ганса тэрээнэй түлөө таанар аха дүүнэр эхэнүүдтэйгээ хамта хохидохо болоо юмта, а? Үлэн хооһоор, хүйтэ нойтоор хүн зонгүй газарта жэлэй туршада шахуу амидаржа байнат. Гэнтэ дээрмэшэд добтолог, алаг, али хёморгондо абаашаг, ондоо уг аймагууд руу худалдаг? Магад, танай аха тэрэ тугайнгаа түлөө ухаагаа халта һамараа юм гү? Ши тиимэ юумэ тэрээнэй хойноһоо адаглаа үгыгши?

Бэгтэрэй ханаанда эдэ үгэнүүдын хүлээгдээгүй баяраар шэнгэбэ. Тэрэ зориггүйгөөр энеэбхилэн, тэрээн руу хараба.

– Мэдэнэгүйб. Мүнөөдөө лаб хэлэхэ аргагүй байнаб.

– Хари-хари, тиимэл хадань, ши бү яара, шагна, – Таргудай тэрээн руу халта тонгойбо. – Хүнүүд нэгэ дары ухаагаа муудадаггүй, харин аргааханаар, эли бэшэхэнээр заримдаа тиигэдэг. Ши түрүүндээ хүсэд ойлгохошьегүйш, харахадашни, бүгэдэнтэйл адляар юумэ хэнэн шэнги байха, ухаатайгааршье дуугарха, харин тээд үнэн дээрээ тэрэшни үни галабта ухаагаа муудаһан байшаха. Иимэ ушарнууд олон болодог. Ши бодоод үзыш даа, юундэ Тэмүүжэн өөрынхээрээл байнаб, юундэ иитэрээ үсэрхэнэб, хүн зонһоо таһарнаб, хэнһээшьеб даа хоргодоһон мэтэ? Би, жэшэнь, таанарай дайсан аалби? Би мүнөө шамтай нуугаад хөөрэлдэнэб, харин дайсад тиигэхэ гү? Дайсад хөөрэлдэхэгүй, дайсад дайлалдаха. Харин Тэмүүжэн бүхэли жэл соо хэнһээ хоргодоод, улад зонтой нуудагаа мартатартнай таанараа зобоогооб? Энэ хадаа толгой

муудаһанай тэмдэг. Тэрэ таанартаа үнэн дээрээ аюултай болоод байна гээшэ: хэзээшье таанарта юушье хэжэ болохо, алаха гү, али эрэмдэг болгохо гү, ойлгоно гүш?

– Ойлгоно-о, – гэжэ ханаандаа огто оруулаагүй тад ондоо юумэ дуулаһандаа гайхажа, Бэгтэр тэрээнһээ нюдөө алдангүй харан асууба. – Теэд бидэ мүнөө яаха гээшэбибди?

– Харин эндэл бодожо үзэхэ хэрэгтэй, – Таргудай ханшагаа маажасагаагаад, хүбүүн руу дахин хараба. – Ши ехэ болоһон бүдүүн хүбүүн ха юмши, тиимэһээ ойлгохо ёһотойш. Хэрбээ бидэ хоёрой нэжэглэһэн энэ юумэн үнэн байбал, хэрбээ тэрэ үнэн хумхааршоод байгаа хаань, ши өөрөө ойлгоно ха юмши даа, отогой туг саашадаа тэрээндэ барюулха ёһогүйбди.

– Тиихэдээ яахаб?

– Туг ондоо хүн абаха ёһотой.

– Теэд... хэн? – гэжэ Бэгтэр зүрхэгүй хитүүгээр асууба.

– Ши, – Таргудай тэрээн руу сэлсэжэ харан хэлэбэ.

– Би... туг?!.. – хүлээгдээгүй ушарһаа Бэгтэр шэлэ хүзүүгээ сохюулшан мэтэ мээнэг нюдөө урдаһаань сабшасагаан байба.

– Юундэ үгы юм теэд? – Таргудай энеэбхилэн, тэрээниие толгойһоонь хүл хүрэтэр өөгшөөн хараба. – Минии адаглахада, ши хүбэлгэн лэ хүбүүн байнаш, аха зоной үгэ дууланаш. Манай угта иимэл ноёд хэрэгтэй.

– Теэд, Таргудай абга, – гэжэ Бэгтэр үг-маг гээд, улайшаба. – Та, магад, мэдэнэгүйт, би Есүүхэй эсэгын хоёрдохи хатанһаа түрэнби.

– Мэдэнэб! – тэрээнэй маргаһан үгэ таһа дүүрэжэ, Таргудай нударгаа зангидан, шүдөө хабирба. – Би уг соогоо, ши мэдэхэ ёһотойш, һүүлшын хүн бэшэб. Хэрбээ би угай ноёдые, аха захатаниие суглуулжа, энээн тухай шанга гэгшээр соносхоболни, нэгэшье хүн минии урдаһаа бодохогүй, яахадааб гэхэдэ, хумхаарһан хүн ноён болохогүй. Харин ши, минии хэлээл хаа, эсэгынгээ хүрээнэй ёһотойл уг залгамжалагшань болохош. Ши ойлгобо гүш?

– Ойлгобо, – гэжэ гэнтэ дээрэһээнэ унажа ерэнэн агууехэ жаргалһаа хахашан алдаһан Бэгтэр арай шахажа гаргаба.

– Зүгөөр ши намда ухаатайгаа харуулха ёһотойш. Бэшээр хайшан гээд би шамайе зууршалхабиб? Ойлгоно гүш энээниие, үгы гү? – Таргудай тэрээндэ ойлгуулна.

– Ойлгоно, Таргудай абга, – Бэгтэр үшөөл амияа даража ядан, дахин дахин дохисогооно. – Би танай хэлэнхэн юумэ бултыень дүүргэхэб... гансал юу хэхыем хэлэгты.

Ханын саанаһаа хүнэй ябаха дуулдаад, үүдэн нэхэгдэжэ, нэгэ эхэнэр ууралтажа байһан мяхатай тогоо урдаа барин ороод, галай хажууда шабдан дээрэ табижа, үйһэн тэбшэ соо мяха гаргаба. Ондоо эхэнэр дэн асаржа, улаан гэрэлээр гэр соохиие гэрэлтүүлэн, шэрээ дээрэ табиба.

– Мяха эди, – гэжэ Таргудай Бэгтэртэ захирба. – һайса эдээлэ, һүүлдэнь Таргудай абга намайе уриһан аад, бүхэли үдэшэ үлэн хооһоор барья гэгшэбши, хари.

Бэгтэр хүсэлжэ энеэбхилээд, тэбшэ сооһоо тарган хабһа абаба.

– Үнэхөөрөө тиимэ зон байдаг, – гэжэ Таргудай гэмэрбэ, тэрээн руу шэрүүн нюдөөр хараад, томо шара шүдэнүүдээрээ залуу хониной зөөлэн мяха ходолбо, тиигэжэ байтараа амһартын тагай хажууда һалирһан шэбэгшэ эхэнэрнүүд руу гэнтэ эрьеэд, сухалтайгаар һүүхирбэ. – Зай, таанад ябагты эндэһээ, нюдэн доогуур бү эригэнэлдэгты.

Тэдэнь сошонгёор гүйлдэн байжа гаража ошобод. Дурагүйлхэнэн янзатайгаар тэдэнэй хойноһоонь хараад, үргэлжэлүүлбэ:

– Хүндэ һайн юумэ хэхэш, хэхэш, оролдохош тэдээнэй түлөө, харин харюудань һайн үгэшье дуулахагүйш. Энэ наһандаа минии туһа хүргэһэн зонуудай олонхинь иимэ урмагүй, аша харюугүй байдаг даа. Харин ши үнэн дээрээ ямар хүмши гэжэ би үшөөл мэдэнэгүйб. Тиимэһээ ши намда өөрыгөө харуулха ёһотойш, юу хэжэ шадахабши, ямар аргатайбши гэжэ, ойлгоно гүш?

– Ойлгоно, ойлгоно, Таргудай абга ... Би танай намда хэнэн бүхы юумэнэйтнай ашыень харюулхаб...

– Зай, тиихэл һаашни, магад, ши бидэ хоёр ерээдүй сагта ехэ хэрэгүүдые сугтаа бүтээдэг болохобди, ойлгоно гүш?

– Ойлгоно.

– Ойлгоо хадашни һайн лэ гээшэ – гэжэ Таргудай дахин һаймһаржа, урихан хоолойгоор дуугарба. – Ши эди, ехэхэнээр эди, дүтэ нааша гэдэһээ үлдэхөөр бэшэ болотороо...

Тэсхытэрээ эдээлхэн Таргудай үзүүрлэгдэһэн модохоноор шүдөө ухашална, тиихэ мүртөө үгэ бүхэниинь тодожо абаад, бээдээ шэнгээжэ байһан Бэгтэртэ яаралгүй заабарилна:

– Ши мүнөө Тэмүүжэнэй хойноһоо анхаралтайгаар адаглахаш, Өөлэнэй ба бусад дүүнэрэй хойноһоо баһал хаража байхаш, эдэшни ямар нэгэн муу юумэ үүсхэхөө байнагүй аабза. Хэрбээ ямар бэ даа нэгэ халтирхай юумэн дээрэ тэдээниие барибал, жэшээн, отог соогоо хулгай хээ гү, али манай дайсадтай холбоотой болоо гү, тиигэбэл тэрээнэй туг тэрэ дары буляжа абаха аргатай болохобди, ши отогойнгоо эзэн боложо һуухаш, ойлгожо байна гүш?

– Ойлгоноб, Таргудай абга, – гэжэ Бэгтэр шиидэнгээр дохибо.

– Энэ үбэл мал хулуугаа гүт?

– Ү-үгы.

– Хари, тиихэтнай гээбы, – Таргудай үнэншэ ядан энеэбхилбэ.

– Иимэ томо хүбүүд ажалгүй һуугаа зон гүт? Нээрээ, хулуугаагүй гүт? Магад, буруу гү, али хони туужа абаашаһан байгаат, а?

– Үгы, Таргудай абга.

– Зай, яахаб, – тэрэ дурата дурагүй сухариба хэбэртэй. – Зүгөөр энээнһээ хойшо тэдээнэй хойноһоо хаража, мүрдэжэ байхаш... Ши эди, эди мяха.

Бэгтэр тэрээнэй үгөөр шэнэ хабһа абаад байтараа, гэнтэ юуб даа һанажа, һөөргэнь табиба.

– Таргудай абга, тэрээнэй нэгэ иимэшүү хэрэг байна...

– Зай, ямар хэрэг бэ? – нюдөө тэрэ ониилгобо.

– Тэмүүжэн хамнигадтай нүхэсөө.

– Ямар хамнигадтай? – Таргудай залд гэбэ.

– Чальчагир юм гү, нальчигир юм гү, манай дээгүүр һуудаг лэ даа.

– Үнинэй холбоорилдоно гү?

– Зунай тэнһээ... ехэ бэлэг тэдээндэ абаашаа һэн. һүүлээрнь һая тэрээндэ абганарай ерэхэдэ тэдээнээ дуудажа асараад, модон соогуур гэрээ тойруулаад табяа. Хэрбээ гэнтэ хэрэгтэй болоо һаань, тэдэнь абганарые нүхэдтэйн харбажа алахаар... үшөө хада уулаар хэрээдэй тала руу Тогорил хаанда гаргажа үгэхыень гуйгаа.

– Ай, харалши, тиигээ бы? – гэжэ Таргудай ухаа алдаба. – Энэ гүлгэн үни хада мундаг шоно болоо юм байна... Абганараа харбажа алаад, хэрээд хаанда ошохо... Энэ наһандаа энээн тухай ухаалдиха гэжэ...

Таргудай удаан дуугай һууба, тэрээнэй хурса хараса тогтошонхой, Бэгтэр руу харанашьегүй, тиихэдэнь тэрэнь һамбаашалжа амтан эдеэндэ дахин оробо.

– Шагналши намайе, Бэгтэр, – эсэстэнь бодолһоо таһаржа, тэрээн руу хёрхоор хараба. – Ши бидэ хоёр удааруулангүй энэ Тэмүүжэниие хороохо ёһотойбди. Энэшни таанадта тон аюултай хүн болоод байна. Хэрбээ үсэгэлдэр шуһан түрэл абганараа алахаар бэлэн байгаа хадаа, үглөөдэрынь таанадта орохо бшуу.

– Яагаад, Таргудай абга? – Бэгтэр бээ үгэнгээр тэрээн руу хараба.

– Иимэ юумэ хэхэбди...

Энэ үедэ зүүн тээһээ табжархай табин гүйжэ ябаһан мориной түбэрөөн дуулдажа, Таргудай шагнаархаба. Хэншьеб унаагай шадалаар айлда дүтэлжэ ябана. Байд гээд, түбэрөөн гэрэй хажууда дуулдажа, хатарта орон аалидаһаар, сэргын дэргэдэ шэмээгүй болошобо. Хүнэй дуугаралсаха дуулдаба. Бага гэрһээ гараһан эхэнэрнүүд ерэгшэ хүниие мүшхэнэ, тэрэнь харюусана:

– Бүгүнүүдһээ... удааржа болохогүй, хэлэгты... шухала хэрэг...

Эхэнэр гэртэ оробо. Тэрээнэй саагуур үүдэнэй забһараар үдэ-шын боро хараан бүрэгэд гэбэ.

– Бүгүнүүдэй Хубита ноёнһоо хүн ерээ, шухала хэрэг гэнэ.

– Дууда, – гэбэ Таргудай.

Эхэнэрэй гарамсаар тэрэ дары сагаан нэеы малгайтай үндэр эрэ хүн орожо ерэбэ. Халта дохижорхёод, бээ сэхэлэн, түргэн дуугаржа эхилбэ:

– Намайе танда бүгүнүүдэй ноён Хубита мэргэн эльгээгээ. Агада мэргэдүүд ехэ хүсөөр хияадай Бүри Бүхэ Ехэ Цэрэн хоёрой үлүүстэ добтолоо. Тэдэнэр өөһэдөө арга соогоо бээ хамгаалан, дайралдажа байна, харин хүрөөнүүдын адуу малтаяа Онон голоор дээшээ нүүгээ, тэндэхи отогүүд баһал һууриһаа бодожо, үбэлжөөн руугаа ябаба. Дайн эхилээ, Таргудай ноён, манай ноёд туһаламжа эринэ...

Элшэн гараа үбсүүндээ баряад, дахин түргэхэн дохибо.

Таргудай амгалан байдалыемни һандаргаба гэжэ дураа гутан, харюудань уур сукхалаа дотороо суглуулжа, хараал шэрээл таби-ха гэжэ байтараа, гэнтэ Бэгтэр тухай һанажархиба. Тэрээн руу бодомжолон байжа хүйтэрэнгээр хараад, хэлэбэ:

– Би мүнөө сүлөөгүйб, ши баруун гэр ошо, тэндээ хонохош, үглөөгүүр гэртээ бусаад, хүлээжэ байгаарай. Тон минии хэлээшээр хамаг юумээ хээрэй, байтараа минии хүнүүд шамда тэмдэг үгэхэ, тиихэдэнь намда дахин ерэхэш. Яба!

Бэгтэр энэ бүхы дуулахан юумэнһээ ехэтэ мэгдэжэ, гэрһээ гарахадаа бэлэглэһэн амтан эдэзень абаад гарахаяа мартажархиба. Хооһон гэр соо гансаараа хоноходоо орой хүни нойр соогуураа олон зоной хүл хөөрсэг табилдаха, дуугаралсаха, айл хоорондын шуяа дуулажа хэбтээ һэн. Хүнүүд ерэнэ, ошоно, ехэ гэрһээ Таргудайн ууртай хашхараан дуулдана, үүр-сүүрээр лэ энэ бүгэдэ хуу замхаба.

Үглөөгүүр тэрээниие хүйтэн мяхаар эдеэлбэ. Тэрэ шэрээһээ бодожо, үсэгэлдэр ехэ гэртэ эдээ хоол оруулһан шэбэгшэндэ хэлэбэ:

– Таргудай абга үсэгэлдэр намда үрэ жэмэс абаад ошохыемни зүбшөөгөө һэн. Тэрээниие намда тулам соо хээд үгэгты.

Тэрэнь наада барингяар тэрээниие хараад абаашье һаа, ехэ гэр руу ошобо. Бэгтэрэй газаашаа гаража, мориндоо дүтэлжэ ябахада тэрэ эхэнэр ябууд дундаа хуушан арһан тулам хайша хэрэг тэрээндэ барюулба. Бэгтэр тэрээнээ найдамтайгаар ганзагадаа бүхэлжэ, мориндоо мордоод, айлһаа гараба.

Байд гээд лэ мориёо алхамдань оруулжа, гэр тээшээ яаралгүй галдюулан ябахадаа эмээл дээрээ залхууран һагад найгалзана, мүнөө бүри ондоохоноор, дээрэлхүү, ехэрхүү янзаар оршон тойронхи добо, ташалангуудые хараашална. Мэргэдүүдтэй эхилһэн дайн, дайралдажа байһан абганар тухайгаа юундэшьеб тэрээндэ бодогдоногүй. Нэгэ дахин лэ ямар нэгэ холын, хэрэггүй юумэн шэнгээр халта һанаандань ороходо ханамжагүйгөөр дотороо энеэбхилбэ: «Ага руу Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто ошоогүймнай һайн, тэндэ мүнөө аюултай...».

Бүхы һанаан бодолыень Таргудайтай болоһон хөөрэлдөөн, тэрээнэй найдуулга эзэлнэ. Дахин дахин тайчууд ноёной хэлэһэн үгэнүүд толгойдонь эрьен ерэнэ: «Ши!.. Шил хотон айлайнгаа эзэн болохош!..».

Тэрэ ехэ урма зоригтой, бата найдамтай ябана. Одоо мүнөөл тэрээнэй ажаһуудал өөдэлхэ, ёһотойл үндэр түрэлтэ ноёдой байдалда таарама дээгүүр шатада гараха. Эсэстээл тэрээндэ бодото үнэн, үнэн сэхэ оршон ерэбэ. Тэрэ хёморгондо абтаһан эхэнэрэй хүбүүн Тэмүүжэн бэшэ, харин би, Бэгтэр, Есүүхэйн хуулита һамгаһайн хүбүүн, урданай ёһо гурим зүбөөр сахижа абаһан эхэнэрэйнь хүбүүн, эсэгынгээ угай хүлдэ болохо туг эдлэхэ ёһотойб. Монголшуудай эгээл хүсэтэй ноёдой нэгэн, тайчуудай Таргудайн

үнэн үгэ энээниие гар даалгажа гэршэлхэ, тэрээниие бусад отогуудай ноёд хуу барандаа шахуу хүндэлдэг, үгэ соонь ябадаг. Энээнһээ найдамтай, энээнһээ бата бэхи юун байха юм?

«Һүүлэй Һүүлдэ томо хүнтэй, айлай аха заха хүнтэйн хөөрэлдэһэн мэтээр тэрэ намтай хөөрэлдэбэ, – гэжэ тэрэ бодоно. – Шухалань, юун тухай? Туг тухай! Ноёндэ эгээл шухала юумэн тухай. Тэрэ хэмгүй ехээр бээдээ найдашаһан һуга хүрэжэ гараашан Тэмүүжэн бэшэ, харин шил энээндэ хүрэмөөр тон тааруу байнаш гэжэ нэгшье тойруулангүй сэхэ руунь хэлэгдээ».

Угай ноёдой ехэ суглаанда тэдээниие хожуулыень эхэнүүдтэйн, дүүнэртэйн дуудажэ, бүхы арад зоной урда саашадаа тэдээнэй угай туг энээндэ, Бэгтэртэ, дамжуулагдаба гэжэ шанга гэгшээр сонсохо, харин Тэмүүжэниие нэрэ түрэнһөөнь буулгажа, ямар нэгэ ядуу ноёной, тэрэ Даридайдашыё хаань, нүхэр болгожо эльгээхэ гэжэ байжа зосоогоо үнэн боложо байһан мэтээр бодоно. Өөлэнэй хүбүүд нэрээ хухаржа панхаруутаад, арад зондоо тоолгохоёо болижо доройтоод, угай ноёдой үнэн сэгнэлтэдэ ороходоо уруугаа харан зогсохыень хараһан мэтэ боложо, зүрхэниинь аятайгаар шэмшэрнэ, шүдэниинь үһөөрхэн зуугдана.

XXI

Онон өөдэ тэрьелһэн Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой албатан зон оршон тойронхи отогуудай олон бууса хүрэнүүдые хүлгөөжэ, хойноо тэдээниие дахуулан, бүхы уг аймагаа нилээн шордуулба. Нэгэ үдэр зүүн хойто зүгэй нүүдэлшэд бүхы адууһа малтайгаа томо хүрэнүүдэй хамгаалга доро орохо гэжэ отогой байра байдалайнь тэг дунда олоороо юрьен ерэшэбэ. Түрүүшээр үнэн байдал мэдээгүй зон үнгэрэгшэ жэлнүүдтэ болоһон жүрхин болон татаарнуудай довтолгодол адли ехэ дайн эхилбэ гэжэ хэмгүй ехээр айгаа. Таһархай удархай элдэб жэрэб соогуур хаанаб даа байһан арбан таба мянган, хоёр-гурбан түмэн мэргэдэй сэрэгшэд тухай хэлсэгдэбэ. Түрүүшын шордол шууран үнгэржэ, хүн зоной удангүй нэгээ ороошыё хаань, тус ушар буланда ехэхэн хохидол асарһан байба. Доодохи хүрэнһээ ухаа мэдээгүй тэрьелэгшэдэй адууһа малайнь хүрэгүүд намар, үбэлдөө малаа тэжээхэ гэжэ гамнажа байһан олон бэлшээри гэшхэжэ, үлтижэ хаяа, ехээр намнуулһан тэдээнэй хаамхай үнээд һүеэ татаа, холын

харгы дабажа шадангүй хурьга тугал гээгдээ, хаягдаа. Оронарнуудай отогто хүрэг адуун туруу тагалсаггүй, хүүл хүүдэргүй хайшаашьеб үгы болошоо. Энээндэнь хүниндөө хажуугаарнь гараһан һурагтай Ехэ Сэрэнэй албатаниие булта зэмэлбэ: ноёнойнь мори хулуудаг хада, албатанииньшье тиимэл бээ.

Таргудай баһал түрүүшээр олон тоото хэрзэги хойто хүршэнэрэйнгөө довтолгоһоо наада энеэдэгүй ехээр хүрдэжэ, тэрэл хүниндөө өөрынгөө албата ноёдто дайн тухай дуулгажа, бүхы байһан сэрэгээ буридхэгты гэжэ захираа. Харин байһаар мэргэдүүд хияадай Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой хүрээнһээ саашаа ондоо отогуудта довтолбогүй гэжэ дуулахадаа, эрид гэдэргээ сухарижа, уг унгиһаа таһаржа, угсаатантаяа мэдэлсэхээ болиһон хияадай хоёр ноёдто туһа эльгээхыень бэшэндээ таһа хорибо. Даридай Худагта хоёрые энэ хэрэгтэ бү оролсогты гэжэ Алтанаар дамжуулба.

Агада болоһон дайн гэнтэ хүжэрөөд лэ, тэндээл унтаршаба. Мэргэдүүд Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой талаһаа иимэ шанга харюу абахаяа хүлээгээгүй, түрүүшын лэ байлдаанда аяар хахад мянгаад сэрэгшэдээ алдахадаа дайшалхы гал бурмаа, шунал зоригоо буураба. Дүтын ой соогуур хорон шэбээлһэн тэдээнэй багахан сэрэг ухашалжа гаргахаяа найдангүй, үшөөшье ямар нэгэ хара мэхэ гаргаханаань айжа, үдэр үнгэргөөд, алуулһан монгол сэрэгшэдэй хуяг, дуулга, зэр зэбсэг хуряажа тонод гээд, дүтэ тойроноор олоороо тарашаһан эзэгүй эмээлтэй моридые барижа абаад, гэдэргээ, Энгидэй руугаа талииба.

Боржогонууд сухариһан дайсадаа мүрдэбэгүй – өөһэдөөшье ехэ гарзатай байгаа – хосорһон түрэл гаралаа хүдөөлүүлхэ гэжэ дүтын хада хабсагайһаа шулуу зөөбэ.

Бүри Бүхэ мэргэдэй ошоһоор лэ алуулһан сэрэгшэд соогуур Ехэ Сэрэниие бэдэрхээ ошобо. Удаан бэдэржэ, нюрга руугаа харбуулан, моринһоо унахыень хараһан нүхэдэй зааһан газарһаа тээ холохоно тэрээнээ арай гэжэ олобо. Ехэ Сэрэнэй бэе толгойгүй байба. Таахада, шархатаһан монгошуудһаа мэргэдүүд тэрээниие эндэхи ехэ ноёдой нэгэн гэжэ мэдэхэдээ толгойень абашаа хаш. Хуяг дуулганьшье абтаатай. Ехэтэ уурлаһан Бүри Бүхэ дайсадай хойноһоо сэрэгээрээ намнаха гэбэ, теэд зуутангууд тогтообо:

– Дайсаднай маанадһаа хоёр дахин шахуу олон, хоёрдохиео бидэндэ гэнэдүүлхэгүй.

– Иимэ мүрдэлгэ хэхэ болоо хаа, бүхы хүнүүдээ хосороохо-
бди, сэрэггүй үлэхэбди.

– Тэрээнтэй тэрэшьегүй сэрэгшэднай олон зоноо дэмы алдаа-
бди гэжэ ууртай байна.

Бүри Бүхэ энэ тохёолдоһон ушарта өөрынгөө зэмэ мэдэржэ,
харин мүнөө Ехэ Сэрэндээ иигэжэ хара муугаар орхюулһандаа
түргэн номгорбо. Угайнгаа туһагүйгөөр мэргэд мэтэ дайсадые
диилэхэгүйгөө тэрэ өөрөөшье хайн ойлгоно.

Ехэ Сэрэнээ хүдөөлүүлхэдээ тэрэ өөрынгөө хуяг тайлажа, тар-
хигүй шуһан маахай бээдэнь үмдэхүүлбэ, һур ооһорнуудыень
бүхөөр уяба. Дайшалхы ухаа азаргыень оложо ядаад, удаан бо-
донгүй, өөрынгөө шаргал халаанайхья үгэжэ, бээыень ахынгаа
хүүртэ хэбэ, толгойнь орондо байха газартань монсогор сагаан
шулуу табяад, дээрэнь ама, хамар, нюдэ шуһаар зуража, олон жэ-
лэй туршада хүлһөөр нэбтэршэһэн өөрынгөө дуулга тохобо.

– Шиниимни тархи һүүлэй үедэ мууханаар лэ бододог боло-
шоо һэн даа, – гэжэ Ехэ Сэрэнэй хажууда дайшалхы моринойнь
хэбтэһэн гүйхэн нүхэн дээрэ тэрэ хахасалгын үгэ хэлэбэ. – Шамда
энэ шулууншые хүрэхэ. Ши өөрөөл хамаг байлдаа эбдээ ха юмши,
шинии тиигээгүй һаашни, мүнөө тэдэ бэшэ, харин бидэ тэдээнэй
толгой таһалжа, хохимойгоорнь архиин тагша болгожо, тэдээнэй
хуяг дуулгануудые өөртөө шэлэн абажа байха һэмди. Зай, яахаб,
би шамда бүхы юумээ арга соогоо үгөөб: өөрынгөө дуратай мори,
энэм шамайе хаанашье газардуулхагүй байха, дуратай хуягаа,
эгээл эрхим дуулгаяа, зэр зэбсэгээ. Сэрэгшэ хүндэ тэрэ юртэмсэдэ
ондоо юун хэрэгтэй байхаб даа? Ондоо юумэнэй хэрэгтэй боло-
бол, элинсэг хулинсаһаа эринэ бэээш. Гансал нэгэ юумэ шамһаа
гуйнаб: худалаар бү хэлээрэй, бүхы гэм ганса нам дээрэ бү тохоо-
рой, тэндэшые хаа үнэн сэхэ ябыш даа.

Агын голой эрьедэ үшөө зунай эхиндэ тэдээнэй байһан хүрээ-
нэй буусада томо гэгшын шэнэхэн хүүр орхёод, Бүри Бүхэ өөрын-
гөө болон Ехэ Сэрэнэй үлэһэн сэрэгшэдые дахуулан, тэдээнэй
гансал найдамтай газар руу, Балж гол дээрэ байрлаһан Даридай
Худагта хоёрой хүрөөн тээшэ дабшаба, анхан тиишэнь албатанаа
эд зөөритэйн, адуу малтайнь эльгээһэн хадаа.

Хоёрдохи үдэрэй һалхитай бүрхэг үдэшэ тэдээнэй хүрөөн
хүрээжэ ерэхэдээ мүнөө һаяхан Худагтые хүдөөлүүлээд байна

гэж тэрэ мэдэбэ. Хоймортоо нууһан ама халамгай Даридай урдаа бадарһан зула табяад, гэр соогоо гансаараа ахаяа дурсажа нууба.

– Мүнөө бидэн сооһоо Худагта ахамнай үгы, – гэж тэрэ Бүри Бүхын гэртэ ороходо нулимсаа дуһаан угтаба, – эндэ би гансаараа үлөөб.

– Ехэ Сэрэншье үгы, – Бүри Бүхэ хажуудань нэеы дээрэ нууха зуураа харюудань эсэнгээр гэмэрбэ. – Хатуу арзаяа аягалыш даа, хүнүүд шэнгээр тэдээнээ дурсая...

Уданшьегүй Даридайһаа дутуугүй ногтошоһон Бүри Бүхэ үнэншүүлхэ хүсэлэнтэй хоёр гараа дэлгэн байжа Агада болоһон ушар тухай хөөрэбэ:

– Эндэ Ехэ Сэрэн лэ зэмэтэй. Тэрэл намайе Энгидэй руу шэрээ, тэрэшнил мэргэдүүдтэ дахуулаа... ши мэдэнэ ха юм ши, энэшни юумэ хулуугаагүй һаа, хүниндөө унтажа шадахагүй. Би тиихэдэнь ошолсоол бээб даа, яагаад ошолсонгүй байхабши, тэрэшни һүүлдэнь намайе гасалан сагта гансаарыем хаяа гэхэл... Харин мүрөөрнай ерээ мэргэдүүд, адагынь гэхэдэ, арбан мянга. Тиимэ, арбаад мянга... Нэгэл үглөөгүүр тэдэш бүхы Агын хүнды хуу бүрхөөгөөд, иишэ тиишээ гүйлгэлдөө маниие бэдэржэ, бидэ хоёр дали болоод лэ, ара талаһань довтолоод лэ, байлдаабди, бидэ байлдаабди тэдээнтэй, үшөө халтал тулалдабал, диилэхэ байгаабди, үшөө нэгэ жаа гэхэдэл, тэдээнэй зугадахаяал байтар Ехэ Сэрэн абажа ерэхэн бэээрээл сэрэгээ гэдэргэнь эрьюулжэрхёо. Сухариха баатай болообди, тиигэжэл өөрөөшье хосороо, хэрэгээшье буруутуулаа.

Ехэ Сэрэнэй тархиинь мэргэд таһалаа гэжэ Бүри Бүхэ хэлэбэгүй, энээн тухай мүнөө хөөрэхэ саг бэшэ гэжэ шиидэбэ.

– Мориниинь, тэрээнэй ухаа, үймөө хүймөөн соогуур үгы болошоо, – дүүрэн тагша дахин гартаа барижа, шаналһан хоолойгоор үргэлжэлүүлбэ, – мэргэдүүд туужа абаашаа хаш. Би өөрынгөө мори харгыдань үгөөб даа, ши мэдэхэлши дээ, сагаан хошуутай хула мориинь, мүнөө тэрээндэмнай элинсэг хулинсагтаа нэрэ түрэтэйгөөр хүрэхэ буухань шухала ха юм. Харин хүрэг моридые тэрэшье юртэмсэдэ хулууна ааб даа, удаан зобохогүй байхал дээ, би мэдэнэб...

– Тиимэ, зүб лэ хэлэнэш, – зүбшөөн байжа Даридай толгойгоо дохибо. – Ехэ Сэрэн энэ хэрэгтэ бэлээр мухардахагүй дөө. Хараа-

райш, элинсэгтэйгээ энеэлдээд, хулинсагтайгаа холбоорилдоод, бээ олоод, дундань долороод, нэг хэды жэл болоод байхада ахан баяшуулай тоодо орохо даа.

– Үнэн дээрээ, иимэ аашатай хүн доодын юртэмсэ Эрлиг хаан-да эльгээгдэжэшые болохо ...

– Тэрэшни тэндэшые ядахагүй. Эрлиг хаан байд гээд лэ дай хэдэг, дайнай болоһон газарта Ехэ Сэрэн шэнги зондо үргэлжэ жаргал, олзо гээшэ өөрөө гартань хиидэжэ ерэхэл.

– Зай, тиигбэл, тэрээнэй түлөө уйдаһанай хэрэггүй, – Бүри Бүхэ аягаа үргөөд байтараа гэнтэ нугшараад, ногтуу нулимса соогуураа энеэбхилбэ. – Аха дүүнэрэйнгээ түлөө ууял даа, тэрэ юртэмсэдөө хайн түбхинэг, һүүлдэнь маанараа угтана бээ.

– Тиимэ, ууя... – Даридай ханаа алдан, юуншыеб тухай бодомжолно. – Энэ дэлхэй дээрэ хияадууд юундэшыеб үсөөржэл байна. Мэдэнэ гүш, юун гэжэ һүүлшын үдэрнүүдтэ Худагта намда хэлэдэг байгааб?

– Зай, юун гээб? – уугаад, Бүри Бүхэ хүрэнэн мяхатай тэбшэ сооһоо хониной хабһа гаргажа, өөхэтэй тарган мяханда шүдөөрөө зоолдобо.

– Бидэ өөһэд соогоо ехэ ноёор Тэмүүжэниие һунгаха ёһотой-бди гэжэ хэлээ.

Бүри Бүхэ жажалагдаагүй мяханай томохон хэнэг мэгдэжэ хахажа байжа залгяад, хабһаяа һөөргэнь табижа, уурлангыар тэрээн руу хараба.

– Хэзээ тэрэ Тэмүүжэн нюһаа аршажа һурааб? Энэ яабаб, энэ Худагта, үхэхынгөө урда зүнтэглөө гү?

– Бишые баһал тиигэжэ ханааб, – гэжэ Даридай баярлаһан янзатайгаар дохисогообо. – һүүлэй үедэ Худагтые огто ойлгохоёо болёо һэм.

– Юундэшыеб даа аха дүүнэрнай даншые үбэштэй болошоно һүүлэй һүүлдэ, – гэжэ Бүри Бүхэ ууртайгаар бүрд гээд, дахин мяханда оробо. – Ехэ Сэрэншые үхэхынгөө урда тээ баһал үйлэ маани хээ даа, мүнөө тэрээниинь хайшан гэжэ эб мүртэнь оруул-ха юм, мэдэнэгүйб.

– Хоюулаал үлөөбди.

– Мүнөө бэеһээ барилсажа ябаха ёһотойбди, дууланагши?

– Тиимэл даа, ганса гансаараараа ябаа хаа, хосорхобди...

– Эдэ залуу хияадуудайнгаа дээрэ ши бидэ хоёр ахатан үлөөбди, – гэжэ хэн нэгэнэй тэдээниие хаража байһандал томоотойгоор хараашалан, Бүри Бүхэ дуугарна. – Тодойн байгаа, Есүүхэй, Худагта байгаа, булта ябаа, мүнөө ши бидэ хоёр лэ энэ дэлхэй дээрэ үлөөбди, эгээл ахашуул. Хутулын хүбүүдые тоололтогүй, тэдэшни тайчуудта бээе худалдаа.

– Маанарай арада залуу хияадууд, – гэжэ бардамаар тэрээниие Даридай дабтана. – Бидэ тэдээнээ урагшань дахуулха ёһотойбди, ухаа оруулха.

– Зүб!... Энээнэйл түлөө ши бидэ хоёр ууя!

– Зай, ууя энээнэй түлөө ...

XXII

Дээдэ Онондо намарай эхин улари нара уур муутайгаар гаража, түрүүшын хоногуудһаа наранай дулаанда харуу хяһуураа харуулба. Тэнгэри ходо бүри зүдэрүү боро халхабшаар татагдажа, дүтын хүйтэнэй тэмдэгүүдээр занана.

Шэнэ нарын зургаадахи үдэр хадын оройгоор үүлэн дахин сугларжа, жиирэй аадарай орондо саһа адхаад, хэдэн үдэрэй туршада орьёл болон ташалангуудыень сагааруулба. Тэрээнэй удаа нэгэ үдэрэй туршада хуһан шарлаба, боргооһо, шумуул үгы болобо, шубууд сооһоо эгээл түрүүн хараасгай эндэхи газар орхибо. Шэрүүн хаһа хүлээжэ, хүбшэ тайга дуугаа хуряаба. Хатаһан ногоон, үнгөө гээһэн модод дээгүүр үглөөнэй хюруу унажа, үдэртөө наранай хоморхон дулаабтар элшэ доро ой соо шииг нойтон хатажа үрдинэгүй, бухалшаһан үжэнги үнэр тарана. Эхүүн хангалтай тунгалаг агаарта байра тээһээ хүнэй дуугарха үсөөхэн абьян, үхэрэй мөөрөөн холуур дуулдана, Ононой дүтын харьяагаар уһанай жэгдэ жэрьеэншье шанга мэтээр үзэгдэнэ.

Тэмүүжэн энэ хугасаада дабажа гарашагүй асуудалнуудтай тэмсэн, гүнзэги бодолдо ходол абтанхай ябаа һэн. Абганарайнь нүхэдтэйгөө ерээд ошоһоной һүүлээр хадын хүндыдэхи энэ далда газарынь нэгэ доро нюуса бэшэ болошоо, һаядаа бүгэдэндэ эли болохо: Таргудайда болон хүнгэн олзо бэдэрээшэ дээрмэшэдтэшье дуулдаха. Абганарһаа туһа абахаяа арсаһанай удаа гэр бүлынхидэйн тэрээниие ойлгохоо болиһониинь зүрхэ сэдхэлынь дарана. Өөлэн эхэньшье тэрээнэй байдал ойлгожо, хүбүүгээ

хайрлажа байгаашье наа, эхэнэр сэдхэлээрээ тэрээнэй ябадал ойлгоногүй, байд гээд зэмэлхэн харасаар гү, шэрүүн хоолойгоор гү үлүү бардам зандань дурагуйлхэһэнөө харуулна. Шиилданхай энэ монсуу задалжа ядажа байхада Бэгтэр Сочигэл хоёр тухай асуудал улам хурсаар, улам шухалаар бодожо ерэнэ. Тэдээн тухай һүүлшын үдэрнүүдтэ тэрэ бодомжолно.

ная Сочигэлтэй тоосолдожо байхадаа сухал дундаа ойлгомторгүй хэлэһэн үгэнүүд тухайгаа саашадаа тэрэ ходол бодомжолжо байһаар, энэл асуудал тохёолдоод байһан хүшэр байдалһаа мултарха арга болоно гэжэ мэдэртэ: Сочигэлые хүбүүдтэйн өөһэдһөө һалгааж, ямар нэгэ абганартаа, Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэндэ гү, али Даридайда эльгээхэдэ болоно. Энэ шиидхэбэри хүнэй үгэ дууладаггүй, үдэр бүри зоргондоо орожо байһан Бэгтэрые түргэн холодуулха нэн, мүн тэрэ саашадаа эсэгын угай зөөриһөө дан ехэ хуби тэрээнһээ эрижэ шадахагүй бэлэй. Эндэ Бэгтэрһээ ямаршые туһа үгы, харин һүүлэй үедэ ухаагаа муудаһан мэтэ болонхой, бүлын байдалда һамаргаа татажа, дүү хүбүүдэй дунда эбыень таһаруулна. Эсэстээ тэдээнһээ таһарха гэжэ шиидхэбэри абаад, Тэмүүжэн Бэгтэрэй үгы байхада Сочигэлтэй дахин хөөрэлдэхэ гэжэ бодобо. Түрүүн эхэтэйгээ зүбшэхэдэнь, тэрэнь шагнаад, хайша хэрэгээр һанаа алдан хэлэбэ:

– Өөрөөл мэдэ... Хэрбээ сугтаа байжа шадахаяа болёо хаданай ондоо арга үгыл ха даа.

Тэмүүжэн гомдолоо барижа шадабагүй:

– Энэ хүшэр сагта намайе һайн үгөөр дэмжэхэшые һаабзаш.

Эхын харюуда гомдол дулдаба:

– Ши шиидхэбэри абажа байхадаа манай һанамжа, эхэнүүдэйнгээ, нэгэ шуһан дүүнэрэйнгээ һанамжа асуухаяа яагаабши? Өөрыгөө бэрхэшээлдэ оруулхадаа, бидэниешье хохидооно хаямши, юундэ энээн тухай бодоногүйбши? Шинии дүү басаган, дүүнэршни хүн зонгүй, үетэнөөрөө наадахашье аргагүй үндыжэ байна. Удаан сагаар гансаардаһаар, хүүгэд зэрлигшэжэ магадгүй...

Тэмүүжэн тэрээнэй талаһаа үнэнэй ямар нэгэ хэлтэрхэй мэдэртэ, харин өөрын баримта анханайхяараа шухала зандаа үзэгдэбэ.

– Таанар ямаршые бодолгүйгөөр абганарай хургаараа дуудахадань, хойноһоонь гүйлдэшэхэ бэлэн байнат, – тэсэбэритэйгээр,

бээ сагааруулхан мэтээр хэлэжэ эхилбэ. – Хэрбээ тиихэдэ таанарһаа зүбшөөл һураһан һаа, ондоо харюу абахагүй һэм. Харин мүнөө эсэгымнай туг бидэндэ байхадань, бидэ ондоо хүнэй хэлһээр ябаха аргагүйбди, бидэ өөһэдыгөө даагаад байһанаа харуулха ёһотойбди. Һүүлдэнь, минии наһаа хүсэхэдэ, манай отоготуг доро албатан зомнай ерэхэ, бидэ өөрынгөө үлүүс бусаахабди, тиихэдээл минии дүү басаган, дүү хүбүүдни мүнөө хаһагдаһан юумээ үлүү дүүрэн бусааха. Ши, минии эхэ, намайе ойлгохо ёһотойш: шоно хододоо шоноороо үлэхэ, хэрбээ тэрэ хүтэлэгшэ болохоёо һанаад, нэгэл дахин агшан зуура тугал болоо һаань, саашадаа тэрээндэ бусад шононууд этигэхгүй. Энээнэйл түлөө эдэ бүгэдые хэнэб, таанар энээнэй түлөө минии үгэ дуулаха ёһотойт.

– Тиигэбэл, һайн байгаа, – Өөлэн эблэрэнгээр хэлэбэ. – Хожомоо ши ёһын тэдыдэшы дүү хүбүүдээрээ зүбшэжэ бай. Тэдэшни бүхы юумэндэ шинии тулга болохо бшуу: модон хүрьһэнһөө таһараад, гансаараа ургадаггүй.

Эхэнь хүнэй гэр ошоожо, Сочигэлые дуудаба. Тэрэнь ороод, галай хажууда һуужа, хүлээнгээр хараба. Тэмүүжэн байд гээд, хэлэбэ:

– Сочигэл эхэ, та Бэгтэр хоёр эндэ һууха дурагүйт, абганарай хүрээндэ байхаяа һананат, тиимэ гү?

– Тиимэ... – удаан татажа хэлээд, тэрэ хүлээнгээр хараба.

– Би таанарые бидэнтэй суг байгты гэжэ бааланагүйб, танай һаналаа бээлүүлхэ гэбэл, орой бэшэ гэжэ хэлэнэб.

– Тээд яагаад хэхэбибди? – гэжэ этигэжэ ядан Сочигэл өөр тээшэнь харана.

– Абганарай урилгаһаа минии арсалга гансал намда хабаатай, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие найдуулха гэжэ оролдон, дарууханаар дуугарна. – Тэдэнэр бултыемнай уряа ха юм, танииешы баһа. Таниие абагты гэжэ би өөрынгөө үгөөр хэлэхэ аргатайб. Та нэгэ гэрээ, мүн урид хэлэгшэ малаа абаад ошохот.

Сочигэл асуунгаар Өөлэн руу хараба. Тэрэнь шулуун нюуртай дуугай һууба.

– Ши юундэ бидэниие таһалнабши? – гэжэ Сочигэл һэмээхэн асууба. – Энээнһээ шамда ямар олзоб?

– Би бултанда һайн байхын тулада тиигэнэб, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Бэгтэр намтай эбгүй, эбтэй байхаяа һананагүй. Тандашы энэ

ажаһуудал хүшэр, бидэ бэе бээдээ нюдэндэ ороһон шэртэһэн мэтэ байнабди, таһараад, ами аминдаа өөрынгөө ухаагаар һуубалнай дээрэ... Есүүхэй эсэгээр түрэл болодогнай хайшаашье ошохогүй, уулзахадаа, бэе бээ хүндэлжэ, ёһолжо, элинсэг хулинсагуудаа сугтаа дурсажа байхабди. Мүнөө олон ноёд тиигээд байдаг. Эсэгынгээ угай зөөри, бусажа ерэхэдэнь, ёһо заншалаараа заатагүй хубаарилжа шадахабди. Танда үнэн сэхэ бэшээр хэзээ нэгэтэ хандаа гэжэ та намайе хэлэжэ шадахагүйт.

Сочигэл ханаагаа амаржа, досоогоо тэрээнэй дурадхалые зүбшөөбэ хэбэртэй.

– Та гансал иихэдэмнай бултандамнай хайн байха гэжэ Бэгтэртэ ойлгуулагты. Намһаа холо тэрээндэ Есүүхэй баатарай хүбүүмби гэжэ өөрыгөө харуулхаданьсье, өөрынгөө хайн һуури олоходоньсье дээрэ байха, – гэжэ Тэмүүжэн нэмэбэ.

Һүүлшын баримтадань Сочигэл одоошье этигэбэ хэбэртэй, тэрэ эрид хэлэбэ:

– Би Бэгтэртэй хөөрэлдэхэб. Тиимэ болог лэ даа.

Һүүлдэнь, үдэшэ багаар, Тэмүүжэн Бэлгүтэйтэй хөөрэлдэбэ. Тэрэ Хачуунтай соорхойн саада захаар ябаба. Үшөөһэнэй бургаанаар гүрэхэн уужам хайрсаг соо үхэрэй аргал, мориной тонто-гоол суглуулжа, түлишэ бэлдэнэд. Буусаһаа тэдээниие Тэмүүжэнэй харахада, тэдэ хоёр зогсоод, ехэ һонирхолтойгоор хөөрэлдэнэ. Бэлгүтэй гараа хажуу тээшэнь арбагануулан, Хачуунда юуб даа харуулна. Шагнаархахадань, Бэлгүтэй хайшан гээд галуу ниидээн дундань харбахаб, ямар зайһаа шагаахаб, хайшан гээд бээынь онохоб гэжэ хөөрэнэ. Хачуун тэрээнтэй зүбшөөнэгүй, хоюулаа тоосолдоно. Тэдэ хоёрой эбтэй хөөрэлдөө хараһаар, Тэмүүжэн: «Бэлгүтэй бидэндэ хоро һананагүй, Бэгтэр лэ энээниие тухирна», – гэжэ бодобо.

Тэмүүжэн тэдээндэ дүтэлбэ. Тэдэ хоёр хүндэлжэ, абяагүй болобо.

– Хачуун, үнээдээ дүтэ болгоодхи, һааха саг дүтэлбэ, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тэрээнэй холодохыень хүлээд гэбэ. – Харин ши бидэ хоёр, Бэлгүтэй, нэгэ бага хөөрэлдэе.

Тэрэ хитүүгээр толгойгоо гунхылгаад, тэрээн руу хулгай нюдөөрөө хараба.

– Эндэ нууя, – Тэмүүжэн ногоон дээрэ түрүүн нуугаад, урдаа нуури зааба.

Бэлгүтэй үгэ дууламгай нууба.

– Би шамтай мүнөө шинии аха Бэгтэр тухай хөөрэлдэхэб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тэрээнэй нюурай зангираад абахые хараба.

– Би хэлэхэб, ши намайе шагна, нүүлдэнь бодомжолоод, минии зүб бурууе өөрөө шиидхэхэш. Зүбшөөнэ гүш?

Бэлгүтэй нүдөө буулгаад, дохибо.

– Шинии аха Бэгтэр ахалагша уг залгамжалагша бэшэ байһандаа намда гомдоно. Теэд би эндэ зэмэтэй бэшэб, би хууляар ахалагшаб, харин хуули бидэндэ өөрөө Чингис Шэрээтэ Богдо Хаан тогтоогоо, манай эсэгэ Есүүхэй баатар намайе таанарай бултанайтнай аха гэжэ мэдэрээ. Эндэ юушые нэлгүүлжэ болохогүй, хэрбээ хэн нэгэнэй хуули тоонгүй, хандаргаагаа наа, эзэн Чингис Хаанай болон баруун бурхашуулай урдаһаа бодоһонтой адли юм. Хэрбээ Бэгтэр бурханай заабари буруушаагаа наа, тэрэ өөртөө ехэ нүгэл суглуулха байна, харин тэрээниие дэмжэһэн хүн тэрээнэй нүгэл хубаалдаха. Тэнгэри иимэ зондо уурлажа, хэнээлтэ эльгээхэ аргатай. Тиимэһээ ши томо болоходоо хүнэй үгэ дууладаггүй, дураараа байдаг ахынгаа абари зан номгоруулжа, бодомжогүй ябадалһаа хорижо байха ёһотойш.

Тэрэ уруугаа хараһан зандаа зүбшөөжэ, дохибо.

– Бэгтэр сэрэгшын, эрэ хүнэй абари зантай, энэнь һайн, харин алдуу хэжэ, тэнгэри сүхалдуулхагүйн тула, хүндэ ухаан байха ёһотой, харин тэрээндэ тэрэнь бага. Хэрбээ бидэ сугтаа эбтэй байжа шадахаяа болёо хадаа, бидэ таһаржа, ами аминдаа ажаһууха ёһотойбди. Би шинии эхэтэй хөөрэлдөөб, та гурбан Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэндэ абганартаа ошожо, тэндэ байхат гэжэ эхэтэйтнай хэлсээб. Бэгтэрэй ерэхэдэ, таанар өөрынгөө зөөри абаад ошохот. Бэгтэр дуратай байха ёһотой.

Тэмүүжэн Бэлгүтэйн уралнуудай һалганаад, доошоо буухые, нүдэндэнь дуһалнуудай сугларжа байхыень хараад, дуугай болобо. Тэрээнэй нүдөө сабшахада хасар дээгүүрынь нулимса гоожобо. Тэмүүжэн тэрээн руу тонгойгоод, нюур рууны шагаан, юун болоһыень ойлгожо, асууба:

– Ши яагааш, Бэлгүтэй?

– Ошохо дурагүйб, – гэжэ тэрэ арай гэжэ дуугараад, муухай альгаараа нюураа аршаба. – Таанаргүй байхаяа нананагүйб.

– Бэлгүтэй, ши томо эрэ хүн ха юмши, бархирха ёһогүйш, – гэжэ Тэмүүжэн энхэргэнээр мур дээрэнь гараа табиба.

– Бидэ аха дүүнэр бэшэ болохо гүбди? Бэе бээдээ хари болохо гүбди? – гэнээр, Бэлгүтэй шангаар бархиршаба.

– Үгы, юу хэлэнэ гээшэбши, минии дүү Бэлгүтэй! – Тэмүүжэн өөрөөшье мэдэнгүй дүүгэйнгээ мэдэрэлһээ уярба. – Манай түрэлые хэншье бидэнһээ буляахагүй. Бидэ булта Есүүхэй эсэгын хүбүүд гээшэбди, нэгэл угаараа ажаһуухабди, гансал ондо ондоо газарта... ханаа хаа, бидэндэ айлшаар ерэдэг байхаш, сугтаа агнуурида гарахабди. Ойлгоо гүш?

Тэрэнь абяагүй болон, дохибо.

– Зай, яба, – Тэмүүжэн хоолойдоо зөөлэн хандаса оруулхые оролдобо. – Аха дүүнэртээ хahasан хөөрэлдэ, өөрынгөө зөөри бэлдэ, юумээ бү марта, харин би үглөөдэр шамда хайн годлинууды бэлэглэхэб.

Бэлгүтэй хүндөөр ханаа алдан бодожо, дурата дурагүй гэр тээшээ алхалба.

«Бэгтэрэй тиимэ бэшэ хаань, хайн лэ түрэл, бэрхэл дүү байха хэн, – гэжэ Тэмүүжэн хойноһоонь халаглангыар хараба. – Энээнине дан муудхаагагүй хаань, болохо хэн, хайн нохойшье шонын хүрэг соо зэрлигтэжэ, өөрынхидөө мартадаг гэлсэгшэ».

* * *

Үдэшын боро хараанаар ехэ гэр соогоо галаа түлижэ, Есүүхэйн бүлэ гуламтынгаа хажууда сугларба. Тэмүүжэн хоймртоо үндэрлэбэ. Тэрэ уралайнгаа булангаар эбтэй урихан энеэбхилгэ нюужа, хулгай нүдөөр дүүнэрээ хараашална. Өөлэн эхэнэ гал дээрэ аарсатай тогоо табиба.

Тэмүүжэнэй эхэнүүдтэйгээ бүлынгөө хоёр тээшээ таһарха тухай хэлсэһэнэй һүүлээр тэдээнэй гэртэ хоёр халаагай хоорондохинюусашье, бодоташье байдалда элирэн гаража байһан хүйтэн хүндырэлгэ хайшаашьеб даа үгы болошоо. Хүбүүд болон эхэнүүдын бэе бээе урин дулаанаар харадаг болоо. хүнэй гэрһээ ерэхэн Хуаагшаншье тэдээнтэй суг һуунхай, доодо талаар бүрбынэ.

Тэмүлүүн гэдэхээ үлдөөд, тэсэжэ ядан, халуун тогоон руу гараа харбайна. Сочигэл тэрээниие түргэн барижа, үбдэг дээрээ нуулгаад, хүхюутэйгээр хэлэбэ:

– Басаган, тэсыш даа, али гараа шатаагаад, бүхэли хүни бидэниие унтуулхагүй гээ гүш, а?

– Басаган эдээндэ хомхойрхоноо харуулха ёһогүй, хадамда хүн абахагүй, – гэжэ шүдэгүй Хуаагшан энеэбхилбэ.

– Үгы ааб даа, манай Тэмүлүүниие заатагүй абаха, – гэжэ Сочигэл шоглон хэлээд, хоёр хургаараа бишихан хамарайнь нюһа аршана. – Далан долоон элдэб угуудһаа ерэжэ, булта буляалдажа байгаад, һамгамни боло гэжэ гуйхыень харахат даа. Харин бидэ ямар хүбүүдыень шэлэхээр бэ гэжэ хаража үзэхэбди, зүб гү, Тэмүлүүн?

– Зүб, – гээд, тэрэнь аханар руугаа томоотойгоор хараба. – Ямар хүбүүд ерээ хаб гэжэ үшөө харахабди.

Аханарынь шангаар энеэлдэшэбэ. Хасар Бэлгүтэй хоёр энеэлдэжэ байгаад нюур нюураа харалсаба, Тэмүүгэ Хачуун хоёр нэеы дээгүүр тарайлдажа, гэдэхээ барижа байгаад энеэлдэбэ.

– Басага бү наадалагты, – гэжэ энеэдэхээ досоогоо барижа ядан, Өөлэн һүүхирбэ. – Эшэмхэй болошохо.

– Зүб, бидэ эшэмхэй болохогүйбди, – Сочигэл эбы хөөрхы эрхэлүүлжэ, толгойень эльбэнэ, гээгэнүүдыень заһана. – Есүүхэй ноёной ори ганса басаган юундэ эшэмхэй байха юм? Үгы даа, бидэ хоёр зандарган ноёрхог, ууртай ёборгон болохобди, иигээд нидхээ буулгал даа, зай, хуу шамһаа айха...

Тэрэнь нюураа уршылгаад, энеэдэтэйгээр хасараа пүсхылгэн, бултаниие энеэлгэнэ.

Өөлэнэй галдаа, онгонуудтаа эдээнэй дээжэ үргөөд, бултанда аарса аягалжа байхада гэрэй араһаа түбэрөөн дуулдаба – Бэгтэрэй мориной танил түбэрөөн. Нэгэ зуура булта абяагүй болобо.

– Бэгтэр ерээ, – гээд, Сочигэл Өөлэн руу хараба. – Зай, Өөлэн эхэ, хахасалгын үдэшэ сэржэмдэхэ байгаа гүбди?

– Тэндэхээ аба, модон домбо соо, – гэжэ тэрэнь дуугаран, аарсая аягалһаар байба.

Сочигэл Тэмүлүүниие үбдэгһөө буулгаад, хүнгэхэнөөр бодожо, таг дээрэхээ хүндэ домбо абан, шэрээ дээрэ шангаар табиба. Удаань шэрээ дээрэ табан хүлэр аяга табяад байтараа нуугшадые шэртээд, үшөө хоёр аяга нэмэбэ:

– Бэлгүтэй Хасар хоёр багашуул бэшэ болоо, бидэнтэй духарьяа үргэлсэг.

Тэдэнэр баяртайгаар энеэбхилдээд, бэе бээе хүхюутэйгээр харлсаба.

Газаанаа хазаарай ханхинад гэхэ дуулдаба: Бэгтэр мориёо табиба. Үүдэ сэлээд, үдхэржэ байһан харанхыһаа Бэгтэр оробо. Зүүн хугадаа эмээлээ хугабшалһан, баруун гарһаань хазаар, тохомынь газараар һанжана.

Бүгэдые нюдөөрөө шэрбээд, эрэшүүлэй тала руу дуугай гаража, ханын хаяада зэмсэгээ табиба. Нюргаа сэхэлэн, эрьежэ, Тэмүүжэн тээшэ шэнжэлэн хараба. Тэрэнь үлэ мэдээшэхэн халуун аарсаяа ууна.

Бэгтэр галда дүтэлөөд, хүлөөрөө Бэлгүтэйе аалихан дайраба, тэрэнь сошонгёор хажуу тээшээ болобо, тиигээд дүхэриг руу һууба. Гайхангяар домбо, аяганууд руу хараад, абья гарабагүй. Сочигэл омогорхонгёор хүбүүдэйнгээ аха хараад, архи аягалба:

– Бэгтэр, хүбүүмни, хүмэдхээе бү буулга, нидхээе сэхэлэ, бидэниие шагна.

Тэрээнэй нюур дээгүүр һонирхол бии болоод, Тэмүүжэн Өөлэн хоёр руу хилайжа шэртээд, хүлээнгээр эхэ руугаа хараба.

– Бидэ эндэ тараха гэжэ хэлсээбди. Үглөөдэр гурбуулаа юумэеэ суглуулаад, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто ошохобди... тэдэнтэй байхабди. Зай, хүрөө, шарайгаа бү барайлгыш даа, удаанаар харалсахагүй гээбты, тиимэнхээ эбтэйгээр хахасагты.

Бэгтэр гайхангяар бултаниие адаглаад, халта толгойгоо гунхылгажа, нюдөө гүйлгэбэ, дуулаһанаа бодомжолбо. Гэнтэ нюдөө эрид үргөөд, эблэршэгүйгөөр Тэмүүжэн руу хаража, шангаар хэлэбэ:

– Бидэ хайшаашье ошохогүйбди!

Булта гайхангяар тэрээн руу хараба. Сочигэл эхэньше, дүүнэрыньше иимэ харюу энээнхээ хүлээгээгүй. Тэмүүжэн түрүүлэн хайхарамжагүй харасаяа тэрээнхээ хажуу тээшэнь болгоод, гал руу харан, аарсаяа уужал һууба. Бултанай асууһан хараса өөр дээрээ мэдэржэ, тэрээнхээ бүришье сэдьхэлээ хүдэлгэн, Бэгтэр хэлэбэ:

– Тэндэ бидэ гурбуулаа юу хэхэбибди? Ошохол һаа, бултадаа ошохо, үгы гэбэл, хэншье бү ошог.

Сочигэл тэсэжэ ядаад, хороо бусалан асууба:

– Ши өөрөөл иихэээ ханаа бэшэ нэн гүш? Тэмүүжэн аха тон зүб ухаалдижа, бидэнтэй таһарха гэжэ шиидээ, би энэнь зүб гэжэ хананаб, бидэ тэрээниень зүбшөөнэбди ...

– Тэмүүжэн аха энээниие ханаа гү? – гэжэ Бэгтэр арьяатан мэтээр хамараа харналзуулан, тэрээн руу хараба. – Ши ямар мэхэтэй хүн байба гээшэбши, а? Намае иигээд мэхэлхэ гээ гүш? Э, үгы, хүлээ нэгэ жаа. Намае иимэ бэлээр өөрһөө холодуулхаар би тэнэг бэшэб. Ши ойлгоо гүш?

– Ши юу шашанабши? – эсэстээ Тэмүүжэн бэээ барижа шадабагүй. – Ямар эндэ мэхэ байгаа юм? Ши өөрөө минии үгэ дууланагүйш, өөрыгөө намһаа доогуур бэшэб гэнэш, тиимэл хадаа амьараа байгыш, өөрынгөө толгойгоор. Ямар мэхэ эндэ хараабши? Хэлэ!

– Ши намае угай зөөриһөө холодуулхаяа хананаш, энээниие үбэштэйшые хүн ойлгожо шадаха...

– Эсэгын үлүүс, хэрбээ тэрээнээ бусаагаа хаамнай, угаймнай аха захатан хубааха. Би үгэээ үгэнэб: би угайнгаа аха захашуулай зүблөөндэ хандажа, үнэн сэхээр хубаахыень гуйхаб. Би өөрөө оролсохогүйб, юу үгэнэб, тэрээниень лэ абаад, баярлахаб. – Тэмүүжэн урагшаа тонгойгоод, Бэгтэр Сочигэл хоёрые ээлжэлэн, анхаралтайгаар адаглаба. Нэгэ хэды булта абяагүй байба.

– Бидэ хайшаашые ошохогүйбди! – гэжэ Бэгтэр эрид дабтаба. Дахин аалин болошобо. Дүүнэр өөһэд хоорондоо гайхангыар харалсанад.

– Теэд юундэ, Бэгтэр? – гэжэ зөөлэхэнөөр Өлэн асууба, – юун шинии ханаа зобооноб?

– Юуншые зобооногүй, – гэжэ тэрэ эрид харюусаба. – Би ошохоёо хананагүйб.

Сочигэл ханаата болонгёор тэрээниие хараба.

– Би юундэшьеб шамай огто ойлгохоёо болёод байнаб, хүбүүн, – гэжэ дуугараад, нөөргэнь домбо руу архи эюулбэ. – Зай, үглөөдэр амьараа шамтай хөөрэлдэхэб. Уугты түргэн аарсаяа, тиигээд унтагты, саг татаха юумэн үгы.

Хүбүүд шатажа байгаад аягануудаа яаран хооһолоод, нуури нууридаа унтахаяа хэбтэбэ.

Үүрээр Сочигэл үнээдээ хаахаяа гарахадаа Бэгтэрые дуудаба. Өөлэн Тэмүүжэн хоёр бүлынгөө хубаариин хэрэг эсэстээ дүүргэхэ ханаатай тэдээниие хүлээбэд. Өөлэн багашуулые жэмэс түүхыень ой эльгээбэ – Тэмүлүүн зөөхэйтэй холёод эдихэ дуратай. Хасар Бэлгүтэй хоёр эмнисэлдээд, шэрэнги бургаанан руу хожуулаа яба-шаба. Хуаагшан хүнэй гэр соо халирна, модон, үйһэн табагуудые сэбэрлэнэ, угаана.

Хоёр хүнэй хоёр бэшэ, арбан үнээ хаахаар саг үнгэрбэ, харин Сочигэл Бэгтэр хоёр ерэбэгүй. Тэмүүжэн хамаарха гэжэ дүрөөгэй зада үрэгдэшэһэн дүрөөбшэ заһажа эхилбэ, теэд удангүй тэрээнээ орхижо, хоймрто ошожо дабшалба. Өөлэн эхэнь тэрээнэй зүүн талада хүдэлэнгүй нууба.

Нүүлэй нүүлдэ гэрэй хойно хүнэй алхалха дуулдаба. Хэншьеб хүнэй гэр руу ошобо. «Сочигэл нүеэ абаашаба, – гэжэ Тэмүүжэн бодобо. – Бэгтэр тэрээнтэй үгы...». Эхэтээ бэе бээ харалсабад. Тэрээнэйн шарайда ханаа зоборито хүлээлгэн зарсашанхай байгаа нэн.

Гэрэй үрхөөр барбагар томо зүгы дүүен ороод, тоонын гэрэлтэй дүхэригөөр эрьелдэн, нүдэ балай доошоо буужа, Тэмүүжэндэ дүтэлөөд, харбайгаад хүрэмэ дүтэхэнэ нюурайнь урда агаарта байд гэбэ. Тэмүүжэн нүдөө сабшангүй, хүдэлэнгүй тэрээниие адагла-на. Зүгы шунахайгаар һиинажа, дэлиһэн далинуудаа шэшэрүүлэн, хиидэ иишэ тиишээ найгалзана. Тэмүүжэн һаглагар толгой, хоншоорыень шохоорон харана, хоёр амигүй сэгхэнүүд, хоёр нүдэ-ниинь, тэрээниие сэхэ урдаһаань халан хандангүй хаража байһаар ханагдаба. Эсэстээ тэрэ аалихан холодожо, эрьһээр дээшэлэн, харуул хүхэ дүхэригөөр гараад, үгы болошобо. Тэмүүжэн дотороо ямаршьеб арюун сэлмэг уушхарал мэдэрбэ. Өөлэн уйдхартайгаар шуухираад, ханаа зоборитойгоор толгойгоо нэжэбэ, теэд юушые хэлэбэгүй.

Сочигэл үгыл аад, үгы байба.

– Ошоод асархам, – гээд, шиидэнгээр Өөлэн бодобо. – Юрэ бэшээр лэ иитэрээ удаарна ха.

Эхэнь ямаршьеб бодолоо дутуу хэлээд гараба, харин Тэмүүжэн бодомжолон нууба. Бүлэдэнь ойлгохоор бэшэ юумэн боложо байна. Бэгтэр анхан абганартаа нүүжэ ошоогүйдөө бултанһаа ехээр

сухалдаһан аад, мүнөө энээнһээ таһа арсаба. Гэбэшье, энээниие бүлэнһөө таһархадаа эсэгийнгээ зөөриһөө хаһагдахаб гэжэ, өөртэнь үнэншэнэгүй гэжэ ойлгожо болоно. Теэд мүнөө Сочигэл эхэтээ амьяаран болоод, иимэ удаан хөөрэлдэнэй удаа эхэнь угаа һонёор, гажа буруугаар бээ харуулба: томо гэр соо тэдээниие хүлээжэ байна гэжэ мэдэжэ байгаад зорюута саг баража, тэдэнтэй хөөрэлдэхэ дурагүй байба. Тэмүүжэн энээндэнь ямаршьеб мэхэ мэдэржэ, юумэнэй түргэн дүүрэхыень тэшэ ядан хүлээнэ.

Өөлэн эхэнь гансаараа бусаба. нууридаа нуугаад, гайхангыар хэлэбэ:

– Юушье ойлгоногүйб, мүнөө Сочигэлшье хайшаашье ябажа болохогүй гээд, гэдэргээ таталдашаба. Мүнөө юунш тухай хөөрэлдэхэ дурагүй... Теэд үсэгэлдэр лэ хуу зүбшөөжэ, баярлажа байгаа хэмнай...

Тэрэ үүдэн руу мэгдэнгээр хараад, дуугаржа үрдибэгүй. Газааһаа хүнэй ябаха дуулдаад, халхабша үргэгдэжэ, Хасар орожо ерэбэ. Аха эхэ хоёроо хараад, нюураа хажуушань абаашан, эрэшүүлэй талада уруу дуруу нуушаба.

– Юун болооб? – гэжэ ханаата болон, Өөлэн асууба.

Тэрэ абяа гарабагүй.

– Бэгтэр? – гэбэ Тэмүүжэн.

Тэрэнь уруу дуруугаар дохибо.

– Ябая, – Тэмүүжэн түргэн бодоод, үүдэн руу гараба. – Хойноһоом яба.

– Болгоогты, бү наншалдагты! – хойноһоонь Өөлэн эхэнь хойнотожо һүүхирөөд үлэшэбэ.

Тэмүүжэн гол руу түргэн гэшхэлбэ. Хойноһоонь Хасар барагар юумэн галгиба. Эрьедэ хүрэхэдөө Тэмүүжэн аалидажа, Хасарые хүлээгээд, асууба:

– Таанартай юун болооб?

Голой эрьээр тэдэ доошолбо.

– Бэлгүтэй бидэ хоёр балгаанай хажууда байгаабди. Бэгтэр хүрэжэ ерээд, Бэлгүтэйе ябая, хөөрэлдэе гээ. Харин намда ши ахадаа ошо, маанарта бэшэ бү дүтэлэ гээ. Би тэрээндэ намда аһалдаха хэн гээшэбши, ямар ехэрхүү болошообши гээб. Ямарханаар хөөрэлдэнэбши гэжэ ахадаа хэлэхэб, шамда һайниие үзүүлхэ гэхэдэмни, тэрэ хүзүүн дээгүүрни сохёод, үшөө үбсүү руум түлхээ,

тиигээд та хоёрто намтай яаж хөөрэлдэхэ ёһотойбта гэжэ һаядаа харуулхаб, та хоёр минии барлаг болохот гээ. Би шамда хэлэхээ ерээб.

– Барлаг?.. Тиигэжэ хэлээ гү? – Тэмүүжэн хэмгүй гайхажа, этигэжэ ядан, дүүгээ хараба.

– Тиигэжэл хэлээ, – Хасар баталан, толгойгоо дохибо.

Сошордон гайхаһан Тэмүүжэн эрьезд, эрье дээгүүр гэшхэлбэ. Бэгтэрэй үсэгэлдэр үдэшэ ерэнһээ хойшо багаханаар эли боложо эхилһээр, энэ шэнэ аашань зүрхэ сэдхэлдэнь һанаа зобори болон ходоржо оробо.

«Юун гэнэн удхатайб энэ? – хүндэ асуудалнууд сээжыень хабшана. – Юрэ бусын юумэнһээ тэрэ иитэрээ хубилаал... Минии мэдээгүй нэгэ юумэн болоо, иитэрээ зүрхэ ороторнь юумэн болоо... Хэн нэгэнтэй уулзаа гү?... Юушьеб тэрээндэ дуулгаа гү?... Юун болоо гээшэб тэрэнтэй?».

Тэдэ эгсэ эрьейн томо нарһанай хажуугаар үнгэрөөд, газар дороһоо бултайн гараһан бүдүүн хуурай үндэнһүүд дээгүүр алхан гаража, загаһа бариха урьхадаа дүтэлбэ – уһанай хажуудахана элһэ руу шаагдаатай бүдүүн гасуу ёдойно, тэрээнһээ хилгааһаар томоһон нарин оһор уһа руу шэглэнэ. Ябууд дундаа олзоёо абажа байха гэжэ зорюута зүргын хажууда зунай эхиндэ эндэ урьха табиһан юм. Тэмүүжэн тэрээн руу хараншьегүй хажуугаарынь гараба, Хасар үндэр эрьедэ дүтэлөөд, гүйхэн тунгалаг уһа руу шагааба.

– Загаһан баригдаа, – гээд, аха руугаа эрьебэ. – Тула ха даа.

Тэмүүжэн тэрээниие дуулангүй, зүргөөр аргаахан саашалжа ябаба. Хасар уһа руу хүрөөд, оһорһоо барижа, өөрынгөө һаригышагаар гүрэнһэн үшөөһэн урьха болгоомжотойгоор татаба. Досоонь хажуу талаараа наранда ялаганажа байһан томо бэшэ, тохой хахадай зэргэ тула загаһан хүдэлжэ байба. Тэрээнээ нарин хоолойгоорнь татажа гаргаад, урьхаяа һөөргэнь түлхибэ, тэрэнь хилгааһан оһороо татан, уһа руу һөөргөө шэнгэбэ.

– Һэй, үтэр наашань загаһаяа үгэ! – гэнэн танил хоолой дээрэнһэнь дуулдаба.

Хасарай толгойгоо үргэхэдэ эрид эрье дээрэ Бэгтэр нархайжа байба. Тэрэ ууртай хомхой нюдөөр тэрээнэй загаһа харана. Хасар гайхангаар тэрээниие хараад, Тэмүүжэн руу эрьебэ. Дүшөөд алхам саашалһан Тэмүүжэн хашхараан тээшэ баһа эрьебэ. Зүрхэ ороһон

Хасар эрье дээрэ гараад, Тэмүүжэн тээшэ гэшхэлбэ. Бэгтэр хоёр дахин хүрэхэдөө хүсөөд, зүүн гарһаань халтируухай загаһа шобто татан абаба.

– Загаһым үгэ! – гэжэ Хасар хашхарба.

Тэрэшье бэээ Бэгтэртэ хүрэн аһалдаба, теэд тэрэнь һалгай гартаа загаһыень барижа, арадаа нюугаад, баруун гараараа шанаа руунь хоёр дахин шангаар шааба. Мэгдэһэн бахардаһан Хасар сухаряад, Тэмүүжэн руу эрьен хаража, хүлээбэ. Тэрэнь яаралгүй дүтэлбэ.

– Юум, Бэгтэр, загаһа эдихээ һанаа гүш?

– Тиигээ, һанааб! – хоротойгоор харан, тэрэ хашхарба. – Абахаа һанаад лэ, хэрэгтэй юумээ абааб. Энээнһээ хойшошье ходоо абажа байхаб, ойлгоо гүт?

– Мүнөө бидэндэ ойлгосотой, – Тэмүүжэн туршаһан нюдөөр урдаһаань шэртэбэ.

– Зай, ойлгоо хадатнай хайн лэ гэшэ, – гэжэ тэрээниие хатуугаар хараад, Бэгтэр хоротойгоор мihэд гэбэ. – Ши ходол ухаатай гүүлэгшэш, дэмы бэшэ ха...

– Манай загаһа үгэ! – Тэмүүжэн руу хараад, Хасар дахин хашхарба, Бэгтэртэ дахяад аһахаар бэлэн байба.

– Хая, Хасар, – гэжэ Тэмүүжэн дарууханаар хэлэбэ. – Абаг саашань.

Хасар эбсэшгүй маягтайгаар аха руугаа хараба, гэбэшье ахынгаа хатуу шулуун харасатай уулзажа, урдань хээээдээшье үзэгдөөгүй дошхон хүйтэн гал нюдэн соонь түрүүшынхией онигобо. Тэрэ үгэдөө хахаад, гараа унжуулба.

Бэгтэр тэдээниие харан, илалта түгэс энеэб гэбэ:

– Иимэл шуу, тэрэгүй һаа, хожулаа намһаа юумэ үзэхэ һэнта...

Тэрэ огсомоор толгойгоо үргэжэ, саашаа эрьелдээд, голой эрьеэр өөдөө ябаба. Тэмүүжэн Хасар хоёр абяа аниргүй ара нюрганһаань харан байбад. Тэрэ саадахи соорхой тээшэ шэглэбэ.

– Гэртээ ошоод, номо һуршануудаа, нэгэ нэгэ годли абаад ерэ, – гэжэ холодожо ябаһан Бэгтэрые хараһан шэгтээ Тэмүүжэн хэлэбэ.

Хасар тогтошоһон нюдөө тэрээн тээшэ аалихан шэглүүлбэ.

– Алаха! – тэрэ һаял ухаа абаад, үнэн сэхэ харасаар ахаяа баярлан хараба.

Тэмүүжэн барагад гээд, юундэб даа гэнтэ Хасарта дураа гутан-
гяар түргэн үгэлбэ:

– Нурша номоор яахатнайб гээ наань, арьяатан би боллоо
гээрэй. Яба!

Хасар үгэ дуугүй гэр тээшээ гүйшэбэ.

Тэмүүжэн ошожо ябаһан Бэгтэрэй хойноһоо таһалдангүй
харажал байба. Тэрэнь бардамаар мүрөө хүдэлгэн, анхан мэ-
дэгдээгүй ямаршьеб ехэрхүү маягтай алхамаар соорхой дээгүүр
гэшхэлһээр, ойн захиархи шэрэнги бургаһанай саагуур орошобо.

Тэрэ дары араһаань хүнэй гүйхэ дуулдаба. Хасар номо наа-
дагууды баринхай, хойшоо эрьен хараһаар, тонгойжо байгаад
гүйжэ ерэбэ.

– Гэртэ хүн үгы, – амья абажа ядан, номо годлинуудаа илган,
яаруу дуугарба. – Намайе хэншье хараагүй.

– Алан харбахабди, – гэжэ Тэмүүжэн хахир хоолойгоор хэлээд,
өөрынгөө хоолой танибагүй. – Хойноһоом яба.

Мүрөөрнь саадахи соорхой руу шэглэбэд.

Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр добо доро һууба. Саанань дүтэхэнэ мо-
рид үнээдтэй хамта бэлшэжэ, залхуугаар турьян, эндэ тэндэ үлэһэн
ногоо шэмхэлнэ. Тэмүүжэн Хасар хоёр шэрэнги соо хоргодоод,
годлинуудаа хүбшэдэнь бариһан зандаа аха дүүнэрээ харана.
Бэлгүтэй тэдээндэ нюргаараа һууна, саанаһаань Бэгтэрэй боро
һэеы малгай харагдана. Тэрэ доошоо тонгойгоод, гал үлээнэ,
хүхэльбэ утаан гаража, хүнгэхэн һэбшээн доро хажуу тээшээ
хэлбэлзэд гээд, сэхэржэ, аргаахан өөдөө хөөрэбэ.

– Гал аһаажа, – гэбэ Хасар, – манай загаһа эдихэнь.

Тэмүүжэн энэ хэрэг дары түргэн бүтээхээ яаран, яагаал наа,
алдуу эндүүгүй, зүбөөр хэхэб гэжэ бодоно. Хоюулаа тэдээндэ сэхэ
ошожо болохогүй, холоһоо харбаха гэхэдэ, Бэлгүтэй наалта хэнэ,
харин Бэгтэр тэдээниие хараа наа, үхэр, моридой саагуур шурга-
жа, ойро байһан ой модон, шэдхэ бургаһан соогуур хоргодошо-
ходоо болохо.

Бодод гээд, Тэмүүжэн Хасарта захирба:

– Тойрожо ошоод, тэрээниие ойһоо таһала, харин би эндэхээ
гарахаб.

Тэрэнь хахад үгэһөөнь ойлгожо, бургаһад соогуур ябаад,
удангүй харагдахаа болишобо.

Тэмүүжэн тэрээнэй соорхойн саада захада харагдахыень хүлээнэ. Гэнтэ бүхы юумэ үшөө тогтоожо болохо гэнэн ябууд түргэн бодол бии болобо. Тээд Тэмүүжэн толгойгоо уурлан нэжэрээд, Тодойн үбгэнэй үгэнүүдые өөртөө дабтаба: «Бодолготошье болонгүй хаалта хэнэн лэ хүнэй толгойень сабша, нэгэ умайта аха дүүшье байг...». Үшөө: «Хэрбээ дайсанаа хайрлабалшни, шинии ухааншье, зоригшье өөрыеш абархагүй... Энээнэйл түлөө Амбагай хаан хосороо...». Нүгшэнэн аха захатанай эдэ үгэнүүд тэрээндэ ямаршье хэрэг хэхэ эрхэ үгэнэ. Тиин Бэгтэрые хайрлаха сэдхэл тэрэ мэдэрбэгүй. Үнэн тэрээнэй талада, яахадааб гэхэдэ, ноёнойнгоо урдаһаа бодоһон хүндэ гансал хэнээлтэ – үхэл. Тэмүүжэн гансал түргэн лэ дүүргэхээ хүсэжэ байгаа һэн.

Одоошье соорхойн саана Хасар харагдаба. Һөөгүүд сооһоо тэрэ зүрхэтэйгөөр гараад, гартаа номо хаадагаа бэлэн баринхай талмайн тэгэн дундые шэглэн алхалба. Тэмүүжэн мүн далда газарһаа гараба.

Бэгтэр Тэмүүжэнэй харгынгаа хахадтань хүрөөд, жараад алхам дүтэлөөд ябахадань обёоржорхибо. Тэрээнэй номо годли харахадаа хүрэжэ бодоод, адаглан шохоорходоо хуу ойлгобо. Бээ хуряжа абаад, тэрьелхэ ханаатай хойшоо хазагад гэхэдээ Хасарые харажархиба. Тэрэнь баһа номо баринхай, гүйдэлөөрөө шахуу тэрээндэ яаран дүтэлжэ ябаба. Тэдээнэй хоорондохи зай түргэн хорожо байба. Бэгтэр эсэсни ерээ гэжэ мэдэхэдээ тэрэ дары һалд гэжэ һулараад, гунхыжа, мүрөө доошонь һанжуулба. Тэмүүжэн руу хүндөөр эрьелдээд, мухардаһан харасаяа үргэбэ. Тэмүүжэн тэрээндэ арбаад алхам дүтэлөөд, нюдэ руунь сэхэ шэртэжэ, хүбшээ татаба.

– Бэлгүтэйн ойро бү хүрэгты, – гэжэ арай шамай үгөө шахан, бүдэхээр Бэгтэр үгэлбэ. Тэрэ хүхэ сагаан болошоод байба. – Танда хэрэгтэй болохо...

Аһажа үрдингүй ууяжа байһан түүдэгэй хажууда зангада ороһон амитан мэтээр һууһан зандаа үлэнэн Бэлгүтэй руу Хасарай годлиёо шэглүүлээд байхыень Тэмүүжэн хараба.

– Бэлгүтэй шамда алба хэхэ, – гэжэ Бэгтэр Тэмүүжэниие этигүүлхээ оролдон, гуйнгаар хэлээд, урдаһаань болгоомжотойгоор халта дүтэлбэ. Удаань дүү хүбүүн тээшээ эрьээд, хэлэбэ: – Бэлгүтэй, би шамда Тэмүүжэн ахадаа үнэн сэхээр алба хэхыешни захирнаб... Би элинсэг хулинсагтаа ошохом. Ши ойлгоогши намай?

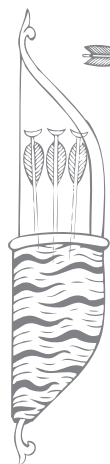
– Тиимэ, – гэжэ аймхайгаар тэрээн тээшэ хаража, бүхы бэээрээ халганан, Бэлгүтэй аалиханаар дуугарба.

Тэмүүжэн Хасарай асуунги харасые ойлгожо, толгойгоо зүбшөөн дохибо. Тэрэ мүнөө годлиёо Бэгтэр руу харуулба. Тэмүүжэн годлиёо табиба. Тэрэнь Бэгтэрэй гүрөөһөн арһан самсатай үбсүүн руу бүглүүгээр шоб гэн холо шаагдашаба. Тэрэ бүхы бэээрээ залд гээд, тогтошоһон харасаар тэрээн тээшэ шэртэшэбэ. Тэмүүжэн хажуу тээшээ алхаба. Бэгтэрэй хараса зарсан, хайшааб даа хажуу тээшэ хазайжа эхилбэ...

Тэрээнэй эсэстээ бүдэржэ, хажуу талаараа хүндөөр унашахадань, Тэмүүжэн өөрынгөө годлиин урдаһаа ара нюргандань ёдойһон Хасарай годли хараба.

Бэгтэр болдог руу толгойгоороо бухан, урдаа жэгдэ бэшээр зулгаагдаһан ногоо бодолгото болонгёор адаглажа байһандал хараад, хажуу таладаа аягүйгөөр бохиин хэбтэбэ. Гайхангяар ангайһан аманһаань нариихан улаан һабирдаһан гаража, хасар дээгүүрнь газар руу гоожоод, хуурай сайбар эшэ норгоно.

ХОЁРДОХИ ХУБИ

I

Орой намарай сиидэгэр бүрүүл мҮльһэтэ уһаяа зүүн хойшонь хүндөөр тууһан Ононой хоёр эрьээр һаяхан ороһон түрүүшын саһанһаа саб сагаахан сайдам тэгшэ тала жэгдээршые, үргэнөөршые нэмжынэ. Хойто талаһаань, баруун тээһэнь хаалга болон, холын хаданууд харлан мандайлдана, урагшаа, мүн зүүн тээшэ ой модогүй үргэн сэбэр тала Хэрлэн мүрэн руу һунажа, саһаар хушуулһандаа харагдаса муутай болоһон тапхар добо, набтар гүбээнүүдэй саагуур уняартаһаар, тэнгэритэй ниилэн, нүдэнһөө алдуурна.

Баруун талаһаа Хүрхэ, Баян голнуудай, зүүн тээһэ бусад олон гол горходой урдажа ороһон газарта үргэн дэлюунээр хабтайһан Онон мүрэнэй налуухан баруун эрьедэ тайчуудай томо хүрээн, Хирэлтугай Таргудайн үбэлжөөн нэмжын харагдана. Даб дээрээ һалхигүй дулаан байһан үдэрнүүдтэ мянга гаран үрхэтэ томо хүрээн олон зоной үймөө шуяан соо, нохойн хусаан, мориной инсагаалаан соо бууян бурьяжа, хааян харьялжа байна. Хүн зон намарайнгаа ажал үе болзортонь дүүргэхээ оролдон, үхибүүдээ зандаран, барлагуудаа бадашан, үдэр бүриингөө ажалда тухашаржа, гэнтэ тэнгэрийн харлаад, саһан шуурганай шуухиржа, дулаан гэрһээ хамараа харуулха аргагүй хаһын эхилтэр үрдихэ гэжэ туха сүлөөгүй яарана.

Тэмүүжэн хүзүүндээ углаатай хуһан дүнгэ хоёр гараараа баряад, сарта хүллэгдэһэн хуушан тэргын арада эсэнги ябана. Үнинэй тоһодогдоогүй тэргын модон сахаригууд хуур зэмсэгэй хүбшэ дээгүүр дүрэгүй хүнэй ёозогүй хүгжэм гаргажа байһандал хашартайгаар хииганана. Энэ абьяан Тэмүүжэнэй шэхэндэ хүндөөр дуулдажа, һанаагаа зобожо үбдэһэн, хүнэй нүдэндэ харагдаагүй

айлганһаа дарагдан зобоһон сэдьхэлдэнь уйдхар асарна, тээд энээнһээ тэрэ холодохо аргагүй: мүнөө өөрынгөө харгы шэлэхэ эрхэгүй болонхой...

Хүрөөнһээ дүтын эрье хүрэтэр ошодог харгыда уһатай хүхүүр-нүүдые бариһан эхэнэрнүүд ушарна. Дүтэлхэдөө тэдэ нюдөө нюужа, харгы түргэн сүлөөлжэ үгэхэ, зариманиинь тэрээниие һонирхон хараха. Тэмүүжэн хажуугаарнь гарахадаа тэдээнэй хөрхө хараса нюргаараа мэдэрдэг һэн.

Тайчуудай хүрөөнэй олонхи зондо тэрэ дүүгээ алажа, аймшагтай ехэ нүгэл хэһэн, саазада хүрэмэ ехэ хэһээлтэдэ оромоор уймар ухаатан гэжэ тоологдонхой. Энээн тухай, Тэмүүжэнэй бусад барлагуудһаа мэдэһээр, Таргудай ехээр лэ оролдолго гаргаа даа. Тэрээнэй дүтын зон Тэмүүжэниие шонын хиирэдэг үбшэндэ ходо абтадаг эрэмдэг тархитай золиг гээшэ гэжэ хүн зондо үргэлжэ хэлэжэ ябадаг. Теэд бүгэдэ зон эдэ үгэнүүдтэ этигээгүй, ноёноо тэдэ һайса мэдэнэ ха, хэды дахин Тэмүүжэндэ шанаһан монсо-сонсо мяха, адха хурууд нюусаар үгэжэ, үлэсхэлтэ байдалдань туһалдаг һэн.

Эрьеэрээ хайнагтаһан харлуу уһан руу тэргэ хүндөөр буужа, эсэстээ хииг гээд, тогтошобо. Сарай тархиин саанаһаа тэрээнэй наһанай үзэмжэгүй туранхай хүбүүн гаража, яаралтайгаар тэргэ дээрэһээ хүхүүрнүүдые буулгаба. Тэдээниие уһаар дүүргэжэ, Таргудайн аша хүбүүн Хүрэл ноёной айлда абаашаха байгаа. Эдир хүбүүн яарана, мэгдэнгээр хүрөөн тээшэ харасагаана – тэрэ энэ даалгагдаһан ажалаа ехээр сэгнэдэг, удаараа һаа, эзэнэй сухал хүргэхээс айдаг.

Тэмүүжэн мүльһэндэ баригдаһан эрье дээрэ ядарангыар ябан һуужа, эсэн сусангүй, яаралгүй урдажа байһан хүйтэн уһанай елэгэр нюруу шэртэнэ, урдажа байһан голой хүдэлсэ тэрээнэй үбшэн сэдьхэл номгоруулна.

– Уһаа түргэн абаад, айлда хүргэхэ хэрэгтэй! – барлаг хүбүүн тэрээн руу эрилтэтэйгээр харан, шаад гэбэ.

Энэ шархигар барлаг Тэмүүжэниие наашань асарһан түрүүшын үдэрһөө хойшо дээрэнь табигданхай. Тэрэ гэхээр алхамшые тэрээнһээ холодонгүй, ходол хаража ябана. Сугтаа уһа асарха, аргал шэрэхэ, ээлжээлэн талхи эрьюулхэ, сугтаа эдеэлхэ, унтаха – бүхы юумээ хубаалдаха, гансал тэрэнь өөрыгөө хуушан барлаг

хадаа юумэ мэдэхэгүй шэнэ барлагһаа нэгэ шата дээгүүрби гэжэ һанадаг. Тэмүүжэнтэй амяараа байхадаа ехэрхэхэ, уралаа энеэдэ-тэйгээр жэмылгээд, зэмэрхэнги хоолойгоор дуугаржа, шарьяа на-рин хоолойгоо хатуужуулхаа оролдохо. Таргудайн нүхэдэй хажуу-дань ерэхэдэ тэрээнэй нюурта баяртай наймһаруу энеэбхилгэ бии боложо, билдаганан хүндэлжэ, нюргаа бүхылгэдэг. Тэдээнэй дог-дойходо Тэмүүжэн руу дээрэлхүү нюдөөр хаража: «Һайн барлаг зогсохо ёһогүй, һайн барлаг хүдэлхэ ёһотой», – гэжэ ухаа заадаг.

– Ши юугээ һуугаабы! – Тэмүүжэнэй гартаа хүхүүр бариха-гүйдэ сад гэн хашхарба. – Уһа түргэн абаха хэрэгтэй!

– Абыш, хэрэгтэй хадань... – байд гээд, Тэмүүжэн хайша хэрэ-гээр харюусажа, голой саагуур алас холые шэртэнэ.

– Шамае ажал хэнэгүй гэжэ нүхэдтэ хэлэхэб! – гэжэ тэрэ нюдөө бэлтылгэн, арзагар шүдэнүүдэйнгээ забһараар шүлһөө са-сан хашхарба. – Шамае ташуураар хэнээхэ! Би энэ дороо ошоод лэ хэлэхэм...

– Таргудайдашы хэлэ, – гэбэ Тэмүүжэн. – Би хэнһээшые айна-гүйб... Харин хэрбэээ намайе хэнээгээ һаань, би шамае хэнээхэб.

– Хайшан гээд ши намайе хэнээхэбы, – тэрэ хоротойгоор миһэд гээд, нариихан уралнуудаа һориилгобо, – ши мүнөө ноён бэшэш, хэндэ захирхабы, хэнээр хэнээлгэхэбы?

– Би шамае өөрөө хэнээхэб, – гээд, Тэмүүжэн барлаг хүбүүн руу эрьен, нюурыень шэртэн хараба.

– Яагаад? – тэрээнэй нюдэн айшаба.

– Һүни бахалуурдажа алахаб.

Бишыхан барлаг ташуураар шабхадуулһан мэтэ татагад гээд, байра дээрээ зогсообо. Гарынь гэнтэ хүсээ алдажа, баряад ябаһан хүхүүрынь газарта унашаба. Нюуртань миһэрэлэй хоб-хоржо, һалгануур айлганай бии болохые Тэмүүжэн дотороо хүхин хаража байба. Одоо мүнөө хүзүүгээ бажуулгажа байһандал, жаа-хан нюдэн соогуурнь үхэлэй айдаһан үзэгдэбэ.

– Үгы гэбэл, дахин бидэниие уһанда эльгээхэдэнь, шамае уһа руу шэхэхэб, тиигээд шамай гэнтэ хиирээд, өөрөө уһа руу дэб-хэржэ ороо гэжэ хүнүүдтэ хэлэхэб.

Тэрэ һалд гэн, мүрөө унагаажа, обоо хүбөө хүхүүр сооһоо нэ-гые абаад, уһа руу ошобо. Ябан һуугаад, бүхыжэ, борбойжо, ун-таршаһан нюдөөр мүльһэтэй эрьейн гүйхэнһөө уһа абажа эхилбэ.

Хүйтэ мэдэрэнгүй, нариихан хара гарнуудаа уһа руу шэхэжэ, хүхүүрэй амһар дарана. Тэмүүжэн гэнтэ тэрээниие хайрлаба: иигээд лэ тэнэгхэн гүлгэн хүндэ дэмы аржаганаад, бургааһаар хоншоороо сохюулхадаа гомдонгёор гангинан, холо болодог, юунэй түлөө хэһээлгэһэнээшье ойлгодоггүй.

– һуу, амара, – гэбэ Тэмүүжэн. – Нэгэ бага һуугаад, һүүлдэнь хамта хүхүүр дүүргэхэбди.

Тэрэ үгэ дууламгай уһанһаа холодон, доошоо һуугаад, газар руу хүдэлэнгүй шэртэшэбэ. Мүнөө тэрээнэй нюурта айһандаа бэээ үгэнги мэдэрэл, өөрһөөнь хүсэтэй хүнэй ямаршье захиралта дүүргэхэ бэлэн байлгань үзэгдэбэ. Тэмүүжэн гайхангяар тэрээниие нэгэ хэды харад гээд, хэлэбэ:

– Бодо, ажалаа хэ.

Тэрэнь бэлэхэнээр хүхүүр баряад, уһа руу гүйшэбэ.

– һуу, – гэжэ голхоронгёор Тэмүүжэн бүрд гээд, жэрхэнгээр хажуу тээшээ эрьебэ.

Барлаг үгэ соонь һуугаад, нюһаа татан, зэмэтэйгээр газар руу шэртэнэ.

* * *

Намаржаандаа бууһан Таргудайн хүреэндэ Тэмүүжэнэй баригдажа ерэнэн үдэрһөө хойшо һараһаа үлүү саг үнгэрбэ. Бэгтэрые хүдөө табиганай хоёрдохи үдэр тайчуудай сэрэгшэд гэнтэ хүрэжэ ерээ һэн. Хасар тэдээниие доодо талмайн захада түрүүн хараад, һурша номоо барижа, харбажа эхилбэ. Таргудайн нүхэдэй хүл доогуур мэргэн годлинуудаа зоожо, шэрэнги руу намнаа. Тэдэ хариудань харбаагүй, һөөгэй саанаһаа тэдээндэ гансал Тэмүүжэн хэрэгтэй, Бэгтэр дүүгээ алаһанайнгаа түлөө аха захатанай шүүбэридэ орохо ёһотой гэжэ хашхаралдаба.

Тэмүүжэн дайсадай һааталга һамбаашалан, зэбсэгээ хам тэбэрээд, эсэгынгээ туг ханаһаа ходолжо, шугы бургааһан соогуур үгы болошобо. Дайсанһаа хоргодохо гэжэ бэлдэһэн хадын хабшал соо юһэн үдэр хорожо, юһэн һүни манажа, үглөөнэй шүүдэрээр унда хэжэ, ногооной үндэһөөр эдээ хэжэ байба. Үүрэй сэлсүү шүүдэр ама хэлэ норгоошье һаа, унда харяабагүй, уһалиг гашуун үндэһэн үлэ залгаашье һаа, дотор садхаабагүй. Ангалгань хара шүлһөөр дарагдаба, үлэсхэлын хотын үбшөөр барагдаба. Хоёр

хабсагайн хоорондо нарин забһар һахиба, Таргудайн нүхэдые годлиин мэргээр занаба. Дайсад тэрээн руу орохоёо зүрхэлэнгүй газар талаһаань харууһалжа һуугаа бэлэй.

Үхэлэй нүхэр үлэсхэл хүсэ шадалыень бараба. Толгойнь тойрон эрьедэг, хүл дээрээ бодожо ядадаг болоходоо, юһэдэхи үдэртөө тэрэ тэндэһээ гаража ерэбэ. Гарахынгаа урда тээ тугаа хабсагайн уйтан забһарта нюужа, дээрэһээнь хүбхөөр бүглэбэ. Тэндэһээ гарахадаа анхан хаанашье соносоогүй үнэн бодото зүйл абажа гараба: сэрэгшэн гэртээ зэбсэгэйнгээ хажууда хэдэн үдэрэй хүнэһэтэй тулам үлгөөд байха ёһотой.

Таргудайн нүхэд тэрээниие наада барингүй, хоро шара урьянгүй, эрэ хүнэй үсэд зан, хүнэй мэдэлдэ оросогүй шанартань ямаршыёб гайхаһан хүндэлгөөр угтаба. Тэдээнэй ахалагша наһаа эдигһэн Үнэгэн сэрэгшэ хахад үдэр Өөлэн эхэнь хүбүүгээ халуун шүлөөр эдеэлүүлжэ, хубсаһа хунарыень бэлдэхыень хүлээбэ.

Тэмүүжэн хабшал соо хашагдан һуугаад, байдал тухайгаа бодомжолжо байхадаа нэн түрүүн юу ойлгооб гэхэдэ, Таргудай нүхэдтөө гэр бүлын ойро хүрэнгүй, гансал өөрыень асарха эрилтэ табьяа гээшэ хадаа алаха жүдахаяа зүрхэлэнгүй гээшэ. «Хэрбээ тэрэ айгаагүй наа, эдэ нүхэдын бултыемнай алаад лэ ябашаха һэн, – гэжэ тэрэ бодоно, – тиигээгүй хадаа Таргудай элинсэг хулинсаһаа, бурхан тэнгэриһээ айна, тиимэһээ намайе хажуудаа хүрээлэндээ баряад байхаяа һанана».

Энээниие ойлгожорхин гэхэдэнь, Тэмүүжэнэй сэдхэл тэниижэ, һанааниинь амарба. һанажа байгаашаарнь, үхэлын ойронь бэшэ юм байна, тиимэ гээшэ һаань, тэрээниие тойрон гараха, мэхэлхэ арга хэзээшье олдохо.

Нэгэ юмэ шиидхээд, ухаандаа ондоо юмэндэ оробо: Таргудай хайшан гээд Бэгтэрэй алуулһые мэдээб? Хорожо хоргодоһон хадхууртай шэрэнги соо тэрэ энээн тухай удаан бодомжолоо, дахин, дахин энээндээ эрьен бусажа, наһа бараһан хуурай дүүгэйнгээ һүүлшынхией хайшаашьеб ошоод ерэнһэнэйнгээ удаа ондоохон болошоһыень һанаба. Тэмүүжэн эсэстээ болоһон хамаг ушарта ойлгохын аргагүй бодото үнэн зүйл ойлгобо: Таргудай Бэгтэр хоёрой хоорондо юуншыёб даа байгаа. Байһан юумэниинь улаан нюураараа уулзажа, нэгэ юмэ хэлсээ гээшэ, тиигэжэл Бэгтэр Таргудайн аша туһада найдажа, Тэмүүжэнэй урдаһаа эсэргүүсээ гээшэ. Тэрээн-

гүйгөөр Бэгтэр иимэ эрид түргэн хубилжа шадахагүй хэн, зосоохи байгуулгань тиимэ бэшэ. Тэдээнэй байра һүүлэй сагта Таргудайн хүнүүдэй нюдэн доро байгаа гэжэ Тэмүүжэн зэбүүрхэн ойлгобо.

«Бэгтэр өөрөө Таргудайда ошоо гэшэ гү, – тэрэ хүшэр бодол-нуудһаа ехээр эсэжэ, бэээ тамална, – али Худагта Даридай хоёрой нүхэд тайчуудта нюуса алба хэдэг байгаад, бидэнэй хаана байһые тэрээндэ дуулгахадань, Таргудай өөрөө Бэгтэрые олоо ха гү?» – ухаанайнгаа нуларһые, толгойнгоо балартаһые мэдэржэ, Тэмүүжэн шиидэбэ: «Мүнөө энээн тухай мэдэхын аргагүй болоо, хожомын тэнгэридэ Бэгтэртэй уулзахадаа өөрөөн энээн тухай заатагүй асуухаб...».

Гэрһээ харуул доро гаража ябахынгаа урда Тэмүүжэн нэгэ һамбаа оложо, хамнигадай туһаар энэ газарһаа хада уула руу угайхидһаа саашаа ошогты гэжэ эхэдээ шэбэнэжэ үрдихэн байгаа.

Үшөө юун тэрээнэй ханаа зобоогоо һэм гэхэдэ, Хүхэчу бөө байгаа. Үнгэрэгшэ үбэлэй эхиндэ тэдээнэй Бурхан Халдун нүүһээр түрүүшын үдэр ерэхэнһээ хойшо тэрэ харагдаагүй. Тэмүүжэн зүбшэл абаха хүсэлтэй нэгэтэ бэшэ тэрээн тухай ханаха, иимэ удаанаар хайшаа үгы бологшоб гэжэ дотороо гайхаха. Һүүлээрнь нүхэсэхөө шархаадаг болоо хаш гэжэ нэжэг түрөө хэн. Таргудайн нүхэдтэ хабшал соо хаагдаад нууһан үдэрнүүдтэ энэ нэжэгынь улам хүжэрөөд, тэрээн тухай бодохоёо тэрэ өөрөө өөртөө хорёо бэлэй.

Тэмүүжэниие тайчуудай хүрээндэ асархадань, Таргудай Хирэл-туг шэрүүнээр угтаба. Гэртээ боржогоной дүтын ноёд, хүршэ отогүүдай аха заханарые суглуулаад, тэдээнэй нюдэн дээрэ Тэмүүжэндэ гани галаб болон буруушаажа, гэм тохобо. Хияад отогой ноёдой дунда Алтан дүүнэртээс нууба, тэдэ зарсашаһан шарайтай, нюдөө нээгээд һажашаһандал, нэгэшые абяа гарабагүй.

– Есүүхэй баатар эсэгынгээ шамда үлөөһэн гал гуламта һандаргажа байнаш! – гэжэ үүдэндэ зогсоһон Тэмүүжэндэ Таргудай хашхарба. – Гэрэй хана мүргэдэг муу тугал мэтэш! Тэжээһэн буруун тэргэ эбдэбэ! Шамайе зэрлиг нохой шэнгээр гэнжэдэ нуулгаад, үхэн үхэтэршни бариха хэрэгтэй, тиигээгүй һаа, өөрынгөө отог хүнөөхөө байнаш, һүүлдэнь угтаа халдажа орохош!

Тэмүүжэн тэрээниие шагнажа байхадаа, һүүлшынгээ нэжэглэл-һээ ханаагаа амаран сүлөөлэгдэжэ байгаа хэн. Мүнөө тэрээнэй ами наһанда сэхэ аюул тохёолдохохёо байнагүй, Таргудай тэрээниие

юрэ миин алажа шадахаяа болёо, тиимэл хадаа энэ хэрэг бүхы угайнгаа ахалагшад болон ноёдто дуулгаба гээшэ. Тайчуудай ноёной тэрээнии өөрынгөө харууһан дороо абажа, хажуудаа баряад байха гэхэн һаналын эли байба, харин мүнөө арад зондо тэрээнии хёморгондо абаашань хуулига гэжэ баримталан гэршэлхээ һанана. Энэ аймшагтай бэшэ, тэрэ дотороо хүнэнэ заяануудтаа баяр хүргэн, хуби заяандаа энеэбхилжэ байба.

– Энэ дороо гэмээ мэдэрэ, ахашуулда болон маанарта, абганартаа, мүргэ! – гэжэ Таргудай тэрээндэ хашхарба. – Эсэгынши үеэлэнэр эндэ һууна. Түргэл!

Тэмүүжэн һууриһаашье хүдэлбэгүй, Хутулын хүбүүдые үзэн ядангяр хёлойжо хараба.

– Таанар өөһэдөө харанат, аха захатан, – Таргудай урагшаа гаража, ханын хажуугаар һууһан зоной нюур адаглан, тэрээндэ гэм тохоно. – Үшөө хүн болоошьегүй аад, хэниешье аха гэжэ мэдэрнэгүй. Эсэгыншье иимэ дээрэлхүү юм һэн, харин энэнь ехэ болоходоо ямар хүн болохоб гэжэ бодохоншье аймшагтай. Тиимэһээ би энээнии эндэ баряад байха гэжэ дурадханаб, минии нүдэн доро, бусад дүүнэрээ бултын бурханайн орондо ябуулжархёогүй дээрэнь...

Аха захатан болон ноёд Тэмүүжэнии анхаралтайгаар хаража һуубад.

– Нэгэ юумэ өөрөө хэлэг лэ, – гэжэ эсэстэнь нэгэ аха захатан хэлээд, тэрэһээ асууба. – Ши юундэ дүүгээ алааби?

Тэмүүжэн руу тэбдэнги харасаяа Таргудайн шэглүүлхэдэ нидхэн болгоомжолон таталдаадхиба.

– Зай, юун гэхэби? Зай, хэлэ, хэлэ!

Тэмүүжэн урагшаа гараад, бээ барингяр баруун, зүүн тээшэ дохибо. Тэрэ номгон даруу байгаа һэн. Үшөө харгыда ябахандаа хэлэхэ үгээ бэлдэ. Өөрын тугтай хадаа, бүгэдэнтэй тэгшэ, тиимэһээ нэрэ түрэдөө хүрэмөөр бээ баряад байха гэжэ мүнөө оролдобо.

– Би Бэгтэр дүүгээ хуули эбдэһэнэйн түлөө алааб, – гэбэ тэрэ. – Би эсэгынгээ һаһа бараһанай хойно айл соогоо ахалагша боложо үлөөб, би эсэгынгээ туг бариһааб, харин гэртээшье, отог соогоошье, уг соогоошье ахалагшынгаа үгэ дуулаагүй хүн хэһээгдэхэ ёһотой. Хуулиин ёһоор би тэрэһэй хуби заяа шийдхэнэб, тиимэһээ эсэгынгээ өөрөө шүүжэ, өөрөө хэһээхын тула эсэгэдэнь эльгээгээб. Зарим үедэ тэрээнии хайрлажашье байгаа һаа, би ондоогоор аргагүй

байгаа: туг барижа байсан хүн эзэлүүри соогоо зоргондоо ошонон ябадал усадхаха ёхотой, тэрэгүйдэ багашуулай аханарай урдааа үһэрилдэжэ байгаа наа, юун болохоб. Ондoo арга намда байгаагүй.

Өөрынгөө үгэ хэлээд, Тэмүүжэн үшөө дахин бүгэдэндэ дохижо, гэдэргээ болобо.

– Тиигээ хадаа, энэ хүбүүн зүб болоно, – гэжэ асуудал табиһан аха захатан гайхангяар гараа дэлгэбэ. – Юунэй түлөө энээнии хэһээхэ болонобибди?

Бусад аха захатан тэрээнии зүбшөөжэ, буурал толгойнуудаа дохибо, теэд хүлээд гэжэ, абяа гарабагүй. Ноёд бүхылдэжэ, бэе бэе руугаа харангүй дуугай һуубад. Хутулын хүбүүд шулуун хүрэг мэтэ хүдэлнэгүй, тэдээнии Тэмүүжэн хэзээ нам руу харана ааб гэжэ хүлээн, хүлээсэтэй хаража байба.

– Юугээ хэлэбэ гээшэбта, хүндэтэ Тороголжон үбгэн? – гэжэ Таргудай үйлэ хэрэгээ дахин гартаа абажа, саашань хэндэшье үгэнгүй, аха захатанда убай эрээгүй хандаба. – Энэ иихэдээ айл бүхэндөө бэе бээ аласажа байхадамнай юун болохо гээшэб? Хэрбээ иигээд энэ хэрэг орхёо наамнай, жэл болоод байхада дайшьегүйгөөр уг соогоо хахад сэрэгшэдгүй үлэшөөд байхалди. Мүр дээрээ буурал сагаан толгой шэрэжэ ябаад, арад зонии хайшань татанабта гэжэ бодохо хэрэгтэй...

«Энэ баһа хэлэхэ үгээ бэлдээ юм байна, – гэжэ тэрээнии анхаралтайгаар шагнажа байһан Тэмүүжэн бодоно. Ноёдой болон аха захатанай шарай харахадаа Таргудай тэдээнии өөрынгөө тала руу татажа шадаха гэжэ ойлгобо: тэдэ тэрээнһээ эли айна. Тодойн үбгэн эндэ байбал, энэ Таргудайда юумыень үзүүлхэл һэн. Мүнөө эндэ тиимэ хүн үгы».

Бүгэдэ тэрээнии гэмтэй гэжэ шиидхэри гаргаба. Таргуудайн идхалгын арай далдалагдаһан һүүхирөөн доро бүгэдэ тэрээнии дүүнэртээ аюултай, тиимэл хадань тэрьелхэгүйнь тула хүзүүндэнь модон дүнгэ углаха, ехэрхэжэ, бээ дээгүүр абажа ябахагүйнь тула хара ажал хүүлэхэ гэжэ тогтообод.

– Ухаа ороторнь, бидэнэй урда гэмээ мэдэртэрнь, – гэжэ Таргудай өөрынгөө һүүлшын үгэ хэлэбэ.

Ноёд болон аха захатан тараба, харин нэгэ жаа болоод, наһа-тай хоёр нүхэд Тэмүүжэнии хүүдинсэ руу абаашаба. «Наһа баранан Есүүхэй баатарай галзуурһан хүбүүе» харахаяа гүйлдэжэ

ерэһэн тайчуудай хүбүүд тэдээниие дахаба. Хойноһоонь ябажа, Тэмүүжэниие баряанда байһан амитан мэтээр харана, баяртайгаар энеэлдэнэ, тэрээнэй алхам бүхэниие адаглажа, томошуулһаа дуулаһан юумэээ бэе бээдээ хөөрэнэ. Тэмүүжэн тэдээниие обёо-роогүй мэтээр алхалжа ябаа һэн.

Тоһолиг хүлһэндөө тортог тоһо шэнгээжэ, харлашаһан гартай, барзайшаһан нюуртай үрзэгэр томо үбгэн баабгай мэтэ түмэршэ дархан углууда бог нобшодо дарагдажа хэбтэһэн хүндэ дүнгэ абаад, Тэмүүжэнэй хүзүүндэ углажа, хоёр талаһаань түмэр бүһэлүүрээр бүхэлэн, алхаар шангаар сохин шаантаглаба. Таба дээрэнь сохихо бүхэндэнь Тэмүүжэнэй мур үбдэжэ байба. Удаань тэрэ дары тэрээниие һөөргэнь абаашаба.

Таргудай сэргынгээ хажууда нюргаяа үргэлэн, хүлээжэ байгаа һэн. Нүхэд Тэмүүжэниие тэрээндэ дүтэлүүлбэ.

Хүүдинсэһэ һөөргэнь тэрээниие үдэшэжэ ябаһан багашуул ноёниие хараһаар, дүтэлхэээ зүрхэлэнгүй, гэрэй саагуур таһаржа үлэбэ. «Тэрээнэй нюдэндэньшье харагдахаяа айна, тиигээ хадаа, хэрзэги ноён гэжэ суутай ха», – гэжэ агшан зуура Тэмүүжэн бодоһоор, сэргэдэ дүтэлбэ.

Таргудай тэрээнэй дүнгэ тойрожо байгаад наринаар шалгаба, таба бүхэнтэйн танилсажа, бүхэлэлтэ бүхэниинь барижа үзэһэн хойноо урма баяраа нюуса нөөсөгүй дуугарба:

– Мүнөө шүдэлэн шэнгээр шамайе һургахаб, ши дары ухаа орохош, модон эмээл тохуулдаг морин мэтээр шамай тохируулхаб.

Тэмүүжэн дуугай байба.

– Юундэ аниргүй байнаш, хэлэхэ юумэншни олдоногүй гү?... Зай, шамтай хожом хөөрэлдэхэб, саг байха, – Таргудай тэрээндэ занаад, гэрэй саагуур харагдаһан хүл нюсэгэн, халааһатай муухай хубсаһатай эдир хүбүүе дуудаба. – һөөй, ер наашаа!

Тэрэнь гүйжэ ерээд, затагар нюураараа аймхайгаар энеэб-хилэн, холоһоо нюргаяа нугалжа, үшөө доошоо дохино.

– Ши мүнөө юу хэжэ байнабши? – Таргудай зөөлэнөөр тэрээн руу хараба.

– Ар-аргал ү-үбэлжөөндэ с-суглуулжа байнаб, үг-үглөөнһөө хоёр томо с-с сомоо бэлдээб... – ээрэжэ байгаад, нүдэээ эригэнүүлэн, тэрэ жороо үгөөр харюусаба. – мм-мүнөө хүнэй гэр руу оруулааб, с-саашань суглуулхаяа ошш-ошохоб ...

– Оролдоно гүш? – гэж Таргудай хүхэ торгон дэгэл дорохи гэдэһээ маажан, залхуурангыар асууна.

– Оор-олдоно, оролдоно, – гэж тэрэ айһандаа ноён юун гэхээс һананаб гэж ойлгонгүй шэшэрнэ, – ехэ оролдоноб.

– Мүнөө энэ шамтай сугтаа ажал хэдэг болохо, – Таргудай Тэмүүжэн руу зааба. – Шини оролдоһоной түлөө шамда туһалагшые үгэнэб. Ойлгоо гүш?

– Ой-ойл – лгоо, ойлгоо, ойлгоо, – улам доро дохижо, мэгдэһэндээ амьяа абажа ядана. – Оор- оролдохоб, оролдохоб...

– Үзөөрэй, энээнһээ нюдөө бү таби, – гэж Таргудай хатуу шангаар һэргылбэ. – Сугтаа эдеэлхэт, сугтаа хонохот. Зай, абааша, хамаг юумэ харуула.

Тэрэ гэдэһээ хойшо Тэмүүжэн һүүл гэж тэншүү нэрэтэй аймхай тэнэг энэ хүбүүнтэй хахасагүй. Түрүүшын үедэ тэрэнь һэргылэнгээр, хүлээнгээр харадаг, хүдэлсэ бүхыень адаглажа байдаг һэн, тиин шэнэ барлаг номгон, дуугай гэж ойлгоходоо энэ зангыень ахир муугай зан гэж тоолоод, одоо түргэн ойгоргүй зүрхэтэй болошоо. Уданшьегүй зандарган болоод, байһаар ходо һүүхиржэ, захиржа байдаг болошобо.

Тэмүүжэн тэрээнтэй тоосолдодоггүй һэн. Тэрээниие тоодогшыегүй, һэмээхэн оршон тойрониие адаглажа, олон зондо харагдангүй байха гэж оролдодог һэн. Үсэгэлдэр үдэшэлэн лэ энэ таһархая болиһон һүүлэйн һүнэй гэрэй хажууда тэрээндэ хашхархадань, хажуугаар гараһан нүхэд: «Гурбадахи үеын барлаг дээдэ изагуурта ноёндэ хашхаржа байна», – гэж наада бариба, тиихэдэнь лэ Тэмүүжэн тэрээниие номгоруулха гэж шиидэбэ.

II

Түрэл түтимдөө, үнэн мориндоо, сүлөө байдалдаа шатама гунигай хоро шараар нэбтэрһэн үдэрнүүд удаа дараалан удаанаар үнгэрнэ. Тэмүүжэн нэгэ угайшые һаа, танигдаагүй, тэрээнэй хуби заяандаа хайхарамжагүй хүнүүдтэй хари хүрээндэ байха баатай болоһондоо зүрхэ сэдхэлээ үбдэхөөн, ехэтэ тулижа байгаа һэн. Гэрнүүдэй дундуур гарахадаа хари зоной хилайһан хараса бэе дээрээ мэдэржэ, заримдаа ташуурай тамшаал мэтэ хоротой шэрүүн һүүхирөө дууладаг һэн:

– Хияадай солиг!

- Галзуу нохой!
- Эсэгээ нажаагаа, тэрэ багал бардам байгаа гэдэг, харин энэнь үшөө доро, ехэрхүү зангаараа түрэнэн дүүгээ хадхаж алаа...
- Үгы, хадхаагүй, харбаа.
- Илгаань юуб? Есүүхэй ходол манай ноёдой урдааа эсэргүүсэдэг байгаа, харин энэнь бүри галзуу.
- Иимэ ноёнтон арадта зоболон.
- Хиядуудта иимэл ноён хэрэгтэй, зобог...
- Наашань дэмы асараа, өөһэдынхидөө хороожо байбалнь, хайн байгаа.
- Аба хайдагта маанарта ехэ олзо хүртэхэ бшуу.
- Тон зүб хэлэнэт.

Тэмүүжэн эндэхи зоной тэнэгыень, Таргудайн ямар түргөөр арад зонойнгоо дунда тэрээнэй урдааа иимэ хоро шара хүйдхэжэ шадаа гээшэб гэжэ гайхана.

«Юундэ минии эсэгэдэ эдэ иитэрээ дураа гутана гээшэб? – гэжэ тэрэ гайхан бодоно. – Эсэгэмни эдээндэ ямар нэгэ муу юумэ хэзээ нэгэтэ хээ нэн гү? Үгы, нэгэ тиимэшүү юумэнэй байгаа наань, мэдэхэ байгаа... Манай элинсэг хулинсагуудай дундашые ехэ үнэрилдөөн байгаагүй, харин, тад нөөргэ, ходол сугтаа эбтэй эетэй дайсанай урдааа бододог байгаал. Теэд юундэ хооһон газарта хорото сэдхэл бии болоноб? Таргудайн табиһан хоб-жэбһээ гү? – гэжэ харюу олонгүй, урдань бодожо ерэнэн асуудал соогуур хүрмэлдэнэ. – Теэд ганса үгөөр арад зониие муу юумэндэ этигүүлжэ, заримыень бусад зоной урдааа эсэргүү табижа болохо юм гү?... Таргудай бөө бэшэ, гэбэшые хүнүүдые бэе бээдэнь тухиржа шадаха хүн гэжэ харагдана. Таргудай ондоо зондо өөртөө хэрэгтэй бодол нэбтэрүүлжэ шадаха гэнэн үгэ болоно гү? Ухаатай зониие хооһон үгөөр этигүүлжэ болохогүй, тиигээ хадаа тэрээнэй албатан тэнэг болоно гү? Али тэнэг бэшэ зон тэнэг зонтой сугтаа байхадаа үбэштэй болошоно гү? Халаг, хажуудам Хүхэчу үгы. Тэрэ юу хээ мэдэхэ ёһотойл даа».

Хара бодолнууд унжагайралдан, толгой соонь бөөн бөөнөөр баглайна, харюугүйгөөр үни удаан ниирэглэхээр тарана. Тэмүүжэн хүрэн соогуур гансаараа үншэн үрөөһэн мэтэ зольборон ябажа, хажуугаарнь гараһан зониие зэрлигшэһэн нүдөөр адаглан, энэ уйдхартай зоболонто байдалай хэзээ эсэстээ ерэхые мэдэнгүй зобожо ябагша бэлэй.

Тайчуудай хүрээн түрүүшын лэ үдэрһөө тэрээндэ уйдхар га-
шуудалаар дүүрэн нэгэл ёозогүй газараар үзэгдөө һэн. Саһанда
хушагдаһан үргэн тала холо ойрыngoо оршонгоор нюдэ баясуул-
на, голой үргэн елэгэр нюруун агууехэ сагаан сарюун хүсөөр сэдъ-
хэл татана... Тойрон байгаа газар дэлхэй ажабайдалаар, баяр
жаргалаар дуудана, харин хүрээн дотор хаа хаанаһаань хүшэр
хүндэ шанар шэнжэ, баяргүй байдал дарана.

Эрэшүүл болон эхэнэрнүүдэй, үбгэд хүгшэдэй, бага үхи-
бүүдэйшье нюур шарай ямар бэ даа уйдхар гунигай тэмдэгтэй.
Һүүлтэй зэргэлээд, аргалтай түрсүүг баряад ябахадань уруу дуруу
эдиршүүл хажуугаарын гарахадаа хоротойгоор наадалха, бара-
гар нюуртай эхэнэрнүүд гэрэйнгээ хажууда уйдхартайгаар һалир-
ха, уруу дуруу хүүгэдээ бадашаха.

«Хараал шэнгээһэн хүрээн, шэрүүн сэдъхэлтэй хүрэг зон
баяр жаргалшье, сэдъхэлэй дулаашье үзөөгүй, – гэжэ жэрхэнгээр
Тэмүүжэн оршон тойрониё шэртэнэ. – Тамын зон эдээндэ орхо-
доо жаргалтай байгаа ёһотой».

Нэгэтэл Тэмүүжэн хүрээн соо эсэгийнгээ үлүүсэй танил хүниё
харажархиба. Адуушан Сорхон Шара урзанда зун хүбүүдээр эмниг
моридые һургаа бэлэй.

Тайчуудай хүрээндэ долоодохи гү, али наймадахи үдэртэ шэнэ
байдалдаа нилээн даданхай, голһоо тэргээр уһа асаржа ябатарнь
урдаһаань моритой хүн ушараа. Нюдөө үргэхэдөө Сорхон Шарые
гансата танижархиба. Тэрэнь шэбэнэн һагад мэндэшэлээд, иишэ
тиишээ хараашалан, энгэрһээ юушьёб хээтэй багахан арһан туул-
маг гаргаба. Эмээлһээ һанжалдан, туулмагаа гартань барюулба.

– Шэмхэ шэмхээр амандаа хээд, хэлэн дороо баряад байгаа-
рай, үлэсхэл мэдэрхэгүйш, үхэлдэ абтахагүйш.

Тиин тэрэ дары хажуугаарнь гараба.

Долоо хоноһон хойно тэрэ дахин дүтэлбэ. Голой дэргэдэ
Тэмүүжэнэй уһа абажа байхада хониной түүхэй эльгэ үгэбэ.
Тэмүүжэн тэрэ үедэ энэ дайсадай хүрээн соо ори ганса танил
хүнтэй яаха, юу хэхээ бодомжолоод, тэрээндэ эльгэлхэ ори ган-
са хүниё юрэ хооһоор өөрынгөө амгалан байдалай түлөө хэрэг-
лэхэгүй, харин һүүлдэнь шухала юумэндэ үлөөхэ гэжэ шиидэбэ.
Тэрэ баярыё хүргөөд, иигэжэ хэлэбэ:

– Сорхон аха, та намда бэшэ бү дүтэлэгты, эдээ бү асарагты. Энэ аюултай, мүнөө гү, һүүлдэ гү, танай туһаламжа тухай эндэхи зон мэдээд, Таргудайда хоблохо. Тэрэ угаа һэжэгшэ, үшөө та бидэ хоёрые ямар нэгэ һүйд татахаяа байна гэжэ һанаха. Би энээнтэй энээншьегүй туража үхэхэгүйб. Зүгөөр һүүлдэнь, намда хэрэгтэй болоходо, би, магад, танда хандахаб, тиихэдэмни, Сорхон аха, ар-сангүй туһалаарайгты.

– Зай, – гэжэ баярлангяар тэрэ хэлээд, гайхажа хараба. – Ши зүб хэлэнэш, хүбүүн, тэрэш үнэхөөрөөл дээрэ.

Удаань Таргудайн гэрэй барлагууд Тэмүүжэндэ яагаад Сорхон Шара тайчуудай гол хүрezen ерэжэ байрлааб гэжэ хөөрөбэ. Эмниг мори хургажа, мори урилдаанда бэлдэжэ шадаха уран дүршэлтэй гэжэ тэрээн тухай нураг суу бүхы уг соогуур таранхай һэн ха. Тиихэдэнь Таргудай тэрээниие адуун хүрэг бусадтал адли эльгээггүй, хажуудаа үлөөһэн байгаа. Тэрэ хүрezenэй урда талада һуудаг, гүйгөөшэ моридые хургадаг, харин һамганиинь ямаршьеб эльбээр һааһан һүнэй хахадыень сэбэр зөөхэй болодог гэжэ суурхадаг хадаа ноёной тоһо бэлдэгшэ болонхой.

Хэды үдэрэй үнгэрһэн хойно Сорхоной урдаһаань ерэжэ ябахада Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараншьегүй, мэндэшэлэншьегүй хажуугаарнь гараба.

Таргудайн гэрэй барлагууд айлһаа хажуу тээ, нүхэдэйн байрын саана, һэеын орондо халсаршаһан арһаар хушагдаһан табан ханатай гэртэ байдаг. Үүрэй сайхын урда тэдээниие анхан нүхэр байһан үрөөһэн нюдэтэй үбгэн һэрюулдэг. Тэрэ мүнөө доторхи ажал харадаг байгаа. Үбэлэй хүйтэндэ аргал хэрэглэхээ гамнажа, барлагуудта һүниндөө шатаахыень хоридог һэн тулань, шонын хүлдэмөөр хүйтэн соо хүнүүд хахархай хүнжэл, халааһатай дэгэлнүүд сооһоо һалганаан, шэшэрээн юумэд үндыгшэ бэлэй. Һамгад гал түлижэ, ноёдто эдээ бэлдэхээ ошохо, эрэшүүл үбгэнэй хойноһоо ябаха, харин тэрэнь хэн ямар ажал хэхэб гэжэ зааха. Тэмүүжэн һүүл хоёр ондоо даабариин үгы һаань, талаар аргал суглуулха, уһа шэрэхэ ажалтай һэн. Үдэртөө барлагууд хүнэй үгэһэн хоол эдихэ, үгы гэбэл, өөһэдөө бэдэрхэ, харин үдэшэлэн, ажалай һүүлээр эзэдын үдэрэй туршада сугларһан эдээнэй үлдөөсэ үгэхэ, тэрээниинь гэртээ халаажа эдидэг байгаа.

Таргудай түрүүшын үдэрнүүдтэ Тэмүүжэн тухай мартаһан хэбэр үзүүлбэ. Айл соо, гэрнүүдэй дунда гэнтэ уулзабал, бусад барлагууд соо тэрээниие хараашагүй болоод, хайша хэрэгээр нюдөө хажуугаарынь табин гараха. Тэмүүжэн тэрээниие болон бусад ноёдые харахадаа эсэһэн мүрөө сэхэлжэ, бээ даанги, өөрын эрхэтэй хүн мэтээр хараха, тэдээнэй мэдэлдэ ороогүй маяг үзүүлхэ.

Таргудайн бусад барлагууд түрүүшээр Тэмүүжэниие үндэр изагууртай гэжэ мэдэхэдээ тэрээндэ халдасагүй холуур ябадаг һэн. һүүлдэнь тэрээнэй жэрхэнгүй, булантай адли нэгэ шэрээдэ һуужа, нэгэ тогоонһоо эдижэ, түрүүн аха зоной эдээ абаһанай удаа эдээ абадаг байхыень харахадаа аашаяа һэлгэжэ, эбтэй болобо. Тэрээниие хайрлажа, хүнжэлөөрөө, аргаараа хубаалдажа, эдээ хоолой һэнэгтэйе үгэдэг болоо һэн.

Барлагуудай гэртэ ерэхэн түрүүшын үдэр хүнүүд гал тойроод һуухадаа изагуур ехэтэ ноёной хүбүүн хойморто һууха гэжэ һанаад, түрүү һуури эзэлээгүй. Харин Тэмүүжэн һаһанай илгаагаар һүүлтэй зэргэлээд, бултанай доро һууба, тиигэжэ һаһажаал барлагуудай хайхарамжагүй нюурта гайхал болон талархал мэдэрбэ: яажа энэ хаанай үри бэе бидэ доодо зониие хүндэлбэ гээшэб гэжэ баярлаба.

Тэмүүжэн һэмээхэн тэдээнине адаглажа, барлагууд эндэ нэгэ угай бэшэ, дайсаншые талаһаа, хойто зүгэй баргуудһаа, баруун наймануудһаа эхилээд, зүүн татаарнууд хүрэтэрөө – булта өөһэд хоорондоо эбтэй, бэе бээ дүнгэжэ, түрэл аха эгэшэнэрһээ дутуугүй һүүлшын хэршэмэлээр хубаалдажа байхые гайхан тэмдэглэбэ. Нёдондо түрэл гаралайнь орхижо ошоһоной удаа Есүүхэйн тугай дэргэдэ хара зоной һүүлэй һүүл болотор хажуудань нэгэ амин байлсаһые дахин һанажа, Тэмүүжэн эдэ барлагууд сүлөө зонһоо юугээршые муу бэшэ, олониинь ноёдһоошые дээрэ гэхэн бодолоо баталжа байба.

Эндэ ерэхээр түрүүшын үдэрнүүдтэ болоһон ушарай һүүлээр энэ бодолдоо тэрэ бүрин этигэһэн юм. Тэрээнэй байһан гэртэ хоёр залуушуул, арбан гурбатай энеэшэ басаган Хун, баһал хүхэ модон энеэжэ ябадаг арбан долоотой Хэрэмчи хүбүүн хоёр бэе бээдээ дурлажа, гэрлэхэ гэлсээд, Таргудайе сугтаа һуухаяа, тала руу хонин хүрэг даалгажа эльгээхыень гуйһан байгаа. Таргудай тиихэдэ сэдьхэлэйнгээ һайн түхэлдэ байхадаа, бодожо үзэхэб гэжэ найдуулаа һэн ха.

Барлагууд тухай ноёндон мэдээсэдэг хадань, ганса нюдэтын урда хоёр залуушуул бүхы шадалаараа ажалда оролдожо, найм-наржа байгаа. Бусад барлагууд, илангаяа наһатайшуул, эрхэгүй зоной үшүүхэн жаргал хаража, тарбаганай арһа, халааһатай самса бэлэг үгэдэг бэлэй. Тээд гэнтэ гай тодхор болошобо: нэгэтэ үдэшэлэн Хэрэмчи өөһэдтөө хоол олохоёо галай гэрэлдэ зааһа хадхан барихаяа ошоод, онгосо дээрэнхэ түмэр нэрээгээ уһа руу алда-жархиба. Таргудайһаа үршөөл хүлээхын аргагүй, тэрээнэй хууляар хилгаанһан ооһорой түлөө ташуураар шабхадуулхаш, харин түмэр зүйлэй түлөө алуулхадаашье болохош.

Тэрэ хүни томо барлагууд өөһэд хоорондоо шэбэнэлдээд, үрөөһэн нюдэтэй үбгэнһөө зааһа барилгада табихыень гуйба. Тэрэнь дурата дурагүй гэмэржэ, хара үглөөгүүр хүл дээрээ байхат гэжэ захираад, табива. Харанхы хүни болотор барлагууд нюсгөөр хүйтэн гүнзэги сээл руу шунгаба. Түүдэгэй хажууда халсархай хуушан арһан доро дулаасаж байгаад, дахин дахин уһа руу ээлжээлэн ороо, харин үглөөгүүр тээшэ тэрэ нэрээ оложол халааһэн. Тиигэжэ тайчуудай хэншье юушье мэдээгүй.

«Нүхэрэйнгөө түлөө ами наһаяа аюулда оруулхаар зон барлаг байха ёһогүй, – гэжэ тэдээнэй голһоо ерээд, унтари руугаа дуугай ороод хэбтэхэдэ Тэмүүжэн бодоо һэн. – Ноён бүхэншье ондоо хүнэй түлөө үхэлэй урдаһаа ошохо найн найхан зантай байхагүй».

Гэртэхинээ ханахадаа Тэмүүжэн тэдээнэйнгээ түлөө ехээр ханаа зобоһоноо досоогоо мэдэрээгүй һэн. Урзанда зун нугаһанай агнуурида ямар шубуун амиды үлэхэб гэжэ тааһан досоохи нюдэниинь һүүлэй үедэ хурсадаһан мэтэ боложо байхы мэдэрбэ. Тэрэ холын зайдашье байһан юумэ мэдэржэ байһанаа ойлгодог болоо. Һүниндөө бүлынхид тухайгаа бодоходоо тэдэнэр булта найн байна гэжэ элихэнээр мэдэрбэ.

«Хамнигад тэдээндэ яаба хээбэшье туһалһан байха, минии зүрхэндэ, минии эльгэндэ тэдээнэй түлөө үбшэнэй үгы хада, – гэжэ тэрэ найдамтай бодоно. – Бэгтэр эсэгэдэ эльгээгдээ, Бэлгүтэй гансаараа буһалгаа татахагүй, харин Сочигэл ахалагшын үгэ дуулаагүй наа, юун болохоб гэжэ ойлгоо».

Бэгтэрые моритойнь, моридойнгоо тоо гамнахын тэды Тэмүүжэнэй ябагаар эльгээхэ гэжэ түрүүн ханаашье хаань, бүхы зэбсэгтэйнь, найн хубсаһаарнь тэдэ хүдөөлөө һэн. Бэгтэр эсэгын-

гээ хажууда моригүй үлэхэгүй нэн, теэд бархиржа хабдашаһан нюуртай Сочигэл өөрынхээрээл байгаа: Есүүхэйн хүбүүн өөрын моритой элинсэг хулинсагтаа хүрэжэ ошохо ёһотой. Уйдхарта га-шуудаһан эхэнэрэй үгэдэ орохо баатай болоо нэн, харин мүнөө Тэмүүжэн баяртай, юундэб гэхэдэ, хуурай дүүгэйнгээ урда үри үгы.

III

Үбэлэй хүйтэн дүтэлжэ, хүнийн жабар шангадаба. Таргудай-да үдэр бүри шахуу холо дүтын отогүүдһаа ноёд ерэдэг. Тэдээнэй олонхид үнгэрһэн һарын туршада хоёр, гурбашье дахин ерэнэ. Тэдэнэр ехэ гэр соо эзэнтэй удаанаар хөөрэлдэнэ, юуншьёб тухай хэлсээ батална.

Һүнэй гэртэ эхэнэрнүүд үглөөһнээ үдэшэ болотор архи нэрэнэ, мяха шанаад, обоо хүбөөгөөр шэнэ табат бэлдэжэ, ехэ гэр руу яаран абаашахадаа оршон тойрон амтатай хангал тараана. Барлагууд модо баряад, мяханай үнэр абан, аржаганалдан аһалдахаяа һанаһан нохойнуудые намнана. Тэдэнь айнашьегүй, хүл доогуурнь хүрэгөөрөө үймэлдэжэ, хурса ноёогоороо зуулдашахаяа һана-на. Бага гэрһээ харуулай нүхэд гүйлдэжэ гараад, ута ташуураар галзуурһан нохойнуудые гам хайрагүй шабхадана, тэдэнь ганги-налдаһаар, гэрэй саагуур оробошье, дахин обооролдон, шуһанда хомхой ууртай нүдөө ялалзуулна.

Тэмүүжэн гэртэ аргал, уһа асархадаа үүдэнэй саанаһаа айлша-дай шанга энеэдэнтэй хахад хухадаар дуулдаһан хөөрэлдөөнэй хэдэн үгэһөө эдэ һаядаа хэгдэхэ аба хайдаг тухай дуугаралсана гэжэ ойлгобо. Энээгээр Таргудайн ехээр һанаата болоһониинь эли байба.

Үдэшэ орой ээлжээтэ айлшадай хариһан хойно барлагууд өөһэдынгөө гэртэ һууба. һуурижаһан энэ байра соогоо эзэдэй нүдэнһөө далда галай хажуугаар, ханын наагуур сүлөөтэй амар-жа, эхир-шэхир хөөрэлдэн, эдеэгээ хүлээжэ хэбтэбэ. Хуушан, хэдэн тээһээ заһагдаһан тогоон соо ноёной эдеэнэй үлөөдэһэн халаагдажа байба.

Ехэ гэртэ үдэртөө заруулһан залуу барлаг Хулгана үзүүртэй модоор тогоо худхажа байхадаа хэлэбэ:

– Манай эзэн энэ удаа аба хайдагта тобшо болохо хүсэлтэй.

– Үнгэрhэн агнуурида тэрэ баһал тобшо байгаа hэмнай, юун hэнэгтэй юумэн болоо hэм, олзошье мүртэй үгы, – гэжэ хойто зүгэй хори угай тайчуудай үнинэй барлаг ябадаг Тэгшэ миһэд гэбэ. – Тиихэдэ би тэндэ ангай мяха шэрэлсээ hэм. Туужа абаашаа hэн маанарые табан зуугаад хүн болгоод элдэб хүрeэнhээ, ехэ олзо байха гэжэ hананан байгаа, теэд мүртэй ажал үгы hэн даа, томо ан хомор, дандаа гүрөөhэн, хүдэри...

– Амандаа хөөhэ бууража байгаад сухалдажа, нёдондо хүнүүдые эльгээгээгүй отогуудые зэмэлнэ, – гэжэ аймхайгаар нюдөө бэлтылгэн, Хулгана үргэлжэлүүлнэ. – Угайнгаа агнуурида хайша хэрэг хандахада, бурхад олзо үгөөгүй гэнэ.

– Тэрэшни зэмэлхэ хүниие олохо даа, – Тэгшэ дахин энеэбхилжэ, мэргэд Халзан руу эрьебэ, тэрэнь баруун ханын дэргэдэ huужа, таһархай гуталаа халана. – hанана гүш, хабарай тайлганда тэрэ баруун хаанай хүнэhэнэй ерэхэгүйдэ, бөөе муугаар дуудааш гэжэ зэмэлхээе hанаа бэлэй.

– Харин тэрэ бөө зэмэлхэнь бэлэн хэрэг бэшэ байшоо, – гэжэ Халзан дуратайгаар хөөрэлдөөндэ орожо, шүрбэhэн утаһа шүдөөрөө хазаба. – Тэрэнь харюусахадаа, энэ хэрэгтэ зүүн хаан оролсоод, Таргудай ноёной хүнэhэ эрибэ, тиигэбэл баруун хаан ерэхэ гэжэ хэлээ hэн. Тиихэдэнь Таргудай гансата номгоршоо, нюурыншье хүхэ сагаан болошоо бэлэй.

Хүхюу энеэдэн гэр соогуур тараад, аалин болобо.

– Энэ удаа тэрэ өөрынгөө агнуури тухай ехэл hанаата болоно гэжэ эли байна, – хойморто huуһан наһажаал наймангуудай Мэрдэг абяа гараба. – Нёдондонойхиёо хүсэлдүүлхээе hанаа хадаа, юрэдөө, агнууриин олзын түлөө ноёдой иигэжэ hанаата болоходо, арад зон лэ зободог...

– Тэрээндэ олзо хэрэггүйл дээ, – гэжэ Халзан бусадай нюур хараад, энеэбэ. – Таанар саагуур абыт: хаан болохоёо hанажа байна ха юм. Нёдондо тобшо болоо, мүнөө баһал хэниешье урдаа оруулха дурагүй.

– Тэрээндэ хаанай hэеышье олзо ха юм.

– Иигээд хараха болбол, тэрээндэ бүхы юумэн олзо.

Булта абяагүй болоод, хэн юун гэгшэ ааб гэһэншүү хүлээнэ.

– Нүхэд хэлээ hэн, энэ удаа хэрбээ холын отогуудай дахин тэрээнэй үгэ дуулаагүй наань, дүтүүрхин олон зониие табиха ёһо-

той юм хаш, – гэжэ Тэгшэ дуугарба. – Арба мянгаһаа үсөөн бэшэ зон байха ёһотой гэжэ эрилтэ табина ха.

– Зай, тэрээнэй олзотой байгаа һаань, мандашье юу хээн хүртэхэ, – гэжэ арбан долоотой Хэрэмчи һанаа амараар энеэбэ, тэрэ зүүн ханын хажууда инаг басагантайгаа юуншьеб тухай хөөрэлдэжэ байба. – Магад, бидэшье нэгэ дахин ангай мяхаар гэдэхээ садхаахабди.

– Зай, үглөөдэр юун болохоб гэжэ бү таамаглагты, мүнөө байһан юумэээ залгигты.

– Үглөө эдихэ өөхэнһөө мүнөө эдихэ уушхан дээрэ.

– Нээрээшье, өөрынгөө хуби заяа мэдэхэ бэшэ хадаа энэл үдэрөө бүтэн бүрин үнгэргэбэл һайн лэ дөө.

– Зай, һуугты, мүнөөдэрэйнгөө олзо хубаая.

Барлагууд галай хажуугаар өөр өөрынгөө һуурида яаралтай һууба.

Тэмүүжэн һүүл хоёр доодо захада һуужа, ахашуулай һүүлээр дутуу эдигдэһэн адуунай хабһануудые абаба.

«Эдэнэр булта бүхы юүмэ мэдэнэ, хэнһээшье дутуугүй ойлгоно, – гэжэ Тэмүүжэн барлагуудай хөөрэлдөөн тухай бодомжолон, тэдээниие шэртэнэ. – Харин хүнүүд эдээниие дутуу ухаатай, гансал хара ажал хэхэ аргатай гэжэ харадаг».

Хүрээндэ үдэр үнгэрхэ бүри ехэ удхатай үйлэ хэрэг дүтэлжэ байна гэжэ эли боложо байба. Энэ хаһада хүн зон, илангаяа залуушуул, шэнэ хубсаһа үмдэжэ үзэнэ. Харашуул, үгытэйшүүл хуушан дэгэлдээ халааһа табижа, зөөлөн шэнэ арһаар хамсы, хормой заһан оёжо, гуталдаа шэнэ ула уллана.

Хүйтэн агаарта энэ тэрэ айлһаа шэнэ архиин гашуун шороб үнэр галай утаантай холисолдон анхилна – хүнүүд агнууриин урда тээ бурхадаа хүндэлхээ, агнууриин һүүлээр һайн найр хэхээ бэлдэнэ.

Залуушуул моридоо һорино: агнууриин һүүлээр отогуудай хоорондо заатагүй мори урилдаан үнгэргэдэг заншалтай. Үглөө бүри хүрээнэй араар моритойшуул олоороо сугларжа, гүнзэгы саһан соогуур удаан гүйлгэлдэнэ. Сагаан хуйлаадаһан хиидэн дэгдэжэ, эршэмтэй гүйлдэжэ ябаһан хатарша болон жороо мори-дой хойноһоо агаарта удаан эрьелдэнэ, хонгёо хашхараан, мори-дой инсагаалаан холоһоо соностоно.

Голой саана, үндэр эрье дээрэ, сагаан сайдамда шара хагдан-тай худхалдан, халхяар туугдаһан саһагүй газарта залуу эрэшүүл шэнэ номо болон годлинуудаа шалгана. Хойно хойноһоо, али нэгэ доро гү, ондоо ондоогоор годлинууд эшхэрнэ. Моритойшуул тэндэһээ нэгэ доро хүрэгөөрөө гү, али ганса гансаараашье хүрээн руу годлишодой болон һуршадай гэр руу хатаралдана, зэр зэбсэгээ заһажа, шэнэ номо һаадаг, хормогынгоо гоёолтонуудые бэе бэеынгээ урда зүүхэйлнэ.

IV

Намарай һүүлшын гуран һарада наранай ороһоной һүүлээр Ногторгойдо хахад һарын харагдаха сагта үльгэршэд Гэсэр тухай эхин дуугаа захалба.

Ноёдой болон баян хара зоной гэрнүүдээр хүн зон олоороо сугларна. Таргудай гэртээ угай эгээл эрхим үльгэршэн болохо оронар обогой Түшэмэлые уриба. Тэрээнэй энэ удаа өөрынгөө отогойхидто түүрээхэ һанаатай байтар Таргудай уридшалан өөртөө урижа асараад, баян хүндын саана эгээл дээдын шан – таба наһатай сагаан жороо мори шэб шэнэхэн эмээлтэйгээр бэлэг барюулах гэжэ үгэдөө оруулжа үлөөһэн байгаа.

Энэ үдэрһөө боро хараанай эхилхэлээр тайчуудай хүрээндэ амидарал аалидажа, гэрнүүдэй хоорондуур хон-жэн болошобо. Хаа-яа гээгдэжэ ябаһан хүнэй уухи аахи амилхань дуулдана, мүн барлагуудай байд гээд лэ халуун эдеэтэй табак баряад гүйлдэхэ үзэгдэнэ. Нютагайхид эгээл үгытэй харашуултайгаа хамта хоймортоо эгээл хүндэтэй айлшан болохо үльгэршэдые уриһан гэрнүүдтэ оронхой. Барлагуудшые газааһаа һэмээхэн дүтэлөөд, ханада шэхээ няжа, урдын дуунай хэһэгүүдые шуналтайгаар шагнана.

Хабуул хаанай гуша хүбүүе хүзүүндээ дүнгэтэйшые һаань, ноёдуудтай зэргэлүүлэн, Гэсэрые шагнахыень хэншые хаһахагүй гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ. «Хэрбээ хара зонтой сугтаа байгаа һаа, хаанта угһаа холодоһоноо өөрөө мэдүүлхэб, – гэжэ тэрэ шэбшэбэ. – Үгы даа, би ноёдтой зэргэлхэ ёһотойб, тэдээнтэйл байхаб. Таргудай намайе гэрһээшые үлдэг, харин би бултантай тиишээ орохоб, бултанда эдээндэл адли ноён байһанаа гэршэлхэб».

Таргудайн гэр руу тайчуудай ноёд нүхэдтээ, һамгад хүүгэдтээ бүлэгөөрөө орожо ябахадань, тэрэ зүрхэлөөд лэ, хойноһоонь

оробо. Галай урдуур болон ханаар бүрэг-бараг соогуур тэдээнэй хуури олон үймэлдэхэдэ Тэмүүжэн нүхэдэй, харашуулай саагуур үүдэнэй хажууда өөртөө хуури олобо.

Бүгдэ одоошье хуури байрадаа түбхинэбэ хэбэртэй, гал дахин гэр соохиие ялалзаһан хана уняатайнь гэрэлтүүлбэ. Эзэнэй хажууда хоймрто, баруун гарһаань хурьганай арһан юрын дэгэлтэй, гэдэһэн хүрэтэрөө үшөө хүсэд сайгаагүй ута хахалтай дунда наһанай эрэ хууба. Тэрэ гартаа дээдэ захадаа эбэргүй бугын толгой уран гоёор ниилээтэй ута эшэтэй хуур баринхай, хилгааһан хүбшыень аргаахан хургаараа үзэжэ, абьяень шалгана.

Таргудайн зүүн гарһаа тэрээнэй һамган, хамар дээрээ томо хара мэнгэтэй маряатай эхэнэр, шэрээ дээрэ архиин тагшануудые табина. Тэрээндэ арбан хоёртой муухай шарайтай, эсэгээшье, эхээшье нэгэ доро нажааһан бага басаганиинь хамһалсана.

Таргудай нюргаа сэхэлээд, тэнюун зангаар айлшадаа хараашалба. Баруун ханаар аха захатан, ноёд хүбүүдтээе хууна, доошо, үүдэн тээшэ нүхэдын түрисэлдэнэ. Эхэнэрэй талада һайндэрэйхээр хубсалһан аха захатанай, ноёдой һамгад басагадтаяа, аша басагадтаяа хуури байраяа эзэлэнхэй.

Таргудай эзэн хүнэй нюдөөр яаралгүй нүхэдэй нюурнуудые шэртэжэ байтараа гэнтэ Тэмүүжэнэй нюдэнтэй уулзашаба. Ушараагүй юумэнтэй ушарһандаа сошохын ехээр сошожо, нюдэниинь тэншүү хүнэйхидэл дэмы хооһоор юлышэбэ. Дураа гутаһан харасаар хэдэн зали яаха хээхээс бодомжолон, тэрээниие хараһан зандаа хууба.

Тэмүүжэн мэгдэһэнээ харуулангүй, нюдөө буулгангүй, урдаһаань сэб сэхэ хараад, үлдөө һаань, нэрэ түрэтэйгөөр гэрһээ гараха гэжэ бэлдэжэ байба. Таргудай тархья хянсагад гүүлэн, ууртай харасаяа тэрээнһээ һалгаажэ, зорюута һанаа амар хоолойгоор үльгэршэндэ хандаба:

– Зай, хүндэтэ Түшэмэл сэсэн, шухала хэрэгэй урда тээ хоолойгоо норгохо саг ерээ ха, – тэрэ эрьенгүй, гараа һамгандаа һарбайхадань, тэрэнь архитай мүнгэн аяга барюулба. – Хэрбээ маһай архи үлүү хатуу байгаа һаань, хахадыень уухадатнай болохо, һулашаг һаань, оёортонь хүрэтэр уугты, харин хэндэшье хэрэггүй һаань, сэхэ хэлэгты, арза гаргахабди.

«Минии түлөө шууяа гаргахаяа зүрхэлбэгүй, – гэжэ Тэмүүжэн һанаагаа амаран шэбшэбэ. – Гэбэшье намайе үлдэхэ эрхэ тэрээн-

дэ үгы, өөрөө намайе эндэ асараад, барижа байна ха юм. Би өөрөө туг хюуртай ноёнби, тэрээнһээ доро бэшэб».

Түшэмэл хоёр гараараа аягыень абажа, урдаа үргөөд, гал руу нэгэ хэды дуһал дуһааба. Удаань нэрэгүй хургаараа архиһаа зүүн талаһаа эхилээд, найман хизаар руу сүршэжэ, өөдэнь, үрхэ руу үргөөд, айлшадай анхаралтай хараса доро аягынгаа хахадые ууба. Гэрээр һайшааһан абяан дуулдаба: архи хатуу байба. Тэрэ хэды дуһал салгитуулан, шэрээ дээрэ адхартар няд гэтэр хүндэ аягаа табяад, баруун гартаа хуураа барижа, хүбшэдэнь номоо табиба...

Зүгын балай амтатай тоһоной гоожоондол хатаһан ая-гангын хангал утаандал бүшмэг үдхэн аялга зэдэлжэ эхилбэ. Үльгэршэн нюдөө анижа, духаяа уршылган, дуунай үгэ ханажа байһандал, дуугай болобо. Дахин зэдэлһэн хуурай шэнэ абяагаар саб гэтэр хабшаад байһан амаа заалажа, томо сагаан шүдэнүүдээ харуулан, хүнэй бэшэ, орооной бугын бүрхирөөнэй олиггүй бүдүүн хоолой зэдэлбэ:

*Хэтэдээ толорһон тэнгэриин урда,
Дэлхэй зонхилһон бурхадай урда
Гэсэр хаанай арбан гурбан дайн тухай
Үнэн үгөөр түүрээн дуулая.
Гэр соохид нэгэн дуугаар харюудань:*

– Ай-дуу-зээн! Ай-дуу-зээн!..

Үльгэршэн зоной эбтэй дабталгада урмашан, аха захатан руу толгойгоо дохин үргэлжэлүүлбэ:

*Дайша уужам һаадагууд сооһоо
Хори хорин дуута годли ходолон абая.
Абай Гэсэрэй арбан гурбан баатарнууд тухай
Үнэн үгөөр түүрээн дуулая.*

Бүгэдэ дуу ниилүүлэн:

– Ай-дуу-зээн! Ай-дуу-зээн!..

Үльгэршэн намдуугаар үргэлжэлүүлнэ:

*Агуу уужам һаадагууд сооһоо
Арба арбан дуута годли гарган абая.
Абай Гэсэрэй арбан гурбан дайсад тухай
Үнэн үгөөр түүрээн дуулая.
Бүгэдэ дахин тодожо абан:*

– Ай-дуу-зээн! Ай-дуу-зээн!..

Оролто дуугаа дүүргээд, үльгэршэн дахин Таргудайн гархаа дүүрэн духарья абажа, хахадынь уугаад, нэгэдэхи дуунда оробо.

Тэмүүжэн эртын сагай эхин тухай, баруун, зүүн бурхадай мүн-дэлхэн тухай анхаралтайгаар шагнажа, тэдээнэй нэрэ хадуун аба-жа нуутараа гэрэй халуунда дууража, дүнгөөрөө хана түшөөд, тол-гойгоо ганхуулан, унташаба.

Тэрэ бүгэдэ бурхадай хулинсаг эхэ Эхэ Сагаанай ажаһуудар юһэдэхи тэнгэридэ байнаб гэжэ зүүдэлбэ...

Саһата сагаан үүлэнэй оройдо томо гэр оршоно. Яла-сала го-ёожо оёгдоһон үүдэндэ хүхэртэрөө сайраһан мүнгэн буурал үһэээ мур дээгүүрээ һанжуулһан хүгшэн нууна. Тэмүүжэн үүлэтэ хадын бооридо зогсоод, тэрээниие харана. Гэнтэ хүгшэн тэрээн тээшэ эрьежэ, шэрүүнээр хараад, гараараа занган дуудаба. Тэмүүжэн зөөлэн сагаан хүбхэн дээгүүр гэшхэлэн, болгоомжотойгоор тэрээндэ дүтэлжэ, доро дохибо.

– Наймадахи тэнгэридэ минии ехэ басаган Манзан Гурмэ ажаһуудаг, – гэжэ тэрэ шэрүүхэнээр шэртэнэн зандаа дуугарба. – Тэрэ мэнэ һаяхан Эсэгэ Малаан ехэ хүбүүгээ түрэбэ, тэрээнһээ табин табан баруун сагаан бурхад гараха, тэрээнэй ахалагшань Хаан Хурмас Тэнгэри байха. Энэ минии табин табан һайхан үри һадаһад үе сагай барагдан барагдатар минии бага үхин Маяс Хара Төөдэйһөө мүнделхэн дүшэн дүрбэн хорото һанаатай үри һадаһадтайм дайлалдаха. Хорото һанаатай минии үри бэенэр га-зарай арадта зоболон эльгээхэ, харин минии һайхан сэдхэлтэй үри һадаһад тэдээниие хамгаалха. Хаан Хурмас Тэнгэрийн гурбада-хи хүбүүн Чингис Шэрээтэ Богдо Хаан газарай хүн зондо ёһо хуули зохёожо, тэдээниие хүтэлхэ. Нэгэтэ юһэн үдэрэй найрта эсэгингээ гэртэ зуун жэлээр унташаха, тэрэ үедэ харууһагүй газар дээрэхи зон оромоо алдажа, ёһо хуулиинь мартаха, дэлхэй дээрэ гурим эбдэрхэ. Аханарын тэнэг, багашуулын хүнэй үгэ дуулахагүй, булта бэе бээдээ һэлмэ жада баряад добтолхо, хэн зүб, хэн бурууб гэжэ ойлгохын аргагүй болохо, тиихэдэнь минии үри һадаһан Чингисэй хүнэнэ дуудахаш, тэрээнэй тугаар газар дээрэ журам байгуулжа, гу-римгүйшүүлые хэһээхэш, гуримтайшуулые үргэхэш.

Тэмүүжэн үндэр наһатай хүгшэниие гайхангүй шагнана, тэрээнэй хэлэжэ байһан үгэнүүдые үни мэдэжэ байһан шэнги байба.

- Ойлгоо гүш? – гэжэ эсэстээ тэрэ шэрүүнээр асууба.
- Ойлгоо! – гэжэ Тэмүүжэнэй шангаар хэлэхэдэнь, тэрээнэй абьян алас холуур сууряатан дуулдаба.
- Яба!

Тэмүүжэн хүгшэнһөө холодоходоо тэрэ дары һэришэбэ. Тэрэ хажуу тээшээ хараашалба, тэрээнэй бээ табинги һула байһые хэн нэгэн обёороо гээшэ гү гэжэ шалгаба. Бүгэдэ зон тэрэл зандаа, өөрынгөө һуурида һуунхай, эхэнүүдэйнгээ уулзалгын һайндэртэ сугларһан баруун, зүүн тэнгэридэй тэмсэл тухай шагнажа байба.

*Манзан Гурмэ бурханай ашанарһаа
Эсэгэ Малаанай ууган хүбүүн
Хизааргүй баруун сагаан тэнгэрийн
Хан Хурмас залуу эзэн бодобо.
Маяс Хара бурханай ашанарһаа
Асарагангын Харын ууган хүбүүн
Дорнод Тэнгэрийн хара эзэн
Хархис хэрээгэ ударидагша Бөө Хара бодобо...
Мүргэлдэн тулалдаха бухадал адляар,
Аймшагтай харасаар бэе бээ харбажа,
Хүжүүн хүзүүгээ нугалан,
Тулалдаанда бэлдээ хоёр тэнгэрид...*

Тэмүүжэн дуу шагнангүй, өөрынгөө зүүдэн тухай шэбшэбэ, гэнтэ тэрээнйе һэргээһэн баяртай мэдэрэлдэ абтаба: «Энэ зүүдэн намда дэмы үзэгдөөгүй, хэзээ нэгэтэ бэшэ, һарын тэнгэй үедэ, хаанаб даа бэшэ, харин сэхэ Гэсэрэй дуунай үедэ, иихэдээ үнэхөөрөө минии хаан болохые зүгнөө! Энээнһээ үнэн бэлгэ тэмдэг ханахын аргагүй! Бөөнэр зүб лэ хэлээ байна...».

V

Үглөөнэй наранай тохойн шэнээн үндыхэдэ Тэмүүжэн һүүл хоёр сар тэргээр аргалда ошобо. Үшөө хабарһаа хүнэй зэргэ үндэрөөр обоолжо суглуулһан аргалай томо сомоо хүрөөнһээ табан харбаанай зайда Онон мүрэнэй нугалаагай саана байгаа. Тэдэнэр хадын эрид үгсүүр газарые тойрон, набтар газараар ябана. Харгы холо, нугалбаряатай болоно, тиимэшые һаань, тэдэ сарнуудайнгаа шадал гамнана.

Саһан хүнгэрэгөөр хушаатай гансаардан байһан обоо аргалда тэдэ дүтэлөөд, саһан дээгүүр мөөрэй сараа үлөөжэ, тэргэнүүдээ эрьюулэн, хоёр тээһэнь зогсожо, ажалаа хэжэ эхилбэ. Тэмүүжэн гуталаараа саһа малтажа, үхэрэй томо томо шабааһануудыг гаргана. Һүүл шангаар амилжа, хамар дороо гунигтай дуу гүнгэнэһөөр, аргал суглуулна. Хажуугаарнь хоёр хирээ юу малтажа байһыень анхаржа хараһаар, доогуур ниидэн гараба. Хүйтэн жабар ама хамар шэмхэжэ байба.

– Манай мүрөөр хэншьеб ерэжэ ябана, – гэжэ Һүүл хэлээд, ажалаа тогтоонгүй, духа дороһоо хүрэн руу харана.

Тэмүүжэн толгойгоо үргэбэ. Үдхөөр ургаһан улаан бургааһантай эрьедэ дүтэшэг нугалааһаа сагаан азарга унанхай хүн гаража ябаба. Тэрээнэй хойноһоо жолоодо татагдан, хүгшэн алаг морин гэшхэлнэ. Тэрэ моритой хүниие Тэмүүжэн абаһаар лэ Хүхэчу гэжэ таниба. Энэ удаа тэрэ хонин даха үмдэнхэй.

Дүтэлжэ ерэхэдээ Хүхэчу нюдөөрөө Тэмүүжэндэ энеэбхилээд, газарта буужа, жолоогоо гүйжэ ерэхэн Һүүлдэ барюулба.

– Юундэшьеб даарашабаб, хэтээ айлда мартааб, – гэжэ энеэбхилэн тэрэ хэлээд, мүрөө хабжагануулан, Һүүлдэ хандаба. – Ши энэ минии алаг морёор Агучи ноёной айлда ошоод, минии хэтэ абаад ерэ. Энээнэйш түлөө би шамайе эдеэлүүлхэб. Ганзагымни сумаа соо мориной эльгэн байна, үсэгэлдэрэй.

Һүүл баярлаһандаа ухаангүй дохижо эхилбэ.

– Асархаб, асархаб, годли мэтээр гүйлгэжэ ошоод бусахаб.

– Һүй, үгы, ши минии мори саһан соогуур бү намна. Би энээнине гамнанаб, харана гүш, хүгшэрөө, ши аргааханаар ябаарай, – гэжэ тэрээндэ захиба.

– Ойлгоо, ойлгоо, – Һүүл яаралтайгаар сагаан азаргыень өөрынгөө тэргэдэ уяба. – Би аалихан хатараар ябаад ерэхэб.

– Зүб, зүб, аргаахан лэ хатараар дээрэ.

Барлагай алаг мориндонь мордоод, хахархай гуталаараа болгоомжотойгоор нэшэн ошохыень хүлээгээд, Хүхэчу Тэмүүжэн руу эрьелдэбэ:

– Хөөрэлдэе.

Тэмүүжэн тэргэдэ нюргаараа түшөөд, тала руу шэртэн, абяагүй байба.

Хүхэчу дүтэлжэ, тэрээнэй дүнгын түмэр бүхэлүүр барижа үзөөд, тэргэ түшэжэ, аргаахан дуугарба:

– Ши ехэ бэрхэшээлнүүдые дабажа гарабаш. Шинии хэрэгтэ намай бү оролсо гэжэ захирагдаа, ши өөрөө шиидхэбэри абаха байгааш, тон зүб шиидхээш: Бэгтэр хулинсагтаа ошохол байгаа. Хамнигадтай нүхэсэһэншни баһал зүб. Шамайе ахалагша бөөнэр ехэ магтана. Шинии бүлэ Хэрлэнэй эхиндэ мүнөө нууна, тиишээ нүүхэдэнь хамнигад туһалаа.

– Ши манайда ошоо гүш? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Үсэгэлдэр хүни тэндэһээ ерээб, эхэшни энээниие дамжуулаа, – Хүхэчу энгэрһээ хониной арһан бээлэй гаргаба.

Тэмүүжэн Хүхэчүгэй гарһаа саб шүүрэжэ абаад, нюуртаа няаба. Эхынь гарнуудай хангал хамар руунь эрид сохибо. Нюдөө ялас гүүлээд, Тэмүүжэн нүхэр тээшээ баясан хараба, эрид эрьелдэхэдээ, дүнгөөрөө тэрээнэй нюур дайран алдаба. Хүхэчу болгоомжолон тэрэнһээ холодоод, үргэлжэлүүлбэ:

– Минии эсэгэ Хэрлэн руу үбэлжөөндэ нүүгээ, танайхинһаа го-лоор доошо хахад үдэрэй зайда тогтоо. Зунай эхиндэ минии эсэгэһээ танай абаашаһан юһэн моридоо дүүнэршни һөөргэнь туужа асараа: хадаар саһатай, тэжээл бага.

Тэмүүжэн тэрэ дары Хүхэчүдэ гомдолоо таража, хүйтөөр угтаһандаа нэгэ бага аягүйрхэбэ.

– Хэтээ зорюута мартаа гүш? – гэжэ энеэбхилэн асууба.

– Тэрээнгүй аргагүй, – гэжэ Хүхэчу энеэбхилэнгүй хэлээд, хүй-тэрһэн тад ондоо хоолойгоор хэлэбэ. – Энэ нүхэрэй ерээдүйдэ хөөрэлдэхэ хэрэгтэй. Би шамтай уулзахагүй байгааб, теэд эхэшни гуйгаа. Ши өөрөө эдээниие хэнэйшые туһагүйгөөр гаталха ёһотойш, тиигэжэ тэнгэри шиидээ, бидэ тэрээнэй хүсэл бээлүүлнэбди. Юугээр энэ шинии тайчуудай хөморгон дүүрэхэб гэжэ мүнөө хэншые мэдэнэгүй, гансал ши өөрөө энээнһээ мултарха ёһотойш. Таргудай тогтууригүй бодолтой, мүнөөдэр нэгэ юумэ, үглөөдэрын ондоо юумэ бодохо, тиимэһээ тэрээнтэй болгоомжотой бай, ехээр нүдэндэнь харагдангүй ябахаяа оролдо. Тэрэ мүнөө хияадуудые, таанарые, дараад байна, ши тэрээндэ харгыдань байһан һөөг мэтэш. Ехэ Сэрэн үхөө гэжэ мэдэнэ гүш?

– Үгы-ы, – гэжэ гайхангыар Тэмүүжэн татаба. – Юун болоо юм?

– нара хахад урда тэрэ Бүри Бүхэтэй мэргэдүүдтэ дээрмын добтолго хээ, тэдэнь хүрээндэнь добтолоо, ехэ байлдаан болоо. Манайхид сохилдоо, мэргэдүүд сухарья, гэбэшье ехэ олон сэрэгшэд, тэрэнэй тоодо Ехэ Сэрэн хосороо.

Тэмүүжэн гайхаж, дуулаһанаа бодомжолжо, удаан дуугай байба.

– Ши абганартаа ошохоо арсажа, тон зүб шиидээш, – гэжэ Хүхэчу тэрээнэй нюур руу хёрхоор харан хэлэбэ. – Тэндэ шамайе аюул хүлээжэ байгаа.

Тэмүүжэн аягүйрхэн бодобо: «Энээншье тухай мэдэнэ, нүхэдһөө мэдэжэ абаа хаш, мэхэтэй үнэгэн лэ даа», харин өөрөө хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь абаашаба:

– Бүри Бүхэ мүнөө хаанаб?

– Тэрэ хоёр үлүүсэй үлэгдэлтэй Даридайда нүүжэ ерээ, Худагтын наһа бараһан хойно сугтаа байдаг болоо.

Дуугай байбад.

Голой нүгөө эрьедэ саһаар шэдэгдэнэн хүнгэрэг соогуур үхэнэн мориной нэе дээгүүр хоёр хирээ эрьелдэнэ, мэнэ һаяшаг тэдээн дээгүүр ниидэнэн лэ хоёр хаш. Олзо оложо, хашхаралдан хаагалбад, нууриин түлөө наншалдабад. Нэгэниинь нүгөөдөө намнана, гансал өөрөө олзоёо эдлэхэ хүсэлтэй дүтэлүүлнэгүй, нүгөөдэнь гомдонгёор хажуу тээһэнь орохоёо һанана.

– Худагта Ехэ Сэрэн хоёрой үлүүс яахаб? – гэжэ хирээгэй наншалдаае хабаагүйгөөр хаража байһан Тэмүүжэн асууба.

– Ши намһаа өөрынгөө бодол нюугаагүйдэш болохо. Сэхыень асуугыш: минии эсэгын үлүүс минии наһа хүсөөгүй шалтагаар буляжа абаа, тиимэһээ мүнөө ондоо ноёдой үлүүс яахаб. Тиимэ гү? – гэжэ Хүхэчу һураба.

– Тиимэ, – гэжэ барагад гэн, Тэмүүжэн зүбшөөбэ.

– Таргудай энэ хэрэгээр хоёр дахин ноёдые суглуулаа. Ехэ Сэрэнэй хүбүүгүй һэн тула, адуун хүрэгэйн хахадын хулгайн һэн хадань, ноёдой хоорондо хубааха гэнэн шиидхэбэри абтаа. Ехэ Сэрэнэй албатан зоние малтайн Таргудай өөртөө абаа.

– Худагтын үлүүс яагааб?

– Худагтын үлүүс Таргудай өөртөө абаа, хадагалха хэбэртэйгээр. Тэрэ уг залгамжалагшад Сача Бэхи Тайчуу хоёрой арбан гур-

батай болоходо ехэнхи зөөриень хубаажа үгэхэб гэжэ найдуулаа. Хахадыеньшые үгэхэгүй гэжэ эли.

– Ехэ Сэрэнэй хүрэгһөө хияадуудта юуншые хаа хүртөө гү?

– Хутулын хүүгэдтэ юун бэ даа хүртөө, Даридай Бүри Бүхэ хоёрые Таргудай төөриһэн хари зон мэтээр баряад байна. Ехэнхинь дүтын тайчуудай ноёдтол хүртөө, нүгөөдүүлын хэдэн арбаад толгой абаа, бусадын өөрынхиеэл алдаагүй хаа, болоо гээд, шүлһөө найруулаад лэ, дуугай үлөө.

– Даридай абга юугээрээ Таргудайда таараагүйб?

– Юугээрээ тэрэ тэрээндэ найшаагдаха юм?

– Тэрэшни наймһаруу, хүнэй үгөөр, тиимэл зон Таргудайда найшаагдаха ёһотой.

– Даншые хаа юрын байна даа шини бодолнууд, Тэмүүжэн ноён, – гэжэ шамарлангыар Хүхэчу хэлэбэ. – Ши яагаад ойлгоногүйбши? Таргудай аймаар һэжэгтэй хүн ха юм, һөөг бүхэнэй саана арьятаниие харадаг. Есүүхэй ноёной түрэн дүү заатагүй хоро ханажа байха гэжэ тэрэшни бодоно, тиимэһээл Хутулын хүүгэд шэнгээр бээдээ дүтэлүүлнэгүй. Тээд тэдэньшые ехэ хүндэгүй. Дохино, урдань ороно, харин тэрэ тэдэниие хада руу тэрьелхээ байһан шонын гүлгэд мэтээр харана ха юм.

– Юундэ?

– Юундэб гэхэдэ, хияадууд тэдэнэрэй нүдэн соо байһан шэртэһэн мэтэ ха юм. Тэдээнэй эсэгэ Хутула хаан байгаа, харин Таргудай тэрээндэ ходол дохижо ябаа. Мүнөө тэрэ өөрын засагтай болоод, Хутулын хүбүүдые дэбһэхэдэ досоонь ехэ аятай байна бшуу, хаанай хүүгэдые хазаарлаад байна гэжэ хүн тэрээнэй хүсэ хараг. Ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Ши өөрынгөө ухаанда хадуужа абыш даа. Таргудай хэээдэшые хияадуудта найнаар хандахагүй, таанар тэрээндэ харша хари дайсад гээшэт. Тиимэһээ тэрэ таанэдые дууһан дарахаяа оролдохо. Шини абганар энээниие ойлгоногүй, харин ши энээниие найса ойлгожо абаха ёһотойш.

– Эсэгымни үлүүс яагааб? – Тэмүүжэн Хүхэчүһээ бүхы юумэ һурагшалан абахаяа яараба. – Энэ хүрээндэ нэгэшые манайхиние хараагүйб.

– Эсэгынш сэрэгшэд тайчуудай үлүүснүүдээр тарахaya Һанаа-гүй, Таргудайе тэдэндэ аминдань бэлшээри гаргажа үгэхыень гуйгаа. Таргудай тэдэндэ арсахaya зүрхэлөөгүй, мянгатанай хүрeэн мүнөө эндэһээ зүүн тээ, татаарнуудай хилэдэ байна. Харин сэрэгтэ байгаагүй зон хуушан хүрэг, хонидоо хараад нууна.

– Манай хүрэгыe мүнөө болотороо хубаагаагүй гү?

– Үгы.

– Юундэ?

– Юундэ гэжэ асууна гүш? – тэрээн руу хажуу тээһэнь хараад, Хүхэчу асууба. – Энээн тухай мүнөө булта таажа ядадаг. Эндэ һая Таргудай Ехэ Сэрэнэй мал болон албатаниие Һанаата болоншьегүй бултыень хубаагаа. Харин эсэгыншни эзэлүүри дайрахaya зүрхэлнэгүй. Есүүхэй ноёной хүнэнһэнһөө айна хаш: дээдын юртэмсэдэ ушархал ха юм даа. Энэл намай баясуулна: үлүүстэ гар хүрөөгүй хадаа шамдашье гар хүрэхээ айха бшуу.

Тэмүүжэн абяагүй байба.

– Харин ши болгоомжотой байха ёһотойш. Таргудайн хүнэнһэн тогтууригүй, хоёролжон болодог: нэгэ юумэ Һанаад, ондоо юумэ хэдэг, илангаяа һогтуу байхадаа.

– Зай.

Тохойн һөөгэй саанаһаа моритой хүн харагдаба – һүүл тэдээн тээшэ хатаруулжа ябаба.

– Ши энээ руу ходо ябадаг гүш? – гэжэ Тэмүүжэн түргэн асууба.

– Ябадагби, харин шамда бэшэ дүтэлхэгүйб.

– Манайхиниие харалсажа бай.

– Тэдээн тухайгаа Һанаагаа бү зобо. Тэндэ дүтэ эсэгэмни байна, тэрэ харалсажа байна бшуу.

Һүүл дүтэлжэ, арбаад алхам урдань моринһоо буугаад, бүхыһэн нюргаараа Хүхэчүдэ яараба: доро дохижо, аймхайгаар энеэб-хилэн, энгэрһээ хэтэ сахюур гаргажа, хоёр гараараа һарбайба.

– Хэн гал аһаахаб? – шогложо, Хүхэчу гараа дэлгэбэ. – Эдeэн минии, харин ажал шинии болог лэ даа.

– Зай, мэнэ, мэнэ, – һүүл һахы һалаг боложо байтараа, гэнтэ залд гэбэ. – Аргал манай бэшэ, утаа хараа һаа, бидэндэ хүртүүлхэл...

– Юуншье танда болохогүй, – гэжэ Хүхэчу Һанааень заһаба. – Намайе гуйгаа гээрэй. Таргудай ноён юумэ хэлэхэгүй, бөө хүнһөө

үхэрэй шабааһа харамнахань һэн гү? Бүхы Ононоор тэрээниие наада барина ааб даа, тиигээд тобшо болгожо һунгахагүй, зүб бээ? – гэжэ тэрэ энеэбхилэн, Тэмүүжэн руу эрьебэ.

– Зай, тиигэбэл, айха юумэн үгы, – һүүл үшөө дахин һэргылжэ, хүрэн руу хараад, сомоогой саана саһанһаа газар арилгажа эхилбэ.

Уданшьегүй тэдэ гурбан багахан түүдэгэй дэргэдэ һууба. Гал дээрэ зурууд модонуудта адуунай эльгэнэй шуһата хэршэмэлнүүд үлгөөтэй. һүүл дутуу шарагдаһан түүхэйшэг эльгэ хомхойгоор амандаа хээд, түргэн жажална. Тэрээнэй нюур шуһа, хөөгөөр будагдашаба. Тэмүүжэн гэдэһээ үлдэжэшье байгаа һаа, тэсэжэ, өөрын-гөө һабаада гурбан хэршэмэл эльгэ гал дээрэ барижа, шуһанай гоожохойо болиһон хойно эдижэ эхилбэ.

– Би ехэ юумэ эдихэгүйб, – гэжэ Хүхэчу хэлээд, гартаа адха саһа бажуугаад, ама руугаа хэбэ. – Үсгэлдэр би тарган мяха эдеэб, мүнөө хоёр үдэр эдингүй ябахаб. Ажалдаа та хоёр бү яарагты: үшөө юһэн үдэр танай хүрэн үглөөһөө үдэшэ болотор унтаха. Эдеэлжэ садаад, үдэшэ болотор галай хажууда унтаха аргатайт.

– Би баһа энээниие ойлгооб. Хүрэн соо хон-жэн, нохойшье хусанагүй, – эдеэндээ хахажа байгаад, һүүл баталба.

Ошохынгоо урда тээ Хүхэчу түүдэгэй дэргэдэ багахан саг соо тэрээнэй хуби хэршэмэл һүүлэй эдитэр хахад үгэдөө үгөө таһалаад, толгойгоо үбсүүн дээрээ буулган, һажаад абаба.

Ябахадаа тэрэ үшөө дахин дабтаба:

– Үдэшэ болотор амарагты, хүрэн руу бү ошогты. Юуншье танда болохогүй, тэндэ таанадые хэншье һанахагүй.

«Бидэниие идхажа байһан мэтэ, – гэжэ Тэмүүжэн досоогоо мийдэ гэбэ. – Манай амаралта тэрээндэ юуштэб, өөрөө шубуун шэнги сүлөө ха юм».

Тэрээниие үдэшөөд, Тэмүүжэн үхэрэй аргал дороо дэбдижэ, галаа һэргээгээд, түүдэг руу нюргаараа хараад хэбтэбэ.

Унтахынгаа урда хэлэбэ:

– Өөрынгөө тэргэ дүүргэ, галаа хараарай, минии һүүлээр унтахаш.

Тэрэнь тархья дохёод, галда шатажа дүрэшэнхэй хэршэмэл-нүүдые эдихэн зандаа һууба.

Тэмүүжэн Хүхэчүдэ өөрынгөө зүүдэн тухай юушье хэлэбэгүй. Зүүдэнэй бээлүүлэгдэхын тула хэндэшье хөөрөжэ болохогүй гэжэ

тэрэ мэдэдэг, тэрээнээ нюусаар ухаандаа хадуужа, ходо ханажа ябаха хэрэгтэй.

Нүгөө талаһаа, Тэмүүжэн бөөгэй энэ ябадалда дээрэлхүү маяг мэдэрбэ, юундэшьеб Хүхэчу гансал өөрынгөө мэдэхэ харгыгаар тэрээниие гэнжэлээд, ябуулжа байһандал ханагдажа, хэжэг түрүүлбэ. Тээд тэрээнэй шинии хойноһоо ехэ бөөнэр адаглажа байна, тэдээнэй харгалзалга доро шамайе хаанай шэрээдэ һуулгаха бэлэдхэл боложо байна гэжэ хэлээшье хаань, Тэмүүжэн хөөрэлдэжэ байхадаа өөрыгөө тэрээнһээ дулдыдажа байһандал мэдэрбэ. Хүхэчу бага багаар тэрээниие засаг дороо оруулжа байна, тиин энэнь ханаань зобообо. Зосоохи бүхы мэдэрэлээ шагнажа, Хүхэчу тэрээндэ Жамууха анда шэнги үнэн нүхэр бэшэ, харин хэрэгтэйшье хаа, хүсэн түгэсшье хаа, саг зуурын лэ харгын хани гэжэ шиидэбэ.

VI

Тэмүүжэн һүүл хоёр наранай орохо багаар хүрээн бусаба. Үүлэдэй улаабтар бүтүү манан холын хада дээрэхи нара халхална. Гэрнүүдэй хоорондо шанаһан мяханай үнэртэй худхалдан, галай шороб утаан анхилна, хүн зон үдэшын һуулганда дахин бэлдэнэ.

Таргудайн айл руу годирходоо сар тэргээ урид хүтэлөөд ябаһан һүүл сахаригай арадахи голоор хүнэй гэрэй зүүн хана дайражархиба. Тэмүүжэн өөрынгөө ашаатай гушаад алхам хойнонь ябаад, хүлэмхээр хяаганан, ханын хүдэлхые хараба.

Һүнэй гэрэй үүдэнһээ хүхэ торгон гоёлой дэгэлтэй Таргудайн һамган бүхын гүйжэ гараба. Гаараһан харасаар оршон тойрон хараашалан бэдэржэ, айжа һалганажа байһан һүүлые харажархёод, шархатаһан эмэ баабгай мэтээр хоолой дүүрэн хашхарха хүсэлтэй амаа ехээр ангайжа байтараа сошордонгёор ехэ гэр руу хаража, нүдээ бэлтылгээд тогтошобо, тэрэшье бээ ухаа абаж, тарган нударгануудаа бажуун шииганаба:

– Ши, яар эшэгэн, нүдөө аняад ябана гүш? Али шинии нэгэ нүдэ тэлхэ байгаа гү, нүгөө нүдөөрөө һайнаар харадаг болохыншни тулада? Хаагуур иимэ удаан үгы болообта? Мэнэ айлшад ерэхээ байна, уһан үгы, түргэн ашаагаа буулгаад, соолго руу ошогты!

Һүүл мэгдэнгээр дохёод, гэдэргээ сухарин, тэрээнэй захиралта дүүргэхээ яараба. Таргудайн һамган Тэмүүжэн руу харабагүй,

тэрээниие обёороогүй мэтэ болобо, харин дахин хашхархадаа, үгөөрөө хожууландань лэ хандаба:

– Түргэн намда уһа асарагты!

Аргал буулгаад, гол руу уһанда ошоод ерэтэрынь наран оро-бо. Тэмүүжэн ехэ гэртэ нүхэдтэй үрдижэ орохоёо яараба, тэрэгүйдэ хуурииень эзэлжэ болохо. Һүнэй гэртэ уһатай хүхүүрнүүдые оруулаад, тэргээ мулталжа, хилгааһан уяануудыень сарай эбэртэ орёобо. Һүүл энгэр соогоо үлэһэн адуунай эльгэ гараараа дараад, гэр руугаа гэшхэлбэ, харин Тэмүүжэн айл соо үлэбэ.

Энэ удаа ехэ гэр руу нүхэдтэй ороходоо балайшые айбагүй. «Эхэ Сагаан бурханда тэмдэглэгдэһэн намда энэ Таргудай юун бэ», – гэжэ богоһо алхажа ябахадаа тэрэ һанаагаа тэгшэлбэ.

Һууридаа Һуугаад, хүн зоной Һуухые хүлээжэ, хоймор руу хараба. Үсэгэлдэрэйхидэл адли байба: ехэрхүү маадагар Таргудай гэрэй тэгэн дунда Һууна, баруун таладань үльгэршэн, зүүн таладань һамганиинь. Тэрэнь мэнэ һаяхан Һүүлэй нюдэ тэһэлхээр ганиржа байһан аад, мүнөө энеэбхилэн, айлшадые илдам налгайгаар хаража Һууна.

Таргудай шангаар ханяжа, хоолойгоо заһаад, бодолгото болоһон ухамайлиг шарайгаар айлшадые хараашалба.

– Ноёд ба минии үнэн нүхэд, – гэбэ тэрэ. Байд гээд, үргэлжэлүүлбэ. – Мүнөө иигээд лэ дахин агнуурида гараха хаһамнай дүтэлбэ. Мүнөө жэлэй аба хайдагта олон отогүүдай хүн зон ерэхэ, холын, дүтын, би мүнөө гараа хабсаржа байнгүй, амаран унтангүй бэлдэжэ байнаб, хайшан гэжэ һайнаар энэ хэрэгээ үнгэргэхэб гэжэ бодоноб. Хаа-хаанаһаа олон айлшадые урьад, онгон тэнгэринүүдые, Һүнэһэ заяануудые һайнаар хүндэлхын тула юушые хэнгүй байгаа һаамнай, муу ха юм. Нёдондо бидэ ехэ олзо абаагүйбди, тэнгэрийн бурхад бидэн руу томо ангай хүрэгүүдые эльгээгээгүй. Һүүлдэнь угаймнай олонхинь агнуурида гарахын урда тээ зүүн бурхадтаа һайн үргэл хээгүй, гансал хони ямаадаар үнгэргөө гэжэ мэдээбди, тиимэ-һээ тэдэнэр бидэндэ сухалдаа бшуу. Энэ удаа би зүүн тэнгэридтээ ехэ үргэл хэхээ һананаб. Би гурбан хара хони, гурбан хара азарга болон гурбан залуу эрэшүүлые үргэлдэ үгэхэ гэжэ шиидээб.

Аха заханар болон ноёд абяагүй болоод, тэрээниие шагнажа байтараа, даржаганалдажа эхилбэ:

– Энэ тон зүб шиидхэбэри!

- Үнинэй бидэ зүүн тэнгэридтэ хүнөөр үргэл хээгүйбди.
- Таргудай сэсэн бидэнэй түлөө ходол бододог.
- Тэрээндэ олзынгоо хуби ехэ болгохобди...

Тэмүүжэн хүнэй үргэл тухай дуулаад, бүхы бэээ зангидаба, зүрхэниинь түшэгэнэбэ: «Намайе зүүн бурхадта эльгээхээе ханаба бэшэ аабза? – теэд бодомжолжо үзөөд, үсэгэлдэрэй зүүдэн тухай, Таргудай Есүүхэй эсэгын үлүүстэ гар хүрэхээеэше айгаа гэжэ Хүхэчүгэй хэлэһэн үгэнүүдые ханахадаа ханаагаа амарба. – Үгы, тэрэ зүрхэлхэгүй, тиигээ хаань, тэрээниие өөрыень элинсэг хулинсагууд Эрлиг хаанай харанхы түрмэ руу хаяха гэжэ мэдэнэ ха юм».

Таргудай үльгэршэндэ үсэгэлдэрэйхидэл адляар архи барина, тэрэнь уугаад лэ, удаань эзэдтэ, галда, онгонуудта элбэг баян магтаал үгэнүүдые дэлгэнэ.

Тэмүүжэн тэдээниие шагнанашьегүй, гэнтэ ерэхэн ханаа зоболгоһоо бэээ номгоруулжа, өөрынхиеэл бодоно: «Таргудайн толгой соо иимэ тахил тухай бодол мүнөөдэр лэ ороо ха даа. Хэрбээе үсэгэлдэр ханаһан наа, тэрээн тухай үсэгэлдэр лэ гү, үглөөгүүр гү мэдүүлхэ байгаа. Харин Хүхэчу энээн тухай дары мэдээ, тэрээнэй бодолнуудые мүрдэнэ ха, тэрээнһээ ондоо юумэн байхагүй, тэндэ, түүдэгэй дэргэдэ, тэрэ хоёр дахин хүрэн руу бү ошогты, Таргудайн нюдэндэ үлүү дахин бү харагда гэжэ дэмы дабтаагүй».

Нүхэр тухайгаа бодожо эхилхэдээ Тэмүүжэн гэнтэ зосоогоо сухалаа хүрэхэн үнөөхи мэдэрэлээ дахин ойлгожорхибо: «Хүхэчу ухаатай, мэргэн бодолтой, гансал нэгэ муу хорхойтой – ухаа зааха, ойлгосогүй үгөөр хэлэхэ, тэрээн соогоо юу нюунаб гэжэ түргэн таахыншье аргагүй, хоюулаашье байхадаа адли зэргэтэйгээр хөөрэлдэхэгүй. Ходол намайе хургаха, тэрээнэй гарай болгохо, намайе зонхилхо, засаг дороо оруулхые оролдоно гэжэ ханамаар. Мүнөөшье Таргудайн ханал тухай сэхыень хэлээгүй, нюуса үгөөр тэмдэг үгэнэ, занга бэлдэхэн мэтэ, һүүлдэнь тэрээнэй үгэнүүд зулай руу шиидамаар сохихо гү, али галаар шатааха. Харин бидэ тэрээнэй үгэ дуулангүй, хүрэн руу сэхэ ерээ хаамнай... Гэхэ зуура, Хүхэчу Таргудай намда гар хүрэхэ гэжэ ханаагүй, теэд Таргудай тогтууригүй, тэрээнһээ юушье хүлээжэ болохо гэжэ өөрөө хэлээ ха юм. Мүнөө хэндэшье найдахаар бэшэ, Хүхэчушье нэгэ юумэ хэлээд, дары гэдэргэнь болгоно, юумэ хэлэхэдээ бодомжолдог юм гү, али үгы гү, ойлгохын аргагүй, али тэрэ зорюута худхана юм гү ...».

Тэмүүжэн залуу бөө тухай ханахадаа үшөө ехээр уураа хүрэнэ, гэбэшые тэрээниие ехэ туһална, мүнөө сагта найдахаар ори ганса хүмни гэжэ ойлгоно, гэхэ зуура, юундэшыеб зосоогоо тэрээндэ хүйтэн хандаса, гомдол гү, али голхорол гээшэ гү, эли бэшыень ойлгоно.

Түүрээн эхилэнхэй. Гэрээр таһалданги, үдэртөө амаржа үрдиһэн сарюун хоолой шангаар дуулдана:

*Сагаан тэнгэридээ хүтэлэгшэ
Саагуур хамагые мэдэдэг
Хаан Хурмас дошхон тэнгэри
Хэмжүүртэ юумэ хэмжэнхэй,
Тоотой юумэ тоолонхой,
Хамаг тэнгэреэр
Хамагай түрүүн түрэхэн
Хамагай эхин хүсэтэн –
Доодо тэнгэриһээ
Дээдын мүшэн болотор
Хүлтэй хүн хүсэхэгүй,
Гартай хүн диилэхэгүй.
Гурбан юртэмсөөр
Оноогүй гэжэ юумэ
Мэдээгүй мэргэн,
Үзөөгүй мэргэн.
Хүлэг мориной
Гүйдэл дунда
Хайшаашые хараад
Эмээлһээ харбадаг.
Моринойнь гүйхэдэ,
Хулынь харагдахагүй,
Хара һалхин
Хойноһоонь хүсэхэгүй.
Сэсэшүүл хэлэдэг,
Морин унаашадаа тааруу,
Үбгэд хэлэдэг,
Годлинь харбаашадаа тааруу.
Хаан Хурмас түхээрбэ замда
Дундахы хаанда айлшаар,*

*Дунда тэнгэридэ байдаг ахадаа,
Хара, сагаан бурхадай дунда,
Хэнтэйшье мэдэлсэнгүй хуудаг ахадаа,
Тэрээнэй нэрэ – Сэгээн Сэбдэг...*

Урдань хууһан нүхэр һажаад, баруун тээшээ найгашаба, энэ үедэ Таргудай Тэмүүжэниие харажархиба, сухалтайгаар уршыгаад, нюдөө хажуу тээшэнь абаашаба. Баруун тээһэнь хууһан эрэ хүн унтаад түшэһэн нүхэрые тохоногоороо түлхибэ, тэрэнь нэргээд, сэхээр хууба.

«Үгы, Таргудай намай алаха аргагүй, – гэжэ дахин найдангыар Тэмүүжэн бодоно. – Тиигэхээе ханаа хаа, ондоогоор нам руу хараха байгаа, сухалдахагүй, нүдээ саашань болгохогүй хэн».

Шэхэндэнь үльгэршэнэй шүлэгүүд дахин ороно:

*Далан долоон үдэртэ ороһон
Далай бороодо нороогүй,
Далан байлдаанда ороод гараһан,
Нэгэ удаа соороогүй
Хара-хүхэ хуягаа
Үргэн нюргандаа агсаба.
Наян байлдаанда эбдэрээгүй,
Хатуу яһанда мохоороогүй,
Бүтые хахара сабшагша
Шэбшээтэй булад хэлмээе
Зүүн хажуудаа үлгэбэ.
Дайша хүдэр номоо,
Агнууриингаа номоо,
Бугын эбэртэ шара номоо,
Зуун жэлдэ урган үндыһэн
Хуһан модоор хэһэн голтой
Хүдэр номоо, һурша номоо
Баруун хажуудаа үлгэбэ...*

«Зүүн тэнгэридэ хэниие үргэхэнь гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн бодобо. – Хэрбээ тэнгэрийн отогой гү, али ямар нэгэ айлай тусхай хүниие эрээгүй хаань, хёморгоной хүниие гү, али богоолые үргэлдэ үгэдэг... Хабуул хаанай эсэгэ Тумбанай сэсэн нэгэтэ ехээр үбдөөд,

үхэхээ байхадань, зүүн тэнгэрид аха дүүнэрэй али нэгийг үргэлдэ үгэхыень эрихэн юм. Тиихэдэнь эгээл бага дүү Эрхэтэ баатар шуната үргэлдэ орохо хүсэлөө мэдүүлжэ, тэрээниие үргэхэдэнь, Тумбанай эдэгэжэ, үшөө олон жэл ажаһууһан юм гэдэг...»

*Үльгэршэн түүрээжэл байна:
Сэгээн Сэбдэг журамда дуратай,
Баруун таладаа айлшанаа урижа,
Хүндэтэ һуурида айлшан һууба,
Хүндын шэрээдэ уйтан болошобо...*

*...Найр наадан тодхороор дүүрэжэ
Болоходоол болохо байгаа гэнэ:
Хаан Хурмас эдэе хоолтойгоо
Хэлээ залгин алдаба,
Хургадаа хазажа, эдин алдаба...
Шэдитэй тоһоор хургыень түрхибэ,
Хазаһан хургадынь хурдан эдэгэбэ...*

*...Эзэн тэнгэрид эсэстээ садаад,
Хатуу арза уужа жаргаад,
Урда урдаһаа харан һуужа,
Угаа наартай хөөрэлдэбэ.
Хүн бүхэниинь олые мэдэхэ,
Хүн бүхэниинь өөрын ухаатай,
Өөрынгөөл ээлжээндэ нэгэниинь хэлэнэ,
Нүгөөдэнь даруу найнаар шагнана.
Урдынхияа гэнтэ ханажа,
Шэнэ мэдээсэл бэе бээдээ хөөрөжэ,
Урдын урда байһые элирүүлхэ,
һүүлэй һүүлдэ болоһые тайлбарилха.*

Тэмүүжэн өөрөөшье мэдэнгүй унташаба.

Дахин сагаан үүлэд зүүдэндэнь оробо. Түрүүн манан мэтээр хажуугаарынь бөөгнэрөөд, сагаан хүбхэнөөр хүл доронь хэбтэ-шэбэ. Тэрээн дээгүүр тэрэ алхалжа, өөдөө гаражал, гаражал ябаба. Дахин томо сагаан гэр, үнөөхил буурал хүгшэн үүдэндэ харагдаба. Хажуудань шобхогор оройдоо хилгааһан сасагтай үндэр дуулгатай

залуу сэрэгшэн нууна. Нюргаяа сэхэ баряад, тэрэ хайшааб даа хажуу тээшээ харана, ямаршьеб юумэндэ дураа гутаһан хэбэртэй. Хүгшэн Тэмүүжэниие гараараа дуудаба. Тэрэ дүтэлөөд, доро дохибо.

– Энэ минии дүшэ хүбүүн Чингис Шэрээтэ Богдо, – гэжэ хүгшэн хэлэбэ. – Танилсагты, хөөрэлдэгты.

– Хэмши? – эрьезд, сэрэгшэ шэрүүнээр тэрээн руу хараба. – Ши минии элинсэг эхымни гэрэй хажууда юу хэнэбши?

– Би монгол угай хияад – боржогон отогой Хабуулайн гуша, Есүүхэйн хүбүүн гээшэб, – Тэмүүжэн зоригжон харюусаба. – Би тэнгэридэ төөришөөб.

– Есүүхэйе мэдэхэб, – тэрээнэй нюур дулаарба. – Тэрэ минии дунда аха Бүхэ Бэлгэтын нүхэр. Тэрээниие татаарнууд хорлоо, энээндэ танай угайхид гэмтэй, харин бидэ тэрээнһээ үһөөгөө аба-хадашни туһалхабди.

Тэмүүжэн дахин дохибо.

– Энэ таанарта мүнөө ахыемни дурсажа байна гү? – гэжэ Чингис Шэрээтэ хэлээд, доошоо харан шагнаархана.

Холоһоо, газар дороһоо мэтэ, үльгэршэнэй түүрээхэ дуулдана:

*Баатар бүхын бүхы хүсэн мур, нюргандань,
Мэргэнэй шэди томо хургандань, баруун нюдэндэнь,
Сэсэнэй ухаан гэдэһэн дотортонь, уураг тархидань,
Хаанай, ноёной засаг ухаандань ба сэдхэлдэнь.*

– Тиигэнэ, – гэжэ Тэмүүжэн баталба. – Манай уг аба хайдагта зэһэжэ байна.

– Танай үльгэршэн минии эсэгэ тухай худалаар дуулана, – гэжэ Чингис Шэрээтэ сухалтайгаар хүмэдхөө буулгаба.

Үльгэршэнэй абьян дүтэ боложо, бүри шангаар дуулдана:

*Хаан Хурмас Атай Улаанда
Хүндэлэн байжа дуулган хэлэнэ,
Шэнэ нарын арбадахи үдэр
Тэшэ ядан, хүлээхэб гэнэ.
Зүүн бурханда үгэээ үгэжэ,
Үлүүс тээшээ баруулжаа бусаба.
Харин харгыдаа тэрэ тэлэржэ,
Халуун ханааниинь номгорон буураба,
Урилга тухайгаа тиигэжэ мартаа,
Харин Атай Улаан ханажа ябаа...*

– Минии эсэгэ урилга тухай мартаагүй, – Чингис Шэрээтэ шэрүүнээр хэлэбэ. – Тэрэ тиихэдэ дүрбэдэхи тэнгэридэ удаараа, өөрынгөө хаануудай арсалдаа шиидхэжэ байгаа. Хэрбээ Атай Улаанай нэгэ бага хүлээгээ наань, тэдээнэй хоорондо арсалдаан болохогүй нэн. Ши энээниие хадуужа аба, хаан болоходоо, үльгэршэдтэ минии аба тухай худалаар дуулахыень хорихош.

Тэмүүжэн дохибо...

Тэмүүжэнэй нэрихэдэ, гэр соо аалин болоод байба. Тэрэ толгойгоо үргөөд, хоймор руу хараба. Таргудай үльгэршэн хоёр архитай тагшануудаа дээрэ үргэнхэй, тэнгэрийн найман зүг руу сүршэжэ, архи руу нэрэгүй хургаа шэхэнэ. Аха захатан баһа аягануудые баринхай. «Би мүнөө һая тэндэһээ ерээб, – Тэмүүжэн нойрмогһоо нэргэжэ, гайхангаар харана. – Харин эдэ эндэ тэдэндэ үргэнэ, бүдүүзгэй ёһорхуунууд гээшэнь. Өөһэдөө ошожо үзэһэн юм гү тиишээ, дээшээ, али үгы гү?».

VII

Гурбадахи үглөөгүүр Таргудай зүүн тэнгэридтэ тахил үргэлөө удааруулхагүй гэжэ шиидэбэ. хүнийн эсэстэ үльгэршэнэй дуугаа дүүргээд, аха захатанда дохиһоной удаа, тэрэ үгэ абаба:

– Минии һанахада, зүүн тэнгэридэ ажаһуугшадые хүндэлхэ хаһа хүрэжэ ерэбэ хаш. Хүлээлгэжэ, найдуулжа байха хэрэггүй, бурхад сухалдажа болохо. Мэнэ дороо наранай гараадүй байгаа сагта ошожо, үргэл хэе. Хэн намтай зүбшөөхэгүй байнаб?

Үни удаан табхайлдажа һуһандаа эсэшэнхэй, бүгшэм халуунһаа залхуу нойрто абташанхай аха захатан болон ноёд дура-та дурагүй нобшо нозогоор зүбшөөбэ:

– Юун гэхэб? Ерээл даа хаһа...

– Эртэ гү, һүүлдэнь гү, хэхэл хэрэгтэй...

– Тиигэбэл яараха, үүр сайхань.

– Ябая бултадаа! – гэжэ Таргудай хэлээд, зандарганаар бүгэдые харан, захирба. – Дэгэлээ үмдэгты, мориёо эмээллэгты... Таанар, нүхэд, хүрээн соогуур гүйлгэлдөөд, бүхы һайдые зүүн тала руу дуудагты. Архи ехээр абуужаг ...

Нойроо туужа, бээе заһан, газаашаа тэгүүлжэ, үүдэндэ обооролдобод.

Уданшьегүй Таргудайн айлда хүн зон сугларба. Хүйтэнһөө нойр-
хоо хэргэжэ, даха болон дулаан үнэгэн малаахай малгайнуудаа
үмдэнхэй хүнүүд аргаахан хөөрэлдэнэ.

Газаахи гал барлагууд аһаана. Хуурай бургааһанай мүшэрнүүд
түргэн аһажа, холын гэрнүүд хүрэтэр оршон тойронхиие гэрэл-
түүлнэ.

Тэмүүжэн гэрһээ түрүүн гараад, айлһаа гаража ошобогүй.
Арын арһа элдэдэг гэрэй саана харашуултай зогсоод, бүгэдэнэй
хойноһоо хаража байба.

Ноёдой болон аха захатанай эмээлэй ганзагада дүүрэн сумаа-
нууд шагтагалаатай, тэдээниие һамгадынь ба хүүгэдынь үдэшэхээс
гаранхай. Таргудайн гарахые хүлээжэ, хүн зон шууялдана.

Хорон жабар хайража, хамар ама шэмхэнэ, сугларагшад
бээрэнгээр бэгзылдэн, гэрнүүдэй хоорондуур обооролдоно, нюур
амаа дахана. Шадалгүйшүүл хүйтэ тэсэжэ ядан, галда дүтэлнэ.
Тэдээниие бусадны наадална:

- Шуһан хүрэнэ, дулаасуулнагүй...
- Һамга дарахаяа болинхой хадаа...
- Иимэ зонтой харгыда аюултай...
- Юундэ?

– Гурбан үдэр соо ябаха газарые табан үдэрөөр удаарха, бүхы
харгышни түүдэг тэмгэтэй байха, тэрэ мүрөөр дайсан олохо.

Залуу эрэшүүл элдэб гоёолтонуудаар шэмэглэгдэһэн ногто-
нуудтай гурбан хара азарга сэргэдэ уяба. Муу юумэ мэдэрһэн
морид һанаашархалдан хуухиржа, хүнүүд тээшэ мэгдэн хараһан
томо хүхэ нюдэдынь зэрлигээр ялалзана. Тэмүүжэнэй хажууда
байһан харашуул анхаралтайгаар тэдээниие хаража, үбдэг хүрэ-
тэрөө һанжаһан дэлһэ, хүнийн хюруу бууһан һаглагар нюрга та-
шааень шэнжэлэн, аргаахан шэбэнэлдэнэ:

- Тиимэшье эрхимүүдые шэлээгүй Таргудай...
- Энэ захынхын хүгшэн ха даа.
- Тээ тэрээнэй баруун урдахи хүлдэнь яра гаранхай.
- Тэрэ яагааб, тэнгэри мэхэлхэ гээ гү?
- Харанхыда харагдахагүй, тэнгэрийн хүлэгүүд соо хорошохо
гэжэ һанаа.

- Тиимэ. Тэндэ тоо томшогүй хүрэгүүд гэлсэдэг.

– Тэндэ морид үхэдэггүй, хүнүүд эндэхээ тиишэнь эльгээжэл, эльгээжэл байна ха юм. Тиигээд лэ үдэнэ.

– Тэрээ руу муу моридоо үгэдэггүй ха юм.

– Тиишээ ошоходоо эдлэжэ байхалди.

– Таанарые адуушанааршые хаань абахыень бурхандаа мүргэгты.

– Олон моритой газарта ажалшые олдохо.

– Тэндэ хосорхогүйбди, садхалан байхабди, хубсаһатай ябахабди.

Бүлэг зон соогуур халхин нэршэгэнээд, нэгэ доро аалидаба, бүхы зон харанхы руу харашаба. Баруун талаһаа бүлэг зон соогуур шуһата үргэлдэ үгтэхэ Таргудайн гурбан барлагуудые асарба. Тэдээнэй хүзүүндэнь углаһан бугуулинуудай хилгааһан ооһорнуудые гурбан моритой хүнүүд гартаа барин ябана.

Тэмүүжэн үргэлэй барлагуудые адаглаһаар, нэгыень залуу Хэрэмчи хүбүүн гэжэ таниба. Тэрэ барлаг басагаар һамга абахая һанаад, Таргудайе залуу һамгантайнь хониной байра эльгээхыень гуйгаа һэмнай. Нүгөө хоёрынь танигдаагүй богоолнууд, тэдээниие ондоо тээһээ асараа гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. Тэдээниие үдэшэжэ, хойноһоонь Таргудайн гэрэй болон хүрээний бусад ноёдой богоолнууд ябана. Тэдээн соо Тэмүүжэн Хэрэмчийн инаг арбан гурбатайхан Хун басага хараба. Тэрэ сүхэржэ, ухаа мэдээгээ алдаһан хүнэй шэгтэй, дэмырһэн нюдэниинь эригэшэнэ, эрээе агнууриин урьхада барюулһан эмэ амитандал тэрээндээ туһа бэдэрһэн мэтэ. Тэрэ байд гээд лэ нүхэрөө хүсэхээ һанана, харин бусад барлагууд тэрээниие гарһаань шангаар баряад, шэхэндэнь юуб даа хэлэнэ.

Үргэлэй барлагуудые сэргэдэ дүтэлүүлээд, тэндэ зогсоһон азаргануудта уяхая һанахадань тэдэнь гэнтэ хажуу тээшээ халба хүрэжэ, баханаһаа хилгааһан жолоонуудые таһалан алдажа, барлагууд руу ухаа алдан хилайлдана.

Хүн зон шууялдашаба:

– Үхэл хараа, иимэ дүтэ абаашахагүй байгаа.

– Эдээнэй хүнэһэн дэгдээ хаш, тиимэл хадань морид тэрээниинь мэдэрээ.

– Тэдээндэ зүүн хүнэһэдые дүтэлүүлһэндэл адли ха юм.

– Тэнэг зон...

– Түргэн абаашыт, үгы болбол, азарганууд жолоогоо таһалаад, тэрьелжэ магадгүй.

– Таргудай һүүлдэнь таанарые таһа татажа хаяха.

Үргэлэй барлагуудыг хүнэй гэр руу саашань абаашаба, нүхэд тэдээнийг бугуулида баряад байба.

Ехэ гэрхээ тайчууд угай хоёр бөөнэр гараба, хойноһоонь баабгайн арһан дахатай Таргудай багтажа ядажа, арай гэжэ гулдирба. Тэрэ дары тэдээндэ эмээл моридыг асараад, дүрөөнөө барижа үгэбэ. Таргудай обор үүхээр өөрынгөө ухаа мориндо удаан мордожо, одоошье табхайжа нуугаад, дахынгаа хормой заһажа, тойрон хараба:

– Зай, булта бэлэн гүт? Ара талынхид, бү үлэгты! – гээд, нууриһаа хүдэлжэ, айлһаа алхамаар гараба.

Тэрэ болон хоёр бөөнэрэй хойноһоо дүтэлэн тойрожо, аха захатан, ноёд шэглэбэд, удаань элдэб зүһэтэй моридыг унаһан нүхэд болон харашуул ябаба. Бүгэдын хойноһоо түрүүн гурбан үргэлэй барлагууд, удаань азаргануудыг айлһаа гаргахадань, урагшаа ябажа үгэнгүй үсэрхэлдэбэ. Ардаһаань жадаар хадхажа байгаад туухадань, тэдэнь хондолойгоо хүрөөтэйгөөр шэдэн, шүдөө ирзайлгаба.

Үймөөн эхилшэбэ.

– Барлагуудай хойноһоо ябахаяа айна. нууриинь нэлгүүлхэ хэрэгтэй, – гэжэ хэншьеб бүлэг зонһоо тааба хэбэртэй.

Азаргануудыг уридлан табяад, хойноһоонь барлагууд ябаба. Мүнөө морид урагшаа түргэн гүйлдэжэ, урдань ябаһан хүнүүдыг хүсөөд, нүхэдыг мүргэжэ эхилбэ. Барлагуудыг тогтообо.

Тэмүүжэн үдэшэжэ ябагшадтай хамта айлһаа гараад, саашалжа ябаашадай хойноһоо хараба. Үргэлэй барлагууд азаргануудһаа холо үлөөд ябана, баруун таладань ябаһан Хэрэмчи тэдэ хоёрһоо гээгдээд, Моричо ноёной айлай захын гэр хүрэнгүй, хойшоо эрьебэ. Гэдэргээ хараад, тэрэ саашалба, тэрээнэй инаг басаган гэнтэ хашхараад, тэрээн руу даб гэбэ. Бусад тэрээндэ аһалдашаба, хэн бэ даа амынь муухай бээлэйгээрээ таглаба. Хэрэмчи алхамаа аалидуулба, тэрээнийг баряад ябаһан нүхэр ооһорһоонь тэсэжэ ядан татаба, тэрэ саашаа хараад, бэшэ гэдэргээ харангүй үбгэжөөл мэтэ бүгтыжэ, түргэн алхалба.

Хүн зон аалихан таража эхилбэ. Залиржа байһан түүдэгэй дэргэдэ эгээл шашагуудын үлэнхэй, амьяа абажа ядан, бэе бээе таһалжа байгаад, хэрээгэ тоосолдожо, хараһанаа хөөрэлдэнэ.

Барлагууд уйдхарһаа ухаагаа муудашаһан Хэрэмчин инаг басагыг дахуулан, гэр руугаа ошобод. Хүн басаган хүлөө хүдэл-

гэж ядан, ногтуу юумэндэл найгажа ябаба. Тэмүүжэн тэрээн руу хараад, мүнөөдөө гэр руу ошохогүй гэж шийдэбэ. «Сочигэл эхэ шэнгээр бархирхал даа. Эндэ хүлээхэм». Тэрэ түүдэгэй дэргэдэ үлэжэ, араһаа хүйтэниешье, урдаһаа халууниешье мэдэрэнгүй, хөөрэлдэжэ байһан эрэшүүлыешье шагнангүй зогсобо.

Томо гэрһээ Таргудайн һамган шагаажэ, түүдэгэй хажууда байһан хүнүүдые түргэн хараад, Тэмүүжэниие обёоржо, тэрээндэ хандаагүй мэтээр:

– Уһан хэрэгтэй! – гээд, үүдэнэй хушалтын саагуур үгы болошобо. Байд гээд, Тэмүүжэн сартаа ошобо.

* * *

Тэмүүжэн һүүл хоёр үдын хойно бусабад. Дахин тэргээр аргалда ошожо, урдахи добуунһаа обоо хүбөө шэрэбэ.

Хүрээн соо хон-жэн, харагдама зон үгы. Наранай гаража байхада тахилһаа бусаһан ноёд гэр гэртээ унтахаяа оронхой. Барлагууд үглөөнһөө ажалгүй, захирал хөөрсэгэнэлдөөд, тэдээниие мартаа хаш, булта гэртээ байба.

Үүдэнэй хушалта таглаад, Тэмүүжэн һүүл хоёр гэрэлээр багхан һаруул бэшэ галда дүтэлжэ, гараа һарбайн дулаасуулна. Гэр соо гашуудалтай хон-жэн болошонхой. Тэмүүжэн тойрон хараашалба. Юундэшье хабаагүй шэг шарайтай эрэшүүл баруун ханада һуугаад, ута модонуудые хутагаар үзүүрлэжэ байба. Тэмүүжэнэй адаглан харахада, залуу шэнэнэн модо холтоһонһоонь арилгана.

Тэрээнэй асууһан харасада найманай наһатай Мэрдэг буурал толгойгоо үргэжэ, тайлбарилба:

– Бидэндэ баһа зэбсэг бэлдэгты гэжэ захираад, энэ модо асаараа, хүн бүхэн өөртөө модон жада хэгты гээ.

Баруун ханада үүдэнэй хажууда хоёр эшэ түшэгдэнхэй – тэрээнэй ба һүүлэй.

– Хэрбээ томо ангуудай олон байгаа һаань, бидэниие үргөөлшэдтэй зэргэдэ табиha. Дулаасаад, хутагаа баригты, үдэшэлэн ерэжэ шалгаха, – гэжэ Мэрдэг хэлэбэ.

– Энэ ямар зэбсэг гээшэб? – гэжэ мэргэдэй Халзан хайхарам жагүйгөөр аниб гээд, элэшэнэн хутагын мохоо эрээр шиигтэй холтоһо хюһана. – Энээгээр хүдэри, гүрөөһэл айлгаха гү даа.

– Бү тиигэ, – гэжэ хориин Тэгшэ һөөргэдэбэ. – Арбаад жэлэй саана, шинии эндэ үгы байхада, бидэн шэнги нэгэ барлаг байгаа, хэнигэсэй хүрeэнэй, иимэ жадаар гурбан баабгай хадхажа алаа, нэгэ томо бодон гахайһаа мултаржа халаа. Гэдэһеэ хадхуулһан гахай саашаа гүйгөө, тэрээниие нүхэд морёор намнаад, сохижо алаа. Тэрэ үргөөлдэ олон ангай баригдаһые һанан, үбгэд гайхалдагша. Бодон гахай, баабгай, буга, хандагайнууд өөһэдөө хүнүүд руу гүйлдэн орожо, дүхэригһөө ходорхоёо һанан байгаа. Тэдэниие годли, жадануудаар сохёо, харин ангууд айһандаа хиирэлдэшэнхэй, эритэ руу аһалдажал, аһалдажал байгаа. Олониинь мултаржашье гараа, минии хараһаар байтар гунан бухын зэргэ бодон гахай иимэ һоёонуудаараа хадхажа, – гээд, хамсыгаа шамаад, тохоногойнгоо хахад хүрэтэр харуулба, – хоёр үргээгшэдые жаахан гүлгэд мэтээр гэдэһыень хахалжа, агаарта үргэжэ хаяад, тэрьелшэбэ. Хүнэй болон амитан хоёрой хоорондо иимэшүү шангахан байлдаан болодог һэн, юрын аба хайдаг бэшэ, олон лэ хүн хосордог байгаа. Тэрэ барлагые хэнигэсэй аха захатан өөрынгөө хажууда эрид зогсоожо, амиды амитадые алдаагүй эрэлхэг зоригойнь түлөө сүлөөлөө бэлэй. Сэхэ тэндэһээ, аба хайдагһаа түрэнэн отог руунь эльгээгээ: тэнгэридтэ тэмдэглэгдэнэн хүниие хүрeэлэндэ байлгабал, нүгэл гэлсээ. Эмээлтэ мори, зэр зэбсэг, үнэгэн малгай, даха үгөөд, харгыдань эдөө хоолтойгоор хүндэтэйгээр үдэшөө.

– Ута ханада хитад сэрэгшэд иимэ модон жада баряад зогсодог гэгшэ. Харин ши зэбсэг бэшэ гэнэш, – гэбэ Мэрдэг.

– Иигээд ехэ дайнай эхилхэдэ, – гэжэ Тэгшэ хөөрэлдөөнэй татагдаһанда урматай, энеэбхилжэ байгаад, шангаар дуугаржа эхилбэ. – Бидэниие мориндо һуулгаад, булантай зэргэ табиха. Татаарнууд гү, али журхинэй үй түмэн сэрэгүүдээр довтолон оробол, хайшан гэхэб. Байлдаанда шалгаржа, эмээлтэй мори, һурша номо, хуяг дуулгатай болоод, үшөө эрхэ сүлөө үгэхэ. Хүрeэлэндэ байһан эхэнэрые һамган болгожо гэрлээд, хүрeэн соо өөрынгөө гэр табяад лэ, үгы гэбэл, ноён адуу малаа хаана туухаб гэжэ заажа үгэбэлнь, хаашуул шэнгээр лэ ажаһуухада болохо байна. Эдэ бүгэдэ энээхэн лэ модон жадын һайгаар, – дутуу арилгагдаһан холтоһотой эшээ толгой дээрэ үргөөд хэлэбэ. – Би энэ хүрeэндэ барлагуудһаа гараһан олохон лэ хүнүүдые нэрлэхэ байнаб.

Эхэнэрэй талада нууһан бэлбэһэн барлаг Хун басаган гэнтэ нугшараад, хана руу найгажа, гүлгэн мэтээр нарииханаар гиинажа эхилбэ.

– Дуугай бай! – барлаг Хулгана һүүхирөөд, тэрээндэ дүтэлжэ, тэбэрибэ. – Таргудай ханаа хаа, бултыемнай зүүн тэнгэридтэ эльгээжэрхихэ аргатай ха юм. Тиигэбэл одоол уйдхартай, харин ши эндэ улинаш. Жаахан бэшэ ха юм ши, хүрөө, бү уйла.

– Би хойноһоонь ошохом, – тэрээнэй мүртэ няалдаад, басаган шурхирса бархирба. – Би энэ дэлхэй дээрэ тэрээнгүй байжа шадахагүйб.

– Дуугай бай, – тэрэнь бээдээ тэбэриһэн зандаа хэлэбэ. – Тэрээндэ хүрэхэгүйш, тэнгэри шамайе хэһээжэ, муу шубуун болгожорхихо, үгы гэбэл, шүдхэр болоод, хэтэдээ энээ руу тэнэжэ, хүн зониие айлгажа ябахаш, тэндэһээ гараха харгы үгы бшуу. Тэсыш даа, өөрынгөө үхэл хүлээе, тиигээд лэ инагтаяа уулзажа, тэнгэридтэ доро дохиходошни, шамайе тэрээндэшни абаашаха бшуу.

– Би хүгшэршэхэб. Харин тэрэ тэндэ ондоо һамга абаха.

– Ши эгэшэнь болохош, – гэжэ Хулгана ханааень заһана. – Энэшни баһал муу бэшэ...

– Ши тэрээнэй түлөө баяса, – тэдээнэй хөөрэлдөөндэ эрэшүүл оролсобо. – Шинии Хэрэмчи нүгөө юртэмсэ руу юрэ ошоо бэшэ, харин дээдын тэнгэридтэ үргэл боложо ошоо хадаа, мүнөө ямар нэгэ тэнгэрийн гү, али хаанай барлаг болоод ябажа магадгүй.

– Атай Улаанай адуушаншые болохо.

– Атай Улаан тоолошогүй олон адуу хүрэгтэй гэдэг...

– Ши баярлаха ёһотойш.

– Бэшэ бү орило, зүүн тэнгэридые сулалдуулаа һаашни, шинии амарагые өөртөө абангүй, Эрлиг хаанда эльгээжэрхихэ.

Хун аниргүй болоод, нулимсаяа хуурай болотор аршажа, гал руу уруу дуруу харан, үнэншөө үгыень таахаар бэшэ нуугаа һэн.

VIII

Дүрбэдэхи һүнийн гурбан аха захатан үльгэршэниие шагна-
хаяа ерэбэгүй, үбдөөбди гэжэ һамгадаараа захюулба, табадахи һүни үшөө дүрбэн наһатайшуул байбагүй, зургаадахи һүни гэр соо залуу ноёд ба нүхэд нууба. Гэр соо уужам боложо, айлшад хана тойронхой, дундахи зай сүлөөрбэ. Таргудай хүмэд-

хөө буулгажа, хүндөөр эбнээлжэ байбашье, үсэдөөр бүхы хүнинүүдые һууна, һамга басагаяа эльгээгээд, ходол архи өөртөө ба ulyгэршэндэ аягална.

Тэмүүжэн анхан газартаа үүдэнэй дэргэдэ һуужал һуугаа һэн. Тэрээниие халхалаад байһан нүхэр хажуу тээшээ һуужа, Тэмүүжэн сэб сэхэ Таргудайн хараса доро гаража ерэбэ. Тэрэ аргатайгаар харасаяа тэрээнһээ тэрьедүүлжэ, ходол хажуугаарнь нюдөө табина. Ехэнхидээ тэрэ гал руу шэртэжэ, удаан бодолгото болохо гү, али байд гээд лэ нюдөө аняад, һажана. һэрин сасуунь һурамхяр нэгэ гарынь домбо руу, нүгөөдэнь мүнгэн аяга руу һарбайна.

Ульгэршэн эдэ бүхы хүнинүүдтэ эсэшэнхэй, үглөөгүүр болотор хүсээ гамнана, һөөлдэнги хоолойгоор удаан татажа, Гэсэрэй элдэб эрэлхэг ябадал, зүүн тэнгэридэй эльгээһэн олон тоото шүдхэр мангадхайнуудые диилэһэн тухай түүрээнэ.

Гансал юһэдэхы хүни дахин булта сугларба. Аха захатан өөрынгөө һуури эзэлжэ, ноёдые хашаба, тэдэнь гэдэргээ боложо, нүхэдые үүдэн руу түлхибэ. Тэмүүжэниие урдаһаань нүхэдэй нюргад халхалба.

Ульгэршэнэй номоо хүбшэдөө арай дүтэлүүлжэ байтарнь Таргудай зангажа тогтообо.

– Мартаагүй байхадаа энэ багахан хэрэг шиидхэхэ ёһотойбди, – гэжэ тэрэ аха захатанда хандаба. – Манай дунда хияад – боргожоной Есүүхэйн хүбүүн һууна, намда хэнээлтэ амасажа байна гэжэ мэдэнэт.

Тэмүүжэн зүрхэнэйнгөө шангаар сохилшоһые мэдэржэ, нэгэ доро бүхы бээе зангидан, тэрээн руу сэхэ шэртэбэ. Саг гэнтэ аалидаһан мэтэ, тэрээниие заһаршагүй юумэ хүлээлгээр дараба. Таргудай тэрээн руу харангүй, һайзаганан, ноёд, аха захатан руу хараашална. Саг тэсэжэ ядамаар удаарна. Таргудай һанаата болонгёор урда һууһан хэнтэйб даа эмнисэгээлдээд, эсэстээ үргэлжэлүүлбэ:

– Аба хайдагта Алан-Гуа эхын удам үри хадаа бүгэдэнтэй адли гараха эрхэтэй, таанар юун гэжэ бодонот? Уг соомнай иимэ шухала хэрэгэй боложо байхада, энээниие дүнгэ соо бусад барлагуудтай суг баряад байхагүй ха юмбибди.

Аха захатан согтойгоор хүдэлөөд, тархья дохисогоон, үүдэн руу шагаалдажа, Тэмүүжэниие нюдөөрөө бэдэржэ эхилбэд.

– Зүб! – гэжэ тэдэ шууялдан, һахалаа һэжэрүүлэн хараашална. – Тиимэ, уг аймагаа үргэхэ хэрэгтэй.

– Элинсэг хулинсагууднай аба хайдагыемнай дээрэнээ хаража байха ха юм... тиигээгүй наа, муул гээшэ.

– Ямар хэмэршье наа, Хабуул хаанай үри бэе ха юм.

– Муушье наа, манай.

– Таргудай ноён ухаатайгаар шиидэбэ.

– Таргудай хэмнээ үлүү ууртайшье наа, үнэн сэхэ бшуу.

Нэгэ хэды ноёд нэжэглэбэ.

– Тиигээд ангуудые бэшэ, энээниие харууналха болохобди, – гэжэ Таргудай ноёной үеэлэнүүдэй эгээл багань, Хүрэл ноён дурагүйгөөр абяа гараба. – Үймөөн соогуур маанадһаа тэрьелшэжэ магад. Хараха янзада, номгон хүбүүн бэшэл ха.

– Мэдэнэб, иимэ аюул байна гэжэ мэдэнэб. Теэд манай нэгэ яһатан дүнгэ углаад, барлагуудтай сугтаа ябаган байхыень хана-нагүйб, – гэжэ Таргудай налгайгаар хэлээд, гараа дэлгэбэ. – Сэрэгшэн түрэнхэн хадаа, сэрэгшэд соо байг. Яһатанайнгаа урда ехэ зэмэтэйшье наа, би хайниие үнэн сэхээр хүсэнэб, таанадые хайн абари зантай байхыетнай уряалнаб. Тэрээнэй ажаһуудалда иимэ хара тэмдэг үгы байг лэ даа. Хэрбээ тэрьелээ болоболынь, тэнгэ-рид хэн зүб бэ гэжэ шиидхэнэ ааб даа.

– Тэрэ бидэнэй урда гараад, тэрьелхэгүйб гэжэ үгээ үгэг. Бидэ тэрээндэ най хэнэбди, жаахан бэшэ хадаа, ойлгохо ёһотой бшуу, – аха захатанай бүлэг сооһоо һөөлдэнги нариихан хоолой дуулдаба.

– Есүүхэйн хүбүүн, бодоод, наашаа гара! – гэжэ Таргудай хоолойгоо хашаба. – Аха захатанай урда үнэн сэхээ найдуула: хэрбээ агнууриин үедэ шинии дүнгэ тайлажа, морин дээрэ һуулгаа хаамнай, тэрьелхэгүйб гэжэ найдуулха гүш?

Тэмүүжэн бодобо, һуугаад байһан нүхэдэй хоорондуур гаража, урагшаа алхаба. «Саһан соогуур мүнөө холо тэрьелжэ болохо юм гү? – гэжэ гайхаба. Теэд сээжэдэнь баяр гэрэлтэжэ, үлүү бодолнуудые намнаба. – Адли зиндаатай гэжэ яабашье тоолобо. Сүлөөдэ агнуури хэһүүлби, морин дээрэ ябаһуулби».

– Үгээ үгэнэ гүш, али үгы гү? – гэжэ Таргудай мүшхэжэл байба.

– Найдуулнаб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлэбэ. – Гансал намда хайн мори, зэбсэг үгэхыетнай гуйнаб, тайчуудта Хабуул хаанай гушада хайн морин, номо һаадаг олдоогүй гэжэ ондоо угайхидай бодохогүйн тула.

– Харана гүш үшөө наймаасалдажа байхыень! – гэжэ Таргудай хүүхютэйгээр энеэбхилэн, айлшадые хараба. – Энэ ямар хүн бэ

гэж таанарта хэлээ бэлэйб, юундэ дүнгэдэ энээниие баряад байнабиб гэжэ! Эдэ хияадуудта хэршэмэл үгэхэдэшни, бүхы мяхыеш абахаяа ханаха бшуу. Эдээнтэй шэрүүхэн лэ байха хэрэгтэй!

Гэр соогуур богонихон энеэдэн гараад, үүдэндэ замхашаба.

– Яба, хууридаа хуу! – гэжэ Таргудай ууртай нюдөөр тэрээниие үдэшэбэ. – Хайшан гээл хаа, хайн байхаб гэжэ оролдохош, энээниие хэнээхэдэ хайрлахаш, харин хайн хандасада ямараар хариусанаб: хайн мори үшөө тэрээндэ үгэ. Зүгөөр би хайн хүн хэн хойноо, юунэйшые боложо байгаа хаа, хайн юумэ хэхэб!

Үльгэршэн аалин намдуу болохын хүлээгээд, түүрээгээ эжилбэ, гэр соогуур тэрээнэй бүдүүн хөөмэй тараба, харин Таргудай үзэн ядангыар үүдэн руу хараба.

«Юунэй түлөө энэ нэгэн иимэ юумэ ханаба гээшэб, юун тэрээндэ хэрэгтэй гээшэб?» – сэдхэлэйн гүн мэдэрэлдэ бадархан баяртай ханалай хажуугаар ханаата бололгын гансаардахан ошон хойнотон ялас гээд, эрхэ сүлөөтэ байдал тэсэжэ ядан хүлээхэн мэдэрэл доронь үгы болошобо.

IX

Үглөөгүүр Тэмүүжэниие дүнгэнөө сүлөөлбэ. Намар тэрээндэ дүнгэ углахан үнөөхил тэрэ хаб хара үрзэгэр барзагар дархан хашалангүйхэнөөр түмэр бүхэлэлтэнүүдые үзэжэ, хоёр богонихон сохилтоор хүзүүнэ сүлөөдэ гаргаба. Тэмүүжэн бэеынгээ гансата хүнгэн болошоходо найгад гэжэ, гэдэргээ сухарин, арандан байхан нүхэрые нюргаараа дайраба.

Дархан тэрээниие хёрхоор хараад, гайхангыар толгойгоо хүдэлгэбэ.

– Юундэ гайхабаш, Жарчуудай дархан? – гэжэ нүхэр энеэбхилэн асууба. – Ямар шэнэ юумэ харажархибаш?

– Томошые хүн дүнгэ үмдөөд ябананай удаа набтар болодог, бүхэнтэй болошодог, харин энэшни бүри үндэр болошоол, мүрөөршые үргэн болоо. Нюдэнэйн гал унтараагүй, элшээр сархан зандаа, хүр хүлдөөрөө шангал хүн хаш. Хүсэн байгаа хадаа, амиды гарахаш даа, – Дархан энеэбхилжэ, зоригжуулхан мэтээр тохонгоо дээшэ гарыень баряад абаба.

Тэмүүжэн юумэ дуугарбагүй, ганса нюдөөрөө харюудан энеэбхилээд, шоглон эмнибэ.

Тэрэнь ташаганаса энеэгээд, ташаагаа тулан:

– Зүгөөр иимэ хүниие юрэ даража шадахагүйт даа, – гэбэ.

– Зай, бидэ ябая. Тэндэ, магад, Таргудай бидэниие хүлээжэ байна, – гээд, нүхэр үүдэн руу яаран гараба.

Айл соо нүгөө нүхэр тэрээндэ хүгшэн аад, яһала шадалтайхан эмээлтэй хара мори асарба. Тэмүүжэн томоотой харасаараа баярлаһанаа доро нюужа, жолооень абаад, мори шалгаба. Нүүлдэнь жолооень хүзүүн дээгүүрнь шэдэжэ, эмээл дээрэ хүрэжэ нуугаад, зэрлиг гүйдэлөөр айлһаа гаража, сүлөө хатаруулшаба. Нүхэд мэгдэжэ, моридтоо мордоод, хойноһоонь гүйлгэлдэбэ.

– һөөйе, ши хайшаа ошобош?!

– Тогто!

Табяад алхам гүйлгөөд, Тэмүүжэн энеэжэ, жолоогоо татан, гэдэргээ эрьебэ. Нүхэд сошонгёор тэрээн руу харана:

– Ши тоомоо бү таһара, Таргудай ноёндэ хэлээ һаамнай, түргэн лэ шамайе моринһоо буулгаха!

– Ябагаар агнуурида гарахаш.

Тэмүүжэн тэдээниие наада барингяар хараад, хажуугаарнь гараба.

Айл соо арһа элдэдэг гэрэй хажууда тэрээниие Үнэгэн хүлээжэ байба. Тэрэ баруун хуга дороо хониной арһан дэгэл, үнэгэн малгай баринхай, зүүн гарһаань зэд тоборуулгатай үргэн бүһэн һанжана. Тэрээнэй хажууда үшөө нэгэ нүхэр зэбсэг баринхай: жада, номотой һаадаг, годлинуудтай хормого, һэлмэ, хутага. Тэмүүжэн сэрэгэй зэбсэг шэнжэн хараад, һанаа дүүрэнги үлэбэ: шэнэшье бэшэ һаа, яһала бүхэ, һайн шанартай байба.

– Хүбүүн тоомгүй ха даа. Энэшни бидэндэ түбэг татахал хаш, – гэжэ хойноһоонь гүйлгэһэн нэгэ нүхэр һанаата болонгёор дуугарба.

– Үгы, тиигэхэгүй, – гэжэ Үнэгэн тэрээнэй һанаа заһаба. – Хэрбээ шамайе һара ябаган үлөөгөө һаань, ши тээ тэрэ хойто хадын саагуур гүйлгэжэ ошонхой байха һэнши. Харин энэшни юрэ шоглоо. Энэ ухаатай хүбүүн, юрэ тэрьелхэгүй. Бари энэ хубсаһа, – гэбэ Тэмүүжэндэ. – һайн дэгэл, дулаан.

– һөөргэнь бусааха гүб? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Таргудай ноёной, шинии абгын, хэлэгшээр лэ болохо.

Тэмүүжэн моринхоо буугаад, хубсаһаяа нэлгүүлбэ, тугалай арһан малгайгаа, хилгааһан бүһээ энгэр руугаа хабшуулба.

– Зэбсэг аба.

Тэмүүжэн дала мүртөө хормого, һаадаг агсаба, бүһэндөө нэлмэ, хутага шагтагалба, шулуун үзүүртэй жада гартаа бариба.

– Ганзагын сумаа хэрэгтэй, хилгааһан бугуули, шүдэрэй хүльгэ, – гэжэ хэлээд, Тэмүүжэн мориёо дахин хараашалба.

Үнэгэн зэмэрхэнгээр нүхэдые хараба.

– Ологты.

Тэмүүжэн зэбсэгээ байдаг гэр руугаа абаашаба. Найманай Мэрдэг, хориин Тэгшэ хоёр барлагууд үглөөнһөө гэртээ ажаллаа, эрэшүүлэй талада арһа элдэлгын хэрэгсэл асараад, бугын арһа элдэнэ. Арһа элдэлгын гэр сооһоо асарһан хүрдэгэр болошонхой хуушан арһанууд тооһо татажа, хажуудань хэбтэнэ. Таргудайн һамганай үсэгэлдэр: «Шэнэ агнуури ойртожо байна, харин хуушан арһан мүнөөшье болотор элдэгдээгүй» гэжэ ганиржа байхыень Тэмүүжэн дуулаһан байгаа. Тиигэжэ барлагууд энэ оһолто ябадалаа заһажа байба.

Тэмүүжэнэй дүнгэгүй, бараг дэгэл, араата малгайтай, үшөө гартаа зэбсэг баряад орожо ерэхыень хараад, тэдэ хоёрой нюур ондоо болошобо. Һэгээ орожо, тэдэ хоёр аймхайгаар хүл дээрээ бодоод, хүгэдэн дохижо эхилбэ.

– Намда дохихо хэрэггүй. Үсэгэлдэр лэ нэгэ тогоон сооһоо сугтаа эдеэлээ бэлэйбди, – гэжэ Тэмүүжэн тогтообо.

Тэдэ зогсоод, хайшан гэжэ тэрээндэ хандахаяа ойлгожо ядан, мэгдэнгээр тэрээн руу шэртэшэбэд. Хажуудань тэдэ һуухаяашье зүрхэлбэгүй. Тэдээнэй аягүйрхэнэн хараса доро Тэмүүжэн эрэшүүлэй тала гараад, ханада зэбсэгээ үлгэбэ, ябууд тэдээниие гарраараа даллажа, газашаа гараба.

Эмээлдээ һуугаад хоёр нүхэдтэй дахалдан, Тэмүүжэн хүрөөнэй саана гаража, мориёо шалгахыа, хэрэгтэй һаань, һургахаяа ошобо. Тала руу гараад, алхасынь, хатарынь шалгаба. Морин ябадалдаа оодордог, үсэд абаритай, хэдэн жэл хүрэг соо ябаһан хадаа жолоодо хүсэд дадаагүй байшаба. Тэрээниие эмээлдэ, жолоодо удаан һургахыа хэрэгтэй байба. Нүхэд хажуу тээнэ зогсоод, холоһоо тэрээниие адаглана.

Мориие гарайнгаа багахан хүдэлсөөр эрьелдэдэг, тогтодог болоторынь нургаад, тэрэ хүрэн руу эрьебэ.

Захын гэрнүүдэй хажууда мориёо шүдэрлөөд, Таргудайн унаагай моридой хажууда орхижо, өөрынгөө гэр руу яаралгүй ошобо. Нүхэд урдаһаань ерэнэн нүхэдтэй тогтоод, хөөрэлдэжэ байба. Тэмүүжэн хугадаа эмээлээ баряад, дала мүрөө сэхэлэн ябаа нэн. Дүнггүй боложо хүнгэрһэндөө досоохи хуушан эсэбэринь хайшаашьеб үгы болошонхой, хүлыншье хүнгэдэн, иигээд лэ эсэн сусангүй үдэр хүнигүй ябажал байха шэнгээр һанагдаба.

Хажуугаарнь гарагшад ямар бэ даа болохогүй юумэ үзэхэндэл, гайхангаар тэрээниие харана, эхэнэрнүүд нюдөө нюужа, түргэн хажуу тээшээ хүрэн, аймхайгаар холодоно. «Намайе алажархина аа гү гэжэ айна, – Тэмүүжэн досоогоо миһэрбэ. – Мүнөөдэр тэдээндэ хөөрэлдэхэ юумэн олон байха. Юун болохонь гээшэб, дайн гү, али ерэхэ хабарай үлэн зуд зүгнэгдэбэ гээшэ гү гэжэ тоосолдохонь даа...»

Х

Үүр сайха багаар хүрэнэй зүүн талада хүрэг моритой хүнүүд, арбатан, зуутан илгаржа, Онон руу шэглэн хүдэлбэ. Нимгэн мүльһэн дээгүүр тэдэ удаахан ябажа, гол гаталбад.

Мүльһэнэй низаганаха абяан голой дээрэшье, дорошье талада сууряатан дуулдаба. Туруун дорохи аймшагтай абяанһаа морид сошожо, ууртайгаар хуухиралдана. Хара харзануудые тойрон, нэргылэн гаража, бага бага бүлэгөөр гараһан һүүлшынхидээ хүлээд гээд, ноёд сэрэгүүдээ хойто зүг руу шэглүүлбэ. Ута унжар годи-бэди жагсаалаар тэдэ манатан харагдажа байһан холын гүбээнүүд тээшэ зорибод.

Тэмүүжэн үзүүрлэгдэнэн модон жадануудтай үргөөгшэдэй нэгэ зуутанай арын энгээдэ Хүрэл ноёной үлүүсэй танигдаагүй харашуултай ябаба. Таргудайн тэрээниие өөһэдынгөө харашуултай бэшэ, харин ондоо үлүүсэйхидтэй табиһандань тэрэ гайхабашье, энээн тухай хэнһээшье асуубагүй. «Намда хамаагүй, – хажуудань ябаһан сэрэгшэдые адаглан хаража, хайша хэрэгээр бодоно. – Тэдэшье, эдэшье намда түрэл бэшэ ха юм».

Алхамаа түргэдүүлбэд. Хүйтэндэ хүнүүд бээе дадхаажа, богонихон дүрөө дээрээ бэеынгээ хоёр тала, шэлбээ ташана, хасар хамараа бээлэйгээрээ үрэнэ.

Жабартайшые хаань, моритой зон хайндэртэл мэтээр сэдьхэлээ хөөрэнги: энгээгээр тогтонгүй хөөрэлдэн ябана, бэлгэ тэмдэгүүдые адаглажа, энэ удаа ямар олзотой байха гээшэб гэжэ таамаглана. Урдууршые, арааршые Тэмүүжэн хүйтэнһөө һөөлдэшэһэн абья дуулана:

- Нарын тэгэндэ олзо ехэтэй агнуури болодог.
- Харин бидэ тэрээнэй түгэсхэлдэ гарабади.
- Энэшни гол шухала бэшэл дээ, харин шэнынгээ эхиндэ нарын заха хаяа ямар байгаа гэжэ шухала.
- Зүб, хэрбээ үзүүр захануудын дээшээ хараад байбал, хайн, харин доошоо хаа, тиимэшые хайн бэшэ.
- Таанарай шандага хайнаар хараа хаатнай, дээрэ.
- Нёдондо агнууриин түрүүшын олзо хэрмэн байгаа, тиигээд лэ олзо урагшагүй нэн.
- Тэрээниие харбажа болохогүй.
- Харбаагүй ха юм, Хүрэл ноёной гарһаа ангууша харсагань ходоржо, нарһанһаа тэрэ хэрмэ зулгаажа унагаагаа. Хүгшэн байгаа, туранхай.
- Эгээл хайн бэлгэ – шандаган.
- Залуушуул, шандага харагты! Шандага!

Зүүн добонуудай саанаһаа хүйтэн улаан наран аалихан бултайба. Бүхы жагсаал түрүүшын энгээһээ эхилээд захиралтагүйгөөр тогтожо, моридоо зүүн тээшэнь эрьюулэн, ябагалжа, саһатай шобхогор хадануудай хабсагайта үзүүрнүүд дээгүүрхи наранай дүхэриг руу хайхашаан хүгэдэжэ, гурба дахин дохибо. Тэмүүжэн эмээл дээрээ һуужа, хасар дээрээ хитүүхэн дулаа үлэ мэдэг мэдэрсэ.

Урда ябагшад хүнгэн хатараар табилуулба, туруун доронь хуурайшаг саһан шаршаганана, тэдээнэй удаа бэшэниинь яараба. Ара таладань манарһан жабарай саагуур тайчуудай утаата гэрнүүдтэй хүрэн харагдахаяа болижо, холо урдань саһата хүбшэ тайга арай харагдамаар зурлаатан харлана.

Моридой хоншоорһоо үдхэн уурал бааяжа, ама хамарынь ноёо мүйлхэнүүдээр һанжана, һаглагар хүзүүн болон уусыень сэнбүн хушана. Ябаһаар моритой хүнүүдшые сагаан сэнгээр хушагдаба, жабарай саһан хөөбэрээр баабгайн, араатын, шонын мал-

гайнууд татагдаба. Дулаахан гэрэй аажам байдал орхёод, хүн зон хүбшэ тайга руу, заяандаашье малаа бэлшээридэ адуулаагүй, гэр гэжэ мэдээгүй, шэрүүн жабарта эсэн сусангүй ангуудые мүрдэжэ, боро хараанда ангуушадай түүдэгэй дэргэдэ хонодог байһан холын хулинсагайнгаа зэрлиг ажаһуудал амталхаяа гараба.

Хүрэхэн багашаг голнуудтай нуга гаража, хадануудай хяра үгсэн, түрүүн ябагшад доро хүндыдэ моритой олон хүрэг зоние хараба – эндэ Таргудай болон бусад отогой ноёдой хэлсэхэн уулзаха газар мүн. Тэдэ гүбээнүүдэй ташаланда, хүбшэтэ талын урдахи шэлэ руу хахад харгыдань газарай эзэд хүнэхэдтэ үргэл үргэхэ гэжэ шиидэхэн байгаа.

Тэмүүжэнэй дээрэнхэ харахадань, урдахидын доошоо буугаад, бүхы хотогоороо таража, отог аймагуудтайгаа худхалдан, шанга шангаар мэндэшэлсэнэ. Тэгэн дундань ноёд сугларба, тэндэ моритонхой дээгүүр отогуудай туг хюурнууд үдхөөр жэрылдэнэ; хүнгэхэн хэбшээнхэ жадануудай булад үзүүрнүүдхэ элдэб үнгын һүүл, дэлхэн намилзана. Дүхэригэй эгээл саанахи захата танигдаагүй тугуудай хажууда хияадай тугуудые харажархиба: Даридайнхи – хүхэ һүүлтэй, Бүри Бүхын хээр зүхэтэй. Тэдээнхэ аминдаа тайчуудта няалданхай Хутула хаанай хүбүүдэй хара тугууд зориггүйхэнөөр бултайна.

Доошоо буужа, тэрээнэй ябаһан зуутанда заагдаһан газар руу гаража ябатараа Тэмүүжэн абынгаа мянгатанай нэгэн болохо Сагааниие харажархиба. Найдэрнүүдэй үедэ хүрээндэнь ерэхэдэнь тэрэениие оло дахин харадаг хэн. Тэрэ алаг азарга унанхай, зургаа зургаагаар жэгдээр зогсоһон жагсаалнуудта байһан онсо бүлэгэй толгойдо байба.

«Манай, эсэгийн сэрэгшэд, – гэжэ баяртайгаар бодоод, сэрэгшэдэй шэрүүн нюурнуудые адаглан, хэмээхэн шарайшална. – Эдэ эсэгиемни мэдэдэг байгаа, тэрээнэй туг доро ябаа, сагай ерэхэдэ, намда бусаха».

Эсэгийн сэрэгэй түрүүшын эгнээгэй захата зогсоһон шунахай нюуртай залуу сэрэгшэн Тэмүүжэнэй һонирхолтой хараса обёоржо, ууртайгаар моринойнь хүл доогуур нёлбобо. Шүлхэниинь ябууд дундаа хүрөөд, мүлхэхэн боложо, моринойнь урдахи туруу сохин унаба. Тэмүүжэн гомдобогүй, сэрэгшэн тэрээндэ бэшэ,

харин тэрээниие танингүй, тайчуудтал нёлбоно ха юм. Эсэгынгээ сэрэгшэн руу энеэбхилэн харахадань, тэрэнь урдаһаань харабагүй, эблэрхээр бэшэ барагар нюураа хажуу тээшэнь абаашаба.

Жагсаалда хүйтэ тэсэн, удаан зогсод. Арадахи эгнээһээ Тэмүүжэнэй харахада, ноёдой дүхэриг соо түүдэг носожо, сагаан утаан бүгэдые бүрхөөбэ. Тиигэһээр хэсын дуун дуулдажа, удаань тайгын хүнэхэдые дуудаһан бөөнэрэй хашхаралдаан зэдэлбэ. Моритой зон шэмээгүй, урагшаа хараад зогсод.

Сагаан утаанай мушхараан соо томо аяга өөдөө дэгдээд, наранда бүрүүлхэн зэдээр ялаганан, доошоо хараад унашаба. Тэрэ дары урдахи эгнээгээр хүлэмхи гэмэрэлдээн дуулдажа, долгитон дамжаһаар, ара тала руу хүрэжэ ерэбэ:

- Доошоо хараа...
- Оёороороо өөдөө унаа.

Моритой хүнүүд уруу дуруу мэгдэнгээр харалсабад. Аргаахан, хамар дороо дуугаралсана:

- Амжалта дахин урбаа...
- Ноёд зэмэтэй, хорюултай сагта гараабди.
- Буруу тобшые һунгаабди.
- Энээнэй урда тээ иимэл байгаа бэлэй.
- Зай, үлүү юумэ бү шашалдагты, ноёд дуулажархиха!
- Бултанда муу байхагүй, хэндэб даа олзо олдохол даа.
- Хандагайда хүхихэб, шандага голохогүйб гэжэ ходол бодохо хэрэгтэй.

- Хэрэгтэй сагта хэлэгдэһэн үнэн үгэ.

Ноёд энэ золгүй газарта удааржа байнгүй, сэрэгээ саашань дабшуулба. Унжагартай аалин байдал гэнтэ хандаржа, захиралтын ууртай бадашаан зэдэлээд, урдуурхи морид нарииханаар инсагаалба; үй түмэн зоной гэнтэ һууриһаа хүдэлжэ, харгы замда нэгэ доро гарахада, иимэл юрын үймөөн эхилдэг.

Тэмүүжэнэй суг ябаһан үргөөлшэд захиралта хүлээжэ, байра дээрээ зогсод, бусад тайчуудай бүлэгүүдэй хүдэлһэнэй удаа хойноһоонь ябажа, эгнээгээ сэхэлэн, һууридаа байһан ондоо отогүүдай зуутанай хажуугаар гараба.

XI

Угайнгаа аба хайдагта энэ удаа нёдондонойхидол адли тайчуудтай шуһаараа ба һууһан буусаараа дүтэ боржогонуудай дүтын отогоорхид ехэнхидээ ерээ. Холын угай хахад мянгата хоёр бүлэгүүдээр гансал салжууд, тэдээнэй ноёд нёдондо Таргудайда агнуурида ерэхэбди гэжэ найдуулһан юм, мүн һүүлэй үедэ аба хайдагта гарадаг жадарануудтай хэрэлдэһэн хатагинууд лэ ерээ.

Тайчууд өөһэдөө адуу малһаа оройдоол гурбан мянгаад лэ сэрэгшэдые таһалха аргатай байгаа, бусадын холын урдахи бэлшээринүүдтэ гаранхай. Онон дээрэ ехэ саһанай ороһонһоо малайнгаа хуби тишэнь эльгээхэ баатай болоо бшуу. Тэдыл хүнүүдые бултадаа хамта сонид, хэнигэс, арулад, хонхотан, хабтурхас, хияад отогүүд болон бусад хамтаржа табья.

Ноёд мүнөө жэлэй агнуурида үсөөн зоной ерэнэн шалтаг ехэ саһанай ороһонтой холбожо, олон сэрэгшэд адуу мал дээрээ үлэхэ баатай болоо гэлдэбэшье, хүн бүхэн зосоогоо энэ эгээл томо, эгээл хүндэтэй хияадуудай угай унаһантай холбоотой гэжэ, тэрэ угай Тодойн, Есүүхэй гэжэ үндэр нэрэ соло доро хамаг монголшуудай бүхы уг суглуулагдажа, олон тоото агнууринуудта хоёр гурба дахин олон зоной хабаададаг саг үнгэрөө гэжэ ойлгожо байгаа һэн. Харин угуудай нэгэдэл, тэрээнэй хүсэн тайбан сагта гансал аба хайдагай үедэ баталагдадаг: хэрбээ олон зоной суглараа хада уг хүсэтэй гэнэн удхатай, харин угууд бэе бөөһээ таһаржа, аминдаа агнуурида гараа хадаа уг һандаранхай, тиимэ хадаа хүсэгүй болон гээшэ ааб даа. Угай хүсыень мэдэхээ һанабал, хүршэнэр энэ жэл аба хайдагаа хэр үнгэргөөб гэжэ, сугтаа ябаа гү, али амяараа гү гэжэ мэдээд лэ, тэдээндэ добтолхоор гү, али үгы гэжэ тобшолдог ушаршые байгаа.

Яба хээбэшье, боржогонуудай мүнөө жэлэй агнуури һурамхи зандаа урдын сагта тогтоогдоһон гуримаар лэ үнгэрөө. Үүр хираанаар ноёд хадын хүнхэрөөр үргөөлшэдые табижа, аба хайдагай хоёр жэгүүр дэлгэжэ, шэмээгүй һубарилдан дээшээ гаража, шэрэнги руу саашалаа. Үдын урда тээ хүбшэ тайгые томо дүхэригөөр тойруулан бүһэлөөд, болзолдоһон газартаа дүхэригөө аргаахан уйтаруулжа, бага багаар ойһоо гэдэргээ гарадаг. Дүхэриг соо ороһон ангуудай хүрэгүүд ойн заха руу, зайдуу газарта туугдаха-

дань, тэдээниие жада, годлѐор угтадаг. Залуу эмэ ангуудые хоёр, гурбатай гүлгэдтэйн лэ ой руунь табидаг хэн. Харанхы болоодүй-дэ агнуури дүүрэдэг бэлэй.

Олзолхон ангуудые саһан дээрэ үбшэдэг. Томо хүхүүрнүүд соо шуһыень хэжэ, мяха, гэдэһэ дотор, арһануудыень ами аминдань обоолжо хүргэдэг. Олзобори отогүүдай хоорондо хубаагдажа, ашаанай морид дээрэ ашагдаад, хүрѐэнүүдээр тараагдадаг хэн.

Агнууриин дүрбэдэхи үдэр ябажа байба, бодото ехэ олзо мүнөө болотор үшөөл ерээдүй. Аба хайдаг баруун тээһээ зүүн тээшээ хүдэлжэ, хада уулын голнуудай нугаар, Амгалантын эхинһээ үдэр бүри нэгэ нэгэ хүнхэрөөр абтагдажа, Агаца дээрэ дүүрэхэ байгаа. Амгалантын, Балжын, Хумулын эхингүүд һамнагдажа, тэрээн бүхэнһөөнь оройдоол гурбан зуу – дүрбэн зуун толгой элдэб ан амитад, ехэнхидээ бага хэмжээнэй боро гүрөөһэн ба хүдэри гээд лэ олзологдоһон байба.

Ноёд уруу дуруу үдэшин түүдэгэй дэргэдэ духануудаа маажажа һуубад:

- Хайшаа ябашоо гээшэб буга, хандагайн хүрэгүүд?
- Баабгай, бодон гахай юундэ үсөөн гээшэб?
- Хоёрдохи жэлээ иимэ байна.

Ноёд сооһоо бултанһаа ехээр Таргудай һанаагаа зобоно – тобшо хадаа агнууриин олзо орошо, золгүй ябадалай түлөө харюусадаг – иимэ азагүй агнууриин муу хойшолонгууд тэрээндэ һайнаар нүлөөлхэгүй ха юм. Урмаа хухарһанаа харуулхагүй гэжэ тэрэ хорхогононо:

– Бараг даа, урдамнай олон хүнды, хүнхэр байна. Бүхы антишээ нүүгээ хаш. Зай, архияа аягалагты, манай элинсэг хулинсагууд хандагайда баяртай байхаб, шандага шамарлахагүйб гэдэг бэлэй. Зүб гү?

* * *

Юундэ тэрээндэ хүгшэн мори үгэһыень Тэмүүжэн ойлгожо эхилбэ. Талада хүдэлсэтэй аад, ой тайгада унаһан модон, гэшүүһэн соогуур түргэн эсэшэдэг байба. Амилжа ядан, хада өөдөө муугаар гарана, унаһан модон дээгүүр хүрэжэ шаданагүй, шулуутай ташаланда ото бүдэрнэ.

«Эдээнһээ тэрълхэгүйм түлөө иигээ ха даа, – гэжэ Тэмүүжэн моринойнгоо бүдэрхэдэ, тэрээнтэй адли унахагүйн тула һэргылэн ябахандаа бодомжолно. – Таргудай абга зүб лэ бодоо байна».

Мориной хүсэ гамнажа, тэрээнээ яаруулангүй, жэгдэ газар бэдэржэ, унаһан модо, буртаг шэрэнги тойрон гарана.

Гэнжээр дүхэриг байгуулагдаба гэхэн мэдээсэл дамжан ерэбэ. Хүрэл ноёной дүтын нүхэдэй нэгэн, арбанай дарга, сэрэгшэдээ тогтообо. Тэдэнэр байра дээрээ үни удаан зогсобо. Баруун тээһээ хада өөдэ хабсагайнууд бодоно, зүүн тээнэ ташалан уруудажа, бүхы аба хайдагай дүхэригтэ ороно. Тэмүүжэн хоёр талаараа хорёод алхам газарта хүршэ үргөөлшэдые харана, харин саашаа, бүтүү ой соогуур, юуншые харагданагүй.

Тэмүүжэн моринһоо буужа, унаагаа амаруулба. Саһан дээрэ үбдэглэн һуугаад, дороһоо дуулдаһан абяа шагнажа, модоной сэн-бүн халаануудай забһараар хараашална. Тэнгэри бүрхэг, үдхэн боро үүлэд модото үргэн хүнды дээгүүр һанжанхай, мүнөө тэнгэрийн тэгэн дунда байха ёһотой наран харагданагүй. һулахан һалхин модоной оройгоор һаршаганаад, һэрхигэр саһа мүшэр дээрэһээ хаа-яа унагаана.

Морин амья абажа, баяр хүргэн, тэрээниие хоншоороороо ээм руунь түлхинэ. Толгойгоо һэжэрнэ, амарааб, харгыдаа саашаа гараха бэлэнби гэжэ харуулна хэбэртэй, харин Тэмүүжэн саг удааруулжа, байрадаа байба.

Ара талаһаань саһанай шаршаганаад, һөөгэй саанаһаа арбатан гаража ерэбэ. Тэрэ Тэмүүжэндэ дүтэлэн, тойрон хараашалаад, урдаа юуб даа хаража, аргаахан хэлэбэ:

– Доошоо бууя, тэндэ хүн дуталдана, – гээд, гүнзэгы саһан соогуур мориёо залан, гэдэргээ ябаба.

Тэмүүжэн эмээл дээрэ гараад, гэдэргээ эрьен, хүршэ үргөөлшэдтөө ябааб гэжэ хэлэхээ һанахадань, тэрэнь тэрээнһээ урид өөр тээшэнь хаража байба. Тэмүүжэн гараараа даллаад, арбатанай хойноһоо ябаба.

Арбатан гэдэргээ харангүй ябана. Тэмүүжэн баабгай дахатай бүхыһэн үргэн нюргыень харан бодоно: «Ямаршыеб юумэнэй түлөө ноёной дура гутаагаа ха даа, тиимэһээ тэрээниие үргөөлшэдтэй табяа гээбы. Бусадынь доро ойн захаар ан угтахаяа бэлдэжэ байгаа ёһотой».

Үргөөлгын гэнжэдэ байһан гурбан сэрэгшэдэй хажуугаар тэдэнэр гараба, саашаа табяад алхамай зайда хэншые үгы байба. Тэмүүжэн саһан дээрэхи мүнүүдээр эндэ зон хаяшаг байһан аад, юундэшыеб гэнжэ таһалжа, доошоо буугаа гэжэ ойлгобо. «Шэнээр зонуудые табина гү, юундэ? Ан үшөө харагданагүй ха юм», – гэжэ бодобошые, һурагшалбагүй.

Арбатан үндэр томо шэнэнэнэй хажууда мориёо тогтоогоод, тэрээн тээшэ харан, доошоо ташалан тээшэ шэртэбэ.

– Хара, – гээд, гараа урагшань һарбайба. – Тэрэ хатаһан наһа харана гүш?

Тэрээнһээ таби гаран алхамда һаглагар һөөгүүдээр бүрхөөгдэһэн налуу ташаланда хаташаһан модон ехээр найганхай һууна. Бүдүүн һарюу-марюу гэшүүһэдээр арбайһан хуушан модон хуурай хүрьһэндээ арай тогтожо байна гэжэ эли.

– Харана, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Хүдэлхэ захиралта үгэхэдэнь, ши эндэнһээ урагшаа ябахаш, – арбатан хүрөөтэйгөөр тэрэн руу хараба, – тэрэ модон доогуур гараад, сэхэ тэрэ хара шулуун руу ошохош, харана гүш?

– Харана, – гэбэ Тэмүүжэн.

«Юундэ иимэ һургаал хэлэнэб, тэрэ юу бодоно хаб, хаагуур гэнжэ ябахаб гэжэ намайе харахагүй гэжэ һанана гү?» – гэжэ голхоронгёор зосоогоо бодобошые, өөрөө асууба:

– Бусад үргөөлшэд хаанаб, юундэ харагданагүйб?

– Гэнжэ һунаа, мүнөө дүхэриг уйтан болохо, тиигэхэдэнь харахаш, – гээд, тэрэ юундэшыеб харасаяа тэрээнһээ нюугаад, һүүлдэнь дахин һануулба. – Хари, хажуу тээшээ бү ябаша. Гэнжэдэ зай бии болгобол, ан табижархихаш, гэмтэй болохош, Таргудай хэнхээхэ, олоной урда наадан болохош.

– Ондоо тээшэ ябахажууб, – Тэмүүжэн уруу дуруугаар хэлээд, найгаад байһан модон руу хараба.

«Ямар юумэнһээ гэнжэ һунаха юм? Ара талада үшөө олон зон үлөө ха юм. Гээгдэшөө гээшэ гү? Тиигээ һаа, ан алдахал. Хэрбээ мүнөө нам руу хүрэг хандагай, бодон гахайнуудай гүйлдэжэ ерээ һаань, хайшан гээд би гансаараа тогтоохобиб? Һүүлдэнь намда бүхы гэм тохогдохо».

Тэрэ хаадагһаа номоо гаргаад, хүбшэдэнь нарин эшхэрээнтэй дуута годли тодхобо, годлинуудаа шэлэжэ, тиимэнүүдээ дээрэһэнь хэбэ.

Зүүншые, барууншые талаһаань хэншые харагданагүй. Тэмүүжэн нюдэнэйнгөө захаар найгаад байһан нарһанай хажууда нэгэ хара юумэнэй хүдэлөөд, һөөгэй саагуур үгы болохыень обёорбо. «Хара амитан, бодон гахай гү, али баабгай гү, – гэжэ бодоод, үшөө дахин эрьен хараба. – Хэзээ үргөөгшэд үрдихэ гээшэб?».

Гэнтэ баруун тээһээ, хүндын эхиндэ, холоһоо арай ойлгомоор абяан дуулдаба. Хүнүүдэй хашхаралдаан хэбэртэй. Шагнаархаад, Тэмүүжэн аба хайдагай дуун, ёохорой абяан гэжэ тухайлба. Эрид, таһаралданги абяагаар агнууриин дуунай тарнидалга хашхаралдажа байгаад, үргөөгшэд баабгай, бодон гахайнуудые айлгана, тэдэнь хүнүүд руу орожо, дүхэригһээ ходоржо гарахаяа оролдоно.

«Дээгүүрхид ябаба! – гэжэ Тэмүүжэн һанаагаа зобобо. – Үргөөлшэд мүнөө болотороо үгы».

Ёохорой дуун эршэмтэй дүтэлнэ, тэрээниие гэнжээр дүтэ дүтэ болгон, тодожо абана, зуугаад алхам үлөөд байхада, годли эшхэрэн, өөдөө бодобо – энэ зуутанай хүдэлөө эхилхэ гэнэн тэмдэг. Тэмүүжэнһээ хоёр тээһэнь үргөөлшэд дуулалдаба, урагшаа ябаха саг болобо. Тэрээнэй тойроод хараашалхадань, хажуудань хэншыегүй байба. Номо годлиёо бэлэн баряад, мориёо хүдэлгэбэ.

Саһан дорохи унаһан модонһоо тэрээнэй морин бүдэрбэ. Тэмүүжэн жолоогоо шангаар адхажа, гуталаараа хажуу талаһаань нэшээд, гэнтэ мориндоо сухалдаба: «Энээгээр агнуурида гараха бэшэ, хүрэн тойроод, хони адуулхаар».

Ёохор бүхы ойгоор наярна. Хүршэ үргөөлшэдэй абяагаар тэдэнэр урагшаа ошоо гэжэ ойлгоод, гэнжэһээ үлэхэгүйн тула, мориёо түргэн ябуулба.

Хаташаһан модон дүтэ боложол байба. Морин унаһан модо тойроод гарахаяа оролдожо, нэгэ бага баруун тээшээ ябаба, харин Тэмүүжэн тэрээниие табингүй, хаалтые хүрөөд гарахыень модон руу сэхэ залаба. Баруун тээшээ, эхинһээ намнагдаһан ангуудай гүйлдэжэ ерэхэ газар руу хараад, Тэмүүжэн модоной доошоо һанжаһан гэшүүһэдтэ дүтэлбэ.

Тэмүүжэн түрүүн газар дороһоо мэтэ һулашаг хахинаа дуулба, эрид эрьехэдээ, дээрээ хухархай гэшүүһэдтэй бүдүүн хүрин

модоной унажа байхыень хаража үрдибэ. Мориёо нэшэхэ зуу-
рань тэрэ дары мур руунь шангаар юуншьёб сохижо, эмээлһээн
унагааба, нюдэнэйн урдуур бүхы юумэн эрьен хүмэрижэ, агшан
зуура нюргаараа ямаршьёб хүндэ юумэндэ дарагдан, саһа руу
толгойгоороо шунгашаба.

Шанга наяраан, хуурай гэшүүһэнэй ташаганаан сууряатан
зэдэлбэ. Хаанашьёб мориниинь галзууран инсагаална. Тэмүүжэн
газарһаа тулаад, бодохо гэхэдээ, өөр дороһоо баруун гараа гарга-
жа шадабагүй, тиин саһан соо хүшэрөөр амилан хэбтэбэ. Морин
хүнэйхидэл адли хоолойгоор танихаар бэшээр тогтонгүй инса-
гаалжал байба. Тэрээнэй абяан соогуур хаанаб даа холо хүнэй
дуугархые Тэмүүжэн дуулаба.

– Һөөй, наашаа, энэ хүбүүн модондо дарагдаа!

Газарта няалдаһан шэхээрээ тэрэ гэнтэ дүтэхэн ябаган хүнэй
алхамуудай холодон ошоһон шаршаганаа дуулаба.

Хоёр хүршэ үргөөлшэд тэрээниие татажа гаргаба. Тэмүүжэн
тэдээнэй баруун талаһаань гүйлдэжэ ерэхыень дуулаад, хараха
аргагүй, хүл, гараа арбагануулба.

– Амиды! – гэжэ тэдэ нэгэн дуугаар һүүхирэлдэбэ.

Модо тойроод, тэдэ саһа малтажа эхилбэ.

– Түрүүн мори гаргая, хаалта хэнэ. Энэ гэшүүһэ сабша, – гэжэ
нэгэниинь хэлэбэ.

Тэмүүжэн хуурай модон дээгүүр түмэр эритын тоншохо хонгёо
абяа дуулаба.

– Энэ үшөө хаалта хэнэ, сабша.

– Э-э, энэ морин һалаа, нюргаа хухалаа, бодожо шаданагүй.
Шуһыень табия, ерэхэдээ абаашаха.

Шарьян, шаршаганан, халуун шуһанай саһа руу гоожожо
байхыень Тэмүүжэн дуулаба, хаанаб даа ойронь үхэхынгөө урда
морин тэршэлнэ.

Арай гэжэ тэрээниие абарба. Араһаань юуншьёб наяраад, нюр-
ганһаань тэрээниие газарта дараад байһан юумэнһээ сүлөөлбэ.
Тэмүүжэн хүл дээрэ бодожо, нюуртаа нялдаһан саһа аршаад, ур-
даа өөрынгөө арбатанай хоёр сэрэгшэдые хараба – үбгэн залуу
хоёр, тэдэнтэй жагсаалда нэгэ эгнээдэ бүхы харгыдаа ябаһан.
Арбан алхам газарта уягдаагүй моридын зогсоно.

– Ши бараг гүш? Юуншни үбдэнэб? – гээд, үбгэн тэрээниие толгойхоонь хүл хүрэтэр шалгаба.

– Ши хайшаа унахаяа мэдэһэн шэнгиш. Халта хажуу тээшээ болобол, шамайе эндэ моритойшни орхихо байгаабди. Харана гүш, модон дүтэхэнэ унаа. Харин эдэ хоёр бүдүүн гэшүүһэн шамайе үлгы соо үхибүү хэбтүүлһэн мэтээр дараха байгаа, – гэжэ залуунь газар шэнжэлжэ хэлэбэ.

Тэмүүжэн хэмдээ орон, унаһан модо адаглана. Бүхы тээһэнь хухарһан гэшүүһэнэй үзүүрнүүд шара ноёо мэтээр шодойлдоно. Хажуудань үбсүүндээ шархатай амигүй мориной бэеһээ халуун шуһан саһа руу һабирна.

– Энээ руу харагты даа! Энэ юун гээшэб! – гэжэ залуу сэрэгшэ унаһан модоной үндэһэндэ дүтэлбэ.

Модоной үндэһэтэй хобхорһон газарай түхэрээн хара һууриһаа гүнзэги саһан соогуур хүнэй мүр һунаад, дүтын һөөгүүд руу ошоһон байба.

– Энэ мориной мүр бэшэ. Эндэ һаяхан ябаган хүн ябаа, – гэжэ залуунь тонгойн ябажа мүрдэнэ.

– Ши эндэ хэнииешье хараагүй гүш? – гэжэ үбгэн асуугаад, барагар боложо, унаһан модо шэнээр шэнжэлбэ.

– Үгы, – хатаһан уралаа долёожо, Тэмүүжэн хэлэбэ. – Харин эндэ хэбтэжэ байхадаа хүнэй ябахые дуулаа һэм.

– Харагты даа, энэ баһа ямар зэбсэг хэбтэнэ гээшэб, – залуу сэрэгшэ тонгойгоод, саһан сооһоо хүхөөр хоёр тээһэнь сабшаһан бүдүүн алда хахад һургааг гаргаба. – Энээгээр эндэ юу хээ гээшэб?

Үбгэн анхаралтайгаар модоной хүрьһэтэ үндэһэн дорохи газар хараба.

– Шорой хуушан байна. Энэ модон мүнөө бэшэ, үшөө саһанай урда тээ унаа хаш. Тиихэдэнь тэрээниие һөөргэнь бодхоогоод, энэ гасуугаар тулаад орхёо. Гансал тэрээниие татахадал, дүүрэхэ байгаа, – гэжэ хэлээд, гайхангяар залуу руугаа хараба.

– Хэрэг үни бэлдээ. Ши манай ноёдой нюдэндэ шэртэһэн болоо хаш даа, – гэжэ Тэмүүжэн руу хараба.

Урмаа хухарһан Тэмүүжэн тэбэри бүдүүн дабирхайтай модондо дарагдаад мэнэ һаяхан хэбтэһэн газар руугаа абяагүй хараба.

– Ши намайе шагна, һайнаар хадуужа аба, – гэжэ үбгэн тэрээн руу бодолгото болон хараад, хэлэбэ. – Амиды үлэхээ һанабал, энэ

ушар тухай хэндэшье бү хэлэ. Бидэ мүнөө гэнжэ руу ябахамнай, харин ши моринһоо эмээлээ абаад, хуушан мүрөөрөө ошо. Таргудайда дохёод, моримни модондо дарагдаа, нюрганиинь хухараа, ши дороһоонь гаража, моринойгоо ами табяаб гэжэ хэлэ. Үнэн дээрээ юуншье болоһыень ши ойлгоогүй шэнги байгаарай. Мүнөө гансаараа хаанашье үлэхэгүй гэжэ оролдо. Тиигээд тойроод бүхы юумэ адаглажа яба. Яагаад ши модон дорохи тулга обёороогүй гээшэбши?

– һөөгэй саагуур үнэхөөрөөшье обёорхын аргагүйл. Холтоһониинь сэбэрлэгдээгүй, саһаар үбэнүүлэнхэй, – гэжэ залуу сэрэгшэн Тэмүүжэниие үмөөрбэ.

– Зай, ябая. Манайхин тээ холо ошоод ябана, дээрэнхэ ан ябаха болоо, – гэжэ үбгэн яаруулба.

Тэдэнэр мориндоо мордоод, гүнзэгы саһан дээгүүр шэнэхэн мүрнүүдые гаргаһаар доошоо бууба. Тэмүүжэн уйдхартай харасаар үдэшэжэ, тэдэ хоёрой аргаахан хөөрэлдэһөөр залуухан наһадай дундуур шэрэнги руу үгы болотор шэртэбэ.

Гансаараа үлөөд, сээжынгээ бажуугдахые мэдэржэ, тойрон хараашална: дээрэнхэнь модо унагаһан хүнэй тэрьелэн ошоһон алхамуудые Тэмүүжэн дуулаа бшуу, теэд тэрэ хүн холо ошоогүй, һөөг соогуур хоргодоод, тэрээниие адаглажа байгаа ёһотой. Тэмүүжэн түргэн тонгойгоод, мүшэрнүүд доогуур хэбтэнэн һурша номоо абаба, һаадаг сооһоо шэнэ годли гаргаад, хүбшэдэнь хонообо. Мориндоо дүтэлжэ, гарһаа зэбсэгээ табингүй, яаралтайгаар уламынь һуладхаад, нүгөө талаһаань дүтэлжэ, татажа гаргаба, үхэнэн мориной үшөө бүлээхэн аманһаа хазаараа аматайнь абажа, бултыень суглуулаад, ерэнэн мүрөөрөө гэдэргээ алхалшаба.

Ой соогуур Тэмүүжэн ябахадаа байд гээд лэ модоной саана хороод, оршон тойронгоо хараашална. Доро, ташаланда, ёхорой дуун һаатанагүй – аба хайдаг үргэлжэлһөөр. Досоонь бүрхэг, аюул хажуугаарынь гараа гэжэ сэдхэл хүнгэлһэн мэдэрэл ерэбэшье, Таргудайтай болохоёо байһан уулзалга тухай һанаата болоно. Тэрээниие харахадаа хайшан гэгшэ ааб, сухалаа хүрэн хиирэхэ, саашань ондоо ямар юумэ һанахаб? Ямаршье юумэндэнь бэлэн байха ёһотой гэжэ ойлгоод, Тэмүүжэн бүхы хүсэ шадалаа элсүүлэн, урма зоригоо урид шиидэнги бодолнуудаар бэхижүүлнэ. «Таанар намтай юушье хэжэ шадаагүйт, шадахашьегүйт, минии хойноһоо

дээдын тэнгэринэр харалсажа байна», – гэж тэрэ өөрыгөө урмашуулна.

Нэгэл дахин үргөөлшэдэй гэнжын хажуугаар гаража ябахдаа тэрэ үглөөгүүр тайчуудай зуутанай саана харахан Даридай, Бүри Бүхэ абганарайнгаа нүхэдтэ ошохо гэхэн ниирэг бодол ерээ бэлэй – тэдэ мүнөө гэнжэхэ доошо байгаа ёһотой – тэдээндэ нэгэ хэды саг үнгэрхыень хүлээхэ гү. ханамжалан сасуугаа хара хүсөөр тэрэ бодолоо холо хаяба. Даридай тэрээниие наада бариха: зундаа дуудахадань ошоогүй аад, мүнөө һүүлээ хабшаад, гүйжэ ерээ гэхэ. Гэхэ зуура, эндэ шухала юмэн гэхэдэ, тэрээниие алаха һэдэлгэ Таргудай хээ гэжэ ойлгохо, тиигээд лэ ууртаа гү, али һогтуудаа нюунгүй муу юмэ хэхэ бшуу.

«Юунэйшые боложо байгаа һаань, Таргудайда сэхэ ошоод, юушые ойлгоогүйб гэжэ харуулха. Тэрээнэй намайе алаха гэхэн һаналыень һуладуулха хэрэгтэй. Удаань хабар болотор, саһанай хайлатар хүлээхэ, – гэжэ тэрэ эрид шиидэжэ, ойн захи руу годирхо һаналаа арай гэжэ дараба.

XII

Өөлэнэй гэртээ гансаараа Хасарай хүдэнэн дэгэлдэ халааһа табижа һуутар гэнтэ сээжэнь ёг гэшэбэ. Зүрхэнэйнгөө байһан газар зүүн гараараа баряад, гайхангыар, мэгдэнгээр харасаяа тогтоожо, бага багаханаар амилан, амияа даруулба. һууд гээд, оёжо байһан дэгэлээ хажуу тээшэнь табижа, бээе шагнаархаба. Үе болоод лэ сэдхэлыень хүдэлгөөдэг, һанааень зобоодог танил мэдэрэл зосоонь нэбтэржэ, тэрээнэй шалтаг ухаандаа түргэн бэдэрһээр, ямар нэгэ муу юмэн Тэмүүжэнтэй тохёолдоо гэжэ тэрэ эрид мэдэрбэ.

Таргудайн уур сухал гү, тайчуудай дошхон хүбүүдэй хутагата наншалдаан гү, зэрлиг моринһоо уналга гү, али нэгэ шалтаг Өөлэн бодолоо шабхажа байтараа, гэнтэ һууриһаа хүрэхэ бодоод, шэшэржэ байһан гар хүлөө хүсэлэн барижа, ябууд малгайгаа углан, бүһээ зүүн, үглөөнэй һааһан хүнһөө сэбэр аяга руу хээд, адхахагүйн тула альгаяа тодожо, гэрһээ дары гараба.

Хоёр тугалдаа саһан дорохи хагда хэршэжэ, хүнэй гэрэй дэргэдэ ябталжа байһан Хачуун Бэлгүтэй хоёр тэрээн руу эрьен, гайхангыар хараба. Тэдэ хоёрые тооншыегүй, Өөлэн эхэ сэргэдээ

түргэн дүтэлөөд, хүхэбтэр үүлэнүүдэй саанаһаа бултайжа байһан наран руу сүхэрһэн харасаяа шэглүүлбэ. Сэдьхэлэй үбшэнһөө зо-боһон нюдөө хуурайгаар ялалзуулан, бүрүүлхэн шара дүхэриг руу харан харан, нэгэ гараа гэдэргэнь һарбайгаад, һөөлдэнги хоолой-гоор һүүхирбэ:

– Үбһэ намда үгэгты!

Хачуун Бэлгүтэй хоёр үрдилдэжэ ябаад шэрүүн альгандань адха хилгана барюулба. хүн руу хуурай һабхаг яаруугаар аягын хаяаһаа адхажа байгаад шиихажа, огторгой руу үргэн дэлисээр сүршөөд, шангаар үгэлбэ:

– Тэнгэрийн галай эзэн, баруун, зүүн тэнгэрийн эзэд, газар дээрэ юунэй боложо байһые таанар хаража байнат, минии ехэ хүбүүн Тэмүүжэниие харалсыт даа, хияад – боржогон Есүүхэйн үри бэеые аюулһаа абарыт даа, тэрээнэй орондо эдэ хүбүүдэй али нэгыень абыт даа, харин энэ гал гуламтымнай, тугаймнай эзэниие орхиит даа!

Өөлэн Хачуун Бэлгүтэй хоёр руу эрьелдэн, хүйтэн харасаар шэртээд, шэрүүнээр бадашаба:

– Үбдэг дээрээ!

Тэдэ хоёрын дары түргэн саһан дээрэ үбдэг дээрээ унажа, толгойгоо гунхылгаба.

– Эдэ хоёр хүбүүдээ таанарта, тэнгэридэ һуугшадта, үргэнэб, абарыт даа минии ехэ хүбүү! – гэжэ шангаар тэрэ дуудажа, һүеэ сүршэжэл байба.

Һүнэй гэрһээ бусад гэртэхиниинь гаража, Өөлэн эхын тэнгэри-дэ мүргэжэ байхые сошонгёор шагнажа байба.

XIII

Тэмүүжэн одоол ойн заха гараба. Дүтын шэрэнги харааша-лаад, үдхэн һөөгүүдэй саана орожо, үхэһэн моринһоо хо-долһон эмээл саһа руу шэдэбэ. Амияа абаад, урдань нээгдэһэн талмай хараашалба.

Үргөөлэй дүхэригэй уйтарһаниинь элеэр харагдана, сэрэгшэд гэнжэдэ бэе бөөһээ арбаад лэ алха зайда зогсоно. Дүтын дүхэриг тэрээнһээ табяад алхамда байба. Ан гүрөөл модон сооһоо үшөө гараадүй. Тэндэһээ таһалдангүй ёохорой дуун эдэлнэ, абыагаарнь үргөөлшэд гараха тээшээ дүтэлжэ байна гэжэ эли байба.

Тэмүүжэн ойноо холошог заха руу харлажа харагдахан олон моритой хүнүүдэй томо хүрэгүүд руу харасаяа шэглүүлбэ – энэ үргөөлшэдэй жэгүүрэй гол болоно. Тэндэ ноёд нүхэдтээ зогсо-жо, тэдээнэй урда ангуудай гаража ерэхые хүлээнэ. Хараашалаад, Тэмүүжэн ухаа морин дээрэ нууһан хара дахатай, үнэгэн малгай-тай тарган Таргудайе элихэнээр таниба. Тэрэ хүдэлэнгүй хадын ташалан руу шэртэнхэй, тэрээнэй саана монсогойроод, өөһэд хоорондоо хөөрэлдэжэ байһан ноёдые харанашьегүй.

Тэмүүжэн байрадаа бодолгото болон байд гэбэ. ханаа алдаад, саһан дээрһээ эмээлээ абажа, шиидэнгээр ойноо гараад, ноёд руу алхалшаба. Нюдэнэйнгөө захаар тэрэ гэнжын наада захада шаргал морин дээрэхи нэгэ хүн тэрээниие хараад, юуб даа хажуудахидаа хэлэхые хараба. Тэрэнь болон бусад моритойшуул эрьелдээд, гайхангыар Тэмүүжэниие шэртэбэ.

Тэмүүжэн ябажал ябана, энэл сагта, хойнотожо бэшэ, тэрээниие алаха хэрэгэй урагшагүйдэлгэ мүнөө дээрээ Таргудайда дуулгаадүй байхада, тэрээнэй бүгэдые бодомжолоод, шэнэ шиидхэбэри абаадүйдэнь лэ тэрээндэ ерэхэ гэжэ зүб шиидээб гэжэ бэээ этигүүлнэ.

«Тэрэ мүнөө юунэй болоһые үшөө мэдэнэгүй, – шаршаганаһан саһан дээгүүр алхалжа ябахадаа тэрэ эршэмтэйгээр бодоно. – Тэрэ намайе үхөө гэжэ ханана: тэрэ модо унагаагша, магад, үргөөлшэдэй нэгэн гү, али арбанай ноён өөрөөшье байжа болоо, намайе хороохо нэдэлгэнь бүтээгүй гэжэ дуулгажа үрдеэгүй ёһотой. Мүнөө Таргудай гэнтэ намайе харахадаа, мэгдэхэ ёһотой, тэрэ дары юумэ хэлэжэ шадахагүй. Минии түлөө ханаагаа зобохон мэтэ болохо, – гэжэ болохоёо байһан уулзалга тухай ханамжална. – Тэрэ арбатаниие минии хойноһоо муугаар хараа гэжэ харааха гү, али намайе ой соогуур болгоомжогүйгөөр ябажа, мориёо хосороогоо гэжэ харааха, тиихэдэнь би хатажа үхэхэн модоной доогуур ошохыемни арбатан харгы заагаа гэжэ хэлэхэб».

Тэмүүжэниие хараһан сэрэгшэд хажуудахидаа дуулгажа, тэрэнь саашань дамжуулһаар, дүхэригөөр Таргудайда дуулдаба. Тэрэ удаан Тэмүүжэһээ харасаяа таһалангүй хаража байгаа һэн. Тэдээнэй хоорондо нэгэ хахад харбалгын зай үлөө, нюур шарай найнаар илгаруулхын аргагүй, гэбэшье Тэмүүжэн тэрэ бухадал улаан нюдэнэй даамай хүндэ харасаар тэрээниие нэрбэжэ байһыень мэдэрнэ.

Нэгэ хэды болоод Таргудай нүгөө тала руу толгойгоо эрьюулээд, нюрганайнь саана байһан гурбан хүнэй нэгэндэнь юушьеб хэлэбэ, тэрэнь һарбайгаад, хажуудань байһан мори хүтэлжэ, Тэмүүжэн руу хатаруулба. «Тэнэг ябуулга хэбэ, – Тэмүүжэн дары бодобо. – Түрүүн хүлээгээд, мориншни хаанаб гэжэ һураад, һүүлдэнь мори үгэхэ байгаа ха юм. Харин мүнөө минии моринтой юун болоһыень мэдэһэнээ харуулба. Тиигээ хадаа тэрэ бахардаа, хайшан гэжэ өөрыгөө абажа ябахаяа үшөө бодомжолоогүй. Энэнь һайн гээшэ».

Тэмүүжэн дүтэлжэ ябаһан Үнэгэниие таниба, тэрэ агнуурида гарахын урда тээ тэрээниие хубсалуулжа, зэбсэг үгөө бэлэй. Дүтэлөөд, толгойһоонь хүл болотор хёрхоор шэртэхэдэнь, гайхананиинь эли байба.

«Энэ баһа мэдэнэ. Үгы һаа, ондоогоор намайе хараха байгаа, мориёо гээһэн хүниие тэрэ хаража үзөөгүй һэн гү? Ондоо хүн һаа, намайе наада бариха байгаа, харин энэ үгы, тиимэл хадаа тэрэ юун болоһыень хуу мэдэнэ».

– Моринш яагаа? – гэжэ Үнэгэн гайхангяар асууба.

– Модондо дарагдаа, – гээд, Тэмүүжэн эмээл хазаараа тэрээн-дэ үгэбэ.

Тэмүүжэн һаарал мориной хазаар шангаар бажуужа, жолооонь хүзүүндэнь тээгээд, дэлһэнһээн шангаар бажуужа, хүйтэн эмээл һандайлба. Эрелдээд, ноёд руу түрүүн хатаруулшаба.

Таргудай тэрээниие мэгдэһэн харасаар угтаба.

– Есүүхэйн хүбүүн аба хайдагта мориёо гээгээ, – миһэд гэбэ.
– Юун болооб?

– Хуурай модон дээрэһээм унаа. Мори дараа, би амиды гаралдааб, – гэжэ хашалангүй нюдэ руунь сэхэ шэртэн, Тэмүүжэн хариусаба.

– Мориеш үхэтэрнь дараад, ши амиды үлөө гүш? – гэжэ гайхангяар Таргудай дабтан асууба.

– Нюргыень хухалаа, тэрэ хүл дээрээ бодожо шадаагүй, би амиинь табяаб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, хутагаяа шуһаар түрхихээе мартаһанаа һанажа, дары шиидэбэ: «Саһаар аршааб гэхэб».

Таргудай тэрээниие харан, дуугай байба. Ноёд болон нүхэд тэдэ хоёрые адаглан, хүлээжэ байнад. Бусад ноёдой саана Тэмүүжэн Хутулын хүбүүдэй уруу дуруу нюурнуудые хараба, мүн саанань

Даридайн аймхай нюур, хоро шараһаа үрзышэһэн, жабарһаа харлашаһан Бүри Бүхэ харагдана.

- Амииень табяаб гэнэ гүш? – гэжэ Таргудай асууба. – Юугээр?
- Мадагаар...

Таргудай байд гээд, һэжэглэнгээр тэрээнэй мадага хаража:

- Харуулал даа, – гэбэ.

Тэмүүжэн мадагаа гаргаба.

- Юундэ энэш сэбэр юм?
- Саһаар арилгааб.

Таргудай бухын харасаар тэрээниие шэрбэжэ, дахин дуугай болобо. Эмээл дээрэ һууһан Тэмүүжэн тэсэжэ ядаһан мориие хүл нүүдээрээ хабшаад, харасаа доошонь номгохоноор буулгаба.

- Арбатан шамайе хараа гү?

– Угы. Агнуури боложо байхада иимэ хэрэгээр тэрээниие хаатуулаагүйб, манайхин урагшаа дабшаа, тэрэ намайе тоохо сүлөөгүй байгаа бээ гэжэ һанаад, эмээлээ абаад лэ, доошоо буугааб.

– Шэн зориг энэ хүбүүндэ байна даа, – гэжэ эсэстээ уушхарангыар миһэрээд, Таргудай ташаганаса энеэбэ. – Энээниие үхэн алдатарынь модон дайраа, харин тэрэ һанаа амархан адуунай шуһанһаа хутагаяа саһаар сэбэрлэжэ байха. Энэтнай ёһотойл монгол байна даа, юун гэжэ һананат?

Тэрэ ондоо ноёд руу эрьелдэбэ, тэдэнь тэрээниие зүбшөөжэ, тархияа һэжэрэлдэн шууялдана:

- Тиимэ даа, эрын зориг байна даа энэ хүбүүндэ.
- Муушые хаа, манайхил даа.
- Дайнда иимэл сэрэгшэд хэрэгтэй.

– Зай, – гэжэ Таргудай энеэдээ таһалаад, нюураа хүйтэрүүлэн, Үнэгэндэ хандаба. – Нэгэ хэды барлагуудые абаад, тэрээнэй мүрөөр ошо. Барлагууд мори гаргажа, өөһэдтөө тэжээл болгон хубааг, харин ши арбанай дарга олоод, хөөрэлдэ, юундэ минии аша хүбүүнэй хойноһоо хараагүйб, яахадаа иимэ юумэ болгооб гэжэ мэдэ, һүүлдэнь намда дуулгахаш. Ойлгоо гүш?

- Ойлгоо, – тэрэ мориёо ябаган зонууд руу эрьюулбэ.

– Харин ши, – Таргудай дахин Тэмүүжэндэ хандаба. – Мүнөөдэр эндэ байхаш, үглөөдэр үргөөлшэдтэ ошохош. Ши манай хажууда зогсоод, бэлэн ангуудые хүлэжэ байха арай залууш, угайнгаа амгалан байдалай түлөө гүйжэ харайжа ябаха ёһотойш.

Тэмүүжэн дохёод, хияадуудай ноёдто дүтэлбэ.

Даридай тэрээнэй дүтэлжэ ябахата ханаагаа зобонгёор нюдөө иишэ тиишэнь гүйлгөөд, мориёо гуталаараа нэшэн, Хутуулын хүбүүдтэ дүтэлбэ. Бүри Бүхэ өөрынгөө хара азаргада мордонхой, тэрээнэй дүтэлөөд, хажуудань зэргэлэн зогсоходо, уруу дуруу улайшаһан зубхияа өөдэнь болгобогүй.

– Һайн байна гүт, Бүхэ абга, – гэжэ аргааханаар Тэмүүжэн асууба.

– Гэмгүй, – тэрэ хамар дороо бүрд гээд, мориёо урагшань нэгэ алхам ябуулаад, шамтай хөөрэлдэхөө хананагүйб гэжэ мэдүүлбэ.

«Намтай холбоорилдохойо хананагүй гүт, – гэжэ Тэмүүжэн хоролхонгёор бодоно. – Таргудайһаа айгаад, Һэшхэлээ алдаат... Зай, мүнөө намда энээн тухай бодохо забдагүй, – гэжэ тэрэ бээ хүсэлэн, ондоо юумэн тухай бодохые оролдоно. – Үглөөдэр би дахин үргөөлдэ гарахаб, тэндэ ... унажа байһан модод байхагүй, харин үргөөлшэдһөө холодохогүйб, хүн зоной нүдэн доро тэдэ намда гар хүрэхэгүй».

Энэ болоһон бүхы ушарһаа амияа абажа, эмээл дээрээ хүдэлэнгүй һууба, энээхэн богонихон хугасаада эсэһэн бээ амаруулха болоһондоо баяртай байба.

Һанаа амар, түбшэн шэгтэй урдахи хада өөдөө нэбшһэн хүбшэ руу сэхэ хараад, Тэмүүжэн хажуу тээһээ угай ноёдуудай һонирхолтойгоор адаглажа байхые бэе дээрэ мэдэржэ, тэрэ өөртөө шиидэбэ: «Һүнндөө Таргудайтай нэгэ түүдэгэй хажууда байхаб, мүнөө тэрээнэй хажууда аюулгүй хаш, харин түрэн абганарай хажууда байбал, алуулаашье һааш, аниргүй байха».

XIV

Тэмүүжэн хуурай дүүгээ саазалжа, элинсэг хулинсагтань эльгээхэдээ бүхы гэр бүлынгөө байдал хэды шэнээн хүнгэлөөб гэжэ Өөлэн тэрэ дары ойлгоо һэн. Тэрэ урданшыё хоро шарадаа дарагдажа, уймар ааша гаргажа байһан Бэгтэрэй энэ хүшэр сагта бүлэдөө эб таһалжа, хахарал үүдхэжэ байхыень харахадаа энэ ябадалынь ямар юумэндэ асарагша ааб гэжэ айн һүрдэжэ, Есүүхэй энэ хүбүүгээ абаашахаяа яанаб гэнэн бодолдо нэгэтэ бэшэ абтадаг бэлэй.

Алуурай һүүлээр тэрэ үдэр наранай оротор тогтон торонгүй хатуу шэрүүнээр Тэмүүжэн Хасар хоёрыё хайра гамгүй харааһаншыё һаа, ехэнхидээ Сочигэл Бэлгүтэй хоёрыё хайрлаһандаа тиигээ юм

hэн, харин өөрөө мүнөө бүлэдэнь хандарха шалтаг үгы болобо гэжэ сэдхэлээ хүнгэлхэнөө мэдэржэ байгаа hэн.

Сочигэл тэрэ золгүй үдэр талмайhaа бархиран гүйжэ ерэхэн Бэлгүтэйhээ тохёолдоhon ушар тухай мэдээд, бүхэли үдэрөө хүнэй гэр соо уйлажа, улижа үнгэргөө. Бусадын Бэгтэрые һүүлшын харгыда бэлдэжэ байхадаа тэрээниие шагнажал байгаа. Зарим үедэ тэдээнэй хоёрдохи гэр соо үлэгшэн шоно байрлаа гү гэхээр, тэрээнэй уйдхар гашуудалай бархираан зэрлиг арьяатанай уляантай адли байгаа бэлэй.

Һүниндөө Сочигэл ехэ гэр соогоо дэлгээтэй шэрээгэй саана эсэгэдээ ошохо замдаа бэлэн болоод байhan хара хилэн дэгэлтэй Бэгтэрэй хажууда һуугаад, дундахан түйсөөр дүүрэн арза гансаараа ууба. Бүтүү уйлаан соогоо Бэгтэртэ хэлэбэ:

– Би анхан шамда хэлэдэг бэлэйб, Есүүхэй эсэгэдээ өөрынгөө досоохиие бү харуула, тэрэншни хайрланшьегүй саазалха гэжэ. Үнэндөө тэрээнhээ бэшэ, хүбүүнhээнэ айха хэрэгтэй байгаа... Энэ арьяатаниие обёоронгүй, шамайгаа аршалжа шадабагүйб... Мүнөө ши эсэгэдээ ошоходоо тэрээндээ үнэн сэхээр алба хээрэй, ондоо хорохо газар шамда үгы. Би шини эсэгэдэшни хэлэхэб, энэ ушарта тэрэ өөрөөшье гэмтэй, өөрыгөөл зэмэлэг.

Һууридаа һууhan Өөлэн абяагүй тэрээниие шагнажа байхадаа досоогоо бодоно: «Тэнэг эхэнэр, тэрэ юртэмсэ руу энэ арсалдаа шэдэхээ һанана хаш».

Сочигэл тэрэ гэхээр ехэ дорьбогүй болошоо, өөрын бодолдо абтаад, хэнтэйшье, өөрынгөө бага хүбүүн Бэлгүтэйтэйшье хөөрэлдэхээ болёо. Тэрэ архида шунахай болоо: нэгэ багахан хүрэнгын би болоходонь лэ, Хуаагшаниие хүлээжэ байнгүй, өөрөө тогоо табидаг hэн. Хэдышье архи нэрээ һаа, тэрэнээ халуугаар уугаад, түргэн һогтожо, хэрэгтэ хэрэггүй юмэ шашаха, дэмырhэн мэтэ удхагүй юмэ хамар дороо пүлшэгэнэхэ. Бусад сагаа галай дэргэдэ бүхэли үдэртөө юушье хэнгүй һуужа үнгэргэхэ, галай дуугүй хатар руу бүтүү харашоод, өөрын нэгэл юмэн тухай бодохо. Анхандаа гоёор хубсалдаг, һаахаруу зангаа харуулдаг, мүнөө нэгэл хуушан муухай болошон дэгэлтэй, харин тиихэдэнь ханза соонь мүнөө болотороо хэрэглэгдээгүй гоё торгон, хибэн дэгэлнүүд хадын аргун ногооной хатанхай сэсэгүүдээр сасаатай байха.

Таргудайн нүхэдэй Тэмүүжэниие абаашаһанай удаа Өөлэн ехэ хүбүүнэйнгээ юрын бэшэ нэрэ хүндэтэй, зондо этигэлтэй байһандань урмашаһаар нэн. Түрүүн тэрээнэй нэгэ үгөөр Тэмүүжэнэй хамниган нүхэдын ерээд, ехэ хайхарамжатайгаар хандажа, аюултай газарһаа нүүжэ ошоходонь туһалаа. Бүтүү шэрэнги модон соогуур, хада хабсагайгаар тэдэнэр гар дээрээ тэдээнэй бага бэшэ зөөри зөөшэ Хэрлэн голой эхин руу, тайчуудай хүрэхөөр бэшэ газарта зөөлгөө. Удаань өөһэдөө арбан үдэрэй туршада тээ дүтэхэнэ, гол өөдэ, тэдээнэй байраяа түхээржэ, шэнэ газарта дадатарын хүлээгээд, хахасахадаа, хэрэг гараал һаань, хандажа байгты гэжэ захяад, үбэлжөөн руугаа бусаа.

– Энэ танай ахын һайгаар бидэ аюултай газарһаа гаража шадаабди, – гэжэ тэрэ эсэнгүй үлэнхэн хүбүүдтээ хэлэдэг нэн. – Хэрбээ тэрээнэй хамнигадтай нүхэсөөгүй һаа, бидэ тэрэ хабшуу газартаа үлэнхэй, дээрмэшэдэй гү, али Таргуудайн добтолго хүлээжэ, айжа һууха байгаабди.

Шэнэ газар руу нүүжэ ерэнээр һара хахад үнгэрөөд байхада тэдээнэе Хүхэчу оложо ерээд, Агада Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой буусада мэргэдэй добтолһон тухай, мүн Ехэ Сэрэнэй байлдаанда хосорһон тухай дуулгаба. Энэ мэдээсэл Тэмүүжэнэй үхибүүнэй бэшэ, хүбэлгэн хурса ухаатайень үшөө дахин Өөлэндэ гэршэлээ. Хэрбээ тиихэдэ тэдэ абганарайнгаа үгэ дуулажа, тэдээнэй хотондо байрлал, юун болохо байһыень Өөлэн сэдхэлдээ ухаа алдан байжа оруулна.

«Эдэ бүгэдые тэрэ яагаад уридшалан ухаалдяаб?» – гэжэ тэрэ өөртөө эжэлүүдгүй бахархан гайхадаг бэлэй. – Харин юрын хүн түрэл гаралдаа ошохо гээшэ яабашье иимэ аюултай байжа магад гэжэ һанаандаашье оруулхагүй ха юм. Бэгтэршье, Сочигэл бидэ хоёршье томо бүдүүн хүнэй зүрхөөр ямаршье аюул һэжэглээгүй ха юмбибди. Харин Тэмүүжэн ямар бэ даа түрэлхиин мэдэрэлээр энэ бүхы юумэ саг соонь ойлгодог, гүнзэгы бодолтой, юрын зонһоо гүнзэгы ухаатай».

Эдэ бүгэдые бодомжолһоор, Тэмүүжэндэ юрын зондо үзэгдэдэггүй, ямаршьеб дотор хараса нээгдэжэ байна, агуухэ дархан элинсэгүүдэйн бэлиг шадабари дамжан ерээ гээбы гэнэн бодол тэрэндэ ерэнэ. Абганартаа ошохоёо арсахадань, бүлынхид тэрээнэе тэнэг үгөөр зэмэлжэ, хороо бусалан уурладаг, сэдхэлыень тамалдаг байһыень гашуун гэмшэлгээр тэрэ дурсана.

– Бидэ булта охор боро ухаандаа дарагдадаг байгаабди, – гэжэ тэрэ бүлынхидтөө Бэгтэрэй нэрэ зорюута холуур тойруулан гэмэрдэг нэн. – Гансал манай Тэмүүжэн бултанһаа хёрхо мэргэн, уридшалан хараха хурса ухаатай байшоо. Хэрбээ тэрэ абганартаа арсангүй, хойноһоонь ошоо һаань, бидэнтэй юун тохёолдохо байгааб? Бидэ булта хосорхо гү, али хүнэй табаг долёожо, дохижо, гуйраншалжа ябаха байгаабди. Ахынтай һайгаар лэ мүнөө бидэ амиды, хэнһээшье дулдыдангүй амар байнабди. Бидэ өөрынгөө тэнэгхэн ухаагаар тойроод юушье боложо байһые ойлгохо нэнггүй хадаа, ехэ ахынгаал үгыень дуулажа, хэлэһэн соонь аниргүй байха болонобди. Ахынгаа һөөргөө бусахада таанар нэгэшье үгэ, нэгэшье абьяа хүндэлэн хэлэжэ байхагүйт, үзөөрэйгты намда бултадаа! Барандаа үгыень хүгэдэн байжа дуулахат, үгы бол би таанадта өөрын үгөөр, эхын үгөөр хараал табиخاب.

Хүхэчу тэрэ ерэхэдээ Тэмүүжэнэй элинсэг хулинсагай хүнэхэдтэ мэргэжэ, хари хүнэхэдэй добтолгоһоо бээ хамгаалуулхын тула хүшэр хүндэ үргэл бүтээһэн байгаа. Сэргын урда томо түүдэгэй дэргэдэ Хүхэчу хэсэ хэнгэрэгээ шангаар наяргажа, онгондоо орон, ямар бэ тэрээнэйл мэдэхэ эртын хулинсагуудай урдын хэлэн дээрэ боржогонуудай дээдын тэнгэринүүдые дуудажэ байхыень тэдэ булта сошордон хаража байгаа бэлэй. Гурбан томо түйсөөр дүүрэн арза галда тагша тагшаар үргэжэ, ерэ юһэн шатама халуун шулуу долёобо. Гал сооһоо түмэр хабшагаар сагаа улаан болотороо халаһан шулуудые шаршагануулан, таршагануулан шэлэжэ абаад, тэрээн дээгүүр ута шэрүүн хэлээрээ ябуулна. Бөө ташуураараа саһа руу зоогдоотой бүдүүн нарһан гэшүүһэдые гал руу хаяхаб гэжэ айлган, зада шабхадажа, Тэмүүжэнһээ муу хүнэхэдые намнаба.

Һүүлдэнь Хүхэчутэй хоюулаа ехэ гэр соо үлөөд, Өөлэн тэрээнине хоймортоо һуулгажа, зэргэлэн өөрөө һуугаад хайра гуйжа эхилбэ:

– Ши, Хүхэчу, намда, эхэдэнь, үнэн сэхыень хэлыш даа: Тэмүүжэн амиды байха гэшэ гү, али үгы гү? Бурхад юун гэнэб?

Тээд тэрэнь сэхэ харюусангүй, гансал иигэжэ хэлэб:

– Үглөө бүри нарандаа, тэнгэридтээ һүеэ сүршэжэ, тэрээнэй абарал тухай гуйжа байгыт даа, ондоо юумэ хэлэхэ аргагүйб... – дуугай байд гээд, хөөрэлдөө ондоо тээшэнь эрыулбэ:

– хаядаа минии эсэгэ энэ руу дүтэхэнэ нүүжэ ерэхэ, танда үбэлжэхэдэ хүнгэн болохо.

Өөлэн хүбүүн тухайн тодошогоор хэлэжэ болодоггүй юм аабы гэжэ досоогоо гомдобо, гэбэшье үглөөнэй хаалин нүүлээр лэ зүүн тээшнэ сагаан эдегээр элбэг сүршэжэ, нэгэл юумэ гуйдаг хэн:

– Газар тэнгэрийн эзэд, харалсыт даа хүбүүем...

* * *

Ехэ саһанай урда Хэрлэн мүрэнөөр тэдээнһээ тээ доошо Мэн-лиг өөрынгөө айлтай хүрэжэ ерэбэ.

Урда хадын хормойдо гэнтэ найман багаханууд гэрнүүдэй бии болохоходо Өөлэн Мэнлигэй айл гэжэ дары ойлгоо хэн. Энэ хабшуу газарта, Ононой эхинһээ, уг отогүүдай нүүдэлнүүдһээ ехэ холо газарта, хэн ондоо нүүжэ ерэхэб даа.

«Энэ Хүхэчүтэрээниие үгэдөө оруулаа хаш даа, энэ һайн тэмдэг, – гэжэ Өөлэн зосоогоо бодомжолно. – Нёдондо эгээл хэсүү сагай тохёолдоод байхада тэрэ гэнтэ үгы болоһон хадаа мүнөө ерэхэ-гүйшье хэн, бидэнэй байдалай тиимэ муу бэшэ хаа. Энэ хугасаада тайчуудта байһан Тэмүүжэн тухай мүрдэжэ, мүнөө тэрээнтэй юун болохоб, Таргудай тэрээниие саазалха гү гэжэ бултыень мэдэхээ хүлээжэ байгаа бололтой. Тэмүүжэн амиды гаралдаба гэжэ этигэхэдээл тэрэ өөрөө ерээ. Тэрэ мүнөө ерээдүй тухай бодомжолно, тэрэ сагта Есүүхэйн хүбүүдэй хүл дээрээ гарахада, тэдээнэй урда нюдөө сабшажа байхагүйн тула».

Тэдээнэй буусаһаа тээ холошог саһатай налагар ташалан дээрэ найман сайбар боро гэрнүүд харагдажа байна, Өөлэндэ, бусад гэртэхиндэ үглөө бүри тэндэһээ жабартай агаарта нарииханаар дэгдэжэ байһан утаа харахадань сэдьхэлдэнь дулаан болодог хэн. Тэдээнэй буусын дэргэдэ зуун табяад толгой адуун хүрэг, тугалтай гушаад үнээн, багашаг хонин хүрэг харагдана. Холоһоо бишыхан сэг мэтээр харагдаһан хүнүүд багахан гэрнүүдэй хажуугаар иишэ тиишээ субана, тиихэдэнь энэ юртэмсэдэ ганса амин бэшэт, таа-надтал адли амиды зүйлнүүд бии ха юм гэжэ тэдээндэ хануулна.

– Мүнөө бидэндэ амитадшье, дээрмэшэдшье аймшагтай бэшэ, – гэхэ Хуаагшан. – Шоношье, хүншье бидэндэ довтолхогүй ондоо хүнэй нүдэн доро.

Хасарай дүүнэртээ шэнэ хүршэнэртэ ошоод, мэндьень мэдээд ерэхээ ханахада Өөлэн ерэгшэ зоной урда тэсэбэриггүйгөө бү харуулагты гэжэ хориһон байгаа.

Уданшьегүй Мэнлиг сар тэргээр тэдээндэ ерэжэ, томо туламуудаар дүүрэн аарса, хурууд асарба.

XV

Нёдондо оройн намараар Мэнлигэй үхэжэ хэбтэһэн Есүүхэйдэ Нотогынь хамгаалхаб гэхэн үгээ яагаад дүүргэхээ мэдэжэ ядаад, ханаа үнөөн боложо байхада ехэ хүбүүн Хүхэчунь эсэгэдээ энэ хёмороон руу бу оролсогты гэжэ захиһан байгаа. Харин харууһагүй үлэхэн Есүүхэйн зөөрин сэрэгтэйн хамта ямаршы хашалангүйгөөр тайчуудай мэдэлдэ ороходо тэрэ нүгшэһэн ноёнойнгоо харуулай табан хүниие гэр бүлэтэйн дахуулаад, хажуу тээшээ нэмээхэн болоһон юм.

Хурхаһаа урагшаа элдэб модото газараар нүүжэ, нютагжахаар таарама далда газар оложо ядаад, үбэлэй урдахана дунда Хэрлэн шадар нуурижаһан жадаран гэжэ бээ дааһан горитойхон угай газар дээрэ тогтобо. Тэрэ угай ехэ ноён Хара Хаданда арбан булганай арһа бэлэг барижа, тэрээнтэй суг нүүжэ ябахыень зүбшөөл гуйһан юм. Тэрэнь Мэнлигыё мүшхэжэ, Хүхэчу залуу бөөгэй эсэгэ гэжэ мэдэхэдээ тэрээнэй арга шадабари тухай дуулаһан байжа, тэрээндэ арсабагүй, харин нэгэл юмэ асууба:

– Мүнөө саг хүлгөөтэй, үглөөдэр бидэнтэй юунэйшы болохонь мэдэгдэнэгүй. Хэрбээ угуудай хоорондо хёмороон эхилээ һаань, намда таанарһаа туһа хэрэгтэй боложо магад, ши Есүүхэйн байгша түмэнэй хэдыеншы һаа, минии тала руу татажа шадаха гүш?

– Хэрбэээ найнаар оролдоо һаа, бултыень татахаар ааб даа, тэрээнэй бодото ноён Есүүхэй үгы, харин Таргудай тэдээнэй эзэн бэшэ, – гэжэ бодолгото болонгүй Мэнлиг харюусаба.

«Тиимэ юм гү, бэшэ гү, үнэндөө эли бэшэ, – гэжэ тэрэ бодоно. – Тээд ондоо арга үгы, мүнөө дээрээ энэ ноёниие ойроо байлгахын тула иигэжэл хэлэхэл даа». Иимэ үгэ дуулахадаа Хара Хадан орондонь юушы эрингүй, өөрынгөө угайхидтай адлил эрхэтэйгээр тэдэнтэй хамта нүүжэ ябахыень зүбшөөбэ. Жадаранай эзэлүүрин хойто талаар Сариг голой эрьеэр багахан намагтай газар эзэлжэ, Мэнлиг аалихан тэгшэ амидаржа эхилээ һэн.

Хэнтэйшье мэдэлсэнгүй, жадаранай ноёдтойшье, харашуул-тайньшье дүтэ танилсахаяа һэдэнгүй, гансал бээхэнээ тойруулаад тэрэ һуугаа. Тэрээнтэй ерэхэн нүхэд зониинь, тэрээнэй өөрын лэ һургаһан шэлэмэл сэрэгшэд багахан зөөриез, адуун хүрэгөө, һаамал үнээдээ гэнтэ ерэхэн дээрмэшэдһээ хамгаалжа шадаха, харин дүтэ ойрын хүрээнүүд болон хотон айлнуудтай хяаралдадаггүй һэн.

Боржогонуудһаа холодожо, Мэнлиг мүнөө тэдэ ямар байна хаб гэжэ холоһоо адаглан, бүхы һонин һорьмой Хүхэчүһээ дууладаг һэн. Хияад тайчууд хоёрой хоорондохы хөмороондо бү оролсогты гэжэ хүбүүнһээ үхибүүн бэшэ, бүдүүн хүнэй сэсэн бодолоор үгэхэн зүбшэл абахадаа Мэнлиг тэрээнээ үшөөл бага, тэнэг ябана даа гэхэн эсэгийн хайша хэрэг хандалга орхижо, өөртөө адли зэргэ хүнтэй харилсаһан мэтэ, хэлэхэн үгыень анхаралтай шагнадаг, асарһан һонинуудыень ухаалдижа байдаг болоо.

Тэдэ хоёр сугтаа отог соонь боложо байһан юумэ оло дахин зүбшэн хэлсэхэдээ, ямаршьеб ушар шэнжэхэ үедөө энээнһээ урагша эсэгэнь хүбүүнэйнгээ хэлэхэн юумэ эдир хүнэй эндүүрэл гэжэ тоолоод, һанамжны ууртайгаар буруушаадаг һаа, мүнөө өөрынгөө хараса хубилгаха баатай боложо, хэлэхэниень зүбшөөдэг болоо. Түрүүшээр энэ мүнөө байдалаар хэлсэхэн һанамжануудынь нэгэдээгүй һэн: өөрөө Мэнлиг хияадуудай һандарал ба Таргудайн туг доро тайчуудай бүхэжэлгэ удаанаар тогтоо гэжэ һанаһан байгаа. Тэрээнэй һанамжаар, тайчууд удаан саг соо хияадуудтай үһэрилдэжэ, һүүлэй һүүлдэ илажа гараад, эсэстээ одоол засагаа шангаар гартаа баринхай, харин хияадууд уруу унажа, һая наашашье өөдэлхэгүй. Хүхэчу тэрээниие буруушаадаг һэн, Таргудай дохолон морин дээрэ ябана, тэрэнь удаан гүйжэ шадахагүй. Гурбан һарын үнгэрхэн хойно Мэнлиг хүбүүнэйнгээ зүб байһы дахин зүбшөөбэ: бүхы юумэн тэрээнэй хэлэгшээр болобо – бултанай хүлээхэн хаанай һунгалта юундэшьеб болоогүй, олон томо отогүүд тайчуудһаа буруу хараа, тэдээнэй байдал үнөөхил хэмдээ үлөө. Угаа нэгэдүүлхэн хааншьегүй, отогүүд соогуур зүбшэл үгы, тэрэл бүтүү үһөөрхэлдөөн, үһэрилдөөн, бэлшээринүүдээ буляалдаан, тала дайдаар адуу малай хулгай, тонуул, дээрмэ улам саашаа олошороо.

Мүнөө жэлэй ехэ аба хайдагта, Хүхэчүгэй тэрээндэ дуулганаар, хүлээгдэһэн зоной хахадыншые суглараагүй гэжэ мэдэхэдээ тайчуудай ударидагша боложо шадахагүйень тэрэ эсэслэн ойлгобо.

– Хэн мүнөө туг үргэхэ гээшэб? – гэжэ Мэнлиг хүбүүнһээ асууба. – Ши энээн тухай юун гэжэ бодонош?

– Угай туг хияадууд үргэхэ, – гэжэ тэрэнь харюусаба.

– Эдэнэр гү? – эсэгэнь ехэтэ гайхаба. – Теэд хэниинь?

– Тэмүүжэн.

Тиэхэдэ Мэнлиг удаан бодолгодо абтаа бэлэй. Үнэхөөрөө олохон лэ юумэн Есүүхэйн бага наһатай хүбүүнэй талада байна, тэдэ булта үнэн бодото ударидагшын сэдхэлтэй байһыень гэршэлнэ. Түрүүн эсэгынгээ туг Даридай абгадаа үгэхээ арсаа, тэрээндэ эхынгээ хадамда гарахыень хорёо, түрэл гаралайнгаа урда гансаараа үлэхээ айгаагүй – энэнь лэ тэрээниие юрын хүн бэшэ гэжэ сэхэ гэршэлнэ. Һүүлдэнь Есүүхэйн намган хүүгэдтээ хадаг табихаяа ерэхэн Таргудайе намнажа үлдөө гэжэ бүхы отогуудаар һураг тараа, гансаардажа үлэхэдөө тэдэ Бурхан Халдунай модото газар руу нүүгээ, энээнһээ урагша тэндэ байрлажа һуухаһаа гадна, юушые миин дайража болохогүй, айхаар хорюултай газар ха юм. Удаань тэдэ хамнигадай ой соо хорожо хоргодожо ябабашые, тэдээнтэй муудалдаагүй. Хамнигад эзэмдэжэ байһан хүбшэ руунь монголшуудай ороходо ехэ дурагүй байдаг, тайгын бодото эзэбди гэжэ тэдэ өөһэдыгөө тоолодог, харин хэды тиигэбэшые, тэдэ Тэмүүжэниие дэмжэжэ, ехэ туһа хүргөө.

Зунай эхиндэ Тэмүүжэн хоёр дүүнэртээ Мэнлигэй буусаһаа эсэгынгээ моридые абаха зорилготой аяар гурбан үдэрэй зам ханха зайдан талаар зүрхэтэй гаталжа ерэхэдээ хашалга мүрдэлгэһөө айжа, хоргодожо ябаһан хүнүүдтэл адли байгаагүй, харин Мэнлиг иимэл ядуу хүнүүдые харахаар хүлеэжэ байгаал. Теэд тэдэ газар дээрэ бата бүхэ зогсонхой, хэнэйшые урда дохижо нугархаар бэшэ байна гэжэ эли харагдаа нэн. Тэмүүжэн Мэнлигые эсгэдэнь найдуулһан үгээ дүүргээгүй гэжэ нэгэшые зэмэлхээр бэшэ, харин хүхюу урин янзаар тэрээнтэй харилсаа. Энэ тэрэ юумэн тухай хөөрэлдөөд, талын һонинуудые һурагшалад гээд, агтануудай түлөө баярые хүргөөд лэ, бусаа бэлэй. Тэрэл зунай һүүл багаар

Тэмүүжэн дүүгээ алаа. Аха захатанай суглаан дээрэ өөрынгөө гэм мэдэрхээс арсаад, өөрынгөө мэдэлэй зониие хэһээхэ эрхээс оройдоо табяагүй.

Эдэ бүгэдые бодомжолоод, Мэнлиг үшөө дахин хүбүүнэйнгээ зүб байһые ойлгобо: Тэмүүжэн үнэхөөрөө угайнгаа ударидагша хаан болохо аргатай байна.

– Теэд тэрээндэ амиды үлэжэ шадаха хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ хүбүүндээ маргаһанаа мэдүүлнэ. – Тэрэ Таргудайн набарта оронхой, тэрэнь гүн ухаатай бэшэшье наа, үдэр үнгэрөөд лэ ногтуу байбашье, дан тэнэг һохор бэшэ, тэрээнэй хажууда шонын ямар бэлтэргэ үндыжэ байнаб гэжэ харажал байна.

– Бидэ Тэмүүжэниие амиды үлөөхэ гэжэ оролдохо ёһотойбди, – гэжэ Хүхэчу харюусаба. – Энэ болбол бүхы уг угсаатанда хэрэгтэй, эсэстээ татаар, мэргэдүүд соо тоонон боложо, бутаржа үгы болошоогүй дээрэнь. Аргаахан арад зондо, хэрэгтэй сагта арадаа хүтэлхэ аргатай ухаатайшуулда ойлгуулжал байха хэрэгтэй. Харин манда, хонхотон отогойхидто, Тэмүүжэнтэй нэгэл замтай байха шухала, юуб гэхэдэ, бусад ноёдоо гар дороо оруулжа шадаха энэл ганса хүн байна.

– Мэргэн бодонош. Харин теэд хайшан гэжэ Таргудайн набарһаа тэрээнээ мулталхамнайб? – гэжэ Мэнлиг эсэслэн хүбүүнтээс үгөө нэгэдэжэ, зүбшэхэ зуураа асууба.

– Энээн тухай манай ахалагша бөөнэр бодомжолжо байна. Шамдал эсэгэ хадашни хэлэнэб. Бидэ мүнөө тэрээниие ехэ аюулһаа аршалжа байнабди, тааруу сагай ерэхые хүлээнэбди.

– Тэнгэри юун гэнэб?

– Тэнгэрид үгээс өөһэд хоорондоо ололсоногүй, энээн тухай ехэ арсалдаан боложо байна. Зүүн бурхад монголшуудта үшөө ехэ зоболон асаржа, ондоо яһатанай барлаг болгохые хүсэнэ. Харин баруун тэнгэрид Тэмүүжэниие хамгаалжа, шэрээ дээрэ һуулгажа, уг удамайнгаа туг бодхоохыень хүсэнэ. Энэ тоосоониинь юугээр дүүрэхэб гэжэ гансал баруун, зүүн тэнгэридэй хулинсаг эхэ Эхэ Сагаан лэ мэдэнэ, харин тэрэл бидэнэй дуудалгада харюу үгэнэгүй, дан холо, найман тэнгэриин саана оршоно, тиихэдэнь доодын тэнгэридтэнь дайн дажар боложо, тоосоо шууяниинь дан ехэдээд, манай захяа дуулгахын аргагүй байна.

– Бидэ Есүүхэйн хүбүүндэ туһалха гэжэ юушьеб хэхэ ёһотой гүбди? – гэжэ тэшэ ядан, Мэнлиг асууба.

– Үгы, эдэ бүгэдые Тэмүүжэн өөрөө дабаха ёһотой. Хэрбээ бидэнэй туһалжа эхилээ наа, зүүн тэнгэрид сухалаа хүрэхэ. Энэ аюултай, бидэндэшье, Тэмүүжэндэшье. Баруун тэнгэринэр өөһэдөө тэдээнтэй тоосоогоо шиидхэжэ, бидэндэ тэмдэг үгэхэ, тиихэдэнь хүн зон хүдэлхэ ёһотой, илангаяа таанар, Есүүхэйн сэрэгшэд. Таанарта барандатнай мүнөө тайчууд ноёдтой ехээр холбоорилдонгүй, маанар бөөнэрһөө тэмдэг хүлээхыень нарилан дуулгabal хайн байгаа.

– Энээниие би хэхэб, – гэжэ Мэнлиг хүбүүгээ найдуулба.

* * *

Нэн түрүүн Мэнлиг мянгатан Сагаантай уулзаха гэжэ шиидэбэ. Намарай эхиндэ, набша ногооной хаяхан лэ шарлажа эхилэн байхада, тэрэ харгыда гараба. Хүхэчу тэрээнэй хаана байһые дуулгаһан байгаа. Сагаан һүүлэй жэлнүүдтэ ударидажа ябаһан Есүүхэйн мянган сэрэгтэй угайнгаа зүүн хилээр өөрынгөө хүрээ-нээр нүүжэ ябаа. Үнинэй дайсан тэрээниие Онон шадархи набтар тэгшэ газар руу дүтэлүүлхэгүйн тула татаарнуудһаа халхаса болгон, Таргудай эльгээгээ.

Гурба хахад үдэрэй туршада ябажа, Үлзы голой урда талада байһан Сагаанай хүрээндэ Мэнлиг хүрэжэ ерэбэ. Добо өөдэ гарахадаа набтар аад, үргэн газар дээрэ жэрылдэн табигдаһан хүрээ-нэй гэрнүүдые хараба, Есүүхэйн үшөө амиды байхада Сагаантай хамта харагшадань орходоо үргэнөөрөө хүрээн ондоо болоогүй байна гэжэ Мэнлиг тэмдэглэбэ. «Тиимэ хадаа сэрэгшэд тэрьелжэ үгы болошоогүй ха юм даа. Сэмүүн саг хамта дабажа байгаа хадаа, болоол даа, – гэжэ ханаа амаран, тэрэ бодоно. – Бусад мянгатаниинь иимэл бүрин бүтэн байгаа наань, хайн лэ байгаа».

Сагаан тэрээниие хүйтөөр угтаба. Мэнлигэй үүдэндэ бии болон сасуу тэрээнэй барагар нюурта ханаа зобонги, дураа гутанги янза элихэнээр үзэгдэбэ. Нидхэнүүдээрээ зангажа, хамгаяа, хоёр эдир хүбүүдээ гэрһээ гаргаба. Мэнлигыё хяһуур зангалгаар галда уряад, нюдэ нюургүй, сэхэ бүхыень табиба:

– Жэлэй саана ноёнойнгоо үншэн тугай түлөө бүгэдэнэй урдаһаа тэмсэе гэжэ ухаагүй уряал табихадашни би тэрэ оёоргүй нүхэ руу орохоёо арсаа бэлэйб. Мүнөө баһа юун гэхээ ерэбэш?

Мэнлиг иимэ угталгадань гайхабашьегүй, Есүүхэйн наһа бараһаар тэрээнээ ааша мартаагүй хадаа, урид бэлдэһэн үгэнүүдээ хэлэбэ:

– Ши, Сагаан ноён, намайе урдын заарин бөөнэрэй уг дамжуулһан үри бэе гэжэ мартаагүй бэээш? Нэгэ хэды болоод лэ минии шадабари һэргэдэг, тиихэдэнь үни сагта манһаа ошоһон хүнүүдтэй яридагби. Эндэ һаяшаг Есүүхэйтэй хөөрэлдөөб, тэрэ шамда өөрынгөө мянга бү тараа, бэшэшье мянгатануудаа үрэжэ хаюулангүй, барилсаад байг гэжэ дамжуулаа. Мүнөө дээрээ Таргудайда тэдэ алба хэжэ байг, харин минии сэрэгыгэ гамнаад байгты, үгы һаатнай, би өөрынгөө зэбсэг барижа таанарта ерээд, бүхы юумэнэй түлөө харюу эрихэб... Тиигэжэ тэрэ хэлээл даа, харин таанар өөрынгөө ноёниие һайн мэдэнэ ха юмта, үнэхөөрөө дээрэһээ буужа ерээ һаань, таанарта хэсүү болохо даа. Али ши тиигэжэ һананагүй гүш? Хэлэ намда, би дээшэнь дамжуулхаб.

Мэнлигэй эдэ үгэнүүдэй һүүлээр тэрэ эли бодоор зоригоо алдаба. Тэрэ буугаад байһан хүмэдхөө сэхэлбэ, гэдэргэнь татажа уяатай буурал үһээ эльбэбэ, тиигээд номгон даруугаар асууба:

– Юунэй түлөө энэ бүхы юумэн хэрэгтэйб?

– Энээн тухай намда хэлээгүй, би гансал тэрээнэй хүсэл бэлүүлжэ, шамда эдэ үгэнүүдые дамжуулнаб.

Мэнлиг һэжэглэнгээр тэрээнине адаглаба.

– Ши өөрөө тухайлнагүй гүш?

– Юундэ тухайлхагүйбиб даа. Есүүхэйн уг залгаха үри һадаһан үлөө ха юм, тэдэнэр үндыхэ, хүсэндөө орохо, хүл дээрээ бодохо. Тэдэш мүнөөнһөө ноёной зосоохиие харуулжа байна. Тэмүүжэн ууган хүбүүниинь абганартаа тугаа үгэхээ арсаа, нёдондо Таргудайе өөрыень намнаа, ши дуулаа бэээш... Бодоод үзыш даа: унаган байхадаа иимэ, дааган болоходоо ямар болохоб?

– Тиимэ, бэээ хүсэхэдөө эсэгһээ дутуугүй болохол байха.

– Тэрэ, тэрэ... Би нёдондо шамайе хараад, бүхы иимэ хэрэгүүдһээ холодожо, ямаршье юумэндэ оролсонгүй, талада шам шэнгээр ажаһуужа байтарни, Есүүхэй ноён зүүдэндэмни ерээд, шамда эдэ бүгэдые дамжуула гэжэ захираал даа. Би яахабиб, ноёмни намда захираа ха юм. Би мориндоо мордоод лэ, дүүргэхээ гараалби, хайшаа ошобо гээшэбиб? Ши бидэ хоёр, мүн бусадшье олон өөрынгөө сагта тэрээнэй туг доро хүл дээрээ бодоо ха юм

бибди, мүнөө тэрэ тугынь үри хүбүүдтэнь байна, тиимэһээ бидэ хоёр бээхэнээ абаад, хажуу тээхэнэ байха аргагүйбди, хэрбээ тиигэхэ болоо наамнай, Есүүхэй бидэндэ хүрэхэл байха, нюдэ сабшаха зуура набартань ороод байхабди, ши тэрээниие хайн ханана ёһотойш. Дээдын элинсэг хулинсагнайшые шоо үзэхэ, тэнгэринэр буруу хараха. Тиимэһээ өөрын зүгһөө шамда хэлэхэ байнаб: манай ноён юун гэнэб, тэрээниинь бүтээе.

– Зай, сэрэгиень гамнахабди, теэд саашаа юун бэ?

– Есүүхэйһээ тэмдэг хүлээхэ.

– Теэд тэмдэг байха гү?

– Харин Есүүхэй хооһон үгэ хэлэдэг нэн гү?

Сагаан хүмэдхөө буулгаад, бодомжолбо.

– Зай, би тэрээнэй захиралта дүүргэхэб.

– Бусад зондоо захира, хууһаараа хуужал байг, гансал сэрэгшэдээ тараахагүйн тула бүхыгөөрөө оролдог, – гэжэ Мэнлиг тэрээндэ захяад, хүүлдэнь хуушан нүхэсэлөө бүхэжүүлэн, тэниин байжа үргэнөөр миһэрээд, – зай, ши бидэ хоёр шухала асуудалаа шийдхэбэ гээшэбди, өөрынхидтөө хэлэ, минии ганзагын сумаа асараг.

Орой хүни болотор тэдэ хоёр мяха архи хоёрые урдаа табяад, удаан хууба. Мэнлиг тэдээндэ боложо байһан бүхы юумэ мүрдэн асууһаар, олон юумэ мэдэжэ абаба: Есүүхэйн сэрэг хүүлшын хүн хүрэтэрөө бүрин бүтэн үлөө юм байна, хияадай буусаһаа гаража ошоһон нэгэл хэды зон һөөргөө бусажа, эсэс хүрэтэрөө эндээл бултантаяа байхабди гэжэ үгээ үгэһэн ха. Гансал хаагуур нүүхэб, ямар хилэ харууһалхаб гэхэн асуудалаар Таргудайн үгөөр байдаг, харин бэшэ дотоодын хэрэгүүдээ өөрын зүблөөнөөр шийдхэдэг, тайчуудай ноёдые шагнадаггүй, тэдэншые Есүүхэйн дошхон зүрхэтэйшүүлэе хайн мэдэжэ, хэрэгтэнь оролсохоо жэхыдэг. Теэд энэ гурим удаан үргэлжэлхэгүй гэжэ тэдэ ойлгоно. Ноёдшые бэшэ хаа, аха захатан тэдээниие отог отогоорнь тарааха шийдхэбэри хэзээшые гаргажа болохо бшуу. Саашадаа ходол сугтаа таһарангүй ябаха хүсэлэнтэй, хаана хэнтэй ниилэхээе ханаата болоод, үбэлэй эхиндэ мянгатан Есүүхэйн дүү Даридайн гар доро орохо гэжэ бодоод, нюусаар тэрээндэ дохижо ошоһон байгаа, харин тэрэнь ада шүдхэрнүүдые хараһан мэтэ ехээр айн хүрдэжэ, түргэн бээһээ холдуулаад, бэшэ намда бү дүтэлэгты гэжэ захираа юм ха.

Мэнлиг ехэ ханаагаа хананги, тэнигэр гэртээ бусажа ябаба. Тэрэ, бэшэ ондоо хэншые бэшэ, Есүүхэйн үлүүсэй халажа хандаржа байхые тогтообо ха юм, тэрээнэй сэрэгшэдые ёһото туг доронь эльгээбэ. Энэ шэнэ үлүүсэй эхин болохо, Есүүхэйн уг залгагшадай эзэлүүри болохо. Хүхэчу өөһэдын бөөнэртээ тэрээниие хамгаална. Сагай ерэхэдэ, Тэмүүжэн хаанай тохом дээрэ һуужа, тэдээнэй ажал сэгнэхэ. Хүшэр сагтань тэрээндэ хияад абганарынь туһалаагүй, тэдэ ямар сэнтэйгээ харуулаа, харин эсэгэ хүбүүн хоёр, Мэнлиг Хүхэчу хоёр, хонхотон угай хүнүүд, туһалаа. Энээниие Тэмүүжэн ойлгохо ёһотой.

Мэнлиг эзэгүй талаар ябан, эршэтэйгээр бодомжолно: «Тэрэ мүнөө өөрын түрэл гаралдаа түшэхэ, тулгуулха аргагүй байханаа хаража байна. Тэдэнь урбаха, мэхэлхэ, тэрьелхэ, харин хажуудань бидэ хонхотон байхабди, хатуу зоригтой, найдамтай хүнүүд. Бидэ тэрээндэ холыншые хаа, баһал түрэлбди, аяар Хайдууһаа нэгэ гарбалтайбди. Тэмүүжэн залуу, эсэгын зосоохитой, сэхэ, үшөө хатуужаагүй сэдхэлээрээ бидэндэ няалдаа хаа, Хүхэчу бидэ хоёрые өөдэнь үргэхэ... манай угсаатанда хонхотоной саг ерэхэнь бэшэ аабза? Тайчууд ударидаа, хияадууд ударидаа, харин бидэ, хонхотон, юугээр дутаабибди? хүрэг соо азарганууд бэе бээе һэлгэжэл байдаг бэшэ гү, һуладаһан нэгэнэйнэ ээлжээндэ нүгөөдэнь ерэхэ. Харин минии Хүхэчу Тэмүүжэнэй хажууда ухаатайшые, хурсашые, хэрбээ дүрэтэйгөөр тэрээниие гартаа барья хаа, бөө хүндэ хаанайшые шэрээ хэрэггүй... харин тойроод байһан зон хонхотоной саг ерээ гэжэ хаража байха... би тэдээнэй аха захатаниинь... бүхы юумэн өөрөө гарта орожо байна...».

XVI

Өөлэн тэрээниие боро юрьезнэй байдалаар, эгээлэй юрын-хээр угтаа һэн. Хурьган дэгэлтэй, юрын һэеы майлгайтай тэрэ эхэнэрэй талада һуугаад, орожо ерэхэн Мэнлигые хойморһоо тээ дорохоно галай хажууда һуухыень уриба. Бүлынхидынь урид хэлүүлһэн тула ехэ гэрһээ гаража ошобод: Өөлэн айлшантаяа нюур нюураараа хөөрэлдэхээ ханаһан байгаа.

Мэнлиг үбдэг дээрээ унажа, газарта духаараа хүрэн, онгонуудта мүргэбэ. Бээ сэхэлээд, нюдөөрөө бэдэржэ, Есүүхэйн шэнэ арһан онгон олоод, хоёрдохиео хүгэдэн мүргэхэнэй удаа зааһан һууридань һууба. Дарууханаар нюдөө доошонь буулгажа асууба:

– хайн байна гүт, Өөлэн хатан?

– хайн байнабди, – гэж уриханаар тэрэ хэлээд, шэрээ дээрэ сагаан эдээ табиба. – Танай Хүхэчу манда ерэдэг, туһалдаг. Мүн ондоошье зон бидэниие мартадаггүй. Гомдохоор бэшэ. Та ямар байнабта?

– Есүүхэй ноёной ошоһоор хари нютагуудаар тэнэжэл ябанабди... Удаадахи үбэл хаанашье үбэлжэхээ мэдэнэгүйбди... Есүүхэй ноёной туг үргэгдэхыень хүлээжэл байнабди.

Өөлэн тэрээн руу харасаяа шэдээд, туршанан янзаар нюур руунь хараба. Тэрэнь ойлгоогүй юумэндэл яаралгүй үргэлжэлүүлбэ:

– Уг аймаг соо худхалаян. Таргудай өөрынгөө даахаар бэшэ тээбэри бэе дээрээ ашаад... тиигээд лэ найгалзажа байна, хайшан гээд урагшаа алхам хэхээ мэдэнэгүй. Ондоо ноёд тойроод дуугай хаража байна, нэгэнииньшье тэрээнһээ дээрэ бэшэ, тэрээндэ туһалхашье шадалгүй, угаашье ударидахаяа өөһэд дээрээ абаха шадалгүй... нохой мэтэ ама руунь хараад лэ, толгойгоо дохижол байха аргатай. Харин арад зон муу адуушантай мал мэтэ, хайшаашье ошохоёо мэдэнэгүй... Би мүнөө өөрөөшье бодоноб, бэшэ манайхидташье уулзахадаа хэлэжэл байнаб: Есүүхэйн хүбүүнэй томо болохыень хүлээхэл хэрэгтэй, тэрэл уг удамаа ударидажа, урагшань ябуулха.

– Ши энэ юугээ хэлэнэ гээшэбши? – гэжэ Өөлэн сошожо, залд гэбэ. – ногтуу бэшэ бээш? Шинии эдэ үгэнүүд Таргудайн шэхэндэ дуулдаа хаань, юун болохоб, ши ойлгоно гүш?

– ханаагаа бү зобогты, Өөлэн хатан, би хүн бүхэндэ энээниие хэлэнэгүйб, гансал Есүүхэйн нүхэдтэ болон сэрэгшэдтэнь. Энээниие тэдээндэ хэлэхэл хэрэгтэй, хэн тэдээнэй бодото ударидагшаб гэжэ Есүүхэйн сэрэг мэдэхэ байха ёһотой, гэнтэ Таргудайн хорото үйлэ ханаа хаань, Тэмүүжэниие хамгаалхаяа бэлэн байха. Таргудайн байдал тогтууриггүй, тэрээнэй урдаһаа түмэнтэн бодожо, нэгэн дуугаар Есүүхэйн хүбүүндэ гар бү хүрэ гэжэ эрилтэ табибаль, тэрэш айха ха юм. – Мэнлиг бодолго боложо, нэгэ хэды сабиргайгаа маажад гээд, саашань үргэлжэлүүлбэ. – Харин хияадай аханарта найдалтагүй, тэдээниие шүүмжэлһэндэмни намайе хүлисэгты, би таниие мүнөө сэхэ һэргылхэмни тэдээнһээ. Тэдэнтнай абяашье гарахагүй, эндэ сэхэ хэлээшэнь дээрэ. Хэрбээ Таргудайн

үглөөдэртөө Тэмүүжэниие хороохо гэжэ ноёдые баалажа эхил-
бэлнь, тэдэ абяашье гарахаа зүрхэлхэгүй. Мүнөө бүхы найдал
сэрэгэй хүсэндэ, тиимэл хадань мүнөө би сэрэгшэдые тэнгэри-
дэ байһан өөрынгөө хуушан ноёндон алба хэхыень уряалнаб.
Тэмүүжэн бэежэхэ, эсэгынгээ туг үргэхэ, тиихэдэнь бидэ булта
тэрээндэ тангариг үгэхэбди...

Өөлэн урдаа сэхэ хараад, ханаата болонги удаан дуугай нууба.

– Магад, ши зүб хэлэнэш... – гэжэ этигэжэ ядан байжа эсэстээ
тэрэ дуугарба.

– Та өөрөө эхын ухаагаар туйлыт даа. Хэрбээ Тэмүүжэниие
аршалан хамгаалха хүнэй байбал, Таргудай дураараа аашалхаяа
зүрхэлхэгүй. Тиигээд лэ танай хүбүүе аюулһаа аршалжа болохо
бшуу, – гэжэ Мэнлиг этигүүлхые оролдобо.

Өөлэн тэрээнэй үгэнүүдтэ эсэстээ үнэншэжэ, баяр хүргэнги ян-
затайгаар тэрээн руу хараба.

– Тэнгэрийн эзэд өөһэдөө шамайе манда эльгээгээ хаш. Хүшэр
сагта хэн бидэниие дэмжээб гэжэ Тэмүүжэндэ ходо хэлэжэ байхаб.

– Ээ, тэрэшые бараг дээ, – гэжэ Мэнлиг хайша хэрэгээр гараа-
раа зангаба. – Гол шухалань хадаа, Тэмүүжэниие бээе хүсөөдүй
байгаа сагтань лэ арад зонойнгоо түлөө хамгаалха. Танда гансаа-
раа үхибүүдтэй хүшэр, би мүнөө таанарай дэргэдэ байгаад, бага
сага туһалхаб, хэрэгтэй юумыетнай асархаб.

– Саһан ехэ байна. Адуунда тэжээл олдохонь хүшэр. Магад,
манай моридые өөрынгөө хүрэг руу абаашахаш, унаагаймнай
моридто, үнээдтэмнай хабар болотор хоолынь хүрэхэ, – Өөлэн
энеэбхилжэ, үгыень һамбаашалан, тодожо хэлэбэ.

– Моридоо үгэгты, – гэжэ Мэнлиг бэлэхэнээр зүбшөөбэ. – Энэ
дары Хасар дүүнэртээ намтай туужа абаашалсаг. Мүн минии
хүбүүдтэй харалсаг, багадаа сугтаа наададаг бэлэй.

– Зай, яагаа һайн юм, ошог лэ, – гэжэ Өөлэн хүхибэ. – Би ур-
дынхидал адли шамда арза аягалһуу.

Өөлэн зунай һүүл багаар нэрэһэн онсо шухала хэрэгтэ хада-
галжа байһан хатуу архияа тэрээндэ аягалба.

Гүнзэги саһан соогуур багахан хүрэгөө туужа ошоһон эрэ-
шүүлые үдэшөөд, гансараа үлэжэ, тэрэ бодомжолно.

«Үнэхөөрөө онгон тэнгэринэр Мэнлигые ухаа оруулаа хаш
даа. Харин би, тэнэг эхэнэр, яһа асаржа байгшада түрүүн ойлгон-

гүй хонгёо эмэ нохой шэнгээр тэрээндэ хэрүүлхээб, теэд эхэнэрэй ухаан богони гүб даа, эрэшүүлые хожомдожол ойлгодог гээшэли», – гэжэ бэээ зэмэлбэ.

XVII

Таргудайн хаан шэрээдэ нууха гэжэ ехэ найдажа, ехээр оролдожо бэлдэһэн аба хайдаг хүлээгдэһэн үрэ дүн асарбагүй. Уг аймагайнгаа урда жаргалтай, элбэг баян байдал асардаг ударидагша гээшэб гэжэ харуулхаяа баабгайн, бодон гахайн, буга, хандагайн, боро гүрөөһэнэй, хүдэрийн обоо хүбөө мяха олзолхо гэжэ хүлээһэнийнь нёдондонойхидол адли бирабагүй. Сэдьхэлээ ханаагүй отогой ноёд тэрээнһээ дурагүйдэжэ ошобод. Тэрээнэй түлөө Таргудай удаан сагта сэдьхэлээ доройтуулан унагаажэ ябаа. Тэрээндэ ехэ муу юумэнэй тохёолдохоёо байһандал ханааниинь тэгшэрнэгүй: уг аймагтаа тэрээнэй тогтууригүй, нула байдалай муу гэршэ болоһон агнуурида урагшагүйдэлгыень хаража, отог иргэнүүд эсэстээ голхороод, ашаархажэ, тэрээнһээ холодохо бшуу.

Энэ байдалаа заһаха зорилготой агнуурийн урагшагүйдэлгэ ондоо олзоор хааха гэжэ Таргудай бодоод, отог аймагуудһаа ехэхэн бүлэг сэрэгшэдые абажа, урда талаар онгуудай газар руу добтолон, адуун хүрэгүүдыеень булимтаран абаха гэжэ шиидэбэ. Тэндэ, холын баян уг аймагуудта, тэрээнэй ханамжаар, олзо оложо, харюудань хэһээлтэдэшье хүртэнгүй үнгэрхөөр арга байна: таарама саг хүлээгээд, саһанай орожо байхада, адуун хүрэгыень туужа абаад, талада мүр үлөөнгүй тэрьелхээр, харин тиихэдэнь тэдэ онгуудууд татаар, хэрээд, наймаануудые, юрэдөөл, хэнииешье һэжэглээд лэ, нула һалаха.

Энэ дээрмэдэлгээр Таргудай тэрээндэ этигэлээ алдажа, урмаа хухарһан зонуудые һэргээжэ, шэнэ адуу малаар тэдээнэй ама таглахаяа ханаа һэн. Тэдэнэр Таргудай урагшагүй, тиимэл хадаа угайнгаа зониие ударидажа шадахагүй гэжэ хүрээнууд соогуур шэбэнэлдэхыень тагнуулшадһаа дуулаһан байгаа.

Холо ойрын отогуудаар өөрын элшэдые эльгээн, хүн зондоо өөрынгөө шиидхэбэри дамжуулжа, залуу эрэшүүлые аян замда уряалба.

Болзорлоһон сагтаа, хуса нарын һүүлшын үдэр, тайчуудай гол хүрээнэй дэргэдэ ойро дүтын отогуудһаа табан зуу шахуу сонид,

хэнигэс, оронарнууд, сулдус, баарин, будаад, арулад, бүгүнүүд, бэлгэнүүд, салжид, хатагин болон бусад сугларба. Хияадуудһаа Бүри Бүхэ Алтан хоёр ерэбэ. Бүри Бүхэ өөрын болон Даридайн хоёр зугаад сэрэгшэдые дахуулаа, харин Алтан өөрынгөө сэрэгшэдэй хажуугаар Зучи, Хирмау хоёр дүүнэрэйнгээ сэрэг дахуулба.

Шэнэ нарын түрүүшын үүрээр Таргудай хатуу архиһаа болон эрид зоригтой шиидхэбэриһээ сэдхэлээ хүлгөөнхэй, бөөнэрые дуудаж, хэрэгэй эсэс тухай нурагшаланшыегүй – тэдэш элдэб үзэл хээд, үшөө хохидол зүгнэхэдөө болохо! – өөрөө баруун тэнгэрийн сэрэгшэдые хамгаалагша Бүхэ Бэлгүтэйдэ томо түйсөөр дүүрэн хатуу гэгшын хорзо үргөөд, удаань зүүн юһэн тэнгэрийн шуната хаашуулда өөрынгөө гараар хара хони гаргажа баряад, сэрэгээ ябуулба.

Дээрмэдэ гараһаарнь нүгөө нарын эхилтэр тэдээнһээ ямаршые нураг дуулдаагүй. Сэрэгшэдэй эсэгэ, аханар, Таргудай болон дүтын ноёдуудһаа нюусаар бөөнэрһөө өөһэдынгөө хүнүүд тухай нураг дуулахаяа хэдэн дахин ошодог һэн. Тэдэнэр ноёдтой муудалдахаяа айжа, сэхэ бүхыень хэлэдэггүй, харин тиибэшые тэдээнэй хитүү харюунуудаар тэдээнэй хэрэг тиимэшые урагшатай бэшэл ха гэжэ ойлгомоор.

Харин Таргудай хүн зон соо һархаганадаг һэн:

– Теэд яахаб, удаарнал даа, бэлэн хэрэг бэшэ ха юм. Таанар юу, тэдээниие ерээд лэ, миин лэ намнажархиха гэжэ бодоно гүт? Угы, тиимэ бэлэн юумэн байдаггүй, өөһэдөөшые мэдэнэт. Бараг даа, иигэһээр лэ бидэ онгуудай адуун хүрэг хубаалдажа байхабди даа.

Одоол нэгэ бүрхэг һалхитай үдэрэй үдэ багаар гол хүрээн руу тайчуудай сэрэгшэд хүрэжэ ерэбэ – ондоо отогуудай сэрэгшэд харгыдаа өөһэдынгөө хүрээн руу годироо – хубхай хооһон, онгуудай хилын мянгатанда зада таһа сохюуланхай. Зуугаад сэрэгшэдынь байлдаанда хосороо, хоёр дахин олон сэрэгшэд шархатаа. Иимэ урагшагүй тулюураар Таргудайн үшөө нэгэ үүсхэл дүүрэбэ.

Тэрэ сагһаа хойшо тайчуудһаа бүхы монголоё отогууд буруу хараба. Бултанайнь отогуудта наһа бараһан сэрэгшэд, үшөө олон шархатаашад. Отогуудай зон сэрэгшэдээ хүдөөлүүлжэ, отог аймагуудаа нүхэ руу унагаажа байһан урагшагүй тэнэг Таргудайе хатуу хараалаар хараажа, ноёд энээнһээ хойшо уряалынь дэмжэжэ, үгэдэнь орохоо болибобди гэжэ өөһэд хоорондоо үгээс үгэлсэнэ.

Тэрэнь хүрээн соогоо эшээндэ ороһон баабгай мэтэ, хамараашье газашань гаргангүй һууба. Тэрээнэй гэрһээ дүтүүр байдаг зоной хэлэнһээр, Таргудай тэлэрэнгүй архидана, мүн уур сухалдаа диилдэжэ, хиирэдэг болоо: гэртэхиндээ ташуур, хутагашье барина, гар дороо байһан юумээр сохино, тиигэхэдэнь эгээл дүтын түрэлнүүдынь мүнөө тэрээнэй нюдэндэ харагдахаяа айдаг болонхой.

XVIII

Янгинама хүйтэн үбэлэй хаһа үнгэрбэ. Урда талаһаа зөөлэн халхин үлеэжэ, үшөөл хүсэд тодо бэшэ, дүтэлжэ байһан хабарай танил амисхал асарба. Урда хадын ташалангуудай оройнуудаар эндэ тэндэ нүсэгэн толбонууд харлана. Тиишээ, аргуун садхалан амтаяа алдаагүй хадын ногоон руу, үбэлдөө турашаһан хонид тэгүүлнэ.

Нэгэ бага доошоо, хайлажа байһан саһан дээгүүр хара газарай хоорондуур үбэлэй хатуу саһаа һуларһан үнээд тэжээл бэдэрнэ, гансал морин хүрэг набтар газарай саһан дээгүүр бэлшэжэ, хүрдэгэр болошоһон туруугаараа мүльһэтэшэһэн хатуу хальһа тоншожо, хаташаһан хабарай хагда гаргана.

Малшад, адуушад араг яһан болошоһон, үһэ нооһоёо гээжэ халсаршаһан, арһан доогуураа аягүйгөөр харагдаһан хабиргатай малаа һанаа зобонгёор хаража, үдэр бүхэндэ һү, архияа баруун тэнгэридтэ үргэн, түргэн саһа хайлуулаад, үлэн хооһон адуу малдань тэжээл үгэхыень гуйна. Тээд тэнгэридынь ондоо юумэндэ һамааржа, газар руу харасаяа табиха сүлөөгүй хаш, саһан удаан хайлангүй, хабарай бага улаан һарын тэн багаар үшөө оробо, тиигэнһээр эндэ тэндэ хооһон бэлшээринүүдээр үхэнэн малай һэе харагадаг болобо. Үнээд унажа эхилээ, удаань адууншые унаба. Тэдэнэр хэбтээд, хүл дээрээ бодохо шадалгүй, хүндэ толгойгоо газар дээгүүр гунхылгаад, бүрүүл нюдөөрөө хараашална, харин тэдээн дээгүүр эрьежэ, баяртайгаар хаагалалдан, энэ дороо үхэнэн малай бэе дээрэ һуужа, шуһа уухаяа һанаашархаһан талын хирээнүүд эрьенэ.

Тайчуудай гол хүрээндэ ноёд хүн зоноо суглуулаад, угайнгаа эрхим бөөнэрые урижа, зүүн тэнгэридтэ юһэн хара азарга, баруун тэнгэридтэ баһал тэды сагаан азаргануудаар үргэбэ. Үргэлэй үедэ тайчуудай ахалагша ноён Таргудайе хэншые харабагүй: тэрэ

гэртээ шал ногтуу, шараа нюсэгэн, хабдажа, пүсхышэнхэй юумэн шээһэнэй болон тэсэжэ ядама мангарай үнэр шэнгээһэн бааб-гайн арһан дээрэ хэбтэбэ. Харлашаһан аманһаа удхагүй, дэмы таамаг хараал шэрээл табижа, харагдаагүй хэнтэйшьеб тоосолдо-жо, нуларшаһан нюдаргануудаа зангажа, эдэлдэшэһэн хэлээрээ юушьеб бүбэгэнэжэ, үе-үе болоод лэ богоол эхэнэрээ дахин арза асархыень ганирна. Архияа уухадаа, нэгэ хэды саг соо хүндөөр амилан, мэдэрэлгүй хэбтэнэ, тиигэхээр ууртай сошоһон нюдөө нээжэ, гэр соогуураа хараашалаад, дахин арза эринэ.

Энэ үедэ тэрээнэй гэрһээ холо бэшэхэнэ арад зон хүлгэнэ. Хара шанарай бөөнэр наранай орохолоор түүдэг носоожо, хөө, шуһаар нюураа будаад, хэсэ хэнгэрэгээ гартаа барижа, урбуулаа-тай хара тогоон дээгүүр хүрэжэ, хөөһэ буураһан амаараа холын зүүн мүшэд руу хүрөөтэй дуудалга һүүхирэлдэнэ. Бүхэли хүнин-дөө хүреэнээр дүүрэн тэдээнэй хашхаралдаан эдэлһээр, хара тала руу сууряатан, мүшэтэ огторгой өөдэ дэгдэнэ. Үглөөгүүр тээ-шэ тэдэнэрэй мэдэрэлгүй үхэдхэн унахадань, хүл гарһаань үргэжэ, гэр руу оруулна, тиихэ зуурань түрүүшын элшэнүүдэй бултайха-лаар сагаан бөөнэр тарни уншажа, галда, наранда, хүхэ мүнхэ тэнгэридэ һү, тоһо үргэжэ эхилнэд.

Юһэ дахин үдэр хүнигүй бөөнэр мүргэжэ, эсэстэнь тэнгэрийн хайрада хүртэбэ. Һарын һүүл багаар холо урда зүгһөө зөөлэн һалхин үлеэжэ, хабарай ури үзэгдөөд, Онон мүрэнэй гүбээгээр гансата дулаарба. Наранай уриханаар шарахада хэдыхэн үдэрэй туршада саһан хайлаад, хүндыгөөр зураганан урдаба. Тэгшэ га-зараар, гүбээ, хотогороор нёдондоной хуурай ногоон бултайжа, амиды үлэһэн мал һүүлшынгээ хүсэ элсүүлэн, хомхойгоор шэмхэжэ эхилбэ.

Нэгэтэ үдэшэлэн наранай орохын урдахана хүреэнэй хажуу-да Ононой мүльһэн дуутайгаар тэһэржэ, һабынгаа тэгэн дундуур хэдэн харбаанай газарта эндэ тэндэ утаашаа хахарба. Хабиржа, наяржа, хухаржа байһан хэмхэрдэһэнүүдэй абьяан оршон тойрон тараба. Сүлөөдэ гараһан хара уһан гэнтэ һэриһэндэл шангаран байжа хүдэлбэ, агууехэ хүсөөрөө обоо хүбөө мүльһэ урасхал руу-гаа татажа, саашань тууна, дээрэһэнь мүльһэн үшөө шэрэлдэжэ, бэе бээтэйгээ нэшэлдэнэ, түлхисэлдэнэ.

XIX

Тэмүүжэн һүүл хоёр боро хараанаар голой эрьедэхи дүтын шугы бургаанһаа үшөө үдэртөө бэлдэһэн түрсүүгэй мүшэрнүүдые асарба. Тээбэриез арһанай гэрэй саана табяад, үглөө болотор эндэ орхихо гэжэ шиидэбэд. Тэмүүжэн өөрын-гөө сар хүмэгшэһөөнь сүлөөлжэ, ооһор жолооень эбэртэнь уяад, бэлшэхиень табиба. Гэр тээшээ гэшхэлхэ гэжэ ябатарнь гэнтэ Таргудайн шэбэгшэн Хулгана ооголбо:

– Тэмүүжэн, ерэ, шамайе ноён дуудана!

Тэмүүжэн ханаа алдаад, сээжэдэнь ерэхэн ханаанай тэшхэл һурамхяар даража, мүр дээрэхи дүнгээ заһаад, эсэнгээр тэрээн руу дүтэлбэ.

– Тэрэ үшөө һаруул байхада шамайе һурагшалаа хэн, – асууһан харасадань шэбэгшэн эхэнэр харюусаба.

– Юундэ?

– Мэдэнэгүйб. Мүнөө тэрээниие ойлгохын аргагүй.

– Ехэ һогтуу гү? – гэжэ Тэмүүжэн асуухадаа, үүдэнэй хушалтын хажууда зогсоод, хүшэр хөөрэлдөөндэ досоогоо бэлдэбэ.

– Ааляр! Дуулабал, сухалдаха, – гэжэ бүхы бэээрээ һалганан, тэрэ шэбэнэбэ. – Үдэртөө унтаа, мүнөө дахин уугаа.

Хурьганай хүрин арһан дэгэлтэй Таргудай шэрээн саана бүхыжэ һууба. Шэрээ дээрэнь ганса модон домбо гуулин аягаар хушаатай. Тэрэ шалхайшоо, хабдашоо гэжэ галай гэрэлдэ элеер харагдана, харин олон үдэрэй архидаанһаа шарлаһан булангир нюдэниинь ухаалдиһан элүүр янзатайгаар урдаһаань хаража байба. Тэмүүжэниие муурхаһан хэбэртэйгээр, тэрээнэй урда гэм хэжэрхиһэн мэтээр удаан шэртэжэ байтараа архидаанһаа хубилшаһан һөөлдэнги хоолойгоор дуугарба:

– һуу...

Тэмүүжэн баруун таладань һуугаад, урдань аһажа байһан галай аргал хайхарамжагүйгөөр шэртэбэ. Хүндэ дүнгэ доро бүхэ-лиин үдэр ажал хэнэндэнь нюрганиинь үбдэнэ, гэбэшые тэрэ бэээ барижа, ээм мүрөө дээшэнь үргэн заһаад, бардам янзаар һууба. Таргудай тэрэл зандаа абяагүй тэрээниие харана.

– Амиды үлэхэндөө баяртай гүш? – гэжэ асууба.

Тэмүүжэн энэ хүлээгдээгүй асуудалынь түрүүшээр ойлгон-гүй, гайхангяар урдаһаань хараба. Тэрэ улаан нюдөө урдаһаань шэглүүлээд, харюу хүлээнэ хэбэртэй.

Аба хайдагай үедэ унаһан модон тухай хэлэнэ гэжэ тухайл-
башье, юушые ойлгоогүй хэбэр үзүүлхэ гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ.

– Би хэзээ үхэхэ ёһотой байгаабиб? – гэжэ гайхангяар асууба.

– Зай, бү зорёолхо, – Таргудай ууртайгаар тэрээниие шэртэжэ,
миһэд гэбэ. – Бидэниие хэншые шагнанагүй, тиимэнэеэ ши бидэ
хоёр сэхэ хөөрэлдэе. Шам дээрэ модон өөрөө унаа бэшэ гэжэ ши
тэрэ дары ойлгоош, энэшни шинии нюураар эли байгаа... Тиигээб,
би шамайе эсэгэдэшни эльгээхээе ханааб, юундэб гэхэдэ, эндэ, га-
зар дээрэ, шинии хэхэ юумэн үгы. Харин тэнгэри шамайе дээшэнэ
абахаяа хананагүй хаш даа, тиимэл хадань хүлээхэбди.

Тэмүүжэн абяагүй газар руу хараад, тэрээнэй үгэ тухай бо-
домжолно.

– Намһаа ши хайшаашье ошохо аргагүйш. Шинии уг таһараа,
тэрээниие суглуулха хүн үгы. Ши нэгэ бага ухаатай хаа, номгоржо,
байһаар минии хажууда нүхэр болохо байгааш, һүүлдэнь зөөриее
бусааха һэнши, эсэгыншни тугай абарагдаһан хадань, – Таргудайн
һөөлдэнги хоолой хашартайгаар шэхэ руунь шургана. – Тээд үгыл
даа, ши минии үгэ дуулахагүйш гэжэ эли, эсэгыншни үсэд дээрэл-
хүү зан шамда байна, энэл шамайе хохидуулха.

– Юу, энээнэй түлөө би үхэхэ гүб? – досооһоонь алдагдажа га-
раһан энэ асуудалһаа Тэмүүжэн өөрөө сошобо, болгоомжогүйгөө
өөрыгөө харааба: Таргудай мүнөө юун гэнэб, тэрээгээр лэ боло-
хонь гээшэл.

Тэрэнь муухайгаар хараад, тархья һэжэрбэ:

– Хари, хари, энэл эсэгыншые бээдээ найдалга, аха захатаниие
хүндэлдэггүйшнил шамайе хосороохо. Ши тэнэг, эсэгэшни баһал
тиимэл тэнэг байгаа, тиимэнһээл энэ дэлхэй дээрэ удаан ябаагүй.

Тэмүүжэн тэрээнэй үгэнүүдтэ ямаршыеб далда удха мэдэрбэ.

– Юугээрээ тэнэг юм, ямар юумэнһээ удаан ябаагүйб? – гэжэ
һэргылэн асууба.

Тэрэ шүдхэрые дурдан, хараал табиба.

– Ямар ухаатай хүн хари газараар гансаараа ябаха юм тэрэ
үедэ, манай дайсад татаарнууд тэндэ бии болохоор байгаа ха юм?
– гэжэ тэрэ ууртайгаар хашхарба. – Өөртөө ехээр найданги, за-
луугай үсэд зантай. Гансал өөртөө найдадаг байгаа, тэрээнэйл ха-
рюуда хосороо. Шишые баһа, минии гэртэ ханаа амар һуугаад лэ,
жаа-жуухан алба хээд лэ, хаа-яхан минии даабари дүүргээд лэ

байхаар ха юмши, теэд үгы, уймар толгойшни шамда хайн байдал үгэнэгүй, тиимэл хадаа минии хүрээлэндэ ши хосорхош. Өөдэнь шамайе бодхоохогүйб! Магад, мүнөө дээрээ алахагүйб, минии отогто үлүү хэлэ аман хэрэггүй, тэрээншьегүй шамайе даража шадахаб. Мүнөө шамда үсэд зан байна, теэд он жэлнүүд үнгэрхэ, таба – арбан жэл, хамаагүй, саг өөрынхией абаха, энэ дүнгэ, хара ажал шамайе хухалха. Мүнөө шинии эсэгын нэрэ хүн зон һанана, тэрээнэй нэрын саана хоргодонош, тиигэнээр хүнүүд тэрээниие-шни мартаха, ши үзэхэш. Ши үшөө хүнүүдые мэдэнэгүйш, бараг даа, һүүлдэнь харахаш даа хүнүүд ямар хонид бэ гэжэ, тфюу гэш даа, – гээд, галһаа нүгөө тээшэ эрьээд, үзэн ядангаар нёлбобо.

Таргудай хуняагаад, дүүрэн аяга арза хэжэ, галдаа, онгонууд-таа үргэнгүй, хомхойгоор уужа, хамсыгаараа уралаа аршаад, үргэлжэлүүлбэ:

– Ши ухаа орожо, аха захатанай удаадахи суглаан дээрэ намда дохёод, өөрынгөө гэм мэдэржэ, хүн зондо һүгэдэжэ, энэ удаашье, ерээдүй сагташье минии урдаһаа бодохогүйб, эсэргүүсэхэгүйб гэжэ тангариг үгөө һаашни, энэ минии үгэ: би шамайе хүлисэхэб, би шамайе дүрбэн зүг тээшэ табихаб, моридые болон бэлэг сэлэг үгэхэб.

«Намһаа айнал ха даа. Бэлэг үгэхээ найдуулна, үһөөгөө абахагүйб гэжэ гансал үгөөр бээе уяхыемни хүсэжэ... Мүнөө алахаяа байгаагүй хадань, хайн гээшэ, энэ тала руу энээнтэй наадаад туршахал даа».

– Мэдэнэгүйб, – гэжэ тэрэ номгон даруухан зан харуулан хэлэбэ, – би танай урда юу хэжэ, гэмтэй болоо хүмбиб, Таргудай абга?

– Яагаад юу хэжэ гэжэ? – гэжэ тэрэ арзагад гээд, хүхюутэйгээр нюдөө ялалзуулан, ухаандань оруулхамни дүтэ болобо гэжэ хүхибэ. – Теэд ши намайе, хэниешье аха захатан гэжэ тооногүй ха юм ши!

– Хэзээ тиигээ хүнбиб? – гэжэ гайхангаар Тэмүүжэн мөрөө хабшаба. – Аха захатаниие би хододоо хүндэлдэгби.

– Хүндэлдэг гүш? – Таргудай этигэжэ ядан, хилайба. – Зай, тиигээ болбол, магад, би шам тухай үшөө бодомжолһуу... Эсэгтэйшни бидэ яажашьеб хэлээ ойлголсохобди, – тэрэ агшан зуура һанаата болоод, бээе һэгсэрээд, тэрээн руу хараба. – Тиимэ, тиимэ, аха захатаниие хүндэлхэл хэрэгтэй, харин бидэ таанадые хайшан гэжэ ажаһуухаб гэжэ заахабди, энэл зүб байха ёһотой. Харин ши

өөрөө бодожо үзэ, зундаа ахатан сугларха, шамайе шагнахабди, ши гэмээ мэдэрээ наашни, бээе найнаар абаад байхаб гэжэ үгээе үгөө наашни, шамда хайн байха, ойлгоо гүш?

– Ойлгоо, – Тэмүүжэн толгойгоо дохибо.

– Зай, болоол даа, – гэжэ урматайгаар тэрээн руу Таргудай хараба, – харахадамни, шамнаа хүн болохол байна. Зай яба, хүнэй гэр ороод, шамда аарса, мяха абахыень зүбшөөгөө гэжэ хэлээд, өөртөө абааша, эдигты. Харана гүш, намда найнаар хандахада, ямар хайн зантайбиб!

Тэмүүжэн бодожо дохёод, үүдэн руу гэшхэлбэ. Гарахынгаа урда тээ гэдэргээ эрьежэ харахадань, Таргудай тэрээн руу хараншьегүй, хоёр гараараа арай гэжэ домбо үргөөд, болгоомжотойгоор арзаяа аягалжа байба.

Тэмүүжэн хүнэй гэрнээ туламаар дүүрэн эдээ абаба – ангай тарган мяха, томо хэнгэ аарса. Хүндэ тээбэри үргэлөөд, харанхыгаар гэр руугаа алхалба. Тэрээнэй сэдхэлдэ ехэ хүнгэн болошобо, хүзүүндэнь байһан дүнгэнөө хоёр дахин хүндэ тээбэри хаяжархиһан мэтээр үзэгдэбэ. Таргудай ногтуурхаад, алахаяа һананагүйб гэжэ ама алдаа, тэрээнэй урда энэ байдалдаа дадажа номгороод, тэрээнэй зүб байһые мэдэрхээр бэлэн байһан хэбэртэйгээр зорёолжо шадаба. Тиигээ хадаа, зун болотор Таргудай тэрээндэ гар хүрэхгүй, аха захатанай шэнэ суглаа хүлээхэ, харин Тэмүүжэндэ дулаан болотор тэсэхэ хэрэгтэй, тиигээд лэ тэрьелжэ болохо, хэнэйшье хүрэхөөр бэшэ газар руу ошожо шадаха бшуу.

«Жалайрта, хонгирад гү, али хэрээдүүдтэ ошожо болохо, – үнинэй тэрэ бодомжолжо, үргэнгүй хүниндөө тэрьелхэ тухай бододог, – хүбшэ ой руу ошоходо баһа болохо, тэндэ хамнигад туһалха. Хаанашье бээе нюужа болохо, гансал эндэ байхагүй, үдэр бүри хэзээ Таргудай ухаагаа балартажа, намайе хюдагша ааб гэжэ хүлээхын орондо... Иимэ урагшагүй агнуури, онгуудта золгүй добтологын удаа мүнөө Таргудайн үгэ дуулаха зон үсөөн болоо, жадаран мэтэ холын отогойхид намайе тэрээндэ тушаахагүйл даа».

* * *

Тэмүүжэн гэртээ оробо, галаа тойроод һуугшад булта нэгэ доро тэрээн руу эрьебэд. һаяхан ажалһаа ерээд, бээрэшэнэн гар хүлөө дулаасуулжа, галда дүтэ һуунад. Гал дээрээ тогоогоо табяадүй,

тэрэнх үсэгэлдэрэй үдэшэнхөө хойшо зүүн ханын хажууда хооһон нууна.

Тэрээнэй хүхюу энеэдэ обёоржо, тэдэ энеэбхилдэбэ, богоһо дээгүүр хүндэ мэшээг шэрэжэ ябахыень хараад, бултанай нюдэн баяртайгаар ялалзаба.

– Энэ юун бэ шамда? – гэжэ гайхангыар Хун татажа дуугарба, һүүлэй үедэ тэрэ уйдхар гашуудалһаа һаял хэргэжэ эхилээ.

– Үдэшын эдее асарааб, – Тэмүүжэн туламаа гэрэлдэ шэрэжэ асараад, амһарыень нээжэ, мяха ехэтэй нюрганай, хабһанай хэһэ-гүүдые гаргаба.

– Энэ юун бэ, бугын мяхан гү?

– Тэрэ саана юун сагаарнаб, аарса?

– Ши энэ баялиг хаанаһаа абаабши? – гэжэ булта хүүелдэжэ, һууриһаа бодоод, хэдэн тээһээн дүтэлжэ, тулам руу шагаана.

– Иимэ эдеедэй гурбан үдэр найрлахабди, – гэжэ баяртайгаар мэргэдэй Халзан гараа арбагануулба.

– Зай, мүнөө шанахамнай гү, Тэмүүжэн?

– Энэ хүндэ юумэ һайхашаахаяа өөр дээрээ асараагүйлби, – гэжэ Тэмүүжэн энеэбхилэн хэлээд, гал руу гараа һарбайба. – Түргэн шанаял даа, үгы һаа, ехээр гэдэһээ үлдөөд, түүхэйгээр эдижэрхээ байнаб.

– Нэгэ доро бултыень эдижэ шадахагүйбди, гэдэһэн соомнай багтахагүй. Магад, хахадыень һүүлдэ гэжэ орхихомнай гү? – гэжэ хүлгөөтэй болоод байһан бүгэдэниие шэртэн, хориин Тэгшэ асууба.

– Ши юугээ хэлэнэш? Мүнөө бултыень шанахабди, түүхэй мяха газаа хүйтэндэ хадагалха аргагүй, үдэртөө хэн нэгэн энэ баялигы-емнай абаад ябашана ааб даа, – гэжэ шиидэнгээр һаһатай найман Мэрдэг хэлэбэ.

– Эдэ булта ямаршые тогоон соо багтахагүй ха юм, – гэжэ һа-наа зобонгёор Хулгана хэлэбэ, – бараг даа, хубаагаад шанахабди, һүни ута гүб даа.

– Амтатай эдее садатараа эдихэбди, үлэһыень халаажэ эдихэ-бди, – гэжэ Хун баяртайгаар дабтана.

– Олзошо ха юм ши, Тэмүүжэн, – гэжэ һаһатай Тэгшэ хэлээд, хойморой өөрын һуурида һууба. – Хөөрэлши маанадта, яагаад иимэ баялиг шамда хүртөөб? Түлишэ абаашажа үгөө гүш, али юун бэ?

– Бидэндэ хэншые иимэ баялиг үгэхэгүй бшуу. Ноён хёморгон-дошые ноёр үлэнэ хаш, шуһа яһан ондоо болодоггүй ха юм, теэд энээндэ багые үгэхэгүйш, тиимэ гү, Тэмүүжэн?

Эрэшүүл тойрожо һуугаад, шагнахаяа бэлдэжэ, Тэмүүжэн руу харабад. Хулгана Хун хоёр модон шабдаануудые гаргаад, мяха хэршэжэ эхилбэ. Дүрэтэйгөөр томо хэнэгүүдые отолжо, баһал хүлээнгээр тэрээн руу хараашална. Тэмүүжэн бээ барингяар энеэбхилэн, бултаниие ээлжэлэн шэртэжэ хараад, хөөрөжэ эхилбэ:

– Һүнэй гэр руу ороходомни, хэншые үгы байгаа. Шабдаан дээрэ мяхан, шанахаяа бэлдээд байна гэжэ тухайлааб. Таргудай баһа хэнииеб даа айлшаар уряд, хүндын эдэе хоол бэлдэнэ ха даа. Һүүлдэнь бодооб: эдэ бүгэдые тэдэ эдихэ, хари бидэ баһа үлдөөсэ мэрэхэ гүбди? Теэд бидэ баһал хүнүүд ха юм бибди, нэгшые дахин хүнэй эдэе туршаял гээд лэ, энэ тулам олоод, хахад-саань аарса хээд, дээрэнхэнь мяха хэжэрхёоб, тиигээд лэ тэндэнэ дары тэрьелээб. Гаргаад, хүрэн соогуур шэрээд ябахатаа, хэншые бү хараһай даа, бү ушарһай даа гэжэ өөрөө бодоноб.

Хөөрөжэ байтараа, тэрэ тойроод байһан барлагуудай нюур шарайнь сошон тогтохыень адаглаба. Эхэнэрнүүд мяхаяа хэршэхээ болибо. Эрэшүүл өһөд хоорондоо маргангяар харасагаалдаба. Тэмүүжэн энеэдээ барижа ядаад, алдажархиба, тиигээд саашаа ташаганаса энеэшэбэ, нюрган дээрэ унажа байгаад энеэжэл байба.

– Баруун тэнгэринэртэ соло, энэшни ихэдээ наадажа, шогложо байна ха юм даа, – барлагууд сэдхэлээ тэниилгэбэ. – Таргудайһаа юумэ хулуубалшни, өөрыеш амидыгаар нохойнуудта хаяжа үгэхэ. Тэрээнхэ абахынгаа орондо, үлэн хоһон байбал дээрэ.

– Хха-хха-ха-ха-ха!.. – Тэмүүжэн обогоножо байгаад энеэжэл байна, тэрэ тогтожо ядана; бодоод, өөрынгөө һуурида һууха гэжэ ябатараа шэнээр энеэдэндэ дарагдаад, дахин газараар мухарина.

Тэмүүжэн энеэдэнэйнгээ уймаршуу түхэлтэй боложо байһыень мэдэржэ, тогтохо гэхэдэе шадабагүй, ямаршые хаалтагүйгөөр бодомжоллогүй энеэдэндэ тэрэнэй сүлөөрһэн сэдхэл абтажал байба.

Одоо тэрээндэ хүнгэн болобо хэбэртэй, бурьялма хүхилгэн буураба. Тэрэ һууба, хоёр хасар дээгүүрнэ элбэгээр гоожоһон нулимсаа аршажа, тэрэниие хёрхоор хаража байһан барлагуудые хараһаар, тэрэ дахин тогтууригүй энеэдэндэ абтажа, нюрган дээрэ дахин хэбтэшэбэ. Барлагууд гайхангяар бэе бээ харасагаалдана.

– Энэмнай яагаа гээшэб? Ямар бэ даа ондоогоор энеэнэ, – гээд, аюултайгаар газар дээгүүр хульбэрэн энеэжэ байһан Тэмүүжэ-ниие хараад, мэргэд Халзан асууба.

– Аймшагтай юумэн үгы. Удаан дуугай ябаад, мүнөө билтаржа гараба. Энэшни агнууриин һүүлээр энеэхэхээ байха, үдэр соо нэгэ хоёр үгэл хэлэдэг һэн. Мүнөө бүхы сугларһан юумэниинь түлхигдэжэ гараба ха даа. Гараад лэ, болихол дээ, һүүлдэнь хайнаар удаан унтаха байха, – гэжэ Мэрдэг хэлэбэ.

Тэмүүжэн тэрээнэй үгэ дуулажа, арай гэжэ хүсэлэн, дуугай болоод, ханын дэргэдэ өөрынгөө һуурида ошожо хэбтээд, эдеэшые хүлээжэ байнгүй, бүхөөр унташаба.

XX

Урда зүгһөө хүнгэн дулаахан һалхин тогтонгүй үлээнэ. Наран дээрэ гаража, дулааханаар шарадаг болобо, үдэр бүри элшэ хүсэниинь шангаржа байба.

Гүбээ талаар һүүлшын саһан хайлажа, мүнөө гансал хүбшэ тайгын нарагүй хүндыгөөр һаднаг, һургаагта гэжэ ерэхэн зон хатаһан хүхэльбэ саһан хүнгэрэгэй үлэгдэл харадаг һэн.

Хабарай хашанха саһаа адуу мал түргэн тэнхээ орожо, хүл дээрэ гаража тобиржобо. Үһэ даахияа гээжэ, нёдондоной хагдаар, хайлаһан саһанһаа үшөө шиигтэй газар дороһоо һаяхан бултайжа байһан шэнэхэн зөөлөхөн ногоо амтархан, хомхойгоор зулгаана. Тэдээнэй хойноһоо үсэд хони ямаад дэбхэрэлдэжэ ябаад, дахалдан бэлшэнэ.

Хагдан нарын тэгэн багаар огторгойдо тохорюун шубууд зэлэ татан үзэгдэбэ. Үүлэтэ үндэрөөр эсэнги дуугаа дуулан, түрүүшынь зэлэнүүд Ононой хүнды дээгүүр ниидэн гаража, хойто зүг зорин, долгиотоһон нариихан утаһан мэтээр саашалжа, тэнгэриин хүхэбтэр зэрэлгээн руу үгы болон ошобо. Тэдээнэй удаа нүгөөдэ һүрэгүүд уданшыегүй хада уула дээгүүр эрьелдэн, түрэл намаг, сөөрэм, нуурнуудаа оложо буугаад, хэзээ нэгэтэ үндэгэнһөө гараһан, өөһэдөөшые арбаад дахин үндэгээ дараһан хулһата болдогуудаа бэдэрнэ. Тохорюунуудай хойноһоо галууд, хун шубууд, хүхэ дэгли болон бусад бага шубууд ниидэжэ ерэнэ. Үй түмэн нугаһадай һүрэгүүд тэнгэри бүрхөөнэ.

Монгол угай отогууд хойно хойнооо ээлжээлэн хабаржаандаа бууна. Тайчуудай дүтынхид сооһоо бэсүд болон хэнигэсүүд зөөбэ, тэдээнэй удаа сулдас, хабтурхас, арулад, хияадууд баһал яараба. Жэлһээ жэлдэ адлиханаар лэ ажаһуудал ябажа байгаа: туугдahan адуу морид, малай хүрэгүүд шэнэ бэлшээридэ гарана, тэдээнэй удаа сар, тэмээн тэргэнүүд, олон моритой хүнүүд һубарилдана, үсэгэлдэр хооһон байһан газарта мянгата хүрээнүүд бии боложо, оршон тойронхиие шаг шуяан, нохойн хусалдаан, һаамал үнээдэй мөөрөөн дүүргэнэ, гол нуурнуудай ногоотой эрье руу шэнэхэн зүргэнүүд бии болоно.

Хараха янзада юрын лэ хүдэлөөндэ нэгэл шэнэ, ондоо хүнэй обёорхоор бэшэ юумэн бии болоо – энэ удаа отогууд шэнэ хабаржаан руугаа урид зүбшэнгүй, өөһэд хоорондоо хэлсэнгүй ябаба. Үбэлжөөнһөө гарахадаа нэгэ доро ямар сагта гарахаб, хабартаа ямар газар эзэлхэб, зуһаландаа ямарыень үлөөхэб, энэ удаа хэндэ үлүү газарнуудаа үгэхэб гэжэ бултал малаа адлиханаар тобиржуулжа, удаадахи үбэлжэлгэдэ бэлдэлгэ тухай өөһэд хоорондоо анхан зүбшэдэг хэлсээн үгы байба.

Таргудай архяа татажа, нэгэ хэды сагта тэлэрээд, шэнэ һарын эхин болотор угай ноёдуудай нүүдэл тухай зүбшэхөө ерэхыень хүлээбэ. Хияадууд болон томо отоггүйгөөр ажамидарха аргагүй эгээл ядаруу отогойхидой ерэхэдэнь лэ, шухала томо отогууд тэрээнһээ буруу хараба гэжэ ойлгобо – ганса холын бэшэ, мүн ходол сугтаа ажаһууһан дүтыншые отогойхид. Эндэ шалтагынь хадаа аба хайдагта урагшагүйдэлгэ, илангаяа урда газарнууд руу хохидолто добтолгоһоо болоо гэжэ тэрэ ойлгожо байгаа һэн.

Иимэ гуримгүй нүүдэл отог омогуудай досоохи байдалай һандаралаар аюултай. Өөһэд хоорондоо хэлсээгүй отогууд ами аминдаа хуушан буусанууд руугаа ошожо, тэндэ зүршэлдөөгүй аажамаар гансал түрүүшын үедэ һууба. Ехэ саһанай гү, али үерэй болоходо, зарим отогууд бэлшээригүй үлэхэдөө хүршынгөө сүлөө газар эзэмдэхэ баатай болоходонь лэ тоосолдоон, наншалдаан эхилбэ.

Эндэ эгээл аюултай юумэниинь гэхэдэ, энэ сагта ондоо угайхидай хажуу талын добтолго болодог. Өөһэд хоорондоо үһэрилдөөтэй отогууд тэрэ дары эблэржэ, дайсадай урдаһаа нэгэдэмэл сэрэг табихань иимэ ушарта ехэ бэрхэтэй. Зарим ноёд хүршэдэнь

дайсадай добтолходо туһа хүргэхынгөө орондо хүхилдэжэ, өөһэдөө хажуу тээшээ нүүгээд, тэрьелжэ үрдихээ оролдоно. Үсөөхэн хүнүүдээр хүрэнээ хамгаалхаяа оролдобошье, хүн зоноо, адуу малаа гээнэ ха юм.

Эгээл иимэ хаһада өөрын мэдэлэй багахан отогуудаа бүрид-хэжэ, хүсэ шадалаа элсүүлһэн онгуудай түмэн сэрэг монголшуудта, хаяхан тэдээнэй талаһаа урагшагүй добтолгынь харюуда, түрүүн добтолжо оробо. Таргудай болон бусад ноёдой танигдангүй үлэхэ гэхэн найдал хүсэлдөөгүй: добтолходоо дары диилдэжэ, тэдэ гэр руугаа, Онон руу, һэе орогүй тэрьелхэдээ губиин шулуута талада монгол моридой мур үлөөгөө юм гү, али онгуудай бөөнэр үзэлдөө тэдээниие хаража элирүүлээ юм гү, харин онгууд добтолходоо гомдохоошоднай хэд бэ гэжэ лаб һайн мэдэнги байгаа: тиимэһээл уридшалан мэдүүлэнгүй гэнтэ орожо, бута нэрьһэн сохилто хэбэ.

Онгууд тэдээнэй хойто хилыень харууһалжа байһан жүрхи-ниие дахуулаа, тэдэнь улам саашаа монголшуудтай үнинэй дай-сад болоһон татаарнуудые тухираа гэжэ һүүлдэнь Таргудай болон бусад ноёдто эли болобо. Тиигэжэ тэдэнь гурбан бүлэгүүд боло-жо хубаараад, гурбан тээһэнь халдажа ороо: баруун урдаһаа, урдаһаа, зүүн тээһээ.

Эгээл түрүүн онгууд хаяхан Шуус голой эхээр шэнэ буусадаа бууһан жэлүүрнүүдые бута сохибо. Тэндэһээ урагшаа Хэрлэн го-лой эрьээр уруудан байрлаһан жадаранууд хаанаһааб даа тэдээн руу дабшажа ябаһан онгууд тухай дуулаад, хариин зоной тоосоон-до оролсохогүй гэжэ голой эрьээр үгсэн, хада газар руу тэрьелэн ябашабад, тиихэдээл Онон руу дайсадта харгы нээжэ үгэбэ. Дун-да Хэрлэнэй эрьээр ажаһуудаг олхонууд ба баруласууд жүрхинэй хоёр түмэндэ хагсууда хяара үлээлгэһэн үнэһэн мэтээр унин тоһон болотороо сохигдожо, журамгүйгөөр хойшоо тэрьедэхэдээ харгыдаа бусад отогуудые хүрөөтэ дайнай хүлдэ орёолгобо.

Татаарай хилээр Таргудайн табиһан Есүүхэйн түмэн сэрэг дай-садаа нэрэ түрэдөө хүрэмөөр тэнсуу шангаар угтаба. Холын ха-руулнууд татаарай буусаһаа нюусаар татагдаһан гэнжээр тэмдэ-гэй түүдэгүүдые табижа, өөрынгөө хүрэнүүдтэ дайсанай дүтэлжэ ябаһые эртээнһээ мэдүүлбэ. Өөһэд хоорондоо түргэн харилса-жа, Есүүхэйн мянгатан түрүүн хүрэнүүдээ адуу малтайнь Оно-ной хойто тала руу хүсэтэй сэрэг харуултай эльгээбэ, һүүлээрнь

өөхэдөө гурбан үдэр хүнийн туршада татаарнуудай довтолго тогтоон бариба, монголой газар руу тэдээниие нэбтэрүүлэн оруулхгүйн тула үе-үе болоод лэ амар заяа үзүүлэнгүй тэдээниие эндэ тэндэһэнь наншаба. Харин тэдэшье Таргудайһаа энэ сагай туршада хүсэ туһашье, саашанхи ябадал тухай захиралташье абахагүйдөө, үшөө тэрээнэй хажуугаар урдахи отогүүдай хилэээ дайсадта нээгээд, онгууд ба жүрхинһээ ухаа мэдээгүй тэрьелжэ ябана гэжэ дуулахадаа саашадаа эсэргүүсэбэгүй. Мянгатанай ударидагшад Сагаан түрүүтэй тэдэ бусадай иимэ янданаар байхада ямар нэгэ мэдэгдээгүй юумэнэй түлөө үхэтэрөө тэмсэһэнэй хэрэггүй гэжэ шиидээд, сэрэгүүдээ өөрынгөө хүрэнүүдэй хойноһоо Ага, Шэлгэ руу ябуулба.

Урда бээдэ онгууд бии болобо гэжэ дуулаад, Таргудай түрүүшээр түргэн бушуугаар өөрыгөө тойруулжа, сэрэг суглуулха ханаатай, иимэ аюулта ушарай тохёолдоходо отогой ноёд тэрээнэй үгэ дуулаха гэжэ бодоо һэн. Угайнгаа бүхы томо отогүүдта элшэнэрые эльгээжэ, сэрэгшэдээ һайнаар зэбсэглээд, байлдаанда жагсахыень наашань эльгээгты гэжэ захираа. Тээд тэрээндэ ехээр дураа гутаһан ноёд энэ бүхы муу юумэнэй тохёолдоһондо тэрээниие өөрыень гэмнэжэ, урдаһаань уур сухалаа гарган, хараал шэрээл табилдаба. «Ононой хүндыгөөр мүнөө тохёолдоод байһан зоболон гасаланда шил гансаараа зэмэтэйш! – иимэ харюу тэрэл элшэдээрнь оронар, хэнигэс, салжууд, хатагин болон бусад ноёд дамжуулба. – Ши хэмгүй ехээр эрхэ засагта шунахайржа, манай ажаһуудал хандаргааш, уг отогоо дайнай хүлдэ оруулааш, мүнөө болоходо юу хэхэб гэжэ бидэндэ заабарилхаяа хаанаһаа ханаа-бши?! Бидэ шамда уридшалан мэдүүлнэбди: хүрөө болоо, бидэниие зандархаяа бэшэ һэдэлгэ бү хэ, үгы һаашни, бидэ булта суглараад, шамайе барижа, шуһа мяхааршни зүүн тэнгэридтэ үргэл хэхэбди, тиигэжэ бэшэ уг угсаатанаа шинии тэнэг ябадалһаа абархабди. Иигэжэ үгээ хэлэхэдээ, шинии мэдэлдэ орохо харгыгаа эсэслэн таһалбабди, шамтай удаадахи хөөрэлдөөн номо һуршын ба һэлмэ жадын хэлэн дээрэ хэгдэхэ».

Иимэ харюуда ехээр сошожо, тэдээнтэй суг ябаха зам одоол тэхэришэгүй эсэслэн таһарба гэжэ ойлгоод, Таргудай хажуудаа байһан зонтой хамта бээе абарха гэжэ шиидэбэ. Тэрээнэй хажууда гансал өөрын тайчуудай ноёд ба хияадууд, тиихэдэ үшөө үн-

гэрhэн жэлнүүдтэ өөрынгөө угһаа таһараад, тайчуудта халдаһан нэгэ хэды багахан хүреэнтэй дуладууд, сулдуусууд, баядууд байгаа. Энэ үедэ элдэб нураг суу Таргудайда дуулдажал байба. Тэдээнэй баримтаар, хэрэг муудана. Дайсад гурбан тээһэнь ерээд, угай гол шухала эзэмдэлгэ руу нэбтэржэ, Онон руу дабшажа байна, тэрээнэй гол хүреэн бэдэрнэл хаш. Таргудай тиихэдэ ноёдтоо байһан нууриһаа бодожо, Онон мүрэнэй саагуур адуу моридоо, үхэр малаа хойто эрьеэрнь Шэлгэ руу тууха, тиигээд дайсадай олоһон олзодоо садаад, гэртээ бусахыень хүлэжэ, ой модотой газараар хорохыень заабарилба. Сэрэг болон адуун хүрэгтэй тайчуудай бусад хүреэнүүдтэ элшэдые эльгээжэ, өөһэдөө тиишээ ошохыень захирба.

* * *

Тайчуудай хүреэнэй Барха голой дунда урасхал хабаржаандаа нүүжэ ерэхээр табан хоног үнгэрбэ. Мүнөө зургаадахи үдэрэй сэнхир хүхэ үдэшэ Таргудайн захиралтаар хүнүүдын дахин гэрээ задалжа байбад. Урда тээнэ Таргудай дүтын тайчуудай ноёдые хияадуудтайнь суглуулжа (хүшэр сагта тэдэшые хэрэгтэй болоод байба), гэрэй хажууһаа үлүү зониие холодуулаад, өөһэд дундаа зүбшэбэ. Уданшыегүй булта тэндэхээ гарахадаа хашхаралдан, нүхэдөө дуудажа, хүнишые һаань, хүреэнээ хөөрсэгэнүүлбэ.

Тэмүүжэн һүүл хоёр ехэ гэрһээ эд бараа гаргалсаад, удаань гэрэй ханаһаа һэеы, уни задалжа, эбхэбэ, ябталба, сарнуудые хүллэбэ. Таргудайн һамган яаралтай суглараанһаа анханай зангаар хасарайнгаа шэшэртэр зүрхэ амаа хүдэлэнхэй, үхэрэйхидэл нюдөө бэлтылгэн, хүнүүдэй дундуур галзуурһан үнеэн мэтэ хөөрсэгэнэжэ, хүндэ ханзануудые шэрэжэ байһан зониие һэжэглэн шалгана. Энэ үдэшэндөө хонин хүнжэлнүүдые ондоо тээшэнь хэбэ, хүнэй амһарта унаагаба гэхэ мэтээр һүүлые зэмэлжэ, хоёр дахин үһэндэнь аһалдаа. Тиигэбэшые тэрэ гэнтэ харасаараа Тэмүүжэнтэй уулзашабал, хэдышые ууртай байгаа һаа, ноёной яһанда хүрэхөө үшөөл айна. Тэмүүжэн яаралгүй булантайл адли хүдэлжэ, нобшо ноохой шэрэжэ байхадаа мээнэглэшөөд, тойрон ябаһан Таргудайе, зүгын үүр мэтээр дүүежэ байһан дүтын айлнуудые һэмээхэн хараашална.

Нэгэ гартаа бүдүүн ташуур баринхай, бухын шэнээн хүлээгэр духаяа нударгаараа шангаар үрэн байжа Таргудай гэрнүүдэй хоорондо холо холо алхалан, урагша хойшоо ябана. Тэрээнэй гэртэ моритой малшад ба адуушад хэдэн дахин эрьежэ ерэнэ. Халашаһан моридоо холохонһоо тогтоожо, эмээл дээрэнһээ доошоо хэнжэлдэн дохижо, тэрээнһээ ажахын асуудалнуудые һурана. Таргудай сухалаа хүрэжэ, хараал шэрээл табина:

– Таанар, юу, өөһэдөө мэдэнгүй гүт? Мүнөө болотороо хээгүй юм гүт? Үзөөрэйгты даа, энэ гараараа тархиинетнай таһа сабшахаб, хэрбээ энэ талада нэгэшье хониной үлэнһэн байбал. Түргэлэгты! – гэжэ тэрэ бүдүүн нударгаараа тэдэндэ занаб.

Тэдэнь айһандаа түргэн тэрьелбэ.

Харанхы болобо...

Айлнууд тэргэ болон эмээлэй ганзагада бүхы зөөриез ашажа, энэ голоор түбхинэнһэн газараа орхин, Бархаар доошоо уруудан ябабад – хэдыхэн үдэрэй саана энэл харгыгаар тэдэ иишээ ерэнһэн юм. Түргөөр ябаба – ноёд зониие яаруулна, нүхэд тэргэнүүдэй хоорондуур ябажа, нобшорһон хүнүүдые ташуураар намнана. Харанхыгаар ондо ондоо айлай ашаан худхалдажа, журамгүй хүрэгөөр ябана. Хүндөөр ашаатай тэргэнүүд мүргэлдэн нэшэлдэнэ, наяралдана, үбшэнһөө ядаржа, сарнууд ууртайгаар шуухиралдана. Хаанаб даа урдуур агта морид, мал хүрэгүүд ябана, тээ саана, холохонуур, тэдээнине сэрэгшэд халхална. Тэмүүжэнэй тэргэ ябаһаар Таргудайн айлай ашаануудһаа үлэшэбэ, ташуураар яаруулан шабхадуулһан ямаршьеб харашуулай ашаанууд мэгдэжэ урагшаа жүдхэн гэхэдээ, тэдээнэй дундуур хабшуулдан орошобо. Харанхыда һүүлэй һуугаад ябаһан ноёной эгээл хойтохи тэргын холодон ошожо байхые Тэмүүжэн хайша хэрэгээр харана, хойноһоонь үлэнгүй дахаха гэжэ һэдэнэшьегүй. Байһаар тэрэнь нүүдэлэй харанхы бүрүүл, гуримгүй хараа бараан соогуур хорошобо.

Танигдаагүй харашуулай дунда орошоходоо Тэмүүжэн тэдээнэй аргаахан нэргылэн байжа хэлсэһэн хөөрэлдөө шагнаархана. Ара талынь хоёр тээ ябаһан харанхыда хүсэд харагдаагүй эрэшүүл хоорондоо һэмээхэн дуугаралсана.

– Агада бидэниие баһал хэншье хүлээнэгүйл даа, – үбгэн хүнэй һөөлдэнги хахир хоолой зүүн тээһэнь дуулдаба. – Тэндэ юунэйшье болохонь эли бэшэ.

– Тэндэ бидэншьегүй бүхы газар эзэлээтэй байгаа ёһотой, – агы нүхэн сооһоо гараһан мэтэ хүнхинүүр хоолой харюудань зэдэлнэ. – Олон отогууд манһаа урид тиишэ тэрьелээ ха юм.

– Манай Таргудай бидэндэшье газар олоно бээ, бидэниие бэлшээригүйгөөр үлөөхэгүй ха юм, – гэжэ хажуу тээһээ үшөө нэгэн оролсоно.

– Ши һохор гүш, али дүлии гү? Харанагүй гүш, тойроод юун болоноб? Манай Таргудайе ондоо ноёд нохойшье гэжэ тооногүй ха юм, угайнгаа зониие хосорхо туйлдань энэш хүргөө. Тиигэһээр маанарта өөрымнай зоной добтолоогүй хаань, болоо, – гэжэ су-халтайгаар хүнхинүүр хоолойтойнь хэлэбэ.

– Ши аальяр дуугара, нүхэд дуулажархиха! – гэжэ айнгяар түрүүшынхнь шииганаба.

– Дуулаг лэ саашаа. Тэдэ яаха юм, үнэн үгын түлөө хэлыемни отолхо гү? – гэжэ тэрэнь гэнтэ гэмэршэбэ.

– Хэлэ отолбол, үшөө бараг гээшэ, харин харанхы руу абаашаа хаань, тэндээл хэбтээд үлэхэш. Үсөөн зон иигээд үгы болоо бэшэ гү? Аниргүйл бай...

Булта дуугай болобод. Харашуулай доторһоо абан хүндөөр һанаа алдахань Тэмүүжэндэ элихэнээр дуулдана, тэдээнэй һанаа алдаан хүндэ ашаантай тэргэнүүдые арай шэрэжэ ябаһан буха сарнуудай уухилаантай худхалдан гээгдэнэ. Һалхин намдажа, һү-ниин агаарта тэдээнэй абяан холоһоо дуулдана. Зуугаад сарнуудай түбэрөөн хаташанхай газарта огсомоор гаража, тэргын модон сахаригай хахинаһан абяантай худхарна. Хаанаб даа холуур, тэргэнүүдэй урдуур үе-үе болоод лэ ямаршьеб моритой хүнүүдэй хатаралдан үнгэрхэнь дуулдана. Тэмүүжэн эзэнэй нобшо ноохой дороһоо зөөлэн хүнжэлнүүдые татажа гаргаад, нюргаараа тэдээн дээрэ налайн һуужа, хүндэ дүнгөө тэргын ханада түшүүлээд, һа-жаба.

Уданшьегүй гэнтэ эхилһэн борооһоо тэрэ һэришэбэ. Жэжэхэн дулаахан дуһалнууд хасар, гар дээгүүрнь дуһалба. Үдэртөө халаһан газарһаа шиигэй үнэр гутаба.

Харашуул хөөрэлдөөгөө дахин эхилбэ.

– Агада хүн зоной хажууда, хари, галуу бү харбаарайгты, – гэжэ үнөөхил һөөлдэнги хоолойтой үбгэн дуугарба.

– Юундэ гээшэб? – гэжэ нүгөөдэнь гайхаба.

– Хонгирад хаража болохо, галууд тэдээнэй хүлдэ гэдэг.

– Хонгирад дайшыегүй сагта хэн нэгэнэй галуу агнажа байхые харабал, абяагүйгөөр зэбсэгтээ аһалдадаг, – араһаань танигдаагүй хоолой хэлэбэ. – Харин мүнөө барандаа галзуу нохойнуудһаа дутуугүй уур сухалдаа баригданхай, тэрээншыегүй бэе бээдээ халдажа эхилхэ.

– Залуушуулдаа хэлэхэ хэрэгтэй, тэдэнэр мэдэнэгүй ха юм, энээнэй түлөө өөһэд хоорондомнай дайн эхилжэ магад.

Үүрэй гэгээгээр тэдэ Онон мүрэндэ хүрэбэ. Огторгой доогуур һанжаһан боро үүлээр бүрхөөгдэнхэй, тэрэл хура бороон һабиһан зандаа, голһоо хүйтэ даажа байба.

Набтар элһэн эрьетэй голой гарасаар мал шууян байжа нүгөө тала руу гарана. Табхар ута гүбээн оройһоо Тэмүүжэнэй харахада морид гарасаар түрүүн гол гаталжа, холын үндэр эрьээр зүүлжээ ябажа ябаба. Тугалтай үнээд хүлөөрөө гол гатална, хойноһоонь хони ямаад тамаржа гарана.

Голой доогуур үндэр тэргэнүүд дээрэ хурьгадые шэрэнэ. Гэнтэ голой тэгэн дунда нэгэ хара толгойтой хахад жэлтэй хурьган тэргэһээ хүрэжэ буугаад, гэдэргээ тамархыень Тэмүүжэн хараба. Энэ эрьехээ хараал табиһаар, морин дээрэ һууһан хоёр эдир хүбүүд ургануудаа толгой дээгүүрээ даллан байжа задалжа, тэрээнэй урдаһаа яарабад. Хурьган сошоод, гэдэргээ эрьежэ, иишэ тиишээ хараашалба. Тэрэ хөөһэтэһэн үдхэн нооһоёо уһан дээрэ дэлгээһэн галуун мэтэ харагдана. Үргэн урасхалда тэрэ ехээр туугдабашье, хүзүүгээ өөдөн үргэжэ, нохой мэтээр тамаран, нүгөө эрье хүрэбэ, эсэстээ гарасаһаа доошоо үндэр хара эрид эрьедэ арай гэжэ уһанһаа гараад, бэе һэгсэржэ, аргаахан мааран, нулахан хүлнүүдээрээ бүдэржэ, хадын ташалан доро шэнэ газар хараашалан обооролдожо байһан хонин хүрэг руу гүйшэбэ.

Үхэр малай хойноһоо пэгсэгэр хүрэгөөр моритой тайчууд гол гаталба. Шанга урасхал соогуур хэргэлэн ябажа, тэдэ гэрэй эд хогшол ашаһан тэргэнүүдые гаргахаар гүйхэн газар бэдэрнэд. Һаба дээгүүр һөөлжүү зурууд шэлэбэ. Түрүүн хоёр тэргэ табиба – уһан сахаригайнь гол бүглэжэ байба.

– Зай, орогты! Түргэн! – гэжэ нүхэдэй ахалагша Үнэгэн гарасада дүтлөөд, обооролдоод байһан ашаанай захынхид руу та-

шуураараа зангаба. – Гурба гурбаар табигты, хонид шэнги юугээ хараад байнат?

Сарнууд бэе бэеынгээ хойноһоо хубарилдан, дурата дурагуй жүдхэжэ, тэргэнүүдээ уһа руу оруулба. Гол соо эрьһээ аалихан холодожо байһан ашаатай тэргэнүүдые Тэмүүжэн араһаань адаглана. Үндэрөөр ашаатай эд хогшолой саанаһаа сарнууд харагданагүй, ара талаһаань харахада тэргэнүүд ямаршьеб нэгэ аргаар урасхалда туугдадаггүй, хүндэ ашаанһаа урбалдадаггүй, өөрөө тамарһан түхэлгүй һонин онгосонууд мэтээр үзэгдэнэ.

Тэмүүжэн түрүүшын тээбэринүүдые нюдөөрөө үдэшөөд, эрье дээрэ хашалдаад байһан олон тоото тэргэнүүдые адаглан, тон урдань обооролдожо байһан Таргудайн тэргэнүүдые обёорбо. Тиин тэргээ урагшань тэгүүлжэ, ондоо ашаануудай хоорондуур шахалдан, тэдээн руу дүтэлжэ эхилбэ. Харашуул ноёной тэргэ танижа, хажуу тээшээ хабшалдажа байгаад харгы гаргана.

Хула мори унаһан Таргудайн һамган тэрээнэй гээгдэһэн тэргэ обёороод, хёлойжо хараба.

«Минии орондо һүүл байгаа һаа, шабхадуулхал байгаа. Хүн зоной нюдэн доро ташуураараа далаганажа аһаха һэн», – гэжэ зоосоогоо Тэмүүжэн мihэд гээд, тэргээ бусадай хойноһоо уһа руу оруулба.

Гол гаталһан ашаа тээбэринүүд тогтонгүй саашаа хонин хүрэгүүдэй хойноһоо зүүн тээшээ шэглэбэ. Адуу мал үни холо урагшаа ябанхай.

Ашаатай тэргэнүүд бүтүү обооролдон байтараа, налуу ногоон дээрэ гарахадаа урилдан саашална. Таби гаран шэрүүн шарайтай нүхэд тэдээнһээ үлэнгүй, барлаг, харашуулые яаруулжа, ташуураараа занган байжа намнана. Тэдээнһээ айн хүрдэһэн малшье, хүншье урагшаа бии шадалаараа тэгүүлнэ. Эндэ тэндэ ташуурай шанга эршэгэнээн, уур суخالтай һүүхирөөн, хараал шэрээл замханагүй. Модоной хахир хүндэ хахинаан, түерөөн оршон тойроноор дуулдажа, хүнэй зосоо айдаһа хүрүүлнэ, уйдхар түрүүлнэ.

Үдэ багаар юундэ ноёд иитэрээ яарааб гэжэ хүн зондо эсэстээ эли болобо. Үндэр хойто эрьеэр ябажа, замайнь урда хүндэлэн хэбтээшэ ута гүбээн ташалан үгсэжэ ябатараа тайчууд холын урда талада добонуудай хоорондуур Онон руу яаража тэбдэжэ ябаһан ехэ бэшэ нүүдэлшэдые хараһан байгаа. Тэдээниие адаглахадаа

энэ амгалан нүүдэл бэшэ, харин довтолһон дайсанһаа тэрьедэжэ ябаашад гэжэ мэдэхээр байба.

Урдаа малаа хатар дундаа туужа, доогуур харагдажа байһан урасхалай нүгөө гарасаар гол гаталжа гараха гэжэ тэдэ шадалаараа яарана. Зуугаад үхэр сарай ашаан гуримгүй хүрэгөөр обооролдон, наашаа тэгүүлнэ, саагуурнь тэдээнһээ хоёр харбалгын зайда хахад мянгаад багахан сэрэг ябана. Сэрэг зуу зуугаар хубааран, хоёр тээшээ таража һунанхай, хойно хойноһоо һубарилдан, мүнөө дээрээ эндэһээ харагдаагүй, харин энэ дороо тэдээнэй һүүл гэшхэхээс ябаһан дайсанһаа нүүдэлээ халхалжа ябана.

Тайчуудай ашаа шэрэгшэд суг яһатанайнгаа ухаа мэдээгүй ехэ аюулһаа тэрьелжэ, тэдээндэ дүтэлжэ ябахыень хараад, баалалтагүй өөһэдөө буха сарнуудаа намнабад. Урда добонууд руу хариин дайсадай бии болохые сошордонгёор хараашалан, тэдэ амитадайнгаа үргэн нюрга хайра гамгүй шабхадахадань, тэдэнь хүндэ хатараар болдог-солдогтой ташалангаар урагшаа гүйлдэбэ. Шулуутай хонхо ёнхо газар дээгүүр модон сахаригууд түбэрэлдэбэ. Хүрээнэй малай удаа моритой үбгэд болон үхибүүдтэй эхэнэр-нүүд яаран хатаралдана.

Тэмүүжэн өөрынгөө сар бургааһаар хоёр дахин шабхадаад, тэдээниие ара талаһаань халхалан ябаһан Таргудайн сэрэг эрьен хараба. Таргудайн ударидалга доро гурба мянган сэрэгшэд тэдээнэй хойноһоо гарасаар гаража ябахыень ташалангай үндэрһөө харагдана. Урда талынхидынь энэ эрье гаранхай, харин араархидынь үшөөл унжагайралдажа, голдо һаял дүтэлжэ ябана. Тэндэһээ голой саанаһаа, гүбээн арада байһан ондоо отогтоной ябаса харагданагүй. Тэмүүжэнэй харахада, голой тэг дунда залуу сэрэгшэд бэе бээ моринһоо татан унагаажа, наадажа ябаба. Нэгэ нэгээр хэды сэрэгшэд уһанда умбаба. Урда ябагшадынь голоо гаталан саашална, харин хойно ябагшадынь тэдээнээ хаража һажаалдан, баһал наадажа эхилнэ.

Үнэгэн залуу нүхэрые Таргудайда мэдээсэл дуулгахыень эльгээбэ, тэрэнь бүхы шадалаараа тэрэ дары доошоо гүйлгэшэбэ.

Ашаан дээрэхи тайчууд хүрэлдэжэ бодоод, урагшань гараараа заажа, нэгэ доро шууялдашаба.

- Тээ тэрэ хэнһээ тэрьелээб эдэ зон, тэдэнь харагдаба...
- Хаана, хаана?..

- Тээ тэрэ хара үүлэн доро.
- Һэй, яагаа олон гээшэб.
- Ямар олон бэ-э!
- Хүлээ, үшөө булта гараадүй байна.

Тэмүүжэн харасаяа хурсадхан, тэрээн руу шэглүүлхэдээ огторгойн хаяада гэхээр холын холо гүбээн саанаһаа аргаахан мүлхижэ ябаһан ута гэгшын тобир тарган могойдол адли үй түмэн сэрэг хараба. Холоһоо хаб хараар үзэгдэһэн морин сэрэгшэд хадын ташаланһаа нэгэ ута, нэгэ үргэн боложо, уужам налуу газарые уһаар дүүргэжэ байһандал урдан бууна, уулын саана тэдэнэй үшөө хэды байһаниинь үшөө мэдэгдэнэгүй.

– Энэ онгууд!..Тиимэ гү, бэшэ гү? – араһаа мэгдэнгээр нэгэ харашуул хажуудахи үбгэндэ хандана. Тэмүүжэн эрьелдээд, хүни дуулаһан тарган хүнэй хүнхинүүр хоолой таниба. – Өөрынгөө толгойдо зүгын үүр хүдэлгөөд...

– Онгууд һаа, үшөө бараг гээшэ, харин жүрхин байбал гайтай, – гэжэ һөөлдэһэн хоолойтой үбгэн дуугараад, хараа муутайгаар нүдээ сабшажа, долёобор хурганайнгаа ара талаарнь оролдосотойгоор тэрээнээ аршана.

– Мүнөө ямар хамаа байхаб, – гэжэ тарганиинь гэмэрбэ. – Жүрхин үнинэй дайсад, онгууд шэнэ, мүнөө болоходо эдэш, тэдэш адлил дайсад ха юм.

– Жүрхин алишье арадһаа долоон доро, – гэжэ уйдхартайгаар үбгэн хэлэбэ.

– Юугээрээ ондоо юм? – этигэлгүйгөөр нүгөөдэнь харана.

– Байлдаанда тэдэ хододоо эхэнэрнүүдые, хүүгэдые олоор алахые оролдодог. Зорюута хүрэн дотор ябажа, үлгы соо хэбтэһэн үхибүү сабшаха, хээлитэй эхэнэрнүүдые хүнжэл доронь хадхаха.

– Юунэй түлөө тиигэнэ гээшэб? Юундэ үхибүүдые хюдаха юм? Эдидэг юм гү тэдэниие? – гэжэ тойронхи хүнүүд һанаата болошобо.

– Энэ нүгэл ха юм!

– Амитадай эмэнүүдые гүлгэдтэйн сүлөөдэ табидаг ха юм.

Үбгэн уйдхартайгаар хэлэбэ:

– Тэдэш тиигэжэ угай зоной тоо үсөөрүүлнэ. Анхандаа гурбан жэлэй нэгэ удаа тэдэ агнуурида мэтээр тала руу гаража, бидэниие, монголшуудые, хюдаха гэжэ оролдодог һэн, тиигэһээр бидэ хияадай Хабуул хаанай туг доро тэдээниие Ута ханын дэргэдэ

бута сохёо бэлэйбди. Тэрээнэй һүүлээр жүрхин номгоржо, ханын саанаһаа хамараа харуулхаяа болёо нэн, һүүлдэнь нэмээхэнээр бидэндэ татаар угуудые тухирдаг болоһоор, һаянай зүрхэ орожо, сэхэ гараба...

– Ямар этэгээд гээшэб, – гэжэ нэгэ һамган зэбүүрхэн хэлээд, гурба дахин бухаяа бургааһаар шабхадаад, – ямар удаан шэрэлдэнэбта, бухануудтнай дохолшоо юм гү, түргэн холо болохо хэрэгтэй.

Хэншые тэрээниие дуулабагүй.

Таргудайн нүхэд галзуурһан мэтээр ашаа шэрэгшэдые намнажа ябатараа гэнтэ хэрэгээ хаяад, бүлэг бүлэгөөр хажуу талада обооролдожо, холын хариин сэрэгшэдые адаглана. Ухаа моритой тарган сэрэгшэ хэрзэгыгээр хэлэбэ:

– Зүүн шүдхэрһөө жүрхин үшөө доро гэжэ үгэ би багадаа дуулаһан байнаб, мүнөөл ойлгожо байнаб удхыень.

– Харыт, ямар олон гараба гээшэб?! – гэжэ Тэмүүжэнэй урда ябаһан һүүл аймхайгаар хашхараад, гараа урагшан һарбайба.

Холын гүбээгэй саанаһаа хариин сэрэгшэд гарахаяа болижо, тээ доро ехэ томо хара толбо мэтээр обоорно. Харахада тэдэ тайчуудай нүүдэл харууһалжа ябаһан сэрэгһээ оло дахин ехэ. Урагшаа түргэн дабшажа, ябууд дундаа таража ерэхэдээ тэдэ бүхы дайда дүүргэбэ. Урдань зугадажа ябаһан багахан сэрэгһээ гурба дахин үргэн, гүнзэгыгөөрөө арба дахин тэдээниие хушамаар.

– Манай сэрэгһээ хоёр дахин олон ха даа. Таргудай түмэн шахуу сэрэгээ хүрэгүүдээр тараажа алдаа, мүнөө гурбан мянга-тайл үлэнхэй, тэдээндэ хүсэгдэхэгүйб гэжэ һанаа ха даа, – гэжэ Тэмүүжэндэ дүтэхэн байһан залуу сэрэгшэ һуладаһан хоолойгоор хэлэбэ.

– Манай Таргудай хүнүүдһээ ехээр адуу малаа хайрлана. Тэрээнэй тэнэг ябадалһаа боложо, бидэ булта хосорхоннай хаш, – гэжэ хоролхоһон шэнгээр мэгдэһэн сухалтай харашуулай хэлэхэдэ, бусадынь тодожо абаба:

– Ноёд гэжэ арад зоноо дураараа үйлэдэдэг даа.

– Бидэниие нүхэ руу татана...

– Бидэниие татана, харин бидэ хонид мэтээр ошохоео һанаашыегүй һаа, тэдээнэй хойноһоо шэрэлдэнэбди.

– Тэдэшни һайн моритой зугадана ааб даа, харин бидэл үлэхэбди...

Тэргэнүүдэй дундуур нэгэ хээр моритой наһатайшаг нүхэр ма-
ряжа түргэн дүтэлбэ. Далайжа ерээд лэ нэгэдэхи, хоёрдохи, гур-
бадахи харашуулые ута ташуураар орёогоод, доошонь тонгойлго-
жо, үбшэнтэйгөөр татагануулба.

– Хадуужа абагты, нэгэшье абьян таанадһаа гарабал, энэ жада
хэн нэгэнэйтнай хоёр далын хоорондуур шаажархихаб. Харана
гүт, үгы гү? – ууртайгаар тэдээниие шэртэжэ, аалин хоолойгоор
хэлэбэ.

Нүхэр нэгэнэйн нь юурай урда томо эритэээ һэжэржэ, сухал-
тайгаар хараашалан байжа хажуу тээшээ боложо холодобо. Тэдэнь
үһөөтэй харасаар тэрээниие үдэшөөд, шүдэнэй забһараар хараал
табиба.

Сохюулһан харашуулые хараагүй мэтэ боложо, хүнүүд гансал
урагшаал хараашална. Тэндэхи байлдаан дүтэлжэл байна. Урдаһаа
ерэгшэд ангай үргөөндэ гараад байһан мэтээр үзэгдэнэ – холо
зайһаа боложо, тэдэнэй туг, хубсаһыеншье танихын аргагүй, он-
гууд гү, али жүрхин гү – далинуудаа үшөө үргэдхэн, үй түмэн сэрэг-
шэдээрээ урдань байһан багахан сэрэгыг хүрдөөхэ эрмэлзэлтэй.

Эсэстээ нэгэ харбалгын зайда дүтэлөөд, түрүүшын түмэн год-
линуудаа табихадаа, бээ хамгаалжа байгшадай шэнгэхэн бүлэгыг
бүрхөөжэрхибэ. Тэдээнэй морид сошоод, годлинуудһаа тэрьелжэ,
хажуу тээшээ халба хүрэлдэбэшье, зуутанай олон сэрэгшэд нэгэ
доро моринһоо унаба. Бусад зуутан тэбдэжэ, хажуу тээшээ бут-
ран, талаар тарабад.

Зугадажа ябаһан сэрэгшэдшье харюудань харбаба, холоһоо
харахада, эндэ тэндэ шэнгэншэгээр лэ годлинуудын бууһан шэн-
гишье һаа, һанагдаагүй олон зониие хосорообо, дайсадай аяар гу-
шаад сэрэгшэдые унагааба. Тэрэ дары дабтан харбахадань, тэды
шэнээн лэ моринһоо унашабад. Үсөөхэншье һаа, иимэ эрэлхэг
мэргэн сэрэгэй харюуһаа уряалгүй айлшад гайхажа, гэдэргээ
болобо, хайшан гэжэ энэ багахан аад, эсэргүү сэрэгыг диилэхэ
гээшэб гэжэ бодомжолон зогсобо.

Багахан сэрэг унаашадаа суглуулжа, мориндонь ашаад, аргаа-
хан гэдэргээ бусажа, холуур тараһан зайгаа алдангүй нүүдэл-
шэдэйнгээ хойноһоо шэглэбэд. Араһаань добтологшод нэгэ хар-
балгаһаа ехэшэг зай баряад, аалихан дахаба.

Зугадажа ябагшадай урдаа туужа ябаһан мал булта нэгэ ехэ хүрэг боложо худхаран холилдоод, малшадтаа туулган, дорохи гарасада дүтэлжэ ябаба. Тайчуудай дээрэнхэ харахадань, гол руу түрүүн хатарааша морид хүрэжэ ороод, гүйхэн уһа хөөһэтүүлэн сэсэрүүлнэ. Тэдээнхэ бүри холохоно үлэшэнэн үнээ ямаад голой эрьеэр таран, ехэл эсэнгээр гүйлдэн туугдана.

– хүрэг соонь юундэ хонид харагданагүй гээшэб, – гэжэ нэгэ залуу шэрээшэн хёрхо нюдөөр хараашалан хэлэбэ.

– Дайсанай ерэхэдэ, тэрьелхэ болоходо хонид лэ ехэ наалта болодог юм даа, – гэжэ нөөлдэнги хоолойтой үбгэн хэлэбэ. – Харгыдаа хаяа гү, али бэлшээридээ үлөөгөө хаш.

– Хэндэ тиимэ ехэ баялиг хүртэхэнэ гээшэб. Намда иимэ хүрэг бии болошохоо яанаб, хахадьень адуу үнээдтэй андалдаад лэ, аминдаа хайшааб даа зөөжэ ошоод, ноёдшьегүй, нүхэдшьегүй ажаһуухал нэм, – гэжэ залуунь энеэбхилнэ.

Тэрээндэ хэншые харюу үгэбэгүй. Булта дуугай урагшаа хара-шанхай, ханаагаа зобонхойнууд сарнуудаа тууна. Тэндэ тэрьелэгшэдэй ашаанууд малайнгаа хүрэгһөө үлэшэнхэй, дүрбэн буудалай газарта аргаахан мүлхижэ ябана. Эсэһэн сарнууд арай гэжэ шэрэлдэнэ, тэдээниие хайра гамгүй модооршые, ташуурааршые шабхадан яаруулна.

Өөрын сэрэгэй хажууһаа Таргудай гурбан тайчуудай ноёдтой суг гүйлгэлдэжэ ерээд, үндэр добуун дээрэ Үнэгэнэй хажууда зогсожо, холоһоо харахада багахан шэнгээр үзэгдэжэ байһан дайсанай сэрэг руу нюдөө ехэ гэгшээр нээжэ шэртэн харана. Ноёд байлдаанһаа үлэжэ, түгэсхэлыень лэ, дайсадай сэрэгээ сухарижа байхыень хаража үрдэе. Таргудай голхоронгёор ташуураараа гуталайнгаа түрии шабхадажа байгаад, юун болоһыень Үнэгэнһээ асууна. Тэрэн тогтожо ядаһан мориёо татажа, баруун гараараа зангажа байгаад харюусана.

– Тэдэнэр аашаарнь харахада онгууд хэбэртэй, даляараа добтолхоо оролдоно, харин жүрхин тиигэдэггүй, тэдэшни сэхэ добтолоод, дайсанаа бүлэг бүлэгөөр таһалжа хубаадаг. Харин тээ тэрэ гүйлгэлдэжэ ябагшад Шуусын эхинһээ ябаһан хэнигэс обогтон хадаа, тоогоорнь тухайлхада.

– Өөрөө хаража байнаб хаана онгууд, хаана хэнигэс гэжэ, – сухалтайгаар Таргудай хэрхирээд, дайсадай бии болоһон холын

ташалан руу нүдээ таһалангүй хараашална. – Ямар шүдхэрнүүд эдээниие хүүл дээрээ асараа гээшэб? Эдэ хэнигэсүүд заал хаа ямар нэгэ муу юумэ дахуулаад ерэдэг.

– Таргудай абга, яахамнайб, – гэжэ ханаа амарханаар энеэб-хилхэн, тэрээнэй аша Моричи ноён хэлээд, толгой дээрэхи сагаан мориной дэлһээр өөдөн ёдойлгожо хэһэн сасагтай түмэр дуулгаяа заһана, – гол гараад, отогойхидтоо туһалхамнай гү?

Тэрэнь нүдээ бэлтылгэжэ, хазагад гэдэ.

– Ши энэ юундэ ахашуулһаа урид оронобши? – хулгай нүдөөр хажуу тээшээ харасагаан, тэрээндээ шэбэнэн хэлэбэ. – Ши эндэ минии бүхы сэрэгыг хосороохоо ханаа гүш? Саашаа ямар юумэтэй ошохобибди, тэнэг тархяараа бодоно гүш?

– Теэд манай нэгэ угаймнай зон ха юм, – гэжэ тэрэнь һөөргэдэбэ.

– Хэн һүүлдэнь шинии хүүгэдые татаар, жүрхинһээ хамгаалха юм? Нэгэ угайшни зон гү? – гэжэ Таргудай одоол уураа хүрэбэ.

Тэрэнь гайхангяар мүрөө хабшаба.

– Өөрын ухаагүй хадаа, намайе шагнаад, абяагүй бай! – гэжэ бадашаад, хэрээгыгээр бусад ноёдые тойруулан хараба. – Үлүү олон ухаатайшуул бии болошоо! Магад, үшөө хэн намда ухаа заахаяа һананаб?

Тэдэнь дуугай байба.

– Үгы, бидэ ябаһаараал ябахабди саашаа. Ши, Үнэгэн, нүхэд-тээ ашаа тээбэринүүдые урагшань намна. Аалидаһан зониие сохигты, жадаараа хадхагты! Бидэ тэдэ хэнигэсхээ урид уһа гаталжа, тэдээниие хойноо оруулжа, һүүлдээ үлөөхэ ёһотойбди. Үлэн шоно хойноһоошни намнажа ябаа һань, хэһэг мяха хаяжа үгэ, тиихэдэшни тэрэ тогтохо, тиигэжэ мэдэхэ гүт? Таанар, – гээд, ноёдто хандаба, – сэрэгтээ гүйлгэлдэжэ ошоод, бултанда хойноһоо харууһалха хүн үгы, дайсан урда байна, булта түргэн урагшаа гүйлгэлдэгты гэжэ дамжуулагты!

Ноёд гүйлгэлдэшэбэ.

Гансаараа үлөөд, Таргудай нэгэ хэды саг соо урда талын хотогор руу шэртэжэ, хари сэрэгшэдэй шонын хүрэгтэл шархатаһан амитаниие тойруулан намнажа, тэрьелжэ ябаашадые аргаахан мүрдэжэ ябахыень хараад, мориёо шамдуулжа, тэргэнүүдые хүсэ-

жэ эхилбэ. Ууртайгаар урагшаа дабшажа ябаһан нүүдэлые хараа-шалба.

– Туугты, туугты, тэдээнээ! Сарнуудаа хатаруулагты! – тэрээншьегүй ташуураараа хоротойгоор сабшажа ябаһан нүхэдтэ хашхарба.

Урдахи буха сарнууд толгойгоо дүхылгажа, уб улаан нюдөө улхархай дүүрэн эрьюулэн, хүндөөр доошоо хатаралдана. Ехэ ашаанай тэргэнүүд һэжэрэлдэн, угаа шангаар наяржа, түержэ, түргэн гүйдэлһөө ябууд дундаа бутаршахаяа байһандал үзэгдэнэ.

Тэмүүжэн өөрынгөө сар шабхадаһаар ябатараа гэнтэ урдань гүйлгэжэ ябаһан һүүлэй тэргэ дээрэһээ шэрэм тогооной унашахые хараба. Хүндөөр найгаһаар, хажуу тээшээ мухарижа, тэрээндэ дүтэхэнэ уруугаа хараад хэбтэшэбэ. һүүл оһолтоһоноо ойлгожо, эзэнэй үнэтэй зөөрин тэрээнһээ тэрьелжэ ябахые харахадаа ухаа алдан, уйдхартайгаар иишэ тиишээ голхорон байжа хараа-шалба.

Хоёр гараараа дүнгээ барин, Тэмүүжэн тэргынгээ ябууд дунда хүрэжэ буугаад, унаһан тогоо саб шүүрэжэ абахадаа, арайл араһаань гүйжэ ябаһан бухын хүл доро орошон алдаад, хажуу тээшээ хүрэжэ, хүндэ тогоо дороһоонь үргэн, хажуугаарынь гаража ябаһан тэргэ руугаа шэдэжэрхёод, тээбэриез хүсэжэ, ашаанай хойноһоонь ёдойжо байһан үндэр һэгсгэр модондо аһалдан, һөөргөө һуушаба. Обоолоотой нобшо дээгүүр гаража, хүлөөрөө хөөтэй тогоо хүхэ улаан торгоор гоёон оёотой хонин хүнжэл-нүүдэй дундуур хабшуулжа дараад, урагшаа һууридаа мүлхижэ, амияа абан, хөө болоһон альгануудаа жэрхэжэ байжа хараба. һүүлдэнь һүүл руу нүдээ табихадань, тэрэниие хараншьегүй, өөрынгөө бухые намнаһаар ябаба.

Үхэр тэргэнүүд голой зүүн талын набтар эрьээр ябадалаа аалидуулангүй уруудана. Эсэнги буханууд байд гээд лэ тэмтэрэлдэнэ, гэхэ зуура шангаар һүүхирүүлхэдээ, ташуураар шабхадуулхадаа дахин гүйлгэлдэжэ эхилнэ. Тайчуудай сэрэг обооролдон байжа гуримшуулагдаад, үндэр хадын саагуур гаража, түрүүшынь зуутан ашаанай тэргэнүүдые хүсэжэ, урагшаа хатаралдаба.

Набтар эрье руу бууһанай удаа урда талада хэнигэсүүдшье, хоёр тээһээ нохойролдоһон сэрэгүүдшье харагдахаяа болибо. Үе-үе болоод лэ мэнэ һая дабаһан дабаанһаа доошо тэндэ табиг-

даһан элшэ харуулнууд бии болоно, голой саана юунэй боложо байһые ноёдто дуулгахаяа ерэнэ хаш.

Тэмүүжэн хажуугаарынь гаража ябатараа шаргал мори унаһан элшэнэй Таргудайда дуулгажа байхыень шагнаба:

– Тэдээнэй тэргэнүүд гарасаһаа хоёр харбалгада ябана, буха сарнуудынь арай гэжэ хүлөө татана, гол гаража шадахагүй хаш, зогсоохо...

– Мэдэнэб, сэрэг хаанаб, хэлэ! – гэжэ тэрээниие Таргудай таһа дүүрбэ.

– Хэнигэсэй сэрэг тэргэнүүдһээ нэгэл харбалгын зайда ябана, харгы хаагаад зогсоно, харин онгууд тэдээнһээ харбалгын зайда зогсоод, тэдээнэй уһа руу орохыень хүлээнэ хаш, эрье дээрэһээ тэдээниие харбахадань бэлэн байха ха юм.

– Шамтай шамшьегүй мэдэнэб бэлэн гэжэ, – гэжэ дахин тэрээниие Таргудай таһа дүүрэн бадашаба. – Ши минии захиралта найнаар шагна: ши мүнөө гэдэргээ бусаад, хэнигэсүүдэй гараса руу нэгэ харбалгын зайда хүрэхэдэнь, намда тэмдэг үгэхэш, шаргалаа толгойгоорынь хойто зүг руу табихаш, эндэһээ намда харагдахаар, ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Хатаруула, бултанда дамжуула, найнаар бүхы талые шэртэжэ, адаглагты, – тэрэ шэрүүнээр захирба, – ондоо ямар нэгэ сэрэг бии боложо магад. Үзөөрэйгты, алдабалтнай, нюдыетнай тэһэ хадхахаб!

Харуул эльгээгээд, Таргудай тайчуудай дүтын ноёдоор тойруулан, зүүн тээшээ шэглэбэ, ябууд дундаа тэдээнтээ зүбшэнэ. Тэрээниие тойроод, эмээл дээрээ гунхылдан, тэдэ обооролдожо, өөһэд хоорондоо хэлсэнэ:

– Онгууд бидэниие хараа ёһотой.

– Бидэнэй хараа хада, тэдэшни һохор бэшэ ха юм.

– Хада дээрэ гурбан мянгата сэрэгиёмнай харахадаа доронь үшөө олон сэрэг байгаа ёһотой гэжэ ханаад, магад, болгоомжолхо, – гэжэ бултанда Моричи халашаһан мориёо татажа байгаад хэлэнэ.

– Энэнь лэ манда найн.

– Тэдэш хэнигэстэ довтолхоёо яаранагүй, юуб гэхэдэ, тэдээниие мэхэ гаргажа, маниие отожо байна гэжэ айна.

Таргудай бултаниие шагнаад, дүн гаргаба:

– Тэдэ толгойдоо ороһон юумэ бодожо, юугээш таамаглажа байг, харин бидэ хамбаашалжа, энэ саг соо тэдээнһээ таһархабди.

Урда талын үхэр тэргэнүүд доошоо буугаад, нэгэ харбалгын зай дабажа, үргэн элһэтэ гарасада хүрэжэ ерэбэ. Хэнигэсэй мал булта гол гараа хэбэртэй, зүүн тээшээ ошобо, хэдэн үбгэд болон хүүгэдээр туугдаһан үнээ ямаад эрьедэ гараба. Тайчуудай хүрэгүүд энэ үедэ тэргэнүүдһээ холо таһаран, толгой дабаанай саагуур далда оробо.

Таргудайн айлай ашаан бултанһаа урид ябана.

Эмээлгүй мори унаһан хоёр хэнигэс хүбүүдэй уһанһаа гараад, үлэһэн ямаа тугалнуудые туужа ябахадань Тэмүүжэн гарасада дүтэлхэдөө урзанда зун хэнигэсэй хүрөөнэй нааданда барилдаһан нэгэ хүбүүе таниба. Тэрэнь Тэмүүжэниие баһал хараба, тиихэдээ тэрэ дүнгиень ехэ гайхангыар амаа ангайжа байжа шэртэбэ.

– Мэндээ, Тэмүүжэн аха, юунэй түлөө энэ дүнгэ шамда байнаб? Ши мүнөө тайчуудай үлүүстэ байна гүш? – гэжэ асууба.

– Тиимэ, би тайчуудта байнаб. Таргудай абга намайе дуудаа, би айлшалжа байнаб, – өөртөө ехэ ханаа амар, хайша хэрэг янзатай хэбэр үзүүлжэ, тэрээнэй хүлэршэһэн хара мори нюдөөрөө хилам гэжэ хараба.

– Юунэй түлөө шамайе иигээб? – гэжэ тэрэ дүнгиень зааж асууба.

– Юрэл дээ, хүрэгһөө нэгэ мори хулуугааб, хаядаа тайлахал даа.

– Яагаа таанарта шэрүүн юм бэ, харин бидэ бүхэли хүни онгуудһаа тэрьелээбди, – гэжэ эсэнгээр хэлээд, гэнтэ хүхюу боложо, – мүнөө бидэ сугтаабди, танай сэрэг томо, манайхидтай нэгэдэжэ, онгуудта юумыень үзүүлхэ даа!

Хэнигэсэй бусад малшад халта тайчуудай харашуултай хөөрэлдөөд, өөһэд хоорондоо баяртайгаар харалсан, мал руугаа яараба. Залуубар үбгэн, тэдэний ахалагша хаш, Тэмүүжэнэй танилые хүүхирэн байжа дуудаба. Тэрэнь мориёо эрьюулжэ, энеэбхилэн хэлэбэ:

– Зай, уулзахабди даа, мүнөө сугтаа болобо ха юмбибди.

«Тэдэнэр тайчуудта найдана! – гэжэ Тэмүүжэн ханаа зобонгёор хүхюу болоһон хэнигэсэй малшадые үдэшэбэ. – Энэ хүндэ

сагта нэгэ угайхидаа ушарһандаа ехэ хүхюутэй байнад, харин Таргудай тэдээн тухай ханаата болоногүй, тэдээниел эдэ дайсад-та эдюулхыень үлөөхээс ханана».

Дайсанһаа аймхайгаар тэрьелжэ ябаһан угайхидаа харахадаа тэрэ хүсэгүй уураар дүүрэжэ, нюдаргаяа зангидан, бүрхэг тэнгэри руу харана: «Би юундэ морин дээрэ бэшэ, гартаа зэбсэггүй байна-биб? Би хоёр үдэр соо эсэгынгээ сэрэгтэ хүрэжэ, минии туг доро өөһэдынгөө угайхидые нэгэдүүлхыень Сагаанда хандаха байгаа бшууб!». Тэнгэри дуугай байба.

Ашаатай тэргэнүүд элэһэн модон сахаригуудай элдэб янзын таршаганаан соо, бухын туруунай хүндэ түбэрөөн доро гарасын хажуугаар гаража, эгсэ эрьеэ дээгүүр жүдхэбэ. Тэмүүжэнэй араһаа гэнтэ дуулдаба:

– Хэнигэсэй элшэнэр!

Тэрэ хүл дээрээ хүрэжэ бодоод хараашалхадаа, нүгөө эрьедэ түргэн хатараар гурбан моритой хүнүүдэй гарасада дүтэлжэ ябахыень хараба. Тэдэ хэнигэсэй ноёд байба. Үндэр һэеы малгай-тай, торгон дэгэлтэй, моридойнгоо гүйдэл дунда уһа руу оробо. Уһан моридойнь гэдэһэ тулаба, тэдэнэр хилэн гуталнуудтай хүл-нүүдээ өөдөншые үргэнгүй, хүйтэн уһанда норгоод, энэ эрьедэ хүлээжэ байһан тайчуудай ноёдые сэхэ шэртэбэ.

– Гоёлойнгоо дэгэл үмдэнхэй, – гэжэ тайчуудай харашуул тэргэ дээрэ һуун хөөрэлдэнэ. – Манай Таргудайтай иигээд хөөрэлдөө һаань, дээрэ гэжэ ханана.

Тэмүүжэн тэдээнэй юун тухай хөөрэлдэхые тон ехээр мэдэхээс ханабашые, хоёр угай ноёдуудай уулзаһан гарасын тэндэхи газарһаа холо боложол байба. Шаналангяар тэрэ үшөө дахин голһоо гаража ябаһан хэнигэсүүдые эрьежэ хараба, тайчуудай тэргэшэд тэрэниие гайхангяар адаглажа байба.

* * *

Таргудай дүтэлжэ ябаһан хэнигэсэй ноёдой дороһоо өөдөө тэрээниие хараха баатай болохын тула өөртөө эрье дээрэ үндэр газар шэлэжэ, үһөөрхэнгээр энеэбхилэн, тэдээниие хүлээжэ байба. Тэрээнэй араар удаа дараалан сэрэгүүдынь субан гарана, сугтаа хэнигэсүүдые угахын тула хойно хойноһоо тайчуудай ноёд тэрээнтэй ниилэжэ ерэбэ.

Таргудай энэ үедэ нэгэ отогой ноёдой тэрээндэ хэлэһэн үгэнүүдье хорото гомдолоор дурсажа байба: «Хүрөө болоо, бидэниие захирхаяа бү нэдэлгэ хэ, шинии шуһа мяха зүүн тэнгэринэртэ үргэхэбди...». Харин табаншые хоногой үнгэрөөгүйдэ тэдэнэй нэгэн – хэнигэсэй Үхин Баатар хажуудаа хоёр түрэлөө дахуулһан, тэрээндэ дохижо ерэбэ. Таргудай тэрээниие тэсэжэ ядан хүлээнэ. Нэгэдэн хэлсэжэ, тэрээниие, мүнөө байгша монголшуудай тон хүрөөтэй шанга ноёниие, буруушааһан хүрхэй ноёдой нэгэнэйн мүнөө тэрэнэй урда доро унажа доройтохыень харахаяа ехээр хүсэжэ байба.

Булангиртаһан уһа һабануулһаар, морид нойтон эрье дээрэ уруу дуруу шарайтай гурбан хүниие гаргаба. Барагар шарайтай тэдэ тайчуудай долоон ноёдой урда зогсобо.

Таргудай арьяатанай хоро һанаагаар залуу бэшэ, тэрээнтэй наһаар сасуу Үхин руу хараба, тэрэ дайнда олон татаарнуудые хюдаһанай түлөө баатар нэрэ зэргэдэ хүртэһэн, мүнөө болоходо зэмэтэй шаратай тэрээнэй урда байна. Тэрэ харасаяа өөдөн бодхоонгүй моринһоо бууба. Тэрээнэй хойноһоо залуушаг нүгөө хоёрын баһа буужа, гурбуулаа бээ барингяар, ехэ хүсэлжэ, арай гэжэ нюргаа нугалжа, тайчуудта дохибо.

– Зай, юу хэлэхээ һананаб бидэндэ, манай хэнигэс аха дүүнэр? – гэжэ энгэлһэн хоолойгоор Таргудай асууба.

– Дайсан ерээ, тайчууд аха дүүнэр, – гэжэ шэшэрһэн хоолойгоор Үхин Баатар арай гэжэ дуугарба. – Туһалыт даа.

– Табан үдэрэй саана таанарые дайсанай урдаһаа нэгэдэе гэжэ дуудахадамни, арсаа бэлэйт, харин мүнөө би һанаа амархан өөрынгөө харгыгаар ябанаб, таанар тухай һаныхашье болинхойб, гэнтэ харан гэхэдэмни, ши хүл хөөрсэгэнэн, намда гүйжэ ябабалши, түрэл ахаяа хараһан мэтээр... тиигээд юу дуулаба гээшэбиб? Баһа туһалагты... ши, Үхин, ойлгохын аргагүйгөөр аашалнаш, ши энэ монсогор тархяараа бодоно гүш даа, нэгэ юумэ хэхэдээ, нэгэ юумэ дуугархадаа?

– Таргудай ноён, – гэжэ жэгдэ бэшэ бүдэхи хоолойгоор Үхин дуугарба. – Мүнөө тоосоо хэхээр саг бэшэ. Дайсан зэбсэгээ үргөө. Бидэ үсөөн байнабди. Дайсантай сохилсоод, һүүлдэнь өөһэд хоорондоо хөөрэлдэжэ, манай хэрэг шиидхэхэбди.

– Мүнөө болоходо иимээр дуугарба гүш! – Таргудай өөрынгөө ноёдые хараашалан, шара шүдээ уурлангяар ирзайлгаба. – Бидэниие гуйнашьегүй хэбэртэй, харин эрилтэ табижа байна... Тоосолдохо саг бэшэ ... – гэжэ утаар татажа гоншоотон, Үхиниие нажаахадань, тайчуудай хүрэг соо энеэдэн дуулдаба. – Табан үдэрэй саана саг байгаа, мүнөө саг бэшэ гү? Ши хэдыдээ иимэ ондоо болобош? Онгуудай бугуули хүзүүндээ мэдэрхэдээ гэнтэ мүнөө үглөөгүүр гү? Тулюур тэнэг амитан, ухаашьегүй, шадалшьегүй аад, жүрхинэй хаан мэтээр хамараа өөдэнь үргэхэдөөл бэрхэш! Минии уряа та-тахада, намда харюу үгэжэ байхада, юун тухай бодообши? Үхэлэй хажуугаар намгүй гарасалдана аабзаб гэжэ бодоо гүш? Үгы даа, тэнгэри хуу мэдэнэ, тэрэл шамайе үнэн руу абашаа... иигээд лэ анхан яаха байгаабын гэжэ найнаар бодомжоло!

– Мүнөө тоосоо хэхэ саг бэшэл даа, Таргудай ноён! – гэжэ Үхин баатар айхабтар хёморон гашууданан хоолойгоор хүүхирбэ. – Агшан бүхэн үнэ сэнтэй, мэнэ мэнэ онгууд довтолхонь, бидэниие бута сохёод, таанарта орохо ха юм. Юун гэжэ нананаш, бидэндэ довтолоод лэ, тогтохо гэжэ гү?

– Ши өөр тухайгаа бодо, маанад тухай бэшэ. Бидэ өөртөө на-наагаа зобоход, – гэжэ наада барингяар Таргудай тэрээн руу хараба.

– Саг ошожо байна, – гэжэ эсэнгээр Үхин хэлэбэ. – Зай, яаха-бибди, Таргудай ахатан, үүр сайтар тоосолдохомнай гү, али хүсөө нэгэдэжэ, сугтаа найн нэгэ угайхид мэтээр дайсанай урдаһаа зогсохомнай гү?

– Шамда туһалхагүйбди! – гэжэ Таргудай эрид харюусаба. – Ши өөрөө манай туһа табан үдэрэй саана намда зүбшэл үгэхэдөө таһалааш. Өөрынгөө арадай хосоролдо ши өөрөөл гэмтэй болохош гэжэ мэдэ! Энэ минии харюу.

Үхин дары дуугай болоод, залуу мэтээр эмээлдээ хүрэжэ хууба. Бусад ноёдын баһал мордобод.

– Тиигэбэл, манда туһалхагүй гүт?

– Гэдэргээ бусагты, энэ добонууд дээгүүр үхэгты...

Хэнигэсүүд удаан харасаар тайчуудай тогтошоһон нюурнуудые шэртээд, моридоо эрьюулбэ. Шуяатайгаар уһа руу хүрэлдэжэ ороод, гарасаар нөөргөө дабшабад. Таргудай тэдээниие нүдөөрөө үдэшөөд, досоогоо хараал табин, гэнтэ ерэнэн бодолнуудые нам-

нажа, эрид мориёо эрьһээ хазагайруулан, шүдэнэйнгөө забһараар унагааба:

– Ябая, тэдэниие юугээ харажал байхабибди!

Хойноһоонь бусадын абягүй хүдэлбэ.

Нүгөө эрье үшөө хүрөөдүй ябатараа Үхин ноён мориёо тогтоогоод, эмээл дээрээ эрьелдэжэ, зүүн тээшээ шэглэжэ ябаһан тайчуудай ноёдой хойноһоо удаан шэртэбэ. Гэнтэ һэгээ орожо, бүхы хүсөөрөө мориёо шабхадаад, уһа сасаруулан харайлгаба. Нэгэ хэды хүрэхэдөө, тэрэ хуурай газар дээрэ гаража, хоёр ноёды хойноһоо дахуулан, гэнтэ урдаһаа үлээһэн һалхин руу сэхэ дабшаба.

* * *

Тайчууд хэнигэс ноёды угтаһан гарасаһаа арбаадшы харбалгын газар хороогоогүй байхадань энэ эрье дээрэ тэдээнэй нюрганда гэнтэ онгуудай олон гэгшын сэрэг бии болошоод, зогсожо байба. Харахада, түрүүн хэнигэсүүды намнажа ябаһандаа орходоо үшөө олон болошонхой. Һайнаар шэртэжэ, тайчуудай ноёд үргэн дэлюунээр дэлгэгдэжэ байһан дайсанай энгээнүүд соогуур хэнигэсэй хүхэбтэр тугууды хараба. Тэдэ барандаа тэрэ дары бултыень ойлгобо.

Хэнигэсэй Үхин баатар тайчуудһаа туһа абажа шадангүй, саашаа яахаб гэжэ удаан бодомжолжо байгаагүй. Гарасаһаа саашаа гол руу арай шэрэгдэжэ ябаһан тэргэнүүды хүсөөд, үхэлөө хүлэжэ байһан үсөөн тоотой сэрэгэйнгээ хажуугаар алад гаража, олон зоноороо хүүежэ, энэ гэнээр олзо олохо гэжэ обтожо байһан онгуудай сэрэг руу сэхэ ошобо.

Яла сала хитад хуяг дуулганууды үмдэһэн онгуудай ноёдто доро дохижо, мүнөө Онон голой хойто эрьеэр саашаа ябааша нүүдэлшэд хэд бэ гэхэдэ, тайчуудай ноён Таргудай гээшэ, энэл онгуудай урда эгээл ехэ зэмэтэй хүн – энэ зун тэдээн руу добтолгын сэрэг эльгээгээ һэн гэжэ дуулгаба. Тайчуудай сэрэг оройдоол гурбан мянга, ондоо сэрэг тэрээндэ дүтэ наашашье хараа бараагаараа байхагүй, ганзага тээбэридэнь обоо хүбөө эд бараан, элдэб янзын зөөри зөөшэ, саагуурнь адуун хүрэгүүд, эбэртэ бодо, бусадшы мал олон ябана гэжэ мэдээсэбэ. Харин хэнигэсүүд Таргудайн шал тэнэг доройд аашаһаа зоболонгой далай үзэжэ садан-

хай, мүнөө онгуудтай сугтаа нэгэ жагсаалда үзэн ядадаг тайчуудай урдаһаа сохилсохо хүсэлтэй байна. Тэрээнэй харюуда гансахан лэ юумэ Үхин баатар гуйна – хэнигэсүүдэй үгытэйхэн үсөөн нүүдэлдэнь гар бү хүрэгты, тэдэ онгуудай урда гэм зэмэ үгы, хэзээдэшье тэдээнэй муудалдахаяа, илангаяа дайралдахаяа ханаагүй.

Онгуудай ноёд энэ багахан отогые өөрынгөө нүхэр ёһоной нэгэдэлдэ тоолобол дээрэ гэжэ тэрэ дороо ойлгобо, юуб гэхэдэ, энээн тухай нураг суу бүхы талаар тараха, тиигэжэ онгуудай байдал бэхижэжэ, монголшууд нуларха. Сагаа гээжэ байнгүй, дары түргэн тайчуудта довтолон орохол хэрэгтэй. Тэдэ Үхиндэ голой энэ эрьедэ нүүдэл зөөдэлөө тогтоогоод, өөрөө сэрэгээрээ онгуудай дундахи энгээр орожо, тайчуудые мүрдэлсэхыень захирба.

XXI

Тайчуудай онгуудтай болоһон байлдаанай һүүлээр Таргудайда болон дүтын ноёдто жэрхэдэнэ хүрэнэн мэдэрэлһээ Тэмүүжэн удаан халажа ядаба. Тэрээн тухай ханаһаар лэ, үхэшэмөөр эшэдэнэ хүрэнэ, бүхы бэээрээ татагад гэдэг. Тиихэдэ тайчуудай ноёд сэрэгээ, ашаагаа хаяад, өөһэдөө бултанһаань урид зугадажа ябашоо хэн. Тэмүүжэн айһандаа хоришоһон Таргудайн нюур наһаараа мартахагүй, уруу дуруу болоһон ноёдын шадлаараа морёо шабхадажа, дайсанда улаан нюргаа харуулжа ябаа бэлэй.

«Энэ иихэдээ иимэ доройд зон уг ударидана гээшэ гү? – гэжэ тэдээнэй үхэжэ хатаһан түхэл ханаандаа оруулан, нэгэтэ бэшэ ехэ гайхажа бодогшо хэн. – Яахадаа иимэ байнаб? Тэдэ хүн зоной үйлэ хэрэг шүүнэ, хуби заяаень шиидхэнэ, эрхэ мэдэлээ үгэжэ, үгыень дуулаха эрилтэ табина, харин арад зондо тэдээнһээ хүсэ шадалай, шэн зоригой, эрэлхэг ябадалай хэрэгтэй болоходо бүргэдһөө тэрьелһэн үрхэ шэнгээр зугадажа үгы болошохо... Отог бүхэндэ нэгэсье сухарижа байнгүй, хайн ноёной хойноһоо үхэлэй урдаһаа бодохоор эрэлхэг зоригтой, хүсэтэй хабатай зон бииха юм, харин тэдээнйе ударидаха хүн үгы, тиигэжэл тэдэ иимэ аймхай үнэгэдэй засаг доро байжа, тэдээнэй ахирхан ааша дааха уялгатайбди гэжэ тооложо ябана. Хаанаб ёһото ноёд? Арад зоноо хүтэлхэ хүнэй үгы байхада, юун болоно гээшэб отог аймагууд соо? Иигэнээр хайшаа ерэхэбибди?».

Тэмүүжэнэй сахилгаан түргэн бодолнууд харанхын гүн руу ороhon мэтэ, харюу абаха газар үгы байба. Тойроод хүн зон айжа хүрдэжэ, баряанда ороhon баарһад мэтэ, иишэ тиишээ хүл алдан хөөрсэгэнэжэ, орохо нүхөө оложо ядан байгаа һэн.

Тиихэдэ, онгуудай добтолон ороходо, хамаг хэрэг гартаа барижа, зуутаниие дайсадай урдаһаа жагсаан табиха хүнэй үгы байхад тэрьедэһэн ноёдойнгоо хойноһоо бүхы сэрэг гүйлдэшоо бэлэй. Хэдэн тээшээ тараһан сэрэгшэд ашаа тээбэринүүдээ дайсадта орхин арилба.

Харашуул болон барлагууд жэгдэ талын тэгэн дунда тэргэ дээрэ үлэшэнхэй, сарнуудаа тогтоожо, зүүн тээшэ хара тархья хараад, амиды мэндэ зугадажа ябаһан Таргудайн мүнөө болотор шэлэмэл сэрэг гэжэ тоологдожо байһан мянгатануудай хойноһоо хараһаар үлэбэ, харин баруун тээһэнь хүрөө ехэтэй үй түмэн онгуудай ехэ сэрэг дүтэлжэ ябаа һэн.

Уданшьегүй тэдээндэ урдахи зуутануудын хурдан хатараар дүтэлжэ ерэбэ. Ашаа шэрээшэд хариин сэрэгшэдэй харбахаяа бэлдэжэ байхые хараад, тэргэ ашаан дээрэһээ хашхаралдаба:

– Бидэ тайчууд бэшэбди!

– Бидэ барлагууд, тайчуудай барлагуудбди!

Онгуудай сэрэгшэд тэдээндэ тэргэнүүдээ хажуу тээшэнь гаргаад, добуун доро байгты гэжэ захирба. Ашаашад тэрэ дары тэргэнүүдээ эрьюулээд, саашаа ошожо, хорёод харуулай гар доро зогсобо. Айһандаа тэдэнэр абяашье гарангүй, хажуугаарнь онгууд сэрэгэй голой эрьээр хүнхинөө ехэтэйгээр түбэрэлдэн, тайчуудай хойноһоо дабшан ошохые харана, харин тэдэ, тайчууд, гүбээн саагуур үнихэнэй далда оронхой.

Онгуудай хушуун сэрэг гүбээн саагуур баһа оробо, харин ара талынхидын хяра дээгүүрнь жэрылдэн няалдаад, байрадаа тогтошобо. Тээ байтараа гүбээ добуунуудай саанаһаа шэхэнэй үзүүртэ монгол уряал дуулдаба: «Хурай!».

– Манайхин тогтоод, сохилсожо байна! – гэжэ онгууд сэрэгшэд руу аймхайгаар харан байжа, харашуул аргаахан хоорондоо шэбэнэлдэнэд.

– Эдэ тэдээниие хүсөөд, голой тохойдо хашаа хаш, тиимэһээл байлдаха болоо гээбы...

– Онгууд хоёр дахин олон, – гэжэ эндэ һаяшаг нэгэ сэрэгшэнһээ ташуур эдihэн тарган харашуул хахир хоолойгоор дуугарба. – Харана гүт, ара талынхидынь байлданашьегүй, тэрэ дээрэ байшоод лэ, юрэ хаража байна.

– Ай даа, олон зон хосорхонь даа...

– Минии хоёр хүбүүд тэндэ...

– Ясал Сагаан тэнгэри, манайхиие харалсыш...

Удааншье болонгүй ашааадай нюдэндэ харагдажа байһан онгуудай сэрэгүүд гэнтэ моридоо эрьюулээд, гэдэргээ гүйлгэлдэшэбэ. Добонуудай хяра дээгүүр онгууд сэрэгэй саада бүлэгүүд бии болоод, түрүүшүүлэй хойноһоо урда хойноо оросолдон байжа даралдаба. Добо гүбээн саанаһаа шангара шангарһаар, «Ху-ра-аай!..» гэхэн уряал зэдэлбэ.

Мүнөө онгууд нэбшэгэрээрээ баруун зүг руу сухарижа, тайчуудай нүүдэлэй хажуугаар, тэдээниие тооншьегүй, таһа мартаа гэбы, тэръедэжэ арилба. Тэдээндэ табигдаһан бүлэгшье хобхо хүрэн, дары зугадаба. Гайхаһан ашаашад тиигэхээр байтараа өөрынгөө сэрэг хараба. Тэдэнь үхэтэрөө үһөөрхэлдэжэ, эритэ һэлмээ орой дээгүүрээ ялалзатар эршэгэнүүлэн, ута жадануудаа арзайлган ёдойлгон, галзуу зэрлиг хашхар хуугай соогуураа эсэһэн моридоор этэгээд дайсанаа эрьюулжэ ябаа бэлэй...

* * *

Эгээл энэ үедэ зүүн тээһээ тайчуудай нүүдэлэй урдаһаа Есүүхэйн долоо мянган сэрэг ерэжэ ябаһан байба.

Агаца голой зүүн бэээр хүрezenүүдээ табяад, мянганай ноён Сагаан сэрэгэй бусад ноёдто Ононой хойто талаар гээгдэһэн отог аймагуудаа, хэрбээ хэрэгтэй болоо һаань, халхалан хамгаалха, суухариха болоо һаань, алибаа аргаар туһалха, тиигэжэ арад зонойнгоо урда өөһэдынгөө түмэнэй алдар соло үргэхые дурадхаһан байгаа. Иимэ сэмүүн сагай үедэ: «Хүн бүхэнэй гансал өөр тухайгаа бодоод, дайсадһаа ухаа мэдээгүй тэръелжэ, хара амияа абаржа байхада Есүүхэйн мянгатан бултанда туһалба» гэжэ эдээндэ хэлсүүлхэ хэрэгтэй байгаа.

Энэнь хожомоо тайчууд ноёдой гэнтэ тэдээнэй сэрэгүүдые хубаажэ, өөр өөрынгөө мэдэлдэ оруулжа тарааха хүсэлэй ерэбэл, хэрэгтэй. Тиигэбэл тэдэнэр угайнгаа ноёдто, бусад отогуудай-

нгаа аха захатанда хандажа, угайнгаа урда хэһэн габьяагаа урдаа баряад, түмэнөө бүрин бүтэн үлөөхэ гуйлтаа бээлүүлхэ аргатай байха һэн.

– Бидэндэ ганса Таргудайда бэшэ, бүхы уг угсаатанайнгаа мэдэлэй болоо һаа, дээрэ. Тиигэбэл бидэ ноёдой гар доро ябаха-гүйбди, – гэжэ Сагаан мянганай ноёдто ойлгуулжа үгөө һэн.

Иигэжэ хэлсээд, түмэн сэрэгээ гурбан хэһэг болгожо, нэгэ ху-биинь хүрэнүүдтээ үлөөгөөд, хоёр хубиинь дахуулжа, Ононой хойто эрьеэр зубшаа. Тиигээд лэ онгуудта намнуулжа, мүнөө мүнөө таһара татуулхаяа ябаһан тайчууд отогтойгоо эгээ түрүүн ушараа.

Нэн түрүүн тэдэнэр адуу малаа туугаад ябаһан малшадтай уул-заһан байгаа. Тэдээнһээ энэ дүтын гүбээнүүдэй саана юунэй боло-жо байһые дуулаба. Сагаан болон бусад мянгатан сэрэгүүдээ хой-но хойноһоонь долгитуулан эльгээжэ, ябууд дундаа хажуу тээшэнь далинуудаа дэлгээ.

Тайчуу ноёд урдаа тэдээнээ харахадаа өөрынгөө юумэ онсо-лон танияд, галзууртараа һунан гүйлдэжэ ябаһан моридоо тогтоо-жо, хойноһоонь нэбшылдэжэ ябаһан хүрэг сэрэгүүдтээ туг хюур-нуудаа дээгүүр һэбин, гэдэргээ эрьехэ тэмдэг үгэбэ. Тэдэнь одоо тэрэ дары гүйдэл дундаа моридоо эрьюулээд, хамтын сэрэгэй түрүү хушуун болон, ай-сүй боложо ябаһан онгуудай урдаһаа ухаа мэдээгээ алдан байжа гүйлгэлдэшэбэ. Этэгээд дайсан зүүн тээхи гүбээ добонуудай саанаһаа хаанаһаашьеб гэнтэ бии болоһон тайчууд сэрэгэй дууһашагүй урасхалаар түргэн гаража байхада мүн лэ гүйдэлдөө гэдэргээ эрьежэ, бии шадалаараа тэрьедэбэ.

Онгууд угсаатанда ехэ хохидол үзүүлбэгүй, түрүүшын гараса хүрэтэр намнаад лэ, тогтобо. Тэдээнэй тамараадшые, гарасаар оло мянгаараа гол гаталжа ябахадашые бултыень харбаха арга бо-ломжын байбашье, тайчуудшые, Есүүхэйн сэрэгшэдшые тиигэбэ-гүй. Энэ хадаа дайсанда иигэжэ буулта үгэн дүмэхэдэнь, тэдэнь харюудань баһал буулта үгэхэ гэһэн хэрэг байгаа. Таргудай он-гуудай урда бүхы ноёдһоо ехэ зэмэтэй хадаа тэдээнэй уур сухал зөөлэрүүлхээс һанаа бшуу. Тиихэдэ үшөө урда талада наашаа гол гаталжа үрдеэдүй тэрээнэй адуун, мал, тэдээнтэй хамта сэрэгшэ-дынь, хүн зониинь байгаа, тэдээнэй түлөө тэрэ һанаата болоо юм бээ. Тэрээнэй бодоһоор, тэдээниие голой зангада дайлангүй та-биһанайнь түлөө һайн һайхан һанааень тэдэ һанажа, тайчуудай

нүүдэлшэдые хараа хаа, дайрахагүй, эзэмдэжэ, дууһан хороохогүй гэжэ найдаа хэн. Есүүхэйн мянгатан онгуудтай харилсаагаа муудхаахаяа баһал ханаагүй, юундэб гэхэдэ, үглөөдэрэйн хуби заяан ямараар эрьехэб гэжэ үшөө эли бэшэ: хэн мэдэбэ, магад, шэнэ нэгэдэл, бээ аршалуулха арга хурга бэдэрхэшые саг ерэжэ болохо, магад, тэдэн онгуудшые байха аалам.

XXII

Таргудай бүхы сэрэг суураа, бүхы нүүдэлээ хаяад, эгээ түрүүн дайсаднаа тэрьелһэнэйнгээ нүүлээр албата зонойнгоо урда хүндээ эрид бууба.

Онгуудые намнаһайнгаа удаа Таргудай Есүүхэйн мянгатаниие нэгэ хэды үдэр үлөөд, дайсадай саашаа ошоторын харууһалхыень гуйжа, тэрээнэй түлөө баяр хүргэхэб гэжэ найдуулаад, нүүдэлээ саашань, зүүн тээшэнэ ябуулба.

Мүнөө тэрээнэй албатан, бүхы нүүдэлшэд ноёдой доройд ябадал хэлсэжэ, аһан ехээр Таргудайе өөрыень хараана. Заха узуураар дураа гутаһан абяанууд дуулдана:

– Эдэ хамгаалжа шадахагүй аад, юугээ бидэниие зонхилогшоб?

– Өөрынгөөл аһа мяхан тухайл ханаата болоно!

– Үнэн дээрээ аймхай шандагад аад, яагаа ехэрхүү байгаа хэм.

– Бэтэгы зонхилог...

– Бидэ өөһэдөө өөһэд тухайгаа бодохо аргатайбди...

– Тэдээнэй үгэ бэшэ бү дуулая!..

– Иигээд лэ эдээнһээ ябахадамнай, хара тархья хамгаалаг лэ...

Тээд гэмэрэлдээнһээ сааша хэрэгынь ябабагүй. Найдалгүй ноёдтойшые хаа, урдань арюудхагдаһан тэдээнэй тугууд арад зониие яажа хээжэшые гулидхан нэгэдүүлнэ, тиихэдэ энэ сэмүүн сагта ударидагшагүйгөөр амяараа тэнэжэ ябахын орондо иимэшые ноёдтой байбал дээрэ.

Нүхэд харашуулай дураа гутаһан хөөрэлдөө болигохо гэжэ ханабашыегүй. Тэдэ өөһэдөө ноёдой нурамхи зангаараа бадашан захиржа байхада уур сухалаа арай шамай барижа ябана.

Тайчууд эдэе хоол бэлдэхэ, малаа бэлшээхэ багахан саг забһарлажа, тогтон торонгүй ябаһанаа дүрбэдэхи хүни Онон голой эрид тохойдо амархаяа тогтобо. Модото хаданууд голой хоёр

тээхээ эрье хүрэтэр шахуу тулажа ерэнхэй. Эрьеын нарин тала газарта хүн зон тэргээ мулталаад, гал түлижэ, тогоо табина.

Тэмүүжэн бусад барлагуудтай ноёной түүдэгтэ түлээ шэрээд, бусадтай ябангүй, тэргын хажууда үлэжэ, үндэр сахариг доро нууба. Эшэжэ улайшаһан Таргудайн дүтынгөө нүхэдэй урда бээ үмөөржэ байхыень тэрэ хараба:

– Тиигээб, би тэрьедээб, хэлмээр далаганаха наһамнишье ошонтоо. Тээд Есүүхэйн эдэ мянгатаниие маанарые араһаамнай хаахые би баадхааб. Энээниие би хээб, таанар бэшэ, энэ минии габыя! Хэн таанадай үгэ дуулаха һэн бэ?... Энээнэй һүүлээр таанар намһаа туһа үгы гэжэ хэлэхэ гүт? Үгы ааб даа! Минии нэрээр бүхы үлүүс амидарна, минии нэрээр танай бүлэнэр хамгаалганданхай. Минии үгы болоо һаа, сэрэг булта тэрьелхэ, харин таанар төөриһэн хонид мэтээр талаар тэнэжэ ябахат. Иимэ сагта хайшаа ошохобта, хэнэй туг доро орохобта? Абяагүй байна гүт? Тиимэл хадаа хэлээ таһа хазэгты, хэлэ амаа бү дэлгэгты, үгы гэбэл, таанарые талаар һалхин мэтээр тараажархиха. Энэ сэмүүн саг үнгэрхэ, тиихэдэнь би өөрынгөө үлүүс энэ абиртуу байдалһаа гаргахаб. Минии толгой иимэл хэрэгтэ таанарайхида орходоо үлүү туһатай байха, хараарайт. һайн саг ерэхэ даа, тиихэдэнь минии үгэнүүдые һанahal байхат.

Нүхэд уруу дуруугаар бэе бээ гэтэнэд.

– Намтайл таанар сэхэ харгыда гарахат, – гэжэ Таргудай үгэдөө оруулхые оролдожо, арай шамай нюур дээрэ энезбхилгэ бии болгоно. – Яагаад бусадые мэхэлхэб гэжэ би мэдэхэб, Онон ерэн дайсад лэ арилаадхиг, тиихэдэнь лэ дайсадта гүйлдэжэ ошонон хүнүүдтэ орохобди. Би хамаг аймагуудаа эдэ урбагшадай урдаһаа бодхоохоб, арһыень амидыгаар хуулахабди, харин таанартаа, эгээл үнэн сэхэ нэгэ яһатандаа, тэдээнэй адуу мал үгэхэб, таанар үшөө баяжахат, бага бэшэ эзэлүүридэ хүртэхэт... Би таанараа эгээл үнэн, эгээл сэсэн сэрэгшэд гэжэ үшөө татаарай дайнһаа мэдэжэ, найдажа ябааб...

«Мүнөөл тэрьелхэ хэрэгтэй! – гэжэ Тэмүүжэн гэнтэ шиидэбэ, тэрэ дары зүрхэнэйнгөө шангаар сохилһые мэдэрбэ. Гэнтэ ерэн бодолһоо тэрэ баярлажа, дүтын эрхэ сүлөө зүгнэн, сэдьхэлээ хөөрөжэ, хүнгэхэнөөр хүл дээрээ бодоод, һэмээхэн барлагуудай түүдэг тээшэ ошобо. Бүхы ухаагаа хүсэлдүүлжэ, алдуу хэхэгүй

гэжэ оролдон, өөрыгөө этигүүлнэ. – Саг ерээ. Таргудай мүнөө нам тухай бодохо сүлөөгүй, тэрээндэ яжашье хаань, өөрынгөө һуурида үлэхэнь шухала. Хэнигэсэй отог үнэн үхэлдэ хаяжархёод байһан тэрээнэй намда гэм тохолгонь мүнөө юуншье бэшэ».

Үглөөгүүр тайчуудай нүүдэл саашаа ябаба. Тэмүүжэн тэргэ дээрээ һуугаад, оршон тойрониие анхаралтайгаар хараашална. «Мүнөө таарама газар шэлэхэмни шухала, саг хүлээхээр шэрэнги ойдо дүтэ... һүни тэрьедэхэ, эдээнэй амаржа байха үедэ, морёор лэ ябаха», – гэжэ тэрэ бодоно.

Тэрэ хайшан гээд хүзүүнһээ дүнгэ абахаб гэжэ удаан бодомжолбо, теэд һүхэ, хюрөөгүйгөөр абажа болохогүй хадань, тэрээнтэйгээ тэрьелхэ гэжэ шиидэбэ: «Сүлөөдэ гаража абабал, хурса шулуун дээрэ бута сохиходо хүшэр бэшэ».

Үдэшэ болотор тэрьедээнэй мүртэй бодол ерэбэгүй. Тэмүүжэн үглөөгүүр тээшэ иигэжэ шиидэбэ: хүреэнһээ зугадабал дээрэ, мүнөө нүүдэлэй үедэ бүхы морид эмээллэгдэнхэй, тойроод түүдэг, харуул. Зүрхөө шэмшэрүүлэн, тэрэ зугадалгаяа хүн зоной удаанаар тогтохо саг болотор хойшолуулха гэжэ шиидэбэ.

Үшөө дүрбэн үдэр нүүдэл зүүн тээшээ ябаба. Хада ууланууд хойнонь үлэбэ, урдань налуу хада добонууд дэлгэгдэбэ.

Онон мүрэн нэгэ газарта шанха хойшоо годирһон байба. Өөрынхидтөө ошохо харгынь ута боложол байба, энэ зам тэрэ гансаараа дабаха. Тайчуудай хэдэн үдэрөөршье хүрэн тогтоохыень тэсэжэ ядан хүлээнэ, хойнонь үлэхэн хада добонуудые гунигтайгаар шэртэнэ.

Үдын хойно баруун тээһэнь Онон голдо урдажа ороһон багхан горхон урдань харагдаба.

– Энэ Ага, – гэжэ мэдэхэ зон хэлэбэ.

Тэмүүжэн Онон мүрэнһөө гурба дахин нарин, нугалаа ехэтэй горхониие хараад: «Энээ руу абганар нёдондо намайе дуудаа һэн... эндэ юушье таби, харагдажа байха хабтагай газар... энээ руу хаанаб даа нэгэ тээ мэргэд тэдээниие бута сохёо», – гэжэ хайхрамжагүй бодобо.

Нэгэ хэды байра дээрээ зогсод гээд, нүүдэл Агын голоор дээшээ хүдэлжэ, гүйхэн газараарнь саада эрье гараад, саашаа хойто зүг барин ябаба. Тэдэнэр наранай оротор нүгөө голдо дүтэлбэ, тэрэнь Ага голдо үргэнөөрөө адли, баһал Онон руу баруун тээһэнь ур-

дан ороно. Нанатайшуул урдын нүүдэлнүүднээ энэ газар мэдэхэ байжа, Хангил гол гээшэ гэбэд. Адагһаань нэгэ бага дээгүүр оймо-жо гараад, нүгөө эрьедэнь түүдэг табижа хонобод.

XXIII

Үглөөгүүр ноёд зүбшэжэ, эндэ гэрнүүдээ табиха гэжэ шиидэбэ. Таргудай дүтын ноёдоо өөрынгөө түүдэгэй хажууда суглуулаад, аргаахан хэлэбэ:

– Арад зон эсээ, сухалдаад байна, үшөө нэгэ бага болоод, үгыемнай дуулахаяа болихо. Тэдээниие нэгэ бага амаруулха, эдеэлүүлхэ, уһалуулха хэрэгтэй, тиихэдэмнай дахин номгоржо, хонид шэнги болоно ааб даа. Сэрэгшэдээ мяха архяар хүндэлэгты, нөөсөнүүдээ бү харамнагты.

Наранай хахад тохоногоор өөдөө болохо хаһада Онон руу Хангил голой урдан орохо газарта тайчуудай шэнэ хүрөөн бии болобо.

Нэгэ хэды болоод Таргудай арад зоной хүр хүлдэ бодхоохо гэжэ нарын тэгэн дундын һайндэр соносхобо.

– Арза, хорзо асараг! – гэжэ Таргудай нүхэдтэ хэлээд, һайндэр бэлдэхыень эльгээбэ. – Мүнөөдэр бидэ одоол һайндэрлэхэ аргатайбди. Дайсанһаа халхалагдаабди, саг соогоо туһа ерээ, бурхад бидэниие хаража байна, шэнэ шуһа мяхаар баясуулха ёһотойбди.

Гэрнүүдэй хоорондуур моритой хүнүүд гүйлгэлдэжэ, шанга шангаар хашхаралдан, арад зондо ноёной зарлиг тарааба:

– Хүрөөнэй урда талада голой эрьедэ шэнэ нарын һайндэр болохо!

– Булта шэнэ һарада найрлагты!

– Хоол ундаа гаргагты!

– Арза, хорзоо асарагты!

Үдын хойно Ононой үдхэн шугы бургааһадай дэргэдэ хүн зон сугларба. Тэдэ бүлэг бүлэгөөрөө үргэн нугаар таража, гал носоожо, томо тогоонуудаа табина. һүүлшын үдэрнүүдэй сошордолтой байдалһаа гаража, зорюута шангаар дуугаралдана, бээ баалан энеэлдэнэ, хүхилдэнэ. Ноёд дүтын хүрэгүүднээ хони, ямаа эндэ тэндэ гаргана, һайндэртэ гэжэ тэдэ бардамлаба.

«Тэрьелхэдэ эгээл тааруу саг болобо, – гэжэ Тэмүүжэн сэдхэлээ хүдэлгэн бодомжолжо, ноёдой тогоон доро түүдэг аһаажа

байхадаа хажуу тээшээ хараашална. – Мүнөөл хойшолуулха хэрэггүй, хүнндөө булта ногтуу байха. Үглөөдэрын мангарлаха...»

Таргудайн хэды оролдобошье, ноёдой архи мяхаяа харамнангүй элбэгээр дэлгэбэшье, найр наадан балайшье хүхюутэй болобогүй, сог залигүйгөөр тайчууд шэнэ харын баяр үнгэргэбэ. Найрай эхилхэнхээ хойшо гол тогоо тойрон хууһан аха захатан, Таргудай болон бусад ноёд үдэшэ тээшэ түрүүшын духарья үргэһөөр тогтохо торохогүй архидаан эхилбэ. Эрэ эмэгүй булта олон үдэрэй ангаһанаа гаргахаяа һанаһан мэтэ аяга дүүрэн хэһэн архи дууһан хүнтэрүүлжэл байба. Үнээ, гүүнэй һү ороһоной удаа айл бүхэндэ архи элбэг болонхой, хэншье харамнабагүй. Гуримгүй ехэ шууялдаан, эндэ тэндэ ногтуу хашхараан эрьеэр дүүрэн эдэлжэ байба. Хүн зоной нюурнууд улам хэрзэги болонхой, һүүлшын үдэрнүүдэй уур сухал болон ноёдтоо гомдол эһэн сугларжал байгаа.

Элдэб газарта харашуул ба нүхэдэй хоорондо наншалдааншье эхилээд, үни болонгүй замхана. Үнэгэн дүтын нүхэдөө суглуулба, тэдэнь хүндэ ташуурнуудаа гартаа барижа, ноёдой хажуугаар һуубад. Гэнтэ дүтүүр наншалдаан, хэрэлдээнэй дуулдахада, дары хүрэлдөөд, ташуураараа шабхадаад лэ, ногтуушуулые номгоруулна. Харин өөрөө Үнэгэн хүн зониие хурса харасаар адаглажа, номгон бэшэ хүнүүдые адаглана, шууяа татаһан зоной дүтынэ сэргэшэдтэ дүтэлжэ, хөөрэлдэнэ, заана, эшээнэ.

Тэмүүжэн байд гээд лэ Таргудайн хүнэй гэр руу ошоод, архи нэрэжэ хууһан һамгадта Таргудай архи асара гэнэ гээд лэ, обоо хүбөө хэбтэһэн хүхүүртэй архиһаа хорзо абаад лэ гарана. Тиигэжэ ябаха зуураа тэрэ хүрөөнэй урда талада Сорхоной боро гэр обёорбо, өөрыень адуушадай хоорондо сэнгэжэ һуухыень харабэ. «Тэрэ намда хэрэггүй, – гэжэ тэрэ гансата шиидэбэ. – Тэрээндэ мүнөө дүтэлхэдэ аюултай. Мүнөө шухалань юуб гэхэдэ, хэншье намайе һэжэглэхэ ёһогүй».

Наранай ороһоной һүүлээр нүхэдэй нэгэ дүхэриг руу архи абаашажа ябатараа тэрэ гэнтэ Үнэгэнэй хараса обёоржорхибо. Тэрэ нүдөө ониилгоод, һанаанда абтажа, хёрхоор адаглан харана. Тэмүүжэн һанаа амарханаар архи абаһан ногтуу нүхэрэй энеэбхилхэдэ урдаһаань энеэбхилээд, аалихан хажуу тээшэ болобо. Мүшэр суглуулхаяа ошоһон мэтээр бургааһануудай саана

ороод, Үнэгэнэй хүүлые дуудаж, юушьеб аргаахан хэлэхыень хараба. Тэрэн урдань тонгойгоод, оло дахин дохибо.

«Ойлгобо хаш!.. – гэжэ Тэмүүжэн мэгдэбэ. Дары түргэн толгойдонь ханаа зобоһон бодолнууд гүйлдэбэ. – Үлүү ехээр оролдоо гээшэ гүб, магад, оло дахин нүхэдтэ архи асаржа байхыемни адаглаа гээшэ ха, Таргудайда хэлээгүй юм аабза, хэрбээе намайе хүлээ хаань гү, али харуул табяа гээшэ хаань, тэрьелжэ шадаха-гүйб!..».

Харин Үнэгэн нууридаа нуужал нууба, хүүл тэрээнһээ холодоод, иишэ тиишээ хараашална. Тэрээнийел хүрэг зон соогуур бэдэрнэ ха. Нэгэ бага сэдхэлээ номгоруулаад, Тэмүүжэн шугы соогуур гэшүүнэ хухалжа эхилбэ. «Харанхы болоходонь лэ тэрьелхэ! Үнэгэн ойлгоо хаа, үглөөдэртэнь Таргудайда дуулгаха, тиигэбэл дүүрээ!», – гэжэ тэрээнэй толгой соо бодолнууд эрьелдэнэ.

Удангүй эрье дээрэ хулмагашаһаар хүүл гаража ерэбэ. Тэмүүжэниие обёороод, ханаагаа амаржа, харасаяа нюугаад, нарийхан мүшэр шэлэн, хамһалсажа эхилбэ.

Тэмүүжэн гэшүүнэ соможо абаад, ноёдой түүдэгтэ абаашаба. хүүл өөрынгөө үсөөхэн мүшэрнүүдые баряад, хойноһоонь гүйбэ.

– Үшөө ехэ түлээ асарагты. Харанхы болохонь, – гэжэ тогооной хажуудахи богоол эхэнэрнүүдые зонхилжо байһан үбгэн захирба.

Тэмүүжэн эрье дээрэ гараад, холын шугы бургааһа руу гэшхэлбэ.

– Ши хайшаа ошобош? – гэжэ хүүл хойноһоонь даб гэбэ.

– Үбгэнэй хэлэхые дуулаагүй хүн гүш? – Тэмүүжэн даруугаар дуугархые оролдоно. – Түлээ ехээр бэлдэхэ хэрэгтэй. Дүтүүр дууһан абаабди, харанхы болоодүйдэнь хухалжа үрдихэ хэрэгтэй. Үрдегүй хаамнай, шамдал түрүүн хүртэнэ ааб даа...

Харгыдаа хүйтэ абаһан хүүл нюһаа татажа, тэрээнэй хойноһоо дуугай ябаба. Боро хараан ойртобо.

«Эндэ хэдэн сомоо суглуулха хэрэгтэй. хүүлдэнь түүдэгһээ холо ошохо аргатай болохоб», – гэжэ Тэмүүжэн бодоно.

Харанхы болотор элбэгээр гэшүүнэ хухалаад, һөөгүүдэй хажуугаар ябталба. Түүдэгтэ түрүүшын тэбэри абаашахадаа Тэмүүжэн зорюута Үнэгэнэй урдуур гараба. хүүл хойноһоонь дахаһаар ябаба. Тэдэ бусад барлагуудта хүхүүр сооһоо шэнэ уһа ноёдой ба нүхэдэй тогоо руу эюулхэдэнь туһалба. Хуушан эдеэнһээ нэгэ нэгэ хониной хабһа абаад, тэндээ нуугаад, эдеэлбэ.

– Үшөө уһа, түлээ асарагты! – гэжэ үбгэн тэдээндэ һүүхирбэ. – Түргэн хүдэлэгты!

Харанхы руу ороод, Тэмүүжэн гэдэргээ эрьебэ. Хүн зон ехээр һогтонхой, элдэб янзын хоолойгоор бабаралдан, дарья табилдана, тойроод юушые харанагүй. Гансал Үнэгэн һанаата болон иишэ тиишээ хараашална.

«Мүнөө! – шиидэбэ. – Үгы гэбэл, орой болохо...»

Тэрэ бургааһан соогуур эрье дээрэ гараад, ябталаатай гэшүү-һэнэй хажуугаар гаража, түүдэгһээ бүри саашалба.

– Ши хайшалаабы? – гэжэ тэрээниие һүүл ооголбо. – Энэ манай сомоонууд байна.

Шиидэжэ, Тэмүүжэн һүүл руу эрьебэ.

– Шагна намайе, шамда нэгэ юмэ хэлэхэм, – тэрэ урдань зогсоод, гарһаань шангаар бажууба. – Ши намайе һайнаар шагна.

– Юун? – тэрэ аймхайгаар хэлээд, гараа татаба. – Ши юу хэхээс һананабы? Таби гарыемни!

– Шагна!... Би мүнөө ябахамни, ойлгоно гүш?... Харин ши бү ай, минии холо ошохые хүлээгээд, шангаар хашхаржа эхилээрэй. Тэдээндэ намайе эрьсын ой руу гүйгөө гэжэ хэлээрэй...

– Үгы! – һүүл жэжэхэнээр һалганажа, харанхы соо нюдөө бэл-тылгэн, тэрэнһээ гараа һугалжа, тэрьелхээс һанаба. – Үгы, ши ошо-хо аргагүйш...

– һүүл, шагнаш даа, би өөрынгөө үлүүсэй ударидагша болохо-доо шамайе өөртөө эндэһээ абаашахаб. Ши сүлөө хүн болохош, би шамайе өөдөн үргэхэб...

– Үгы...

– Юундэ, һүүл? Шамда юуншые буухагүй ха юм. Түлээ суглуул-хаяа сугтаа ошообди, гэнтэ намайе гүйшоо, намайе хүсөөгүйб гэхэш.

– Үгы, ши барлагши, Таргудай манай ноён... – тэрэ хахажа байгаад пүлшэгэнэбэ. – Ши тэрьелхэ аргагүйш... би хашхархаб...

Тэмүүжэн тэрээнэй хүзүү бажуугаад, хоолойень дараба. Тэрэнь хэрхирээд, һуладаһаар, хюмһаараа гартань аһашаба. Тэмүүжэн дүнгээ хоёр гараараа барижа, бүхы бэээрээ эрьелдээд, толгой-ень шангаар сохижорхибо. һүүл зөөлэхэнөөр газарта унажа, нюр-ган дээрээ һунан хэбтэшэбэ. Тэмүүжэнэй тонгойгоод, мүрыень та-таад үзэхэдэ, хүдэлбэгүй.

Шэрэнгээр бөөгнэрхэн хүүдэрнүүдые хараашалаад, Тэмүүжэн түүдэгэй дэргэдэхи ногтуу абяа шагнаба. Тэндэ тэрэл зандаа байба. Тэрэ тонгойгоод, уһанда түргэн дүтэлжэ, гуталаа тайлаад, түриинүүдын нугалан, шүдэндөө зууба. Хүйтэн уһа руу алхан, гүнзэги руу гэшхэжэ ороод, тamarшаба.

Хабарһаа үшөө дулаасаадүй мүльһэн хүйтэн уһан тэрээнэй хубсаһан доогуур орожо, бэеыень хайран хадхаба. Тэмүүжэн бүхы хүсөөрөө нэбижэ тamarба. «Хүлэйм шүрбэһэн лэ бү таталдаг, – гэжэ мэгдэнгээр бодоод, сэдхэлдээ уһанай эзэндэ хандажа эхилбэ: – Шэрыш даа, туһалыш даа, эрье дээрэ гаргыш даа...». Тэрэ толгойгоо өөдөн үргөөд, түргэ түргэн амилан, хүндэ дүнгээ дээшнэ түлхинэ.

Тэрээнэй голой тэгэндэ хүрүүтэй ябахадань ара таладань һүүлэй нариихан мэгдэһэн хуугай дуулдаба:

– Алдааб!!!

Тэрэ хахир хоолойгоор оог табижа, түүдэг руу гүйбэ. Тэмүүжэн халуун хүйтэниие ойлгохоёо болёод, бүри түргөөр тamarба, сэхэ урдаһаань гүбээгэй оройһоо нарын заха бултайба. Адар томо түхэрээн шара сахариг өөдөө эршэмтэй дэгдээд, газар дайда нэгэ захаһаа нүгөө заха хүрэтэр гэрэлтүүлжэ, уданшьегүй саада талын эрье үдэр мэтэ һаруулаар харагдаба. Тэндэнь нэгэшье һөөг үгы, хо-луур харлаад байһан ой модон хүрэтэр бүхы болдогууд элихэнээр обёорогдожо байба. Тэмүүжэн эрид эгсэ һөөргөө эрьбэ.

Урасхалаар доошоо нуранхай набтар эрьедэ мүшэрнүүдээ уһа руу унагааһан хоёр арбагар үшөөһэн ургана. Тэмүүжэн тиишээ шэглэбэ. Түүдэгһээ хүнүүд хүдэлжэ эхилбэ. Бургааһан соо-гуур тэдээнэй дуугаралсаха дуулдаба. Бүхы шадалаараа нэбижэ, Тэмүүжэн үдхэн мүшэр доогуур ороод, тэрээнһээ шагтагалдажа, баглаа намаагаар толгойгоо бүглөөд, хүдэлхөө болин байба.

Хүнэй абяан дүтэлбэ. Тэдэ мүнөө урасхалаар дээшээ, дүшөөд алхам зайда байна.

– Эндэ намайе сохёо, – һүүлэй уйлаганаһан хоолой бүдэхээр дуулдаба. – Намайе дуугай бай гээ, би үгэдэнь ороогүйб...

– Зай, – гэнэ Үнэгэнэй хоолой. – Холо ошоогүй ёһотой, олдоно ааб даа, энэ һара гараба, бургааһан соогуур бэдэрэгты.

– Юугээ хүрэгөөр ябаабта! – энэ ондоо хоолой, һурамхи ба-дарган, нэгэ ноёной ха. – Гэнжэ болон барисалдаад, һөөг бүхэниие захаһаа заха хүрэтэр шалгагты.

– Та хоёр эрьеэр ябаарайт. Ши иишээ ошо, ши тэндэ хара, – гээд, Үнэгэн дахин абяа гараба.

Хүйтэн уһан бүхы бэеынъ бажууба. Досоогоо хүйтэ оруулха-гүйн тула бээе шангаар хүсэлэн зангидаад байба. Амья татан, дээгүүрхи бүдэхи абяануудые шагнаархана. Хүнүүд эрьһээ бур-гааһан руу ошобо, тэдээнэй хоёрынъ дүтэхэнүүр бэдэржэ ябана гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. Түүдэгһээ һогтуушуулай хашхаралдаан, энеэлдээн эздэлнэ.

Хаанаб даа дүтэхэнэ хүнэй ябаха дуулдаба. Хэншьеб һөөгтэ дүтэлжэ, уһан тээшэ хүрөөд, сэхэ урдань зогсобо. Толгой дээрэнь мүшэр хүдэлбэ. «Зай, дүүрээ, баригдаба хаб...», – гэжэ хайша хэрэг Тэмүүжэн бодоод, эрьелдэнгүй, уһанай жэгдэ нюруун дээрэ миралзан наадаһан нарын ута мүр гунигтайгаар шэртэбэ.

– Тэмүүжэн, – гээд, танил хоолой аргаахан шэбэнэбэ, – энэ би, Сорхонби...

Тэмүүжэн залд гээд, өөрынгөө абаралгада үшөөл этигэжэ ядан байба.

– Тэндээл һуу, бү хүдэлэ, тэдэ наашаа мэнэ ерэхэ.

Һөөгэй мүшэр доошоо бууба. Сорхон өөдөө гараад, хажуу тээшэ ошобо. «Бурхад хойноһоом харана ха... – ехээр һанаагаа амаран, Тэмүүжэн һэмээхэн шуухирба. – Хэншьеб минии түлөө мүргэнэ, эхэ гү, Хүхэчу гү...».

Эрьеэр дахин хүнэй абяан дуулдаба. Тэмүүжэн хахад-хухад үгэ дуулаба:

– Хамаг юумэ хуу хараа хэбэртэйбди... хаанашье үгы...

– Шэрэнги соогуур нюдэ хадхама харанхы.

– Дээгүүр хараа гүт, али үгы гү? – энэ Үнэгэнэй хоолой. – Модон дээрэ гараад байхадаа болохо.

– Үгы, хараагүйбди.

– Хүниие бэдэрээбди, шубуу бэшэ...

– Мүнөө тэрэ холо ошоо ёһотой...

Шэрэнги соогуур һэбшээн хүдэлөөд, хүнэй дуугаралсаха дуулдахаяа болибо.

– Үшөө дахин ябая, – гээд, Үнэгэн дахин захирба. – Мүнөө модон дээгүүр харагты, магад, дээгүүр һууна. Та хоёр эндээ байгты, гэнтэ наашаа гаража ерэхэдээ болохо. Ябагты!

Дахин дуугай болобо. Һалхин доохонуур бодоод, гол дээгүүр үлээбэ, Һарын толон уһан дээгүүр толбонуудаар ялаганаба. Тэмүүжэн бүхы хүсөөрөө хүл гараа зангидана, хүлэйн балсан-гууд, табгайн мэдэрэлээ алдажа байхые мэдэрнэ.

Сорхон дүтэлбэ. Уһа руу буунгүй аргаахан хэлэбэ:

– Мүнөө эдэ дахин ерэхэ, һүүлдэнь ошохо. Бултанайнь тараһан хойно ши эндэһээ гансата ябаарай, түргэн гүй. Үглөөгүүр болотор холо ошохо гэжэ оролдоорой. Баригдаа һаа, намайе харааб гэжэ бү хэлээрэй. Дууланагши?

– Дуулана.

– Зай, бурхан шини хойноһоо хараг, – гээд, Сорхон түргэн эрьһээ холодобо.

Дахяад хүнүүд ерэбэ. Энэ удаа тэдэ ойрохон зогсобо.

– Зай, олоо гүт? – гэжэ Сорхон шангаар асууба.

– Эндэ тэрэ үгыл, – гэжэ тэрээнһээ арбаад алхам зайда хэншьеб хэлэбэ.

– Хүбүүн уймар бэшэ, энэ бургааһад соо тэрээниие бэдэрхэ гэжэ мэдээб дээ.

– Тиигээ хадаа, ондоо тээшээ гүйгөө... – энэ Сорхоной абяан.

– Һүниндөө тэрээниие олохоор бэшэ, үглөөдэр мүрөөрнь бэдэрбэл дээрэ.

– Зүб хэлэнэт, ябагаар холо ошохогүй, мүрөөрнь хүсэхэбди.

– Зай, наранай гарахалаар, булта мориндоо мордоод, эндэ байхат, – Үнэгэнэй сухалтай хоолой дуулдаба. – Мүнөө тарагты, харин үглөөдэр хүбүү баряагүй һаа, Таргудайһаа һайниие хүлээл-тэгүй.

– Хүсэхэбди...

– Мүр хаанашье нюухагүйш даа.

– Хэды шуран байбашье, шубуун бэшэ ха юм, газар дээгүүр лэ ябана.

Хүнүүд дуугаралсаһаар эрьһээ холодобо.

Нэгэ хэды хүлээд гээд, Тэмүүжэн аргаахан уһанһаа гараба. Агаарта үшөө хүйтэн болошобо. Һалхин зүүнүүдээр нойтон хубсаһыень соо хадхана. Бүхы бэээрээ Һалганажа, Тэмүүжэн шэрэнги бургааһа руу оробо. Түүдэгэй дэргэдэ абяан үшөөл дуулдаһаар. Шүдөө хам зуугаад, тонгойжо, бүхы үе мүсөө хүсэлнэ, дахин һула табина. Тиигэһээр бэээрнь шуһан гүйжэ, халта дулаасаба.

«Мүр хаанашье нюухагүйш, шубуун бэшэ, газар дээгүүр ябана...» – гэжэ нүхэдэй хэлэһэн үгэнүүд толгойдонь эрьелдэнэ. – Үглөөдэр эдээнһээ тэрьедэжэ шадахагүйш. Энэ эрье шалгаха, нүгөө эрьедэ мүрьем олохо, тиигээд лэ олохо. Мори хулуужа болохогүй, булта хэргэг... Сорхон...».

Мүнөө тэрээнэй найдал гэхэдэ, гансал Сорхон. Тэрэл эндэһээ гарахадань туһалха аргатай. Тэрэ бургааһан соогуур урагшаа гараад, шэрэнгийн саанаһаа шагааба. Нуга дээрэ түүдэгүүд аһажал байба.

* * *

Нугада хүнийн хоёрдохи хахадта, үүр тээшэ, аалин байдал тогтобо. нара огторгойн баруун талада гаранхай, оршон тойрон үдэр мэтэ харуул. Унтарһан түүдэгүүдһээ утаан бааяна, тойроод эндэ тэндэ үхэһэн мэтээр унаһан ногтуушуул хэбтэнэ. Тэмүүжэн зүүн тээһээ аргаахан тамаржа ябаһан бороогой хара үүлэнэй тэнгэри хаахыень хүлэзбэ.

Одоошье нара зузаан үүлэнэй хүбөөгэй саагуур хоргодобо. Харанхы болобо. Тэмүүжэн халта хүлээд гээд, бургааһан сооһоо гаража, хүрэн руу түргэн алхалба. Дүтэлөөд, Сорхоной хамганай тоһо сохижо байһан элихэн абяагаарнь багахан гэрыень олобо.

Тэрэ хүйтэнһөө бүхы бэээрээ халганан, хүршэ гэрнүүдые хараашалан ябажа, үүдэндэ дүтэлөөд, үүдыень аргаахан тайлаад, шагааба. Гуламтадань багахан гал носоно, эхэнэр талада тоһоной торхын урда Сорхоной хамган һууна, эзэн өөрөө хоёр хүбүүдээрээ эрэшүүлэй талада унтаж хэбтэбэ.

Тэмүүжэн түргэн гэр рууны оробо. Сорхоной хамган аймхайгаар тэрээн руу хараад, танижа, улам ехээр нүдөө бэлтылгэбэ. Унтаж байһан үбгэн тээшээ даб гээд, дуугай татажа хэрюулбэ. Тэрэ нүдээ нээгээд, Тэмүүжэниие харан гэхэдээ, шатаһан шүрбэһэн мэтээр хүрэжэ бодобо.

– Ши эндэ юундэ ерээбши? – тэрэ үзэн ядангаар тэрээниие шарайшалба. – Ши, яагаабши, өөрынгөө хойноһоо намайе хүүгэд-тэймни татаха гээ гүш?

– Сорхон Шара, ши намайе бү хараа, минии хэлэһэн юумэ шагныш даа, – Тэмүүжэн мэгдэһэнээ даража, номгоноор харагдахаяа оролдобо. – Хэрбээ би мүнөө ябаа наа, үглөөдэр хойноһоо

мни ябаһан мүрдэлгэһөө тэрьелжэ шадахагүйб. Эндээ хоргодоод, намайе бэдэрхээ болиторнь хүлээхэ ёһотойб. Харин энээндэмни гансал ши туһалжа шадахаш.

– Теэд би шамайе хаана хоргодуулха гээшэбиб? Гэр соо харагдахаш, үдэр бүри зон ерэдэг, – гэрэй эзэнэй хоолой шэшэржэ, зүрхэлжэ ядан, тэрээн руу харана.

– хайн бодожо үзэхэ хэрэгтэй.

Булта дуугай болобод.

– Эсэгэ, – гэжэ ханаһаа Сорхоной ехэ, Тэмүүжэнһээ хоёр дүү, хүбүүнэй хоолой дуулдаба, – манай гэрэй хойно ноһотой тэргэ байна, тэрээниие мүнөөдэр Таргудай ноёной хүнүүд асараа, тэрээн соо хоргодуулжа болоно.

Нүгөө хүбүүниинь баһал унтаагүй, үрзэгэр толгойгоо үргэжэ, Тэмүүжэниие абяагүй шэртэнэ.

– Таанар юундэ унтанагүйбта? – гэжэ Сорхон тэдээниие хараажа байтараа болижо, асууба. – Ноһотой тэргэ гэнэ гүш?

– Мүнөө һэеы сохижо болохогүй, муу үдэрнүүд гэжэ хэлэхыень дуулааб, тиигээ хадаа, нэгэ хэды үдэр тэргэ эндэ байха.

– Энэмнай зүб хэлэнэ, – гэжэ Сорхоной һамган абяа гараба. – Теэд баригдаашье һаань, тэргэ манай бэшэ ха юм, Тэмүүжэн тэрээниие хоргодуулһан хүнүүдые танинагүйб гэжэ хэлэнэ ааб даа. Хабуул хаанай үри һадаһанда туһалха хүнүүд барагдаа һэн гү?

– Тиимэ, зүб, – гэжэ Сорхон гэнтэ айһандаа аягүйрхэжэ, Тэмүүжэнэй нюдэ руу харахагүй гэжэ оролдоно. Тэрэ хүбүүд тээшээ эрьебэ. – Түргэн бодогты, саг бага үлөө. Энэ дүнгыень түрүүн тайлаха шухала.

Тэрэ Тэмүүжэндэ дүтэлжэ, зузаан модонуудые бүхэлһэн түмэр бүһэлүүр шалгаба. Ханада үлгөөтэй байһан мадагаяа абаба.

– Наашаа тонгой, – гээд, тэрэ гуламтын шулуунда дүнгэ табяад, бүһэлүүрэй хажуугаар модоной заха шуулажа эхилбэ.

Түмэр бүһэлүүр һуладаад, холхи боложо, һанжашаба. Сорхон хоёр тээшэнь дүнгэ татаад, Тэмүүжэниие сүлөөлбэ.

– Энэ дороо галдаа шатаагты, – гэжэ Сорхон хүбүүдтээ хэлээд, хажуу тээшэнь гасуунуудые табиба. Мүнөө тэрэ эрид шиидэнги болонхой, Тэмүүжэн руу эрьебэ. – Ши мүнөө хайн эдеэлэ, магад, һаядаа тэргэдэ дүтэлхэ аргагүй байжа болохобди.

Сорхоной һамган шамдуу түргэн эдээ дэлгэбэ.

Тэрээнэй эдеэлжэ байха үедэ Сорхоной хүбүүд газашаа гаража, тэргэнэ нооно унагааба. Сорхон Тэмүүжэниие тэргэдэ дахуулжа абаашаад, оёортонь хэбтүүлжэ, үлүү зайн байхын тула дээрэнэнь гэрэй нэрсэгэр уни, хаднагуудай хухархай табиба, тиигээд дээрэнэнь нооно ябталба. Тэндэнь харанхы болобо. Сорхон хүбүүдээрээ удаахан хүдэлбэ, газарта унагаахан нооно өөдэнь хэжэ, дээрэнэнь бүхэлэн табиба.

Эсэстээ тэдэ ябажа, аалин болошобо. Тэмүүжэн тэргын модон дээрэ хэбтэжэ байһаар бүхэли үдэртөө эсэһэн бэеынгээ бүүмэйлэгдэжэ байһыень мэдэрбэ. Тэрэ Сорхондо дээрэнэнь модон хургагуудые табиһандань ехэ баяртай байба. «Үгы хаань, ноонондо дарагдаад, хүдэлхэшые аргагүй байха нэм», – гэжэ тэрэ бодоһоор, дары унташаба.

Бүгшэм халуунһаа тэрэ нэришэбэ, унтаандаа тэрэ багахан эшээн соогоо һайса амилһан байба. Газааһаа үдэрэй халуун шарана, ноонон сомоо доро хониной зунгаагай үнэр хүндөөр анхилна. Тэргын дорохи хабтагайн нүхөөр үдэрэй гэрэл ороно. Нюдөөрөө тиишээ хараашалжа, ногоон соо тэргын сахаригай һүүдэр адаглахадань, наран доошоо буужа байба. Тэмүүжэн уралаараа нүхэндэ няалдажа, хомхойгоор сэбэр агаараар амилба.

Дүтүүр хон-жэн, хаа-яа хүршэ гэрнүүдһээ гэрэйнгээ ажалда һалиржа байһан һамгадай абьян дуулдана. Хаанаб даа хүршэ гэр соо үхибүүн шангаар бархираад, баймга аалидаба.

«Нүхэд намайе бэдэржэ байна ёһотой, – тэрэ һанаад, эндэ хоргодуулһанайнь түлөө бурхадта баяр хүргэбэ. – Мүнөө ябаган би тэдээнһээ тэрьелжэ ябаха гү, али баригдаһан байха нэм, мүрөө хаанашые нюуха аргагүй ха юм».

Удаань мүнөө зугадаад байхадаа бодомжолонгүй шал тэнэгээр тэрьелһэнээ мэдэрнэ. «Юрын хүни барлагуудай гэр сооһоо гараад ошохо байгаа, – гэжэ ухаалдина. – Уридшалан Сорхониие эли бэшэ мори бэлдэжэ үгэхыень гуйха байгаа, үгы гэбэл, Хүхэчүтэй уулзаха байгаа, урзанда тэрэ Хуаагшаниие тэрьедүүлээ нэмнай».

Олон юумэ яаралгүй бодомжолхол байгаа бшуу, тезд тэрэ гансал хүсэлдэ намнуулан, тэрьелхээ һайса бэлдээгүй. Мүнөө түрүүшын алхам хэхэдэнь, бүхы юумэн тэрээндэ эсэргүү байһандал, мүрөөшые нюухань бэрхэтэй, – энээн тухай тэрэ анхан бодожо үзөөшыегүй. хүниин харанхы тэрээниие хоргодуулха гэжэ

hanaa, харин үглөөдэр дахяад үдэр болохо гэжэ ухаандаашье оруулаагүй, энээнэй түлөө Тэмүүжэн өөрыгөө эрид хараана: «Бүхы юумэ дууһан бодоогүйдөө хэзээдээшье юушье эхилхэ хэрэггүй. Энээнһээ хойшо энэ минии түрүүшын хуули заршам болохо», – гэжэ тэрэ өөртөө шиидэбэ.

Харанхы хүни Сорхоной ехэ хүбүүн ерэжэ, хү, шанаһан хониной мяханай хэршэмэл асарба. Тэргын забһараар арай гэжэ мяхаяа шиихажа үгөөд, хү ожорһоной хүнды модоор һоруулжа уулгаба.

– Харанхы хүни болотор бэдэрээ, – гэжэ Сорхоной хүбүүн Тэмүүжэнэй унда хорожо байхада аалихан хөөрэбэ. – Гол руу ошоһон мүр олоод, нүгөө эрьедэ юушье олоогүй. Голой хоёр эрьээр Ага хүрэтэр ябаа. Таргудай ууртай, хөөрэлдэнэшьегүй, гансал бүхы зондо хашхарна. Баряал наа, дары саазалхаб гэжэ ганирна. Үглөөдэр дүтын ой соогуур бэдэрхэ, манай аба баһал бэдэрэлгэдэ гаралсаха.

Үдэр уйдхар зоболонтой хүлээлгэнээр үнгэрбэ. Саг нэгэ гарттаа тогтошоһон мэтэ, байра дээрэ байжал байһаар ханагдана. Тэмүүжэн сахаригай монсогор һүүдэр руу хараад, тэрээн дорохи ногоо тооложо, орой харанхы хүни болотор Сорхоной хүбүү хүлээбэ.

Бэень хүдэлэнгүй байһандаа бохёорон хүшэлдэбэ, үе мүсэнь бадайржа яншаба. Зарим үедэ бодоод, дээрээ байһан ноһо саашанхи замыемни тэнгэри мэдэг гээд, абажа хаяха дураниинь хүрэнэ. Хахад үдэрһөө гэдэһэниинь үлдэжэ эхилбэ.

Мүнхэршэһэн наран хүрэнэй саана хоргодобо хэбэртэй, аалихан боро хараан үнгэрбэ, мүн лэ аалин харанхы болобо. Шэб харанхы болохыень арай гэжэ хүлээгээд, Тэмүүжэн тэргын забһараар шээбэ, бүхэли үдэртөө тэсэжэ баряад байһанаа бултыень гаргаба. Бээе хүнгэлхэдэнь сэдхэлыньшье амарһан мэтэ боложо, досоонь халта онгойбо, тиин тэсэмгэйгээр Сорхоние хүлээжэ эхилбэ, энэл хүни тэрьедэхэ байна, боломоор байха ёһотой гэжэ ехэтэ найдаба.

Хүрээндэ үни хада хон-жэн болонхой, хүн зон булта унтанхай, саг хүниин тэнһээ үнгэрөө, теэд тэрэ ерэнэгүй. Үглөөгүүр тээшэ Сорхоной хүбүүн ерэбэ – түйсэтэй хү, хониной хабһа асарба. Тэрээнэй хэлэһээр, мүнөө зугадажа болохогүй, хүрээниие тойроод

харуул табигданхай, Таргудай тэрээниие хэншьеб хүрээн соо нъю-гаад байна гэжэ нэжэглэнэ.

Үсэгэлдэрэйхидэл адляар тэрээниие эдеэлүүлээд, ошобо. Харин Тэмүүжэнэй сээжэ зүрхэн уйдан бажуугдаба. Таргудай тиигэжэ нэжэглээ хадаа, үглөөнһөө гэрээр бэдэржэ эхилхэ. Юун эндэ аймшагтайб гэхэдэ, нэн түрүүн хияад абганарыень нэжэглэхэ, һүүлдэнь Сорхониие – тэрэл эндэ гансаараа Есүүхэй эсэгын хуушан албатан байна ха юм. Тэргэ тэрээнэй гэрэй хажууда байна, харин Таргудайн нүхэд хажуугаарнь гарахагүй, онгилхол байха даа.

«Энэ тэргэ тэдэ шалгаха ёһогүй, – гэжэ Тэмүүжэн бодоод, энэ бодолдоо аһалдашаба. – Нүхэд ноһон соо онгилхоёо залхуурха аабза, тиихээе һанахагүйнь тула тэдээниие тэргэдэ дүтэлүүлхэ хэрэггүй. Элинсэг хулинсагни, угаймни үбгэ эсэгэнэр, һахюуһа һүнэнһэдни, туһалыт даа намда, – халуу шатаһан бодолнуудаа иишэ тиишэнь эльгээжэ, эльбэ-жэльбэ хэжэл байба, – тэнгэриһээ газар руу харыт даа, Таргудайн нүхэд, хоёр гурбан хүн гү, хэдышье байг, энэ тэргэ руу бү дүтэлэг. Айлда ороходонь, тэдээнэй толгойе сиилэгэр манан, хара утаан хушаг лэ. Тэдэ тэргэһээ холодог, тойроод гараг, могойн уурхай мэтээр айжа, хажуу тээгүүр гараг, тойроод байһан бүхы юумэн тэдээниие һаатуулаг, ондоо тээшэнь абаашаг, тэргэдэ дүтэлхыень һаалта хэг. Бурхан Халдун ууламни, холоһоо намайе харыш даа, бидэнэй хоорондохи зай үгы боложо, энэ голой саана байһандал, намайе харыш даа, дайсаниие намһаа намныш даа, – гээд, үшөө зориг орожо, энэ үбэл тэрээнэй зүүдэндэ ерэнэн тэнгэрийн Эхэ Сагаан буурал эхэдэ, баруун, зүүн тэнгэринүүдэй холын хулинсаг Эхэдэ, Чингис хаанда хандажа зальбарба: – Таргудайн һабарһаа намайе абарыт даа, намайе бү орхиит даа, би танай заабари дүүргэхэ ёһотой ха юмбиб».

Үүрэй урдахана Тэмүүжэн нэргэг нойрто абтаба. Тэрээниие тойроод томо һүүдэрнүүд тэнэнэ, тэрээниие бэдэрнэ, һохор байлай юумэндэл гараа дэлгэнэ, теэд юушье олоногүй гэнэн үзэгдэл хараба.

Гэнтэ тэрэ Сорхоной гэрэй урда хүнэй хөөрэлдэхэ абяанһаа һэришэбэ. Нэгэ хэды зон юуншьеб тухай шанга шангаар хөөрэлдэнэ, тоосолдоно хэбэртэй, тиигэһээр аалидаба – тэдэ гэртэ оробо хаш.

Тэмүүжэн бүхы бээ бажуунхай, ухаандаа бүхы зориг шада-барияа суглуулжа, хэндэшьеб уурлажа, бүхы ханаагаа Сорхоной гэр руу, Таргудайн нүхэдэй байһан газар руу, хамаг хүсөөрөө бодолоороо тууна: «Таанар тэргэдэ дүтэлхэгүйт, таанар намайе эндэ олохогүйт, үтэр түргэн эндэһээ тонилогты!».

Удангүй тэдэ гэрһээ гаража, гэр тойроходонь абяаниинь дүтэ болобо.

– Энэ шини тэргэ гү? – гэжэ Таргудайн дүтын нүхэрэй танил хоолой дуулдаба.

– Хаанаһаа намда иимэ ехэ ноохон байба гээшэб, энэ Таргудайн тэргэ, – гэжэ Сорхон мihэд гэбэ.

– Юундэ эндэ байнаб?

– Манай гэргэд һэеы сохихо ёһотой.

– Ши ооһорынъ тайлаагүй гүш?

– Юундэ тайлахабиб?

– Магад, энээн соо хэниешьеб нюугаад байнаш?

– Таанар наада барина гүт? Энэ халуунда иимэ ноохон доро хүн бүтэшэнэ бэшэ юм гү. Хэн тэндэ хэбтэжэ шадаба гээшэб?

– Магад, харахамнай гү?

– Харагты. Зүгөөр энэ арһыень таһалбал, Таргудайн урда өөһэдөөл харюусахат, тэрээндэ орондонь өөрынгөөл нооһо үгэхэ болохот.

«Тонилогты!.. – Тэмүүжэн досоогоо мэгдэн шэбшэнэ, бүхы бодолнуудаа хатуу монсog болгон суглуулжа, тэдээн тээшэ бүхы шадалаараа эльгээнэ. – Арилагты эндэһээ, эндэ хэниешье олохогүйт, эндэ хэншье үгы!».

Удаан дуугай болобо.

– Зай, энэ халуунда үнэхөөрөөшье хэн энэ зунгаагтай ноохон соо һуужа шадаба гээшэб даа, ябая, – гэбэ нүхэр.

Һүниндөө Сорхон хүбүүдтээ тэрээниие тэргэ сооһоо гаргаба. Һара үүлэнэй саана хоргодонхой. Һаднаг, бургааһа абажа, гурбуулаа нооһо яаралтай һөөргэнь шэдээд, ооһороорнь дахин уяба.

– Гол руу ошо, бидэ баймга ерэхэбди, – гэбэ Сорхон.

Бургааһан соо Тэмүүжэн тэдээниие хүлээбэ. Сорхон гартаа үшөөһэнэй бургааһаар дархалһан заһаһа баридаг занга баринхай. «Хүнэй һонирхол татуулхагүйн тула, – Тэмүүжэн ойлгобо. – Намайе һэргылжэ, гансаарыемни эльгээгээ...»

Сорхон хүбүүгээ урьхатайнь голой эрьедэ үлөөгөөд, тэрээниие хажуу тээшэнь абаашаба. һагсагар үшөөһэн доро морин зогсожо байба.

– Гүүн, – гэжэ Сорхон хэлэбэ, – ондоо таарама морин олдоогүй, тээд энэшье муу бэшэ, ябаха.

Тэмүүжэн баяртайгаар тэрээндэ дүтэлөөд, хазаарһаань бариба. Морин түрүүн муу зантайгаар тархия угзагад гэбэ, һүүлдэнь тэрээндэ дадад гэжэ, байрадаа тогтобо.

Нюргандань һэеы тохом дээгүүр хүхүүр ба томо тулам ганзагалаатай байба. Сорхон тонгойгоод, ногоон дээрэһээ һурша ном абаба, гартань хоёр годли, үйһэн хуйтай хутага үгэбэ.

– Айраг, мяхан тулам соо, – гэбэ Сорхон. – Одоол уг унгиием үнэһэн тоборог болгожо, талаар тараан алдабаш даа. Ноён болоходоо, магад, энээн тухай һанажа, минии үхибүүдтэ туһалхадаашье болохош...

– Сорхон аха, намда туһалһыетнай хээээдэшье мартахагүйб, – гэжэ Тэмүүжэн сэдхэлээ хүдэлгэн, дулаанаар хэлэбэ. – Шадаха зэргээрээ шамдашье туһалхаб.

– Зай, түргэн яба, – гээд, Сорхон хүлһөөнь дүнгэжэ, мориндо һуулгалсаад, һүүлшын зүбшэл үгэбэ. – Хойто талаар яба, Ононһоо холуур тойроорой, Агые хаагуур бэ даа дээгүүр дабаарай. һүниндөө ябаад, үдэртөө ой соо хороо һааш, дээрэ ха даа. Зай, баяртай!

– Баяртай, Сорхон аха.

Тэмүүжэн шэрэнгиһээ гараад, хүрөөһээ аалихан холодон, мориёо гэшхэдэлээрнь ябуулба. һара үшөөл үүлэнэй саагуур хоргодоһон зандаа. Гүүн, ябасаарнь харахада, ульгам хэбэртэй, урдаһаань ерэхэн зонһоошье тэрьедэн ошохо аргатай. Нюргандаа һурша номотой, хоёр годлитой, хилгаанан бүһэндөө хутагатай, ямар хэмэршье һаа, ээбсэг даа, тэрэ урма баяр нэмэнхэй.

Тэрэ хүрөөниие зүүн тээһэнь тойрожо, хойто таладань гараад, налуу газараар Хангил голые абяагүйгөөр гаталжа гараба. Эрьедэ мориёо тогтоогоод, талада бүрүүлхэнээр харагдаһан тайчуудай хүрөөн руу удаан шэртэн зогсобо.

Удаань мориёо эрид эрьюулэн, баруун тээшээ аадарай хара үүлэнэй забһараар һулаханаар сайраһан һара дахан хатаруулба. Мориёо яаруулан, дүнгэһөө сүлөөрһэн бэеынгээ хүнгэндэ баясажа, огторгой өөдэ һурамхяар шэртэн, тэрээнэй хомор сүмэрхэй соогуур танил мүшэдөө замаа тэмдэглэхээ бэдэрнэ.

ГУРБАДАХИ ХУБИ

I

Монголшуудай хэр угһаа эзэмдэжэ байһан Хэрлэн, Онон голнуудай хүндыгөөр хүсэн түгэс гурбан томо угуудай этэгээд довтолго татаарай дайнай һүүлээр эндэ тогтоһон байдал нэгэ доро урбуулжа хаяа һэн. Хэрбээ энээнэй урда тээ монгол аймагууд һайтай муутайшые һаа, эб нэгэн һуудаг, яһатанайнгаа дунда ямаршые һаа, ёһо журам сахижа байдаг һэн. Мүнөө тэдэ хоёр тээшээ – хари эзэрхэгшэдтэй дайлалдаа, дайлалдаагүй гэхэн ангиин дайсад боложо таһарба. Уданшыегүй бэлшээриин түлөө, хулгайн мал, бэлшээри гэшхэлгэ гэхэ мэтэ олон тоото гомдол, тоосоонуудһаа дууһашагүй үһөөрхэлгэ боложо, боржогонуудай өөһэдынь отог дотор атаа мэээн эхилбэ. Зунай хэдыхэн һара соо монголшуудай ажаһуудал хүлһөө толгой руу эрьелдэжэ, хаанаһаа шэнэ сохилто хүлээхээ, хэндэ үнэншэхээ, хэндэ түшэхээ мэдэнгүй, хүн зон хүрөөгөө даража, хүрдэнхэй байба.

Үшөө дайнай эхиндэ этэгээдүүд монголоё газар дээрэ һаял алхам хэхэдээ урдаһаань ушарһан зондо үнгэрэгшэ үбэл онгуудта довтолһон зониие бэдэрнэбди, тэдээнэй урда гэм зэмэ үгы зондо гар хүрэхэгүйбди гэжэ дуулгаа бэлэй. Тиимэһээ тэрэ үбэлэй довтолго дээрмэдэ хабаадаагүй жалайр, хонгирод, олхолууд, жада-ран болон бусад олон отогүүд түрүүшын сохилтоһоо һэгээ орожо, һууридаа үлөөд, булимтаран ерэгшэдэй хүсэ мэдэржэ, тэдээндэ адуу мал, үнэтэй сэнтэй аһа шүрбэһэ бэлэглэһэн байгаа. Өөһэд хоорондоо хэлсэжэ, Таргудайн татаһан энэ үһэрилдөөндэ хабаа-далсаха хэрэггүй, тэрэ өөрынгөө буйлуулһан юумэ өөрөөл амсаг, хэниие дайрааб, тэдээнэй урда өөрөөл харюусаг гэжэ шиидээ һэн.

Һүүлэй жэлнүүдтэ тайчуудтай нэгэдэжэ, үбэлэй довтолгодо хабаадаһан ехэнхидээ дүтын боржогон отогойхид Таргудайда зо-боолгоһон зутараалгаһандаа тэрээндэ хэды дураа гутабашье, он-доо тээшэ ошохо газаргүй, түшэхэ түшэггүйл хадаа, хойноһоонь эхээ дахаһан унаган мэтээр гүйлдөө харайлдаа, харин зарима-ниинь тэрэ саһаа тээ эртүүр Онон голой налуу тэгшэ газараар, Бооржо, Ага, Шэлгэ руу байрлажа байгаа. Тэндэ бултадаа уйтан хабшуу газар дээрэ өөһэд хоорондоо ехэнхидээ адуу малайнгаа бэлшээрийн түлөөл хөмөролдон, сэмүүн сагыё үнгэргэхэ гэжэ хүлээдэг һэн.

Бүгэдын аюул тэдээнэй хүсэ яабашье нэгэдүүлээ. Хаанаб даа Агаһаа дээшээ, Ононой хоёр талаар ехэ халха хаалга болгон, гур-ба хахад түмэн сэрэг табигданхай. Аһан түрүүн тэндэ Есүүхэйн түмэн зогсоо. Тайчуудые хамгаалжа, онгуудые хэнигэстэйн нам-наһанай удаа тэндээ тэдэ хэдэн хоног байрлаад, удаань голоор зүүн тээшээ ябаа. Нэгэ хэды үдэрэй Һүүлээр тайчууд талаар адуун хүрэгүүдээрээ тараһан сэрэгээ суглуулжа, өөрынгөө түмэн нэмээжэ табья. Тэрээнэй Һүүлээр бусад отогуд өөрынгөө бүлэг сэрэгүүдые табижа эхилээ. Энэ халха болгоһон сэрэгһээ гадна, хүрээнүүд ба адуу малай буусануудаар үшөө тэды тоото сэрэгшэд байгаа. Зүүн татаарнууд тэдээндэ шэнэ довтолгодо бэлдэжэ байна гэхэн һураг бии.

Зунай түрүүшын һара ерэгшэдэйшье, боржогонойшье талаһаа халажа ядаһан хүлээлгээр үнгэрбэ. Табан түмэнтэй ерэгшэд Баян, Шуус голнуудай хоорондо бүхы хүсээ үргэн ехээр дүхэриглэн табиба. Эндэһээл эхилээд тэдэ талаар тойрон, энэ тэрэ газараар дээрмэдэлгэ хэжэ булимтарһан, мүн боржогонуудай Ононой адаг руу яаран тэрьелхэдээ хаяһан зөөри суглуулжа, ехэ элбэг олзотой болоо. Буляжа абаһан адуу моридойнгоо ойро тэдэ хүрэнгүй, сэрэгэй байрын хажуугаар бэлшээнэ, харин өөһэдөө Шуус, Баянһаа урагшаа хуурай талаар олоор бэлшэжэ ябаһан зээрэнгүүдээр үл залгажа байба.

Агын ара талаар бэхижэһэн монголшуудай түмэнтэндэ оро-жо ерэгшэд бүхы хүсөөрөө довтолхоёо зүрхэлбэгүй, юуб гэхэдэ, тэдэнь баһал бага бэшээр хүсэ суглуулһан, хабшалда хаагдаһан хүрэг шоноһоо доро бэшээр аржагануур дошхон харюу үгэхэнь мэдээжэ.

Харин теэд зунай хоёрдохи нарын эхиндэ жүрхин гэнтэ яаралтай бодоод, Онон, Хэрлэнһээ ябашаба. Урдаханань тэдээндэ урда зүгһөө элшэд ерээ нэн, таахада, тэдээнэй үргэн эзэлүүридэ ямар нэгэн хэрэг гараа бээ. Холын гүбээнүүдһээ монголшууд олон мянган шэлэмэл морид болон үхэр урдаа туугаад ошожо ябахыень хараба. Адуу мал туужа ябаһан моритойшуул гүйжэ ябаһан хүрэгһөө хүсэ шадалаа бараһан унага, тугалнуудые хайра гамгүй эхэхээнһалгааж, хажуу тээшэнь намнаад, талаар орхино. Тиихэдэнь ганса нэгээрээ үлэнһан нялха тугал, унагадые моритой болон ябаган монголшууд түргэн гүйлдэжэ, гүйлгэлдэжэ ябаад, өөрынгөө хүрөөн айлаар абаашана.

Жүрхинэй удаа иимэл яаралтайгаар татаарнууд зүүн тээшээ, онгууд баруун урагшаа олзо зөөриез урдаа тууһаар ябашаба.

Эгээл эндэ, хари этэгээдэй харин сасуу, монгол угай отогүүдай хоорондо үһөө хиһаан эхилбэ. Тайчуудтай сугтаа Ононой адагаар хороод байһан үлүүсүүд тэндэһээ һөөргөө бусаха зуураа намаржаан, үбэлжөөндөө гэжэ орхигдоһон хүнэй газарнуудые эзэмдэжэ эхилбэ. Тайчуудтай сугтаа сухаригшад һууридаа үлэнһан угайнгаа отогүүдые хэхээхэ эрхэтэйбди гэжэ юундэб даа этигэнги байгаа. Тиигэжэ адуу мал булимтаралга, тала дайдаар хүн зоние сохио, алаха ушарнууд эхилбэ.

Шуусын эхиндэ Сагаан нуур дээрэ хүтэ нарын тэн багаар тайчууд болон жадарангуудай хоорондо эгээл түрүүшын ехэ тулалдаан болобо. Боржогонуудай зиндаа багашаг ноёд өөрынгөө албатантай голой зүүн талын газар эзэлхээ һанахадань, тэндэ байрлаһан хүрөөн эсэргүүсэбэ. Тэрэ дары яруу суглараад, хоёр тээһээ хахад мянгата сэрэгшэдээрээ тэдэ талада сугларба. Байлдаан сэрэгшэдэйнгээ тоогоор тиимэшье томо бэшэ һаа, монголшууд өөһэд хоорондоо хари эзэмдэгшэдтэй тулалдаһанһаа үшөө зэрлиг хэрзэгыгээр, хайра гамгүйгөөр байлдаба. Хоёр тала гарза ехэтэйгээр тараһандаа уурлажа, хараал шэрээл табина, бүхы нүгэлдэ бэе бээ эзэмлнэ, гомдоогшодые үндэһөөрнь үгы хэжэ хороохо, үһөөгөө абаха гэжэ тангариг үгэлсэнэ.

Аха захатан залуу ноёдые ухаа оруулхые оролдожо, суг хэлсээндэ гарахыень баадхажа туршаба, теэд тэдээнэй үгэ хэншье дуулабагүй. Ноёд өөһэдынгөө хүрөөнүүдые бүхэлжэ, өөһэд хоорондохи холбоогоо элирүүлнэ, хэлсээ баталалсана – нэгэ нэгэндээ эсэргүү,

бэе бээдээ найдуулга үгэбэшье, хэншье хэндэшье хүсэд дүүрэн үнэншэнэгүй.

Таргудайн байдал дахин бэхижэбэ, урдахи амгалан сагһаа бүришье шанга болоһон мэтэ: энэ сэмүүн сагта боржогон отогууд ондоо тээшээ нэнгэхэ газаргүй, харин аминдаашье байхань тэдэндэ аюултай болоо бшуу. Өөһэд хоорондоо хэлсэжэ, ударидагшые һунгаха сүлөө сагшьегүй, харин Таргудайн нэрэ ямар хэмэршье хаа, бултанда һурамхи, мэдээжэ байна ха юм. Тиимэһээ тайчуудай бууса руу ганса дүтын бэшэ, мүн холын, огсом, зандаруу зантайшье бүгүнүүдэй, бэлгэнүүдэй ноёд болон түрүүн Таргудайе угайнгаа ударидагша гэжэ тоодоггүй бусад ноёд булта ерэдэг болобо.

Дотоодын дайнуудһаа гансал Есүүхэйн мянгатан холо байгаа. Монголой талаһаа хари газартанай ябаһанай удаа боржогон отогуудай Ононой адагһаа тэхэрижэ эхилхэдэнь Есүүхэйн мянгатан тэдээниие хойноһоонь дахажа ошоогүй, Агынгаал талада үлөө. Таргудай энээниие түрүүн ойлгоогүй, харин мэдэхэдээ, балайшье тэдээниие үлүү газар дуудахаяа һанаагүй: тайчууд мүнөө дахяад солотой, хүсэтэй болоод байна, тэдээншьегүй гарасалдахабди гэжэ найдаа һэн. Гэхэ зуура, жадарантай хёморолдоотой болоходоо асари байлдаангүйгөөр үнгэрхэгүй хаш даа гэжэ ойлгоод, тэдэндэ элшэ эльгээжэ, хариин дайсадта туһалһан Хэрлэнэй урбагшадые бута сохихыень тэдээниие тухирба. Харин Есүүхэйн мянгатан хүлээгдээгүй иимэ харюу эльгээбэ: «Танда хүшэр сагай ерэхэдэ, дуудаашьегүй байхадатнай өөһэдөө ерэжэ туһалаабди, харин бидэ өөһэдынгөө угайхидтай дайралдахаяа һананагүйбди, мүнөө энэ удаа байлдаанда ошохогүйбди». Таргудай иимэ харюу абахадаа, хии руу ниижэ нёлбоод, хэлэбэ:

– Зай, тэдээнгүйгөөр хэрэгээ бүтээнэ бээбди, тэндээ мүнөө дээрээ һууг, гансал хоро һаалта бү хэг. һүүлдэнь тэдэндэ хүсээ мэдүүлхэбди, дээрээ шанга гаргүйгөөр даншье бээрхэлдээд байна хаш.

Зунай һара хахад соо талын байдал танихаар бэшэ болобо. Анханда тала нугаар тарашанхай олон тоото багахан айлнууд мүнөө үгы болонхой, булта томо хүрэнүүд боложо хамтараад, хүсэтэй шанга отогуудтай ниилэхэ гэжэ оролдоно. Үсөөрһэн адуу мал анхан нэгэ хоёр малшад харадаг хаа, мүнөө тэдэнь сэрэгэй бүлэгүүдээр харууһалагадаг болонхой, зөөридэнь һанаашархаһан

этэгээдүүдтэй ушарбал, тэдэнэр шуһата наншалдаанда бэлэн, голй гарасаар ба үндэр гүбээнүүдээр харуулнууд дүтэ дүтэ табигданхай.

ная тала дайдаар ганса нэгээрээ, хоёр гурбаараа моритой зон ябагша наа, мүнөө аюултай боложо, арба-арбан табан моритой хүнүүд бүлэг бүлэгөөрөө хуяг дуулгатай, зэр зэбсэгээ гартаа баринхай ябадаг болоо. Гэнтэ талада танигдаагүй аяншантай уулзабал, холоһоо тогтожо, ямар отогой, ямар айлай хэн гээшэб гэжэ хашхаралдан нурагшалдаг хэн. Тиигэһэн хойноол таниха танилаа, нүхэсэдэг нүхэдөө, худа урагуудаа ололсожо, бэе бээдээ дүтэлхээ зүрхэлдэг байгаа. Хэрбээ үнэн дайсанай дайралдабал, тэдэ хэрзэгы арьяатан мэтээр хада майлаар бэе бээ намнажа, годли, жада, нэлмээрээ алаха гэжэ оролдодог хэн. Хаа-хаанагүй үхэхэн хүнэй нэе харагдадаг болоо, илангаяа харгыда ушарһан эрэшүүлые иимэ уулзалгануудай тохёолдоходо хороодог бэлэй. Шуһата үнэрилдөөн, томо хэмжээнэй дээрмэ улам дэлгэржэл байба монголшуудай шухала мүрэнүүдэй тала нугада – Онон ба Хэрлэндэ.

II

Тэмүүжэн сүлөөдэ гараһаар хорин дүрбэдэхи үдэр Бурхан Халдунай дэргэдэ өөрынхидөө олобо. Тэрэ Сорхоной хэлээшээр гол уһанһаа холуур, ойн захаар, хадын боорёор хүниндөөл ябадаг байгаа. Моринойнгоо хүсэ гамнажа, ехэ яарангүй, заримдаа ябагаар, заримдаа бага хатараар гүйлгэхэ. Далда газар шэлэжэ зогсоод, тэрэ олохон лэ дахин хүнийн абья шагнаархан удаанаар зогсохо, нарын туяа доро танигдаагүй газар шэнжэлэн шэртэхэ.

Юһэдэхи үдэрэй үглөөгүүр ганзагалаад ябаһан бүхы эдеэгээ эдижэ дууһаба, саашадаа хоёр годли, нарин хуһан гэшүүһээр хутагаараа зуража дархалһан хурса модоор олоһоноо эдээд ябаа. Олон шубуудай үй түмөөрөө элидэг хулһа нууртай тала газар руу тэрэ сэхэ гарахаяа зүрхэлэнгүй, хоёр лэ дахин ой руу дүтэшэг тушаан боложо ниидэжэ ерэхэн нугаһадые харбажа шадаа. Бусад үдэрнүүдтэ хотогор газараар Онон руу маряан ошоод, шулуун доогуурхи томо заһаа бэдэржэ баряад, һөөргөө ой соогоо орожо, хуурай модохонуудые удаан үрэжэ, гал аһаадаг хэн.

Үшөө замайнгаа эхиндэ, Агын тэндэ, хадын боорёор холуур тойрон, тэрэ эсэгийнгээ сэрэгэй хажуугаар тойрон гарахан байгаа – уригдаагүй ерэгшэдэй урдаһаа халха болгон табяатай сэрэгшэдэй дунда Таргудай өөрынгөө хүнүүдые орхингүй байлай даа. Хада шэлын боориһоо гүбээнүүдэй хоорондохи набтар газараар тэрэ олон тоото майхангуудые болон тэдээнэй хажуугаар толбоор харагдааша хүнүүдэй, моридой багахан дүрсэнүүдые холоһоо хараа һэн. Тэдээниие тойрожо гараад, ара талаяа холо үлөөхэдөө, талын үсөөхэн һөөг бургааһанай болон модонуудай хажуугаархиие харуулһаа нэргылэн, хурсаар адаглан хараашалдаг байгаа.

Һарата һаруул хүнийн тэн багаар Ононой набтар газарай гараса дээрэ һаяхан онгуудтай болоһон байлдаанай газарта олон тоото үхэхэн хүнүүдые харахаб гэжэ тэрэ зосоогоо заригад гэн һанажа ябаа һэн. Теэд онгууд һөөргөө бусажа, өөрынгөө зониие суглуулжа абаашаһан тула, тэрэ газарай сэбэр байбашье, тэрээгүүр Тэмүүжэн ехэ эзбүүрхэнгээр гараба: эндэ үхэхэн онгуудай хүнэхэд үлөөд, хажуугаарнь гараһан монголшуудһаа үһөөгөө абажа болохо ха юм.

Тэмүүжэн түрэхэн гараһан тоонто нютагаа бусажа, абаруулһандаа мүргэхэ, баяр баясхалан хүргэхэ гэжэ сэб сэхэ нангин Бурхан Халдун ууладаа сэхэ ошоходоо нарата сэлмэг хахад үдэр багаар өөрынгөө гэр хараба.

Бурхан Халдунай халзан толгойто танил ташалан хараһаар лэ таняа һэн – урзанда байһан газартаа, хадын бооридо гэрнүүдын харагдаба.

Унаагай юһэн морид, хоёр эрезэн үнээдын хоёр жэлтэй хаша-рагуудтайгаа гэшхэгдээгүй ногоон дээрэ дүтэхэнэ бэлшэжэ ябаба. Хоёр нохойнуудын, хёрхо шуран хотошонуудын, түрүүн тэрэниие обёоржо таняад, баяртайгаар аргаахан хусалдаба.

Ехэ гэрһээ гүйлдэжэ гараһан дүүнэрын, хоёр эхэнүүдын Хуаагшантай ба Тэмүүлүүн дүү басагантайнь, энэ үедэ тэдэ үдын хоол барижа байгаа хаш, арай гэжэ тэрээниие таниба. Гурбан зуугаад алхамай үлөөд байхада дүүнэрын урдаһаань үрдилдэжэ ябаад гүйлдэшэбэ. Моринһоонь татажа буулгаад, хэдэн тээһэнь аһалдан тэбэрибэ. Тангил түрэл үнэр абажа, Тэмүүжэн хоолойдоо тороһон бүлхи арай шамай залгин, дүүнэрэйнгээ толгойнуудые таалажа, үндэжэ байба.

– Ямар үндэр болообши! – гэжэ Хачуун гайхангыар бахархаж, гарһаань мориной жолоо абаба. – Ши одоо томо хүн болоолши.

– Хүзүүншни Бүри Бүхэ абгынхи шэнги болошоо, шулуун шэнги хатуу, – гэжэ Бэлгүтэй болгоомжотойгоор тэрээниие барина.

Тэмүүжэн хахад толгой үндэр болоһон дүүнэрэйнгээ ондоо болоһые гайхан хараһаар, тэдээнтэйгээ үүдэндэ эхэнүүдэйнгээ даруугаар хүлээжэ байһан гэр руугаа дүтэлбэ.

– Нуга ургааш, хүбүүмни, – эхэнь тэбэрээд, духынь таалажа, уршын байжа нюурыень адаглангыар шэртэнэ. Тэмүүжэн эхынгээ дэлбэрхээ забдаһан мэдэрэлээ үзүүлхэгүй гэжэ шүдөө зуугаад байхыень ойлгобо. Һалгананан хоолойгоор тэрэ хэлэбэ. – Зай, оро даа өөрынгөө гэртэ, элинсэг хулинсагтаа мүргэ.

Тэмүүжэн богоһо алхаад, бүрүүл гэрэлдэ нюдөө дадхааж, ехэ баяртайгаар ара талын ханадахи онгонуудай хажууда эсэгынгээ туг хараба. Хажуу тээшээ хараашалангүй, тэрэ хоймртоо гаража, онгонуудтаа ээлжээгээр дохин байжа удаан мүргэбэ. Һүүлдэнь урагшаа алхалжа, тоһотоһон тугай сасаг баряад, таалаба. Ардаһаань эхэнь архитай аяга үгэбэ. Тэмүүжэн онгон бүхэниие хүндэлөөд, тугтаа гурбан дуһаа сэсэргээд, өөрөө уужа, эхэдээ аяга бусаагаад, хоймртоо һууба. Тэрээнэй хойноһоо дүүнэрын, эхэнүүдын һууридаа түбхинэбэ.

Тэмүүжэн гэр соохиие хараашална. Зэбсэгүүд ханада үлгөөтэй, эрэшүүлэй талада эмээл, тоног, ханзанууд тэрэл зандаа, гуламтаа харахадань, шулуун бүхэниинь һууридаа байна. Дүүнэрын ахаяа хүндэлжэ, харасаяа буулганхай, урдаа хүлээнгээр харана, Тэмүүжэн тэрээниинь обёорходоо тэдээнэйнгээ талаһаа заахан үхибүүнэй бэшэ, харин үнэн ёһолол хүндэлэлгэ, шуһан түрэлэй дулаа баяртайгаар мэдэрбэ.

– Хүхэчу бидэндэ дуулгаа һэн, – гэжэ Өөлэн ууралтажа байһан аарса аягалжа байхадаа хэлэбэ. – Шамайе түрүүн наашаа ерэхэ гэжэ тэрэ хэлээ. Хамнигад энэ удаа дахин бидэндэ хада дабахадамнай туһалаа.

– Хэзээ тэрэ таанадта дуулгааб? – гэжэ досоогоо гайхаж, Тэмүүжэн асууба.

– Арбан табан үдэрэй саана, арбан табанай һарын үдэртэ. Тэрэ бидэниие Хэрлэнһээ үдэшэжэ, харгымнай сагаан байхыень үргөө, – гэбэ эхэнь.

«Тиигээ хадаа, тэрэ минии тэрьелхые хараа бшуу, – гэжэ үшөө ехээр гайхан бодобо, юундэшьеб энэ мэдээсэл тэрээндэ найшаагдабагүй. Улам досоонь аягүй болошобо. – Тэрэ минии алхам бүхэ-ниие мэдэжэ, хойноһоомни мүрдэжэ ябаа».

– Мүнөө хамнигад хаанаб? – гэжэ асууба.

– Хуушан газартаа, – гэжэ шэрүүн шарайтай, бүдүүн хоолойтой болоһон Хасар хэлэбэ, тэрэ бэээ заһанхай, өөрынь баруун талада һууна. – Хэрэгтэй сагтаа ходол хандажа байгты гэжэ тэдэ хэлээ һэн.

Эжынь Тэмүүжэнэй урда галуунай шанаһан мяхатай тэбшэ табиба.

– Энэ Хачуун Бэлгүтэй хоёр үүрээр агнуурида гараад, хэдэн үдэр эдихэ мяха асараа. Үнгэрһэн зун ангай мяхаар байгаабди. Мүнөө шубуунайхида орообди, – гэбэ эхэнэ.

Эсэгынгээ адуунһаа ерэхэдэ эхынгээ галуунай мяхаар хүндэлжэ байдагыень Тэмүүжэн ханаандаа оруулба.

– Онгууд энээ руу ерээгүй гү? – мяха абажа, Тэмүүжэн асуугаад, дуугай байһан Сочигэл тээшэ хилам гэбэ.

– Тэндэ Хэрлэндэшье, эндэ Онондошье харагдаагүй, баруун бурхадай найгаар, бидэ нэгэшье тэдээниие хараагүйбди, – гэжэ Өөлэн хэлээд, онгонууд руугаа баясан хараба. – Хэрбээ ерээ һаань, Сочигэл эхэ бидэниие аршалхаяа оролдожо, үлдэнэ ааб даа.

– Энэ хүбшөөр тэдэ юу бэдэрбэ гээшэб, – гэжэ ханаа амараар Хасар миһэд гэбэ. – Тэдэнэр олзо болгон томо хүрэг хэдэн зуун толгойгоор абана, бидэн шэнги зонһоо юу абахаб даа, бидэниие харанашьегүй.

Тэмүүжэн анхаралтайгаар Сочигэл руу шэртэн хараба. Тэрэнь нүдөө урдаһаань үргэбэ.

– Юун бэ, Тэмүүжэн аха, ши эхынгээ үгэдэ үнэншэнэгүй гүш? Бэгтэрэй наһа бараһаар, намайе шинии дайсан болоо гэжэ ханаа гүш? – гэжэ тэрэ асууба.

Тэмүүжэн хүлээн, абяагүй байба. Галуунай далиһаа багахан хэршэмэл отолжо, амандаа хээд, аялар жажална.

– Үгы даа, ши намһаа нүдөө бү нюу, – гэжэ Сочигэл эрид тэрээн руу хараба. – Мүнөөл энэ дороо бултыень дууһан хэлсэе.

Тэмүүжэн хутагаяа орхёод, тэрээниие дуугай хараба.

– Шинии Бэгтэрые алаһанай удаа, һүүлдэнь шамайе Таргудайн нүхэдэй барижа абаашаһанай удаа ехэ саг үнгэрөө, намда бодомжолхо юумэн олон байгаа. Би түрүүндээ таанадые бултыетнай үзэн ядадаг нэм, һүүлдэнь удаан бодомжолжо, ойлгооб: нэгэдэлгүйгөөр бидэ амидаржа шадахагүйбди, таанар, Есүүхэйн хүбүүд, өөдөө бодожо шадахагүйт, Есүүхэйн үлүүс бусаажа шадахагүйт. Өөрынгөө түрэл онгууд соо минии хэхэ юумэн үгы, түрхэмдэм намайе хэншье хүлээнэгүй. Минии яһатан ерээ гэжэ дуулаад, би нэгэшье баясаагүйб, минии аханар энэ дайнда заатагуйл хабаадажа, намайе бэдэрээл ёһотой. Минии зүрхэ түрэл шуһамни дулаасуулнагүй, би танай болонхойб, муу гүб, һайн гүб, үнинэй танай болонхойб. Нэгэл намда найдал байна – өөрынгөө хүбүүн Бэлгүтэйе хүн болгохо. Би мүнөө мэдэнэб, ши абынгаа үлүүс бусаахаш. Тиимэ аймшагтай Таргудайн хүрээлэндэ хосороогүй тэрьелжэ шадааш. Эгээл мэхэтэй, ухаатай Хүхэчу бөө болон тэрээнэй эсэгэ Мэнлиг шамайе хүн гэжэ тооно, тиимэл хадаа ши үнэхөөрөө өөдөө бодохош. Гансал нэгэ юумэ, минии Бэлгүтэйе бү орхи гэжэ шамайе гуйнаб. Тэрэмни дайсаднаа, хохидолһоо шинии хамгаалалта доро байг, тиихэдээл минии зүрхэн һанаагаа амарха. Би шамһаа тангариг эринэгүйб, гансал намда, эхэдээ, ши минии хүбүүе өөрынгөө дүү хүбүүн шэнгээр ходол хамгаалжа байхаб гэжэ үгээ үгэ, – Сочигэл ялалзажа байһан нүдөөр тэрээниие шэртэнэ, харин Бэгтэр дүүгээ хорооһон гэмэйн хүшэр ашаанай хүнгэржэ байһыень Тэмүүжэн досоогоо мэдэржэ:

– Эсэгын хүхэ аяга соо намда һү хэжэ үгыт, – гэбэ.

Өөлэн таг дээрэнэ дары аяга абаад, хүхүүр сооһоо шанагаар һү дүүрэн аягалжа, тэрээнэй урда табиба. Тэмүүжэн мэнэ һаяхан галуунай мяха хэршэжэ байһан хутагаа абаад, зүүн гарайнгаа томо хурга хадхаба, тэрэл газартань Жамуухатай тангариг үгэһэн сараа харагдажа байба. Шархаһаань шуһан гоожожо, аягатай һү руу дуһаба. Шархая дараад, Тэмүүжэн хутагая Бэлгүтэйдэ үгэбэ.

– Өөрынгөө гарһаа дуһаа.

Тэрэ хүсэд ойлгоошьегүй һаа, тэбдэжэ, гараа хутагаар зураад, шуһа гоожуулба. Тэмүүжэн аяга абажа, хэлэбэ:

– Мүнөө Бэлгүтэй бидэ хоёр бэе бээынгээ шуһа уужа, хамтармал бэшэ, хуурай бэшэ, харин шуһан түрэл аха дүү болохоннай. Мүнөө Сочигэл эхэ минии түрэнэн эхэ болобо.

Аягаһаа хахадыень уугаад, Бэлгүтэйдэ үгэбэ. Тэрэнь үлдэһэн һу шангаар хорон, дууһан ууба.

– Бидэ мүнөө булта түрэхэн аха дүүнэр болобобди, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, энезбхилэн тэрээниие хараба. – Мүнөөдэрһөө ши Хасарай доро һуушаш, харин Хачуун Тэмүүгэ хоёр шинии үгэ Хасарай гү, али минии үгэ шэнгээр дуулаха. Өөрынгөө һуурида һуу.

Бэлгүтэй аягүйрхэн улайгаад, Хачуунай сүлөөлһэн һуурида һууба.

– Иигээд лэ манай үдэрнүүдэй дууһатар энэ һуури ходоодоо таанарай болобо, – гэжэ Тэмүүжэн соносхоод, эхэ руугаа хараба.

Эхэнь үгэ дуугүй домботой архи гаргаад, тагшануудые табиба. Тэмүүжэн эхынгээ гарһаа хүндэ домбыень абажа, эрэшүүлдэ нэгэ нэгэ балга архи аягалба.

– Манай шэнэ хуулиин түлөө ууя, һүүлдэнь хэншье энээниие эбдэхэ эрхэгүй.

Булта нэгэ доро ууба. Тэмүүгэ хахажа, нюураа уршылгаба, нүдэнһөөнь нулимса гараба. Сочигэл нюргыень тоншожо, гартань айрагтай аяга барюулба. Тэмүүжэн дахин эхэнүүдтээ, ахалагша дүүнэртээ аягалба. Булта ууба.

– Мүнөө һанаамни амарба, – гээд, Сочигэл нүдэнэйнгөө за-хаһаа нулимсаяа аршаба. – Би мүнөө бултанайтнай түлөө ами наһаяа үгэхэб. Хэрбээ бурхад намда анхан иимэ ухаа зааһан гэ-шэ һаань...

– Зай, муу юумэээ бү һаная. Бэгтэр мүнөө эсэгэтэээ, харин бидэндэ байдалаа заһаха хэрэгтэй, – гэжэ болоһон ушарһаа сэдь-хэлээ ехээр ханаһан Өөлэн хэлэбэ.

– Тиимэ, Өөлэн эхэ, – гэжэ тэрэ зүбшөөбэ. – Аягалал даа намда үшөө дахин, толгоймни шууятар, намда бэшэ ондоо юумэн хэрэггүй.

Тэрэ дахин аягалба, Сочигэл хомхойгоор гурба хороод лэ дууһан уужархиба.

«Минии үгы байгаа сагта олон юумэн бүлэдэмнай ондоо болоо байна даа, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Гэхэ зуура, булта һайн тээ-шээ хэбэртэй...».

Гэнтэ тэрээнэй бүхы бэень эсэжэ һуларшаба. Тэрэ зэмэтэйгээр энезбхилэн эхэнүүдээ болон дүүнэрээ хараба.

– Би мүнөө унтахуу, эдэ үдэрнүүдтэ нэгэ нюдөөрөө хараад, нюсэгэн газар дээрэ хэбтээд ябааб.

– Хэбтэ, хэбтэ өөрынгөө унтарида, – гэжэ эхэнь тодожо абаба.

Хүбүүндээ шэнэ нэеы дэбдижэ үгөөд, дүүнэрыень гэрһээ үлдэбэ:

– һүүлдэнь ахатайгаа хөөрэлдэхэт, мүнөө һаалта бү хэгты, ама-руулагты.

Тэмүүжэн, нюдээ анин сасуугаа унташаба. Хоёр эхэнүүдын хажуудань галай дэргэдэ һуугаад, гар гараа барисалдан, унтаж байгаа танигдахаар бэшээр томо болоһон Тэмүүжэниие харана.

III

Тэмүүжэн өөрынгөө гэртэ дадажа байба. Хатуу шэрүүн хёморгоной һүүлээр энхэ һайхан эрхэ сүлөөдэ, эльгэн түрэлэйнгөө эрхэ тангил хандасада нааршаан нааршаажа, таашаан таашаажа, зүрхэ сэдхэлээ жэгнүүлэн, үни удаанай үлэсхэлһөө һайса эдеэлжэ, арһан дээгүүр амаран хүльбэржэ, оршон тойроноо адаглан гэшхэлжэ, хоёр үдэрэй туршада юушье хэнгүй, сэдхэл ханаагаараа, бэе махабадаараа амарба.

Өөрынгөө азарга шалгаба. Тэрэнь эзээ танижа, ханаа абан хуухираад, урдаһаань ерэбэ.

– Минии һүүлээр хэн нэгэн унаа гү? – гэжэ Хасарһаа асууба.

– Хэндэшье унуулнагүй, – тэрэнь гараараа самнаба. – Анхан шинии байхада унагша һэм, мүнөө бээдээ оройдоо хүргэнэгүй. Тиигээд лэ жэлэй туршада эмээллүүлэнгүй ябана. Бидэ өөһэдынгөө моридоор ябанабди.

Зэбсэг дууһан шалгаба. һаадаг, хормого, хүбшыень абажа, нугалааһаань сэхэлһэн тэниилгэһэн хоёр номонь эсэгынь ханза соо хадагалаатай байба. Жада, гурбан мадагань тэрэл хурса зандаа ханада үлгөөтэй. Дүүнэрынь гамтайгаар зэбсэгыень хадагалжа байһан байба.

– Олон годли гээгээ гүт?

Хүбүүд уруу хараба.

– Үбэлдөө хүбшэ соогуур ходо агнаабди, – гэжэ Хасар уруу дуруу харюусаба. – Хорёод годли хүнгэрэг соогуур үгы болошоо.

Тэмүүжэн анхаралтайгаар гэртэхинээ адаглана. Хахасаһан энэ удаан болзрто бүлэдэнь нилээн хубилалта болоһон байна.

Дүү хүбүүдын ондоо болоо, мүнөө тэдээнэй ханаа амархан зориггүй энеэдэн үгы болоо, бэе бээе гасаалжа наадахаашье болёо. Хөөрэлдөөнийн үсөөн үгэтэй, үгэнүүдын томо хүнэйхидэл бодомжолһон. Тэмүүжэн тэдээнээ гайхан байжа шагнана, адаглана. «Бэгтэрэй наһа баралга, минии хёморгондо абталга тэдээндэ бэлэн бэшэ байгаал ха, Хасар ухаа нэмэһэн байна», – гэжэ тэрэ бодоно.

Хасар тэрээнэй үгидэ дүүнэрээ ахалжа байһанаа мүнөө хуурияа үгэбэшье, үе болоод лэ тэрээнэй заабари түргэн дүүргээгүй дүүнэрээ бадашана. Хачуун Бэлгүтэй хоёр хожуулаал сугтаа ябана, Хасарай засагаар дураа гутаһаниинь эли байба. Табатайхан Тэмүүгэ хэнһээшьеб хутага шэдэжэ һураад, энээнээ аханарһаа нюудаг аад, гансал Тэмүүжэндэ харуулба. Тэрэ ахаяа ой руу дахуулаад, һайрхажа, арбан алхам гэдэргээ ябаад, хүсэтэй тэгшэ дэлисээр хуушан һангирхай түгсүүл руу багахан хутагаяа шэдэбэ.

– Ши гансал тэдээндэ бү хэлээрэй, – гэжэ толгойгоороо гэр руу зангаба, – би һайнаар һураад, һүүлдэнь бултанда харуулхаб.

– Аханаршни шамайе гомдохооно гү? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Үгы, хэншье намда гар хүрэдэггүй. Намар эхэмнай тэдээнине хоорондоо хэрэлдэхыень хорёо, түрэхэн ахынгаа урдаһаа эсэргүүсэхэн хүние харабал, хараал табихаб гэжэ хэлээ, – гэжэ Тэмүүгэ хөөрөбэ.

Тэмүлүүн дүүхэй томошог болонхой, хүл дээрээ бүхөөр зогсоно, эхэнүүдтээ хамһалсана, галдаа аргал зөөжэ, аханарайнгаа туһалагша болонхой. Ото энеэбхилжэ байдаггүй нюуртай, эсэгэдээ адли боложо байһан хурса зэртэгэр нюдэтэй, дуугай зантай. Үетэнгүйгөөр үндыһэниинь үгэ баримгай болгоо хаш. Эхэнэрэй талада һуугаад, тэрэ удаанаар Тэмүүжэнэй хүдэлсэ бүхэниие шэртэнэ, юушье хэлэнгүй, гуйлтадань дары гүйжэ, айрагтай аяга гү, али шэрээ дэрээһээ хутага асаржа үгэнэ.

* * *

Үшөө сүлөөдэ гараад, гэртээ бусажа ябаханаа Тэмүүжэн саашанхи ажабайдал тухайгаа бодомжолоо һэн. Хариинхидай Ононой тала эзэмдэхэнэй һүүлээр юун болохо гээшэб гэжэ ханаата болоно. Мүнөө боржогоной голой адаг руу тэрьелхэнэй удаа бусад монгол отогүүдай яахашье ханаатай байһаниинь эли бэшэ, хэн

нэгэн дайсадые угайнгаа эзэлүүриһээ үлдэхэ тухай нанамжална гээшэ гү?

«Эсэгын үлүүс мүнөө яахаб? Сэрэгынь даб дээрэ бүтэн, харин адуу малынь яахаб?», – гэжэ тэрэ шухала асуудалда ханаа үнөөн болоно. Хари газартанай олон адуу мал буляжа абаханайнь һүүлээр Таргудайһаа эсэгынгээ һүрэгүүдые нэхэжэ абахань хүшэр, гэбэшье бүхы гэм тэрээн лэ дээрэ бшуу: хуули ёһоор абаһан хүн бусааха ёһотой.

Эдэ бодолнууд гэртээ бусаһаншыё хойнонь табяагүй хэн. Эхын-гээ Мэнлигтэй үбэл хөөрэлдэжэ, тэрээнэй эсэгынь үлүүс һэргээхэ гэхэн найдал, тэрээн тухай хүн зонтой хөөрэлдэхэ тухайнь дуу-лахадаа Тэмүүжэн эсэгынгээ хоёр жэлэй саана наһа бараһаар түрүүшынхией үнэн бодотоор зоригжобо. Гурбадахи үдэртөө хар-гы харуулхыень Бэлгүтэе абаад, хада уулануудай саагуурхи Хэр-лэнэй эхин руу гараба.

Эхэнь тэдээниие харгыдань бэлдэхэдээ эдэ үдэрнүүдтэ Хүхэ-чу жадаранда ошохо ёһотой хэн гэжэ мэдүүлбэ. Тиимэл бай-ба: тэдээнэй Мэнлигэй бууса хүрэжэ ерэхэдэ эсэгэнь Хүхэчүгэй дүүнэртэйн лэ байгаа хэн.

Мэнлиг тэдээниие баяртайгаар угтажа, хүбүүдтээ хони гар-гахыень захирба. Гэртээ һуулгаад, хатуу хүрэнгэ зөөлэн үрмэтэй-гөөр хүндэлжэ, урматайгаар тэрээниие хараашалан дуугарба:

– Хёморгон шамайе дараагүй, нюдэндэшни эсэгыншни гал но-сожол байна, энэ намайе баясуулна. Дүнгэ шинии хүзүү бүхэжүүлээ, энэ хажуу тээһээ эли байна, харин хүсэтэй шанга хүнһөө хүнүүд айдаг, хүндэлдэг. Тиимэл хадаа тайчуудай баряан шамда туһа аса-раа. Ши юун гэжэ хананаш?

Тэмүүжэн уридшалан Мэнлигтэй хөөрэлдөөгөө хайса бо-домжолһон байжа, болгоомжотойгоор хэлэбэ:

– Хүнэй ажаһууһан нэгэшыё үдэр хооһон үнгэрдэггүй гэлсэ-дэг...

– Энэ ёһотой томо хүнэй үгэнүүд лэ, – гэжэ дахин Мэнлиг энеэбхилбэ. – Таргудай түрүүшын хоёр жэл соо шамайе даража шадаагүй һаа, бэшэ нэгэшыё диилэжэ шадахагүй гэжэ бөөнэр хэ-лээ хэн. Тэрээнэй һабарһаа мултаржа шадаа хадаа, бэшэ тэрээнһээ айха юумэн үгы.

– Яагаад тэрээнһээ айхагүй гээшэбиб, Мэнлиг аха? – Тэмүүжэн гайхалаа нюужа шадабагүй. – Тэрэ намайе баряагүйдөө ханаагаа амархагүй ха юм.

– Шамда гар хүрэжэ болохогүй гэжэ тэрээндэ хаядаа мэдүүлэгдэхэ, – гэжэ Тэмүүжэниие далда удхатайгаар гайхуулан хэлээд, Мэнлиг энеэбхилэнгүй тэрээниие хараба.

– Хэн? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Хүнүүд бии, – гэжэ тэрэ богониhoноор харюусаба. – Ши ондоо энээн тухай бү бодо... Өөрынгөө туг үргэхээ ханаа хааш, шамда Таргудайшьегүйгөөр дайсад олон болохо. Тиимэһээ хайшан гэжэ тэдээниие тойрон гарахабши гэжэ ши бидэ хоёр хайса бодомжолхо ёһотойбди.

«Хэд гээшэб, эдэ дайсад?» – ханаата болоод, дахин нураха гэжэ байтараа, түрүүн тэрээниие хайса шагнаха гэжэ шиидэбэ.

– хүрэг соо залуу азаргын ургажа байхада бусад азарганууд дураа гутаад, дэбһэхээ ханадаг. Ши ойлгоно гүш минии юун тухай хэлэһые?

Тэмүүжэн дохибо.

– Тиимэһээ шамда юумэ мэдэхэ үнэн сэхэ хүнүүд хэрэгтэй. Тэдээнгүйгөөр ши үлүүсээ суглуулжашье, дайсаднаа хамгаалжашье шадахагүйш. Би шамда сэхыень хэлэхүү, шинии абганар – хияадууд – шамда туһалагшад бэшэ. Тэдэшни аймхай, муу ханаатай, хара мэхэтэй, алишье сагта урбаха. Шамда ондоо зон хэрэгтэй, – гээд, Мэнлиг тэрээниие шалгангяар шэртэбэ.

– Мэдэнэб, минии абганар найдалгүй. Теэд танай хараада ондоо зон байна гү? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Би шинии эсэгын хуушан сэрэгшэд соо шалгажа, эгээл эрхимүүдыень шэлэжэ байнаб. Бидэндэ хэрэгтэй хүнүүд бии...

Юумэ үзэһэн нүхэрэй наһа хүндэлхые оролдожо, дэмжэлгэдэнь баясан, Тэмүүжэн тэрээниие таһа дүүрэнгүй удаан дуугай шагнаба. Мэнлигэй хамганай халуун мяха һүүлэй һүүлдэ асархада албата нүхэр хүнэй гэртэ ноён хүнэй бээе абаха ёһо гурим сахижа, Тэмүүжэн мяханда гар хүрэбэгүй. Мэнлиг тэрээнэй бээе абаха ябадалай удха ойлгожо, гомдолоо мэдүүлэнгүй, зохидоор хөөрэлдөө үргэлжэлүүлбэ.

Саг хамбаашалан, Тэмүүжэн талаар юун боложо байһан тухай, эзэмдэгшэд тухай арад зон юун гэнэб гэжэ нурагшалба.

– Һөөргөө бусахыень лэ хүлээнэ, – гэжэ юрэ Мэнлиг хэлэбэ, – үерэй һүүлээр уһанай ошохыень хүлээһэн мэтээр хүлээнэ. Гом-дохоогшодые хэһээхээ ерээд, барижа шадангүй, олзогүй хооһон бусахагүйн тула бусад отогуудые дээрмэдэнэ. Зүгөөр тэдэ энэ газарта удаан байха аргагүй, юуб гэхэдэ, өөһэдынгөө хүреэнүүдые удаанаар орхихо аргагүй ха юм: тэдэнэр өөһэдын дайсантай, тэдэнь баһал һажашоогүй...

Эсэстээ Тэмүүжэн түбэгшөөн байжа хэлэхэ үгэнүүдээ оролдосотойгоор бэлдэжэ хэлэбэ:

– Тайчууд ямар адуу малаа добтологшодһоо абаржа шадааб, юугээ алдааб гэжэ би мэдэнэгүйб. Хэрбээ эсэгымни хүрэгүүдэй дайсанай гарта орошоо һаань, яаха болонобиб?

Мэнлиг зөөлөнөөр энезбхилээд, тэрээндэ ойлгуулба:

– Ши мүнөө энээн тухай бодохо ёһогүйш. Мүнөө шамда шухала юун бэ гэхэдэ, сэрэгэй бүрин бүтэн үлөөшэнь болон эсэгыншни мянгатанай ноёд шинии түлөө бодохо зүбшөөлөө үгэжэ байгаашань лэ шухала, ондоо юуншые бэшэ. Иимэ сэрэгтэй ши сагай ерэхэдэ үшөө ехэ эзэмдэлгэ олзо олохош. Харин мүнөөнэй онгуудтай үһэрилдөөн, хари газартанай добтолго манай отогуудые һайсахан һэжэрээ, бидэ энээнһэнь ашаг оложо абаха болонобди.

– Яагаад ашаг абахабибди? – Тэмүүжэн гайхаба.

– Энэ добтолгын болоогүй һаань, бүхы юумэн хуушаараал үргэлжэлхэ байгаа, тиигээд лэ үшөө зуугаад жэл татагдажал байха һэн ха: тайчууд Таргудай түрүүтэй боржогонуудай дунда ударидажа, хажуугаараа бэшэ отогуудые бээ тойруулан суглуулхаһаа бэшэ ондоо байдал мэдэхэгүй байгаа. Харин мүнөө Таргудайе тулюур ударидагша гэжэ арад зон мэдээ, бүгэдэниие нүхэ руу дахуулха гэжэ ойлгоо. Хари газарайхидай бусахада отогууд эзэгүй нохойнууд шэнгээр үлэхэ, бэе бээынгээ аманһаа хэршэмэл буляалдажа, наншалдаха. Шуһаа ехээр адхажа, нэгэ ударидагшагүйгөөр ажаһуужа болохогүй гэжэ тэдэ ойлгохо. Харин ши томо болоод, Хабуул хаанай үри бэе хадаа эсэгынгээ абари зан харуулхаш. Угтамнай ондоо ударидагша харагданагүй, һаядаашье харагдахагүй. Бидэ шамда туһалхабди. Сэрэгыешни шамда хадагалжа шадаабди.

Тэмүүжэн тэрээнһээ тэрэл үдэртөө гэртээ бусажа ябахадаа досоогоо гэгээрэнхэй ябаба: энэл даа эсэгынь үлүүс тээшэ зам!

Гэхэ зуура, Мэнлиг тэрээнтэй хөөрэлдэхэдөө дээрэнээ харан, ном-нон нагад ухаа зааж байһандань тэрэ нэгэ бага дурагуйлхөөшье хаа, Тэмүүжэн энээниие тообогүй: «Урданайхидал адляар намайе бага үхибүүн мэтэ һанана, тиигэнээр болино ааб даа. Хүхэчутэй, тэрээнэй хүбүүнтэй, үетэн ха юм, балшар бага наһанһаа сугтаа наадажа үндыгөөбди, тэрэл зангаараа намда эдир хүбүүндэл хандана, саг үнгэрхэ, булта өөрөө жэгдэрхэ».

IV

Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёрой Мэнлигэй буусаһаа нэгэ хахад харбалгаар холодон хойно Хүхэчу хажуудахи гэрһээ гараба. Орожо байһан наранай улаан дүхэриг хараад, үшөөһэнэй бургаан руу Хэрлэнэй эгсэ эрьеэр моритой хоёр хүнэй саашалхые удаан шэртэбэ.

Тохойн саагуур тэдээнэй харагдахаяа болиходонь Хүхэчу гэрэй һүүдэрһээ гаража, сэргын хажууда зогсон эсэгэдэ дүтэлбэ.

– Ухаатай хүн болохо, – ханаата болон, Мэнлиг тэрээн руу шэртэбэ. – Иимэ хүниие хазаарлахань бэлэн бэшэ байха.

– Хазаарлахаб – гэжэ бээдээ найдангыар Хүхэчу энеэбхилбэ. – Би тэрээниие һайн мэдэхэб.

– Тиигэбэл тэрээниие мүнөөнһөө, үшөө зоригжоодүйдэнь һургаха хэрэгтэй, үгы гэбэл, хүдэржөөд, эсэгынгээ абари зан абаа һаань, орой болохо.

– Манай гарһаа ходорхогүй, эсэгэ, – гэжэ Хүхэчу найдуулба. – Тэрээниие заатагүй уялгалхабди, тэрэ үлүүсээ манай гарһаа абаха ёһотой, ондоо тээһээ бэшэ. Тиигэбэл тэрэ тархяараа манай болохо, энэш нэгэл һула талатай: туһалһан хүндэ ехэ баяр баясхалангаа мэдүүлдэг, ашыень харюулдаг.

Тэдэ сугтаа гэртээ оробо. Эсэгэнь хоёр тагша архи аягалаад, нэгиень абажа, дууһан ууба. Тэбшэнээ хүрэнэн хабһа абажа хазаад, дахин дуугарба:

– Мүнөө Таргудай галһаа айһандал Тэмүүжэнһээ айха, һүрдэхэ ёһотой, тэрээндэ гар хүрэхэнөө байха, тэрээн тухай ханахаашье һэргылхэ ёһотой. Тэрээндэ ябаган бөөнэрые эльгээжэ, аман үгөөр һайса сошоохо гү, али тэрээн тушаа үргэл мүргэл хэхэ, тэрээндэ ямар нэгэ зүүдэ зүүдэлүүлхэ.

Хүхэчу аягаһаа уралдаа хүргөөд, шэрээ дээрэ табиба. Удаан бодолгото боложо, нарин нидхээс хүдэлгэнэ.

– Манай хүнүүдые шагнахашьегүй. Тэрэ өөрын бөөнүүдтэй, харин тэдэнь ондоо юумэ шэбэнэхэ. Би тэрээндэ зүүдэ мануулхаб, тэрэ өөрынгөө хараһан юумэнһээ айха.

– Энээниие түргэн хэхэ хэрэгтэй, үгы болбол, ногтуурхаад, дахин баһа нэгэ юумэ хэжэрхэдээ болохо.

– Мүнөө һүни хэхэб, – гэжэ Хүхэчу найдуулба.

– Юундэ һүни? – гэжэ Мэнлиг барагад гэбэ. – Дахин хара бурхадые дуудаха гүш?

– Тэдээнгүй болохогүй, – гээд, тэрэнь мүрөө хабшаба. – Таргудайе ехээр лэ айлгаха шухала.

– Тиигэбэл буусаһаа холо болоорой.

– Намда нэгэ хара хонин хэрэгтэй.

– хүрэгһөө аба...

Боро хараанаар Хүхэчу бөөгэйнгөө хубсаһа болон зэмсэгүүдые абаад, гурбан дүүнэртэйгээ ой руу ошобо. Тэдэнэр хоёртой хара хони дахуулаад ябаа һэн. Дүүнэрынь газаахи гал дээрэнээ хуу хөө болошоһон томо шэрэм тогоо абанхай. Тэрээнээ дэлһэн ооһороор орёонхой, ута модондо бүхэлжэ, ээм дээрэ баряад ябаба, гурбадахи дүү хүбүүниинь архитай томо сумаа, бурхадаа хүндэлхэ эдээ хоол баринхай.

Ойн захата тогтобод. Түргэн харанхы болобо. Тэдэ хуһан гэшүүһэ мүшэрнүүдые асараад, гал аһааба. Хүхэчу сумаа сооһоо түйсэтэй архи гаргажа, түмэр аяга соо хээд, галдаа үргэн, хамар дороо шэбшэжэ, найман хизаар руу сүршэбэ. Дүүрэн аягалаад, өөрөө уужа, дүүнэртээ аягалба.

Сагаа гээжэ байнгүй, тэрэ ногоон дээрэ аягаяа табижа, хэрэгээ бүтээжэ эхилбэ. Хоёр томо дүүнэрынь хони гаргаба, өөрөө бага дүүтэээ бээе үргэлдэ эһэжэ эхилбэ. Дүүнь болгоомжотойгоор тоогоной оёорһоо хөө хюһажа, багахан аяга соо заһаһанай тоһонтой худхаад, хаб хара тоһо зууража, нюурайнь зүүн талада түрхибэ. Нүгөө талыень хара азаргын тахимһаа шабхажа, түйсэ соо асарһан адуунай шуһаар будаба. Дүү хүбүүниинь оролдосотойгоор нюдэ амыень зуража, духа, хамар дээгүүрнь зурлаануудые гаргаба.

Эсэстээ тэрэнь хэрэгээ дүүргэжэ, аймшагтай үльгэрэй хэтэрхэй муухай Абарга шубуундал адли болошоһон Хүхэчу бөө хубсаһаяа

үмдэбэ. Тархидаа монсогор түхэрээн нэеы малгай үмдэжэ, бугын эбэртэй түмэр титим дээрэнээнэ углаба. Ара үбэртөө түмэрөөр хэһэн ангуудай онгуудтай арһан тэрлиг үмдэжэ, хэсэ хэнгэрэгээ гартаа бариба.

Дүүнэрын түргөөр хони мяхална, харин Хүхэчу хажуудань зогсоод, хэсээ сохижо эхилбэ, нюураа зүүн тэнгэри руу харуулаад, дээдын бүхы хара ажаһуугшадай толгойлогшын ахалагша хүбүү дуудажэ эхилбэ:

*Сэг, сэг, сэг!
Эрлиг хаан, зүүн хүбүүдэй ноён,
Шуһата үргэл танда эльгээнэб..
Танай Эхэ-Нур-Хатан һамганай
Хара шэрэм тогоон руу,
Манай хараашаар,
Нуур мэтэ үргэн,
Гурбан зуун алда гүнзэги
Тогоон руутнай үшүүхэн
Бэлэг гуйлга эльгээнэбди..
Танда, танай һайндэртэ –
Һарагүй хара һүни..
Арба нэрэһэн арза,
Хори нэрэһэн хорзо...*

Энэ үедэнь бага дүүнь хоёр шэнэ түйсэ нээжэ, тагшануудтаа дүүрэн арза түрүүн хэжэ үргөөд, һүүлдэнь хорзоор үргэбэ. Тэрээнэй һүүлээр нүгөө дүү хүбүүниинь хониной шуһа сасажа эхилбэ.

Хүбүүд хони эбдэхэдээ, тархиинь, туруунуудынь һалгаабагүй. Бүхы юумэнэй бэлэн болоһон хойно Хүхэчу абяагүй болоод, хэсээ хажуу тээшэнь табижа, хониной арһа тархи туруутайнь модон руу абаашаба. Залуухан һагсагар хуһанда тархиинь зүүн тэнгэри руу харуулаад, туруунуудынь хажуу тээшэнь татажа, ута модоор дээхэнүүр тохобо.

Булагһаа уһа асараад, мяхатай тогоон руу эюулжэ, гал дээрэ табиба.

Мяханай шанагдажа байхада Хүхэчу хоёр ехэ дүүнэртээ ноогоо таһалжа асараад, хүнэй бэеын дүрсэ хэһынь захирба, өөрөө дахин хэсээ гартаа барижа, саашань бөөлэбэ. Мүнөө тайчуудай

Таргудай ноёной Тэмүүжэниие гэр бүлэтэйн нэхэжэ, мүрдэхээ аргахада туһалхыень Эрлиг хааниие гуйба.

Бага дүүн тогоон соо үзүүлэгдэн модоор худхаж байта-раа эрьелдээд, аргаахан хэлэбэ:

– Мяхан бэлэн болоо.

Хүхэчу өөрөө тогоон сооһоо эгээл найн хэнэгүүд болохо зүүн дала, дээдхи нюрга болон хабһануудые абажа, тарни уншаад, галда үргэбэ. Халуун сог ууралтан шаршаганажа, утаа хаяба. Дүүнэр хуурай мүшэр хухалжа, галда нэмэжэ байба.

Үргэлөө дүүргээд, аха дүүнэр галай зүүн талада хүндэдэ һууба. Удаан оролдосотойгоор эдеэлжэ, үлдэнөө харяаба.

Эдеэлжэ садаад, аяга шүлэ уужа, Хүхэчу тэнгэри өөдэ хараба. Долоон үбгэд огторгойдо гараба. Тэрэ аягада архи хээд, галай гэрэл доро тэрээн соогоо юушьеб удаан шагааба.

– Таргудай унтаж байна, – гэжэ одоол хэлэбэ. – Асарагты наашань тэрэ айбала.

Дүүнэрын галай гэрэлдэ гэдэнэтэй ногоон айбала гаргаба.

– Эндэхэнэ табигты, – гэжэ Хүхэчу түүдэгтэ дүтэхэнэ зааба.

Тэдэ табиба.

– Мүнөө өөһэдөө холошог бологты, – гэжэ Хүхэчу гараа арбагануулба.

Тэдэнэр харанхы руу хоробод. Хүхэчу ногоон дээрэнээ хэсээ абажа, газарта һуугаад, нюдөө анин, хоёр тээшээ найган, аргаахан хэсээ сохижо эхилбэ. Саашаа түргэдүүлжэ, шанга шангаар сохиһоор, тогтон торонгүй аймшагтайгаар наяруулба, хэсын дуун хүнийн солгёондо холуур зэдэлжэ, гэнтэ эгсэ таһаршаба. Гансата хон-жэн болошобо. Хүхэчу хэсээ хажуу тээшэн шэдээд, хүл дээрээ хүрэжэ бодобо. Хөө, шуһаар будаһан нюуртань ехээр нээлдээтэй нюдэдын галай гэрэлдэ зэрлигээр ялалзана. Зуг татаад, һуури дээрээ хэды эрьелдэжэ, бэгсэргын аймшагтай абья гарган, гараа хажуу тээшэн харбайгаад, эгсэ урагшаа ябаба. Хажуу тээшээ иишэ тиишээ найгалзаһаар, тэрэ айбаллада дүтлөөд, нэмээхэн маряһаар, гурба дахин тэрээниие гороолбо, дээрэн тонгойгоод, тэрээниие хёрхоор шэртэбэ.

Хүбүүд түүдэгһээ табяад алхам зогсоһон аад, Хүхэчу айбала хоёрой ямаршьеб даа хөөрэлдөө дуулаһан мэтэ болобо. Нэгэ хэды

болоод, Хүхэчу түүдэгнээ шатажа байхан сусал абаад, айбалын томо гэдэнэнэй байхан газар руу хадхаба, удаань хоёр гарыень шатааба. Хүхэчу юуб даа айбалада зананан мэтэ хэлээд, бодожо, утаа хаяжа байхан сусал хажуу тээшэнь хаяад, толгойһоо титимээ хуулажа, хажуу тээшээ гаран, ногоон дээгүүр хүсэ шадалгүй унашаба. Дүүнэрынь гүйлдэжэ ерээд, тонгойходонь, тэрэнь хурхиржа байгаад унтаж хэбтэбэ.

Тэрэ дары энэ хэрэг хоёрдохи аха гартаа абаба.

– Архи асара, түргэн! – гэжэ нэгэндэнь хэлээд, нүгөөдэдэнь хандажа, – тэрэ айбалаа таһа татаад, иишэ тиишэнь хая!

Багань хоёр хүрөөд, түйсэ харбайжа, альган дээрэнь адхаба. Тэрэнь яаража, унтаж байхан Хүхэчүгэй нюур хөө, шуһанһаа угаажэ эхилбэ. Нүгөөдэнь түргэн айбала таһалжа, тойрон шэдэжэ байба.

– Юумээ суглуулагты! – ахань галда гүйжэ ошоод, тогоонһоо шүлэ аягаар удхажа, гал унтараажэ эхилбэ, маани уншажа, галай эзэнһээ хүлисэл гуйба.

Үлэнэн мяха тулам соо хээд, тогоондо бүхэлэн уяба. Бөөгэй зэр зэмсэг суглуулаад, Хүхэчүе нэрюулбэ.

– Аха, нэри! – ехэ дүүнь тэрээнээ мүрһөөнь татана.

– Юун?... – Хүхэчу нойрмогоор асууба. – Юун болооб?

– Ши өөрөө энэ газарһаа түргэн тэрьелхэ хэрэгтэй гэжэ хэлээ бэлэйш.

– А, гүйдэе, – Хүхэчу нэгээ оробо. – Бултыень суглуулаа гүт?

– Тиигээ.

– Нюурыемни угаагаа гүт? – гэжэ тэрэ альгаараа хасараа бариба.

– Сэбэр болоо.

– Баруун тээшээ ошое.

Бүхы юумээ баряад, тэдэнэр ойн захаар гүйдэбэд. Зүүн тээ тэнгэри хүхэржэ байба, тэндэнээ хурдаар урилдан, аадарай хара үүлэд наашалба. Бүглүүгээр тэнгэри нээрбэ.

Нэгэ харбалгын зайда гүйдэжэ ошоод, Хүхэчу дахин титим малгайгаа үмдэбэ.

Арзатай шэнэ түйсэ баряад, баруун тэнгэридтэ хара бөөнэрһөө, зүүн хүнэнэдһөө хамгаалга гуйба. Дүүнэрынь айжа, зүүн тээшээ харана, тэдэнэй наяхан табиһан түүдэгэй газарта бороо шааяжа байба. Тэндэ сахилгаан сахилжа эхилбэ. хүрөөтэйгөөр тэнгэрийн буудал нээрбэ.

Хүхэчу хэсээ сохижол, баруун сагаан хаануудай нэрэнүүдые дуудажал байба. Аадар тэдэндэ дүтэлжэ байтараа замхашаба, харин тэрэ түүдэгэй газарта хэдэн арбаад алхам тойруулаад, дээрэ дээрэһэнь газар руу тэнгэрийн сагаан годлинууд харбаба. Таһал-гаряагүй тэнгэрийн буудал нэернэ.

* * *

Таргудай аймшагтай зүүдэнһээ сошожо нэрээд, хоёр тохоногтоо болон гэдэһэндэ шатаама үбшэ мэдэрбэ. Унтари дээрээ нуугаад, хаб харанхы руу нюдөө бэлтылгэн шэртэжэ, гараа урагшань харбайгаад, хохор мэтээр тойрон хараашалба.

– Хэн бэ эндэ? – зүрхээ бажуулгандaa айжа хашхарба. – Хэн эндэ байнаб?

– Ши яабаш? – гэжэ сошонгеор хамганиинь мэгдэшэбэ. – Һэй, газaa байгшад, гал асарэгты!

Харуулай сэрэгшэн үүдээр аһажа байһан сусал харбайба. Тэрлигээ тобшолһоор, Таргудайн хамган үндыбэ. Гэр соогуур хэниешье хараагүйдөө гайхангяар үбгэн руугаа хараба. Тэрэнь зэрлиг аймхайгаар тэрээн руу хараад, гараа, гэдэһээ хараашална, болгоомжотойгоор тэдэнэе барижа үзэнэ.

– Олоор дэн аһaa. Гэрэл ехэ болго! – гэжэ сэрэгшэндэ хамганиинь хашхарба.

– Гарни, гэдэһэмни үбдэнэ, – гэжэ халгананан хоолойгоор Таргудай дуугарба, – намайе шатажа байһан сусалаар мүнөө һая шатаагаа... зүүдэн соомни... Абарга шубуунай түхэлтэй ямар бэ даа зүүн зүгэй хүнэһэн намда ниидэжэ ерээд, һүүлдэнь ... – Таргудай ухаалдин, үгэдөө хахаад, сүхалтайгаар сэрэгшэн руу хараба. Тэрэнь дары үүдэн тээшэ яараба.

Хамганиинь тэрээниие адаглаад, гайхангяар нюдөө бэлтылгэбэ.

– Хоёр гарнуудшни хуу бэлсэрүү болошоо! – гэжэ тэрэ һүүхирбэ. – Наашaa болол даа. – Тэрэ залуу мэтэ шуранаар хүл дээрэ хүрэжэ бодоод, галай шулуун дээрэһээ дэн абаба. – Гэдэһэншни улайшаба... Энэ юун шамтай тохёолдобо гээшэб?

Таргудай хоолойдонь тогтоһон монсог залгаад, хүйтэ абаһан мэтэ һөөлдэнги хоолойгоо халгануулан байгаад дуугарба:

– Иигэжэ зүүдэлээб: би гэртээ эндэ хойморттоо нуугаад, баабгайн мяха түүхэйгээр эдижэ, шуһыень уунаб. Гэнтэ үүдэн руу томо,

хүн шэнги үндэр бэгсэргэ шубуун ниидэжэ ороо. Намае гурба дахин тойроод, урдамни зогсоо. Намае шэртэбэ, би абяа гараба-гүйб, айһанашье харуулнагүйб. Бэгсэргэ хүнэй хоолойгоор занажа байгаад аалиханаар хэлэбэ: ши юундэ хияадай Тэмүүжэниие, Есүүхэйн хүбүүе, мүрдэнэбши? Тэрэшни өөрөө шинии баряанһаа тэрьелээ бэшэ, тэрээндэ элинсэг хулинсагуудын туһалаа, мүнөө юрэ шамда үгэхэгүй. Тэрэшни ерээдүй хаан гээшэ, тэрээнэй үбгэн аба Хабуул хаан шамда тэрээниие орхи гэжэ зандарна, үгы болбошни гээд, тэрэ дары галһаа сусал баряад, гарнуудыемни, гэдэһыемни шатаажа эхилээ. Шатаана, харин өөрөө хоншоороороо намае тоншохо гэжэ бүри дүтэлнэ. Хажуу тээшээ болохо гэхэдэмни, бээмни модохироод, хүдэлжэшые шадаагүйб, эгээл могойн аманда байһан хулгана мэтэ, – гээд, Таргудай һалганажа, һанаа алдаба. – Үбшэнһөө һэришооб, үнэхөөрөө гарнуудни үбдэнэ.

– Бөөе дуудаха хэрэгтэй, – гэжэ шиидэнгээр һамганиинь хэлэбэ. – Энээниие иигээд орхижо болохогүй, үнэхөөрөө тэнгэрид тиигээ гү, али ондоо зон шамда шэжэ эльгээгээ гү гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй ...

Һамганһаа зориг орожо, Таргудай урматай болобо.

– Архи аягалал даа, – бодожо, хубсаһандаа гараа һарбайба. – Энэ гэхээр Магуу бөөе дуудажа, үзэ гэхэм.

Хара бөө Магуу тэрэ дороо ерэбэ, мүнөө һүни унтаагүй гэжэ эли байба. Таргудай зүүдэн тухайгаа хэлээд, шатаһан гар, гэдэһээ харуулба, харин Тэмүүжэн тухай, дээдын үбгэ эсэгэнэрэйн туһа тухай хэлэбэгүй.

Бөө тэрээниие шагнаад, түмэр аяга соо архи аягалхыень гуйба. Тэрэ удаан урагшаа үгсыгөөд, галда дүтэ дээрэхиинь хараба. Аягая шэхэндээ абаашана, нүгөөдэдөө дүтэлүүлнэ, дахин шагнаархана. Эсэстээ найдамтай хэлэбэ:

– Эдэ газарай зон, бөөнэр... – гээд, дурагүйгөөр гэмэрбэ. – Намае дары дуудаха байгаат, саг удааруулаат, тэдэ хаанашье харагданагүй.

Үргэн хүрэтэрөө һанжаһан хара сасагтай бөөгэй титим үмдэжэ, нюураа бүглэбэ, ара таладаа болон үбсүүндээ ханхинажа байһан онгонуудтай тэрлиг үмдэжэ тобшолоод, Таргудайн гарһаа түйсэтэй

архи абажа, зүүн тэнгэринүүдтэ үргэхээ гараба. Бусаад, галда сэржэмдэжэ, хэсэээ бариба.

Хатаржа байгаад, нюур дээрэхи сасагаа ба онгонуудаа нэжэрүүлэн, хэсэээ сохижо эхилбэ.

*Сэг, сэг, сэг!..
Арбан гурбан зүүн хүнэхэд,
Дархан бурхадай зарасанар,
Хаанда ерэжэ туһалагты..
Шубуун боложо хубилагты,
Хара хирээ бологты.
Гүбээ, хадын оройгоор,
Хүбшөөр, талаар, намагаар
Бүхые хараха нюдөөрөө харагты,
Гол, нуураар бэдэрэгты,
Ологты, алагты, шатаагты..
Хара үүлээр хушагты,
Харгы манаар хаагты,
Харанхыгаар балай болгогты..
Сахилгаанаар зулайень сохигты!..
Сэг, Сэг, Сэг...*

Таргудай хоймортоо нуужа, тэсэбэритэйгээр түгэсхэлыень хүлеэнэ. намганиинь эхэнэрэй талын харанхы руу ороод, аймхайгаар үйлэдэжэ байһан бөөе шэртэнэ. Тэрэ үшөө удаан хүнэхэдые дуудаба, эсэстээ гуламтын зүүн талада нууба. Томо аяга руу архи баһа аягалхыень гуйба. Таргудайн намган хард гээд дүтэлжэ, адхажархихаа айн, аяга гартань барюулба. Тэрэнь сүршөөд, сасагуудаа хажуу тээшэнь болгожо, нэгэ багые уугаад, галай гэрэлдэ тонгойгоод, дахин аяга руу шагаана.

– Ябаа, – гэжэ хэлэбэ. – Түүдэгэй нуури харанаб, тэндэхээ шамда зүүдэ эльгээгээ, өөхэдөө баруун тээшээ сагаан бурхадай хамгаалалта доро ороо. Энэ ехэ хүсэтэй бөөнэр, тэдээнтэй хүсэээ үзэлсөөгүй һаа, дээрэ.

– Хэд бэ? – гэжэ Таргудай хэрхирбэ. – Хаанаб тэрэ газарынь?

– Мэдэнэгүйб, – титимээ тайлаад, эсэнгээр толгойгоо нэжэрбэ, – би хүнэхэдые манаар тэрээнэй харгы хаахыень гуйгаа, тэдэ бөөнэр тэрэл манаар намһаа хоргодоо. Энэ ехэ хүсэтэй бөөнэр,

аюултай зон. Минии ханахада, шамайе алахаяа хүсэбэл, үни алаха байгаа. Эдэшни шамайе юунһээб даа халхалха гэжэ һанана, шамда тэдээнтэй дайралдаагүй һаа, дээрэ.

– Зай, ойлгооб, – гэжэ мэгдэн хэлэбэ Таргудай. – Яба, би шамда туһыншни түлөө бэлэг эльгээхэб.

Тэрээниие ябуулаад, Таргудай арза эрибэ, барлагуудые һэрюулжэ, хони гаргажа, мяха шанахыень зандарба. һамганиинь голхоронгёор тэрээн руу хараба:

– Ши дахин уужа эхилхэшни гү?

– Дуугай бай, тэнэг гэргэн, – уугаад, нойтон уралаа хамсыгаа-раа аршаба. – Ямар ехэ уйдхар бэ, ши ойлгохогүйш.

– Ямар тиимэ уйдхар байгаа юм? Ямар баһа гай бидэндэ ерэбэ гээшэб? – гэжэ тэрэ дураа гутангяар гэмэрбэ.

Тэрэнь нюдөө хёлогонуулан, һүүхирхэ гэжэ байтараа болижо, эсэнгээр гэмэрбэ:

– Ямаршые гай мүнөө дээрээ ерэнэгүй, харин ямаршыеб бөөнэр хияадуудта баһа туһалжа эхилбэ.

– Ямар баһа хияадууд? – гэжэ тэрэнь ойлгожо ядан, юрэ бэл-тынэ. – Юүгээр тэдээндэ туһалаа юм? Ши тэдээниие галуун шэмхэнхэндэл үдэ һодыень ходолжо хаяа бэшэ гүш? Хаанаб тэрэ Есүүхэй, Тодойн, Худагта, Ехэ Сэрэн? Энэ бөөшни ухаагаа муудаа ха даа, үгы гэбэл, шамһаа ехэ бэлэг абахаяа һанана гү?

Таргудай уруу дуруу тэрээниие хараад, гараа һэбибэ.

– Ши энээниие ойлгохогүйш, гэргэнэй охорхон ухаанай хэрэг бэшэ. Ябаа һааш дээрэ, ошо, хэлэһэн юумыемни дүүргэ.

Тэрэнь сухалтайгаар хараад, гаража ошобо.

V

Бурхад Тэмүүжэниие туршажал байба. Шоно, баабгай бари-хыень хүбшэ тайга руу нохой тухирһандал, газар дэлхэйн байдалай олон бэрхэшээл зорюута үзүүлжэ, хүнэй хэрзэги шэрүүн ябадалтай, хара мэхэтэй хорото үйлэтэй тэмсүүлнэ хаш. Тэдэ амжалтын орьёл өөдэ үргэхэ, аюултай далай болон бугуули сооһоо дабажа гаргуулха, һүүлдэнь дахин сэмүүн нүхэ руу шэдэхэ. Энэ удаа баряанһаа тэрбелжэ шадаад, Мэнлигтэй хэнэн найдалтай хөөрэлдөөнэй һүүлээр дахин һанаа зоболгон, бэрхэшээлнүүд тэрээниие отожо байба.

Мэнлигнээ ерэхээр гурба хоноод байхадаа Тэмүүжэн Ононой эхээр, нёдондохи зуhalанайнгаа бууса руу агнуурида гараба. Нэгэл үдэрөөр ошоод, хүнндөө бусаха ханаатай, дүүнэрээ дахуулбагүй. Тэрэ аалин газарта гансаараа баряанай хүүлээрхи сүлөө байдалдаа бодомжолхоо, сэдьхэлээ ханахаяа ханаа нэн.

Үүрээр Сорхоной үгэһэн гүү унаад, танил тайгын харгыгаар голоор өөдөө гэшхэлбэ. Хуушан газартань тэрэл модо бургааһад, нэгэ жэл соо хубилаашьегүй газар нёдондо болоһон юумэ тэрээн-дэ элихэнээр хануулна.

Модоной орой дээгүүр наран нэгэ зүүн тээһэнь, нэгэ араань мээхэй зөөлөөр эрхэлүүлэн, зунай бүгшэм халуугүйгөөр шарана. Хадын горхонһоо хабарай һэрюун үшөөл хүрьенэ. Хүбшэ тайга өөрынгөө һэрюун хүүдэртэ умбана, хаа-яа бүрэнхыень алтан шара элшэ ялас гэн харбана.

Нёдондоной бууса хүрэтэрнь хахад харгын үлөөд байхад тэрээнэй харгы хүндэлэн арбаад гүрөөһэн гараба. Тэдэ иишэ тиишээ хараашалһаар ябана, шэрэнгиин хүүдэртэ тэрээниие обёорногүй. Хажуу тээһэнь һөөгүүдээр ургаһан гүнзэги бэшэ хүнды гараад, багахан соорхой дээрэ бэлшэжэ эхилбэ. Мүшэр-нүүдэй саанаһаа зуун табяад алхам зайһаа Тэмүүжэнай харахада тэдэ тараад, залхуугаар ногоо шэмхэжэ байба.

Тэмүүжэн харбаха гэжэ шиидэбэ: иимэ юумэнһээ арсаха гэшэ ойн хүнэһэ хүлдэ гомдохоһондол адли бшуу, тэдэ иимэ элбэг олзо урдаһаань эльгээжэ, хуушан зүргөөр угтажа, хүндэлжэ байна ха юм.

Ухаагүйдэжэ гү, али бардамлаад, иимэ олзоһоо арсахада, саа-шадаа хүсэ шадалаа, сагаашье гаргажа, хүбшэ тайгаар шэнэ олзо бэдэрхэнь хүшэр байдаг. Моринһоо буунгүй тэрэ хаадагһаа эсэгынгээ хуушан годли гаргажа, хүбшэдэ тодхобо.

Шииганаһан абьян агаараар шууяад, залуу гуранай хүзүүндэ годли гүнзэгигөөр шаагдашаба. «Нюрганай гурбадахи, дүрбэдэ-хи үеын хоорондуур», – гэжэ Тэмүүжэн найдангяар бодоод, ангай хажуулдин унажа байхые хараба, харин бусадынь борбилоогой хүрэг мэтээр соорхойһоо хүрэлдэжэ, шэрэнги соогуур абья анир-гүй үгы болошобо.

Нёдондоной соорхой руугаа ошохо хэрэггүй болоһондонь шаналжа, Тэмүүжэн бариһан гүрөөһөө үбшөөд, мяхыень сумаа соогоо хэжэ, гэдэргээ бусаба.

Холоһоо буусаяа харахадаа тэрэ ямаршьеб даа муу юумэ мэдэрбэ. Урагшаа дабшаһаар хараашалхадань, үшөө үглөөгүүр гэрэй хажуугаар бэлшэжэ ябаһан унаагай юһэн моридынь харагдабагүй. Хоёр лэ үнээдынь тугалтаяа зогсоно. Муу юумэн болоһынэ тэрэ ойлгожо, гэртэхин тухайгаа ханаагаа зобон, гүүгээ түргэн гүйлгэбэ.

Добуунай хяра өөдөө гаража, ойһоо гэр руу ошожо ябаһан Бэлгүтэй Хачуун хоёрые харахадаа нэгэ бага ханаагаа амарба. Тэдэнэр ахаяа хараад, гэр руугаа юушьеб хашхаралдаба. Тэдээнэй дуудаанһаа булта газашаа гараба. Сэргынгээ хажууда уруу дуруу зогсоод, ерэхыень хүлээжэ байбад.

– Дээрмэшэд моридыемнай туужа абаашаа, – гэжэ тэрээнэй дүтэлхэдэ, Өөлэн хэлэбэ. Тэрэ хаяшаг тохёолдохон ушарһаа үшөө сэдхэлээ номгоруулаагүй, хоолойнь халганажа байба. – Өөртэмнай гар хүрөөгүй хадаа болоол даа.

– Яагаад, юун болооб? – гэжэ Тэмүүжэн асуугаад, Хасар руу хараба.

Тэрэнь зэмэтэйгээр хүмэдхээ буулгаад, газар руу харана. Эхэнь тэрээниие үмөөрбэ.

– Хасар эндэ хабаагүй. Шинии ябан сасуу тэрэ уулын саанаһаа, зүүн урдаһаа, бии болоо. Бидэ булта эндэ зогсообди, тэдэ айлда эрэшүүл үгы гэжэ мэдээд, моридыемнай туужа абаашаа. Би Хасарые табяагүйб, бусадтань нохойгоо баряад байгты гэб. Адуу мал абаашаа һаань дээрэ, буусадамнай добтолхынгоо орондо. Баруун тэнгэридэй хайгаар, тэдэ гүйлгэлдэжэ арилаа.

Хасар газар руу шэртэнэн зандаа. Бусад дүүнэрынэ тэрээн руу харана.

– Хэды хүн байгааб? – Тэмүүжэн асууба.

– Таба, – гэбэ Хасар.

Үбсүүндэнь зүрхэниинь түшэгэнэжэ байба. Дүүнэрынэ тэрээниие хүлээнгээр харана.

– Намнаха хэрэгтэй, – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ.

– Ямар үшөө намнаха? – Өөлэн сошонгёор гараа арбагануулба. Тэрэ айһандаа өөрөө өөртөө адли бэшэ болошоод байба. – Таанар хаанашье ошохогүйт! Табан томо хүнүүд, тэдээнэй урдаһаа таанар бирахагүйт...

– Ошохо хэрэгтэй, – гэбэ Тэмүүжэн.

Эхэнь сүхэрэнгээр тэрээнээ харана.

– Ши юун гэнэш, тэдэ һөөргөө бусаад, бултыетнай бута сохиг гэжэ гү? Ши энээниие хүсэнэ гүш?! – гэжэ эхэнь нарииханаар һүүхирбэ.

– Хайшан гээд адуугүй байхабибди? Яагаад саашадаа нүүхэ-бибди? – гэжэ сухалаа досоогоо арай барижа, Тэмүүжэн хэлэбэ.

– Нэгэ хэды малай түлөө хосорхынгоо орондоо амиды үлөөшэнь дээрэ. Мэнлигтэ танай хахад мал үлэнхэй, асархада болоно.

Тэмүүжэн юушье тэрээндэ харюусабагүй. Хасар руу эрьеэд:

– Хайшаа тэдэ ошооб? – гэжэ асууба. – Хэндэ адли байгаа?

Тэрэнь харюусажа үрдибэгүй.

– Ши хаанашье ошохогүйш, би шамда хэлэнэб! – гэжэ Өөлэн эрид хашхарба. Тэрэ эрид шиидэмгэй, мүхөөгөө үгтэхэгүй хэбэртэй гэжэ хараһаар мэдэхээр һэн.

Тэмүүжэн тэрээн руу харабашьегүй.

– Эдэ онгууд бэшэ гү? – гэжэ дүүнэрһээ һурагшалба, тэрэ уур сухалаа арай досоогоо барижа байна гэжэ эли харагдана.

– Онгуудые би гурбан харбаанһаа таниха байгаа, – гэжэ хажуу талада байһан Сочигэл оролсобо. – Эндэхи зон байгаа... – Дуугай байд гээд, нэмэбэ. – Үнэн дээрэ, Тэмүүжэн аха, тиимэ зонтой холбоорилдоогүй һаа, дээрэ. Тэдээнэй нюураар харахада, юушье хэжэрхихэ хэтэршэһэн зон мэтэ. Эдэ ямар бэ даа харашуул ха, энэ сэмүүн сагта отогһоо таһараад, хаягдаһан зольбо нохойнууд шэнги, диилэхэ зоноо бэдэржэ, дээрмэдэжэ ябана гээбы. Мүр сараагаа үгы хэхэ гэжэ алажархиха аргатай зон хаш, яагаад үшөө бидэниие амиды үлөөгөө юм, гайхалтай.

Тэмүүжэн анхаралтайгаар тэрээниие шагнаад, буруушааж, тархья нэжэрбэ.

– Үгы, би нэхэжэ ошохоб.

– Аха, сугтаа ошое, – гэжэ Хасар бэлэн байһанаа ахаяа хараба.

– Би гансаараа ошохоб. Морин хоёр хүниие даахагүй.

– Ши хайшаашье ошохогүйш!! – гэжэ эхын хашхархада уралнуудын шэшэржэ байба. – Би шамайе табихагүйб...

Тэмүүжэн тэрээн руу эрьелдэн һагад, үсэдөөр нюур руун хашхарба:

– Би ошохоб! Харгыдам бү бай!

Өөлэн эхэнь хахад үгэ дээрээ залд гээд, хайратайгаар мөрөө унагааж, буруу хараад, гэртээ орошобо. Тэмүүжэн байд гээд, хойнохоонь ошобо.

– Би ошохо ёхотойб, – гэж тэрэ богоһо алхамсаараа эхэдээ ойлгуулхые оролдобо. – Гэнтэ манай яхатан, сүлдүүд, оронор байжа магад. Һүүлдэнь бүхы наһандаа бидэниие наада бариха, тэдээнэй нюдэн дороһоо моридыень хулуухадамнай, Есүүхэйн хүбүүд шүлһөө залгяад, юушьегүй үлөө гэхэ.

Эхэнь мэгдэнгээр абяагүй болобо.

– Эхэ... намайе бү бари...

– Зай, шиидээл хадаа, ошыш даа, – гэж хүндөөр ханаагаа алдаад, хүбүүн руугаа нулимсаар дүүрэн нюдөөр хараба. – Гансал зүрхэмни үбдэнэ. Энэл һая гай гасаланһаа гараад, толгойгоороо нүгөө юумэн руу шурганаш. Тиигэжэ болохогүй. Алажа болохо бшуу.

– Хүнэй наадан боложо ажаһуужа болохогүй, – Тэмүүжэн ханаа алдан, гараа һэгсэрээд, эхэ руугаа гуйнгяар хараба. – Эсгэмни һүүлшынгээ захяа үгэнүүдые хэлэхэдээ, иигэжэ хэлээ юм: өөрынгээ нюур алдаха гээшэ эрэ хүнэй тон муу юумэн.

Өөлэн үбгэнэйнгөө үгэ шагнаад, мүнөө дуулажа, танижа байһандал удаан дуугай байгаа һэн.

– Зай, тиигэбэл яба, эсэгийнгээ хэлээ хада, – гээд, тэрэ бэээ шангаар барижа, маргалтагүй шиидэнгээр нэмэбэ. – Дулаанаар хубсала, харгыдаа эдээ аба.

Тэмүүжэн сэдхэлээ хананги эхэнээ таһарба.

Гэртэхинэйнгээ абяагүй хахасалгаар тэрэ буусаһаа гаража, тэдээн тухай бодолоо дары таһалаад, шэнэ ханал толгойдоо оруулба: «Мүнөө хайшан гэхэ болоо гээшэби? Хүсэхэб, тиигээд саашань?». ханаа зоболго, һэжэглэлгэ дахин сээжыень һабардажа, урдань хүлээжэ байһан мэдэгдээгүй юумэн үзэгдөөгүй аюулаар занан, жэхыхэ сэдхэл түрүүлнэ.

Түйбэгдэһэн ногооной зурууд – туугдаһан моридой мур урдань холоһоо харагдана, доогуурхи набтар тэгшэ газараар зүүн хойшоо, Онон руу, ошонхой. Дээрмэшэд балай хоргодохоошье хананагүй хэбэртэй, тулюур айлай һүүлшын юумэ буляажа абаад, нэхүүл тухай ханааташье болоногүй. Энэнь теэд һайн байба, тэдээндэ гэнтэ добтолжо боломоор.

Наран орохо тээшээ нэнгэбэ, нэмжэн үүлэд зүүн тээхээ аалиханаар тамарна. нуга ургаһан хилгана урдаһаань зөөлөөр долгилно. Хаанаб даа тэндэ, гүбээнүүдэй саагуур, хахад үдэр ябаха зайда тэрээнэй мори хулууһан табан эрэшүүл ябана, тэдээнһээ өөрын-гээ зөөри тэрэ бусааха ёһотой.

Наранай орохын урдахана Тэмүүжэн Онон хүрэжэ ерэбэ. Голлой шабартай нойтон эрье дээрэ арбаад гаран моридой хаяхан гараһан мүнүүд элихэнээр харагдана, мэнэл хая дээрмэшэд энээ руу гараһан мэтээр ханагдана. Тэмүүжэн эмээл дээрэнһээ тонгойгоод, мүнүүдые шэртэжэ, тэдээн сооһоо өөрынгөө азаргын гонзойд гэхэн туруунай элихэн мүн таниба, тэрэ ямаршые моридой мүртэй энээниие хамархагүй һэн. Тэмүүгын мориной урдахи туруунай нүхэтэй мүн, түхэрээн аад, үргэн – Өөлэн эхын гүүнэй.

Гүнзэги гарасаар тэрэ гол гараба. Уһан мориной дүрөөһөө дээшэ, эмээлһээ доохонуур байба. Нүгөө эрьедэ үнөөхил мүнүүд эрьээр дүүрэн харагдаад, ногоон дээгүүр зүүлжээ, табяад алхам зайда голһоо холодоһон байба. Наран һууба.

Мүшхэнһөөр ябатараа хэбтэһэн ногооной боро хараанаар харагдахаяа болиходо Тэмүүжэн гүүгээ тогтообо. Эмээлынь ходолжо, хилгаһан оһороор шүдэрлөөд, бэлшэхынь табиба. Гал аһаангүй, сумаагаа нээжэ, галуунай шараһан далиһаа хэршэмэл абажа эдеэлбэ. Багахан яһахануудые мэрээд, хатуу шүдөөрөө буту хазаад, шүүһыень һорон, оролдосотойгоор жажалба. Үшөө эдихээ ханабашье, тэрэ өөрыгөө хорёо һэн: харгыдаа садхалан байдал эрэ хүниие һуларуулдаг гэжэ эсэгэн хэлэдэг бэлэй. Хүхүүр сооһоо гурбан балга айраг уугаад, эдеэгээ саашань хуряба.

Үүрэй сайхын урда тээ тэрэ дахин мориндоо мордонхой ябаба. Энэ газарта гол зүүн урагшаа урасхалаа годирууланхай; мүн эрьедэ дүтэшэг байба. Дээрмэшэд моридой хүсэ гамнаһан мэтэ бага хатараар ябана. Аалихан ябаһаниинь эли – тиимэл хадаа, тэдээнэй аян зам дүтэ бэшэ, тиимэнһээ Тэмүүжэн гүүгээ гүйлгэбэ-гүй. «Түрүүн хэд юуд бэ, хаана байдаг бэ гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй, һүүлдэнь хайшан гэжэ өөрынхией бусаахамни эли болохо», – гэжэ тэрэ шиидэбэ.

Хооһон талаар аргаахан табилуулһаар үдэр үнгэрбэ.

Наранай орохын урда тээ Тэмүүжэн Онон руу доогуур урдажа ородог багахан горхо гаталба. Тиигэнһээр наранай ороһоной

hүүлээр дээрмэшэд энээ руу оло дахин хара багааа Тэмүүжэнэй бүлөөрөө нүүжэ гараһан танил Тордэг гэжэ үндэр хадын урдахи хяраар тойрожо, голһоо эгсэ хулжаад, зүүн хойшоо годирһон байба гэжэ хараба.

* * *

Гурбадахи үдэрэй эсэстэ бүдэг – бадагаар Тэмүүжэн урдаа ори гансахан гэр хараба. Гурбан гүбээгэй дунда хүнэй нюдэнһөө далда налуу газарта гэр байрланхай. Холо бэшэхэн арбан таба гаран морид унагадтаяа обооролдон бэлшэнэ – һаамал гүүн. Хулгайшад мур хяра дабаад, эгсэ зүүлжээ годиржо, дахин толгойнуудай саагуур хоргодоһон байба, бууса тойрожо, хүнэй нюдэндэ харагдахаяа һанаагүй.

Тэмүүжэн мур орхёод, сэхэ гэр руу шэглэбэ. «Эндэ хонохоб. Зуураа энээ руу ямар отогойхид нүүнэ хаб гэжэ мэдэхэб» гэжэ шиидэбэ. Эсэһэн мориёо ябагандань оруулжа, анхаралтайгаар хари бууса хараашалһаар дүтэлбэ.

Гүүн хүрэгэй хажууда хара зүһэтэй үрзэгэр азарга һархайна. Хажуу тээнэ унаагай гурбан морид харагдана. Азарга шэнэ гүү мэдэржэ, тархияа өөдөнэ үргөөд, агаар унхидан, тэдээн руу һанаата болон хараашална. «Аһалдашоогүй һаань, болохо байгаа. Үшөө энээнтэй табисалдагша аа гүбди, – гэжэ Тэмүүжэн һанаата болобо.

Буусын хажуугаар гурбан томо хара нохой хусалдашаба. Сэргын хажууда байһан юугээр бэ даа ашаатай тэргэ дороһоо тэдэ хүрэжэ гараад, хахажа байгаад, шоно мэтээр үргэн хоншоорнуудаа өөдөнэ үргэжэ, хэршэгэнэлдэбэ.

Гэрэй үүдэнэй хүшэгэ хүдэлөөд, гал гэрэлтэн, үүдэндэ нэгэ хүн бии болобо, хараха янзада залуу хэбэртэй. Шанга дуугаар нохойнуудаа номгоруулба, тэдэнэ бүдэхи хэршэгэнээгээр хажуу тээшээ боложо, тэрээниие хүлээн, хүдэлэнгүй зогсобо.

Тэмүүжэн аргаахан дүтэлбэ.

– һайн байна гүт? – гэжэ һайн абари зан харуулха гэжэ оролдон асууба.

– Бараг, – утаар татажа, тэрэ һэргылэнгээр шарайшалба. – Аян замтнай урагшатай гү?

– Баруун тэнгэрийн туһаламжаар, – гэжэ Тэмүүжэн гэрэй эзэндэ һайн һаналаа мэдүүлжэ, ёһололой заншал сахиба. – Амгалан байна танай адуу мал?

– Уураг Сагаан Тэнгэрийн абаралаар, гай бидэнхээ зайсуулна, – эзэн гүүень жолооһоонь барилсаба. – Гэртэ орожо, харгыһаа амарагты.

Тэмүүжэн бүхэнһөө хормого, хаадаг, хүндэ мадагаяа тайлажа, үүдэнэй хажууда үлгөөд, эзэнхээ урид алхалан, хоонон гэр руу оробо. Тэрэнь гараараа урагшань заагаад, галда урижа, баруун талда һуулгаба.

Эзэнэй галай дэргэдэ һалиржа байгаа сагта тэрэ нэмээхэн гэр байрыень хараашалба. Байрань малшанай хэбэртэй, ханаар зузаан ооһорнууд, дээһэн, шүдэрнүүд үлгөөтэй, доогуурнь юугээршьеб дүүрэн туламууд, унаганай хушуубша хэбтэнэ.

Гал дээрэ багахан түмэр тогоон соо уһан бусалба. Гэрэй эзэн тогоон руу зузаан хоёр хэршэмэл борсо хээд, ханаһаа арһан хүхүүр абажа, модон аяга руу айраг аягалба. Тэмүүжэн хоёр гараараа аяга тодон абажа, гэрэй олзын хии мориной богонихон үрээл хэлээд, гал руу болон онгонуудтань нэгэ хэды дуһал сүршэжэ, яаралгүй хоробо.

Гэрэй эзэн хулгайгаар тэрээнэй хойноһоо адаглажа, хараха янзада ехэ һанаата болонхой байба. Тогоон соогуураа хуушаржа харлашаһан модон шанагаар худхажа, мүнөө жэлэй ногоон тухай, үнгэрһэн үбэлжөөн, тэдээнэй газараар ехээр ороһон саһан, үе болоод лэ аба хайдаг үнгэргэжэ байһаншье һаа, шонын олошорһон тухай тэрэ хөөрөжэ, гансал хариин газартанай добтолго тухай хэзээдэшье дуулаагүй мэтэ юушье хэлэбэгүй.

«Энээн тухай дуугархаяа айна хаш, тагнуулшантай дайралдахаяа айна», – гэжэ Тэмүүжэн тухайлба.

Һанаараа тэрэ нэгэ бага аха: арбан гурбатай, али, магад, арбан дүрбэтэйшье гү, үндэр, мүрөөр үргэн. Харахада ухаатай: үгэ бүхээ бодомжолжо, яаралгүй дуугарна, теэдшье хамар дээрэхи уршалаань дээрэһээ доошоо, харин тэнэг зонойхи духаараа утаашаа байдаг гэлсэдэг.

Тэмүүжэнэй эсэдэһэн булижа, зубхинь хүндэрбэ, хэбтээд, унташаха дураниинь хүрэнэ, харин талын гуримаар эдеэнэй хүндэ хүлээхэ ёһотой.

– Би танай мориной эмээл абажа, бэлшэхыень табиһуу, – гээд, гэрэй эзэн гал руу хэды аргал хэжэ, бодобо. – Та мяха хаража байгаарайт, болоо хэбэртэй.

Тэмүүжэн дуугай дохибо. Үүдэнэй халхабшын буун сасуу тэрэ нюдөө аняад, тэрэ дары унташаба. Тэрэ тайчуудай хёморгондо ябууд амархадаа нуугаад унтаж, зали абажа нурамхи болонхой байгаа.

Гэрэй эзэнэй удаан болоһон үгыг мэдэбэгүй, хүшэгэ хүдэлөөд, тэрээнэй гэр руу ороходонь лэ Тэмүүжэн хэришэбэ, халташыг хажаад, нойр абажа үрдибэ. Тэрэ нюдөө нээгээд, гал руу хүдэлэнгүй харана. Эзэн хэжэглэнгээр тэрээниг шэртээд, үгидэнь тогоонһоо мяха абажа эдээ гээшэ гү гэжэ таажа ядаһан мэтэ байба. Тэмүүжэн ойлгонгёор, бээ барингаар энэб гэбэ.

Эзэн таг дээрэһээ хуһан тэбшэ абажа, тогоон сооһоо мяха хээд, багахан хэршэмэлнүүдыг галдаа үргэнэнэй һүүлээр өөрөө амталаад, тэрээнэй урда табиба. Тэмүүжэн богонихон хутага гаргажа, эдээлжэ эхилбэ. Тэрэнь хулгайгаар тэрээниг адаглажа байба.

«Дан этигэсэгүй, дан хэжэгшэ хүн ха, – гэжэ тэрээн тухай Тэмүүжэн халаглангаар бодобо, – досоогоо зангиршанхай, намайг хулгайшан, гүүеынь хулууха ханаатай гэжэ ханана хаш. Иимэ хүниг абяа гаргуулхань хүшэр».

– Танай газараар ямар отогойхид нүүдэг бэ? – гэжэ мяха хэршэн, Тэмүүжэн ханаата болоогүй хэбэр үзүүлбэ.

– Эндэхи отогүүд Ононоор доошоо нүүгээ, – гэжэ байд гээд, тэрэ харюусаба. – Захаар гансал багахан айлнууд үлэнхэй.

– Танай отог?

– Манай арулад отог бусадтай сугтаа баһал ябаа, бидэ айлаараа нууридаа үлөөбди.

– Юундэ?

– Бултанда газар хүртэхэгүй. Энэ сагта хаана дээрэб гэжэ ганса тэнгэридэ эли ха юм, – гэжэ харюуһаа хулжан хэлэбэ.

Тэмүүжэн ойлгоһон хэбэртэй толгойгоо дохибо. «Энэ үймөөнһөө холо байхаяа ханаа», – гэжэ ханаба. Хүлээд гээд, дахин асууба:

– Үлэгшэд олон гү?

– Хэн мэдэбэ... – тэрэ хүмэдхээ буулгаба. – Мүнөө хүн зондо бээ харуулхаяа хэншыг хананагүй. Байрадаа бүтүү нуугаад, саг хүлээнэ.

Үлдэһэн гэдэһээ оёорлуулаад, урдань табиһан эдээнэй дүр-
бэншье хубиинь эдингүй, Тэмүүжэн хутагаяа абажа, тэбшэтэй
мяха хажуу тээшэнь табиба.

– Юундэ иимэ багые эдинэбта? – гэжэ гайхангаар эзэн асууба.
Тэрэ ёһын тэды асуугаа бэшэ, үнэхөөрөө гайхаба. – Иимэ түргэн
садашаба гээшэ гүт?

– Садхалан шоно оншоёо гээхэ, садхалан баабгай зоригоо ал-
даха, – Тодойн үбгэнэй ходо хэлэдэг оньһон үгэ һанажа, энеэб-
хилээд, нэмэбэ. – Үглөөдэр үүрээр ябаха хэрэгтэйб.

Эзэн халуун шүлэтэй аяга һарбайба.

Абьягүй болобод. Тэмүүжэн досоогоо бодомжолно: «Хэрбээ
адуу туугаад ябаһан хүнүүдые хараа гүш гэжэ сэхэ асуубални,
тэрэ үгы гэжэл харюусаха, ондоогоор асууха хэрэгтэй. Ехэл бүтүү,
түбһэн хүндэ үнэншэхэгүй хүн хаш, тиигэбэл айлгахагүйн тулада
өөр тухайгаа нюунгүй хэлэхэ хэрэгтэй. Өөрынгөө үнэн нэрэ хэ-
лээшье һаамни, хоро болохогүй, магад, урдаһаамни харюусажа
болохо».

Шиидээд лэ, хэлэбэ:

– Минии нэрэ Тэмүүжэн, Есүүхэй баатарай хүбүүнби, Бартаан
баатарай аша, Хабуул хаанай гушаб.

Эзэн толгойгоо өөрын тэбшэһээ үргөөд, анхаралтайгаар тэрээ-
ниие шэртэбэ. Тэрээн тухай тэрэ дуулаһаниинь эли байба. Хара-
саараа уулзаад, тэрэ хажуу тээшээ хараба, эдихээ болижо,
юушьеб бодоно. Тэмүүжэн зөөлэнөөр хэлэбэ:

– Мүнөөдэр танай буусын хажуугаар табан хүн найман адуу
туугаад гараа, та хараа гүт?

Эзэнэй зүбхияа доошонь табяад, дуугай һуухадань, Тэмүүжэн
тэрээниие хараа гэжэ ойлгобо. Теэд тэрэ хэлэхээ һананагүй.
Тэмүүжэн досоохиёо бултыень элсүүлэн хүсэлжэ, тэрээн руу эрид
хаража, «Хэлэ!» гэжэ бодолоороо захирба. Тэрээнэй нүдэд байра-
гүйгөөр гүйлдэшэбэ, зүрхэгүйгөөр Тэмүүжэниие хараба. Тэрэ ойл-
гонгөөр энеэбхилжэ, хүшэр хэрэгтэнь урмашуулба.

– Харааб, – гэжэ одоошье дурата дурагүй тэрэ мэдэрбэ. –
Үүрээр тэдэ гараа.

«Тиигээ хадаа, нэгэ үдэрөөр үлөө ха юмбиб, – Тэмүүжэн хажуу
тээшээ хараба. Дээрмэшэд түргэн ябаа, һанаашаарни бэшэ, энэ
гурбан үдэр соо үшөө хахад үдэрөөр холодоо юм байна.

Тэрэ ханаа зобооһон бодолоо хажуу тээшэнь болгожо, онсолбо: «Бараг даа, мүннүүд нэгэ тээшэнь асарха, алдахал хэрэггүй, тэрэ үедэ нэгэ юумэн ханагдаха».

Тэрэ эзэниие хараба. Тэрэнь уруу дуруу, хүмэдхээ буулгажа, гал руу барагар нюуртай харана. «Хэлэһэнээ шанална ха» – Тэмүүжэн тэрээниие өөртөө найнаар хандуулха гэжэ үнэн сэхээр хөөрөжэ үгэбэ:

– Тэдэ минии бүхы моридые хулуужа туугаа. Би ой руу агнуурида гарахан байгаа, тэрэгүй хаа, иимэ холо ошохогүй нэн. Энэ газарһаа саагуур хэн байрланхайб?

Тэрэ дахин ханаата болон, хүмүдхээ буулгаад, бодомжолно.

– Эндэһээ хойшо, хадын саана мэргэдүүд нүүдэг, – гэбэ тэрэ. – Тэдэл байгаа хаш. Дээрмэшэ арад. Мэргэдэй морин хулуугдаһан, номонь шэбшэгдэһэн гэжэ дэмы хэлэдэггүй.

«Мэхэлнэ. Мэргэдүүд иимэ үсөөнөөр манай эзэлүүри руу орохогүй. Үшөө намайе айлгаад, гэдэргээ бусаахаа ханана», – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ.

– Хэншые байг, би моридоо бусаахаб, – гэжэ гал руу хараад, даруугаар хэлэбэ.

Тэрэнь мihэд гэбэ:

– Муу гүүн дээрэ гансаараа иимэ хэрэгһээ байха, тэдээндэ айлшааршые ошохонь аюултай.

Тэмүүжэн гэнтэ сукхалаа хүрэбэ.

– Минии сукхаряа болбол, намай түрүүшын сахилгаан хосороогуужа, – гэбэ. – Амиды намһаа минии зөөри буляахыень хэндэшые зүбшөөхэгүйб.

Эзэн дуугай болоод, тэрээнэй үгэ бүхэниинь бодомжолно ха. Удаанаар гуламта соохи аргал заһана. Удаань дахин үгэ бүхэнөө шэлэжэ, аргаахан хэлэбэ:

– Манай сагта хулгай гээшэ юрын хэрэг болоод байна. Хэнэйб даа моридынь хулуухадань, тэдэнээ бэдэржэ байнгүй, нүхэдөө суглуулаад, үгы болоһон малай толгой хүсэлдүүлжэ, ондоо хүниие дээрмэдэнэ.

«Иигээд лэ дээрмэшэд бии болоно ха юм! – гэжэ дураа гутангыар Тэмүүжэн бодоно. Тэрээниие шагнаһаар байтараа, тэсэжэ

яданги уур сухалынь улам дэбэрбэ. – Иимэ бодолтой хүнүүд талаар тэнэжэ, хүнэй мал буляжа абахаяа унхидажа ябана ха юм».

– Тиимэ байха ёһогүй! – гэжэ харюусаад, эзэнэй нюдэ сэхэ хаража, тэрээниие этигүүлхээ оролдобо. – Талада журам байха ёһотой, хүнэй зөөри хамгаалха баталагдаһан хуулинууд байха ёһотой!

– Ха-ха-ха!.. – гээд, эзэн гэнтэ энеэшэбэ, наада барингяар тэрээниие шэртэбэ. – Та өөрөө наһа үеэрээ талада һуугаагүй юумэндэл. Хүн бүхэн өөрын хуулитай, тэрээнээ годлиингоо үзүүртэ, хэлмынгээ эридэ абажа ябадаг.

– Теэд юундэ тиимэб? – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие хэрээгыгээр таһа дүүрэбэ, – юундэб гэхэдэ, уг аймагуудаар тулюур ноёдой байхада иимэ ажаһуудал байна. Архидаад лэ, хүбшэ тайгаар зэрлиг арьяатаниие намнахаһаа ондоо юумэ мэдэнэгүй. Тэдэндэ найр наадан, тиигээд ямар нэгэ тарган хэршэмэл булимтаржа абаха гэжэ ханаагаа зободог, харин юрын арад зон тухай ханаата болохо ухааншье, зоригшье хүрэхэгүй.

Гэрэй эзэн энеэбхилхээ болижо, ханаата болон урдаа хараад, этигэжэ ядан асууба:

– Хайшан гэжэ гурим һэргээхэб? Мүнөө хуули буса ябадалай түлөө хэн хэһээгдэнэб? Баян эдилгэ үгэхэ, мэхэтэйшүүл тэрьелхэ. Харин юрын харашуулай нэгэ хони хулуубал ташуураар таһа шабхадаха, ажаллуулха гү, али барлаг болгожорхихо – иимэл хуули ха юм.

Тэмүүжэн тэсэжэ ядан, толгойгоо хүдэлгэбэ. Удаан саг соо тэрээнэй досоогоо хадагалһан бүхы юумэнэй сугларжа байхые тэрэ мэдэржэ хэлэбэ:

– Хуули гээшэ өөрөө буудадаг зэбсэг шэнги байха ёһотой. Утаһыень дайрабалшни, годли ходоороод лэ, өөртэшил буужа ерэхэ. Хуули тиимэл байха ёһотой, сэхэ: нэгэ дахин хулуубал – хулгайшанай нэгэ хурга сабшаха, хоёрдохийо хулуубал – гарынь, гурбадахияа – тархиинь таһалха. Эндэ хулгайшан хэн байгаа гэжэ илгаагүй: ноён гү, ноёной хүбүүн гү, баян гү, үгытэй гү. Тиигэжэл талада гурим тогтоогдохо.

– Хулгайшаниие түрүүн һүүлһэнь бариха хэрэгтэй, илангаяа ноён байгаа наань, – гэжэ эзэн мihэд гэбэ.

– Талада үдэр хүнигүй харуул табиха хэрэгтэй, дайнай үедэ шэнги, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Хаанаһаа иимэ олон зон олдохоб. Нүхэд гол бууса харууһал-на ха юм, – гэжэ эзэн наада барижал байба.

– Үлүүс бүхэнэй зуутан ээлжэлэн албанда гараха ёһотой, – Тэмүүжэндэ хэрэгтэй бодолнуудые хэнэйб даа заажа байһандал, ябууд толгойдонь хэрэгтэй харюунууд ябталагдажа байба. – Нэгэ нара соо нэгэ зуутан, нүгөө нарада – нүгөөдэниинь.

– Хайшан гээд тэдээниие суглуулхаб? – эзэн ухаатай хүн байшаба, тэрээнэй хэлэһэн бодол түргэн ойлгожо, ондоо юумэндэ гоходохоёо оролдоно. – Тайбан сагта тэдэнэр мал хүрэгүүдээр байдаг. Өөрыншье бэшэ наа, ондоо хүнэй хажууда, үбэлдөө хүлһэ олодог. Олзын түлөө дайнда ошохо, үгы гэбэл, уг отогоо аршалх-ая. Хэн юрэ талаар гүйлгэхээ ханаба гээшэб?

– Алба хэхэнэй түлөө тогтооһон түлөөһэ абаха, – тэрээнэй толгой соо дахин хаанаһааб даа абтаһан бодолнууд үймэлдэнэ. – Сэрэгшэн албанһаа бэшэ ондоо юумэн тухай бодохо аргагүй байха ёһотой.

– Та тэдээндэ үшөө түлэхыень хаана хараа һэмта, – гэжэ эзэн дахин миһэрбэ. – Хэн тиигэжэ элбэг түлөөһэ үгэбэ гээшэб? Ноёд өөрынгөө нүхэдтэшье түлэхэ хүлһээ удааруулдаг, аба хайдагта гарахадаал гү, али дайнай олзоһоо үгэдэг ха юм, харин эндэ олон мянган үлүү аман.

Энэншье асуудалда Тэмүүжэндэ бэлэн харюу олдобо:

– Энээнэй түлөө адуу малтай бүхы албатанһаа татабари суглуулха, жэлэй орошын арбан хуби. Баяншье хүнһөө, үгытэйшье, малайнгаа тоогоор болохо, харашуул гү, ноёд гү, булта шуһанай илгаагүйгөөр. Хэды зон дээрмэшэдһээ, шоноһоо малаа алданаб, тэрээниие тоолобол, татабари тиимэшье ехэ байхагүй. Айлнууд зарим ушарта малайнгаа хахадыешье гансата гээнэ ха юм. Харин харуулнууд адуу мал дээрмэшэнһээ, шоноһоо хамгаалха. Хэрбээ дээрмэшэд шинии мори хулуугаа хаань, ши нам шэнгээр ори гансаараа имагтал өөрынгөө һүүдэртэ найдаад, һөөргөө амиды бусахаяашье мэдэнгүй хойноһоонь намнажа ябахагүйш. Дүтын харуулда гүйжэ ошоходошни, тэдэшни шамда сэрэгшэдые үгэхэ, ши тэдээнтэй хулгайшадай мүрөөр ошохо аргатайш. Хүнгэхэнөөр,

хайн моридоор, зэр зэбсэгтэй ябахаш, тийхэдээ хулгайшадые хүсэжэ, малаа бусааха аргатайт. Хэрбээе бусаажа шадаагүй наа, аргагүйдөө наа, татабаринаа сүлөөлэгдэхэш, харин шинии гарза хэнэй харуул дээрмэшэдые хэнээжэ шадаагүйб, тэрэ зуутан хааха. Иихэдээ хүн бүхэниие хүнэй зөөридэ өөрын шэнгээр хандуулха аргатай бологдохо.

Гэрэй эзэн удаан дуугай нууба, бодолгото болон, эдеэгээ мартанхай, гал руу шэртэнэ. Тэмүүжэн нэб гэнэн шүлэ гудамхяад, на-нажа ябаһанаа тодо найнаар хэлэжэ үгэнхэндөө досоогоо гайхана. Нүүлэй үедэ тэрэ арад зоной ажабайдал тухай, Таргудай болон угай бусад ноёд тухай, тэдээнэй ямар юумэ зүб, ямар юумэ буруу хэнэб гэжэ ходол бодомжолжо ябадаг болошонхой. Харин мүнөөдэр гэнтэ хүлээгдээгүй болоһон энэ хөөрэлдөөндэ толгой соохи бүхы бодолнуудын гэнтэ сахилгаатан гэрэлтэжэ, бүхы юумэн журамтай жэгдэ ябталагдашаба.

– Теэд хайшан гээд хүнүүдые журамшуулха гээшэб? – гэжэ бүхы мяха шуһаараа бодолдо абтаһан гэрэй эзэн дахин дуугарба. – Хүнүүд хуушаараа байжа нурашанхай, угсаатанайнгаа байдалда үндэнхөөрөө ургашанхай ха юм.

– Тэдээнһээ асууһанайшые хэрэггүй, – гэбэ Тэмүүжэн. – Малшан хонидоо тэдээнэй ханаһан тээшэнь табидаг гү? Харууһагүй тэдээнине орхибол, тэнэжэ тараха, арьяатадай набарта орохо. Нүрэг тухай малшан ханаата болоно, харюусалга абана. Хүнүүд мал нүрэгтэл адли. Тэдээнине хүсөөр лэ хайн тала руу хүтэлхэ хэрэгтэй, ухаа оруулха, сэдхэл нэргээхэ, үгэ хэлээр болон ташуу-раар, хэрэгтэй наань, нэлмэ, жадаар.

– Теэд юунһээ эхилхэб? – ехэ һонирхонхой тэрэнь асуужал байба. – Али захиһаань эхилхэб? Али ташуур баряад хүрээнүүдээр ябажа, бултыень нургаха гү?

– Сэрэгһээл эхилхэ! Нүхэд мүнөө юу хэнэб? Хони хулууна, айлаар архи бэдэрнэ. Алба хэхэ үедэ архи уухыень хууляар хорихо хэрэгтэй. Сүлөө сагтань арбан үдэрэй нэгэ дахин архи уухыень зүбшөөхэ. Хуули эбдэгшэдые ташуураар хэнээхэ, тэдээнэй гэр бүлэ, айлнуудта баһал гэм тохохо, хуулита хэнээлтэ табиha. – Тэмүүжэн сэхэ нуугаад, эзэнэй саагуур хайшааб даа шэрүүнээр шэртэнэ, тэрэ мүнөө өөрынгөө хуулинуудые баталжа байһандал

үзэгдэбэ. – Зуутан соо журам булад шэнги байха ёһотой! Тэрээнэй түлөө зуунай, мянганай ноёд арһа мяхаараа харюусаха. Хуули ха-загайруулбал, эгээл түрүүн тэдээниие хэһээхэ, гэхэ зуура, тэдээндэ засаг үгэхэ, хэһээхэ өөрын эрхэ олгохо, саазалан алаха болоторнь. Тэдээнэй урда айгаа, хүрдөөгүй һаань, сэрэг соо журам байхагүй. Сэрэгтэ эмхи гурим байбал, арад зоншые эмхи гуримтай болохо.

Гэрэй эзэн дахин бодолгото болон, гал руу шэртэнэ, мүнөө нюдэндэнь түдэгэсэһэн, гайхаһан шэнжэ үзэгдэнэ. Тэмүүжэн хатуу этигэлтэй даданхай нурамхи зан харуулжа байбашье, нэгэ яһата-наа үгөөрөө ехэтэ гайхуулжа, зүрхэ сэдхэлыень дорьбооһондоо өөрөөшье гайхажа байба. Тэрэ ханын дэргэдэ тохон дээрэ хэб-тэбэ, харин гэрэй эзэн гуламтын нулахан гал доро үшөө удаан бо-домжолон нууба.

* * *

Тэмүүжэн үглөөнэй гэгээ ороһон хойно һэрибэ. Тооноор сэн-хиршэг тэнгэри сайжа харагдана. Гэртэ хэншые үгы байба.

«Унташооб!! Сагаа гээбэб...» – гэжэ халаглан, мэгдэнгээр хүл дээрээ хүрэжэ бодоод, газашаа гүйжэ гарахадаа зуг татан зог-сошобо. Сэргэдэ хоёр залуу морид эмээллэгдэнхэй, харгын хоёр сумаа ганзагалагданхай. Наада таладань байһан табатай хара мо-рин дээрэ тэрээнэй эмээл, хазаар ногто.

Гэрэй саанаһаа хүнэй ябаха дуулдаба. Багахан һөөгтэй обоо шулуун оройтой набтархан добоһоо гэрэй эзэн буужа ябаба. Номо-той хормого, һаадаг, һэлмэ сэрэгшын үргэн бүһэндэ тэрэ үлгэнхэй.

– Угайнгаа сахюусадта мүргэбэб, аян замда гараха үршөөл хайрада хүртөөб, – гэхээр ухаа мориндоо дүтэлжэ, уламаа татаба. – Танай гүүн манай адуун хүрэг соо амаржа байг, шэнэ моритой ябахада, найдамтай.

– Адуугаа орхихошни гү? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

Тэрэ мэнэл һая юун боложо байһыень ойлгожо эхилбэ. Энэ хүбүүн үсэгэлдэр хэлэһэн үгэнүүдтэнь үнэншэжэ, талада зүб ажаһуудал тогтохо хэрэгтэнь туһалхаяа суг ябалсаха гэжэ ши-идэбэ. «Хойноһоом ябахын түлөө хамаг юумээ хаяба», – гэжэ ехэ-тэ гайхан бодобо. Энэ үйлынгөө асари ехэ харюусалга өөр дээрээ гансата мэдэрбэ. Хүниие үнэншүүлжэ, өөртөө дуудаад, найдалы-ень харюулжа шадаха юм гү?

– Энэ гэхээр дүүнэр ерэхэ, адуугаа хараха, харин намайе харгы хүлээнэ, – гэжэ тэрэ этигэл дүүрэн хэлээд, моридые хазаарлаба. – Таниие эсэгынгээ туг өөртөө үлөөгөө гэжэ дуулаа нэм, тиимэһээ тантай эсэс хүрэтэр... ябахаб, абаа наатнай, үхэн үхэтэрөө танай нүхэр байхаб.

– Зам хүнгэн байхагүй, – Тэмүүжэн үшөөл үнэншэжэ ядангыар тэрээниие харана.

– Ябаһан лэ хүн зам дабаха, – гэжэ тэрэ энеэбхилбэ. – Энэ хүни би ехээр бодомжолооб. Танай зааһан харгыһаа намда мүнөө ондоо үнэн харгы угы.

Тэмүүжэн гүнзэгийгөөр ханаа алдаба. Сээжэдэнь бусалжа байһан ханаа зоболгоо нюужа, бүһөө бүһэлжэ, хормого, наадагаа зүүбэ, хүндэ мадагаяа заһаба. Эрьеэд, жолоогоо абажа, һурамхи зангаараа морин дээрэ хүрэн гараха гэхэдэнь, эзэн хүбүүн ногтыень даража, баруун гараараа дүрөөнь баряад үгэбэ. Тэмүүжэн даруугаар мориндо мордожо, жолоогоо барин, холын гүбээнүүдые шэртэн хараба.

Һууриһаа тэдэ хатаруулбад. Гэрэй эзэн хойноһоонь дахаһан нохойнуудаа зандаржа, үшөө хажуу гүүнүүд руу гараараа заагаад, гүйдэл дундаа Тэмүүжэнэй баруун талада гараба. Тэрэ нэгэ хэды ябаад, гурбан алхам хойнонь гараба. Тэмүүжэн абяагүй ташуураараа хажуудаа һуури зааба. Тэрэнь хүсэбэ. Дүрөө хан гэбэ.

– Хэн гэжэ нэрэтэйбши? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Боорчи, сулдус хараһуулай Нагуу Баянай хүбүүн.

– Ши минии түрүүшын нүхэр гээшэш. Шамтай нүхэд болохобди, – гэбэ Тэмүүжэн.

Боорчи харюудань толгойгоо тонгойлгобо.

Моридоо аалидуулангүй тэдэнэр дүтын добо гаража, саашаа дабшаба. Боорчи доро хүндыдэ орхихон буусаяа эрьежэ харабагүй.

VI

Бүбөөлжэн нарын юһэдэхи үдэр Мэнлиг Есүүхэй ноёной харуул зуутанай ахалагша байһан урдын нүхэрһөө мэдээ абаба. Тэрэнь жалайрнуудай мүнөө эзэлһэн Хэрлэнэй талада һамга-найнгаа түрхэмдэ һуудаг. Мүн лэ Есүүхэйн нүхэр, мүнөө баһал жалайрта хүрьгөөр байһан залуу элшэнээр хуушанайнь нүхэр монголой талаһаа ерүүл эзэрхэгшэдэй гэнтэ ябаһые дуулгаба.

Арбан хоногой удаа тэрэл хүн Ононой адаг руутайчууд түрүүтэй боржогон отогүүд бусажа ябана, уур сухалаар дүүрэн, ондоо отог аймагуудай газар дайда эзэмдэнэ, адуу малыень буляана, хүн зониень алана гэжэ нэмэбэ. Мүн тэрээнэй дуулгаһаар, Есүүхэйн мянгатан барантай сугтаа бусаагүй, Ононой адагта үлэнхэй.

Тэрээнэй удаа талаһаа хахад һара һураг дуулдабагүй, шэнэ һарын долоодохи үдэр жадаран угай гол ноёной элшэд Мэнлигтэ хүрэжэ ерэбэ. Тэдэ Хара Хадан ноёной хэлэнэн үгэ дамжуулба: урзанда намар газар дайдадань һууха зүбшөөл абахадаа Мэнлиг тэрээнэй тала руу Есүүхэйн сэрэг нэнгүүлхэб гэжэ найдуулаа һэн гэнэн үгэһыень һануулжа, үгэнэн үгээ бэлүүлхэ бэлэн гүш гэжэ асууба.

Мэнлиг Хүхэчүтэй зүбшэбэ. Есүүхэйн сэрэг холын хизаараар харууһагүй нүүлгэжэ ябууланхаар, жадаранда асаржа, гар дороо дүтэ байлгаа һаа, дээрэ гэжэ тэдэ шиидэбэ.

Бүхы арга боломжоороо хэлэнэн үгээ бэлүүлхэб гэжэ элшэтэй дамжуулаад, Мэнлиг эгээл һайн мориёо эмээллэжэ, хажуудаа һайн моритой хоёр нүхэдые халаанай унаатайнь абаад, замда гараба. Тэдэ ехэтэ һэргылэн, түргэн дундаа ябажа, ехэ ногоотой бэлшээриин газарнуудые тойрон гараба, тэрээн руу дайнда зутарһан боржогоной хүрөөнүүд байгаа гээбы. Хэрлэнэй эхинһээ хада дабажа, Хурхын эхин руу бууба, саашаа Барха руу гараад, Эг голой доогуур Онон гаталан гаража, хойто талаарнь мүрэнэй адаг шэглэбэ. Холоһоо тэдэ дайнда бэлдэнэн мэтээр дүтэ дүтэ табяатай гэрнүүдтэй томо хүрөөнүүдые харана. Тэдэ булта үсөөн малтай, анханайхидал олон зуун хүрэг адуун, үхэр мал тала хүндыгөөр атарлан бэлшэнэгүй. Хүн зоншье талаар харагданагүй, юунһээшье айлтагүй сүлөө ябаашад гэжэ үгы. Тэдээниие гурба дахин ямаршьеб арбан таба-хорёод харуул сэрэг хараад, хойноһоонь намнахадань, тэдэ харбалсаһаар, шэлэмэл моридоороо таһаржа ошоо бэлэй.

Замда гараһаар арбан хоёрдохи үдэрэй үдын хойно Ага хүрэжэ ерэбэ. Голой хүнхэрөөр тараһан утаанай үнэрөөр тэдэ шобогор хадануудай дундуур захын хүрөөн оложо, мянганай ноёнд ороод, харгы асуужа, тэрэл үдэрэй үдэшэлэн Сагаанай хүрөөндэ буубад.

Энэ удаа тэрэ Мэнлигыг элбэг дэлбэгээр, хүндэ ямбатайгаар угтаба. Энэ үедэ хүрээндэ байһан зургаан зуутанаа дуудаж, Мэнлигыг өөрынгөө хажууда хойморто нуулган, эгээл дүтын хүн зангаар хүндэлбэ. Өөрөө бээ дааһан ноёндол бүдүүрхүүгээр бээ абажа, архи уугаад, талын ажаһуудал тухай олон юумэ һанамжалба.

– Саг ондоо болоо, – гэжэ тэрэ Мэнлиг руу шарайшалан дуугарна. – Эмхи гурим алдагдаа, монгол отогүүд өөһэд хоорондоо дайралдана. Тиимэ хадань, бидэ өөһэдөө харгыгаа шэлэхэбди. Бэшэ ямаршыг ондоо ноёной үгэ дуулахаяа болёобди. Тэдэ бидэниие хайшань дуудана гэшэб? Өөрынгөө зонтой байлдахыемнай! Таргудай эндэ һая жадарантай дайралдахыемнай дуудаа, бидэ сэхэ арсаабди. Тэрэ бидэндэ юуншыг гэжэ харюусаагүй, гар хүрэхээ айна. Бидэ мүнөө өөрынгөө ухаагаар байхабди. Хүрөө болоо бидэниие зандаржа байхань, бидэ тэрээнэй нүхэд бэшэбди!

Зуутан тэрээниие зүбшөөжэ, толгойгоо дохин дэмжэжэ һуубад.

«Даб дээрэ сэмүүн сагта эрхэ сүлөө мэдэрбэ, – гэжэ Мэнлиг бодоод, һэмээхэн тэдэниие адаглана. Тэрэ бага багаханаар халуун шүлэ һоросогооно. – Эдээниие тэлэрүүлхэ хэрэгтэй».

– Эндэтнай ногоон хэр бэ? – гэбэ тэрэ, – бүхы талаар ногоон гэшхэгдэшэнхэй гэжэ харанаб. Энэ руу хэдэн арбаад хүрэн зунай эхинһээ нүүжэ гараа хаш. Яагаад үбэлжэхэбта?

– Ши ганса голой эрьээр харааш, – гэжэ Сагаан хайша хэрэг гарраа арбагануулба. – Захаар яһала дэбһэгдээгүй ногоон биил дээ, бидэндэ хүрэхэ. – Харин ши бидэниие зуд, үлэн хоһон байдалаар айлгахаяа ерээ гүш? Юрэ энэ холо ерээгүйш гэжэ мэдэнэб. Зай, хэлэ, юун бэ, харин бидэ шамайе шагнаа.

– Һүүлдэнь хөөрэлдэхэбди, – Мэнлиг тэрээнэй нюдэ руу эрид хараба. – Хэрэгнишыг шамда юрын бэшэ даа.

– Зай, Һүүлдэнь хадаа Һүүлдэ. Бидэ хайшаашыг яаранагүйбди. Харгыһаа амарагты, эдигты, уугты, – гэбэ Сагаан.

Үглөөгүүр гэрэй эзэнтэй хожуулаа үлэхэдөө, Мэнлиг шухала хөөрөөгөө эхилбэ. Галай дэргэдэ тэрээн руу найгаад, аргаахан найдүүлһан хоолойгоор тэрэ эхилбэ:

– Би шамда муу мэдээсэлтэй ерээб, Сагаан ноён. Минии хүбүүн Хүхэчу тайчуудай хүрэн руу ходо ошодог, тэндэ өөрын хүнүүдтэй, тэдээнһээ юун боложо байһыень мэдэдэг. Тэрэ эндэ һаяшаг ноёд ба аха захатан танай түмэниие багахан хэнэгүүд болгожо

хубаагаад, дүтын үлүүснүүдээр тарааха гэжэ шиидээ гэжэ дуулаа. Би үсэгэлдэр олон зоной хажууда энээн тухай хэлэхээс ханаагүй нэм, харин мүнөө хайшан гэхээс ши бидэ хоёр шиидхэхэ ёһотойбди.

– И-иигэжэ шиидэжэ байна бы, – мангараа тараажа үрдинэн Сагаан нуури дээрээ согсойжо нуугаад, тэрээн руу нюдээс хэрээ-гыгээр ониилгон шэртэбэ. – Энэ Таргудайн лэ ааша, мүнөө хуу ойлгосотой. Тэрээндэ өөрынгөө зонтой дайралдахадань туһалхаяа арсаһандамнай, тэрэ манда уурлажа, хоро ханаа гээшэ.

– Магад, Таргудайшые тиигээ, – гэжэ Мэнлиг зүбшөөбэ. – Теэд аха захатанай зүблэл энээниие иигэхэ гэжэ шиидхээ хаань, таанар арсажа шадахагүйт. Есүүхэйн сэрэг таанарай бэшэ, боржогон ноёдой мэдэлэй ха юм.

– Мүнөө яаха болонобибди, зугадаха гү?

– Саашаа Шэлгээр ошоходо аюултай, тэндэ татаарнууд дүтэ, Есүүхэйн сэрэг гэжэ мэдээ хаань, таанартал муу байха. – Байд гээд, ханаата болоһон Сагаан руу хараад, тэрэ хэлэбэ. – Минии ханахада, жадаранда ошобол дээрэ.

– Тиигээд боржогонтой дайралдаха гү? – тэрэ ойлгожо ядан, Мэнлигые шарайшална. – Нэгэ үһэрилдөөнһөө таһараад, тиишээ ошохо гү, нүгөө талаһаань?

– Ши һайнаар бодомжолыш даа, – гээд, Мэнлиг ээм дээрэнь гараа табиба. – Жадаран отог Есүүхэйн сэрэгтэ ямаршые эрхэгүй, тэндэхи ноёдтой танда бэлэншэг байха, тайчууд ноёдто орходоо, энэ нэгэдэхээр. Харин нүгөөдэнь гэхэдэ, энээниие ши һайн мэдэнэш, боржогон ноёд Таргудайтаяа хамта булта үнэн дээрэ жэжэ, аймхай яндангууд. Таанарые жадаранда ошоо гэжэ дуулахадаа, харин тэндэш мүнөө жалайр, хонгирод, олхонууд болон бусад ниилэнхэй, бултантай дайралдахаяа айха.

Сагаан айлшанаа мартажархиһан мэтэ, удаан дуугай боложо, буурал хүмэдхээс буулган, бодомжолбо.

– Зүб лэ хэлэнэ хаш, – гэжэ эсэстээ тэрэ хэлэбэ. – Теэд хэн бидэниие тэрэ жадарантай холбохо гээшэб? Би тэдээниие өөрөө мэдэхэгүйб, тэдээниие гуйбал, тэдээнэй мэдэлэй болошохош.

– Би тэдээнтэй хөөрэлдэхэб, – гэжэ шиидэнгээр Мэнлиг хэлэбэ.

– Би тэдээниие мэдэхэб, тэдэ таанарые баяртайгаар угтан абаха.

– Зай, энэ ондоо хэрэг, – гэжэ Сагаан хүхибэ. – Мүнөө тархяашые заһахада болохо.

Тэрэ архи аягалаад, тагшаа барин хэлэбэ:

– Теэд, Мэнлиг аха, би тиимэшье тэнэг хүн бэшэлби даа, бүхы досоогоороо мэдэржэ байгаа нэм тайчууд бидэниие амар заяандаа орхихогүй гэжэ, илангаяа дайнда ошохоёо арсаһанаймнай удаа. Би гансал иимэ түргэн зүрхэлхэ гэжэ ханаагүйб.

– Теэд энэньшье ойлгостой, – Мэнлиг архи уугаад, хониной хүйтэн хабһа гартаа абаба. – Боржогонууд Есүүхэйн угай зөөриие өөрынгөө элдэл мэтээр хаража байна, харин таанар мүнөө холо байхат. Эндэ таанар нэжэглэхэ ёһогүйт, ши мянгатандаа иигэжэ хэлэ: таанар иигэжэ шиидхэхэ эрхэтэйт, юундэб гэхэдэ, таанар ноёнойнгоо үлүүс хамгаалжа байнат, тэрээнээ сэхэ уг залгуулагша үри бээдэнь үлөөхөө оролдонот. Хэрбээ таанарые аха захатан зэмэлбэ гү, али хэн бэ даа асуудал табибал, таанар иигэжэл хэлэгты: «Бидэ ноёндoo үнэн сэхэ байнабди. Харин ондоо хүн манда зарлиг бэшэ».

– Тиимэ, мүнөө үнэхөөрөөшье тэдэ манда зарлиг бэшэ.

Тэрэл үдэртөө гэртээ бусахадаа, Мэнлиг Сагаантай хэлсэбэ:

– Жадаранай Хара Хаданһаа элшэ һаядаа танда ерээд, ямар газар руу нүүхыетнай заажа үгэхэ, таанар бэлдэжэ, ямар харгыгаар ябахаяа шиидэжэ байгты.

– Бидэ түрүүн Таргудайн зарлиг дүүргэжэ, тайчуудта ошожо ябаһан мэтээр гарахабди. Ононой тала дабаад лэ, нэгэ хүнээр боржогонуудһаа таһаран зайлахабди.

– Зай, баруун тэнгэри таанарта туһалаг, бидэ таанарай түлөө зальбаржа байхабди.

Гэдэргээ Мэнлиг баһал яаралтай ябаба, Есүүхэйн шэлэмэл сэрэг жадаранда ерэхыень үгэдөө оруулжа шадааб гэжэ Хара Хаданда дуулгахаяа шамдаба. Хэрлэн хүрөөд, нэн түрүүн тэрээнэй хүрөөн орожо, энэ бүхы хониноо үнгэтэ будагаар шэмэглэн байжа хөөрөжэ, хэмгүй ехээр баясуулһан хойноол голой адаг руу өөрынгөө бууса барин шэглэбэ.

* * *

Намарай түрүүшын нарын эхээр Есүүхэйн түмэн сэрэг Ононой адагһаа бусажа ерэбэ. Отог хүрөөнүүдэй жада зэбсэгээр үрзыһэн харуулнуудай хажуугаар бушуу гаража, Шуус голой эхин хүрэбэ.

Замдаа дайралдаһан зондо Есүүхэйн сэрэг тайчуудта жадарантай дайралдахадань туһалхаяа ошожо ябана, тиимэнээ боржогонуудай газарай урдахи хилэ зоринобди гэжэ хэлэжэ ябаба.

Гээгдээд ябаашадаа хүлээжэ, Шуус дээрэ хоёр үдэр зогсоод, нарын долоодохи үдэр бүхы арбан мянган сэрэг адуу малтайгаа, гэр бүлэтэйгөө тэрэл хүниндөө Шуусааа бодожо, гурбан үдэр соо Хэрлэн хүрөөд, жадаран болон жалайр отогуудай эзэмдэжэ байһан газарнуудай хоорондохи Цариг голой эрьеэр тэдээндэ сүлөөлһэн газарта тогтобод. Таргудай мангарһаа боложо Есүүхэйн түмэнэй адагһаа ерэһые гээгдэжэ дуулаад, мянгатанай ехэрхүү ноёдой дохижо ерэхыень ехэ баярлажа хүлээбэшье, хубхай хооһон үлэбэ.

Тэрэ сагһаа монгол угсатанай өөһэд хоорондоо эсэргүүсэлдэжэ байһан Ононой ба Хэрлэнэй отогууд хүсэ шадалаараа тэнсүүритэй болобо. Есүүхэйн шэлдэг түмэн сэрэг сошордомо хүсэтэй байгаа, тиимэнээ тэдээнэй урдаһаа сэхэ дайралдахаяа хэншье зүрхэлбэгүй. Боржогонууд ондоо отогуудые добтолон ерэгшэдтэй эбтэй байгаат гэжэ зэмэлээд, хуулигүйгөөр эд зөөриень булимтаржа байтараа мүнөө абари зангаа номгоруулжа, аалин болобо.

Мэнлиг Хэрлэнэй эхеэр буусадаа аажам нуужа, досоогоо сэдхэлээ ханан баясана: «Үгы даа, хонхотон угай агуухэ бөөнэрэй наран үшөөл ороодүй, монголой талаар отогуудые ударидаха шадал үшөөл байна даа». Нэгэ хэды болоод, тэрэ Тэмүүжэнэй бууса ерэжэ, тэрээндэ яагаад түмэн сэрэг бүтэн бүрин үлөөжэ шадаһаанаа, мянганай ноёдые үгэдөө оруулһанаа хөөрэбэ:

– Тэдэш нилээн зэрлигтээ эсэгыншни нүгшэнэнэй һүүлээр, ноёнгүй сүлөө байдал мэдэржэ, хэнэйшье үгэ дуулаагүй... Тэдээнине жадарантай ниилүүлхын тулада горитойгоор зүдхэхэ хэрэгтэй байгаа. Тэдэ саашаа, Шэлгэ руу, нүүхээз ханаа, тиишээ арилаа һаань, бэдэрэ тэдээниие... Шинии, Есүүхэйн уг залгамжалагшын, томо боложо, хүсэндөө оротор эндэ байгаад, хүлээжэ байгаа хаатнай долоон дээрэ гэжэ үгэдөө оруулааб.

– Минии эсэгын урда танай хэнэн габьяа хэзээдэшье мартахагүйб, – гэжэ Тэмүүжэн дулааханаар хэлэбэ. – Мүнөө танай хүсөөр манай үлүүс ажамидаржа байна, сагай ерэхэдэ, би ашыетнай заагагүй харюулхаб.

– Намда юуншье хэрэггүй, – гэжэ Мэнлиг даруу зан гаргаба. – Би шинии эсэгэдэ үнэн алба хээб, мүнөөшье тэрээнэй тэнгэридэ байгаашье наа, албаяа үргэлжэлүүлжэ байнаб. Шадаха зэргээрээ эсэгийншни үлүүс хамгаалжа байнаб, шамда, тэрээнэй уг залгуулагшада. Хэрбээе һүүлдэнь, үлүүсэй эзэн болоод байхадаа минии шамда юумэ хэлэхэдэ хаа-яа шэхээе табижа байгаарай. Шамда түрүүшээр олон юумэн ойлгосогүй байха, харин ондоо ноёд үлэн нохой мэтээр шадалгүйгөөр хазажа мэрэхээе бэлэн байха, би тиигэбэлшни, тэнгэри хүрэтэр баяртай байхаб. Тэнгэрийн Есүүхэй ноёндoo албаяа үргэлжэлүүлжэл байнаб гэжэ тоолохоб.

Тэмүүжэн урмашан байжа толгойгоо дохино, баяр дүүрэн нюдөөр тэрээниие шэртэжэ, эсэгийн сэрэг хорото тайчууднаа холодожо, аюулгүй газарта ороһондонь баясан байна. Энээнэй түлөө тэрэ Мэнлигые түрэн аха мэтээр тэбэрхээр бэлэн байгаа бэлэй.

VII

Тэмүүжэн досоогоо суглуулжа, хүсэд ухамайлаагүй ябаһан бүрүүл бодолнуудаа халуу һөөргэ хэлэнэн үгэ болгоһондонь хари хүнэй иигэжэ үнэншөөд, хамаг бүхы байдалаа хайрагүй орхижо, тэрээнэй хойноһоо дахаад ябашаха гэжэ түрүүшээр үнэншэжэ ядаба. Һүүлшын жэлнүүдтэ досоогоо хүсэд мэдэрэнгүй сугларһан бодолнууд – үнэн бэшэ ябадалай эли бэшэ мэдэрэл, мүнөө байһан ноёдой болон дүтэ холын түрэлнүүдэй хүтэлһэн боржогон үлүүснүүдэй хуурмаг, үнэн бэшэ ажабайдал – мэдээгүйдэнь гэнтэ газашаа булгилан гарашахада энэ хүбүүн иитэрээ гэнтэ сэдхэлээ бадаржа, эльгэлэн тэрээндэ няалдашаба. Тэрэ Тэмүүжэниие хайн ажаһуудал зохёожо шадаха гэжэ бусалтагүйгөөр үнэншөө гэжэ эли байба. Энэл Тэмүүжэнэй ханаа зобооно. Байд гээд лэ «Үнэн дээрээ шадаха гүб? Али хүнүүдые дахуулаад, төөрижэ, мухардаха гүб?» гэнэн асуудалнууд дахин дахин эрьен ерэнэ. халаха хандахагүй һонон мэтэ хэрэггүй бодолнуудые тэрэ намнажа, өөртөө «Шадахаб!» гэнэн удхатай тад ондоо үгэнүүдые дабтана.

Тэмүүжэн һэмээхэн шэнэ нүхэрөө шэнжэлэн адаглажа ябаһаар, баярланшье, гайханшье тэрээнээ ёһотой эрэ, бэрхэ сэрэгшэ, хайн нүхэр ямар байха ёһотойб, тиимээр лэ хараба. Шуран холтоһон,

арга хургатай, замайнь эхинһээ тэрэ ааша маягаараа эрид шийдэмгэй, аюул угтан абажа, дары тэмсэлдэ орохоор бэлэн гэжэ элирбэ. Харахадашье энэ хүбүүн үнэхөөрөө зоригтой, юумэ үзэһэн. Тэмүүжэн дээрмэшэдэй мурөөр гансаараа намнажа гарахадаа дуталдажа ябаһан этигэл найдабари мүнөөл досоогоо мэдэрбэ.

Дүрбэдэхи үдэртөө үдэшэлэн тээшэ тэдэ хэдэн гэрһээ бүридэһэн бууса холоһоо хада доро хараад, Тэмүүжэн адаглажа шэртэһээр, өөрынгөө адуу танижа, туугаад ерэтэрнь нүхэрөө эндэ хүлээжэ байхыень дурадхаба, теэд тэрэнь огтолон арсаба:

– Би шамтай хамта ошоход.

Тэмүүжэн тэрээн тээшэ анхаралтайгаар хараба. Халта зэртыд гэхэн хара нюдэдын тэрээн руу үнэн сэхээр хаража байба.

– Теэд энэ минии морид. Ши яахадаа тэдээнэй түлөө аюулда орохо юмши? – гэжэ гайхангыар Тэмүүжэн асууба.

– Мүнөө би шинии нүхэр ха юмбиб. Нүхэр ноёнойнгоо нюрганай саана хоргодожо байдаггүй, түрүүлэн аюулые угтадаг, – гэжэ тэрэ юрэ харюусаба.

Тэмүүжэн ёһотойл туһалагшатай болоо хаб гэжэ одоол этигэбэ. Тэрэ мориёо дорюунаар урагшань ябуулба, урдань отожо байһан аюул тухай бодобошьегүй.

Бууса багахан, баяншые бэшэ, оройдоол хуушан багахан дүрбэн гэртэй байба. Тойроод нэгэ хэды үнээд, багахан хүрэг хони ямаад бэлшэнэ, сэргэдэ харгыда эсэһэн морид зогсоно. Тэмүүжэн тэдээниие хараад, Сочигэл тэдэнэр бодото дээрмэшэд бэшэ, харин өөрһөө хүсэгүй зоной зөөри буляажа ябаһан харашуул гэжэ зүб хэлээ гэжэ ойлгобо. «Өөһэдыень добтологшод дээрмэдээ, тиигээд лэ эдэ малайнгаа толгой хүсөөжэ байна хаш», – гэжэ Тэмүүжэн бодобо.

Боро хараанаар тэдэнэр дүтын добуунай саанаһаа адуун хүрэг руу добтолбо. Дундань зогсоһон Тэмүүжэнэй хара азарга эзэнэ танияд, бүхы юумэ ойлгожо, бусадаа үбшэнтэйгээр хазажа, хайража, хэрзэгийгээр инсагаалаад, туужа эхилбэ.

Буусаһаа тэрэ доро шанга хашхараанууд дуулдажа, нохойнууд хусалдашаба. Томо хара нохой тэдээниие хүсэжэ эхилбэ. Шоно шэнгээр шүдээ ирзайлган, Тэмүүжэнэй мориной гуяда аһалдаха-яа ябаба. Тэмүүжэн номоо гаргажа, хахад бэээрээ эрьелдэн, хар-

бажархиба, нохой үбсүүндээ холо шаагдашаһан годлитой тархи дээгүүрээ урбалдажа унаад, добын ташаланда толбоор харлан үлэбэ. Боорчи нүгөө нохойень харбажа унагааба, тэрэнь гангинаад, ногоон дээгүүр мухариба. Хойноһоонь гүйлгэжэ ябаһан ута ургатай хүн мориёо татажа, бусадаа хүлээбэ. Тэмүүжэн гэнтэ ухаа абажа, мориёо тогтоон һагад, тэдээндэ һүүхирбэ:

– Эдэ Таргудай ноёной түрэл хүнүүдэй морид. Хэрбээ тэрээнэй таанарые үнэн тоборог болгоод, халхяар хиидхүүлхээ һанаагүй һаань, бү оролсогты!

һанаандань ороһон ааша нэхэгшэдые тэрэ доронь тэлэрээжэ, тэдэ моридоо татан, бүрэнхы талада гээгдэшэбэ.

Бүхэли һүниндөө моридоо түргэн хатаруулбад. Үглөөгүүр тогтожо, далда доро газарта хахад үдэр болотор ээлжээгээр унтаад, харгыгаа саашань үргэлжэлүүлбэ. Тэмүүжэн иимэ хүнгэхэнөөр моридоо бусаһандаа жаргалтай ябаба, харин үшөөшье ехээр шэнэ нүхэртэй болоһондоо баясана. Энэ нүхэрын үсэд нэтрүүгээр нүхэр болохо гэжэ оролдоо, олон юумэндэ хэрэгтэйшье юм байна даа.

Бүхы харгыгаа тэдэ хоёр хөөрэлдэжэ ябаа һэн. Шэнэ нүхэрэйн найдамтай хүнүүдэй нэгэн байхадань, Тэмүүжэн нюунгүй өөрынгөө бүхы ажаһуудал, эсэгийнгээ үлүүс бусааха хүсэл тухай болон эзэмдэлгэдээ үнэн сэхэ хуули заршам тогтоохо һаналаа хөөрөжэ үгэбэ. Харин тэрэнь харюудань өөр тухайгаа баһал хөөрэнэ, хара багаһаа уг аймаг соогоо томо, хүндэтэй хүн болохо гэжэ хүсэдэгөө сэхэ мэдэрнэ.

– Минии эсэгэ Нагуу Баян юрын харашуул, – гэжэ тэрэ хөөрөбэ. – Бүхы наһаараа ажабайдалдаа хатуу тулга бэдэрээ, теэд олоогүй. Бүхэли наһаараа байдалда нэшүүлхэнээ айжа, заяанай сохилтоһоо зайлажа, арга хурга бэдэрээ, мэхэ гохо гаргаа, тэрээгээр лэ өөрын адуу малтай болоо. Тэрэ ухаатай, һайн һанаатай хүн, үлэн хоһон олон зондо үбэлэй сагта туһалаа, теэд хүн зондо хүндэтэй боложо бираагүй. Манда баатарнуудые, мэргэшүүлые, ударидагшэдые, ноёдые хүндэлдэг гүб даа, харин тэрэ хэн бэ? Би хара багаһаа тэрээнэй харгыгаар ябахаяа һанаагүйб. Ажалда оролдо, хүлһээ адха, теэд наһа үеэрээ уг соогоо хамагай хойно һалирха. Эсэгэдэмни хүндэгүй хандаса намда угаараа дамжуулагдаа. Хүүгэдэй нааданда хэншье намайе арбанай гү, али зуунай

ноён болгожо наадуулаагүй, юундэб гэхэдэ, минии эсэгэ хэншые бэшэ байгаа. Наадандаа ноёд гү, али арбанай дарга болгожо шэлэгдэһэн хүүгэдтэ би атаархадаг һэм, тэдэ бидэниие харашуулай ба барлагай хүүгэд болгожо, маанарые зонхилхо, шүүхэ, гэмтэй хааш, бургааһаар шабхадаха, захиралтаар бидэниие гүйлгэхэ. Томохон болоходомни намайе нүхэр болгожо наададаг болоо бэлэй, би тиихэдээл хайшан гэжэ нэрэ түрэтэй хүн болохоб гэжэ ойлгожо эхилээб. Ноёд болон юрын нэгэ яһатан зоригтой хүсэтэй сэрэгшые, баатарнуудые хүндэлдэг, хара яһатаншые хаань, юундэб гэхэдэ, тэдэ байлдаанда аза талаан асардаг, бүгэдэндэ илалтын мэдэрэл олгуулдаг, ханаа зоригжуулдаг. Тэдээниие үсөөн ушарта, мүн багаар хэхээдэг, дайшалхы ба агнууриин олзошые тэдээндэ ехээр үгтэдэг. Би бултанһаа нюусаар зэбсэгтэ һуража, бээ һорижо эхилээб. Гансаараа үлэхэдөө, мал адуулхадаа гү, тала харгыда ябахадаа, үдэр һүнигүй би өөрынхией хэжэл ябааб. Жадын орондо ута модо шэдэдэг һэм, бүдүүн модоор һэлмын орондо далаганахаб, бэе дээрээ жэлтэй хурьгадые, һүүлдэнь томо хонидые үргөөд ябадаг болооб. һурша номоор ниидэжэ ябаһан шубуу, гүйжэ ябаһан тарбага харбажа һурааб. Унтахадаа һэеы дэбдихэ бэшэ, хилгааһан оһор дээрэ нюсэгэн бэээрээ хэбтэдэг һэм. Зүүдэндэмни элдэб дайн байлдаанууд үзэгдэхэ, би тэдээн соо зоригтой сэрэгшэ, баатар байгша һэм. Ямар юумэндэ эрмэлзһыемни эсэгэмни обёоржо, намайе дэмжээ. Тэрэ намда хайн номо наадаг, һэлмэ үгөө, арбатай болоходомни адуун хүрэгһөө эгээл хурдан мори бэлэглээ, ши тэрэ гүүнүүд соо хараа һэнши, тэрэ һаяшаг шулуунда хүлөө адаад, мүнөө амархыень табяаб. Тэрэ хүсэд һургагдаагүй, хүнүүдтэ добтолжо, бээдээ хүргөөгүй. Би һара тэрээнтэй носолдооб, үшөөл эмээлдэ һургаагүйб, гэхэ зуура, би мүнөө зарим ноёдтошые байгаагүй моритой болооб. Үетэмни нам руу ондоогоор харадаг болоо, аха хүбүүдшые баһа. Арбан хоёртойдоо эрын гурбан нааданда түрүү хүбүүдэй дунда байгааб. Арбан гурбатайдам бусад хүбүүдтэй хамта намайе сэрэгшэн болгоо, би түрүүшынхией аба хайдагта хабаадааб. Би тиихэдэл өөрыгөө харуулжа шадааб. Аба хайдагай эхилээдүй байхада бидэ үглөөнэй боро хараанаар хүбшэ дүтэлжэ ябахадаа, ойн захада бултанһаа түрүүн шандага обёороод, харбажа баряаб. Ямаршые агнуурида

хэрбээ түрүүшын олзо шандаган байбал, хангайн эзэн найнаар угтаба гэнэн үнэн бэлгэ тэмдэг ха юм. Тэрэ агнуури үнэхөөрөөшье олзотой байгаа, эгээл аза талаангүй зоншье мяхатай болоо. Аба хайдагай удаа нэгэ яһатамнай намайе томо сэрэгшэн мэтээр хүндэлөө. Абамни бултанһаа ехээр омогорхоо. Залуу ноёной нүхэр болохоёо бэлдэхыемни заабарилаа, би одоол жаргалтай байгаа. Намар тэрэ залуу ноёной түрэ болохо байгаа, би хүлээжэ ядажа, үдэр тооложо байгаа, түрынгөө һүүлээр тэрэ өөртөө нүхэдые шэлэхэ байгаа. Харин уг отог соохи үнэн хуурмаг хуулинууд тухай үгэнүүдые шагнахадаа, минии эрмэлзэлһэн хүсэлни сабшагдаһан мүшэрэй набшаһан мэтээр үнгээ бууража, һаршышоо. Үсэгэлдэр тэгүүлһэн газартамни нэрэ түрэтэй ажаһуудал үгы гэжэ ойлгооб. Энэ мэхэ. Минии ошохоёо эрмэлзэлһэн ноёд бодото ажабайдал байгуулжа шадахагүй. Та тон зүб хэлэнэт, тэдэ бодомжолжо хэрэг бүтээхын орондо архидана, бээ сэнгүүлхээл мэдэнэ. Тэдээнһээ боложо, уг хохидоно, тэдээнэй аашаһаа амар заяагүй байгдана, энэ мүнөөдэрэй сагааршье харахада эли. Тиимэл хадань би тантай ябаха гэжэ шиидээб.

Тэмүүжэн тэрээнэй хэлэнэн үгэнүүд тухай удаан һанамжалба, һүүлдэнь, үдэшэлэн, түүдэгэй дэргэдэ һуужа байхадаа, сэхэ асууба:

– Ши юундэ намда үнэншөөбши. Би яагаад гансаараа зүб ажаһуудал байгуулхаби?

– Юу хэхээ та мэдэнэт, – гэжэ Боорчи найдангыар хэлэбэ, – энэл шухала. Бүхы зон һайн ажаһуудалтай болохые хүсэдэг, теэд харгы зам мэдэнгүй, харанхы соо тэмтэрдэг. Та гараха газараа мэдэнэт, та өөрын тугтайт, харин туһалагшад олдохо. Мүнөөнэй уда-ридагшад тулюур, биранагүй гэжэ олон зон хаража байна ха юм, тиигэжэ ондоо ноёдтой болохоёо һанана, гансал хаанаһаа тэдэ-ниие олохоб гэжэ мэдэнэгүй.

– Хэрбээ минии бүгэдые мэдээгүй хаа?

– Хэрбээ хүн голой эхи мэдээ хаа, адагыень олохо, – гээд, тэрэ энеэбхилбэ.

«Ухаатай хүн, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Иимэ зонтой ехэ хэрэ-гүүдые үүсхэхэдэ һайн байха ёһотой, теэд тэдээндэ өөрыгөө ходо хүндэлүүлжэ байхань хүсүү, юундэб гэхэдэ, тэдэ хүнэй ганса нюур шарай харана бэшэ, харин бүхы досоохиие шобто харана ха юм».

Тэмүүжэн нүхэрэйнгөө үнэн сэхые үшөө дахин мэдэрбэ. Тэрээнэй буусада дүтэлжэ ябахадаа Тэмүүжэн шэнэ нүхэртөө бэлэг үгэбэл, болохотой байгаа гэжэ ханаба. Тиигээд болгоомжотойгоор хэлэбэ:

– Боорчи, нүхэр, би шамгүйгөөр эдэ моридоо бусаажа шадахагүй байгааб, тиимэһээ би шамда бэлэг барихаяа хананаб. Эдээн сооһоо хэды толгой абахабши?

– Нэгыншье абахагүйб, – гэжэ тэрэ бодоншьегүй харюусаба.

– Юундэ? – гэжэ асууба Тэмүүжэн.

– Ши өөрөө үсөөн моритой ха юмши, тэдэш шамда хэрэгтэй, – гэбэ Боорчи. – Хэрбээ тэрээнэй түлөө хүлһэ абаа һаамни, ямар туһа болохо юм? Бидэ нүхэдбди гэжэ ши хэлээ һэмнайш, үнэн нүхэд тиигэдэг юм гү? Үгы, Тэмүүжэн аха, би юушье абахагүйб, ши ханаагаа зобонгүй моридоо туугыш даа.

Тэмүүжэнэй дотор нээгдэжэ, сэдхэлдэнь хүнгэн, баяртай болошоо һэн.

Буусада тэдээниие Боорчиин эсэгэ болон найма-юһэтэй хоёр дүүнэрын хүлээжэ байба. Эсэгэнь, бэээр томо, хурса харасатай наһажаал хүн, тэдэ хоёрой дүтэлөөд, моринһоо буужа, сэргэдэ уяхыень тэсэмгэй хүлээн, томоотой бүдүүн зогсобо.

– Һайн байна гүт? – гэжэ Тэмүүжэн наһатай хүнэй урда аягүйрхэн мэндэшэлбэ: тэрэ хүнэй хүбүү дахуулаад ябашоо ха юм.

– Баруун тэнгэрийн үршөөлөөр, – гэжэ тэрэ гайхаһан харасаяа нюун һагад харюусаба. – Гэртэ орожо, сагаан эдеэгээр ундаа харягты.

Тэрэ бага хүбүүд руугаа хилам гэбэ. Тэдэнь Тэмүүжэниие дахуулжа, гэртээ оруулаад, галай дэргэдэ һуулгаба. Томо хуһан аяга сооһоо тэрээнэй сэгээ уужа байгаанда гэрэй саана бүглүү хөөрэлдөөн болоно. Байд гээд зарим үгэнүүд тодохоноор дуулдана, теэд Тэмүүжэн тэдээниие шагнаарханагүй, дахин дуулдахаар бэшэ жэгдэ гүбэрэлдөөн боложол байна.

Одоол Боорчи эсэгэтээ гэртэ оробо. Нагуу Баян хүндэтэйгөөр Тэмүүжэн руу хараад, хүбүүдтээ хэлэбэ:

– Залуу хони гаргагты, тогоогоо табигты.

Тэдэнэр гүйлдэн гараба.

Нагуу Баян хоймортоо һуугаад, болгоомжотойгоор тэрээнэй аяга руу сэгээ аягалжа, хэлэбэ:

– Манай айраг ходол иимэ хайн байдаг, харгы замһаа уухадаа, уһан мэтээр эсэбэри угааха.

Байд гээд, тэрэ хэлэбэ:

– Минии хүбүүнэй тан шэнги хүнтэй ушарһанда би баяртай байнаб.

– Яахадаа баяртай байнабта? – гэжэ Тэмүүжэн нэмээхэн асууба.

– Минии байдал элдэб бэрхэшээлнүүдтэй тэмсэжэ үнгэрөө, тэдээнэй ехэнхинь хайн ноёдой хажууда һаа, юун гээшэ нэм, – гэжэ тэрэ харюусаба. – Би мүнөө үхибүүдтээ гансал нэгэ юумэ хүсэнэб: хайн ноёдой хажууда ажаһуухыень. Би ехэ хүбүүгээ үрээл табижа, танда үгэнэб. хайн байгаа һаань, ухаагаарнь, хэрэгээрнь өөдөнь үргөөрэйт, үгы һаань, моришье адуулхада танда тухатай байгуужан.

– Танай хүбүүн ухаа ехэтэй, ехэ зоригтой, иимэ хүн ноёд соошье үсөөн. Минии һанахада, ехэ хүн болохо, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Би танай үгэдэ баясанаб, – Нагуу Баян толгойгоо тонгойлгожо, гараа зүрхэндөө абаашаба. –Танда хайнаар алба хэг лэ даа, ерээдүй сагта, магад, бидэ бүхы бүлөөрөө танай үлүүс руу орохоёо гуйхабди.

Тэмүүжэн гэртээ бусахадаа зүрхөө хөөрэн ябаба. Моридоо хуушан мүрөөрынь яаралтай хатараар намнаха үедөө тэрэ болоһон ушар тухай тодорхойгоор бодомжолбо, нэгэ удаа иимэшье бодол ерэбэ: «Эсэгынгээ үлүүс бусааха саг ерэбэ гээшэ гү? Тэнгэрийн энэ тэмдэг гү?». Хүсэд шиидэнгүй, тэрэ нэгэл юумэндэ этигэбэ: «Тэмдэг гү, бэшэ гү, зүгөөр иимэ зонуудтай би дэмы ушараагүйб – эдэнэр болон угай олон үлүүсүүд хайн ажабайдал зохёохо шадалтай ноёдые бэдэрнэ».

VIII

Бурхан Халдунда дүтэ Ононой эгсэ урагшаа годирһон газарай тохойдо Тэмүүжэн баруун эрье руу моридоо тамаруулан гаргаба. Наран шанха оройдонь байба. Хубсаһаяа эмээл дээрэ баряад, моридтоёо суг тамаржа ябахадаа тэрэ холо дээрэ үүлэгүй огторгойдо элижэ ябаһан бүргэд шубуудые харана. Найдангыар далинуудаа дэлин тараажа, тэдэ залхуу тэнигэрээр сүлөө агаарта элинэ, гэхэ зуура, анхаралтай хёрхоор өөрынгөө эзэмдэлгэ шэртэнэ.

«Эдэ шубууд маанар шэнги зоболонгүй, – гэжэ Тэмүүжэн хүн-гэхэн ниирэг атаархалда абтана. – Гээһэн юумэээ бэдэрхэгүй, олоһон лэ юумээрээ дальбараагаа тэжээнэ – энэл тэдээнэй бүхы ханаан лэ даа».

Урасхал бэеын хайрана. Эрье дээрэ гаража, шиигтэй зөөлэн ногоон дээрэ зогсожо хубсалаад, моридоо саашань туужа, дахин түргэн хатаруулба.

Түрүүшын добоһоо танил халзан хада доро түрэл буусань харагдаба. Тэмүүжэн нюдөө хурсадуулан, сэргэдэнь бүрүүл зүһэтэй хоёр мори хараба. «Хүхэчу нэгэ дүүтээ гү, али өөрөө Мэнлиг ерээ ёһотой, – гэжэ тэрэ тухайлба. – Эхэмни намайе бэдэрүүлхэ гэжэ тэдээнине дуудаа хаш. Энэ һайн гээшэ, тэдэ намайе өөрөө юумэ хэжэ шадаха гэжэ хараг лэ».

Харгы гүбээн саагуур үргэн хүнды соогуур удаан һунаба. Дахин саадахи добо дээрэ гэртээ дүтэ гарахадань, хоёр нохойнь хусалдашаба. Гэрһээ бүхы бүлэнь гүйлдэжэ гараба, айлшад гэртэ үлэбэ. Дүүнэрын байраһаа һуга хүрэн, ахынгаа урдаһаа гүйлдэжэ, зэрлиг мэтээр хашхаралдан, гараа арбагануулна, хоёр эхэнүүдын, Хуаагшан үүдэндэ зогсобо.

Бултанһаа түрүүн Хасар гүйжэ ерэбэ. Хүндөөр амилан, сагаан шүдэнүүдээ ялалзуулан энеэбхилжэ, жаргалтай харасаар өөрын-гээ ухаа мори адаглан, асууба:

– Аха, яагаад эдэнээ бусаажа шадаабши? Шамайе хосорхо гэжэ ханаад, эхэ ехэ айжа байгаа.

Хойноһоонь гүйлдэжэ ерэһэн дүүнэрын бахархан ахаяа хаража, хэдэн тээһэнь аһалдана.

– Бидэ шамайе хүлээжэ ядажа байгаабди, – гэжэ Бэлгүтэй тэрээнэй нюдэ руу баяртайгаар шэртэбэ.

– Шинии ошоһоор һара үнгэршөө гэхээр, – гэбэ Хачуун. – Эхэ хүнindөө унтангүй, одо мүшэдтэ ото зальбаржа байгаа.

Хасар хашартайгаар аһалдажа, эхэнүүд руу хараашална:

– Хэлыш, аха, тэдээнэй хэн нэгыень алаа гүш?

– Хэниешье алаагүйб, – гээд, Тэмүүжэн азаргаһаа буужа, дураа гутангыар хэлэбэ, – хүниел алаха гэжэ байхаш, һүүлдэнь бултыень хөөрүүжэб.

Эгээл багахан Тэмүүгэ жолооень баряад, өөрыень ханаата болон адаглана:

– Тэдэ шамайе гэмтээгээгүй гү, аха?

– Үгы, бурхад намайе харалсажа байгаа, – гээд, Тэмүүжэн тэрээнээ эрхэлүүлэн, толгойень эльбэбэ.

– Өөлэн эхэ бүхы сагаа тэнгэридэ хү дэмы үргэжэ байгаагүй ха даа, – гэбэ Бэлгүтэй.

– Энэ хэн манда ерээб? – гээд, Тэмүүжэн сэргэдэ байхан хоёр хээр моридые хараашалба. Дүтын мориной эмээлдэ томо сумаа ганзагалаатай байба. – Энэ Мэнлигэй морид бэшэл.

– Мүнөөдэр үдын урда ямаршьеб даа нэгэ дархан ерээ, – гэжэ хоолойгоо аалидуулан, хажуудань түргэн алхалхан Хасар хөөрөбэ, – хүбүүнтээ, наһаараа шинии хараагай хаш. Шамда хэрэгтэйбди, шамтай танилбди гэнэ. Хаанаһаа гэжэ хэлэжэ үгэнэгүй, харин бидэ асуугаашьегүйбди. Шамайе талаар ошонхой гэжэ хэлэхэдэнь, тэрэ иигэжэ харюусаа: «Би үсэгэлдэр хүни Тэмүүжэн ноён мүнөөдэр гэртээ байха гэжэ гал дээрэ хараа нэм». Эхэ эдэ үгэнүүдтэнь баярлаад, шубуунай мяхаар хүндэлөө.

Гэртээ дүтэлбэд. Эхэнь хүбүүндээ дүтэлөөд, зобоһон хуурай нюдөө ялалзуулан, духыень үндэжэ, нэгэ агшан бээдээ няагаад, шэбэнэбэ:

– Шамда хүнүүд ерээ.

Тэмүүжэн гэртээ оробо. Галай дэргэдэ тайчуудай хүрээнэй танил дархан Жарчуудай нуужа байба. Тэрэ хоёр дахин хүзүүндэнь дүнгэ гагнаад, аба хайдагта гарахадань, нэгэ дахин задалаа нэн. Тэрээнэй хажууда өөрын наһанай хүбүүн нууба. Тэрээниие Тэмүүжэн тайчуудай хүрээндэ хэды дахин хараһан байгаа. «Хэрбээ Таргудай нүхэдые бэшэ, харин дарханиие эльгээгээ хадаа, эбтэй хөөрэлдэхэ хүсэлтэй хаш, – гэжэ дотороо тэниин байжа Тэмүүжэн ханаагаа алдаба. – Магад, тэрээниие Мэнлиг айлгажа үрдээ гээшэ гү? Яагаа түргэн манай гэр олооб, дэмы дархан бэшэ ха юм».

Айлшад Тэмүүжэниие хараһаар бодожо, гараа сээжэдээ абаашан дохибод.

– Амар мэндэ, Жарчуудай дархан, – гэжэ дарууханаар хэлээд, Тэмүүжэн хоймортоо гараба.

Һэеы дээрэ һуухадаа тэрэ бодомжолно: «Хэрбээ дархан намайе холоһоо хараа хадаа, дүтын зайда бодолымни уншаха, тиимэ хадань нэргэлэн байха хэрэгтэй».

– Таргудай ноёной бэе махабад хэр бэ? – гэжэ ондоо отогой зоной ерэхэдэ асуудаг юрын лэ асуудал табиба. – Тэрэл зандаа хүхюун дорюун гү?

– Тэрээнэй энхэ элүүр тухай мэдэнэгүйб, тэрэ минии һанаа зобооногүй, – һуугаад, шэрүүхэнээр Жарчуудай дуугарба. – Иимэ үгым түлөө ши намайе хүлисэ, би һанаһан юумээс сэхэ табидаг-би. Мүнөөшье сэхэ хэлэхэб: энэ минии Зэлмэ хүбүүн, би шамда энээнэ бэлэг болгожо асарбаб. Һайн сагта мориеш эмээллэг, муу сагта арыеш халхалаг. Би өөрынгөө дарханай үгөөр найдуулнаб, энэ шинии үнэн нүхэр болохо.

«Үшөө нэгэ нүхэр бии болобо! – гэжэ Тэмүүжэнэй гайхангяар бодоходонь, досоонь голынь сохилбо, сээжэдэнь баярынь бил-тарба. Теэд тэрэ дары шэнэ бодол һанааень хүлгөөн эрьебэ. – Үнэхөөрөө эхилбэ гээшэ гү? Өөрөө хэрэг хүдэлбэ гээшэ гү...»

Мэдэрэлээ тэрэ харуулхагүй гэжэ шүдөө хам зуужа, саг барид гээд, хэлэбэ:

– Һайн нүхэртэ ходо баяртайб, гансал гайханаб: ши юундэ намда хүбүүгээ үгэнэбши, харин ямар нэгэ ондоо ноёдто бэшэ? Мүнөө ямар байдалда байһыемни хаража байна ха юмши. Эсэгын үлүүсшье мүнөө намда үгы.

Жарчуудай хүбүүн руугаа хараад, хэлэбэ:

– Зэлмэ, гара, хүбүүдтэй хөөрэлдэ, харин би ноёной хөөрэл-дэхэ хэрэгтэйб.

Тэрэнь шуранаар бодожо, Тэмүүжэндэ дохёод, гараба. Жарчуудай дахин тэрээн руу эрьебэ.

– Һайн морин унаган байхаһаа, эрэ хүн үхибүүн байхаһаа элирдэг. Харин ши энэ ямар хүбүүн боложо ябана гээшэбши... Шамда үнэн сэхэ харюусахын тула шамда магтаалай үгэ хэлэхэ болоноб, ши тэдээниием билдаганаһан хоһон үгэ гэжэ бү һанаа-рай, харин сүлөө сагтаа һанамжалаарай. Шамайе томо хүн болохо гэжэ эли байна. Минии хүбүүд Һайн ноёной хажууда байг гэжэ һананаб, харин Таргудайе тойроод байһан тэрэ яар яндан ноёдуудай хажууда бэшэ. Хэзээ нэгэтэ тэдэ эсэгынгээ һүлдэ туг уг зал-гуулан абаад, нэрэ түрэтэй обогоороо һайрхалдажа һүрхэйтэнэ,

теэд хайшан гэжэ арадаа хүтэлхэб гэжэ урдахи харгы замаа мэдэнэгүй. Би өөрөө бүхы наһаараа элдэб хүрезэнээр тэнээб, элдэб ноёдые харааб, хүнүүдыеые найн мэдэхэб. Шамае түрүүшынхиеэ хараад, найн хүбүүн, сэхэ харадаг, нюдэндөө галтай, иимэ унагыё Таргудай дэмы хосороохонь хаш гэжэ бодоо нэм. Нүүлдэнь Есүүхэйн хүбүүн барлаг шэнгээр бэшэ, харин дүнгэ соошыё толгойгоо өөдэнь үргөөд ябана гэжэ хүнүүдэй хэлэхые дуулааб. Тиихэдээ хоёрдохиеё шамае хайрлаа нэм: дүнгэ гээшэшни хүниие даражал халадаг, бага хүүгэднээ байха, томо баатаршыё дарагдадаг шуу. Аба хайдагта гарахын урда тээ дүнгэ задалхад тэрэ шамае эбдэжэ шадахагүй гэжэ ойлгооб, шини хүхюу нюдэд соо заатагүй эндэнээ тэрьелжэ шадаха гэжэ хараа нэм. Шини мүршыё үлөөнгүй тэрьелхэдэ, би энэл ёһотой ноён, энээндэл хүбүүдни алба хэхэ ёһотой гэжэ ойлгооб. Би мүнөө ехэ хүбүүгээ асарбаб, хоёрдохимни гэртээ үлөө, эрын хэрэгүүднээ үшөөл бага байна. Томо болоходонь, баһал асархаб. Харин шамда түмэр дабтажа, сэрэгшэдтээ зэбсэг дархалха дархашад хэрэгтэй болобол, би шамда хори гушаад эгээл эрхим дархашуулыё дуудахаб, хэрэгтэй болоо наань, өөрөөшыё ерэхэб. Ши өөрынгөө үлүүс бусаахаш, заатагүй бусаахаш, би энээниие уһандашыё, галдашыё хараа нэм. Ши энээниие найн мэдэжэ байнаш, энээн тухай бү хэлсэе, үгы гэл, шини элинсэг хулинсагууд намда сулалдаха, юундэ энэ хари дархан манай хэрэгтэ оролсоноб гэхэ бшуу, – уршалаагаар угалзатаһан шэрүүн нюурын хоморой энеэбхилгээр гэрэлтэбэ. – Теэд танайшыё угта урдын сагта дархашуул байһан ха юм.

– Минии элинсэг хулинсагууд танда баяртай байха. Манай үбгэ эсэгэнэр тэнгэридэ танай үбгэ эсэгэнэртэй нэгэдэхэдэнь, бидэ газар дээрэ ямар ехэ хүсэтэй болохобибди, – гэжэ Тэмүүжэн энеэбхилэн харюусаба.

– Үнэн үгэ, – гэжэ Жарчуудай зүбшөөбэ, – сагай ерэхэдэ, би өөрынгөө үбгэ эсэгэнэрыё танайхинтай нэгэдэхыень гуйхаб.

Тэмүүжэн баясажа, толгойгоо дохёод, асууба:

– Ехэ хүбүүгээ хаана хээбши гэжэ тайчуудай асуугаа наань, юун гэхэбта? Тиигэнээр хаана байнаб гэжэ Таргудайда дуулдана ааб даа.

– Ондоо дархашуулда мэргэжэлдэ һурахыень эльгээгээб гэхэб, – гэжэ Жарчуудай дорюунаар энеэбхилэн хэлэбэ. – Харин нүүл-

дэнь хайшаа ошооб гээшэнь өөрын лэ толгой мэдэхэ ха юм. Дар-хашуул харахуул бэшэ, хайшаа ошохоёо, хаана нуухаяа ноёдһоо нурадаггүй.

– Тайчуудай хүрэн мүнөө хаанаб? – гэжэ Тэмүүжэн эсэстээ һонирхожо эхилбэ. – Тэндээ, Хангил дээрэ гү, али ондоо тээшээ ябаа гү?

– Ай, ши үшөө юушье мэдэнэгүй ха юмши, – гэжэ Жарчуудай гайхаба. – Бидэ тэндэһээ найман үдэрэй саана һөөргөө бусаабди. Мүнөө доодо Хурхада тогтообди.

– Хариин дайсад яагааб? Бусаа гү? Мүнөө тэндэ юун боложо байна хаб? – гэжэ Тэмүүжэн һонирхобо.

– Боржогонууд галзуурна, – Жарчуудай хүмэдхөө буулгажа, гараараа зангаба. – Зүрхэ оронхой, дайсадай ябаһанай удаа дайшалхы зоригтой болошонхой. Тэдэнтэй сугтаа зугадаагүй зондо шоно мэтээр добтолно, малыень буляана. Таргудай үдэр бүри шахуу буусадаа заха хизаараар хоргодоод байһан багахан айлуудые дуудана, дүтын ноёдтой тэдээниие шүүжэ, олон хүнүүдтэ дүнгэ үмдэхүүлээ. Түрүүн тэдэ Ухин ноёнттой хэнигэсүүдые бэдэржэ захалаа, теэд тэдэнь жадаранда ябашоо. Таргудай уржадэр жада-ранай ноёдто элшэдээ эльгээжэ, хэнигэсүүдые һөөргэнь тушаа-гаагүй һаатнай, дайгаар орохоннай гэжэ занана.

– Одоо ихэдээ өөһэд хоорондоо дайралдажа эхилээ гү? – гээд, Тэмүүжэн бодолдо абтаба. – Угтамнай теэд ямар байдал тогтохоб?

– Теэд иимэ ноёдуудтай ондоо юмэн болохогүй, – гэбэ Жарчуудай. – Дахин хуушан сагтаа бусахабди. Хабуул хаанай урдахи сагта өөһэд хоорондоо дайралдажа, бэе бээе хороожол байгаа, мүнөө тиигэхэмнай хаш. Хабуул хаандал шэнэ ударидагша манда хэрэгтэй, эдэ тэнэг нохойнуудые номгоруулжа, дахин нэгэ хүрэгтэ нэгэдүүлхэ хэрэгтэй.

– Хэн теэд энэ ударидагша болохо гээшэб? – өөрөө ойлго-жошье байһан аад, үлэ мэдээшэхэн тэрэ асууба.

– Шил болохош гэжэ һананаб, – гэбэ Жарчуудай. – Тиимэл хадань, би хүбүүгээ шамда асарааб, ондоо хүндэ бэшэ. Хүбүүд-ни тэнэг зоной аашаар гүйлдэжэ байнгүй, ёһотой хэрэг бүтээжэ байһай гэжэ һананаб.

– Минии үлүүсээ бусаатарни хүлээгээд, хүбүүдээ асарха байгаа ха юмши, – гэж Тэмүүжэн өөрынхиеэ табингүй, үнэниие элирүүлжэл байба.

– Бүгэдэ зоной гэртээ нуугаад, бэлэн юумэ хүлээжэ байхадань, ши хайшан гээд үлүүсээ бусааха юмши? – гэжэ тэрэ мihэд гэбэ. – Иимэ үлүүс соо ши хэндэ найдахабши? Шамда үнэн туhалагшад хэрэгтэй, тэдэш шамтай эхинhээнэ сугтаа байха ёhотой.

«Булагай эхиндэ байхан хүн бултанhаа хайнаар ундаяа харяаха, – гэхэн сэсэн үгэ Тэмүүжэн гэнтэ ханаба. – Хүн бүхэнэй хайн юумэндэл тэгүүлдэгын үнэн».

Анхан Сочигэлэй хүбүүдтэйгээ байхан багахан гэр айлшадтаа шэнээр табиxыень Тэмүүжэн дүүнэртээ захирба. Тэрээнээ ехэ гэрэй зүүн тээ, анхан байдагаарнь табиба. Тэрээн соо Жарчуудай дархан хүбүүнтэйгээ хоноод, үглөөдэрынь бусаба, харин Зэлмэ тэдээнэй гэртэ үлэбэ. Ехэ гэр соо бултандань уйтан боложо, гансаараа байхагүйнь тула Хасар Бэлгүтэй хоёр шэнэ нүхэртэй сугтаа бага гэр соо байдаг болобо.

IX

Тэмүүжэн түрүүшын үдэр Зэлмэтэй бага гэр соо зэргэлжэ нуугаад, нэгэ бага хөөрэлдэбэ. Тэрэнь олон үгэгүй, асуудалдань хоёр гурбан үгөөр лэ харюусаад, харасаяа доошонь буулгадаг байба. «Мүнөө дээрээ дадажа байг, – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ. – Зарим гүйгөөшэ моридые эхиндэнь хайн гү, муу гү гэжэ элирүүлхээр бэшэ байдаг ха юм».

Удын хойно Хасар Бэлгүтэй хоёр айлшанаа агнуурида дахуулба. Томо гэр соогоо эхэтэйгээ үлөөд, Тэмүүжэн сэдхэжэ ябахан хөөрэлдөөгөө эхилбэ. Тэдэ галай дэргэдэ хожуулаа нуугаа хэн.

– Энэ намда ерэхэн түрүүшын нүхэр бэшэ. Дээрмэшэдэй мөрөөр ябажа байхадаа, арулад угай хүбүүнтэй ушарааб, – гэжэ тэрэ хэлэбэ.

Эхэдээ Боорчи тухай хөөрэбэ.

– Энэ тэнгэрийн тэмдэг бэшэ гү, ямаршые уряалгүйгөөр намда хоёр хүнэй ерээ хада? – гэжэ тэрэ асууба. – Энээн тухай юун гэжэ хананаш? Эсэгынгээ үлүүс суглуулжа эхилхэ саг ерээ гээшэ гү?

Эхэнь тэрээнэй үгэ бодомжолжо, удаан дуугай байгаад, иигэжэ хэлэбэ:

– Энэ хэрэг эхэнэр минии ухаанай бэшэ ха даа. Шамда нүхэд ерэжэ эхилээ хадаа, ганса энэшье найн тэмдэг гээшэ. Теэд би шинии хэрэгтэ оролсоходоо ходо буруу байшанаб. Даридайда эсэгынгээ туг үгэхээ арсахадашни би түрүүшынхиеэ оролсожо, Тодойн абгада ошоходомни, тэрэ шамайе зүб, харин намайе бурууш гэжэ хэлээ нэн. нанана гүш, би тэрээнһээ ерээд, шамда: «Ши томо болоош, өөрөө шиидэ» гэжэ хэлээ бэлэйб? Тэрээнэй һүүлээр шинии шиидхэхэ хэрэгүүдтэ оло дахин оролсооб. Эдирхэн наһандаа алдуу хэнэ аа гү, өөрыгөө хосорооно аа гү гэжэ ходо айжа байгааб. Би бэшэ, харин ши дахин зүб байгаах: нёдондо зун Ага руу абганартаа ошохоёо арсахадаашье, энэ мүнөө хулуугдаһан моридоо нэхэхэдээшье. Харин мүнөө эрэ хүнэй хэрэгтэ шамда зүбшэл үгэхэ аргамгүй. Үлүүсээ суглуулха гэхэн тэмдэг гү, али бэшэ гү, би мэдэнгүйб. Тэмдэг гэжэ ханахашье байгаабди, теэд зүүн хүнэхэд худал бэлгэнүүдые эльгээгээд, һүүлдэнь хоротойгоор мэхэлдэг. Хүбүүмни, өөрөө бодыш даа, би шамда зүбшэл хэлээд, баһал буруу байжа болохоб гэжэ айнаб.

Эхэнь ханаа алдаад, һууриһаа бодожо, гансаарыень орхин, гэрһээ гараба. Эхэтэйгээ хөөрэлдэхэдөө бодолнуудын худхарба, найдалдань нэжэг түрүүлбэ.

Үдэш болотор тэрэ гансаараа оршон тойронхи добонуудаар гэшхэлжэ, өөртөө һуури байраяа оложо ядаба. Тэрэ уруу дуруу хэды дахин Бурхан Халдунай бооридо ерээд, халзан орой рууны удаан шэртэбэ, теэд тэрэнь ямаршье тэмдэг үгэнгүй, дуугай байба. Эхэнь оло дахин сэргэдэ дүтэлжэ, хайрлаһан харасаар хүбүүгээ хараад, юугээршье туһалха аргагүй байһандаа ханаа алдан, дахин гэртээ ороно.

«Юуб даа хэхэл хэрэгтэй! – гэхэн гансал бодол тэрээнэй толгой соо сохилно, бүтүү бүглүү яншажа, ханааень зобооно, – намда нүхэд ерээ, намһаа хэрэг хүлээнэ, би миин юрэ байха аргагүйб, саг ябана, удааржа болохогүй, юунһээ эхилхэ гээшэб, юунһээ? Мэнлигтэ ошоод, дахин зүбшэл асуугаа хаа, өөрынгөө һула тала харуулһан болохоб. Тэрэ бага бэшээр туһалхаяа найдуулаа. Өөрынгөө шиидхэбэри абаха хэрэгтэй, һүүлдэнь хэрэгтэй болобол, тэрээндэ хандахаб».

Досоохи ханалын тэрээндэ амар заяа үзүүлбэгүй, хойноһоонь халангүй дахажа, ямар бэ нэгэ шухала юумэндэ түлхинэ, харин ямар хэрэг гээшэб, мүнөө ямар юумэндэ шиидэхэ гээшэб гэжэ Тэмүүжэн ойлгожо ядана.

Боро хараанаар толгойгоо эрьешэнхэй гэртээ ерэбэ. Тогоон соо эхынгээ шанаһан мяхан тээшэ хайша хэрэг хараад, хэбтээд, унташаба. Өөлэн эхэнь нэмээхэн дүтэлжэ, ямаанай зөөлэн хүн-жэлөөр энхэргэнээр хушаад, Тэмүлүүнээ хүнэй гэр руу абаашаба. Унтаан соогоо Тэмүүжэн моридой түбэрөөн болон агнууриһаа ерэхэн дүүнэрэйнгээ шэнэ нүхэртэйгөө хөөрэлдэхые шагнажа, ямаршьеб нэгэ тэрээндэ хабаагүй юумэн шэнгээр бодоно: «Танилсаа, мүнөө дүүнэртэ хүхюутэй болохо...»

Һүниндөө тэрэ зүүдэлбэ: Хонгирадай Дэй Сэсэнэй басаган, тэрээнэй ерээдүй һамган болохо Бүртэ, сайбар һаарал моритой тэдээнэй бууса ерээд, сэргэдэ мориёо уяжа, хүнэй гэр руу ошобо. Тэмүүжэн тэрээнэй хойноһоо оробо, гэр дотороо сартуулай яларма хибэсүүдээр гоёогдоһон, гал аһана, Бүртэ эхэнэр талада гэрэй эзэн эхэнэрэй һуурида һууна. Илдамханаар тэрээндэ энеэбхилжэ, тогоон соо хөөһэтэн бусалжа байһан һү ута шанагаар худхана. Тэмүүжэн тэрээндэ дүтэлжэ һуугаад, бариха гээд, аягүйрхэжэ, зүрхэлбэгүй.

Үүрээр тэрэ һэрээд, зүүдэн тухайгаа һанаба. Шэнэ ухаагаар бултыень бодомжолоод, Тэмүүжэн эрид шиидэб: һамга абаха хэрэгтэй. «Һамгагүй хүндэ ямар үлүүс байба гээшэб? – гэжэ үсэгэлдэр һанаандаа таагаагүй байһандаа голхоржо, өөрыгөө наада бариба. – Гэрлэхэб, тиихэдэмни хүнүүд нам руу ондоогоор хараха ха юм». Бүхы юумэн өөрынгөө һуурида орожо, тэрээндэ бүгэдэ ойлгосотой болобо.

Үглөөнэй хоолой үедэ булта галай дэргэдэ сугларба, шэнэ нүхэр Зэлмэ айлшан хадаа Тэмүүжэнэй хажууда һууба. Тэмүүжэн сонособо:

– Би мүнөөдэр һамган болохо басагандаа ошохом.

Булта дуугай болошобо. Тэмүүгэ мяхатай тогоон руу гараа һарбайжа байтараа, гараа абаба. Урдаа дарууханаар хараад байһан Зэлмэнээ бэшэнь булта гайхалдан, Тэмүүжэн руу хараба.

– Мүнөө гэрлэхээр саг ерээ юм гү? – гэжэ Сочигэл дуугар-
жархиба, һүүлэй үедэ тэрэ дахин шашаг, юушые бодомжолонгүй,
түрүүн дуугардаг болоо. – Талада мүнөө юун боложо байна гэ-
шэб. Хонгирад энэ Есүүхэйн хүбүүн иимэ сагта ухаагаа намараа
гэжэ ханаха бэшэ гү?

Хүбүүд Өөлэн эхэ руу асуунгяар булта хараба. Тэрэнь удаан
дуугай байгаад, арай гэжэ нидхээе хүдэлгэжэ, бодолнуудаа суг-
луулна хэбэртэй.

– Үнэхөөрөөшые, – дурагүйгөөр тэрэ хэлэбэ, – энээн тухай бо-
дохоор саг бэшэл хаш. Хүбүүмни, найнаар бодомжолоо гүш? Энэ
хэрэг халта хүлээлгээ наа, яаха юм?

Тэмүүжэн тэрэ дары барагар болошобо, Зэлмэ руу хилам гэжэ
хараад, үбшэнһөө мэтээр шүдөө хабирба. Эхэнүүдынь буруу юумэ
хэлэжэрхиһэнээ мэдэржэ, бэе бэе руугаа харашаба.

– Дүүнэр, гэрһээ гарагты даа, би эхэнүүдтэйгээ хөөрэлдэхэм,
– гэжэ нюдөө үргэнгүй һөөлдэнги хоолойгоор Тэмүүжэн хэлэбэ.

Тэдэнэр һууриһаа хүрэлдэжэ бодоод, газаашаа яаралтай гара-
ба. Хүлээд гээд, Тэмүүжэн ууртайгаар эхэнүүд руугаа хараба.

– Таанар яагаабта, түрүүшын лэ үдэр минии нүхэрэй урда
нэрыем хухалха гээ гүт? – гэжэ аргаахан хэлэбэ. – Тиигээд би эгээл
эхинһээ хари хүнэй хажууда иигэжэ бээе харуулжа байхадатнай
үшөө саашадаа таанарһаа юу хүлээхэбиб?

Эхэнүүдынь эшэнгээр абяагүй байба.

– Тэнэг бидэниие хүлисыш даа. Нүхэрэй хажууда бидэ юумэ хэ-
лэхэгүй байгаабди, теэд энэ юрын хэрэг бэшэ ха юм, – гэбэ Өөлэн.

– Би бэшэ ондоо хари хүнэй хажууда нэгэшые үгэ хэлэхэгүйб,
– гэжэ Сочигэл үгэ алдаба.

– Теэд хэрэгшые нааданай бэшэл даа, – гэжэ Өөлэн эхэ үргэл-
жэлүүлбэ. – Мүнөө бидэ яабашые бодолгүй ябадал гаргаха
ёһогүйбди. Хүнүүдтэй хэхэ бүхы хэрэгтэ болгоомжотой байха
хэрэгтэй. Ши бодыш даа, эсэгыншни амиды байхада, үлүүстэй
байхадаа, бидэ хонгирадта хадаг табяа бэлэйбди. Мүнөө тэдээнэй
урда бидэ хэдбибди? Дэй Сэсэн мүнөө басагаяа бидэндэ үгэхэ гү?
Энээн тухай найнаар бодомжолхо ёһотойбди.

Сочигэл зүбшөөжэ, толгойгоо дохибо.

– Бидэнэй хадаг табихада, үлүүс тухай ямаршые хөөрэлдөөн болоогүй, – гэж сухалаа досоогоо барижа, Тэмүүжэн хэлэбэ. – Гансал тэрээнэй басаган тухай хөөрэлдэжэ, бүхы юумэн тухай хэлсэжэ, бүхы ёһо гурим бээлүүлэгдээ, мүнөө тэдэ басагаяа намда үгэхэ ёһотой.

Эхэнь аргаа ядажа, гараа арбагад гүүлэбэ.

– Шагныш даа бидэниие, Тэмүүжэн, – гэжэ Сочигэл оролсобо. – Иимэ хэрэгүүдые бидэ хайн мэдэнэбди. Эсэгынгээ үлүүс бусаагаад лэ, һүүлдэнь ошоо һаашни, шамда тон арсахагүй.

– Олон жэлнүүдтэ үгы болоо һаамни, тэдэ хүлээхгүй.

– Аймшагтай юумэн үгы, ондоо басага олохобди, – гэжэ Өөлэн хүбүүнэйнгээ һанаа тэгшээрүүлнэ. – Шам шэнги иимэ хүбүүндэ хаанаһаашые бэри басаган олдохо.

– Үгы даа, нам руу хургаараа заажа, хонгирад басагаяа намда үгэхээ арсаа гэлсүүлжэ байхагүйб.

Тээд хоёр эхэнүүд хэлсэһэн мэтэ өөрынхөөрөөл байбад.

– Энэ шал тэнэг юумэн болохо, – гэжэ Сочигэл үсэдөөр дабтана. – Тэндэ ехэ үймөөн хүймөөн, хүнүүд энээн тухай һанахашые сүлөөгүй. Дэй Сэсэн энээн тухай дулаад, сулһаа галзуурхал, тиигээд үлдэжэ гаргаха, Онон, Хэрлэнэй хоёр талаар маанарай нэрэ хухалха.

– Бидэнэй үгэ энэ удаа дуулаха ёһотойш, – Өөлэн эхэ жаахан хүбүүн мэтээр хайрлажа, хэлэбэ. – Хонгирад шамайе наада барижа, үлүүсээ алдажархёод, үшөө һамга бэдэржэ ябана гэлдэхэ. Энээниие ондоо зон дуулаад, булта энеэлдэхэ.

Эхэнүүдын үрдилдэжэ байгаад дуугаржа, гарыень эльбэнэ, үгэдөө оруулхые оролдоно. Зөөлэн үгэнүүд шэхэндэнь нялуунаар дуулдажа, хүл гарыень орёожо байһан мэтэ болоно. Нэгэ үе Тэмүүжэн үгэдэнь орон алдаба, үнэхөөрөөшые, тэдээнэй үгэ үнэн, тиимэл хадань, тэрэ зүбшөөхөөр бэлэн байба. Тээд өөрыгөө һула табиһандаа гэнтэ сошон айжа, халуун түмэртэ хайруулһандал залд гэбэ.

– Үгы! – шангаар тэрэ хашхараад, эгсэ толгойгоо үргэжэ, эхэ руугаа хараба. – Үсэгэлдэр лэ ши минии хэрэгтэ оролсохогүйб гэжэ хэлээ бэлэйш, оройдоол нэгэ һүниин үнгэрхэдэ, бултыень мартаба гүш?

– Теэд, хүбүүн, шагныш даа...
– Юу хэжэ байһанаа өөрөө мэдэнэб, намда һаалта бү хэгты!
– Теэд энэшни ямаршые ухаагаар ухаалхагүй юумэн лэ...- гээд, Сочигэл дахин эхилбэ.

– Угы, би таанарта хэлээб! – гэжэ Тэмүүжэн дахин бадарганаар дабтажа, Есүүхэй эсэгэдээ адляар шонын галаар нюдөө ялас гүүлээд, шэрүүнээр тэдээниие хараба. – Бэшэ ондоо юумэ намда бү хэлэгты! Би иигэжэ шиидээб, таанар минии харгыда бү байгты. Угы һаа, нёдондонойхидол дахин хэрэлдэхэбди.

Эхэнүүд удаан дуугай байбад.

– Теэд яахаб, – гэжэ эхэнь һанаа алдаба. – Тэмүүжэн өөрөө найн бодомжолоод, юу хэжэ байһанаа мэдэнэ гэжэ найдаха болоо гүбди. Тэрэ өөрөө шиидхэхэ, бидэ үгыень дуулахабди.

Тэмүүжэн хүндөөр һанаа алдажа, аалин дабтаба:

– Би иигэжэ шиидээб.

Һууд гээд, тэрэ гэрһээ гаража, хүнэй гэрэй хажууда Зэлмэ нүхэртэй эбтэй һуужа байһан дүүнэрээ шэрүүнээр хараба.

– Орогты, – гээд, һөөргөө бусажа, хоймортоо һууба.

– Намтай Бэлгүтэй ошохо, – гэжэ һанаата болоһондоо шэ-шэрһэн хоолойгоо нюужа, бултанай һууһан хойно захирба. – Хасар Тэмүүгэ хоёр гэрээ харууһалха. Хачуун хамнигадта ошоод, минии түрэдэ уриха. Харин ши, Зэлмэ, минии үсэгэлдэр ябаһан мүрөөр Ононоор доошолоод, аралуудай Нагуу Баянай хүбүүн Боорчин бууса олохош. Тэрээниие баһа минии түрэдэ урихаш.

Тэрэнь анхаралтайгаар шагнаад, дуугай дохибо.

Тэмүүжэн хөөрэлдөөн дүүрээ гэн, һууриһаа бодобо, дүүнэ-рынь шабхадуулһан мэтэ булта хүрэжэ бодоод, бэлдэлгэдээ түхээршэбэд. Сочигэл Хуаагшан хоёр хүнэй гэр руу ошожо, харгыда гарагшадта хүнэнэ бэлдэбэ. Хасар багашуултай Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёрто мориныень барихаяа ошобод.

Үдэ болотор булта харгыда гарахаар бэлэн байба. Эгээл түрүүн Зэлмэ харгыдаа эдээ абажа, үшөө дахин Тэмүүжэнэй заабари шагнаад, замдаа гараба. Тэрээниие үдэшөөд, Тэмүүжэн Бурхан Халдун руу ошобо. Хадын бооридо үбдэг дээрээ унажа, сээжынгээ тэгшүүри даран, шэбэнэн һагад дуугарба:

– Хэды дахин ши бидэниие ара нюрганайнгаа саана нюугаабы даа, үшөө дахин нюугыш даа... шинии хамгаалалта доро өөрынгөө гэр орхиноб... халхи бороогоор, сахилгаан буудалаар дайсадые минии гэртэхинһээ холодуулыш даа, манай бууса руу хэниешье бү дүтэлүүлыш даа...

Өөлэн эхэ ханза соо үлэхэн бүхы хайн юумээ шэлэжэ, худа урагуудтаа бэлэг бэлдэбэ: Дэй Сэсэндэ Есүүхэйн үнэгэн малгай, хитад торгон тэрлиг, худагыдаа хүхэ торгоной хоёр хэнэг.

– Баян бэлэгүүд бэшэл даа, – гэжэ сумаа руунь тэдэнээ хэнэн хойноо ханаа алдаба. – хайн сагта иимэ бэлэг үгэжэ байхагүйл хэмди. Таниие хэр угтахань мэдэгдэнэгүй, бидэ үнэн дээрээ тэдэниие танихагүй, хайн мэдэхгүй байнабди, ямаршы сэдхэлтэй зон юм ааб даа.

– Зай даа, дахин эхилбэ гүш, – халаглан Тэмүүжэн хэлэбэ. Тэрэ өөрөөшье хадамуудай ямараар угтахы тухай ханаата болоно, болохо уулзалга тухай хүшэр бодолнууды бүхы шадалаараа хажуу тээшэн түлхинэ.

– Болёоб, – гээд, эхэнэ һэгээ орон, хэлээ дорохи уралтайгаа шангаар хазажархёод, үбшэнһөө уршыба.

– Тэрэ манай эсэгэдэ найдуулаа, – гэжэ зорюута шиидэнгээр, өөрыгөө этигүүлхэ гэнэндэл, Тэмүүжэн дуугарба. – Тиимэл хадаа намда басагаяа үгэхэ... Хэлэнэн үгөө һөөргэнь бусааха гээшэ өөрынгөө нёлбоһо һөөргэнь залгидаг шоодбори үнэгэн мэтэ, харин хайхан ябадалтай шоно бэшэ, тиимэ хүнтэй хэншы харилсахагүй.

– Зай, аза жаргалаа туршаад үзыш даа, хүбүүмни, – гэжэ гунигтайгаар эхэнэ энеэбхилбэ. – Гансал, хэрбээ тэрээнэй шамда арсаа хаань, ехээр бү зобоорой, хүнүүд ямар байдаг бэ гэжэ хайн мэдэдэг болоо ха юмши, ондоо угуудаар тэрээнһээ доро бэшэ бэри олохо аргатайбди.

– Үгы даа, – гэжэ үсэдөөр Тэмүүжэн толгойгоо хүдэлгэбэ. – Дэй Сэсэнэй басаган минии хамган болохо.

Яаралтайгаар гэртэхинтэйгээ хыхасаад, Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёр буусаһаа гаража, наранай үшөө тэнгэрийн оройһоо буугаагүй байхада шамдаба. Гэртэхиниинь хон-жэн сэргээ тойроод, бэе бээдээ дүтэ зогсобод, харин Өөлэн эхэнэ урагшаа гараад, баглаа хилгааһа таһалжа, аягаа дүрэн, хүбүүдэйнгээ хойноһоо һү сүршэжэ, халуун мэгзэмээр уралаа хүдэлгэн байгаа хэн.

Тэмүүжэн эсэгийнгээ наһа бараһан саһаа хонгирадай хүрөөн-
һээ Мэнлигтэй гаража ошоһонһоо хойшо тэрэ басаган
тухай үсөөн ханаһан байгаа. Түрүүшээр наһа бараһан эсэгийнгээ
хойноһоо гашуудалынь басага холодуулаа, һүүлдэнь элдэб гаса-
лангууд: һүлдэ тугай түлөө тэмсэл, үеэлэ хаяалануудай хоорон-
дохи эсэргүүсэлгэ, удаань Бэгтэр, абганарай ерэлгэ, түрэлхидтэй
тоосолдоон, хёморгон... Дээрэ дээрэһэнь унаһан эдэ гай гасалан
тэрэнииё ээрмэг мэтээр эрьюулэн, сэдхэлдэнь тэрэ басага хана-
хаар амар заяа үлөөгөөгүй бэлэй.

Хаа-яа, харгыда гансаараа ябахадаа гү, али ой соо агнуурида
байхадаа ханаандань басаганай дүрэ һүниин харанхыда холын
гэрэл мэтээр ялас гээд, зүрхыень дайрангүй, шэрүүн болошоһон
сэдхэлыень дулаасуулангүй дахин унтаршадаг һэн.

Хонгирадай хүрөөндэхи тэдэ үсөөхэн үдэрнүүдтэ Тэмүүжэнэй
гэртэ Бүртэ нүхэд басагадаараа ерээд, сугтаа һуужа, удаан хөө-
рэлдэдэг һэн. Тэрэ басагадтай анхан дүтэ харилсаагүй байһандаа
эшэжэ байгаад, өөрынгөө угай урдын үльгэр домогуудыё хөөрэхэ,
таабари таалгаха. Тэдэнь бэе бээ харалсан, толгойгоо һэжэржэ
байгаад, гайхаһан бахархаһанаа мэдүүлдэг бэлэй. Үдэртөө Бүртын
аханартай болон бусад хүбүүдтэй зээрэн агнажа, үдэшэндөө хүрөө-
нэй захада түүдэг носоожо, ёохор наада дэлгэдэг һэн – иимэл даа,
хонгирадай хүрөөн соо тэрээнэй байһан богонихон байдал.

Зүүдэндээ хадамда гараха басагаяа элихэнээр хаража, хой-
ноһоонь ошохо гэжэ шиидээд, эхэнүүдтэйгээ тоосолдожо байха-
даа зүрхэндөө тэрэ басаганда ханаата болоогүй, харин өөртэнь
шухала хэрэг эрхилжэ байһандал ханагдаа һэн. Харин мүнөө
Бэлгүтэйтэй харгыда гараад, ойн аажамаар ангуудай зүргөөр
ябахадаа тэрээн тухай, хүрөөндэнь байһан байдал тухай ханажа,
басагантай удангүй уулзаха болоһондонь досоонь урдань үзөөгүй
эрын мэдэрэл үзэбэ.

«Һаядаа би тэрэнииё харахаб, барихаб... тэбэрхэб, – эгээл
дүтын өөрын юумэн тухай тэрэ түрүүшынхией бодоно. – Мүнөө
тэрэ ямар болоо хаб? Бэень түлжөө, мүхэрөөн болоо ха гү? Хүхэ-
ниинь томо болоо ёһотой».

Эхэнэр тухай тэрээнэй бодоходо сэдхэлдэнь ямаршьеб на-
руул, томо, баяртай юумэн нээгдэжэ, үзэгдөөгүй шэнэ мэдэрэл
тэрээниие эзэмдэнэ, оршон тойронхиие мартаһан мэтэ басаганай
сэбэр шарай, сэлмэг нюдэ, шадамар гарнуудыень ханажа, дурса-
жа, энеэбхилэн ябаба. Бэлгүтэйн хэды дахин ямаршьеб үгэнүүдээр
тэрээндэ хандаһые дуулаашьегүй, ахаяа анхараад, өөрыгөө на-
нуулхааршье бэшэ байхадаа тэрэнь хойшоо гараад, дуугай ябаба.

Хэрлэнэй эхинээр уула хадануудые дабажа, хоёр үдэрэй үн-
гэрхэдэ Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёр Мэнлигэй бууса хүрэжэ ерэбэ.
Тэрэ хаяхан лэ Ононой доодо бэээр ябаһанаа ерээд байба.

Мэнлиг энэ удаа Тэмүүжэниие баһа нэгэ ханаа зобохо юумэ
асарба гү гэхэндэл, ямар бэ даа нэргылэмжэтэйгээр угтаба. Га-
лай хажууда айлшадаа нуулгаад, хүлээнги дуугай, нонирхоһон
харасаяа тэрээн руу шэдэлэн нууба. Тэмүүжэн моридоо дээр-
мэдүүлһэнээ, арулад угай хүбүүнтэй ушарһанаа, нүхэр болохом
гэжэ өөрөө хандаашыень, гэртээ бусахадань Жарчуудай дарханай
хүлээжэ байһые, баһа хүбүүгээ тэрээнэй нүхэр болгожо асарһые
дууһан хөөрэбэ.

– Эсэгын эзэлүүри эзэлжэ эхилхээр эдэ бүгэдэ тэнгэриин
тэмдэг гү, энэ заяанайм эхин гү? – гэбэ тэрэ. – Хэды сагай ходороон
соо Хүхэчу та хоёрһоо бэшэ ондоо хүн манайда нэгэшье ерээгүйл,
харин мүнөө хоёр нүхэд нэгэ доро шахуу бии болобо.

Уршалаа баян хара духаяа үшөө тэрэнь уршылгаба, удаан
дуугай нууба. Тэрээнэй хүйтэн нюдэн соо Тэмүүжэндэ анхан мэ-
дэгдээгүй ямаршьеб харша хүйтэрэлгэ үзэгдэбэ. Мэнлиг иимэ но-
ниндо дураа гутаа юм гү, али ерэхэндэнь баярлаагүй юм гү гэжэ
харагдажа байба. Эсэстээ дуугарба:

– Үнэн дээрэ ямар зонууд бэ гэжэ мэдэнгүй нүхэдые абаха
гээшэ болгоомжогүй ябадал... Тэдээниие үшөө найнаар хаража
үзэхэ хэрэгтэй...

– Теэд би тэдээнтэй өөрөө хөөрэлдөөб, – гэжэ Тэмүүжэн нөөр-
гэдэд гэбэ, – ямар ханаа зоригтойб гэжэ мэдээб...

– Ши маанартай зүбшэхэ ёһотойш...

– Би өөрөө нүхэдөө шэлэхэб, – гэжэ тэрээнэй юун гэжэ хэ-
лэхээ ханаһые ойлгоод, досоогоо дураа гутажэ, Тэмүүжэн хэлэбэ.
– Ондоо хэншье тэдээниие намда шэлэжэ шадахагүй.

– Энэ ноёной эрхэ, – гэжэ хоолойгоо зөөлэрүүлэн, Мэнлиг эблэрэнгээр хэлэбэ. – Гэнтэ хажуудаш хэрэгтэ хэрэггүй хүнүүд бии боложо магад гэжэ айнаб. Магад, тэдээнһээ ойрош байха, гарһааш эдихэхээ бэшэ туһа байхагүйдөө болохо. Залуугаар тэдээндэ үнэншэхэш, нүхэсэхэш, тэдэшни шамайе тойроод лэ, нюдэнэйшни урдуур эригэнэлдээд лэ, хүрхэй хэбэртэй ябаха, харин хэрэгэй гарахада, муу юумэндэ оруулха. Хэн нэгэнтэй холбоорилдоод, һүүлдэнь халажа ядажа байхадаа болохо ушар байха...

– Энээн тухай шинии тархи ханаата бү болог, – гэжэ Тэмүүжэн хуурайгаар хэлэбэ.

– Зай, – гэжэ тэрэ нүдээ нюун дохибо. – һайн гээшэ.

– Эсэгын үлүүс бусааха саг ерээ гү гэжэ шинии һанамжа мэдэхээ ханаа һэм.

Мэнлиг дахин дураа гутангяар хүмэдхөө буулгаба, ямар нэгэ буруу юумэ шагнаһан мэтэ бодолдоо абтад гээд, эрид хэлэбэ:

– Үлүүс мүнөө бусааха саг бэшэ.

– Юундэ? – гэбэ Тэмүүжэн.

Тэрэ удаан дуугай байба. Тэрээн руу эрилтэтэйгээр хараад, Тэмүүжэн хүлеэжэл байба.

– Ойлгоно гүш даа... Би арай гэжэ жадаранай ноён Хара Хадантай хэлсэжэ, эсэгыншни сэрэг өөрынгөө газарта нюухыень хөөрэлдөөб, – хүшэрөөр үгэнүүдые шэлэжэ байгаад Мэнлиг дуугарба. – Тиигээдшые би өөрөө Ага ошоод, мянгатануудые Хэрлэн руу томо угай хамгаалта доро орохыень үгэдөө оруулааб, Таргудайн һабарта ороогүй байһан дээрэнь. Хэрбээ бидэ сэрэгээ иишэ тишэнь татажа байбалнай, хэндэшые хэрэггүй юумэн болохо, гансал хүн зоноо сухалдуулхабди... Тиигээдшые тэдэ шамда ошохогүй, юундэб гэхэдэ, ши үшөөл багаш, харин уг аймагта саг сэмүүн, байдал зэбүүн. Хэрбээ сэрэгэй мүнөө шинии туг доро ороо һаань, Таргудай эгээл түрүүн бүхы хүсөөрөө добтолон орохо, мүн ондоошые угуудые тухирха. Тиихэдэнь яахабши? Гансал хүнүүдые хосороохош...

– Байза, Мэнлиг аха, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие тогтообо, – Хайшан гээд Есүүхэйн уг залгамжалагшын тугаа гартаа баряад дуудахадань, мянгатаниинь ошонгүй байха юм? Ошонгүй байха аргатай юм гү?

– Хуулийн ёһоор ошохо, тиин тэдэ ошохошье, теэд хазаараа дараа хаань, хэн баалажа шадахаб? Сагнай тиимэ, хүн бүхэн энэ үймөөн сооһоо амиды гаралдахаяа оролдожо байна. Харин ши арбан гурбаяа хүсөөгүйш, наһаа хүсэһэн ноён бэшэш, энэш тэдээнине сагааруулжа болохо.

– Теэд би яаха болонобиб? – гэжэ Тэмүүжэн анхаралтайгаар тэрээниие харана.

Мэнлиг ханаа амараар гараа дэлгэбэ.

– Хүлээхэл даа, хамаг юумэнэй номгортор.

Тэмүүжэн удаан дуугай нууба. Мянгатанай ноёд урьалдань арсажа болохо гэхэн мэдээсэл тэрээнэй ноён хүнэй нэрэ хүндые ехээр дайраба. Ахир нула байдалдаа голхоржо, буляалгаһан үлүүстээ ханаагаа зобожо байгаашань мүнөө гэнтэ досоонь хаха ороһон Мэнлигтэ һэжэглэжэ эхилээшэ мэдэрэл ханааень бүришье худхаба: тэрэ юушьеб хүсэд хэлэнэгүй, али эсэгынь сэрэг баряад байһан мянгатан тухай худалаар хэлэнэ.

– Би өөрөөшье хүнүүдые хосороохоо хананагүйб, – гэжэ тэрэ эсэстээ хэлэбэ. – Хэрэгтэй хаань, хүлээхэшьеб, харин мянгатанай ноёд минии үгэ дуулангүй байжа магад гэжэ дуулахаяа огто хүлээгээгүйб.

Мэнлиг мөрөө хабшаба.

– Зүгөөр һүүлдэнь намда үлүүсээ бусаахадам туһалха гүш? – гэжэ үсэдөөр Тэмүүжэн асууба.

– Һүүлдэнь – туһалхаб... гансал саг үнгэрэг, талада энэ бүхы үймөөн номгорог.

«Зай, үнэхөөрөөшье энээнтэй энээн тухай хөөрэлдэхэ саг бэшэ хаш, – Тэмүүжэн арай гэжэ бээе хүсэлжэ, ондоо юумэн тухай бодобо, – энэ намһаа нэгэ юумэ нюуна».

– Намда үшөө нэгэ хэрэг шамда бии, – гээд, Тэмүүжэн тэрээниие адаглан хараба.

– Ямар? – Мэнлиг дахин һэргылэнги болобо.

– Би хадаг табюулһан басагандаа ошохомни, намтай ошохыешни гуйнаб.

– Хадаг табюулһан басаганда? – гэжэ гайхангяар тэрэ хэлээд, тэрээниие соо шэртэбэ. – Энэшни бүришье болохогүй хэрэг лэ.

– Юундэ?! – Тэмүүжэн эхэнүүдтэйгээ хөөрэлдэхэдөө уурлаһан-дал адляар дахин досоогоо суhal мэдэрбэ.

Мэнлиг нюдөө бэлтылгэн, таарама үгэ бэдэржэ, иишэ тиишээ хараашалаад, дураа гутангыар хэлэбэ:

– Ши томо хүбүүн болоо ха юмши, бултыень ойлгохо ёһотойш... Дэй Сэсэн басагаяа шинии эсэгэдэ бэри болгожо үгөө, харин мүнөө эсэгэшни маанартайгаа үгы ха юм.

– Үгы, тэрэ намда басагаяа үгөө ха юм! – Тэмүүжэн тэрээниие таһа дүүрэбэ. – Би тэрээндэ хүрьгэ орожо һуугааб. Ши намайе өөрөө тэндэһээ асарааш. Тэрээниие абахадамни намда туһалангүй байха аргагүйш... Минии эсэгэ наһа барахынгаа урда шамайе бидэнэй хойноһоо харахыешни гуйгаа, харин ши ...

Урбалта тухай һэжэг дуулахадаа Мэнлиг бодолгото болоод, дурата дурагүй зүбшөөбэ.

– Зай, хайшан гэхэб, – гэжэ ехээр халаглаһан маягтайгаар тэрэ хэлээд, бэээ хүсэлжэ, энеэбхилбэ, – нэгэ хөөрэлдөөндэ хоёр удаа арсажа болохогүй, магад. Шамтай ошохол болоо бэээб, зүгөөр уридшалан сэхыень хэлэхэм: минии һанахада, Дэй Сэсэн манда басагаяа үгэхэгүй, бидэ хооһон бусахабди.

– Үгөөгүй һаань, хүсөөр абахабди, – һайн бэшэ хөөрэлдөө баалаһан мэтэ харюудань баһа энеэбхилбэ. – Бүхы сэрэгээрээ ерэхэбди гэжэ занахабди... Үшөө нэгэ юмэн гэхэдэ, би жадаранай Жамуухые урихаяа һананаб.

– Баһа ямар Жамууха гээшэб? – гэжэ Мэнлиг гайхаба.

– Хара Хадан ноёной ууган хүбүүн.

– Тэрэ бидэндэ юштэ юм?

– Тэрэ минии анда, иимэ юрын бэшэ хэрэгтэй хадаа тэрээнэй хажуугаар гараха аргамни үгы.

Мэнлиг бодолгото болон, дуугай байба.

– Зай, Тэмүүжэн дүү, – гэжэ одоол тэрэ үнэхөөрөө үргэн гэгшээр энеэбхилбэ. – Шамда, харахадам, хаанашье өөрын хүнүүд байна бшуу, ши бүхы юмэ һайнаар бодожо үзөө байнаш. Нээрээшье, энэшни дээрэшье гү: Дэй Сэсэн бидэнэй хажууда хүсэ ехэтэй томо угай ерээдүй ноёниие хараад, бодожо үзэхэшье аалам.

Тэрэл үдэртөө тэдэ Хэрлэн уруудан гараба. Мэнлиг Хүхэчүгэй дүү хүбүүе абаба, харин бөө өөрынгөө хэрэгээр талаар ябаһан байба.

XI

Үглөөдэрынь наранай орохо багаар тэдэ жадаранай эзэлүүри хүрэжэ ерэбэ. Үглөөнһөө халхигүй талада бууһан бүгшэм халуун бууража эхилбэ. Оройтожо агнуурида гараһан элээнүүд огторгойн уужамда эрьелдэнэ.

Хүрөөнһээ хараанай дүрбэн хубида ябахадань харуул тогтообо. Эрьейн дэргэдэхи бургааһан сооһоо гурбан моритой хүнүүд гараба, харин һагсагар үшөөһэнэй саана үшөө хүнүүдэй үлэһэн мэтээр Тэмүүжэндэ һанагдаба. Моритой зон тэдээнэй харгы хаагаад, орожо байһан наранай элшэһээ нүдээз ониилгон, тэдээниие адаглана.

– Холоһоо зам барина гүт? – гэжэ мэндэшэлээд, дүшөөд наһатай ахалагшань асууба.

– Холын баруунһаа, далан табадахи сагаан хаантанһаа, – гэжэ Мэнлиг шоглон харюусаад, өөрыгөө нэрлэбэ. – Би хонхотоной Мэнлигби, энэ намтай хияадай Есүүхэй ноёной хүбүүд, аха Тэмүүжэн танай ноёной хүбүүнэй анда юм.

Тэрэнь үнэншэжэ ядангаар тэрээниие харана.

– Манай ноёной хүбүүн хэн гэжэ нэрэтэйб? – гэжэ Тэмүүжэнһээ асууба.

– Жамууха, – гэбэ тэрэ.

– Ямар жэлтэйб?

– Нохой.

– Зүб, – гэжэ үбгэн сэрэгшэ һанаата болон хэлээд, шугы руу нюураа эрьюулэн хоолой нэмэбэ. – Хэн нэгэн мэдэхэ гү эдэ зониие?

– Үгы...

– Иимэ хүнүүдые мэдэхэгүйбди, – гэлдэхэнь тэндэһээ дуулдаба.

– Баруун хаанай нэрээршье нэрлэжэ болоно, – гэжэ тэрэ һэжэглэһэн хэбээрээ бүгэдые хараад, шиидхэбэри гаргаба. – Таанарые манай хоёр хүрөөн хүрэтэр хүргэхэ. Урдамнай ябагты. Хажуу тээшээ хадуураа һаа, нюрга руугаа харбуулхат. Иимээр хүндэлһэндэмнай хүлисэгты, саг иимэ болошонхой. Танай тайчууд талаар тэнэжэ, хаана юу хулуухамнайб гэжэ унхидажа ябадаг болошонхой. Таанар өөһэдөөшье тайчууд ааламты, Таргудайн тагнуулшад? Тиимэ юумэн байжа болохо бээ? – Мэнлиг руу һэжэглэн хаража асууба. – Зай, урагшаа ябагты.

Гартаа бэлэн номо бариһан хоёр сэрэгшэдэй харууһан доро тэдэнэр боро хараан боложо байхада хүрэн хүрэжэ ерэбэд.

Үндэр добуунай хяраһаа набтар тэгшэ газарта хабшуугаар табяатай олон гэгшын гэрнүүд харагдаба. Тэдэ жэгдэхэн дүхэригүүдээр досоо досоогоо табяатай. Тэмүүжэн жадаранай эгээл томо угуудай нэгэн гэжэ мэдээшье һаа, иимэ олон хүн зонтой байхадань ехэтэ гайхаба.

– Эндэ хэды гэрнүүд бэ? – гэжэ эрид ташалангаар буужа ябахадаа Мэнлигһээ тэрэ асууба.

– Мянга хахад болохо хаш, – тэрэнь тойрон шэртэжэ харюусаба. – Урдань ябаашадам орходоо эндэш үшөө олон гэрнүүд табигданхай. Һайнаар бүхэлөөтэй, дайнда бэлэн байна. Эдээндэ энэшье, нүгөөшье эрьеэр, гар доронь ороһон бусад үлүүснүүдтэй хамта, үшөө арбаһаа доошо бэшэ иимэ хүрээнууд байха. Тиигэһээр эдээн руу үшөө эсэгыншни түмэн ерэхэ. Таргудайда тиихэдэ эдэш дарагдахагүй.

– Бага бэшэ хүсэтэй байна даа жадаран, – гээд, Тэмүүжэн Мэнлиг руу хараба.

– Угаа хүсэтэй отог.

Тэмүүжэн хорёод алхам хойнонь ябаһан харуул эрьен хараад, аалихан асууба:

– Юундэ эдэнэр хариин добтологшодтой дайралдангүй, Онон руу табяа гээшэб?

– Һэ-э, энээн тухай удаан хөөрэхэдэ болохо, – гэжэ Мэнлиг удаан татаба. – Мүнөө дээрээ гансал нэгэ юумэ хэлэхүү: боржогоной һулархада, жадаранда һайн, жадаранай һулархада, боржогондо һайн, харин үбэлэй хашанха сагай һүүлээрхи малдал адляар бидэ бултанай һуларбал, жүржиндэ, татаарта һайн.

– Харин хиядуудай һуладабал, боржогондо болон тайчуудта һайн.

– Тиимэ – тиимэ.

– Юундэ хүнүүд өөһэд хоорондоо хэлсэхэгүй юм? – һанаата болон, гэнтэ Тэмүүжэн асууба. – Хэлсээд лэ, бэе бээдээ һаалта хэхэгүй һааб даа...

– Э-э, хүнүүд шоно шэнги, – гэжэ Мэнлиг гараараа зангаба, – хүнүүд хэзээш хоорондоо хэлсэжэ шадахагүй.

Тэдэнэр баруун талаһаа гэрнүүдэй хоорондуурхи гараса-
да хүрэжэ ерэбэд. Жада бариһан табан ябаган сэрэгшэд һаяхан
гал носоожо, тэрээнээ тойрон һуужа байбад. Залуу эхэнэр хүхүүр
сооһоо аяганууд руунь айраг хэбэ. Нэгэ сэрэгшэ Мэнлигы танижа,
баяртайгаар энеэбхилбэ:

– Манай хүрээндэ та үнинэй харагдаагүйт, – гээд, эхэнэртэ
хандажа, – айлшадта харгыһаань аягала, – гэтэрээ, тэдээниие хүр-
гэжэ ябаһан сэрэгшэдые хараад, наада бариба. – Ай даа, айлшадаа
яажа угтажа, харуул доро асарба гээшэбта, энэ ехэ бөөгэй эсэгэ ха
юм.

– Арбатан захираа... бидэ хэд байһыень мэдэнэгүй ха юмбиди...

Хүйтэн айраг уугаад, тэдэ булта хүрөөн руу хүдэлбэ.

– Иигэжэ угтаһандамнай бидэниие хүлисэгты, – гэлдэбэ залуу
сэрэгшэд. – Бидэндэ захирна, бидэ дүүргэнэбди.

– Зүб, зүб, – гэжэ һайн һанаагаар Мэнлиг тэдээндэ харюусаба.

– Иимэ сагай болоод байхада хэншье гэмтэй бэшэ. Хожом хэзээ
нэгэтэ ушархадаа, магад, бэе бээдээ туһалжашье болохобди...

Тэдээнтэй хахасаад, тэдэ хүрөөнэй гүн руу оробо. Эндэ жаа
хүбүүдэй хашхараан, эхэнэрнүүдэй абьян дуулданагүй, булта
ямар нэгэ гай хүлээжэ байһандал хатуу хүшэр байдалаар һууна
хаш. Урдаһаань зэбсэг бариһан олон моритойшуул дайралдана.
«Харуулда гараба», – гэжэ Тэмүүжэн тухайлба. Хоёр гурбаараа га-
заа талын дүхэриг руу зорин, тэдээниие хайхарамжагүй харааша-
лаад, хажуугаарнь гараба.

Тэмүүжэн гэнтэ Жамууха гаража ерэхэ аалам гэжэ хулгай
нүдөөр нэмээхэн хоёр тээгүүрээ хараашална.

Гол айлнууд харагдаба. Томо сагаан гэрнүүдэй дэргэдэ жада
бариһан нүхэд жагсана, эмээлтэй хүрэг морид сэргэнүүдтэ зог-
соно. Дундахи айл руу оробод. Сэргэдэнь табан моридой уяатай
байхада тэрээндэнь дүтэлбэгүй. Хажуу тээнэ буужа, Бэлгүтэй Мэнли-
гэй хүбүүн хоёрто моридоо орхёод, тэдэ хоёр томо гэр руу ошобо.

– Ноёндо айлшад байна гү? – гэжэ Мэнлиг нүхэрһөө асууба.

– Тиимэ, – гэжэ тэрэ хайша хэрэг тэдээниие хараашалан ха-
рюусаба.

Тэдэ үүдэнһээ хажуу тээшээ болоод, удаан хүлээбэ. Айлай энэ
тэрэ гэрнүүдһээ хүнүүд гараад лэ, хари хүнүүдтэ богонихоноор

мэндэшэлээд лэ, хажуугаарнь гарана. «Хүрэн манай бэшэ, боржогонуудай бэшэ, – гэжэ Тэмүүжэн һанамжална. – Орожо байхаар дүтын танил үгы. Жамууха теэд эндэ хаана гээшэб? Зай, хүнһөө асуухагүйб, томо зонһоо алад, сэхэ тэрээндэ ошоходо муу».

Бага гэрһээ нэгэ эхэнэр гараад, газаахи гал носообо, тэдэ галай хажууда һуубад. Боро хараан болобо.

Одоол томо гэрһээ гурбан хүн гаража, сэргэдэ дүтэлөөд, мори-доо шэлэжэ эхилбэ. Нэгэ нүхэр ерээд, Мэнлигһээ асууба:

– Хэд ерээ гэжэ ноёндо дуулгахабиб?

– Хонхотоной Мэнлиг, хияадай Есүүхэй ноёной хүбүүн.

Тэрэ гэр руу оробо, тэрэ дары тэндэнээ үндэр хүбүүн гараба.

– Анда, юундэ эндэ һуугаа гээшэбши? – гээд, тэрээндэ гүйжэ ерээд, галай гэрэлдэ хараашалан, үргэнөөр энеэбхилбэ.

«Жамууха! – Тэмүүжэн танижа үрдибэ, бодоод, хүхюутэйгээр нэрлэмэл аха-дүүгээ тэбэрибэ. – Ондоо болоо, ургаа».

– Гэртэ орогты.

Ехэ гэртэ оробод. Хойморто эзэн, ударидагша Хара Хадан һууна, үндэр бэшэ, бэээр хүдэр, үдхэн хара һахалынь үргэн үбсүүн дээгүүрнь һанжанхай. Тэмүүжэниие анхаралтайгаар хараад, нюдэ руунь шэртэн, өөгшөөн энеэбхилбэ:

– Адли, эсэгэдээ адли даа, – гэжэ даруугаар урагшаа гараа дэлгэжэ, гал руу дүтэ һуухыень урижа, яаралгүй хэлэбэ. – Минии хүбүүнэй анда ёһо заншалаар минии хүбүүн болоно. Зай, һуугты.

Жамууха гэрһээ гараба.

Мэнлиг Тэмүүжэн хоёр галай дэргэдэ һууба. Хара Хадан энеэбхилэн, Тэмүүжэн руу хаража байгаад Мэнлигтэй харасаараа андалдана. Тэмүүжэн томо зоной хараса доро үхибүүн мэтээр өөрыгөө мэдэржэ, аягүйрхэбэ. Нюдарга руугаа ханяагаад, гэрэй эзэн руу нүдээ үргэжэ, тэрээниие энеэбхилэн сэхэ хараба.

– Зай, одоо Есүүхэй ноёной үрөөһэн бөөрэ даа, – Хара Хадан ташаганаса энеэгээд, һайн зангаар хэлэбэ. – Иимэ ноёной хүбүүнэй манайда ерэнхэндэнь би ехэ баяртайб, хододоо Есүүхэе хүндэлдэг нэм, үшөө татаар дайнһаа өөрынгөө нүхэр гэжэ тоолодог нэмби. Мүнөө боржогонтой дайлалдажаш байһанаа харангүй, дахин дабтанаб: минии хүбүүнэй анда минии хүбүүн лэ гээшэ.

Жамууха оробо, хойноhoонь хоёр эхэнэрнүүд зэд домбонууды асарба.

– Хүбүүдыетнай түбхинүүлээб, мүнөө эдеэлүүлхэ, – гэжэ тэрээнэй хэлэхэдэ Мэнлиг Тэмүүжэн хоёр баясан, толгойгоо дохибо.

Эхэнэрнүүд аяга дүүрэн айраг аягалжа, доро дохин, түрүүн айлшадта, удаань эзэдтээ барюулба. Тэмүүжэн томо зэд аягаһаа уужа, Жамуухатай энеэбхилдэн харана. Тэдээнэй харасые ойлгоод, Хара Хадан хэлэбэ:

– Эдэ хоёрой түргэн гаража, хөөрэлдэхээ ханажа байһые харааб. Хөөрэлдэжэ үрдихэт, харин мүнөө хүбүүнэймни анда ямар хэрэгээр манай хүрэн руу хүрэжэ ерэнэнэ хөөрөжэ үгэг. Бидэ Мэнлигтэй дүрбэн хоногой саана уулзаа бэлэйбди, тиимэ хадаа би юумэ ойлгожо шадахаяа болёогүйб, Тэмүүжэн лэ шухала хэрэгтэй хаш. Зай, хүбүүн, хэлыш даа сэхэ, харин бидэ шадаха зэргээрээ туһалхабди.

Үбгэн ударидагшын сэсэн ухаа тэрэ тэмдэглээд, ехэ хүхижэ, юрын лэ аргаар Тэмүүжэн гэрлэлгэ тухайгаа хэлэбэ.

– Минии андын намтай ошолсобол дуратай байнаб, – гэжэ хэлээд, дуугай болобо.

– Би ошохоб, аба! – гээд, Жамууха нюдөө ялалзуулба, харин Хара Хадан гараараа хүбүүгээ тогтообо.

Тэрэ Мэнлиг руу шэрүүнээр хараба.

– Ши залуу хүбүүндэ мүнөө иимэ хэрэгээр ябаха саг бэшэ гэжэ хэлээгүй хүн гүш?

Тэрэнь мөрөө хабшаад, энеэбхилгээ ханжаһан хахал соогоо нюуба.

– Энэ минии ноён, би оройдоол нүхэр ха юмбиб...

Хара Хадан ойлгонгёор энеэбхилээд, толгойгоо нэжэржэ, дахин Тэмүүжэн руу хараба. Гунигтайгаар ханаа алдаад, оролдосотойгоор үгэнүүдые бэдэржэ, тэрэ хэлэбэ:

– Шамда ойлгуулха ондоо хүнэй үгы хада, аха хүн хадаа, мүн андыншни эсэгэ хадаа ойлгуулһуу. Зэргэлэн байгаашье хаа, Дэй Сэсэниие би һайн мэдэхэгүйб. Анхан эсэгэнэрнай эбгүй байгаа, бидэ хоёршые хилын хажуудахи бэлшээринүүдэй түлөө нэгэтэ

бэшэ тоосолдоо бэлэйбди. Гэхэ зуура, тэрэ тоосоотой, бүхы юумэндэ гуримтай ажал ябуулха дуратай гэжэ мэдэнэб. Тэрээндэ, мүн намдашье түрын хэрэг бүтээхэ саг үгыл даа: танай Таргудай Хэрлэнэй отогүүдта дайгаар добтолхо гэжэ бэлдэжэ байна, тиимэнээ хүн бүхэн мүнөө сүлөөгүй. Таанарта мүнөө гэртээ бусаа хаа, дээрэ. хайн сагай ерэхэдэ, түрэ найр тухай бодоходо болоно.

Тэмүүжэн тэрээниие анхаралтайгаар шагнаад, бодолгото болон дуугай нууба.

– Би гэдэргээ сухарихагүйб, – гэбэ тэрэ. – Хэрбээ энэ удаа басагаяа намда үгөөгүй хаа, тэрэ һүүлдэнь намда асарха. Үгөөгүй хаань, манай элинсэг хулинсагай хуулиин ёһоор худал ябадалай түлөө хайшан гээд хэхээдэг байгааб, тиимээр лэ би тэрээниие хэхээхэб. Харин та, минии андын эрхим хүндэтэ эсэгэ, намайе ханахан хэрэгһээм боли гэжэ идхахынгаа орондо, намтай худа ураг болоод, ошолсоболтнай аша туһатай байха.

Хара Хадан жэлтэй унаганай хүнэй хэлээр гэнтэ дуугаржа бай-
нандал ехээр гайхахан харасаар тэрээн руу хараба.

– Аша туһатай?... Зай, юугээрээ энэ хэрэг намда туһатай байхаб?

– Хэрбээ та хоёрто нэгэ дайсанай ерэжэ ябахата, харин та хоёр дундаа арсалдаатай байнат, таанар хоорондоо түргэн эблэржэ, дүтын зон болохо ёһотойт. Худа ураг болохо гээшэ энэ хэрэгтэ эгээл таараха ушар. Би танай хүбүүнэй андаб, би өөрөө танда ерэжэ, намтай ошохыетнай гуйнаб. Та намайе бэдэрээгүйт, бүхы юумэн өөрөө тохёолдоо, танай нэрэ хүндэ дайрагдаагүй. Харин Дэй Сэсэн таниие хайнаар угтан абаха, юундэб гэхэдэ, Таргудайн урдаһаа тэрэ гансаардана, тиихэдэ тэрэ хэдэн дахин танһаа нула: танай олон мянган сэрэгтэ жалайр, олхонууд түшэхэ, минии эсэ-
гын түмэн сэрэг тантай байха. Тиимэнээ таниие харамсаараа Дэй Сэсэн ехэ баяртайгаар манда басагаяа үгэхэ бшуу. Үшөө тиигээд, минии ханахата, мүнөө тэрэ танай мэдэл доро орохо зүбшөөлөө үгэхэ – гансал боржогон талаһаа тонуул дээрмэдэ орохогүйн тула, тэрэтнай бүхы толгойгоороо танай үгэ соо байха... Би, магад, танда орходоо ондоогоор бодоно гүб, танда, магад, Дэй Сэсэнэй нүхэсэл

хэрэгшьегүй байжа болоо, харин тайчууд шэнги хорото дайсанда эсэргүү дайнда тэрээниешье хаань нүхэр болгобол дээрэ, дайсанай өөр тээшээ татажа абахагүйнь тула. Таргудай өөр тээшээ ноёдые татажа шададаг гэжэ бүгэдэндэ мэдээжэ. Тэрэ бүхы наһаараа энэл хэрэг эрхилнэ гэжэ дуулаа һэм, мүнөөшье танай сэрэгэй хүсэ мэдэһээр лэ, тэрэ заатагүй тиигэхэ бшуу.

Тэмүүжэн дүүргэбэ. Хара Хадан Мэнлиг хоёр бэе бээе удаан хаража һууба.

– Энэ Хабуул хаан амиды бэээрээ гушынгаа түхэлөөр ерээд байна! – гэжэ Хара Хадан ташаганаса энеэбэ. – Сэхэ хэлэһүү: агшан зуура энэ хүбүүн бүхы юумэ шиидхэжэрхибэ, харин би үбгэн тархяараа үдэр һүнигүй энээниие шиидхэжэ ядажа байгаа. Зай, мүнөө энээн тухай бодомжолхо хэрэггүй, таанартай ошохол болоол даа!

Мэнлиг гайхалаа нюунгүй, Тэмүүжэниие хаража, юуншьеб тухай эршэмтэй бодомжолно.

Үүрэй сайжа байхада тэдэ булта харгы замда гараба. Хара Хадан харуулай зуун сэрэг болон Дэй Сэсэндэ бэлэг сэлэгтэй ашаанай мори дахуулба.

– Шинии андын эсэгэ хадаа би шинии эсэгын орондо һуухаб. Тиихэдээл гуримтайшье, болохотойшье байха, – гэжэ айлһаа гарахадаа, Тэмүүжэндэ тэрэ хэлэбэ.

Тэмүүжэн шарайдаа баярлаһанаа нюунгүй дохибо: бүхы юумэн ханаһанһаа дээрэ боложо байба.

Бүхы харгыдаа Жамуухатай хожуулаа Хара Хадан Мэнлиг хоёрой хойноһоо ябабад. Тэдээнэй хойно Бэлгүтэй Мэнлигэй хүбүүнтэй, харин хэдэн арбаад алхам саана зуун сэрэг ябаба. Холо урдань гурбан моритон хараа бараанда харагдана.

– Мүнөө жэл хаана үбэлжөөбта? – гэжэ Жамууха һурагшална. – Би шамаие Бэгтэрые алаад, Таргудайн хёморгондо ороо гэжэ дуулааб. Энэ үнэн гү?

– Үнэн, Жамууха анда, хожом шамда бултыень хөөрүүжэб, – гэжэ Тэмүүжэн харюусаад, Дэй Сэсэнтэй болохоёо байһан уулзалга тухай бодомжолно.

XII

Урзанда зунай һүүл багаар Дэй Сэсэн гэнтэ гэртээ бусаһанан Тэмүүжэниие хүлээжэ ядаба, хияадуудта юуншые болоһыень мэдэнгүй, гайхажа гэлэжэ, элдэб ханамжануудые бодоһоор байтараа, бүтэн нарын үнгэрэн шахуу байхада Есүүхэйн наһа бараһан тухай мэдээ дуулаба. Юундэ энээн тухай сэхыень һүүлдэньшые дуулгаагүй гээшэб, хари хүндэл яахадаа нюугаа гээшэб гэжэ гомдоодшые үзэбэ. һүүлдэ мэдэхэдэнь, Есүүхэйн бүлэ дүтын түрэлнүүдтээ хаягдаад, ядаржа байтараа, хайшаашыеб даа үгы болошоо гэнэн һураг дуулдажа, иимэ урагшатайгаар балайшые дүтэ үзэхээс ханаагүй хүрьгэнһөө халаһандаа хэмгүй ехээр баярлаба.

Онон Хэрлэн хоёрой хоорондохи һонин һорьмой һүүлшын жэлнүүдтэ тушаанһаа тушаанда дуулдадаг боложо, Дэй Сэсэн удаан сагай туршада Есүүхэйн бүлэ тухай юушые мэдээгүй. Тиимэһээ тэрэ Есүүхэйн хүбүүнэй хадаг табилга болуулагдаад, мүнөө ондоо худа урагые хүлээжэ байһанаа түрэл гаралдаа соносхобо.

Энэ үбэлэй һүүл багаар тэрээнэй газар нютагаар гараһан оронар угай хүнһөө Есүүхэйн хүбүүн нэгэ эсэгэтэ дүүгээ алаад, тайчуудай Таргудайда баряанда байна гэжэ дуулаба. Иимэ дээрмэшэн хүнһөө тэрээниие онгон тэнгэринэр зайсуулаа гэжэ баясан зальбарба. «Иимэ хүн манай Бүртэдэ ямараар хандаха байгаа гэжэ мэдээжэ бэшэ» – гэжэ бодоходоо, һүүлшынгээ маргаанһаа нэшхэлээ сүлөөлбэ.

Хариин дайсадай добтолгын үедэ Дэй Сэсэн эриһэн татаба-рииень дууһан түлөөд, бүхы малайнгаа гурбанайнь нэгэ хуби гээжэ, томо эзэмдэлгэнүүдһээ хажуу тээшээ нэмээхэн Хэрлэнээр доошоо нэгэ газарта буугаад, дайсадайшые, нэгэ яһатанайшые нүдэндэ харагдангүй һууба. Бага гарзаар гарасалдааб, хабарай хашанха сагта энээнһээшые ехэ хохидол гарагша, харин мүнөө хүн зомни амиды үлэнһэниинь хаанаб гэжэ олзуурхаба.

Хариин сэрэг харижа, орондонь боржогоной ерэхэдэнь Дэй Сэсэн ёһотойл абарал бэдэржэ мэгдэбэ. Таргудайн хомхой хобдог, хэрээгы дошхон ааша үшөө татаар дайнһаа хайн мэдэдэг хэн: һүни, үдэр, һогтуу, элүүр, аадар бороотойшые, саһа шуургандашые хүнэй зөөри булимтарангүй хажуугаар юрэ гарадаггүй бэлэй. Дай-

най хүүлээр тэрэ тайчуудай мянган сэрэгтэй Буир нуурай талаар тэнэжэ, харгыдань дайралдаһан хүрөөн айлнуудыг илгаагүй дээрмэдэжэ, татаарнуудай хүүлшын мал буляжа, хүнүүдыг баряанда абажа байхыень Дэй Сэсэн хайн ханана. Хамтын олзо орошо хубаалганай үедэ Таргудай бусад ноёдтой хэрэлдэжэ, аһан хайн, аһан тарган хэнгүүдыг булимтархаяа оролдодог хэн.

Боржогон соогоо засаг бариһан Таргудай мүнөө тохёолдоһон гай гасалангуудта Хэрлэнэй отогуудыг зэмэлнэ гэжэ Дэй Сэсэн дуулаад, тэрэ нэн түрүүн хонгирад мэтэ үсөөн тоото һула отогудай адуу мал дээрмэдэхэ гэжэ ойлгобо. «Жадаран, жалайрнууд хүсэтэйнүүд, – гэжэ хүршэ отогуудыг ухаандаа адаглан, тэрэ бодолго болоно. – Бэлээр бээг баһуулжашье байхагүй, харин олхонууд бидэ хоёр лэ аһан ехээр хохидохобди».

Аюулай урда гансараа үлэшэхэгүйн тула тэрэ жалайрта элшээг эльгээжэ, боржогонуудай урда отогудад хамтарха байгаа бэшэ гүбди гэжэ ханамжар таамаг мэдүүлхэн байгаа, тээд мүнөө болотороо харюу абаагүй. Жалайрнууд өөһэдөө сэхэ гарахая айжа, саашаа юунэй болохыг хүлээнэ хаш. «Хэрбээ гайн хүрээг ерээл, жадаранда гүйжэ ошохо, – гэжэ тэрэ бодомжолно. Боржогонуудай добтолоо һаа, яаха хээхээ оложо ядаад, тэрэ иигэжэл өөртөө мэдэрбэ – жадаранда дохижо ошохоһоол бэшэ одоо яахаб, ондоо хайшаа ошохо».

Эгээл энэ үедэ худа ураг буужа ерээ. Түрүүн Хэрлэнээр дээшэ хоёр хараанда табяатай харуулһаа элшэ гүйлгэжэ ерээ.

– Жадаранай ноён зуутан сэрэгтэйгээ зүүн эрьеэр ерээг ябана. Хараха янзада, эбтэй айлшад хэбэртэй, – гэжэ дуулгаба.

Түргэн дундаа гэр бараагаа дээшэн татажа, угталганда бэлдэжэ дүүргээд лэ байхадань тэдэнг хүрээг ерээ. Зуутан сэрэггэ хүрөөнэй саана орхёод, зургаан айлшад айлдань бууба. Тэдэниие сэргэдээ угтажа байһан Дэй Сэсэн жадаранай ноёной хажууда үгэ болоһон Тэмүүжэн хүргэнөө харажархёод, агшан зуура зуг татан зогсобо. Тэрэнг хашалангүй уринаар урдаһаанг энеэбхилбэ. Айлшадтаа дохижо, хүргээг таниһан болохо гү, али таняшагүй болоод байха гээшэ гү гэжэ үшөө мэдэнгүй, Хара Хаданһаа жолооень абаба. Гэртэхинг бусад айлшадтай жолоо угтан барибад.

– хайн байна гүт? – гэжэ айлшад шангаар асууба.

– Баруун тэнгэрийн үршөөлөөр, – гэж дарууханаар эзэд хариуцаба.

– Иймэ сагта айлшадые хүлээгээгүйлди, – ниитын гай аюул тухай дайран хэлээд, Дэй Сэсэн Хара Хаданиие гар дороононь барижа, гэр руугаа дахуулба.

«Тэмүүжэниие дэмы асараагүй ёһотой! – гэжэ тэрэ дары нэжэглэн, түргэн бодолнуудые толгой соогоо гүйлгэнэ. – Хуушан хэрэгээр лэ бэшэ аа гү?»

– Теэд яахаб, ажаһуудал уһан мэтэ урдажал байна ха юм, ямаршые шуурганда тогтонгүй, – гэжэ айлшаниинь һайн зангаар хэлээд, хойноһоонь ябаба.

– Тиимэл дээ, – Дэй Сэсэн зүбшөөжэ, толгойгоо дохёод, өөрөө бээз хүсэлжэ, тэрээнэй үгэдэ далда удха ойлгожо туршаба.

Айлшад томо гэртэ орожо, шэрээнүүдэй саагуур һууба. Хара Хадан эзэнэй хажууда хоймрто һууба, баруун гарһаань Тэмүүжэн, һүүлдэнь Мэнлиг болон бусад һууба.

Хүйтэн айрагтай тагшануудые барюулба. Дэй Сэсэн хүлээнгээр дуугай айлшадаа хараашална, тэдэнь тэнгэри онгонуудта дээжыень үргэжэ, аягаһаа ама хүрбэ.

– Зай, – Хара Хадан хүндэ гуулин аягаяа шэрээ тоншон табяад, эзэн руу эрид хараба, – удаан татажа, хүлээжэ байха саг бэшэ, тиимэл хадань, сэхыень лэ хэлэхэбди. Би шинии хүрьгэнтэй хамта бэриез абаашахаяа ерээбди. Минии ехэ хүбүүн шинии хүргэн хоёр – анда нүхэд, тиимэ хадань, би эсэгынь орондо байхаб. Ши дуулаа ёһотойш, эдэ жэлнүүдтэ ямар олон хохидол энээндэ тохёолдооб, тиимэһээ тэрэ урид ерэжэ шадаагүй. Энэ үбэл манай дайсанда баряанда байгаа, тэрьелжэ шадаа, эсэгынгээ һүлдэ туг хадагалжа шадаа, дүүнэр соогоо айлдаа гурим тогтоожо шадаа, иимэл хүрьгэ өөһэдынгөө басагадта олохоёо һанадаг бэшэ гүбди? Тэрэ һаядаа эсэгынгээ туг үргэхэ, харин Есүүхэйн түмэн мүнөө Ононой адагһаа бидэн руу, Хэрлэн руу ерэжэ ябана, тиигэжэ бидэнтэй хамта тайчуудай урдаһаа бодохо. Харана гүш, ямар хүн ургажа байнаб, ши бидэ хоёрто иимэл нүхэд хэрэгтэй бэшэ гү? Мүнөөшые Таргудай бидэндэ занажа байна, һүүлдэньшые занаха – үргэн талада дайсад хэзээдээшые барагдаха бэшэ, үнэн хүнүүдтэ дайсад хэзээдээшые мундаха бэшэ – хайшан гэжэ һүр һүлдэтэй

зонтой нэгэдэжэ, хүсэ шадалаа арьбадхаха тухай булта бодомжол-
хо ёһотойбди. Энээн тухай юун гэжэ бодонош, Дэй Сэсэн?

Дэй Сэсэн тэрэ дары хүрьгэндөө уриханаар энеэбхилдэг бо-
лобо. Хүсэтэй шанга абари зантай хүршэһөө үнинэй үһэрилдөө
хүлеэнгүй, иимэ бэлэхэнээр дүүрэжэ, энэ аюултай хаһада нэнгэхэ
талын олоһондо тэрэ угаа ехээр баясажа, басаганайнгаа хуби
заяа ондоогоор шиидхэхэ гэхэн һаналаа дары орхибо.

– Үнэн үгэ хэлэнэт, сэсэн ухаатай Хара Хадан. Энэ хүшэр сагта
дүтэ боложо, нэгэдэхэл хэрэгтэй. Би хүрьгэн тухайгаа һанаата бо-
ложол байгаа, өөрын хүбүүндэл һанаагаа зобожо байгаа, мүнөө
одоол ерэхыень хүлеэжэ абабаб даа. Мэнэ дороо басагаяа хүрь-
гэндөө үгэхөөр бэлэнби, эдэмнил жаргалтай байг лэ даа.

– Зай, тиигэбэл, сагаа гэжэ байнгүй, хэрэгээ эхилэе.

– Эхилэе.

Тэмүүжэн хүшэр ашаагаа бэеһээ хаяһан мэтээр урдахи үдэр-
нүүдэй һанаа зоболгоһоо һалаһандаа хүнгөөр һанаа алдаба. Тэрэ
зосоогоо жаргалтайгаар энеэбхилбэшье, досоогоо баяраа нюужа,
бүхы шадалаараа хүрьгэ орожо байһан хүнэй шэг түхэл бээдээ
баряад һууба.

Хүреэнэй саана талада табигдаһан томо гэр соо айлшад хоно-
бо. Түүдэгүүдые тойроод Хара Хаданай харуулай зуутан тогтобо.

Үглөөгүүр эзэдэй басагаяа хүргэхэ бэлдэлгэ эхилбэ. Нара-
най гарахын урда тээ Тэмүүжэн һэрихэдээ гэрэй баруун ханаһаа
хүреэнһээ, Дэй Сэсэнэй айлһаа, хэсын абяа дуулаба. Тэндэ хон-
гирадай бөөнэр тэнгэридые болон отогойнгоо онгонуудые дууда-
жа, басагандaa үршөөл хайра эринэ гэжэ ойлгобо. Удаань наран
гаража, хүреэнһээ хүхюу шууяан дуулдаба. Дуу шуун, олон хүнэй
хоолойн абяан, хүхюу хашхаралдаан улам шангадаһаар, бүхэли
үдэр талада аалидабагүй.

Айлшад хүлеэжэ, бүхэли үдэрөө гэр соогоо амаржа үнгэргэбэ.
Хүреэнһээ эдээ хоол элбэгээр зөөбэ, Хара Хаданай сэрэгтэ арбаад
хони асарба, сэрэгшэд тэдээниие гаргажа, эзэдэй тогоонууд соо
шанаба.

Тэмүүжэн урзанда Ехэ Сэрэнэй дүү басага, өөрынгөө абга эгэ-
шые хадамда үгэжэ байһыень һанаба. Хадамда гараха эгэшэнь
тиихэдэ нүхэд басагадтаяа дахалдан, хүреэнэйнгээ түрэлэй айл

бүхэндэ орожо, уйлажа, хахасалгын дуу дуулаа бэлэй. Айл бүхэндэ хони гаргажа, хүндын эдээ хоол табигдаа нэн.

«Мүнөө минии Бүртэ хахасаж, бүхы түрэл гаралаа эрьежэ байна, – гэжэ Тэмүүжэн бодоод, гэнтэ тэрээниие хайрлаба. – Тэрэ уйдажа, бархирна ёһотой даа».

* * *

Хара үглөөгүүр, үүрэй сайхые хүлээгээд, тэдэ хүрээн ошобо.

Тэнгэри нэгэшье үүлэгүй, баруун тээхээ нулахан халхин хилганын сайбар орой найгалзуулна. Хара Хадан гэрһээ гаража, тэнгэри өөдөө хараашалаад, шоглобо:

– Манай Тэмүүжэн урагшатайл ха, ямар үдэр гэрлэнэбши, тиимээр лэ намгантайгаа нууха гэлсэгшэ.

– халхиншье мүнөө баруун тээхээ, баһал һайн бэлгэ тэмдэг, – гэжэ Мэнлиг зүбшөөбэ.

Жамууха эсэгынгээ мори эмээллэжэ байхадаа Тэмүүжэндэ энеэбхилнэ:

– Зай, бэримнай эртэ бододог ха гү гэжэ хараябди...

Тэмүүжэн юундэшьеб эшээд, дуугай ээмээ хабшаба. Ганзагаа шалгаад, Бэлгүтэйһээ азаргынгаа жолоо абаба.

– Манай талаһаа хэн барилдахаб? – гэжэ Жамууха дүрөөдөө хүлөө табижа, эмээлдээ нуун, асууба.

– Бэлгүтэй, ши барилдахаш, – гээд, Тэмүүжэн эрилтэ табин, шэрүүнээр дүүгээ хараба.

Тэрэнь бэлэн байһанаа мэдүүлжэ, дары дохибо.

– Зүб, – гэжэ Хара Хадан дэмжэбэ, – барилдаашан өөрын отогой байха ёһотой, үгы гэбэл, хүрьгэн өөрын барилдаашангүй, талаһаа хүлһэлнэ гэлсэхэ.

Хүрээнэй хахад замда тэдэ тогтожо, моринһоо бууба. Зүүн тээ тэнгэри улайжа эхилбэ. Тэмүүжэн ганзагаһаа сумаагаа түргэн абажа, гэрһээ абаһан түйсэтэй архи, хэршэһэн мяха гаргаба. Аяга руу бага багаханаар хэн, огторгойн зүүн хаяа руу, Атай Улаанһаа эхилээд, зүүн тэргэридтэ шанга шангаар нэрэнүүдыень дурдажа байгаад, үргэжэ эхилбэ. Бэлгүтэй хойноһоонь мяха үргэнэ.

Һүүлшынхи, дүшэн дүрбэдэхи тэнгэридэ хүрөөд, тогтонгүй, хүбүүдтэнь, хаануудта оробо. Тэрэ тордиһогүйгөөр хара багаһаа

мэдээжэ нэрэнүүдые нэрлэжэ, бодолоороо доро дохин хүгэдэнэ. хүлшынхи, наядахи хаанда хүрөөд, ханаа амарангыар хадын орой шэртэбэ – наранай гарахын урда тээ үрдибэ.

Хадын саанаһаа наранай улаан дүхэригэй гаратар хүлээгээд, Тэмүүжэн шэнэ түйсэһөө багаханаар аягалжа, баруун талын тэнгэринэртэ – табин табан сагаан тэнгэринэртэ, тэдээнэй ерэн хүбүүдтэ сэржэм үргэбэ. Хаан Хурмаста тэнгэрийн гурбадахи хүбүүн Чингис Шэрээтэ Богдодо тагшынгаа билтартар хэжэ үргэбэ. Мэнлиг Хара Хадан хоёр тэрээнэй хойноһоо анхаралтайгаар адаглажа байһаанаа, гайхангыар бэе бээе харалсаба.

Дүүргээд, булта архи балгажа, удаарангүй хүрэн руу мордобо. Баруун хаалгын харуулай сэрэгшэд тэдээниие холоһоо адаглана. Хажуугаарнь гарахадань худа урагыё хүндэлһэн тэмдэгээр доро дохибо.

Хатаралдаһаар, тэгэн дундань хүрэбэ. Тэдээниие хэншье угтабагүй. Бэлгүтэй томошуулай удаа сэргэдэ дүтэлхэдөө гайхангыар асууба:

– Үсэгэлдэрһөө мүнөө болотор унтажэ байна гээшэ гү?

– Иимэ ёһо гурим, – гэжэ Жамууха тэрээндэ ойлгуулба. – Бидэ өөһэдөө тэдээндэ орохо ёһотойбди.

Хара Хадан Тэмүүжэниие дахуулаад, гэртэ түрүүн оробо. Тэдээнэй хойноһоо бэлэг сэлэг, хүндын эдээ гартаа бариһан бусадынь ябаба.

Дэй Сэсэн Цотан һамгантайгаа гуламтынгаа дэргэдэ һууба.

– Һайн байна гүт? – гэжэ Хара Хадан шангаар асууба.

– Дээдэ тэнгэрийн үршөөлөөр, – гэжэ Дэй Сэсэн харюусана.

– Бидэ тугалаа бэдэржэ ябанабди, – гэжэ Хара Хадан хэлэбэ. –

Танай руу ороо гэлсэнэ, хараагүй гүт?

– Хараха хэрэгтэй, магад, манайшье хүрэг соо байжа болохо, – гээд, Дэй Сэсэн дохижо, һуухыень уриба.

Дэй Сэсэнэй һамган айлшадһаа хүндын эдээтэй тулам абажа, шанаһан мяха гаргаад, табэг дээгүүр табина. Тэмүүжэн архитай шэнэ түйсэ гаргажа, зэд аяга соо хээд, эгээл хоёр жэлэй саана эсэгэдээл адляар онгонуудта, удаань галда үргэбэ. Аягаар дүүрэн аягалаад, Дэй Сэсэндэ харбайхадаа һануулба:

– Урзанда жэл эсэгтээ ерэхэдэмни танай аха захатан архиин-емнай найн шанарай гэж хэлээ нэн, мүнөө туршажа үзыт даа, нуладашоогүй бээ, охиёо гээгээгүй аабза?

Дэй Сэсэн дэмжэнгээр тэрээниие хараад, аяга абажа, нэрэгүй хургаараа үрхэ руу үргэжэ, аалихан дууһан ууба.

– Архи улам хатуу болоод байна, – гэжэ тэрэ мэдүүлбэ.

Тэмүүжэн энеэбхилэн, тэрэл аяга руунь дахин аягалжа, Цотан намгандань энеэбхилэн барюулба. Тэрэнь шалгангяар тэрээниие хаража байһанаа, урдаһаань энеэбхилэн, аяга тодожо абаад, баһал дууһан ууба.

– Хатуу аад лэ, хүн шэнги зөөлэхэнөөр уугдана, – гэжэ ханангяар тэрэ хэлээд, гарһаань түйсэ абажа, бусадта аягалжа эхилбэ.

Тэмүүжэн Бэлгүтэйн гарһаа бэлэгтэй тулам абаба. Араата малгай гаргажа, тонгойжо дохёод, Дэй Сэсэндэ үмдэхүүлбэ, удаань тэрлиг дала мур дээгүүрнь нэмэрюулбэ. һүүлээрнь намгандань дохижо, хүндэ торгон бүдэй хэдэн хэнэгүүдые һарбайба.

– Хурьгэмнай баян юм байнал, хүн бүхэнһөө иимэ бэлэг абахагүйш, – гэжэ тэдэ гайхалдан, бэлэгүүдые хараашална.

«Шоглоногүй хаш, – Тэмүүжэн тэдээнэй шарай хёрхоор адаглана. – Бидэниие үгыршөө гэжэ һанаа ёһотой».

Яаралгүйгөөр ёһын гуримаар архитай томо түйсэ дууһан уугаад, хурьгэнэй гэрһээ асарһан хүйтэн мяха садатараа эдибэд. Худа урагууд гэрэй эзэдые хүндэлжэ, өөһэдөө тэдээнһээ багые ууха, эдихэ аргагүй байгаа. Хурьгэ ороһон Тэмүүжэн лэ гансаараа эдээ унданда гаршые хүрэбэгүй.

Бүхы ёһын дүүрэн хойно Дэй Сэсэн садангяар хэхэрээд, найн зангаар энеэбхилэн, гэдэһээ эльбэжэ, айлшадаа хараашалба.

– Зай гэжэ, хурьгэмнай найнаар бидэниие хүндэлбэ. Мүнөө арад зоноо хүндэлхэ саг ерээ.

– Ерээ, ерээ, саг ошожо байна, – гэжэ Хара Хадан зүбшөөбэ.

Гэрһээ гарахадаа Тэмүүжэн урдань ябаһан Жамуухын үүдэнэй хүшэгэ доогуур гарахадаа тонгойгоод, һогтуугаар хажуу тээшээ найгаад абахые хаража, сэхэ нюур руунь хараба.

– Ши яагаабши, анда, һогтошобо гүш?

Тэрэнь зэмэтэйгээр энеэбхилбэ.

– Би Бэлгүтэйн түлөө үшөө уулсааб, тэрэ барилдаха ха юм.

Дэй Сэсэнэй тэдээнэй хөөрэлдөө шагнаад, толгойгоо саашань эрьюулэн, юуншьеб бодомжолжо байхыень Тэмүүжэн обёорбо.

Булта мориндоо мордобод. Эзэд айлшадаа хүрээнэй хойто тала руу дахуулан абаашаба.

Захын гэрнүүдэй саанахи хотогорто хүн зон үй түмөөрөө сугларанхай байба. Тэг дундань үбгэдүүд нууна. Моридоо хонгирадай хүбүүдтэ үгөөд, тэдэнэр Дэй Сэсэн Цотан хоёрой хойноһоо урагшаа гараба. Тэдээниие хараад, хүн зон харгы гарган үгэжэ, хэдэн тээһэнь һонирхожо шэртэнэ. Бултанһаа ехээр намайе харана гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо, һонор шэхээрээ дүтэхэнэ байһан залуу хүбүүдэй хөөрэлдөө шагнаба:

– Энэ урзанда харбаһан хүбүүн гү даа?

– Тэрэ алуулаагүй һэн гү?

– Тэрэниие бэшэ, эсэгыень алаа.

– Энэш тэрэ гээшэ гү?

– Ши мангарһаа танинагүй гүш?

«Намайе үшөө һанана ха даа...», – гэжэ Тэмүүжэн досоогоо мihэд гэдэ.

Саашаа ошоходоо дүхэриг соо аһажа байһан түүдэгэй доогуур дэлгэгдэһэн арһан дээгүүр обоо хүбөө шанаһан мяхан табяатай гэжэ тэрэ холоһоо обёорбо. Томо түйсэ, модон домбонууд жэрылднэ.

– Яагаа ехээр шанаа юм бэ, – гэжэ Жамууха шэхэндэнь шэбэнэн, архяр анхилна. – Нэгэ обоо соонь табан адуунһаа бага бэшэл хаш.

Тэдээниие түүдэгэй хойто тала абаашаба. Дэй Сэсэн Хара Хадан хоёр зэргэлэн нуужа, хоёр талаһаань дүтын худа урагууд нууба, тэдээнэй һүүлээр хүн зон удаан нуужа, ехээр нобшорбо. Гурбан дабхараар дүхэриглэн нууба: дотоодо дүхэриг соо үбгэд, хоёр газаахидань арад түбхинэбэ. Тэмүүжэн Хара Хаданай хажууда нууба, нэгэ хэды газараар нууриин түлөө бага зэргэ ар-түр арсалдаан болоод абана – бэриин түрэлнүүд отогойнгоо нэрэ түрөөр хэн дээрэ нуухаб гэжэ тоосолдоно хаш.

Одоол булта номгоржо, дуугай болобо. Дэй Сэсэн ёһо сахин, шанагдаһан адуун төөлэй гартаа барижа, Хара Хаданда дохин барюулба. Тэрэнь дохин, тодожо абаад, урдаа табиба. Дэй Сэсэнэй Тэмүүжэнтэй хоёр жэлэй саана нүхэсэһэн ехэ хүбүүн Алчи хаа-

наһааб даа бии болоод, мihэрэн, тэрээндэ адуунай дала, хажуугаарнь табигдаһан хабһа, нюрганай мяха бариба. Бэлгүтэйдэ урдахи хүлэй дээрэхи яһа, Жамуухада нүгөө талыень, Мэнлигтэ үбсүү, тэрээнэй хүбүүндэ хойто хүлэй шэлбын яһа хүртүүлбэ.

Хара Хаданай адуунай төөлэйн духада үлөөһэн гурбалжан хэһэг арһанһаа отолжо, толгой дээгүүрээ ара гэдэргэнь шэдэхэдэ найр эхилбэ. Гурбан наһатайшуул эндэ тэндэһээ мяханай хэһэгүүдые абажа, найман зүг руу үргэбэ, удаань арба гаран хүбүүд дүхэриг соогуур ябажа, гүрэмэл торхонуудаар мяха тараажа эхилбэ. Тэдэ һуугшадай дундуур ябажа, гартань хэһэгүүдые, өөхэтэй мяхатай адуунай хабирга, нюрганай мяха болон бусад яһа барюулба.

Үглөөһһөө үлэн байһан Тэмүүжэн хүн бүхэндэ мяха хубаалга һамбаашалжа, тэрээн руу харахая болиходонь, хутагаяа гаргаад, өөрынгөө хэһэгһээ хэршэжэ, эдижэ эхилбэ. «Түргэн дүүрэхэй даа, – гэжэ агшан зуура һанаба, үшөө олон хэрэг бүтээгдэхэ ёһотойень мэдэбшье, – түргэн Бүртөө харадаг наа, ямар болоо хаб даа?».

Хүнүүд эбтэйгээр хоол барина. Залуушуул шоно шэнгээр шүдөөрөө мяха таһалжа, яһанһаань хүсөөр ходолно, харин ахашуул хутагаар отолжо, амандаа дүүрэн хээд, жажална, булта хүхюүтэйгээр бэе бээ харасагаана. Бүхы дүхэригүүдээр ойлгогдохогүй хүүээн эдэлжэ, эндэ тэндэ энеэдэн, һүүхирэлдөөн дуулдажа эхилбэ. Эдир хүбүүд тогтонгүй торхоёо дүүргэжэ, мяха шэрэжэл байба. Түүдэгэй дэргэдэхи обоолоотой мяхан бага багаар хорожо байгаа һэн.

Нэгэ хэды сагай үнгэрһэн хойно байд гээд лэ эндэ тэндэһээ мэрэхэн яһанууд хажуу тээшээ шэдэгдэжэ эхилбэ. Энээниие хараад, Дэй Сэсэн захирба:

– Хүнүүд садажа эхилбэ, архи аягалхаар болоо.

Хүбүүд дүхэригөөр домбо, түйсэнүүдые шэрэжэ эхилбэ.

Удаан архи уубад. Арһан дээрэ үлэхэн мяха дүхэриг руу абаашаба. Зарим хубинь захын гэрэй хажуугаар зогсоһон үхибүүдтэ тарааба, мүн хүрээн руушье абаашаба. Тэмүүжэн эсэжэ, шалажа, Жамуухые тохоногоороо түлхинэ, тэрэнь толгойгоо дохёод лэ, унтаһа. Эгнээгээр хүхюу шууян дуулдажа, жаргалтай энеэдэн эдэлнэ.

– Зай, мяхаар хүндэлбэ, архи уулгаба, мүнөө барилдаашадаа харуулагты! – гээд, дундахи дүхэригһөө һахалгүй үбгэн бодожо, хашхарба.

- Барилдаан!! – эгнээгээр бүрхирэлдэбэ.
- Барилдаа харуулагты!
- Хэнэй тала хүсэтэй хаб, үзээлши...
- Манайхиhaа хэн гарахаб?
- Эдээндэш барилдаашад үгыл.
- Нэгэ тээ нюугаа ёһотой, мэхэтэйнүүд.
- Хурьгэн өөрөө гараг лэ...

Тэмүүжэн Бэлгүтэй руу хараба, тэрэнь дары нууриhaа бодоод, хубсаhaа тайлажа эхилбэ. Мэнлигэй хүбүүн тэрээндэ хамһалсаба. Бүһэн хүрэтэрөө хубсаhaа тайлаад, Бэлгүтэй дүхэриг руу орожо, хоёр тала руу дохибо. Һогтуурхаһан хонгирадууд наада барингяар тэрээниие шэртэбэд.

- Энээнһээ дээрэ бүхэ олдоогүй юм аабы?
- Эдэ бидэниие наада бариба хаш...

Бэлгүтэйн урдаhaа Бүртын дүү, юһэтэй Хи гараба. Тэмүүжэн наһаар аха хүбүүе табиха гэжэ айжа байгаа һэн, эндэ бэрхэ барилдаашад бии гэжэ мэдээжэ. Хи хүбүүе хараад, тэрэ гансата наагаа амарба. Үглөөгүүр Дэй Сэсэнэй тэдээнэй хөөрэлдөө шагнажа байхые хараһанаа һанажархиба. «Бидэһээ хэн барилдахаб гэжэ мэдээд, адли зэргэ хүбүүе табиха гэжэ шиидээ, тиигээл хадаа үнэн сэхэ гээшэ», – гэжэ тэрэ бодобо.

Хи Бэлгүтэйдэл адли шиираг бэетэй, бүһэн хүрэтэрөө нюсэ-гэлөөд, энеэбхилэн, бээе ташасагаан, хоёр тээшээ дохибо. Хонгирадууд һүүхирэлдэн, тэрээниие дэмжэбэ. Гэнтэ тэрэнь эрьелдээд, энеэбхилхээ болёод, Бэлгүтэйдэ добтолбо.

Дүхэригэй тэг дунда тэдэ уулзаба. Тойроод хүнүүд дуугай хүлээнэ. Доошоо бүхылдөөд, барилдаашад аргаахан эрьелдэжэ эхилбэ, бэе бэеынгээ нүдэ руу хаража, бэе бэеынгээ хүдэлсэ хёрхоор адаглана. Бэлгүтэй анхан Бүри Бүхэ абгынгаа барилдаа һажааж, хүлдэнь дары аһалдаха бэлэн байхын тулада нэгэ мүрөө доошонь болгобо. Тэрээниие харахада, тэрэ тиигэхээл байһан мэтээр үзэгдэнэ, тэрэ таһалдангүй тэмсэгшынгээ баруун хүл руу шэртэнэ. Харин тэрэ гэнтэ шал ондоо юумэ хэжэрхибэ: урагшаа хажуулдин даб гээд, баруун гарһаань барижа, өөр тээшээ угзаран, агшан зуура ара нюргандань гаража, бэлхүүһээрнь шангаар бажуушаба. Бүхынгөө диилдэшэхэдэ хүн зон хүүешэбэ. Бэлгүтэй

хүнгэхэнөөр Хи хүбүү үргэжэ барид гээд, болгоомжотойгоор хүл дээрэнь табиба. Хүн зон дахин хүүелдэбэ, энэ удаа илагшые ур-машан дэмжэбэ. Бэлгүтэй хүхюутэйгээр энеэгээд, эбтэйгээр тэм-сэгшээ тэбэрибэ, тэрэнь аягүйрхэнгээр урдаһаань энеэбхилбэ, тиигээд хоёр тээшээ тараба.

«Хасар эндэ байгаа хаа, миин орхихогүй хэн, заатагүй хурьган шэнгээр газар дээрэ шэдэхэ байгаа», – гэжэ Тэмүүжэн Бэлгүтэйе магтахаяа гү, али хараахаяа мэдэнгүй бодобо.

Тэрэ Дэй Сэсэн тухай баясан бодоно: «Бидэндэ ёһотой барилдаашан үгы гэжэ мэдээд, зорюута адлиие табья. һүүлдэнь далан жэлдэ минии түрэдэ бидэнэй диилдэһэн тухай хэлсэжэ байха байгаа бшуу».

Барилдаанай һүүлээр эзэд худанартаяа Дэй Сэсэнэйдэ ошобо. Тэдээнтэй зарим аха захатан ябалсаба. Арад зон архи уухаяа үлэбэд.

Айлда газаахи галынь аһажа байба. Тортогтой үндэр шулуун дээгүүр уһаар дүүрэн томо шэрэм тогоон табяатай. Галай хойто талада үндэр наһатай эртэ урдын гурбан үбгэд һууба. Хоёр залуу эрэшүүл жэлтэй хони асарба. Тэмүүжэндэ энэнь мэдээжэ байба: тэрэ хони гаргаад, һамганайнгаа элинсэг хулинсагуудай хүнэхэ-дые гэрһээ хашалангүй табихынь тулада хүндэлхэ ёһотой байгаа. хүнэхэдэй орондо үндэр наһатай аха захатан һууна.

Тэмүүжэн галай урда талада зогсожо, эрэшүүлэй гарһаа тэршэлжэ байһан хони абаад, Дэй Сэсэнэй угайнгаа хүнэхэдтэ зальбаржа, тэнгэридэ, галда архи үргэхыень хүлэбэ. Тэрээнэй дүүргэхые хүлээгээд, хониёо дүхэриг руу абаашаба. Тэрэ галые ба үбгэдые нара зүб гурба дахин тойроод, тэрээнээ газарта табиба. Басаганай түрэл гарал тойроод һууба.

Тэмүүжэн хутагаа гаргаад, хониной гэдэһэн дээрэ түргэн отолжо, тэрээн руу гараа хэбэ. Хониной дан шангаар тэршэлхэдэ дары үхэнгүй байжа болохо гэжэ тэрэ айжа байба. «Бүхэ голтой ха даа...», – гэжэ тэрэ бодоод, томо голыень гараараа бэдэрбэ.

Тэрэ эрид татажа, халуун шуһан альган доторнь сохилоод, до-соонь гоожобо. Хонин эрид һулараад, хүлөө самнахаа болиһоор, амияа түргэн табиба.

– Хүндэ гартай байна даа хүрьгэн, – гэж урматайгаар тойрон дуугаралдаба. – Хонин тэрэ дороо дуугай болоо.

Тэмүүжэн хүнгэнөөр ханаа алдажа, үбшэжэ эхилбэ...

* * *

Мэнлиг эдэ үдэрнүүдтэ Тэмүүжэнэй хойноһоо зада адаглаба. Тэрээниие хараад, ханаандаа тэрээнэй өөртэнь, Хара Хаданда, Дэй Сэсэндэ хэлэһэн үгэнүүдые бултыень дахин буйлуулжа, энэ хүбүүн наһанһаа урид ехэ ухаатайгаар ургажа байна, саашадаа Есүүхэй эсэгээ, Таргудай болон бусадые бултыень булиха гэжэ улам үнэншэжэ байба.

Бүхы энэ сагта Мэнлиг ехэнхи хубидань дуугай байба. Хара Хаданда ахалагшын нуури үгөөд, булантай алдид эзэдэй хүндэдэ хүртэжэ, булантай алдид хундагаяа үргэжэ нуугаа, харин досоогоо үсэд нэтэрүүгээр өөрынхиеэл ханаархажа байгаа һэн: «...Саг ерэхэ, энэ хүбүүн бэлэхэнээр бүхы уг аймагаа гартаа абаха. Харин Хүхэчу бидэ хоёр тэрээнэй хажууда үлэхын түлөө гурба дахин мэхэтэй байха ёһотойбди. Үгы гэбэл, толгойгоо гэжэ болохош... Тэрээнэй бидэндэ аюулгүй болгохын тула наһаараа бидэндэ баяр хүргүүлжэ байха ёһотойбди, тэрээнэй түлөө хамаг бүхы юумэ хэхэ хэрэгтэй – энэ мэдэрэл тэрээндэ бии, тэрээниие носоохо шухала. Хүхэчу тэрээниие хэжэ шадаха. Ямар хүшэр ябуулгаар, ямар ехээр оролдолго гаргажа, хара тархья хайрлангүй эсэгынь үлүүс хамгаалжа, бусаажа шадаабибди гэжэ Тэмүүжэндэ харуулха, энээниие хайнаар лэ этигүүлхэ хэрэгтэй. Тиигээд энэ хэрэг хайшан гэжэ хүшэр болгохоб, тиихын түлөө юу хэхэб гэжэ бодомжолхо. Юунһээ бэрхэшээлнүүдые бии болгохоб? Мянгатан тэрээнэй гар доро орохоёо хананагүй гэхэһээл эхилхэ. Тэдэнэр сүлөө байжа нураа, өөрынгөө тархьяар бодомжолхоёо ханана. Тэдэнтэй хөөрэлдэхэ, Тэмүүжэнһээ холо байхыень оролдуулха, магад, хари тала руу эльгээжэ туршаха. Тиихэдэнь би эзэндэнь һөөргэнь бусааха арга олохоб, һүүлдэнь мянгатаниие эзэндээ урбаа гэжэ гэм тохоод, үлдэхэ, дарганарай орондо өөрынгөө хүнүүдые табиха. Сэрэг би өөрөө хүтэлхэб. Сэрэг хүтэлһэн хүн ноёшье зонхилхо. – Мэнлиг булантай архи уужал байна, һогтожол байна, зүгөөр өөрынгөө бодолой утаһа ухаандаа бүхөөр лэ бажууна. – Хэрбээ

тэрэ тиигэһээр ганса боржогонуудай дээрэ гарабал, энэнь хаанта засаг болохо. Харин хаанда, илангаяа иимэ залуу хаанда, дайшан ноён хэрэгтэй, тэрэнь би болохоб... Харин мүнөө дээрээ сэрэгүень бэлээр гартань оруулхагүйн тулада удаан сагай хугасаада баряад байха, тиихэдэ гансал минии гарһаа бусаха. Тиигэжэл Тэмүүжэн минии үгэ доро байха. Би тэрээниие хазаарлаад, шанга баряад байхаб, Хүхэчу тэрээнэй зүүдэндэ минии шиидхэбэри шэбэнэдэг байха. Тиимэл байха!».

* * *

Тэмүүжэн хони үбшөөд, үеэрнь багахан хэһэгүүд болгожо, тогоон соо шанаба. Шанаһан мяха үйһэн тэбшэнүүд соо хэбэ. Үе бүхэнһөө хэршэмэл отолжо – толгой, дала, үбсүүн, хабһанһаань – маани уншан, галда үргэбэ, үшөө хэршээд, ехэ гэртэ орожо, гуламтын гал хүндэлбэ, бусажа ерээд, баһа отолжо, гэрэй онгонуудые эдеэлбэ. Хүн зон үгэ дуугүй тэрээнэй хүдэлсэ бүхэниие ямар нэгэ алдуу хэжэрхинэ аа гү гэжэ хёрхоор адаглана.

Һөөргөө бусажа, Тэмүүжэн төөлэйтэй тэбшэ абаад, дундань һууһан үбгэндэ дохин бариба. Зүүн далаар баруун тээхи үбгэ хүндэлбэ, зүүн тээхи үбгэндэ үбсүү барюулба.

– Зай, хүрьгэн хүбүүн манайнгаа элинсэг хулинсагуудые хүндэлбэл даа, – гэжэ Дэй Сэсэн соносхоод, хүхюутэйгээр түрэл гаралдаа хандаба. – Мяха абагты, али таанар хүн бүхэнэйтнай гарта барюулха гэжэ һанаа гүт?

Цотан Тэмүүжэндэ уһатай домбо асараад, гар дээрэнь адхажа үгэбэ.

Бултантай мяха амталаад, эзэд болон худанар гэртэ оробод. һуубад. Дэй Сэсэн Хара Хадан хоёр дундаа һуури үлөөгөөд, холо холохоно һууба. Тэмүүжэн бэри басага оруулхань гэжэ дары ойлгобо. Зүрхэ сэдхэлынь мэгдэн, баяртайгаар сохилшобо. Амьяа тааад, газраа хөөрсэгэнэн шууяхань улам шангадажа, үүдэнэй саана олон хүнэй шаршаганан ябахые дуулаба.

Үүдэнэй хушалта үргэгдөөд, торгон хубсаһатай хүгшэн орожо, гэдэргээ эрьеэд, үргэн тэрлиг үмдэһэн басага урагшань гаргаба. Тэрэнь ороод, нюргаа сэхэлбэ, Тэмүүжэн Бүртые таниба. һүүлшын хоёр жэлэй хугасаада тэрэ ондоо болоо, хуга ургаа, халта

түлжөө, гансал нюдэниинь тэрэл зандаа хёрхо, дулаахан, илдам-хан. Тэрээнэй хойноһоо ондоо басагад оробо.

Сэдьхэлээ хүдэлһэндөө улайшанан Бүртэ харахагүй нюдөөр тойрон түргэн харад, худанарта дохибо. Эхэнь дүтэлөөд, гарһаань барижа, хойморто дахуулан абаашаад, эсэгэ худа хоёрой хоорондо хуулгаба.

Тэмүүжэн нюдөө һалгаангүй тэрээниие шэртэбэ. Тэрэнь хара-саа зарсанхай, бээ баринхай, хүдэлэнгүй һууба. Удаань харасыень мэдэржэ, толгойгоо эрьюулээд, хитүүгээр, асуунгаар нюдөөрөө золгобо. «Ши гээшэ гүш? – гэжэ асууһан мэтэ. – Анхан ерэнэн үнөөхил хүхюу дорюун, һайхан зантай хүбүүн гүш?». Тэмүүжэнэй досоо энэрхы дулаанаар сорьёжо, сэдьхэлһээ бадарһан энеэбхилгээ нюужа шадангүй басагые харюу энеэбхилгээр ялас гэнэн нюдээ хажуу тээшэнь абаашатар шэртэжэл байба.

– Энэл даа манай басаган, – эсэгэ хүнэй гуниг даран, Дэй Сэсэн энеэбхилбэ. – Бидэ энээнэйнгээ түлөө эшэхэ, улайхагүйбди, хадамай эхэнэртэ хэрэгтэй юумэндэ хуу һуранхай, түбшэн даруу зантай, нойр багатай, гар уратай, хара тархья хараад ябахагүй, улаан гараа һула табяад хуухагүй. Үбгэнэйн лэ һайн хандаса гэр бүлэдэнь жаргал асарха.

– Тэмүүжэн ухаатай хүбүүн, – гэжэ Хара Хадан энеэбхилэн харюу үгэбэ, – танай басаган – үүрэй толон, шэлээнэй хүүхэн, шарай һайтай, нюдэндөө галтай – иимэ һайншые, һайханшые басаганда муугаар хандажа болохо юм аал?

– Зай, шэнэ гэр бүлын аза жаргалай түлөө ууя, – гээд, Дэй Сэсэн хундаганууды дүүргэбэ. – Хүрьгээ гоёохобди...

Бүгэдэ ууһанай удаа басаганай эхэ Цотан хаанаһаашьеб боолто гаргаад, задалжа, нимгэн арһан самса, үмдэ гаргаад, Тэмүүжэндэ дүтэлбэ. Тэрэ һууриһаа бодожо, бүһэ, тэрлиг, гутал, удаань самса, үмдөө тайлаад, нүсэгэлжэ, гараа үргөөд, шэнэ самса үмдүүлбэ.

Цотан тэрээндэ хубсалхадань туһалба. Тэмүүжэнэй гутал үмдөөд, бүһөө бүһэлхэдэнь, тэрэ энгэрһээ нариихан оһорто үлгөөтэй бүргэдэй томо хушуу гаргаад, хүзүүндэнь үлгэбэ.

– Энэ хушуун шамайе эльбэ жэльбэһээ, элдэб аюулһаа абаржа байг. Би энээниие эхын урдын үгэнүүдээр тарнидааб.

Хоёр басагад дүтэлбэ. Нэгэнийн дутуу гүрэнэн мориной дэлһэ, нүгөөдэнь гурбан томо гуулин тоборуулга баринхай. Цотан Тэмүүжэнэй арада байгаад, гэзэгыень задалба. Яһан һамаар үһыень һамнажа, оролдосотойгоор адуунай дэлһэтэй болон тоборуулгануудтай ниилүүлэн, һөөргэнь гүрэбэ.

«Түргэн бусадаг һаа, – гэжэ Тэмүүжэн эсэнгээр бодожо, хүндэ тоборуулгануудай тархиинь гэдэргэнь татахые мэдэрэн, һэмээхэн Бүртэ руу хараба; тэрэнь эшэмхэйгээр нүдөө доошонь буулганхай тэрэл зандаа һууба. – Ойртожол байгаа ёһотой».

Тэдэ дахин ууба – энэ удаа хүрьгэн хүбүүгээ хубсалуулһанай түлөө, удаань бэри эхэтээ болон нүхэд басагадтаяа аян замда бэлдэхээ гараба.

– Би өөрөө таанарые үдэшэжэ шадахагүйб, – гэжэ һогтод гэнэн Дэй Сэсэн Тэмүүжэн Хара Хадан хоёрые шэртэнэ, – өөһэдөө мэдэнэт, үлүүсээ орхихоор бэшэ саг болоод байна. Эхэнь ошохо, гэртэнь хүрэтэр хүргэхэ. Энэньшье дээрэ, хоёр эхэнүүд һайнаар бүхы юумэн тухай хөөрэлдэнэ ааб даа, намда тэндэ хөөрэлдэхэсье хүн үгы, Есүүхэй ноён бидэнһээ ошонхой гээшэ ааб даа. Ши, хүндэтэ худа, аюулһаа эдээниие хамгаалыш даа.

– Энээн тухай шинии зүрхэн бү үбдэг, – гэжэ Хара Хадан тэрээнэй һанаа тэгшэлнэ. – Мэнлиг гэр хүрэтэрнь хүргэхэ, би тэрээндэ сэрэгшэдые үгэхэб. Хэрлэнэй эхээр аюулгүй, тэндэнһээ хада уула дабаха. Энэшни сэхэ талада ябаһан шэнги бэшэб дээ... Харин ши, – тэрэ хөөрөөгөө гэнтэ хэрэг тээшэ ябуулба, – хоёр хоноод, намда ерээрэй, урда талын бүхы ноёд байха, манда хөөрэлдэхэ юумэн бии.

– Ерэхэб, – гээд, Дэй Сэсэн харюудань хүхюүтэйгээр энеэбхилбэ. – Есүүхэйн түмэнэй бидэнтэй хадань, тайчууд бидэндэ өөдэрхэхээ айха бшуу.

Эсэгынгээ сэрэг тухай дуулахадаа Тэмүүжэн досоогоо хүлгэжэ, сэдхэлээ хүдэлгэн бодомжолбо: «Магад, эсэгынгээ үлүүс бусааха тухай эдээнһээ туһа эрихэм гээшэ гү?». Бодомжолһоор, тэрэ эрьезд, Мэнлигэй мэгдэнэн, һэргылһэн харасатай уулзаба. Тэрэнь буруушаажа, тархьяа һэжэрбэ, абяагүй хэлэжэ байһандал: «Энээн тухай мүнөө болохогүй». Тэмүүжэн бодод гээд, тэрээнтэй зүбшөөбэ:

«Зүб даа, би хамганай түлөө ерээ ха юмбиб, үшөө үлүүс тухай хөөрэлдөө эхилээ наа, тэнэг болохоб».

Цотан ерэбз, энэ удаа тэрэ тугалай эльгэн арһаар оёһон юрын нимгэн тэрлигтэй байба.

– Зай, харгымнай дүтын бэшэ даа, – Хара Хадан бодобо. – Яба-хаар болообди.

Бүгэдэ гэрһээ гаража эхилбэ.

Айлнуудай газаагуур хүн зон үймэлдэнэ. Хаа хаанаһаа ногтуушуулай хоолойн дүүезн дуулдана. Гэрэй саана эдиршүүл эмээл-лэһэн моридые баринхай зогсоно – хүрьгэнэй гэртэ түрэдэ ошогшодой болон отогой газарай хилэ хүрэтэр хүргэхөө байгшадай унаа.

Худанарта моридыеень асарба. Дэй Сэсэн өөрынгөө хула мори жолооһоонь баринхай, тэрэл морин дээрэ түрүүшын уулзалгада хоёр жэлэй саана тэрээниие Тэмүүжэн хараһан байгаа.

Тэмүүжэн өөрынгөө азарга унаба. Бүхы ёһо заншалай түгэсэ-һэндэнь ехэ баяртай тэрэ жолоогоо задалжа, тойрон хараашална. Бүртэ нүхэд басагадаараа харагданагүй. Гэнтэ тэрэ Дэй Сэсэн Цотан хоёрой ханаагаа зобон бэе бээе хараад абахые обёоржорхибо.

– Хайшаа үгы болооб? – гэжэ Дэй Сэсэн аргаахан асуугаад, су-халтайгаар оршон тойрон хараашалба. – Мүнөө мори унаад нууха байгаал.

– Би гэртэ орохын урда тээ наашань гаргаа нэм, – гэжэ мэгдэн-гээр Цотан харюусаба. – Хулуугаа гээшэ гү?

Нэгэ юумэн болоо гэжэ бусад зон ойлгобо. Бэри нууридаа үгы, тиимэһээ тэрээниие буляжа, нүхэд басагадынь болон эгэшэ дүүнэрын хоргодуулаа хаш – ёһо заншал иимэ зүйл зүбшөөдэг. Бэри буляжа, түрэлэй хүнэй гэртэ хаагаад, басагад мунса, модо гартаа барижа, тэрээниие сүлөөлхээ ханаһан хүндэ эсэргүүсэдэг. Бэрийн аха дүүнэр ба түрын харгы замда гарахаяа байһан залуу түрэлэйхид бэриие сүлөөлжэ, буляжа абаха эрхэтэй.

Бэриие табихаяа ханаагүй наа, тэрээнээ хамгаалжа, нүхэд басагадынь энеэдэ наадагүй сохилдодог, заримдаа наншалдаан хүжэржэ, бэе бээе ойлгомторгүй гэмтээхэ, алажашье болохо ушар-нууд үзэгдэдэг. Хэрбээ басагад хүсэтэй наа, тэн тэрээ тулалдадаг, хүбүүдэй нөөргөн буляжа шадаагүй наа, ябалган үглөөдэр боло-

тор хойшолуулагдадаг, тиин үглөөдэрын дахин тулалдаан эхилхэ: басагад бэлээр диилдэжэ үгэхэгүй. Гурбан үдэрэй туршада басагыг сүлөөлжэ шадаагүй наа, түрэ болоогүй гэжэ тоологдохо. Энэнь хадаа отог угай хүнэнэд басагыг гэрхээн табиха дурагүй, гэрээ орхин ошохыень тэрээндэ зүбшөөнэгүй гэхэн удхатай.

Тэмүүжэн тэсэжэ ядан, Хара Хадан Мэнлиг хоёр руу харана, тэдэнь эзэд тээшэ нюдөө табина. Дэй Сэсэн ехэ хүбүүгээ дуудажэ, шэхэндэнь юушьеб шэбэнэбэ. Тэрэнь хэндэшьеб даллаад, айлһаа гаража ошобо. хүрэг зонһоо хэдэн хүбүүд хойноһоонь дахаба. Үлөөшэдынь хүлээжэ, бэе бээ удхатайханаар хараашалан, абяагүй байба.

Уданшьегүй найматай хүбүүн гүйжэ ерэбэ, харахада, дүтын түрэлэй хаш, арба гаран үеэлэ хаяала басагад бэриие хулуугаад, хүршэ айлда хүсөөр баряад байна гэжэ дуулгаба.

– Хүбүүд мүнөө тэдэнтэй хэлсэжэ туршаа, – гэжэ тэрэ хүндэ-тэйгөөр Дэй Сэсэнэй нюдэ харан дуугарна, – харин тэдэ үгэдэнь ороногүй, холын отог руу эгэшээ хадамда үгэхэ дурагүйбди гэнэ.

Хүршэ айлһаа шанга шангаар дуугаралсаха абяан дуулдажа байһаар шаг шууяан боложо, хашхаралдаан эдэлбэ – тулалдаан тэндэ эхилбэ. Дэй Сэсэнэй айлһаа хүн зон шууяан тээшэ нэбшэ-гэрээрээ гүйлдэбэ.

Худанар, бэриин гэртэхин болон нэгэ хэды үбгэд, хүгшэд байра дээрээ үлэбэ. Тэдээнэй хоорондуур хүйтэн һалхинай гэнтэ үлээжэрхихэндэл бэе бээ тэдэ харанагүй. Булта газар шэртэжэ, эсэс хүлээнэ: хэрбээ гэнтэ басагадай бата бэхи байгаад, хүбүүдтэ диилдээгүй наань, тэдэ худа ураг бэшэ, дайсад болоод тараха.

«Басагадта хамгаалхань бэлэн, диилэхэнь бэлэн бэшэ, – гэжэ Тэмүүжэн хоёр гараараа эмээлээ бажуунхай, эршэмтэй бодоно, – гэрэй набтар нарин үүдээр мунсын сохилто доро орохонь юрын хүндэ бэлэн бэшэ. Иигээд һамгагүй, гансаараа бусахам гээшэ гү? Хуу һайнаар үнгэржэ байгаа һэмнай».

Хүршэ айлда шууяан үшөө шангарба. Гэрһээ басагад наринаар шашхалдана, хүбүүд абяагүй тулалдана.

Саг ошожол байба. Нэгэ хэды соо шашхалдаан замхаад, дахин шэнэ хүсөөр зэдэлнэ.

– Манайхин диилэжэ байна ха, – гэжэ тэрээнэй шэхэндэ Жамууха шэбэнэбэ.

Тэмүүжэн шагнаархаба: басагадай шашхалдаан улам хүжэрэн, галзууржа байтараа ганса гииналдаан болобо. Удангүй басагадай шарьяан газраа дуулдаба – тэдээниие гэрһээ гаргаба хэбэртэй. Уйлаан хайлаан, хиирэһэн бархираан, гэгэлдээн болошобо, тиигэһээр хэдэн тээшээ тараба – тэдэниие ташуураар хайра гамгүй шабхадажа, айлһаа намнаба хэбэртэй.

Тэмүүжэн ханаа алдаба. Худа урагууд болон бэриин гэртэхин ханаа амарангыар бэе бээ харасалдаба. Дэй Сэсэн аягүйрхэнгээр миһэд гэдэ:

– Ёһо заншал ханаба... эдэ залуушуул элдэб юумэ ханахадаа аргатай...

– Заншал хадаа заншал, хорихогүйш, – гэжэ Хара Хадан гараа дэлгэбэ. – Зай, болоол даа, хайн лэ гээшэ, иигээшэньшые дээрэ, бүхы заншал сахигдаба.

Бүртые асарба. Хоёр гарһаань аха дүү Алчи Хи хоёр хүтэлэнхэй. Хоюуланайнь нюур аман наншалдаанһаа хабдашанхай. Алчиин нидхэ хахарһан, шархаһаань шуһан гаража, нюураарнь үргэн хүрэтэрнь гоожоод, шэнэ эльгэн арһан самсыень буданхай. Хойноһоонь үеэлэ хаяалан аха дүүнэр булта үрзылдэшэнхэй, шулга нюлга хүрэнхэй, ама хамараа хабданхай, хүндэ хүндөөр амиланхай.

Тэмүүжэн бусадые харанашьегүй, гансал Бүртые шэртэнэ. Тэрэ харасаяа доошонь табинхай ябатараа дүтэлхэдөө эшэнгээр энеэб гээд, нүдөө тэрээн руу үргэжэ: «Хайшан гэхэбши даа, эгэшэ дүүнэр иимэ ехээр намдаа дуратай», – гэжэ хэлэһэн мэтээр хараба.

Тэрээндэ хүхэльбэ зүһэтэй, шэнэ мүнгэн эмээлтэй, шэнэ тоног, зэмсэгтэй үндэр гүү дүтэлүүлбэ. Тэрэ хүнгэхэнөөр эмээл дээрэ хүрэжэ гараад, жолоогоо бэлэхэнээр заһан абаба.

Цотан хүбүүнэйнгээ нюур дээрэхи шуһа тогтоожо, шарха дээрэнь нёлбосогоон, түүдэгэй үнэһөөр шабаба. Нүгөөдэ аха дүүнэрын айл эхэнэрнүүдтэ хүйтэн уһа домбоһоо адхуулан, нюур гараа угаажа, уршышаһан хубсаһаа эльбэн дальбан заһажа, эмээлдээ һууба.

Одоол Алчи мориндоо мордожо, айлһаа булта мордобо.

XIII

Өөлэн үрэ зүрхөө үбдэжэ, Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёроо хүлээбэ. Нүниндөө ой тээхээ ямар нэгэн абья дуулахадаа гү, али үлэнэн моридойнгоо турьяхада хэбтэридээ залд гэжэ, хатуу дэрэнээ толгойгоо үргэнэ: «Ерэжэ ябанагүй аабза?...». Үдэртөө хоёр гэрэй хоорондо ябахандаа нэгэ харбаанай газарта тэдээнэй Хэрлэнэй эхин өөдэ гаргаһан зүргын эхилдэг урда зүг руу өөрын эрхэгүй хараашална. Хонгирад угтан хүбүүем ямараар угтагша ааб, хэрэгээрээ найн найханаар хэлсэнэ гү, али доромжолоод, үлдэнэ гү гэжэ таажа ядаха. Теэдшье Тэмүүжэн гэртээ хамга асаржа ерэхэ гэжэ тэрэ хэдышье бээ идхаа баалаа наа, ой ухаандаа багтаажа ядаа. Харин, тад нөөргэ, хүбүүдын зүрхэ сэдьхэлдээ гомдол муулартай гар хоһон бусаха гэжэ ханахань зүб тээшээ байгаа бэлэй.

Нэгэтэ галайнгаа хажууда тэрэ бодолгото болон нуутараа Сочигэлһээ асууба:

– Юун гэжэ хананаш, Дэй сэсэн маанарта басагаа үгэхэ гээшэ гү? Тэрэнь гараараа самнаба.

– Ши хүнүүдые ойлгожо нураагүй зандааш. Хүсэтэйн хүсэтэй-дөө няалдадаг, ахирын ахиртайгаа үлэдэг... Ши өөрөө Түмүлүүнээ маанар шэнги тулюур зондо үгэхэ нэн гүш? Өөрөө бодоод үзыш.

– Тиимэл даа, зүб хэлэнэш.

Дотороо тэрэ Тэмүүжэмни замдаа байдалаа найса шүүжэ, ухаа абаад, бусажа магад гэжэ найдаа нэн. Гансал сэдьхэлэйн оёорто хүрэшэнэн үнэнэн доро үлэнэн багахан улаан сог мэтэ маргал ехэтэшье наа найдал үлэнхэйл бэлэй: «Гэнтэ тэрэнь болошог даа, гэнтэ тэрэнь бүтэшэг даа?... Юун гэнтэ бологшогүйб оршолон энэ дэлхэй дээрэ.... Тиимэ юумэн мундаа нэн гү?».

Зургаадахи үдэрын Зэлмэ Боорчи хоёр ерэбэ. Тэдэ түрэдэ гаргаха залуу тарган наарал гүү туужа асарба, үшөө Боорчи эхэ эсэгынгээ бэлэг зургаан түйсэ арза морин дээрээ тээжэ ерэбэ. Хамнигадта ошоһон Хачуун тэрэ дороо бусажа ерээд, тэдэ хэлсээтэ болзортоо хүрэжэ ерэхэ гэжэ дуулгаба. Иимэ эхиндэ урмашаһан Өөлэн Сочигэл хоёр бэлэдхэлээ эхилбэ.

– Бэрийн буугаашьегүй хаа, шэнэ нүхэдэй ерэхэнэй баяр үнгэргэхэбди, – гэжэ тэдэ хоорондоо тогтообо. – Энэш баһал жаахан бэшэ хэрэг гээшэ...

– Тэмүүжэндэшье урматай байха, – гэнэ Сочигэл. – Удаан уйдажа ябахагүй. Хонгирадшьегүйгөөр бидэ бараг байнабди.

– Хамаг юумэндэ бэлэн байя, – гэжэ ханаанайнгаа оёртохи бодолоо Өөлэн хэлэбэ. – Гэнтэ худанарай буугаа хаа, угтамжада бэлэн байха ёһотойбди.

Сочигэл юрэл мөрөө хабшаад, нимгэн уралдаа халаглаһанай энээдэ зуужа, абяа аниргүй тэрээн тээшэ хёлогод гэбэ.

Өөлэнэй идхалгаар айлшадтаа гэжэ үшөө нэгэ гэр тэдэ табита. Тэрэнь арһанай гэр байгаа. Гэрнүүдэйнгээ модон хана уняаень угааба, аршаба, шэнэ шэрдэг дэбдибэ. Ехэ гэртээ Есүүхэйн хүүлээр нэгэшье удаа ханзаһаа гаргаагүй яла сала сартуул хибэсүүдээ үлгэбэ. Үни сагай туршада үзэгдөөгүй хайндэрэй гоёолтонуудаар гэрнүүдынь шэмэглэгдэбэ.

Шэнэ нүхэдэй ерэхэндэ угаа ехээр урмашаһан аха дүүнэр (теэдшье тэдээнһээ халахаяа болинхой) хайндэртэ бэлдэн, ангай арһан хуушан хубсаһаа шэнэ хилэн үмдэ, самса болон гуталаар хэлгэжэ, гуулин табтай шэнэ бүһэ бүһэлжэ, анхандаа хайндэртэ ямар ябагша нэм, тэрэ мэтээр элдэб үнгөөр гэрэлтэн ябаба. Тэдээнээ харахадаа эхэнүүдыньшье ханза сооһоо дараанайнгаа гоёлой шэршүү торго, үндэр хайхан малгайнуудаа гаргабад. Сочигэл тогоон соо уһа халаажа, Хуаагшанай туһаламжаар толгой нюураа хайса угааба. Зүүн таладаа гансаараа үлөөд, үргэн мүнгэн толийн урда һуужа, нидхэ, хорьмоһоо зада шэрдэбэ, хитад тоһоор хасарнуудаа улайлгаба.

XIV

Хурим түрын хамбы болохо арбан табан хүн, зургаанинь хүрьгэнэй талаһаа, юһэн хүнийнь бэрийн талаһаа, халаан моритойгоо түргэн хатараар һүниндөө хонолгодо тогтожо, нэгэ удаа амарангаа хоол барихаяа үдэр халта зогсон, амаржа ябаба. Бэри басага Цотан эхэнь, Алчи аха Хи дүү хоёрынь хүргэнэ. Бусдын аха дүүнэрэй хүбүүд басагад нэн.

Тэмүүжэн харгыдаа зүүдэн соо ябаһандал бэлэй. Ойронь, ээм ээмээ тулалсан, бүртэнь ябана. Эгээл эхинһээ абан, хонгирадай хүрeэнһээ гарахадаа тэдэ хоёрые зэргэлүүлээд табяа һэн, тэрээнһээ хойшо Тэмүүжэн басаганай ойроһоо хамаг зоригыень мохооһон, ухаань дүйрүүлһэн ямаршьеб нэгэ амта шэмэтэй мэдэрэлдэ абтаад, тэрээндээ зоргоороо дашууржа ябаба. Хажуудаханаа гансал тэрээниие харана, бэшэ ондоо хэниешье обёорхоо болинхой. Ухаанайнгаа нэгэ солоохойгоор зоной урда тэрэ ёозогүйгөөр бээе абажа ябана гэжэ ойлгоно. Һайн эрэ һамгандаа бэшэ, мориндоо һанаата болодог, теэд тэрэ өөрыгөө яажашье албадажа шадабагүй. Сээжэ соогоо зүрхөө түшэгэнүүлэн, хазаараа бүхөөр бариһан басаганай харахан гар хулгай нюдөөрөө харана, урдаһааньсье харахада гоё гоо һайхан шарайень хажуу тээһэнь һайхашаан шэртэнэ.

Түрүүшын үдэр тэгшэ бэшэ газараар ябатараа тэдээнэй морид нэгэтэ найган нэшэлдээд, Тэмүүжэнэй хүлэй тэрээнэй хүлтэй няалдашахада толгойһоонь табгай хүрэтэрнь халуу бусалшаба, амининь бахалзууртаа хаагдашаба. Тэрээнһээ хойшо дотороо тэшэ ядаһанаа, айһанаа доро даран, хайшан гээл һаа басаганай ойро хүрэхэмни ааб, няалдаад абахамни ааб гэжэ һанажа ябаа бэлэй.

Жадаранай хүрeэндэ яагаад Хара Хадантай хахасаһанаа, аша туһадань дан тиимэ тобшо бэшээр баяр баясхалан хүргэһэнөө, яагаад амархаа зогсодогоо, эдеэлдэгээ, унтадагаа һиирэг хүнгэхэн манан соогуур ябаһандал бүүр-түүр һанана. Баяр жаргалһаа боложо һогтошоһон мэтэ һанааниинь балархан. Нюдэндэнь гансахан лэ Бүртэ харагдажа ябаа, хонгирадай хүрeэнһээ Бурхан Халдунда оршоһон гэр хүрэтэрөө гаталһан утын энэ аяншалгада тэрээнэйнгээ хажууда үнгэргэһэнөөсье хүсэд ойлгоогүй.

Мэнлигэй гэрһээ тэдээнтэй Хүхэчу нэгэ дүүтэйгээ хамтарба, Мэнлиг өөрөө хүрин шэршүү торгон тэрлигээ үмдэбэ, угалзаар гоёоһон сагаан һеэе малгайгаа углаба. Тиигээд мүнөө Хара Хаданай һуури эзэлжэ, эсэгынь орондо ябаба.

Дүрбэдэхи үдэрэй дундахануур наранай тэнһээ хулжажа эхилхэдэ тэдэ һүүлэй һүүлдэ хадата тайгын ой модонһоо Бурхан Халдунда гаража ерэбэд. Эндэл Тэмүүжэн хэдэн үдэрэй ойгоонһоо һэргэжэ, һанаата болон, урагшаа шохоорон хараба. Тэрээнэй айл

дүрбэн гэрhээ бүридэжэ, тээ хажуудань, ой тээшээ, хамниганай урса гэр ёдойжо байба. «Бэлдээ юм байна, – гэжэ тэрэ ханаагаа амаран бодобо. – Тиигээ хадаа хамаг айлшад суглараа гээшэ».

Ойhoо гарахаар хурим түрэ зогсобо.

Айлhaа нохойнууд хасалдаба, хирэ болоод, тэндэhээ хоёр моритон хурдан гэгшээр таһаржа гараба. Тэмүүжэн хараһаар байтараа Хасарай хажууда Боорчи нүхэрөө таниба. Хасарай азарга муу зангаа гэнтэ хүдэлөөд, арзагар шүдэтэй тархья дээшэнь үргэжэ, хажуушаа хадуураад халабагүй, теэд эзэнhээ хоёр удаа хайн ташуур эдихэдээ урагшаа оодорон шуумайшаба.

Халуун моридоо арбаад алхам газарта татажа, хүрэжэ буубад. Айлшадтаа энеэбхилэлдэн доро дохижо, шанга шангаар мэндэшэлбэ:

– Харгы замтнай хайн гү?

– Ямар хайн юумэ маанарта асаржа ерэбэт?

«Эхэ нургаа», – гэжэ Тэмүүжэн хүхюун дорюун Хасараа баяртай харан бодобо.

– Танайда хадын зэргэ мяхан, нуурай зэргэ архи бии гэжэ дуулаад, хүндэлүүлхээ ерээлди, – гэжэ Арчи хүхюу энеэдэн соогоо бусадаа харан харан шоглоно.

– Зүб лэ таанарта хэлээ, хада уулашье байха, нуур далайшье байха, – гэжэ тэдэ харюусана. – Зүб лэ манайда буугаат.

Хасар Боорчи хоёр дүүрэн ганзагануудаа буулгаба, Бэлгүтэй болон Мэнлигэй хүбүүд дүнгэлсэбэ.

Алчи болон Цотанhaа эхилээд, айлшадаа хүндэлжэ эхилбэд. Духарайшье, мяханшье гар дамжан ябаба. Айлшад хүндэ ямба ехэтэйгээр тогтоожо, ууба, эдибэ, теэд харасань хүрьгэнэй айл гэрнүүд руу зорюулаатай байгаа hэн. Тэмүүжэн hэмээхэнээр тэдээнэй шарай шэнжэлнэ, Цотан Алчи хоёрой хёрхо хараса адаглана, теэд жэхыжэ хүлээhэн дураа гутанги шэнжэ олобогүй. Хонгирадай хайхарамжагүй нюдөөр мүртэй юумэ ойлгохын аргагүй байхада Тэмүүжэн эртээнhээ мэдэрэлээ харуулхагүй гэжэ дотороо хэлсээ ха, али Дэй Сэсэн бэээ бү мэдүүлэгты гэжэ захяа гү гэжэ ханаба.

Худанарай бүлэгhөө удамшьегүй бэри басаганай дүү Хи хүбүүн гараба. Тэрэ өөрынгөө хундага уугаад, гэнтэ ухаа азаргадаа хүрэн

мордожо, гансаараа айл тээшэ гүйлгэшэбэ. Хуу барандаа абяа аниргүй боложо, тэрээнэй хойноһоо харан үлэбэд. Тэрэ газаа гал дээгүүр морёороо хүрэжэ гараад, айл руу сүмэрэн ходоржо, гэртэ орохо ёһотой байгаа.

Айл хүрэтэр зуугаад алхамай үлөөд байхада газаахи галай хажууда обооролдожо байһан хүнүүдһээ (Тэмүүжэнэй шохооржо харахада, хамнигадай ударидагшын хүбүүд байба) Зэлмэ гаража ерэбэ. Барилдааша бүхэдэл тэрэ урагшаа нэнгээд, гүйлгэжэ ябаһан Хи хүбүүнэй урдаһаа түргөөр ябаба.

Хи азаргаа хоёр удаа шабхадан хурдалуулаад, Зэлмын хажуугаар гараха ханаатай зүүн гар тээшээ годиржо эхилбэ, теэд тэрэнь хүндэлэн гүйгөөд, утаар хүрэн, ногтодонь аһалдажа, бүхы бэээрээ шагтагалдашаба. Тэрээнэй хүндэһөө азарга тархьяа гунхажа, нэгэ бага газараар шэрээд, гуламтын урдахана зогсошобо. Тэмүүжэнэй хараһаар, хамниган хүбүүд Хи хүбүү моринһоонь дохин байжа буулгаад, гэр руу оруулба. Зэлмэ байра дээрээ соёржо байһан ульгам мориинь сэргэдэ абаашаба.

– Хүрьгэнэй нүхэд һайн байна даа, – гэжэ айлшад гараа дэлгэбэ. – Бидэ шалгабабди...

– Тиигээ хадаа манай Бүртые хамгаалжа шадаха, нэгэ юумэнэй болоо хаа...

Хурим түрэ байра дээрээ ухарижа, архи мяхаар хүндэлүүлбэ, үгэ ама андалсаба, тиин таатай саг үнгэргөөд, айл тээшэ дугшаба. Урдаһаань угтан, Өөлэн эхэ Сочигэл эхэ хоёр улаан шүрэ, сагаан мүнгэн гоёолтотой шэршүү торго нэршэгэнүүлэн гаража, айлшадтаа дохинод. Өөлэн эхэ маряатай бүдүүн Цотан худагыгаа эмээлһэнь буулгажа, уриханаар энеэбхилэн, нюдыень гэтэн, зөөлэхэнөөр асууна:

– Ямар ябажа ерээбта? Харгытнай дан хүшэр байгаагүй гү?

– Бурхадай һайгаар, – тэрэнь юрын янзаар, һайн һайханаар урдаһаань энеэбхилбэ. – Иимэ хүрьгэнэй хойноһоо бидэ энээнһээ байха зам гаталха һэмди.

– Зай, гуламтадамнай ошогты, – Өөлэн сэдьхэлээ хүнгэлһэн шуухираагаа даража, захагүй баяраа нюдэндөө нюужа, айлайнгаа гүн руу худагыгаа дүмүүхэн үдэшэбэ.

Хасар Алчин жолоо абаба, Мэнлиг тэрээнэй гарһаа барин, худа мэтээр газар гал руу абаашаба. Тэрэнь омоогоор иишэ тиишээ хараашалан, хойноһоонь ябаа һэн.

Газаадахи гуламтын хажууда бурхадтаа удаахан сагай туршада сэржэмдэбэ, хайн хайханаар ябажа ерэнхэндээ баяр баясхалан хүргэбэ. Хүрьгэнэй талаһаа Хүхэчу мүргэбэ, бэрийн талаһаа бөөнэрэй эрдэм бага сага мэдэхэ нэгэ хүбүүн олдобо. Тэдэ ээлжээлэн байжа хамгаалагша, аршалагша, туһалагша олон тоото бурхадта хандаба, тойроод байһан айлшад болон гэрэй эзэд мяхатай табар, архитай тагшануудые баринхай.

– Сэг!

– Сэг! – гэлдэнээр, тэдэ одоошье мүргэлөө дүүргэбэ.

Барандаа аягаһаа уубад, табарһаа хүртэбэд.

Айлшадаа гэртээ оруулган болобо. Бэридэ болон эгэшэ дүү басагдтань эхэнэрэй зүүн тала далдалһан хүшэгэ татаатай байба. Өөлэн үхидые тэрээнэй саагуур оруулаад, эдее унда табюулһан багахан шэрээн саагуур хуулгаба.

Мэнлиг Алчи хоёр хүрьгэн бэри хоёрой эсэгэнэрэй орондо хойморто оршобод. Бэрийн эхэ Цотан хүбүүнэйнгээ хажууда, Тэмүүжэн Мэнлигэй зүүн гар талаар, тэрээнэй доро Өөлэн эхэ хууба.

Айлшадай хууридаа хуужа, ан-бүн болоходо Мэнлиг хууриһаа бодожо, түрүүлэн дуугаржа эхилбэ. Хонгирадай хүрээндэ Хара Хаданай ара нюргаар абья шэмээгүй байһан һаа, мүнөө тэрэ түрүү зэргэдэ гаража, хурим түрын ахамад мэтээр энэ бээ бээлбэ.

– Ехэл хэрэг бидэ мүнөө хэжэ байна гээшэбди, – хатуу харые халта бариһандаа зүрхэлиг болоһон Мэнлиг худанараа ехэл удха шанартайгаар харана. – Холын угтаниие холбожо, элдэб зониие хамтадхажа байнабди, манай уг залгамжалагшадта ехэл туһа гээшэ... тэдэ бээ бээ харалсажа, бээ бээдээ туһалжа ябаха, үлүү газарта зэр зэбсэг урда урдаһаа үргэхэгүй... Шэнэ айл байгуулжа, шэнэ үри һадаһандаа харгы нээжэ байна гээшэбди... маанарһаа бэшэ хэн энэ бүгэдые хэхэ һэм? Ганса сусал гал болохогүй, ганса хүн айл болохогүй, нэгэ модон ой бэшэ, нэгэ шоно хүрэг бэшэ гэдэгтэл... тэрээнэй тулада бидэ бээ бээдээ туһална гээшэбди... Бидэ саашадаашье Тэмүүжэндэ туһалхабди, гэр бүлыень орхихогүйбди... бидэ хүл дээрэнь гаргахабди...

Тэрэ удаан дуугарба. Ямар дэмбэрэлтэй хэрэгэй мүнөө хэгдэжэ, ерэхэ сагта ямар хайн хайхан юумэнэй болохо байһан тухай хэлэбэ. Тэмүүжэн тэрээниие шагнажа һуухадаа Мэнлигэй зоной урда үгэ хэлэжэ огто шадахагүй байһые анха түрүүшээр анжарба. Нэгэ бодолһоо нүгөөдэдэнь ороно, эндэ тэндэ сохино, хэлэһэнээ дабтана. «Тээд нэгэ бодолоо шангахан баринхай, – гэжэ тэрэ бодобо, – худанарай урда өөрынгөө удха шанар харуулхаа оролдоно, гансал тэрээнэй аша туһаар энэ бүхы юумэнэй боложо байһандал...».

– Мүнөө Тэмүүжэнэй тиимэ хайн саг бэшэ, – хүрөөтэй шэрүүнээр тойрон хаража, тэрэ толгойгоо хүдэлгэбэ. – Тээд эсэгынгээ туг тэрэ үргэжэ, өөрынгөө үлүүс суглуулха! Бидэ, хонхотон угай хүнүүд, энэ хэрэгтэнь туһалхабди, олон хүнүүдые туг доронь табихабди.... Есүүхэй ноёной сэрэг бидэ зандань үлөөжэ шадаабди, тайчуудта удар татуулан бутаргаагүйбди, Таргудай ноёной эхинһээ абан, хэдышые оролдоо хаань... Тэрээнэй саашадаашье маанарта хаалта хэхые мэдэнэбди... Тэрэ Тэмүүжэндэ үлүүсээ абаха хэрэгтэ юугээршые хаань, хаад тойбо татаха... Тээд бидэ тиигүүлхэгүйбди!... Бидэ Есүүхэй ноёной үлүүс суглуулхабди, тугыень үргэхэбди, хүбүүень һэеы дээрэ үргэхэбди. Тэрээниие хүнүүд залуу гэжэ, ори гансаараа гэжэ ханадаг... Тиимэ, тэрэ залуу, олоншые юумэ мэдэнэгүй, тээд тэрээнэй хажууда бидэ байхабди, хонхотон угай хүнүүд. Харин таанар бултадаа бидэниие юрын зон бэшэ, олондо мэдээжэ бэшэ юумэн маанарта эли гэжэ, олон юумэ бүтээхэ арга боломжотой гэжэ мэдэнэт маанарые, хонхотон угай зониие...

«Үлүү юумэ хэлэжэ байнагүй бээ?» – гэжэ Тэмүүжэн бодоод, доогуур һууһан Хүхэчүе хараба.

Тэрэ урдаһаань оншотой хатуугаар хараад, «Тиигэнэ, зүб хэлэнэ», – гэхэндэл халта дохибо.

«Энэ юуштэ юм гээшэб?» – Тэмүүжэндэ худанарай урда тэрээнэй өөдэгүй ахир, юумэ хэжэ бирахагүй гэжэ сэхэ харуулаашань, мүн тэрээнэй хажууда ямаршыеб абарга хүсэтэй хонхотон аймаг хододоо тулаха тулгуур, түшэхэ түшэлгэнь боложо, тэдээнгүйгөөр үлүүсээ бодхоожо шадахагүй юумэндэл, ото туһалжа байха гэжэ соносхоошонь сэдьхэлыень аягүйгөөр дайраба. Доромжолуулһандаа доошоо харанхай, гомдом муулар соогуураа

тэрэ бодолоо мухарюулна: «Дан ехээр эдэ бээ дээрэ үргөө юм байна... Хүхэчушье баһа... Зоной урда эдэ бүгэдые харуулха гэжэ шиидээ ха. Байза даа, таанартай үшөө хөөрэлдэхэб даа...».

Харюу үгэ Алчи хэлэбэ. Тэрэ Тэмүүжэниие ехэтэ магтаа һэн. Хоёр жэлэй саана хэнһээш мэргэнээр харбажа, угайхидайнь урда бээ харуулаа, хонгирад угтан тэрээнэй эсэгынгээ үлүүс бусаажа, тугаа дээрэ үргэжэ ябахыень хүсэнэ.

– Бидэ, хонгирод, хэрэгтэй болоо һаань, туһалхабди, – гэжэ тэрэ үгөө дүүргэбэ. – Ерэхэ сагташье бэе бээдээ туһалжа байхабди гэжэ найданабди.

«Эсэгэнь һургаа гээбы, – гэжэ Тэмүүжэн хайша хэрэг тэрээнине шагнажа байхадаа бодобо. – Харин хэрбээ ганса өөрһөө хэлээ һаа, хүсэд бодонгүй хэлэнэ: Дэй Сэсэнэй одоо яаха хээхэнь үшөө мэдэгдэнэгүй...».

Орой болотор сэнгэлгэ болобо, эзэд айлшадаа юугээршье садхааха гэжэ оролдобо. Тэдэнь эзэдтэ баярай дуунуудые дуулаба, эзэд тэдэндээ харюу дуугаа зорюулба.

Тэмүүжэн баһал хадамайнгаа басага һанан уйдаба, саагуурнь Бүртын һууһан, Сочигэлэй эдэе хоол зөөһэн хүшэгэ ходо бүхэн удаанаар харан һуугаа һэн.

Харанхы соогуур одо мүшэд доро тэдэ тарабад. Ногтошоһон эзэд, айлшад бэе бэеынгээ урда элүүрээр харагдаха гэжэ оролдоно. Урин налгайгаар дохилдоһоор, һайхан амарха тухай үрээлдэбэд. Хадамай басаган өөрынхидтэйгээ айлшадай гэртэ оробо. Айлай урда талада залуушуул гал түлибэ.

Тэмүүжэн Хүхэчуе хажуу тээшэнь дуудаба.

«Энэ дороо хамаг юумэн тухайгаа хөөрэлдэхэ хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ шиидэбэ. – Тэрэгүйдэ гутаар мэтээр хальтираад, шулуун соогуур үгы болошохо, тиихэдэнь һарые һарлан энээниие харахагүйш».

Тэрэ баруун талада гараад байба. Оройн һэбшээндэ ойн захаархи нарһан модод оройгоороо найгана. Тэмүүжэн холын түүдэгэй гэрэлдэ нүхэрэйнгөө нюур шохоорон харана, тиин урдань тад ондоо хүнэй байһандал гэнтэ үзэгдэбэ – тэрээнэй шарай танихаар бэшэ болотороо хубилшанхай. Тэрэ толгойгоо һэжэн, нүдэндэхи үзэгдэлөө хаяад, дахин шэртэхэдээ тэрэл бөө гэжэ

таниба, теэд яабашье энэнь ондоо нюур байба – хари, хүйтэн шэгтэй шарай. Анханай хуушан нүхэрэй шэг бэшэ, харин ойро хүртэшгүй хүйтөөр хажуугаарнь харанхы руу хаража байба.

«Юун тухай хөөрэлдөөнэй болохые таагаа, тиимэхээ иимэ халдашагүй түхэл маяг үзүүлнэ», – гэжэ Тэмүүжэн бодоходоо хөөрэлдэхэ огто дурагүй байһанаа хурса мэдэрбэ – гуйха, доро унаха дураниинь үгы байба. Гэнтэ тэрэ ошоод лэ унташаха, хамаг юумэнһээ далда ошохо дураниинь хүрбэ: харгы замай эсээн сусаан, һүүлшын үдэрнүүдэй хүсөө зангидаан өөрынхией абаал ааб даа.

Теэд тэрэ бээ гартаа абан, бодолоо гуримшуулба.

– Хүхэчу, би шинии түрэдэм ерэжэ, бүгэдэ манай талаһаа тэнгэридэ һуугшадта мүргэнхэндэш баярланаб. Эсэгыншни минии эсэгын һуурида һууһанда баһал ехэ баяртайб. Нэрлэгдэһэн эсэгэ гээшэ бодото эсэгэ мэтэ ха юм, ши бидэ хоёр мүнөө аха дүүбди гэхээр болообди. Та хоёрто һамга абаха хэрэгтэм туһалһандатнай ехэ баяр хүргэнэб, энээниетнай хэзээдэшы мартахагүйб. Теэд ши өөрөө минии үшөө хэды ехэ хэрэг хэхэ байһыем мэдэнэш... Эсэгимни сэрэг мүнөө Хэрлэндэ жадаранай хүрэнүүдээр байха, энэ баһал шинии эсэгын оролдолгоор бүтээгдээ, тэрээндэ би баяртайб. Харин тэрээнһээ сэрэгыем бусааха тухай бодожо эхилхэ байгаабди гэхэдэм, урдаһаам хэлээ: энэ хэрэг хэхээр бэшэ эртэ, мянганай ноёд шамда ерэхгүй гээ... – Тэмүүжэн дуугай боложо, хоолоймни даншые һаа һаймһаруу боложо байна ха гэжэ бодобо, тиин халаглалаа дараад, ондоо хоолойдо орожо ядан, саашань хэлэбэ. – Мянгатанай зоргоогоо ябадал һанааеи зобооно. һүүлээрньшы, минии хуулита арбан гурба хүрэхэдэ, тэдээнэй бусажа ерээгүй һаа яахаб? Би тиихэдэнь яахабиб? Тиихэдэ үшөө хэды болотор тэдээнэй үгөөр байхыень, эрхэ мэдэл дором байхыень хүлээхэбиб? Энээн тухай юун гэжэ һананаһ, минии үүри Хүхэчу?

Тэрэ сэдхэлээ хүдэлэн, харюу хүлээжэ, дуугай болобо.

– Ши нэгэл юумэ ойлгохо ёһотойш, Тэмүүжэн үүри, – гэжэ Хүхэчу оншотойгоор хэлэбэ. – Засаглажа, зонхилжо һурахын түлөө эрхэ мэдэл доро ябажа һураха хэрэгтэй.

– Ямар үшөө эрхэ мэдэлдэ? – Тэмүүжэн ухаа алдан гайхаба. – Хэнэй?...

– Хэн теэд мүнөө шамда туһалжа байнаб? – тэрээниие алад харан, убайгүйгөөр Хүхэчу дуугарба. – Бидэ, бөөнэр, шамда туһал-набди, тиимэхэ ши маанарай үгэ дуулаха ёһотойш.

– Ноён хэнэйшые үгэ дуулаха ёһогүй! – гэжэ Тэмүүжэн түргэн зантайгаар хэлэбэ. – Минии эсэгэ хэнииеш дуулагшагүй нэн, теэдшые манай уг дарханай...

– Ааляр, ааляр, – Хүхэчу тэрээнэй шанга хоолойһоо айба хэбэртэй, иишэ тиишээ хараашалаадхиба, – тэрээн тухай хэлэгдэнэгүй, ноён арад зоние зонхилно, тиихэдээ тэрэ бурхадай зарлигаар ябаха ёһотой, харин бурхад болон арад зоной хоорон-дохи элшэн – бөөнэр гээшэ.

– Теэд би юу хэхэ ёһотой хүмбиб?

– Ши бурхадай зарлиг дүүргэхэ байһанаа маанарта харуулха ёһотойш.

– Би тэрээндэ бэлэнлби... – гэтэрээ Тэмүүжэн гэнтэ бодобо: «Магад, энээндэ энэ үбэлдөө зүүдэндээ наймадахи тэнгэридэ ниидэжэ ошоод, Эхэ Сагаантай, тэрээнэй дүшэ хүбүүн болохо Чингис Шэрээтэтэй уулзаа нэм гэжэ хэлэлтэй гү? – халта хүлээд гээд, болибо. – Үгы, мэдээгүй байг, тиигээ хаам, һүүлээрнь тэрээн тухай нэгэ юумэ хэлэхэ, тиихэдэнь үнэн юумэ хэлэнэ гү, худал гү гэжэ мэдэхэ аргагүй байхаб...».

– Тиимэ бэшэ, Тэмүүжэн, – гэжэ Хүхэчу энеэбхилбэ, – ши маанарта энээнээ харуулха ёһотойш, тиихэдэ онсо тангариг үргэхэш, тэрэгүйдэш яагаад шамда үнэншэхэ хүмбибди? Тэрээнгүйгөөр энэ ехэ хэрэг эхилжэ шадахагүйлди.

– Ехэ бөөнэр яанаб? – гэжэ Тэмүүжэн асууба. – Тэрэ урзанда зун намайе дуудажа хөөрэлдэнэн бөөнэр? Тэдэ баһал иигэжэ бодоно гү, али ши өөрөө эдэ бүгэдые һанаа гүш?

– Ехэ бөөнэр үбгэржэ байна, – Хүхэчүгэй хоолойдо хайхарамжагүй, тоохогүй янза үзэгдэбэ. – Тэдээнэй элинсэгтээ морилхо сагын дүтэлөө, харин газар дээрэхи хэрэг үйлэ бидэ хэхэбди.

– Тиигээ хадаа, энээниие тэдэ һанаагүй гү?

– Тэдэ бэшэ.

– Тиимэ һаань, би юундэ шамда үнэншэхэ болонобиб?

– Юундэб гэхэдэ, энэ бүхы үедэ эсэгэ бидэ хоёр лэ шамда туһалжа байгаабди, манһаа бэшэ хэншые туһалаагүй... саашадаа-

шье туһалжа байхабди, шинии түлөө бидэ юушье хэхэбди, хэрбээ манай бодол һанал тоолохо юм һаашни... Үшөө тиихэдэ юундэб гэхэдэ, манһаа бэшэ ши хэндэшье найдаха аргагүйш, эсэгыншни үлүүс ганса бидэл бусаажа үгэхэ аргатайбди, бидэ, хонхотон угай хүнүүд...

Одоол мүнөө Тэмүүжэн ойлгобо: Мэнлиг хүбүүнтэйгээ тэрээниие зоргоороо гар соогоо баряад байхаяа һанана, һүүлээрнь, эсэгынгээ үлүүс бусаажа абахадань, тэрээниинь хүнэй мори захирдагтал зонхилжо һууха һанаатай. Хүхэчу анха түрүүшынхиейэ сэхэ табиба ха юм: манай үгэ соо ябаа һаа, эсэгынгээ үлүүс абахаш, үгы һаа, шэхэеэ хараха аргагүйдэл, тэрээнээ харахагүйш.

Сэдьхэлдэнь ехэ хүндэ боложо, досоонь муудаба, һанаан бодолыньшье төөришэбэ. Ухамайлан бодомжолжо эсээд, урдахи замаа тэрэ харабагүй, бүтүү ой тайга соо байһан мэтэ байба. Хөөрэлдөөгөө түгэсэхэ хэрэгтэй байгаа һэн.

– Би шамай ойлгооб, Хүхэчу үүри, – гэбэ тэрэ. – Би бодохо ёһотойб. Харин мүнөө амарая, үглөө олон хэрэг.

Тэдэ тарабад. Хүхэчу бага гэр руу ошобо, Тэмүүжэн – өөрынгөө, ехэ гэр руу. Харанхы соогуур баруун ханаар хэбтэридээ ороходоо түүдэгэй дэргэдэ халамгай залуушуулай шууяа дуулаба. «Аха дүүнэртэ һайндэр, – гэжэ тэрэ унтангаа бодожо үрдибэ, – үнэн дээрээ юунэй боложо байһые эдэ мэдэдэг һай...».

* * *

Зүүгээр халта сайража эхилхэдэ Өөлэн Сочигэл хоёр хүбүүдээрээ бодонхой байба. Уданшьегүй айлшад үндэрлэжэ, баһал ехэ гэр соо барандаа сугларбад. Баһал архитай аяганууд тойробо – иигэжэ хүнүүд үсэгэлдэрһөө хүндэшэг болоһон толгойгоо заһаба. Мүнөөдэр хурим түрын шухала ёһо заншал үнгэргэхэ хэрэгтэй: хадамай басаганай үһэ гүрэлгэ, тэрээнэй онгондо, гуламтада, хүрьгэн хүбүүндэ, хадам эхэдээ мүргэлгэ, тиигээд лэ хадамай басаганай шалгалта...

Нэгэ талаһаа Мэнлиг Өөлэн хоёр, нүгөөдэһөөнь Цотан – эдэ гурбуулаа басаганай шалгалта яагаад гаргаха тухай хэлсэбэд: ёһо заншалаар хараалагдаһан бүхы юһэн шалгалта гараха гү, али ямаршьеб нэгээрнь гү. Бусадынь үгэ дуугүй шагнажа һуубад.

– Дүүрэн, дүүрэн шалгалта гараха ёһотой, – гэжэ тугаар то-
мохон тагшаһаа хүртэжэрхиһэн Мэнлиг эрилтэ табина. – Манай
хүбүүндэ урзанда жэл таанар дүүрэн шалгалта гаргуулаа нэн хат.

Цотан басаганай утын харгыда эсэһэнэй шалтагаар өөһэдынь
шэлэһэн нэгэ шалгалтаар үнгэргэхые аргадана.

– Теэд сагаашье гээхэлди, – гэнэ тэрэ, – басага шалгатарнай
хэдэн хоног үнгэрхэдөө болохол: арһа элдэхэ, хубсаһа оёхо, һэеы
дараха... Хадам эхэнь һүүлээрнь өөрөө шалгаг лэ, харин би баса-
ганайнгаа түлөө хара тархяараа харюусанаб.

Өөлэн түргэн зүбшөөбэ.

– Тэрээнтэй тэрээнгүй юрэ харахадашье һайн басаган, – гэнэ
тэрэ. – Бидэ яаха, өөһэдөө һунгажа абаад, гэртээ зобоохомнай гү.
Бидэ танда үнэншэнэлди.

Тэмүүжэн оршон тойроноо, бараниие үймүүлһэн һайндэрэй
хүлгөө хайша хэрэг харана. Барантайгаа хамта тэрэ шэрээгэй
саана һууна, архитай тагша үргэлсэжэ, ама хүрэнэ, хүрьгэн
хүбүүнэй хэхэ юумэ бодохо сагтань бодоод хэнэ, харин сэдьхэ-
лэйнгээ оёорто хоёр һанаанай хоорондо хөөрсэгэнэжэ байба:
Мэнлиг Хүхэчу хоёртой түргэн хөөрэлдэжэ, тэдээнэй үсэгэлдэрэй
сэхэ сэбэр бэшэ мэхэ гохо элирүүлхэ, үгы гэбэл, түрэ найраа түргэн
дүүргээд, хэниешье үзэн харангүй Бүртэтэйгөө хожулан үлэхэ.

Өөлэн эхэ тэрээнэй һанаа зоборито байдал ойлгоод, нэгэ
һамбаа олон, араһаань дүтэлжэ, шэхэндэнь шэбэнэбэ:

– Бээ гартаа бари, нэгэ багал үлэбэ.

Тэмүүжэн тагшатай архяа абаад, шабхан уужархиба.

Даншье удаанаар саг ябана. Тэмүүжэн тайчуудай хүрээндэ
Сорхоной тэргэтэй нооһон соо мүнөөнэй иимэл уйдхартай бай-
далда ороод хэбтэһэнээ һанажа, гайхаба: «Хёморгонһоо тэрье-
дэхэ – нэгэ хэрэг, хэзээ баряад, үбшэхэ, алахыень мэдэхэгүйш,
харин түрэ – өөрыншни һанаһан, хүсэһэн юумэн, тэрээнээ хүсэл-
дүүлбэш, теэд адлил уйдхартай, хашартай. Юундэ тиимэб?...».

Бүртэ гэрэй дунда гуламтын хажууда зогсоно. Өөлэн эхэ баруун
гар талаһаань, Сочигэл эхэ зүүн тээһэнь нариихан гээгэнүүдые
гүрэнэ – баруун талаһаань баруун тэнгэрийн ерэн хаашуулай юһэн
гүрэлөө, зүүн тэнгэрийн наян хаашуулай найман гүрэлөө гүрэбэ.

Удаань хадамай басага газашань гаргаба. Мэнлиг тохоногоороо Тэмүүжэниие түлхибэ:

– Ши баһа гара.

Тэрэ үймөө бодолнуудһаа һэргээд, хойноһоонь яаралтай гараба.

Гэрэйн урда талада залуухан хуһан һуулгаатай, тэрээнэй жаахан набшаһан үлэ мэдэгхэн һэбшээндэ халта шэшэрнэ. Тэрээн доро түйсэ архи, үргэн тэбшэ мяхан табяатай, дээрэнь адуунай шанагдаһан толгой оройлно. Хажуудань багахан түүдэг носоно, ойронь үндэр сагаан малгайтай, эльгэн арһан хубсаһатай Боорчи һууна. «Юрөөхэ, – гэжэ Тэмүүжэн таагаад, дотороо баярлаба. – Хүхэчу бэшэ хадаа һайн, үлүү газарта тэрээндэ үритэй боложол байнхаар».

Тэмүүжэниие басаганай хажууда асарба. Тэдэ гар гараа барилсаад, аалихан гэр тойрон ябабад. Нүгөө талаһаань Өөлэн эхэ бэриез барилсана. Урда хойнонь залуу хүбүүд басагад тэдээнэй дээгүүр хандагайн үргэн арһа баряад ябаба. Нэгэ тойроод, хуһанай дэргэдэ зогсобо.

Боорчи тохон дээрэһээ бодобо. Тэмүүжэн Бүртэ хоёр тэрээндэ дүтэлжэ, толгойгоо тонгойлгобод. Тэрэнь утаар татан байжа шангаар юрөөжэ эхилбэ. Тэмүүжэн хайша хэрэг тэрээнэе шагнана.

– ... ута наһатай, удаан жаргалтай... хүнжэлөөр дүүрэн хүбүүдтэй, талаар дүүрэн адуутай... тогоо дүүрэн мяхатай, торхоор дүүрэн тоһотой... хүхүүр дүүрэн архитай, наадаг дүүрэн һомотой...

Гэрээ дахин гороолбод, хуһандаа ерэбэд. Боорчи юрөөлөө дахин дабтаба. Гурбадахьяа гороолбод, гурбадахьяа юрөөл дуулабад.

Юрөөл дүүрэбэ. Өөлэн бэриез гэртээ оруулба. Тэмүүжэн архи болон мяхаар галаа хүндэлхөө үлэбэ.

* * *

Үдэшэлэн, боро хараанай урдахана, түрын эгээл һүүлшын заншал эхилбэ: хадамай басаганай шалгалта. Басаган түргэн гэгшээр архи нэрэжэ гаргаад, хүрьгэн хүбүүнэй түрэл гарал хүндэлхэ байба. Бусадын ханын хажуугаар жэрылдэжэ һуугаад, абья аниргүй тэрээниие харана. Олоной нюур дээгүүр марганги энеэбхилгэ зайнхай: һайн һургагдаһаншье басаган хүнэй амһартаар, хүнэй хёрхо хараса доро хэхэ юумээе хэхэ ёһоорнь хэжэ бирадаггүй.

Олохон лэ ушарта хадамай басагадай зүрхэ амаа хүдэлһэнһөө боложо, тогоониинь дэмы бусалдаг, домбонь гэнтэ унадаг, шанагань болон бусад аяга амһартань гэрээр дүүрэн таража хэбтэдэг, харин басагад өөһэдөө хаб хара шүдхэр болотороо хөөдэ зууралдадаг ушарнууд али олон бологшо даа. Тиигэбэл – түрын зоной элэг наадан, хүхэ энеэдэн, басаганда – нэрээ хухаралга даа, бузар.

Бүртэ шадамар бэрхээр гуламта дээрэ архиин тогоо түхээр-бэ: багахан торхоһоо хүрэнгэ эюулбэ, хабхагайнь нүхэндэ модон сорго зохёожо нуулгаба, тэрээнэй утые хэмжээд, зохихо газарта хүйтэн уһатай нүгөөдэ тогоо табяад, тэрээн соо архиин гоожохо зэд домбо табиба. Хүсэтэйгөөр хэтэ сохижо, ошо гаргаад, гуламта соо гал үлээбэ.

Хүшэр юумэниинь юун бэ гэхэдэ, гуламтадаа нэгэ жэгдэхэнээр, тогоотой хүрэнгэ үлүү ехээр халаангүй галаа бариха, мүн тэрэ зуура нүгөөдэ тогооной халахан уһа удхажа гаргаад, хүйтэн уһа саг соонь нэмэжэ байха хэрэгтэй байгаа. Эндэ баһал болгоомжотой нарин хүдэлсэ хэрэгтэй: яараан мэгдээн соогоо домбоо дайрахагүй, торолдоотой сорго унагаахагүй, архияа адхахагүй. Харин шу-халань гэхэдэ, архиин хатуугаар гарахын тула үлүү барихагүй, мүн лэ бага байхагүйн тула дан эртэ абахагүй.

Тэмүүжэн өөрынгөө нуурида Мэнлигтэй зэргэлээд нуугаа һэн. Бүртые юрэл шэртэжэ, юу хэжэ байһыень мүртэй харангүй, өөрөө өөртөө үнэншэнгүй бодолгото болоно: «Мүнөө хүниндөө бидэ хамта үлэхэбди... хонулан... үглөөдэр айлшад ябаха... харин бидэ хододоо хамта байхабди... – тэрээнэй сэдхэл нуруулхан дулаахан баяраар дэлбэржэ, шэрүүншэг болошоһон зүрхыень дэбтээнэ, урдань үзэгдөөгүй ханаа, танигдаагүй жаргал нэргээнэ, теэд гэнтэ ханаа зобоһон хара бодолнууд холисолдоно. – Хүхэчу Мэнлиг хоёртой яаха гээшэб? Хайшан гээд тэдээнтэй зүб тээшэнь болгохоб? Ехэл саана бодолтойгоор намда ороо юм байна, һүүлдэ тэршэлхэгүйм тула хүлтэ гартайм боохо гээ, харин би тэдээниие илажа гараха, харгыһаа этэрхэ ёһотойб... Теэд яагаад? – Гуламтаһаа хүнгэхэнөөр дэгдэжэ байһан хүхэбтэр утаанай тооноор ходорон гаража байхые, харлажа байһан тэнгэри уйтайгаар шэртэбэ. – Хэзээ эдэ бүгэдэ дүүрэжэ, ханаа зоборигүй, һойд тойбогүй жаргалтай саг ерэхэ гээшэб? Хадата газараар ябаһан шэнгиб, дээшээ

мүлхинэб, бии шадалаа элсүүлнэб, харин дабаа дабахадам, урдм баһал хүнды хабшалнууд, эрид үндэр орьёлнууд...».

* * *

Эсэстээ Тэмүүжэн Бүртэ хоёр хүн зоноо үдэшөөд, гэртээ хоюулан үлэбэд. Тэдэ үүдэнэй хажууда зогсоно, һаяхан гараһан айлшайдай хоолой ханын саана дуулдана. Гэр дотор хамаг дэн аһаатай.

Тэмүүжэнэй хүл гар тушаатай мэтэ, хэлэниинь эзэгүй мэтэ болошоо; жаргалаар халима дүүрэншые һаа, һанаһан һарбайһандаа хүрэнһэндөө хүсэд үнэншөөгүй хэбээрээ, яагаад дүтэлхөө ойлгожоядан, зориг ядангыар Бүртые харана. Басаган харасаа үргэжэ хараад, юрэ энеэбхилбэ:

– Хамта үлэбэбди... би ехээр эсээб... нэгэ бага амархамнай гү, хоюулан һууя.

Тэмүүжэн баяртайгаар гуламта тойроод, хойморто һуужа, тэрээн тээшэ гараа һарбайба.

– Минии хажууда һуу.

Тэрэнь толгойгоо һэжэбэ.

– Минии һуури эхэнэрэй талада.

Тэрэ һууһан хэбээрээ шэрээ дээрэхи аяга амһарта хуряажа эхилбэ. Тэмүүжэнэй нюурһаа баярай тэмдэг буунагүй, таһалгараагүй тэрээнээ харана. «Минии, – гэжэ тэрэ дотороо бодоно. – Энээнһээ хойшо хододоо минии, һаһаараа хамта һуухабди...».

– Тиитэрээ намайе бү харыш даа, – тэрээн тээшэ харангүй, Бүртэ аягүйрхэн энеэбхилбэ. – Амидыгаар эдихээ һанаһандал байнаш...

Тэрэ эдээнэй үлэгдэл арһанай хэршэмэлээр яһа суглуулһан түйсэ руу хээд, бодобо.

– Нохойдо үгөөд ерэхэм, зуухагүй бээ?

– Би гаралсахам, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Үгы, би гансаараа ошохоб, – Бүртэ энеэбхилбэ. – Муу эхэнэр лэ эрээ дахуулдаг.

«Ухаатай байна, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээнэй хойноһоо бууһан халхабша харан бодобо. – Тиимэ хадань намдашые тэрээнһээ доро бэшээр бээ абажа ябаха хэрэгтэй, гэнтэ, хари, элдэбээр һануужа...».

Тээд басаганай гэртэ орожо ерэмсээр лэ хаанаһаашьеб тэрэ үхибүүн наһанһаань гэнтэ бусажа ерэнэн эгээлэй юрын жаргалтай энеэбхилгэнь эрьен ерэбэ. Хажуудань ерэжэ һуухадань тэрээнээ тэрэл хэбээрээ хараһаар байба; басаган эшэдэнээ даран, тэрээн тээшэ эрьежэ, сэхэ урдаһаань хараба. Тэдэ бэе бээдээ нюуса байсагүй сэдхэл ханаагаа, ухаан бодолоо нээжэ, үни удаан нюдэ нюдөө харан һуубад. Тэмүүжэн худаг руу шагаһандал тэрээнэй харахан нюдэнэй гүн руу шэртэн, тэрээн соонь үнжэгэн зөөлөхөн дулаа үзэжэ, бүхы ханаагаараа тэрээн руу шэнгэн орохо хүсэлын агшан бүри бурьялан эршэдэжэ байба.

Үүр тээшэ тэдэ нойр соогоошье бэе бэһэнээ таһарха дурагүй-дэнхэндэл шангаар тэбэрилдэнхэй шараа нүсэгэн унтаж хэбтээ һэн. Халуунаар бэе бэеынгээ нюур руу амилан, һэриһээр лэ хоюулаа нэгэ болон, инаглан дурлаха бэлэн.

* * *

Үглөөгүүр худанараа үдэшэбэд. Бурхан Халдунһаа хахад үдэрэй ябадалда оршодог Хэрлэнэй эхин хүрэтэр эзэд хүргэхэ, саашань Мэнлиг хүбүүдээрээ абажа ябаха гэжэ хэлсэбэд. Үдэшэхөө Өөлэн эхэ, Бэлгүтэй, Тэмүүжэн Бүртэ хоёр, нүхэдэй нэгэн Боорчи гэгшэд ошобо. Бэшэнэрын саашань һайндэрлэхөө гэртээ үлэбэ.

Тэмүүжэн Бүртэтэйгөө Өөлэн Цотан хоёрой хойно ябаа һэн. Урдань ябаһан Мэнлиг Хүхэчу хоёр тэдээнһээ нилээн холо таһаржа, хоорондоо юуншьеб гэжэ аалихан хөөрэлдэнэ. Тэмүүжэн үшөө үсэгэлдэр үглөөгүүр Мэнлигтэй үүдэндэ золголдоходоо ямар нэгэ нюусахан энеэбхилгээрнь Хүхэчүгэй тэрээндэ һүниин тэрэ хөөрэлдөө дамжуулаа юм байна гэжэ ойлгоо һэн. Мүнөө тэдээнэй юун гэжэ шэбэнэлдэн тухай тэрэ таамаглажа, тарахынгаа урда Мэнлиг хөөрэлдэхөө тэрээндэ дүтэлхэ гэжэ хүлээжэ ябаа бэлэй.

«Манай үгэ дуулажа, гар соомнай яба гэжэ баһал номнохо бэээ, – гэжэ тэрэ дураа гутангаар бодоно, мүн өөрыгөө хараана. – Тэдээнэй досоохиие оройтожо харааб, үнэн зүрхэнһөө туһалжа ябана гэжэ найдажа ябаалби... харин Мэнлигыг үшөө тиихэдэ ойлгожо болохо байгаа, хэрбээ наринаар тэрээниие хараа хаа...».

Эг голой эхээр уһа оймон гаража, баруун эрьеэрнь ябахадаа Мэнлиг тэрээндэ дүтэлэн ерэбэ.

– Тэмүүжэн дүү, тарахынгаа урда бидэ хоёр амяараа хөөрэлдэхэ байгаабди даа.

Тэмүүжэн Бүртэһөө таһаржа, тэдэ хоёр урагшаа хатаргалдабад. Тэдээнэй хоёр тээгүүр ойто хаданууд үндэрлэн мандайлдана, холо бэшэхэнэ гол шууяна. Тэмүүжэн нүгөөдөө хүлээжэ, дуугай ябаба.

– Тэмүүжэн дүү, ши хамаг юумэ хуу зүбөөр ойлгохо ёһотойш, – гэжэ Мэнлиг эхилбэ, – Хүхэчүгэй хэлэһэн юумэн хуу зүб.

– Юун зүб гэжэ? – гэжэ Тэмүүжэн уур сухалайнгаа хаанаһаашьеб бөөгнэржэ эхилһые мэдэрэн асууба. – Танай үгэ дуулаад яба гээшэтнай гү?

– Сэхэ хөөрэлдэхэ сагнай ерээ, – гэжэ Мэнлиг шэрүүнээр хэлэбэ. – Томо хүнүүд хэлсээһээрээл ябадаг... Бидэ шамда эсэгыншни үлүүс бусааха гэжэ бодонобди, тиихэдээ шамайе манай үгэ соо ябаһай гэжэ һананабди, хамаг хэрэгээ мантай хэлсэ, мантай зүбшэ... Тэрэгүйдэ юунэй түлөө бидэ хүсэ шадалаа үгэхэ, сагаа бараха болонобибди? Ши томо хүбүүн болоош, хамаг юумэ зүбөөр ойлгохо ёһотойш. Хэрбээ иигэжэ хэлсээ һаа, бултандамнай һайн байха. Ши үлүүсээ зонхилхош, бидэ шамда туһалжа байхабди, өөрынгөөшье хэрэгүүдые хэжэ байхабди... бидэ шамда һаалта хэхэгүйбди, шишье манай хэрэгтэ бү оролсо, бидэшни бөө угтай зон гээшэбди, уг соогуураа өөрымнай хэрэг гэжэ байха... Бидэ шамда хэрэгтэй байхабди, юундэб гэхэдэ, дайсад шамда олон байха, тэдэ элдэб арга хургаар хабхаан занга табиха, маанаргүйгөөр юуш хэжэ шадахагүйш. Хүнүүдэй бодол, сэдхэл манай гар соо, хайшань заанабибди, тишээл арад зон нэбшэгэрээрээ ябаха. Тиимэһээл ши маанарай үгэ дуулажа ябаха ёһотойш. Бидэ гурбуулан байхадаа гансашье тайчууд боржогонтойнь бэшэ, мүн эдэ жадарануудые хонгиродтойнь дороо дарахабди. Тэрээнэй удаа шамайе бүхы угайнгаа хаан болгохобди... Зай, юун гэжэ һананаш?

«Танай гарта оро даа, Таргудайн дүнгэһөө дутуугүй уяжа хаяхат, – гэжэ Тэмүүжэн гансата бодобо. – Теэд яагаад эдээндэ арсахабди? Тиигээ һааш, һүйд татажа эхилхэл...».

– Бодохо хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ халтантуулан харюусаба.

– Зүб! – гэжэ Мэнлиг сэдхэлээ амарангыар ханаа алдан баяр-лаба. – найса бодоорой, саг байна. Даб дээрэ залуу намгантайгаа нуу, бодо. Ухаатай хүбүүн гэжэ шамайе харанаб, зүб шиидхэбэри абахаш гэжэ мэдээл нэм. Харин бидэ гурбууландаа энэ уг дотор ямар юумэ хэхээрбибди гэжэ мэдэнэ гүш? Ү-ү, ши бодо, бодо...

Тэдэ өөрэ өөрынгөө нуурида таран ошобод.

Тэмүүжэн урмаа хухаран, хал унажа, бодолгото болобо: «Ии-гэжэл тэдээнэй досоохи эрээниинь мэдэгдэбэ. Туһалха, теэд һүүлээрнь уяанда баряад байха... Уг дотор зонхилхо гэжэ ханаа-шань эли... өөрын үлүүс байхагүй, нам дээрэ засаглаха ханаатай. Би тиихэдээ ёһото ноён байха аалби? Яаха гээшэб? Гартань орохо гү? Үгы бэд даа, ондоо арга байха ёһотой...».

Хахад үдэрэй урда Хэрлэнэй эхиндэ, хоёр дабаанай хоорондо-хи эндээ багахан аад, шууяа хүүеэтэй гол дээрэ байгаа нэн. Түргэн урасхалаар эдигдэһэн эрьедэ тэдэ моридһоо буубад. Гол уруудан, хабшал руу халхилжа, ой модоной, шугы бургааһанай набша на-маа шуууулна.

Удаан хахасаагүй нэн. Худанар харанхы болотор нарин хаб-шал гаталжа, доодо гол руу буужа үрдихэ ёһотой байгаа. Цотан ганзагынгаа сумааһаа үргэн хара булган даха Өөлэндэ гаргаба. Халхинай хард гэхэдэ хара ошоор ута һорһониинь ялалзаадхи-ба. Өөлэн баяртай шарайгаа шэрүүдхэжэ, нэрэ түрэдөө хүрэмөөр бэлэгыень тогтоожо абаад, харюудань хоёр алтан, дүрбэн мүнгэн үлгүүр зүүдхэл нэгэ толгой хитад хүхэ хилэн дээрэ бариба. «һүүл-шынхией үгэжэ байна», – гэжэ Тэмүүжэн эхээ баяртайгаар харан бодобо. Найман хизаар руу архяар сэржэмдэбэд. Нэгэ нэгэ тагша уугаад, хахасажэ эхилбэд.

Алчи Тэмүүжэндэ дүтэлбэ. Тэбэрилдэбэд.

– Саашадаа бидэ нэгэ амин байхабди, – гэжэ тэрэ нюдэ руунь харан шэбэнэбэ. – Гансал эсэгынгээ үлүүс бусаажэ аба.

Цотан Тэмүүжэниие тэбэреэд, духыень таалаба, харин Бүр-тэдөө зорюута шэрүүншэгээр захиба:

– найн намган байгаарай, олон үхибүүдые түрөөрэй.

– Зай, – гэжэ тэрэнь энеэбхилбэ.

Бусадыньшые хахасахаа ерэбэ, тиин худанар моридтоо мор-додод.

- Баяртай согтой нуугты! – гэжэ тэдэ хүдэлһөөр үрээбэд.
- Найн ябаарайт, – гэжэ үлээшэд харюусана.

Тэмүүжэн Бүртые хараад абаба. Хуурай нюдөө ониилгон татаад, тэрэ бодолгото болонгёор, хатууханаар түрэлнүүдэйнгээ хойноһоо хаража байба. Тэдэнь табяад алхамай сэбэр газар гаталжа гараад, хойно хойноһоо хайлааһанай саагуур далда оробод. Өөлэн бэри-еэ шарайшалаад, зоригойнь хатууе дэмжэн, энеэбхилбэ.

Бусаха замдаа Бүртэ Өөлэн эхэтэй хамта ябаба. Тэдэ хоорондоо юоншьёб тухай хөөрэлдэжэ ябаа нэн. Тэмүүжэн гансаараа болоод, баһал тэрэ бодолнуудтаа абтаба. Баһал сэдхэлдэнь амар бэшэ. Таргудайн хёморгондо байһандал, тэрээнэй бүри урда Бэгтэртэй хямаралдаха үеынхидэнь, мүн һаяхан мори́дыень хулуухан дээр-мэшэдэй мүрөөр ябаашадань адляар сээжэ соонь амар заяа үгы, шиидхэбэри́еэ олоогүй хара бодолнууд досоонь исална. Хажуу-гаарнь нэгэшьё һаруул юумэн үгы, гансал мэдэгдээгүй юумэн, үһөө хиһаан тойроно, харин урдань ямаршьёб ойлгогдосогүй, тиимэһээ аймшагтай хара бараан хүлээнэ.

Анхан, үнэн нүхэд гэжэ Мэнлиг Хүхэчу хоёрто найдажа ябаха-даа, тэрэ шулуун дээгүүр мүлхин абирһандалшьё наа, дээшэ, орьёл өөдэ, гаражал ябаһан шэнги, өөрынгөө хараалһанда бага багаха-нааршьё наа, хүрэжэл ябаһан мэтэ бэлэй. Харин мүнөө тэдээнэй доторойнгоо үнэн шэнжэ харуулан гэхэдэ бороотой үедэ шабар дээгүүр хальтиржа, һөөргөө доошоо нүхэн руу холжорон ороод, яаха хээхэеэшьё, хайшаа ошохойёшьё мэдэнэгүйл.

Эг голдо мори́доо уһалжа байхадаа араарнь хүхилдэжэ ябаһан Бэлгүтэй Боорчи хоёр дүтэлжэ ерэбэ. Тэрээнэй шиидхэгдээгүй бодолнуудһаа харлажа зарсашаһан шарай харан гэхэдээ тэдэ гайхалдан, бэе бээе харалсаһаар хойнонь үлэбэ. Өөлэн эхэшьё тэрээнэй сэдхэлэй байдал ойлгобо.

– Тэмүүжэн, яагаабши? Үбдэшөөгүй бээшэ? – тэрэ дүтэлжэ, һа-наата болонгёор шарайшалба.

– Үгы, эхэ, – тэрэ уйдхартай бодолнуудһаа сүлөөрэн, толгойгоо һэжээд, энеэбхилбэ. – Юрэл бодолгото болооб.

– Бодолгото боломоор хүн гэхэдэ ши бэшэ, харин Бүртэ, – гэжэ тэрэ аалихан шэбэнээд, буруушаан хараба. – Харин тэрэмнай иимэ

хайнаар бээ абаж ябанал. Мүнөө шамда залуу намгантайгаа хүхюун дорюун байха хэрэгтэй... – һөө-й! – бусадтаа тэр эрьебэ, – энэ гол дээрэ газарай эзэдтэ үргэлши, өөһэдөөсье хүртэлсэе.

Тэдэ моридоо уяжа, ганзагануудаа буулгаад, наруули газарта һуубад. Тэмүүжэн бусадтай хамта нэгэ тагша уужа, хоол бариба. Бүртын хажууда тэрэ баяртай шогтойгоор, ханаа амараар харагдаха гэбэ, нэгэ, хоёр удаа энеэбхилээдсье абаба, теэд саашадаа бээ баалажа шадабагүй: досоонь хуу зангиршаһан байгаа һэн. Бодолнуудынь шиидхэбэри бэдэржэ, хайша хайшаа хүрэнэ, нюдэниинь нэгэ юумэн дээрэ торолдоод, өөрын эрхэгүй уйтаран ониино, нюурын зарсана. Бусадайнгаа тэрээнэй хүхюу бэшэ сэдхэлэй байдал харахадаа абья аниргүй болоод, бэе бээ харалсажа һуухые тэрэ обёороошьегүй. Саашаа хараад, тэрэ яаралгүй бодолнуудаа шүүнэ: «Абганар тулжурнууд... Дэй Сэсэн хүсөөр һулашаг... жадаранай Хара Хадан туһалха байгаал даа, теэд мүнөө тэрээнтэй хөөрэлдэжэ болохогүй – тэрэ өөрөө ханаа зобохо юумэтэй... эсэгэ үгы, Тодойн аба үгы, тэдэ заажа үгэхэ һэн... – эндэ тэрээнэй бодол нэгэ үзүүртэйшэг юумэндэ торолдошобо. – Эсэгэм нэгэ юумэ хэлээ бэлэйл...».

Тэмүүжэн хүсэлдэн ханажа эхилбэ, тиин гэнтэ шүбгөөр хадхуулһандал болобо – тэрэ гэнтэл ханажархиба: «Элинсэг хулинсагтаа минии ошоо хаа, Таргудайда бэшэ, хари Тогорилдо туһа эрижэ ошохош...».

– Тиимэ! – гэжэ тэрэ урдаа солоохой оронгоёр харан, шуухаран ханаа алдажа, шангаар үгэлбэ.

Ойгуурхидын тэрээнээ болгоомжотойгоор харабад.

– Яагаабши? – гэжэ Өөлэн эхэ айнгаар һураба. – Юун гэнэш?

– Юунсье бэшэ... таанар һуугты... – Тэмүүжэн бодоод, эрье дахан, саашалба.

«...Тогорил намда юу хээ үритэй юм, – эсэгингээ үгэ бүхэниинь шахуу тэрэ ханаандаа оруулба, – тэрэшни най хэһые ханажа ябадаг хүнүүдэй нэгэн... Өөрынгөө хэндэсье найдажа болохогүй мэтээр Тогорилдо найдахада болохо... Теэд тэрэ өөртөөл хэрэгтэй юумэ хэхэ хүн, ахир зондо дурагүй. Тэрээндэ хүсэ шадалаа харуулха хэрэгтэй, үшөө юушьеб үгэхэ...».

Тэрэ түргэн нөөргөө эрьеэд, модондо уяатай байһан моридтоо шамдан, ябууд хэлэбэ:

– Ябая...

Тэдэнь дала мүрөө дуугай хабшагад гүүлэлдээд, тэрээнээ анхаралтайгаар шэртэн, монсо-сонсоо суглуулбад.

«Тогорил лэ намда туһалха, – гэжэ тэрэ уйтан зүргөөр морёо яаруулан ябахадаа шиидэнгээр бодоно. – Мүнөө тэрээндэ ошо-жо болохо – би амиды гаралдааб, һамга абааб, түрэнэн гэртэм тугни байна, жадаран угта сэрэгни байна. Тэрээнэй манай ноёдто элшэнэрээ эльгээгээд, нэгэл занаадхихада, тэдэ ухаа мэдээгээ алдаад, хамаг адуу малыем суглуулжа, бусаажа үгэхэ. Ямаршьеб даа Мэнлиг намда хэрэггүй...».

Ойһоо үшөө гараадүй бусадаа холо гартан, түргэн дундаа гэртээ гүйлгэжэ ерэхэдэнь үлээшэдүүлын барандаа газаахи галайнгаа хажууда байба. Сочигэл Тэмүлүүнтэй, дүүнэртэйн, айлашадтайгаа – Зэлмэ болон табан хамнигадтай һуубад. Хуаагшан хүнэй гэрһээ тулам соо юушьеб асаржа ябаба.

Тэмүүжэн тэдээнэй гайхаһан дуугай харасада анхаралаа хандуулангүй мориёо яаруу уяба.

– Бусаднай хаана юм? – гэжэ Сочигэл асууба.

– Мэнэ ерэхэ, – гээд, толгойгоо залан, хамнигадай аха захатаниие хажуу тээшэнь дуудаба.

Тэдэ хамниган урса гэр руу ошоод, зэргэлэн зогсобод.

– Таанар гурба дахин бидэнэртэ туһалбад, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээнэй нюдэ руу сэхэ харан хэлэбэ. – Энэ удаа үшөө нэгэ туһалыт даа.

– Арбашье, зуушье дахин нүхэдтөө баяртай туһалхалди, – гэжэ тэрэнь бодоншьегүй харюусаба. – Юу хэхэ хэрэгтэйб?

– Намае хада уулаар хэрээдэй тала руу гаргагты.

Тэрэ бодод гээд, гайхангяар хараба.

– Тэгшэ талаар тойроод ошоходо таанарта дээрэ ха юм. Хадын харгы моридто хүшэр.

– Ябалган тухайгаа хэндэшье мэдүүлхээ һананагүйб, – гэбэ Тэмүүжэн. – Хэрлэнэй урда талаар хүнүүд намае харахадаа болохо, тааха, саашань дамжуулха.

- Бидэ таниие гаргахабди, – гэжэ хамниган найдамтай хэлэбэ.
- Хэзээ ябахаа нананабта?
- Эгээ мүнөө. Түхээрээд лэ, ябахабди.
- Хэды хүмта?
- Намтай хоёр дүүнэр ябалсаха.
- Тиигэбэл би тантай ябахаб, дүүнэрээ эсэгэдээ эльгээхэб.
- Найн лэ гээшэ.

Тэрээнһээ гээгдэһэн Өөлэн эхэнь, Бүртэ, Бэлгүтэй, Боорчи гэгшэд ерэбэд. Тэмүүжэн эхэдээ эрид шиидэмгэй дүтэлбэ. Тэрэнь анхарал ехэтэйгээр тэрээнээ харана, ехэтэ нанаата боложо байнанинь харагдана.

Эхэнь эхилбэ.

– Шамтай нэгэ юумэн болоо гү, хүбүүмни, – гүүнһээ буужа, даб гээд, гүйжэ ерэнэн Хачуунда жолоогоо барюулангаа Өөлэн асууба. – Ябаялши, хөөрэлдэхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн тоосолдоотой хөөрэлдөөндэ бэээ бэлдэн, уридшалан гэртэ оробо.

Өөлэн хүбүүнэйнгээ хойноһоо ороод, эхэнэрэй тала руу гараба. Тэмүүжэн хойморлоод, эхынгээ нуухые хүлээбэ. Тэрэнь дээдэхи тэрлигээ тайлаад, хажуудань нуужа, хайрланги, шэнжэлэнги харасаар хараба.

– Хүбүүмни, ши ехээр эсээ хаш, толгойшни халаа, ойгоо, – гэбэ тэрэ. – Нүүлэй үедэ амар заяагаа үзэнгүй ябааш, дан үлүү хүдэлөөш. Шамда найнаар амарха, унтаха хэрэгтэй, удаань баруун халхинда зогсожо, сүлөө амилхадашни, толгойшни нэргэхэ.

Тэмүүжэн уйдхартайгаар миһэд гэбэ – эхэнь муу юумэндэ нэжэг түрөө.

– Эхэ, би ухаагаа намараагүйб, – гэбэ тэрэ. – Юрэ намда энэ сагтаа ябаха хэрэгтэй.

– Хайшаа үшөө ябахашни гээшэб?! – гэжэ тэрэ сухалаа барижа ядан, шангаар нүүхирбэ. – Айлшадшые ябаагүй, намгантайгааш хүсэд байгаагүй аад...

– Айлшад барандаа манай зон. Харин Бүртэтэйгөө өөрөөшые хахасаха дурамни үгы, өөрэйм үрэ зүрхэн үбдэнэ, – гэжэ тэрэ тэсэмгэйгээр хэлээд, эхынгээ баруун гар эльбэбэ. – Харин би мүнөө

гэртээ сагаа баража нууха аргагүйб, хэрэгни тон яаралтай, хэрэг хүлээхэ аргагүй... Би мүнөө Тогорил хаанда ошохо ёһотойб... Ухаагаа намараагүйб, – гэжэ тэрэ үшөө дахин хатууханаар хэлэбэ. – Тэрэ саг болотор намда үшөө холо.

Өөлэн эхэ тээ нуутараа өөрынгөө алдуу гэршэлэн, үшөө дахин тэрээнэй нюдэ гэтээд, ханаагаа амаран, ханаа алдаба.

– Баруун бурхадта соло... – аягүйрхэн энеэб гэбэ, – би элдэбээр бодожо... Угы теэд юундэ иимэ түргөөр ябахая ханаа хүмши?

Хүхэчу Мэнлиг хоёртой хөөрэлдөөгөө тэрэ дамжуулжа үгэбэ. Эхэнь анхаралтайгаар шагнаад, унтаранхай гуламта харан, удаан дуугай нууба. Тэрээнэй нидхэнүүдэйн хоорондуур гүнзэгы уршалаа гаранхай, жабжны шэгшэгүүд хүндөөр доошоо ханжанхай байхыень Тэмүүжэн харахадаа эхэмни хүгшэржэ байна гэжэ түрүүшынхией бодобо.

– Зай, тиимэл юм байна, би мэдээгүйб, – гэжэ тэрэ одоошье абая гараба. – Үнэн сэхэ зон энэ дэлхэйдэ үлөө гэжэ ханажа ябаалби, харин тиимэ бэшэл юм байна... Яба, хэрэгтэй хадань, шамай барихагүйб. Яаха хээхээ бултанһаамнай дээрэ шил мэдэнэш гэжэ би мэдэнэб. Теэд гансал юумэ гуйнаб, хүбүүн, нэгашье үдэр хүлээхэдэш болохогүй юм гү, хамгантаяа нэгэ бага байхын тула? Намда хайратай байнал бэримни, хаяхан лэ түрэлхидһөө хэтын хэтэдэ хахасаба, тиигэжэ байхадань ши орхижо ошохошни.

– Болохогүй, эхэ, болохогүй, – Тэмүүжэн хөөрэлдөөнэй ута унжагай бэшээр үнгэрһэндэ баясаба. – Мэнлиг Хүхэчу хоёрой намайе хамгатайгаа гэртээ нууна гэжэ үшөө ханажа байтар би хамаг юумээ хэжэ үрдихэ ёһотойб. Удангүй тэдэ нэгээ орохо, Хүхэчу өөрынгөө хүнэнхэдые дуудажа, минии хаана юу хэжэ ябахыё нурагшалха, мэдэн гэхэдээ, хаалта хэхээ оролдохо. Энэхэн богони саг дотор би үрдихэ ёһотойб. Харин ши элинсэг хулинсагтамни тэдээнһээ намайе аршалхын түлөө хайсахан мүргэжэ, үглөө бүри баруунай Чигис Шэрээтэ Богдо хаанда үргэжэ байгаарай.

– Юундэ тэрээндэ? – тэрээниё гайхангаар харан, Өөлэн асууба.

– Нэгэтэ зүүдэндэм ороо хэн, – гэжэ тэрэ богонихоноор харюусаад, гол шухала асуудалдаа оробо. – Тогорил тухай эсэгэ иигэжэ хэлээ хэн: юушьеб тэрээнһээ гуйхын тула, өөрыгөө хэндэшь хэрэг-

гүй амитан гэжэ бэшэ, харин хүл дээрээ гараһан хүмби гэжэ харуулха хэрэгтэй. Тиихэдэ үшөө ямар бэ даа бэлэг бариха гээ һэн.

– Бидэндэ теэд юуншые үлөөгүй хэбэртэй, – гэжэ эхэнь бахардан, гэр соохиёо эрьен хараашалба. – Зэбсэг тэрээндэ барихагүй ха юмши, тэрэш нүхэр бэшэ, хаан шуу.

– Бидэндэ булган даха бии ха юм, – гэжэ Тэмүүжэн һануулба. Эхэнь баяртайгаар тэрээниие хараба.

– Зүб, – гэбэ тэрэ. – Яагаад мартаад нуугаа гээшэбиб. Иимэ бэлэг хаандашые таараха ха.

Багахан сагай үнгэрхэлөөр Хасар Бэлгүтэй хоёр номо номоо агсанхай, ганзага сумаагаа дүүргэнхэй морид дээрээ Тэмүүжэнэе хүлеэжэ нуубад. Тэрэ ехэ гэрһээ Бүртөөр үдэшүүлэн гараба. Һамганиинь түрүүлэн сэргэдэ ошоод, азаргынь хазаар мулталжа, гартань барюулба. Хачуун ахалагша хамниганда халаанай мори үгэбэ. Һүнэй гэрһээ Өөлэн Сочигэл хоёр эхэ гартаа түйсэ, аягануудые баринхай гарабад.

Тэмүүжэн баранда дохид гээд, түрүүшээр нууриһаа хүдэлжэ, ой руу морёо залаба.

Өөлэн эхэ Бүртэдэ дүтлөөд, Һүтэй аяга барюулба. Тэрэнь дороо тонгойжо, хоёо хилгана таһалжа абаад, Һү дүрэжэ, хойно-хоонь гурба дахин сүршэбэ.

XV

Дүрбэн хоногой үнгэрөөд байхада тэдэ нэгэ багахан горхоной эрьеэр хүбшэтэ хадануудай уйтан хүндыһөө баруун урда зүг руу гаража ерэбэд. Бүри холын хадануудаар энэ голдо тэдэ буухадаа Тэмүүжэн энэмнай тэрэ Туула гол гээшэ гэжэ хамниганһаа мэдэжэ абаа һэн. Тэрээнэй дунда голоор хэрээдүүдэй хаан зуһадаг гэжэ Онондо хэншые мэдэхэ. Баярлаһан Тэмүүжэн танил бэшэ талада төөришэхэгүйн тула энэл голоо баряад ябаха гэжэ шиидээ һэн.

Хада уулаар Һүниндөө хүйтэн, Бэлгүтэй гурбадахи үдэртөө һэб гээд, хоолойн һөөлдэшөө. Хасар тэрээнээ наада харана:

– Ши тэндэ хэрээд хаанай урда бү дуугара, анираа хатаад байгаарай. Тэрэгүйдэш Есүүхэйн хүбүүд архи уудаг юм ха, тиимэ зон намда хэрэггүй гэжэ һанаха.

Бэлгүтэй зэмтэйгээр Тэмүүжэнээ хараашална, тээд ахань тэдээндээ анхаралаа табингүй, өөрын бодолдо эзэлэгдэн ябана.

Хэнтэйн хадануудай нүгөө тала гарахадаа аха дүүнэр шэнэ газар һонирхон хаража ябаа хэн. Хүтэлнүүдэй хяраһаа нара дахаад баруулһан гүбээтэ тала нюдэнэй хүрэхысэ харагдана. Тэдэ оло дахин хадын орой гаража, саашанхи замаа хараашалдаг, түрүүшээр үсөөн үзэгдэдэг айлнуудые тойрон гарадаг хэн.

Хоёрдохи үдэрын томо хүрezenүүдэй дайралдадаг болоходо Тэмүүжэн тагнуулшад гэжэ хожом ханахагүйн тула удаадахидань орожо, харгы асууха гэжэ шиидэбэ. Хоёр хүрezenэй удаа баһа нэгэн Туулын хотирхой эрьедэ дайралдаба.

Зүүн оросо дээрэнэ тэдээнине дуулгатай, хуягтай табан хариулшад угтаба. Мэндэшлээд, Тэмүүжэн тэдээндэ хэлэбэ:

– Бидэ Ононой монголшуудһаа Тогорил хаанда ошожо ябанабди.

Удаарангүй тэдээнине хүрezenэй тэгэн руу асарба, ехэ гэрһээ үргэн хилэн хубсаһатай наһатай ноён гаража ерээд, адаглан хараһанай удаа түргэхэн мүшхэбэ:

– Ямар угһаа манай хаанда ошожо ябанабта?

– Боржогонһоо, – гэжэ Тэмүүжэн зайлан һагад харюусаба.

– Ямар ноёнһоо?

«Эдэ хуу мэдэнэ». – гэжэ тэрэ бодоод, сэхыень хэлэбэ:

– Би нүгшэһэн Есүүхэй ноёной хүбүүмби, минии эсэгэ танай хаанай анда байһан юм.

Ноён удаан бодолгото болонгүй, дохин гэн хэлэбэ:

– Би танда нүгөөдэ хүрezen хүрэтэр үдэшэхэ хүнүүдые үгэхэб, саашань ондоо хүнүүд таниие хүргэхэ.

Иимээр угтуулһандаа баярлаһан тэдэ мүнөө хоёр хүнөөр үдэшүүлбэ. Тэдэнэ хүндэсэ ехэтэйгээр тэдээндэ хандажа ябана.

«Хэрээдэй хаан түрэ һайн эмхи гуримтай юм байна, – гэжэ Тэмүүжэн хажуудань хатаргажа ябаһан үгэ дуугүй сэрэгшэдые харан бодоно. – Хамаг юумэн нобшоронгүй, түргөөр хэгдэнэ... Үлүүсэйнэ эмхи тухай эсэгэшье хэлэгшэ бэлэй...».

Хүрezenһээ хүрezenдэ хүрэн, үдэшэһэн хүнүүдээ һэлгүүлэн, үшөө хоёр үдэр ябабад. Гурбадахи үдэрэй хахад үдэрэй урдахана Туула голой дундада урасхалай Хара Шугы гэгдэдэг газар хүрэжэ

ерэбэд. Тэрээнэй хажуудахи үндэр хадын үбэртэ абарга томо сагаан хүрэн, Тогорил хаанай ордонгой газар оршоно. Урдахи оросо дээрэ жада, халхабшатай арбан сэрэгшэд харуулда зогсоно.

Тэдээниие байлгаба, үдэшэжэ ябаһан сэрэгшэд элидхэбэ:

– Ононой монголшуудай элшэнэр.

– Хияадуудай Есүүхэй ноёной хүбүүд, – гэжэ Тэмүүжэн нэмэбэ.

Һүрөөтэй шэгтэй залуухан арбанай дарга нэгэ сэрэгшын үбсүү зааба, тэрэнь мориндоо мордоод, хүрэнэй түб руу гүйлгэжэ ошобо. Ноён тэдээн тээшэ эрьежэ, айлшадые буулгадаг хооһон сэргэ ташуураараа харуулба:

– Тэндэ моридоо уягты.

Тэмүүжэн түрүүлэн ябагалжа, бусадтаа занган, мүн лэ тиигэгты гэжэ захирба, тиин бултадаа морёо уябад.

Удаан хүлээбэ. Үдын наран шангаар шарана. Тэмүүжэн ханаата болон, бодолгото болоно: «Үни хада дуулгаһан байха, даншье удаан татана. Үнэн сэхэ хүн гэжэ эсэгэ хэлэгшэ хэн. Тэрээн тушаа алдуу хээ гээшэ аал? Теэдшье хаан өөрынгөө хэрэгүүдээр хаата-жашье болоо юм аабза... олон хэрэгтэй байгаа гээбы...».

Ойронь байһан Хасар ехэ аяшархан ханаа алдажа, хүл дээрээ ябан һууба, теэд Тэмүүжэнэй шэрүүн харасаһаа тэрэ зуура хүрэжэ бодоод, уруу дуруухан зогсобо. Бэлгүтэй аалихан хамараа шиигануулан, хүйтэ абаһандаа улайд гэхэн нюдөөр оршон тойрониие харасагаан, хүдэлэнгүй зогсоно. Сабиргайһаань элбэгээр хүлхэн гоожоно, байд гээд лэ гарайнгаа араар аршана. Хамниган моридһоо холодонгүй, хэрээдэй хаанай ордоной наанахана бэшэ, ой соохи өөрынгөө урса гэрэй урда байһандал ханаа амар хайхрамжагүй шарайтай юмэн ухаа моринойнгоо хамар эльбэсээнэ.

Һүүлэй һүүлдэ хүрэнэй гүнһөө хатараан дуулдаад, Тэмүүжэн харахадаа, харуулай сэрэгшэниие таниба.

– Хаан таниие хүлээжэ байна, – гэжэ тэрэ хажуудань морёо татан, Тэмүүжэниие хүндэлэн хаража хэлэбэ.

Моридоо түргэн илгажа абаад, сэрэгшын хойноһоо хатаргалдабад.

Тэмүүжэн хажуу тээгүүрээ мүртэй хараашьегүй хэн. Хаантай уулзаха гэжэ хүлээшэнхэй ханаандаа хэлэхэ үгэнүүдээ дахин шүүжэ ябаа бэлэй.

«Яаба хээбэшые тэрэ эсэгымни анда, – гэжэ эсэстээ шиидэн бодобо. – Хари хүн бэшэ, тэрээнһээ гуйха аргатайб, эсэгэмнишые хээээ нэгэтэ тэрээндэ горитойгоор тухалаа...».

Тэдэ хаанай айлнуудай байһан хүрэнэй тэн хүрэжэ ерэбэд. Сагаан нэеытэй зургаан томо гэрнүүд сахариг болон табяатай, тэдээнэй дундаа арбан дүрбэн ханатай, улаан шэрээр ялалзаһан үндэр үүдэтэй асари томо гэр мандайна.

Айл соо тэдээниие угтаба. Эрээ марьян хубсаһатай ариг сэбэр барлагууд доро дохин, мориныень абажа, хайшаншыеб абаашаба. Ондoo барлагууд үндэр улаан үүдэндэ асаржа, баһал дохин, урдаа оруулбад.

Тэмүүжэн түрүүлэн оробо. Гэр досоогоо газааһаа хараашада орходоо үшөөшые үргэн, үндэрөөр һанагдаба, һайндэрэйхидэл гоё гоо хибэсүүдээр дэлгээтэй шалань һайханаар харагдаба.

Хойморто, үндэр шэрээ дээрэ, эзэн һууба – сагаан торгон тэрлигтэй, үргэндөө сайжа байһан һахалтай, мүн лэ бууралтад гэһэн үһөө ара гэдэргэнь елытэр хуряжа татуулһан дүшөөд һаһанай задарюун томо хүн. Тэрэ захирган хурса харасаар тэдээниие ээлжээлүүлэн хаража, дуугай һуугаа һэн.

Тэмүүжэн баруун гараа сээжэдээ хабшан, доро дохибо. Сэхэрээд, уринаар энеэбхилжэ, Тогорилые харан, хэлэбэ:

– Би Тэмүүжэнби, хияад-боржогоной Есүүхэйн, танай андын, ууган хүбүүн, дүүнэртэйгээ сугтаа һамга абаһанайнгаа баяр баясхалан мэдүүлэнгээ танда дохин мэндэшэлхэ, үшүүхэн бэлэг бариha гэжэ ерээб.

Хасарай гарһаа бухын арһан сумаа абажа, булган даха гаргаад, хоёр гар дээгүүрээ дэлгээн барижа, эрэ хүнэй талаһаа хаанда дүтэлбэ. Тэрэ дахин дохижо, бэлэгээ һарбайн бариба. Хаан гайхангяр тэрээниие харан байтараа һууриһаа бодоод, бэлэгиень энеэбхилэн тогтоожо абаба. Тэрээниинь эрьюулэн, хара арһанайнь ошо гаратар нэжэрээд, дала мүр дээгүүрээ хэдэржэрхибэ.

– Энэш минии эгээл һайн даха болохо! Ямар һайнаар оёгдонхой гээшэб! – гэжэ иишэ тиишээ эрьелдэн, хормойнь хиисээ хаража, согтой шангаар дуугарна. – Үнихэнэй намда иимэ хубсаһа оёогүй...

хайнаар оёгдоhon эд зада гоёшоогоод, тайлажа, даб гээд ерэхэн huулгамарша басаганда үгэбэ. Тиин мүнөө Тэмүүжэниие ондоохоноор хаража байба.

– Һайн даа, минии хүбүүн, эсэгынгээ хуушан анда нүхэрые мартангүй, холые холо гэнгүй намда хүрэжэ ерэхэндэшни. Зай, huугыт даа минии гуламтада, өөр тухайгаа, хэр байһанаа, эсэгын-гээ hүүлээр хүшэр хүндэ гү, хөөрэгты.

«Энэ хүндэ нэгэ юумэ үгэхэ хэрэгтэй гэжэ эсэгэм зүб хэлээ юм байна, – гэжэ Тэмүүжэн баярлаһан хааниие харан бодобо. – Мүнөө хөөрэлдөөн болохо ёһотой».

Баруун гараарнь huугаад, бусадайнгаа huухые хүлээһэн хойноо Тэмүүжэн хэлэбэ:

– Ехэ зоболон маанарые тойрон гараа, бурханай хайраар амиды үлөөбди, теэд хэрбээ бултыень хөөрэхэ болоо хаа, удаан хөөрэлдөөн болохо.

– Зай, – Тогорил тэрээниие ойлгобо. – Би андынгаа хүбүүдые харааб, зүрхэнэйм баяраар халиһанда даб дээрээ энэшье хүрөө. Таанар мүнөө харгыһаа амарагты, хоол баригты, тэрээнэй hүүлээр бидэ хоюулан хөөрэлдэхэбди. Энэ шинии дүү, – тэрэ Бэлгүтэйе хараба, – андымни хэдыдэхэ хүбүүн бэ?

– Гурбадахи, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Замдаа үбшэлөө юм байна. Намда Һайн эмшэн бии, хитад, түргэн эдэгээхэ. Зай, ябагты...

Тэдээниие хажуудахи гэртэ оруулба. Түрүүшын хөөрэлдөөгөөр урмашаһан хүбүүд баһал гоё хибэс дэлгээһэн хоонон гэртэ оробод. Тэмүүжэн хойморто huуба, хажуудань хамниган huурияа олобо. Тэрээнэй нэрэ Улун һэн. Шэхэндэ дадаагүй нэрэ тэрээнэй һанаанһаа ото ходоржо, бодолнуудтаа ходо баригдаһан Тэмүүжэн-дэ хамнигадай удамаршын ехэ хүбүүн гэжэл һанагадаг.

Хасар Бэлгүтэй хоёр гоё гоо байра һайхашаан хаража, эрэшүүлэй талаар хэбтэшэбэд.

– Хаанай байра иимэ гээшэл даа, – Хасар хоротойхоноор энеэбхилэн, иишэ тиишээ хараашална. – Бидэ иимэ гэр соо байдаг хаа...

– Һайн лэ бэлэй, – гэжэ шииганан, Бэлгүтэй дэмжэбэ. – Ямар ангууд энэ хибэс дээрэ зураатай гээшэб? Энэ, харахада, шоно, харин энэнь юун юм?

– Ямар нэгэн үльгэрэй эди шэдитэ амитан, шубуун гү, али зүүн зүгэй хүлдэ, – гэжэ тохоног дээрээ хэбтээд, анхан хараагүй гоё найхание гайхан найхашааж хэбтэһэн Хасар дуугарна. – Хэрээдүүд гоёор зуража шададаг юм байна.

Тэмүүжэн гоё гоо анжархаар бэшэ һэн. Урдань хаантай шухала хөөрэлдөөн хүлээнэ. Тогорилой дулаан хандалгада хүртөөд, саашань боржогон ноёдто нүлөөлхэ, тэдээниие айлгаха зүбшөөлынень абаха хэрэгтэй. Гуйлтаяа найнаар лэ ормоглон хэлэжэ шадаа һаань, туһалуулха найдалынь улам ехэ байха гэжэ тэрэ мэдэрнэ. Хуби заяаниинь шиидхэгдэжэ байна ха юм даа.

– Бодогты таанар, – гэжэ дүүнэрээ ууртайгаар харан, тэрэ бадашаба, – байтараа эдээ хоол асарха, таанар жаа үхибүүд шэнгээр тарайлдажа хэбтэхэт.

Тэдээнэй үшөөл энеэбхилһээр бодожо, гуламтын дэргэдэ һуумсаар газраа хүнэй ябаха дуулдаба. Хэншьеб газраһаа үүдэнэй эрээ маряан хүнгэхэн хүшэгэ үргэжэ, хойно хойноһоо зургаан шэбэгшэн басагад орожо ерэбэ. Тэдэ хониной шанаһан мяхатай уурал һаһан тогоо, загаһанай тарган хэршэмэлнүүдтэй мүнгэн тэбшэ, шанаһан зөөхэйтэй ондоо тэбшэ, обойтор хэһэн ямаршьеб үзэгдөөгүй саһан мэтэ сагаан эдээтэй гурбадахи тэбшэ оруулжа табиба. Хоёр мүнгэн табуур дээгүүр хитадай томошые, жэжэшые улир жэмэс обойлдоно, хоёр домбо соо ямаршьеб халуун ундан байба.

Шэрдэмэл ута шэрээ дээгүүр эдээ хоол табяад, һуулгамарша басагад дохилдон, ара гэдэргээ ябан, гаража ошобод.

– Одоол ёһотой эдээн гээшэб! – гоё хубсаһатай залуу басагадые гоёшоон хаража һуһан Хасар һөөргөө эрьен, шунахай харасаар шэрээ шэртэбэ. – Иимэ эдээ бидэ найр наадандашые хараагүйлди.

– Тиимэ, – Бэлгүтэй энеэбхилэн, тэрээнтэйгээ зүбшөөнэ. – Гэртээ бусахадаа хэрээдэй хаанайда юу эдээ һэмбибди гэжэ хөөрэхэбди.

– Таанар аалар дуугаралсагтыл даа, – гэжэ Тэмүүжэн тэдээнээ захидаба. – Таанар тэндэ юу эдихэнээ хөөрэхэт, харин эндэ танай эдэенъ харахадаа ухаагаа һамууршан алдаа гэжэ хөөрэлдэхэ.

Бэлгүтэй энеэдээ барин, хамсыгаараа амаа хааж, аха тээшээ зэмэтэйгээр хараба. Эшэһэн Хасар бэшэ дуугарбагүй. Зорюута хүрөөтэй шарай шарайлан, томо эрэ мэтээр харагдахаа оролдоно.

Эдээлһэнэйн удаа Тогорил хаан Тэмүүжэниие дуудаба.

– Зай, хүнүүдэй хажууда хэлэхэ дурагүй юумээ мүнөө хөөрыш даа, – гэж тэрэ хёрхоор адаглан хэлэбэ.

Хамаг юмэ тааж мэдээд байна гэж харахадашье эли байба, тиимэһээ Тэмүүжэн бэлдэһэн тойруу үгөө орхёод, сэхэ табиба:

– Би танда туһа эрихээ ерээб.

Тогорил дуу гарангүй, тэрээниие хараһан зандаа саашань хэлэхыень хүлээжэ һууба.

– Эсэгымни һүүлээр абганарни тугыемни буляжа абахаяа ханаа, теэд би үгөөгүйб, – гэжэ Тэмүүжэн хөөрэнэ. – Тэрээнэй һүүлдэ тэдэ өөһэдөө Таргудайн засаг доро орошоо, харин бидэ ой соо хоргодообди. Удаань минии нэгэ эсэгэтэ дүү хаалта хэжэ эхилээ, эсэгынгээ хойноһоо ябуулха хэрэгтэй болоо. Таргудай намайе мүрдэжэ баряад, дүүгээ алабаш гэжэ гэмнээд, бүхэли үбэлдөө хёморгондо байлгаа. Энэ зунай эхиндэ тэрээнһээ тэрьедээб, эсэгымни хадаг табиһан хонгирад угай басага мүнөө һамга абааб. Би ходо бүри эсэгынгээ үлүүс бусааж абаха тухай бодожо ябааб. Энэ болотор маанарта нэгэ бөө угтай хүнүүд туһалдаг байгаа, эсэгэ хүбүүн хоёр. Тэдэ эсэгымни сэрэг бусаалсажа үгэхэбди гэдэг байгаа, теэд хая эрилтэ табиба: ноён болоходоо би тэдээнэй хамаг үгэ дуулажа, хэ гэхыень хэжэ ябаха ёһотойб. Минии хүзүүн дээрэ һуухаяа ханаа гэжэ ойлгоод, танһаа туһа эрихэ гэжэ шиидээб. Намда ондоо гуйха хүн байхагүй, абганарни ахир доройд хүнүүд, эсэгэм үхэлэйнгөө урда харгынгаа хаагдаа, шаргынгаа газардаа хаа, танда ошоорой гэжэ захяа һэн. Эсэгымни сэрэг жадаранда байна, тэрэ угай ноён Хара Хадан мүнөө һамга абаха хэрэгтэм туһалаа, тэрээнэй хүбүүн Жамууха минии анда. Хэрбээ минии хэрэгэй хайнаар эхилээ хаань, тэрэ мянганай дарганартай намда бусахынь тула хэлсэхэ. Харин Таргудай мүнөө жадарантай дайралдахаа ханаһан хэбэртэй аад, онгуудай татаарнуудтай болон жүрхинтэй добтолон ерэхэнһээ хойшо түбһэн юумэнһээ далдирдаг аймхай болошоо. Хэрбээ та тэрээниие занга хаатнай, тэрэ айха, удаан бодонгүй эсэгымни үлүүс бусааха.

Хэлэжэ дүүргээд, тэрэ абяагүй болон, харюу хүлээбэ. Аалин байдал удаан байба. Тогорил бодолгото болоно. һүүлэй һүүлдэ тэрэ асууба:

– Хэдытэйбши?

– Энэ намар арбан хоёр хүрэхэб.

– Мүнөө шамда үлүүсээ бусаахашни эртэшэг. Ёно гурим эбдэн, үлүүсээ абаа гүүлэхэгүйн тула, хүсэд арбан гурба хүрэтэрөө хүлээхэ ёһотойш. Тиихэдэш би өөрөө танай ноёдто ерээд, хамаг юумыеш бусаалгахаб: харьяата зонииеш, адуун хүрэгүүдыеш, шинии эсэгэ, минии анда Есүүхэйн сэрэг – хуу баранииень. Би тиигэжэ шиидээб, энэ минии үгэ, – гээд, тэрэ тэрлигэйнгээ захаһаа хоолойдоо үлгөөтэй мүнгэн онгоноо – хэрээһэлһэн хоёр зурлаа гаргаад, таалаба.

Тэмүүжэн хэрэгэйнгээ эды хүнгэхэнөөр бээлүүлэгдэжэ байһанда арай шамай этигэжэ байба, сэдхэл ханааниинь тэгшэрхэ тээшээ болобо. Тиихэдэ эсэгынь хэлээшэ тэрэ шухала гэршэ – хэрээд угай онгон дээрэхи тангаригынь – нюдэн дээрэнь болобо ха юм. Мүнөө Тогорил хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүйдөө аргагүй болоо бшуу.

– Мүнөө дээрээ байһаараал бай, – гэжэ тэрэ бүхэли үлүүс бэшэ, ямар нэгэн багахан хүрөөн тухай хэлэгдэжэ байһандал залхуурангыар дуугарба. – Өөрынгөө бөөнэртэй бү хэрэлдэ, туһалаа ха, туһалжал байг, харин ши өөрөө тэдээнһээ үлүүсээ абахагүйш гэжэ мэдэнэш. Шухалань, үнэн нүхэдые бэдэрэ, олые бэдэрэ – тэдэ шамда үлүүсээ гарта абахадаш хэрэгтэй болохо. Үнэн нүхэд хэзээдэшье, хаанашье хэрэгтэй ха юм даа.

– Хэрбээ би эсэгынгээ нуури эзэлээ хаа, танда хэзээдэшье туһалхаар бэлэн байхаб, – Тэмүүжэн анхан бэлдэһэн тангаригаа гээгдэжэ хэлэбэ. – Хэзээ нэгэтэ минии эсэгэ шэнгээр хамаг дайсадайтнай урдаһаа таниие дуудаба гү гэхэдээл бодохоб.

– Зай-зай, – Тогорил миһэд гэбэ. – Түрүүшээр нэгэ хэрэг хээдхие, удаань бэе бээдээ туһалжа байхабди. Хэрбээ шамда үшөө ямар нэгэн юумэнэй хэрэгтэй хаа, гансатал хэлэ.

– Бусад юумэмни гэмгүй хайн... – номгон дарууханаар тэрээнине шэртэн, Тэмүүжэн хэлэбэ. – Би танда энээгээршье баяртайб...

– Зай, тиигэбэл үглөөдэр намтай агнуурида ябая, тэндээ үшөө хөөрэлдэхэбди.

– Ү... үгыл хаш даа, – Тэмүүжэн хаанай урилгаһаа бээ баалан арсаба. – Бөөнэр намайе мүрдэжэ, мэдэхэдээ болохо, тиимэһээ танда ерэнһэнээ мэдүүлхэгүйн тула гэртээ яаранаб.

Тогорил бодожо үзөөд, толгойгоо дохибо.

– Зүб тиигэнэш... Хүн зоной энээн тухай мэдээгүйшэнь дээрэ. Зай, хэзээ ябахашниб?

– Хэрбээ болохо хаань, энэ гэхээр лэ.

– Теэд үбшэн дүүшни яахаб?

– Гэртээ эдэгэхэ.

– Тэли даа, шамайе эсэгэдээл адли ухаагааршые хурса, зори-гооршые бүхэ гэжэ хаража байнаб. Бээ гамна, хэрэлдээ туусал-даанда бү оролсо, тиигээд гансал юумэндэ найдажа ябаарай: би шамда эсэгыншни үлүүс бусаажа үгэхэб...

Тэмүүжэн хаанай гэрһээ хэзээдэшье үзэгдөөгүй тэшэ ядатар халуугаар хайраһан баяртай гараа һэн. Тэрээндэ гүйхэ, харайха, дэбхэрхэ, собхорхо, ногоон дээгүүр тарайн хүльбэрхэ, бии шада-лаараа хашхарха дураниинь ехэтэ хүрэжэ, хаанай хүрээндэ нэрээ хухалхагүйн тула аһан шадалаараа бээ барижа ябаа һэн. Энэ болбол тэрээнэй амин тэмсэлэй эгээ түрүүшын абарга ехэ илалта ба хайрата эсэгынгээ һүүлээр мүнөөл мэдэржэ байһан сэдхэлэй тайбан болон ерээдүйнь найдал бэлэй.

ГАРШАГ

НЭГЭДЭХИ НОМ	5
Нэгэдэхи хуби	7
I	7
II	15
III	26
IV	39
V	52
VI	60
VII	72
VIII	78
IX	84
 Хоёрдохи хуби	 92
I	92
II	109
III	113
IV	121
V	131
VI	137
VII	143
VIII	147
IX	149
X	153
XI	162
XII	164
XIII	170
XIV	189
XV	193
XVI	200
XVII	204

Гурбадахи хуби.....	207
I	207
II	210
III.....	215
IV.....	221
V	227
VI.....	237
VII	244
VIII.....	250
IX.....	254
X.....	255
XI	271
XII	273
XIII.....	278
XIV.....	282
XV	287
XVI.....	292
XVII	302
XVIII	306
XIX.....	312
XX	317
XXI.....	324
XXII	328
XXIII.....	333
XXIV	347
XXV	354
XXVI.....	358

ХОЁРДОХИ НОМ	369
Нэгэдэхи хуби	371
I	371
II	376
III.....	380
IV.....	388
V	393
VI.....	397
VII	399

VIII.....	407
IX.....	411
X.....	418
XI.....	429
XII.....	432
XIII.....	435
XIV.....	442
XV.....	449
XVI.....	452
XVII.....	454
XVIII.....	462
XIX.....	466
XX.....	473
XXI.....	485
XXII.....	490

Хоёрдохи хуби.....	506
I.....	506
II.....	515
III.....	521
IV.....	524
V.....	528
VI.....	535
VII.....	542
VIII.....	548
IX.....	551
X.....	554
XI.....	558
XII.....	566
XIII.....	567
XIV.....	571
XV.....	576
XVI.....	583
XVII.....	586
XVIII.....	588
XIX.....	590

XX.....	596
XXI.....	618
XXII.....	622
XXIII.....	625
Гурбадахи хуби.....	639
I.....	639
II.....	643
III.....	649
IV.....	654
V.....	662
VI.....	677
VII.....	683
VIII.....	689
IX.....	695
X.....	702
XI.....	707
XII.....	714
XIII.....	732
XIV.....	733
XV.....	755

А.С. ГАТАПОВ

ТЭМҮҮЖЭН

Верстка *И.К. Чебукова*
Корректор *Л.М. Цыбенова*

ISBN 978-5-91407-334-0

9 785914 073340

Сдано на верстку 30.06.23. Подписано в печать 25.09.23.
Печать офсетная. Гарнитура PT Sans. Формат 60х90¹/₁₆.
Усл. печ.-л. 48. Тираж 270. Заказ №23-145.

Издательство АО «Республиканская типография»

Отпечатано в АО «Республиканская типография»,
670000, г. Улан-Удэ, ул. Борсоева, 13.